

Chephalom

A KAZINCZY FERENC TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE 2009.

19. kötet

250 ÉVE
SZÜLETETT
KAZINCZY FERENC

Szerkesztette
KOVÁTS DÁNIEL

Égerházy László
alkotásaival

A cím
Kazinczy Ferenc kézírása (1816).
A portré Stunder János Jakab műve
(1797)



KÖTETÜNK TARTALMÁBÓL

KAZINCZY ÉS KORA

Magyarosítási szándékok 1790 körül
Viselet és viselkedés Kazinczy portréiban
Kazinczy stilisztikai nézeteiről
Kazinczy legkiválóbb fordításai
Kazinczy Cseh- és Morvaországban
Kazinczy és a kertm űvészet
Zarándokút a fogságot szenvedő Kazinczy nyomában

NYELV ÉS NYELVHASZNÁLAT

Geleji Katona István, a nyelvvédő
A magyar nyelv élettere a XXI. században
A nyelvújítás és a kémia
Nyelvi jegyzetek – mai jelenségekőr

MESTEREK ÉS MŰVEK

Kálvin János életpályája
Csokonai és a néphagyomány
Szépkúti Miklós költészete
Wass Albert erdélyi korszaka

HISTÓRIA ÉS HAGYOMÁNY

Az erdőhasználat szabályozása a 16.-18. században
A táj és a hagyományos paraszti gazdálkodás átalakulása
Györffy István élő öröksége
A magyar Faust-mondák

TÜKRÖK ÉS TANÚK

Bélyi krónika 1938-1944
Utunk Németországon át Dánia felé
Történelmi idők Kassán II.

SZÁMVETÉS ÉS SZEMLE

Busa Margit emlékezete
Fried István új könyve Kazinczyról
Péchy Blanka és az anyanyelvi mozgalmak

TARTALOM

KAZINCZY ÉS KORA

BÍRÓ FERENC: Magyarosítási szándékok 1790 körül	3
DEBRECZENI ATTILA: Kritika, nyilvánosság, ízlés a Magyar Museum programjában	17
SZILÁGYI MÁRTON: Az érzékeny levélregény magyar variációja	21
MEZEI MÁRTA: Viselet és viselkedés Kazinczy portréiban	27
FRIED ISTVÁN: Önéletrajzág, Kazinczy Ferenc, „paktum” az olvasóval	41
SZATHMÁRI ISTVÁN: Kazinczy stilsztikai nézeteiről – még egyszer	59
KONCZ SÁNDOR: „Szellem vala ő...” Kazinczy Ferenc emlékezete	65
VÁCZY JÁNOS: Kazinczy legkiválóbb fordításai (1801-1816)	73
RICHARD PRAŽÁK: Kazinczy Ferenc Cseh- és Morvaországban	91
KISS ENDRE JÓZSEF: Kazinczy Ferenc és a maszonéria	99
BOJTOR ISTVÁN: Kazinczy Ferenc vallásossága	107
MARTINÁK JÁNOS: Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor vitájáról	117
SZIKRA ÉVA: Kazinczy és a kertművészet	127
BÁNFALVY ANNA: Kazinczy kertjei; utazások és kertélmények	141
CSORBA CSABA: Kazinczy városa: Sátoraljaújhely	145
FEHÉR JÓZSEF: Kazinczy és Tokaj	169
KOVÁTS DÁNIEL: Zarándokút a fogságot szenvedő Kazinczy nyomában	173
KISS LÁSZLÓ: A gyógyszergyártó és -forgalmazó gróf Török Lajos	213
DIÓSZEGI GYÖRGY ANTAL–DIÓSZEGI KRISZTINA: Spilenberg Pál, a szerkesztő	221
PRAZNOVSZKY MIHÁLY: Kubinyi Ágoston önéletírása	237

NYELV ÉS NYELVHASZNÁLAT

HALÁSZI ALADÁR: Geleji Katona István, a nyelvvédő	249
MIZSER LAJOS: Aranylábú	261
NYIRI PÉTER: Gondolatok a gyökökről és a Czuczor–Fogarasi szótárról	265
PAPP SÁNDOR: A nyelvújítás és a kémia	273
NYIRKOS ISTVÁN: A magyar nyelv élettere a XXI. században	277
BALÁZS GÉZA: Ezt fölírom! Nyelvi jegyzetek	285
NAGY LEVENTE: Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda, 2009.	291
DOMBÓVÁRI JÁNOS: Páros szárnyunk, az anyanyelv és a zenei anyanyelv titkáról	297
KATONA REZSŐNÉ: Vallomás az anyanyelvről	305

MESTEREK ÉS MŰVEK

CSOHÁNY JÁNOS: Kálvin János életpályája	307
TRAJTLER DÓRA: A Consecratio templi novi és a bekecsi templom feliratai	317
BENKE GYÖRGY: Teológia és irodalom	327
KARL W. SCHWARZ: Josef Bohatec, az osztrák Kálvin-kutató	335
ÖTVÖS LÁSZLÓ: Kálvini hatások a magyar szépirodalomban	345
BARSI ERNŐ: Csokonai és a néphagyomány	351
PÁTKAI RÓBERT: Nemzeti himnuszunk	367
SOMOGYI GÁBOR: Új adatok Borúth Andor festő életéhez és művészetéhez	371
KUN MIKLÓS JENŐ: Pósa Lajos eredeti olvasókönyvei és Az Én Újságom	383
MARTINÁK JÁNOSNÉ: Szépkúti Miklós költészete	391
JASKÓNÉ GÁCSI MÁRIA: Komáromi János Pataki diákok című regényéről	407
BALÁZS ILDIKÓ: Wass Albert erdélyi korszaka 1923-1944	413
KELEMEN ERZSÉBET: A koncepuális művészet Papp Tibor életművében	421

KORTÁRS KÖLTŐK KAZINCZYHOZ

Ungvárnémeti Tóth László Kazinczyhoz

A szelet, a lelket csak fuvallatja dühében
 Véteti észre velünk a nagy Olümposzi Zeüsz.
 Nincsen hát hasznod, bármilyen vizsga szemekkel
 Függened is testén, hogy megtélj valakit.
 Műv az erőt, s erő mértéke mutatja az embert:
 Így a hangjából ismered a madarat.

Vitkovics Mihály Kazinczyhoz

Fut, fogy az élted, időd s hajad őszbe vegyűle, Kazinczym.
 Nincs Lili, aki piros kelyhet elődbe tegyen.
 Nincs, aki sziszegne veled titkon, s kart nyitna öléhez;
 S rózsáját poharad nedvibe mártsa bele.
 Ez mind fut tőled, szerelem gyors szárnyira kelvén;
 És híved ki marad? – A szeretet s tudomány.

Guzmics Izidor Kazinczy képére

Jer, te sokat munkált, csüggedetlen lélek ölembel!
 Hints, ha talán fognék csüggni, erimbe erőt!

Warga János Tekintetes kazinczi Kazinczy Ferenc úr halálára

Nyelvünkkel együtt a Nemzet kezdne virulni
 Mint zöld rét, melyen lágy patak árja csörög.
 (Mert amig idegen nyelvnek szolgája vagy addig
 Nincs míveltséged, nemzeti lelkesedés.)

...
 Tettei a hosszú évszázak romjain is túl
 Élnek, s erős fények áttörnek a ravatalt;
 Sirhalmán mindég fénylő az az égi szövétnék,
 Mellyel elosztá a századok éjjeit Ő.

Kölcsey Ferenc Kazinczy

Sírba Kazinczy leszállt; s későn fakad érte hevítvén
 A remegő könnycsepp harmatozó szemeket.
 És fölkel hideg álom alól bús árnya sötétén,
 S rémletes arcával dombja fölébe leül.
 Nemzetemért e szív tettel bizonyíta szerelmet,
 Szól keserűn, s a díj könnyű leszen érte csupán?

SZILÁGYI FERENC

In Memoriam Pásztor Emil

A széphalmi Magyar Nyelv Múzeuma megálmodója emlékének

Pásztora voltál – jó s hű – szavainknak, a szép hirü nyájnak,
mely az egész népnek legbecsesebb vagyona;
s mert viharok tépik, fedelet szántál Te fölējük,
szép nyelvmúzeumot: állja időök viharát.
Balgá szelek járnak, s járvány soka sújtja a nyáját:
kerge- meg angolkór, lám, tizedelgeti azt.
Kell a biztos alap nyelvünknek, a védhely, a bástya;
mert hisz a nyelv mi vagyunk, s hogyha hal, véle halunk.

S íme, a védfal kész; s te *Emil*, élsz benne sziveddel,
s illik *e* név is rád: a nevelési regény
hőséne neve: jó nevelő magad is, hosszú, dús éveken által;
s most bővül tanodád: nemzetet épít *e* ház
mint nemzetnevelő; s az *Emil* a Kazinczy fiának
is neve volt; és te lelkileg vagy fia most;
szellemetek itt él már *e* kövekben, a Múzeumunkban:
Pásztor Emil szive is itt *e* kövekbe' dobog.



KAZINCZY ÉS KORA

BÍRÓ FERENC

Magyarosítási szándékok 1790 körül¹

Azok a viták vagy inkább: napvilágra kerülő nézeteltérések, amelyek alapján Kazinczy felfogása a kortársi álláspontok között elénk rajzolódott, jobbra 1787 és 1789 folyamán zajlottak le illetve nyilatkoztak meg. Néhány hónap múlva Kazinczy Ferenc tolla alól azonban egészen másfajta dokumentumok kerülnek ki a napfényre. Az a szépíró, aki az imént a felvilágosult rendiség első nemzedékének és az 1780-as években színre lépő értelmiségnek ideológiai törekvéseitől (hallgatólagosan vagy nyíltan, de) egyaránt elhatárolta magát, most – lényegében teljesen váratlanul – néhány olyan ideologikus tartalmú írást tesz közzé, amelyek a nyelvkérdést immár nyíltan is abban az értelemben fogják fel, mint amit kortársainál volt alkalmunk tapasztalni. A nyelvkérdés társadalmi dimenziói az ő számára is fontosak lesznek, de nem úgy, ahogy azt Bessenyei György tervezetében láttuk, hanem úgy, ahogy a nyolcvanas évek értelmiségének megnyilatkozásaiban láthattuk. A nemzeti nyelv elsősorban a nemzet léte szempontjából válik most jelentős kérdéssé.

1790 márciusában nyílt levelet ír a *Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztőinek*.² Ebben a levélben újra közzé teszi az *Orpheus* „második darabjában”³ már megjelent jegyzetét, amelyet „Cons. Fáy Ágoston úr’ T. N. Abaújvármegye elsőbb vice-ispánja, a’ Kassán, 1790ben Martius elsőjén ösze-gyülekezett Rendekhez tartott Beszédéhez” fűzött. A szándék nyilvánvaló: az irodalmi lap szűkebb publicitását szeretné kibővíteni, a hírlap nyilvánvalóan szélesebb olvasóközönségéhez is el kívánja juttatni megjegyzéseit. Ez az írás olyan hangon szólal meg, amilyen hangon eddig Kazinczy soha nem beszélt, és az interregnum idejét leszámítva soha nem is fog. A nemzeti nyelvet az értelmiséghez látszólag hasonló megközelítésben tárgyalja és ő, aki folyóiratának bevezetőjében „chimérai szándéknak” minősítette a (bármilyen rendű-rangú) „köznép” megvilágosítását, most Bessenyei programjának a nyelvénél sokkal radikálisabb tónusban érvel a latin nyelv visszaállítása ellen: „Ha a’ Deák Nyelvet veszszük-elő: úgy örökösen be-zárjuk a’ Tudományok el-terjedése előtt az utat. Egész a’ Rhetoricaig az az életünknek tsak-nem fele részéig azt a’ nyomorult konyhai deákságot tanulnánk egyedül ... ’s nem lesz időnk *Valóságoknak* tanulására.” De még feltűnőbb a má-

¹ Részlet a Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés című sajtó alatt lévő monográfiából.

² *KazLev.* II. 45–47.

³ *Orpheus* (Halak hava, 1790). 2001. 56–59.

sik szólam megjelenése az írásban. Nemcsak szenvedélyesen, de egészen szélsőséges kitételeket sem mellőzve érvel a magyar nyelv magyarországi terjesztése mellett. A téma felfemerült ezekben az években, ha nem is mindig csak óvatosan és utalásszerűen, de a magyarosítási szándékok változatai lényegében mindig a „közjó” érdekében fogantak meg. A cél azonban egy szempontból elhalványul a közjóhoz vezető úton fenyegető veszedelemmel – ez is magyarázza a visszafogott hangot –, hiszen a nemzetnek a közös nyelv alapján való felfogása sértette a *natio Hungarica* aktuális nyelvi állapotát. Ez a nemzetiségek közötti béke biztosító volt. Kazinczynál a szélsőséges hang viszont éppen itt, a Magyarországon élő s más nyelvet beszélő országlakosok irányában, tehát külpolitikai vonatkozásokban bukkan elő. Az értelmiség írásaiban ezzel a vonatkozással csak nagyon ritkán találkozhatunk. A nyelvkérdés ott „belpolitikai” ügy, hiszen azt állítja: nem csak a nemesség alkotja a nemzetet, hanem mindenki, aki magyarul beszél. E „belpolitikai” interpretációval ellentétben Kazinczy szövege (a nemesi megközelítésekhez hasonlóan) egyértelműen a „külpolitika” dimenziójában jár, de mégsem azon a *nyelven* beszél, amelyen a kor nemessége szól: megnyilatkozásának a döntő momentuma ugyanis a nyelv és a nemzet azonosítása. A nyelv és a nemzet azonosítása azonban ebben a pillanatban még nem tartozik a rendi ideológia fegyvertárába, az az értelmiség, ha tetszik: a magyar harmadik rend érdekeit szolgálja. Így azonban különleges helyzet állt elő. A nemesség egyik tagja nem a kor nemességének egyik témájában szólal meg, sőt, nem csak nem a nemesség nyelvén beszél, de nem is a nemesség teoretikusainak óvatos modorában, amely magyar nyelv terjesztésének előnyeit hangsúlyozva a közjó érdekeire hivatkozik. Itt olyan nyers és durva hangot hallunk, ami mástól nem halhatunk ebben az időben. „Nemzetünkől különös Nemzet válik, örökös fal lesz a’ Magyar és a’ nem Magyar közt vonva, ’s az idegen vagy Magyarra’ lessz köztünk, vagy éhhez hal el...” Nem lehet a magyarul való tanításnak az akadálya a könyvek hiánya – bőven vannak magyar könyveink s sorolja a szerzőket, közöttük első helyen éppen Dugonics Andrást, de megemlíti Szaitz Leo Máriát is, a fanatikus hitvédőt „szép Magyar tollú ’s Magyar történeteinkben igen járatos Polemistá”-nak nevezi. Szükségesnek látja a nyelv terjesztését a királyság egész területén, biztos benne, hogy vannak született magyar ifjak, akik szívesen költöznek a „Tóth hegyek közzé,” hogy ott házasodás által „indigénákká” legyenek. A magyar és a latin közötti választás és a magyar nyelv terjesztése az ország más nyelven beszélő lakosai között azt dönti el, hogy a nemzet tovább élhet e: „Ha a magyar nyelvet hozzuk bé, állani fogunk”, ha nem, „később vagy előbb el-öl az idegenek özöne” s nemzetünk „korts-zürzavar lessz.”

Kazinczy ilyen radikális hangon eddig soha nem beszélt és (már most jegyezzük meg) a jövőben sem beszél majd: magáról a témáról – a más nyelveket beszélő országlakosok helyzetéről abban az esetben, ha a magyar lesz a hivatalos nyelv – csak mintegy húsz év múlva, a *Tübingai pályairat*ban szól, természetesen egészen más beállításban. Egész életére és tevékenységének irányára jellemző ugyan az a levél, amelyet Kazinczy Musiczky Lucziánnak, a kiváló szerb egyházi férfinak írt 1812. február 5-én, s amelyben kifejti újra azt a gondolatát, hogy az ő patriotizmusa nem ellenkezik a „cosmopolitizmussal” s „midőn a magyar nyelvnek virágzását ohajtom, midőn azt, a mennyire tőlem kitelik, elősegéleni igyekszem, nem könyörgök azért az egeknek, hogy – más nyelvek károkkal virágozzék az én nyelvem.”⁴ Ezt a

⁴ KazLev. IX. 276.

szép elgondolást azonban azért a *Tübingai pályáirat*ban kifejtett nézetei egyáltalán nem folják ugyan, de némileg módosítják. Igaz, azokat valamivel korábban írta le. Az *Orpheus* második számában, tehát 1790 tavaszán leírt mondatokban azonban nem a magyar nyelv terjesztésének a szándéka az igazán figyelemre méltó – ilyen gondolatokkal a korban természetesen nem csak Kazinczynak ebben az írásában találkozhatunk. Most egy rövid körkép keretei között tekintsünk meg néhány jellegzetes álláspontot.

Az óhajt, hogy a magyar királyság nem magyarul beszélő lakói is magyarul beszéljenek, jó néhány jelentős kortárs is megfogalmazta, ha nem is kizárólag, de elsősorban a felvilágosult rendiség képviselői. Ha a „közjó” elérése a tudományok terjedése révén valósítható meg, a tudományok terjedéséhez pedig a széles körben, de inkább: egy és minden országlakos által beszélt nyelvre van szükség, akkor ennek a szándéknak olyan súlya van, hogy – egyrészt – a nyelvkérdés felvetése ebben az összefüggésben lényegében megkerülhetetlen. Ugyanakkor azonban annyi problémát hordoz magában, hogy – másrészt – a kérdés felvetése után általában másról kezdenek el beszélni. Igazán mélyen ezt a kérdést bizonyára nagyon kevesen gondolták végig. A jellemző mindenesetre valóban az, hogy az erről értekező kortársak sokáig nem időznek e probléma mellett, vagy éppen – visszakoznak. Tekintsünk körül ebből a szempontból, teljességre nyilván nem törekedhetünk, de azért a vázlatos körkép által nyújtott tanulságok semmiféleképpen nem tekinthetők esetlegesnek.

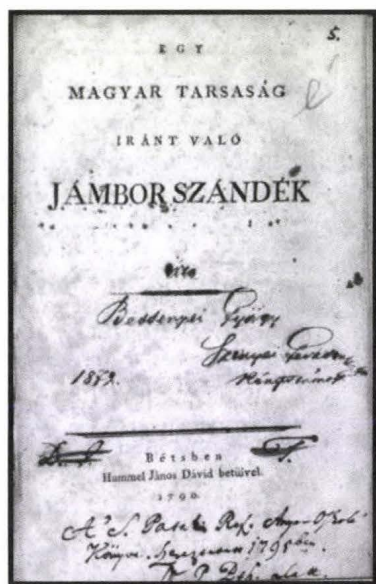
Bessenyei György

Felmerül ez az óhaj már Bessenyei Györgynél is, a *Jámbor szándék* (1781) egyik kitételében. „Sőt, a köztünk lakó németeket és tótokat is magyarokká kellene tennünk. Mert megérdemli azt ez az áldott haza az idegen nemzetektől, melyeket a maga kebelébe táplál, hogy annak nyelvét és szokásait is bévegyék, valamikor annak szabadságaival és javaival élni nem iszonyodnak. Annnyival is inkább, mikor az Isten oly kegyelmes és bölcs fejedelemmel áldott meg bennünket, aki Magyarországot maga eljárta, magára magyar köntöst venni s született nyelvünkön beszélni méltóztatott (ez úgy volt akkor), sőt, nemzetünkhöz való különös szeretetét csálhatatlan jelekkel mutogatja, nemde nem inkább kívánhatjuk ugyanezen fejedelemnek közöttünk lakozó, de idegen nyelvű jobbágyaitól, hogy ezen kegyelmes példa szerint ők is magokat mihozzánk alkalmazzassák, mintsem ők kívánnák, hogy mi a legszükségesebb dolgokat az ő nyelveken tanuljuk.”⁵ A megfogalmazás nem különösebben szelíd, de nincs benne semmi fenyegető, az egész gondolatmenetnek a program távlatában pedig még inkább kidomborodik üzleti jellege: csak úgy tudjuk biztosítani számotokra is a közjót, ha ti lemondotok anyanyelveteokról. A *Jámbor szándékban* elhangzó kitévelt ugyanis nyilván nem szakíthatjuk el a röpirat koncepciójától: a nem magyarul beszélő magyarországi lakosoknak azért kell megtanulni magyarul, hogy ők is részesei legyenek a „közjónak”, amelynek elérése a tervezet célja, s amely nem érhető el a „számosabb rész” nyelve nélkül. Ha a haza szabadságot és javakat ad, ennek fejében célszerű a „számosabb rész” nyelvén beszélni mindenkinek: a tudományok és ezzel a közjó csak így terjedhet el. Tegyük hozzá: igen valószínű, hogy Bessenyei a magyar nyelv megtanulását a magyarul nem tudó magyarországi ren-

⁵ Bessenyei György Összes Művei, Bp., 2007. 473.

dektől és nem a jobbágyoktól várta. Tegyük hozzá azt is, hogy erről a kérdésről sem korábban, sem később nem értekezett.

A későbbiekben, különösen 1790 körül másoknál és több alkalommal is találkozunk hasonló kíváncsisággal. A megfogalmazások eltérnek egymástól, de azért jól kitetszik: általában egyazon alapra épülnek a különféle irányú kijelentések. Ezek rokonságban vannak azzal, amit először valószínűleg Bessenyei írt le imént emlegetett és idézett röpiratában. Különböző módon, de ez szolgál érvként mindenki számára, aki erről a kérdésről ír s ez pedig magába foglalja az előfeltevést: a nyelv nem a nemzet létehez van kapcsolva, hanem a nemzet boldogságához, vagyis – éppen úgy, mint Bessenyei felfogásában – csak eszköz, a „tudományok” s ezzel a „közjó” terjesztésének az eszköze. A nyelv és a nemzet között nincs közös lényeg. A XVIII. században megszülető nacionalista megnyilatkozásoknak, ebben az összefüggésben: a nem magyarul beszélő magyarországi lakosok született nyelve elleni támadásoknak általában – kevés kivétellel – ez a közös alapja.



Báróczi Sándor

Báróczi Sándor 1790-ben megjelent röpiratának (*A védelmeztetett magyar nyelv*) gondolatmenete hasonló dimenziók között halad. Más vonatkozásban már szóltunk róla: a nyelv nála is a „tudományok” ügyével van összekapcsolva és így a nyelvkérdés távlata nála is a közjó. A röpirat párbeszéd a latint védelmező Aloysius és a magyar nyelv érdekében érvelő István között – István a nemzeti nyelv használata mellett érvelve ugyanolyan szavakat és kifejezéseket használ, amelyek a nyelvi-irodalmi mozgalom fráziskincsére emlékeztetnek („fényességre jutni”, kikerülni a „feledékenységek vizéből”), de a szöveg alapján egyértelmű, hogy a gondolatmenetnek semmi köze az értelmiség ideológiájához. Ez a szöveg láthatóan csak azért van jelen, mert egyszerűen azt szeretné, ha Európa tudomásul venné végre érdemeinket, amely érdemekhez – furcsa módon – az ország természeti adottságait is hozzáveszi. Megemlíti – például – Montesquieut, aki azért dicsér bennünket, mert szeretjük, és fontos dolognak tartjuk a bányászatot. A gondolatmenet vezérlő eszméje azonban nem a nemzet „fényessége”, hanem az ország boldogsága, a tanulmány legfontosabb szava is a boldogság, a nyelv pedig – lényegében kizárólag – „Hazánk boldogságának erős fundamentuma.” A röpirat azonban – mint utaltunk rá – vita a latinhoz ragaszkodó állásponttal szemben, amelyet Aloysius képvisel, Istvánnal szemben, aki (sorban cáfolván vitapartnere állításait) a magyar mellett sorolja érveit. Általában nincs túl nehéz dolga, a vitapartner hetedik tételéhez érkezve azonban némiképpen megváltozik a helyzet. Ez a tétel így szól: „7. Magyarország kormányzásában a Magyarországgal egybekapcsolt és kapcsolandó tartományoknak fiai részt kívánnak, mely rész elnyerésére jóllehet úgy mint hazafiaknak jussok vagyon: de arra érdemet tettek (elhallgatván egyebeket) a deák nyelv tudománya mellett...” Milyen szemmel néznék hát a „horvátok, dalmaták, szlavo-

niabéliek, podoliánusok és bukovinabéliek”, ha a magyar lépne a deák helyébe. A magyar nyelv nem tudása miatt még hivatalaikat is elveszítenék. Aloysius itt emlékeztet (név említése nélkül) a nyelvrendeletet meghozó uralkodó, II. József idejére. István így kezdi válaszát: „Ezt az egyet megismerem magam is, hogy minden előhozott okaid között még legfontosabb”, de azért ezt sem tekinti „orvosolhatatlan” akadálnak, s az érve rokon azzal, amit már Bessenyei is említett: a szabadság és a közjó megéri, de kellő türelemmel és kellő időt adva szükséges kezelni az ügyet. A válaszában végén azonban olyan fordulat jön, amely közvetetten ugyan, de szatír a soknyelvű natio Hungarica fogalmának mégiscsak megnyugtató körébe. A cseregyerek intézményének a gondolatát veti fel. Így, „ezáltal a mód által minden hazánkban lévő nyelvek közönségessé válnának az országban, és mind a nemzetek külön-külön, mind pedig az egész haza nyerne benne.” Ha Aloysiust nem kényszerítené hallgatásra a röpirat szerzője, akkor a tapartner könnyű helyzetben lenne, hiszen magas labdát kapott: most azt válaszolhatná, hogy akkor tehát szükséges még egy olyan nyelv, amely e „külön-külön” nemzeteket összekapcsolja. Szükséges a latin – ezzel a gondolatmenettel István (tehát: maga Báróczi) lényegében ezt ismerte el. Ha belegondolunk, hogy a cseregyerek-megoldás még egyszer előjön a tanulmányban, akkor ez azt jelenti, a magyar nyelv uralkodóvá tételét igencsak a távoli jövőben gondolja el. Azt mondhatjuk, hogy Báróczi Sándor majdhogynem nyíltan bevallja: a nyelvkérdés vonatkozásában lényegében nem tudott mit kezdeni a hazában élő és más nyelvet beszélő nemzetiségek problémájával.

Decsy Sámuel

Decsy Sámuelről is úgy fogja fel a nemzeti nyelvet és a magyar nyelven művelt tudományokat, „mint Hazánk boldogságának erős fundamentumát” s habár meg van győződve, hogy nyelvünk, ez az egyedülálló, „szűz nyelv” a legkülönb az európai nyelvek között, a megfogalmazások alapján egyértelmű, hogy az ábrándok mögött a nemzeti nyelv a tudományokkal, a kereskedelem és az ipar terjedésével, vagyis: az ország boldogságával van elsősorban összefüggésben.⁶

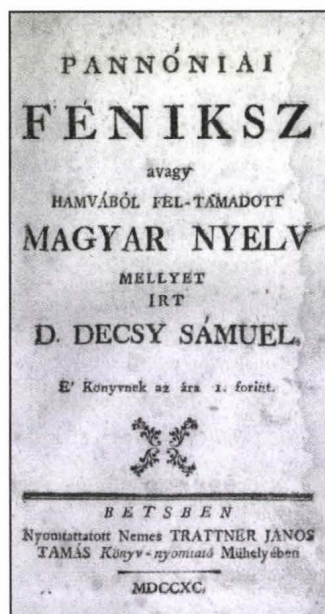
Munkája, a *Pannóniai Fénisz avagy a hamvából fel-támadott magyar nyelv* ugyancsak 1790-ben jelent meg, Báróczi röpirata után, hiszen mint készülő munkára hivatkozik rá. A más nyelvű magyarországi lakosok problémájával ő is szembenéz a könyv 130, 131, 132, 133, 134 és 135. paragrafusaiban.⁷ Itt a nyelv ügye éppen nem a közjó szempontjából merül fel, a vonatkozó helyek sokkal nyersebben és egyértelműbben fejezik ki a hazai nemesség érdekeit: a jövedelmező hivatalok elosztásáról van szó, amelyben most idegenek (ráadásul „homályos ágyból származott idegenek”) ülnek, nem pedig magyar nemes ifjak. A magyar nyelv hivatalossá tétele kizárná ezt a lehetőséget. Az ő számára a kérdés tehát egyszerűbben merül fel, mint Báróczi számára. Nem közjóról van szó, hanem bizonyos csoportok javáról, magyarán szólva: érdekekről, kendőzetlen közvetlenséggel: anyagiakról. A szöveg nem nélkülözi az indulatokat ébresztő, éles kitételeket, de szó sincs olyasféle hangról, mint amelyen Kazinczy szólt. Ő is számot vet azonban azzal, hogy a Magyar Királyságban nem csak a hivatalokban ülnek idegenek, az ország lakosainak jelentékeny része nem magyarul beszél.

⁶ Decsy Sámuel, 1790, 261 és 233-234.

⁷ Uo. 230-239.

E probléma megoldásának a módját illetően sem töpreng túlságosan sokat – a kérdést eleve kevésbé jelentős kérdésként állítja be. Azt mondja: azzal is szokták a deák hívei palástolni „titkos feltételeiket”, hogy a hazában „sokféle nemzetbeli lakosok” élnek, a magyarok mellett tótok, oroszok, németek, görögök, örmények, akik nem tudnak magyarul, sőt, vannak olyan vármegyék is, „mellyekben a Nemesség sem érti a magyar nyelvet.” Miattuk lenne tehát célszerű – így szól az ellenérv – megtartani a deák nyelvet. Két érvet talált e helyzet orvoslására. Az első: „Hogy ha közönségesen szeretünk Magyaroknak neveztetni, és magyar szabadsággal élni, szeressük a magyar nyelvet-is megtanulni.” A másik érve pedig az, hogy „Sokkal könnyebb a magyar nyelvet meg-tanulni, mint a deákot” – ami nyilván nem ellenőrizhető állítás és csak arról tanúskodik, hogy Decsy Sámuel lényegében nem érzi a probléma súlyát. Ezt a súlyt Báróczi Sándor pontosan érezte, de – vélhetően – érezte Bessenyei György is, aki az idézett (s nyilván megkezdés után gyorsan sietett tovább s többé nem is tért vissza erre a kérdésre. Decsy beszédében ennek ellenére nincs semmi fenyegető hangsúly. Erőszakról nem beszél (főleg nem éhhalálról), különféle békés utakat-módokat ajánl hazánk idegen nyelvű lakosainak „magyarizálására” – a szó alighanem az ő alkotása –, nevezetesen: minden „német, tót, sváb, és orosz iskolákban magyar nyelvtanító mestereket” kellene hívni, de olyan lelkipásztorokat kellene küldeni a német, sváb, tót és orosz eklézsiákba is, akik magyarul is tudnak, és néha-néha magyarul prédikálnának. A horvátokat ő is külön esetként tárgyalja a 132. paragrafusban. Mióta a horvát nemzet velünk egyesült, mindig hűséggel viseltetett „hozzánk,” márpedig „Ha ők magyar szabadságban való meg-maradhatásokért halált is készek voltak volna szenvedni,” miért sajnálnának most „egy-két esztendő” nyelvünk megtanulására fordítani. „Bátran” ki meri jelenteni, hogy „egy sem fog találatni közöttök, a’ki ditsőséges nyelvünknek örömet szállást ne adna...” A korban hamarosan felmerülő ún. horvát-kérdés egyáltalán nem igazolja ezt az ábrándot.

Ez is a rendi nacionalizmus hangja, a cél talán ebben a szövegben a leginkább azonos azal, amit Kazinczy mond ama jegyzetben, megoldási módjai naivak és nyerssek, de azért embertelenségről nincs szó. Decsy Sámuel könyvének ezek a részletei teljes mértékben érdek vezérelte gondolatok, amelyek ha nincsenek is ellentétben, de elütnek a munka egészének irányától, amely ugyanúgy a „tudományok” és a „közjó” összefüggéseinek keretei között mozog, mint Báróczi röpirata. Mindazonáltal a terjedelmes tanulmány meglehetősen eklektikus jellegű, utaljunk rá, hogy a rendi nacionalizmus inspirációja mellett a század legszebb gondolatai is helyet kapnak szövegében. Különösen figyelemreméltóak azok a fejtegetések, amelyekben a „szabados” gondolkodásról, írásról és nyomtatásról szól. Ha a „szabados” szó jelentése közben meg is változott, a szövegösszefüggés egyértelmű: a gondolat szabadságról és sajtószabadságról van szó. Ezt ő az ember „leg-főbb kintsének” nevezi s aki meg akarná bennünk azt fojtani, an-



nál „nagyobb tyrannus” ezen a világon nem lenne. Aki az imént az idegeneket „homályos ágyból” valónak nevezte, más helyén az emberek közötti „egyenlőségről” mond szép s valóban a világosság századához illő mondatokat. Ebben a vonatkozásban a századvég egyik legnagyobbja, Hajnóczy József mellé is odaállítható irodalmunknak ez a különös alakja.

A' Nemes Magyar Nemzethez rövid emlékeztető beszéd

Erről a kis kiadványról ugyancsak szóltunk már: 1790-ben jelent meg, névtelenül, korábban Rácz Sámuel orvosprofesszort, újabban Kis Józsefet, Rácz Sámuel egyik tanítványát sejtí mögötte a kutatás. 1807-ben majd új kiadvánnyal jelentkezik ebben a témában. Kompiláció: felhasználja Bessenyei *Magyarság* című röpiratának néhány részletét, de viszonylag sokat idéz Verseghy Ferenc *A' Magyar Hazának anyai szózatya* című költeményéből is. A felvilágosult rendiség megközelítésével mutat szoros rokonságot: a nemzeti nyelvet a tudományok ismeretéből fakadó általános boldogság és – különös hangsúllyal, mindjárt a dolgozat elején – a szabadság („Nintsen is a' *Despotizmusra* jobb mód, mint a' Nemzeteknek tudatlansága”) szempontjából tárgyalja. Decsy Sámuel megfogalmazására hasonlít, de még nála is határozottabb. „De bezzeg a' tudós Anglus semmit sem szenved a' *Királyától*, hát a' *Frantzia* mit tselekedet azólta, a' miólta közönségessé tette a' Böltességet?” A szerző temperamentuma is emlékeztet Decsy Sámuel temperamentumára. Kijelenti, hogy „szégyen, 's gyalázat annak magyar nevet viselni, ki magyarul nem tud...” Itt is felmerül: ha a hivatalok németül folynak, akkor azok járnak jól, akik nem tudnak magyarul, sőt, ezeket a „hivatalokat magok fiúról fiúra menendő örökös jószágokká” tudják így tenni. A „Böltesség” és a közjó mellett megjelennek tehát a sajátos érdekek is s voltaképpen következetesebben, mint Decsy Sámuelnél: a tanulás (a közjóhoz vezető tudományok elsajátítása), a szabadság és a hivatalok betöltésének a szempontja gyakran együtt szerepel, bár a „tudományok” – Bessenyei és Verseghy szövegek bőséges idézése következtében – azért nagyobb hangsúlyt kapnak a gondolatmenetben. Ez az alap, ahonnan támad. „Tsudálkozásra méltó dolog, hogy a' *Tótok* és az *Horvátok* olly nagyon ellenzik a' magyar nyelvnek fel állítását, és meg nem gondolják, hogy az Ország nem Tót, avagy Horvát, hanem *Magyar ország*...” Megállapítja, hogy „A' Tót egyebekben mindenekben jó magyar, és igen hatalmas pártfogója a' magyar szabadságnak, miért akadályozza tehát a' magyar nyelvnek fel állítását, holot jól tudja, hogy semmi nemzet, és semmi ország addig boldog nem lett, míg a' maga fő nemzeti nyelvét fel-nem állította.” A franciákat és a németeket kell példaként („tükörtül”) magunk elé állítani, ahol már nem csak a tudós emberek olvasnak, hanem a parasztok is. A nacionalista gondolatmenet mellett jól megfér egy igazi „aufklérista” tézis: „tsak annyira betsülendő a' Böltesség, a' mennyire a' közjónak hasznot hajt.” Kiss József röpirata eredeti s meglehetősen radikális változatát képviseli annak a nacionalizmusnak, amely a kor magyar nyelvű irodalmában éppen a tudományok és a közjó szempontjából tekintett a magyar nyelvre. A közjó, sőt, a szabadság érdekében akarta terjeszteni a Királyság más nyelvet beszélő népei körében is.

Hajnóczy József

A kiváló jogtudós, az első magyar köztársasági mozgalom mártírja ugyancsak véleményt mond a nemzeti nyelv kérdésében. Álláspontját alkotmánytervezetében fejti ki. Az ő felfogása ugyancsak egyértelmű. A magyar nyelv hivatalos nyelvvé való tétele nála is a közjával van össz-

szefüggésben, de a közjó vonatkozásában egészen más szempontokat hangsúlyoz, mint imént idézett kortársai. Ha a magyar lenne a hivatalos nyelv, írja egyebek között, „a szabadság szel-leme járna át minden életsorsú embert.”⁸ Ugyanakkor (sem itt, sem másutt) semmiféle javas-lata nincs arra vonatkozóan, hogy miképpen kellene a magyar nyelv hivatalossá tételét megol-dani. Ő vélhetően pontosan tudta, hogy itt (ha ugyan nem is csak elvi jelentőségű kérdésben foglal állást), mindenféle radikalizmus nagy veszélyeket rejt és messze kerülendő.

Ephemerides Budenses

Ez a latin nyelvű, hetenként kétszer megjelenő hírlap a századvég egyik legizgalmasabb és legrajtélyesebb produktuma, 1791 áprilisa és 1793 márciusa között jelent meg, az első félévben Tertina Mihály, 1791 októberétől Spielenberg Pál szerkesztette. A lap érdekessége – ez különösen Spielenberg szerkesztése idején válik erőteljessé –, hogy a korabeli orgánu-mok közül bizonyosan a legrészletesebben számol be a magyar nyelvű kultúra eseményeiről és eredményeiről, de – latin nyelven. Ez a sajátosság feltétlenül a vállalkozás *egészére* irányítja a figyelmet, pontosabban a megcélzott olvasóra, amelyet talán nem is elsősorban a szerkesz-tők, hanem egy mögöttük feltételezhető agytröszt gondolt el. Fel kell ugyanis tételeznünk, hogy a lap mögött átgondolt stratégia működött, amely – nagy valószínűséggel – pénzelte is a vállalkozást. Erről azonban nem lehet semmit tudni: „A Spielenberg-időszak kapcsolati hálója ... nagyrészt feltáratlan...,” – írják Balogh Piroska és Szilágyi Márton, akik alapos munkával mérték fel a lap anyagát.⁹ A jelek arra utalnak, hogy itt – mint már V. Windisch Éva is vélte¹⁰ – „magyar nyelven nem olvasó magyarországiaknak szánt orgánumról” lehet valóban szó. Talán megkockáztatható az állítás, hogy az egész vállalkozás célja a Magyar Ki-rályság nem magyarul beszélő lakóinak elmagyarosítása, amely azonban a nehézségekkel számot vető, igen távoli, nagy toleranciával és engedmények útján elérendő, mondhatni: stratégiai célként szerepel. Az írások általában tartózkodnak attól, hogy bárminemű félelmet ébresszenek az ország nem magyar anyanyelvű lakosaiban, annak ellenére, hogy tolluk alól kiszaladnak a nyelvkérdésről viszonylag radikális tónusban beszélő írások is. A nyelv itt is nemzetalkotó tényezőként mutatkozik meg. A lap talán legnevezetesebb, a reformkorban magyarra is lefordított írását Spielenberg Pál tette közzé az 1792. év 10. számának Appen-dixében, *Monita de Lingua et theatro hungarico stabilendo* címmel, amely voltaképpen prog-ramnyilatkozat, de (a hagyományos értelmezéssel szemben) nem a magyar színház ügye áll a középpontjában, hanem – mint Balogh Piroska és Szilágyi Márton legutóbb kimutatták – a magyarországi nyelvkérdés.¹¹ A szövegre a hazai szakirodalom viszonylag gyakran hivatko-zik.¹² Az írás elsősorban a felvilágosult rendiség céljait fogalmazza meg: a nyelv úgy záloga a nemzeti létnek, hogy feltétele a tudományok, a művészetek, az ipar és a kereskedelem virág-zásának. A nyelvet terjeszteni kell, közvetlen teendőnek látja,

⁸ A latin nyelvű mű magyarul is olvasható: *Hajnóczy József*, 1958, 92–95.

⁹ Balogh Piroska, Szilágyi Márton, 2005. 23.

¹⁰ V. Windisch Éva, 1955, hasonló tanulságra jut Balogh Piroska és Szilágyi Márton is. „...az Ephemerides reprezentánsa kívánt lenni önnön magyar edukatív programjának, mégpedig elsősorban a nem magyar nyelven olvasó magyarországi rétegeket megszólítva, és fokozatosan, az exemplum sorok és deklarációk módszerével népszerűsítve körükben a ma-gyar nyelv használatának kiszélesítését.”

¹¹ Balogh Piroska, Szilágyi Márton, 2005. 29–32.

¹² Kerényi Ferenc, 2002. 90–150.



hogy a nem magyarul beszélő falvakban és vá-
rosokban magyarul tudó dajkákra és szolgálók-
ra kell bízni a kisgyermek nevelését. Ez
azonban kivételes pillanat: egész sor példáját
idézhetjük annak, hogy a magyarosítás kétség-
telennek, sőt, erőteljesnek látszó intenciója
igen sok toleráns gesztussal, egyáltalán: okos
tapintattal nyilvánul meg. Amikor II. Lipót-
nak a nyelvkérdésre vonatkozó rendeleteit is-
merteti, akkor nem a latin visszaállítására he-
lyezi a hangsúlyt, hanem a magyar nyelv meg-
növekedett lehetőségeire – de az anyanyelv
használatának a jogosultságát nem csak a ma-
gyar esetében, de más nyelvek esetében is elis-
meri. Fontos vonása, hogy egyáltalán nem fek-
tet különösebb hangsúlyt a magyar grammati-
kák vagy irodalmi-nyelvi viták ismertetésére,
annál gyakrabban idéz példákat, exemplumo-
kat az oktatás, a tudományos világ és a min-

dennapi élet köréből, amelyek a magyar nyelv egyre szélesebb körű használatát bizonyít-
ják. Kedvet ébreszt arra, hogy olvasói részt vegyenek ebben a magyarul folyó és igen gaz-
dagnak bemutatott kulturális életben. Elismeri: az országban szükséges a sokoldalú nyelv-
tudás, a hivatalos nyelv kérdését egyáltalán nem erőlteti, túlnyomórészt megelégszik a vo-
natkozó hivatalos dokumentumok ismertetésével, de itt is bőven él a példák, a különféle
esetek leírásának meggyőző eszközeivel. Olyan eseteket sorol ugyanis, amely azt mutatják,
hogy gyakorlatilag már sok helyen a magyart használják hivatalos nyelvként.

Természetes módon merül fel, hogyha az újság lényegében a magyar nyelv kérdését állítja
középpontba, akkor miért készül – latinul. A kérdésre adható természetes válasz – hogy ti. a
latin nyelvű újságírásnak évszázados hagyománya van – valójában inkább megkerülése a kér-
désnek. Annál figyelemre méltóbb egy másik válasz lehetősége: a közélet nyelve a Magyar Ki-
rályságban nyolc évszázada a latin, „ezért ezen a módon lehet leghatásosabban közügyeket is-
mertetni, hogy a hírek mindenkihez eljussanak, akit érdekel – márpedig ez mindenkit érdekel,
aki a Haza gondját szíven viseli.”¹³ A legfontosabb közügy ezek szerint a magyar nyelv elterje-
dése a Királyságban. A hírlap stratégiájának távlata a magyar nyelv terjesztése az ország nem
magyar nyelvű és művelt lakosainak körében, ezt kétségtelenül rendkívül okos módszerrel, to-
leranciával, minden sietséget mellőzve, a riadalom felkeltését elkerülve teszi. Az *Ephemerides*
Budenses mögött – mint utaltunk rá – ott kell látnunk egy olyan elképzelés működését,
amelyben a magyar felvilágosult rendiség gondolati ereje, óvatos és távlatokban gondolkodó
bölcssége ölt testet. Ennek az elképzelésnek a birtokosai nyilván jól tudták, hogy – ugyan-
csak távlatilag – a bécsi udvar ellenében cselekszenek, talán ezért van, hogy a hírlap körül oly

¹³ Balogh Piroska, Szilágyi Márton, 2005. 58.

sűrű a homály: nem lehet ismerni a rendszeres támogatót vagy támogatókat, de nem teszik közzé sem a szerzők, sem az előfizetők nevét. Spielenberg Pál inkább csak a végrehajtója lehetett ennek a koncepciónak, de aligha tartozott annak kidolgozói közé.

Kármán József

Az értelmiség ideológiája – mint szó volt róla – belpolitikai célokat szolgált, ezért náluk, Péczeli József, Csokonai Vitéz Mihály, Batsányi János, Révai Miklós és a többiek szövegeiben nem találkozunk a nem magyarul beszélő országlakosok elmagyarosításának gondolatával, az ő céljaik szempontjából ennek a kérdésnek különösebb jelentősége nem volt. Jellemző, hogy az értelmiség részéről hangadónak számító s a nyelvkérdést felfokozott izgalommal kezelő, türelmetlen és indulatos Péczeli József egyszer szól e kérdésről, s úgy véli: ötven év távlatában remélhető e probléma megoldása.¹⁴

Jelenlegi ismereteink szerint egyetlen szerző van közöttük, akinél ez az összefüggés felbukkan, de nem (mint Kazinczynál) elszánt és sürgető követelésként egy vagy-vagy helyzetben, hanem – Péczeli Józsefhez hasonlóan – a távoli jövőbe vetített óhajként. Ez az óhaj kétségtelenül óhaj, de – ellentétben Péczeli Józseffel – nem szelíd, s azért ama jövő sem *anyyira* távoli: még az ő nemzedékének életében elgondolható beteljesülése. Ezt az óhajt Kazinczy után néhány évvel később Kármán József így fogalmazza majd meg *A Nemzet Tsinosodásában*: „... Ha szép Téreinkről felhat édes Nyelvünk a' Havasok Tetőire és a' Völgyekbe, mellyeket azok fedeznek, ha népes Utszáin és magas Palotáiban ez a' Hang fog hallatni, ha az Élet a' Halálon győz, és a' köz Országlószékek a' Hazának nyelvén szólnak, akkor azt érik, álmodjanak oly szépen, mint én kezdettem, én addig – ébren szomorkodom.”¹⁵ A távlat itt sem az ország lakóinak boldogsága, hanem a nyelvében élő nemzet élete. Míg azonban Kazinczy agresszív módon gondolta el a nyelv terjesztését, itt csak türelmes és szomorú várakozásról van szó. Ám ha figyelmesebben olvassuk Kármán mondatát, a tórust nem csak a türelem és a szomorúság hatja át. A magyar nyelv elterjedése azt jelenti: „ha az Élet a' Halálon győz” – e kis feltétel megjelölése mögötti vízió szinte félelmetesebb, mint ami Kazinczy radikális terve mögül sejlik elő. A más nyelvű magyarországiak beszédében a magyar nyelv szempontjából ott lapít a halál fenyegetése.

Mégis, mindennek ismeretében is azt kell mondanunk, hogy Kazinczy írásának – az írás által képviselt változatnak – nem az a leglényegesebb vonása, hogy ő is terjeszteni akarja a soknyelvű Magyarországon a magyar nyelvet. Ez (mint látható) több kortársának is eszébe jutott. De voltaképpen nem is az, hogy ezt erőszakosan tenné (erre a kortársak azért, legalábbis nyilvánosan, nem gondoltak), hanem az, hogy ő a nemesség világához tartozó szerző ugyan, mégis: egészen más módon fogja fel a nyelvet, mint előtte Bessenyei György s idézett, ugyancsak a felvilágosult rendiséghez tartozó kortársai, aki vele egy időben írták le szövegeiket. E szerzőknél a nyelv főképpen a „tudományok” terjedésével és így az ország lakosainak boldogságával van összefüggésben, amihez esetleg hozzátartozik az európai jó hírnév is. A Kazinczy által írott szövegben ugyan esik szó a „tudományokról”, de nála sokkal nagyobb hangsúlyt, mondhatni

¹⁴ Idézi Székfi, 1926. 23.

¹⁵ Uránia, (1794). 1999. 307.

központi szerepet kap az a motívum, amelyet a rendi felvilágosodás gondolkodói lényegében teljesen elhanyagoltak (legfeljebb elszigetelt retorikai formulaként éltek vele), az a gondolat tehát, hogy a nyelv a nemzet létével azonosítható. A nemzet léte és a nyelv léte kölcsönösen feltételezik egymást, a nyelv alkotja a nemzetet, és ez az összefüggés minden más viszonylatot homályba borít. Erre nemcsak a kijelentések utalnak, de erre utal a hangvétel drámaisága is. Kazinczy határozottan eltér tehát a felvilágosult rendiség ama – Bessenyei tervezetétől kezdve lényegében folyamatosan jelen lévő – változatának álláspontjától, amely szerint a közjó érdekében fontos a magyar nyelv helyzetének erősítése. A nyelvkérdés ebben az írásban olyan beállításban jelenik meg, amely a nyolcvanas évek értelmiségének felfogásával azonos. Ennek a különös, a fiatal Kazinczynál, egyáltalán: Kazinczy életművében egyedülálló írásnak a nemzetfogalma alapvetően különbözik tehát attól, amit ő korábban leírt. A nyolcvanas évek végén az ő megnyilatkozásai a nyelvkérdés vonatkozásában csak az irodalmi használatra korlátozódtak, és egyaránt nélkülözte azokat társadalmi összefüggéseket, amelyeket az évtized értelmiségének és előttiük Bessenyei György, velük egy időben pedig néhány más, itt emlegetett szerző írásaiban oly fontos szerepet játszottak. Most viszont, a kilencvenes esztendő első hónapjaiban mintha végkép döntött volna: a nyelv kilép az irodalmi művek köréből s immár a nemzet létével kerül erőteljes kapcsolatba. Amire eddig csak távoli jelek utaltak, ebben a pillanatban a napfényre tör: a fiatal Kazinczy számára *most* nyíltan kimondva is a nyelv alkotja a nemzetet, a nyelv biztosítja a nemzet létét, s ez a lét veszélyben van.

A nemesi ellenállás diadalának hónapjaiban vagyunk, s az írás radikális hangja egy magyar nemes részéről – elvontan – nem lenne meglepő, a korábban elmondottakat tekintve mégis az. Amikor azt mondja, hogy az idegen vagy magyar lesz köztünk (vagyis: megtanul magyarul) vagy nem és akkor „éhhel hal el” (köztünk nem találja meg hazáját), akkor ebben a megfogalmazásban nem csak az elképesztően durva hang a figyelemreméltó, hanem az, hogy itt olyan nemzet életéről van szó, amely nemzet éppen a nyelv által létezik. Kazinczy ily módon az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának a nyelvén beszél, de rögtön fel kell figyelniünk egy nagyon lényeges különbségre. Nem úgy beszél ezen a nyelven, ahogy az évtized kizárólag alacsony sorból származott írói szóltak. Náluk a Kazinczy által hangoztatott „magyarosító” szándékok nem látszanak, nagy valószínűséggel azért, mert azok szervesen nem tartoztak hozzá ideológiájukhoz, hiszen az ő céljuk „belpolitikai” cél volt. Ha mindenki a magyar nemzet tagja, aki magyarul beszél (s annál értékesebb tagja, minél otthonosabb a magyar nyelvű „tudományok” művelésében), akkor a nemzetet immár nem csak a nemesség alkotja, sőt: a haza érdeke azt kívánja, hogy a leginkább hazafias érdek is egyre kevésbé a hagyományos nemesi érdek legyenek. Mintha Bessenyei programjára válaszolnának: a kard bajnokai után a toll vitézeinek az ideje jött el. Ebben az elképzelésben – amelynek több, de a lényegét illetően azonos interpretációjával is találkozhattuk a nyolcvanas-kilencvenes években – más nemzetiséget, a magyar királyság más nyelveket beszélő lakosait érintő vonatkozásoknak nem jut figyelem és így nem is jut hely. Pillanatnyi tudomásunk szerint egyedül Kármán Józsefnek idézett mondati vannak rokonságban Kazinczy megfogalmazásával, csak míg nála az „ébred szomorkodó” szelíden előadott, de nagyon is mély szorongásokat és indulatokat leplező óhajáról van szó, Kazinczy gondolatmenetében szilaj és fenyegető szándékokról. A kassai *Magyar Museum* 1787 végén papírra vetett bevezetőjében a nemzeti nyelvről szólva csak irodalmi szempontokat ér-

vényesítő szépíró tolla alól 1790 koranyarán a kornak alighanem legvadabb nacionalista szólama bukkan elő. Ismételjük meg: a mi szempontunkból a lényeges mégsem ez, nem a hangvétel különbsége – amikor felmerült a magyar nyelv terjesztése, Bessenyei György, Báróczi Sándor, Decsy Sámuel vagy Hajnóczy József nem írtak le egyetlen fenyegető szót sem, legfeljebb érvet: ezt kívánná a közjó, az igazság (vagy éppen az érdek) –, Kazinczy viszont éhhalállal fenyegeti az ellenszegülőket. A lényeges mégis a gondolkodás távlata. Kazinczy szövegében a tudományok, és a közjó szempontja csak a távoli horizonton merül fel, itt elsősorban nem a nemzet boldogságáról, hanem a nemzet létéről van szó. A nemzet létének az alapja pedig a nyelv, most, ebben az írásban úgy gondolja, hogy a nyelv nemzetalkotó tényező, nyelv nélkül nincs nemzet. Kazinczy Ferenc tehát az 1780-90-es évek értelmiségének nyelvén beszél, ha másképpen is beszél ezen a nyelven. A rendi felvilágosodásnak ő az első olyan alakja, aki a nyelvkérdés vonatkozásában átvette egy súlyos pillanatra az ellenérdekelte fél ideológiáját megfogalmazó tézist. Ennek ellenére: semmiféle ideológiai áttörés nem történt. Amikor a nemzet és a nyelv létének azonosításán alapuló nemzetfogalom bukkan elő oly nagy erővel egy magyar nemes tolla alól, akkor az nem a rendi ideológia és az alacsony sorból származott értelmiség ideológiájának a szintézise. Egy szempontból talán igen: olyan hatalmi arroganciával képviseli a magyar ennek az értelmiségnek az elképzeléseit, de ilyen hatalommal nem az értelmiség, hanem csak a nemesség rendelkezett. Ez azonban igen kétes szempont.

Kazinczy ebben az írásában a magyarországi magyar nemesség bizonyos tagjai részéről elgondolható arrogáns magabiztossággal beszél ugyan, de egészen mást mond, mint ami a *natio Hungarica* egyik tagjától elvárható lenne: a nyelv és a nemzet azonosítása (a tanulmányban eddig elmondottak alapján talán határozottan állítható) még egyáltalán nem tartozott a soknemzetiségű Magyarország magyar nyelvű nemességének ideológiai fegyvertárába. A magyar nyelv ügye – különösen ebben a beállításban és ekkor – elsősorban az alacsony sorból származott értelmiség érdekeit szolgálta. Ez a szerzője által széles körben terjesztetni akart, hiszen az *Orpheus* mellett a *Hadi és Más Nevezetes történetekben* is közzétett írás Kazinczy Ferencet olyan nézetek vallójának mutatja, amelyek korábban (még ha távoli jelek utaltak is rá) ilyen nyíltsággal nem szólaltak meg az ő beszédében. Egyetlen írása rokonítható ezzel a publicisztikai dolgozattal, de az is vele azonos időkorban keletkezett. Ugyancsak 1790 koranyarán („iker havában”) fogalmazta meg a bevezetését *Kazinczy Ferenc külföldi játészó színje* címmel, amely hasonló szellemben fogant, mint amiről az imént volt szó, némi eltérés azonban tapasztalható. II. József iménti buzgó hivatalnoka immár a nemesi ellenállással azonosul („Győztünk!”), s bár jobbra a nyelv vonatkozásában nyilatkozik meg, azon a terepen, amely most kezdte érdekelni, de azért még nem különösebben érdekelte a rendi mozgalmat. Tudjuk, hogy II. József halála után a nemesi ellenállás elsősorban a maga politikai-közjogi céljait igyekezett megvalósítani, a korábbi állapot teljes helyreállítása, a *restitutio in integrum* jegyében. Kazinczy most az ellenállás politikai-közjogi vonatkozásai mellett is leteszi a garast: a nemesi ellenállásnak nem csak lendületéhez, de irányához is csatlakozik. A nyelvkérdés vonatkozásában ez azonban csak színezi, de nem alakítja beszédét: indulatai szövegében alapvetően most is elsősorban az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának szavait és fráziskincset erősítik fel. Voltaképpen egy furcsa különbség tűnik csak elénk: ő máris múlt időbe helyezi azokat a nemzethalálra vonatkozó félelmeket, amely fé-

lelmek másoknál – Péczeli Józsefnél, Révai Miklósnál vagy Csokonai Vitéz Mihálynál – soha nem múlt időben szólaltak meg. Ilyen formában bukkannak elő szövegében a jellegzetes kitételek: a nemzet nemrégiben még neve „eltöröltetésétől” retteghetett, de *immár* megnyugodhat, a magyar literatúra pedig – a némettel vetélkedve – *már*is olyan „magasságra” lépett, ahova fél évszázad múlva lett volna reménye lépnie.¹⁶

Ez a gyökeres változás Kazinczy beszédmódjában néhány hónap alatt következett be. Aki tíz évvel korábban különösebb aggodalom nélkül szemlélte Eperjes nyelvi állapotát, aki éppen így, különösebb hazafiúi érzelem nélkül írja majd azt le – ismételten – később is, aki örömmel szolgálja a nyelvrendeletet meghozó császár oktatáspolitikáját, aki a kassai Magyar Museum szerkesztésére készülve a magyar nyelv ügyéről szigorúan csak szakmai szempontból, az irodalmi kifejezés szempontjából szól, de kikapcsol minden, a nemzet életével (közjával vagy hírnevével) összefüggő vonatkozást, most, hirtelen, drámai módon szoros összefüggésben látja a nyelv ügyét a nemzet életével. Ha erre a fordulatra utaltak is korábbi és távoli jelek, a fordulat mégis nagy – akár elképesztőnek is mondhatjuk. Kérdés azonban, valóban fordulat történt-e vagy csak egy kivételes pillanatban napvilágra került egy olyan gondolat, amelyet Kazinczy régóta elfogadott, de amelyről egyáltalán nem szeretett beszélni. Mint említettük: ez számára is igazság volt, de nem az ő igazsága.

A HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- Balogh Piroska – Szilágyi Márton, 2005. – „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est.” Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről. = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének XVIII. századi történetéből, 23-69, szerkesztette Bíró Ferenc, Bp., Argumentum.
- Bessenyei György Összes Művei, 2007. – Bessenyei György, Programírások, vitairatok, elmélkedések, sajtó alá rendezte Bíró Ferenc, Bp., Akadémiai.
- Decsy Sámuel, 1790. – Pannóniai Fénisz avagy Hamvaiból fel-támadott magyar nyelv, Buda.
- Hajnóczy József 1958. – Hajnóczy József közjogi-politikai munkái, sajtó alá rendezte Csizmadia Andor, Bp., Akadémiai.
- Kazinczy Ferenc, 1799. – Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Sajtó alá rendezte Szauder Mária, Bp., Szépirodalmi.
- KazLev. – Kazinczy Ferenc levelezése, I-XXIII, sajtó alá rendezte Váczy János, Harsányi István, Berlász Jenő és munkatársai, MTA, Bp., 1890-1960.
- Kerényi Ferenc 2002. – Pest vármegye irodalmi élete, Pest Megye Monográfia Közalapítvány. Bp.
- Orpheus (1790), 2001. – Orpheus, sajtó alá rendezte Debreczeni Attila, Debrecen, Debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Szekfü Gyula, 1926. – Iratok a magyar államnyelv történetéhez, Bp., Magyar Történelmi Társulat.
- Uránia (1994), 1999. – Uránia, sajtó alá rendezte Szilágyi Márton, Debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó.
- V. Windisch Éva, 1955. – Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének kérdéséhez = Magyar Könyvszemle, 1955. 312-319.

¹⁶ Kazinczy Ferenc, 1799. I. 718-722.



Attila, nagy király

DEBRECZENI ATTILA

Kritika, nyilvánosság, ízlés a Magyar Museum programjában

Rájnis József 1789-ben kiadott Vergilius-fordításához a Baróti Szabó Dávid ellen írott *Sisakos, paizsos, kardos mentőíráson* túl egy *Tóldalékot* is csatolt,¹ amelyben a Magyar Museum első számáról fejt ki véleményét. Ebben persze elsősorban Baróti Szabó Dávidot és annak Milton-fordítását kritizálja, de egyúttal a fordítás elvi kérdéseiben is különvéleményét hangoztatja, szembefordulva Batsányi tanulmányának koncepciójával. A megtámadtatásra Batsányi válaszolt a harmadik szám mintegy felét kitevő *Tóldalékban*.² A bevezetőben Batsányi kiemeli Rájnis személyeskedő hangnemét, s felülemelkedve azon a kritikaírás elvi kérdéseit veti fel általában.³ A kritika helyéről és szerepéről folytatott korabeli vitában csak nagyon kevesek képviselték teljesen következetesen a művek nyilvános megvitatásának szükségességét, mondhatni, a kor meghatározó szereplői között lényegében a Magyar Museum két ifjú szerkesztőjére korlátozódott e kör.

A Magyar Museum Batsányi-féle *Bé-vezetésében* és Kazinczy *Előbeszédében* is úgy említődik a kritika, mint a modern értelemben vett irodalmi nyilvánosság egyik meghatározó eleme és motorja, igaz, ezt Kazinczy az összeálló társaság tagjainak öntevékenységeként írja le, míg Batsányi inkább a Tudós Társaságnak mint szervezetnek teszi feladatává.⁴ Batsányi további tanulmányaiban és programírásaiban a korszakban a legkövetkezetesebben képviseli a kritika szükségességének a gondolatát, elvetve a fokozatosság elvét. „A közre-eresztett Könyveknek illetén szabad és nyilván való meg-ítélése – olvashatjuk Batsányi Bessenyeiről írott tanulmányában –, mivel nagy a haszna, minden mái tudós Nemzeteknél szokásba jött. Az írónak (bár még olyan nagy és különös elmével birjon-is ő) éppen nem válik ez betstelenségére, és mind addig helytelen lészen neheztelése, valameddig munkájának Meg-ítélője az illendőség határait által nem hágja, és a hibáknak meg-jegyzésében elő-forduló állításait józan okokkal támogatja. Meg-fogyatkozott természetünk nem hozhat minden

¹ Magyar Virgilius, Pozsony, 1789. Új kiadásban: Pennaháborúk, kiad. Szalai Anna, Bp., 1980., 111–161., 163–179.

² Első folyóirataink: Magyar Museum, I–II., kiad. Debreczeni Attila, Debrecen, 2004. (a továbbiakban: Museum, 2004.), I. 153–187.

³ Itt most csak ennek rövid tárgyalására vállalkozhatunk.

⁴ Jól érzékelhető e különbség az egyébként nagyon hasonló szövegezésű rész mondattani alanyának különbségében: „SZÜKSÉGÜNK vagyon mi-nékünk ilyen egy Társaságra; mely a közre-botsátott munkákat próba-kővére húzván, a józan Criticának szövéténekével, minden részre-hajlás nélkül, meg-visgálja” írja Batsányi, míg Kazinczy eredetijében a következő változat szerepelt: „egy néhány Hazája szeretetitől megihletett barát együvé áll, s [...] a közrebocsátott munkákat a Critica szövéténekével megvisgálja” (Museum, 2004., I. 14., 505.).

pontban tökéletes munkát. Több szem többet lát; s azért-is *a ki-mutatott s meg-bizonyított hibának meg-esmérése s jobbítása soha sem válik a Szerzőnek kisebbségére; a fel-fűtt maga-meg-hittség pedig mindenkor.*⁵ Szerkesztési elveikben törekszenek a kritika meghonosítására, az első két számban két recenzió és egy recenzió értékű írás kapott helyet Kazinczy tollából, a továbbiakban pedig Batsányi, noha ezekhez hasonló kritikát nem írt, könyvismertetést még-is közölt Báróczi röpiratáról, illetve meghonosította a közleményekhez csatolt kommentáló-vitató szerkesztői jegyzet műfaját.

Álláspontjukat az időnként erős ellenérzések, sértődések sem befolyásolják. Mindez persze elsősorban Kazinczyt érinti, hiszen ő adta közre az első recenziókat. Leveleiben meglehetősen dacosan válaszol az őt ért bírálatokra, de a folyóirat hasábjain elvileg fogalmazza meg véleményét. Ha a recenzió mentes minden személyes érdekeltségtől és hangneme tisztán szakmai, nem személyeskedő, akkor Kazinczy szerint nemcsak megengedhető az éles fogalmazás, de egyenesen szükséges: „nékem az elég, hogy szívem bizonyosságát el-nyerhettem az eránt; hogy valamint javallásaim minden hízelkedéstől menttek valának, olyan menttek voltak minden személyes idegenségtől, büszkeségtől s más nemtelen indulatoktól Gántsolásaim-is. Azt sinsz okom meg-bánni, hogy egy ’s két jegyzéseim élesek voltak, mert a Recenzió természeti azt, más Nemzeteknek példájok szerint-is, meg-kívánja.”⁶ A recenzió ugyanis a közönség érdeklődésének felkeltésére és egyben orientálására szolgál, s ily módon az elérhető közhaszon egy nagyobb összefüggésben kompenzálja az egyén által elszenvedett sérelmeket. Mindazonáltal a gondolatmenet végén is szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy „szemem előtt lessz mindenkor, hogy az írás fogyatkozásaival együtt az Író személyve nevettségessé ne tétetessék; mellyről úgy tartom eléggé bátorságossá téssen az mindeneket, hogy Recenzióim soha sem fognak nevem nélkül meg-jelenni. Ki téski-fel tehát felöllem, hogy személyemet a Meg-sértettnek meg-támadásául ki-tenni, és nyúgodalmamat fel-háborítatni akarnám?”⁷

Ugyanezt hangsúlyozza Batsányi is a *Toldalékban*, amit Rájnis recenziójára válaszul készített, nyilvános vitára kelve vele. Rájnist, aki a személyes becsületet összekeverte a szakmai kérdésekben kifejtett állásponttal, szinte hitvitázói hevület fűtötte.⁸ Batsányi ezt a magatartást elvileg minősítette elfogadhatatlannak: „ki ne tartson egy olyan emberrel ki kötni, a ki a leg-ártatlanabb ellenkezést-is kötődésnek, garázdaságnak, az övétől különböző értelmet oktalanságnak nevezi, és tartya? a ki az ő vetekedő társának egy egész Országra büdös hírét terjeszti? De én, bízván ügyemnek igazságában, mind ezen fenyegetődzéseidre keveset hajtok. Sokkal szabadabb a Tudósoknak Társasága, hogy-sem az ily Diktátori hatalmaskodást el-szenvedhetné. [...] Mindenkor szemem előtt fogom azt viselni, melly tisztelettel és mértékletességgel kellessék azon Ítéző-szék előtt meg-jelennünk, a mellynél most ügyünket folytatni akarjuk.”⁹ A személyes motívumok kizárása és a nyilvános kritika és vita jogának

⁵ Museum, 2004., I. 77.

⁶ Museum, 2004., I. 110.

⁷ Museum, 2004., I. 110.

⁸ A példák számosak. Rát Mátyást például még évekkel vitájukat követően is „híremre, nevemre büdös nyálát locsogató hírközlő”-nek titulálta (A magyar Virgiliushoz tartozó sisakos paizos mentőírás, Pennaháborúk, 1980., 125.).

⁹ Museum, 2004., I. 157.

deklarálása mellett azonban egy további fontos újdonsága is van Batsányi szövegének: a kritika szükségességének összekapcsolása az ízlés fogalmával.

A kritikaírás kapcsán vitázó felek ugyanis egyaránt az ízlésre hivatkoznak álláspontjuk igazolása végett. Gyöngyössi János „a *gustus*nak örök regulája-szerint” kéri ki magának az olyan vádakat, amelyeket Batsányi „az ízetlen verseknek olly temérdek sokasága” miatt megfogalmaz, hiszen ezek nem „igaz poétai tűzzel s ízléssel” készültek, Rájnis József pedig a „jó íz és igaz ítélet” megrontásával vádolja a Museumot, elsősorban Batsányi fordítási elvei miatt. Nyilván nem ugyanazt értik hát az ízlésen, de hogy közelebbről mit, azt a vitában csak Batsányi fejt ki. A Museum teoretikus szövegeiben egyébként (leszámítva Verseyhy későbbi Sulzer-fordításait) csak Batsányinál fordul elő az ízlés fogalma, még Kazinczy sem használja itt ezt, noha korabeli leveleiben gyakran találkozunk vele, s az Orpheus programjának is ez az egyik pillére. Bár Kazinczy ízlés-fogalma jóval összetettebb, mint a Batsányié, ahol érintkeznek, ott lényegi az azonosságuk.¹⁰ Ez a vonatkozás a kritika és ízlés kapcsolata.

Batsányi éppen a fordítást „kézi mesterségként” űzők ellenében definiálja fordítási elveit, mondván, a fordítások készítésében szükséges „a nyelv-birtok, tudomány, jó ízlés, s a tsínosgatásra meg-kívántató békességés türes”.¹¹ Hasonlóképpen egyéni sajátosságként körtődik össze fordítás és ízlés a fordításról szóló tanulmányban, az első számban: „A Fordítottónak olly kész tehetséggel kell birni, hogy mindenik gondolatnak, mindenik szóejtésnek érdemit, a dolognak mivóltához-képest, ízenként meg-tudgya határozni, ne-hogy azoknak választásában tudatlanságát, vagy gondatlan restségét árúllyá-el; egy szóval: jó ízlésének kell lenni.”¹² Az ízlés e megfogalmazások szerint egyértelműen lelki tehetség, s nem érzék jellegű, még ha Home-ra hivatkozva „az emberi természetnek érező részét” említi is a vizsgálat tárgyaként. De rögtön elhatárolja magát attól, hogy „tsak mint-eggy instinctusból, tsupa belső hajlandóságból” közelítenek meg a széptudományok és a széptudományokra vonatkozó ítéletek.

Ez a döntően lelki-szellemi természetű ízlés azonban nemcsak egyéni sajátosság, hanem egy nemzet egészének is jellemzője, épp ezért, miként az emberek ízlését ki kell csinosítani a tökéletesség eléréséhez, úgy kell azt tenni a nemzeteknél is. „A szép Tudományok nem-is jöhetnek valamelly Nemzetnél nagy virágzásba, ha-tsak azon Nemzet a maga *gustussát*, ízlését tökéletességre nem viszi, s annak vezérlése szerént osztán, valamint a rosszszat, úgy a közép-szerűt-is el-kerüli, távoztattya. Erre a tökéletességére az ízlésnek pedig egyébként nem juthatunk, hanem-ha a szép Tudományoknak s Mesterségeknek fundamentomit, tulajdon-ságait minden figyelmetességgel s szorgalmatossággal ki-nyomozni, és ismérni tanúlljuk.”¹³ E részhez csatlakozik a Home-ra hivatkozó lábjegyzet, ami megerősíthetné azt a vélekedést,

¹⁰ L. erről részletesen tanulmányunkat: Az 'aesthetica' fogalma és a Magyar Museum programja, in Laokoon 2009., 6. sz. (<http://laokoon.c3.hu/szamok/6.html#debreczeni>) és az Orpheus új kiadásának bevezető tanulmányát (Első folyóirat-ink: Orpheus, kiad. Debreczeni Attila, Debrecen, 2001. 359–386.).

¹¹ Az idézett rész szövegösszefüggése: „Nem kell a fordításból tsupa kézi mesterséget tsinálni; nem kell akárkinék, mi-helyt valamelly idegen nyelvenn egy kitsinyt dadogni, s tollat emelni tud, fordítani. Szükséges e végre a nyelv-birtok, tudomány, jó ízlés, s a tsínosgatásra meg-kívántató békességés türes. A sok Svédi Grófnék, Horátziusok, Fedrák, Hyppolitusok 's a' t. ízetlen rontóji, már-is olly kárt tettek nálunk mázolásaikkal, hogy némellyek egy-általlyában minden Magyar fordítástól irtóznak.” (Museum, 2004., I. 165.)

¹² Museum, 2004., I. 21.

¹³ Museum, 2004., I. 166.

hogy itt az angolszász gondolkodói hagyomány sensus communis elméletét láthatjuk az ízlés fogalmában feltűnni. De a szöveg egésze mégsem támasztja alá e feltevést, mert itt csakis a széptudományok terén érvényes az ízlésfogalom, nem fonódik össze etikummal, politikummal és életmóddal, mint az angolszász hagyományban, s közösségi jellege nem a közös szokások adottságában testesül meg, a nemzetek gustussa inkább az egyéni ízlés mintájára, metaforikusan használtatik.

Az így felfogott ízlés legfőbb funkciója a kritika szükségességének megalapozása. „Egyedül tsak a figyelmetes, okos meg-vizsgálás tehát, vagy-is (mivel erre magyar szónk nintsen) a *Kritika* az, melly az ízlésünket ki-tisztítván, néki azt a kényességet és bizonyosságot adhattya, melly által az, valamelly munkának szépségeit, vagy hibájit, leg-ottan által-láttya; a kényes ízlés pedig nem egyéb, hanem olly kész tehetség, melly a *Kritikát* a leg-jobb módonn alkalmaztattya.”¹⁴ E ponton viszont a kritika az angolszász hagyomány (és az e tekintetben azt követő német populáris esztétika) mintájára, széles értelemben használtatik, magában foglalva a szép mesterségekkel való elméleti foglalkozás egészét is, gyakran az *aesthetica* neve alatt.

Az *aesthetica* baumgarteni fogalma ugyanis egyfajta általános ízléskritika megnevezésére kezdett használatni a század második felében, aminek kevés köze volt az eredeti értelmezéshez, hiszen jelentős mértékben a retorikai hagyomány hatás-elvét átformáló pszichológiai-antropológiai közelítés volt rá jellemző.¹⁵ Mindezt az értelmezést maga a baumgarteni mű is ösztönözte, hiszen az *aestheticát* úgy határozta meg, mint az érzéki megismerés olyan tudományát, amelynek érvénye általános, de a szabad művészetek terén konstitutív jellegű.¹⁶ Ez utóbbi pontosítás (a 'szabad művészetek') egyértelműen a retorikai hagyomány ars fogalmához lép közel, s teremti meg ezáltal az átkapcsolás (és az esetleges ártértelezés) lehetőségét. Ha ugyanis nem az általános ismeretelméleti jelleg, hanem a szépmesterségekre való vonatkozás kerül a szemlélet homlokterébe, akkor szinte észrevétlenül aktivizálódik az ezzel kapcsolatos hagyományrend is. Az *aesthetica* tárgya, az érzéki megismerés sajátos baumgarteni fogalma így az ízlés jelentéstartományával csúszik össze, maga az *aesthetica* pedig valami olyasmit nevez meg, ami addig (s az angolszász hagyományban ma is) a legszélesebb értelemben vett kritika megnevezéssel bírt.

Ízlés és kritika eme egybecsúszó értelmezésének a német populáris esztétikában az a Sulzer volt az egyik legnagyobb hatású képviselője, aki az induló Museum szerkesztőire is adathatóan hatással volt. Ez a felfogás alapvetően szembenáll a de gustibus non est disputandum elvével, amelyet a popularitás képviselőjeként Gyöngyössi János megfogalmazott. Rájnis ízlésfogalma nem kapcsolódott ilyen összefüggésekben a kritikához, noha maga is félelmetes hírű kritikus volt, deákos-literátus felfogása az ízlést sokkal inkább az egyéni stílushoz rendelte, miként fordításról vallott felfogásában is. A kritika ízlésformáló és ugyanakkor nyilvánosságteremtő funkcióját a korban csak a Museum képviselte programosan.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Vö. Alfred Baeumler: Az irracionális problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában. Az ítélőerő kritikájáig. Bp., 2002. 112., 264.

¹⁶ Vö. V. Horváth Károly: Utószó. = Alexander Gottlieb Baumgarten: Esztétika, Bp., 1999., 132.

SZILÁGYI MÁRTON

Az érzékeny levélregény magyar variációja Kazinczy Ferenc: Bácsmegyey öszve-szedett levelei

A magyar prózatörténetben sajátos helyet foglal el Kazinczy *Bácsmegyey öszve-szedett levelei* (1789) című regénye. Császár Elemér nagyívű regénytörténete¹ részletesebb tárgyalásra nem méltatta, bár legalább röviden beillesztette a tőle relevánsnak ítélt folyamatba, Wéber Antal csak néhány rövid utalást szentelt neki,² ám Mezei József munkájában már említést sem kapott.³ Mindez alighanem a regény státuszával függ össze: Kazinczynak a kötet élére helyezett „Jelentés”-e nyíltan megvallja ugyanis a mű viszonyát egy előszöveghez, s ezzel egy romantikus értelmű eredetiség-fogalom felől nézve a *Bácsmegyey* fordításnak minősül. Ez pedig még akkor is meghatározta a regénynek a magyar irodalom történeti kánonaiban elfoglalt helyét, ha ízléstörténeti szempontból méltányolhatónak bizonyult a vállalkozás – ahogyan ezt egyébként az imént említett regény-történetek közül a leginkább a Császár Eleméré példázza is. Kazinczy fordítói teljesítménye azonban éppúgy megvizsgálható poétikai nézőpontból, mint bármely más műve – s egyáltalán nem bizonyos, hogy a *Bácsmegyey* ilyen nézőpontú végiggondolása ne ösztönözhetné az igen masszívnak és egyhangúnak látszó epikatörténeti tradíció felülvizsgálatát.

A kötet Kazinczy neve alatt jelent ugyan meg, ám úgy, hogy a szerző neve nem a címlapon volt olvasható, hanem az előszóként funkcionáló „Jelentés” aláírásaként. Ennél azonban talán lényegesebb az, hogy a kötet saját műfaji meghatározással rendelkezik: az alcím „költött történet”-nek minősíti. Vagyis már a regény paratextusai látványosan felhívják a figyelmet a regény fikcionalitására – ez azért igen lényeges, mert ennek a regénytípusnak, az érzékeny levélregénynek a darabjai előszeretettel felhasználják mindazon retorikai eszközöket, amelyek révén a szubjektív közlésként felfogott narráció alanyi hitelét és személyes átéltségét állíthatják. Kazinczy az előszó első mondatában rögzíti a regény fordított mivoltát, s egyúttal felhívja a figyelmet arra a regénytípusra is, amelyhez kapcsolódni kíván: „Ez a’ magyarrá tett Román egy falun-töltött kedvetlen Novembernek köszönheti lételét, hol a’ szobába záró ősös őszi napok munkára szorítottak, és a’ hol Werther helyjett [sic!], kire már az-előtt régen kitettem a’ tzelt, az Adolf levelei akadtak kezembe. Ha Werther kezemnél lett volna, Adolf, vagy inkább Bácsmegyey nem feslett volna ki soha a’ Nem-létel méhéből.”⁴ A Goethe *Die Leiden des*

¹ Császár Elemér: A magyar regény története. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1939.

² Wéber Antal: A magyar regény kezdetei. Fejezetek a magyar regény történetéből. Akadémiai, Bp., 1959.

³ Mezei József: A magyar regény. Magvető, Bp., 1973.

⁴ Kazinczy Ferenc: Bácsmegyey öszve-szedett levelei. 1789, lapszám nélkül.

jungen Werthers című regényére tett célzást ilyenformán inkább egy regénytípust elindító alaphúrra tett utalásként kell értenünk, s nem a keletkezéstörténet hiteles megörökítéseként: Kazinczy *Werther*-fordítás töredékének az ismeretében ugyanis ez a regényszerűen megfogalmazott leírás aligha vehető szó szerint.⁵ Az 1790-ből származó fragmentum⁶ arról tanúskodik, hogy ez a fordítói vállalkozás szinte önmagától elvesztette a lendületét és felszámolódott: a kezdetben tiszta és rendezett szöveget törlések, korrekciók, majd teljes egészében áthúzott bekezdések követik. A *Werther* helyett egy „wertheriáda” (Albrecht Christoph Kayser *Adolfs gesammelte Briefe* című regénye) kiválasztása tehát aligha volt véletlen: Kazinczy ugyanis ebben az esetben nem szoros fordításra vállalkozott, noha a Goethe-regény áttünetesei már erre tett kísérletet, csak ott ebből nem épült ki teljes szöveg. A Kayser-mű esetében viszont „magyarítás”-ra nyílt mód, azaz Kazinczy voltaképpen parafrázist készíthetett, mintegy átírva az eredeti könyvet. Fried István teljes joggal hívta fel a figyelmet a *Werther*-fordítás kudarca kapcsán következőkre: „minthogy a magyar irodalom, legalább is az 1790-es esztendőig, nem ment keresztül a Sturm und Drang-korszakon, és a felemásan megvalósuló érzékenység legfeljebb [Kazinczy – Sz. M.] 1788-as Gessner-fordításában (meg a *Bácsmegye*ben) dialogizál a kortárs európai érzékenységgel, nem teremődik meg a *Werther* magyar változatának létrehozását lehetővé tévő terminológia, viszont *Bácsmegye* egy olyan »lentebb stílu«, »érzékeny regény«-változatot reprezentál, amelynek a magyar »valóságra« referáló fordulatai (feltehetőleg alacsonyabb színvonalon) az európai érzékenységnél az *Eloge de Richardson*ban és Goethétől elismeréssel emlegetett vonásaival rokoníthatók.”⁷

A Kayser-regény kiválasztásának megvoltak a következményei a megcélzott stiláris regiszter kiválasztása szempontjából is. Ahogyan ezt Kazinczy rendkívül tanulságosan megfogalmazza: „Ha ugyan a’ Henriást vagy Zayre-t fordítottam volna, nem éltem volna a’ Héróval ’s Successióval; mind azért, mert azt a’ Bajnok vagy Vitéz és Örökség alkalmasint ki-teszi; mind kívált azért, mert a’ Poésis’ fentebb neme, az-az az Epopaea és a’ Melpomene sarus játéka, az egészen el-nem készültt dísz meg-nem-szenyvedik. De ellenkezőképpen van a’ dolog az alacsonyabb rendű írással, ’s nevezetesen az én Románommal.”⁸ Vagyis itt a regénynek a státusza egy hagyományos, arisztoteliánus retorikai-poétikai műfaj-hierarchia alapján van megjelenítve, s ennek egyértelmű stiláris, szóválasztási következményei is vannak: amit az eposz és a tragédia nem viselne el (erre a két műfajra céloz Voltaire Zayr című tragédiájának és Henriade című eposzának említése), azt a regény mint eleve alacsonyabbrendű műfaj elviseli. Ehhez a felfogáshoz kapcsolja hozzá Kazinczy az idegen szavak alkalmazásának licentiáját is: ennek irodalmi alkalmazása eszerint a retorikai-műfaji pozícióval függ össze szorosan. A magyar szavak alkalmazása tehát nem általánosítható igény: első-

⁵ Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert Wéber Antal rövid megjegyzése mintha hajlamos lenne valóban szó szerinti keletkezéstörténeti magyarázatként érteni Kazinczy szavait: „Amikor Kazinczy a *Bácsmegye*ben Kayser udvari tanácsos *Adolfs gesammelte Briefe* [a regény címe: *Adolfs gesammelte Briefe* – Sz. M.] c. művét némi változtatásokkal »magyarrá teszi«, a tudatos nyelvművelő és stíliszta mintegy próbát tesz szobájába zárkózva a borús-esős őszi napokban, s ennek a *Werther*-utánzatnak átdolgozásával akaratlanul is stílushagyományt teremt, a szentimentális témák megformálását jelentősen megkönnyíti.” Wéber Antal i.m. 19.

⁶ Szövegét l. Gergye László: Kazinczy Ferenc kiadatlan *Werther*-fordítása. = ItK, 1994, 411–419.

⁷ Fried István: Irodalomteremt(ő)d és és/vagy (mű)fordítás. Fordítói kétségek és bizonyosságok a 18–19. század fordulóján a magyar irodalomban. = *Literatura*, 1997, 289.

⁸ Kazinczy Ferenc i. m. lapszám nélkül

sorban az adott szó funkcionális mivolta számít. Ahogy Kazinczy írja, „[e]bben [a regényben – Sz. M.] nem a ’Történet-költő, hanem maga Bácsmegyey szöll, még pedig levelekben és barátjaihoz”,⁹ azaz a szöveg narrátorának szövege, illetve a jellemzés szándéka indokolja a szövegben alkalmazott stílusi regisztereket. Mindezzel a poétikai felfogással azonban már sajátos, s igen termékeny feszültségben látszik lenni az előszó utolsó mondata, amelyben Kazinczy saját, megsemmisített *Siegwart*-fordításáról nyilatkozik: „Még a ’Klopstock’ Messiásának ki-botsátásakor is gyönyörködve botsátánám én azt ki, mert az szint-olyan tökéletes a ’maga nemében még Klopstock mellett-is, mint a ’Kauffmann’ lánykái a ’Rúbens’ ördög-űzői mellett.”¹⁰ A hasonlat felfejtését maga Kazinczy végzi el a regényhez csatolt szómagyarázatok között, így teljesen világos, hogy ezen a ponton viszont már fel van függesztve a korábban állított retorikai alapú hierarchia: eszerint ugyanis egy „román”, azaz ebben az esetben egy szerelmi történetet elmondó epikus mű éppen olyan tökéletes lehet – a maga nemében persze –, mint egy eposz. Ráadásul Kazinczy itt ennek érzékeltetésére egy olyan eposzt említ (Klopstock *Messiasát*), amely tárgyául szerzője a legmagasztosabb, bár nem éppen klasszikus eposzi témát választotta, nevezetesen Jézus Krisztus életét. Ezt a párhuzamot teszi érthetővé Kazinczy képzőművészeti példája, a Jézus ördögűzését ábrázoló Rubens-képnek és a mindennapi életet ábrázoló festőnő, Angelika Kauffmann műveinek az azonos rangra emelésével. Kazinczy tehát ebben a mondatában az eposz eleve meglévő magasabbrendűségét vissza is vonja. Ezek az előzetesen kifejtett megfontolások Kazinczy írói szándékának erős tudatosságát mutatják: egy olyan alkotói öntudatot, amely saját kezdeményezői mivoltának ismeretében és hitében végzi el regénye elméleti és történeti beágyazását.

Kazinczy néhány ponton alapvetően változtatta meg a Kayser-regényt az újraírás során, bár a mű szüzséjéhez végig hűséges maradt. Az egyik fontos módosítás a szereplők nevének magyarrá változtatása volt. Ezzel függ össze a helyszínek hazai tájakra lokalizálása. Kazinczy ezáltal a cselekvényt pontos térbeli koordinátákhoz kötötte – míg Kaysernél egyáltalán nincsenek valódi földrajzi nevek. Jóval többről van azonban szó, mint a térkijelölő pontok rögzítéséről:¹¹ ez az írói alakítás ugyanis átvezet oda, hogy a Bácsmegyey ezáltal jelzésszerűen, de határozott koncepció szerint a magyar rendiség társadalmi feltételeit is képes volt bevonni a regényvilágba.¹² Ezt a fordítói eljárást Kazinczy nem kizárólag a Bácsmegyey esetében alkalmazta: a regény előszava azt is megemlíti, hogy Kazinczy J. M. Miller *Siegwart* című, nagysikerű német regényét is hasonló módon ültette át – ám ezt nem tudjuk szembesíteni a *Bácsmegyey* poétikai megoldásaival, mert az író ezt a munkáját megsemmisítette, amikor Barczafalvi Szabó Dávid fordításában a regény végülis megjelent magyarul (1787).

A regény szereplői többféle karrierlehetőséget reprezentálnak. Szentpétery leánykérését, nősülési szándékát az teszi lehetővé, hogy „secretáriussá lett a consiliumnál”, azaz a Helytar-

⁹ Kazinczy Ferenc i. m. lapszám nélkül

¹⁰ Kazinczy Ferenc i. m. lapszám nélkül

¹¹ Váczy János ugyanis mindezt csak a magyar öntudat megnyilvánítása miatt értékeli: vö. Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. Első kötet, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1915, 221–222.

¹² Az eljárás poétikai jelentőségére már Császár Elemér is felfigyelt: „A *Bácsmegyey* nem egyszerű fordítás, hanem az eredetijénél értékesebb átdolgozás. Kazinczy a német regény cselekvényét megtartotta, de átvitte hazánk földjére, magyar viszonyok közé s pontosan helyhez és időhöz kötötte. Ezáltal a szintelen, határozatlan eredeti plasztikus, reális, magyar munkává vált.” Császár Elemér i. m. 73–74.

tótanácsnál titkári állást kapott; a Mancival kialakuló kapcsolat Budára helyezése mint lokalizálás ezzel tökéletes összhangban van. Bácsmegyey számára az érvényesülés másik útja nyílik meg: Sopronból való hazatértét a „Judex Curiae”, tehát a Hétszemélyes Tábla elnöke, az országbíró parancsolja, s föl is kínálja neki az egyik kerületi táblának, a nagyszombatinak az „assessorságát”, azaz ülnöki tiszttét. Marosy pedig „Fő-Nótárius”, azaz megyei főjegyző lesz, s ebbéli minőségében kell főispánjával együtt Bécsbe utaznia – a cselekvényben ez indokolja meg, hű barát létére miért nincs a szenvedő főhős mellett, s miért lehet neki leveleket írni. Vagyis Kazinczy a három központi szereplőn keresztül a korabeli Magyarországon kínálkozó három tipikus karrierlehetőséget tükrözteti: a kormányszéknél, vagyis a közigazgatás legfelsőbb szintjén betöltött állás mellett ott van az igazságszolgáltatás felső szintje, a kerületi tábla, valamint a választás útján elérhető, vármegyei hivatal. Sőt, ehhez hozzávehetjük az ilyen jellegű pályafutásoktól elütő élet ígéretét is: a gazdálkodó, birtokos nemesi életformát. Ezt mutatja a regénybeli tornai ifjú gróf életmódja, valamint a Bácsmegyey számára feltáru-
ló lehetőség az ülnökség elhárítása után: a nagybátyja halála után rászálló örökség szintén a nőstülés anyagi feltételeinek biztonságát jelenthetné. A szereplők mozgása a regény fiktív terében szintén nem ötletszerű, hiszen a korabeli Magyarország intézményeinek és a szereplők rendi állásának az összefüggésében értelmezhető; s hogy mennyire funkcionálissá tett regénytérrel van szó, azt jól mutatja az ifjú szerelmes, Jászai érdekében tett közbenjárása – az egyébként jelzetten protestáns – főhősnek. Ez ugyanis Esztergomban esik meg, s így az ott emlegetett segítőkész érsek személye és a katolikus egyházi hierarchiában elfoglalt helye is azonnal kiderül; eszerint ugyanis maga a magyar katolikus egyház feje, az esztergomi érsek az, aki a protestáns Bácsmegyey kérésére pártolólág támogatja egy olyan, a szülőktől ellenzett házasság létrejöttét, ahol a menyasszonyt egy katolikus zárdából kell kihozni a vőlegény számára. Ezen a ponton a szerelmi érzéshez való viszonyulás egy újabb, komoly társadalmi elválasztó vonalat hág át: képes lesz meghaladni a felekezeti szembenállást is.

A levelek hónapra és napra pontos dátumának megadása szintén a konkrétságnak ezzel az igényével harmonizál – s mivel évszámok itt nem szerepelnek, a levélregény összes eseménye ráérthető lesz a kötet megjelenési dátumára, 1789-re. Annál is inkább egyébként, mert így a regény cselekvénye II. József uralkodásának periódusához látszik kötődni – s ez például kellőképpen megindokolhatja azt is, hogy a Bácsmegyey egyik legfőbb levelező partnerének és bizalmasának számító, „Fő-Nótárius” Marosy miért tartózkodik olyan hosszasan Bécsben: mivel ez a főjegyzőség a józsefi közigazgatási reform időszakára esik, az újjáalakított magyarországi vármegyék igazgatásának problémái nem teszik valószínűtlenné ezt a távolmaradást. Kazinczy egyébként a levelek pontos datálásával megint eltér Kaysertől, aki a lokalizálás mellett az időhatárok kijelölését sem végezte el.

Kazinczy regényének egyik komoly poétikai tanulsága – az eddigiekben részletezett megoldások mellett – a választott regényforma narrációs lehetőségeiben rejlik. A regény ugyanis arra épül, hogy egy központi hős köré épülve ugyan, de egy többszálú levélváltás illúzióját kelti fel. A domináns – bár nem kizárólagos – narrátori szólam ilyenformán a címszereplőnek tulajdonítható, ám a Bácsmegyeyben folyamatosan jelen vannak más szereplőktől a főhősnek címzett levelek is. Ez azért lesz különösen lényeges, mert így a főhős halálát elmondó, Endrédytól való beszámoló sem minősül előkészítetlennek, s ilyenformán a re-

gény felül tud kerekedni azon a komoly poétikai problémán, hogy az érzékeny levélregény hősnének bekövetkező halála nem mondható el azoknak a szubjektív közlésformáknak (levél, naplófeljegyzés) a segítségével, amely csupán a főhős szolamát tartalmazza. Ez természetesen alapvetően Kayser narratológiai újítása, s már csupán emiatt sem érvényes az, a magyar irodalomtörténeti szakirodalomban ismétlődően hangoztatott vélekedés, miszerint Kazinczy egy esztétikailag alacsonyrendű Werther-utánczat átültetésére vállalkozott volna:¹³ az érzékenység újabb német szakirodalma Kayser regényét már a Goethe megteremtette regénytípus egyik önálló és poétikailag figyelemre méltó variációjaként értelmezte.¹⁴

A regény narrátori szolama mindazonáltal mégiscsak a címszereplő köré rendezhető el, s ilyen módon az ő érzéseiről és reakcióiról tájékoztat. Arról a lányról, aki kezdetben Bácsmegyei jövendőbelije, aztán pedig Bácsmegyei barátjának, Szentpéterynek a menyasszonya, majd felesége lesz, nem tesz lehetővé belső, tudatkövető narrációt. Kizárólag a Surányi Manciról kialakított, Bácsmegyei szubjektív észleleteit és minősítéseit rögzítő ítéletekkel szembesülhetünk, ezáltal pedig a lány viselkedésének belső motívumai maradnak rejtve. A regény narrációs technikájának következtében ugyanis látványosan hiányoznak a Mancitól származó levelek. Ilyenformán az a pszichológiai igény, amely Bácsmegyeire szűkített formában oly meghatározónak mutatkozik, egyáltalán nem működik Mancin esetében. Így áll elő a regény legnagyobb feszültsége: Mancin viselkedése értelmezhetetlennek, szeszélyesnek, sőt, morálisan elítélendőnek mutatkozik, miközben Bácsmegyei narrátori szolama folyamatosan felmenteni igyekszik a lányt. Mindazonáltal ilyenformán megmagyarázatlan marad, hogy Bácsmegyei korábbi, a regényben nem ábrázolt kapcsolata Mancival valóban harmonikus és kölcsönös szerelmen alapuló volt-e, valamint hogy a lány miféleképpen nem veszi észre Bácsmegyei szenvedését, s miért kényszeríti a férfit olyan szituációkba (az álarcosbálon való megjelenés, amikor is Mancin mellett rabszolgának öltözik, valamint az esküvő, ahol tanúként kell résztvennie), amelyek a főhőst újra és újra szembesítik szerelme reménytelen mivoltával. Mindez azáltal is igen talányos marad a regényben, hogy Bácsmegyei sorsa annak demonstrálásaképpen is felfogható, hogy a szerelem érzése csak egyszer és csak egy személy iránt élhető át: hiszen hiába mutatkoznék racionálisnak, hogy a főhős tudomásul vegye a Mancival való szerelem végét, s keressen más, méltó társat magának, erre Bácsmegyei képtelennek bizonyul. Annak ellenére egyébként, hogy Tornán a grófkisasszony finoman ábrázolt, részvéten és szánakozáson alapuló vonzalma Bácsmegyei iránt könnyen lehetővé tehetné akár egy házasság létrejöttét is. Az érzelmekhez való hasonló viszonyulást mutat a többi szereplő kapcsán is a regény: két másik párnak (Bácsmegyei húgának és Marosynak, vagy éppen a Bácsmegyeitől támogatott Jászaynak és kedvesének) a szerelme szintén ilyen karakterű, s nélkülözi azt az érzelmi végletességet, amelyet Bácsmegyei elhagyatottsága miatt végigszenved. A regényben ilyenformán Mancin marad az egyetlen kivétel, aki elhagyja az

¹³ A Kayser-regényt „csekély értékű”-nek minősíti már a Kazinczy-fordítással foglalkozó első, alapos tanulmány is: *Heinrich Gusztáv*: „Bácsmegyei levelei”. Figyelő, 1878. IV. 321–332, V. 63–71, 116–122. *Weber Antal* pedig egyhelyütt így minősíti: „Kazinczynak egy jelentéktelen német munkából adaptált érzelmes regénykéje” (*Weber Antal*: A magyar szentimentalizmus sajátosságai = *Uő.*, Irodalmi irányok, távlatból. Fejezetek a felvilágosodás és a reformkor irodalmának történetéből. Szépirodalmi, Bp., 1974, 89.)

¹⁴ Gerhard Sauder utószavát I. Albrecht Christoph Kayser, *Adolf's gesammelte Briefe, mit einem Nachwort herausgegeben von Gerhard Sauder*, Werner J. Röhrig Verlag, St. Ingbert, 1990, (Kleines Archiv des achtzehnten Jahrhunderts), 84–89.

őt – a Bácsmegyei narrátori szólamából kitetszően – örülten és feltétel nélkül szerető férfit, s hajlandó lesz férjhez menni egy másikhoz. Ez az eltérés a szerelem érzését egyetlenként megélni képes emberi lélek antropológiai állandójától nyugtalanító s megoldatlan elem marad a regényben: hiszen vagy Mancira is érvényes mindaz, ami a mű többi szereplőjére, ez esetben viszont ő nem lehetett szerelmes Bácsmegyebe – hiába is gondolta ezt öncsaló módon másként a főhős –, vagy pedig teljes mértékben méltatlan arra a szerelemre és tiszteletre, amellyel Bácsmegye övezi, hiszen érzelmileg és morálisan is árulónak tekinthető.

Ez a dilemma nem oldódik fel a regényben: az a hosszú és ezért kissé aránytalannak minősíthető fejtegetés, amelyet erről a tárgyról, azaz Mancis viselkedéséről a főhős Bécsben az ifjú báró R...-rel folytat, erről a kompozíciós nehézségről tanúskodik. Sokatmondó, hogy Kazinczy éppen ezen a ponton érezhette a leginkább megoldatlannak a regényt: amikor az 1814-es, második kiadás számára átdolgozta a szöveget, Mancis – ebben a kiadásban már más néven: Nincsi – lélektani motiváltságát kívánta elmélyíteni. Ezt azonban nem tudta megtenni az adott regénytípus keretei között: az egynézőpontúság nem bővíthető úgy, hogy megmaradjon az érzékeny levélregény követett műfaji eszménye is. Ezért Kazinczy nem talált más módot, mint hogy epilógusként a regény végére illesztette az ifjú nő történetváltozatát – ám ezzel utólagosan olyan mértékben értelmezte át Bácsmegyei viselkedését is, hogy az önmagában, saját viszonylatai között még következetesnek tűnő értékrend örültségnek minősült. Ezzel a megoldással pedig a regény 1789-es változatának törekény egyensúlya végleg felborult. Kazinczy ezen kései átdolgozása – poétikai szempontból – azért árulkodó, mert világossá teszi a *Werther* paradigmájában megvalósuló regényszerkezet lehetőségeit: a nézőpontok virtuális sokfélesége nem párosítható össze a szubjektív közlésformák ökonómiájára épülő regénytípussal. Ezen a ponton Kazinczy sem tudott segíteni azon, amit az alapul vett Kayser-regény megoldatlanul hagyott.¹⁵ A *Bácsmegyei* kissé széteső mivolta nyilván nem független attól, hogy Kazinczy – egyébként rendkívül nagyvonalúan és szépen – beleépítette a regénybe a hősök társadalmi környezetének korjelző elemeit; a magyar irodalom másik reprezentatív érzékeny levélregénye, a *Fanni hagyományai* (1794–1795)¹⁶ ennél jóval szűkebb területet jelölve ki magának, el tudta kerülni a poétikai megformálás tagadhatatlan felbomlásának a lehetőségét – igaz, annak árán, hogy sokkal egyszínűbb maradt. A *Fanni hagyományai* – Kazinczy művéhez viszonyítva – egyaránt mutatja a sikeres megvalósulást és azokat a határokat is, amelyek korlátozzák hatókörét: hiszen itt az érzékenység reprezentatív prózaepikai műformájának egy sajátos változatáról van szó, amely azonban – a művészi tehetség eltérő nagyságrendje miatt – mégiscsak kevésbé változatos, mint a műfajteremtő *Werther*.¹⁷

¹⁵ Az átdolgozott változat értelmezéséről l. még *Némedi Lajosné*: Kazinczy és Bácsmegyei. Fordítás vagy „teremtés”? = Könyv és könyvtár. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve, VI. Debrecen, 1967, 171–196. Különösen: 187–188.

¹⁶ A regény az *Uránia* című folyóiratban, három folytatásban jelent meg; szövegét l. a folyóirat kritikai kiadásában: *Első folyóirataink: Uránia*. Szerk. *Szilágyi Márton*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999, (Csokonai Könyvtár. Források 6.).

¹⁷ A *Fanni hagyományai* értelmezésére l. korábbi kísérletemet: *Szilágyi Márton*: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. (Csokonai Könyvtár 16.), 369–403.

MEZEI MÁRTA

Viselet és viselkedés Kazinczy portréiban

Kazinczy a Pályám emlékezete fő törekvéseként leszögezte: „Nem magamat akarám festeni, hanem azt a’ kort, melyet éltem, s annak jól vagy rosszul nevezetes fivait. A Mikrológiát nem kerültem; az olyan a’ mostani időnek is már igen kedves; hát majd a’ később századoknak” – olvassuk Toldynak írott levelében.¹ Eligazító tájékoztatás ez szándékáról és más írásaiban is alkalmazott módszeréről. Különösen találó a festés megnevezése. A festő ecsetét a látvány, a látott és látható, a külső és belső sugallatokkal étszínezett benyomás ihleti alkotásra; Kazinczy hasonló indíttatásra tollával festi a meglátás élményét, s mutatja be a sokféle embert, akikkel találkoznia adatott. A mikrológia programjának megfelelően nem marad el a ruházat, az arc, olykor a környezet aprólékos, részletező leírása, több esetben ezzel kezdi leírásait. Kazinczy a mikrológia kereteit is meghatározta. „Annak, a ki valamely nagy ember képét akarja festeni, hogy azt a maradéknak ismertségébe juttassa, két ellenkező végszélről kell óvnia magát: egytől attól, hogy a festésből holmi apróságos vonásokat attól tartván, hogy azok a kép méltóságának ártani fognak ki ne hagyjon [...] mástól pedig attól, hogy velők a képet bővebben ne hintse el, mint illik”, mert, mint kifejti, azzal a köznapiság szintjére süllyeszti alanyát. Azt a mértéket kell eltalálnia tehát, amely a „legnagyobb érdekét” adja, írja Bárány Orczy Lőrinc, generális s abaúji főispán portréjának bevezetőjében. Életrajzi adatai, közéleti tisztségei, írói munkássága rövid összefoglalása után szól az első találkozásukkor meglátott főúr külsejéről: „A nagy melegben paróka nélkül volt, generális fehér mentében s vörös nadrágjában, mely a kövér kisded testen bugyogó bőségben állott. Eleven szikrázó kék szemei a fehér homlok alatt boldog megelégedést mosolygottak; arcát az egészség piros színe fogta el, s bajuszos ajakin a sváda ült.” Leírja aztán, hogy vendége volt Tarnaörsön, hol a nagy, a „köztiszteletű” ember a „kis fiú”-val, s „kis barát”-tal leereszkedve szólott, barátságosan „kötődött” is vele, mikor „idegen öltözetben” jelent meg. Nagyatyja, Bossányi Ferenc intő példáját emlegette, aztán, mintegy rálegyintve a ruházatra, mondta: „Ám jó, minthogy veszni indultatok, legyen hát a s--tek az, a minek ruhátok mutatja, de szívetek magyar maradjon!”²

Toldynak címzett fenti levelében aztán további eligazítást is kapunk arcképfestő módszeréről. „Némellyeknek még portréjokat is adom, ’s a var a’ Kalmár képén úgy essentialis portéka, mint lábán a’ málybőr csizma, ’s fején a’ beliszteztet paróka. Baróti úgy van festve,

¹ KazLev. XX. 322.

² A portré először a Hazai Tudósítások 1805. I. 397. lapján, aztán az Erdélyi Múzeum 1815. III. 174. lapján jelent meg. Az idézett szöveg helye: Magyar Pantheon. Életrajzok és életrajzi jegyzetek. Írta: Kazinczy Ferenc. Kiad.: Abafi Lajos. Bp., [1884] 98–100. A továbbiakban: M. Panth.



Baróti Szabó Dávid

hogy ötet útalnunk kell. Kivéven, hogy ő nagyon szeretne a' hazát és a' Nyelvet, én felőle jól mondani talán nem tudok, tudok mondani sok rosszat.”³ A mikrológiás festés tehát nála nem pusztán érdekességet (interessét) ad, hanem az igényesebb portréfestéssé mélyül. Ezt úgy érthetjük, hogy a külső, a látható sajátságok – szándékai szerint – mutassák meg vagy legalábbis utaljanak a jellem, a tevékenység és bemutatójuk meghatározó vonásaira, miként a jó arcképfestők arcképeinél. Tanulságos összehasonlítani a kötetlenebbül írott levelek bemutatásait útirajzai, önéletírása és lékezései művészi ígénnyel formált portréival, amelyekben – mint majd több példán is látjuk – a környe-

zet, a pillanatnyi és a szélesebb körű hatás, s nem kevésbé az önbemutató. a személyesen színezett értékelés elemeit is láthatjuk. A Pályám emlékezetében Kalmár öltözetét, külsejét nagyon is „aprólékosan”, hosszan írja le, s nem csupán azért, mert az „interessét” ad, sást kedveltető, színesítő lehet a mindenkori befogadók számára, hanem mert a látott és látottat különbség mintegy aláfesti, magyarázza e korában méltatlanul mellőzött tudós be szorítottságát.

Sok elgondolkodtatót kínál, amit Barótiról írt. Őt 1789-ben Kassán ismerte meg. Idézett leveléből is kitűnik, hogy bemutatásában a maga korántsem elfogulatlan látását, érzelmeit érvényesíti; igényesebben megírt portréjától sem várhatunk objektivitást, valóban a „sok rosszat” mondja el itt igen részletesen, kevés személyesnek is tartható elismeréssel. A Pályám emlékezetében olvassuk, hogy milyen lelkesedéssel sietett első találkozásukra, hogy poétai tűzétől várt szikrákat a maga munkáihoz. „De a fás ember oly tartalékkal fogada, hogy nem tudhatám, tiszteletből bánik-e így velem, vagy mivel egy kis testű fiúcskához leereszkedni poétai méltóságához illetlennek tekinti. Szálas, vékony testű, szederjes arcú ember, öltözetében piszkos, mocskos, pedáns igen nagy mértékben, de belsőjében úgy tiszteletes, mint külsőjében visszatoló.”⁴ A megismerkedésükkor látott íróról, benyomásairól a Magyarországi utak Kassa című fejezetében még aprólékosabban és „visszatolóbban” ír. „Termete magas, egyenes, száraz; hajai igen lágyak, ritkák és félig őszek; orra hosszas és vékony, szája élességet mutat, fogai ritkák és csiszolatlanok, s ábrázata csaknem szederjes verességű. Öltözte nem sokkal jobb, mint amilyennek Keresztelő Jánosét festi az evangélium. Szobája csínatlan, rendetlen, s olajlámpája miatt, mely éjjel-nappal asztalán áll, s rigója húseledelétől bűdös; könyve, papírosai el vannak szórva, s verseit koperta-darabocskákra, oly apró betűkkel írja, hogy azokon mesterség elmenni. Ő ugyan nem dadog, de beszédjét folyónak csakugyan nem nevezhetném; igen halkkal mond mindent, amit száján kiereszt. Erkölcsi tiszták, feddhetetlenek, azt első tekintete is mutatja; s szíve azt a buzgó hazafiságot, melyet az olvasó

³ KazLev. XX. 322.

⁴ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. = Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok I-II. Válogatás, szöveggyűjtés, jegyzetek: Szauder Mária. Bp., 1979. I. 251-252. A továbbiakban: KFM. I.



Báró Orczy Lőrinc

verseiben feltalál, valósággal érzi.”⁵ Másféle látványt, másféle élményt tükröző portré ez, mint az Orczyé. Ott derűs összhangot látott a külső és a személyiség között; itt főként ellentéteket az észlelt és a poétától elvárt megjelenés között.

Beszédes két példánkban már kivehetőek Kazinczy portréfestése jellemző alapvonásai. A kora és a maga számára nevezetes emberek bemutatásánál igen fontos a látvány rögzítése, az első benyomás frissességét őrző, de egyénileg erősen színezett, letező leírás a megjelenésről, az arcvonásokról. A mikrológikus bemutatásban domináns, hogy össz-

hangot, harmóniát keres a külső és a jellem, a viselkedés és a rang között, a munkálkodás megfeleléseit, avagy éppen ellentéteit regisztrálja. Hangsúlyozott igénye a választékosság, az emelkedettség a látott és az elvárt kapcsolataiban, szembesítésében mutatja be igényét; lyenként a köznapi konfrontálódik a fennköltiséggel, a látható külsőségek és a tapasztalaton túlemelkedő vonások megragadható arányaiban. E sajátságok jegyében vizsgáljuk jellemző portréfestői vonásait.

Összhang, harmónia

A példáinkban bemutatott emberek literátorként is kora „nevezetes fiai” voltak. Kazinczyt hozzájuk, megismertetésükhöz erős szálak kötik. Baróti esetében ez összetett kapcsolat. Végül is, mint írta, ihletőként, egyik példaképként tartotta számon műveit, lelkesedéssel, elfogódottsággal közeledett hozzá. A kiábrándító megjelenés és viselkedés ellentétes volt a verseiből megismert „tűzzel”, az ihlető szellemmel. Baróti a *Magyar Museum*nál munkatársa is lett, de ott sem kerültek közelebb egymáshoz. Kazinczy azonban a harmónia jegyében keresi a ki-egyenlítést, az ellensúlyt, amelyet a személyes kapcsolatban nem, de a jellem becsülendő tulajdonságaiban próbál megtalálni – a portré egészét tekintve kevés eredménnyel. Tiszta erkölcsét, hazaszeretetét emeli ki, amelyek a külső megjelenésben nem, de a költészetére jellemző fennköltiséggel mégiscsak összhangba hozhatók. Olyasféle harmóniát keres, amelyet például Révai-nál meg is talál. „Középszer magasságú, vékony és nyálkás húsú ifjú, lobogó szőghajakkal, kék szemmel; minden mozdulatban tűz, bátor és félni nem tudó.”⁶ Külső és jellem egységét, egymásnak megfelelést festi, amely egyezik a klasszikus emberideállal, a test és a lélek összhangjával. Az Orczy-portréban is hasonló példát láttunk. A laza, de igényes öltözet, a szikrázó kék szemek, a fehér homlok alatt a piros arc, a mosolygó száj, a főúr viselkedésében a gőg nélküli nyájasság, az évődés megfelelt az írásaiban is kifejtett bölcsességnek, derűnek, s megjeleníti a nemzeti jegyekhez ragaszkodását, az újat elnéző, elfogadó szellemiséggel.

Érdekes példa Kazinczy portréfestő nézeteinek több rétviségére S z a i c z L e o bemutatása. Hozzá eleve negatív elfogultsággal közeledett egri utazásakor 1789-ben. „Iratait

⁵ Kazinczy Ferenc: Magyarországi utak. Miskolcra Kassára. KFM. I. 553.

⁶ Pályám emlékezete. KFM. I. 254.

Báróczy Sándor

olvasván én őt egy mérges, homályosan gondolkozó s sok dologban járatlan embernek gondoltam vala”; de kiderült, hogy sokat olvasott, szorgalmasan író és a hazai történelemben jártas emberrel találkozott. „Első meglátása megérdekli a nézőt; kancsalúl néz félre, bajuszát beretválja s azonban rőt szakálla hosszan nyúlik le mellén. Oldalán a szíjövrről az olvasó csörög, melynek akkor apológiáján, szent tűznek hevülve dolgozott.” Leírja aztán, hogy „módja” udvarias, a protestánsokra nem haragszik, őket nem bántja, „de ha a szentszék hatalma s tekintete fordul elő, már akkor kész az atlétai viadalra”, s hogy „a katolikusban a legártatlanabb heterodoxiát sem nézheti”. A szakállas arc, az öltözet szerzetesi puritánsága, s abban is a vallásos elkötelezettséget kiemelő attribútumok összhangban vannak munkássága religiói, teológiai elveivel. A kortárs írókról, Batsányiról, Révairól beszélgettek és vitáztak, s a Szaiczról alkotott összképben, minden ellentétükkel együtt is az elfogadást hangsúlyozza. „Hidd el barátom, én Leótól gondolkodásunknak ennyire különbözősége mellett is titkos satisfactióval jöttem el és Egerbe nehezen jövök ezután, hogy őt meg ne látogassam. Gondolkozása módjától irtózom”, írja, de haragudni nem tud rá, s (talán Voltaire szellemében) hozzáfűzi: „Hadd mondja, ami felől őt lelkiesmérete meggyőzte.”⁷ Kazinczy értékeli az olvasottságot, a határozott irányú műveltséget, de legfőképpen a külsőben, a viselkedésben is reprezentált jellem- és munkásság egységét fogadja el, a harmónia látott megvalósulása felülírja nála a nézetek sarkalatos ellentétét.



Nehezebb feladatra vállalkozott festő tollával akkor, amikor rajongva tisztelt elődjét, példaképét, Báróczy Sándort akarta megjeleníteni az általa nagynak tartott munkásság és a kedvezőtlen megjelenés összhangba hozásának igényével. A mesterének tartott íróról több helyen, több műfajban, különböző célzattal és hangoltsággal írt, ezúttal mindegyikben csupán a külső festésének sajátosságaira figyelünk. A fő probléma ezúttal az, hogy Báróczy testalkata és arcvonásai (finoman szólva) nehezen voltak megfeleltethetők a műveiben dicsért „bájoló colorittal”; magyarul szólva csúnya volt. Ezt Kazinczy és kénytelen leírni a programtanulmánnyá szélesedett nagy Báróczy életrajzban. Pályája ismertetése során be kell számolnia arról, hogy a testőrségbe oly nagyon vágyódó Báróczyt meggyeje nem akarta ajánlani. „A kérés ellenzést talál, mert az arc visszatoló volt, mert a növés nem volt szálás”,⁸ s hogy csak az érdemeit magasztaló nagy pártfogók közbenjárására lehetett mégis a testőrség tagja. A külsejéről szóló leírást a Báróczyról készült metszet is igazolja, s még a kor és Kazinczy ízlése szerint idealizált arckép sem tünteti el a vonások aránytalanságait, a barátságtalan nézést, a kevésbé férfias, keskeny vállakat. E külső nagyon is elüt a másik két literátor testőrríróétól. „Barcsay Ábrahám és Bessenyei György a gárdának legszálásabb és legszebb tagjai közé tartoztak. Barcsay a legszebb kék szemmel s szög hajjal egy Antoniushoz, Bessenyei fekete

⁷ Magyarországi utak. Eger. KFM. I. 557-559.

⁸ Báróczy Sándor élete. KFM. I. 781.

szemmel és üstökkel egy szép Meleágerhez, egy nemesebb arcvonású inas combos Faunhoz hasonlíthatott.”⁹

Kazinczy azonban nem adja fel összhangkereső igényét, több fogással próbál harmóniához közelítő egyensúlyt teremteni a nem szép külső és a dicsért literátori erények között. Például avval, hogy a kedvezőtlen vonásokat redukálja. A művei kiadása elé írott Báróczy életrajzban amúgy is a saját programja kifejtésén van a hangsúly, az elődként bemutatott író portréjában a megjelenés, a külső adottságok tulajdonságait röviden, visszafogottan ismertet, tagadó állításokkal is tompítva jelentésüket. „Báróczy nem vala nagytestű, nem vala magas; hajai feketék és ömöttek öregségében is. Arca színe, fekete szemei, hangja nem vidámak, nem nyájasak, s társalkodása tartózkodó, de beszéde oly kedves, mint írása.”¹⁰ A tapintatos leírásban bemutatott kedvezőtlen tulajdonságokat talán megszépíti kissé az öregségében sem őszülő, sűrű fekete haj, de Kazinczy próbálkozik más enyhítő fogásokkal is. Gondja van például arra, hogy más nézőpontokból is láttassa, kiemelve Báróczy jelleme, személyisége kiválóságát. Széleskörű tekintélyét, elismertségét írja le egy narratíváját is meghatározó jelenetben. Először egyénisége kiváló, köztisztelőben álló tulajdonságait deklarálja: „Báróczy a legnemesebb lelkű, a legtisztább humanitású közönségesen tisztelt és szeretett ember volt”, ezt erősíti meg a leírt jelenet: „Szépkútra kivitt, s ott a vendégekkel tömött ebédlőbe belépénk, csaknem minden asztal mellől ismerő szemek köszöntötték a tisztelt öregot, s sokan felszökdöstek székeikből, hogy neki nyájasságokat mondjanak.”¹¹ Leírja továbbá azt is, hogy milyen nagy emberekkel volt barátságban, Pászthory Sándort, Barcsayt, báró Orczy Józsefet és „kivált” Vay Miklóst említi, akinek családjához is meghitt kapcsolat fűzte, s aki, mint ő, a kémiában jártas, sőt magas fokon képzett ember volt. Tegyük hozzá, hogy Kazinczynek volt mit ellensúlyoznia a személyiség, a viselkedés egyes különc tulajdonságait illetően is. Beszámol itt hipochondriájától, az egészsége megőrzését célzó folytonos mézevéséről, s hogy jelenlétében tilos volt a halál szót kimondani. Kazinczy különösségeihez sorolja a kémia majd az alkímia, az okkult tanok felé fordulását, amelyek miatt abbahagyta írói, fordítói munkásságát, Kazinczy szerint literatúránk örök veszteségére.¹²

A harmónia érdekében keresett ellensúlyozásnak tudható be, hogy munkái kiemelt érdeméhez emeli, és szoros párhuzamba állítja a társalgó író megnyerő hatását. Munkáit, mint idéztük, „eddig egészen ismeretlen báj” hatja át, „amely kedvességbe hozta műveit a szépet becsülni tudók között”. Az írásmód kedvességének értékével jellemzi aztán megszólalásait: „Beszédje oly kedves, mint írása”.¹³ A harmonikus festés igényének tartható fogás az is, hogy a Báróczy csúnyaságáról szóló híradásokat helyenként igyekszik távolítani, súlytalanítani. Például azzal, hogy ezeket mások mondták, amelyeket ő leír ugyan, de nem bizonyos, hogy hitelesnek is tartja, legalábbis ezt nem jelzi. Az effajta történeteket, minősítéseket nem ő mondja el (mint a Schönbrunnba tett kirándulást), hanem barátai jegyezték fel. „Csinosága, melyet barátja emleget, olykor szinte a különösségig ment, de ez nem volt egyéb a tisztaság szereteténél, s semmihez nem hasonlíta kevésbé mint férfit és öregot nem illető pipe-

⁹ Uo. KFM. I. 784-785.

¹⁰ Uo. KFM. I. 799.

¹¹ Uo. KFM. I. 797.

¹² Uo. KFM. I. 787, 796.

¹³ Uo. KFM. I. 787, 799.

réhez.”¹⁴ Van Kazinczynak egy másik életrajzi cikke: *Báróczy Sándor emlékezete*, amelyet 1810-ben, halála híre után írt. Ebben röviden ismerteti életrajzát, munkásságát, s itt is szól külsejéről, arról, hogy „a természet nem szülte Athlétának”, de még 72 esztendőskorában is képes volt hosszabb gyaloglásokra. Röviden, visszafogottan számol be megjelenése jellemző vonásairól: „Báróczy nem vala nagy testű, nem vala magas; hajai feketék és még most is tömöttek. Képe, bőre, tekintete nem vidám, nem nyájas, de beszéde bájos.” Itt sem hiányzik a kiegyenlítő szándék: a gyenge termet szívósságáról, a nem barátságos külső mellett a „bájos”, megnyerő beszédéről szóló sorok. Aztán egy kevésbé hízelgő anekdotával folytatja, barátai tanácsáról. Narratívájában a kellemetlen elemeket a határozottan távolító idézőjelbe is teszi. „Rejtsd el magad az oldalszobába, s mondj onnan édességeket egy szépnek, ki téged nem láthat innen, s a szép lángolni fog érted: de lépj ki most, látsd magad, s tüze azonnal elaszik.» Így kötődtek vele ifjú esztendeiben barátjai, kik a magyar ifjagnak színe voltak.”¹⁵ A történetet itt sem ő, hanem nyilván a daliás testőrírók mondják, így a beszélők és az alany közötti ellentét még erősebben, kegyetlenebbül hat.

Az összhang hiánya akkor is bántja, ha a látvány végül is az ábrázolt személy jó tulajdonságait emeli ki. Erdélyi utazása során Döbrentei társaságában Tordán meglátogatta a leoninus verselő Gyöngyössy János t. „Úgy tetszék déli álmából verte fel miattam hitvесе, mert későcskén is jött elő, s egészen fel nem derülhete. Az embert látván magam előtt, alig hihetem, hogy mindnyájunktól útált verseit, de melyeken a könnyű ömlést nagy igazságtalanság nélkül nem lehet nem irigyleni, nem csudálni, ez terjesztette el. Egy szép képű öreg, a legtisztább bőrrrel, lángoló orcákkal, s egészen fehér hajjal. Bergmann jól eltalálta képét, de a tudóst akará adni, nem az embert, s így a kép oly fanyar, mint az ember nagy mértékben szeretetre méltó.”¹⁶ A portréban elsősorban az összhang hiányát hangsúlyozza: az „útált” versek ellentétben állnak a „szép képű öreg”, a személy keltette kedvező benyomással; az ellentétet emeli ki a róla készült portré és a látott egyéniség között. Az összhangot aztán Kazinczy szabadabban nyilatkozó leveleiben alaposan „helyreállítja”, nem éppen Gyöngyössy javára. Dessewffynek írja még utazása közben: „A Leoninus Gyöngyösit láttam. Épen olyan mint a’ rézbe metszett képe, csak hogy most nem, vala fején a’ paróka, ’s Tiszteletes Uramnak én felette nagy tökit (herniáját) is szerencsés valék láthatni, mellyet a réz nem mutat.”¹⁷ Itt nem a megnyerő külsőt, hanem az elcsúfító erős sérvet tartja szükségesnek feljegyezni benyomásaiból; egy másik, egy hónappal későbbben, Kis Jánosnak küldött levelében ugyancsak egységes, a legkevésbé sem kedvező beszámolót olvasunk az ezúttal gúnynévvel jelölt költőről: „A leoninus Kocczantyúsit is láttam, de Döbr. meg nem neveze. Visszamenőben ismét leszek nála. Az ember olly rettenetes mint az Író. Rettenetes herniája szembe ötöl. Szolgai lélek.”¹⁸ A találkozás egységesen negatív összképében Kazinczynál a verselése iránti elfogultság érvényesült erősen, olyannyira, hogy a külsőben is csak a „rettenetes” jegyeket látta; a „szolgai lélek” minősítés aligha objektív, talán azt vélte annak, hogy az álmából felvert öregember túlzott udvariassággal ellensúlyozta nem egészen friss ál-

¹⁴ Uo. KFM. 787.

¹⁵ Báróczy Sándor emlékezete. = M. Panth. 234, 235.

¹⁶ Erdélyi levelek. Írta Kazinczy Ferenc. Kiad.: Abafi Lajos. Bp., 1880. V. levél. 92. A továbbiakban: ErdLev.

¹⁷ KazLev. XIV. 245.

¹⁸ KazLev. XIV. 260.

lapotát; vagy hallott róla valami ilyesféle véleményt, de nem írja meg, hogy mit. A második találkozásra nem került sor, de amikor a kiadásra szánt műben megformálta látogatása ményét, s lefestette az író, a harmónia jegyében észlelt ellentétből, amely költészetet és a láttott embert jellemezte, Gyöngyössy javára teremtett összképet, mellőzve a megjelenés kellemetlen vonásait. a winckelmanni ideál szellemében ad megszépített portrét, kiemelve az ennek megfelelő külső jegyeket.

A harmóniaigény nem csupán a híres emberek bemutatását jellemzi, ezt keresi vagy hiányolja a meg nem nevezett egyes embereknél vagy csoportoknál. Az *Erdélyi levelek*ben olvassuk, hogy visszafelé tartva valóban kereste Gyöngyössyt, de nem volt otthon, s ha már Tordán járt, kedve támadt megnézni az unitáriusok templomát, s részt venni istentiszteletükön. Itt is főként az emberek szokásait, viselkedését, ruházatát figyeli. Részletesen beszámol a pap dolmánya és mentéje formájáról, színeiről, aztán a szertartáson részt vevők sorain „repdeztetem szemeimet”; szükségesnek tartja megírni azt is, hogy „nem kevesen unalmukban szunyadoztak, fejüket hulloztaták”. Az egész gyülekezetről nincs kedvező benyomása. „Elnézém mind a két nem arcát, öltözetét; de itt sem arc, sem növés, sem tartat, sem öltözet, a mit a szem látni vágyhatott volna; a férfiak mind mesterember képűek; a test gondjai előlék az isteni szikra munkáinak nyomát; asszonyok és lányok, mint a milyeket úton útfélen látni.”¹⁹ Kazinczy a templomban a helynek, a szertartásnak megfelelő áhítatot, a világi gondokból kikapcsolódó, elmélyedő magatartást, arckifejezéseket kereste, a látottak köznapisága sehogyan sem felelt meg elvárásainak.

E példákból és az előbbiekből remélhetőleg kitűnik, hogy Kazinczy számára úgy fontos az emberek külsejének, megjelenésének mikrológias leírása, hogy bennük a ruházat, az arc, a viselkedés összhangban, harmóniában legyen a jellem, a társadalmi státusz, a munkálkodás értékeivel. Ennek hiányát érzékenyen jelzi, esetenként különböző fogásokkal ellensúlyozza. Portréiban és az unitárius templomban látottak megörökítésében jól kivehető a harmóniaigény szintje is: az összhangot, az egységet a választékosság, az emelkedettség jegyében keresi.

Választékosság, emelkedettség

Kazinczy és a kor literátorai körében általános követelmény volt, hogy az író külsejében, beszédmódjában, magatartása egészében a poézis fennkölt szintjét képviselje, egyöntetű viselkedést keltett ennek hiánya. Ekkoriban főként Berzsenyiről, Berzsenyi rovására írtak erről, sőt, maga a költő is tett ide vágó nyilatkozatot képmásával kapcsolatban. „Portraitem nagyon hibás, ha engem kövérnek mutat. Vállam és mellem ugyan plátói, de kövér éppen nem vagyok.” Azt írja, hogy valószínűleg a vastag téli mente csalta meg a festőt és ez magyarázza a kövérségről alkotott véleményt. Másik képet akar készíttetni, „melly meg fogja mutatni, hogy a' Te barátod egy egész arasszal vastagabb mellben mint hasban.”²⁰ Nem egyszerűen hiúságról van itt szó, hanem arról, amit a kortárs írók, Szemere és Vitkovics is jelzett Kazinczynak írott beszámolóikban Berzsenyi első, nevezetes pesti találkozásukról. Szemere hosszú tudósító levelében olvassuk, hogy egy „alacsony termetű Magyar”-ban ismerte fel a hídon Berzsenyit, köznapias modoráról, darabosságáról ír; Vitkovics a lényegét, a „nagy el-

¹⁹ ErdLev. XXIII. levél 286.

²⁰ KazLev. VIII. 169.

Berzsenyi Dániel

lenzeter” emeli ki külső viselete és poézisa között.²¹ A poétához tehát semmiképp nem illik a kövérség, az alacsony, ezek szerint zömök termet; többen is kifejtették, hogy e korban a winckelmanni klasszikus ideálnak megfelelően a költészet műveléséhez edzett, a felesleges súlytól megóvott, ellenőrzött test illik. Test és lélek fegyelmezett összhangja, a mindennapiságot a lehetőség szerint kerülő megjelenés és viselkedés várható el a költőtől, akár a fikcionalitásig emelkedő, magasztos összképben.²²

Hogy Kazinczyban mennyire erős volt ez az emelkedettség igény, már fenti példánk is elárulják, s mint majd kitérünk, nem csupán a költőktől, hanem más közéleti szereplőktől s magától is hasonló magatartást várt el. Híres részlete a *Fogságom naplójának* az a beszámoló, amelyben az ítélethirdetésre szólítják. A várt judícium akár halálát is jelenthette volna, ám e pillanatokról is fontosnak tartja pontosan feljegyezni gondosan rendezett ruházatát. „Öltözetlen valék, s vontam fel ruháimat; most, mint mindég máskor, midőn bírám elébe léptem, posztóbul mentét és nadrágot, fejér lajbival. A mente szürke báránnyal.” Leírja azt is, hogy eleredt az orra vére, mikor kilépett zárkájából, de feljegyzí: „Visszatértem, hogy tiszta kendőt vegyek.”²³ A pontosan bemutatott rendezett külső itt sem a hiúságot jelzi, hanem az előző lapon leírt önbátorítást, a megőrzött tartást a külsőben is; a választékos öltözetben a jellem emelkedettsége, a valóban félelmetes körülményeken való felemelkedés reprezentálódik. Kazinczynál a ruházat bemutatása másutt sem öncélú, sokszor több jelentéssel is telítődik. Érzékenyen jelzi az alkalomhoz illő választékoság értékét is, a megfelelést vagy ennek hibáit, hiányait.

A *Pályám emlékezete* egyik szórakoztató részlete szól arról, hogy miként keltett kölcsönös fenntartást, ellenszenvet öltözete az általa egyszerű hivatalnoknak, könyvelőnek nézett Trestyánszky Dániel udvari consiliáriusnál, aki a tanítás megreformálásán együtt dolgozott Ürményivel, s így voltaképpen felettese volt. Kazinczy nem tudta, kivel tárgyal, Kovachich csak rövid, várakozási időre vezette be hozzá. Kettejük öltözete élesen különbözött egymástól: „Trestyánszky szürke mentében volt, fekete selyem plundriban, fehér strimfliben; én sötétkék frakkban veres gallérral és hajtékkal kezeim körül, s fehér lajbival, nadrágocskával és strimflivel; s öltözetem nem szúrhata szemet, mert akkor sokan így járánk”. A divatos ruha bizony szemet szúrt, olyannyira, hogy meghatározta eszmecseréjük légkörét és a róla alkotott véleményt. A főúr le sem ültette, rideg hangon kérdezgette munkájáról, majd távozása után a „veres gallérú hacukában” járótól elriadva kétségbe vonta hiva-



²¹ KazLev. VII. 400-408. 351-

²² *Onder Csaba*: Retorika és ironia. Az Előbeszéd Kölcsey kritikai beszédmódjában. Alföld, 1999. 1. sz. 47-49.; *Dajkó Pál*: Corpus auctoris. = Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18-19. században. Szerk. Szűcs Zoltán és Vaderna Gábor. L'Harmattan Kiadó, 2004. 166-168.; *Vaderna Gábor*: A temetőért költője. (Szoicizmus és epikureizmus Berzsenyi Dániel költészetében). = Uo. 179-183.

²³ *Fogságom naplója*. KFM. I. 449.



II. József

tali alkalmasságát is. „Mi lesz a nevelésből, ha az iskolák kormányára ily utcakoptatók állíttatnak”, mondta Kovachichnak, s megígérte, „hogy ha olyannak talál, amilyennek ez a tarka ruha várható, halálíg el fog csiklandani.”²⁴ Öltöztük mikéntje kölcsönös félreértést szült, mindketten téves jelentést tulajdonítottak a látott ruházatnak: Kazinczy a rang felbecsülésében fogott mellé, felettese súlyosabb következtetésekre jutott: számára a visszatetsző tarkaság árnyékot vetett a jelenlegi és a jövőre kiható minősítésre. Kazinczynál az öltözet félreértelmezése mögött érezhetően az az igény húzódik meg, amely a főrangú embertől a hivatalának megfelelő választékos, netalán díszes ruházatot vár el.

Nagy kedvteléssel festi például Sz t á r a y M i h á l y öltözetét, aki fényesen megünnepelte Mária Antónia Párizsba kíséretének megbízatását, az alkalomhoz, a szereplők rangjához, a maga kiemelt jelentőségű megbízatásához méltó díszes öltözetben, a személyiségéhez és az eseményhez igazított hajviselettel: „Pipacsszín frakkba öltözött, világoskék atlasz lajblival és nadragocskával, aranyozások, tűzések nélkül, s könnyű csizmában, nem cipőben. Üstöke kontyba vala behajtva, haja szorosan a nyaka csigája felett megkötve, hármasan befonva, hármasan alá, fel és ismét aláhajtva, s fekete pántlikával bodrosan átkötve. Módjában és nyelvében egészen francia, egészen magyar mind nyelvében, mind érzésiben.”²⁵

A legmagasabb rangú ellenpéldát is idézhetjük Kazinczy ezen igényéhez. Alig leplezett megrökönyödéssel számol be a II. J ó z s e f öltözetén látottakról. 1770-ben a Sárospatakra látogató, tartózkodó modorú, kevés szavú császár igénytelen „porszinű felső kaputban” érkezett, ruházatát az ebéd alatt alaposan szemügyre veszi. „Álmélkodva láttam itt, hogy a császár könyökén foldva volt a veres gallérú zöld kabát, sárga gombokkal; lájblija és nadragocskája citromszín, térdein fehér gyolcs kamásli.” Álmélkodásnak szépített megütközését jónak látta kiegészíteni magyarázatul avagy mentségül az uralkodó néhány alapelvvel: „Útálta a vesztegetést és cifrát, s példát akara adni a foldott könyökök kabáttal.”²⁶ 1789-ben a színházban látja újra, ekkor is igénytelen külsejéről ír, részben ismételve a régebben látottakat, részletesen kitér akkor viselt csizmája kopottságára, majd újra askétikus életviteléről számol be, a puritán étkezéséről, spártai életmódjáról szóló tudósításokat emeli a róla szóló írásokból. Mindez akár elismerésnek is tűnhetne, de az aprólékosan leírt kopott ruházat, a külső nem-fejedelmi festése mellett az askétikus erényekről szóló száraz közlések inkább kötelességszerű, mint dicsérendő vonásokként hatnak írásában. Úgy tűnik, hogy Kazinczynál az uralkodói méltósághoz illő megjelenés csorbáit a jellem erényei sem egyenlítik ki megnyugtatóan.

A számára tetsző és kevésbé elfogadott külsők bemutatásaiból egyaránt kiemelkedik rendkívüli érzékenysége a színek és az anyagok, a kelmék iránt, ezekről valóban a mikrológia részletességével és érzéketes fogékonysággal ír. Láttató élénkséggel jelennek meg portréiban a kék

²⁴ Pályám emlékezete. KFM. I. 296-297.

²⁵ Uo. KFM. I. 244.

²⁶ Uo. KFM. I. 221.

szemek, az arcbőrök árnyaltan festett színei, a „veres nadrágok”, a kék, a zöld menték, a csaknem minden öltözetben jelen lévő fehér mellény és „nadrágocska” (nyilván az akkori divat tartozékai); s ugyanígy az igénytelenséget jelző szürke, illetve a „porszín” egészen a sárga gombokig; az anyagokban a prémek, az atlasz selyem, a posztó, amelyből egy darabot még be is ragasztott a *Fogságom naplója* kéziratába; a Petőfi Irodalmi Múzeum Kazinczy emlékkiállításán látható még két papírra ragasztott színes szövetfoszlány francia katonák egyenruhájából, amelyre rá is jegyezte: „a kabát kék, a hajtóka rajta rózsaszín”. Az ilyen emlékek valóban festőhöz illő fogékonyságról, a látványban érzékelhető, felfogható nyitottságról, a megfigyelés éles-ségéről, a pontosságra törekvéseiről tanúskodik. Olyan vonások ezek, amelyek az olvasókhoz közelebb hozzák, élővé varázsolják mindazt, amit magáról vagy a választott személyiségekről, az eseményekről, élete fontosnak tartott jeleneteiről szeretne megörökíteni.

Szín- és anyagérzékenysége a bemutatásban, az emlékezésben játszott fontos szerepére több adalék található íásaiban; emeljünk ki belőlük két igen jellemző példát. Kazinczynak gazdag metszetgyűjteménye volt. A Zempléni Levéltárban őrzöttekben van gróf Wesselényi Ferenc képmása, amelyre kézírással feljegyezte nádorrá választása évszámát, majd új sort kezdve ezt is: „A' Pest Vármegyei Palotában áll képe veres dolmányban és veres nadrágban, fekete csizmában, arany sarkantyúval. Maros-Vásárhelyt a' Gróf Teleki Sámuel' Bibliothecájában zöld bársony bővűjű dolmányban.”²⁷ A rang feljegyzése mellett számára fontos kiegészítés volt a festményeken látható öltözet és színeinek megörökítése, részben méltóságának jegyeként, részben a portréfestő utókornak szánt híradásainak tartozékaként. Hasonló adatokat találunk egy Kazinczy emlékeztetőrőz, emlékeztetőformáló módszeréről szóló tanulmányban. A műveit s így önéletrajzát sokszorosan átíró Kazinczy egy Rákóczi Ferenc vendégeskedéséről szóló anekdota átformálásában megváltoztatta a helyszínt, a szereplők neveit, de megtartotta a ruházat, a kelme színei („skarlat” és „violaszín”), s az arra ömlő étel (orjás lencse) látványának festését.²⁸

A látvány, az érzékelhető jegyek mikrológiás festése különös gazdagsággal tűnik ki akkor, amikor az mélyen személyes élményévé válik. Fogsága idején búvóli el a rabtársát meglátogató szép gyermeklány Hirgeist Nini. A találkozást és rajongását a lány iránt színekben is dúskáló részletességgel örökíti meg. „Csinosan vala öltözve, de piperék nélkül; feje patyolat ruhácska; ott övedzve által, hol keble virulni még csak fog. Vállán ég szín leple, lábain fekete papucs. Színe tiszta s átlátszó mint a porcelán, orcái mint a legbágyadtabb rózs levelei; orra, szája gyönyörű metszésűek, s ez piros, mint a vér; homloka, minek példáját soha nem láttam, csak két újjnyi magasságú; ez magyarázta meg előttem, mint nézhet szépnek Horác a keskeny homlokkal Lycorist; s ami az igen szép arcnak életet ada, az az igen nagy pillájú s barna pillájú fekete szem, az a nagy szépségű két sor fog. Gesztenyés haja tömött, és mégis lágy.”²⁹ Ez a portré nem csupán Nini szépségéről és a maga feltámadó érzelmeiről szól; mondhatjuk, szimbóluma is akkori életének, a fogoly életvágynak s mindannak, amitől a rabság megfosztotta, a szabadon megismerhető szépnek, az érzelmeknek, a színekkel, megragadó jelenségekkel teli gazdag világnak.

²⁷ Kazinczy Ferenc metszetgyűjteménye a Zempléni Levéltárban. I-II. Gyűjtötte és összeállította: *Högye István*. Sátoralja-újhely, 1992. II. 47. sz. metszet.

²⁸ *Orbán László*: Kazinczy önéletrajza: a Kazinczy emlékkert. = „Et in Arcadia ego.” A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése. Szerk. *Debreczeni Attila, Gönczy Monika*. Debrecen, 2005. 208-209.

²⁹ Pályám emlékezete. KFM. I. 355.

Dayka Gábor

Emelkedettséget, választékosságot várt el mindenkor a költőktől, literátoroktól. Már összhangkereső igényeiből is kitűnt, hogy Barótinál poétai tűzre ragadtató költészetéhez milyen méltatlannak találta megjelenését. Igényessége már az írók nevénel jelentkezett. Lelkes híve, pesti ügyintézője, Helmezy Mihály ezt a nevet Kazinczy óhajára vette fel. Kazinczy tanácsáról és indokairól öntudattal számol be Kis Jánosnak írott levelében: „Atyai neve Serfőző, de én kérttem, hogy ezt a nem poeticus nevet lökje-el 's magát Helmezyről, hol született – Zemplénynek helysége 's Rákóczy' birtok – nevezze Helmezynek, 's ő kapva kapott a' tanácson.”³⁰ Egy literátor tehát nem viselhet „nem poeticus” nevet, s mint kitűnik, ez e körökben általánosan is elvárt igény volt, hiszen az érintett „kapva kapott” az ajánlaton, pedig ez már tulajdonképpen harmadik neve volt: a Serfőző ugyanis az eredeti Bierbauer fordításaként felvett változat volt nála.



A poétai megjelenés, a külső emelkedettségének legmagasabb szintjéig Kazinczy D a y k a G á b o r portréjának festésében jut el, kedvelt író társa felsőfokon jeleníti meg külsejében is mindazt, amit a múzsák felkentjétől elvárt. 1790-ben Pesten ismerte meg, találkozásukat megöröktette a művei kiadásához írott *Dayka élete* című előszóban (és még több helyen is olvasható különböző összevonásokkal, kiemelésekkel). Megismerkedésüket itt is erős elfogultság színezte át. „Ráismertem volna én Daykára, megnevező nélkül is. Ámor állta itt talárisba öltözve, az anyaszentegyház fiai között. Termete alacsony, de karcsú, és ami nagyon tűnt szembe, oly erőltetés nélkül egyenes, mintha egész életét táncmester kezei alatt töltötte volna. Lobogó sötétszög haja saját dísz vala alakján. Horgas igen szép orra, a legszebb metszésű ajak, a leszélidebb domborodás nélkül lefolyó áll, hosszan levonúlt szemöldöke, nem éppen sima, de tiszta bőrű arca, csontos, magas homloka, a legjátékosabb kék szem, a leglelkesebb kép festette nékem a múzsák és gráciák kedveltjét. Beszéde kevés. Színetlen szerénység, figyelem mások eránt és annyi nyájasság, hogy első pillantással mindent elbájolt. Némely hangja félig selyp, mely nevelte kecsseit.”³¹ Eleve feltette, hogy ez a költő csakis a költészetének megfelelő külsőben jelenhet meg (ráismert volna megnevező nélkül is), azt látta természetén, arcvonásain, járásán, ami a poétai szintnek megfelelő tulajdonságokhoz illett, s ha netalán egy-egy (kevés) ettől eltérő adottsága volt, azokat is erényként tüntette fel (arcbőre ugyan nem sima, de tiszta, a selypítés csak „nevelte kecsseit”). Magatartását, viselkedése sajátosságait szintén ennek jegyében mutatja be. Daykát zárkózottság, visszafogottság jellemezte örömei megnyilvánulásában, olvassuk a tanulmányban; így volt ez a régen várt találkozásukkor is; „s magába zárva maradt mindég, 's mindég poétai andalgásban”.³² Még hallgatásában is a poétai elfogódottság, a nem evilági emelkedettség szintjét érzékeli, s egészében és részleteiben valóban egységesen költőivé stilizált portrét adott.

³⁰ KazLev. IX. 173.³¹ Dayka élete. KFM. I. 764.³² Uo. KFM. I. 764.



Pálóczi Horváth Ádám

Kérdés persze, hogy az emberek külsejének, magatartásának e határozott irányú és ízlésű regisztrálása és összekapcsolása a jellem, a munkáság megítélésével milyen karakterizáló súllyal, milyen hitelesítő erővel bír, milyen rétegekig képes eljutni, milyen jelentéskört foglal magába, mennyire meggyőző értékelésében? A látásban, az érzéki észlelésben számba vett tulajdonságok éppen domináns vonásaik révén elegendők-e egy-egy emberi, költői világ összetettségének mélyebb megismeréséhez; Kazinczyról szólva elegendők-e munkatársi, baráti kapcsolatok kiépítésére, fenntartására? Dayka korai halála lehetetlenné teszi, hogy a kérdésre határozott igennel válaszoljunk, a tagadó válaszhoz több példánk van; ragadjunk ki most egy beszédes, Kazinczy beállítottágára sokrétűen jellemzőt: H o r v á t h Á d á m mal kötött barátságát, annak megszakadását s megváltozott kapcsolatukat. Vele 1788-tól intenzív levelezést folytatott; Horváth két írását közölte a *Magyar Museum*, majd Kazinczy kiválása után írásaival, szerkesztői tanácsaival lett az *Orpheus* munkatársa. Horváth rajongásig fokozott tisztelettel írja leveleit a nála műveltebb, tájékozottabb Kazinczynak, a tőle kapott irányító tanácsokat köszönettel veszi (ha nem is mindig fogadja meg); egymást szabadkőműves nevükön szólítják (Kazinczy Orpheus, Horváth Arion); leveleikben a filozófia, a hit, a közélet s főként a irodalom sokféle problémáit boncolgatták. Kazinczy ekkori leveleit ugyan nem olvashatjuk, de Horváthéiból is kitűnik, hogy az idők folyamán sokasodnak eltérő nézeteik. Kazinczy szétszórtságnak, helyenként felületességhez vezetőnek ítéli barátja sokirányú (lélektan, csillagászat, filozófia) érdeklődését, munkásságát; elítéli az alkalmi versek művelését.

Kazinczy baráti érzelmei elhidegülésére aztán éppen Horváth külseje, viselkedése tett erős, mondhatni döntő hatást. 1789-ben, dunántúli utazása során látogatta meg, útirajzában még erős idealizálással számol be találkozásukról. Leírja, hogy hozzá is érzelmi fűtöttségű elfogódottsággal közeledett; óráik (a szöveg szerint) ebben a hangulatban teltek el. Horváth magatartása, külseje festése azonban itt is (minden visszafogottságával együtt) már némi idegenkedésről árulkodik: „verseit olvasgatá s danolt, mi neki elementuma”, ez ismétlődik az órák múlása során: „ettünk, danolt s lefeküdtünk”. Külsejének leírásában a mikrológias bemutatás minősítő szavak nélkül is mutatja a később ugyancsak keményen megítélt vonásokat. Itt ezt olvassuk: „Igen fekete, szálas bajusza elfedi száját; hajai pedig, melyek természettől göndörök, mind oldalról, mind copf gyanánt hátul csombók módra vannak megkötve; veres paszomántos nadrághoz egy tengerszínű rövid mentét vesz, s egy kalpagformára metszett nyusztos s veres bársonyú süveget. Víg, pajkos, tréfás, elmés és igen alkalmas mindenre”: festi az ő ideálképéhez kevésbé illő külsőt és viselkedést.³³ Igaz, itt is hozzáfűzi a literátor-eszményhez illőbb jellem jó tulajdonságait: józan, „fantasztaságtól” mentes vallásosságát, jó szívét, tiszta erkölcsét s társasági kedvességét. A bemutatás módja voltaképpen megegyezik Kazinczy többi, ilyen nemű írásaival, de ami e találkozás után következett, mást árul el Kazinczy élményeiről, véleményéről.

³³ Magyarországi utak. Füred. KFM. I. 561-562. Megjelent az *Orpheus* 1790. I. kötetének 1. számában is.

Az útirajz formált műfaj, ám a kötetlenebbül írott levelekben, nem sokkal találkozásuk után már kevésbé finom, ecsetvonásokkal festi Horváth külsejét s egyértelműbben a maga véleményét. Aranka Györgynek küldött levelében ezt olvassuk: „oldalról és hátulról üstökbe kötött hajai borzasan állanak” (útirajzában még természetes göndör volt), majd leírja véleménye nála megbélyegzőnek számító summázatát: „A’ leg pajkosabb fitzkónak esmerné az, a’ ki látja, ’s megesküdvé, hogy nem tsak nem Poéta, de a’ Poesisnek nevét sem hallotta. Szüntelen danol, mint a’ Kalvinista Deák szokott; pipázik; tréfát űz s neveteti azt a’ kivel szóll.”³⁴ S bár itt is ír szíve tisztaságáról, a végső ítélet súlyát ez nem egyenlíti ki: ez a külső, ez a viselkedés – éles ellentétben például a Dayka portréban olvasottakkal – „nem poeticus”, s kizárja őt a költészet emelkedett világából. 1790-ben találkoztak Pesten Széchenyi irodalmi társaságában, s önéletrása egyik fogalmazványa szerint együtt vacsoráztak,³⁵ de hogy itt miről s milyen légkörben társalogtak, nincsen tudomásunk. Tény viszont, hogy levelezésük megritkul, pontosabban Kazinczy nagy időkihagyásokkal ír, melyet Horváth sérelmez,³⁶ majd egy idő után, még jóval elfogatása előtt levelezésüket egyszerűen abbahagyja. Az írásbeli kapcsolatot Kazinczy szabadulása után Horváth Ádám veszi fel, de ez már nem a régi barátság folytatása, inkább eltávolodásukról szól. Horváth 1806-ban írott levele és Kazinczyé egyértelműen tanúskodik erről. Horváth, miközben védi a Kazinczy által elítélt filozófiai nézeteit, megbántott és szemrehányó: „triumfálni akarok rajtad, mint még 89-ben megjövendöltem, hogy erősebb barát vagyok náladnál: és noha ezt tőled semmivel sem érdemlettem, hogy utolsó Levelemre örökre el-hallgass; újjal próbálom érdemleni, hogy ne hallgass.”³⁷ Mellőzve most ide nem tartozó vitájukat az újításról, filozófiai nézeteikről, Kazinczy legerősebben különbözőségüket és a maga álláspontjának helyességét hangsúlyozza: „Mindenenben ellenkezőképpen gondolkozunk. Organomentumainknak kell megromlani. A tiédnek e, az enyémnek e? vagy mind kettőnkének? ezt a felsőbb hatalmasságok tudják. Ki a maga szemével lát, ’s nekem úgy tetszik, hogy én jól látok.” S bár hozzáfűzi, hogy „igen becsült, igen szeretett” barátjával való meg hasonlászról van szó, a summázat marad. A viták elhagyását javasolja, a levele végén egy számunkra igen beszédes záradékkal: „Hagyjuk hát abba, és szeressük egymást, ha az egyikünk hármaz csombókot ’s régi szabású nadrágot, a’ másikunk lefésült haját ’s kan-viganót hord is.”³⁸ A kétféle ruházat leírása metaforikusan sürített jelentést hordoz, különbözőségükben a régies, a provinciális és a modern, az európai, a nem-poétikus és a literátori ellentéte summázódik, s benne foglaltatik hajdani barátja immár végleges megítélése s barátságuk lezárása.

A későbbi években ugyan váltottak leveleket, de ezek főként vitaírások voltak, Csokonai megítéléséről, a kritikáról, az újításról, régi barátságuk azonban nem állt többé helyre. Horváth Ádám 1820-ban meghalt. Kazinczy életrajza megírását tervezte, amelyre különben Döbrentei „egykori sentimentál barátságtokért” kéri; adatokat kérdez Sárközytől, akivel szemben a felsorolt vétkes ellenében régi kapcsolatukra, szeretetére hivatkozva védi barátját; özvegyétől

³⁴ KazLev. I. 518.

³⁵ KazLev. II. 120. Kazinczy Ferenc „Autobiographiai mozaik (1786-1794). Összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta: Szilágyi Ferenc. Bp., 1987. 150.

³⁶ KazLev. II. 64. 521.

³⁷ KazLev. IV. 203.

³⁸ KazLev. IV. 203. 207-208.

halála körülményeit tudakolta.³⁹ Tervéből aztán igen különböző változatok lettek. Az egyik a *Magyar Kurír* 1820. évf. 15. számában jelent meg, itt mérsékelt dicsérettel foglalja össze Horváth sokoldalú munkásságát; a másik, kevésbé kedvező írás a *Tudományos Gyűjtemény* 1822. évf. II. füzetében olvasható. Horváth saját fogalmazású életrajzát közli, ezt megtoldja a maga rövid értékelő soraival, amelyben hajdani barátja hiányos műveltségéről, túlságosan is könnyen író adottságáról szól, s leír egy anekdotát, amelyben a „csombókos borzas haj” miatt cselednek nézték; záró soraiban pedig Csokonaihoz hasonlítva a „külső ízlés” hiányával üt pecsétet elítélő véleményére: „lélekben rokona volt Csokonainak, csak hogy ő rajta semmi külső ízlést nem lehetett sejtteni, holott Csokonain az sok volt az attól nagyon különböző tulajdon szín mellett.”⁴⁰ A „külső ízlés” hiánya esetleg vonatkoztatható munkái csiszolatlanságára, a műgond nélküli írásra, de mivel „ő rajta” találja e hibát (a többi adalékkal együtt) okkal kapcsolható külsejének oly sokszor elítélt „borzas”, „csombókos”, összességében „nem poeticus” voltára, viselkedésére, amely végül Kazinczynál Horváth személyisége és munkássága metaforájává sűrűsödött. Sokat mondó adalék az is, hogy barátságuk első, intenzív korszakának levelezéséből a maga írásait (amelyeket szokása szerint visszakért) eltüntette, csak Horváth leveleiből következtethetünk Kazinczy nézeteire, magatartására. S bár Horváth leveleit „veres kordoványba” kötve, Ráday és Földi levélgűjteménye mellé tette könyvespolcára,⁴¹ a saját hajdani írásait nem vállalta, ezekből csak az 1800-as évek elejétől származottakat tartotta meg gyűjteményében. A *Pályám emlékezete* ma ismert véglegesnek tartott kidolgozásában is csak leminősített munkásságáról esik szó, személyes kapcsolatukról nem. Azon írók körébe sorolja Horváthot, „kik nagy szerencsével hatának a masszára”. Itt is felrója, hogy „törölgetés nélkül” mindig kész volt megírni különféle műveit, „irgalmatlan verseit felcifrázva elmélkedésével s bibliai citátumaival”; s itt még hazafias, nemzeties ízlését is degradálja a külsejéről kialakított metaforával: „magyarsága bajszos, csombókos magyarság volt”.⁴²

„Kazinczyban az ízlés következetes” – írta Halász Gábor,⁴³ az volt a literátorok, a közéleti szereplők, az emberek mikrológikusan részletes bemutatásában is. A winckelmanni klasszicizmus jegyében harmonikus és emelkedett szintű egységet várt el a viselkedés, a megjelenés minden eleme (az arcvonások, az arckifejezés, a termet, a mozgás, a beszéd) valamint az öltözet és az alany rangja, foglalkozása, s hangsúlyozott fontossággal az írói pályák között. Az így festett vonások hatottak az adott szerep, a munkásság megítélésére, olykor döntő súllyal. Meghatározta Kazinczy magatartását velük szemben az elismeréstől a kiegyenlítő jegyek keresésén át akár a végső elutasításig. Írásmódja jellemző sajátságait is regisztrálhatjuk e bemutatásokban: az éles megfigyelésen alapuló, valóban mikrológiás festést, a látható, az érzékelhető jelenségekből megragadott jellemtulajdonságok nem túl mélyre ható rögzítését; a külső és a viselkedés irányító szerepét narratíváiban, s nem utolsó sorban közvetlen és közvetett tudósítást saját nézeteiről, beállítottságáról, jelleméről.

³⁹ KazLev. XVII. 149, 408-409, 424, 386-389.

⁴⁰ Horváth Ádám élete (tulajdon szavaival, Petri-Keresztúrbán, Szala vármegyében, 1818. nov. 5-kén; de jegyzésekkel kibővítve). M. Panth. 237-241.

⁴¹ KazLev. III. 484.

⁴² Pályám emlékezete. KFM. I. 299.

⁴³ Halász Gábor: Kazinczy emlékezete. A legigazibb méltatás a kommentár. = Uő.: Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1981. 234.

FRIED ISTVÁN

Önéletrajziség, Kazinczy Ferenc, „paktum” az olvasóval

*Mi egy korszak pionierjei
Vagyunk, szegény írók és színművészek.
Mi hintjük a magot; de ami abból
Kikel: erdő lesz, felnőtt az égbe egykor.*
(Jókai Mór: *Thepsis kordéja*, 1890)¹

Jóllehet Kazinczy Ferencnek már Kölcseytől és Kemény Zsigmondtól² hangsúlyozott, korszakos jelentőségű – fél századon át tartó – tevékenysége számos értekezőnél egy XVIII.-XIX. századi avant garde képzetet hívott elő, ez a kultikus beszédre csábító vélekedés a pozitívista adatgyűjtés és halmozás ellenére is inkább nehézséget okozott a tárgyszerűsége törekvő értelmezésnek, és részint a *Kazinczy Ferenc kora* (nem pedig Kazinczy Ferenc és kora) tételezésével mintegy szinte magános, „prófétikus” küzdőként vázolta föl törekény személyiségét, szinte elszakítani kísérelte meg a világ- és magyar irodalmi, esztétikai, nyelvi, nyelvészeti, akadémiai, politikai, képzőművészeti mozgásoktól, „alapító” igyekezetektől, amelyeket Kazinczy részint összegezni próbált, részint viszont ellentmondásaikban élt meg. A Kazinczy és kora „program” nem kevésbé Kazinczyhoz méri korát. Másképpen szólva: nem Kazinczy Ferencé az 1780 és 1820, illetőleg 1831 között létező periódus egyetlen vezérszólama, hanem inkább annak megfontolása lenne ajánlatos, miként érezhette a maga szolamát Kazinczy és több híve a leginkább meghatározónak az övével együtt hangzó, vele csak részben hasonló hangütésű szolamok között, azaz Kazinczy szolama mennyiben zeng erőteljesebben, netán követhetőbben, esetleg a korszak több tendenciájával rokonuló módon, mint mások, költőileg-esztétikailag, nyelvészetiileg olykor megalapozottabb, máskor „korszakrúbb”-nek ható szolama. A jelzett periódus ugyan a közkeletű terminussal élve talán leírható kissé pontatlanul olyképpen is, mint a nemzeti ébredés (a kisebb szláv irodalmak történetéből kölcsönözve a szót), ezen belül a nyelvi nacionalizmusé, semmiképpen nem a rendi-feudális nacionalizmusé, amely kifejezés feltehetőleg még a kifejezetten történeti mozgások értelmezésekor is tétútra vihet, valamint az irodalmi nyelv újításáé, mely csupán egy igen fontos, sőt: perdöntően fontos területet nevez meg a korszak és Kazinczy „megtervezte”

¹ Jókai Mór: Drámák (1883-1896). S. a. r. Radó György. Bp., 1974. 147.

² Kazinczy megítéléséről vö. tölem: Nyelvújítás, nyelvvalasztás – úttévesztés. Tiszatáj 2008. 6. 18–19.; „Aki napjait a szépek szentelése...” Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből. Sátoraljaiújhely-Szeged 2009. 149–168.

irodalomalapító és a szó XIX. századi értelmében vett „nemzet”-et teremtő (a magyarság e célját ilyképpen majd Kossuth Lajos fogja megfogalmazni) célkitűzések közül.

Ugyanis figyelmen kívül marad, ki tudja, kompetencia hiányában-e, vagy ráhagyatkozva a korántsem csekély értékű szakmunkákra, nemcsak az irodalomköziség, amely utalások, paratextusok és hipertextusok formájában nemcsak Kazinczy, legalább olyan mértékben Kármán, Csokonai és Berzsenyi nyelvi-irodalmi törekvéseit is áthatja, hanem az a művészetköziség is, Kazinczy esetében irodalom és képzőművészet egymást „kölcsonösen átvilágító” együttes szemléletének előtérbe kerülése, amely a közvetlen esztétikai helyezettírásokon és művészeti alapelveken túl részint mentalitástörténeti jelentőséggel (is) bír,³ részint evvel jórészt megegyezően aligha írható csupán úgy körül, mint egy korszerűsödő, a civilizatorikus elgondolásokkal összevágó életterv, hanem nagyobb valószínűséggel úgy, mint olyan szerző működése, aki tudatosan mozdul el a hagyományos életformától – a hagyományos keretekben való kényszerű lehetőségek elismerése mellett –,⁴ és leveleiben, kritikáiban, (ön)életrajzaiban stb. körvonalazódik egy olyan életvitel, „ábrándja” (?), amelyet a művészetköziségnek a hétköznapiakra „lefordított” alakzata igyekszik meghatározni. Éppen ezért Kazinczy Ferenc életében, majd halála után kiadott (ön)életrajzainak sora példázza a rendkívül tudatosan működő író magatartását, aki „mindent” följegyez,⁵ mivel nem tudhatja, később milyen eseménynek lesz folytatása, önmagán túlnövő jelentősége, mely név, jelenség, ötlet íródik felül, igényel részletezőbb kidolgozást, visszhangozhat a kortársak között, múlhat el anélkül, hogy szerephez jutna életében, környezetében és tágabb összefüggések között.⁶

Ez a módszer erősen emlékeztet a Goetheére, aki egyfelől évtizedeken át vezetett naplót, másfelől az (ön)életrajz különféle formáit próbálgatta az útirajzzal kezdődően, míg el nem jutott a címben kijelölt problémákig, az életből vett fejezeteket a költészet és a valóság dichotómiái közé helyezte, részint jelezve azokat a korántsem egyértelműen jelölt kapcsolódási pontokat, amelyek a létszférákat hol elválasztják, hol összekötik egymással, de – ami ennél sokkal lényegesebb – az elbeszélhetőség problémáit veti föl, kor és személyiség kölcsönössége miként iktatható be oly módon, hogy ne a személyiség önelemzése, „vallomásosság”-ának a világot mintegy én-leképződésként számon tartó allegorizálódása legyen elgondolhatóvá, hanem a különböző történelem történeté szerveződésének krónikájával szolgáljon. Ennek következtében a – Goethe-vers címével jelölhető – Generalbeichte (egyetemes gyónás) helyett olyan „fejlődésregény” (más szóval Bildungsroman, nevelési-nevelődési regény) fogalmazódik meg, amelyben személyiség és korszak, magánélet és kontextus (közeg és kör-

³ *Csatkai Endre*: Kazinczy és a képzőművészetek (1925). Szerk: *Galavics Géza*. Utószó, képvál. *Rózsa György*. Budapest 1983. Ismertetésben néhány műfajelméleti problémát is érintettem: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1984. 745–749.

⁴ Egy Szemere Pálnak írt 1812-es levélből: „En magamat nem tartom rossz gazdának, nagy kertemben egy fa sincs, mellyet én ne ültettem volna, sokat in eigener hoher Person, sokat mások által, hogy vagy jelen valék, mikor kertészem ültette, vagy legalább én mutattam ki a helyét hová mely fának kell ültettetni – ha szántatok ott vagyok, ott ha szénát csináltatok, hanem ha forró meleg vagy tavaszi szél és eső a szőlő dolgozástól eltiit - - De mind e mellett reá érek az Írásra.” *KazLev* XXIII. 209. A kertművészet Kazinczy esztétikai gondolkodásában nemcsak az utile dulci továbbéltetésében, hanem korszerű nézetek demonstrálásában értelmezhető.

⁵ „Mely megsíráthatatlan vétkem, mindazt, ami figyelmemet megragadá, nem bekötött s egyenesen ilyeknek szánt könyvbe írtam be, hanem csak reppenő papírszeletekre, melyek így 1794-1801 közt, elvesztek” „Temérdek ily nemű jegyzéseim voltak, de elvesztek”. Pályám emlékezete. Kiadta *Abafi Lajos*. Bp., 1879. 50, 523.

⁶ A fogságból kijövet már naplót vezet, így nem vesztet kárba, amiből később mű lett. Más kérdés, hogy a műbe foglalás során a följegyzések jelentős része olyképpen stilizálódik át, hogy alig emlékeztet a följegyzést kiváltó eseményre.

nyezet értelmében), csak egymásra hatásában válik egyáltalán értelmezhetővé. Míg a napló megkísérli, hogy a köznapi (magán és kontextusbeli) mozzanatok mintegy emlékeztetőül följegyezze, az (ön)életrajz még a följegyzéseknél is jobban válogat, kiszűr, egy utólagos perspektívából eleve öntelmezőssel, önpozícionálással szolgál anélkül, hogy nagyobb jelentőséget tulajdonítana azoknak a – belső – lelki folyamatoknak, amelyeknek rekonstruálása és lélekelemző eseménnyé tétele Rousseau érzékeny önszemléletét meghatározza. Kazinczy Ferenc ismerte Rousseau *Vallomásait*, gyónásként emlegeti,⁷ jóllehet gyakorló reformátusként ez akár meglepőnek is tetszhetne. A *vallomás* nyelvújítási szó, első adatunk 1787-ből származik, a *Magyar Kurir* 1795-ben *valamások*at ír, jelezve, hogy ekkor még ingadozott a később rögzült főnévi alak. Ám a *gyónás* a *gyónik* ótörök jövevényszóból eredeztethető, már 1493-as, kódexes adattal bírunk a főnévi formával kapcsolatban.⁸

A nyelvészeti adatok fényében aligha érdemes a Kazinczy adta címről ezek után bővebben elmélkedni. Igaz, a vele történtek lejegyzésének kezdetét jóval előbbre datálhatjuk, gondoljunk a *Fogságom naplójához* vezető nyomokra, jegyzetekre, papírszeletekre, naplórészletekre, de efféle „módszer”-t (ti. papírszeleteket) már Ráday Gedeon „tanításai”-val összefüggésben is regisztrálhatunk.⁹ Fogsága után meg nekikezd egy munkának, amelynek végén (1829 körül) elkészül a *Pályám emlékezete* és a *Fogságom naplója*, amelyeket irodalmi köztudatunk joggal „főműveknek”-nek tekint. A kutatás az előbbit még akkor is a goethe-i önéletrajzi modellel tartja egybevezethetőnek, ha Kazinczy „terve”, készülődése megelőzte Goethe művének tervét és formába öntését. Annyit előlegezésül, hogy bizonyos óvatossággal nem árt kezelni Kazinczy levélbeli nyilatkozatait, valamint „maga mentségét”, miért és mikor határozta el magát az önéletrajz megírására. Részint azért, mert az egyes nyilatkozatok olykor „ellentmondásosak”, koronként esetleg változóak, részint azért, mivel a XIX. század elejének Magyarországon még nem volt oly természetes az írói önéletrajzok írása. Kazinczy-nak is jó időbe telt, míg formára lelt. Egyik első számottevő kísérlete fölé még ezt írta: *Az én Naplóm*, az irodalomtörténetbe bevonult mű: *Pályám emlékezete*.¹⁰ Nem volna helyes (műfajelméleti) paradigmaváltást emlegetni, sokkal inkább szemlélet- és formaváltásról lehetne megemlékezni. Korántsem az „úgynevezett” őszinteség terén (nem esztétikai kategória) mutatkoznak eltérések. Hanem hangsúlyosan kell az én és a világ többnyire konfliktusos viszonyában történő állásfoglalás eltéréseiről értekezni. Arról nevezetesen, hogy az ön-maga létét modellszerűnek beállítani törekvő, egy bevált (?) alakzatba kényszerítő „elbeszélő” a napló közvetlenségétől mozdul el, a pályarajz látszat-objektivitással igyekszik elfedni a személyiség formálódásának konfliktusait, és még ott is, ahol önnön világnézeti válságáról számol be, inkább a „tény”-közlés, a leírás úgynevezett hitelességével él, mint egy lelkiállapot részletesebb rajzával. A napló annyira értékes, hogy főleg a megtörténtek kurta

⁷ Kazinczy Ferenc: Az én életem. Összegyűjt., szerk., előszó: Szilágyi Ferenc. Bp., 1987. 370.

⁸ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Lóránd. Budapest 1967-1976. I. 1132, III. 1079.

⁹ Vö. 5. sz. jegyzetben i. m.

¹⁰ A 7. sz. jegyzetben i. m. Szilágyi Toldy nyomán egy első változatában 1814-es önéletrajzot jegyez meg, ezt egy 1823-as követi, illetőleg Az én életem címmel egy 1817-es. Naplójegyzeteinek tisztázásáról: KazLev X. 5-6. A Pályám emlékezetéből vett idézeteket az alábbi kiadásból vettem: Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. S. a. r. Szauder Mária. Bp., 1979. I. *Üő*: Pályám emlékezete. Közzéteszi Váczy János. Bp., [1900]. Kazinczy rövid önéletrajzai: KazLev XV. 182-185, XX. 190-194.

följegyzésére telik, ehhez ritkán illeszt kommentárt, vagy olyan magyarázathoz fordul, amely a „tény”-közlésekből következtet ki. A pályarajz ugyan magába foglalja (pontosabban: foglalhatja) az életrajzot, de mint pálya az „önmozgás” mellett ki van téve a történelmi, társadalmi, nem utolsósorban irodalmi változásoknak: a pálya vonatkozhat hivatali karrierre (vonatkozik is), irodalmi-képzőművészeti élményre (vonatkozik is), esztétikai meggyőződés, eszmei állásfoglalás kialakulására és sorstörténetére (vonatkozik is), a családi viszonyokra, az az intim szféra közérdekűként előadására (vonatkozik is). Ennek következménye, hogy nemcsak a Kazinczy-levelezés, hanem a *Pályám emlékezete* (valamennyi változata!) kortörténeti dokumentumként is olvasható, dokumentálja egyrészt a társadalmi és irodalmi nyilvánosság szerkezetváltását, másrészt ebben a szerkezetváltásban közreműködő, azt elszenvedni kényszerülő, arra különféleképpen reagáló író/művész/ – kockáztassuk meg – értelmiségi személyiség nevelődési történetét. Az önnevelés és öngondolkodás szerepének hangsúlyozása mellett lényegesnek bizonyul az, ami megváltozott formában és világirodalmi perspektívában a XIX. század orosz irodalmában is jelen van. Nevezetesen a „nemesi önvizsgálat” magyar irodalmi kezdetei nem kevésbé fűzhetők Kazinczy önéletrajzi vállalkozásaihoz. Olyaneképpen nevezhetem vállalkozásnak a Kazinczyéit, hogy miként a kortársak hangoztatták, valóban létesítője volt, de legalábbis korszerűsítője műfajoknak, művészeti szemléletnek és főleg a prózai és didaktikus hangvételnek. „Kézhez állt” neki az episztola és az epigramma, mint azt már költőitársai fölismerték, a magyar képzőművészeti gondolkodásban fordulatot hozott, és ezzel összefüggésben önéletrajzi műveiben szintén, ahol kiváltképpen a portréfestésben jeleskedett, valamint ezt kiegészítendő, tájképek megjelenítője úti rajzaiban.

Ugyanakkor ez az újító lelkesültség hihetetlen akríbiával párosult, a korrekció elvét a modorosságig menően érvényesítette, műveinek változatai helyenként szinte lehetetlen feladat elé állítják a szövegkiadást. S csak mellékesen: a bevégezhetetlen munkafolyamat (korszerűbb kifejezéssel: a „work in progress” egy korai kísérlete) jelölhető meg, arra rádöbbenés, hogy még oly gondos előkészítés, „anyaggyűjtés”, elmélyülés után sem zárulhat le az írás, hiszen nincs megváltoztathatatlan mű, a szerző (valódi) halála az értő sajtó alá rendezőt hatalmazza föl a korrekcióval. Ebből viszont arra következtethetünk, hogy a művet Kazinczy lényegében rögzíthetetlennek véli, amelynek az átdolgozás, a javítás a tökéletes felé tett lépésnek bizonyulhat. Csakhogy ez a „tökéletes” elérhetetlen, éppen ezért az újabb megújabb javítások. Nagyon-nagyon távoli asszociációként Balzac *Ismeretlen remekművének* festője dereng föl, aki az átfestések következtében torzzá, zavarossá, értelmezhetetlenné lett művet tudja már csak prezentálni, az *Erdélyi levelek* esetében Kazinczy elindult a följobbi esethez vezető úton.

Visszatérve az önéletrajzinak tekintett szövegekhez (a régebbi kutatásra jellemző módon Szilágyi Ferenc Kazinczy-szövegekből összemontírozott fiktív Kazinczy-önéletrajza hozható föl, remélem, eléggé paradoxra sikerült ez a mondat!),¹¹ éppen az önéletrajz, a napló és a memoár pontosan aligha egészen szétválasztható, mégis szétválasztandó, ugyanis e műfajok elbeszélőinek, beszélőinek „ajánlata” készítheti az olvasót (a mű által rekonstruáltat, valamint a „létezőt”), hogy maga válassza meg, mikor melyik ajánlatot fogadja el, s olvassa önéletrajzzá, memoárrá vagy naplónak a felkínált szöveget. A legegyszerűbb a helyzet az olyan

¹¹ A kötetet méltatva filológiai problémák felmerüléséről szóltam: Irodalomtörténeti Közlemények 1989. 337-341.

típusú naplónál Kazinczy esetében, amelynek közzétételére jóval Kazinczy halála után került sor, egy levéltár mélyéből bányászta elő közzétevője, adott olykor címet a közzétett írásnak.¹² Valójában egy később kidolgozandó mű vázlatát kapjuk, olyan emlékeztetőt, amelyre a szelektíve dolgozó emlékezet nagy valószínűséggel ráhagyatkozhat. Efféle „megoldással” még az egyébként Kazinczyról novellát, lírai karcolatot író Márai Sándornál is találkozhatunk.

Az én Naplóm az elbeszélői intenció ellenére problémát okoz, miként a *Fogságom naplója* is. Mindkét szöveg kiadhatatlansága Kazinczy életében akár felszabadíthatta volna szerzője, elbeszélője emlékezéseit, ám helyett a hiányzó, talán rekonstruálhatatlan, „fölgjegyzések” általában nem engedték az egyes dátumokhoz, helységnevekhez fűzhető, ám csupán feltételezhető események kibontását, így vagy akképpen könyveljük el ezt a kihagyásos előadást, miszerint a drámaiság fokozását, az üres helyek tudatos belekomponálását jelöljük meg az előadás jellegzetességeként (nem csekély iróniával állítva: „posztmodernre” tervezzük meg a *Fogságom naplója* olvasását), ez nem kevés értelmezői merészséget feltételez, vagy egy olyan elméleti tétel illusztrálására indíthat, amely tág értelemben utal arra, hogy „realitás” az ön-életrajzi paktum;¹³ nemcsak ajánlat, hanem elbeszélői előírás is egyben. A másik lehetőség az eleve tudomásulvétele a töredékességnek, méghozzá filológiai érvekkel élve, visszautalva az „anyaghiányra”. Minthogy a „maradék”-nak készült, cenzurális megfontolások nemigen jöhetnek szóba, az öncenzúra kérdése azonban fölvethető: tartalmaztak-e az esetlegesen kimaradt részek olyasmit, ami a még életben lévő szereplőkre vagy azok közvetlen utódjára kellemetlent, kompromittálót jelenthetett (volna)? Nem állítható, hogy igen, nem zárható ki, hogy nem. De ez a bizonytalanság éppen úgy hozzátartozhat a mű értelmezéséhez, mint a ránk maradt szöveg. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a mű Nemes Nagy Ágnestől feltételezett „filmszerűsége”,¹⁴ mentalitástörténeti jelentősége, beiktatódása a magyar emlékirat-hagyományba, a Kazinczy-élet példaszerűsége, a középpontban azzal a szimbólummá emelkedő emblémával, miszerint vérével írta (volna) jegyzeteit, levelei a fogságból, a fölgjegyzések rajzos kiegészítése: mind-mind a Kazinczy-kutatást élet-mű, azaz élet és mű kölcsönös feltételezettségének bemutatására ösztönözte, aligha kárhoztatható módon. Ugyanakkor a naplószerűség a jegyzések, a passzusok változó terjedelme, a fogság és az utazások kereteiből történő kitekintés részint elmozdítja a memoártól az (ön)életrajz felé. Hiszen a megfigyelések, olykor nemzet-karakterológiai megállapítások tülemelik az úgynevezett emlékezetes események leírásán, és egy általánosabb, „példázatos” jelentés irányába utalják az elbeszélést.

Ehhez képest a *Pályám emlékezete* egyszerre szubjektívabb és objektívabb. Egyfelől azért, mivel nem egyetlen esemény áll az írás középpontjában, mint például a szabadság elvesztése és annak különféle helyszínei (a börtöntől az utazásig), másfelől az abszolút főszereplő, akinek szemszögéből elbeszélődik a történetek sora, kiszolgáltatottja az eseményeknek, a rajta kívül álló mozgások és rögöz kötıtségek behatárolják cselekvésének, gondolkodásának kö-

¹² Dékány Kálmán XX. század eleji közléseit újraközlő *Szilágyi: 7. sz. jegyzetben i. m.*

¹³ Az önleletrajzokról Lejeune, Philippe: *Le Pacte autobiographique*. Paris 1975., Holdenried, Michaela: *Autobiographie*. Stuttgart 2000. Kérdés, a kortárs vagy a „maradék” olvasójának ajánlatik ez a paktum.

¹⁴ Nemes Nagy Ágnes: Film a 18. századból. In: *Uő: Szó és szótlanság*. Bp., 1989. 402-407. („Úgy, ahogy van, valószínűtlen karcsúságában és éppoly valószínűtlen gazdagságában a magyar 18. századvég remeke, történelmi híradófilmje, a legmagánemberibb összefoglalója.” Uo. 406. A *Fogságom naplójáról* van szó.)

reit. A *Pályám emlékezete* viszont a főszereplő középpontba helyezése ellenére sem sajátítja ki az elbeszélés jogát, „merészel” másnak (is) fontos szerepet tulajdonítani, részint nemcsak a közvetlenül vele történtek jelentőségét igyekszik elismertetni, hanem olykor anekdotákkal, olykor dokumentum-értékű följegyzések beiktatásával él, részint másoktól hallott mozzanatok, eseményeket, történelmi jellegű fordulatokat iktat be, a kor alakjaira nem egyszer úgy tekint, mint magatartás-modellekre, melyek akár egy periódus historikumát képesek meghatározni, jellegüket feltárni.

Paradox módon a filológiai kutatás sem részeltet abban az örömben, mely az elbeszélői személyiség bizonyosságát erősítheti, az elbeszélés „születése” körül, ki tudja, mily mértékben tudatos, eltérő hadmozdulatok, mintha szándékosan teremtett homályt feltételeznének, jöllehet korántsem rejtőzködő szubjektum (de)konstruálódik meg. Mindössze annyit szemrevételezhetünk, hogy az elbeszélés során kijelentettek és a mindig figyelembe veendő levelezés közlései között nem mindig van meg az összhang, az életművet tervező Kazinczy Ferenc és íróbarátai „szándéknyilatkozat”-ai nem egyszer erősen eltérnek egymástól.¹⁵ Ennek aztán magában, az elbeszélésben is megvannak a következményei. Nevezetesen az a „paktum”, amelyet a „napló”-író elbeszélő és a pályára emlékező felajánl az előbb képzeletbeli, majd a történetek (re)konstruálásának művelete közepette megrajzolt olvasónak; utóbb a kiadásra számítva, egy korábbi változat módosítását közölve, a szélesebben értett nagyközönségnek, sőt, a „maradék”-nak, az irodalomtörténeti utókornak, így a szöveg különféle változatokban realizálódik, egyfelől tekintettel kell lennie a megjelentethetőség szempontjaira (a *Fogságom naplója* visszafogottsága ellenére is a távoli jövő számára küldött palackposta), másfelől a kortársi kritika és olvasóközönség „horizont”-jaira (ezt jól példázza, hogy Vörösmarty Mihály milyen változtatásokat kért Kazinczytól a szövegben, ezek egyáltalán nem esztétikai jellegűek!).¹⁶ Ilyen módon a keletkezésre utaló sorok meglehetősen nyíltan vállalják az önstilizálásnak Kazinczytól éppen nem teljesen idegen „retorika”-ját,¹⁷ az önmagában hihetőnek tetsző „műhelyvallomás”, amely inkább tényközlés, mentegetőzés, nem (vagy nem bizonyosan) felel meg teljes egészen azoknak a „tények”-nek, amelyeket a levelezésből, a kortársi dokumentumból emelhet ki a szemérmetlen kutató.¹⁸

S még egy – messze nem mellékes – tényező. A *Pályám emlékezete* az egykori tekintélyét jórészt már veszített, némileg a múlt rekvizitumaként becsült író műve, aki kénytelen volt tudomásul venni a magyar romantika áttörésének évtizedes historikumát, a változó nemzetsemmel és egy jórészt differenciáltabb irodalomtörténeti-esztétikai rendszer megjelenését, amely nem fogadta el a klasszika hierarchiáját sem a műfajtörténetben, sem a nyelvválasztásban, sem a művek tematikájában. Ezen túlhaladva, az irodalom „rendjé”-nek nem kevés-

¹⁵ Szemere Pál maga vállalkozott a Kazinczy-biográfia elkészítésére, felajánlva segítségét az újraírandó levelek válogatására, kérve a Mestert, segítse az anyaggyűjtésben. Kazinczy először maga is Szererét szerette volna biográfusának. KazLev IX. 502., X. 5., XV. 179, 182-185., 221. Korábban Cserey Farkas ösztökélte Kazinczyt önéletrajzra. Uo. VI. 76. Kazinczy reakciója Uo. XXIII. 161.

¹⁶ Vörösmarty Mihály levelezése. S. a. r. *Brisits Frigyes*. Bp., 1965. I. 196-197.

¹⁷ Az idevonatkozó mondatot majd a főszövegben idézem. Itt hivatkozások a levelezésből: Guzmicsnak 1829-ből: „Szemere csala rá, hogy Autobiographiámat adjam”. XXI. 2., Kis Jánosnak ugyanezen év februárjából: Szemere 1812 (!) óta ostromolta. Uo. 26.

¹⁸ Az 1814-es adat azért valószínűsíthető, mivel Szemere buzgólkodása ellenére sem kezdett neki a valóságos munkának, így Kazinczy maga vette kezébe pályája megörökítésének ügyét.

bé újszerű, a „haladékony idő” követelte korparancsa szerint végezte a kanonizálását. Ebben a szituációban Kazinczy Ferenc szükségesnek vélte (s a maga szempontjából jó okkal), hogy tanúságot tegyen pályája korszakos jelentősége mellett, beleértve ebbe a pályába író-személyiség és kor egymást kölcsönösen formáló módjának megértési ajánlatát, valamint egy írói személyiség olyan jellegű születését, kibontakozását, tájékozódását és kritikai gondolkodását, amelynek ugyan az 1820-as esztendőkre a leginkább utóvédharcokra telt, de amelyről könyvben beszámolva, tudatosulhat, hogy a jelen másféle megfontolásai valójában a korábbi évtizedek alapozó munkálkodása nyomán jöttek létre. Egyszerűbben: Kazinczy Ferenc (ön)életrajzaival nemcsak személyes hozzájárulásának kívánt emlékművet állítani, hanem egyben megkísérelte, hogy kijelölje a maga irodalomtörténeti helyét (is), éppen azért, hogy igen tág kontextust vázolt saját nevelődési regénye köré. Míg a tübingai pályáirat „irodalomtörténet”-e be- és elszámolás egy irodalom és irodalmi-nyelvi műveltség kezdetéről és megoszlásáról,¹⁹ addig az önéletrajzok vállalják a személyes irodalomtörténet buktatóit, én és világ küzdelmeinek feltárását az emlékezetből, ezáltal tanúsítva a maradék számára, hogy nem csupán egy irány „fejlődése”, alakulása volt a pálya tétje, hanem a magyar irodalom jövőjének megtervezése, jelenének megszervezése is. Téziseim igazolására hosszabb részletet idézek a Szilágyi Ferenc által *Az én életem* címmel ellátott szövegből, amely a pálya első szakaszát tárgyalja, és amely – Szilágyi megállapítását idézve – eltér a *Pályám emlékezete* hasonló periódust bemutató fejezeteitől. Annál is inkább tanulságos ez, mivel a Szilágyi összeállította kötetben találunk olyan vázlatosabb, naplószerű följegyzéseket, amelyek korábbi időszakból valók. *Az én életem* a szerkesztő által montírozott, ám a különféle időszakból származó bejegyzéseket szögletes zárójellel elkülönített elbeszélés, amelynek évszámai: 1814, 1817, 1823.

„Nekem nem az a célom itt, hogy a magam becses képét adjam által a világnak, hanem az inkább, hogy kifejtőzéseimet jegyezzem fel, nyelvünknek és literatúránknak előmentét s ezek körül tett jó vagy rossz szolgálataimat, ezek körül gyűjtött tapasztalataimat, hogy koromat fessek, s azon nagyokat, akikkel éltem, akiket láttam, akikkel szorosb vagy tágabb, hosszabb vagy rövidebb ismeretségben éltem. Ezeknek emlékezeteiket fenntartani, képeiket festeni, őket a maradékkal közelebbről ismertetni, nekem kedves, s kedves lesz a maradéknak is. Minél apróságosabbak azok, amiket beszélek, annál érdekessébbek, s a lelkes olvasó tudni fogja, mit ítéljen az ellenem teendő harsogások felől. Mindent el fognék mondani, amit láttam, hallottam, tudok, ha lehetne. Legalább másként, mint érzek, semmi tekintetek nem szólhatnak.”²⁰

A „hiteles” tanú mint elbeszélő személyiség tisztában van korlátaival, amelyeket nem csupán külső kényszer emelt. Ha önmagára korlátozódna az elbeszélés, ha csupán önportré festése volna a kitűzött cél, nem kellene mentegetőznie. De ennél lényegesebbnek rajzolódik ki az a kor, amely lehetőséget kínál a portréfestésre, méghozzá a tapasztalatból származó (ember)ismeret segítségével. Nem történelmet ír az elbeszélő, módszere ennek következtében nem a történetírásé, illetőleg annak az irodalommal érintkező változatával szolgál, a tör-

¹⁹ Kazinczy tübingai pályázata a magyar nyelvről 1808. Kiadta Heinrich Gusztáv. Bp., 1916. Kis János a Pályáírást (Preisschrift) olvasta, nem az önéletrajz bármely – korai – változatát: KazLev XV. 451.

²⁰ A7. sz. jegyzetben i. m. 88.

ténelem helyett a történesek följegyzésére készül: ez a fajta történetírás valójában elbeszélés, méghozzá részint az ut pictura poësis antikizáló szellemében. Mindazonáltal egy korábban, a XVIII. században népszerű rövidtörténet nyelv-, irodalom- és politikatörténetként elfogadtatása jelzi, hogy miként emeli át a népszerű, utóbb a népiesség történetébe iktatott műfajokat Kazinczy Ferenc az e népies-népszerű történetfelfogástól eltérő alakzatba, illetőleg miként véli alkalmasnak a korfestésre.

Jóllehet Hermányi Dienes József 1759-1762-ben kiadott *Nagyenyedi Demokritusa* sem egyszerűen mulatságos események, apróságok rövidprózába foglalása; az ő és Andrád Sámuel Bécsben, 1789-1790-ben kiadott *Elmés és mulatságos rövid anekdoták* című kötetei megalapozták, ami majd a XIX. században Jókainál és Mikszáthnál már csak azért is megváltozott formában tér vissza, mert állomásként a „fenséges”-sel érintkező irodalmiságba fordítja át Kazinczy. A kinagyított részletek művészetével ajándékoz meg, nem utolsósorban azzal a céllal, hogy – mai szóval élve – mentalitástörténeti, divattörténeti, szokástörténeti adalékokkal segítsen megteremteni a korszakot, amelyet – megint mai szóval élve – az irodalmi nyelv megújítása korszakának szoktunk nevezni (persze, nevezhetnők, különös tekintettel Kazinczyra egy ízléstörténeti fordulat periódusának, a magyar felvilágosodás korának, a klasszicizmusok egymásra rétegződése évtizedeinek stb.). S bár általában kevésbé kedvelte a populárisabb szólást, nemcsak a genera dicendi makacs érvényesítése munkál benne, mikor a maga anekdota-felfogását körvonalazza: „az Anekdotenklauberei utálatos dolog, a nagy emberek sajtáságainak felkapdosása s felfedezése pedig büntetést érdemel. De lehet az olyat szép részről is tekinteni. Az ily apróságok mélyebben hagynak látni az előttünk már nem lévők karaktereibe, mint a fontos dolgok elbeszélései s remélem, hogy azt, amit itt elmondok, a jobb maradék tölem köszönettel fogadja.”²¹ Még egy idézet a följobb állítottak alátámasztására, arra ugyanis, hogy az a fajta történetírás, amelyet Kazinczy művelt (ön)-életrajzaiban, alternatívát kínált az annales-szerű írásmódtól-felfogástól a pragmatikussá váló írásmód-felfogásba átlépő, latin-, illetőleg Johann Christian Engel által művelt német nyelvű történetírással szemben. Hiszen amit Kazinczy följegyzésre, megörökítésre érdemesnek tart, nem más, mint a hétköznapi élet esemény- és szokástörténete, a dinasztikus-politikai történelem mögött rejtőző, ám a kor létezésformáiba bepillantást engedő (olykor anekdotikus alakzatként megjelenő) elbeszélés, amely látszólag nem is kíván más lenni, mint „narrativum”, hiszen a múlt rekonstrukcióját csak irodalmi formában tudja elképzelni.

„Én a portrékat s kosztümöket apróságos gondokkal festem ki, s meglehet, hogy ezek által némely olvasómat elűnasztom, de nekem éppen ezek az apróságos vonások látszanak leginkább érdeklőnek, midőn a nem láthatott emberek felől vagyon szó. [...] S minthogy a múlt idők magyar kosztümjeit a maradék nem látja majd aszerint ezekben, mint a XIV. Lajos korabeli párizsiakat a Picartéin, s a Chodoweczkyén a nagy király korabeli berlinieket: ezek az én vonásaim póltólékul lehetnek e részben a később nyomoknál.”²²

Több érdekes mozzanatra érdemes felfigyelni. Az egyik az olvasmányosság elutasítása (másutt éppen az olvasóval kialakított egyetértést célozza meg), hogy végigvigye az újszerű, történeti elbeszélést, ezzel összefüggésben az „apróságok” nem lesznek azonosak a kedvelt

²¹ *Kazinczy Ferenc: Gróf Ráday Gedeon, az első.* In: *Uő: Magyar Pantheon.* Kiadta *Abafi Lajos.* Bp., [1884] 6.

²² A 7. sz. jegyzetben i. m. 97-98.

anekdotikus előadással, hanem azoknak beillesztését vállalja egy, poeticitással jellemezhető „modor”-ba. S nem utolsósorban az öltözetek festése, mint a korra jellemző adalék megörökítése: erre képzőművészeti példa indítja, méghozzá francia és német, mindkettő a Kazinczy és kortársai által jelentősnek tartott személyiségeinek világát jelenítik meg. Itt visszautalnék arra, hogy Kazinczy esztétikája igen sokat merít a képzőművészet kortársi elméletéből és gyakorlatából, a különféle ágazati esztétikák tételei az ő „rendszerében” egymást segítenek értelmezni. Így Kazinczy irodalomszemléletének elemzése nem mellőzheti képzőművészeti írásait, utalásait, ebben az esetben még személyiség-felfogásába is belejátszik a „forráanyag”-ból származó ismeret elfogadhatósága, egyáltalán a források léte vagy nem-léte.

Említetlenül hagytam a följebbi hosszabb idézet beszédes záró mondatát, felfrissítem: „Legalább másként, mint *érzek*, semmi tekintetek nem szólhatnak...”²³ Kiemeltem a szöveghez, a múlthoz fűződő viszonyt meghatározó magatartásformáról árulkodó kifejezést. Hangsúlyozom, annak ellenére „értelmi” viszonyról beszélnék majd, hogy fontosnak vélem az *érzek* lehetséges konnotációjának bemutatását – ebben a szövegösszefüggésben. Ugyanis nem pusztán a cenzúra-öncenzúra kérdése merül föl, hanem a befogadásé is. Ami a jozefinus emlékeit őrző Kazinczy számára, a patriotizmus (nacionalizmus) és kozmopolitizmus összefüggéseire utaló „közéleti” személyiségnek még természetes volt, az az 1820-as esztendőben erősen vitathatóvá vált, kissé leegyszerűsítve, a nemzeti mozgalom nyelvi-„nyelvújítási”, irodalmi nyelv-teremtési fázisából átlépett a következőbe, amely a pusztán művelődési intézmények szervezésére rálátni engedte az ellenállási-politikai tartalmakat, minek következtében a bomlásban lévő, régítípusú, felvilágosodott, XVIII. századi „hungarus” elemeket fokozatosan kiszorította a nemzetfogalomból, és valóban a nyelvi nacionalizmus eszköztárát alakíttgatta, egyelőre a színházi mozgalom átstrukturálásával – a merő „nemzeti dicsekvés”-nek, a „haza-pufogatás”-nak Katona és Kisfaludy Károly bírálta tényezőjét a színi mozgalomból eltávolítani törekedvén – a nemzeti tematika mind hatásosabb-korszerűbb megfogalmazódása került a napirendre; a Tudós Társaság ugyan nem lett „nyelvtérjesztő intézmény”-nyé, de a nyelvi mozgalom a következő periódusba lépett, a többnyelvűség, a több-kulturáltság egyre több bírálóra lelt, miként a vegyes nyelvű területek beszédmódja és frazeológiája részint vígjátéki tárgyá, részint az irodalomból, a közéletből kiszorítandó jelenségé, továbbá az akadémiai törekvésekkel, a nyelvújítás és az országos reform ügyének összekapcsolásával jelezte, újabb fordulat van készülőben.

Ehhez járult még, hogy mindez ugyan elsősorban a magyar művelődésben játszódtott le, de hasonló törekvésekről érkezett hír a szlovák és a szerb, valamint a horvát kultúra önszerveződésében. Olyan területek válnak harci tereppé, amelyek korábban a nyelvek és a nézetek békés egymás mellett élésével tűntek ki (ilyen például a pesti evangélikus egyház), olyan kérdések osztják meg a jódarabig egymással türelmes gondolkodókat-írástudókat, mint a jövevényszavak problémája (a magyar nyelv szláv jövevényszavai népek-kulturák alsó/felsőrendűségének „dokumentumai” lesznek), népek (ön)elnevezése (a szláv a 'slovo'-ból vagy 'slavus'-ból eredeztethető-e) elkeseredett vitaforrássá fajul stb., példáim a „tudomány” mezejéről valók. Ennek fényében II. József, a nemesi, úgynevezett nemzeti ellenállás, valamint a magyar nyelv „ügye” korántsem írható meg az 1780-as esztendő pusztá rekonstruk-

²³ A 20. számú jegyzetben i. h. Vö. még: KazLev VI. 27.

ciójával, hanem egyfelől az 1790-es eufória Kazinczy által is hirdetett szókinscének újraírása lehet „korparancsá”, másfelől az 1820-as esztendők alakuló-készülő romantikus történelemszemlélete irányadóvá. Kazinczy szemlélete, amely szerint párducos Árpád tömjénezőitől borzad, s *A tisztulás innepe. Az Ungnál 886. eszt.* kiegyenlítődést, békét (nemzetiségi békét?) hirdető poémája megfordítja a küldetésről szóló vergiliusi sorokat: a magyarnak nem feladata, mint a rómainak volt, hogy a népeken úr legyen, és a *parcere subiectis, debellare superbos* humanizálódik.

Érettünk küzd, értünk csatáz
 A harcz nagy Istene,
 Segéli az elnyomottakat,
 S elnyomja az elnyomót
 (ezt előbb *A nép* énekli, majd „*Mind*”)
 De nem kevésbé beszédes *Fegyvernek* éneke:
 A hős nem fenevad, védi szabadjait,
 S másnak szabadját tiszteli.
A fő-pap felszólítása valamennyi küzdőnek szól:
 Tisztuljatok, megszennyezettek,
 Tisztuljatok meg! Vár az Ung.²⁴

Az ősi szertartás a szakralitás körébe vonja a honszerzés hőseit, magyarokat és a magyarok ellenségeit/ellenfeleit egyként a tisztulás eredményezte kegyelemben részesítve. Kazinczy részvéte ugyan nem egyetemes, sőt részvétéről sincs említés, ellenben az eseményre következő sokszázados együttélés emlékezetbe idézését hitelesíti Kazinczynak Lukijan Mušickihoz intézett levele,²⁵ a hagyatékában lelt szlovák népköltészeti alkotás,²⁶ az *Erdélyi levelek* románság-képe,²⁷ s majd Kazinczy türelme visszhangozni fog az 1840-es esztendőkből, mikor épp a Mušicki-levele lesz sokat idézett forrássá a nemzetiségi vitákban. Elmondható, hogy Kazinczy „emlékidézése” több tekintetben keresztezte azt a romantizáló felfogást, amit Kazinczy híveként Horvát István és tőle nem teljesen függetlenül Vörösmarty Mihály képviselt, és amely a kettős irodalmiság kérdésében az úgynevezett Pyrker-vitában elég élesen megosztja a vitázókat. Hiszen nem magyar-angol, magyar-francia, hanem egy időszerűsített német-magyar többkultúráltság ellen szegeződik az ebben a többkultúráltságban nevelkedett Toldy kritikája. Kazinczy nem tekinthetett úgy pályájára vissza, mint amely példaszerűen és feltétlenül „előkészítette” volna a romantikus nemzet-, irodalom- és történelemfelfogást. S ha a többnyelvűség, többkultúráltság bírálandóvá lesz (ehhez hasonló nézet a szlovákoknál is föl fog bukkanni, de itt a szlovák-magyar kétnyelvűség a célpont), a *Pályám emlékezetében* megörökített Eperjes nem feltétlenül kaphatott volna ekkora pozitív visszajelzést: „Eperjest

²⁴ A verset az alábbi kiadásból idézem: *Kazinczy Ferenc* összes költeményei. S. a. r. Gergye László. Bp., 1998. 53-58.

²⁵ *KazLev.* IX. 276.

²⁶ *Balázs, P. J.*: Eine slowakische Volksballade im literarischen Nachlass von Kazinczy. *Studia Slavica Ac. Sc. Hung.* 1959. 401-427.

²⁷ *Kazinczy Ferenc*: Erdélyi levelek. Bev. *Kristóf György*. Kolozsvár, 1944. I. 174. „Jók és nem jók mindenhol vannak, a magyar, a tót, az oláh végre is ember...”, 175. „az oláh [...] elhagyatásban nevelkedék s nem lát idegen példát.”, II. 4-5. A római származásról: „A kérdést döntsek el a historicusok.” *Népdalközlés* románul és magyarul: Uo. 5-7. Modern kiadását *Kováts Dániel* rendezte sajtó alá. Bp., 2008.

nevezetessé tette az is, hogy itt négy nyelv van divatban. Az igazság emberei és a papság s a tanítók és a tanulók mindig deákul beszélnek, az uraságok magyarul is, a polgárság németül, és tótul minden; és minthogy a szólló mind a négy nyelvhez hozzá szokott, az idegen elcsodálkozva hallja, hogy azon egy periodusnak tagjai mint vannak összeszöve tarkán mind a négybe.”²⁸

(Jóllehet a szemlélés és „ítélkezés” jogát az elbeszélő átadja egy külső instanciának – „az idegen” – aligha hallható ki bármiféle rosszallás a sorokból, s ez nem feltétlenül találkozott volna az 1820-as esztendő „mérvadó” tényezőinek véleményével.)

Visszatérve, az „érzek” úgy minősíthető, mint a mértékadó elbeszélő megnyilatkozása, aki nem bizonyosságról számol be, hanem hűségéről a történetekhez, amelyet kevésbé hisz az egykorú események leírásával közölhetőnek, hiszen a már emlegetett korszakváltás ennek legfőbb akadálya, mégsem mond le álláspontjáról, nézeteinek rekonstrukciójáról, az innen-onnan felmeredő akadályokon áthatoló szólama megszólaltatásáról. Az a mód, ahogy látszólag érzelmi síkra tereli a kimondhatóságot, a közölhetőség kínzó kérdését, egyben a korszaknak újjáélesztési kísérlete, amelyben az európai irodalmakban az érzékenységre volt a vezető szerep, érzékeny regények, napló- és levelezésregények születtek az angoltól az orosz irodalomig, és ezen a mezőn ott leljük azokat a fordításokat, adaptációkat, amelyek Kazinczy működéséhez fűződnek. Az 1788 és 1795 között napvilágot látó színvonalasabb magyar prózában a világ „érzelmi” szemlélete vált uralkodóvá, kialakult az érzékenység szókincse, amely később sem bizonyult teljesen érvénytelennek. Emellett az érzelmek megidézése útján történő elbeszélés – ha másról nem is, legalább – a szubjektív hitelességet igyekszik szavatolni, a „harag és részrehajlás” nélküli beszámoló lehetőségét elutasítja. Az „igazság”-nak (a szubjektívnek, a véltnek) kimondhatósága mentesíti az elbeszélést a történetek objektív elbeszélésének követelményétől, jórészt anélkül, hogy a vallomásszerűség privatizáló aktusainak foglyává lenne. Ennek következtében sem *Az én életem*, sem *Az én Naplóm*, sem a *Pályám emlékezete* nem helyettesítheti a történetírást, nem azt mutatja, ami (valójában) történt. Pontosabban csupán arra vállalkozik, hogy részint találkozások, ismeretek híradásával szolgáljon, részben arról tudósítson, miként fogta föl a kort – kifejtőzése révén – egy írástudó, azaz milyen módon volna megírható egy olyan nyelv- és irodalomtörténet, amely a Kazinczy Ferenc nevű szereplő befogadási cselekvésein keresztül világítható át. Éppen ezért olyan „paktum” ajánlatik a maradéknak, amely mellett az elbeszélő sejteti a hiányokat, az elhallgatottakat, amelyek történetbe foglalását másoktól, a maradék oknyomozásától lehet elvárni. Ilyen értelemben „nyitott mű” a Szilágyi készítette prózaantológia, az egyes darabok befejezetlensége nem a töredék teljes jogú műfajként való elismertetésének tervéből származtatható, a német korai romantikával bármilyen rokonítási igyekezet hiábavalónak tűnik. Ellenben a correctio klasszicista elve lehetővé teszi a változatok egyenjogúságának sugallását, azt nevezetesen, hogy egy bizonyos korszak, célzott közönség, alkalom éppen úgy igényelheti egy-egy eltérő variáns készítését, mint a stilisztikai-retorikai javítások, a kitisztítások mód-szeres elve. Ezen túl az emlékezés természetéből is folyik, hogy egyes időpontokban más és más nyomul be az emlékezetbe, nincs mindenről egykorú följegyzés, nem egyszer a változó képzelet pótolja az írásbeli dokumentum hiányait. *Az én Naplóm* árulkodó sorai: „Itt jegyzé-

²⁸ Pályám emlékezete 74. (Váczy), 255. (Szauder Mária), a 10. számú jegyzetben i. m.

seimben hézag van, az emlékezetemből kelle kipótlanom azt, ezelőtt öt esztendővel”.²⁹ S ezután egy párbeszéd kurta rekonstruálása következik. Másutt viszont az előrevetítés eszközeivel találkozhatunk: „Laci itt megneheztel reám (1801. szeptember 29-i naplójegyzet), amint látni fogjuk alább a decemberi naplóban...”³⁰

Egyáltalában: a kronológiához nem feltétlenül ragaszkodik a napló/emlékiratíró Kazinczy. Az *én Napló*mban például az 1803-ban kezdődő följegyzések³¹ közé beiktatódik az 1806-ig tartó családi birtokügy, majd a „Marháim”-mal kapcsolatos historikum 1794-től 1804-ig, visszaugrunk egy 1794-es történetbe, innen a jelenkorba. Megidézi 1786-os találkozását Révai Miklóssal,³² Dienes öccsét Fekete Jánossal 1795-ből,³³ hamar egy 1805-ös anekdotát olvashatunk.³⁴ Hasonlóképpen beszél el a naplóíró a Hatvani Istvántól hallottakat, róla megtudjuk, hogy 1807-ben „pápistává leve”, de a Szent István templom gyönyörű oratóriumai a jelenbe térítik vissza a beszélőt, hogy az architektúrára csodálkozás eszébe jutassa, „itt leve pápistává az anyja s perszonális Száraznak ravaszságai miatt...”³⁵ Mindez azonban nem teszi töredezetté az előadást, ellenkezőleg, állandó éber figyelmet követel, az események előzményeinek és környezetének, következményeinek, hatástörténetének egybefoglalásával kecsegtet.

Élete vége felé közeledve Kazinczy láthatólag egyre inkább érzi szükségét annak, hogy a feltörekvő és a teljes irodalmi, irodalomtörténeti hatalom birtokába jutni akaró fiatalabb nemzedékkel szemben, de kanonizáló törekvésekkel jórészt egybehangzóan kijelölje a maga irodalomtörténeti helyét. Éppen ezért önéletrajza újabb, részletezőbb kidolgozása indoklásul olyan (retorikai) formát választ, amely szerint ennek megírása korántsem a maga kezdeménye, csupán eleget tesz az irodalmi kritika, az íróársak felől érkező óhajnak, az eddig kiadott változat kedvező visszhangjára hivatkozva a maga önéletrajzi pozíciójának körülhatárolására vállalkozik, és ennek jegyében hárítja el magától az ellene emelhető vádakát.³⁶ Hogy itt némi önstilizálással, a levelezésből ismert adatok elferdítésével egy olyan helyzet jöjjön létre, amelynek során az önéletrajzírásban az irodalomtörténeti-kritikai igényből fakadóan teremődik az emlékezés indokoltsága, a „szerződés”. Ilyen módon nem az önpozícionálás aktusa állítódik az előtérbe, éppen ellenkezőleg, ennek elfedése történik meg egy manipulációs műveletben. Ugyanis éppen arra nem derül fény, hogy az önreprezentációban megidézett Szemere Pál akarta volna megírni Kazinczy életrajzát az 1810-es esztendőök elején, miután előbb arra vállalkozott, segítsen Kazinczynak a válogatásban, mely leveleket volna érdemes újraírva kiadni. Ezáltal életrajzi és kortörténeti szempontok szerint konstruálna meg a magyar irodalom eseménysora. Szemere tervéből, mint annyi más elképzeléséből, nem valósult meg semmi, de Szemere, mint a Kazinczy-élet tanúja, tanítvány, levelezőtárs, vitapartner, máskor információkat szolgáltatott, művelt „irodalmár”, nem mozdul ki a

²⁹ Uo. 209.

³⁰ Uo. 254, 258.

³¹ Uo. 270.

³² Uo. 271-272.

³³ Uo. 271-272.

³⁴ Uo. 287.

³⁵ Uo.

³⁶ Erről Toldy Ferencnek: KazLev XX. 189.

Kazinczy-életrajz/önéletrajz köréből. Feltehetőleg ezzel magyarázható, hogy Kazinczytól tudhatóan a *Pályám emlékezete* a kritikus-esztétikus Szemere sürgetésének köszönheti megszületését, jóllehet a Kazinczy számára oly fontos „minta” megválasztásában némi bizonytalanság érzékelhető, a goethe-i „modell” inkább azzal indokolható, hogy a rousseau-itól alapjában eltér. Kor és személyiség összefüggéseiről Goethénél lehetett olvasni, szerinte az életrajzok feladata, „hogy az egyént kora viszonyai közt ábrázolja, megmutassa, miben gátolja, miben segíti őt a nagy egész, hogyan alakítja ki magában mindezek hatására a világról s az emberekről alkotott képét, hogyan tükrözi ezt ismét vissza, ha művész, költő vagy író.” Messze nem érdektelen, hogy a *Költészet és valóság* előszava így érzékelteti a mű összetett jellegét, hogy azt „szemlélődésekből és próbálkozásokból, emlékekből és elmefuttatásokból”³⁷ összeszöttek állítja, s előlegezi, hogy a tárgyalás során önreflexív mozzanatokkal utal majd a történések értelmezésére. Kazinczy ugyan az előszó funkcióját betöltő soraiban ugyanilyen határozottan nem foglal állást, inkább – mint volt róla szó – a maga pozíciójának körülbástyázását végzi el, a *Pályám emlékezete* szövegének összeszövöttsége a goethe-i műéhez hasonló, nem kevésbé az önreflexív „betétek” beiktatása szolgálja az intenciót a későbbi irodalomtörténeti-életrajzi kutatás számára. Ezek után a kissé hosszabb idézet:

„Eljődék, midőn Szemere megszólította, kére, kényszeríte, hogy amiket magam és dolgaim felől pályatársainknak elmondani mindenkor készen talált, mondanám el közönségünknek; azok érdemlik a tudást, bár apróságoknak tetszenek, mert festik emelkedésünket és a múlt kort, s némely hamis vagy hibás hírek így fognak elnémulni. Ellenkezém, és sok esztendőig; érzettem, hogy nem születtem történelmi személynek, s nem tudtam elhiteni magammal, hogy korunk az autobiographiákat már tűrhessen. De az ostrom hevesebb is vala, tartósabb is, mint hogy ki lehetett volna állanom; engednem a barátság kívánságainak, hinnem, amivel ily tekintetű társam bízata, illő volt. A Tudományos Gyűjtemény négy elsőbb szakimat (1828. köt. I., II., XI., XII.) felvévé, s annak olvasóji remélni nem mert kedvezéssel fogadták, amit adtam. Itt újra adom, tovább vive most már, s szabadabban és bővebben, mert a hely szűk volta ott egyebet parancsola. De midőn én teljesítem, amit az olvasó talán vár, viszontkedvezésül azt kérem, hogy előadásaimat tekintse a barátság szorosb köreinek mondva, s tűrje, midőn oly dolgokat fonok beszédembe, melyek a kedves visszaemlékezés által inkább mulattatják a beszélőt, mint hallgatóját. Eltölt szívnek nehéz elhallgatni érzéseit.”³⁸

Mintha túlságosan jól sikerült volna a *captatio benevolentiae*, s mintha nem számolt volna a tárgyszerűen szemlélődő előtt jobban kirajzolódó erőviszonyokkal. Szemere Pálra hivatkozva akár zsákutcába is futtathatta volna Kazinczy irodalomtörténeti utóéletét, persze, nem tudhatta, hogy a halála (és Kisfaludy Károly halála) után kibontakozó Aurora-vitában Szemere alul marad, s Aurorájában (s az almanachban) hiába közöl Kazinczy-írást, az irodalom és a kritika vezető pozícióit erőszakosan elfoglaló „triász” (és a triász már nem oly laza szövetkezés, mint a Kazinczyé volt az 1810-es években; miként Bajzáéknak sikerült lapot alapítania, Szemerének folyóiratot, „Aurorá”-ját minden erőfeszítése ellenére nem!) ki fogja majd sajátítani a Kazinczy-életművet, elsősorban a Kazinczyt megsértő Toldy, majd a Kazinczy-korral kíméletlenül leszámoló Bajza lesznek letéteményesei a Kazinczy-kiadásnak,

³⁷ Goethe, Johann Wolfgang: Életemből. Költészet és valóság. Ford. Szöllősy Klára. Bp., 1982. 9.

³⁸ Pályám emlékezete 9-10. (Váczy), 189. (Szauder Mária).

sőt, Toldy saját irodalomtörténeti jelenségvoltát segít majd a Kazinczy-örökség vállalásával realizálni. (Amiként a Bach-korszak végén kiadott monográfia messze túlnő az egyszerű irodalomtörténeti aktuson, akként emlékeztet Kazinczy Ferenc hasonló áldozatvállalásaira a XIX. század elején, mintegy irodalomtörténeti múlttá nyilvánítva Kazinczy kezdeményeit, nem kevésbé Kisfaludy Károly „irodalomalapítás”-át tartva szem előtt).

Annyi bizonyos, hogy Kazinczy két vasat tartott a tűzben. A Szemerére való hivatkozás mellett Toldy egyre szélesülő tevékenységére számítva, eleinte a triásznak is tett gesztusokat. Szemere készítése mellé illesztette a Vörösmartyét, aki szerkesztőként a mű első szakaszait publikáláshoz segítette, terjedelmes mennyiségű oldalszámot biztosítva Kazinczynak. Ugyanakkor a távolságtartástól sem mondott le az a Kazinczy, aki egyszerre örvendett a Tudós Társaság létesülésének, de talán aggódott is, hogy a nyelv ügye intézményessé válik, s a francia akadémia példájára a „költők” kezéből a grammatikusokéba kerül. Legfeljebb az nyugtathatta meg, hogy szép számban lelhetett költőkre az első tagok között. S talán az is, hogy párducos Árpád tömjénezői közül Vörösmarty fokozatosan, az 1820-as évek végére kiábrándult Horvát István őstörténeti képzelgéseiből, Bajza egyenesen vitatni fogja Horvát nézeteinek pozitív szerepét a történelmi önismeret ügyében; persze Kazinczy már nem érte meg Vörösmarty *Az áldozat* című drámájának megszületését, így nem konstatálhatta a romantikus költő elégikus megfogalmazásait a tűnő őstörténeti tematika műbe foglalhatóságáról. Annyi tetszik bizonyosnak, hogy Kazinczy hangsúlyosan és az olvasóknak világossá téve foglalt állást korábbi önéletrajzi kísérleteinek módszere mellett, a vele történetek újrakonstruálása, főként prózaírási módszere fenntarthatóságát hangsúlyozva. Olyan magatartást rajzol meg a maga pályaképének ürügyén, amelynek középpontjában egy művészet(történet)i érzékenység és egy műveltségben/művelődésben otthonra lelő mentalitás „kifejeződése” áll, és amely az önnevelésnek éppen úgy szerepet tulajdonít, mint a jó példák elsajátításának, követésének. Ezt rögzíti bécsi látogatásának summáját összegezve:

„A Belvederebe kétszer, háromszor minden vezető nélkül léptem fel, hogy lássam, mely hatást tesznek rám a képek, csak negyedszer, és tovább osztán mindég vettem vezetőt magam mellé, hogy lássam érzésemnek mit tehetek, s hallhassam, amit képértőnek tudni kell [...] Vezetőm olykor tőlem hallá, amit nekem kellett volna tőle. De a dolognak is komoly studium kell, hogy biztosan ítélhessünk, maga a természeti tudomány nem elég.”³⁹

Az érzés ellenőrzése, nem pedig a spontán működő érzékre hagyatkozás akár egy merevebb klasszicizmus jelződése lehetne az érzékenység elemibb szemlélődésével szemben, ehelyt inkább a mesterség, a szakmaiság fontosságára ráismerést emelném ki a dilettantizmussal, az „amatőr”-séggel szemben. Ennek jegyében tagadja egy levelében az ususra való kényelmes hagyatkozást. A jóval fáradtságosabb és tanulással megközelíthető nézettel szemben, mely a „dolog ideá”-ját szeretné megcélózni.⁴⁰ „Elveszve a szépségek csudálásában, új argumentumok gyűlnek lelkemben a Neologusok mentségére, védelmére és a Puristák kárhoztatására.” A nyelvújítási küzdelmek párhuzamosak Kazinczy igyekezetével a műveltség átstrukturálására. Erre inkább akkor nyílik alkalma, amikor bécsi időzéseiről számol be. Bécsben ugyanis Kazinczy élheti azt az életformát, amelyet a szűkös széphalmi, sátorlajauj-

³⁹ Uo. 282. (Szauder Mária).

⁴⁰ Dessewffy Józsefnek 1814. febr. 24. KazLev XI. 240.

helyi keretek között nem. Bécsben megszabadulva a kilátástalannak tetsző pereskedésektől, a harctól a birtok rendbehozatala érdekében, a pénztelenségtől, a nyomorúságtól, olyan környezetben, amelyben a műveltség, a jóízűség a mértékadó, s amely a dolgok ideájából a létezés ideájába repítheti azt, aki költőként, művészként, nem pedig birtokosként élné szívesebben életét. „Én Bécsben nem élek egyébként mint a festésnek, faragásnak, muzsikának, architektúrának, teaternek és kerteknek”, írja Cserey Miklósnak.⁴¹ Ez a meg nem valósítható életvitel (hiszen Széphalomról nem lehet sem színházba járni, sem zenét hallgatni, sem az építészet évszázadaiba belegyönyörködni, azzal pótolható némileg, hogy „copiában”, rezekekben megszerzi a művészet nagyjainak alkotásait, s ennek megfelelőjeül irodalmi működését fordításokkal egészíti, teljesíti ki. „De valljuk meg – foglalja össze a *Pályám emlékezetében* – az örök fordításnak [...] az a kedvetlen következménye lehet, hogy stílusunkat manírirtta teheti, mely igen is hibás törekedés volna. Hogy ezt elkerülhessük, mondtam, az szükség, hogy ne mindig egy író fordítsunk, hanem minél többet és különböző nemekben. Mert minden nemnek más meg más nyelve lévén, a mi nyelvünk csak akkor emelkedik majd föl a főpont-ra, mikor minden nemre elkészül.”⁴² A kortársak közül többen vitatták Kazinczy itt összegzett nézetét, Kölcsey pedig lasztóci leveleiben megróttta Mesterét ezért a gyakorlatért.⁴³ Annál is inkább, mivel a fordítások kilenc kötete messze nem minden téren tesz eleget a föl-jebbi igényeknek. Az önéletrajz más helyén némileg szerényebben, ám jelentős hangsúlyel-tolódással fogalmazza meg a fordítás és „eredeti”, egy- és sokszínűség viszonylehetőségeit, és ebben a keretben igyekszik elhelyezni a maga törekvéseit. Úgy hiszi, előfutárként, előkészítőként teljesítette feladatát. Miközben nem adja föl esztétikai alapelveit.

„Az ír jól, aki úgy ír, ahogy a hely kívánja – *apte qui dicit*. A sokszínűségre kell tehát törekedni, nem amit mások óhajtanak, az egyszínűségre, s a fordítás erre a legszerencsésebb szer. De nem a mi nyelvünket kell idegenné tenni igyekeznünk, hanem az idegent tenni magyarrá, de vigyáznunk, hogy beszédünk, a nagy hűség keresése mellett feszessé ne váljon, s a fentebb nemű szépség, midőn nagyon kerüljük az idegent, közönségessé ne süllyedjen [...] Úgy hittem, az a sokféle másolgatása fogná majd csinálni, sokkal inkább mint sokféle-nek csak olvasgatása, hogy a sokból nekem terem egy új, egy önmagamé, egy énnekem sa-ját, s nemcsak szólásban, hanem teremtésekben is és ha magamnak nem, bizonyosan később pályatársaimnak.”⁴⁴

A saját és az idegen dichotómiája, kölcsönös integrálhatósága, a saját stílus létrehozása az idegen adaptálása segítségével akár a mai kérdésfelvetésekhez is elvezethetne, míg az 1820-as esztendő végén a fordítási mozgalom védelmének tetszhetett. A „rendszer” mind-azonáltal a saját és idegen pozíciójának oszcillálásából táplálkozik – idézem a mai értekezőt –,⁴⁵ amely a kölcsönös érintkezés során kölcsönösen hívódik elő. Ez a kölcsönösség járul hozzá a fordítói személyiség történetének szerveződéséhez, amely a személyiség irodalmi igyekezetét a sokszínűséghez vezető úton irányítja addig, míg a fordítói személyiségből iro-

⁴¹ Cserey Miklósnak 1815. máj. 5. KazLev XII. 511.

⁴² Pályám emlékezete 409. (Szauder Mária).

⁴³ KazLev XV. 231-237, 244-246.

⁴⁴ Pályám emlékezete 346-347. (Szauder Mária).

⁴⁵ Hoffmann, Michael: Interkulturelle Literaturwissenschaft. Eine Einführung. Paderborn 2006. 14-20. (az idegenségről írt fejezet).

dalmi, „saját” személyiség nem lesz, e személyiségen azonban áttetszik, miféle idegenség befogadása alakította. Irodalom és élet magyarázza szintén kölcsönösen egymást, olyan „környezet”, „közeg” (= kontextus) jön létre, amely művészet, ezen belül irodalom és személyiség egymásra hatását teszi lehetővé, fejleszti hatástörténeti eseménnyé. Az Einheit in Mannigfaltigkeit elvének hangoztatása nem pusztán a nyelv, az irodalom terein igazít el, hanem a személyiségvonalak formálódásában is szerephez juthat. Az egység és a sokféleség ilyképpen kölcsönösen meghatározza egymást, az értelmezés (az önértelmezést beleértve) különféle perspektívák és irányzatok szintetizáló aktusain alapszik, kiváltképpen azokén, amelyek egymásnak ellentmondó irányzatok leleplezésében mutatkoznak érdekeltnek, jöllehet ezek a tendenciák határozzák meg a szubjektumot – állítja a posztkoloniális elmélet egyik tézise.⁴⁶ Kazinczy esetében a differenciált és a differenciálatlan irodalom egymáshoz való viszonya áll az érdeklődés középpontjában, egyben az az elszánás, amely a differenciálatlan irodalmat a differenciált szintjére, „differenciáltságára” kívánja emelni. A különféle irányzatok az eredetiség és autochtonitás, valamint a fordítás és utánpótlás (nem másolás) között oszcillálnak, a fordítói és az írói személyiség ambiguitása körül csapnak össze a nézetek. Kazinczy értékválasztása nem (út)tévesztés, párhuzamos más irodalmak hasonló irányváltásaival, mindazonáltal nem marginalizálja más irányzatok képviselőit, jöllehet egynémely kritikában efféle célzat is olykor föllelhető. A *Pályám emlékezete* azonban a személyiség és a kortörténetének összevetésével, egy korfüggő személyiség rajzával, egyben a kort meghatározó személyiség(ek)re emlékezéssel a goethe-i követelménnyel kerül dialógikus viszonyba: „az egyén ismerje magát és századát – magát, amennyiben minden körülmények között változatlan maradt, századát pedig mint oly erőt, amely a hajlandót s az ellenkezőt egyaránt magával ragadja, meghatározza, átalakítja olyannyira, hogy bizvást kimondhatjuk, mind egyéniségünkben, mind hatásunkban kivétel nélkül egészen másokká leszünk, ha tíz esztendővel előbb vagy később születünk.”⁴⁷

Akár tanulmányozta Kazinczy Goethe önéletrajzát, akár nem,⁴⁸ közel kerül az autobiographia goethe-i modelljéhez, eltért az önmagába tekintés rousseau-i vallomásosságától, helyette a fikcióhoz folyamodott, hogy színre hozza az én fejlődését. Olyan fikció ez, amely nem sűrű eseményességbe helyezi az önéletrajzi ént, hanem a színesen festett korviszonyok hálójába, valamint olyan kapcsolódások és érintkezések szövevényébe, amely nem egyszerűen irodalmi fogantatású, hanem magának az irodalomnak, a nyelvnek a története. A fikcionalitás és a történetiség (ezúttal a nyelv és az irodalom történetivé vált eseményeinek újra-elbeszélése) nem zárja ki egymást; éppen ellenkezőleg, a Kazinczy Ferencnek nevezett személyiség önazonosságát feltételező (ön)életrajzi elbeszélő révén rajzolta meg azt a nevelődési regényként is felfogható narratívumot, amely majd forrása lehet részint az irodalomtörténetnek, részint a történetírásnak. Azaz a fikcionalitás nem kizárja a hiteles állításnak elfogadni ajánlott helyzet- és állapotrajzot,⁴⁹ az (ön)életrajzok szereplői pedig azáltal válhatnak

⁴⁶ Uo. 31.

⁴⁷ Goethe: a 37. sz. jegyzetben i. h.

⁴⁸ Kazinczy Szemerének írja, hogy Goethe önéletrajzáról már hallott. KazLev XV. 182-185.

⁴⁹ A 7. sz. jegyzetben i. m. 40. „Visszaemlékezni azokra, akik között nevelkedtünk, s kifejezni az ő képeiket legkisebb individualitásaikban, a beszélőnek nagy öröm, a hallgató pedig gyönyörködve megyen vissza azon időkre, melyek már

történeti személyiségekké, hogy a korrajz festése során kijelöltetik helyük Kazinczy nevelődési regényében, amely egyben a magyar nyelv és irodalom körüli küzdelmek térídeje is. Ugyanakkor a *Pályám emlékezete* némileg visszafogott személyességével egy mentalitás kifejtőzésének értelmezése, ennek az értelmezésnek keretein belül elfogadtatása is. Mert – volt erről korábban szó – az (ön)életrajzok beszélője nem tud és nem is akar kilépni abból az életformából, amely az ifjabb korban a hivatali előlépést ajánlja föl, idősebb korban viszont a – bármily szűkös – megélhetést; ám ennek az életmódnak a lehetőségességig történő meg-nemesítése legalább két tényező beiktatásával emeli túl az elbeszélőt egy szűkebb körű „át-lag”-nemesi szemléleten. Az első tényezőt az oktatás, az iskola alapozza meg, ideértve a Kazinczy-ifjak tanulságosnak ábrázolt iskoláztatását, később Kazinczy Ferenc buzgólkodását a jozefinista iskolarendszer kiépítésében, működtetésében, nem utolsósorban az otthoni nevelés epizódjairól levelekben tudósítva, illetőleg azt a munkát, amelyet szűkebb hazája egyházi életében végzett, szintén idegondolva. A tanultság, amelynek elérése cél, a felvilágosodás nevelési optimizmusából (Rousseau!) merített, életcélt jelölő elgondolás, nemcsak a „kis világ” ügyes-bajos dolgainak értéséhez segíthet, hanem a kultúrát a hétköznapok eseményévé avatja, az olvasás révén megszerzett tudást a legfontosabb értéknek számon tartva.

A másik tényező a beavatás a műértésbe, amely a szürke hétköznapokba iktatja az esztétikai gondolkodást, a környezetet (a szűkebbet és a tágabbat) a természeti és a művészeti szép otthonaként tervezi meg. Lett légyen szó kertművészetről, metszetekről, könyvművészetről – vagy távolabbról ideértve – a debreceni fűvészkert létesítéséről. Ez a fajta műveltség- és művelődés-eszmény tagadója annak a szatirikusan színre állított átlag-nemesi életformának, amely Bessenyei Györgynél *A természet világában*, Csokonainál meg *Tempefőjében* jelenik meg, és amely szatirizáló hangot Kazinczy is megszólaltatja. Az (ön)-életrajzok mindannak ellenképével szolgálnak, amely a világtól elzárkózó, az önmagával eltelt, az újtásoktól rettegő, az önmagának elég életvitellel a meglévő tartósítását, elmozdulásának akadályozását testesíti meg. A személyiség éppen azáltal konstruálódik meg, hogy a tudás és a művészet beavatottjaként fokról fokra halad előre az öntökéletesítés, az öngondolkodás útján. A legszemléletesebben ez a művészetértés kezdeteinek és a bécsi látogatásoknak alkalmából megvalósuló kibontakozásának elbeszélésekor érzékelhető; korábban a szép könyv öröme vezette el a kíváncsi ifjút a könyv „tartalmá”-hoz, majd e tartalom alaposabb tanulmányozása utal vissza az újabb szép könyvre.⁵⁰ A spontán ráismerés – mint egy korábban idézett önéletrajz-részlet tanúsította⁵¹ – önmagában nem elég, folyamatos tanulás, a részvétel a művészeti eseményekben (például a színházlátogatás) következménye lesz, hogy részesévé válik annak mozgalomnak, amely a magyar nyelvű színjátszást sürgeti, illetőleg műsoranyaggal kívánja ellátni az alakuló magyar színtársulatot. A könyveknek nemcsak materialitása a jól megválasztott papír, a tartalomhoz illő betűtípus; a bibliofília és az irodalom egymásra utaltan, egymást segítve-fokozva érhet el esztétikai hatást, amelynek ízlésnevelése kihat a magatartásra, s a „jók” magatartása a társadalmi együttélés meg-nemesített

nincsenek; hogy öregeinket lakásaikban, öltözeteikben, társaságaikban, ebédjeiknél, erkölceikben s szokásaikban láthassa. Gond nélkül nekieresztém tehát magamat, akárhova s akármeddig viszen képzeletem s érzésem.”

⁵⁰ A 7. sz. jegyzetben i. m. 48.

⁵¹ Uo. 282.

formáját eredményezheti. Az „elit”-kultúra foglyaként, pusztán könyvemberként ábrázolt Kazinczy – alapos félreértés. Művészetpártolása és kulturális igénye az önnevelés példája-képpen fogalmazódik meg az önéletrajzokban, ezáltal története olyan művelődéstörténet, amely a kedvezőtlen körülményeket tagadva az anyagi és a szellemi kultúra integrálását demonstrálja a nemesi világ előnytelen keretei között.

Talán joggal merül föl a kérdés: miféle „sikernek” minősíthető, hogy a Kazinczy-önéletrajzokban rögződött „kép” részint a szépirodalomból köszön vissza (a nemzet-hálátlanság Petőfinél, a fogságból fogságba térő „literátor” Babitsnál és Márainál), részint negatív előítéletekbe fordult át (Németh Lászlónál és Féja Géjánál), részint egy stilizált, az élet és irodalom „vitájában” az életen győzedelmeskedő irodalom példjaként vetült rá a magát elsősorban mégis íróként, költőként elismertetni akaró, kortársai és közvetlen utókora által ennek látott Kazinczyra. Vajon a némi túlzással kazinczyánusnak vélt irodalomtörténet, amennyiben vétett(?) a tárgyyszerű rekonstrukció ki tudja, miféle előírásai ellen, ott marasztalható-e el, hogy az empirikusnak hitt személyiséget tolt a előtérbe, ahelyett, hogy a „fejlődéstörténetileg” megkerülhetetlen és ebben a minőségben újtó, szervező, fordító, gondolkodó szubjektum elemzését végezte volna el? Az az erős önéletrajziség, amely meghatározza Kazinczy Ferenc prózáírói jelentőségét, éppen azzal igyekezett kijelölni a maga hatástörténetének állomásait, hogy az én és a periódus folyamatainak színrevitele során az én-t a periódus jellegadó aktánsaként írta körül, és ezáltal az *én*ben a kor irányzatainak értőjét és sugallóját, értelmezőjét és meghatározóját tudta felmutatni. Kazinczy önéletrajzai egy irodalom-, nyelv-, művészet(történet)i öntudat önszerveződésének alakulástörténetét adják; a nemesi önvizsgálatnak olyan változatát produkálják, amely nem annyira a nemesség által vitt, máskor a nemességre kényszerített életmód bírálatát prezentálja (noha azt is), inkább egy másfajta életvitel, a bensőséges családi viszonyok és a művészetbe térés ünnepnapjai „közegében” élhető élet lehetőségeit kutatja, megvalósulásának esélyeit célozza meg. Az élet nem marad alul a művészettel szemben, noha önstilizációs gesztusok jelenetté írása-elgondolása része az alakulástörténetnek. Inkább az érdemelne fokozottabb figyelmet, miként épül be az élet a művészetértésbe, a művészetértésre építeni szándékozott élet pedig miként válik leírásakor műalkotássá. A műalkotássá örökített és írt élet: talán ez a Kazinczy-önéletrajzok máig érő üzenete.⁵²

⁵² Dolgozatomhoz, anélkül, hogy idéztem volna, az alábbi művekből is merítettem: Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung. Hrsg.: Günter Niggel. Darmstadt, 1989., Autobiography and Postmodernism. Eds. Kathleen Ashley, Leigh Gilmore, Gerald Petters. Boston, 1994., Kazinczy leveleinek „önéletrajziség”-éről vö. Mezei Márta: Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben. Bp., 1994. („A Kazinczy-levelezéshez közel álló alkotás a *Pályám emlékezete*. A sok személyről, helyzetről, tárgyról szóló mű nagymértékben épül levelezése adalékaira; közéleti, művelődéstörténeti, magánéleti témákat összefogó gazdagsága is sokrétű levelezésére utal. Ámde ez a mű is tudatosan formált alkotás, így lényeges vonásokban különbözik a levelektől...”, 120.)

SZATHMÁRI ISTVÁN

Kazinczy stilisztikai nézeteiről – még egyszer¹

1. Ismeretes, hogy Kazinczy nemcsak összefoglaló stilisztikát nem írt, hanem stilisztikai célú tanulmányt sem. Viszont végigvezényelte a – szinte országos – nyelvújítási mozgalmat, azt a nyelvújítást, amely az ő felfogásában mindenekelőtt stílusújítás volt, és egyben az általa legfőbb célul kitűzött irodalmi újjászületés része. Ilyenformán a stílus figyelembevétele, sőt a stílussal való foglalkozás átfogta teljes életművét: a fordítóét csakúgy, mint a költőét, íróét, valamint a kritikását, a neki megküldött roppant nagyszámú írás, vers bírálóját, az irodalomszervezőét.

Így érthető, hogy Kazinczy stílusfelfogását, stilisztikai gyakorlatát, megjegyzéseit kisebb-nagyobb mértékben szinte mindenki érintette, aki elmélyültebben kutatta életművét (Szaunder József, Fried István, Bíró Ferenc és így tovább). Sőt közelebbről a stilisztikai nézeteit is tárgyalta korábban, egy hozzászólás keretében a múlt század közepén Ruzsiczky Éva² és magam is tartottam róla előadást a mostanihoz hasonló címen, 1981-ben egy Kazinczy- emlékülésen.³ Hogy a jelzett témához visszatérek, annak két oka van. Az egyik, hogy a nyelvtudomány, különösen az utóbbi negyedszázad alatt – éppen a nyelvelmélet, a modern szemantika, a szövegtan, a szociolingvisztika, a kommunikációtan, a pragmatika, a kognitív szemlélet stb. révén – nagyot lépett előre. Hasonlóképpen a stilisztika: a jelzett diszciplínák segítségével, illetve a modern irodalomelmélet, a poétika és a hermeneutika hatására szintén nagy mértékben fellendült, két formában is. Először részben vagy teljesen új szemléleti és megközelítési módszerek születtek, amelyek nagyon is megtermékenyítették a funkcionális stilisztikát. Kiszélesedett továbbá a stilisztika területe: az idevágó kutatás immár inter-, sőt multidiszciplinárisá vált, vagyis ezek csak az új nyelvészeti, irodalomelméleti, esztétikai, poétikai, retorikai, filozófiai és pszichológiai eredményeknek a megfelelő felhasználásával lehetnek sikeresek. A másik ok, amely miatt újra elővettem Kazinczy stilisztikai nézeteinek a vizsgálatát, a következő. Úgy adódott, hogy az utóbbi években – nem utolsósorban az Alakzatlexikon munkálatainak az irányítása kapcsán – viszonylag sokat foglalkoztam Révai Miklós stilisztikájával (csak zárójelben utalok rá: ennek több mint egyharmada tárgyalja a stilisztikai és retorikai alakzatokat) és ennek révén Johann Cristoph Adelung Über den deutschen Styl c., első kiadásban 1785-ben Berlinben megjelent művével, valamint Kazinczynak és az

¹ Előadásként elhangzott Győrben a Kazinczy Ferenc Gimnáziumnak a névadó tiszteletére szervezett konferenciáján 2009. április 18-án.

² Ruzsiczky 1956.

³ Szathmári 1982.

általa nagyon kedvelt Dayka Gábornak a munkásságával. Talán Kazinczy korának jobb ismerete és a mai stilisztikának modernebb szemlélete ezúttal hozzásegít Kazinczy stilisztikai nézeteinek az eredményesebb számbavételéhez.

2. Kezdjük annak a felsorolásával, hogy mi minden vitte Kazinczy érdeklődését a stílus, a stilisztika felé. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy életének szinte minden lényeges eseménye, mozzanata táplálta érdeklődését a nyelvhasználat, a stílus gyakorlati és részben elméleti kérdései iránt.

Első helyen kell említenem nyitott, a világ dolgai iránt még idősebb korában is érdeklődő, továbbá mindig újat, jobbat akaró, ugyanakkor minden küzdelemben kitartó és lényegében állandóan bizakodó egyéniségét. És mindjárt tegyük hozzá, hogy azért számára „a világ dolgai” között a legelőkelőbb helyet mégis a nyelv, az irodalom, a szépirodalom foglalta el, az író, az olvasó és a mű felől felvetődő számos kérdésével. Az olvasást, az irodalmat egyébként megszerette már a szülői házban, ahol kora gyermekkorában bibliát, bibliai történeteket olvastak, zsoltárokat énekeltak. Mindez aztán csak szélesedett a pataki iskolában. Ez utóbbit így idézi vissza a Pályám emlékezetében: „És mégis Patak, minden foglalkozások mellett mely fiakat nevelte, már ekkor is! mert a tanulás, inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítóétól, mert Pataknak húszezer kötetnyi bibliothecája van, s a könyvek a tanulók szobáikban is kiadattak.” Ilyenformán már ifjú korában szinte élt-halt az olvasásért. Említhetjük aztán a több nyelvre kiterjedő idegennyelv-tanulást, az ókori, a német, a francia, az angol, az olasz irodalom megismerését, majd az ezekből mintegy kinövő fordításokat, amelyekkel meg akarta indítani az igazi, pezsgő irodalmi életet. Ki kell emelnünk továbbá különösen a fordítás közben kialakult azon eljárását, hogy ezeket a munkáit mindig továbbcsiszolva újra kiadta. Az utóbbi törekvései még közelebb vitték annak a felismeréséhez, hogy a stílus átfogó és még oly aprónak látszó megoldásai egyaránt fontosak, a mű hatását meghatározzák, nem beszélve nyelvújító szerepükről. De a fordítások után folytathatjuk a sort az eredeti verses és prózai művek alkotásával, az irodalmi kritika megindításával, a folyóiratszerkesztéssel, élő és elhunyt író- és költőtársak munkáinak a meghatározott elvekre épülő kiadásával, a nyelvújítási harc végigvezénylésével, az irodalomszervezéssel (amelyről egyébként az eddig megjelent 23 vaskos kötetnyi levél páratlan módon tanúskodik). Ide vehetjük aztán a nyelv- és irodalomtörténeti búvárkodását, a színjátszás körüli buzgólkodását, más művészetek (rajz, festészet, zene stb.) iránti vonzódását és így tovább. Ezek mind-mind arra ösztönözték, hogy munkálkodása közben a nyelv és stílus dolgaival is foglalkozzék, és hogy számára fontosnak látszó elveket – a tudományos rendszerezés igénye nélkül – többször megfogalmazzon. Egyébként minden bizonnyal ismerte Adelung említett művét: többször hivatkozik rá, továbbá a nyelv „tisztaság”-ának, valamint a „Vieltönigkei”-nek az emlegetése szintén Adelung felé mutat.

3. Átérve most már közvetlenül Kazinczy stilisztikai nézeteire, abból kell kiindulnunk, hogy már 1792-ben világosan látta a nyelvünkkel kapcsolatos elmaradottságot: „Készületlen minden: Lexiconunk (é. szókészletünk) szűk, szegény; Grammaticánk habzó, hiányos; Stylisticánk (é. stílusunk) feszes, ügyetlen.”⁴ Életművével ezeken akart segíteni. A jelzett hármasságból ezúttal kiemelve a stílust, megállapíthatjuk, hogy Kazinczy – a későbbi funk-

⁴ Kis Jánosnak 1793. júl. 27. KazLev. II. 301.

cionális stilisztikát tekintve is előre mutatóan – elsősorban a stílus általános követelményeire, az egész művet átható stílussajátságokra, az ún. szövegstilisztikai jelenségekre vonatkozólag tett ma is helytálló, felelős megállapításokat.⁵

A stílus alapkövetelményének az ún. adekvátságot tekintette: „... a nyelv az legyen, a minnek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, a mit a lélek gondol és érez”.⁶ Aztán Horatiusra is hivatkozik, aki azt kívánta, hogy „eggy szavunkat se lehessen kár nélkül kimozdítani helyéből”.⁷

Kazinczy a nyelvet és a stílust egyébként a szépirodalom felől szemlélte. A művek legfőbb mércéjének az ízlést és a szépséget, illetve a legjobb írók példáját tekintette. „Az Aestheticus Irónak – vallja – nem azt kell kérdeni: szó llan a k e így, és szó ltott e már így más? (Ez a kérdés csak a’ ki holt Nyelvekre való, hanem ezt: lehet e nekem így szó llani, hogy szó llásom elegans, energicus, új zengésű szó llás legyen?”⁸ Vagyis Kazinczy felfogása szerint az író ura a nyelvnek, az író a szokás és a grammatika felett áll (jóllehet szerinte is alaposan ismernie kell a grammatikát), továbbá a legjobb írók nyelve szankcionál, aztán az író mindig neológus, és az írók, költők viszik előre a nyelvet.⁹ És az idegen nyelvi hatást is ezek szerint ítélte meg: „Mint gazdagúlt, mint szépült őáltala – ti. Goethe által – a nyelv, ... a’ ki nyelveket ért, végye elő írásait, ’s csudálja, hogy ő a görög, a római, az olasz, a spanyol, az angol, de leginkább a francia nyelvek’ Virágait mint eggyesítette a’ német nyelv’ Virágaival, és hogy ezek a sokféle Virágok az ő Írásaiban melly gyönyör játékot tesznek.”¹⁰

Jól látta Kazinczy, hogy az adekvátság megvalósításához nyelvi és stilisztikai sokszínűsége van szükség (a „Vieltnigkeit” átvételében és leírásában – mint már jeleztem – Adelung hatását kell látnunk). Ezt írja például a Báróczy-életrajzban: „... végre azt is óhajtánók, nagyon óhajtánók, hogy e nyereséget sokan tudnák becsleni, hogy nyelvünk *többszínűséget* (Vieltnigkeit) kapván, Homért, és Horácot, Liviust és Tacitust, Klopstockot és Voltairt egy nyelvben fognánk ugyan, azaz magyar szókból fűzött beszédben, de nem *egyenemű* beszédben, s mindenikét a *neki tulajdon színben-tónban*, fordíthatni.”¹¹

Látta aztán a stilisztikai kategóriák lényegét, fontosságát is. A stílusértékre például így céloz: „... eltávozni a’ közönséges beszédetől csak ott kell, a’ hol általa vagy energiát, vagy szépséget lelünk.”¹² Felettébb elmarasztalja továbbá Horváth Ádámot, mivel „magyarsága bajszos, csombókos magyarság volt”, és Verseghyt is: „Dass er Prowinzialismen in die Schriftsprache der Ungarn hineinbringen will.”¹³ De a stílusértékű nyelvjárási formákat nem hibáztatja, Báróczyval kapcsolatban írja: „Megtartottam némely helytt orthographiáját, megtartottam erdélyi dialectjét is.”

⁵ Ezekről részletesebben I. Szathmári 1983: 342–355 és 2008: 40.

⁶ Magyar Pantheon 75.

⁷ Levél Bárány Ágostonnak, 1820. nov. 8. KazLev. XVIII. 278.

⁸ Levél Cserey Farkashoz, 1805. márc. 31. KazLev. 303–304.

⁹ Vö. részletesebben: Bíró 2008: 87–88; Margócsy 2005: 125–127; Tolcsvai Nagy 2007: 51–52.

¹⁰ Kazinczy 1813: XXVI–XXVII.

¹¹ Kazinczy 1979: 792.

¹² Levél Sipos Pálnak, 1816. ápr. 4. KazLev. XIV. 96–97.

¹³ Idézi Szauder 1960: LXXVIII.

Többször rámutat aztán arra, hogy a stílusnak alkalmazkodnia kell a stílusrétegekhez és azon belül a műfajokhoz. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyzi meg például az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című munkájában: „A stilisztika különböző nemeinek más meg más szavaik, más meg más frázisaik, más meg más nyelvek van, s ezeket nem szabad összetéveszteni. Más a poézis nyelve, más a prózáé, sőt a poézisé és poézisé, s a prózáé és prózáé is más, s ami a templomi beszéd nyelvében nem jó, igen jó lehet a románokéban s a játékszínében, s megfordítva. Így az élet nyelvében is, hol másként szól az udvarnok, másként a falusi lakós, másként az úr és szolgája, másként a had s az iskolák nagyjai.”¹⁴

Megjelennek továbbá a stílusárnyalatokra történő utalások, pl. „... felette nehéz szépen, elmésen, könnyen, urbanitással tréfálózni, szúrkálgatni.”¹⁵

Végül többször érinti Kazinczy a korstílusok problémáit, elsősorban az általa kedvelt klasszicizmust.

4. Természetesen volt szava Kazinczynek az egyes nyelvi szintek számos jelenségének a stílusértékéhez.

Sokat adott a zeneiségre, a szöveg dallamosságára. Így nyilatkozott pl. Szonett c. dolgozatában: „Vigyáznunk kell, hogy írásunk minden betűben, minden szillabában, figyelmet, válogatást, csint, kényességet mutasson; azon kell lennünk, hogy a konzonzánsok számában az *nk*, *rt*, *sr*, s a csattogó *cs* és *cz* és *s* vagy *ss* hangja mind ritkábban forduljanak elő, a vokálisokéban pedig az *u* és *o*, melyek akcentussal, még szenvedhetetlenebbek.” Egyébként büszkén állapítja meg, hogy „... a’ mi Nyelvünknek nagy dicsősége van abban, hogy a’ Görög és Római Prosodiát teljesen tudjuk adni.”¹⁶

A szókincset illetően Kazinczy természetesen az új elemek pártján áll: „... minél kevesebb új szó, új phrázis jó be beszédünkbe – írja –, annál hátrább maradunk a’ Tudományban és a’ Szép Mesterségekben...”¹⁷ A régi szavaknak sincs ellene, de tudni kell – hangsúlyozza –, „hogy a’ régi szóval hol és miként lehet kell élni.”¹⁸

Világosan rámutat Kazinczy a szólások stílusértékére is: „Nincs bizonyosabb – írja –, mint az, hogy minden Nyelvnek meg van a’ maga saját színe, és saját szólásai, phrásisai, és hogy épen ezek teszik a’ nyelvek’ fő szépségeit...”¹⁹

Reálisan látja aztán a trópus és figura létrejöttét: „... a regulától eltávozni sok helytt trópus vagy figura, ’s nem anomália.”²⁰ Az Alakzatlexikon szerkesztése közben nekünk is nagy gondot okozott a trópus és figura származtatása. Végül a következőkben maradtunk: „Kétségtelen, hogy az ókoriak (mindenekelőtt Arisztotelész és Quintilianus) az alakzatok forrásaként a nyelvi hibát jelölik meg. És ez a devianciaelmélet éled újjá a XX. század második felében (kiemelve F. Heinrich Plett és Fónagy Iván nevét). Figyelembe kell azonban vennünk például Quintilianusnak azt a megjegyzését, amely szerint – röviden szólva – az alakzat ösztönösen nyelvi hiba, tudatosan retorikai jelenség. Aztán Fónagy is így ír: »A retorikák szerint az alakzat

¹⁴ Kazinczy 1979: 827.

¹⁵ Levél Kis Jánosnak, 1812. febr. 14. KazLev. IX. 284–285.

¹⁶ Levél Dessewffy Józsefnek, 1817. dec. 4. KazLev. XV. 367–368.

¹⁷ Levél Döbrentei Gábornak, 1811. ápr. 21. KazLev. VIII. 465.

¹⁸ Levél Helmezy Mihálynak, 1815. dec. 16. Előszó Rummy művének II. kötetéhez. KazLev. XIII. 351.

¹⁹ Levél Dessewffy Aurélnak, 1824. ápr. 20. KazLev. XIX. 118.

²⁰ Kazinczy 1813: XXIX.

olyan barbarizmus vagy soloecizmus, melyet a költői szándék formál át vétségből nyelvi erényre.» (Fónagy 1970: 147.) És Vigh Árpád szintén így nyilatkozik: »...egy meghatározott nyelvi sémát nem feltétlenül és nem mindig egy meghatározott normához való viszonya, hanem az adott beszéden vagy szövegen belüli funkciója avat alakzattá.« (Vigh 1981: 488.)²¹

Bár – mint már jeleztem – Kazinczy azt vallja, hogy „az Író, midőn főbb okok lebegnek előtte, elhagyja a 'Grammatika törvényeit',²² de azt is hozzáteszi, hogy feltétlen ismernie kell a grammatikai szabályokat. Egy példa: Révaival szemben megvédi a *lesz*, *tesz* mellett a *leszen*, *teszen* forma stílárius létjogosultságát: „Vannak esetek, ahol a *leszen*-nel élni nem merék. Es tönt zu feyerlich für die leichtern Gattung des Styls.”²³

5. Végezetül összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Kazinczy kritikáiban, stílselemzéseiben érvényesítette nézeteit, követelményeit: az ízlést, az esztétikumot kereste az elemzett művekben, továbbá az egész felől indult el, úgy, ahogy Szauder József jellemzi Kazinczy Bárczy-bírálatát: „Ami megragadta, az a szép új stílus volt, a ritmikus és szépen elrendezett mondat-szövés, a drámai tömörséggel megfűző szabatoság és nyelvtisztaság, no meg a franciás idegenszerűség is, ami a parlagi műveltségünk előtt valóban érthetetlené tette a fordítást.”²⁴

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alakzatlexikon 2008. Főszerk. Szathmári István. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Bíró Ferenc 2008. Kazinczy Ferenc szerepe a nyelvkérdés történetében. In: Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. 18. kötet. Szerk. Kovács Dániel. Sátoraljaújhely. 83–88.
- Fónagy Iván 1970. Alakzat. In: Világirodalmi Lexikon I. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp. 146–147.
- Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi Váczy János. I–XXI. k. Bp., 1891–1911. (Rövidítve: KazLev.)
- Kazinczy Ferenc 1813. Dayka' élete. In: Újhelyi Dayka Gábor' versei. Pesten, III–XLVIII.
- Kazinczy Ferenc 1979. Bárczy Sándor élete. In: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Válogatás, szöveggondozás, jegyzetek Szauder Mária. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1979. 779–800.
- Margócsy István 2005. A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In: Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Szerk. Bíró Ferenc. Argumentum Kiadó. Bp., 71–151.
- Ruzsiczky Éva 1956. Hozzászólás Balázs Jánosnak A stílus kérdései c. előadásához. In: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Szerk. Kniezsa István. Akadémiai Kiadó. Bp., 278–281.
- Szathmári István 1982. Kazinczy stilisztikai nézeteiről. In: Magyar Nyelv 78: 270–276.
- Szathmári István 1983. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szöveg-tana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó. Bp., 320–355.
- Szathmári István 2008. Stilisztika és szöveg: szövegstilisztika? In: Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Szerk. Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor. Tinta Könyvkiadó. Bp., 37–40.
- Szauder József 1960. Bevezetés. In: Kazinczy Ferenc válogatott művei I. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., VII–CXXVII.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza. In: A magyar irodalom története. II. kötet. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály és Veres András. Gondolat Kiadó. Bp., 40–56.
- Vigh Árpád 1981. Retorika és történelem. Gondolat Kiadó. Bp.

²¹ Alakzatlexikon 2008: 7.

²² Levél Pápay Sámuelnek, 1818. máj. 31. KazLev. XVI: 49.

²³ Szauder 1960: LXXI.

²⁴ Szauder 1960: XXI.

VARGYAS HERMINA

Versek

Átlépés

Neved csak álom
nem is kiáltom
mire kiejtem
el is felejttem

A város csendjében

A város szendergésébe hasítanak a léptek.
E majdnem-hajnalban megyek,
s a röpke zaj kettészeli
a belváros ritka csendjeit.
A minden reggeli zsongás, a zúgó
zűrös és erőszakos
még hallgat
s némán lassan ballag
a korai vándor: lépéseim.
Cipőm koppanó zenéje muzsikál csak,
különben még némán ül a tetők peremén a hajnal,
s bár ugrásra kész a reggel, de még vár kicsit.
E némaságban a fénynek szinte hangja van:
hallom, ahogy megcsúszik a háztetőkön
mint egy titokzatos árva zaj.
A templomok rezes csúcsain siklik,
s lehuppan elem a kövezetre.
Rövid és ritka ez a zárt óra,
s tömörszerű titka kinyílik az időnek.

Félelem

Nem vagyok ura egy szónak se, félek,
de nem vagyok szava egy úrnak se. Mégse.

Talány

Lehajlik egy virág a föld felé,
sorsa súlya fejét lehúzza hallgatag,
szíve vére kicsordul a porba,
szétmállik, eloszlik e pillanat.

Fényévekre vagytok tőlem
gyermek vagyok, nem értem törvényeitek,
de attól félek, már nem is akarom.

A fák összedőlnek, átborulnak az út felett:
túl nagyok nekem.
Hatalmas testük rezeg, kérgükből kibújik
álmom: továbbmegyek.
Lassan beolvadok az útba;
átcsúszni az időn, leállítani
a tragédiát, bár tudnám.
Félek; felejteni tudom már, hogy élek
azt szeretném feledni, hogy halok.
Hogy halok meg?
Álomtengerben fürdözöm, s egyszer csak megszű-
nök?
Ránk hull az enyhülés,
kihűlt szobám felett
apró hajszálerék:
repedezik az ég.
Felszívódott apró cseppekké
a mennyezet,
átváltozott a fal,
átpárállott a levegőbe olvadt
kihunytt az alkonyat.
Kéken alvó álmok között
settenkedem,
vagyok hiába bár –
szánandó minden, ha nincs
feltámadás.

KONCZ SÁNDOR

„Szellem vala ő...”**Kazinczy Ferenc emlékezete (1971)**

A szerző Comeniusról írt tanulmányában idézi, hogy „non ut pedagogus, sed ut theologus”, tehát nem mint pedagógus, hanem mint teológus érthető meg a mester munkássága.¹ A Kazinczyról készült esszé alapos társadalomtörténeti összefüggéseket mutat fel, széleskörű irodalomtörténeti háttérre épít, Koncz Sándor azonban nem mint irodalomtörténész, hanem mint ökumenikus szellemiségű, református teológus, lelkész közelít a „szentelt magyar” (Prónay László) történelmi alakjához. Tehát elsősorban a magatartás és kisugárzás jellemzőit mutatja be. Gondolatai tükrözik azt is, miként vélekednek Sárospatakon az egykori pataki diákról.

A gépirat 1971. szeptember 2. keltezésű. Megjelent Kazinczy halálának 140. évfordulóján.²

Dr. Koncz Sándor (1913-1983) tábori lelkész, sárospataki teológiai tanár, egyetemi magántanár, alsóvádaszi lelkész, sárospataki levéltáros, két jelentős könyvén kívül³ számos tanulmányt, cikket publikált. Sok igehirdetése, tanulmánya, jegyzete kéziratban maradt. Ezek feldolgozása, publikálása, a korábbi fő művek újraközlése folyamatban van. Posztumusz írásait rendszeresen közlik a Széphalom évkönyv,⁴ a Napút és a Zempléni Múzsza című folyóiratok. E közlemények bevezetőiben és lábjegyzeteiben élettrajzi adatokra is utaltunk.⁵ Koncz Sándor már digitalizált munkái 2010 tavaszától a Magyar Kultúra Alapítvány honlapján is olvashatók lesznek.⁶ Az életmű gondozója tanácsokkal és anyagilag is szívesen segít a disszertációs, szakdolgozati témát keresőknek, a szellemi hagyaték egy-egy részével foglalkozni akaróknak.

Koncz Gábor⁷

¹ Koncz Sándor: Comenius teológiája. = Bibliotheca Comeniana III. Sárospatak, 1990. 86-102. - Ua. a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének évkönyve, 1989/1990. Sárospatak, 1991. 123-135.

² Református Egyház, XXIII. évf. 10. sz. 1971. október, 223-225.

³ Kierkegaard és a világháború utáni teológia; Miskolc, 1938.; Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása; Debrecen, 1942.

⁴ A 14. kötetben a szellemi hagyatékából a tábori lelkészi korszak egyik különösen fontos összefoglalóját közöltük: „Harcéri lelki gondozás. Készült 1944 nyarán”. A 15. és a 17. kötetekben a teológus munkásságából jelentettünk meg szemelvényeket: „A Zsinati Tanítás hasznosítása a gyülekezetben. Készült 1967 szeptemberében”, valamint „A nők lelkesítő szolgálatáról.” (1979)”. A 16. kötetben olvasható közegyházi küzdelmeinek kiemelkedő dokumentuma: „Memorandum 1956. (Alsóvádasz, 1956. VIII. 31.)”. A 18. kötetben „Példázatok” címmel igemagyarázataiból közöltünk jellemző részleteket.

⁵ Írásos életművének áttekintését lásd: Dr. Koncz Gábor (szerk.): Dr. Koncz Sándor 1913-1983. Életrajzi vázlat és bibliográfia, 2000. Készült az Alapítvány a Magyarországi Németajkú Gyülekezetért. Protestáns Fórum Támogatásával. 51 o. Megtalálható: Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtár.

⁶ www.mka.hu

⁷ E-mail: mka@mka.hu

„Kazinczy Ferenc emlékezetére” Tompa Mihály ódát írt. A széphalmi ligetes sírhalom felett elhangzott vers egyik szakasza tömören így foglalja össze sorsát: „A törpeség, a bűn, a Vakság / Agyarkodott, ment ellene; / Szégyenlék őt és megtagadták, / Kik egy vérből voltak vele; / S élte, világ, mit tőle megvont: / Tán tűzhelyén föllelve lőn? / Ült homlokán itt is rideg gond... / Örök felleg, magas tetőn.”

Kora szemüvegén nézve, Kazinczyt tarthatjuk magas tetőnek. Fellegek árnyékolják: vagyoni viszály családjával, tépelődő küzdés önmaga egzisztenciájáért, a sátorlajújhelyi levéltári munkáért kapott szerény napidíj elégtelensége és főleg egy kialakulatlan, útban lévő nemzet zavara és útvesztője.

A silány helyzetekben azonban őt az a többlet hevíti, melyben a patriotizmus és kozmopolitizmus összefonódott erényként, izlésformáló erővel emelkedik a dolgok szűrkesége fölé. Inkább tetőt akar elérni, semmint ő lenne a tető. Már sárospataki tanuló évtizede alatt az egyre tökéletesebbet keresi. Később is ez tartja ígézetében. Fokozatosan kibontakozó pályája felfelé törő ívet alkot, melyen kiemelkednek a magaslatok. Kölcsey Ferenc a Kazinczy halálát követő évben 1832-ben, a Tudományos Akadémia közgyűlésén ünnepélyesen állapítja meg róla: „Szellem vala ő, mely a tespedő egészet oly sokáig csaknem egyedül eleveníté; s lépcső, melyen egykorú magasabbra hághassanak s a szerencsésebb maradék tetőre juthasson”.

Kazinczy szellemiségét úgy minősítjük, hogy az lépcső, melyen nemzedéke csúcsok felé lendül. A politikai reformkorszak és 1848 azok az ormok, amelyekre működése mutat, de azokat ő már nem éri el. A hozzájuk vezető utat azonban egyénisége sajátosságaival végig járja. Sőt ügyszeretete egyes helyeken sugárkévével beragyogja azt. *A lépcsőfokok: az irodalmi felvilágosodás, a közművelődés ügye, a köztársasági szervezkedés és a nyelvújítási harc.* Élete számon tartott eredménye: az önálló magyar szépirodalmi próza ezeken át születik meg.

A logikai rend miatt Kazinczy alakját e jellegzetességeit bemutató tagoltságban kívánjuk magunk elé állítani. Hangsúlyozzuk azonban: a felvilágosodás, a nyelvművelés és a politikai eszmék szoros összefonódottságát. A fejezet címek, mint kiemelések az egységes folyamat áttekinthetőbb megértését szolgálják, melyben nem annyira az időrend, mint inkább a gondolatbeli summázás tűnik fontosabbnak.

Irodalmi felvilágosodása

A magyar irodalmi felvilágosodás az európai felvilágosodás eszmeiségére épül, mely Hollandiában kezdődik a 17. században, Grotius természetjogi elveivel. Spinoza gondolkodása, az angol Hobbes és Locke részben materialista, részben szenzualista filozófiája tovább fejlesztik a felvilágosodást. A 18. századi francia Diderot, D'Alembert és Rousseau pedig diadalra viszik annak propagálását, hogy a mérce és egyúttal a kutatás eszköze mindenben az ész. Az európai felvilágosodás nálunk az irodalomban elsőként Bessenyei Györgyre hat. A magyar irodalmi felvilágosodás vezéralakjának ő tekinthető. Mivel vele együtt a kortárs-írók különböző színezettel ugyan, de felvilágosultak, nekik köszönhető, hogy a tág kör: az irodalom közönsége a felvilágosodás híve lesz.

Kazinczy, akinek működése az irodalmi felvilágosodás és a politikai reformkor között helyezkedik el, kifejezetten *a felvilágosodás irodalmiságában érthető*, melynek bonyolultságában különböző ágazatok figyelhetők meg. Vannak óvatosan újítók: Ráday Gedeon,

Péczy József, Barcsay Ábrahám. Míg Rájnis Józsefben, Rávai Miklósban, Virág Benedekben olyanokkal találkozunk, akik kissé öncélúan, magáért a klasszicizmusért klasszicisták. Dugonics András, Gvadányi József célnak a felvilágosodásban is a hagyomány megőrzését tekintik. Ányos Pál, Dayka Gábor, Kármán József pedig a szentimentalizmust képviselik. Jegecsítőnek azonban Csokonai tartható, aki Balassi után a magyar irodalom „második világirodalmi rangú egyénisége”. Benne és körében: Földi Jánosban, Fazekas Mihályban a felvilágosodás a népiességgel találkozik.

E különböző irodalmi rétegződések és megnyilvánulások a Kazinczy fejlődésébe átívódnak. Jellegének megfelelően azonban *ő úgy válik haladóvá, hogy a felvilágosodást a klasszicizmussal párosítja*. A felvilágosodás és klasszicizmus találkozása azért jelentős, mert benne korszakok és kultúra-rétegek ölelik át egymást. Kazinczy szereti mindazt, ami görög-római. Ezzel együtt szereti a bibliai kultúrát. Eszményképe azonban „a nagy evolucionista”: Goethe. „Goethe-ben görög lélek lakik... Az én bálványom mindenben ő”, vallja magáról.

Klasszicizmusával *az európai szellemiségbe kívánja bekapcsolni nemzetét*. Egyik eszköz ehhez az idegen művek fordítása. Pataki diákkorában teológiai mű fordításával kísérletezik. Ezt azonban hamar otthagyja. Olyan művek felé fordul, melyekben klasszikus esztétikát és etikát sejt. Azt, hogy Bessenyei németül írt *Amerikanerét* 1776-ban lefordítja és Kassán kiadja, tekinthetjük átmeneti kísérletnek. Az 1788-ban ugyanott megjelent Gessner *Idylliumi* már komoly elszárást mutat arra, hogy sok mindent átültessen magyarra, amivel nemzetét gazdagíthatja. Kedveli Vergilius, Horatius, Anakreón verseit. Herder, Lessing, Klopstock, Wieland, Shakespeare és mások műveiből fordít. Életében, 1814 és 1816 között kiadott fordításai kilenc kötetet töltenek meg. Toldy Ferenc felveti a kérdést: „Mi történhetett, hogy bele nem fáradta idegen s a legkülönműbb példányok másolásába, s nyelvét és stíljét ezeknek újra meg újra dolgozása által gondolás legsikeresebben kifejezhetni? Holott minden nyelv, minden irodalom a legmagasabbat végre is csak nagybecsű eredeti művek alkotása által éri el”. A választ Kazinczy így adja: „Inkább vágnék rossz másolónak találatni, mint nem jó alkotónak”.

A felvilágosodás eszméiből Kazinczy kiszűri a maradandót. Keresi és meglátja az európai távlatokat. Mindazzal szembefordul, ami provincializmus. A deizmus és materializmus, az előrehaladás és visszaesés emberi imbolygásai között elvszerűsége az, hogy *felvilágosult eszmélkedéssel ostromolja a szűklátókörűséget*. Ennek érdekében már működése kezdetén jelentkezik kritikája, melyben a klasszikus és haladó azzal az eltökéltséggel fonódnak gyökeresen össze, hogy a nemzeti nyelv kerüljön a művelődési program élére. – „Ha a magyar nyelvet hozzuk be, állani fogunk, ha a deák nyelv hozatik vissza... nemzetünk korcs zűrzavar lesz”.

E fejezet összefoglalásul Kazinczy Péter epigrammáját mondjuk el: „Művészet és haladás nyújt neki szent koszorút”. Megjegyezzük még, hogy hazánkban az egyébként elmentmondásos szabadkőműves mozgalom segíti a felvilágosodás eszméinek terjedését, melynek páholya működik Sátorlajaujhelyen. Kazinczy Miskolcon 1784-ben lép e titkos társaság sorába.

A közművelődés ügyéért

Kazinczy életét elkötelező lelkesedése hatja át a közművelődésért. „Nemzeti fogékony-ság”-nak nevezi, amit népünkben elmélyíteni és kiszélesíteni kíván. Nála e fogalom alá tartoznak a mozgalmasság, a látókör bővítése, annak felfogása, ami előbbre visz. Szándéka az, hogy a magasabbra jutás vágya maradandó érvényű ihletéseket és olyan kulturáltságot teremtsen, mely a műveltebb Európához zárkóztat fel minket.

Joggyakorlata, majd abaúji és zempléni vármegyei aljegyzősége után úgy alakul Kazinczy pályája, hogy *az iskola-ügy szervezésének területén kipróbálhatja elveinek gyakorlatba ültetését*. 1786 és 1790 között Kassán, Török Lajos kerületi főigazgató – későbbi apósa – mellett működik. Bekapcsolódik a megújuló magyar iskolázásba s annak egyik apostola-ként tartható számon. E működése kezdetén 79 iskolát vesz át. Végén pedig tanügyi kerületében az iskolák száma 124, ami szervezői készségének, utazásainak, fáradhatatlanságának eredménye. 19 az ún. „közös iskola”, „melyben különböző felekezetekhez tartozó tanulók államilag megtervezett közös nevelésben” részesülnek. Az akkor szinte kizárólagossággal elterjedt felekezeti iskolák helyett Kazinczy vágya: a közös iskola. A kor magatartásából következik, hogy célkitűzése munkálása miatt a felekezetek hadakoznak ellene.

A közművelődés ügyének, mint irodalmi reformátor, Kazinczy még inkább embere. Irodalomszervezésével – az ifjúság iskoláinál magasabb fokon – műveli, oktatja az irodalmi értelmiséget. Ez arra hivatott, hogy műveltséget, ízlést sugározzék.

Ahol csak lehet, a magyar játékszín felkarolására, folyóiratok megjelentetésére, *magatartással kifejeződő kulturáltságra buzdít*. 1787-ben, Kassán ő indítványozza a *Magyar Múzeum* nevű szépirodalmi és esztétikai folyóirat megindítását. Utána pedig, mivel szerkesztőivel (Baróti Szabó Dávid és Batsányi József) nézeteltérése támad, önállóan ad ki *Orpheus* címen folyóiratot, 1789-92-ben. Azért e mitikus görög dalnok felidézésével, mert ez Kazinczy szabadkőműves neve.

Irodalomszervezésben Kazinczy céltudatosan törekszik arra, hogy a közművelődés érdekében a nemzeti lelkiismeret a nagyarányú fellángoljon és lehetőleg minél több előre lendítő energia gyűljön fel tudatosan. Személye körül irodalmi társaságok, klubok, szalonok alakulnak. Erre azonban nem mindenütt érett a helyzet. Vagy sorsa nem úgy alakul, hogy helyileg személyében központ lehessen. Ezért igen kiterjedt levelezést folytat. Joggal tehető a világirodalom nagy levéllírói: Cicero, ifj. Plinius, Voltaire mellé. Leveleinek hevítő kemencéjével veszi körül azokat, akikben tehetséget, akaratot, vagy legalább szikrát vesz észre. Életében – anyagi alap hiánya miatt – nem tudja sajtó alá rendezni levelezését. Halála után ezt 1890-1911 között Váczy János 21, Harsányi István 1927-ben a 22-ik, Berlász Jenő és Busa Margit 1960-ban a 23-ik kötetben jelentetik meg.

Egyéniségét a levelek előnyösen mutatják be: *elvekben szilárd, gondolataiban tudatos, szervező készségében elszánt, módszereiben pedig simulékony*. Tud alkalmazkodni — kristályos gondolatainak feladása nélkül. Olyan *egyensúlyozó szerepet tölt be*, ami nélkül aligha sikerült volna a jövő felé lendülő erők összefoglalása. Nyilván ilyen eltökéltségei miatt tartja korának egyik tekintélyes egyénisége, Prónay László „szentelt magyar”-nak.

A köztársasági szervezkedésben

Nincs meglepő abban, hogy Kazinczy több felvilágosult íróval: Batsányi Jánossal, Verseggy Ferencsel, Szentjóni Szabó Lászlóval a magyar jakobinusok közé kerül. Politikailag ugyan ő nem egészen radikális, de már 1782-ben, mikor átmenetileg Pesten él, belekóstol az elevenebb politikai és szellemi életbe. Nemesi származása, megyei és állami hivatalai ellenére egyetért a felvilágosult patriótákkal és a reformista értelmiséggel, akik demokratikus alapon akarják megszüntetni a feudalizmust és az abszolutizmust. A középkornak és a királyságnak való hadüzenet nem összeesküvés a haza ellen, de határozott szervezkedés a királyság ellen.

Kazinczy 1791-ben ismerkedik meg Hajnóczy Józseffel s ezzel már benne is van a köztársasági mozgalomban. Amikor a szervezkedést elárulják, 1794-ben börtönbe kerül. 1795-ben őt is halálra ítélik, de kegyelmet kap. Különböző magyar és osztrák tömlöcökben – elég most Kufsteint és Munkácsot megemlíteni – 2387 napot tölt. 1801 júniusában szabadul. Mindennek gyönyörű irodalmi bizonyítéka: *Fogságom naplója* című írása. Martinovics és társai kivégzésének leírását e művében ezzel az emlékezetes mondattal fejezi be: „Másnap reggel a vérhelyen rózsá virított. Valaki rózsákat ázott el ott csuprokban”.

Történetileg egy kicsit itt tovább húzzuk a vonalat. Emlékezzünk arra, hogy ha itt az apa, Kazinczy Ferenc elkerüli a halált, a fia, Kazinczy Lajos, mint honvédtábornok, 29 éves korában megtalálja azt... Aradon, 1849. október 20-án „golyó által” végzik ki. Így a család lerója az életáldozatot a szabadság oltárán.

E kegyeletos betét után, visszatérve a fonalhoz, fontos kiemelniünk, hogy a jakobinizmusért szenvedett börtönének Kazinczy Ferenc szellemét elmélyítik. Eddig fejlődött életprogramja kicsiszolódik. Józanul felméri a helyzetet. Benne tennivalóit. Mivel a köztársasági szervezkedésre és mártíriumra következő korszak a politikai lehetetlenülés ideje, megérlelődik benne az elhatározás, hogy más módon harcoljon a nemzetért. Úgy, hogy a klasszicizmust szabadítsa ki a forma zárt börtönéből. Töltse meg jobban tartalommal. Tehát: a nemzet újjászületéséért vállalja az irodalmi küzdelmet, aminek a nyelvújítás lesz a neve. A polgárosuló nemzet számára a legjobb eszköznek látszik ez ahhoz, hogy majdan politikai szabadsághoz jusson. Kazinczy tehát az aktualizálódó nemzeti célok elérését, megközelítését a nyelvújítási harcban realizálja.

A nyelvújítási harcban

A nyelvújítás előtörténete visszanyúlik Bessenyeihez. 1779-ben, a *Holm*-ban, idegen szavak helyett magyar megfelelőket keres. A filozófiát világtudománynak, a fizikát testtudománynak mondja.

A szóújítás erőszakoltnak mondható mozgalma – noha ma is használatos szavai vannak: alap, társadalom, külföld, tudat, naptár, taps, esernyő, zongora – Barczafalvi Szabó Dávid nevéhez fűződik, aki a Rát Mátyás által 1780-ban alapított első hazai újságban: a *Magyar Hírmondóban* jelentkezik. Kazinczy nem ért egyet Barczafalvi túlzásaival. „Új szót is lehet csinálni, de aki ezt csinálja, figyelmezzon rá, hogy vele, hol él”.

Kazinczy is téved. Ez abból az elvből következik, hogy a hibáknál fontosabb az előrejutás. „A féltékenység veszedelmesebb a vakmerőségnél”. Ha azonban túlhajtásokba siklik, ön-

uralma rábírja, hogy barátaira hallgatva, a jó tanácsokat elfogadja. Buzgalma így mértéktartással párosul és az elhajlásoktól általában megóvja. Korrigálja a rosszat, mert nem konok. „Fény és nem gyalázat, nem félénkség, hanem meggyőződés visszavonni azt, aminek helytelenségéről meggyőződünk, mégha előbb állítottuk is”. Kazinczynak belső erőt kölcsönöz, hogy a kapott sebek elhordozására van tiszta elve: „Én régóta gyakorlom magam azon mesterségben, hogy tűrhessem, mit kell, és hogy örüljek, ahol lehet”.

A nyelvművelő program – mint gyűjtőpontban összefutó eszmei erő – nála 1803-ban és 1804-ben alakul ki véglegesen. A megállapodottságban még két tényező segít. 1804-ben feleségül veszi Török Szofió-t, egykori kassai főnöke leányát, aki mindvégig, a kínzó anyagi szegénységben különösen, méltó társa marad. A másik az, hogy 1806-ban Széphalomra költözik. Ezzel elkülönül a szomszédos Regmecen lakó, perpatvarozó családjától, testvéreitől, mint nagy lehúzó súlytól.

Széphalom eredeti neve Kisbányácska. Az ősök a 17. században a Rákócziaktól kapták birtokul. Kazinczynak e halom azért szép, mert innen látja a sátoraljaújhelyi tornyot. Ehhez egyébként presbitersége, egyházi tisztségei is kötik. Széphalomról látja a borsi vár romjait, melyek a Rákócziakra emlékeztetik. Innen az erdős bérceket. A dél felé kitáguló síkságot. Kazinczy folytonos munkában él itt. E helyről irányít. Utazgat, ha teheti. Levelez, szervez, érvel, harcol. Ráillik a „széphalmi mester” elnevezés, ahogyan sokféle képessége elismeréseként ünnepélyesen emlegetjük, első sorban a személyiségéhez oly szeretettel kötődő egyik életrajzírója, Váczy János után.

Petőfi az *Úti Levelekben* „szent helynek” tartja a települést, a „szent öreg miatt, kinek ott van háza és sírhalma. Kötelessége volna minden emelkedett lelkű magyarnak életében legalább egyszer oda zarándokolnia”. Széphalom egyébként Petőfinek alkalmat ad arra, hogy időtállóan értékelje a mestert: „... fél századig / Tartá vállán, mint Atlasz az eget, / A nemzetiségnek ügyét. / Magyar nemzet most nem voltál magyar, / Ő akkor volt az, midőn senki sem volt, / Midőn magyarnak lenni / Szégyen vala”. A Széphalomhoz rögzített sors és hozzákapcsolt értékelés szerves része Kazinczy küzdelmének. Főleg pedig bajnívása értelmének.

A szorosan vett nyelvújítás 1805 és 1810 között indul. Eleinte azokban a vitákban forr, melyek Csokonai költészetének értékelése közül zajlanak, az Árkádia-perben. Árkádia nem marha- vagy számárlegelőt jelent – ahogyan a debreceni ellenzék ezt Kazinczy szemére veti – hanem füves térséget. A költészet hona az, ahová Csokonait Kazinczy kritikailag illeszti be.

A harcot Kazinczy 1811-ben *Tövises és Virágok* című epigramma gyűjteményének s utána egy szatirikus versének megjelenése robbantja ki. Az epigrammák, episztolák, frapáns kis költemények, magyarázkodó, bölcselkedő, terjedelmes versek, éppúgy hevítik a küzdelmet, mint az ellenfelektől 1813-ban napvilágot látott *Mondolat* és az arra 1815-ben Szemere és Kölcsey által fogalmazott, Kazinczyt támogató *Felelet*.

A győzelem elérésében nagy segítség a fővárostól messze élő „széphalmi vezérnek” – így Zachár Ilona titulálja Kazinczy Ferencet – a pesti triász, mely Horváth István, Vitkovics Mihály és Szemere Bertalan személyében az elő- és hátvéd szerepét tölti be.

A nyelvújítási harc 1819-ben zárul. A Tudományos Gyűjteményben megjelenik Kazinczynak: *Orthologus és neologus nálunk és más nemzeteknél* című kiegyensúlyozott tanulmá-

nya. Az érett eredmények értelmes összefoglalásaként az pontot tesz a néha mérges, de lényegét tisztázó összecsapásokra. Magára a nyelvújításra. A nyelvújításban a mestert végig igény vezeti: „A nyelv a nemzeti lélek tolmácsa legyen!” „A nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: hív, kész és tetszetős magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez”.

Volt idő, amikor a nyelvújítási program inkább a fordításokat hangsúlyozta. A nyelv-művelés sodra azonban megéri az eredeti művek felkarolására is. Mindezekben szavak, mondatok, szólások mozaikjaiból épül fel a gondolat kupola, mely alatt az európai művelődés európai szintre emelt magyar nyelvünkkel nemzetünk sajátja lett. Használható új szavak: – *magány, alkalom, kecs, csend, kellem, lak, szobor, sólyomszárny, hajnalarc, rőzsafelhő* – gazdagítják a magyar szókincset. Az ízléses beszéd és írás érdekében hangzik az elv: „Én nem azt akarom mutatni, mint szólnak a magyarok, hanem azt, hogy a csinre juttandó magyar-nak mint kell szólnia”. Az a magyar nyelv, amelyik csúnya, ha túlzóan népies és nehézkes, ha nem találja meg a helyes kifejezéseket, bebizonyítja önmagáról, hogy lehet hajlékony, árnyalt, felkészült. Az esztétikai haladást megmutathatja abban, hogy választékos, változatos és festői. „Minél több a festék, annál szebben dolgozhatik a festő”. Érdemes volt csatározni. Harcolni a stílusért. A mondanivaló módozataiért. A küzdelemből győztesen kikerült: a jó, a szép. „Egy titkot mondanék neked, / De hinni, félek, nem fogod. / Ki szól, ki ír jól? aki szépen. / S szépen ki ír? az, aki jól. / Ők ketten egyek? Háborognak / Mint olykor férj és feleség. / Uram veszít (tudniillik a jó), / Győz asszonyom (tudniillik a szép)”.

A stílusújításon túl Kazinczynak évülhetetlen erénye és erélye, hogy célkitűzéseiben és bírálataiban túlmegy a puszta nyelvviségen. Már egyik korai fordításában (Adolfs: *Gesammelte Briefje*nek *Bácsmegyei* című átültetése, 1789) látja az erkölcsi horizontot. Irodalmi művekre, regényekre azért van szükség, „hogy azoknak olvasások által a szólás és magaviselet durvasága kedvesebb ízlésre forduljon”. Az esztétikai haladással együtt jár az etikai előbbre jutás. *Kazinczyt az esztétikai ízlés emelésében erkölcsi célok is lelkesítik*. Nemcsak olyan nemzetre van igénye, melynek nyelve „elegáns, energetikus és újszerű”, hanem olyan hazára is, ahol az ember „hazafi”, akik között nincs „uralkodó elem”.

Az irodalmi közízléssel újjászülető nemzet a nyelvtisztaságot, a szabatoságot, a szép stílust éppen úgy életelemének tekinti, mint azt a politikai önállóságot, amit ő a magyar jakobinizmusban megtapasztalt, és utána sem tagadott meg soha, s ami a Petőfi nemzedékének forradalmiságában tör majd újra fel. Martionvicsék vértanúsága után a politikai szabadságtól megfosztott nemzetet a szellem ereje, a művelődés, a vele összeforrott erényesség, a nemzeti erkölcs menti meg az enyészettől. Ezek alapján túlzás nélkül igaz, hogy korábban Kazinczy „a magyar nemzet megmentője”.

Az önálló magyar próza megteremtése

A diadalra vitt nyelvújítással az energikus bajnok a az önálló magyar prózát teremti meg. Az erőteljeset. És a szépet. 1816-ban készen van a *Pályám emlékezete*, amit 1808 és 1810 között kezdett fogalmazni. A nyelvújítási harc vége felé hozzá fog az *Erdélyi levelek*-hez. Élete egyik koronája az elközelgetett alkony írása. Öregkorára kicsit szabadabb a lélegzet arra, hogy betűkbe öntse *Fogságom naplóját*, 1828-ban.

Olyan nyelven szól ezekben, melyet nemzete, a magyar megért. Lerakta azt a fundamentumot, melyet ápolhat, szerethet, fejleszthet Arany János és Tompa Mihály költészete, Jókai Mór és Kemény Zsigmond prózája. Megállapítják többen, hogy Kazinczy hagyatékában egyetlen „örökemlékü” mű sem marad. De maga után hagy „egy egész irodalmat, egy új életre ébresztett nemzetet... hosszú munkássága által megszerezvén azt, mi az irodalom, mi a nemzet kifejlődésének első feltétele: a nyelvet”. Mennyire parányi dolognak hangzik ezek mellett, hogy a szonett versformát szintén ő honosítja meg irodalmunkban. Ez is igaz érdeme.

Kazinczy születésének 100 éves fordulója a múlt század közepén akkorra esett, amikor a Bach-korszak sötét hullámai kezdtek elsimulni. Kazinczy felmért jelentősége alapján nem csodálkozhatunk, hogy az az ünnep, a haza földrajzi határain túl, a Kossuth vezette nagy magyar emigrációt is átforrósítja.

Ebben az évben,⁸ halálának 140 éves fordulója az ünneplésre nem egészen megszokott, kerek szám; mégis megállunk emléke előtt. Eötvös József ajkáról idézzük, ami a Tudományos Akadémia 1859-ik évi ünnepélyes üléséről hangzik felénk, és amelyből egyfelől, Kazinczyról értékelő megállapítást, másfelől, *mai nemzedékünk számára elkötelező felhívást hallunk*. „Ő megérdemelte a borostyánt: de az örökké zöld koszorút csak oly nemzet teheti fiának homlokára, mely arra maga is méltónak mutatta magát”.

Befejezésül ide csatoljuk Kosztolányi Dezső *Halotti Beszédének* nem Kazinczyról írt, de rá is vonatkoztatható sorait: „Akárki is volt, de fény, de hő volt, / Mindenki tudta és hirdette: ő volt... / A homlokán feltündöklött a jegy, / hogy milliók közt az egyetlenegy”.

⁸ 1971-ben.

VÁCZY JÁNOS

Kazinczy legkiválóbb fordításai (1801–1816)

III.¹

Marmontel erkölcsi meséi. – Kik foglalkoznak nálunk Marmontel fordításával? – Kazinczy a Báróczy fordításaiból kezdi újra fordítani; magyar földre teszi a történet színhelyét. – Báróczy és Kazinczy különbözőképp ítélik a többszörös fordításról. – Kazinczy barátai nagyon dicsérik az ő 1807-diki fordítását; ezért adja ki újra, 1814. – A fordított elbeszélések rövid tartalma. – Brydone *Aetnája*. – Sterne L.: *Yorick és Eliza levelei, Yorick utazása*. – Kazinczy Yorick-fordítása. – Ossian énekei; Kazinczy előtti fordításai. – Kazinczy korábbi Ossian-fordításai. – Barátai az egész Ossian lefordítására ösztönzik. – Kazinczy addig nem adja saját alá fordítását, míg Ahlwardtéval össze nem hasonlítja.

Kazinczy a francia irodalomból fordított munkái közül csak Marmontel *Szívképző Regéit* adhatja ki a 9 kötetben. Marmontel János Ferenc (1823–1799) a XVIII. század nevezetes francia írója. Nagyszámú drámája, prózai elbeszélése, történelmi s esztétikai dolgozata megnyeri a közönség tetszését. Drámáit s elbeszéléseit több európai nyelvre lefordítják, mert a kor ízléséből sarjadnak. Kivált az 1761-ben megjelent *Contes Moraux* két kötete jut európai hírre. Ezekben az író a hősi, családi s pásztorregényekből s némileg a tündéres elbeszélésekből összeolvasztja az erkölcsi, a tanító célzat alapján mindazt, ami akkor finomabb ízlést kielégíti. Elbeszéléseinek meséje lehetőleg egyszerű, de kidolgozása annál gondosabb. Marmontel egészben véve az érzelgős irányzatnak hódol, a világpolgár eszményei után sóvárog, s a vallási türelem, emberiség és jogegyenlőség lebeg előtte. Egyik-másik elbeszélésében (A hét szerencsétlen, A jó anya) már a korabeli társadalmi életet rajzolja, s von le tanulságot belőlük. Igaz, mint Beöthy megjegyzi,² hogy elbeszéléseiben kevés a változatosság, s az érzelgősség eleganciája néha egy kissé fárasztó; de előadása elég gyors haladású, s ritkán érdektelen. Marmontel megpróbálkozik hőseinek olyan lélektani jellemzésével is, amelyre azelőtt kevés példát láthatott; így az *Alcibiade* című novellájában hőseinek azzal a hiába tett kísérletével, hogy csak önmagát szeressék minden mellékes körülmény tekintetbe vétele nél-

¹ Újabb részlettel folytatjuk Váczy János kiadatlan munkájának, a *Kazinczy Ferenc és kora* című monográfia II. kötetének közlését, amelynek kéziratra a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában RUI 4-r 296/I-VI. szám alatt található. Az V. főfejezet Kazinczy műfordításaival foglalkozik, ennek harmadik alfejezete következik itt, amely a kézirat 364-380. oldalán olvasható. Köszönjük a Kézírtár vezetőjének a folytatólagos közlés lehetőségét. A mű eddig megjelent fejezetei a *Széphalom* évkönyv korábbi kötetekben megtalálhatók: 2. k. 7-32.; 3. k. 61-94.; 4. k. 141-159.; 5. k. 123-150.; 6. k. 19-47.; 7. k. 273-284.; 9. k. 19-39.; 10. k. 75-86.; 11. k. 35-44.; 12. k. 61-74.; 13. k. 61-74. 14. k. 31-43.; 15. k. 17-31.; 16. k. 72-83.; 17. k. 25-34.; 18. k. 109-124. o. A helyesírást Váczy szövegében a mai szabályokhoz igazítottuk, de egyebekben megtartjuk a szerző írásmódjának jellemzőit. A Kazinczytól és kortársaitól átvett idézeteket betűhíven közöljük. Az illusztrációk, képaláírások tőlünk, a további lábjegyzetek Váczy Jánostól valók. (A Szerk.)

² Szépprózai elbeszélés, II. k. 56. l.

kül, határozottan az újabb írók jellemző módját sejtetve rajzolja magát Alcibiadest az öt nőalakot. Ezt a novellát Báróczy a fordításaihoz írt előbeszédében valóságos remekmunkának mondja. A francia olvasók is így ítélték, mert midőn e novella a *Mercure*-ben névtelenül megjelent, szerzőjében Voltaire-t vagy Montesquieu-t sejtették.³ Sikerülten festi Marmontel a tapasztalatlan leánynak a művelt társadalmi formákba ütközését *A próbára tett barátságban* vagy az *Anikóban*. A léha erkölcsi felfogás és a komoly férfiaság képviselőit éles ellentétbe állítja egymással *A jó anyában*. Alakjai nálunk is népszerűekké lettek, mint a *Kartigám* vagy a *Szigvárt* alakjai.⁴

Irodalomtörténet-íróink megállapítják,⁵ kik foglalkoztak nálunk Marmontel fordításával egészen Kazinczyig. Közülök csak Kónyi János és Báróczy fordítása érdekel bennünket különösebben, mivel a fejlődés fokozatait ezeken szemlélhetjük leginkább. Kónyi 3, Báróczy 6 elbeszélését fordítja s adja ki egyazon évben, 1773-ban. Kónyi a következő címűeket: *Laurette*, *Lauziusz és Lydia* s *Az alpesi avagy havasoki Juhászné*. Ugyanezeket Báróczy is lefordítja, az elsőt *Leonórka*, a harmadikat pedig *A' Havasi Juhászné* címmel; hozzájuk adja az *Alkibiadesz vagyis a' Magam*, *A' két Szerentsétlenek* és *A' Próbára vetett barátság* címűeket.⁶ A Báróczy fordításából Kazinczy átdolgozza az *Alcibiád*, vagy *a' magam*, *A' Két Szerencsétlen* és *A' szép Anikó* (Báróczynál *Leonórka*, Marmontel eredetijében *Laurette*). Ezekhez aztán hozzáadja *A' négy Palaczk*, *A' Szamniumi Menyegzők* és *A' kétség* címűeket, amelyek 1807-ben jelennek meg. A 9 kötetes kiadás számára még eggyel megtoldja, *A' jó Anyával*.⁷ Mikor pedig életének vége felé e fordításának új kiadását tervezi, 3 új elbeszéléssel szándékszik a kiadottakat gyarapítani: az *Anette és Lübin*, az *Atyák iskolája* s a *Tódor és Flóra* címűekkel.⁸

Tudva levő, hogy Kazinczy 1777-ben a Báróczy fordításában ismeri és szereti meg Marmontelt, s azóta évtizedeken át folyvást olvassa és tanulmányozza. Vele van kufsteini fogságában is, és ott szállja meg az a gondolat – mint írja –, hogy Marmontel többi meséjébe fogjon. Azonban elővevén *A' jó Anya* címűt s még két másikat is: elakad. De eszébe jut, amit Franklin életében olvasott, hogy az mint képzelte stíljét: „Egy szép szakaszt valamelly megkedvelt Íróból elolvastam egyszer kétszer – úgy mond –, jegyzést tettem belőle, 's másnap, midőn már kifejezéseire nem emlékeztem, magam dolgoztam ki, 's öszvehasználtam azt Originálommal.” Megtetszik neki a gyakorlásnak e módja, s követi. Előbb *A' két Szerencsétlent*, majd *Alcibiádot* dolgozza újra, szeggel karcolván könyve lapjaira, Munkácson pedig „eczetbe macerált vas darabok levével” írja a Báróczy könyvének elég ritka sorai közé, ami ily gyakorlás által összegyűlik. Így fog aztán *A' négy Palaczkhoz* meg a többihez még Munkácson, s folytatja kiszabadulása után is.⁹ Fordításával 1802-ben már készen van, s egy részét Virágnak, majd Kis Jánosnak küldi bírálatra. Mind a két bírálója javallja és dicséri. Neki

³ Uo. 54–55. l. Horváth I. tanulmánya Báróczyról a *Budapesti Szemle* 1901. évf. 107. k. 107. l.

⁴ Horváth I. id. tanulmánya. 109.

⁵ Beöthy és Horváth I. az id. h.; továbbá Weszely röviden az *E. Philologiai Közlöny* 1890. évf. 477–488. l. Bayer Alice: Marmontel hatása Magyarországon. Bp., 1916.; Zolnai B. E. *Philologiai Közlöny* 1917. évf. 145–6. l.

⁶ Mindezek rövid tartalmát Beöthy és Horváth is közli.

⁷ Beöthy Zs. tévedésből ezt is az 1807. megjelent kiadásban levőnek mondja, uo. 58. l.

⁸ *Akad. Értesítő* 1914. évf. 12–13. l. Az *Anette és Lübin* megjelent a *Figyelő* 1885. évf. XVIII. köt. 3–10. l.; a *Tódor és Flóra* kéziratban van; míg az *Atyák iskolája* csak említést tesz. Lev. XXI. k. 224.

⁹ Kazinczy F. Levelezése. V. k. 311. l.

magának is tetszik, s *A két Szerencsétlen* meg *A' négy Palaczk* kéziratát együtt olvassa a szép Sárosházi 1803 nyarán. De csak másfél év múlva küldi a bécsi nyomtató kezébe, azt remélvén, hogy a következő évi medárdusi pesti vásáron már árulni fogják.¹⁰ A kiadásra elkészített meséket két könyvre osztja. Az elsőben, amelyet Báróczynek, *példányának, mesterének* pályáig gyanánt ajánl, *Alcibiád, A' négy Palaczk* és *A' szamniumi Menyegzők* olvasható, a másodikban pedig a „három Magyar történet”: *A' két Szerencsétlen, A' Késég s A' szép Anikó*.

Magyar földre tenni az idegen mű cselekvényének színhelyét, régi szokása íróinknak. Kazinczy a *Bácsmegyei öszveszedett Levelek*ben hasonlóképp jár el. Nem igen valószínű hát, mint Beöthy Zs. gondolja, hogy Kazinczy Báróczy után indult, midőn a magyarosításnak e közönséges módját követi. Jól tudja, hogy a magyar olvasók nem kedvelik a külföldi eseményeket, amelyekben idegen nemzet fiai szerepelnek. És ha fordításában könnyűszerrel megmagyarosíthatta a színhelyet s a személyeket, annál kevésbé mulasztotta el a népszerűség keresésének e szerény s akkor nagyon divatos módját, minél inkább óhajtotta munkái kelendőségét. S midőn az 1808-diki Marmontel-kiadását gáncsolják, Kazinczy többször is utal arra, hogy a második könyvön kezdjék a mű olvasását, ahol „Magyar történeteket” beszél el. Azonban érdekes, hogy Kis János, aki különben oly magasztalással fogadja e könyvet, nem osztozik barátjának a magyarosítás iránti felfogásában. Úgy vélekedik, hogy *A' szép Anikó*ban, amelynek cselekvényét Kazinczy Kövesden, a gr. Széchenyi család birtokán indítja meg, nem valami nagyon emeli a grófi család tekintélyét, mert a grófi társaságot az unalom űzi a mezei mulatságra; mert a dámák szépségét homályba vonja a szép parasztleányé, Anikóé; s mert a grófok közt leányrabló találkozik. Mire Kazinczy azt feleli, hogy Széchenyi grófné bizonyosan „igen édesen érzi magát csiklándva, hogy ott hozattatik el, a hol nem várták”; hogy testvére, Festetics gr. is említve van, s a földesúrnak mind polgári, mind erkölcsi nagyságára célzást tesz.

Ámbár Kazinczy nemcsak deák korában, hanem később is folyvást magasztalással említi Báróczy Marmontel-fordítását, minél többször forgatja, annál inkább észreveszi, hogy a fordítás nem olyan, hogy „újra ne lehetne valamit merni e' pályában”. Éles történeti érzéke, amely az irodalmi fejlődés fokozatait oly pontosan megállapítja, kijelöli Báróczy helyét, de egyszersmind a jövő feladatait is. Ezért siet az 1808. évvel 1807 végén megjelent kiadást Báróczynek megküldeni. Ez nem tudja elnyomni megütközését, hogy Kazinczy azokat az elbeszéléseket is lefordította, melyeket már ő átültetett irodalmunkba. Jobb lett volna – úgy mond – az ezekre szánt időt a még ismeretlenek áthozatalára fordítani; hiszen elég ilyen darabja van Marmontelnek, a 23 közül választhatott volna még többet is. Aztán – s bizonyára ez esik zokon Báróczynek – az efféle vetélkedésben vagy egyik vagy másik fél megsértődik. Ha a második fordítás jobb az elsőnél: „ennek Írója meg pirul; ha rosszabb (mely esettől Bruder Uram nem tarthat) úgy amaz éppen nevetségessé teszi magát”. Szerinte még most ne arra törekedjünk, hogy egyazon műnek különféle kiadásáról gondoskodjunk, hanem csak szaporítsuk a magyar könyveket, hogy minden olvasó ízlése szerint valót kaphasson.

¹⁰ Horváth I. is vázolja Kazinczy Marmontel-fordítása történetét, de tévesen mondja, hogy azért késik Kazinczy fordításának megjelenése, mert Kazinczy a kéziratot megmutatja Báróczynek, aki azt zokon veszi, s ezért Kazinczy elhalasztja a kiadást. Budapesti Szemle, id. h.111. l. Előadtuk, hogy Haykul nyomdász késedelmeskedése okozza a bajt. Báróczy csak az 1807-ben megjelent fordítást olvassa.

Jean-François Marmontel (1723–1799)
francia költő és író



Kazinczy írói becsvágya most is legtürelmetlenebbül várja mestere ítéletét, mint 23 évvel azelőtt, ezért meglepődve olvassa Báróczy sorait, amelyeknek értelmében éppen nem osztozik. Ő nem a művek nagy számától, hanem a kiválasztott írók klasszikus ízlésétől várja irodalmunk föllendülését. Nem vetélkedni akart ő e fordításával, inkább tehetetlenségének érzése ösztökelte a próbákra, míg aztán annyira jutott, hogy olyan elbeszéléseket is lefordított, amelyekre Báróczy nem gondolt. Soha sem széldítheti el őt annyira a hiúság, hogy össze merje magát hasonlítani mesterével. Mindazáltal nem haboz kimondani, hogy „classicus Íróknak az a sorsok, hogy tisztelőjük egymással vetekedve próbálgassák rajtok erejeket”. Németben 3 fordítását ismeri Marmontelnek; adná az Ég, hogy a mi irodalmunk legalább hattal dicsekedhetnék. Így remélhetnők „legkönnyebben ’s legbizonyosabban nyelvünknek kicsinosodását, mellynek első ’s legfőbb czéljának kell lennie.” Erre nézve pedig, ha valaki az ő fordítását jobban kedvelné, mint a Báróczyét, azt jegyzi meg, hogy azt hírül sem szabad elfeledni: mennyire haladhatott nyelvünk 30 esztendei csinosgatás után.¹¹ Kazinczy erős meggyőződése akkor sem enged, midőn a 9 kötetet készíti sajtó alá. Barátai közül Pápay világosan megmondja, hogy Marmontel új kiadása oly hamar az első után nagyon kockázatos vállalkozás, Kazinczy arra hivatkozik, hogy fordítását megjelenése után jó ideig csak négyen értették, s négy példány kelt el belőle, de 1812-ben már minden példány elfogyott. Másfelől azonban bátran hivatkozhatott volna mindazon bírálatokra, melyek barátai leveleiben s a nyilvánosság előtt megjelentek.¹² Anélkül, hogy e bírálatok valódi értékéről itt bővebben szólhatnánk, csak néhány szóval ismertetjük lényegüket, hogy okát adjuk: mi buzdította Kazinczyt Marmontel-fordításának átdolgozására s újabb kiadására.

Kis János épp abból a szempontból dicséri, amelyet a mester tán legjobban óhajtott. Sok helyen összehasonlítván az eredeti szöveggel, nem győzte csodálni „itt az enyelgő, negédes ’s újmódi, ott a fontos és velős, másutt a mesterséges rövidségű és még is egész értelmű szókat ’s szövegeket magyarul egész az irígységig szerentsésen kiejtve, vagy szint oly szerentsésen másokkal eltserélve”. Hát még a tiszta elegantiát ki láthatná gyönyörűség nélkül? Sorba veszi aztán egyes szavait és szólásait, s néhány helyes észrevételt tesz. Azonban a legfontosabb kérdésben, az újításban még most úgy szólván semmi ellenkező vélemény nem

¹¹ Kazinczy *F. Levelezése*. III. k. 31, 145–148, 160–162. I. V. k. 290, 311, 553. I.

¹² Leginkább Kis János, Dessewffy József, Cseh József és Gyarmathy Sámuel bírálataira célunk. *Lev.* III. k. 145–148. I. V. k. 484. I. VI. k. 173. I. VII. k. 450. I. IX. k. 38. I. XIII. k. 131. I. – *Hazai és Külf. Tudósítások* 1808. évf. 37. (jún. 7.) sz. – *Annalen der Lit. u. Kunst* 1809. évf. júl. füz. 45–48. I.

mond. Dessewffy a magyar stíl fejlődése szempontjából ítéli meg a Marmontel-fordítás nyelvét, és sok helyén igazán talpra esett megjegyzéseket tesz. Holmi hibák, szokatlanságok, az eredeti értelmének téves magyarítása nem kerülik el figyelmét, de a nyelv szókincsének s a magyar stíl virágainak gazdagítását lehetetlen nem javallnia. Példákat idéz és ezekre mutatva még számtalanra hivatkozhatnék, amelyeket „mint a' jó gyümölnsnek magvait a' gyümölnsrel együtt oly szemessen lé olly szerentsésen húllatja, azon édességgel rakott termékeny elme a' magyar Literaturának még helyyel helyyel parlagos mezejére”. Mikor meg az Annette és Lübin kéziratát olvassa, versbe önti véleményét, hogy „Ennél ugyan nints szebb és jobb fordítás a magyar nyelven”, megolvashatnék Bacsányi és Rájnis, mindjárt meggyőződnenék s

*Békére némulna mind a' kettő szája,
Mert ez a' szeretet 's fordítás példája.*

Mennél többször olvassa, annál inkább megszereti. Mikor harmadszor végigolvassa, nem haboz kimondani, hogyha még egy-két ilyen munkát fordít Kazinczy: „készen lesz a' Magyaroknál is a szép társaságnak a' nyelve.” Soha sem hallott Kazinczy ezután fordításairól ily megérdemelt dicséretet. Még csak Csehy József véleményét idézzük. Ez a ritka derék huszárszázados a folytonos hadgyakorlatok majd később az ágyúdörgés közt is figyelemmel kíséri irodalmunk fejlődését, s amit lehet, minden szépirodalmi munkát megszerez. Marmontel-fordítását úgy megszereti, hogy alig tud attól megválni. „Ennél – írja – ékebben és correctebben még nem írt magyar toll. Ezt fogadom mától fogva grammaticalis példámnak; mert ez maga méltó, hogy tekintetével a' grammaticusok' különböző értelemek közt határozást tégyen”. Bizonyára e szertelen magasztalást Kazinczy sem fogadja szó szerint, de az előbbiekhöz adva nagyon is megerősíthette felfogásában, hogy e fordítást újabb átdolgozásban ismét kiadja, sőt *A' jó Anyával* megszerezze.

Így jelenik meg ez újabb átdolgozás, mint a *Kazinczy Ferencz Munkái Szép Literatura* első kötete *Szűképző Regék* címmel, Marmontelt meg sem nevezve. A könyv, amelyben a regéken kívül még a *Paramythek* olvashatók, hét elbeszélést tartalmaz egy folytatásban, nincs két könyvre osztva, mint az 1807. kiadás. Első darabja, az *Alcibiád vagy a' Magam*, Báróczy fordítása után készült ugyan, de kétségtelen, hogy Kazinczy az eredetivel is összehasonlította. Tartalma röviden annyi, hogy Alcibiád említett kísérletével (egyedül önmagáért kívánt szeretettetni) nem boldogul. Az első nő csak a szerelmi gyönyörért szerette volna; a második, az ártatlan Glycerion szüleit nem tudta miatta elhagyni; a harmadik csak azért a dicsőségért szerette, hogy őt meghódította; a negyedik szakított vele, mert nem akart általa rossz hírbe keveredni; az utolsó meg kikosarazta, mikor a versenyen vesztes lett. Ekkor Alcibiád elpanaszolja Sokratesnek: mennyire megjárta kísérletével. Sokrates felvilágosítja, hogy mindenki a maga módjával s mindegyik önmagáért akarta szeretni. Térjen vissza Glycerionhoz, s vegye nőül. Alcibiád csodálkozik: hogy adhat Sokrates ily tanácsot; ez meg így felel: ha feleséged eszes és jó, boldog léssz; ha pedig kacér vagy durcás, bölcsé tesz, mindenképp nyerni fogsz.

*A' négy Palack*ban egy görög ifjút tündére 4 palackkal ajándékoz meg, amelyekben különféle színű italok vannak. Ha a pirosból iszik, tüzes szerelemre gyullad; a fejér hideggé teszi, a rózsaszínű mulatozóvá s végre a kék igazán boldoggá. Az ifjú megunván a kacér nők egész sorát, beleszeret volt tanítójának, a bölcselkedő Aristionnak özvegyébe, azonban ez el-

utasítja. Megtudván az ifjú, hogy az özvegy mily nemes nagylelkűségből kerül minden férút, titokban az özvegy rabszolgá-ajját kiváltja, s most az apa lesz közbejáró leánya s az ifjú közt. Ekkor üríti ki a kék palackot, s igazán boldog lesz.

A *szamniumi Menyegzők* arról szól, hogy egy Kálliasz nevű ifjú, aki mellett apja is ott küzd a harctéren, kénytelen a harcból rövid időre távozni, hogy apja sebeit bekötözze. Azonban ezalatt társai megfutamodnak, amit látva az ifjú otthagyja apját, visszarivallja társait, az ellenségre törnek s kivívják a győzelmet. Ekkor Kálliasz visszasiet apjához. Megtérnek a harcból, s a vitézek közt csak egy vetélytársa akad, aki saját testével fődözte a vezért. A bírák ennek adják a jogot, hogy először választhat feleséget magának a lányok közül. Kálliasz attól fél, hogy vetélytársa az ő kedvesét választja, de mily nagy az öröme, midőn az a tanács fejének a leányához lép, ő meg szíve választottját viheti esküvőre.

A' *két Szerencsétlen* címűben egy grófné s egy fiatal leány, Lucilia a kolostor falai közt beszél el sorsát egymásnak. Luciliának és kedvesének szülei pörösködtek; ezek elvesztették a pört s megtiltották, hogy kedveséé lehessen; emiatt kellett kolostorba vonulnia. De a grófné beszédéből meg az világlik ki, hogy ő szintén ugyanazon ifjú miatt volt kénytelen a kolostor falai közé temetni életét.

A' *Késégben* egy fiatal özvegy szerepel, kibe egy ifjú belészeret, s hogy megérdemelve, ki akarja magát tüntetni a harcban. Míg odavan, a szép özvegy kezét szomszédja, Ladányi gr. is meg akarja nyerni. Az ezzel való szerelme kélttség s remény közt hullámszik, s ezt sikerülten rajzolja Marmontel. Vége is egymáséi lesznek.

A' *szép Anikó* egy szegény parasztember leánya, akibe a falusi búcsún belészeret Bánházy gr., megszökteti s mint szeretőjét Bécsben tartja. Az elbúsult apa sokáig nem tud Anikó nyomára jutni. Egyszer azonban ő is Bécsbe megy, s egy pompás fogaton meglátja leányát. Az apa utána megy, s felszólítja, térjen vissza hozzá. Anikó, nem lévén otthon a gróf, követi apját a szegényes életbe. Bánházy csak úgy tudja Anikót ismét magával vinni, hogy megesküszik vele, mire a leány apja is kibékül.

A' *jó Anyában* azt beszél el Marmontel, hogy egy özvegy egész életét fejlődő leányának szenteli. Ennek két ifjú udvarol. Egyik a nagyvilágban laza erkölcsével hódol, a másik szerény, de mély érzésű. A leány az elsőhöz vonzódik, de az anya emezt akarja neki, s úgy intézi a dolgot, hogy az elsőnek léhasága, emennek férfias jelleme világosan kitűnjék. Célját is éri, s leánya boldog lesz. Ezeket az elbeszéléseket Kazinczy *regéknek* mondja, míg Báróczy megtartja a *mese* elnevezést Marmontel eredetije után. Beöthy részletesen szól e művekről.¹³ Kazinczy nem szerencsés elnevezést választ. Midőn véletlenül tolla alól kiszalad e műfaj akkori neve, egészen helyesen mondja ez elbeszéléseket a nép nyelvén *magyar történeteknek*. A *szív-képző* jelzőt is mesterkéltnek mondhatni.

Kazinczy az angol irodalomból Shakespeare-en kívül három író művéből fordít: Brydone és Sterne műveiből és Ossian énekeiből; de amint Shakespeare-t nem, a most említett írókat sem az eredeti angolból. A 9 kötetes kiadásban ezek közül először Brydone Péter *Etna* című útirajza jelent meg az utolsó kötetben. Brydone (1714–1818) angol utazó, ki az európai szárazföldet, az Alpokat és Appennineket beutazván, Olaszországra és Málta szigetére vonatkozó tudományos megfigyeléseit 1773-ban két kötetben Londonban tette közzé A

¹³ Id. m. 83-87. l.

Lawrence Sterne (1713–1768)

Tour through Sicily and Malta címmel. Franciára Demeunier (1775), németre Frollikofer fordította (1777). Nagyon olvasott munka volt, mert 1783-ban Lipcsében a német fordításnak 3. kiadása jelent meg két részben. Kazinczy nem ismerte az egész művet, csak az *Aetnát*, s óhajtja, bár az egész útirajzot olvashatnák magyarban is, mert „az ám a’ festés”. Nyilván valamely német folyóiratban találta e részt, s 1806 végén már úgy említi, hogy lefordította s az *Egyveleg Irások* IV. kötetébe szánta. Ez összesen 16 lapnyi részlet Brydone-nak az Aetna tölcséréhez, illetőleg annak legmagasabb pontjához tett fáradságos, de rendkívül tanulságos utazását festi.

Sterne Lőrinc műveit, a *Yorick leveleit* és *Érzékeny utazását* már fogsága előtt ismeri Kazinczy. A XVIII. századnak e híres angol írója (1713–1768) egyszerű falusi lelkész volt, de midőn *Tristram Shandy* című regényének az eleje megjelent, lemondott állásáról, Londonba költözött, s egy csapásra népszerű író lett. Franciaországban két ízben is hosszabb időt töltött, és ellátogatott Olaszországba is. Ezt az utazását örökítette meg *Sentimental Journey through France and Italy by Mr. Yorick* (London, 1768) című művében. Franciára s németre is csakhamar lefordították, franciául 1786, németül pedig Bode fordításában már 1775-ben megjelent. A német irodalomra nagyon érezhető hatással volt; Lessing s Goethe egyaránt dicséri Sterne mélységét. Goethe maga beismeri, hogy nem közönséges hatással volt reá e ritka tehetségű szemlélődő. Igaz, hogy Sterne is az érzelmes, sőt érzелgős áramlatban gyökereszik, de útleírása – mint már Berki Miklós helyesen megjegyzi,¹⁴ nem a Werther értelmében érzелgős, hanem mivel Sterne a maga valódi vagy költött élményeinek érzелgős rajzára szorítkozik, s nem a külső vidék vagy szembe ötlő tárgyak festésére. Ő maga így adja elő utazása célját: „Az volt a céloim – úgy mond –, hogy a világot és embertársaimat szeretetre tanítsam, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint ahogy a szeretetet gyakorolni szokták; ez az utazás tehát azokkal a gyöngédebb indulatokkal és hajlamokkal foglalkozik, melyek bennünket ehhez a célhoz közelebb hoznak”.

Valóban az útirajz csak háttér; vagy ha tetszik, külső keret; a fő, hogy az író a maga aprólékos hangulatképeit élénk tárja: miképp találkozik egy barátal, kinek nem ad alamizsnát, s emiatt aztán szegyenkeznie kell Eliza előtt, aki szerelmet lobbant szívében; miképp fogad Montreuilben egy inast, ki szörnyen tudatlannak látszik, s egészen jól ért mindenhez; miféle késedelmet okoz útjában egy döglött szamar, melynek gazdája megindulva panaszolja vesztességét, s magát okozza a szamar esete miatt. Sterne részletesen, aprólékosan festi a legkissze-



¹⁴ Sterne *Érzékeny Utazása*, Budapest 1907. Olcsó Könyvtár 1489-94. sz. 24-25. l.

rűbb dolgokat, miközben az érzékiségnek is gyakran kifejezést ad, s a trágártól sem mindég tartózkodik. Akikkel Yorick (maga az író, az utazó) összetalálkozik, azoknak egy lépése, egy mozdulata, egyetlen tekintete elég, hogy érzelmes, humoros elmélkedésre bírja, s pompás genrekép készüljön belőle. Montégut e művet élnkségére nézve Heine úti képeivel hasonlítja össze, a megfigyelés hűségére pedig Montesquieu *Persa Levelei*hez méri.¹⁵

Kazinczy az *Érzékeny utazásokon* kívül a *Yorick és Eliza leveleit* is lefordítja. Ennek eredetijét *Letters from Yorick to Eliza* címmel Sterne leánya adta ki apja halála után Londonban 1775-ben. Még ugyanazon évben megjelent németül is Bode fordításában (Hamburg), franciául pedig az *Utazások és levelek* 1799-ben Párisban. Bécsben 1798-ban szintén megjelentek s Lipcsében 1802-ben Bensler fordításában. Sokféle kiadás forgott hát a közönség kezén, s Hettner szerint a Yorick-féle leveleket Goethének Lottéhoz vagy Steinnéhez írt leveleihez hasonlították.

Yorick Londonban találkozik Elizával. Ez anyja után kelet indiai származású, de atyja angol volt. Draper Dániel veszi feleségül, s mint nagykereskedelmi intézet feje Bombayben lakik, majd Suratban. De Elizának ártalmas az indiai levegő, s egy időre Angliába vonul. Itt ismerkedik meg Yorickkal, s levelez vele. *Braminnak* azért mondja, mert az indusoknál a főpapnak tudvalevőleg ez a neve, és Sterne is pap volt. A levelek közül először csak Sterne-éi forogtak a közönség kezén, mert Elizát nehezen lehetett rábeszélni az általa írt levelek kiadására, míg aztán ő is engedett. Yorick észrevétlenül belészeret Elizába, s ez szintén vonzódik hozzá. A szerelemnek ez ébredése, erősödése annyi finom részletességgel van festve, amely csak kiváló művésztől telik. Ezt azért emeljük ki, mert újabban *Yorick és Eliza leveleit* közönséges hamisítványnak állítják, s az angol irodalom némely történetírója Sterne művei közt említést sem tesz e *Levelekről* (Taine, Voinovich).¹⁶ Nem tartozik ránk a kérdés bolygatása, annál kevésbé, mert Kazinczy erről mit sem tud, korában még e kérdést föl sem vetették. Valószínű, hogy Kazinczy Goethe útján ismerkedik meg Sterne műveivel, s budai fogságában fordítja először, mégpedig ekkor Frenais francia fordításából. Későbbi átdolgozásakor előtte van a német fordítás is, sőt figyelemmel kíséri az angol eredetit is, habár nem is érti, csak „divinálja” az értelmet, mégpedig néhol meglepő hűséggel, annyira, hogy Somosy János nem haboz kimondani, hogy Kazinczy értette úgy az angolt, mint nálunk közönségesen szokták, csakhogy eltitkolta.¹⁷

Nálunk Kazinczy az első, aki Sterne-t ismeri és fordítja. Mégpedig ami nála ritkán esik meg, fordításával évek múlva is nagyon meg van elégedve. Az 1795-ben átültetett *Levelekről* 1797 végén is kevélyen mondja, hogy „minden szenny le van fúva” róluk. Aztán évekig pihenteti fordítását, s Kis Jánoson és Szemerén kívül alig tudják író társai is, Sterne említett műveinek fordítása régóta várja nála a sajtót. Döbrentének szintén nagyon megtetszenek *Yorick és Eliza levelei*, elérzékenyülve olvasgatja angol eredetiben, s próbákat is tesz itt-ott: hogyan hangzanék magyarul. Egy angolul értő barátja, kinek nevét elhallgatja, megígéri ne-

¹⁵ Berki M. id. m. 26. l.

¹⁶ Uo. 14. l. A nagy angol lexikon (1911) nem dönt e kérdésben, csak annyit mond, hogy e leveleket Sterne leánya adta ki, de hogy hamisítványok, nem állítja. A leveleket Lord Apsley jelentette ki hitelesnek. Vö. Döbrentei rövid értekezésével az *Élet és Literatura* 1829. évf. IV. k. 201-206. l.

¹⁷ Kazinczy F. *levelezése*, II. köt. 421, 426. l. XIV. k. 437. l. XVI. k. 243. l. Téved tehát Berki M., midőn azt hiszi, hogy Kazinczy Bode német fordításából ültette a *Leveleket* s az *Utazást* irodalmunkba. Id. h. 24. l.

ki, hogy az *Érzékeny utazásokat* lefordítja; de ez csak terv marad, nyilván azért, mert ekkor már híre jár, hogy Kazinczy a *Leveleket* régen lefordította, az *Utazásokat* pedig most fordítja. A *Levelek* kéziratát 1812 júniusában küldi Helmecczynek, de az *Utazásokat* csak a következő év augusztusában ülteti át irodalmunkba, éppen akkor, midőn újtó merszsége a legkorlátlanabb. De a cenzori engedélyen n agyon aggódik, mert e fordítását óhajtva óhajtja nyomtatva látni. Aggodalmát még növeli az a körülmény, hogy Szentmiklóssy elijeszti a munkától Trattner, mivelhogy „galád írás” és semmiképp sem méltó egy Kazinczy tollára; tele van francia szólásokkal, s ezeket Kazinczy le sem fordítja. Attól fél hát Kazinczy, hogy Trattner e művet nem adja ki. Annál teljesebb öröme, hogy a cenzor nemcsak semmit nem töröl, hanem a műnek tartalmát is, fordítását is dicsérettel halmozza el. Legalább – úgy mond – Trattner láthatja: mit ítél az „isten munkáról” mindenki, akinek „értelme, szíve, ízlése mévelt”. Kölcsey is megszereti Sterne művét, csak azt sajnálja, hogy Kazinczy franciából fordította, s ki nem leste: vajon nyelvünknek humoros oldalára vonatkozólag miféle kincsei vannak még elrejtve. Maga a mester a mű értékéről alkotott véleményét soha sem változtatja meg, hanem fordításával annál elégedetlenebb lett, megvallván, hogy ha „valami, ez volt igen rosszul dolgozva”; pirulva tekintett rá, 1820 áprilisában tehát átdolgozta, s élete vége felé új kiadását tervezte.¹⁸

Ossian énekeivel szintén Goethe műveiből ismerkedik meg, de úgy látszik, eleinte nincs annyira elragadtatva általuk, mint a kor áramlata, s az ő rendkívüli fogékonysága után gondolhatnók. Aligha osztozik Herder és Goethe ítéletében. E költemények a XVIII. század 60-as és 70-es éveiben roppant hatást tesznek a német irodalomra, s többféle fordításuk keletkezik.¹⁹ Ezeket a magyar írók közül is többen olvassák, mint Báróczy, Ráday, Kazinczy, Bacsányi, később Virág, Kisfaludy Sándor és Csokonai.

Bacsányi az első magyar tudományos folyóiratban a közönséggel is megismerteti, egy énekét már 1785-ben lefordítván, Kazinczy 1788-ban elküldi Báróczynak: adjon róla véleményt. Báróczy hajlandó is erre, csak a német fordítást megszerezhesse. Mit ítél Ossian első fordításáról, nem tudjuk, valószínűleg dicséri; mert e fordítás a meginduló folyóiratnak mindjárt első számában megjelenik Ossian rövid jellemzésével Orczy Lőrinc bárónak ajánlva *Ossian Utolsó Éneke* címmel.²⁰ Aztán egy kis töredéket *Oszkár halála* címmel hősi hatásokban fordít, majd ismét prózában nagyobbrészt *Kárthon* címmel.²¹ Bevezető soraiban azt ígéri, hogy Ossian énekeiről bővebben fog szólni, ha idővel az egészet kiadja. Ezt az ígéretét ugyan nem teljesíti, de Ossiannal fogságából kiszabadulása után is foglalkozik, s rímtelen szabad verses sorokban fordítja *Az Iniszhonai Háború* című énekét, amelynek kéziratával az őt Bécsben látogató Virágot ajándékozza meg (1802). Ez pedig az ajándékot Kazóczynak küldi, aki azt évek múlva az *Erdélyi Múzeumban* közli.²² Az öreg Ráday Gedeon is osztozik az ossiani művek iránti rajongásban, és szintén fordít egy töredéket *Eviratta* címmel, s kiad-

¹⁸ Kazinczy F. levelezése, IX. k. 477. l. XI. k. 29, 43. l. XII. k. 379, 407. l. XIII. k. 168-171, 361. l. XV. k. 246. l. XVI. k. 268. l. XVII. k. 135. l.

¹⁹ L. ezeket Heinrich G. *Ossian* c. tanulmányában (Budapest, 1903), 16-17. l.

²⁰ A kassai Magyar Múzeum 1788. évf. 38-50. l.

²¹ Uo. 197-200. l., uo. II. köt. (1792) 299-303. l.

²² *Az Iniszhonai Háború*. Ossziánnak egyik éneke, Bacsányi által 1798. fordítva.

James Macpherson (1736–1796)

ja Kazinczy *Orpheus*ában.²³ Ő is, Bacsányi is németből fordít, mégpedig minden valószínűség szerint Harold után.²⁴

Íróink akkor még abban a felfogásban élnek, hogy e búbánatos hangú epikai énekeket egy Ossian nevű kelta bárd írta a Krisztus utáni harmadik században Skóciában. Bacsányi is osztozik az általános meggyőződésben 1807-ig, míg a költemények eredeti gael nyelven meg nem jelentek. Akkor megváltoztatja régi felfogását, s azokkal tart, akik az énekeket Macpherson hamisítványának hirdetik. Ő adta ki e műveket először angolra fordítva 1760-5. Kazinczy megmarad régi felfogása mellett, s bár figyelemmel kíséri e nevezetes irodalmi kérdés történetét, semmi okot nem lát véleménye megváltoztatására,



nemcsak fogsága előtt, hanem azután sem. „Minekutána – írja fordítása bevezetésében – ezen Költeményeknek régisége felől hosszasan és nagy tűzzel folyt a’ per, ’s a’ gael Originál ki vagyon adva,²⁵ ’s ezek az énekek még új nyelvre fordítva is elég bizonyosságot tesznek önnmagok felől: azon álmélkodhatni inkább, hogy ez iránt mint támadhata kérdés, ’s a’ per hogyan folyhatott illy hosszú ideig”. Fogságának komor hangulatához, sőt hazánk szerencsétlen helyzetéhez is nagyon jól találtak e borongós énekek, amelyekben Ossian, a híres Finngal fia, a hős Oszkár atyja, nemzetének legnagyobb énekes, megörökíti atyjának, önmagának, fiának s vitéz társainak dicső tetteit. Mély elégtelenség s óhaj hozzáuk panaszból, s nagyszámú különféle harcok és szerelmi történetek előadását ilyen vagy hasonló refrain kapcsolja össze: Tetteim dicsősége elröppent! Bánatban ülök a sírok mellett, feleségem és fiam sírja mellet, akik többé nincsenek. Oda Kaledonia dicsősége!

Kazinczy budai fogságában teszi az első kísérletet Ossian fordításában mégpedig *A’ Szelmai Dalokat* ületi át legelőbb nyelvünkre Petersen stuttgarti tanár fordításából, szem előtt tartván Goethe fordítását is.²⁶ Úgy látszik, innentől fogva évekig nem foglalkozhatott Ossiannal; vagy nem kaphatta meg jelesebb fordításait, vagy egyáltalán semmit sem dolgozhatott. Csak a munkácsi fogházban vehette elő ismét Bürger fordítását, a *Karrik-Thura* című éneket, s ültette át nyelvünkre, ecetbe hányt vasdarabból készült tintával lopva szerzett papirosra írván le. Jelenleg is megvan a széphalmi mausoleum ereklyéi között.²⁷ E kézirattal

²³ I. köt. 103-124. l.

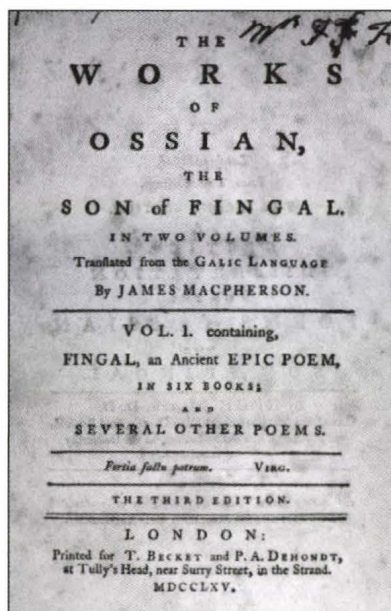
²⁴ *Ossians Gedichte aus dem Engl. u. zum Theil der Celt. Ursprache* übersetzt v. Edm. v. Harold, Manheim, 1782. 3 k. – *Neuentdeckte gedichte Ossians* übersetzt v. demselben, uo. 1795. – V. ö. Császár E. *A német költészet hatása*, 134. l. Heinrich G. tanulm. 76-80. l.

²⁵ IX-X. l. 1807-ben 3 köt. latin fordításával együtt s a művek hitelességéről szóló tanulmánnyal.

²⁶ *Akad. Ért.* 1814. évf. 14. l. Az id. bevezetés XIII. l. Petersent nem említi.

²⁷ Uo. Ennek egy másik, szintén ott készült másolatát Cserey Farkasnak küldte ajándékba.

Virágnak kedveskedik, értesítvén őt, hogy a kiadásban ezt neki ajánlja. Virág meghatva olvassa a fordítást: „Mennyei Költemény nyelvünkre nézve is! – kiált fel elragadtatásában. – Nekem énekelte! elfogadom a’ legforróbb indulattal, édes barátom! ezt a’ nagy, jeles ajándékot”. Annál inkább megilletődik Kazinczy ajándékán vagy ajánlásán, mivel már régen buzdígtatta barátját Ossian fordítására, mert – mint mondta – „*Minden* megvan benned, a’ mi arra kívántatik”. Kazinczy vagy e buzdítás hatása alatt, vagy már régebben több töredéket lefordított e költeményekből Denis és Rhode fordítása nyomán.²⁸ 1804 februárjában már 7 részt mint sajtóra kész fordítást említ, amelyek közül mindegyiket egy-egy jó barátjának akar ajánlani. Mikor eleinte 5 kötetre tervezi *Egyveleg Írásait*, az ossiani műveket az utolsó kötetben szándékozik kiadni (1804-1808). Döbrentei a Cserey Farkasnak küldött *Karrik-Thurát* olvasván, de különben is megszeretvén



Ossiant, szintén fordítani kezdi, s a *Lórai csatát* át is ülteti nyelvünkre. Kazinczy buzdítja, hogy eredeti költeményeiben is törekedjék Ossiant utánózni, s csakugyan a *Klára Visegrádon* című elbeszélésében meg is kíséri ezt Döbrentei, de csekély sikerrel.

Hogy Kazinczy Ossian teljes fordítását kiadja, erre még akkor nem gondolt. De Virág ismét próbálgatja őt a fordításra rábírní, hadd olvassa a magyar is ezt az érzékeny költőt. Mástól már nem is várhatni e munkát, mert „Batsányi oda van”. „De Te! – írja hozzá – engedj nagy lelkednek egész szabadságot, és énekelly! Te énekelly, mondom, és szívre ható so-raiddal éleszd barátodnak tüzet.” Kazinczy azonban még mindig csak az említett hét részt akarta a *Messias*ból fordított töredékeivel együtt egy kötetben kiadni. Két hosszabb eposzát, a *Finnghal* és *Temora* címűt nem szándékozott lefordítani. De Helme-czy alighogy a 9 köte-tes kiadás ügye valamennyire a rendes kerékvágásba jut, rábeszéli Kazinczyt, hogy Ossian teljes fordítását is vegye föl a 9 kötetébe. Kazinczy hiúságának nagyon hízeleg Helme-czy buzdítása, és az az ítélete, mely a Virág főntebb idézett véleményét a fő pontra fokokozza, me-rész önérzettel vallja be: „Érzem – úgy mond – hogy Ossiant *legméltóbban* én fordíthatom”. E meggyőződés igaz is volna, ha Kazinczynak pusztán nyelvbeli gazdagságát s rendkívüli nyelvkészségét tekintjük, de éppen nem igaz, ha ízlésére, amely éppen a régi és népnyelv na-ív hangját becsülte legekevésbre, és a fordításra vonatkozó elveire s azon téves felfogására vagyunk figyelemmel, hogy a fordítások a régi időben szenvedhetők. Erről azonban a következő szakaszban akarunk szólni.

Kazinczy az ossiani költemény régebbi fordítását 1814 áprilisában küldi Szemerétől Pestre, s ezután határozza el magát, hogy a két nagyobb eposzt is lefordítja, s a IX. kötetben adja ki. Ez elhatározásra nemcsak Helme-czy buzdítása indítja, hanem az a körülmény is,

²⁸ *Ossians u. Sineds Lieder* übersetzt von. Mich. Denis. – *Ossians Gedichte*. Rhythmissch übersetzt von J. G. Rhode, Bsrin 1800, 3 köt.

hogy Bacsfányi 1809-ben a franciákkal együtt Párizsba menvén Ossian-fordítását is magával viszi, úgy hogy az „nap fényt látni nem fog”. De ha látna is, neki nem kell félni az összehasonlítástól. Mert ami már Bacsfányitól megjelent, s amit ő kéziratból ismer, az övéhez mérve elmaradt kísérlet. „Illő tehát – mondja –, hogy Ossiánt más fordítsa. Én kész vagyok erre.” Hozzá is fog a munkához, mert ő a V-VI. kötetben akarja kibocsátani, míg Trattner a VI. és VII. vagy VII. és VIII. kötetben. Munkájával gyorsan halad, s azt ígéri, hogy novemberre kész lesz sajtó alá. Csakhogy előbb még a Rhode s különösen Ahlwardt²⁹ fordítását kéri Helmezy által. Amazt meg is kapja, de emezt hiába sürgeti. Mind e mellett a Denis és Rhode fordítása alapján november közepéig elkészül a magáéval, decemberre a földrajzi és történelmi tárgymutatóval is, és Szemerétől azonnal küldeni szándékozik. Előre tudja, hogy fordítása mind reá zúdítja az újítás ellenségeit, mert érthetetlennek találják, s „ezért adják majd meg nekem” – úgy mond, de folytatja – „a’ Philologus mind barátom lesz ’s látni fogja, mit köszönhet nekem az *elrontott* nyelv”.

Munkája közben gondolkodóba esik. Ímhol ez már hetedik dolgozata. Hát ugyan mire való ez az éjt nappallá tevő kemény munka, mely nemcsak semmi anyagi hasznot nem hajt, de sőt az olvasók egész seregét ellenségévé teszi? Egyáltalán mire való Ossian fordítása? Ki akarja, ki olvassa? Csak lelki szorgalma éleszti munkakedvét, hogy fordítása új átdolgozásához fogjon, s a következő év elejére el is végezze. De még most sem küldi a kéziratot, mert „Szemere lesegeti botlásait, ő meg az előszót írja. Mit nem adna érte, ha Ahlwardt fordítását is láthatná. Addig egyre vonakodik kéziratát küldeni, s január 21-én kijelenti Helmezynek, hogy egyáltalán nem is küldi, míg Ahlwardt és Stolberg fordításával össze nem hasonlítja.”³⁰ „Alkalmasan – írja – ez az én Ossziánom lesz félszázadig is az eggy Magyarra fordított Osszián; illő hát, hogy minél elkészültebben adjam”.

Hogy a könyvvizsgálat nehézségein átéssék, a sárospataki plébánossal akarja az engedélyt munkájára íratni. S hogy a plébánosnak, aki különben barátja, semmi aggodalmat ne okozzon az engedély megadása, eléje teszi a Denis és Rhode kiadásait is. Eleinte a két Wesselényi képével akarja díszíteni a két kötet fordítását, mivel a híres zsbói ménesnek Ossianból vettek neveket. De aztán Döbrentei és Cserey Farkas figyelmeztetésére eláll e szándékától, s az ifjú Wesselényi képe helyett Spissich Jánosét választja, mely a VI. kötet előtt csakugyan meg is jelenik. Hanem az ifjú Wesselényinek mégis szeretne valamiképp kedveskedni. Legalább hát nevelőjének s meghitt barátjának, Pataky Mózesnek a képét akarja valamelyik kötet előtt közölni.

Kazinczy szavának áll, s nem adja ki kezéből fordítását, míg Ahlwardtéval össze nem hasonlítja. S mivel ezt Helmezytől hiába várja, magának kell megszereznie utolsó bécsi útjában. Hazafelé jövet sokszor előveszi, s igazolva látja föltételét, hogy Ahlwardt felhasználása nélkül ki nem adta a maga fordítását. Mert Ahlwardt azt állítja, hogy a többi fordító előtte sokszor olyat mondott Ossiannal, amit az nem mondhatott, s aminek semmi értelme. Még jóformán ki sem piheni Kazinczy a hosszú út fáradalmait, nekiáll az utolsó átdolgozásnak. Június 1-jén ér Széphalomra, s 15-én már az első rész átdolgozott kéziratát postára teszi a

²⁹ Ossian's Gedichte im Metre des Originals, zum erstenmal übers. v. Ehr. W. Ahlwardt, Lipcse, 1811. 3 köt.

³⁰ *Ossian' des Sohnes Fingals Gedichte*; nach dem Engl. der Macpherson ins Deutsche übers. von F. Leop. Graf zu Stolberg, Hamburg, 1806, 3 köt.

kiadóhoz. Elhihetjük neki, amit maga is ír, hogy „feszített szorgalommal” dolgozott munkáján, és „szó nem maradt szó mellett régebbi dolgozásában”. „Bizony – mondja –, az én újabb fordításom nagy nyeresége lesz a Magyar publicumnak”. De minél lázasabb sietséggel dolgozik, annál jobban összeesküszik ellene a véletlen. A *Temorának* júliusban Pestre küldött kéziratát Trattner szolgálja elveszti, s a kiadó csak 10 nap múlva meri bevallani Helmezynek, mi történt a kézirattal. Kazinczy az egész 8 énekes eposzt újra kénytelen sajtó alá írni. De az ő páratlan munkakedvén semmi ki nem fog. Szeptember 16-án kapja a hírt, s 5 nap múlva már az 5. éneket írja. Kevéssel utóbb az első kötet már meg is jelenik, s Kazinczy nagyon különböző ítéleteket hall felőle. Tudja, hogy kevesen olvassák, de szükség, hogy mi is bírjuk e munkát. Reméli, ellenségeinek egy része megbékül vele, ha a II. kötet végén álló szómagyarázatokat olvassa, mert onnan látja, miféle rejtett kincsei vannak nyelvünknek.

1815 végén megjelenik a kiadás VI. és VII. kötete, Ossian énekeinek nagyobb része.³¹ A belső címlapon *Ossziánnak Minden Énekei Három Kötetben* olvasható, de a III. kötet soha sem jelent meg, s úgy látszik, Kazinczy nem is fordította le a még hiányzó három költeményt. Az első kötet a *Bévezetésen, Geographiai és Híztóriai Mutatón* kívül a következő költeményeket tartalmazza: *Fion-Ghal* 6, *Kathlóda* 3 énekben, *Kombála*, drámai költemény, amelyet Kazinczy is szabad versekben fordít; *Berrathon*, *Kárthon*, *Króma*, *Kuchullin halála*, *Barthúla*, *Kalthon és Kolvála*. A kötetet szó- és szólásmagyarázatok zárják be hét lapon. A második kötetben *Temora* van legutoljára téve a kiadó tévedéséből. Előtte olvashatók a következő énekek: *Karrik-Thura*, *A' Szelmai Dalok*, *Lethmon*, *Ojthóna*, *Az Iniszthonai Háború*, *A' Lórai Csata*, *Ojna-Morul*, *Konlach és Kuthona* meg *Golnadona*. Ezt a kötetet is *Magyarázatok és Glosszárium* rekesztik be tizenegy lapon.

³¹ Kazinczy F. *Levelezése* I. k. 239, 569. I. II. k. 328, 470, 506, 535-536. I. III. k. 162, 304-305, 327, 439, 467, 476. I. IV. k. 2. I. V. k. 66, 333-334, 493, 567., L VIII. k. 372. I. IX. k. 131. k. XII. k. 179, 207, 209, 236, 255, 276-277, 281, 305, 322, 341, 347, 374, 542, 601. I. XIII. k. 152, 244, 274-275, 288, 328. I. XIV. k. 2. I.

POZSGAI GYÖRGYI

Versek

Közerzet

Már csak egy-egy mosoly
őrzi a létezés lényegét;
pusztulnak a földbe szórt magvak.
Szemeink kísérik a
télből menekülő
vadludakat.
Sóvárgón, itthagytottan
süllyedünk életünk
horizontja alá.
Még karjainkba záránk
a holnapot,
lecsitulva babusgatnánk
szívünkbe megtérő reményeket.

Epizodikus emlékezet

Fehér hajú nagyanyám
meséiben kiszöktek a fák,
sárgarigók fészkeltek
tekintetében.

Lombtalan ősz
áttetsző ködén át
felfénylő szeméből
kétségbeesés árad.

Pokoli idill

Radnóti Miklós emlékére

Agytekervényeid mélyére hullva
látod „kizökkenni az időt” .
Tétova Hamletként szemléled
a megállíthatatlan pusztulást.
Néma kiáltásod szögesdrótra ütközik,
a széttört világ fojtott szavait
kitörli a megaláztatottság.
Hol van már a gyermekkor!
A konok büntudat sem számít többé,
hogy te életben maradtál szeretteid árán.
A múltó időben még halványan derengnek
a vágyott szépség körvonalai,
pillantokra megmozdulnak a tárgyak,
de a napot kormos gomolyag lepi el...
A hold halott – átláthatatlan éj a világ.
Öntudatod lángját fagy emészti,
csak a csüggedtség kontúr nélküli foltja
tárja ki az emlékezés kapuját...
Bombák lávája fröccsen a képre.
szürke égbolt, ködös kékség –
otthon járó tekinteted egy repülőbe botlik.
Madarak bársony tollát sóvárogja a föld.
Az elvetemedett halotti csendben
a szülőföld szellőjét emelik át a hegyek.
Zölden friss nyári mezőt képzel
a behavazott táj helyébe,
felröppen kezdről
az a bizonyos szarvasbogár.
Az idill hexameterre lüktet lelken...
Más szívében is dobog távoli hangod?
Messze, a nap közelében honolsz,
bár a halott föld ölébe omlottál.
Itthon vagy, ahová vágytál. Bennünk.
Tartást adsz, hogy el ne essünk,
a változó szelektől szennyes ösvényeken.
Szemünkkel kémleled a mélység útjait,
felvillansz olykor a mosolyokban,
mezőkön, mikor hazaballag a birkanyáj.
Kell, hogy gondoljunk rád!
Lombjainkat vihar szaggatja –
törzsünk egyenes marad?

TUSNÁDY LÁSZLÓ

Kazinczy küldetése

Vallomás

„Vallomás egy eposz”-ról – így írtam le először a címet, de egy nagyon is új, nemrég született vers esetében a műfaji meghatározás fölöttébb bizonytalan lehet. Joggal mondhatja bárki, hogy ezzel a szerzőnek kellene tisztában lennie, mert különben könnyelműen fogott lantot a kezébe. Talán jobb volna a poéma elnevezést használni, sőt a már jó régen bevált „elbeszélő költemény” kategóriáját vagy a magyar irodalomban oly különös és szinte egyedüli rangot elért „lírai eposz” elnevezését, de ezen a téren, minden lehetőség közül hozzám az eposz áll a legközelebb. Jelenlegi munkámra is ez az érzés, szemlélet nyomta rá a bélyegét. Ez volt jelen a megvalósulás közben is: a mindenséget átfogó olyan szárnyalás, amely az eposzban a legteljesebb. Ugyanezt éreztem akkor, amikor Janus Pannonius teljességével néztem szembe. Mindez akkor is így van, ha mélységesen tisztелеm és elfogadom József Attila meghatározását: „Egy vers egy élet”. Mennyi és mennyi példa van arra, hogy a legrövidebb lélegzetű költeményben is a mindenséget vágyik „versebe szedni” a költő, és soha senkit sem lehet megfosztani ettől a boldog érzéstől, ha ez sikerült.

Az „eposz” említésével én valójában mélységes vallomást teszek: olyan műfajról beszélek, amelytől – első hallásra – sokan megijedhetnek, még akkor is, ha a klasszikus eposzok kitörülhetetlen, mély és szép nyomot hagytak a lelkükben. Mi ennek az oka? A szálak nagyon messzire vezetnének. A számomra figyelmeztetés, és – őszintén szólva – szép és nagyon komoly fenyegetés is egyben József Attila „Eszmélet” című verse. Ő egy óriási lírai remekben jutott el a végső határig, addig, ameddig az emberi tudat egyáltalában eljuthat. Az örök éjben eliramló, kivilágított nappaloknak a vonatablakszerű lámpafényében ő is csak áll és hallgat. Tasso ilyen nagy pillanatokban írta le a „non so che” (nem tudom, hogy mi – miféle) bűvös és őszinte szavait.

A küszöb ott van előttünk, és az eposzírónak ezt kell átlépnie, épp az őszinteség, épp a teljesség miatt. Mi ennek a küszöbnek a lényege ma? Az agónia. A szeretet agóniája, iszonyú haláltusája, az, amely korunkat oly félelmesen jellemzi. Aki csak az eszére támaszkodik, a legtermészetesebben azt nyilatkozza, hogy ezt tudomásul kell venni, mert ha boldogan akarunk élni, akkor el kell fogadnunk azt a kort, amelyben létezünk. Én viszont csak úgy tudok boldogan élni, ha másokat is boldogoknak látok. Kicsiny hazánk egy részét már eladták, elherdálták. A gémeskútjainknál sokkalta nagyobb szűnyogok szívják ki vérünket, sőt Isten áldotta hatalmas vízkészletünket is. Nem cinizmus-e az, ha a vészharang megkondítása helyett boldogságról beszél az ember? Nem! Egyáltalában mire alapozom ezt a képtelenséget?

Arra a végtelen erőforrásra, amely nyelvünkben van, amely egész művelődésünkben ott izzik, lángol, lobog, és arra vár, hogy új életre keljen a hervadó szívekben. Arra a hatalmas szellemi tartalékra gondolok, amelyet semmilyen rabló nem vehet el tőlünk, amely egy új, nagy és végleges szellemi honfoglalás alapja lehet.

Nem képzelgés-e mindez a részemről? A körülmények ilyen szintű tagadása nem kockázatos-e? Az életnek anyagi alapjai is vannak, a szellemi mennyivel több, mint a levegő? Semmivel sem több, de az maga a lélek, a püünkösdi mindent magasba emelő fuvallat, szélzúgás.

Sok példát hozhatnék fel, de én most elsősorban Kazinczy Ferencről akarok beszélni, és látszólag minden mást szóba hozok, csak őt nem. Dehogynem! A mi megmaradásunk azonos az ő küldetésével. Szent István életműve, Szent Erzsébet csodaléte, Hunyadi János győzelme és több más réges-régi esemény a mi éltető forrásunk, ugyanúgy, mint Rákóczi és Kossuth csatái és 1956 magasabb lelki minősége, létet sugárzó áramlása. Hó és halál jött: tatárdúlás, törökdlás, orosz segédletű Világos, Trianon, „felszabadulás” és 1956. november 4.

Az óra megállt? Lehullt a mutató? Vannak, akik ezt el akarják hitetni velünk. De ez a tétel – minden látszat ellenére – hamis. A szunnyadó magvak életet remélnek. A jövő vágya ott repes a szívünkben. Ezt áhítja a nyelv is, melynek reményteli csírái ott munkálnak a bontakozó gyermeki elmében. Magyar nyelv és Kazinczy Ferenc elválaszthatatlanok egymástól. Ha tankönyveink programjain, titkain tűnődünk, akkor könnyen rájövünk arra, hogy a lélek pogromjával állunk szemben – több esetben is. Tudatosságról van-e szó, vagy a szerzők tájékozatlanságáról? Ez itt eleve nem lényeges. Kazinczyban olyan mély hit élt, amely nélkül egész küldetését nem lehet megérteni. Bérnalkozó kislányának gyönyörű imákat írt. Nem „isteni beavatkozás” van az ő életében, hanem isteni jelenlét. Alkotásában, mindabban, amit maga után hagyott, a teremtés műve folytatódik – egész nemzetünk számára.

Ez az ő küldetésének a sorsa. Az bizony folytatódott gyermekében, Kazinczy Lajosban is. Ő volt az utolsó aradi vértanú. 1849. október 25-én reggel, a fegyverek szívére, fejére néztek. A gyilkos robaj előtt bátran ezt kiáltotta: „Isten, ne hagyd el szerencsétlen hazámat!” Ez a mondat immáron mindennapi imánkban szerepelhet.

Huszonkét éves voltam, amikor egy nyári nap alkonyán Aradra érkeztem az öcsémmel. Leszállt az est, mire a vár felé elindulhattunk. Egy pontonhídon kellett átkelni. Rozoga volt. A korlátja sem volt meg. A közelünkben kavargott a veszélyes ár. Vigyázni kellett, mert a közeledő éjszaka sötétjét a távoli pislá fények alig-alig oszlatták el. Valaki jött utánunk. Kerékpárjával világított. Rendőr volt, de magyar az Isten adta. Megtudta, hogy az aradi várhoz igyekszünk, ő szolgálata végeztével, éppen hazatért, de szándékunk meghatotta, és mindent megmutatott, amit akkor látni lehetett az aradi vár környékén. Lehet, hogy az ismeretlen sírban, jel nélküli rögök között örök álmát alvó Kazinczy Lajos földi maradványai fölött is elhaladtunk.

Azóta gondolatban sokszor kelek át a Maros hullámai felett. Az öcsém és a magyar rendőr társaságában nézem vértanúink szent helyét.

Bizony mondom, én ott és akkor értettem meg Kazinczy küldetését.

Kazinczy küldetése

(Részlet)

VII. ének – A küldetés folytatódik

Kereslek, Költőnk, Űstökös, közöttünk
légy, ha ez a halk fény nincs ellenedre;
hadd lásson újra a mi árva földünk.

Hajnalként jöjj, Petőfi, felderengve!
Áldott arcodról a napfény sugárzik.
Ne törjön az ajkakra félsz hebegve!

Nagy terhet hordunk, háznýt, óriásit.
Megváltást hozz e bánat tépte népnek!
Az jó, ha vész-száj itt hiába ásít.

Zarándok-lábad városunkba lépett.
Nem szelte ketté még a csúf felosztás.
Forrás nem őrzött durva lepedéket,

de azt láthattad, hogy már itt a rontás.
Nagy ember, hozzánk érkezel a fényvel.
Szavunk édes – tőled e nagy rajongás.

Te Széphalomba mentél szent reménnyel,
hogy erre járj, a szív repesve súgta;
örök május virágát hinti széjjel.

Szemed gyógyírt lövelljen félsz-bajunkra!
Kalászhad zengje: győzelmes az Élet!
Tudjuk, hogy a vég nem vár jó fajunkra.

A szép soraid a lelkünkben élnek,
Kazinczyban megláttad ős-erőnket;
gát volt, örökkön vést legyőzve véd meg.

De rút igazság fájón felütődhet:
méltatlan lények e szent helyre jöttek;
istálós sors jut régi, tiszta főnek.

Zászlónkat éri gyalázata földnek;
Petőfi így ír: – Ha fia születne,
hogy megtanítsa, együtt idejönnek,

s az leckét a hazát szeretni venne;
erősítse meg ez a szörnyű szűgyen,
hogy ezt legyőzze, vágy itt gyúlna benne. –

Lelkem álomba hull, tompítva mélyen.
Keresem Őt, kit várt halál vidéke,
költői hangját halljam, nagy reményem.

Tévelygés útja nem jutott a révbe.
Követsz te engem, hogy ragyog az arcod;
mondd, mondd: „Létünknek nincs még itt a vége!”

Nem zord e hon. Nem ró ránk szolgál-sarcot.
Minden köve, alapja áll szilárdan.”
Erdélyi fákra könnyözön viharzott.

Sátán-diadal trónon, arany-árban.
Patyolat-lelkek nádasban repülnek;
a test a láncban, Lélek Napsugarban.

Sorsunk miatt rám csönd-madarak ülnek.
A legtisztábbak leltek bős hurokra.
Ifjú Kazinczy így üzen az úrnak:

„Jéghegy fenyeget, hogy zár már burokba;
a csillagtábor alatt szent a béke,
sátrak sora vár itt a bajnokokra.

udjátok, társak, hogy az éj vidéke
miért kiáltott, mit mond tompa fénye?
Permetnyi harmat lett a rétnak éke.

Apám hírt ad, most ez az ő igénye,
engem mindig kísér a drága képe.
Visszhangosan a pusztá szól e tényre.

A ló nem iszik, vér hullt tó vizébe.
Erős a szél. Oly furcsa zokogása.
Egy rút varázsló hogy ült itt e népre.

Tart még a harc. Tart még a lobogása.
A tág időbe mered a tekintet.
Látásod, atyám, kínjaim fogyása.

Orcád egészség, új erőt behinthat;
vigasztalj engem, üzd a szenvedésem!
Védd mind az emberi értékeinket!

Minden reszket. Levél szél-zízenésben.
Megjő a félelem kígyó-alakban,
reményt fogyaszt el vad, mohó evésben;

lángot lobbant fel vészes indulatban.
Üvöltést, zúgást zenget éji leple;
jövendölés szól hozzám e szavakban;

körös-körül láng nyelve fenyegetve,
a népemet ítelték most halálra.
Jogot keresek végsőkgi lihegre.

Szőlőindának torz csavarodása...
Szibériának örök hóviharja
jó, s készít minket az udvar a bálra.

Szóljak veled, atyám, szívem akarja.
A semmibe szállt, hullott küldetésed?
Álom sodorta jövőnk messzi partra.”

Kazinczy Lajos atyjával beszélget
nagy szenvedéllyel. Fent ezernyi szikra
felfényli a célt. Áldott, jó eszének

a képe az ég. Néz hajlékaikra,
fényragyogásos kristály-otthonokra,
magasból permet hull, sok csillag-ikra.

Az égi érc derül magasztosokra.
Egy kristály előtt feltűnik az atyja,
nagy csendességgel egy sánc közrefogja.

Egy ablakból tekint felé az anyja.
Látják, a drága homlokon a sebhely.
Mély-néma a csillagok jó csapatja.

„Mért néznek így rám, jövőm, vajh, mi rejt el?
Mi van rajtam? Mi hull a homlokomra?”
Hamar felébred, s érzi, ott a sebhely.

Az alvilág hada zúdult honomra.
A napnak arca nem hullt éjszakába.
Sívó szél fúj. Tört forrásos oromra.

Láncunk nem roppant. Mind maradt, a kába.
A himnusz helyett szólt unalmas ének.
Romlott erőt varrt sors népem nyakába.

Nem ember jött, a hiéna hírének
tanúja Brescia, Haynau hatalma
méltóságunkra tört, díszét a népnek

alázta – az sok győzelmét aratta.
Előbb halállal sújt hős olaszokra.
A mélyben voltunk, vágtyunk fényre, napra.

Kitárt kezünk az eget ostromolta.
Október hatodika, nagy a gyásza:
vezéreinknek lett a vége, holta.

Mi torz, alantas, népünket gyalázza.
Az egész haza lett fekete sátor,
ördög-vetésnek a nagy aratása.

Haynau Kazinczy létére rátol
még több napot, ám a hóhér kezében:
leget szívhat, hogy tudjon még a gyászról.

A hős börtönben, még a földi létben.
Huszonkilenc éves. E kor virágzik.
Test-temploma, a fej édes diszében.

Álmában pajkos szellő véle játszik:
születésnapra várna édesapja,
az alkalom szép ünnepet sugárzik.

Hajnal! Gyász-szárnyak szállnak már a bajra.
A rövid élet röppen: titka rejt el.
Fegyverrobaj! A had megy elhaladva.

A homlokon örökre ott a sebhely.

RICHARD PRAŽÁK

A magyarországi jakobinus mozgalom cseh visszhangja Kazinczy Ferenc Cseh- és Morvaországban

A magyarországi jakobinus összeesküvés számos résztvevőjének volt kapcsolata a cseh országrészekkel. Martinovics 1784 és 1792 között levelezett Lamberg gróffal, a morvaországi felvilágosodás jelentős képviselőjével, 1791-ben Bécsben megismerte Born Ignácot, 1792-ben pedig a prágai Cseh Királyi Tudós Társaság több jelentős képviselőjével került kapcsolatba. Hajnóczy levelezését a budai fogságban bizonyos Novák parancsnoka segítette kicsempészni, aki talán – de nem biztos – cseh származású volt. Hajnóczy hagyatékában maradt egy cseh nyelvtan, egy cseh énekeskönyv, valamint Kollár Ádám Ferenc és Bél Mátyás írásai. A halálra ítélt, majd kegyelmet kapott Hirgeist Ferenc pártfogója, František Deym gróf a cseh nemzeti mozgalom híve volt. Hirgeistet fogságból való szabadulása után gazdatisztként foglalkoztatta a csehországi Vodice községben lévő birtokán. Makk Domokos a Cseh Királyi Tudós Társaság tiszteletbeli tagjának, Batthyány érseknek a megbízásából utazta be 1792-ben Csehországot, hogy a cseh erdőgazdaságot tanulmányozza.¹ Vizsgálatot indítottak Magnus Czeynard morvaországi udvarmester ellen, mert gyanús kapcsolatait voltak a jakobinus perben halálraítélt Szén Antal testvérével, Szén Károlyval.² Besúgóí jelenítés szerint Szén Károly egy Pesten az 1790-es évek elején játszott ismeretlen színdarab szavait hirdette: „... öljétek meg a papokat és a királyokat“. Csak elegendő bizonyíték hiányában kerülhetett el bátyja sorsát.³ Maga Ribay György is érdeklődéssel követte a magyarországi jakobinusok szervezkedését és annak csehországi visszhangját. Mindez kitűnik Jan Petr Cerronival folytatott levelezéséből, akinek beszámolt Martinovics és társai kivégzéséről, valamint – hamburgi újságok hírei alapján – az úgynevezett helvét lázadásáról.⁴

Mindezek a tények azt mutatják, hogy a magyarországi jakobinusok cseh kapcsolatait további kutatást igényelnek. Dobrovský kapcsolatai Kovachichcsal, Rautenstrauchhal, Ribayval és másokkal felvetik annak lehetőségét, hogy a magyarországi jakobinusokkal is kapcsolatba került. A Kramerius által kiadott Krameriovy c. k. Vlastenecké Noviny című újság élénk visszhangja az 1790-91-es magyarországi országgyűlés reformjavaslataira⁵ a poli-

¹ Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai II. Bp., 1957. 250, 586-587, 569, 676, 715, 793-797, 861.

² Czeynard vizsgálati anyaga a brünni Morva Országos Levéltárban (Moravský zemský archiv) (rövidítve: MOL) található, B 13, 34, 36, 1916/99.

³ Benda Kálmán i. m. I. 297.

⁴ Ribay György levelei Jan Petr Cerroninak, Cinkota 1795. június 18. és Buda 1797. szeptember 5., MOL, Cerr. II. 84.

⁵ Novotný J.: A cseh-magyar kapcsolatok történetéből az 1848 előtti nemzeti mozgalomban. = Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1965. 177-182.

tikai gondolkodás kölcsönhatásait bizonyítja, továbbá azt, hogy számos Magyarországról kiinduló politikai kezdeményezés aktív fogadtatásra talált cseh környezetben. A cseh nyilvánosság érdeklődése a magyarországi jakobinus mozgalom iránt mindenekelőtt a francia forradalommal kapcsolatos álláspontjával függött össze, ahogy erre Michael Vaňáček könyve is rámutatott.⁶ Jóllehet nem keltett olyan széleskörű visszhangot a nép körében, mint a Kościuszko-féle felkelés, de annál inkább érintett bizonyos vidéki és városi értelmiségi köröket.

E körökből legfontosabb a szlovák származású Blažek Mihály, aki hosszú ideig id. Ráday Gedeonnál volt nevelő. Ráday gazdag könyvtárában, ahol Rousseau, Voltaire, Helvetius és Diderot művei egyaránt ott sorakoztak, alkalma volt Blažeknek a nyugat-európai felvilágosodás filozófiájával megismerkedni.⁷ Később aztán hollandiai és svájci tanulmányútja során közvetlenül is kapcsolatba került a felvilágosult eszmékkel. Svájci tapasztalatairól lelkesen számolt be Ráday Gedeonnak Genfből 1781. szeptember 4-i levelében.⁸ Amikor a türelmi rendelet kiadása után a magyar református lelkészek és tanítók missziója cseh földre készülődött, Szathmári Paksi István tiszántúli szuperintendens javaslatára Blažek hazatért,⁹ és 1782 augusztusában a magyarországi református prédikátorok közt elsőként ment Morvaországba. Két évig Noslavban működött, majd átköltözött Jimramovba. 1784 második felében itt kapta meg morvaországi szuperintendensi kinevezését, amelyet Anton Belcredi grófnak, Jimramov urának (Blažekkel együtt ő is a brünni illuminátusok köréhez tartozott) és Rádaynak köszönhetett.¹⁰ Blažek közeli kapcsolatban volt a magyar kálvinisták másik vezetőjével, id. Teleki Józseffel is, aki református könyveinek kiadását finanszírozta.¹¹ Ráday és Teleki környezetében megfordultak a magyar jakobinusok is, lehet tehát, hogy Blažek a Rádayaknál eltöltött időben néhányukkal kapcsolatba került. Mikor 1797-ben vizsgálatot indítottak Blažek ellen a morvaországi „helvét rebellióban” való feltételezett részvétele miatt, az ellene felhozott legsúlyosabb bizonyíték a nála talált a *Vox clamantis in deserto ad Hungaros* című jakobinus röpirat volt, melyet Kazinczy barátja, Abaffy Ferenc írt 1794-ben a Marseillaise dallamára. A jihlavi (iglaui) kerületi vizsgálóbizottság előtt tett beismerése szerint Blažek a röpiratot két magyarországi megyének a sajtószabadság korlátozása elleni panaszos iratával együtt sógorától, Jan Podhradskýtól kapta Szenicéből mint „érdekességet” irodalmi gyűjteménye számára. Blažek azzal védekezett, hogy az iratokat soha senkinek nem mutatta meg, nem adta tovább. A vizsgálóbizottság megelégedett ezzel a magyarázattal, és vádlottat csupán figyelmeztette, hogy a tiltott iratokat jelentenie kellett volna, és leadnia az

⁶ Vaňáček, M.: Francouzové a Morava v době Velké revoluce a koaličních válek (A franciák és Morvaország a nagy forradalom és koalíciós háborúk idején). Brno, 1965. 68-83.

⁷ Segesváry V.: Egy magánkönyvtár a XVIII. században. Ráday Pál és Ráday Gedeon a magyar kultúra szolgálatában. = Református Egyház (rövidítve: RE.), 9. sz., Bp., 1954. 154.

⁸ A levelet publikálta Segesváry V.: Blažek Mihály levelei Ráday Gedeonhoz. = RE, 11. sz., Bp., 1954. 13-14.

⁹ Szathmári Paksi István Blažeknek szóló felszólítását lásd Szathmári Nagy Istvánnak, az utrechti protestáns akadémia hallgatójának írott levelében (1782. január 1.). Közzéteszi Segesváry V.: Adalékok a cseh-magyar misszió történetéhez. = Theológiai Szemle, 1935. 142.

¹⁰ Vö. Blažek levelét Ráday Gedeonnak (Noslav, 1784. január 24.) publikálta Molnár J.: Blažek Mihály levele Ráday Gedeonhoz = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 36. kötet, Bp., 1906, 562-564.

¹¹ Teleki érdemeit Blažek könyveinek kiadásában maga Blažek is méltatta Szikszai György saját fordításában kiadott népszerű imádságos könyvéhez írt előszavában 1796. aug. 4-i dátummal. (Lásd Jiřího Štixaye křesťanská naučení a modlitby. Z uherského jazyka přeložil Michal Blažek. Brno 1796.)

állami hivataloknak.¹² Blažek vallomása azonban nem volt igaz. Az iratokat nem sógorától Jan Podhradskýtól, hanem Kún Sándor klobouki lelkészről kapta,¹³ aki pedig minden valószínűség szerint Viktor Heinrich Riecketől, a brünni német lutheránusok gyülekezetének papjától szerezhetette meg. Riecke Brünnben ismerkedett meg a magyarországi jakobinusokkal, de némelyikkel már korábban is kapcsolatban lehetett.¹⁴ Kún gyakran találkozott Rieckével, mikor a morvaországi kálvinisták könyveinek nyomtatását intézte Brünnben. Saját maga sem zárkózott el teljesen a liberális eszmék elől, amint azt Heryng egyik könyvének általa készített cseh fordítása bizonyítja, amelyben a felvilágosult theocentrizmusához csatlakozott.¹⁵

Szinte érthetetlen, hogy Blažeket csak figyelmeztetésben részesítette a vizsgálóbizottság a jakobinus röpiratok és más tiltott iratok rejtegetése miatt, míg Magyarországon a jakobinus összeesküvés leleplezése után sokévi börtönre, sőt halálra ítélték a résztvevőket. Kazinczy Ferencet, a nyelvújítási mozgalom vezérét is hasonló vádakkal ítélték halálra, s csak később kapott kegyelmet. A vizsgálóbizottság engedékenységét Blažek ügyében a jakobinizmus veszélyének csökkenése és az a tény magyarázhatja, hogy egy hatalmi pozícióban lévő híve az ő érdekében befolyásolhatta a vizsgálatot. Még magyar mecénásainál (Ráday, Teleki) is nagyobb a valószínűsége, hogy ez a jótevője a már említett Belcredi gróf volt. Blažek elkobzott iratai között Kazinczy magyar nyelvű megjegyzései¹⁶ arra engednek következtetni, hogy Blažek már letartóztatása előtt is – közvetlen vagy közvetített módon – kapcsolatba állt vele. Kettőjük közvetítője a libisi magyar református lelkész, Végh János lehetett, Kazinczy egykori diáktársa Sárospatakon, aki meg is őrizte ebből az időből Kazinczy egy latin versét, és később is közvetlen kapcsolatban maradtak. Erről tanúskodik Végh János levele Kazinczy Ferencnek (Libis, 1783 jún. 7.), melyben részletesen elbeszéli Csehországba vezető útját.¹⁷

Nem volt hát indokolatlan, hogy Blažeket a magyarországi jakobinusok iránti rokonszenvvel gyanúsították, ha igazságtalannak is bizonyult az a vád, hogy vezető szerepe volt a „helvét rebellió” előkészítésében. Ezt a vádat Grohman biztos ugyanúgy mesterségesen konstruálta meg, mint az egész állítólagos 1797-i helvét összeesküvést, amely a cseh-morva fennsík jobbágynak katonakötelezettség elleni mozgalmá volt csupán.¹⁸ Blažek egy cseh

¹² Dobiáš J.: O zatknutí pana superintendenta M. Blažka (Blažek szuperintendens úr letartóztatása), Časopis historický 1881, 179. Az említett jakobinus röpirat, valamint Gömör megye 1793. szeptember 9-i petíciójának másolata, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest, Quart. Lat. 720, fol. 41-44, Quart. Lat. 2 317, VIII fol. 125-126 és Quart. Hung. 6, fol. 1-8 és MOL, Brno M 6 (pres. fasc. 51, kart. 59), továbbá Benda K.: i. m. I. 938-953, 1043-1045.

¹³ Kún Sándor levele Blažek Mihálynak, Klobouky, 1794. ápr. 3., A Morva Egyházkerület Levéltára (Archiv moravské superintendatury), Praha, fasc. 6.

¹⁴ Vö. Kazinczy Ferenc megjegyzéseit Szirmay Antal művéhez Jacobinorum Hungaricarum Historia 1809, melyben Kazinczy nagy elismeréssel emlékezik Viktor Heinrich Rieckének a Vrchofský Sámuel fölött mondott halotti beszédére. Vrchofský a jakobinus összeesküvésben való részvétele miatt Brünnben raboskodott, és a zábrdovicei katonai kórházban halt meg 1797. aug. 3-án. Kazinczy megjegyzéseit lásd Benda K.: i. m. 2, 4.

¹⁵ L. Krátké vyučování v křesťanském učení pro dítky obojího evangelického vyznání složené od Danyela Jindřicha Herynga (Rövid tanítás mindkét protestáns hitvallás gyermekei számára). Brno, 1799.

¹⁶ Vö. Mejdrícká K.: Čechy a francouzská revoluce (Csehország és a francia forradalom). Praha, 1959. 113. Kazinczy megjegyzéseiről volt szó Bihar megye 1793. szept. 30-i petíciójával kapcsolatban, melynek létrejöttében Kazinczy Diénese, a megye főjegyzőjén kívül feltehetően Kazinczy Ferencnek is nagy része volt. Kazinczy megjegyzéseit közléte-szi Benda K.: i. m. I. 948-949.

¹⁷ Kazinczy Ferenc latin nyelvű verse Végh János 18. század második feléből való kéziratos könyvében Kniha zápisků Jana Végha (Végh János feljegyzéseinek könyve), 65, megtalálható a prágai Husz János gyülekezet könyvtárában.

¹⁸ Vö. Mejdrícká K.: i. m., 99-120. L. szintén MOL, Brno, Pres. Gub. fasc. 51, kart. 53.

verses elbeszélésben rajzolta meg a helvét rebellió történetét, ebben figyelemreméltó érzékről tett tanúbizonyságot a népi beszéd, népi gondolkodás és kifejezőmód iránt.¹⁹ Nyelvezete rendkívül magvas és helyenként a XVIII. századi cseh verses elbeszélésekre emlékeztet. Bár Blažek versének az volt a célja, hogy elterelje magáról a forradalmi akció támogatásának a gyanúját, mégis plasztikus képet kapunk a nép feudálisellenes gondolkodásáról. A jobbágyok társadalmi renddel szembeni elégedetlenségének indokolt okaira Blažek a jihlavai (iglaui) vizsgálóbizottság előtt is rámutatott, amikor a földesúri elnyomással szembeni ellenállásról beszélt és az urak ügyének tartott háború iránti gyűlöletről. Megemlítette a forradalmi Franciaországba vetett reményüket, ennek győzelmétől elsősorban a robot eltörlését várták. Blažek azt is megmondta, hogy ezeket a nézeteket a nép a prágai cseh újságokból meríti, előszeretettel olvasták bennük az osztrák hadsereg vereségéről és a franciáknak a cseh határ felé való előrenyomulásáról szóló híreket.²⁰ Nem mondta meg azonban, hogy ezeket az újságokat a cseh ébredő értelmiségtől és nagyrészt a magyar református lelkészekről kölcsönözték ki, amint arra a chrudimi kerület hejtmanának 1793 januári jelentése rámutat.²¹ A jakobinus eszmék cseh vidéken való terjesztésével kapcsolatban Blažek neve már a morvaországi Dalečín jobbágyai ellen folytatott vizsgálattal kapcsolatban is felmerült, amikor 1792-ben a jobbágyok közt az azonos kötelezettségekről és a munkához való jogról és eredményének a társadalmi és vagyoni helyzetűtől független élvezéséről valló nézetek terjedtek el. A halálra rémült osztrák hivatalnokok ezek mögött a nézetek mögött rögtön francia emisszáriusok hatását sejtették. A vizsgálat során megállapították, hogy ezeknek az elveknek egyik legfőbb terjesztője egy Sláma nevű morva jobbágy volt, aki a vallás tanaival szemben is bizalmatlanságot keltett, sőt az evangélium hitelességében is kételkedett, s ezen a téren kifejezetten a jimramovi szuperintendensnek, Blažeknek magyarázatára hivatkozott.²²

Blažek állítólag a jakobinus eszméit vidéken terjesztette; utalnunk kell azonban az újabb kutatások alapján a városok, elsősorban Brünn és Odenberg (Opava) jakobinus vonatkozásaira is. Schrötter brünni guberniumi tanácsos állítása szerint Odenbergben jelentősebb személyek (például dr. Leopold Heiderich) álltak kapcsolatban a „brünni jakobinussal“, V. H. Rieckével, aki Alois Blumauerral levelezett, s ezért a letartóztatás veszélye fenyegette a bécsi jakobinusok pere idején. Rieckének magyar kapcsolata is voltak. 1787-88-ban azért jött Magyarországra, hogy pénzt gyűjtsön a morvaországi protestáns gyülekezet számára, és leendő feleségét is Lőcséről vitte magával. A brünni szabadkőműves páholyt, a „Freimauer-Gesellschaft“-ot együtt látogatta Festetics Imrével, akinek barátja Jan Nepomuk Mitrovský szintén élénken érdeklődött a magyar jakobinusok ügye iránt.²³

¹⁹ Kiadta Svoboda J.F.: *Helvetská či frajmaurská rebelie r. 1797* (A helvét vagy szabadkőműves rebellió 1797-ben), Časopis moravského zemského muzea, Brno, 1912. 241-256 és Brno, 1913. 89-111.

²⁰ *Mejdřícká K.*: i. m. 111.

²¹ *Roubík Fr.*: *Ohlas francouzské revoluce na českém venkově r. 1793-1794 ve světle úředních zpráv* (A francia forradalom visszhangja a cseh vidéken 1793-1794-ban a hivatalos jelentések megvilágításában), Časopis pro dějiny venkova, Praha, 1923. 177.

²² *Vaňáček M.*: *Na česko-moravském pomezí v době velké francouzské revoluce 1792*. (A cseh-morva határvidéken a nagy francia forradalom idején 1792-ben), Vlastivědný věstník moravský. Brno, 1947. 120-121.

²³ *Kroupa J.*: *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770-1810*. (A boldogság alkímiaja. Késői felvilágosodás és morvaországi társadalom az 1770-1810-as években), 2. bővített kiadás. Brno, 2006. 124-125, 131, 136.



Spielberg vára

A csehországi felvilágosult gondolkodás önálló monográfiát érdemelne, melyben a magyarországi jakobinusok cseh kapcsolatai is helyükre kerülnének. Kazinczy Ferenc szerepe itt rendkívül fontos. Kazinczynak nem voltak közvetlen kapcsolatai a cseh nemzeti mozgalom képviselőivel, jóllehet négy évet töltött Morvaországban, bár ott más magyar jakobi-

nusokkal együtt 1795-1799 között Spielberg várában és a zábrdovicei börtönben raboskodott. A fogságában Kazinczy Goethét, Lessinget, Shakespeare-t olvasott és behatóan foglalkozott a magyar nyelvtannal.

A Brünnben töltött időszakról Kazinczy a *Fogságom naplójában* emlékezik meg, amelyből egészében pozitív kép bontakozik ki börtönőreiről, például František Šrámekről, a zábrdovicei fegyház igazgatójáról, Karl Grünersberg felügyelőről és Schröter guberniumi tanácsosról. A magyarországi jakobinus foglyokkal szemben tanúsított elnéző magatartásuk miatt Šrámek igazgatót és Grünersberg felügyelőt 1799-ben még a hivatalukból való elbocsátás is fenyegette. A börtönben dolgozó családtagjai ugyanis segítették kicsempészni a magyar foglyok leveleit. Az ügyre Szilágyi János elővigyázatlansága miatt derült fény, aki nem tartotta be a szükséges konspirációs szabályokat. A bécsi udvar vizsgálatot indított az ügyben, melynek eredményeként a magyar foglyokat azonnali hatállyal átszállították Kufsteinbe.²⁴ A zábrdovicei fegyház liberális viszonyairól tanúskodik azoknak a könyveknek a jegyzéke, melyeket a magyar jakobinusok vittek magukkal a fogságba. Megtalálható köztük Blumauer Aeneász, Hume Anglia története, Trenck és Sonnenfels írásai, sőt egy angol szerző Amerika-története is. Kazinczy 1795. október 7-től 1796. január 21-ig volt Spielbergben, majd más magyar rabokkal együtt átkerültek a zábrdovicei fegyházba, s innen viték tovább őket 1799. június 22-én Kufsteinbe a fent említett okok miatt.²⁵

A *Fogságom naplójában* a Kufsteinből Munkács felé vezető út leírásában szentelte Kazinczy a legnagyobb figyelmet a cseh környezet bemutatásának. Ezen az úton egy igen jó indulatú katonai parancsnok kísérte őket; lehetővé tette számukra, hogy meglátogassák Puteani cseh nemest és Bubna grófot, akiknél barátságos fogadtatásban és vendéglátásban részesültek. Kazinczy külön megemlíti teplicei, veselői, tábori, benešovi és prágai tartózko-

²⁴ Kazinczy Ferenc: *Fogságom naplója* (kiadta Jancsó E.). = Kazinczy Ferenc válogatott művei. Bukarest, 1960. 156-178. L. még Kubešová-Pitronová B.: Brněnská internace učastníků prvního republikánského hnutí v Uhrách (Az első magyarországi köztársasági mozgalom résztvevőinek brünni internálása) = *Slovanské historické studie I.* Praha, 1955. 83-108, és Prazák, R.: Ferenc Kazinczy a Brno. Brno, 2000. 5-16.

²⁵ Kubešová-Pitronová B.: i. m. 108-111.

dásukat. Benešovból 1801. július 17-én Puteani kíséretében rövid időre átmentek Kono-pišťbe Vrtba gróf birtokára. Prágában Kazinczy találkozott az ott élő magyar Zechenter Antallal, az udvari haditanács titkárával, aki Corneille és Voltaire drámáit fordította magyarra. A Kufsteinből Munkácsra vezető út Kazinczy számára valószínűleg a fogság éveinek „legderűsebb” élménye volt, s feltehetően ezért emlékezett rá olyan részletesen. Munkácsi emlékezéseiben többször említi Ruzsitska Györgyöt, a cseh muzsikust, aki az egyik szomszédos cellában raboskodott. Kazinczy csodálattal beszél Ruzsitska alkotói lendületének töretlenségéről, aki az igencsak embertelen körülmények között is lengyel táncokat komponált.²⁶

A fent említetteken kívül Kazinczynak kevés alkalma volt csehekkel találkoznia. Id. Ráday Gedeonnál Pécelen ismerkedett meg például Tomáš Klimeš cseh festővel,²⁷ és jól ismer-te a prágai František Jindřich Bullát, a cseh színjáték úttörőjét, aki Prágából való távozása után hosszú évekig működött színházigazgatóként Pozsonyban, Kassán, Budán és Pesten.²⁸ Kazinczy levelezéséből megtudjuk, milyen tiszteletnek örvendett magyar irodalmi körökben Leopold Berchtold gróf (1759–1809), a buchlovi vár ura, a világhírű utazó, a modern szociológia egyik előfutára, akinek művei Londonban, Lisszabonban és Bécsben jelentek meg.²⁹ Kazinczy a legtöbb értesülést a cseh viszonyokról barátai leveleiből szerezte. Gyakorta írt neki Brünnből Csehy József, aki hadnagyként szolgált a császári hadsereg ottani egységében,³⁰ Kazinczy bátyja, László pedig Kuttenbergben (Kutná Horában) katonáskodott, gyakran látogatott el Prágába, s itteni élményeiről leveleiben számolt be Ferenc bátyjának,³¹ aki Prágát a munkácsi börtönbe való átszállítás során csak futólag ismerhette meg.³² Döb-rente Gábor 1806. május 27-én Wittenbergben kelt levelében sajnálkozó szemrehányással beszél Kazinczynak a magyarországi állapotokról. Arról, mennyire meglepte, mikor Prágában azt látta, hogy a színházi előadások már a cseh nyelven folytak, s cseh szót is gyakrabban hallott az utcákon, mint Pesten magyart.³³ Hasonló csodálattal írt Kazinczynak több mint húsz évvel később Toldy Ferenc a Kéziratokról, amelyekkel a prágai Nemzeti Múzeum Kézirattárának vezetője Václav Hanka ismertette meg.³⁴ Másfelől azonban a Brünni tapasztalatai – az állandó német színház, és a számbeli fölényben lévő cseh lakosság elnyomása a német kisebbség által – arra készítették Csehy Józsefet, hogy egy Kazinczynak írott levelében szenvedélyes felháborodásának és a cseh nemzet iránti mély együttérzésének adjon kifejezést, melyet a következő szavakkal fejez be: „Van állandó német theatrum, melly magát *National theater*nek nevezi. Az usurpatio mindenütt gyűlöletes.”³⁵

²⁶ Kazinczy Ferenc i. m. 179–225, és Husová M. csehnyelvű fordítása in: Ferenc Kazinczy a Brno, i. m., 17–107.

²⁷ Kazinczy megjegyzései id. Ráday Gedeon leveleihez: 1788. júl. 28. és 1790. ápr. 9. KazLev. I. 210., II. 56.

²⁸ Cserey Farkas levelei Kazinczy Ferencnek, 1809. aug. 19. 1810. máj. 9. KazLev. VI. 504, 583. VII. 443.

²⁹ Berchtold nekrológia eredetiben: Vereinigte Ofter-Pester Zeitung, Buda-Pest 1809. 67. (aug. 20.). Berchtold életrajza Wurzbach L.: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich I. Wien, 1956. 291–293.

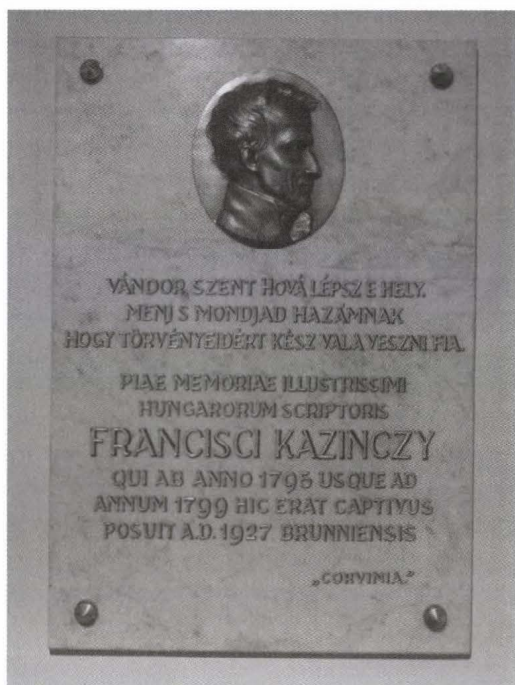
³⁰ Csehy József levelei Kazinczynak, Brünn 1807. aug. 19., 1807. szept. 19. és 27., 1808. febr. 16. KazLev. V. 127.

³¹ Kazinczy László levelei, Kuttenberg (Kutná Hora) 1790. jan. 14., febr. 23., szept. 20., dec. 21. KazLev. II. 219.

³² Kazinczy F.: Fogságom naplója, i. m., 202–205, és Husová M. cseh fordításában Ferenc Kazinczy a Brno, i. m., 88–89. KazLev. IV. 160.

³⁴ Schedel (Toldy) Ferenc levele Kazinczy Ferencnek, Berlin 1829. dec. 8., KazLev. XXI. 157–159.

³⁵ Levél Kazinczynak, Brünn 1807. aug. 19. KazLev. V. 127. Az *usurpatio* elbirtoklást, eltulajdonítást jelent.



Kazinczy Ferenc 1927-ben elhelyezett
brnói emléktáblája

Dobák Diána felvétele

Magyarországon és Csehországban már a francia forradalom előestéjén és főleg annak győzelme után egyre erősebben érvényesültek a felvilágosodástól áthatott, demokratikus eszmék, melyek fokozatosan a cseh és magyar nemzeti újjászületés társadalmi mozgalmának részévé váltak. Ugyanígy pozitív visszhangot váltott ki a cseh területeken az a tény, hogy a felvilágosodás radikális eszméinek átalakulása a magyarországi jakobinizmus forradalmi programjának is részévé vált. Ezt nemcsak a brünni börtönbe zárt magyar jakobinusok iránti rokonszenv tanúsítja, hanem az a támogatás, amelyben a magyar jakobinusok a cseh nép körében részesültek. Rendkívüli marad ezen a téren Kazinczy Ferenc példája. Nem önként vállalt tartózkodása

volt a spielbergi várbörtönben és zábrdovicei fegyházban, ahová Kazinczy 1795-ben jakobinus összeesküvés elítélteként négy évre került, mégsem volt számára az itt eltöltött idő minden jelentőség nélkül való. Itt értette meg, hogy az adott körülmények között a forradalmi út járhatatlan, itt kristályosodott benne a gondolat a magyar nyelv nyelvújításának és a magyar nemzet kulturális fölemelésének szükségességéről a politikai elnyomás idején.



Az egykori zábrdovicei (obrovici) fegyház, ma katonai kórház

Kemecsei Balázs felvétele

FINTA ÉVA

Két vers

A dal kupolája

*(Szabó Dénésnek és a
Pro Musica leánykórusnak,
Nyíregyházára)*

Vágyik a szív meg az elme
valami éteri szóra
átdalolászna az éjen
bújna dalos takaróba.
Ámde az éteri ének
feldúdol a mennyezetekre
széjjelcsap száztollú szárnya
Szabó Dénésre lesve
kinek ujjain állnak
tisztelettel a hangok
s mikor széjjelsuhintja
megmozdul tőle a csarnok.
Szemem csarnoka is már
mintha nedvesre válna
dörzsölgetem szavaimmal
jelzőimre vigyázva.
Micsoda érce a hangnak
micsoda fénye az éjnek
karácsony-csillagozással
micsoda lányszemek égnek!
Körbe-kör-karikába
boszorkánykörbe bezártak
s belezúgnak a fülembé
vizeimen navigálnak –
kupolában az ének
alatta ülve lerogynak
alélt kis semmiségek
és felmagasztosulnak.

Múzsatorborzó

Kő feketéllik a távoli hegy tetejében
rajta a fény meg a kékszinü pára homálylik
elfedi mélytüzü szénragyogásu sötétjét
átfedi égien légies fényerek által.

Alszik a láva a mélykutak ágya-terében
kelnie nem kell harsona nem riogatja
gyűjti a gyémánt mélygravitált sűrűségét
s gyűjti aranyak napszinü csurranozását.

Sejti-e elmém érte elindult követjét
megszólításomat hallja-e mélye a lentnek
mondja-e erdeje sustorogó levelének
mily feneketlen a szó amit érte kimondok...

Szemben a Dél heve zempléni hegyvonulattal
rárogy egy felleg az ormok tüskés tetejére
gömbbe simítja a lázgörbe-rajzolat erdőt
jövendőt mond neki majd ha lekapja a leplet.

Angyali asszonyunk Napasszony nézi a fátyol
titka alá simuló girbe-gurba világot
jóslata lenne akármilyen nyugtalan alvó
domborulatnak harc marad úgymint a sorsa.

Itt rugták össze a port akik egymásra törtek
égi és földi erők tüze itt csapott össze
itt veti lábát köveknek hegyeknek az Isten
ha mennydörög hangja s kezében az ostora csattog.

Istenek lakhelye hát ez a Zempléni-hegység
Parnasszosz nekünk kik távoli végeken élnek
múzsatorborzó versemet önékik írom
lakjanak itt ahol dal suhan át a madárral.

KISS ENDRE JÓZSEF

Kazinczy Ferenc és a maszonéria

Amikor a mai szóhasználatban a szabadkőművességet emlegetik, általában pejoratív tudattartalmakat rendelnek hozzá: ezoterikus rítusok és szimbólumok, gyanúsán misztikus szertartások, a fennálló hatalom és rend elleni izgatás, egy kis csoport kezében összpontosuló világuralom, a pénzvilág totalitárius diktatúrája, ideológiai terrorral az emberiségre erőltetett, istentagadó rendszer képzettársításaira számíthatunk, ahol a célkeresztben az emberi szabadság, a személyiség, a család, az egyház, a nemzet áll. Szabadkőművesnek nevezni valakit tehát megbélyegző cselekedetnek számíthat napjaink közbeszédében. Ezt gyakorolja mégis a szabadkőműves irodalom – aminek a nagy részét szabadkőművesek írják – amikor történelmi nagyjainkat kapcsolatba hozva a maszonériával,¹ sorra kisajátítják a rendjük számára. Arról inkább szólnak, hogy valaki belép egy szabadkőműves páholyba, arról rendszerint már nem, hogy abból kilép, vagy hogy később az övéktől eltérő vélekedést alakít ki rólok. Így szokása a hazai maszonériának – szinte az első helyen – Kazinczyval dicsekedni.

Hasonlóképpen cselekszik az irodalmárok többsége: Kazinczy szabadkőműves múltját emlegetve, itt pontot tesznek, anélkül, hogy utalnának arra, hogy a 18. századi szabadkőművesség még a 19. századival sem mérhető össze, nemhogy a 20. századival vagy napjainkéval! Ráadásul, mivel nem térnek ki Kazinczy sajátos viszonyulására az illuminátusokhoz, az eredmény itt is többnyire csúsztatás, torzítás és méltatlan megbélyegzés. Azon pedig már nem csodálkozhatunk, ha a „szakmai” fórumok közvetítésével így előkészített közvélemény – az a része is, amely máskor főlemeli szavát az előítéletes magatartás ellen – egyetlen előítéllettel elintézi az ügyet. Kazinczy születésének 250. évfordulóján, mi azonban tartozunk a széphalmi mesternek annyival, hogy árnyaltabb képet rajzoljunk a szabadkőműves tevékenységéről.

A 18. században tucatjával alakultak Európában a nem titkos és titkos társaságok. Ezek közül az egyik a szabadkőműves rendé, mely rögtön több ágazatban, több irányzatban próbált meggyökerezni. A középkor privilegizált kőfaragói, névtelen művészei a mesterség titkait szájhagyomány útján adták tovább a következő nemzedéknek. Ahogy a nagy megrendeléseik elfogytak, közösségi összefüveteleiken egyre jelentősebb hangsúlyt kapott a spiritualitás. A kőfaragók örökségét gnosztikus, ezoterikus, deista, monista, teozófikus, antropozófikus érdeklődésű csoportok vették át és tömörültek a zártkörű szabadkőműves rendbe, ahol – az

¹ Szabadkőműves, szabadkőművesség – Freemason, freemasonry – Freimaurer, freimaurerei – maçonnique, franc-maçonnerie.

„inas”, „legény”, „mester” és még több mint 30 beavatási fokozatokon keresztül – üdvöztető ismeretet, új szellemi tudatot, ember- és vilájobbító eszméket kínáltak a belépőknek. Igyekeztek az adott társadalmi rendbe integrálódó, humanista, sőt keresztyén közösségnek mutatkozni, valójában azonban a világi és egyházi erőkkel szembeforduló és hatalomra törő világpolgár modelljét próbálták meghonosítani. Irányzattól függően vált náluk hangsúlyossá az ószövetségi templom építéséhez visszanyúló zsidó misztika, az ókori misztériumvallások elemei, a templomos lovagok, a rózsakeresztesek, az illuminátusok alkimista, okkultista világa, majd az egyik 19. századi vadhajtasuk, a sátánista vallási közösség.

A 18. században nagy lendülettel terjednek a szabadkőműves páholyok Európában, de még ebben a században el is hálnak, s hol egyházi, hol állami közbelépéssel számolják fel őket. Valódi megerősödésükre, a klasszikus szabadkőművesség kialakulására csupán a 19. században kerül sor. Magyarországot az 1700-as évek közepén éri el a páholyalapítási hullám: Bécsben 12 magyar tagja van az alakuló páholynak (1742),² s azután a vidék is felzárkózik: Brassó (1749), Nagyszeben (1765), Pest (1768), Eperjes (1769), Pozsony (1770), Bécs (1771), Temesvár (1772), Selmecbánya (1774), Besztercebánya (1775), Szepesszombathely (1776), Kassa (1779), Buda (1781), Miskolc (1781), Sátoraljaújhely (1783), Pest (1790).³ 1780 és 1790 között a páholyok száma 17-re emelkedik a történelmi Magyarországon.⁴

Kazinczy későbbi apósára, gróf szendrői Török Lajosra⁵ nagy hatással volt az az élménye, hogy egy bécsi orvos különleges készítménnyel gyógyította ki apját betegségéből. 1773-ban, Bécsben Brühl Károly ismertette meg a rózsakeresztesekkel, s apjával együtt lett a szabadkőműves páholy majd a rózsakeresztes kör tagja.⁶ A pesti páhollyal nem barátkozott meg, s a birtokaihoz közelebb, az első felvidéki páholynál – Eperjesen – jelentkezett.⁷ Ezt éppen megosztották a belső ellentétek, s a gyűlések helyszínét a Sulyovszkyak, Szirmayak, Dessewffyék, Pulszkyak által látogatott Giráltra tették át a Potturnayak kastélyába, ahol, amellet, hogy alkimista laboratóriumot működtettek, parasztemyecskékkal is foglalkoztak.⁸ Ezt a fajta – asszonyaik elől is titkolt – tevékenységüket nem nézték jó szemmel a Potturnay-, Berzeviczy-, Kapy-, Krasznecz-feleségek, és feljelentéssel fenyegetőztek, következképpen a páholy működése válságba került.

Gróf Török részt vett Szepesszombathelyen a páholy alapításában, s itt rózsakeresztes kört vezetett volna, ha megkapja a szepességi városok adminisztrátori kinevezését. Mivel ezt nem kapta meg, Kassára költözött, ahol megalakította 1779-ben az „Égő bokorhoz” címzett páholyt, mely addig működött, míg vissza nem vonult ónodi birtokára, ahol rózsakeresztes kísérleti műhelyt rendezett be. A természettudomány szenvedélyes vegyészként tartja szá-

² Bánóczy, Bárány, Bethlen, Bruckenthal, Draskovich, Esterházy, Kemény (László és János), Kempelen, Kossela, Reviczky, Székely; jórészt az arisztokrácia köreiből.

³ Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp., É. n. Reprint. 1993. 29-358. Az itt közölt adatok egy része pusztán a szerző feltételezésén alapul.

⁴ Vay Sarolta: Kazinczy Ferenc mint illuminátus. = Régi magyar társasélet. Bp., 1986. 335.

⁵ Gróf Török Lajos Ónod, 1748 – Nagyakzmér, 1810.

⁶ KazLev. No 2739. Kazinczy írja Széphalomból 1814-ben Pálóczi Horváth Ádámnak.

⁷ Ágoston István György: Gróf Török Lajos emlékezete. = Széphalom, 10. Sátoraljaújhely, 1999. 101.

⁸ Eckhardt Sándor: Magyar rózsakeresztesek. = Minerva, I. évf. 1922. 208-223.

mon, aki gyógyszereket fedezett fel.⁹ Legközelebb Miskolcon próbálkozott és 1781-ben létre hozta az „*Erényes kozmopolitához*” címzett Szt. János páholyt, mely május 18-án a Baksay-féle házban kezdte meg működését.¹⁰

Kazinczy joggyakornokként Eperjesen, majd Pesten ismerkedik az akkor freymaurernek írt és mondott lózsik tevékenységével 1782-ben. Amit ezekről hall, az felvillanyozza a 23 éves fiatalembert: „... *nem ismerek nagyobb szerencsét, mint azt, ha valaki kőművessé lehetett. Ne elég-e a biztatás, hogy ott minden vallás tiszteletben van? S mindenki azt követheti e részben, amit lelkiismerete javall? Nem elég, hogy az uralkodás ellen munkájokban semmi nincs? Hogy ők új tiszteletet s kötelességet senkire nem tesznek, de azt, amire minden köteles, még szentebbül kívánják? Rossz és érdemtelen tagot semmi társaság nem óhajt, semmi nem tűr. A kőművészség tehát jókat keres, jókat vesz fel. És aztán az a szép egység, mely nem születést, nem fényt, hanem érdemeket tekint! Ferenc császár, a Mária Terézia férje egy lózsiban egy conciliáriussal, egy concipistával, egy hadnaggal, egy franciskánussal, egy kálvinista vagy egy rácz pappal, s ott feltett süveggel mindenike, s ott, mint barát és barát, mint testvér és testvér! Képzeltettek-e istenibb pillantást, mint az volna, ha őket látnátok a virtus nevében egyesítve?... Gyönyörűség annak a társaságnak lenni tagjává, melyben Kelemen pápa, a XIII. és XIV., s Fridrich porosz király, Ferenc császár és Swieten miniszterelnök voltak.*”¹¹

Mivel a rajongását megosztja környezetével, Fráter István földije – bihari birtokos – vállalkozik arra, hogy bevezeti a rendbe. Berzeviczy Gergelytől tudja meg, hogy az ő karrierjét egyengető br. Orczy József valamint gr. Török József – a debreceni kerületi tábla ülnöke – egyaránt szabadkőművesek. Törököt fölkeresi, s mivel ő nehezen érhető el, levélben is leírja csatlakozási szándékát. A gróf nem fedi föl hovatartozását mindaddig, amíg színt nem vall Kazinczy arról, hogy azon a tájon, ahol lakik, a legközelebbi, girálti lózsiba semmiképpen nem kívánja magát fölvetetni, azok elfogadhatatlan szabadelvűsége miatt. Állásfoglalását megismerve azonban Török elismeri, hogy kőműves, üdvözlí, máris jelöltnek tekinti Kazinczyt és megígéri, hogy a továbbiakról intézkedik, de tartsanak mindent titokban.

1783-ban meghívást kap a miskolci páholyba, és Orpheus néven kőművessé avatják, Fichtenbaum Kálmán néven pedig rózsakeresztes kör tagja lesz.¹² A páholytagok között ott találjuk a régió magyar nemességének képviselőit, egy családból esetenként több taggal, mint az Aspremont, Barkóczy, Bernáth, Berzeviczy, Comáromy, Csáky, Fáy, Fráter, Kazinczy, Major, Máriássy, Melcer, Óváry, Péczely, Pogány, Puky, Szathmáry-Király, Szentimrey, Szerencsy, Török, Vay, Zombory családokét. Ugyanakkor vannak nyugat-európai páholyokban beiratkozottak, mint a Becte, Egger, Fucker, Garzuli, Henniger, Keltz, Nugent, Röhlen nevűek. Ők tehát együtt, Kazinczy szavaival: „... *világot teremtenék Miskolczon, mely az egész tájra, mely az egész hazára kilövelé sugárit.*”¹³ Egy 1785-ben kelt levél tanúsága szerint a miskolci páholyoknak 31 tagja van, s a tisztségviselői: gr. Török Lajos és Vay József páholymenterek, gr. Török József, Első Felvigyázók helyettese, Szathmáry-Király Jó-

⁹ Garzó Gyula: Néhaj gróf Török Lajosnak cholera ellen alkalmazott Rusz tincturája s ezen üldözött gyógyszer fényes sikerének okiratai... Kecske-mét, 1873.

¹⁰ Abafi Lajos: A szabadkőművesség... I. m. 206-208.

¹¹ Abafi Lajos: Kazinczy Ferenc, mint szabadkőműves. Bp., É. n. 10-11.

¹² <http://enciklopedia.fazekas.hu/palyakep/magyar/Kazinczy.htm>. 28.07.2009.

¹³ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Bp., 1956. 70.

zsef, Második Felvigyázók első helyettese, Kazinczy Ferenc helyettes titkár.¹⁴ Eszerint Kazinczy tisztséget viselt, s Fáy Barna titkár és az ő dolga volt a páholy pecsétjének őrzése, az anyakönyv vezetése, a levéltár kezelése, a levelezés és adminisztráció bonyolítása, félévi és évi jelentések írása, felolvasások tartása és jelen kellett legyenek a szavazatszámolásnál, az indítványzások és az özvegypersely kiürítésénél.¹⁵

Még ebben az évben azonban uralkodói rendelet tiltja be a szabadkőműves páholyok működését először a vidéken, azután a városi központokban. A tiltás a rózsakeresztes körökre is vonatkozik, így a miskolci páholy közösségi tevékenysége megszűnik. 1788-ban a felszerelését Alsószuhára, Ragályi István kúriájába szállítják át. Az egyéni tevékenységre azonban továbbra is lehetőség nyílik. Kazinczy javaslatot tesz arra Pesten, hogy az eddig német és latin nyelven működő páholyok mellett indítsanak magyar nyelvű páholyt. Javaslatát jónak tartják, de megvalósítására már nem kerülhet sor.

A felolvasások, melyek alkalmi előadásként a páholytagok képzéséhez járultak hozzá, Kazinczy publicisztikájában folytatódnak. A nem véletlenül „Orpheus” címmel Kassán indított folyóirata céljaként a felvilágosodott eszméket propagáló, józan gondolkodást, a nyelvművelést és a nemzeti önismeret gyarapítását előmozdító történeti stúdiumok közlését hirdeti meg.¹⁶ Ezzel párhuzamosan az erdélyieket páholy alapítására buzdítja Aranka György írótlarsán keresztül. Nem hiába, mert felújítják az 1787-ben feloszlott kolozsvári lözsi működését, mely 1794-ig dolgozik, s közben Történelmi Társulatot (1791) és Nyelvművelő Társulatot indít útjára (1794). Arankán kívül Kazinczy irodalmi partnerei közül részt vesznek benne: Gyöngyössi János, Naláczy József, Sipos Pál, valamint gróf Bánffy György kormányzó és hivatalnokai.¹⁷

XIV. Benedek pápa 1751-ben kiközösítéssel, egyházi átokkal sújtja egyházának azon tagjait, kik a szabadkőműves rendbe lépnek. A római katolikus tilalomfa – ha nem is ennyire szigorúan – a 19. és 20. század folyamán zsinati végzések útján meg-megújul, és érvényben marad. Az egyház befolyásán túl, a maszonériát korlátozó, egyre határozottabban mutató, állami beavatkozás annak köszönhető, hogy mind radikálisabb szabadkőműves irányzatok ütik fel a fejüket. Egyik példa erre az Illuminátusok Rendje Bajorországban, melyet a kikeresztelkedett Weishaupt Ádám alapít 1776-ban. A tagságnak jó ideig fogalma sincs arról, hogy a fejük felett konspiráló, kiválasztott vezetők szerint a szervezet: *„Elegáns öltözék csupán, melyet magasabb célok elérése érdekében öltünk magunkra”,* s a magasabb célok pedig gyökeres egyházellenességet és titkos összefogással a hatalmon lévők pozícióinak és vagyonának megszerzését fedik.¹⁸

Magyarországon a köztársaságpárti szervezkedés résztvevőit hamar azonosították a szabadkőművesekkel. Mindenki és minden gyanús lett, aki és ami kapcsolatban állt a maszonériával, a hatalom pedig könyörtelenül lesújtott a jakobinusokra. Kazinczy számára ez ha-

¹⁴ Busa Margit: Kazinczy a szabadkőművesek titkára. = Széphalom 3., Sátorajaujhely, 1990. 25-33. A levelet a miskolci lözsi küldte Balassagyarmatra az „Erényes zarándokhoz” címzett páholyanak.

¹⁵ Kiszely Gábor: Leleplezett szabadkőművesség. Bp., 2000. 21-34.

¹⁶ Orpheus. Egy hónapos írás a józan gondolkodásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elősegítésére. Kiadta: Széphalmy Vintze. Kassa, 1790. Bé-vezetés. Kassa, 1789. 6-10.

¹⁷ Abafi Lajos: A szabadkőművesség... i. m. 358.

¹⁸ Kiszely Gábor i. m. 91.

lános ítéletet, hét évi várfogságot és a kettőtört karriert jelentette, valamint azt, hogy szabadkőműves tevékenységének egyszer s mindenkorra vége szakadt.

A keresztyén etika mércéjével mérve, Kazinczy bűnt követett el, amikor belépett a szabadkőművesek közé. A biblikus teológia azon tételét, mely szerint a bűn magában hordja büntetését, talán igazolva láthatjuk sorsában. Magát a maszonériával való kapcsolatának tényét nem kívánjuk sem cáfolni, sem relativizálni. A jobb megértés és az árnyaltabb kép érdekében, mégis felhívjuk a figyelmet az alábbi szempontokra:

1. Kazinczy kora a maszonéria első jelentkezésének és próbálkozásának az ideje, a klasszikus szabadkőművesség megjelenése előtt. Ez a lendületesen terjedő, majd elhaló mozgalom még nem az a szabadkőművesség, amit a 19. századból vagy későbből ismerünk. Indulásának évada számos kiváló embernek mutat perspektívákat a társadalmi vagy kulturális haladás irányában, és ad alkalmat arra, hogy idealisztikus elképzelések sokaságát vetítsék rá. Kazinczy feleségéről szólva ad hangot eszményi nézeteinek: *„Mindazáltal mi mindketten örömet lelünk abban, ha a kor's vallás különbsége nélkül segíthetünk máson. Sophie kőműves leánya és ez a' zug a' karakterében megmaradt, ha a kőműveséget kacagja is. Őtet és engemet sok szerencsétlen áld ezen a tájon.”*¹⁹ Illúziói egyébként, melyeket a maszonéria iránt táplál, racionálisan megalapozottak.

2. Az európai társadalmaknak nem voltak még tapasztalataik a civil titkos társaságokat illetően. A maszonériát nagyfokú tájékozatlanság vette körül, s ebben a helyzetben a közönséges halandók az előttük járó tekintélyekre figyeltek. Ekkor pedig azt látták, hogy a szabadkőművesek között ott található az uralkodó család több tagja, a főpapság, az arisztokrácia reprezentánsai, az egyes területeken kiemelkedő személyiségek; a megfellebbezhetetlen tekintélyek ilyen döntése sok tekintetben befolyásolta a rájuk fölnezők magatartását. Kazinczy irodalmi eszményei közül – többek között – Goethe, Fichte, Herder, Helvetius, Wieland,²⁰ hazai, szűkebb környezetében pedig – a már említetteken kívül – Batsányi, Báróczy, Bessenyei, Hajnóczy József, Kölcsey, Lavotta János, Martinovics Ignác, Pálóczi Horváth Ádám, Ráday Gedeon, Széchenyi Ferenc, Szentmarjay Ferenc, Teleki Sámuel voltak szabadkőművesek.

3. Kazinczy – rokonságánál és társadalmi helyzeténél fogva – rendelkezett azokkal a kapcsolatokkal, melyeken keresztül tájékozódhatott Eperjesen, Pesten, Bécsben a hazai maszonéria terjedéséről és jelentőségéről. Megkérdezhetjük: amikor huszonevésen azt látta, hogy akár az előmenetelét befolyásolni tudók, akár a felvilágosult eszméket hirdető, akár a művelődési missziójának elkötelezettek, egyaránt egy társaságba tömörülnek, és mindenki ott van, aki számít, kihagyhatónak, megkerülhetőnek ítéltette-e a maga számára ezt a társaságot?

4. Kazinczy voltaképpen szabadkőműves tevékenységét számos publikáció túlértékeli. 1783-ban lép be a miskolci páholyba, 1784-ben és 1785-ben pedig már megjelennek a tevékenységüket betiltó rendeletek. 1790-ben írja, hogy a miskolci lözsi „... dolgozni régen megszűnt, mert előljáró atyámfiai elszéledtek és a fejedelem rendelete gátlást vetett bátorságos összegyülekezésinknek.”²¹ Az 1794. évi tiltást már egyetlen páholy sem éli túl, igaz Kazinczyt

¹⁹ KazLev. No. 1674. Széphalomból Döbrentének írja 1810-ben.

²⁰ Wieland temetéséről Kazinczy a Magyar Kurír tudósításából értesül. Gyulai Karolinának levélben számol be arról, hogy milyen egy szabadkőműves temetés. KazLev. No 2397. Széphalom, 1813.

²¹ Abafi Lajos: Kazinczy mint... i. m. 31.

ez nem érinti, mert ugyanakkor már fogságba kerül. Nem túlzás tehát Kazinczy tényleges páholytevékenységét tisztavirág életűnek nyilvánítani.

5. Bár a letartóztatása előtt rengeteg iratot elégetett, mégis megfelelően dokumentált az a belső magatartás, amellyel a szabadkőművességhez magához, annak lényegéhez, irányzataihoz viszonyult. Bármennyire lelkesedett a maszonéria nyújtotta lehetőségeikért, tudott különbséget tenni: a tekintélyrombolással, patvarkodással terhelt, alkímiával szórakozó gilárti páholyhoz ahová legkézenfekvőbben tartozhatott volna, nem kívánt csatlakozni: „*Én ott kőműves soha nem leszek, mondom, soha! Azok a magok vad libertinismusukkal, mely nem ismer semmi szentet, semmi tisztelést, nem az én embereim. Szánom és szeretem némelyikét, de társaságukat, s a velük lélelt kerülöm.*”²² Több hasonló páholyhoz is csábították volna, ezeket azonban udvariasan, de határozottan elhárította.

6. Voltak a kortársak között, akik számára a szabadkőművesség pusztán ürgy volt arra, hogy okkult tudományokkal foglalkozzanak. Ilyen volt apósa is, akiről elismerte, hogy becsületes, jámbor ember, de az érdeklődését nem osztotta: „... *kinek dogmatikájától én iszonyodtam mindég...*”²³ „...*az illyes társaság... mint amely aranyat vagy olyas életet hosszabbító orvosságokat tsinál, hogy aki vele él szemem láttára nyomorék koldússá lesz; amely non-sensekkel mulatja magát, ördögöket kíván segítségül, s több efféle haszontalanságok, esztelenségek, bolondságok körül forgolódik...*”²⁴ Kazinczy tehát nem vállalt semmilyen közösséget a rózsakeresztes tevékenységgel. Pálóczi Horváth Ádám magyarázza el neki – akkor már 56 éves – a rózsakeresztes szimbólumok jelentését. Ahol Kazinczy munkálkodott benne, ott irodalmi olvasókör, kulturális önképzőkör gyanánt funkcionált.²⁵

7. A maszonéria az első lendületével igyekezett önmagát tovább építeni és megizmosítani rítusaiban, tanaiban. Ez alapfeltétele volt a későbbi, sikeres visszatérésének, és jórészt abban állt, hogy az összejöveleket még rituálisabbá, még misztikusabbá igyekeztek tenni és a beavatási fokozatokat sokasították. Kazinczy így fogalmazta meg véleményét: „... *Historice sok grádusokat ismerek, de reájok nem vágyok. El-tévedéseknek nézem azokat vagy felejtkezett Beutelschneider műveinek.*”²⁶ Egyéb kritikai megjegyzései ezzel együtt nyilvánvalóvá teszik, hogy nemcsak, hogy nem ért egyet a maszonéria további, öncélú túlhajtásával, de érdeklődést sem mutat iránta. Tulajdonképpen nem-et mond ezzel a majdani klasszikus szabadkőművességre. Fogsága után barátait – mint Kölcsy, Berzsenyit, Szemerét – óvja attól, hogy a szabadkőművességgel foglalkozzanak. Az 1807-ben a pataki Kollégiumnak eladott hungaricum-könyvtárát kiegészíti kortárs irodalommal a saját könyvei közül, megválva számos szabadkőműves szerző művétől és tiltott listán szereplő, s a maszonériával foglalkozó könyvektől.²⁷

²² Kazinczy Ferenc saját kezével írt autobiográfiája. (1781-1785). = Az én életem. Bp., 1987. 120-121.

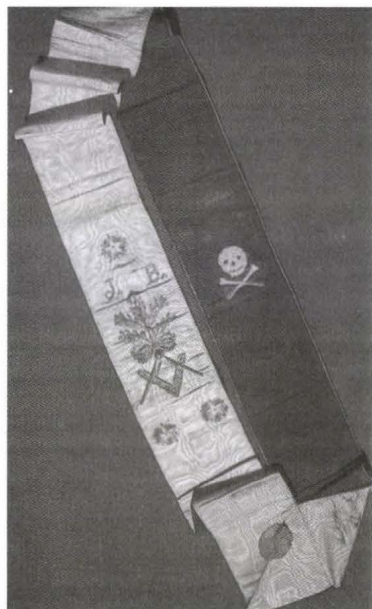
²³ Benda Kálmán: Magyar jakobinusok iratai. Naplók, röpiratok, följegyzések. Bp., 1952. 358.

²⁴ KazLev. No 307. Levél Aranka Györgyhöz. Kassa, 1790.

²⁵ Előadást tartott pl. a „Harmóniáról”. Ezeket az „oratioit” felajánlja az erdélyieknek, hogy ha szükséges elküldi hozzájuk, vagy személyesen tart előadást.

²⁶ Uo.

²⁷ Egy tétel Kazinczy saját leírásában: A Freymaurer Rendnek oltalmazása. Kassán, 1792. Vertit opusculum germanicum Starkii: Apologia der Ordens der Fom. Simon Paksi Szathmáry, Mich. Prof. Theologiae filius, his sacris non initiatus. = Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Sárospatak, 2006. No 1334. 143.



Kazinczy szabadkőműves szalagjai és köténye
(A széphalmi emléksarnok gyűjteményéből)

8. Az árnyaltabb kép azt mutatja, hogy nem a szabadkőművesség ragadta meg Kazinczyt, hanem Kazinczy kívánta eszközeként használni a szabadkőművességet. Nyilván látott fantáziát abban, hogy a társaságon belül nem éri hátrány a protestánsokat, mint ahogy az ő idejében még a közéletben ez tapasztalható volt; hogy a szertartásoknak csupán annyiban van jelentőségük, amennyiben a közösséget erősítik; hogy közöttük nincsenek kiváltságosak és kizárólag az érdemek számítanak; hogy fórumot teremthetnek a felvilágosodott eszméknek, a nyelvművelésnek, a nőnevelésnek, az általános műveltségi szint emelésének, egy magasabb rendű erkölcsiségnek, a nemzeti törekvések elismertetésének, s mindezen célok valóra váltásában egymást támogatva léphetnek fel. Másképpen: Kazinczy a szabadkőművességet művelődéspolitikai eszközének tekinti és megpróbálja erre fölhasználni.

9. Amikor tehát voltaképpen korát megelőzve nemet mondott a majdani, klasszikus szabadkőművességre, ugyanakkor igent mondott a művelődéspolitikai céljait a társasági keretek között megvalósító lehetőségekre: „Énnekem a kőművesség oly társaság, amely egy kis karikát csinál a legjobb szívű emberekből; melyben az ember elfelejti azt a nagy egyenlenséget, amely a külső világban van; amelyben az ember a Királyt és a legalatsonyabb rendű embert testvérének nézi; amelyben elfelejtkezik a Világ esztelensége felől, s azt látván, hogy minden tagban egy Lélek, ti. a jónak szeretete dolgozik, örömkönnyekeztet; amelyben ki-ki igyekszik embertársainak nyomorúságát aszerint, amint tehetsége megengedi, könnyíteni; amelyben ki-ki olvasni, tanulni, szerzetes atyjafiait munkái, írásai, példái által tanítani tartozik...”²⁸ Később, nosztalgiaiával gondolva ifjúkori próbálkozásaira, egyértelművé válik, hogy az egykori idealizmusát

²⁸ Aranka Györgyhöz írt leveléből. Uo.

dédelgeti, a kőművesség gyakorlásának minden reális esélye nélkül.²⁹ Úgy tűnik, hogy semmit sem érkezel élete vége felé sem abból, hogy a tapasztalati maszonéria éppen az ő na-
iv erkölcsi ideáival ellentétes irányban fejlődik. Igaz, hogy erre nem nyílt sok lehetősége, s
talán az érdeklődése is hiányzott hozzá.

10. Végezetül arra hívjuk fel a figyelmet, hogy aki napjainkban rámutat Kazinczyra,
mint szabadkőművesre, akár a kisajátítás, akár a megbélyegzés szándékával, annak át kell
gondolnia azt, hogy az új évezred kezdetén immár abba az irányba fordult a világ sora,
amerre mindenkit – akaratán kívül – sokkal több rossz hatás ér az információ forradalmá-
nak s a tömegmédiá ártalmas sugárzásának köszönhetően, mint valaha. Aki tehát ma Kazin-
czyra mutat, arról könnyen kiderülhet, hogy ő maga inkább rabja a sötét erőknek, „fertő-
zöttebb” környezetben él, szellemi „megkötöttségben”, „beavatottságban”, mélyebbre
süllyedt, mint az általa megbélyegezni kívánt széphalmi mester.

A maszonéria mocsarából kiemelt és megtisztogatott Kazinczy-kép nem lehet többé
olyan, mint amilyen eredetileg volt. De ha alaposan tanulmányozzuk, megfigyelhetjük rajta
azokat a vonásokat, melyek a nemzetéért s az emberiségért hivatásszerűen, önfeláldozóan,
nemes szívvel munkálkodó értelmiségit ábrázolják, aki a maszonériát éppúgy a művelődési
missziója egyik eszközének tekinti, mint a levelezést, a publicisztikát, a megteremteni vá-
gyott magyar tudós társaságot, a színházat, múzeumot, nemzeti könyvtárat, s aki a haladó és
emelkedő nemzet látomásának jegyében műveli nyelvünket és szervezi irodalmunkat.

²⁹ KazLev. No 2689. Pálóczi Horváth Ádámnak ír Széphalomból 1814-ben.

BOJTOR ISTVÁN

Kazinczy Ferenc vallásossága

Emlékezés

A Kazinczy Társaság Kassán 1895-ben, a Zemplén Vármegyei Kazinczy Kör Sátoraljaúj helyben 1902-ben, a Kazinczy Ferenc Társaság Sátoraljaúj helyben 1985-ben alakult meg. A nyelvújító születésének 250. évfordulóján gazdag programot készített Társaságunk 2009 januárjától december végéig. Havonként három-négy, esetleg több alkalommal is emlékezik. Természetes, hogy a fő rendezvényeket Széphalomban a Magyar Nyelv Múzeumában tartják. Volt, illetve lesz magyar kultúra napja, nemzetközi konferencia, családterápiás ülés, kassai Kazinczy Napok, Magyar Könyvtárosok Egyesületének találkozója és állandó kiállítás. Nagyváradon, a Sapientia Egyetemen tudományos ülés, Érsemjénben ünnepi konferencia színes bemutatókkal. Miskolci Egyetemen bölcsészekkel, doktorandusokkal közös tanácskozás, emlékbélyeg, könyvek, naptár, emléklapok kibocsátása. A Tokaji Írótáborral találkozás. Arad városában Kazinczy Lajos 14. vértanú sírjánál koszorúzás, emléktúra Kufsteinba. Kazinczy iskolák vetélkedője, az „Édes anyanyelvünk” nyelvhasználati verseny országos döntője, és megjelenik a Széphalom évkönyv 19. kötete. Budapesten a Petőfi Irodalmi Múzeumban parádés kiállítást mutatnak be 2009. szeptember 1-je és 2010. február 28-a között Kazinczy emlékére.

Ki volt az az ember, akinek ilyen mozgósító ereje van? Néhány jellemzést idézek csupán. Ady Endre: *„Nemzetünket ostromozó európai szellem.”* Toldy Ferenc: *Életében megtagadott, „halála után maga magát dicsőítette meg.”* Juhász Gyula: *„A szent előd ő, a fennkölt magyarság apostola.”* Petőfi Sándor: *„Magyar nemzet most nem volnál magyar. Ő akkor volt az, midőn senki sem volt. Midőn magyarnak lenni szégyen vala.”* Busa Margit: *„Magyar nyelvünk egyik legnagyobb mestere.”*

Gyermekkori hatások

Életútját azért összegezem röviden, hogy beleéljük magunkat abba a korbá. Érsemjénben született 1759. október 27-én, elhunyt 1831. augusztus 23-án Széphalomban. Mauzóleuma (1873) zárandokhely. A tiszteletére épült Magyar Nyelv Múzeumát Sólyom László, köztársaságunk elnöke 2008-ban avatta föl.

Az olvasni és írni kezdő gyermek érdeklődve lépi át Érsemjénben a református parókia küszöbét, hogy gyönyörködjek a könyvespolc kincseiben. A Bibliát lapozva kérdezi, hogy „miért szebb ez a könyv, mint a többi, holott a betűi éppen olyanok.”¹ Nagymamája német

¹ Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. Bp., 1915. 52.

nyelvű Bibliából olvas neki. Vallásos édesapja az egész háznép részére tart áhítatot reggel, este. Szülei Alsóregmecre viszik, ahol esténként imádságra gyülekezik a család és a cselédség. Édesapját 1769. március 19-én felköszönti nevenapján. „*Másnap, 20.-án elhala az élete 42. évében, s özvegyen hagyá anyámat hét élő gyermekkel, a nyolcadik, Miklós augusztus 15.-én született.*” A temetés után segítség nélkül maradt a család.² Pesko András tanítója németnyelvű képes Bibliát ad a kezébe, aminek olvasását Ézsaiás prófétával kezdte. „*Elragadtatva érzém magamat a próféta munkájának poetai szépségei által, és mivel a nyelvet nem értém, ahogy az illett, kivettem az atyám magyar Bibliáját, most éjjel-nappal a prófétákkal mulattatom magam.*”³ Az Ó- és Újszövetség történeteit élete végéig szorgalommal olvassa. Édesapja a protestáns vallás ügyvivőjét látja benne, arra nevelné fiát, aki ehelyett az irodalommal köti össze magát.⁴

Sárospatakon gimnazista, ugyanott jogász és a református teológia hallgatója. Szeretve tisztelt Szentgyörgyi professzorához kérdései özönével fordul, aki azzal rázza le, hogy „*gyötrő kérdéseidre nem felelek, leld fel, amit keressz, felfogod, ha tiszta elmével keresed.*” Kant filozófiája hat rá, aki arra tanítja, hogy „*a gyakorlati okosság egy hitet ad nekünk, mely... minden idegen segedelem nélkül Istenhez vezet.*” Rousseau hatása alá is került, aki úgy vélekedett: „*Látom az Istent... magamban, és magam körül mindenütt... hogy hol van Ő, miből áll, azonnal elillan, és zavarodott elmém mitsem tud többé.*” Az évről Szentesi János tanár reá és mellette lévő barátjára mutat: „*Ha majd nagyjaink kidőlnek, akkor kollégiumunk és vallásunk kikben lelé föl támaszait? Ti bennetek!*”⁵

Ráció, Religió, Confessió

A fölvilágosult Kazinczy Ferenc a racionalizmus korszakában élt és dolgozott. A racionalizmus az emberi ész (ratio), a realitás eszméjét, tehát lényegében önmagát ültette trónra. Az antropocentrikus filozófia az embert képzelte a makro- és mikrokozmosz középpontjába. Korabeli tudományával magyarázott minden láthatót, (lex naturae) immanens erőfeszítéssel próbálta megváltani önmagát. Elutasított minden kívülről, felülről jövő transcendens segítséget. Gúnyolta a vallást, az egyházat, tagadta Isten létezését. A racionalizmus behatolt az egyházba is. A racionalista teológusok elvetették a Biblia isteni eredetét, és az ember fölött való tekintélyét. Kritizálták a Bibliát, hitelesítették vagy félretolták egyes részeit, és racionálisan magyarázták: kiszűrték a csodákat, és csak azt fogadták el, ami belefért az emberi ész korlátai közé. Jézust az érdekes tanítókhoz sorolták, aki például áldozócsüdtörtökön, az úgynevezett mennybe-menetel napján, az egyik oldalon fölment a hegyre, a másik oldalán leballagott, amiből az a tanulság, hogy egészséges dolog gyalogolni. Kazinczy elutasította a racionalisták hipotéziseit: „*Szánakozást érdemlő bolond, vagy utálásra méltó gonosz az, aki a Keresztyén Vallásból neveltséget űz, ha a Keresztyén Vallás alatt tudniillik nem Theológiai zavart értünk, amelybe most süllyedett.*”

A vallás két létezőnek, valamilyen felsőbbrendűnek (Istennek) és az embernek viszonyulása egymáshoz. Velünk született produkció, amikor valaki valamilyen istent készít, vagy a természet jelenségeit imádja, és segítséget remél tőlük. A vallásos ember, tanításokba, szertartá-

² Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Bp., 1956. 18.

³ Pályám emlékezete, 186.

⁴ Pályám emlékezete, 187.

⁵ Váczy i. m. 87.

sokba, misztikába menekül, azokba veti bizalmát. Csatlakozik valamilyen közösséghez, aláveti magát vezetőjének, szertartásokat gyakorol, és ezekről vallást tesz. A vallás (hittan) tanítható, beszüggérálható, jutalmazással, megfélemlítéssel vagy büntetéssel (inkvizíció) rákényszeríthető.

A vallásos ember jóságra, megnyugvásra, biztonságra igyekszik. De mi a jó? Az európai, az amerikai jogrend vagy a dzsungel törvénye? Problémáink megoldáshoz a fasizmus, a kommunizmus, a demokrácia, a nacionalizmus vagy az internacionalizmus, a racionalizmus vagy a miszticizmus vezet? Melyik az igazi ember csinálta isten? Melyik az igazi vallás? Honnan tudjuk ezt? A fölvilágosult Kazinczy hallja a szív és ész kiáltását, hogy van élő Isten. Az önvizsgálatból, emberi méltóságunk érzéseiből vagyunk bizonyosak ebben. Nap – hold – csillagok: óriásiak, de nincs gondolatuk Istenről, pedig *„Isten van, nemcsak nem tagadjuk, de szentül hiszünk... Istent, az Ő szeretetét nem tagadtam soha, ha a teremtést meg nem foghatom is... Nem ismerem az Istent és lelkemet, de szeretem, és ezt függésben lenni érzem ötöle. Ebből áll a religióm.”*⁶

A keresztyénség olyan hit, ami Isten ereje által újjáteremt, átfurmál és a cselekedeteinkben is meglátszik.⁷ Mivel a világot és az embert Isten teremtette, ezért az Úr benne van a természetben és a lelkiismeretben, de a Bibliában jelentette ki magát. A keresztyén teológia a Bibliát Istentől ihletett kijelentésnek fogadja el. Az Ószövetség tartalma, hogy Isten törvényt szabott választott népének, Izraelnek, ami így kezdődik: *„Én az Úr vagyok a te Istened.”*⁸ Hidd el és tartsd meg a törvényt. Az Újszövetség arról szól, hogy Isten Fia, Jézus Krisztus testet öltött magára, földi életében megbizonyította isteni hatalmát, a Golgota keresztfáján föláldozta életét az egész világ bűneiért, föltámadott a halálból, visszatért a mennybe, de a Szentlélek és az írott Ige (Biblia), valamint a hirdetett Ige (prédikáció) által jelen van, szól és cselekszik. Honnan tudom ezt? Az Istentől kapott Jézus Krisztusba vetett hit által. Jézus azt kérdezte egy betegtől: *„Hiszed-é, hogy megcselekedhetem?”* Azt válaszolta: *„Hiszek Uram, légy segítségül az én hitetlenségemben.”* Jézus tovább kérdezi a meggyógyított embertől: *„Hiszel-é te az Isten Fiában?”* *„Higgyetek énbennem, higgyetek Istenben, mert én és az Atya egy vagyunk.”* *„Mert úgy szeretete Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta érte, hogy valaki hiszen Őbenne, el ne vesszen, hanem örökelete legyen.”*⁹ A hit nem velem született tulajdonság, nem lehet ránevelni, hanem Isten adja annak, ott, akkor, aki kéri és akinek akarja. A keresztyénség krisztocentrikus. Az ateista fél és gyűlöl, a hit bátorít és szeret. A vallás beszűkítheti a látókört, a hit végtelen lehetőséget kínál. Ott kezdődik, ahol a ráció véget ért.

Kazinczy ráérez, hogy a hit valami más, mint a ráció és az érzelem. A keresztyén „önmaga feladásával” Istenre hagyatkozik. *„Bár magam előtt nyílást nem látok, teljes hittel megyek amerre hívsz, gyermeki alázatossággal vetem magamat atyái karjaid közé... s hitem engem a sötétben sem hágy el... A szem látni tanult, de a szív csak hisz... Lásd bizvást, sőt nézz, szemed erre van adva, de higgy is.”*¹⁰ Kazinczy az ész, a vallás ellentmondásai és azonosságai között keresett választ. Megállt egy pontnál: nem értem, nem magyarázom, de hiszem.

⁶ Gerece Péter: Kazinczy Ferenc vallási és bölcséleti nézetei. Pécs, 1881. 14.

⁷ Pázmány Péterig (1570-1637) keresztyén, ettől kezdve a római katolikus egyházban és világi irodalomban keresztyén, protestánsoknál keresztyén. A Bibliában Cselekedetek 11:26, 26: 28, I. Korintus 7:15, 9:5, Galata 1:22. és I. Péter 4:16-ban fordul elő.

⁸ II. Mózes 20:2.

⁹ Márk 9:24. János 9:35, és 3:16.

¹⁰ Pályám emlékezete, 102.

Kazinczy teológiai nézetei

Kazinczy nem harcra kész teológus, megértésre, békességre törekszik minden jó ügyben. Nincs kidolgozott, rendszerbe foglalt teológiája. Református volt anélkül, hogy a református dogmatika minden tételét elfogadta volna. Ahol szembekerül a református dogmatikával vagy teológusokkal, ott sem rombolni, hanem építeni kíván. Kitűnően ismeri a Szentírást. Leírja, amint egy plébánossal vitázott: „*én szórám locusokat (bibliai helyeket), melyik hol áll a Bibliában, hogy öröm volt hallani.*” A plébános csodálkozott, honnan vett ennyi teológiai ismeretet. Azt válaszolta neki, hogy ő a legfontosabb, legszentebb teológiai tudományt öt esztendeig tanulta. A pap meglepődött, hogy minek tanulja az „*aki nem lelkész?*” Teológia helyett inkább „*matézist, fizikát, filozófiát és históriát kell tanulni... Látám magamat, hogy nem tudok felelni rá, ... szaladtam szobámba, magamra zárván az ajtót, s térdre bukva könyörögtem, hogy a kegyelem tőlem el ne vessék.*” Tovább tépelődött a vallás, vallástalanság és tudomány témáján, hogy „*mint filozófus és nem mint vallásos nyilatkozzék?*” Apológiát (hitvédelmi tanulmányt) kezdett írni a nyári vakációban, mikor „*végre egy angyal jelent meg megtartásomra*” Szentgyörgyi professzor alakjában. „*Kérdést gördíték a tiszteletes öreg elébe... Végre megszólalt: ne rettegj semmit, megtörténhet veled, aminek meg kell történni, de vigyázz, hogy tiszteletlennek ne találtsátl az eránt, ami tiszteletet kíván.*”¹¹ Kazinczy megértő tudós, aki megmondja és leírja ellenvéleményét is. „*Miért volna tilalmas azt, amit érez, kimondani egy olyan írónak, aki interna vocatiót (belső, isteni elhívást) érez arra, hogy mondja, amit lát?*”¹² Szürkének, száraznak, unalmasnak látja a gyülekezeti szertartásokat, dicsekedőknek a pásztorokat. „*Ha a gondolatot szóba öltöztetni elégtelen valék is, érzém, hogy vallásomnak nem kellene oly pusztának lenni, és hogy aki bölcs, nincs oly bölcs, amilyennek magát látja.*”¹³

Reálisan foglalja össze korának különféle vallási és filozófiai irányzatait. Az ateizmus hideg vakmerőség, istentelenség. A naturalizmus hideg ész, ami más vélemény elfogadására is hajlandó. A deizmus eszes hit, mellőzi a Bibliát. A protestantizmus rideg istentiszteletein Bibliát, eszes hitet és morált tanítanak. A római katolicizmus, érző szíveket melegít, nyugalomba ringat, és esztelenséget is kíván.

Az apostoli időkben Credot fogalmaztak meg az ősatyák. Ennek a Hitvallásnak szövege évszázadokon át szó szerint egyezik a római katolikus és protestáns egyházakban. Kazinczy szükségesnek látta, hogy az 1831-ben megjelent Szent Történetek (Biblia Kazinczy szavaival) végén a második fejezetben (Bevett formulák és imádságok) olvasható legyen a *Credo*. Első bekezdése az Atyáról és munkájáról, második a Fiúról és munkájáról, a harmadik a Szentlélekről és munkájáról szól.

Az égben trónoló, emberi szemmel nem látható és örökkévaló Atya léte állandó téma történelmünkben. Van-e Isten, vagy nincs? – Tudományosan sem teológiai tételekkel, logikával, filozófiával, matematikával, asztrológiával vagy úrkutatással Isten léte nem bizonyítható és nem cáfolható. Ezt már Kant is megfogalmazta. A racionalista ateizmus egyszerűen elintézi azaz, hogy nincs. Kazinczy helyesen látja, hogy embernek hitet nem parancsolhatunk, de a vallás tiszta, eszes tanítására nem lehet elég gondunk. Keményen ellenkezik az ateistákkal: „*nincs*

¹¹ Pályám emlékezete, 56.

¹² Váczy i. m. 323.

¹³ Kazinczy Ferenc: Az én életem. Szerk. Szilágyi Ferenc. Bp., 1987. 54.

Isten, ezt mondja a kába bölcs...” mert ez megfoghatatlan az emberi észnek, *„mint a bivalynak, hogy kétszer kettő négy.”* Elmélkedhet róla híres tudós, *„de tisztelettel és ne támadja meg az Istenséget, mint a titánok, magát teszi szerencsétlenné... Nekem nem kell a vallástalanság, mert nem vigasztal a szomorúságokban, örömeimet nem szenteli meg, nem gyámolít a kísértésekben.”*¹⁴ Kazinczy úgy képzei Kant nyomán, hogy saját értelmünk által juthatunk el Istenhez. Azért kapunk Istentől értelmet és érzést, hogy igyekezzünk Hozzá hasonlítani. Eszünket azért csiszoljuk, hogy magunkat és másokat fejlesszük, valamint az erkölcs, az istenhít által szép és jó legyen az életünk. Kazinczy a tudást, érzést, hitet igyekszik párosítani. *„Szükséges, hogy a hitünk értelmes legyen, és értelmünk vallásos legyen.”* Tétele azért abszurd, mert a tudás ellenpárja a tudatlanság, az érzés ellenpárja érzéketlenség, a hit ellenpárja hitetlenség. Péter apostol írja ugyan, hogy a hit mellé ragasszatok jó cselekedetet és tudományt, de ez a Krisztus által való jó cselekedetre és Krisztus tudományára vonatkozik, nem pedig fizikára vagy komputerre.¹⁵ Természetesen Isten szándéka az, hogy a tudós keresztyén legyen, a keresztyén pedig tanuljon világi ismereteket is. Kazinczy úgy fogalmaz, hogy az a szép isteni hit, hogy a jó Atyának fiai vagyunk. Ez a hit tartóztat meg bennünket a rossztól, mert az Istenbe vetett hit nélkül eltántorodnánk és eltévelyednénk. Úgy képzei, hogy a hit, a vallásos érzés, a ráció lényegében ugyanaz, de ráérez arra, hogy a hívő mindennek, önmagának földadásával is hagyatkozzék Istenre: *„gyermeki alázatossággal vetem magamat atyai karjai közé...”* Nem élhetünk Atyánkba vetett hit nélkül, mert a hit hányódásainkban megnyugtat, és a jó gyakorlására serkent és megnemesít. *„Az az isteni szép hit, hogy egy jó Atya fiai vagyunk, édes erőt csepegtet lelkiünkbe, fenttart, hogy el ne csüggedjünk.”*¹⁶

A Credo második része Jézus Krisztusról szól, Akinek létezését a racionalisták ugyancsak tagadták, vagy pedig mint jó képességű vándorral foglalkoztak vele. Kazinczy azt írja róla, hogy a Fiút a mi oktatásunkra küldte Isten a földre. Ő a legnagyobb és a legtiszteltebb a világban. Az Atya kedves Fia *„a mi Üdvözítőnk, a mi Megváltónk is.”* Véle befejeződött az Őszövettség, mert Istennek nincs szüksége többé áldozatos ceremóniákra, hanem az erkölcs szentségére. Jézus nevében is könyörög Istenhez: *„Kérlek Téged a fiad nevében, aki engem is fiaddá teve neked... erősítsd meg hitemet ahhoz, ami igazán szent és való, mert Te vagy az örök igazság.”* (Jézus mondta: „Én vagyok az út, az igazság és az élet, senki sem mehet az Atyához, hanem csak én általam.” János 14:6.) Az iskolában ne rideg Király Isten törvényét tanítsuk, *„hanem a Jézus által birkeltetett Istent, melynek nem kell semmi fény, füstölés, ornátus.”*¹⁷

A Credo harmadik része a Szentlélekről szól, Aki az Atyával, Fiúval egyenlő isteni jelenlét és erő. A fölvilágosodás tudásai Kazinczy Ferencel együtt hallgatnak Róla.

Kazinczy életének, gondolatvilágának, műveltségének lényeges meghatározója és jellemzője volt a vallás. Erkölcsi, vallási, teológiai tanítását két szó foglalja össze: Jót jól! Ha a jót jól cselekedjük, akkor megoldódnak a problémáink, és boldog-békés lesz az életünk. De ki határozza meg, hogy mi a jó? Az ember vagy az Isten? Az emberi definíció korszakonként változik,

¹⁴ Váczy i. m. 323.

¹⁵ II. Péter 1:1.

¹⁶ Váczy i. m. 172.

¹⁷ Fejes István: Kazinczy Ferenc mint sátoraljaújhelyi református egyház főgondnoka 1814-1818. = Protestáns egyházi és iskolai lap, 1873. júl. 20., 27., aug. 10.

Isten ígéje örökkévaló. A Bibliában a gazdag ifjú kérdezi Jézustól, hogy mi a jó? A Mester válaszol, hogy egyedül jó az Isten, Aki szereti az embert, szent Fiát küldte segítségünkre és idvességünkre. „Higgy benne, és gyere, kövess engem, ez az egyetlen jó, a tiszta öröm.” A miliomos ifjú hátat fordított Jézusnak és szomorúan hazament.¹⁸

A teológiát végzett nyelvújító állítja, hogy az erkölcs ésszel, hittel, vallással összhangban áll. A vallás jobbá, boldoggá tesz minket, örömeinket megszenteli, szenvedéseinkben vigasztal, kísértéseinkben erősít. Kötelességünk, hogy gyermekeinket és embertársainkat vallásra tanítsuk. „Értelmes magyarázatokkal győzzük meg a hallgatókat arról,” hogy a tan, az erkölcs, a vallás meggyökerezék szívükben. Kazinczynak személyes közössége volt Istennel. Nem büszkén, okoskodva közeledik hozzá, hanem gyermeki bizalommal, megalázkodva borul le az Úr előtt.

Kazinczy *bűnös* embernek látja magát. A bűn fogalmát három csoportba válogatta. Először vallási bűn, másodszer erkölcsi bűn, harmadszor a polgári törvények áthágása. Őszintén elismeri az Úr előtt, hogy emberek láttára átkodott vétkezni, de Isten előtt nem átkodott gonoszt cselekedni. Igen utálatos dolog a képmutatás, a kétszínűség, amikor „szívünkben igen van, szánkban nem ne legyen.” A szenteskedő azt képzei, hogy Istent is megcsalhatja képmutatásával. Cselekedeteink megbánása „nem teszi jóvá a rossz tettet, s van-e, lehet-e irtózatossabb gyötrelmem, mint midőn lelkiink azt kiáltja: Vétkeztem.” Bűnbánóan könyörög feloldozásért. „Bocsásd meg vétkeimet és nekem is kötelességem megbocsátani. Védelmezz a botlások és kísértések között, légy irgalmas nekem, bűnösnek, és ne engedd, hogy gyermeki hűségem elhidegüljön irántad... Az Úr tudja, miért kísérti a jókat, s a szenvedőknek akkor kél segítségére, mikor az immár egészen elcsüggedett.” Bízunk abban, hogy a bűnt gyűlölő csallhatatlan Isten odafordul esendő gyermekéhez. „Te engem, bár gyarló vagyok, nem gyűlölös, mert látod szíves akaratomat.”¹⁹

Kazinczy Ferenc *imádkozó* ember volt. Amikor 1789 júniusában forró lázban feküdt, és úgy érezte, hogy a reggelt sem éri meg: „Imádságom és a kassai prédikátor könyörgése megtartott. Baróti miséje alatt zárta kívánságai közé.”²⁰ Amikor Kassán tanfelügyelőként dolgozott, imádságokat írt az iskolásoknak, hogy jól tanulhassanak és tudományuk Isten dicsőségére, valamint saját előmenetelükre szolgáljon. Szorongások közepette tekintsenek fel Istenre, hogy okosság, szabadság és erkölcs érzése által viselhesék magukon Isten képét. Könyörgéseit „Imádságok Kazinczy Ferenc szavaival” című könyvecskében olvashatjuk.²¹ Az imádság lélek nélkül kevés, olyan, mintha Istenünk az imádság ledarálásával nyerne magának valamit. Imádjuk a mi szeretetreméltó Idvezítőnk, Jézus által hirdetett atyai Istent, Aki tőlünk egyebet nem kíván, mint iránta való hűséget, bizalmat és szeretetet. A különféle alkalmakra írt könyörgéseiben megnyugszik Isten akaratában. Személyesen szólítja meg és közösségekben van Istennel: „Uram, Te vagy erősségem, Benned vagyok reménységem, kérem, soha ne hagyj el.” Esténként gyermekeivel, cselédeivel zsoltárokat énekelt, könyörgéseket tartott, amint az édesapjától tanulta. Istentől kér segítséget, szent életet. Hálaadással emeli lelkét a minden jónak Adójához, hogy jóteteménye előmenetelünkre és az Úr dicsőségére történjen. Áldást kér az ország vezetőire, „házánkra, szüleinkre, tanítóinkra, jól tevőinkre. Ezeknek Uram, sőt minden embernek engedj bol-

¹⁸ Máté 11:21.

¹⁹ Bojtor István: Kazinczy Ferenc hitvallása. Kézirat, 2001.

²⁰ Pályám emlékezete, 114.

²¹ Imádságok Kazinczy Ferenc szavaival. Szerk. Kiss Endre József. Utószó: Busa Margit. Sátoraljaújhely, 2004.

dogságot.”²² „Nekem az az imádságom, ha az Isten magasztossága felől meleg szívvel elmélkedem... ha mind örömeim közt, mind csapásokban öredja háládatossággal vagy bizalommal tekintek fel.”²³

A református főgondnok

Kazinczy Ferenc olyan református volt, aki megkérdőjelezett bizonyos református hittételeket, bírálta a lelkészek, a gyülekezetek száradt életét. De amikor csak azzal a feltétellel alkalmazták volna tanfelügyelőnek, ha áttér a római katolikus vallásra, akkor lemondott az állásáról. Mikor felesége azt kívánta volna, hogy Eugéna leányuk református legyen, akkor az édesapa ragaszkodott a római katolikus bérházhoz. Fiai reformátusok a császári törvény alapján, leányai római katolikusok voltak.

Kazinczy *ökumenikus* egyéniség volt, aki az Istenben hívő, Istent szolgáló egyházakért imádkozott. Egyenlő értékű vallásos közösségnek tekintette őket, mert a római katolikusok és a reformátusok egyaránt a Credot vallották. Isten áldását kérte a különböző vallású egyháztagokra és előjárókra, mert „Te vagy Istene mindnyájunknak”. A római katolikus és protestáns elmentékek közepette egyenlő vallásúnak tekintette a különféle vallásos hitűeket. Jászberényben egyesítette a római katolikus és református iskolákat, ugyanígy Miskolcon is, ahol a református szuperintendens segítette szándékában. Külön vallásórát tartottak római katolikusoknak és protestánsoknak. „Közös iskolában a katolikus gyermek, vallást a maga felekezeti tanítótól tanulja, mint a protestáns a magától.”²⁴ Barátai között éppen annyi a római katolikus püspök, plébános vagy író, mint a protestáns nemesi családokból, fő- és köznemesekből, tudósokból vagy prédikátorokból. Bírálni meri a római egyházat is. Mikor meglopták a Tari plébánost, azon sajnálkozott, hogy inkább a püspököt károsították volna meg, mert az is lop, és gőgösen dicsekszik azzal, hogy bolond volna, ha igaznak hinné azt, ami nincs. „Én semmi ok által nem tudnék arra indíttatni, hogy pápistává legyek.”²⁵ A vallásos hit felekezeti közösi. „Eszes emberben meg van az unió: a nem eszes, soha el nem fogadja... bár csak ne folyt volna 300 év alatt annyi magyar vér a vallás ürügyén! Eggyé nem válhatunk... elég volna, ha ignorálnánk, ki mint gondolkozik a vallás dolgában.”²⁶

Történelmi jelentőségűnek tekinthető mind Kazinczy, mind a gyülekezet életében, hogy Sátorajújhelyen kb. ezer református 1814 elején főgondnokának választotta. Szorgalmas templomba járó volt. Tiszttségét 1818-ig teljes odaszánással viselte.²⁷ Beköszöntő beszédében egyházzal, nemzettel, pedagógusokról, metodikáról szólt. Önmagával kezdi, és gyülekezeti kérdésekkel folytatja: nem értette az iránta való bizalmat, mert nem helyben lakik, és a gyülekezet tagjait alig ismeri. Dókus László, az egyházközség előjárója és György József lelkész győzték meg arról, hogy az eklésia hasznára lehet. „Fényt, elsőséget, hasznat nem keresek és szolgálatban, csak névvel lenni az, aminek cselekedettel illenék lennem, arra kevély vagyok.” „Ahol a szolgáltatók szeretik egymást, becsülik önmagukat, és a közjót keresik, ott minden csendesen megyen.” Örö-

²² Imádságok Kazinczy szavaival...

²³ Váczy i. m. 142. Verseinek címe: Tusakodás. Hit szava.

²⁴ Pályám emlékezete, 146.

²⁵ Kristóf György: Kazinczy vallásos nézetei. = Protestáns Szemle I. 10. Bp., 1912. 5.

²⁶ Váczy i. m. 113., 118.

²⁷ Fejes István i. m.

mére volt az idősebb prédikátor illő, példás öltözete, viselkedése és az ifjabbik prédikátornak római és görög vallású papokkal, sőt zsidó gyermekek szüleivel való barátságos társalgása.

Újhely a magyarországi protestáns egyházak sorában fő helyen állt. Dévai Bíró Mátyás, Drágfi Gáspár, Batizi András eklézsiákat gyűjtöttek össze, Kazinczy szívesen állított volna iskolát emlékükre a haza és a vallás jövőjéért polgárai számára. Régen azt nevezték kegyesnek, aki templomépítésre, berendezésre adakozott, ma „*azon kellene igyekeznünk, hogy Istennek élő templomot építsünk, ... iskolát nyissunk, amelyben igazabb... maradék neveltessék... Bocsásson áldást Isten arra, amit itten ma kezdünk, s tegye azt nekiünk idvességé, a vallásnak és hazának hasznossá.*” A gyengébb képességű papokat is megbecsülte. A lelkesítés általánosan kényes, érzékeny gyülekezeti téma. Kazinczy megoldotta Újhelyben, ahol két pap prédikált szerény fizetéssel. Javasolta, hogy inkább egy maradjon tisztességes jövedelemmel. „*Adjunk a szent minisztériumnak annyi díszet és hatalmat, amelyet annak a rendnek méltósága méltán kívánhat, és amennyit a köznek java enged...*” A konzisztórium saját szolgáinak tekintette a prédikátorokat. „*Én megmondom, hogy azok nem a mi, hanem a templom (Isten) szolgálói, s a kettő nem mindegy, és ezen összeveszünk. Rettenetes barbarizmus, de én triumfáltam.*”²⁸ A hátralékos egyházadót bírósággal behajtatta.

A konzisztériumi üléseken *pedagógiai kérdéseket* tart melegen. Azzal indokolja ezt a témát, hogy az egyházi tanítók érezzék, hogy gondolnak rájuk. Az examennel nincs megelégedve. Vajon tudták-e gyermekeink azt, ami tudni látszott? „*Mert tudni és nem érteni, amit tudunk, annyit, mint nem tudni.*” A növendék azért is lehet tudatlan, mert a tanító nem úgy tanította, ahogy kell. Mutassuk föl, hogy mi a szép, a tiszta és a jó. Tegyük különbséget az igaz és hamis között. Szcenci Molnár Albert kordéba szorításnak csúfolja a könyvnelkülit. Kazinczynak neheze esett a memoriter és a Tíz Parancsolatot sem tudta kívülről. Viszont fontos neki a morál tanítása, hogy mennyi Atyánk szerető Isten, Aki példátlan keserűségeket, és példátlan örömeket bocsát reánk. Szükségesnek tartotta, hogy a reformáció történetét oktassák, de rövidebben és elevenebben. Ne vesztegessük el Isten legdrágább adományát, az időt oly dolgokra, melynek haszna sem a fejnek, sem a szívnek nincs. Mit ér a vallás, ha csak bizonyos tételeket szajkózzunk erkölcs nélkül. A szombatot megtörő Jézus például arra is figyelmeztet, hogy magunkért bosszút ne álljunk, de a gonoszok társaságától fölmentett bennünket. Azt cselekedjük, amit Isten rendelése parancsol.

Kazinczyt a magyar nép és a magyar nyelv iránti szeretet fűtötte. Mindent meg akart tudni, ismerni, mondani és írni népe javára. Úgy látta, hogy a nemzet haldoklik, ezért csatlakozott a jakobinusok kétes táborához, mert „*vétkezik a haza ellen, aki nem lesz kész minden hasznát, előmenetelét fel nem áldozni*”, írja az 1790-es években. „*...a hazáért nem csak veszni szép: hanem élni is őérette.*” Hazafias szándékkal végezte a nyelvművelést, és lett annak kimagasló, ragyogó vezére. Szembeszállt azokkal, akik a magyar nép elenyészéséről jóslgattak, mert azzal „*egy sehol másutt nem található originális és szép nyelv veszne el... minket nem előrevinni, hanem rontani akarnak, derekasan meg vagyunk maszlagolva, és így erőnk kihalt*” írja Kisfaludynak 1801 és 1815 között. Ellentétek, értelmetlen viták voltak és lesznek, „*a hazafiúi szeretet lankad, általa emelkedik az irigység, alattomoság, bizalmatlanság.*”²⁹

²⁸ Kristófi. m. 6.

²⁹ Gerecei. m. 71.

A Biblia

A Biblia tartalma, nyelve, tanítása már gyermekkorában megragadta, amikor nagyanja majd édesapja naponként olvasott belőle. Életének utolsó nagy műve a saját kézzel írott Biblia, ilyen címmel: *Szent Történetek az Ó és Újtestámentum könyvei szerint.* (Sárospatak 1831.), Dőlt, kissé szálkás betűi jól olvashatók. Rövid, olvasmányos, ízes, érdekes könnyedséggel fogalmazott 1826-tól gyermekei számára a Károlyi Gáspár fordítása alapján. Ragaszkodott az eredeti szöveghez. Mikor műve a nyomdából kijött, már csak belelapozhatott, mert rövidesen meghalt. (Újra kiadták 1991-ben.)³⁰ Kazinczynak az a célja, hogy a gyermek nem kezdheti jobban a tanulást, mint bibliai történetekkel, amelyek szívbe csepegtetik a jónak, szeretetnek tisztelőt, és a rossznak utálását. „Kazinczy figyelt föl először arra, hogy a Biblia nem csupán valóságos és erkölcsös nevelése, hanem az irodalmi nevelés kitűnő eszköze, anyagi közege.”³¹

A divatos bibliakritika évszázadában, amikor a racionalisták majdnem az egész Biblia autenticitását kétségbe vonják, tudatosan elutasítja „az újabb exegeták tanításait,” amelyek csak ártanak a gyermeknek, de a felnőtt olvasóknak is. (Pl. racionalisták szerint Illés prófétát a Kérith patakjánál nem a hollók táplálták, hanem Hollóvár lakosai I. Királyok 17:4. Jónást nem cethal nyelte el, hanem cethal címerű hajócska vette föl. Jónás 2:1.) Munkáját a szent könyv ismertetésével kezdi, azután következik az I. rész: Ótestamentumi históriák. Stílusa színes, érthető, élvezetes. Pl. „Vörös tengeren az Úr erősnek bizonyította magát, s a lovat a rajta ülővel tengerbe merítette. A fáraó lovaival, szekereivel beméne a tengerbe, s az Úr rájuk borította a vizet.” A Sinai-pusztában vándorlaskor „Isten föltette magában, hogy a népet addig hordja a puszták közt fel és alá, míg a megromlott öregek mind kihalnak.” A II. rész az Újtestamentumból szövegidezet: „A sadduceusok és farizeusok kelepceket hánytak Jézusnak: Mester, mit tartasz Te: kell-e adót fizetni a császárnak vagy sem? Jézus értette álnokságukat. Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, s Istennek, ami az Istené.” A végvacsorán Jézus kimondja: „Égyiketek engem el fog árulni. Eljéjvedve kérdé mindegyik: Mester én volnék az? Csak Júdás nem tévé a kérdést, odahagyá a vacsorát megszégyenülve és bosszúsan.” A keresztfán „délben Jézus erős hangon kiáltotta: elvégeztetett (azaz meg van téve, amit kell tennem).” Ezt a kiáltást a kritikusok mind vereséggé magyarázzák, Kazinczy a konfesszionális teológusokkal együtt Krisztus győzelmének hirdeti. A *Szent Történeteket* a Cselekedetek Könyvével és a Toldalékkal (Jézus utazásai a szentföldön) zárja.

A II. fejezet a Konfirmációi Katekizmus, ami a vallás tudományának rövid foglalatja. Szívünkben érezzük, hogy van teremtő és gondviselő Isten. Jézus eltörölte a ceremóniákat, a jó szeretetere és a rossz utálására vezérel bennünket. Hogyan lehetünk jobbak? Ima, templom, keresztség és végvacsora által. A III. fejezet Kátét, bevett formulákat és imádságokat idéz. (Konfirmációi Katekizmus, Úri Imádság, Tíz Parancsolat, Apostoli Hitforma, Imádságok.)

Lenni – elhalni

A racionalizmus négy pontba sűrítette emberi életünket: lenni, virítani, hervadni, elhalni. Kazinczy többször is közel volt az elhaláshoz. Amikor 1789-ben nyavalyában feküdt, úgy tűnt neki, hogy Isten előtt áll, Aki kérdezi tőle: miért hagytad el a helyes utat? Irgalmasságot nyert

³⁰ Biblia Kazinczy Ferenc szavaival. Szerkesztette, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Busa Margit. Bp., 1991.

³¹ Mészáros István: A tankönyvíró Kazinczy. = Irodalomtörténeti Közlemények, Bp., 1982.

az égtől. Mit érezhetett 1795 májusában, amikor halálra ítélték? Azt írja, hogy testünk olyan, mint egy marék puskapor, ami szétszóródik, „nem lehet-e valami ilyen a lélek is?” A lélek halhatatlanságát nem lehet „természeti okoskodások által” megmutatni. Halál – lélek – elmúlás kérdései emberi, természeti értelemmel, tényekkel „nincs úgy megfejtve, hogy minden kérdések eloszlattassanak.”³²

A Biblia kijelentése szerint büntetés rajtunk a halál. Kazinczy úgy gondolja, hogy ez nem büntetés, hanem az Alkotó bölcs cselekedete, ezért a temetéshez nem jajveszékélés, hanem férfias elcsendesedés illik. Racionálisan nem kutathatunk tovább, ezért némán álljunk meg a halál kapujánál. Hiszi a lélek halhatatlanságát. „Testeinket elbontja a halál, de lelkeink elbonthatatlanok.” Istenem, úgy igazgasd utamat, „amint néked tetszik, hosszabb életre, vagy örökkévalóságra.” Ha pedig „elszóltasz, légy irgalmas lelkemnek, s ítélj meg engem az én gyarlóságom és a Te kifogyhatatlan jószágod szerint... Teljes hittel megyek, amerre hívsz... legyen meg akaratod, s bitem engem a sötétben sem hágy el.”³³

Utolsó levelét 1831. augusztus 20-án Mocsáry Antalnak címezi. „Kedves Barátom, én még élek és házam népe is, de az Úr keze rajtam is érezteti súlyát...” Abbahagyta 72 évesen befejezetlenül. Életműve azonban befejezett. Sorait néhány nap múlva Eugénia leánya folytatta: „Mély bánattal kell jelentenem a szegény atyám halálát, mely augusztus 23.-án megtörtént, a rettenetes kolera betegségbe esett 21-én, s harmad nap múlva elhagyott bennünket örökre az áldott... Ez volt az utolsó, melyet írt életében.”³⁴

Kazinczy Ferenc a maga korában elvégezte az Istentől kapott talentumaival az egyháza, a magyar nép javára végzett munkáját, teljes meggyőződéssel és teljes erőbedobással. Rendkívüli világító fáklya volt, írt, tanított, utazott. Reformer volt, akit túlhaladott az idő, mint minden mást túlhalad. Példát vehetünk tőle, hogyan kell felelősen élni embertársaink javára, Isten dicsőségére. Kazinczyval együtt „meggyőződéssel kell hinnünk, hogy utunknak és életünknek célja van, keresni, megtalálni, és szeretni az Istent, Urunk Jézusunkat...”³⁵

Széphalomban nyugszik. Lombos fák alatt, kovácsolt-vaskerítéssel körülvett sírhelyen várja a föltámadást.

³² Orpheus, I. 196., 198.

³³ Bojtor István i. m.

³⁴ Kazinczy Ferenc: Levelek. Szerk.: Szauder Mária. Bp., 1979. 747., 751.

³⁵ Busa Margit: Utószó. = Imádságok Kazinczy Ferenc szavaival.

MARTINÁK JÁNOS

Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor vitájáról

Közismert, hogy a nyelvújítási harcokban Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor viszonya jelentős szerepet töltött be. Az egymással szemben álló felek – a dunántúliak és Kazinczy köre – közötti harc élesedéséhez vezetett, a szenvedélyes küzdelem sokszor méltatlan megnyilvánulásokat is eredményezett mindkét oldal részéről. Ugyanakkor érdekes, hogy ez a vita meggyorsította a nyelvújítási harcok befejezését. A két író közötti ádáz küzdelem kibontakozásának az volt az oka, hogy Kazinczy megbírált Kisfaludy *Himfy szerelmei* című művét. Természetes körülmények között ez nem vezethetett volna szükségszerűen ilyen kemény összecsapáshoz, de a kor ellentmondásokkal volt terhes. Az 1801-től 1830-ig terjedő időszakban vagyunk, ami történelmileg a napóleoni háború befejezését jelenti, belpolitikailag pedig az udvar és a nemesség kezdeti kompromisszumát követő elhidegülésének, a központi hatalom megkeményedésének ideje, ami természetesen a szellemi mozgalmak alakulására is kihatott. Ugyanakkor megindult a reformmozgalom, és győzelmesen tört előre a romantika.

Magyarországon ebben az időben az irodalmi életben léteztek különféle áramlatok: a régi klasszicismus, a szentimentalizmus, a hagyományos történelmi-nemzeti érzelmeket kifejező vonulat, de megjelenik a neoklasszicizmus Kazinczyval. És természetesen – mint ahogyan azt Horváth János erőteljesen hangsúlyozza¹ – ezekben az irányzatokban megjelennek a romantika vonásai is. Magyarországon ugyanis a nyugat-európai értelemben vett tiszta klasszicizmus nem alakult ki, még a klasszicista alkotásokban is érződött a romantikára való hajlam. A romantika és a klasszicizmus összekeveredett nálunk, anélkül, hogy ez tudatosodott volna az egyes alkotókban. Ezeknek az irányzatoknak a virágzását és egymással való küzdelmét nagy részben gátolta, hogy ekkoriban nálunk nem volt szervezett irodalmi élet. Nem volt egy állandóan működő orgánus, ahol az alkotások megjelenhettek volna, keményen működött a cenzúra, és hiányzott a széles olvasóközönség, amely mindezekről visszajelzést adhatott volna. Jellemző például az a tény, hogy Kazinczy Kisfaludy művéről írott első bírálatát külföldön, az *Annalen der Literatur* című lapban németül jelentette meg név nélkül. Azért név nélkül, mert ennek a folyóiratnak ez volt az elve, s Kisfaludynak mégis ez lett az egyik fájó pontja, emiatt vádolta Kazinczyt a magyarság lejáratásával.

Az irodalom fejlődését nagy mértékben nehezítette a magyar nyelv állapota. A nyelvújítási mozgalom nem egyedül Kazinczy nevéhez kötődik, mások is felismerték annak szükségességét. Magának a nyelv megújításának motívuma is többféle volt. Alapvetően az irodalmi

¹ Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bp., 1976. 235.

művek szempontjából volt rá szükség, de belejátszottak társadalmi és politikai szempontok is. Társadalmilag kézenfekvő a bonyolultabbá váló viszonyok kifejezésének szükségessége. Politikai szempontból a magyar nemzeti mozgalom, a nemzeti megújulás igénye volt az egyik mozgató. Való igaz, hogy Kazinczy a polgári viszonyok szükségleteinek kielégítésére törekedett, de az is köztudott, hogy a magyar nemesi ellenállásnak is a nemzeti nyelvkérdés lett egyik fegyvere. Bár ebben volt egy kis ellentmondás, mert a fejlesztést csak addig szorgalmazta, amíg a nemesi viszonyokat, értékeket és érzelmeket fejezte ki. Hozzájuk is kötődnek mégis nyelvújítási törekvések és eredmények.

Kisfaludy Sándor ide tartozott, hiszen irodalmi működésének egyik elindítója a megyei ellenállási mozgalomban szerzett élménye volt. A Kazinczy által vezetett csoport nyelvújítási módszerei nála is megjelentek, ő is alkalmazott szóróvidítést, szóösszevonást, új szavakat is alkotott. A nemesi nyelvújítási harc legjobbjai közül kerültek ki a később Kazinczy által dunántúliaknak nevezett írók. 1800 körül még ez a mozgalom igen képlékeny volt, és mint tudjuk, Kazinczy fellépésével és tevékenységével vált hathatós, eredményes mozgalommá. Ő az, aki szembeszáll a nyelvújítást ellenzőkkel, elsősorban a debreceniekkel a *Debreceni grammatika* körül vívott polémiával meg Csokonai sírfeliratával, az ún. Árkádia-pörrel. Ő volt az, aki a nyelvújítás elméletét kidolgozta, módszereit ajánlotta, hiszen elméletileg is tisztázni kellett a nyelv lényegét, a nyelvnek a közösséghez, és a közösségnek a nyelvhez való viszonyát.

Az általános felfogás az volt, hogy a nyelv lényegét a nyelvtani szerkezet, a grammatika és a szókincs adja, s ezeket szentnek és sérthetetlennek tartották. Ennek a Révai Miklós és a Verseyhy Ferenc közti vitában az utóbbi volt a képviselője. Kazinczy ezzel szemben Révaihoz csatlakozott, aki a nyelvet történelmi képződményként fogta fel, alakítását szükségesnek tartotta. Kazinczy különbséget tett a nyelv szelleme és a nyelvi minta között, és ő ez utóbbinak akart megfelelni. Kazinczy nem szűken vett nyelvújítási tevékenységet fejtett ki, ő tudatosan különbséget tett a nyelvi szintek között; megkülönböztette a nyelv *fentebb* írásbeli használatát, és a lentebbi, igényesebb *beszélt nyelvet*. Nála az írásnyelv az irodalmi nyelvet jelenti, ennek fejlesztését tűzte ki célul, de ezt sem öncélúan.² Új irodalmi felfogást, új irodalmi ízlést képviselt, nyelvújítása így ízlésbeli nyelvújítás. A börtönből való szabadulása után elsősorban a német neoklasszicizmus (Goethe és Schiller) munkásságára támaszkodva igyekezett kialakítani az új irodalomszemléletet és ízlésvilágot. Az ő neoklasszicizmusa is a Winckelmann-i görögség-felfogásra épült, de ne gondoljunk merev, dogmatikus nézetrendszerre, a magyar irodalmat nemcsak nyelvében akarta megújítani, hanem tematikájában is! A magyar nyelvet alkalmassá akarta tenni különféle stílusárnyalatok kifejezésére, növelni kívánta a nyelv hajlékonyságát. Ezért szorgalmazta a külföldi irodalom fordítását, maga is fordított Molière-t, Racine-t, Klopstockot. Az irodalmat akarta emelni, amihez a nyelvújítás volt az eszköz.

Ennek sikere érdekében igyekezett irodalmi centrumot kialakítani, mint tudjuk: kellő sikerrel. Láttá azt, hogy ha célját el akarja érni, akkor Magyarországon meg kell honosítani az addig ismeretlen műfajt, az irodalmi kritikát. A kritikai élet levelezés keretében folyt,

² Benkő Lóránd: Kazinczy Ferenc nyelvszemlélete. = Benkő Lóránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Bp., 1982. 16.

megvitattak irodalmi kérdéseket, de általános esztétikai elvek taglalására nem igazán került sor. A működő folyóiratokban sem volt kimondott irodalmi rovat, ott is csak részproblémákat tisztáztak, nem minden személyeskedés nélkül. Az ottani írások alig mentek túl reklám célzatú ismertetéseken.³ Kazinczy próbálkozott először mintát adni Kisfaludy *Himfy szerelmei* című művének bírálatával, amely 1809-ben németül, majd 1814-ben az Erdélyi Múzeumban magyarul jelent meg.

A Kisfaludy-bírálat megírásának motívumairól a szakirodalomban eltérnek a vélemények. Érdekes, hogy a korabeliek – főleg a dunántúliak – Kazinczy irigységét, bizonyos kétszínűségét vélték felfedezni mögötte. Holott talán közelebb áll az igazsághoz, hogy Kazinczy bírálat tárgyává akarta tenni a korabeli irodalmi törekvéseket, mérlegre tette azokat a maga irodalmi felfogása, ízlése, esztétikai nézetei alapján. Kisfaludy esetében ezt megnehezítette, hogy Kazinczy kora legnépszerűbb irodalmi alkotását bírálta. Mint írásából kitűnik, nem a mű leértékelésére törekedett, hanem pozitívumainak kiemelésére és negatívumainak felmutatására.

Minthogy Kisfaludy műve kimondott irodalmi értékei mellett a köztudatban mint a nemzeti lélek kifejeződése jelent meg, a művet ért bírálatot sem autonóm irodalmi értékelésként fogták fel, hanem a hazafias érzés elleni támadásként. Így érezte ezt maga Kisfaludy Sándor is (képiünkön). Irodalmi életünk ilyen ellentmondásossága miatt sem a szerző, sem a közönség nem tudta elfogadni Kazinczynak a művészet autonómiájáról vallott nézeteit. Kisfaludynak megjelentek regéi is, de Kazinczy nem bírálta azokat, mert Kisfaludy arra hivatkozott, hogy azokat nem íróként, hanem hazafiként írta. Kazinczy nézete viszont már differenciálódott; nála más a követelménye a hazafiaságnak és más az irodalomnak, ezek megkülönböztetésére törekedett. A kedvezőtlen fogadtatásból azonban tanult, és később nem szorgalmazta ezt.

A *Himfy szerelmei* című Kisfaludy-mű sajátos alkotása a magyar irodalomnak. Írója köznépmesesi származású volt, aki Mária Terézia testőrségében tevékenykedett. Irodalmi műveltségét is Bécsben szerezte, hatással volt rá Bessenyei, tanult a pozsonyi kispapoktól, akik a magyar nyelv, a magyar irodalom ápolásának elkötelezett hívei voltak. Tasso „Megszabadított Jeruzsálem” című művének egy részét lefordította, olvasta Shakespeare-t, ismerte a kor magyar íróit. Tájékozott ember volt, akiben élt az irodalmi becsvágy. Életébe törés követke-



³ Fried István: Kazinczy Ferenc „grammatikai és esztétikai epigrammá”-i. = Fried István: „Aki napjait a szépnak szentelé...” Sátoraljaújhely–Szeged, 2009. 68.

zett be, amikor kizárták a testőrségből, de ő továbbra is katona maradt: részt vett a on elleni háborúban, Itáliában francia fogságba esett. Itáliai tartózkodása azért jelentős, mert itt került kezébe Petrarca daloskönyve, amit magával vitt Franciaországba is. Ez a fogság nem jelentett szorosan vett rabságot, vidéken élt Draguignonban, ahol megismerkedett D'Esclapon Karolinával, aki megismertette a korabeli francia irodalommal, és versíráásra ösztönözte. Ekkorra már Kisfaludyban megvoltak az adottságok egy nagyobb lélegzetű mű létrehozásához. Katonáskodása révén kellő tapasztalatra tett szert, a szerelmi téma megverseléséhez kalandokkal teli élet állt mögötte, Bécsben a nők bálványa volt.

Ebben az időben kezdett alakulni kapcsolata Szegedi Rózával, akivel egy badacsonyi szüreten találkozott. Ez a hölgy – a közhiedelemmel ellentétben – rendkívül művelt, büszke, határozott egyéniség volt. Szegedi Róza először elutasította Kisfaludyt a róla keringő nem alaptalan híresztelések miatt, s Kisfaludy apja sem támogatta ezt a frigyet, mert bizonyos birtokvitában volt a két család. Bár a Kisfaludy család régi ősoktól származott, ekkor már az elszegényedés felé haladt, fia örökrészét ezért sem akarta kiadni az apa. A fogság alkalmat adott az addigi élettapasztalatok összegzésére, égette a honvágy, élt benne a Szegedi Róza iránti szerelem, és csak egy lökés kellett ahhoz, hogy érzéseit, mondanivalóit egységbe foglalja; így érlelődött meg Kisfaludy Sándor műve.

A *Himfy szerelmei* két részből áll, az első a *Kesergő szerelem*, a folytatás a *Boldog szerelem*. Ahogy gyűltek a versek, előtte is tisztázódott, hogy érzéseit ki kell írnia magából, egy központ köré kell szerveznie. Miután a fogságból megszabadult, Szegedi Rózától engedélyt kért arra, hogy őt tehesse meg a mű központi figurájává, és amikor újra harcba indult, már el is küldte neki az elkészült részeket. Barátja, Takáts József szorgalmazta a mű kiadását, amibe beleegyezett, és így a *Kesergő szerelem* 1801-ben – a szerző neve nélkül – meg is jelent.⁴ A mű Magyarországon addig példátlan sikert aratott, példányait szétkapkodták, az egész országban híressé vált. Ennek a műnek sikerén felbuzdulva Kisfaludy úgy gondolta, hogy a folytatást is megírja, hiszen 1800-ban Szegedi Rózát feleségül vette, tehát Himfy beteljesült szerelméről is írni akart. Aztán a két művet egybekötve *Himfy szerelmei* címmel 1807-ben jelentette meg névvel és az imádott hölgy, Liza megnevezésével. Ebben az időben adta közre három regéjét is *Csobánc*, *Somló* és *Tátika* címmel, a siker csak fokozódott. A *Himfy szerelmeit* több európai nyelvre is lefordították, még szerbül is olvasható lett. Volt, aki csak azért akart magyarul megtanulni, hogy eredetiben is elolvassa Kisfaludy művét.

Sokáig kutatták ennek a diadalnak a titkát. Úgy véljük, ennek több összetevője volt. Egy olyan történelmi korban keletkezett, ahol a minden addigi kötöttség alól való felszabadulás igénye jelent meg; gondoljunk Rousseau *Új Heloise* vagy Goethe *Werther* című művének sikerére. Magyarországon is erős volt az igény, hogy az emberek a belső érzelmeiket megélhessék, természetesen kifejezhessék. *Himfyvel* ez történt meg: Kisfaludy mesterkedtség nélkül törekedett egyetlen érzés, a szerelem kifejezésére. Ez a mű azonban nemcsak tartalmában találkozott a magyar közízléssel, hanem az irodalmi kifejezés formájában is. Elsősorban a magyar irodalomban ekkor uralkodó szentimentális hangvétellel, annak kifejezőképességével hatott. Közelebb hozta a művet a magyar olvasóhoz a hangsúlyos versek és a nép-

⁴ Császár Elemér: Kisfaludy Sándor. Bp., 1910. 74-75.

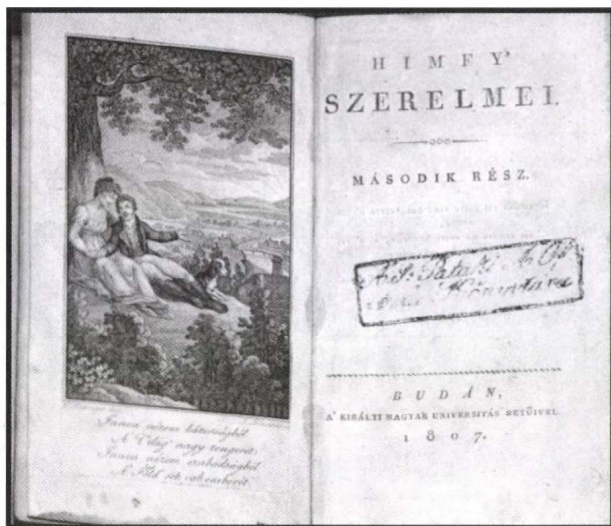
dalformát felidéző strófa alakzat. Kisfaludy tudatosan tanulmányozta a népdalokat erdélyi katonai szolgálata alatt, és most sikerrel alkalmazta a megtanultakat.

Kazinczy Ferenc kritikájának az 1814-es Erdélyi Múzeumban megjelent változatát tanácsos alaposabban szemügyre venni. Ekkor már folyik a nyelvújítási harc: megjelent Kazinczynak *Tövisek és virágok* című epigrammagyűjteménye, sőt a *Mondolat* is.

A kritika 1814-es kiadására úgy került sor, hogy Döbrentei megküldte Kazinczynak a folyóirat első számának tervezetét, és közölte, hogy a Himfy-recenziót szívesen megjelenteti több más mű mellett. A dolog nem volt egyszerű, mert Kazinczy és Döbrentei felfogása a kritikáról erősen eltért egymástól. Döbrentei tompítani igyekezett a Himfy-bírálat itt-ott valóban sértőnek tetsző megállapításait. Kazinczy szerint például a versek $\frac{4}{3}$ -át el kell vetni, Döbrentei ezt $\frac{1}{3}$ -ra szelídítette.⁵ Különben a *Himfy* című Kazinczy-epigramma a *Tövisek és virágok* megjelenése előtt, 1811. január 2-án Fazekas Istvánhoz küldött levelében tűnik fel először, éppen a kritika mibenlétéről folytatott vita kapcsán.

A recenzió első részében szó esik a szerző származásáról, ahol Kazinczy – tárgyi tévedés-ként – Kisfaludy születési helyét rosszul jelölte meg. Utána a mű fogadtatásáról mond véleményt. Úgy érzi, hogy az olvasók és addigi recenzensek félreértették a művet, olyat láttak benne, ami nincs benne.⁶ Megállapítja, hogy Kisfaludy művét tévesen hozták kapcsolatba Petrarca és Anakreón művével, akiknek együttes hatását nem fogadja el, mert két különböző hangnemről és világlátásról van szó. Ő mindössze abban látja a hasonlóságot, hogy a *Himfy szerelmei* cansonékban van írva, a szerelem kínjait énekli meg, és hogy a mű végén a felsorolás is Petrarca eljárását követi. Eltérőnek látja Petrarca énekének tónusát a Kisfaludyétól, bár ezt közelebbről nem fejtette ki. A további részekben a műfaji meghatározásra törekszik: ezeket hol erotikus idilleknek, hol szerelmi epigrammáknak mondja, s a prózához közelítőnek érzi őket. Később kritikai megjegyzéseiben ki is tér versformai sajátosságaira; az ott felhozott hiányosságok a műfaji meghatározás bizonytalanságával vannak kapcsolatban.

Ha a műfajt meg akarjuk határozni, *szerelmi románc*nak nevezhetnénk, amely elsősorban nem külső eseménysorral mond el történetet, hanem a lelki világ alakulását ábrázolja. Maga az egész mű egységes egész, az egyes költemények – akár a dalok, akár a szonettek –



⁵ Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség? Bp., 1990. 198.

⁶ Kazinczy: Recenzió Himfy szerelmeiről. = Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Szerk. Szauder Mária. Bp., 1979. 734.

ebbe az egészbe illeszkednek bele. Ezért történhet meg, hogy az egyik versben felvetett téma a másikon folytatódhat, és sok az enjambement-féle megoldás, amit Kazinczy kifogásolt. Maga a műfaj nem idegen a korabeli olvasók előtt, de itt az érzelmi életnek a középpontba állítása és a gyér cselekmény bizonyos nehézséget okoz. Kazinczynál inkább arról van szó, hogy nem ismerte fel a műnek sajátos jellegét, a hagyományos klasszicista esztétika követelményei szerint külön szemlélt minden egyes költeményt, számon kérte a téma, a műfaj, a hangvétel egységét, pedig itt már a romantika jelentkezett. Értékbeli különbséget állapított meg a *Kesergő szerelem* és a *Boldog szerelem* között, és inkább az utóbbi jelentőségét emeli ki. A *Kesergő szerelemmel* szemben ebből a műből az egységességet, a kiegyensúlyozott hangvételt, a derűs világlátást és a hazafias érzelm erős, teljes megszólaltatását emeli ki. Az utókor nem osztja véleményét, ma inkább a *Kesergő szerelmet* tartjuk értékesebbnek érzelmi mélysége, változatossága, az elégikus hang mögött felsejlő belső dráma érzékeltetése, valamint szép természetleírásai miatt.

Kazinczy külön kitér a két mű szépségeinek hangsúlyozására, példákat is hoz, többnyire a második könyvből. Tetszett neki, ahogy a szerelmi szenvedést természeti képpel érzékeltette: ahogyan a szerelmi ujjongást megfestette (a 2. dalban), vagy ahogyan a szerelmi idillt falusi alkonyi képpel érzékeltette (35. dal). Külön kiemeli a második könyv 53. dalát, mint tüzes hazafiúi vallomást, mint szent éneket. Dicsérőleg szól a rímelésről, a versformáról. Észreveszi, hogy Kisfaludy rímei nem ragrímek, nem azonos mondatrészeket rímeltet, hanem különféle mondatrészek tudatos összehozására törekszik a művészi hatás érdekében.⁷ A verselésről szólva észreveszi a magyaros verselés hatását, bár ő a maga részéről elsősorban a Ráday Gedeon-féle versforma híve volt. Dicséri a mű tematikai sokszínűségét, észreveszi a finom költői megoldásokat, az érzelmi finomságok természetes kifejezését. Kiemeli a 2. cansone befejezését, amelyben az énekes kedvese reggeli álmába sülyedve, karjai közt fekszik, míg ez, egy vidám nyári napnak reggeli hevében, poétai elragadtatással repül végig a nagyvilágot, s végre felszökik:

*Jankó, nyergeld meg a Rárót,
Kaszásim megkeresem.
Cicke, Lepke, Fecske – Hajrá!
Nyugodjál még kedvesem.*⁸

Csak ezután tér rá kritikai megjegyzéseire. Elismeri Kisfaludy érzéseinek finomságát, összetettségét és azt a könnyűséget, amellyel mindezt kifejezi, az ún. *szép világtónust*, de hiányolja, hogy mindezek nem Dayka énekeinek zengzetességével szólnak. Valójában itt nem a Dayka-versek követését kéri számon, hanem a költői erőt, a zengzetességet hiányolja Kisfaludy verseiből. Mert az való igaz, hogy bizonyos hangvételi egyhangúság tetten érhető a műben. Kisfaludy tartózkodott a drámaiságtól, különösen a második könyvben, ha az elsőben még törekedett is erre. Részletesen foglalkozott Kazinczy a mű nyelvezetével. A *Himfi szerelmei* a dunántúli nemesi udvarházak nyelvén íródott, kissé megemelt szinten. Kazinczy elismeri a nyelvi gazdagságot, a kedvességet, sőt egyes helyeken csodálatra méltó nyelvi

⁷ Kazinczy i. m. 739.

⁸ Kazinczy i. m. 742.

megoldásokat talál, de az egész nem tartja tudós nyelvnek, klasszikus tisztaságuk – ahogyan írja – *nem grammatisch correct*.⁹ A későbbiek folyamán ezt részletesen kifejti. Számon kéri Kisfaludy helyesírási hibáit, nem elsősorban ypszilonista voltát bírálja, bár közismert, hogy Kisfaludy a Versey–Révai vitában Versey mellé állt, és következetesen kitartott mellette. Fel is sorol Kazinczy néhányat: *kínjaim* helyett *kínaim* használatát vagy a *dühödik* szó helytelen írását. Bírálja Kisfaludynál a nyelvjárási szók használatát és a provincializmust (*futkoszta, fellene, cepeli*). Az ilyen hibák kíméletlen írtását követeli meg, sőt felszólítja Takátsot, hogy az esetleges következő kiadásokból ezeket törölje.

Ennek a felszólításnak a hangvétele és ténye válhatta ki Kisfaludyból Kazinczyval szemben az írói diktátorság vádját. Kazinczy helytelenítette a rút szavak használatát. Tudjuk, hogy ő esztétikailag közelítette meg a nyelvet, és ha újat alkotott, vagy nyelvjárási szavakat használt fel, megkövetelte a szép hangzást, hogy a szó esztétikus legyen. Helytelenítette pl. a *töporódott boszorkányok, a ragyás aszott bagoly, a pondró nyelv banya* használatát. Szerinte az igazi író a rút szavakat is széppé tudja tenni. Itt tér ki a kompozíciós hibákra is, ahogyan azokról már korábban szóltam. Felhozott bizonyos vonzati hibákat: pl. a *járom még ktnos táncát* kifejezést. Ezt valószínűleg esztétikai okokból tehette, mert a mai nyelvérzék itt nem érzel hibát. Kazinczy maga is használt a nyelvszokástól eltérő vonzatokat, amit fordításai során idegen nyelvből vett át. Bírálataiban felhoz még bizonyos rímelési hibákat, de a kritikáját a továbbiakban a mű tartalma és terjedelme közötti összefüggéssel foglalkozik. Mivel nem értette meg az írás valóságos műfaji jellegét, ezért felrója hibaként, hogy Kisfaludy bizonyos kompozícióknak akart előre megfelelni: hogy meglegyen a kétszáz szonett és a húsz dal, de ezeket nem tudta tartalommal kitölteni. A második részben meg nem is tudta teljesíteni.

Ezután következnek a nyomdatechnikai vonások számbavétele. Közismert, hogy Kazinczy nagy gondot fordított a művek nyomdai megjelenésére, sokszor maga tervezte a könyvet, szilletteket, rajzokat csinált hozzájuk. Ez egyrészt kifinomult ízlésével volt kapcsolatos, másrészt elve volt, hogy a könyv megjelenése is legyen ízlésalakító hatású. A könyv két metasztét is kifogásolja, való igaz, hogy a Szegedi Rózáról készült kép nem volt túlságosan szerencsés. Érdekes módon ezután következik a kritika megírásának indoklása és története. Végül a kritika egy verssel és függeléssel zárult, mintha ebben védekezne írásának valóban kemény hangja miatt. Zavarba ejtő az ironikus hangvételbe bujtatott elismerés, az elutasítás, a fölényes felszólítás. Valószínűleg az zavarhatta meg Kisfaludyt. Bár összességében az írás a költő elismeréséről szól, a hiányosságok nagy része valóban létezik, de a költő nem tudott a pozitívumokra figyelni, csak a kritikai megjegyzések fájtak neki. Ez a hangvétel is megerősíti azt a feltevést, hogy Kazinczy olyan kritikát akart megvalósítani, amelynek középpontjában maga az ügy áll. A hibákkal szemben kíméletlen, nincs tekintettel a szerzőnek az adott művön kívüli érdemeire. Ezek az elvek majd a későbbiek során Bajzáéknál jelentkeznek, s Kazinczy szívesen is veszi ezt, amíg a *Conversations-pörben* ellenfelei ellen használják. De amikor a *Pyrker-pör* kapcsán ez őt is érintette, már fájt neki.

A *Himfy szerelmeiről* írt recenzió megjelenése nem azt a hatást érte el, amit Kazinczy várt. Nemcsak Kisfaludyt érintette negatívan, de más dunántúliakat is. Tiltakoztak a dikta-

⁹ Kazinczy i. m. 743.

tórikus hangnem ellen, szemére vetették, hogy állítólag kétségbe vonta Kisfaludy magyarságát, hogy részrehajló volt, mert kisebb tehetségeket nagyobbra értékelt, ha közel álltak hozzá.¹⁰ S ellenérzést váltott ki a kritika saját körén belül is. Kölcsey írta meg ugyan Szemerével Kazinczy védelmében a *Felelet a Mondolatra* című gúnyíratot, de ő is eltávolodott kissé tőle, nem értett mindenben egyet a mester értékítéletével.

A mi számunkra érdekes magának Kisfaludynak a reagálása. Hangot adott annak, hogy a bírálat fájdalmasan érintette. Kazinczy is érezte, hogy Kisfaludynak némiképp igaza van, próbált személyes kapcsolatokat keresni Kisfaludyval. Kettejük viszonya ugyanis különleges volt. Kazinczy a *Kesergő szerelem* megjelenését lelkesedéssel fogadta, elismerte a mű értékeit, sőt: elutazott, hogy személyesen találkozzon Kisfaludyval, de erre 1828-ig nem került sor. Most is kereste a személyes találkozást, hogy szóban fejtse ki álláspontját. Meg akarta győzni a költőt arról, hogy nem rossz szándék vezette, nem a mű leértékelésére törekedett, csak a hibákra akarta felhívni a figyelmet. 1815-ben, amikor Bécsből hazafelé jött, találkozott a dunántúliakkal, de Kisfaludyval nem tudott kapcsolatba lépni. Éppen ezért levelet írt neki, és megkérte Ruszek Józsefet, a keszthelyi apátot, hogy juttassa el Kisfaludynak. Ezzel egy sajátos, levelekben folytatott vita alakult ki. Kisfaludy három levélben¹¹ válaszolt, ezeket hívja a szakirodalom a közvetítőjéről *Ruszek-leveleknek*. E leveleknek különös jelentősége van kettejük kapcsolatában. Híven tükrözik Kisfaludy irodalmi eszményét, világszemléletét, a nyelvújításról vallott felfogását. Először kitér Kazinczyhoz való viszonyára, elismeri a nyelvújítás terén elért eredményeit, sokra értékeli a fogsága előtti munkásságát. Hangsúlyozza, hogy példaképe volt, mert ő mutatta meg számára, hogyan lehet, hogyan kell szépen magyarul írni. De csalódott Kazinczyban, s ehhez emberi és irodalmi vezéri negatívumait sorolja fel: asszonytermészetűnek, hiúnak tartja, nem nyílnak. Irodalmi szervezőként legfőbb hibájának irodalmi diktátorságra való törekvését, részrehajlását érzi. Nyelvújítási munkásságáról is sok kifogást említ, úgy látja, hogy Kazinczy kiszabadulása utáni tevékenysége rontja a magyar nyelvet.

Megmutatkozik a két író világnézeti és nyelvfelfogásbeli különbsége. Kisfaludy legfontosabb értéknek a hazafiságot tartja, fő kötelezettségnek a haza védelmét és gazdagítását látja. De a nemzetet magát elég szűken fogja fel. Nála a nemzet igazi törzse és hordozója a köznépmesség, amely a nemesi szabadság megtestesítője, amin ő a nemesi előjogokat érti. A nyelv fejlesztését ennek érdekében tartja fontosnak, a nyelvet azonosítja magával a nemzettel. És a nyelvújítást csak addig tartja megengedettnek, amíg ezt a nemzetképet és a nemzeti érdeket nem támadja. Kazinczy nemzetfelfogása ennél sokkal korszerűbb és összetettebb volt. Habár pályája elején tett a nemesi nacionalizmusra jellemző gesztusokat, nézeteinek középpontjában azonban a nemzetek egyenlőségének gondolata áll. A nemzet és a nyelv között tágabb kapcsolatot feltételezett, mint Kisfaludy. Megengedhetőnek tartotta a nyelv radikálisabb megváltoztatását, s nem féltette azt az idegen hatásoktól. A *Ruszek-levelekben* Kisfaludy egyik vádja éppen az, hogy Kazinczy a nyelvújítással szinte hazaárulást követ el, mert a magyar nyelv sajátos jellegét pusztítja el fordításaival és szertelen újításaival. Féltette az idegen hatásoktól a nyelvet, és Kazinczynak ezt a tevékenységét *gallo-teuto-hungarizmusnak*

¹⁰ Viszota Gyula: Kisfaludy Sándor és Kazinczy Ferenc irodalmi vitája. = ItK, 1911. 4. 390.

¹¹ 1816. ápr. 17., 1816. jún. 3, 1817. jan. 25.

nevezte.¹² Erre vonatkozóan stílusparódiát is írt Kazinczy szellemében. Ehhez kapcsolódik irodalmi felfogásuk különbözősége. Kisfaludy az irodalmi tevékenységet hazafias cselekedetként fogta fel. Jellemző például, hogy amikor az íránt érdeklődtek, hogy tudott-e Kazinczy 1809-es bírálatáról, azzal védekezett, hogy ő akkor éppen az inszurrekció szervezésével volt elfoglalva, és különben is ő olyan nemes, aki mellesleg ír, s nem tartja számon, hogy mit mibe írt.

Fent már említettük, hogy Kazinczy éppen az irodalmi autonómia jegyében támatta Kisfaludyt. A *Ruszek-levelekből* kiderül az ellenfeleknek a költői személyiségről vallott felfogásbeli különbsége is. Kisfaludy azzal védekezik (amit egyébként a *Himfy szerelmei* előszavában is megpendített), hogy ő nem tudós költő, saját belső költői adottságaira és képzeletére támaszkodik, s nem iskolai regulákat követ. Ezzel közelít a romantika költői felfogásához. Valószínűleg itt félreértés történhetett, mert Kazinczynak a műgonddal kapcsolatos követelményét a klasszikus formakövetelmények számonkérését nevezte ő iskolai reguláknak. A *Ruszek-levelekben* Kisfaludy kitér személyes sérelmeire. Felhánytorgatja, hogy Kazinczy nem tudja, hogy ő hol született, sértve érzi magát, hogy a széphalmi mester őt teszi felelőssé a *Mondolat* megírásáért. Legfájóbb azonban az volt számára, hogy Daykával állítja szembe, akit ő közepes tehetségű költőnek tartott.

Ha Kazinczy a Kisfaludyval való vita közben annak nyelvészkedését el is ítélte, őt magát nem gyűlölte, sőt: szeretett volna vele kibékülni. Ehhez igyekezett igénybe venni Takáts József, Horvát és Ruszek segítségét. 1821. május 4-én meghalt Takáts József, és Pápay Sámuel, a dunántúliak egyike Kisfaludy néhány elejtett szavából arra következtetett, hogy meg lehetne kísérelni a két ellenfél kibékítését. Pápay sugalmazta Kazinczynak, hogy a régi barát sírja fölött nyújtsanak egymásnak békejobbot. Kazinczy fel is kereste levelével Kisfaludyt, aki 1821. szeptember 5-i levelében Pápayn keresztül válaszolt. Ebből kitűnik, hogy nem engesztelődött meg, „fergetegnek”, „kártékony jégzápornak” nevezi a vitákat, ki akarja iktatni azokat az irodalmi életből. (Írt is *A Recensiokról* címmel erről egy művet). Levelében röviden, kissé finomítva megismételte Kazinczyval szembeni kifogásait. Elismeri ugyan az érdemeit, de ismét kifejezte fájdalmát amiatt, hogy Kazinczy megtámadta. Kárhoztatta azért, hogy Kazinczy a magyar nyelvet rombolja, és megfogadta, hogy tartózkodni fog a vitáktól. Amint látjuk, Pápay békítési kísérlete kudarcba fulladt. Kazinczy 1822. február 13-i válasza azért érdekes, mert nyíltan beismeri benne, hogy néha vétett a nyelv egy-egy törvénye ellen. Ne feledjük, hogy ez a levél az 1819-es *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című műve után íródott. Azt is bevallotta, hogy nem akarta Kisfaludyt megbántani, védelmébe vette az irodalmi vitákat és recenziókat, s a maga nyelvújítási törekvéseit, mert éppen Kisfaludy Károly és körének tevékenységére hivatkozva reméli azt, hogy a nyelvújítási furcsaságok egykor majd elfogadottakká válnak.¹³ Teljes megbékülést azonban ez a levél sem hozott. Majd végül 1828. április 9-én, az Akadémia egyik ülésén személyesen is találkoztak, de ez csak egy felszínes üdvözlést jelentett, nem békülést. Kazinczynak egyik Guzmicsához küldött leveléből derül ki, hogy mennyire sajnálja, hogy nem sikerült közös nevezőre jutniuk.

¹² *Viszota* i. m. 402.

¹³ *Viszota* i. m. 419.

Felvetődik a kérdés, hogy mi volt ellenkezésük fő oka. Megállapíthatjuk, hogy közrejátzottak abban a korabeli viszonyok, maga a nyelvújítási harc, a felek környezete: Kis János negatív képet festett Kisfaludy személyiségéről, Berzsenyi sem volt tőle elragadtatva. Természetesen közrejátzottak emberi problémák is (pl. hiúság), a műveltségbeli különbségek, de alapvetően az ellentétek gyökere valahol a mélyben húzódott. Magyarországon 1800-tól 1830-ig, – amit mi Kazinczy kornak nevezünk –, mélyre ható és többirányú változás zajlott le. Társadalmilag a feudalizmusból a reformmozgalom irányába történő elmozdulást látjuk, és ennek következtében a szellemi élet is átalakulóban volt. A régi klasszicista felfogást felváltotta a romantika, ami teljesen új irodalom-felfogást, ízlésvilágot, költői eljárásmodot követelt meg. Ez a nyelvszemlélet változását is magával hozta. Az 1810-es évek közepétől egyre inkább eltávolodtak Kazinczytól a tanítványai, neki pedig a 1820-as évekre érzékelnie kellett, hogy egy új, fiatal generáció lépett a helyére. Ha Kisfaludy helyét nézzük ebben a küzdelemben, akkor igazodhatunk Horváth János álláspontjához, aki Kisfaludyt a magyar irodalomfejlődésnek abba a szakaszába helyezi, amely Csokonai és Berzsenyi között helyezkedik el. A klasszicizmus és romantika közötti irányzatokat foglalta egybe, de világszemlélete miatt nem tudott tovább fejlődni. A romantika hívei – minden látszat ellenére – többségben voltak a klasszikus ízlés híveivel szemben, akik maguk is kezdettől fogva áthajlóban voltak egy modernebb ízlés felé.¹⁴

Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor későbbi sorsának alakulása azonban igen érdekes képet mutat. Bár az 1820-as évek végén Kazinczy veszített népszerűségéből, halála után mégis nagy egyéniségként, a magyar irodalmi nyelv megteremtőjeként jogosan emelkedik magasra az irodalmi köztudatban. Kisfaludy Sándor népszerűsége egyre inkább hanyatlott, annak ellenére, hogy a megizmosodó romantika előkészítője volt. S bár Kölcsey és Petőfi verseiben itt-ott kimutathatók Kisfaludy reminiscenciák, nem tudott az átalakulás folyamatába bekapcsolódni. Részt vett a nyelvújítás utóvédharcaiban, az Akadémiának is tagja volt, beválasztották az irodalmi bizottság alapszabályzatát előkészítők közé, de elvei miatt nem tudott újabb híveket maga mellé állítani; az akadémiai szabályokból ki akarta hagyni a kritika lehetőségét. Politikai harcai is sikertelenek voltak, a maradiak oldalára állt: levelet írt a nádornak, hogy a jobbágyfelszabadítást ne szavazzassa meg. Nem tudott megszabadulni a nemesi nacionalizmus felfogásától, s 1844-ben szinte elfeledetten halt meg.

Ha Kazinczy és Kisfaludy vitájáról elgondolkodunk, azt lehet mondani, hogy két ellentétes világnézetű, személyiségű, ízlésvilágú ember nem szerencsés korban történt összeecsapásáról van szó, akik a vitára rossz pillanatot választottak ki.

¹⁴ Horváth János i. m. 234.

SZIKRA ÉVA

Kazinczy és a kertművészet

A magyar művelődéstörténetnek kevés olyan alakja van, akivel annyi és olyan sokféle tanulmány foglalkozik a mai napig is, mint Kazinczy Ferenc (1759–1831). A magyarság szellemi életére gyakorolt kiemelkedő hatása vitathatatlan. Természetesen elsősorban mint irodalmár és nyelvművelő vívta ki ezt az érdeklődést, de mint a felvilágosodás korának jellegzetes képviselője – aki fogékony volt minden új eszme, természettudományos-botanikai megfigyelés, és nem utolsósorban a legkülönbébb művészeti ágak iránt – méltán ilyen népszerű. A Kazinczy személyével, munkásságával foglalkozó könyvek, cikkek létrejöttét nagyban segíti az az óriási „rajzos-levelezős”, írásos forrásanyag, amelyben az őt foglalkoztató gondolatokat, élményeit, esztétikai nézeteit és mindennapjait rögzítette.¹

Jól ismert Kazinczy érdeklődése a szép tájak, városok és kertek iránt, a kertművészethez fűződő szoros kapcsolata, mégis néhány cikk kivételével eddig nem született olyan elemzés, amely a magyar kerttörténetben elfoglalt szerepét összegezte volna. Kortársai közül Kazinczy volt az, akit a legmélyebben megérintett ez a XVIII. században Európa-szerte divatossá vált művészeti ág. Nem csupán laikus érdeklődő volt ezen a területen, hanem műveltsége, tájékozottsága révén határozott elképzelései voltak az esztétikus környezettel kapcsolatban. Ezekben a részben bemutató, részben elemző írásaiban mindig kritikai észrevételek is vegyültek a kertek kialakításától kezdve – ma úgy nevezhetjük – település- és városrendezésig bezárólag. Ez a nagy „egymásra találás” a kertépítészet és a természet, a táj és az esztétikum iránt amúgy is rendkívül fogékony költő között nem véletlen, hanem a kertművészet lényegéből is adódik. A kertépítészet a természeti és a művi (mesterséges) elemek összhangjának s a korra jellemző esztétikai rendezőelv érvényesülésének a művészete, amelyben az adott történelmi időszak társadalmi berendezkedése, filozófiai gondolkodása és a természetről alkotott nézetei tükröződnek. Kazinczy és a kertművészet kapcsolata és „rétegei” több irányból vizsgálhatók, s annyira nagy témakörök, melyek további alapos kutatásokat érdemelnek.

Először is tudnunk kell, hogy kik és melyek voltak azok a jelentős XVIII-XIX. századi személyek, példák, főleg Nyugat-Európában, akiken-amiken keresztül ez az érdeklődés kiteljesedett. Izgalmas terület Kazinczy saját nézeteinek, kritikai észrevételeinek az összegzése, melyeket a tájképi kertekre, s ezzel összefüggésben a környezet esztétikai alakítására tett.

¹ Kazinczy Ferenc után szépirodalmi, nyelvészeti munkáin, naplóján, fordításain, útleírásain kívül mintegy 6000 levél maradt fenn. Nagy részüket Váczy János rendezte sajtó alá 1890-1911 között. Kazinczy munkáinak, kéziratának bibliográfiáját Busa Margit dolgozta fel (1961-1994).

Természetesen ezekben az írásaiban Kazinczy általános művészeti, építészeti, tájésztétikai kérdéseket is érint. Ez idáig a legjobban feldolgozott birtokának, házának és „ánglus-kertjének” a története Széphalmon, valamint az Emlékhely kialakítása. Külön téma Kazinczy a botanikához, kertészkedéshez, gazdálkodáshoz való viszonya.

Kazinczy születésének 250. évfordulóján a hiányokat pótolva, szeretném legalább vázlatosan felvillantani ezeket a nagy témákat, s az író kiemelkedő szerepét a magyar kerttörténetben.

A tájképi kertek megjelenése Európában

A drága és a szigorú szabályossággal alakított barokk kert bukását és a kertépítészetben bekövetkező stílusváltást mélyreható társadalmi-gazdasági okok mellett a filozófiai szemléletváltozás okozta. Az új stílus, a *tájképi kert*, a polgárság megerősödése és a természeti filozófia kibontakozása nyomán általánossá vált természetszemléletnek köszönhetette létrejöttét, amely az „érintetlen” természet látványát tekintette a legmagasabb esztétikai értéknek. A francia barokk kertekkel szemben a különböző forrásokból táplálkozó ellentámadás Angliából indult ki, már a XVII. század derekán. Filozófusok, költők, festőművészek kezdték terjeszteni az új eszméket, a szabad természet szépségének dicsőítését. (Milton: Az elveszett paradicsom (1667), Claude Lorrain, Poussin, Salvator Rosa és Ruysdael festményei.) Szinte példa nélküli – más művészeti ágakban nem fellelhető – az az ízlésváltozás, amely a kertművészet terén végbement. A barokk kertben a „geometrikus” gondolkodásnak már olyan szélsőségei jelentek meg – gondoljunk csak a megnyomorított növényekre –, melyek járhatatlanná tették a további fejlődési utat.

A kertművészetnek szinte egyik korszaka sem foglalkoztatta ilyen mértékig és mélységig a filozófusokat, művészeket. Óriási számban jelentek meg elméleti, vitázó művek, és ez az érdeklődés a mai napig sem csitult a korszak iránt. Ennek a határtalan érdeklődésnek a legfőbb összetevői az alábbiak:

- a felvilágosodás szellemiségéből eleve adódik a mélyebb megismerésre való törekvés, amikor valaminek a társadalmi és tudományos mozgatórugóit éppúgy meg akarták ismerni, mint az esztétika kérdéseit;
- mivel a kertben együtt él az ember által alakított szép a természet szépségével, a kertteoretikusok tucatjai foglalkoztak a *természeti és művészi szép* megítélésével;
- felmerült a kérdés, hogy a kertnek mi a lényege: idealizált táj-e, kerti képek sorozata, háttér, színpadtér vagy pedig emberi tartózkodásra, kapcsolódásra szolgáló hely;
- a kert hasznosságának, az emberi életre gyakorolt hatásának a vizsgálata, a természet-tudomány, s azon belül a botanika hasznossága a társadalom számára, a felvilágosult gondolkodás jelentős törekvése volt.

J. D. Hunt 1989-ben igen figyelemre méltóan fogalmazta meg az „angol kert” lényegét, amely esztétikai, tudományos, politikai, kulturális, szociális, gazdasági és nemzetközi botanikai jelenség egyben, s még egy fontos ismérve van, hogy eszköztárában minden korábbi „látvány” megtalálható, az antik Rómától az olasz reneszánszon, a francia Le Notre munkásságán keresztül a kínai részletekig. Ezekben a tudatosan megtervezett háromdimenziós, perspektivikus természeti és táji létesítményekben visszacseng az egyik legfontosabb és leg-

Claude Lorrain: Itáliai tengerparti táj (1642)

régebbi európai esztétikai elv: a sokféleségre, változatosságra való törekvés. A felvilágosodás embere látni akarta, amit eddig alkotott. *A természet „innensővé” vált*, amelyet már az ember hozott létre. *Shaftesbury* (1671–1713) itáliai útja során ismerkedett meg az olasz táj szépségével, mely mély nyomot hagyott benne. *Joseph Addison* (1672–1719) elsőként fogalmazta meg, hogy nem külön van a kert és a természet, hanem az elveszett Paradicsom megtestesítőjét látja a kertben.



Az első tájképi kert megjelenése 1719-ben *Alexander Pope* (1688–1744) költő nevéhez fűződik. Kertjének grottája Twickenhamben különösen ismertté vált. Ez a grotta volt a kert központja. Pope nagyon fontosnak ítélte meg a „hely szellemét”, amely a későbbi tájképi kertépítészet egyik vezérmotívuma lett. Fény- és árnyékhatásokra, meglepetésekre törekszik, és a kert határait kiterjeszti a környező tájra. Az igazi „természeti kertek” megjelenéséhez – amelyek már mélyebb tartalommal bírtak – nagyban hozzájárultak *Rousseau* (1712–1778) munkái. A kiváló filozófus által meghirdetett gondolat, a „vissza a természetbe” óriási hatást gyakorolt a kortársakra. 1762-ben az „Új Heloise”-ban a természetes kertet írja le, amelyben a vad, szelídítetlen tájat dicsőíti, s elveti az emberi kéz munkáját. Rousseau nem adott modellt a tájképi kertekhez, inkább csak véleményét mondta el azok kialakításáról. Utolsó pártfogója és barátja Girardin márki, Ermenonville-ben megpróbálta Rousseau eszméit a gyakorlatban is megvalósítani. *Goethe* (1749–1842) is nagy figyelmet fordított az új kertépítészeti stílusnak. Weimarban tevékenyen is részt vesz a park építésében. Fellép a túlzott szentimentalizmus ellen és a természet fenségességére és harmóniájára hívja fel a figyelmet. Az 1770-es évekre a fontosabb kertelméleti munkák német fordításai már megjelentek. Az angol és francia kertelmélet leglényegesebb gondolatait *Cajus Lorenz Hirschfeld* (1742–1791) „*Theorie der Gartenkunst*” címmel öt kötetes műben összegezte.

Az európai felvilágosodás eszméi különböző utakon jutottak el hozzánk, megjelenésüket nem lehet pontos évszámhoz rögzíteni. Az eltérés a hazai felvilágosodás és az európai között abban áll, hogy amíg a felvilágosodás eszméi valami általános emberi eszményhez vezettek, az individuális kibontakozás szempontjait hangsúlyozva, addig nálunk ehhez erős nemzeti színezet is társult. A külföldi példák átvételének, másolásának pozitív szerepe is van, mert segítették a fejlettebbhez való csatlakozást. Nem az a lényeges, hogy mikor és mennyire maradtunk le, hanem azoknak a pontoknak a keresése, amelyek közősek és bizonyosan hatottak a hazai művészet fejlődésére.²

² Az európai tájképi kertek kialakulásának története, főbb elméleti kérdései és magyarországi megjelenésük részletesen feldolgozva *J. Szikra Éva*: A magyarországi kertépítészeti a 19. században és műemlékeinek rekonstrukciós lehetőségei című kandidátusi értekezésben. Bp., 1997. (kézirat).

Hirschfeld kertművészeti könyve (1785)

Lassan megindult a városiasodás folyamata és meg erősödik a polgárság is. *A nemzetté válás egyik legfontosabb eleme a magyar nyelv volt, s emiatt az irodalomnak a többi művészeti ággal szemben, különös jelentősége lett.* Az új szellemi áramlat egyik legkiemelkedőbb személyisége Kazinczy Ferenc. A lassú társadalmi átalakulás hatására akadozva megindul a többi művészeti ág fejlődése is, az építészet kitüntetett szerepet kap. Sok tanulmányban olvashatunk arról az európai szellemi háttérrel, mely hatott Kazinczyra. Most a teljesség igénye nélkül szeretnék néhány olyan nevet kiemelni, akik kifejezetten a kertművészetben, a természet- és tájszemléletben jelenthettek számára iránytűt. Levelezésének, könyvtárának³ és metszetgyűjteményének⁴ alapján tájékozódhatunk arról, hogy honnan és kiktől meríthette ismereteit. Tudnunk kell, hogy a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárát is szinte sajátjaként használta. Utazásai során alkalma volt olyan személyiségekkel találkozni, megismerni otthonukat, gyűjteményeiket, kertjüket, akik szintén hatást gyakorolhattak rá. Goethe volt az igazi nagy példakép. Nemcsak mint költő, hanem mint a kor kiemelkedő polihisztorja. Híres útibeszámolói, botanikai érdeklődése és festményei, rajzai hasonló érdeklődésre utalnak. A „Vonzások és választások” című művében megfogalmazza Goethe az ideális kert lényegét. Ebben a regényben még egy – Kazinczy számára is fontos – elem jelenik meg, és ez a szabadkőművesség.⁵

Az 1806-ban keletkezett híres hotkóci kert leírásából kiderül, hogy Hirschfeld és Grohmann neve sem ismeretlen számára. „Igyekeztem annál több kedvességgel ... elfogadtathatni, minthogy most mindennek ánglus kert kell, s száz közt alig van egy, aki tudná mit csinál és mit kell csinálnia, midőn atyjaitól reá maradt kertjének egyenes útjait görbékévé hagyja vonatni, ha Hirschfeldnek és Grohmannak Ideem-Magazinjait éjjel nappal forgatja is”.⁶ Kazinczy úgy kritizálja az „ánglus kertet”, hogy ismeri a barokk kert lényegét is. Könyvtárában megvolt a híres fertődi Eszterházy kert leírása, az ún. Beschreibung,⁷ és tudja, ki volt Andrè Le Notre (1613–1700), a kerttörténet egyik legismertebb személyisége, Versailles megálmodója, tervezője. „Láttuk, hogy az egyenes hosszú utak, a megnyírbált



³ A Kazinczy által a Sárospataki Református Könyvtárnak eladott könyvek listája megjelent: Kiss Endre József (szerk.): Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Sárospatak 2006. Acta Patakina XIX.

⁴ Kazinczy metszetgyűjteményének katalógusát a Sárospataki Könyvtárban Harsányi István állította össze 1814-ben. Leltári sz.: Kt 2572/1, de van egy korábbi latin nyelvű kézirat – lehet, hogy Kazinczyé – Kt 1.175 számmal.

⁵ Goethe, J. W.: Vonzások és választások (Szépprózai művek) Európa Könyvkiadó, Bp., 1983.

⁶ Hotkóc – Ángluskertek. Széphalom, 1806. szept. (Megjelent: Hazai Tudósítások 1806. 31–33. sz.) és a Cserey Farkasnak, Széphalomról 1806. szept. 23-án írt levélben szerepel az a híres leírása, elemzése Kazinczynak, melyben pontosan összegzi nézeteit az „ángol kertről”. Minden Hotkóccal kapcsolatos idézetet ebből a levélből vettem. Vö.: Busa Margit (szerk.): Kazinczy Ferenc utazásai 1773–1831 Széphalom Könyvműhely – Felsőmagyarország Kiadó Bp., Miskolc, 1995. 109–121.

⁷ Kazinczy könyvtári gyűjteményében 262. sorszámmal szerepel a „Beschreibung von des hochfürstlichen Schlosses Eszterház in Königreiche Ungarn. Pressburg bey Anton Löwe, 1784. cum figuris. 8.



A hotkői (Szepes vm.) kert részletei (Rombauer János festménye, 1803)

gesztenyék, az eleven falak, folyosók, ernyők ellenére vannak a természetnek. Láttuk, hogy az így megnyírbált fa mindig nyomorék fa, s abbahagyják a Le Notrei kerteteket. De visszavertünk-e a természethez?” – olvashatjuk a hotkői kertleírásban.

1789-ben Kassáról írt levelében Szabó Dávid: Milton „Elveszett Paradicsom” fordítását kritizálja. 1829-ben egy Guzmics Izidornak írt levelében az alábbiakat olvashatjuk: „Claude Lorrainnek egy pár tájdarabja Vue d’un moulin près d’Athènes, és Vue d’une temple d’Apollon à Delphi nagy figyelmet érdemel. A két darab Lorrainnek legjobb munkája. De a nyomtatvány színekkel való eltarkítva. Mely szín adhatja papírosan amit ő ada”. Utolsó, 1831-es nagy utazásának leírásában a kortársai kritikai elemzése kapcsán említi Pope-ot. „Pedig a kritika ki nem zárja a szívet, amint azt a nemes érzésű Kis Pope után, s Horác az ismert Epistolában tanítják”.⁸ Nagy elismerője volt Winckelmannnak, akitől pedig művészet-történeti ismeretekre tehetett szert.

Az európai példaképeken kívül sok olyan nagy formátumú pályatársa volt – gondoljunk csak Széchenyi Istvánra, Ráday Gedeonra, Orczy Lőrincre – akik hasonlóan foglalkoztak ilyen témákkal is. Barátja volt Vályi András, a híres „Magyar Országnak Leírása” című mű szerzője. Ezek mellett az esztétizáló és művészeti eszmék mellett – szerencsés módon – Kazinczy rajongott a növényekért, különleges fákért, cserjékért, virágokért. Ismerte ezek latin neveit, vagy ha nem, akkor megtudakolta barátjától, Cserey Farkastól. Gyűjtötte magvaikat, próbálta saját kertjében meghonosítani, nevelni azokat. Ismeretségben állt a híres botaniku-

⁸ Levéldízetek: *Kazinczy Ferenc utazásai*. Szerk. Busa Margit. Bp.-Miskolc, 1995. A Pályám emlékezete, a Fogságom naplója és az Erdélyi levelek kivételével a gyűjtemény magába foglalja Kazinczy összes táj- és kertleírását, gyakran rajzokkal illusztrálva. Az eredeti rajzok a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában találhatók főleg.

sokkal, Diószeghy Sámuellel, Fazekas Mihállyal, de elképzelhető, hogy a Fűvészkert akkori igazgatójával Haberlevel is.

1807-ben Debrecenben járt, amikor is „megvezettette” magát egy teológussal az új Fűvészkertben, s ezek után az alábbiakat írta: „Kicsináltam a kert elintézését és osztását a hely szűk voltaához képest elmémben, s a kellő közepére egy boglárát helyeztettem rajzolatomban egy platanust, melyet a régi világ a bálványozásig tisztelt, és a dühösségig szeretett. Megnevekedve állott már képzeletemben ez a felséges állású fa, messzire terjesztette ki kövér galyait amelyek szélesen ágaztak el, s karélys leveleiknek tömörsége akadályt vetett a nap sugárnak, sok ezer magvak nevedtek bontékjaiban teljes boglárának, nem közelíthetett semmiféle fereg, vagy bogár ágaihoz, s jó illatú szagával édesgetett árnyékihoz. Tanítványaim láttam alatta a Philosophiát az égből Földünkre lehozó Sokratest, egyszóval a tisztelt régiséget képzeltem, hogy feljött a föld alól ezen fával”.⁹ Tudjuk, hogy Kazinczy járt Szarvason is, ahol alkalmá volt találkozni Tessedik Sámuellel. Úgy tartják, hogy tőle kapta azt az akácot, mely az utbbi években pusztult ki Széphalmon az Emléksarnok mellett. A „Pályám emlékezete” című műben áll: „Farkas bundában léptem be Szarvason Tessedikhez, s az engem nevemen szólíta... nem láttalak, de képedet sokat láttam Strudernél”. Egy 1791-ben készült kép alapján ismerte fel.¹⁰

Kazinczy táj- és kertleírásai

Kazinczy lehetőségeihez képest sokat utazott. Ezek az utazások gyakran nehéz körülmények között hosszan tartottak, és földrajzilag behatárolt területen történtek. Nyugat-Európa felé Bécs volt a legtávolabbi pont – leszámítva a kufsteini börtönét –, ameddig eljutott. Járt a Felvidéken és Erdélyben, s híres metszetgyűjteménye révén, melyek elsősorban városokat, épületeket, csatajeleneteket ábrázoltak, valamint olvasmányai révén is sok helyszínt ismert. Könyvek, tanulmányok sora foglalkozik Kazinczy útleírásaival.¹¹ Szinte nincs olyan levele Kazinczynak, amelyben ilyen tárgyú észrevétel ne lenne. „Pannonhalma mintegy trónon lebeg az alatta ellapult síkon, s hosszan elnyúlva a szőlőkertek végében. Szent Márton a monostor hegye alatt fekszik, kedves gyümölcsöseivel... Új csavargó út van nyitva a monostorhoz kőoszlopú stakéták vagy faoszlopú szelence-sorok közt, végig a szőlővel elhintett hegy oldalán.”¹² Tájszemlélete kifinomult volt, amelyben a magasrendű esztétikai ízlés társult az adott környékhez, vidékhez fűződő érzelmi megnyilvánulással. „A romantos táj egyezésben áll a lelkem busongásaival” – írja egy helyen Kazinczy.

Kazinczy tájszemléletének és „tájainak” elemzésével foglalkozik Kovács Sándor Iván, aki szerint a költő a „dombos-hegyest” képviseli.¹³ Itt meg kell jegyezni, hogy a tájra, a természeti szépre való nyitottság nélkül nem létezik kert, amelyet nyugodtan nevezhetünk a „táj mikrokozmoszának” is. 1789-ben Balatonfüred környékén a következőket írja Kazinczy: „Nem képzelheted el barátom, mely kiesén rút Tihany... Szébb angol kertet nem lehetne

⁹ Kassán 25-dik Nov. 1807. Az új debreceni fűvészkerttel kapcsolatban írja.

¹⁰ Kazinczy Ferenc utazásai. I. m. 441-442.

¹¹ A legismertebb ezek közül a *Kazinczy Ferenc utazásai 1773-1831* című idézett mű.

¹² Kazinczy Útja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra. Pest, Landerer 1831. 22.

¹³ Kovács Sándor Iván: Kazinczy tájai és tájszemlélete. = Széphalom 14., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2004. 22.

S. Kleiner: Bécs, a Belvedere parkja

készíteni sehol. Füredről jöven Tihany-nak darabos éktelen dombok, széles kő-repedések, két nádas tó, szántóföldek, szőlők tolják magokat a néző elébe, s mindene van, amivel a természet pusztaságát felpiperzési lehetne...¹⁴

A művészi és lírai tájleírás műfaját az antik szerzők után Petrarca elevenítette fel, s ezt a hagyományt követte Goethe. S ha már az antik szerzőket emlegettem, a tájképi kert, a természetes táj dicsőítése „az elveszett Paradicsom” utáni vágy nem képzelhető el az antik hagyományok, a klasszikus eszme és művészet tisztelete nélkül. Nem véletlen, hogy a tájképi-angol kerthez tartozó építészeti stílus elsősorban a klasszicizmus volt. Gondoljunk csak a csákvári, dégi, alcsúti kastélyegyüttesekre!

Kazinczy az ún. „városi tájnak” is nagy hódolója volt, Pest-Buda és Bécs urbánus díszletei között, a városias forgatagban érezte igazán jól magát. „Nekem az emberiség s Pest s Buda tája Hazám” – fogalmazta meg hazaeszményét és hazafiságát.¹⁵ Ha csak két-három óra szabadideje volt Kazinczynak, rögtön meglátogatta az útjába kerülő parkot, kertet, főleg ha ismerte tulajdonosát. Ezek a híres – gyakran illusztrált – kertleírásai kitűnő forrásanyagok a kerttörténész számára. Elmondja véleményét a kert kialakításáról, hogy kikkel találkozott, milyen különlegességeket látott bennük akár műalkotásokról, akár botanikai különlegességekről van is szó.¹⁶ Bíró József „Erdélyi kastélyok” című könyvében számtalanszor idézi Kazinczy sorait, de Rapaics Raymund „Magyar kertek” című munkájában is az ő segítségével mutatja be például a tatái kertet.

A tatái park leírásának az ad különös jelentőséget, hogy két alkalommal is járt ott Kazinczy (1803-ban és 1831-ben), és a huszonnyolc évvel későbbi leírásban visszaultra arra, hogy mi helytelen változtatás, és mi az, amitől sokkal szebb lett a kert. „Innen kitértem Tatára megtekinteni azt az elhíresedett kertet... Ott kukoricásföldek voltak, s a grófot (Esterházy Ferenc szisztovi békekötő s nápolyi követ) egy gazdag vízbuggyanó s a gyönyörű tó voná az angluskert állítására... Szebb vízi partiát képzelni sem lehet (...) de az erdőség és a rétség partiái éppen nem a víz nagy partiájihoz valók; a szem sehol nem lel nagy nyugvót” – írja 1803-ban. „Akkor neheztelem láttam, hogy a rajzoló annyira elborította fákkal és csali-tokkal, hogy a szem alig találja helyt megnyugodni. Most panasznak nincs helye. Gyönyörű paradicsom minden tekintetben...” – olvasható az 1831-es szövegben.¹⁷



¹⁴ Füred (Balatonfüred), 1789. nov.3. *Kazinczy Ferenc utazásai*, i. m. 58.

¹⁵ Kovács Sándor Iván i. m. 22.

¹⁶ Kazinczy a hotkői kerten kívül még számos kisebb helyszínrájt készített. Lerajzolta a dédáci, az oroszvári, a malaczkai kertet, készített a kufsteini és munkácsi börtön ablakából is látképet, de templomi ülésrendet is. Busa Margit könyvében felsorolja a rajzok eredeti fellelhetőségét.

¹⁷ Érdekes megfigyelni, hogy többször beszámol Kazinczy az élményeiről, a tatái kertleírás több változatban is olvasható.

Kazinczy nemcsak a hotkóci, hanem a tatai, zsibói, körmendi parkot is bemutatta, de szinte nincs olyan hely, ahol legalább egy mondatra ne méltatná a látott kertet. „Délre Váczon valánk. Társam, nagy barátja a 'virágoknak, a Püspöki kertecskét akará megtekinteni, hogy piroslott a 'Salvia splendida'.”¹⁸ Nógrádban, Ludányban, amely Ráday-birtok volt, megjegyzi egy fával kapcsolatban: „Megcsalt vala emlékezetem, midőn a tiszteletes fát... egy helyt nyárnak mondtam. Az kőrös és nem nyár. Még áll a két századot keresztül élt fa, s teljes erejében, s fiakat nevel maga körül.”¹⁹

Számunkra, kertépítésszek számára alpműnek számít a hotkóci kertleírás. Ebben Kazinczy megadja „rövid teoriáját az 'anglus kertészségnek és egy kis utasítást... azoknak akik anglus kertet akarnak állítani.” Miközben bírálja a „Le Notrei kertet”, úgy gondolja, hogy a „mostani görbe-útú, bábszerekkel felcifrázott kerjeink éppen úgy ellenkeznek az ízléssel és ésszel, mint azok a régiek!” A megfelelő hely kiválasztásától kezdve, a terepformálás, az útvonal-vezetés, a víz és növényalkalmazáson keresztül kitér a részletek megfogalmazására is.

„Egységnek kell lenni, hogy a karaktert kell mutasson. Az aprólékos szépítéseknek osztán ezen karakterhez illőknek kell lenni.” Az igazi szépség karaktere a nyugodalmas nagyság”. Ezek a megfogalmazások megfelelnek Kazinczy művészetekről vallott általános nézeteivel is. Ő az, aki Csáky Emánuel grófnak beajánlotta Rombauer János festőt, a hotkóci kert legszébb részleteinek a megörökítésére. Zádor Anna ezeket a kis képeket „a kert portréjának” nevezte.²⁰ A hotkóci kert festménye a csákvári kert Pietro Rivetti által készített hasonló képeivel a magyar kerttörténet legjelentősebb korhű ábrázolásai közé tartoznak, és rendkívül nagy forrásértékkel rendelkeznek.

Kazinczy nemcsak Felvidéken és Erdélyben járt, de látta Bécs, a császárváros híres kerteit: Schönbrunnt, a Belvedere-ét, de ismerte a közeli Laxenburg tájképi parkját is. 1777-ben, egyik első bécsi útján írja: „Bátyám kivive Szépkútra is, de ott inkább szerettem a kertet szobraiért, mint a szobákat, hol a festések meg nem tudnának ragadni.”²¹ Érdemes lenne Kazinczy kertrajzait, leírásait összeszedve térképen rögzítve – a Nyugat-Európában ma divatos 'Kert túráknak' megfelelően – *Kazinczy kert túrát szervezni!*

A Kazinczy-birtok – ábrándok és valóság

Miközben Kazinczy komoly műértője volt az 'anglus-kertnek', Széphalom, a saját világ megteremtése már nagyobb nehézségekkel járt. A pénzhiány, a családtagokkal folytatott több éves pereskedés, s nem utolsósorban a nagy nemzeti feladatok, nem tették lehetővé számára, hogy minden energiáját a birtok fejlesztésére, irányítására fordítsa, házá, kertjét elképzeléseinek, igényeinek megfelelően alakítsa ki. Az ábrándok és a valóság sajnos nem estek teljesen egybe. Szándékai tiszták és nemesek voltak, és ezek az eszmék irányították, amikor pataki kisdiákként 1774-75-ben kinézte ezt az idilli tájat lakhelyének. Tizenöt évvel később, 1790-ben kapta meg anyjától a birtokot és a következő évtől kezdte építeni házá. „Az 1790-diki szüret után mindjárt hozzáfogtak a cserje kiirtásához, s télen köveket hordatott

¹⁸ *Kazinczy Útja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra*. Pest. Landerer. 1831. 54.

¹⁹ Nógrád, Gömör, 1831 ápr. = *Busa Margit*: (szerk.) i. m. 364.

²⁰ Zádor Anna: Egy angolkert Magyarországon 1800 körül. = Zádor Anna: *Az építészet és múltja*. Válogatott tanulmányok Bp., 1988. 254.

²¹ Pesten és Bécsben 1777. *Busa Margit* (szerk.) i. m. 22.

az anyám és fát. Hogy itt gazdaságom is lehessen, maga irtatta ki azt a táblát, mely a regmeci részen a rét szomszédjában az utolsó híd mellett áll. Ebben magam mintegy öt aranyat fizettem a munkásoknak. Azután mecenzőföket fogadtam, s a kis ligetből elkerítettem egy mintegy huszonegy köböl alávaló gatz, körülsáncoltattam velük, s irtatni kezdettem, hogy a két dombon nekem holdföldjeim, rétek, szőlőm, gyümölcsös, veteményes és méhes kertjeim angol ízlésben lehessenek”.²² 1794-ben írta fel először egy táblára birtoka határában az alábbi szöveget: „Abaúj Vármegye Praedium Széphalom, 1794.” Már a névválasztás is igazi romantikus lélekre vall. Az általa Kassán szerkesztett Orpheus című folyóiratban használta először írói álnévként a Széphalmy nevet 1789-ben.

Kazinczy széphalmi birtokának, háza építésének s a kert alakításának a története mára meglehetősen jól feltárt.²³ Én most elsősorban azokat az idézeteket gyűjtöttem össze, amelyek kifejezetten a kertre, illetve annak környezetére vonatkoznak. 1791-94 között kezdte építeni és kialakítani birtokát, amelynek természetesen maga készítette el tervrajzait. Az építkezést 1794. december 14-i elfogatásáig folyamatosan végezte. Utolsó napig tevékenykedett birtokán, pincét, kutat ásatott, váltakozó sikerrel. „Három esztendő alatt ezután mindég építgetjük a házat. Én tulajdon erszényemből egy tizenkét ölnyi mélységű kutat is vájattam. Nékijött a tél, minekelőtte a kút egész felülig ki lett volna rakva, s beszakadt, s azt újra kellett kiüríttetnem s felrakatnom. Tulajdon erszényemből építettem pincét is, s négy vermet ásattam a pince körül életnek, mert az Anyám nekem szántóföldet is adott volt. a regmeci gazda, Laczkó János, rosszul rakta be földdel a pince torkát, s a pince beszakadt. Ennek egyedül az a haszna van, hogy ott most egy soha ki nem száradó tó áll, mely a ludaknak s kacsáknak fürdőhelye. 1794. a beszakadt pince mellett egy másikat építettem, s kirakattam a torkát kővel. Midőn 1801 fogságomból hazajöttem, azt is beomolva találtam. 1807 ásattam egy harmadikat, s az is beomlott. Ez a harmadik ott volt ásva, ahol most a kertemben járok.” „...Midőn én 1794. december 14d. Regmecen elfogattattam, az a része a kis ligetből tett foglalásnak, mely Toronya s Mikóháza felé fekszik, csaknem egészen ki vala már irtva. Még december 13-dikán, szombat napon is ezt tisztíttattam, s jól emlékszem, mint égett nagy rakásokban az igen vastag sok tölgyfa. – Az erdő mellett egy allée-t ültettem hársfákból; ez irtatlanul maradt volt. az ezen foglaláson végigmenő völgyben ribizlivel ültettem volt körül egy gömbölyeg táblát, s sok alfafaoltványim voltak benne” – írja Kazinczy egyik levelében.²⁴ Tudjuk, hogy még a fogságból is próbálta figyelemmel kísérni építkezését és kertje alakulását.

1801-ben szabadulása után szörnyű pusztulást talált a széphalmi birtokon. Miután feleségül vette Török Sophiet, és 1806-ban Széphalomra költöztek, akkor indította újra nagy tervekkel az építkezéseket, s természetesen továbbra is „angoli ízléssel” óhajtotta kertjét alakítani. Örömmel foglalkozott a szőlőjével, gyümölcsösével még ha nem is értett annyira a gazdálkodáshoz. Nagy bánatát, amely első kislánya elvesztésével érte, azt is próbálta a kertészkedéssel feledtetni. „Kertem szépül. A lányom sírját egymást érve borította a tulipán és a nárcisz. Cytisus laburnumjaim igen szépen kelnek. Colutheám hasonlóképpen. De a töled

²² Kazinczy Ferenc: Sophie. Szerkesztette Szilágyi Ferenc. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1984. 240.

²³ Kovács Dániel: Kazinczy és Széphalom. = A bölcsőtől a sírig. 250 éve született Kazinczy Ferenc. Szerk. Dukrét Géza. Nagyvárad, 2009. 69-90.

²⁴ Széphalom, jún. 16-d. 1806. sz.: Kazinczy Ferenc: Sophie. 243.

vett gyászfűz és platanus oda van, s veresbodza-magvaidd ki nem költek, ha ezután nem fognak. Syrinxeim, berberiseim, lycium Afrumom mind él, s elhomlított ágaidat, sok fiakat nevelgetnek”.²⁵ Továbbra is innen, Széphalomról induló útjai során figyeli a kerteket, gyűjti a növényeket, alakítja kertjét a legkülönfélébb, egzotikusnak számító növényekkel.

Kazinczy anyjának, Bossányi Zsuzsannának halála után, 1813-ban elosztották a szülőktől örökölt birtokot a testvérek között. Az az egyhatedrész, ami számára jutott, nem volt jelentős, évi jövedelme nem haladta meg kassai iskolafelügyelőként kapott állami fizetését.²⁶ Hőgye István tanulmányából ismert a Kazinczy-testvérek vagyonmegosztása, de Kazinczy levelezéséből is sok részletre fény derül. Érdekes lenne térképlapon pontosan bejelölni ezeket a birtoktesteket. Tudjuk, sokszor harcolnia kellett azért, hogy a családtól a kívánt területet kaphassa meg, amelyik közelebb esik házához. Minden nehézsége ellenére 1813-ban az alábbiakat írja: „Nem perlek a sorssal, s megelégszem azzal, amit nekem adott (...) ahhoz képest, amiből két esztendő olta nyomorogva s adósságokat csinálva éldégltem, most gazdag vagyok.”²⁷ 1814-ben a szüretet nemcsak mint „képzeltetlen örömmel” teli mulatságot írja le, hanem ismét egy gyönyörű tájleírással egészíti ki ennek az őszi napnak a hangulatát. Ugyanebben az évben még hat házat épít birtokán. Ezek elsősorban gazdasági épületek voltak: konyha, csűr, konvencionista ház, pálinkaház, ólak. Szerencsétlenségére tűz ütött ki a konyhában. „A kémény tapasztának meg kelle repedni, a tűz oda veré magát, március 29d. déli tizenegy órakor a kémény kigyúlt, a szél a lángot lakóházam felé hajtá, de egyszerre az istállók felé kezdé fújni, s így az áldozat a konyha fedeléből állott.”²⁸ Kazinczy építkezései, a sok nehézség, jól ismert, főleg Kovács Dániel kutatásaiból. A költő 1813-ban saját maga írja „Czifrán kezdett házam a halom ormán vakolatlanul áll még, ’s még pusztaság van körülötte.” Ennek oka az volt, hogy soha nem sikerült jó mestereket felfogadnia, nem volt elég pénze sem a minőségi anyagot, sem a hozzáértő munkát megfizetni. Hiába kedvelte a növényeket, próbált foglalkozni gazdaságával, ő igazi szellemi ember volt, nem igazán értett ezekhez a gyakorlati dolgokhoz. Az 1806-tól a haláláig terjedő időszakban, csaknem negyedszázadon keresztül – minden küzdelem, anyagi nehézség ellenére – sikerült ebben a patriarchális környezetben valódi idillt teremtenie, amely évtizedeken keresztül az egész országra kiható irányító szellemi műhely is volt egyben.

Rengeteg forrást lehet írásaiban találni, mégsem egyszerű elkészíteni Kazinczy házának, kertjének a helyszínrajzát. A ház elpusztult, ahogy azt az emléksarnok építéstörténetéből tudjuk, egyetlen helyiséget sem sikerült megmenteni az eredeti házból, így az épület pontos elhelyezkedését sem ismerjük biztosan. Elképzelhetőnek tartanám néhány régészeti árokkal megkeresni a legfontosabb pontokat, amennyiben az alapozásból valami beazonosítható, s utána Kazinczy leírásaiból megszerkeszthető a kert, meghatározhatók a fontosabb növénycsoportok. „A fundamentum kipeckelésékor jelen voltam. Arra vigyáztam, hogy a pitvar ajtaja és az ebédlő középső ablakán keresztül egyenest mentjen a linea a kis-toronyi templom tornyára. Jól állott így az épület a dombhoz és az alatta lemenő úthoz képest is. Úgy ejteni, hogy a fronton fala inkább elfordíttassék az északi szélről, lehetetlen volt, noha óhajtottam volna.”²⁹

²⁵ Széphalom, májusnak 17-d, 1807. Uo. 277.

²⁶ Kovács Dániel: Kazinczy és Széphalom, i. m. 73.

²⁷ Ua. 75.

²⁸ Kazinczy Ferenc: Sophie. 366.

²⁹ Uo. 240.

Kár, hogy nem tudunk olyan Kazinczy-féle rajzról, amiben rögzítette volna az egyes kertrészleteket, így lehetne egy hotkócihoz hasonló kertrekonstrukciós ábrát készíteni. Természetesen ennek a rajznak inkább csak elméleti jelentősége lenne, mivel időközben a kert egy részén megépült a Magyar Nyelv Múzeuma.³⁰

Kazinczy-emlékkert Széphalmon

A magyar művelődéstörténet egyik leglátogatottabb helyszíne Kazinczy emléksarnoka, sírja és az azokat körülvevő hangulatos kert Széphalmon, egykori birtokán. Az eredetileg mauzóleumnak tervezett klasszicista építmény története és környezetének kialakítása lassan teljesen tisztázódik. A korabeli források feldolgozásával jól nyomon követhető az a sok fáradozás és nehézség, amelynek során végül is sikerült méltó emléket állítani a nemzet nagy fiának.

Nyugvóhelyét tulajdonképpen Kazinczy maga jelölte ki 1806 augusztusában elhunyt kislánya mellett. „Ott fekszik, itt Széphalmon, sírban, nem kriptában. Jobbja s balja mellett én és Sophie fogunk fekünni... A sír csak hatvan ölnyre van ablakomtól. Legalább hamvait bírom, látom mindennap, és az azt hiteti velem, hogy a gyermek még enyém”.³¹ Erre a költő halála után, 1831 augusztusában sor is került. Az elkövetkező évtizedekben a ház, a kert és az egész birtok pusztulásnak indult. 1847-ben 'Széphalom' című versében Petőfi érzéketlenül ír erről a szomorú helyzetről:

*Nagy ég, a pompás kert mivé lett!
Még mostan is mosolyg, mosolyg.
De szívszaggatólag,
Mint egy megőrült szép leány.
Elvadulának a gyümölcsfák,
S alattok fű terem buján,
Sűrűn és magasan.³²*

Az emlékhely megmentésének gondolata egyértelműen Kazinczy születésének centenáriumi ünnepségeihez köthető. 1859-ben indult el Széphalom megmentése érdekében az ún. Kazinczy Alap tevékenysége és kerültek Kazinczy birtokai, háza és kertje a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába. A kor neves építészei, Ybl Miklós és Szkalnitzky Antal tervezték az emléksarnokot, melynek építését 1873-ban fejezték be. Kováts Dániel foglalta össze az Emléksarnok tervezésének, az Akadémia által működtetett birtoknak, az emlékhely kialakításának a történetét.³³ A Magyar Tudományos Akadémia Régi Kézirattárában és a különböző korabeli folyóiratokban,³⁴ könyvekben található források alapján, részletes adatok kerültek elő. Ybl Miklós, valamint Szkalnitzky Antal munkásságát feltáró bibliográfiák is rögzítik az építkezés körüli nehézségeket.³⁵ Itt szeretném azt megjegyezni, amit már egy-két Kazinczy kutató is észrevett (Busa Margit, Fehér József), hogy a Mausoleum kialakítá-

³⁰ Csepely-Knorr Luca: A hotkóci szentimentális kert, a 'kert prototípusa' és a portré festője. = 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat 2007. 7. sz. 17-27.

³¹ Idézi Kováts Dániel: A széphalmi Kazinczy-emlékhely kiépülésének történetéből. = Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1995. 377.

³² Petőfi Sándor összes költeményei. Bp., 1972. 665-666.

³³ Kováts Dániel i. m. 369-388.

³⁴ Vasárnapi Újság, Pest 1863. jun. 14. Kazinczy laka és emléke Széphalmon. X. évf. 24. sz.

³⁵ Sisa József: Szkalnitzky Antal. Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon. Bp., 1994. 61-63.

sához feltétlenül mintát adott az a Calderari nyomán készült 'tempel' rajz, melyet a költő saját maga készített fiatalkorában.³⁶

A kezdetektől fogva szerették volna a környező kertet is az építményhez illő módon kialakítani. Egyelőre nem sikerült az eredeti tervet megtalálni, de szöveges utalásokat ismerünk a parkra vonatkozóan. Az MTA Könyvtárának Kézirattárában több olyan forrásértékű levelet találtam, melyek alapján nyomon követhetjük a birtok kezelésére, az épületek helyreállítására, és nem utolsósorban a kert építésére, a növények telepítésére vonatkozó adatokat. Az 1870-es évektől nyilvánvalóvá vált, hogy nagy gondot jelent az Akadémiának az egész birtok működtetése, még ha nagyrészt próbálták bérlőknek kiadni. Az évente befolyó jövedelem nagyon kevés volt, többször foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy el kellene a földet adni, természetesen a kerttel nem volt ilyen szándékuk. „A becsült összegből aztán leszámítandó az udvar azon része, melyen az emléképület áll, és a kert, melyben Kazinczy Ferencnek sírja van, minthogy ezek nem fognak eladni” – olvashatjuk egy, a Magyar Földhivatal Intézet Igazgatóságának írt 1871. december 7-én kelt levélben.³⁷ Korán felismerték, mind az Akadémiánál, mind pedig a Zemplén megyei közgyűlésnél, hogy az emlékhely csak környezetével együtt méltó Kazinczyhoz. „Az emlékszerű épület még mostanig nincs befejezve (...) körülete pedig melyet olykor kegyelet által idevezetett hazafiak látogatnak meg, a legelhagyottabb, rendetlen állapotban van, mellyen a kertté alakítás még meg kezdve sincs”.³⁸ A megye felajánlja, hogy hozzájárulna az épület befejezéséhez, és javasolja: „...s a dicsőült költő emlékéhez méltósápságú tájképet mutató halom kertté alakítása még ezen ősz folytán megkezdessék”. Nyomon követhetjük a bérleti jog problémáit éppúgy, mint a még álló melléképületekét, s a mauzóleum befejezését. 1876-ban Arany János felveti, „hogyan az Igazgató Tanács 5 hold kertenél nagyobbat nem akar fenntartani.” Valószínű 1876-ban kerül Széphalomra birtokkezelőként Mezőssy Menyhért, aki aztán éveken keresztül szíven viseli az együttes sorsát. Ő rögtön jelzi, hogy nem lehetne ilyen kis területet megtartani, „mert a mostani egész kertnek egyik végén van a ház, közepén a síremlék, másik végén a monumentum...”

Mezőssy személye fontos lehet az emlékpark kerttörténeti kutatása szempontjából, mert esetleg ő az, aki ennek a kertrésznek a tervrajzait készítette. „A mauzóleum körüli díszkert építését az általam készített és beterjesztett terv szerint már múlt évben (1876) az akadémiai elnök úr ő excellenciája engedelméből és helyeslése mellett megkérvén, azt a múlt évben nagyobb erővel és szorgalommal folytassam, [...] miután egészen új üvegházat készítettem és az egészet angol fűmaggal bevettem.” – írja az éves beszámoló levelében, 1877 januárjában az Akadémia által felkért ügyvédnek (valószínű Hinka ügyvédről van szó), s folytatja tovább a felajánlásokkal, melyeket az ügyet támogató főurak, és egyéb méltóságok tesznek: „A kert felszereléséhez és gyümölcs és díszfákkal ellátásához járulnak Gr. Andrássy Gyula ő excellenciája 100 db gyümölcs fával; Lónyai Gábor ő nagysága 75 db gyümölcsfával; Gr. Hadók Barkoczy Ilona ő excellenciája 300 db fenyőfa ültetvénnel; Gr. Szécsényiné ő méltósága 150 db fenyőfával, s végre Kapossy Menyhért vásárhelyi plébános úr 2000 db akácza ültet-

³⁶ *Kazinczy Ferenc utazásai*. I. m. 160.

³⁷ MTA Régi Kézirattár 1152/1871.

³⁸ MTA Régi Kézirattár 819/1872.



A Szkalniczky Antal által tervezett emlékcarnok vénnyel; ez évben pedig Gr. Andrássy Manó ő méltósága tett ígéretet felkérésemre 300 db fenyőfára nézve kemenczei uradalmából.”³⁹ A következő évek jelentéseiben is részletes adatok szerepelnek a kertre vonatkozóan. 1878-ban az alábbiakat írja: „a kert díszítésében annyira haladtunk, hogy már a mauzóleum tájéka az emlék nagyszerűségének rövid időn megfelelően, melynek elősegítése Gróf Andrássy Manó ő

méltóságától ez évben 100 db fenyőfa csemetét kaptunk.” Mezőssy különben remek ötleteket ad az erdőgazdálkodás jobbításához is, és szerez 200 db hársfát „S. a. Újhely városától”. Ő bonyolítja a sír, az üvegház felújítását, de az alkalmazottak felfogadását is.

1884-ben a 6. pont a következő: „Az Akadémiai kert díszítése időnkint halad, mint a fák növése is igen elősegít, de annak gyarapításaira most új évkor ugyanazon bérre az eddiginél értelmesebb, habár nem magyar születésű kertészt fogadtam, ki egyszersmind az erdősegeket is gondozza és arra felügyel.”⁴⁰ 1885-ben megköszönik az Akadémia részéről Mezőssy eddigi munkáját: „a széphalmi birtok, Mauzóleum és díszkert érdekében való folyamatos buzgó gondoskodását...” A birtokkezelő még utoljára a patakkal kapcsolatosan ad tanácsot az Akadémiának: „eladáskor a díszkert közelében folyó patak használatának, esetleg a parkba vezetésének jogát az Akadémia részére biztosítani kell”, írja 1885-ben Mezőssy.⁴¹

A kerttörténeti kutatásokat tovább kell végezni, mivel tudjuk, hogy az elkövetkezendő évtizedekben is folytatódott a park szépítése, alakítása. Hegyessy Gábor a Kazinczy Ferenc Múzeum Adattárában talált még térképekkel, tervrajzokkal kiegészített leveleket, műleírásokat, melyek az Emlékcarnok és környezetének aktuális építészeti feladatairól szólnak, szökőkútról, öntözőberendezésről és újonnan építendő üvegházról (1929, 1930, 1976).⁴²

1876-tól fogad látogatókat az Emlékcarnok, és azóta is folyamatosan, évente több ezren tisztelegnek a „Szent Öreg” emlékének.⁴³ Az érdeklődés tovább fokozódik a 2008-ban átadott Magyar Nyelv Múzeumának megnyitásával, s a 250. születési évforduló kapcsán is megnőtt a figyelem Kazinczy és a hely iránt.⁴⁴ Az emlékkert mára sajnos megint elég elhanyagolt állapotban van. A fák egy része kiszáradt, elpusztult és inkább a kevésbé értékes fajok magról illetve sarjrol szaporodott egyedei kerültek túlsúlyba. A kert megérdemelne egy nagyobb helyreállítást, sőt a Magyar Nyelv Múzeumának környezetével „összeolvastva” egy minta tájképi kertet kellene itt kialakítani!

³⁹ MTA Régi Kézirattár 1112/1877.

⁴⁰ MTA Régi Kézirattár 327/1884.

⁴¹ MTA Régi Kézirattár 551/1885.

⁴² Hegyessy Gábor 2009. áprilisi kutatása (kézirat). Köszönet a szíves közlésért!

⁴³ Fehér József: A széphalmi Kazinczy Emlékcarnok első látogatókönyve (1876-1891). = Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 1995. 389.

⁴⁴ A Magyar Nyelv Múzeuma elkészült 2008-ban. Építésztervező: Radványi György, tájépítész tervező: M. Szilágyi Kinga, munkatárs: Zajecz Vera.

Az táj, a kert, az építmények együttese művelődéstörténeti, műemléki és természetvédelmi szempontból egyaránt jelentős. Mindezen értékeket összegezve, s a pályázati lehetőségeket is feltárva kell elindítani a helyreállítási koncepciót. Az Emlécsarnok közvetlen környezete, a 4,5 ha-os park. Tudomásom szerint elsősorban „erdészeti módszerekkel” kezelik. Ismertek a terület termőhelyi viszonyainak legfontosabb adatai, valamint a faállományt alkotó legjelentősebb fajok összetétele. Akác (40 %), gyertyán, kőris és erdei fenyő (20-20 %) alkotja a kert állományának nagy részét, de néhány hárs, kocsányos tölgy, juhar, szil is előfordul örökzöldekkel együtt. Az eredeti tájképi koncepció még ma is jól látszik, a kert közepén ligetes-füves rész van, az Emlécsarnoktól a sírokig gyertyán fasor vezet, a keleti és déli oldalon több fafajból zárt állomány keretezi a területet.⁴⁵ Tehát a Széphalomra vonatkozó levéltári és helyszíni kutatásokat tovább folytatva kell egy olyan kertrekonstrukciót készíteni, ami alapját képezheti egy végiggondolt s a mai igényeket is figyelembe vevő kertépítészeti tervnek.

Kazinczy művelődéstörténeti jelentőségét oly sokan méltatták az elmúlt évszázadokban. Különösen megkapó, hogy az ország egy viszonylag kieső, eldugott részén képes volt ekkora rangot kivívni magának, s onnan irányítani a magyar szellemi életet.

Számomra – aki kerttörténettel, kerttervezéssel foglalkozik – az a lenyűgöző, hogy valaki korát jóval meghaladva érzékeli a környezet esztétikus alakításának fontosságát, elképzeléseit pontosan megfogalmazva, mai napig érvényes megállapításokat tegyen a táj, a városok és főleg a kertekre vonatkozóan.

⁴⁵ Széphalmon kéziratban kaptam meg az adatokat. Köszönet a szíves közlésért!

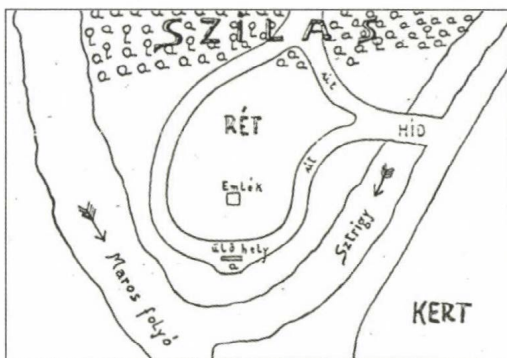
BÁNFALVY ANNA

Kazinczy kertjei – Utazások és kertélmények

Polihisztor, tudós, közhivatalnok, levéltáros, irodalmár, költő, hazafi, férj és apa, nyelvújító – kertész. Kazinczy Ferenc sokoldalú, páratlan személyisége volt a magyar irodalomnak és történelemnek, ezt mindannyian tudjuk; kevesen tudjuk viszont, hogy a kertekért, kertművészetért rajongott, élénk érdeklődéssel fordult a növények felé. Egész életét végigkísérte ez a szenvedélye, mind utazásai és raboskodása idejét, mind otthon, saját gazdaságában töltött éveit. Naplójából, útleírásából, leveleiből ismerhetünk számos kertet, ahol megfordult. Nem tudni, életének melyik szakaszára vezethető vissza a kertek iránti érdeklődés és rajongás kialakulása, de annyi biztos, hogy tudását folyamatosan fejlesztette, szellemét képezte.

Hazánkban a XVIII-XIX. század fordulóján az angolkert divatja hódított. Ez a stílus – Európához képest – megkésve érkezett hozzánk. A nemesség korábban barokk rendszerben képzett kertjeit átalakította, az egyenes, végtelenbe tekintő allékat kanyargós, természetes vonalvezetésű sétányokra cserélték. A korábban szabályosan ültetett növényzetet, nagy gonddal nyírt sövényt a „vad táj” érzetét keltő park váltotta fel. A kert az elvonulás, a magány tere volt (gondoljunk csak Rousseau Ermenonville-jére), ugyanakkor érzelmekkel teli hely is a kert. Kazinczy is sokszor említi úgy a kerteket, mint „*legszebb hely a magánra*”. „*Gyönyörű magány*”-ként említi az Esterházyak tatai kertjét, melyet többször is felkeresett, kritikával is illetett 1803-ban: a kertész „*annyira elborította volt bokrokkal és fákkal a kertet, hogy abban alig talált gyept a szem, hol megnyughassék*”. Huszonnyolc évvel később, mikor ismét ott járt, már kiirtották a csalitot, a kertben hatalmas olasznyárfák álltak, melyeket Kazinczy két öllel sem ért körül. A kert ékességének „*gazdag vízi partiit*” tartotta. Nagykürtösön járva Ambróczy Lajos tanácsos özvegyénél dicsérte a kertészt, hogy a vad földben milyen ügyességgel vezette a kanyargós utakat a tölgy- és nyírfák közt. „*Szenvedő szív itt leli magát kénye szerint*”, írta lenyűgözve.

Utazásai során rajzokat is készített a látott épületekről, kertekről, tájakról. Egy alkalommal Dédácson járt, a kert elhelyezkedéséről vázlatot készített, és így fogalmazott: „*azon a szép réten, mely ánglus csavargó utakkal van a Sztrigyen általlökött híd és a vén szilas közt, közel ahhoz a Maros szélén ál-*



ló fához”. Járt Zsolcán, ahol a báróné büszkén mutatta neki elaeagnusát (eziüstfa). Pesten a Bernhard Petri által tervezett Orczy-kertet kereste fel; ez kisebb csalódást okozott neki, mert bokrai helyenként magasra növő fákból voltak ültetve, és így a köztük sétáló nem a zöld lombot, hanem az alsó, „*holt ágakat*” látja. Egyik Bécsben tett utazása során meglátogatta a schönbrunni kertészt, Bosst. Kazinczy feljegyzett egy tulipánfát, mely akkor virított, és említi a menagerie-ben tett sétáját. Kazinczy nyitottságára, érdeklődésére utal az a feljegyzése is, mikor Ráday grófnál járt Pilinyben, és kérte, hogy szállása egy szobában legyen a kertésszel, Witsch Rudolffal, hogy „*tőle, kertrajzolótól új gondolatokat vehessen*”. (Ez a kertész alakította ki báró Podmaniczky László kertjét Aszódon.)

Kazinczy térképvázlatokat készített a Temple-ről, rajzokat a Tuileriákról, a franciaországi parasztházakról és számos olyan helyről, ahol megfordult. Az 1788-ban megjelent Veszelszky Antal „A növény-plánták országából való erdei és mezei gyűjtemény” című munkája, ebben az elnevezések, nevek nyelvészeti magyarázatát Kazinczy készítette. Hosszú leírásban számol be Hotkóczon tett látogatásáról: a kert leírása igen pontos és élvezetes. Leírását a környező táj bemutatásával indítja, szól a dombos vidékről, a meredek, szántott hegyoldalakról, a gyalogfenyőkről (*Juniperus*) és a szálkás jegenyékről (*Pinus strobus*, melyet ma érdekes módon éppen nem szálkásnak, hanem simafenyőnek nevezünk). Itt angolkertet alakítottak ki, teraszokkal, görbe utakkal, kis templommal, obeliszkkal és egyéb kerti elemekkel, díszekkel.

Kazinczy jól ismerte a növényeket, azok latin neveit. Kísérletet tett a latin növénynevek magyarosítására is, erre szép példa az első gyermeke sírja mellett nőtt virág neve: „*a növényeknek tulajdon nevet kell adni, hogy velek a poézisben is lehessen élni. Én addig gondolkoztam rajta, hogy a Császár korona (Corona imperialis) szóból csak az első és utolsó syllabát tartám meg, s az jól hangzó magyar szót ada: Császna.*” (Mai magyar neve császár korona maradt.)

Az *én életem* című művében (a „Széphalom és házi dolgaim, 1801-1810” című fejezetben) sokat olvashatunk saját földjeinek, kertjének alakításáról. Kazinczy anyjától kapott földjein gazdálkodott, több szőlője mellett birtoka a mai Széphalomban volt. A területen korábban egy serház állt, és a család is csak úgy emlegette a földet, hogy „a serháznál”. Kazinczy előbb Prenesztének akarta nevezni, majd „*végre 1794-ben, szüret után, egy ágast állítottam fel ott, hol most a kút vagyon, közel a Szakszon sövényéhez, melynek táblájára e szókat írtam: ABAÚJ VÁRMEGYE. PRAEDIUM. SZÉPHALOM. 1794*”. Mikor a tábla tönkrement, az Újhelyből érkező út jobb szélére rakatott egy újat, ugyanezzel a felirattal, csak 1806-os évszámmal (ekkor költözött Széphalomra). Kazinczy itt éveken át építkezett. Rab-sága közben fivére próbálta megszerezni magának a birtokot, és tönkretette az addig elkészült részeket. Börtönéből írt egyik levelében öccsétől érdeklődik, hogy hány fenyőfa él még, és a vörös bodza hozott-e sok hajtást. Kazinczy nagy figyelmet fordított a kert kialakítására, melyet az építkezéssel párhuzamosan már megkezdett. A föld igen rossz minőségű volt. Elősként az elvadult cserjék kiirtásához kellett fognia, ezt feljegyzései szerint az 1790-es szüret után kezdte. „*a kis ligetből elkerítettem egy mintegy huszonegy köböl alávaló gázt, körülsáncoltattam, s irtatni kezdettem, hogy a két dombon nekem holdföldjeim, rétem, szőlőm, gyümölcsös, veteményes és méhes kertjeim angol ízlésben lehessenek.*”



A Kazinczy sírházhoz vezető kettős gyertyán fasor

Birtokán kutat ásátott, pincét vájtatt. Ez sajnos beomlott, helyén kis tó gyűlt össze, ahol a kacsák és ludak fürdőztek. 1794-ben már csaknem teljesen ki lett tisztítva a kertnek szánt terület, melyen völgy húzódtott végig: ebben sok ribizlit és almafa-oltványokat ültetett, az erdő mellett pedig hársfaallét telepített. Mikor azonban 1801-ben munkácsi rabságából hazatért, öccse már tönkretette a birtokot, mind az épületet, mind a kertet: az oltványok kiszáradtak, az irtásokat parasztok szántották. Ebből az állapotból fogott hozzá újból a kert kialakításához.

1806-ban Kazinczy kérésére a kassai püspök megengedte, hogy egyévesen elhunyt kis-lányát a kertben, a családi nyughelynek kijelölt helyen temesse el. Ahogy írja: „*familiai temetőnek szenteltethessem fel*” ... „*körül ültettem ősszel boszkéttal, hogy a kertben járók szemei elől a hely elrekesztessék*”. Még ebben az évben a temető mellett szilvást ültetett, mely 1809-ben termett először. 1807-ben újabb szilvást ültetett, 1809-ben a kert Toronya felé eső kerítését végigültette mogyoróval és füzekkel, de ezek közül csak a bányácsi szegletben telepített vörös füzek maradtak meg, ott nedvesebb volt a föld. A kertben sok ültetés sikertelen volt, mert a föld gyenge, trágyázatlan volt, és szárazság is pusztított. A mostoha időjárás miatt a szőlők is keveset termettek ezekben az években. 1810-ben Kazinczy Kázmérból hozott „*szilvafiatalokat*”, melyeket a liget kis patakja mellé ültetett. 1809-ben egy újhelyi professzor (Nováki) oltott kajsziabarack- és almafákat. A leírásokból tudjuk, hogy a kert bejáratánál egy *Populus canadensis* (kanadai nyár) állt. Ezt a pesti botanikus kertből hozott fáról szaporította Kazinczy. A kert legöregebb jegenyefáit a regmeci birtokról hozatta, 1808-ban gyászfüzet és gyertyánt ültetett.



Kazinczy sírja

Ennek a remek férfinak az emlékét és földi maradványait őrzi ma is egykori birtoka, Széphalom, a hely, mely oly kedves volt a szívének, ahol élt és dolgozott. Példaértékű lehet számunkra, hogy milyen sokoldalúan, rugalmasan, nyitott szellemmel járta végig élete útját. Feljegyzéseivel, leveleivel, útleírásaival hozzájárult kora történelmének megismeréséhez s nem kevésbé a hazai kertművészet, stílus és ízlés bemutatásához. Széphalom, ma hazánk egyik legfontosabb, leglátogatottabb irodalmi emlékhelye, itt áll Kazinczy mauzóleuma és sírkertje, valamint a közelmúltban épült Magyar Nyelv Múzeuma.

CSORBA CSABA

Kazinczy városa: Sátoraljaújhely

Sátoraljaújhely monográfiájának megírásával foglalkozva kötelességemnek éreztem, hogy kikutassam, milyen is volt a Kazinczy Ferenc korabeli Sátoraljaújhely. Korábban is foglalkoztam ugyan a városnak mind a középkori,¹ mind a XVIII-XX. századi történetének egyes részleteivel, ezek az írások többnyire alkalmi felkérésekre születtek,² s szócikkek egész sorát írtam meg Sátoraljaújhely Lexikona³ számára. Ezek a feldolgozások nagyjából a korábbi szakirodalom (elszórt) adatait hasznosították. Tény, hogy az eddigi szakirodalom a „széphalmi mester” zempléni megyeházi tevékenységének sok részletét tisztázta, ám nem egyszerűsíthető le Kazinczy és a vármegyei székváros kapcsolata pusztán erre a viszonylatra.⁴ Már előjáróban egyértelműen hangsúlyoznom kell azt a tényt, hogy a rendelkezésemre álló viszonylag rövid idő nem tette lehetővé, hogy a levéltári források feltárásában lehető teljesre törekedhessek. Az Évkönyv terjedelmi korlátai határt szabtak az eddig föltárt adatanyag teljes szövegű közlése vonatkozásában is.

Kazinczy Ferenc szülei alsóregmeci (Abaúj vm.) birtokukon éltek, és bihari (érsemségi) születése és a nagyszüleinél töltött időszak ellenére elsősorban az abaúji-zempléni határvidékhez vonzódott, ezt tekintette szűkebb hazájának. Diákként Sárospatak volt számára a meghatározó, bár rövid ideig megfordult Debrecen nagy hírű kollégiumában, sőt a Tátra aljában fekvő Késmárkon is.⁵ Iskolai tanulmányai során (joggyakornokként) jutott el Kassára és Eperjesre, majd Pestre is (1779-1782). 1783-ban anyjánál, Alsóregmecen lakott, Majd hivatalnokként (iskola-felügyelőként) és irodalmárként Kassán élt (1784-1791). A 32 éves fiatalember, aki tekintélyes és fontos tisztséget töltött be II. József uralkodása alatt, hirtelelenségben (mivel nem volt hajlandó áttérni a katolikus vallásra) elveszítette állását, s ezzel elveszítette tekintélyes jövedelmét. Mindez azzal járt, hogy a család korántsem túlságosan nagy vagyonára szorult ettől kezdve, s itt osztoznia kellett özvegy anyjával meg testvéreivel.

¹ Sátoraljaújhely város kiváltságlevele (1261). Miskolc, 1986. Sátoraljaújhely 1261-1986. (társszerző). Sújhely, 1986.

² Pl. Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek), kísérő tanulmány. Miskolc, 1990.; Sátoraljaújhely társadalma az 1869-es népszámlálás tükrében. Széphalom 11. Sújhely, 2001. 121-136.; Sátoraljaújhely gazdasága és társadalma Kossuth korában. Szülőföldünk 30. Miskolc, 2002. 7-12.; Sátoraljaújhely és Kossuth. Széphalom 12. Sújhely, 2002. 13-21.

³ Szerk. Kovács Dániel. Sújhely, 2001.

⁴ Vö.: Soós Imre: Zemplén megye levéltára és Kazinczy Ferenc. = Történelmi Évkönyv. Miskolc, 1968. 185-204.; *Hőgye István*: Kazinczy Ferenc Zemplén vármegye szolgálatában. = Borsodi Szemle 1967. 4. sz. 58-63.; *Hőgye István*: Kazinczy zempléni közszolgálat. = Kazinczy Abaújban és Zemplénben. Sújhely, 1978. 141-160.; *Hőgye István*: Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén vármegye levéltárában. Sújhely, 1990.; *Hőgye István*: Kazinczy Ferenc újhelyi egyházi foglalkozása. = Széphalom 11. Sújhely, 2001. 61-64.

⁵ Ír erről a Pályám emlékeztetőben: Kazinczy Ferenc művei I. Szerk. Szaunder Mária. Bp., 1979. 216-218. Apja fontosnak tartotta, hogy több nyelvet elsajátítson, hiszen ő is tudott a magyar mellett latinul, németül, szlovákul.

1791 és 1794 között ismét Alsóregmecen élt. A jakobinus szervezkedésben való részvétel miatt elfogták (1794. dec. 14.), kiszabadulása (1801. jún. 28.) után Alsóregmecen, illetve Érsemjénben élt, majd nősülése után, 1806-tól haláláig (1831) a Sátoraljaújhellyel szomszédos Kisbányácska (amelyet Széphalomnak nevezett el) lett az otthona. Bár Kisbányácska Abaúj vármegyéhez tartozott közigazgatásilag, közvetlenül Zemplén vármegye határánál feködt. S tekintettel arra, hogy Kazinczy Ferencnek Sátoraljaújhelyen is volt szőlőbirtoka, és már 1784-ben Zemplén vármegye tiszteletbeli aljegyzőjének is megválasztották, érthető, hogy nem a lakóhelyétől távolabb Kassán, Abaúj vármegye székhelyén vett részt nemesként a vármegyei közgyűlési munkában, hanem a közvetlen szomszédságában, Sátoraljaújhelyen. Ne feledjük, hogy 1784-ben a vármegyénél sikertelenül pályázott levéltári munkára (az elutasítás kelte: 1784. dec. 30.);⁶ eljárhatunk azzal a gondolattal, hogyan alakult volna a sorsa, ha már 1784-ben elnyeri a levéltárosi állást. Öregkorában bánkódott amiatt, hogy nem fiatalemberként kapott lehetőséget a levéltári bűvárkodásra.

Kisdiákként rendszeresen átutazott apjával együtt a városon, amikor a sárospataki kollégiumba vitték, illetve hozták onnan. Apja bevitte magával a népes újhelyi vásárokbá, s olykor a megyegyűlésre is. Kazinczy Ferenc gyermekkorá idejének városát, a „Fényes Újhely”-t Debreceni Ember Andrásnak a XVIII. század közepén írott, a hegyaljai településeket bemutató verses leírásából ismerhetjük meg:

*Újhely, lásd meg, nyugszik nagy Sátorhegy mellett,
Az ő utcájával sok helyet elnézhet,
Szép kies helyen van, szárazat s meleget
Érez téiben, nyárban jó ájert eleget.*

A hegy lankáin meghúzódó településről tehát mesze vidéket be lehetett látni, s az állandó légmozgás miatt kellemes, friss levegője volt. Határának a négy malmot hajtó, akkoriban bővizű Ronyva, valamint a Bodrog partján fekvő alacsonyabb részei vízenyősek („láp helyen van alatta mezeje”), ezért kevés volt a szántóföldje. Volt viszont bőven vize, szénája, zabja jószágartásra, no meg a hegyekben erdeje. A vizeken kőhidak vezettek át, s a vármegye igyekezett a rossz utakat is megcsináltatni, s jó karban tartani. A hegyoldalakat mindenütt szőlő borította, amely jóféle hegyaljai bort termett. A városban minden háznál engedélyezték a borárúsítást. Főztek sört is. A versszerző dicsérte a jó piacot, ahol a vidékről bejövő „mindent vásárolhat”. Évente négy vásárt tartottak:

*Nagy vásár ez, mivel tartatik három nap,
Amelyben seregel cigány, koldus és pap...*

Négy boltban árúsítottak a „magyarcsaló görög” kereskedők. Hat mészárszék mellett gyertyaöntők, mézeskalácsosok is voltak. Csizmadiák, szabók, szűcsök (jómódú mesteremberek) is akadtak szép számmal. A bort főként a lengyelek vették, akik általában kocsival érkeztek és a vendégfogadóba szálltak meg.

*Jó bor mellett ottan sokszor csak megmarad,
Hogyha megköstölja, ízítől nem szalad...*

⁶ Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén vármegye levéltárában. Összegyűjtötte: Hőgye István. Sújhely, 1990. 10. sz. Két évtizeddel később (1815) viszont visszautasította a levéltári munkára való felkérést, és csak 1821-ben fogadta el a napidíjas levéltári állást.

Mivel itt volt a vármegye székhelye, kéthavonta itt tartották a megyegyűléseket:

*Aholott sok urak gyakorta megállnak,
Ilyen alkalommal hetenkint ott hálának.
A pénz adják, költik, még csak el nem válnak.*

A város egyes részei külön igazgatás alá tartoztak: a Pap sort és a Kis utcát a róm. kat. plébániáról igazgatták, a három utcából álló Barátszernek külön bírója volt, a pálos kolostor birtokát képezte.

*Vagyon sok harangja, melyen harangoznak,
Négy templom, amelyben papok imádkoznak.
Remete Szent Pálnak itten maradványi,
Vagynak a klostromba harminc tanítványa...*

Fölemlíti a leírás a pestist, amely ezernyi áldozatot követelt, ebből 300 volt magyar (az urak közül senki sem halt meg).

Kazinczy Ferenc iskola-felügyelőként hivatalos kapcsolatban állt Zemplén vármegyével is, hiszen Zemplén is fennhatósága alá tartozott, csakúgy, mint a többi északkeleti vármegye.⁷ Állásának elvesztése után, Alsóregmecen lakva be-bejárt a zempléni megyegyűlésekre. 1792. augusztus 13-án fel is szólalt, javasolva, hogy Kovachich Márton György történeti műveit vásárolják meg, és helyezték el a vármegyei levéltárban.⁸ Tény, hogy Kazinczy Ferenc még kassai hivatalnokoskodása időszakában választotta ki kúriájának helyét, amelynek festői vidéke kisdíák kora óta különösen kedves volt számára. A Széphalomnak nevezett hely még falunak sem számított, inkább csak afféle majorság, ahol hús szegényes ház emelkedett, bennük jórészt szlovákok, ruszinok laktak, meg kevés magyar. Temploma nem volt; az orthodox vallású ruszinok és szlovákok Rudabányácskán vagy Sátoraljaújhelyben találtak legközelebbi templomot maguknak.

Kazinczy Ferenc, aki nem szerette a nyüzsgő nagyobb városokat, Széphalomban ideális helyet talált magának. A világtól elhúzódva annak a foglalatosságnak élhetett, amit a legjobban szeretett. Olvashatott, s levelezés útján egyre szélesedő baráti körével rendszeres kapcsolatot tarthatott fenn.⁹ De persze a városnak is megvoltak a maga előnyei, azoktól sem zárkózott el. Újhelyt egy órai kellemes sétával elérhette, de mehetett lóháton vagy kocsival is, ha úgy látszott célszerűnek. Ahhoz, hogy Sátoraljaújhelynek, mint városnak a helyét, szerepét lássuk a korabeli városhálózatban, széjjel kell néznünk, főként abban a régióban, amelyet Kazinczy Ferenc is ismert, ahol élete során megfordult.

Kellemes emléke maradt a szép fekvésű *Késmárkról*, ahol németül és tótul (szlovákul) tanult (1768). A város képe a XVIII. század második felében is a középkor hangulatát idéz-

⁷ Lásd jelentését észak-zempléni iskolák állapotáról (1784), (*Högye* i. m. 1990. 12. és 15. sz.)

⁸ Kovachich Márton György (1744–1821) jogász-történész alapvető fontosságú kézikönyveket írt az 1780-as években (*Új Magyar Életrajzi Lexikon* III. köt. Bp. 2002). A vármegye a javasolt köteteket megvette, s azok ma is megtalálhatók a levéltár könyvtárban (*Högye* i. m. 1990. 18. sz.). Ez az adat is bizonyítja, hogy Kazinczy már ekkor is milyen figyelemmel követte a korabeli könyvkiadást. Mivel a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek nem tartalmazzák az üléseken résztvevő valamennyi személy nevét, így azokban az esetekben, ha valamilyen határozat meghozatalában nem vett részt tevőlegesen valaki, akkor nem maradt nyoma annak, hogy részt vett-e a közgyűlésen.

⁹ Guzmics Izidomak írta (Pest, 1828. máj. 30). „Egyetértek Veled a városi lakás felől. Melly boldog vagyok én felejtett szugomban, hol szabad úgy öltöznöm, amint lehet vagy tetszik, akkor kelnem, fekünnöm, amikor akarok, s magamnak élnem, holott itt napjaimat elorozza a sok vizit.” (*KazLev.* 20. k. 513.)

te. Fal vette körül, amelyen belülre három kapun keresztül lehetett bemenni. A vár már romladozott. A tágas főtéren állt a városháza, mely 1779-ben leégett. Felső tanodája már több mint két évszázados múltra tekintett vissza Kazinczy ottjártakor. Az újabb líceumi épületet 1776-ban emelték.¹⁰ A Bodrog-parti, szép fekvésű *Sárospatak* kollégiuma akkoriban évszázados épületeivel, a bibliotéka sok-sok értékes könyvével, ódon hangulatával hatott a gyermekekre, a fölcseperedő fiatalemberre. A tizenegy kisebb-nagyobb épületből álló kollégiumnak mintegy 1300 diákja volt, ami azt jelentette, hogy a kisváros minden harmadik lakója diák volt. A város azonban csak nevében (rangját tekintve) volt város, összképét tekintve inkább rendetlenül épült falu. A kollégiumot és a várat nem számítva a földszintes házak közül csak a templomok tornya magaslott ki.¹¹ *Kassára* azt követően jutott el, hogy befejezte pataki iskolai tanulmányait. A belvárost itt is fal övezte, s a térré szélesülő főutcán ott magasodott a pompás, gótikus dóm. Kazinczy számára viszont az volt a legfontosabb följegyezni való, hogy „nem vala könyváros boltja”.¹² Öccsével együtt anyja *Eperjesre* küldte joggyakorlatra (1781). Ezt a Tarca patak völgye fölötti halmon emelkedő várost különösen megszerette. „Eperjest nevezetessé teszi az is, hogy itt négy nyelv van divatban. Az igazság emberei és a papság s a tanítók és tanulók mindig deákul beszélnek, az uraságok magyarul is, a polgárság németül, és tótul minden.”¹³ 1782-ben *Pesten*, az ország legnagyobb és legnépesebb (de akkoriban még jórészt a németek uralta) városában volt joggyakornok, ahol az egyetem nevezetes professzorait, az akkori irodalmi élet jeleseit ismerhette meg.¹⁴ 1784-ben hosszabb időt töltött *Miskolcon*. Az *Avas* alji város rosszul kövezett, hol poros, hol sáros főutcájára nem sok figyelmet vetett, annál inkább becsülte Borsod itt megforduló nevezetes személyiségeit: „A tiszai két kerületben nem vala megye, mely annyi jó fejet bírt egyszerre.”¹⁵ *Eger*, a római katolikus érseki központ, Miskolcnál népesebb. Uralta a dombon magasodó monumentális székesegyház, alatta a völgyben emelkedett az impozáns püspöki palota, s a székesegyházzal szemközt az eredetileg egyetemnek épült líceum hatalmas tömbje. Könyvtára pompás dísztermét és gyűjteményeit Kazinczy is megcsodálta. A városban néhány utca barokk palotáit, a megyeházát és a templomokat, kolostorokat nem számítva meglehetősen rendezetlenül épültek a szűk utcákban a házak, s a kövezetről rémségeket írtak, akik itt megfordultak. A Tiszántúl és az ország egyik legnagyobb városának számított *Debrecen*, mintegy félszázezer lakójával. A belvárost sánc övezte, melyen nyolc kapu nyílt. A térré szélesedő Piac utcán állt a középkori eredetű templom, amely 1802-ben leégett. Helyette sok-

¹⁰ Magyarország képekben. Honismertető album. Szerk.: Nagy Miklós. Pest, 1868. 235-236.

¹¹ *Antalfy Gyula*: Reformkori magyar városrajzok. Bp. 1982. 437-439. A Pályám emlékezetében (245-246.) írja, hogy Patakon és Debrecenben magyar történelmet, hazai törvényt nem tanítottak, és ismereteit később barátaitól meg könyvekből szerezte.

¹² Pályám emlékezete. I. m. 250.

¹³ Pályám emlékezete 255-256. Kazinczy sajnálkozott, hogy a francia nyelvben nem gyakorolhatta magát, viszont német nyelvismerte jelentősen gyarapodott („A szerelem leve nyelv-mesterem.”). Ráday Pál írta Kazinczy Ferencnek (Pest, 1822. ápr. 8.): „az a kis jó tót városka... Te, kedves barátom, csak másfél esztendő tőlőtől benne, de nekem szinte tizenhat esztendő... teltek el gyönyörűségbe... a sárosiak barátságos és szíves indulatnyok paradicsommá tették a kis tót várost.” (KazLev. 18. k. 68.)

¹⁴ Ott volt I. Ferenc király koronázásán, sőt a diszebédén is részt vett (Pályám emlékezete 347-349). Ponori Thewrewk Józsefnek írta (Pest, 1828. ápr. 6.): „Tizenhárom esztendeje, hogy nem látám Pestet”. Csodálja, hogy elterjedt a művészet szeretete. Akkor még semmilyen képerkeskedés nem volt, „most talán sok is van”. (KazLev. 20. k. 478.)

¹⁵ Pályám emlékezete 265.

kal monumentálisabbat építettek. A beköltöző katolikusok is impozáns kéttornyú templomot emeltek a Piac utcába torkolló egyik széles utcában. A városháza klasszicista tömbje is mutatta a cívisek rártartiságát, beilllett volna vármegyeházának is. Néhány házat kivéve viszont a város egésze kifejezetten falusias képet mutatott.¹⁶ Megfordult *Pozsonyban*, az országgyűlések helyszínén, az ország akkori fővárosában is. Tízszor járt Bácsban. Volt mikor több hónapot is töltött ott (hivatalos ügyei miatt kényszerült erre). Bácsban különösen a nevezetes épületeket kereste meg és állandó programjának számított képtárak megtekintése. Ámulva csodálta az európai festészet remekműveit.¹⁷ Kazinczy Ferenc szívesen ment volna Bácsnál távolabbra is, német, francia, olasz földre. Ha apja nem hal el korán (1774), akkor ez a terve bizonyára valóra is válik. Anyja azonban távolabbi útjait nem támogatta, inkább azt szorgalmazta, hogy legnagyobb fia biztos megyei hivatalt szerezzen magának Zemplén vagy Abaúj vármegyében.

Sátoraljaújhely igazából 1806-tól lett meghatározó hely az életében, amikor negyedszázadon keresztül Széphalomban élt. Megyei székváros volt, amelynek az adta a rangot, hogy ott emelkedett a vármegyeháza, ahol évente átlagosan kéthavonta tartották a megyegyűléseket. Közben voltak „kisgyűlések” is, no meg ülésezett a törvényszék is, amelynek munkájában időről-időre részt vett táblabíróként Kazinczy Ferenc is.¹⁸ Az első modern népszámlálás (1787) idején Sátoraljaújhelynek mintegy 4 ezer lakosa volt. Eperjes és Késmárk népessége is nagyjából a 4-5 ezernyi lehetett a XVIII-XIX. század fordulóján, de összehasonlíthatatlannul városiasabbak voltak, mint Sátoraljaújhely. Kassa lakóinak száma csaknem elérte a 8 ezret. De még ennél is népesebb volt az egészében véve falusias Miskolc (14 ezer lakos).

1816-ban Kazinczy Ferenc végre eljutott oda, ahová már régen vágyakozott: Erdélybe. A két legnagyobb ottani város, Kolozsvár és Nagyszeben népességét tekintve Miskolcéhoz hasonlítható, persze Miskolchoz képest sokkal városiasabbak. Hasonlóképpen középkori jellegűek, fallal körülvéve, mint Késmárk, Kassa vagy Lőcse. Pozsony és Pest már jóval magasabb nagyságrendbe tartozott, még inkább Bécs. Kazinczy Ferenc több-kevesebb részletességgel írt úti (és egyéb) leveleiben azokról a fontosabb településekről, ahol megfordult, ahol egy-két barátját meglátogatta, vagy hivatali ügyeit intézte. A kiadott levelezése jelentős részét átnézve viszont nagyon kevés utalást találunk Sátoraljaújhelyre mint városra és az ottani emberekre. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen napi (heti) szinten megfordult Újhelyben, s általában élőszóval intézte el, amit kellett, megbeszélte a dolgokat, és csak kivételesen (többnyire hivatalos ügyekben) írt Újhelybe levelet.

Sátoraljaújhelynek 1793-ban nyitották meg a postaállomását. Első postamesterévé a korábbi gálszécsi postamestert, Farkas János nevezték ki. Korábban hetenként kétszer lovas-

¹⁶ Antalffy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Bp., 1982. 383-391., 347-353. 309-310. Kölcsény Ferenc írta Kazinczy Ferencnek (Álmosd, 1814. ápr. 3.): „Örökre fájjalom, hogy Pesten procuratori censurát adni ezelőtt négy évvel időm nem lehetett, azért, mert tutorság alatt voltam régen kerestem volna itt a vármegyében magamnak hivatalt, csakhogy munkátlan ne legyek. Miért nincsen Debrecen csak olyan is, mint Pest? Vagy miért nincsen Debrecenben csak öt vagy hat szerezetre méltó, liberális tudósok lakhelye? Mily örömmel fogadtam volna mintegy négy év előtt az intést, hogy ott egy professzori katedrát elfoglaljak!... De Debrecenben élni, ó, azt ne adja az ég! (KazLev. 11. k. 309-310.)

¹⁷ KazLev. 11. k. 282.

¹⁸ Pl. 1825 júliusában, 1827 januárjában, márciusában, májusában, júniusában, szeptemberében, októberében és decemberben (27 alkalommal) vett részt táblabíróként polgári, büntető, rabokat ítélő törvényszéki tárgyalásokon Balásházy Jánossal, Kossuth Lászlóval, Kossuth Lajossal és másokkal együtt (Hőgye i. m. 1990. 62., 68. sz.).

legénnyel vitették a legközelebbi postaállomásra (Tokajba) a postát. Farkas János 1805-ig töltötte be tisztségét, utódja Blaskó János lett (1805-1808). 1809-1820 között Kovács Márton, majd Kovács József a postamester,¹⁹ 1833-tól Rudolf József. Sátoraljaújhely a kassai postaigazgatásához tartozott, s Budától számítva a 18. postaállomás volt, Bécstől 36 postaállomásonyira feküdt. A Budáról pénteken este induló levélpósti járat hétfőn, a kedden induló pedig pénteken délután érkezett meg Sátoraljaújhelyre (a postaállomások közötti távolság 2 mérföld (16 km) volt. Ez azt jelenti, hogy a 288 km távolságot 77 óra alatt tette meg a járat, azaz a menetsebesség 3,8 km/óra lehetett. A rossz utak miatt azonban szinte mindennaposak voltak a késések.²⁰

Kazinczy Ferenc pontosan nyilvántartotta az elküldött, illetve érkezett leveleit. Kölcsey Ferenchez 1810 márciusában írott levele ennek bizonyossága: „Haladék nélkül felelek uram-öcsémnek igen kedves levelére, mely előttem annál kedvesebb, mivel régolta meg valék fosztva azon gyönyörűségetől, hogy párjait vehessem. Postakönyvem mutatja, hogy én uram öcsémnek febr. 23-dikán írtam Pestre, mihelyt megtudtam anyámtól, hogy bátyánk Péchy Imre úr Pestre készült, s uram öcsémet oda vinni szándékozott... a pesti triászomnak írtam uramöcsém iránt...”²¹ Gyakorta érkezett éjjel a posta Újhelybe; emiatt Kazinczy Ferenc többnyire korán reggel küldte emberét Újhelybe, hogy hozza el a neki küldött leveleket. Amikor hosszabb időn át a levéltárban dolgozott, személyesen adta föl és vette át a közeli postahivatalban leveleit. Ha Széphalomból bement Újhelybe, akkor általában benézett a postára is. Gyakorta küldte leveleit Pestre olyanokkal, akik oda utaztak. Például Helmezy Mihálynak (1813): „Újhelyből jövök, hol leveletem Hozzád vármegyénk commissáriusának, Götze Ferenc uramnak, kinek fija holnapután indul Pestre, azon kéressel adám által, hogy azt, mihelyt Pestre érend ez, néked megvigye...”²² Vagy Szemere Pálnak: „Az újhelyi piaristák rectora provinciális választásra indul holnap Pestre; ő viszi ezen leveletem. Sietek, és így levelem össze-vissza lesz hányva, még inkább, mint másszor szokott.”²³ Kazinczy Ferenc Sátoraljaújhelyen keresztül bonyolított le levelezését. Ott adta leveleit postára, s oda címezte (Sátoraljaújhely – Széphalom) a neki szóló küldeményeket. A postaköltséget (amely a XIX. század első évtizedeiben fokozatosan emelkedett) felesben fizette a feladó és a címzett. Kazinczy szívesen fizette a levelekért járó díjat (noha gyakorta voltak pénzügyi nehézségei), és sértésnek vette, ha valaki feladaskor kifizette a neki küldött levél teljes postai díját. Váczy János gyűjtése szerint 1810 júliusa és 1829. január 31-e között 1873 levelet küldött és 1593 levelet kapott, tehát csaknem két évtized alatt 3466 levél fordult meg a kezében.²⁴ Kapott és küldött továbbá nem levél jellegű postai küldeményeket is. Volt rá példa,

¹⁹ Olykor nézeteltérései is támadtak a postával. Kazinczy Andrásnak írta (Széphalom, 1826. máj. 19.): „Május 3d. írt leveledet ma adá ki a postamester, ki nem ok nélkül vádoltatik rendtelenségekkel, sőt vexákkal.” KazLev. 20. k. 19-20.

²⁰ Kis Jánosnak írta (Széphalom, 1815. márc. 29) „Ez a rettenetes idő és a Hegyalja rettenetes sara, mely nemcsak végig a Hegyalján, hanem másfél statióig Pesten innen tart, engem ide rekesztének...” KazLev. 468-469.

²¹ KazLev. 7. k. 343.

²² Helmezy Mihálynak. 1813. nov. 2. KazLev. 11. k. 116.

²³ Szemere Pálnak. Széphalom, 1829. szept. 9. KazLev. 21. k. 16.

²⁴ Szemere Pálnak írta (Széphalom, 1809. nov. 28.) „Nem bírom tovább kezemet. Sok levelet írtam. Későn jöttem haza Kázmérből, s holnap virradatkor megyen postára az emberem.” (KazLev. 7. k. 104.). 340. Kis Jánosnak. Széphalom, 1810. márc. 28. „Betegen fekszem két hét óta, de még úgy is, hogy nem kell rettegnem a haláltól... Ezen leveletem is hanyatt fekvé írom, és ez az oka, hogy az, ki hozzád mindig igen hosszú leveleket szokott eresztetni, most röviden ír.”

hogy külföldre (pl. Rómába) küldött levelét óvatosságból Bécsben adatta föl, nehogy „hibásan” vigye el a posta, s elküldés helyett fölbontsa. Postán érkeztek az előfizetett újságok és folyóiratok. Egészen bizonyos, hogy a Tudományos Gyűjteményre Kazinczy is előfizetett, bár meglehetősen drága volt (évi 40 forint; 80 forintért már egy tehenet lehetett venni).

Sátoraljaújhelyben és a környező városokban sehol nem volt könyvtár. Könyveit jó részt Pesten szerezte be²⁵ vagy Pozsonyban, illetve más nagyobb városokban. Természetesen sok könyvet küldtek neki barátai is tiszteletpéldányként, ajándékként.²⁶ Kazinczy igen gazdag könyvtárát, értékes metszet- és térképgyűjteményét pataki tanulmányainak befejezése után kezdte gyűjteni. Elfogatásáig tekintélyes állomány halmozódott föl. Ez szerencsére megmaradt, jegyzetei azonban (nagy bánatára) elkallódtak. Amikor 1806-ban házasságát meg kellett alapoznia, rákényszerült féltve őrzött kincsei jelentős részének eladására. Szerencséjére a gyűjteményt a sárospataki Református Kollégium könyvtára vásárolta meg, így az együtt maradt, nem szóródott szét, s a fogságból hazatérő Kazinczy ugyanúgy használhatta, mint akár más olvasók.²⁷ Bár gyűjteménye újabb részét is kénytelen volt eladni, azért egy jól összeválogatott kézikönyvtárat meghagyott, s arra nagyon vigyázott. Arra is ügyelt, hogy könyveit szépen beköttesse. Szentgyörgyi Józsefhez írott levele tanúskodik erről (1809): anyja a napokban megy Regmecről Semjénbe, elhozatta tehát a könyveket, amelyek hónapok óta a velük késlekedő újhelyi könyvkötőnél voltak, így kötetlenül ér oda ajándéka, de talán kedvesebb lesz, mint bekötve, később. „Patakon nincs jó kötő, s a deákság minden könyvét az újhelyivel kötteti, ki valóban jól dolgozik. El lévén ezek által foglalva, mi nem máskor, hanem csak az iskolai vakációkor, mely júliusban kezdődik, s szeptemberben végződik, jutunk ahhoz a drága szerencsééhez, hogy ötlet magunknak megnyerjük, mert legényt nem tart, és vásárokra is dolgozik.”²⁸

Kazinczy Ferenc a levelezéséhez szükséges, jó minőségű papírt sem tudta Újhelyben beszerezni. Dessewffy József titkára, Dúlházy Mihály volt ebben segítségére, aki Kassán hozzájutott a szükséges papírhoz, miként erről a levelezés is tanúskodik: „Újhelyben nem kapván papirost, Knaut urat kértem meg, hogy számomra vétessen papirost, fejért (rosnyai postapapirost) és akármelynemű kéket. Csak kéket küldje ki, két rizmát, s ez hasznavehetetlen, mert iszik. Kérem az secretarius urat, ejtse valahogy módját, hogy valaki ezt az egyik rizmát vegye által fejér papirosért, bár olly rossz neműért, amelyet ide mustrául teszek. De méltóztassék megpróbálni, ha amit adni fognak, nem iszik-e. Sokat író embernek nagy kín rossz papiroson írni.”²⁹ Kazinczy újabb levelében olvashatjuk: „Az úr nékem egy árkus kék

²⁵ Döbrentei Gábornak írta, Széphalom, 1810. szept. 19. „Sándor Istvánnak külföldi utazását nem ismerem. Itt könyvet nem kapni, s Pestről pedig haszontalan várok. Soha sem láttam olly hideg embereket, mint a mi pesti barátaink, kiknek restségek ellen az úr is panaszkodik.” (KazLev. 8. k. 91.)

²⁶ Dessewffy József írja levelében Kazinczy Ferencnek (Kassa, 1816. ápr. 4.): „Nem írod, hogy megkaptad-e a könyveket, én két napig Újhelybe mulattam, de meg nem látogathattalak, úgy el voltam foglalva a magam dolgaival... Újhelyben egynéhány magyar színdarabokat láttam, egy nagy színben, ahol többen pipáztak... A Talált gyermeket jádszították és másnap Clavigót. A fordítás jó mind az egyik, mint a másik darabban...” (KazLev. 14. k. 98.)

²⁷ Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Szerk., gondozta, bev.: Kiss Endre József. Spatak, 2006. Romy Károly Györgynek írta (Széphalom, 1809. nov. 30.), hogy még a fogsága alatt, amikor „gyertya, kés, írószer s újságunk nem volt. Utóbb már könyveket sem volt szabad venni. Nekem mégis majd 300 darabom volt.” (KazLev. 7. k. 116.)

²⁸ Széphalom, 1809. júl. 6. (Kazinczy levelezése 6. köt. Bp. 1895. 439-440.). Gondosan bekötötte a vármegyei levéltárban összegyűjtött autographumokat is, amelyek ma is ott sorakoznak a levéltár polcain.

²⁹ Dúlházy Mihálynak 1820. X. 3. Széphalom. KazLev. 17. k. 250-251.

papirosat küldé mutatóban. Az nincs kezemnél, de ráismer az Úr a papirosmalomra, ahonnan az került, ha mondom, hogy az a papiros nem vékony, hanem igen testes, sima, és setét világoskék. Kérem alázatosan, vegyen egy rizmát belőle, akar a maga, akar az én nevemre, s tétesse le a leányomnál, ha most ki nem hozhatnák. A Koppi boltjából jött talán a mustra. Halaszthatatlan szükségem volna rá. Ha lehet, most jöjjön ki.”³⁰

1815-ben még nem vállalta, azonban a szükség, a pénzügyi gondok rákényszerítették, hogy újabb felkérésre már elvállalja Zemplén vármegye levéltárának rendezését: „Zemplény vármegye engem arra parancsolt, hogy rendetlenségbe jutott leveles-tárját tekintsem végig, s hozzam helyre a hibát. Szirmay Antal azt 1783. kezdette rendbe hozni, de azolta a rend feldúlott. Ez a munka halálomig eltarthat. Ha harminc eszt. előtt vettem volna a parancsolatot, melyl örömmel teljesítettem volna! Sokat lehetett volna tanulnom. De most a házi gondok, literatúrai igyekezeteim n engedik, hogy örömmel tegyem, amit kénytelenségből és csak azért teszek, mert erre a közbizodalom híva meg, és azért is, mert senki sincs, aki tegye.”³¹ Kis Jánosnak így írt később levéltári munkájáról (Újhely, 1825. okt. 2.): „Én február 18. óta csaknem megszakítás nélkül itt vagyok, s Arhívumunkban hozok helyre némelly rendetlenségeket. Eleget vonakodtam ezen munka alól; mondám, midőn ezt, részemről sem nem óhajtvá, sem nem várva, a vármegye benn a gyűlésben parancsolá, hogy ha ifjabb volnék, magam esedezném érte; öregségem, házi gondjaim, pereim, foglalatosságaim nem engedik; de haszontalan volt. Midőn a consilium kérdést teve, ha hozzá fogtak-e már a parancsolt munkához, ismét nekem állának, s megadám magamat. Belé fogván, gyönyörűséggel viszem. Esztendő alatt kész leszek vele. Képzelheted, mint kelle ismeretimnek a haza újabb történeteiben kiszélesedni... Széphalom ide csak egy óra, gyalog a réten szép sétáló, szekérútja hosszabb és rosszabb; s így ki és be inkábbára gyalog megyek, s olly erőben, hogy sohol meg nem kell pihennem, pedig október 27. belépek a 67dikbe.”³² Guzmics Izidornak írt levelében (Széphalom, 1825. okt. 27.) olvashatjuk: „Íme ma lépek 67dik évembe, eléggé ifjú erőben, s győzve az archívumi munkát, mely mellett éjfélig és virradatkor gyertyázok. De meddig tarthat az? Az öreg erőnek egy döccenés, s felfordul. De éljünk, ameddig Isten engedi, s bízzuk magunkat ahhoz, ami jut. Ah! Az élet végén látjuk, mint kellett volna használni napjainkat! Esztendők kellene, hogy amibe fogtam, rendben hagyhasam.”³³

Amikor dolgozott, nem szerette, ha zavarták, gyakran magára zárta az ajtót. De megessett, hogy az iratok iránt érdeklődő ügyfelek vagy a megyegyűlés szünetében be-belátogató urak „ellepték” a levelestár helyiségeit. Egy ilyen esetről ír Kazinczy Miklósnak: „Szerencsétlenül jártam leveleddel. Magam vettem ki a postáról két újságlevéllel, s az utcán szemüveg nélkül s a nagy hidegben végig futottam rajta, beléptem az archivális szobába, azt emberekkel tele találtam, s valaki az újságot, és abban a levelet hír nélkül elvitte, azaz ellopta. Mindég vártam, hogy visszahozzák, s nem hozzák. Így nem tehetek egyebet, mint azt, hogy kérelek, írd újra.”³⁴ Kazinczy Gábor emlékezése alapján jegyezte föl Toldy Ferenc, hogy hetekre, olykor egy-egy hónapra is be-bejárt dolgozni a levéltárba Kazinczy Ferenc. Volt ott ágya is,

³⁰ Dülházy Mihálynak írja Kassára (Újhely, 1821. márc. 12.). KazLev. 17. k. 416.

³¹ Gr. Dessewffy Józsefnek ír erről, 1821. márc. 12. Újhely. KazLev. 17. k. 415.

³² KazLev. 19. k. 419.

³³ KazLev. 19. k. 441.

³⁴ Újhely, 1826. febr. 2. KazLev. 19. k. 521-522.

azon aludt. Amikor különösen sok volt a dolga, akkor három széket tolt össze, s azokon elnyúlva szundított el néhány órácskára. A kényelmetlen fekhelyen nem tudott sokáig pihenni, hamar ébredezni kezdett, s folytatta a munkát. Napi élelemnek elég volt neki egy pohár tej s egy darab kenyér. Nem fogadott el ebédmeghívásokat, mert sok idejét vette volna el, másrészt büszkeségből, mert szegénysége miatt nem tudta volna illően viszonzni.³⁵

Kazinczy számára a levéltárban végzett munka nem csupán (kényszerű) pénzkereseti lehetőség volt, hanem élvezetet is lelte benne. Már fiatal korában, kezdő hivatalnokként a legnagyobb felelősséggel és odaadással végezte munkáját. Kazinczy Andrásnak írott levelében (Széphalom, 1826. máj. 19.) ki is fejtette álláspontját, hogyan kell dolgoznia egy tisztességes embernek: „József öcsémnek nem csak gratulálok, hogy magát v. notáriussá téteté, hanem azt köszönöm is. Reménylem, hogy nem fog olyan lenni, mint sok v. notarius és v. fiscális Zemplényben, kik csak nominis látorok, s keveset dolgoznak. Keresni kell a munkát, és úgy nézni, mint örömet, mert abból tanul az ifjú ember, még inkább, mint az öreg. Miért nem juta nekem az Archivum revisiója ifjabb esztendeimben! Melly gyönyörűség úgy ismerni a múlt időket, mint históriai tanulásaim után én ismerem most!”³⁶

Kazinczy Ferenc, ha tehetette, egészsége engedte, és főleg azokban az időkben, amikor fontos kérdésekben kellett dönteni (pl. a napóleoni háborúk időszakában), részt vett Zemplén vármegye közgyűlésein. Megtehetette, hiszen Széphalomból nem kellett messzire mennie. Ha meg a levéltárban dolgozott, akkor csak az emeleti folyosón kellett átbálgatnia az ülésterembe. A fontosabb eseményekről távollévő barátainak, főleg gr. Desseffy Józsefnek részletesen beszámolt.³⁷ Igyekezett a gyűléseken a háttérben maradni, távol tartotta magát a hangoskodóktól, hiszen jól tudta, hogy rá, aki alig egy évtizede szabadult a börtönéből, még mindig igencsak figyelnek, s nem akart semmiféle gyanúba keveredni. Még így is megtörtént, hogy lefogását híresztelték, miként Cserey Farkashoz írott leveléből (Széphalom, 1809. szept. 12.) megtudhatjuk. Zemplén vm. doktora, Meczner Pál Komáromból érkezett az insurgens seregtől, s elmondta, az a hír terjedt el egész Pesten hogy Kazinczy Ferencet elfogatták. „Illy időket értünk, édes barátom, hogy egyikünknek rettegni kell a másikáért. Engem el nem fognak, mert sem nem tettem semmit, sem tenni nem fogok. Nincs okom sem

³⁵ Orbán László: Toldy Ferenc: Valami Kazinczy Ferenc életéhez K[azinczy] Gábor elbeszélése után. Széphalom 17. k. Sújhely, 2007. 38-39. Szeldmayer József levéltárnok (1827-1849) mellett dolgozó Kassay Sámuel levéltári segéd meseélte el ezeket Kazinczy Gábornak. Bodó Lajos táblabírónak a vármegyei közgyűlés elé terjesztett jelentése szerint Kazinczy Ferenc levéltári munkájáért utoljára 1826. jan. 5-én vette föl napibérét. „A levelestári tagoknak hiteles előadásai szerint 1826, 1827, 1828, 1829, 1830. évben is nem folyvást ugyan, de még éjjelenként is sokat dolgozván s különösen a históriabeli tárgyakat 18 vastag kötetbe összeszedvén bé is köttette, s az eredeti írásokat a maga költségén szerzett képeknek oda való ragasztásával ékesítette. Amennyiben ebbeli munkálkodásai mint a Leveles Tárnak díszére, mint a közhaszonra bőven szolgálhatnak. Ebbeli fáradozásait, minden esztendei munkálkodásait csak három hólnapi munkába vévén, mindössze 360 napi bérek elrendelésével véli megjutalmaztatni...” Elrendelték, hogy az örökösösöknek a megye házipénztárából az előzőeknek megfelelően 288 ezüst forintot fizessenek ki. (Hőgye i. m. 1990. 87. sz.)

³⁶ KazLev. 20. k. 19-20. Öröme szolgált Kazinczynak, ha törekvő, dolgoz fiatalemberrel találkozott, miként egyik levele (1827. dec. 3.) tanúsítja: „Berzeviczy Gergelynek a fija Ujhelyben fő notáriusunknál volt, most vice-ispánunknál van patvarián. Munkát szerető ifjú. Kötelességemnek ismerém ezen hírrel a Méltóságos Urat megörvendeztetni.” (KazLev. 20. k. 396.)

³⁷ Pl. gr. Desseffy Józsefnek. Széphalom, 1809. márc. 13. és 16. (KazLev. 6. k. 297-301.) Cserey Farkasnak. (Széphalom, 1809. jún. 10.): „Ollyannyira beteges vagyok, hogy nyolc nap oltá meg nem jelentem deputatiói üléseinkben, sőt nem még a tegnap tartott igen nevezetes generális gyűlésünkben is. Ma annyi erőt vettem magamnak, hogy bementem Ujhelybe minden gyengélkedésem mellett, s gyűlésünknek utolsóbbikában jelen valék. Újra egy svadron lovasságot állít vármegyénk...” (408.)

gondolkozásomat, sem szívem kívánságait akar megváltoztatni, akar titkolni. De igaz, hogy sok bolondja van az Istennek, aki azt hiszi, hogy aki nem úgy gondolkozik, mint ő, rossz hazafi; és hogy sokszor a legtisztább ártatlanságnak sem jó láttatni, amit kebelében hord. De ha dissimulálni szabad is: simulálni soha nem szabad.”³⁸

Cserey Miklósnak több mint másfél évtizeddel később kifejti, hogy miként viseli magát az adott körülmények között (1826. szept. 18.): „Édes barátom, én 67dik esztendőmet octób. 27d. rekesztem bé, s 7 élő gyermek atyja vagyok. Látom a gazságokat, s nem valék-e vak, ha nem látnám, hogy sok istentelen ember tart szemmel. Azt hiszem tehát, hogy nem bánhatok okosabban, mintha semmi titkot nem tartok. Active magamat semmibe nem avatom, hogy pedig passive (hallva, ami történik) részt veszek, az még soha véteknak nem vétett, sem soha nem fog. Az a sok becsületes fizetett vizsla találjon rést rajtam, ha tud. Kimondom nekik, hogy én democrata vagyok, de csak ideában, s azt is bolondnak tartom, aki nem az. De azt is mindenki tudhatja, hogy tüzezebb pártfogója constitúciónknak nincs, mint én vagyok. Ezt a tiszteletes, nyolcszáz esztendő, bennünket boldogító épületet nem meggyengíteni kell, hanem megerősíteni... Ne forgassuk fel, ami jó; mert úgy sem a régi jó, sem új jó nem lesz. Az én hitem és vallásom ebben áll, és mindég ebben állott, s úgy hiszem, hogy utolsó lehelletemig ebben fog állani.”³⁹

Olykor egy-egy rendezvényen is részt vett. Mivel nagyon jó viszonyban volt a piarista rendház főnökével, nem csoda, hogy oda is meghívták, miként erről és az utána a megyeházi bálról is beszámolt gr. Desseffy Aurélhoz írott levelében (Újhely, 1827. aug. 5.): „Ma egy hete az itt való piaristák nagy misét tartanak... és cifra ebédnél láttak 140 vendéget. Száz esztendeje, hogy Zemplényben vagynak. Estve bálunk volt a vármegye házában. Én nem táncoltam, s nem szerelmeskedtem, de örömmel néztem, akik azt még tudnak. Gyönyörű serege a táncosoknak. Mint a nárcisz és tulipán tábla. Soha sem hittem, hogy Zemplénynek annyi szép lyánya van.”⁴⁰

Megfordult Kazinczy Ferenc az újhelyi vásárokon is. Levelezése is említést tesz néhány esetről: Ponori Thewrewk Józsefnek írta (1814. szept. 6-8.), hogy augusztus 31-én összekadott a sárospataki kollégium neves jogászprofesszorával, Kövy Sándorral.⁴¹ Máskor meg Szemerével futott össze a vásárrban, amiről Döbrentei Gáborhoz írott levelében számolt be (Széphalom, 1815. nov. 7.): „A mi Szemerénk Tolcsván szüretel az anyókanál. Negyednap előtt öszve akadtam vele az újhelyi vásárrban, hol négy, szekerbe való lovat akara venni. Az eső egy sátor alá kergete, s ott felejténk, ő a lovak vételét, én egyéb dolgaimat, s együtt ebédelénk, s folyt a beszéd, a tanácskozás; Szemerében sok erő van; tanultabb philologusunk nincs, mint ő és Kölcsy, és az a szerencse, hogy a kettőnek szépérzelme jutott nagy részben, melly nélkül a philologia merő pedánság.”⁴²

Kazinczy Ferenc nem tartozott a vakbuzgó, hitüket látványosan megvalló kálvinisták közé, ám annak ellenére, hogy nem lakott Sátoraljaújhely városában, sőt magasabb megyei

³⁸ Uo. 516-517.

³⁹ KazLev. 20. k. 111-112.)

⁴⁰ KazLev. 20. k. 326. Minden bizonnyal használta Kazinczy a piaristák gazdag könyvtárát is, mert az közelebb volt, mint a sárospataki kollégiumi könyvtár.

⁴¹ KazLev. 12. k. 73-75.

⁴² KazLev. 13. k. 269.

(vagy városi) hivatalt sem viselt, mégis volt akkora tekintélye, hogy a sátorlajújhelyi református egyház híveinek tekintélyes hányada benne bízott, hogy főgondnokként rendbe tudja tenni a helyi egyházkormányzat ügyeit. Bár a helyi egyház hagyományosan büszke volt arra, hogy országosan a legelsőek egyike, a XIX. század elején régi híre igencsak megtépázódott. A városon belül kisebbségbe szorult (noha a XVI-XVII. században úgyszólván egyeduralkodó volt), nemcsak a római katolikusok, hanem a görög katolikusok is megelőzték. Igaz, a városban lakó nemesi családok döntő többsége (mintegy 90 család) a református egyház híve volt! Viszont nem sok gondot fordítottak az iskolára, s mivel mind a tanítókat, mind a két papot meglehetősen rosszul fizették, ez kihatott a tevékenységük színvonalára. Még az is bonyolította a kérdést, hogy a régebben (1794) szolgáló pap fizetése felényi volt, mint az újabb (1810-től szolgáló) papé. Az 1789-ben épült templom zsindeletete meg a rosszul épített torony is tatarozásra szorult. Mindez akkor, amikor a napóleoni háborúk időszakában a pénz elértéktelenedett, az árak fölszöktek. A tekintélyes nemesek nem akarták ilyen körülmények között vállalni a főgondnoki tisztelet, hiszen az egyházi adók emelése, a személyi viták eldöntése olyan kényes ügynek ígérkezett, amibe nem szívesen akart senki sem belevágni. 1814 elején azért választották meg Kazinczy Ferencet főgondnoknak, mivel az egymással szemben álló csoportosulások egyikéhez sem tartozott, és elvárható volt tőle, hogy az önös érdekeket félretéve a közösség javára és hasznára döntsön, tevékenykedjen.

Kazinczy kemény kézzel látott munkához. Láta, hogy mind az egyházkormányzatot, mind az iskolai oktatást gyökeresen meg kell reformálni. Nem is késlekedett. Egyértelművé tette, hogy meg kell adni a lelkésznek és a tanítónak a kellő tiszteletet. De nemcsak formálisan, hanem meg is kell őket fizetni. S ezért a fizetésért cserébe viszont meg is lehet követelni az odaadó szolgálatot. Behajtatta az egyház követeléseit, tetemesen megemelte az egyházi adót. Így lehetővé vált a templom épületének rendbehozatala, s az új, egyetlen lelkész megfizetése, akinek magasabb lett a díja, mint korábban a két lelkészé együttvéve. Az iskolai oktatásban is új szellemiséget követelt meg, részletes szakvéleményben fejtve ki álláspontját. Reformjait elfogadtatta – persze nem kis viták árán – mind az egyháztanáccsal, mind az egyházkerülettel. Két esztendő alatt lényegében minden olyan feladatot elvégzett, amit maga elé tűzött. Mivel a főgondnoki tevékenység meglehetősen sok idejét lefoglalta, úgy gondolta, folytassa más, ezért lemondott. Lemondását többször is megismételte, azonban mindannyiszor visszatartották, s végül csak 1818 elején távozott tisztségéből.⁴³

Kazinczy Ferencnek Sátorlajújhelyben volt egy szőleje, amely szerepelt az anyja halála (1813) utáni, testvéreivel kötött vagyonmegosztásról készült osztálylevélben: „Az újhelyi

⁴³ Váczy János: Kazinczy a magánéletben (2.). Széphalom 14. k. Sújhely, 2004. 32-37. Jellemző Kazinczy vallási felfogására, amit kedves barátjának, Guzmics Izidor pannonthalmi bencés szerzetesnek írt: „Nékem pápista lányaim vannak. A legidősebbet magam vivém a kassai püspök elébe, hogy bérálja meg. Magam kértem egy imádkozni szerető újhelyi káplánt, hogy készítse communióra; de megírván neki, mit óhajtok; s midőn a gyermek az oltárhoz ment, az egész templom láttára nyomtam áldó csókomat a homlokára. Utálom a francia libertint, a francia philosophust, s magam a legreligiosusabb embernek ismerem magamat. De az én vallásom nem anti-catholicismus, hanem tiszta protestantismus. A világ vallástalanannak néz, mert irtódom a gyertyától, oltártól, orgonától, s midőn egyik húgom azt kérde, hogy fogom nézhetni, hogy egyik gyermekem pápista, a másik kálvinista, azt feleltem, hogy úgy, mint midőn Az egyik nadrágot von fel, a másik szoknyát. – Ha barátom lehet pápista, miért ne feleségem? S ha ez, miért ne a lányom? ... Nem szeretek beszélni a vallásról. Ha az, akivel szólok, nem azon a lépcsőjén áll a culturának, amellyen én, csak botránkoztatni fogjuk egymást. S minek kell azt?” (Újhely, 1823. ápr. 24. KazLev. 18. k. 308-309.). Vö. *Högye István*: Kazinczy Ferenc újhelyi egyházi főgondnoksága. Széphalom 11. k. Sújhely, 2001. 61-64.

Köves-hegyi szabad szőlő, az újhelyi Ungvári-pincével”.⁴⁴ Már 1808-ban Kazinczy gondot fordított a szőlőre: „Kassai szőlőm árát a Kazinczy nevű szőlő tökéletes helyreállítására fordítom”. Egyik 1813-ban kelt levelében a következőket írta: „Igen kedves előttem az újhelyi szabad szőlő is azon Kazinczy Péter negyedik nagyatyám emlékezetéért, aki azt 1670 táján szerzette”.⁴⁵ Egy évvel később pedig ezeket írta: „Szőlőm alatt, melyet osztályban tavaly kaptam, még nincs házam, s egy kunyhóban nyomorgám Eugéniével [leányával], ki gazdaszszonykám vala... szebb kinézést nem képzelhetni. Három oldalról egyvégtében valánk körülölelve hegyekkel, előttünk pedig Szabolcs felé a legszebb lapály nyúlt el rétséggel.”⁴⁶

Kazinczy Ferenc levelezéséből sokat megtudhatunk arról, hogy sikerült a szüret, milyen jövedelmet hozott a szőlő az egyes években. Cserey Farkashoz írott levelében (Széphalom, 1810. jún. 3.) olvashatjuk: „Tegnap egész nap oly hideg s havazó eső esett, hogy bé kelle fűttenem. Éppen virradatkor látni akartam, nem volt-e dér, s ablakomhoz állék, s ujjam az üvegtől elnedvedtek. Vége a szüretnek! Mondám. Feljöve a nap, s a földet fejéren láttam meg. Szerencsére éppen tegnap adtam el egyik szőlőmet 2400 fton, azt, amelynek levét iszod. De ezen felül maradt még más kettő, s fogom teljesíthetni parancsolatodat. Még azt kell vetnem ígéretemhez, hogy az, amelyet ez idén 2000 fn vettem, sokkal, de hasonlíthatatlanul sokkal jobb bort ad. Igaz, hogy kevesebbet is. Örülni fogok rajta, ha a szüret olyan lesz, hogy kívánságod teljesíthetetik. Most nincs bor a Hegyalján. Az orosz kézre jutott lengyel tartományból ide hozták lakosai az austriai bancót, s bort vittek ki érte. A speculatio nem volt rossz, mert a bor többet ér, mint a bancó papirosa.”⁴⁷ Kis Jánosnak. Három héttel később (Kázmér, 1810. jún. 28.) megírta: június 3-án nagy dér volt; előtte adta el szőlőjét 2400 ft-ért. Az újabbat 2 ezerért vette: „ez az új vevés oly bort ad, mely a legelső hegyaljai-val vetekedhetik...”, amit eladott, édes bort adott és kövért, de nem tüzest. „Ha Isten jó szüretet ad, ezen új szőlőm zsengejét Te is fogod venni, Virág is, Berzsényi is, Szentgyörgyink is, s még két kedves barátom. Az áldozat belőle a Barátság Istensége.”⁴⁸ 1811-ben a Hazai és Külföldi Tudósítások cikke szerint 1 hordó aszúszőlő-borért 2 ezer frt-ot, tehát 1 átalagért 1 ezer frt-ot adtak. A közönségesebb bor hordója 300-600 frt. 1 puttony aszúszőlő 120-150 frt. Új eszencia átalagja 1500 frt.⁴⁹

1812. augusztus 17-én – birtokostársai nevében is – felszólalt a megyei közgyűlésen Kazinczy Ferenc, hogy ne hagyják szőlőmunkásokat állandó jelleggel lakni a borházakban: „mert nem képzelhetni oly moralitású embert, aki megállja, hogy midőn a maga szőlője már meg vagyon szedve, de szomszédja még meg nem szedett, az idegen szőlőből gyümölcsöt, s midőn télben fázik, onnan karót ne lopdosson... minekutána az újhelyi Köves-hegyi szőlőm szomszédjában Szirmay Erzsébet nénémnek maradékai embereiket egész háznépstül lakatják, s ezek szőlőmön keresztül utat törnek, terméseimet lopdossák, karómat égetik, a méhrajokat az én szőlőmben lesik és fogdossák, s tyúkaikkal, lúdjaikkal, sertéseikkel, s volt

⁴⁴ Kovács Dániel: Kazinczy és Széphalom. = *Dukrét Géza* (szerk.): A bölcsőtől a sirig. Nagyvárad, 2009. 73.

⁴⁵ Kovács Dániel: Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája. Sújhely, 2008. 364.

⁴⁶ Uo. i. h.

⁴⁷ KazLev. 7. k. 493-494.

⁴⁸ Uo. 7. k. 545. Kassay Sámuelről és feleségéről vette Kazinczy Ferenc a szőlőt. Az adásvételt bejegyezték a sátoraljaújhelyi Örökvallások jegyzőkönyvébe (*Hőgye* i. m. 1990. 35. sz.

⁴⁹ KazLev. 9. k. 547.

egy idő és ismét lehet, még juhaikkal is nem csak termésemet, hanem szőlőmnek vesszejét s tőkáját is pusztítják.”⁵⁰

A következő év újabb károkkal járt. Erről Helmeczy Mihályhoz írott levele (1813. nov. 2.) tudósít: „Kész vala levelem, midőn az a kedvetlen hír ér, hogy újhelyi pincémet feltörték, 1811 diki igen zsírosan csinál tokaji boraimat elpredálták, némelly hordóimat bevágták. Rettenetes csapás rajtam! Rettenetes. Tegnapelőtt szüretelék Újhelyben. Szőlőm száz hordó bort teremhet nagyságára nézve s négy hordót ada a májusi fagy miatt. Egy másvalakinek 150 hordó helyett három hordója leve ez idén. Aratásom itt olly csekély, hogy ha Szabolcsban nem bírnék valamit, pénzen kellene élnem.”⁵¹ Két évvel később ismét Helmeczy Mihálynak számolt be a szüretről (1815. nov. 7.): „Ismét négy hordó borom leve, mint tavaly, és semmi aszúm. Azt némellyek szedetnek, de az ez idei aszú a szedést meg nem érdemli. Ez idén mégis az a szerencsém van, hogy meg nem lophatják pincémet, mint tavaly. Akkor minden igen zsíros tokaji boraimat elhordták azok, akik a pincét feltörték, melly Újhelyben nem ritka dolog. Már arra számoltam, hogy szegény Donátnak küldhetek vagy egy átalagot, vagy legalább egy ferslágot, s íme az isten egy cseppet sem ada.”⁵² Egy évtizeddel később két egymást követő gyenge szüretről írt. Előbb Cserey Miklósnak (Újhely, 1825. okt. 30.): „Rosszabb aratást, rosszabb széna csinálást, pogányabb, istentelenebb szüretet gondolni nem lehet. Nekem egyik 68 kapás szőlőmben két hordó borom. Október 27d. olyan havas eső volt itt, hogy a megázott lovak és szarvasmarhák közül sok megfagyott... Őszveséggel öt ember fagya el Patakon.”⁵³ Majd gr. Dessewffy Józsefnek számolt be a szüretről, 1826. nov. 4. éjjeli 12 órakor írott levelében: „Én kész vagyok szüretemmel. Három szőlőm 25 hordó bort ada. Húsos volt a szőlő, és levetlen, mert van három holnapja, hogy nincs esőnk, s így a szem nedvet nem szedhete magába. Asszúm több van a proportione, mint színborom. Az egész Hegyalján sok az asszú, kevés a bor. Egy holnapja, hogy a várost nem láttam, s ki sem léptem házamból. Feleségem szüretelt, engem beteg fiam őrzésére hagyott. De az már felgyógyult kevés nap olta.”⁵⁴

Sem a szőleje, sem más birtokrészei nem hoztak akkora jövedelmet Kazinczy Ferenc számára, hogy anyagi helyzetét megnyugtatóan rendezni tudja.⁵⁵ Amikor kolerában váratlanul meghalt (1831. aug. 23.), özvegyét és gyermekeit eladósodva, nagy szükségben hagyta. Pedig mindent megtett családjáért, élete utolsó negyedszázadában betegeskedve is lankadatlanul dolgozott, gyarapodó családját (62 éves volt, amikor hét gyermeke közül a legifjabb, Lajos született) egyre nehezebben tudta eltartani, gyakran voltak napi anyagi gondjai. Felesége, Török Sophie, akit a kor szokása szerint rangjának megfelelően mindig grófnőnek tituláltak, ha a Kazinczynak írott levelekben említést tettek róla, mindenben hűségesen kitartott férje mellett, aki nemhogy grófi, de a gazdag paraszti elérő életszínvonalat sem tudott biztosítani számára. Nemhogy a város nemesei, hanem iparosai, kereskedői közül is so-

⁵⁰ Hőgye i. m. 1990. 33-34.

⁵¹ KazLev. 11. k. 116.

⁵² Uo. 13. k. 265.

⁵³ KazLev. 19. k. 447.

⁵⁴ KazLev. 20. k. 148-149.

⁵⁵ „Erszényem élet és halál között lebeg.” (KazLev. 18. k. 12. Gr. Dessewffy Józsefnek, 1822. jan. 16.)

kan lényegesen jobb módon éltek, mint a Kazinczy-család.⁵⁶ Kazinczy a nehézségeket, a sorscsapásokat, mint jó protestáns (hitte az eleve elrendelés tanát) elfogadta, s mindig bízott abban, hogy majd csak jóra fordulnak a dolgok, ha Isten élte, és erőt ad neki a munkához.⁵⁷

Sátoraljaújhely történetének csaknem egy évszázadáról, a XVIII. század közepétől a XIX. század első harmadának végéig terjedő időszakról – azaz lényegében Kazinczy Ferenc koráról – képet adni nem egyszerű feladat, mert néhány elszórt adalékot nem számítva lényegében a város történetének ez a korszaka (is) feldolgozatlan. A városnak erre az időszakra vonatkozó iratanyagából is csak töredékek maradtak ránk, jeléül annak, hogy megőrzésükre bizony nem sok gondot fordítottak.⁵⁸ A *Protocollum Judicumban* olvasható egy 1796. évi bejegyzés, amely szerint „a város archivumában minden acták rendetlen és registrálatlan vagnak”. Elrendelték, hogy a jegyző köteles az „archivumot rendbe szedni és regisztrálni”. A munkát azonban végül később Moskovszky Antal városi ügyész végezte el.⁵⁹ Ezt megelőzően, viszont Vékey Lajos, aki 1784-től volt város jegyzője, a következő évben az a megfeszítetetés érte, hogy a vármegye esküdtjévé választották.⁶⁰ Mostani, vázlatos összefoglalásom részben korábbi, részben újabb levéltári (és szakirodalmi) kutatásaimon alapul.⁶¹

A korszak megismertetését kezdjük a városkép bemutatásával. Az első katonai fölmérés (1782-1785) színes térképlapjai jelentik a kor alapvető forrását, a hozzá tartozó leírással együtt. Ámbár Sátoraljaújhely városa 1261-ben olyan városi kiváltságlevelet kapott V. István királytól, amelyhez hasonlóval ezt megelőzően viszonylag kevés település rendelkezett az országban (hamarabb kapott kiváltságlevelet, mint Pozsony!), ezekkel az előnyökkel igazából nem tudott élni a középkorban. Betagolódott a több száz földesúri mezőváros közé. A XVI-XVII. században, amikor a Hegyalja szőlője és bora ismertté vált az országhatárokon túl is, megkezdődött a térség erőteljes fejlődése. A XVII. század háborús évtizedei azonban úgyszólván mindent leromboltak abból, amit addig építettek. A XVIII. századi hegyaljai mezővárosok egykori fényes híruknek csak árnyékai voltak.

A XVIII. század első felében élte fénykorát a szőlőtermelő Hegyalja. A lengyel mellett sikerült meghódítani az orosz piacokat, és lengyel földön keresztül az Északi-tenger melléki területeken is keresetté vált a hegyaljai bor. A XVIII. század második felétől kezdve a külke-

⁵⁶ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak büszkén írta. (1823. dec. végén): „Zemplénynél talán egy vármegye sincs nagyobb az országban s itt a nemesség igen számos.” (KazLev. 18. k. 485.)

⁵⁷ Zádor Györgynek írta Kazinczy Ferenc (Újhely, 1827. okt. 10.): „Én egyebet nem adhatok, mint meleg szívet, mely még a hó alatt sem tud elhűlni, s lelkem még megtartá ifjúságát. Mi lehettem volna csapásim nélkül!” (KazLev 20. k. 374.)

⁵⁸ Vö. Oláh Tamás: Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. Sújhely, 2008. Zemplén vármegye sokkal gondosabban megőrzött iratai között viszont nagyon sok újhelyi vonatkozású adat rejtőzik (jórészt máig föltáratlanul). A hegyaljai mezővárosok levéltári anyagáról vázlatos áttekintést ad Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. Bp., 1970. Jelentősebb 1848 előtti iratanyaga Sárospataknak, Tokajnak és Olaszliszknak maradt meg. Erősen hiányos Sátoraljaújhelyé, Tarcalé, Tállya és Tolcsa iratai 1945 körül jórészt megsemmisültek. Erdőbényének és Bodrogresztűmnek alig maradt irata, Szerencs 1848 előtti teljes iratanyaga elveszett (megsemmisült).

⁵⁹ Adalékok Zemplén vármegye történetéből. (A továbbiakban: Akk.) 1909. 91.

⁶⁰ A városi jegyzőségben Stenczel Dániel lett az utódja (Akk. 1909. 348-349.)

⁶¹ A továbbiakban a Sátoraljaújhely Lexikonában szereplő adatokra külön jegyzetekben nem utalok. A korszak várostörténeti vonatkozású címszavai jelentős részének egyébként szerzője voltam. A sátoraljaújhelyi levéltárban V. 1. Sátoraljaújhely város iratai fondjában fejezetekre tagoltan találjuk a városnak korszakunkra vonatkozó legfontosabb iratait, köztük összeírásokat. Ezeket átnéztem ugyan, de terjedelmi okok miatt adatsoraik közlésére most nem vállalkozhatok.

reskedelem drasztikus hanyatlása következett. Az országon belüli értékesítés ezt nem tudta ellensúlyozni, mert minden nagyobb tájegységnek megvoltak a saját borai, s azt fogyasztották. A szőlőtermelés technikája és a borkezelés sem fejlődött. Legvilágosabban a zempléni történész-író Szirmay Antal fogalmazta meg az Újhelyben is uralkodó felfogást: „Csak természetesen legjobb a hegyaljai bor, nem kell annak cifra, különös mesterség, csak a jó Gondviselés”. A szőlők rendetlenül voltak ültetve, az öreg tőkék megújításával, cseréjével nem sokat gondoltak. A pincék alacsonyok, szűkek voltak, mert elegendőnek tartották, ha a kicsiny, 136 literes gönci hordók elfértek benne. Újhelyben kis, tufába vágott pincék voltak, hiányoztak nagy urasági pincék, mint amilyenek Tokajban, Patakon, Tolcsván, Tállyán, Tarcalon voltak.⁶² A XVII. század második felétől a görög, majd a zsidó kereskedők uralták a borpiacot. Ők felvásárolták többnyire már a mustot, s azt szállították ki, keverték, kezelték (gyakorta hamisították) a bort.⁶³ Az újhelyi szőlőbirtokosok (nemesek és iparosok) is boruk nagyobb részét megitták, vagy a városban kimérték, illetve a szűkebb piaci körzetben adták el. A bortermelésből és kereskedelemből nem tudott egyetlen újhelyi szőlősgazda sem nagyobb vagyont keresni.⁶⁴

A II. József-kori népszámlálás adatai szerint az egykori hegyaljai mezővárosok közül egyiknek a lakossága sem érte el az 5 ezer főt, sőt Sátoraljaújhelyt és Tállyát kivéve még a 3 ezer főt sem.⁶⁵ A népszámlálás adataiból az is kiderül, hogy a hegyaljai mezővárosok lakosságának igen jelentős hányada nemes volt. A nemesek számaránya csaknem minden városban meghaladta a lakosság 10 %-át. A legtöbb nemes Tállyán élt (257 felnőtt nemes férfi), ezt követte Sárospatak (Nagypatakon: 231 felnőtt nemes férfi, Kis-Patakon 23), és Sátoraljaújhely csak a harmadik volt a sorban (a felnőtt nemes férfiak száma 231).⁶⁶ Tokajban 177, Tarcalon 160, Erdőbényén 140 nemes férfit írtak össze. Tolcsván a lakosságnak mintegy 8 %-a, Újhelyben a lakosság 10 %-a volt nemes, Sárospatakon és Erdőbényén az arányszám megközelítette a 20 %-ot, a többi hegyaljai mezővárosban 12-13 % körüli volt, Bodrogkeresztúrtban mintegy 15 % lehetett. A nemesek közül sokan foglalkoztak iparúzéssel. Az 1809-es nemesi felkelésben a zempléni seregben 23 nemes származású iparúzó volt (1-1 asztalos, borbély, kalapos, pék, szíjjártó, 2-2 kovács, kőműves, 2 puskaműves, 7 szabó), többségük sárospataki. Újhelyi nem akadt közöttük.⁶⁷

A XVIII-XIX. században több ízben is tizedelték járványok a lakosságot, korszakunk végén (1831) a kolera. A népesség gyarapodását jelentős részben a beköltözők biztosították, különösen sok zsidó (kereskedő és iparos), szlovák és ruszin (többnyire szőlőmunkások). A városban általában két orvos volt (egyik a megyei főorvos), volt patika is. A kor orvostudományában azonban még meglehetősen alacsony szinten mozgott. Éppen a Kazinczy család betegségeinek leírását ismerve állapíthatjuk meg azt, hogy az orvosok gyakorta csak találgatták a betegség mibenlétét, és a kiválasztott lehetséges gyógy módok többnyire nem sok jóval ke-

⁶² 1853-ban 144 pincét írtak össze (Zemplén levéltára, (a továbbiakban: ZLT.) V. 1. Sátoraljaújhely város iratai (a továbbiakban Svi. I. fejezet 173.) A Váralján tiltották a régi pincék keresését (1801. Uo. I. fejezet 69. sz.)

⁶³ Molnár László: Tokajhegyalja és gazdasága. Sárospatak, 1942. 18., 37-40.

⁶⁴ Vö. Szekfű Gyula: A magyar bortermelő lelki alkata. Bp., 2002.

⁶⁵ Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Szerk.: Dányi Dezső – Dávid Zoltán. Bp., 1960. 272-285.

⁶⁶ Az újhelyi szőlőbirtokos nemesek összeírása (1795) ZLT. Svi. I. fejezet 54.

⁶⁷ Akk. 1927. 33.

csegtettek. Ha a beteg szervezete eléggé szívós volt, s elég erős volt benne a gyógyulás akarása (ösztöne), akkor volt esély a fölépülésére, ha nem is teljes gyógyulásra. 1801-ben Okolicsányi János alispán alapítványa nyitott arra lehetőséget, hogy a vármegyének kórháza létesülhessen. Először Töketerében próbáltak helyet szerezni a kórház számára. Gyűltek az adományok, de 1822-ben is még csak a helykeresésnél tartottak (akkor a pataki volt trinitárius kolostort szemelték ki kórház céljára). Végül Sátoraljaújhelyen, a Kertallyasi úton, a Sóház telkén épült föl a kórház (1832-1833). Orvosai Danielisz János és Breznay István, akik a kolera idején is a városban szorgoskodtak.⁶⁸

A XVII. században a városok közül Tokajt, Sárospatakot fal (és vár) védte, valamiféle erődítménye lehetett Tarcnak és Sátoraljaújhelynek is. A XVIII. században ezeknek már nem volt jelentősége, Patak kivételével nyomuk sem igen maradt. Patakon kastéllyá alakítva a XVIII. században is állt a vár, Tállyán, Tarcalon, Tolcsván is állt kastély. Újhely sorsára nézve meghatározó jelentőségű volt, hogy vára a XVI. század közepétől már rom, helyette Sárospatakon épült ki az új földesúri birtokközpont és vár. Ennek oltalmában emelkedett országos hírvé a reformátusok iskolája (kollégiuma). Az újhelyi pálosok kolostora viszont a reformáció időszakában elvesztette jelentőségét. Oktatással eredetileg nem is foglalkoztak, és a XVII. század közepétől kifejlesztett iskolájuk nem mérkőzhetett a patakival, azt követően sem, hogy 1789-ben a piarista (tanító) rend vette át tőlük az intézményt.

Zemplén vármegye állandó székházat először a XVII. század közepén a Bodrog mellett fekvő Zemplén községben épített, a Homonnai Drugethek birtokán, akkoriban e családból kerültek ki (1684-ig) a vármegye főispánjai. A viszonylag kicsiny épület csak arra volt elégséges, hogy az összesereglett nemeseket befogadja a megyegyűlés időtartamára. A XVIII. század első felében a megyegyűléseket váltakozva tartották különböző településeken, ezek között olykor Zemplénben, olykor Újhelyben is.

A központibb, jobban megközelíthető helyen lévő Újhelybe 1748-ban költözött a vármegyei közigazgatás, és az 1750/60-as években épült föl az egyemeletes U alakú megyeháza. A megye nagyságához és a feladatokhoz képest szűknek bizonyult az épület, de bővítésére (bár 1812-ben és 1823-ban is tervezték) nem került sor. A város lakossága számára a megyeháza megépülése, és az általában kéthavonta tartott megyegyűlések, és köztes időben a kisgyűlések, meg a törvényszéki alkalmak állandó forgalmat jelentettek. Ez korántsem volt közömbös a viszonylag nagyszámú kézműiparos⁶⁹ (csizmadiák, szabók, szűcsök, kőművesek, bodnárok, kovácsok, kerékgyártók, tímárok, vargák, gubások, asztalosok, lakatosok, puskaművesek, mézeskalácsosok, stb.) és a kereskedők számára.⁷⁰ Az, hogy a városban jelentős számú nemes lakott, s a megyegyűlésekre a kiterjedt megye távoli részéből is el-eljött a nemesiség, komoly vásárlóerőt jelentett. Általában forgalmas volt az évente tartott hat vásár is, meg a heti piacok keddi és pénteki napokon.

Ha rátekinünk a XVIII. század végi katonai térképre, jól látszik, hogy a régi város jellege, útszerkezete jelentősen eltér a maitól. A mai zegzugos sűrű utcahálózat helyett két évszáz-

⁶⁸ Chudovszky Mór: Zemplénvármegye első közkórházának története 1803-1833-1933. Sújhely, 1933. 3-20.

⁶⁹ Az újhelyi lakatosok, ácsok és üvegesek szabadalmát 1781-ben hirdette ki a vármegye (Akk. 1909. 134.)

⁷⁰ ZL. Svi. I. fejezet 23. tanukihallgatás a görög kereskedők ádrágítása ügyében (1759); 44. az újhelyi szűcs céh panasza (1893); 110. a mézárások, zsemlyesütők, gyertyamártók tevékenységének szabályozása (1826, 1834); 112. mesteremberek összeírása.



Újhely az I. katonai felmérés térképlapján

zada jóval kevesebb utca volt. A viszonylag széles főbb utak mentén lazán, meglehetősen nagy telkeken épültek a kőházak, s mögöttük némi összevisszaságban találjuk a jórészt fából épült szegényesebb lakhelyeket. Emeletes épület a megyeháza, a pálos-piarista rendház és a posta kivételével sokáig nem is volt, a XIX. század közepe felé kezdtek ilyenek épülni. A mai Sátoraljaújhely meghatározó, patinás régi emeletes házai szinte mind a XIX. század utolsó harmadától kezdve épültek. Olyan szoros, városias beépítés, mint Tokaj központjában látható, Sátoraljaújhelyen ismeretlen volt Kazinczy Ferenc korában. Újhely települési képére a XIX. század közepéig az volt a jellemző, hogy az árvízveszély házait a hegyek lankáira szorította, s így csak észak-déli irányban tudott terjeszkedni. Mivel a lakosság fő foglalkozása a szőlőművelés volt (az iparosok, nemesek s minden magára adó újhelyi polgár egyben szőlőbirtokos is), a szőlőművelő lakosok háza közel épülhetett szőlőjéhez, pincéjéhez, ami feltétlenül előnyös volt számukra.⁷¹

A Kazinczy Ferenc születésének évében (1759) készült összeírás szerint a városnak összesen 33 utcája, illetve sikátora volt. A *Piac* uccában lakott pl. Fodor István borbély, Babács Demeter görög kereskedő, Fodor László kirurgus, az urasági korcsmában Hartman János, az urasági házban Obermajer József mérte a bort. A *Kertallyára* vezetett egy sikátor. *Patacska*: itt nemesek laktak. Sikátorút vezetett a kertekből a malomhoz. A *Piactéren* volt Márkus nevű zsidó árubódéja, a görög. katolikusok boltja, Szirmay György mészárszéke, korcsmája és boltja, a plébánosnak és a földesúrnak a kettős mészárszéke, a Mihály János-féle mészárszék, egy romos mészárszék. Itt volt a kenyér- és gyümölcсарусító kofák helye, Ujváry János árubódéja és még más árubodék, Keresztes Imre és Pál pincéje. Az *Alvég ucca* Borsi felé vezetett. Volt *Borsiszer* utca is. A *Hecskén*, a régi temető mellett volt Szirmay György kertje. Egy összeomlott borospince akkora volt, hogy 300 hordó fért el benne. A r. kat. templom mellett állt a paplak és az iskola emeletes épülete. A *Papsor* déli oldala valaha a plébános kertje volt, ahol 29 házhelyet alakítottak ki. A házak közül ebben az ében hat porrig égett. A Hecske alatt húzódott a *Kertalja* utca. Sikátor vezetett a vásártérre. Volt itt egy közös temető is, egy 1795-ös összeírás szerint. A Papsor északi házsorán állt a ref. pap háza és a ref. imaház. Állt itt egy emeletes nemesi ház is sör- és pálinkafőzővel. Említi az összeírás a *Zsolyomkai utat* és a *Zsolyomkai sikátort* is. A *Cerkó* utca neve arra utalt, hogy a gör. kat. templom (s a mellette álló paplak) felé vezetett (másik neve *Alvég u*). Ide folyt le a hegyből a

⁷¹ Bánkúti Ferenc: Sátoraljaújhely földrajza. Szeged, 1941. 13.

Kalósa patak. Említik a *Barátszerre és a Cerkóra vivő utat*, illetve a *Barátszerre menő sikátort* is. A *Kovács*, más néven *Csonka ucca* a Ronyván átvezető nagyhíd felé ment. A pálosok birtokát képező *Barátszeren* mintegy kétszáz ház állt. A Barátszer piacterén állt régebben a szegényház. Két utcát is emlegettek *Varga ucca* néven. Egy sikátor vezetett a *Nagy ucca* (mai Rákóczi u.) kertjeinek végébe. A *Piacra vivő sikátorban* állt br. Sennyey László magtára és kertje, a vármegyei orvos háza, Görgey Ezékiel háza, a Klobusiczky- és Szulyovszky-pince, a pálosok pincéje, a Nyomárkay-pince. A *Borsi felé vivő sikátorban* állt a plébános csúrje. A Hecskén több kisebb-nagyobb borospince mellett volt háza és pincéje a plébánosnak is, amelyet végrendeletileg hagytak az egyházra. A Hecske fölött állt az emeletes Rákóczi-féle borház.⁷²

Aki a XVIII-XIX. század fordulóján Sárospatak felől érkezett Újhelybe, az végig a hegyek lábánál kanyargó országutat használta, mert a Bodrog felé kanyargó Ronyva kiöntései miatt az alacsonyabban fekvő területek mocsarasak, azaz járhatatlanok voltak. Ha föltekintett az utas, amikor áthaladt az országutat keresztező kis patak fahídján, akkor a keleti oldalán szőlőkkel beültetett Vár-hegyen akadt meg a szeme. Tetején még látszott néhány torony-és falcsonk, a régi idők emléke. Rövidesen kettéágazott az út. Balra a két oldalt sorakozó kőházak között egyenesen a város központjába vezetett az utca. Ha viszont jobbra tartottunk, az országutat követve, akkor a lejtőn a városmagot keletről ívben megkerülve, a központból a Ronyvához vezető úttal találkozva, s keletnek fordulva egy kőhídon máris átjuthattunk a Ronyva túlsó partjára. Ott kettéágazott az út: balra Észak-Zemplén felé, jobbra pedig Borsi, a Bodrogtő irányába. Az országútnak újhelyi szakasza mentén jórészt faházak álltak, meglehetősen összevisszaságban, csak a mai Batthyány utca tájékán meg Ronyva-híddhoz közel volt egy-egy kisebb, kőházakból álló épülecsoport.

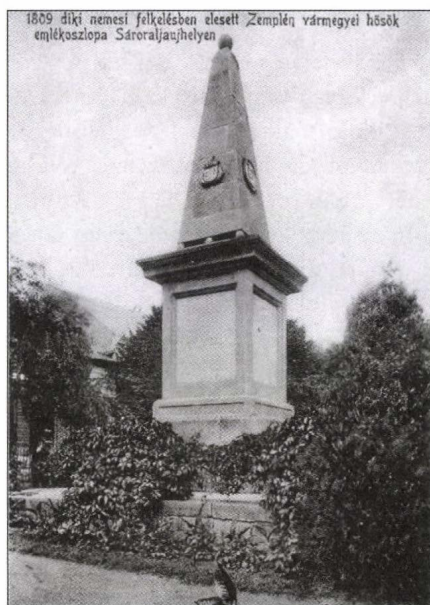
No de az utasok többsége (ha csak nem volt nagyon-nagyon sietős dolga) csak nem állhatta meg, hogy be ne nézzen a városba. Akkor viszont az említett városszéli útelágazásnál egyenesen északnak fordult. Az út (a mai Kossuth Lajos utca) két oldalán kőházak sorakoztak, bizonyára eltakarva a mögöttük szerénykedő kisebb faépületeket. A helyszínrajz nem jelöli az akkoriban (1784) kezdett református temető sírjait. Korábban a Hecske oldalába temetkeztek, a XVI. század közepétől.⁷³ Újabb patak keresztezi utunkat, s a házsorból egy jelentősebb nemesi kúria magasodott ki, a gróf Szirmay családé, amelyet aztán a br. Waldbott család birtokolt 1944-ig. Majd egy halmon balra ott magasodik a r. kat. plébániatemplom. Ennek új tornya 1759-ben épült, fallal övezték. 1768. március 18-án teljesen leégett. Ennek emlékére emelték a templom mellett ma is álló Szt. Flórián szobrot. Újjáépítése igencsak elhúzódtott, 1795-ben szentelték föl újra.⁷⁴ 1812-ben azonban ez a templom is leégett, de a kegyúr, hg. Bretzenheim Károly újjáépíttette.⁷⁵ A Papsoron állt a reformátusok imaháza is,

⁷² Dongó Gy. Géza: Sátoralja-Újhely város tagozat-leírása 1759-ből. = Akk. 1912. 208-212. Az egyes utcanevek azonosítására lásd Kovács Dániel: Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája. Sújhely, 2008.

⁷³ A református temetőt 1894-ig használták, aztán a ma is használatos temetőbe vitték a halottakat. Az 1784-1894 között eltemetett halottakat 1927-ben exhumálták, amikor a temető helyére épült a pénzügyi palota. (Akk. 1926. 117.)

⁷⁴ A templom mellett a piacon árubódék és egyéb építmények csúfították a város képét. 1796-ban a vármegye ezek elbontását kérte. A templom körüli bódék ügye azonban csak jó évszázaddal később oldódott meg (Akk. 1909. 270.)

⁷⁵ Adalékok 1909. 338. A sátoraljaújhelyi plébánián 1737-től kezdődnek az anyakönyvek, amelyek vegyesen tartalmaznak ebben a korszakban születési (keresztelési), házassági és halotti bejegyzéseket. A halálozás az 1810-es években esztendőnként 100 körüli volt, ami 1831-ben a kolera miatt többszörösére emelkedett.



amely 1758-ban szintén leégett.⁷⁶ Végül II. József császár türelmi rendelete folytán vált lehetővé, hogy a reformátusok fölépítsék (a mai Petőfi Sándor utcában), a most is álló tornyos templomukat (1784-1789).

Mivel a kőházak többségének sem volt cserépeteteje, meg hát sok volt a náddal, szalmával, zsuppal fedett faépület, a nagy telkeken ott álltak a szalmakazlak is, így nem csodálkozhatunk azon, hogy évente legalább egyszer hol itt, hol ott pusztított tűz a városban. 1758-ban és 1764-ben csaknem az egész város leégett. 1768-ban nemcsak a plébániatemplom, hanem 254 ház is elpusztult a tűzben.⁷⁷ 1794. április 1-jén tűzben pusztult el a város nagy része.⁷⁸ 1780-ban megtiltották, hogy náddal, zsuppal fedjék be az új házakat, s leromboltatták a városképet rontó cigánysátrakat. Mivel azonban csak 1827-ben próbálták először a céh-

szervezetten alapuló tűzvédelmet kialakítani, a helyzet nem sokat javult. Sőt az 1860/70-es évekig lényegében a korábbi gyakorisággal követték egymást a tűzvészek. A plébániatemplomtól tovább észak felé vezető, kiszélesedő utca két oldalán kőházak álltak, melyek közül kiemelkedett a vármegyeháza tömbje. A térré kiszélesedő utcán volt a hetipiac; nem véletlenül nevezték a főutcat *Nagy Piac utcának* (1829). Akkoriban a vármegyeházzal szemben állt gr. Bretzenheim Ferdinánd kávéháza, a későbbi Vadászkürt Szálló helyén.⁷⁹ A térség ékessége lett 1821-től a győri csatában (1809) elesett nemesi felkelők (insurgensek) Kazinczy Ferenc és gr. Dessewffy József által tervezett emlékműve (lásd fent egy régi levelezőlapon). Korábban (1778) a Dörzsik-forrás vizét levezetve „ugrókutat” (szőkőkút) létesítettek.⁸⁰ Az újhelyi utcák kövezetlenek voltak, ami azt jelentette, hogy száraz időben nagy volt a por, esős időben meg a sár okozott gondot. 1784-ben hozott olyan határozatot Zemplén vármegye, hogy a főutcat mielőbb ki kell köveztetni, a vármegyei rabok munkájával. A földmérő el is készítette a tervet, de 1785-ben elhalasztották a munkát.⁸¹

A vármegyeháza és a mai Postaköz közötti útszakasz mentén csak a nyugati oldalon álltak szabályos sorban kőházak, a keleti oldalon kevés volt a ház. A mai Kazinczy utca két oldalán szabályos rendben sorakoztak ismét a kőházak. A déli utcasarkon egy nagyobb L alakú épület is látható a katonai térképen (ez lehetett az emeletes, manzárdtetős régi posta-

⁷⁶ 1779-ben összeírták a városban lakó reformátusokat. 1779-ben a vármegye engedélyt adott, hogy a reformátusok új imaházat emeljenek, erősebb anyagból, az előbbinek a helyén, torony nélkül (Akk. 1909. 133.)

⁷⁷ Akk. 1905. 135. Még a kertekben lévő gyümölcsfák is elégték a gyökerükig.

⁷⁸ A tűz Klobusiczky Pálnak a Piacról a város malmához vezető sikátorban álló sütőházánál támadt, s a keleti oldal egész sor háza leégett (Akk. 1905. 136.)

⁷⁹ Akk. 1897. 160.

⁸⁰ 1775-ben határozott úgy a vármegye, hogy a tüzesetek megelőzésére, a vármegyeház biztonsága érdekében és a lakosság kényelmére közutat nyitnak, s abba csatomán vezetik a Dörzsik-kút vizét. (Akk. 1919. 36.)

⁸¹ Akk. 1909. 134. A város utcáinak elgyengítésével a vármegye a szolgabíró bízta meg (uo. 269).

ház).⁸² A mai Kazinczy utca és Rákóczi utca sarkánál állt Kazinczy Ferenc anyjának a háza, amelyet 1781-ben eladott 350 forintért Nyáray Ferencnek és feleségének.⁸³ A főúttól nyugatra, azzal párhuzamosan egyetlen utca húzódott, nagyjából a mai Esze Tamás utca és Mártírok útja vonalában. Ennek az utcának csak a keleti oldalán álltak házak. A déli útszakaszon kőházak, az északi szakaszon faházak. A Hecskénél volt egy nagyobb szabad térség, ott volt a vásártér.⁸⁴ Ott állt 1800-ban a vármegyei hóhér erősen romladozó háza.⁸⁵ Az utca nyugati oldalán, a lankákon véges-végig szőlők láthatunk a térképen. Az utca végén állt a gör. kat. templom. A Ronyva hídjához vezető utcától északra, a mai Kazinczy utcával párhuzamos utca (a mai Deák utca megfelelője) mentén mindkét oldalon szép rendben kőházak álltak. A keleti oldalon egy fallal körülvett nagyobb térségen belül emelkedett a pálos-piarista templom, s az északról hozzáépült kolostori négyszög. Ettől északra a Barátszernek nevezett városrész észak-déli utcái húzódtak.⁸⁶ A Ronyva közelében rendetlenül épült faházak állhattak.

A városból észak felé kivezető három út egymásba csatlakozott és a Hegyköz felé vezetett, Kazinczy Ferenc lakhelye, Széphalom irányába.

A térképhez mellékelt egykorú katonai országleírás szerint Újhely városában szilárd épületnek számított „egy kolostor, két templom, a megyeháza, az alispán és a jegyző háza, a vendégfogadó és húsz jól épült nemesi és polgári ház”.⁸⁷ A vármegye legjelentősebb nemesi, főnemesi (bárai, grófi, hercegi) családjainak nem volt háza a székvárosban. Vidéki kastélyaikban éltek, és a kisváros nem jelentett akkora vonzerőt számukra, hogy állandóan saját házat tartsanak fenn ott. A közelebb lakók egyszerűen bekocsiztak a megyegyűlésekre, a távolabbról érkezettek megszálltak valamelyik városi nemes rokon házában, vagy valamelyik környékbéli kastélyban, nemesi kúriában.

Azt nem tudjuk, hogy a XVIII. században hol lehetett a városháza. Nem lehetett jelentős építmény. 1824-ben vett a város (zálogba) egy épületet (Farkas Ambrus kúriáját) városháza céljára. A ház adásvételéről készült bizonyoságlevél ma is megtalálható a levéltárban, és a ház inventáriuma (leltára) is. 1856-ban került örök eladásra az épület a város számára.⁸⁸ A város a mindenkori földesurainak adózott. A XVIII. század elejétől a Trautsohn család, majd kihalása után a királyi kamara, aztán 1808-tól a hg. Bretzenheim család gyakorolta a város fölött a földesúri jogokat.⁸⁹ A közigazgatásban viszont Zemplén vármegye felügyelete

⁸² 1741-ben hetente egyszer hozta és vitte az újhelyi leveleket Tokajba egy lovas ember (Akk. 1909. 351.). Zemplén vármegye 1790-ben kérelmezte a Helytartótanáctól, hogy Újhelyben nyissanak postahivatalt. A következő évben Gr. Zichy főispán is levélben kérte ezt (Akk. 1909. 269.)

⁸³ Akk. 1909. 342.

⁸⁴ 1796-tól emelték az újhelyi vásárok számát négyről hatra.

⁸⁵ Akk. 1909. 86-87.

⁸⁶ A Barátszert birtokló pálosok 1776-ban a városrész adótételeit szerették volna elkülöníteni a város többi részétől. A vármegye azonban kimondta, hogy a barátszeri lakosok is Újhely mezővárosa tanácsának hatósága alá tartoznak, és bírójuk is az újhelyi bíró alárendeltje (1777). A Barátszernek külön országos vására is volt (szept. 1. Egyed-napi vásár), külön piaca is, az egykori Kereszt téren. A Barátszer nemesinek külön előljárója (hadnagya) is volt, 1786-ban Siskovics Mihály. A Barátszernek saját pecsétje volt (Akk. 1908. 272-273., 284-285.)

⁸⁷ Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek). Szerk.: *Csorba Csaba*. Miskolc, 1990. 52.

⁸⁸ Zlt. Svi. I. fejezet 106.

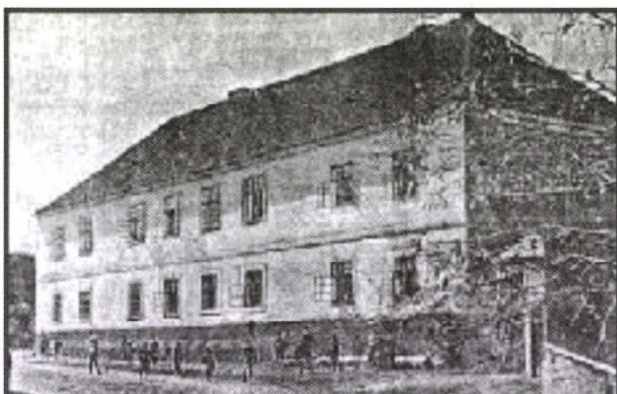
⁸⁹ A város igényezett volna szabadulni a földesúri hatalomtól. Hivatkoztak hajdani kiváltságlevelükre, amely elveszett. 1803-ban oklevél-kerestető nádori parancslevelet eszközöltek ki. (Dongó Gy. Géza, Akk. 1909. 25-28.)

érvényesült a város fölött. A városi igazgatás tekintélyét az is gyengítette, hogy a városban élő nagyszámú nemes fölött nem rendelkezett jogosítványokkal.

Egy 1827-ben készült telekösszeírásból megismerhetjük az akkor létező utcák nevét és a háztulajdonosokat is. A következőkben ezt a rendkívül értékes jegyzéket kivonatossan ismertetem. *Piac utca* (mai Széchenyi u., Kossuth tér): itt voltak ház- és telekbirtokosok Lónyay Gábor örökösei, a hg. Bretzenheim-család, Balásházy Tamás, Inczédy, itt volt Matolay Gábor korcsmája, Szirmay uraság kávéháza, Bernáth Zsigmond, Bónis Sámuel, Czinner Hersko (zsidó) háza, s itt állt a vármegyeház. A *Kis-Sikátor utca* egyik háztulajdonosa Balásházy Tamás. A *Palotás utca* (ma Árpád u.) néhány telektulajdonosa: Inczédy család, Weisz József suszter, özv. Comáromy Ferencné, Bernáth Sámuel, Oroszy-család. *Tímár utca* (a Palotás u. és Óhíd u. között, a mai Vasvári u. egy szakasza): itt állt a zsidó ispotály, itt volt Soltész Sámuel telke. *Ronyvára járó Sikátor utca*: Klobusitzky László, Kossuthné, Dókus László telke, itt állt a város malma. *Kis új utca* (ma az Arany János u. felső szakasza, Kisfaludy utca): egyik telektulajdonosa Zboray Mihály. *Nagy új utca* (ma Aradi vértanúk útja, Árpád u. és Arany János u. között): egyik birtokos itt Bernáth Sámuel. *Derék utca* (Kossuth Lajos utca, Fő utca): Szerdahelyi László, Bernáth Sámuel, Dókus József örökösei, Elek József, Szirmay Antal, Vékey-árvák, reformátusok ispotálya. *Kertalhyasi utca* (Kertalja, ma Esze Tamás, Kórház, Sóház utca): Görgey György, Tarafantz Mihály, Zsiday Ferenc, Tóth Pál csizmadia, Goldberger Sámuel (zsidó), Szerdahelyi László, Lehóczky György, Kapossy Mihály, Vékey Pál, Dókus Sámuel, Hidegkővy Antal, Dókus László, Kossuth János, Matolay Gábor, református parókia és iskola, rk. és ref. eklésia korcsmái, az uraság csűrje, juhakla, serháza, volt királyi sóház. *Hecke utca*: Kapusy Mihály, Soltész András, Bernáth Zsigmond. *Zsolyomka utca* (mai Tompa u.): Újlaky János, Bosnyák Mihály, Keresztessy József, Dókus József és László, néhai Katona Sámuel (puszta telek), Balásházy János. *Cerkó utca* (mai Kazinczy utca, Felvég utca): gr. Majláth József, Eperjessy János, Gyulay Sámuel, Boronkay Zsigmond, Frivaldszky-örökösök, orosz iskola háza. *Pázsit utca* (ma Budai Nagy Antal u.): Hartay malom. *Pusztai utca* (mai Jókai utca): velejte Bodnár Mihály, bazilita páterek háza, Gejzler József majorja. *Nagy utca* (ma a Rákóczi u. egyik szakasza): Danielisz Bálint, Bónis Sámuel, Pálfi József, néhai Vékey Ferenc örökösei, városháza, uraság kis korcsmája, a vármegyei doktor háza. *Régi Híd utca* (Óhíd utca): Balásházy János, Diószeghy uraság korcsmája, Dókus László, Ketskémethy János, Blum József (zsidó), zsinagóga. *Újhíd utca* (Kishíd utca): Matolay Gábor, Malártsik János, itt az uraság téglavetőhelye, a megégett vártaház helye. *Kovács utca* (ma Rákóczi u.): uraság korcsmája, normális iskolák, Balásházy, Bónis Sámuel korcsmája, Bónis Sámuel kovácsműhelye, Csiszár Gábor, Stenczel Dánielné, gr. Sztáray. Összesen 667 telket írtak össze a városban.⁹⁰ A II. József-kori népszámláláskor az összeírt házak száma 680 volt, amelyekben 895 család lakott.

A város nemzetiségi képét, a nemzetiségek számarányát még pontosan nem ismerjük. A II. József-kori népszámlálás nemzetiségre (anyanyelvre) vonatkozó adatokat nem tartalmaz, erre nem kérdeztek rá. A különféle (nyomtatott) statisztikai kimutatások azt egyértelműsítik, hogy kevert népességű volt Újhely. Fényes Elek a XIX. század közepén „magyar-orosz-

⁹⁰ ZLT. Az utcák azonosítására lásd Kovács Dániel: Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája. Sújhely, 2008. Készült 1830-ban is telekösszeírás, 1839/40-ben a nemesi telkeket írták össze.



Az újhelyi piarista iskola

tót” mezővárosnak írja le Sátoraljaújhelyt. A közel másfélezer görög katolikus többsége ruszin lehetett, a r. katolikusok és az evangélikusok között is lehettek szlovákok.⁹¹ A XIX. század közepén a zsidók lélekszáma már csaknem elérte a reformátusokét. Ebben az időben nemcsak vallásilag, hanem nyelvileg is elkülönültek, csak a XIX. század máso-

dik felében válik az újhelyi zsidóság többsége magyar anyanyelvűvé. A XVIII. század közepétől engedélyezték zsidók letelepedését is.⁹² 1771-ben a vármegyei zsidó-összeírás szerint Sátoraljaújhelyben 23 zsidó családfő lakott.⁹³ 1811/12-ben 74 zsidó családfőt írtak össze. Rabbijuk ekkor (1808) óta Teitelbaum Mózes, az ún. csodarabbi volt, akinek sírjához ma is sokan elzarándokolnak.⁹⁴

A korszakunkkal kapcsolatos iskolázás történetének részletei még a jövőbeli kutatás feladatát képezik. 1796-ban összeírták az iskolás-korú gyermekeket a városban.⁹⁵ Volt iskolája valamennyi nagy vallásfelekezetnek (róm. katolikusoknak, gör. katolikusoknak, reformátusoknak). 1791-ben már volt iskolájuk a zsidóknak is.⁹⁶ Kaesztenbaum Márton 1825-ben zsidó elemi népiskola fölállítására igen nagy összeget, 100 ezer váltó forintot hagyományozott végrendeletében. Különböző akadályok miatt azonban csak 1838-ban kezdhetette meg az iskola a működését.⁹⁷ Sátoraljaújhelyen a pálosok 1646 óta működtettek a kolostorukban grammatikai iskolát. Bár 1784-ben elvállalták a schola nationalis vezetését, két évvel később ők sem kerülhették el a rendház megszüntetését (akkor 16 szerzetes élt benne), többi pálos rendtársukkal egyetemben. Az 1760/70-es években a pálosok meghonosították Újhelyben is a rendszeres iskolai színjátszást. Többnyire komédiák voltak, amelynek célja a nevelési célok mellett elsősorban a szórakoztatás volt. A piaristák nem folytatták ezt a hagyományt.⁹⁸ Színjátszások először az 1810/20-as években jutottak el Újhelybe. Látott egyszer egy színben, pipázó nézők társaságában színielőadást gr. Dessewffy József is, aki erről beszámolt levelében Kazinczy Ferencnek is.⁹⁹

II. József császár 1789. május 6-án kelt rendelete értelmében költöztek a tokaji piaristák Sátoraljaújhelybe a megszüntetett pálos rend kolostorába, s oda helyezték iskolájukat, kollé-

⁹¹ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. IV. köt. 236.

⁹² 1767-ben Trautsohn hercegtől kapott építése engedély kapcsán említik Markovis zsidó házát (Akk. 1909. 340.).

⁹³ Goldberger Izidor: Zemplénvármegyei zsidó családfők 1811-12. években. (Akk. 1910. 278.)

⁹⁴ Uo. 1911. 217-218.

⁹⁵ Akk. 1909. 269.

⁹⁶ Uo. 1909. 270.

⁹⁷ Knopfler Sándor: A Kaesztenbaum-iskola története. (Akk. 1897. 248.)

⁹⁸ Varga Imre (szerk.): A magyarországi katolikus tanintézetek színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig. Bp., 1992. 162-164.

⁹⁹ Kerényi Ferenc (szerk.): Magyar színháztörténet 1790-1873. Bp. 1990. 146.

giumukat, amely előző helyükön nem tudott gyökeret verni. Az addig háromosztályos iskolát ötosztályosra szervezték át. A beteges régi házfőnök helyett az energikus Sivulsky József lett az új házfőnök. 1811-ben kezdték építeni a gimnázium épületét. A napóleoni háborúk miatti nehéz pénzügyi helyzetben azonban csak 1820-ban vehette birtokába az épületet az 1806-ban megjelent második Ratio educationisnak megfelelően hatosztályosra fejlesztett iskola.¹⁰⁰ A XIX. század elején 350 körüli volt a tanulók száma, ami azt jelenti, hogy harmadnegyedannyian tanultak itt, mint a sárospataki református kollégiumban. A piarista kolostor és iskola volt ebben a korszakban az újhelyi művelődés központja. Könyvtára 1910-ben mintegy 5 ezer kötetes volt. Ehhez még hozzá kell számítani az iskolai könyvtárat is.¹⁰¹ A Zempléni kaszinó mindössze 4 évvel a pesti kaszinó létesítése (1827) után kezdte meg működését 1831-ben, 218 taggal.¹⁰²

A város töredékesen megmaradt iratai, kiegészítve a vármegyei jegyzőkönyvekből és iratokból nyerhető adatokkal lehetővé teszik, hogy Kazinczy Ferenc korabeli Sátoraljaújhelyről a korábbi (vázlatos) összefoglalásoknál jóval részletesebb képet adjunk.

¹⁰⁰ Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány háromszázéves jubileumára. Szerk.: Balanyi György és Lantos Zoltán. Bp. 1943. 133-134. – Kovács Dániel: Kétszáz esztendő... (Az újhelyi gimnázium történetéről.) = A sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola jubileumi évkönyve az intézet fennállásának 200. évében. Szerk. Daragó Ferenc. Sújhely, 1989. 9-18.

¹⁰¹ Visegrádi János: A kegyesrendiek sátoraljaújhelyi házikönyvtárának ismertetése. = Akk. 1910. 227-273. Látható, hogy az újhelyi kolostor és iskola semmilyen formában nem mérhető a korabeli sárospatakihoz. A rendház könyveit a felosztás után (1948) elszállították és megsemmisítették, ami a városnak pótolhatatlan kulturális vesztesége.

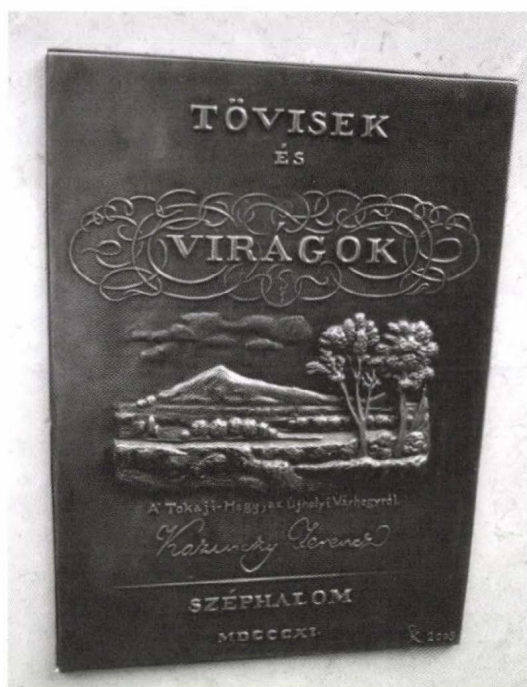
¹⁰² A tagok közül 79 táblabíró, 68 vármegyei tisztviselő, 18 főnemes, 9 ügyvéd, 6 pap, 4 szerzetes, 4 kereskedő, 3 katonatiszt, 2 orvos, 1 patikus, 1 postamester, 1 mérnök volt többek között (Akk. 1905. 178-179.). A kaszinó is létesített könyvtárat, amelynek állománya szétszóródott, kisebb töredékei a piarista gimnázium könyvtárába és Zemplén vármegye levéltárába kerültek (H. Halász Anna: A Zempléni Kaszinó könyvtára (1831-1850). = Borsodi Levéltári Évkönyv V. Szerk.: Csorba Csaba. Miskolc, 1985. 271-292.



V. István király

FEHÉR JÓZSEF

Kazinczy és Tokaj



Tisztelt Író Tábor, Kedves Barátaim!¹

Van Kazinczy Ferencnek egy igen kedves, hangulatos rajza. Valamikor az 1820-as évek közepén jelent meg nyomtatásban a Hébe zsebkönyvsorozat előlapján, címe: *A Tokaji-Hegy az Újhelyi Várhegyről nézve*. Köztudott, hogyha Kazinczy nem író, költő, akkor képzőművész lett volna, hiszen kötetekre menő rajza van. Ez a látkép-rajza azonban jelképes erejű, magában foglalja azokat a képzettársításokat, amelyeket Tokaj-Hegyalja jelent. Kazinczy ezzel a rajzzal mintegy birtokba veszi, magához öleli a tiszai-bodrogi tájat, hegyeivel, a hegyek lábánál húzódó lapályllyal, vizeivel, a szőkén csillogó Tiszával, a csendes Bodroggal, a szőlőkkel, a szőlőt művelő, vagy nyáját őrző pásztorokkal. „Ez az én hazám” – mondja Kazinczy, s ennek a hazának a címere Tokaj, amely most jelképesen magához hívja, örök lakóhelyet kínál 250 éve született fiá-

nak, a magyar nyelv szerelmesének és megújítójának.

Kazinczy igen sokszor nézte a Tokaji-hegyet a sátoraljaújhelyi hegyek valamelyikéről, különösen ősszel, mert kedves elfoglaltsága volt a szüret. Idézem: *„Kedvesebb őszi napot nem képzelhetni. A tűz nagy lángokban ége előttünk, s Eugéniének gondja volt, hogy az el ne aludjon... Szébb kinézést nem képzelhetni. Három oldalról egyvégtében valánk körülölelve hegyekkel, előttünk pedig Szabolcs felé a legszebb lapály nyúlt el rétséggel, s majd fakó, majd zöld, majd kék erdőkkel, a színnek minden nüanszaiban, mely erdők közül a Tokaji hegy maga mint egy Vorgebirg dominálva emelkedett fel...”*

¹ Elhangzott a Tokaji Író Táborban 2009. augusztus 14-én Kazinczy Ferenc emléktáblájának, Oláh Katalin domborművének avatónépszerűségén.

Szinte vég nélkül idézhetném a gyönyörű tájleírásokat Tokajról és vidékéről, de Kazinczynek sok közvetlen élménye is van a városról. Igen sokszor megtette itt az utat Széphalom és a szülőhely, a bihari Érsemlyén között utazván.

Tokaj nemcsak az említett rajzon, de a versekben is jelképpé emelkedik. Fogsága idején, 1800 nyarán mint rabot Kufsteinből a munkácsi börtönbe hurcolják, folyón, hajón is utaztatják, ebből az élményből születik *Az Inn hátán* című költeménye. Bizakodó, hogy közelebb kerül immár a zempléni, abaúji tájhoz osztrák földről, de versében még nehezen, így sóhajt fel:

*Mint egy nyíl fut el itt part, fenyves, völgy, hegy előttünk,
S ily hamar a gondok szirtfoka messze maradt.
Haj, de hol a haza még, hol még Tokaj? hol vagyon a domb,
Mely a régen-várt számkilikötnék örül?”
Told sebesen ladikunkat, o Inn, míg a szelek atyja,
S Küprisz, s a szép nő bátyjai, révbe viszik.*

De térjünk a borra. *A Tövises és virágok* egyik legismertebb epigrammájában a tokaj-hegyaljai bor már-már esztétikai minőség, a költői mesterség fokmérőjének számít:

Írói érdem

*Szólj! s ki vagy, elmondom. – Ne tovább! ismerlek egészen.
Nékem üres fecsegőt fest az üres fecsegés.
Íz, szín, tűz vagyon a borban, ha hegyaljai termés:
Íz, csín, tűz vagyon a versbe, ha mesteri mű.*

A hegyaljai-tokaji bor szimbólum is, Magyarország szimbóluma, egyenlő a hazaszeretettel. Igazolása ennek a *Fogságom naplójából* az a kis miniatűr, amikor a magyar jakobinusok fogoly csapata a brünni börtönből Kufsteinbe vitetvén tokaji bort vásárolhatott. Kazinczy így örökíti meg ezt a jelenetet:

„Neumarkton ebédelvén, a kellnerleány (férfi kellnerek ott nincsenek) sorba tudakozza bennünket, milyen bort parancsolunk; s minthogy én bornemissza valék, úgy hitte, hogy talán jobb bort parancsolok, ha közönséges nem kell is.

– Van magyar borok?

– Van.

– Tokajit két butéliával!

Elhozta. Én az egyiket a praesideáló Aubertnek (a fegyveres örök parancsnokának) nyújtám, ki azt azonnal oldalzsebjebe dugá; a másikat kiosztám társaimnak e szóval: Hazánk felé fordulva, mint Jeruzsálemnek a zsidó, mikor imádkozik!”

Én pedig látom magam előtt a megláncolt lábú, meggyötört magyarok csapatát, ahogy Magyarország felé fordulva isszák meg borukat a figyelő, fegyveres ulánus katonák között.

Sok adalékot gyűjthetnék még csokorba Kazinczy és Tokaj kapcsolatáról. De nem teszem, mert a mai emlékjel-állítás túlmutat a helyi vonatkozásokon. Felteszem a kérdést, mint Ady Endre tette vagy száz évvel ezelőtt: *ki is volt nekünk ez a Kazinczy Ferenc?*

Az én válaszom rá, néhány példázattal:

Ahogyan Nagy László vitte át – fogában tartva – a szerelmet a túlsó partra, úgy vitte át Kazinczy a magyar nyelvet egy másik partra, átrepítve az elmúlás, az elhalás Léthe-vize fölé, s adott neki új életet, új küzdelmekre reményt.

A másik válaszként, hogy ki volt ő, azt mondhatjuk Kemény Zsigmonddal: „*Széchenyi előde Kazinczy volt.*” Két nagy „izgató”, az egyik a felvilágosodás idején, a másik a reformkorban, de céljaik ugyanazok voltak: a korabeli elmaradott magyar állapotokat megváltoztatni, népünket a művelt világ régiójába emelni. Széchenyi ezt kézzelfogható dolgok megalkotásával kívánta elérni, Kazinczy a tudományban, a művészetekben és nyelvünk tökéletesítésével igyekezett e célt megvalósítani. Mindkettőjük ügye előbb vagy utóbb – tudjuk – diadalmaskodott.

S végül magának Kazinczynak válasza, hogy ki volt ő: „*Nekem elég érdemem volt kitisztítani a műveletlen berkeket, hogy az istenfiak szabadon futhassanak rajtuk.*”

Az istenfiak: a Kisfaludyak, Vörösmarty, Kölcsey, Petőfi, Arany, Jókai, a reformkori nagy nemzedék.

Kitisztította előttük az utat, s az út, a kiművelt magyar nyelv nyitva van máig: fussanak rajta a mai írók is!

Mi pedig áldjuk emlékezetét.

*Kazinczy Ferenc: A szonett műzsája*²

Mint a szerelmes járja táncosával
Menüettje keccsel-teljes lépteit,
S ígézi a Szála torlott rendeit
Enyelgő vissza s vissza fordultával:

Honom Ausónia narancsgallyával
Körülölelve főm szép fürtjeit,
Úgy járom én a dal lejtéseit,
A négyest összefűzve hármásával.

Borág köríti mostan homlokom;
Ott, hol Tokaj nyújt nektárt Istenének,
Víg szárnyakon kél a nem hallott ének.

E szép vidék lőn kedves birtokom;
Egy új Tibull itt megdicsőített engem,
S én őtet és hölgyét örökre zengem.

² Kulcsár Imre színművész előadásában elhangzott Kazinczy tokaji emléktáblájának avatóünnepségén.

KOVÁTS DÁNIEL

Zarándokút a fogságot szenvedő Kazinczy nyomában

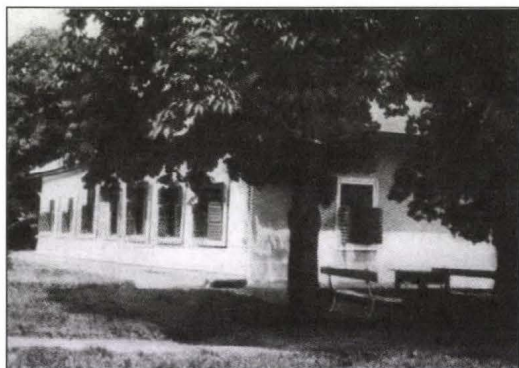
Kemecsei Balázs és Dobák Diána fényképeivel

A Kazinczy Ferenc Társaság megalakulása óta törekszik arra, hogy névadója életútját és életművét a maga szerény eszközeivel feltárja, ismertté tegye. Ezért vállalkozunk írásainak kiadására s évkönyveinkben a róla szóló tanulmányok közzétételére. Számon tartjuk a Kazinczy emlékhelyeket és emlékjeleket, a nevét viselő iskolákat, a vele kapcsolatos anyanyelvi mozgalmakat. Sajátos színfoltja lett munkánknak az a kezdeményezés, hogy járjuk be azokat a helyeket, amelyeken Kazinczy is megfordult, amelyekről írásban is tudósított. 2007 májusában mikrobusszal ismételtük meg Kazinczynak 1816-ban lovas batáron megtett mintegy kétezer kilométeres partiumi és erdélyi útját, ahogyan az az *Erdélyi levelek* alapján megeleveníthető,¹ idén ősszel pedig – születésének 250. évfordulója tiszteletére – a rab Kazinczy nyomában indultunk zarándokútra. A *Fogságom naplója*, levelezése s más írásai szolgálták alapul az útvonal megtervezéséhez. Szerény csapattal indultunk el, hogy kilenc nap alatt 3000 kilométernyi távolságot leküzdve, hazánkon kívül további öt mai állam – Szlovákia, Csehország, Németország, Ausztria és Ukrajna – területére lépve Alsóregmectől Munkácsig kövessük Kazinczy útját.²

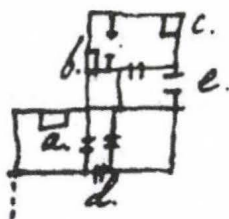
A feladat most is az volt: megérteni az író táji élményeit, érdeklődését, találkozásait, s szembeállítani az általa rögzített képet a mai valósággal. Ezúttal azonban a fogságot szenvedő, napjai nagy részét vasba verve megélt Kazinczyra kell figyelniünk, aki nem maga választja meg útjai irányát s megállóhelyeit. Ő maga szellemesen érezteti helyzetét, amikor a gödöllői erdőben egy pataki diákkal találkozik, aki megkérdezi tőle: „A tekintetes úr hová megyen?” A válasz jellemző: „Nem megyek én, hanem *menettetem*.” A kényszer úzi idegen tájakra. Míg börtönei helyszínére ér, alkalma van széttekinteni, hogy azután hónapokon át a bezártság testet s lelket ölő egyhangúságával küzdjön meg Budán, Brünbnben, Obrovicban, Kufsteinben, Munkácson. Az állam foglyaival szigorúan bántak, a börtönök világa gyötrelmes világ. Kazinczy szellemi, lelki erejét azonban a legnehezebb körülmények között is megcsodálhatjuk; rabsága hat és fél esztendejének nyomon követése tanulságos élmény ma is.

¹ Élményeinkről több beszámoló is született. A *Széphalom* évkönyv 2007. évi 17. kötetében fényképekkel illusztráltan olvasható: *Kazinczy Ferenc A. G.*: Erdélyi út Kazinczy Ferenc nyomában (93–115.); *Csorba Csaba*: Kazinczyt követve Erdélyben és a Partiumban (117–122); *Fehér József*: Szélgjegyzetek erdélyi utunkhoz (123–134). Ezt a három beszámólót 2008-ban a *Művelődés* c. kolozsvári folyóirat (LXI. évf. 6–9. sz. 104–125.) újra közölte. További úti beszámolóink: *Kiss Endre József*: Erdélyi levél. Református Élet, 2007. 6–7. sz. 6. és 2.; *Kiss Endre József*: Erdélyi levél. Magyar Fórum, 2008. 8. sz. 7–10. *Kováts Dániel*: Kazinczy Ferenc útján Erdélyben. Honismeret, 2007. 6. sz. 77–86.

² Köszönjük dr. Martos Józsefnének, a Kazinczy Ferenc Társaságának és a Balassi Intézetnek utunk anyagi támogatását.



Alsó Regmecz



A regmeczi Kazinczy-ház 20. század eleji képeslapon és Kazinczy rajzán

A történet *Alsóregmecen* a családi házban kezdődött 1794. december 14-én. Kazinczy többször is megírta letartóztatásának jelenetét, s – reá jellemzően – nem is mindig azonos módon ábrázolja a részleteket.³ Előző nap, szombaton még Széphalmon járt, ahol 1791-ben építeni kezdett háza környékén dolgoztatott, vasárnap Gessnert fordított, majd lepihentek. Rajzán *a* betűvel jelezte anyja fekvőhelyét, *b*-vel a magáét, *c*-vel József öccsét. A *d* betűvel megjelölt ablakrostélyon kopogtattak, s a cselédlányok riadtan nyitottak ajtót, amelyen Ehrenstein főhadnagy lépett be két ulánus közlegénnyel. A tisztt előbb Józsefet szólította meg, de a nyitott ajtón át Ferenc is hallotta a német párbeszédet, megértette, hogy érte jöttek, s a nádor parancsára haladéktalanul Budára kísérik.

Tizenkét dzsidás ulánus kíséretében Kazinczy saját négylovas kocsiján a Baksi-malom felé kerülve, a csörgői úton haladva éjfél után érkezett *Újhelybe*, ahol a Kispiacnál a pálosok barátszeri fogadójának emeleti helyiségében helyezték el, a katonák kivont karddal őrizték. Itt gyűjtötték össze a letartóztatottakat, s másnap a város bírójának, Dusicskának parancsot adott a tisztt, „hogy délutánra négy szekérbe való lovak legyenek készen,”⁴ s elindíthassa a menetet. Kazinczy anyja József fiával 15-én bement Újhelybe, hogy még egyszer láthassa Ferencet. Elfogták s odahozták közben Rákócrról Szulyovszky Menyhértet, Nagymihályról Tancsics Ignácot, s mindhármukat külön szekérre ültetve szállították őket Buda felé.

Késő éjjel értek *Olaszliszkára*, ahol a bírónál szállásolták el őket, s le nem vetkőzve aludtak valamit. Kazinczy feljegyezte, hogy a postamester, Wéber András uram (Kossuth Lajos anyai nagyapja) másnap meghívta kávéra. Háza szépen rendbe hozva ma is áll Liszván a révhez vezető utcában (Esze Tamás u. 3.) homlokzatán az 1756-ös évszámmal. A ma Kossuth-házként emlegetett, újjáépítve 2005. március 15-én megnyitott épületben képzőművészeti galéria látogatható a műemlék katolikus templom közelében. Ennek különleges formájú tornya 1632-ben katonai őrtoronynak készült az eperjesi Stenczel Dániel terve szerint. Útban Regmecről Tokaj, Debrecen, Érsemjén felé Kazinczy gyakran elkocsizott korábban is, később is mellette.

³ Vö.: Pályám emlékezete. = *Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok.* Szerk. Szauder Mária. Bp., 1979. 352. (A továbbiakban: Pe.); *Fogságom naplója.* = Uo. 419-421. (A továbbiakban: Fn.); *Kazinczy Ferenc: Az én életem.* Szerk. Szilágyi Ferenc. Bp., 1987. (A továbbiakban: Éé.) 162-165.

⁴ Éé. 166.



A liszcai Wéber-ház és a katolikus templom – A szerencsi vár – Az egykori körömi pátos fogadó

December 16-án, kedden „délre, de igen későn, Szerencsre értünk – folytatja Kazinczy emlékezését –, s egy szobába szállánk báró Sennyey kisasszonnyal... Vígán, de rettenetes változások közt evénk meg az ebédet. Éjszakára, igen későn, Körömbé értünk, s ott háltunk. Ott nem találtunk semmi szállót.”⁵ Nem tudjuk pontosan, hol fogyasztották el Szerencsen Kazinczyék ebédjüket, de a vár ódon falait bizonyára látták.

Aki ma járja be Kazinczy útját, s Taktaharkányon, Tiszalúcon át eljut az utasok által ritkán látogatott Köröm községbe, meglepetten látja meg az országút mentén (a Kossuth Lajos utcában) az 1729-ben emelt szép barokk épületet. A pálosok építették, s bár 1786-ban a császári rendelet feloszlatta a pálos rendet, körömi házuk továbbra is vendégfogadó maradt, az úgynevezett vallásalap adta ki árendába fogadósoknak. Az utcai bejárat felett kőbe faragott pálos címer látható ma is. Az első világháború után az épületből iskola és községháza lett, 1930-tól pedig római katolikus plébánia. Csodálkozhatunk, hogy Kazinczyéknak nem jutott szállás benne. Köröm arról is nevezetes, hogy a Rákóczi által Ónodra összehívott országgyűlést a Sajó áradása miatt nem a várban, hanem itt, a körömi mezőn tartották. Itt



mondták ki 1707. május 24-én a Habsburg-ház trónfosztását. Ma emlékmű és liget emlékeztet e történelmi eseményre. A Sajó békésen húzódik meg medrében, lehet, hogy akkor a befagyott folyó jegén juthattak át az utazók a túlpartra, mi kompon kel-tünk át Muhi felé, ahol IV. Béla királyunk 1241. április 11-12-én oly nagy vereséget szenvedett a tatároktól.

Nem könnyű ma kijelölni azt az útvonalat, amelyen a kocsik a XVIII. század végén haladtak. Feltételezésünk szerint Hejőszalontán, Mezőcsáton át jutottak Kazinczyék *Mezőkeresztesre*, ahol december 17-én ebédet kaptak, s végre fűtött szobában pihenhettek meg; „sem vasban nem voltunk, sem legkisebben nem éreztették velünk a tisztek, hogy tőlök függünk”,⁶ jegyzi meg itt Kazinczy. Nem tudjuk, melyik épületben lehetett ez a pihenő.

⁵ Éé. 167-168.

⁶ Éé. 168.



A mezőkeresztesi és a káli templom



Jászárokszállás főtere

„Késő este volt az idő, mikor Kályba értünk”,⁷ tudjuk meg Kazinczytól. *Kálban* éjszákztak – talán a községházán –, majd mentek tovább a Jászságon át. Valószínűleg Tarnabod, Boconád, Tarnaméra, Tarnaörs, Visznek érintésével haladtak. Itt nincs említés arról, találkoztak-e ismerőssel, pedig elszekereztek Tarnamérán az Almássy család 1770 körül épült késő barokk kastélya előtt (ebben ma rendőrmúzeum látogatható), Tarnaörsön pedig a középkori eredetű Orczy-kastély közelében, ahol 1784-től Orczy Lőrinc élt halálig, (1789-ben Pesten hunyt el). Az építészeti igen értékes kastélyt hagyták tönkremenni, végül az 1980-as években lebontották. Visznek községben talán ismét eljátszhatott az író a szóval: „nem megyek, *visznek*”.

Jászárokszállás a következő megnevezett állomás: „Az ebédet Árokszálláson ettük meg.” Kazinczynak van lelki ereje ezután elandalodni a tájon: „Alkonyodott, midőn innen elmentünk. Ó, gyönyörű halmok Hatvan megett a lemenő napnak enyhe fényében! Be sokat látalak emlékezetemben ott, ahol tömlöcöm lyukán ki nem pillanthattam! Be sokat látalak még most is!” Arra is emlékezik: „Én ezen egész hosszú utamban most felejtettem el csak bajomat egy-két szempillantásig; Tancsiccsal festésről, faragásról, poézisről, klasszikusokról s anglus ízetű kertekről lévén szó.”⁸ *Gödöllőn* át tartanak *Kerepes* felé. A gödöllői erdőben, találkoztak a pataki tógátus diákkal, aki „gyalog méne innepi legációjába”.⁹ Kazinczy üdvözlét küldte általa Szentgyörgyi professzornak Sárospatakra.

December 19-én érkeztek fel *Pestre*, a Dunához tartottak, hogy átjussanak Budára. Szerb Antal leírásából tudjuk: „A Lipótváros és Belváros közt már kezd kiépülni a Duna-part, egy kis sétány is van már a Kemnitzer-háztól a hajóhídig és itt áll a ház, ahol Széchenyi István lakik és a Kaszinó. Vontatóhajók tömege a Duna mentén; a Görög Templom előtt és azon túl dél felé örökös keleti vásár áll.”¹⁰ Kazinczy is széttekint itt: „Mindég hírek után vágyván, kértem Ehrensteint, térne be a kávéházba velem, mert fázom. A Kemniczerébe, tehát, hol a hídra szokás menni, bemenénk.”¹¹ Ennek a népszerű kávéháznak a köveiből

⁷ Éé. 168.⁸ Éé. 169.⁹ Fn. 422.¹⁰ Szerb Antal: Száz éves dolgok, Pest-Buda. Nyugat, 1938.¹¹ Fn. 423.



Az egykori budai ferences kolostor



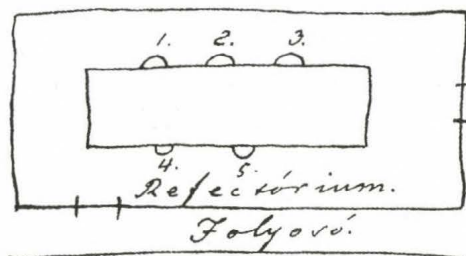
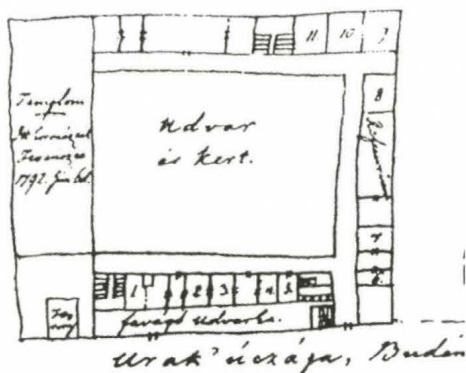
Pillantás a szabadba



A mai emléktábla

épült 1838-ban az Angol Királyné Szálló (Deák Ferenc kedvelt tartózkodási helye) a pesti rondella helyén (ma Deák Ferenc u. 1.), melyet 1940-ben bontottak le. Itt várakozniuk kellett Kazinczyéknek: „Nem akartak bennünket egyszerre vinni, hogy a nép, meglátván szeke-reinken a sok katonát, ki ne találják, hogy rabok vagyunk. De a repülőhídnál, a hirtelen támadt szél miatt, özvejövénk csakugyan.” „A budai parton sokáig várakoztattak a hajósok vártaházában...”¹² „Tíz óra vala midőn csónakra tevének bennünket s párnaszékjainkat, s Budán a Duna vártaházában váránk a rendelést, melyikünk vitessék. A sok pór német sereze, dalla éktelenül. Én Regmec olta csak pillanatokig aludtam, s itt eldőlék a sok német közt, s mély álmom nyoma le. ... Engem tizenkét óra után ére a sor. Csikorgott kerekem a jeges hóban, midőn a vár dombján s az utcákon elmenénk. Végre a franciskánusok klastroma előtt megállánk. Szekeremről hallám, mint nyitják a zárat.”¹³

Az Urak utcájában álló egykori budai ferences kolostor ma szépen felújítva a Magyar Tudományos Akadémia intézeteinek ad otthont, falán emléktábla utal arra, hogy itt őrizték és ítélték el a Martinovics-féle összeesküvés vádlottait. Kazinczy rajzban is fölvázolta cellájának és a tárgyalás céljára berendezett egykori refektóriumnak az elhelyezkedését, így a színhely pontosan azonosítható.¹⁴ Ő a földszinti szélső szobában kapott helyet, innen kísérték át a kihallgatásokra a ma Jakobinus teremnek nevezett egykori ebédlőbe a keresztfolyosón.

¹² Éé. 171.¹³ Fn. 424.¹⁴ Fn. 425. és 427. Az asztal körül ültek bírái: 1. Mikos László, 2. Somogyi János, 3. Berzeviczy András, 4. Bay Ferenc és 5. Németh János.



Az egykori cella



A refektórium, a tárgyalás színhelye



A magányos torony

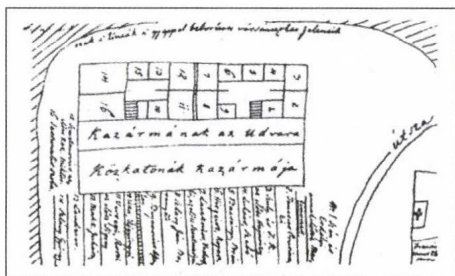
A *Fogságom naplójában* Kazinczy így írja le a fogdatatást: „Minden hatodik lépésre a folyosón más meg más katona, puskával s fejét a fejér szürkámzsájába burkolva... Két közember letérdelt lábomhoz, s végigtapogatta egész testemet s minden ruhámat... Nem találta nálam semmi tiltott portéka... A lánc megcsördült lépésem alatt, s elborzadtam. De egy perc alatt elmúlt rettenésem; tudtam, hogy azt viselnem kell. Levetkezettetek, s a kapitány megkövetett, hogy a láncot lábamra kénytelen tétetni... Feltevék azt; a másik vége le vala srófolva a deszka gerendájához. Alig zártak el s már aludtam, s egész reggelig. Oly nagy vala lankadtságom az öt napi útban. – A lánc rövid volt, hogy nem tehettem többet két lépésnél.”¹⁵ Kis idő múltán azonban előbb nappalra, később éjszakára is levették róla a láncot, akkor tették csak jobb lábára és bal csuklójára a „postavasat”, amikor bírái elé kísérték. Rögzítette azt is: „Az a szoba, amely nékem rendeltetett, az alsó soron vagyon. Valaha két franciskánus szerzetesnek szolgált lakásul, mert két szoba volt; de a közfal által vagyon törve. Úgy hogy most már egy, és oly nagy, mint a regmecsi hálósobám kétszer.”¹⁶ Ebben a helyiségben ma a Történettudományi Intézet könyvtárának polcai sorakoznak, az egykori refektórium pedig – gondos műemléki helyreállítás után – tudományos konferenciák helyszíne. December 29-én itt történt meg – latin nyelven – az első kihallgatás, amelyen Kazinczy – vádlott társa, Szulyovszky Menyhért könyörgésére – tagadta, hogy tudott volna Martinovics kátéjáról. Szulyovszky azonban hamarosan bevallotta, hogy 1794 júniusában Hajnóczy József elküldte hozzá Szentmarjay Ferencet azzal az üzenettel, hogy írja le a katekizmust, s azt adja át Kazinczynak, s ez otthonában, Rákócon meg is történt.

Ettől kezdve aztán Kazinczy nem hallgatott tovább. Bírái kíváncsiak voltak véleményére az államügyekről, a francia forradalomról, s ő február elején beadta háromfnyvi latin nyelvű vallomását. Társairól így nyilatkozott benne: „Szulyovszky rokonom, egy vármegyében lakunk, úgy szereti a kertészkedést, mint én; Szentmarjayt nem ismertem nyolc hónap előtt; Hajnóczyt úgy festettem, mint egy újabb idők Socratesét. Én tisztább lelkű, nemzete díszéért inkább lángoló, tudósabb, fáradhatatlanabb embert nem ismerek, nem nemesebb lelkűt, nem bölcsőbbet.”¹⁷ Leírta azt is, hogy aláveti magát a reá mérendő büntetésnek.

¹⁵ Fn. 425–426.

¹⁶ *Kazinczy Ferenc utazásai 1773–1831*. Szerk.: Busa Margit. Bp.–Miskolc, 1995. (A továbbiakban: Ut.) 81.

¹⁷ Fn. 431.



A Hadtörténeti Intézet helyén kaszárnya állt

Kazinczy Horatius és Wieland munkáit vitte magával fogságába, Dienes öccse révén kapott később pár római klasszikust. Áprilistól néhányszor sétára kivitték a folyosóra. Ügyvédje, Szabó-Sárói Sámuel 21 oldalon fejtette

ki, hogy védence nem követte el a felségsértés büntetetté; Németh János, a per rosszindulatú irányítója meg is fenyegette, hogy fejével játszik, ha így védelmezni meri a vádlottat. Május 8-án aztán felolvasták Kazinczy előtt a halálos ítéletet. Ő fellebbezést jelentett be, de május 16-án a hétszemélyes tábla helybenhagyta a legsúlyosabb büntetést. Május 20-án megtudta, hogy Martinovicst, Hajnóczyt, Laczkovicst, Szentmarjart és Zsigrayt lefejezik. Kazinczy megőrizte nyugalma, de testileg meglehetősen legyengült. Orvosa bort ajánlott neki, a borital azonban orrvérzést okozott. Írni nem engedték. „Nekem nem vala tintám. Hogy papirosom legyen, csokoládét vettem, s egy gombostűm maradván ruhámban, azzal írogatám a papírosra verseimet, amiket ott csináltam... A túlvé úgy csináltam lyukakat a papíroson.”¹⁸ Június elsején kihirdették a végső ítéletet: tartasson várfogságban, amíg bünbánatának megfelelő jelét nem tanúsítja. Néhányszor megengedték, hogy felügyelet mellett látogatóként fogadhassa Bossányi András nagybátyját, Dienes öccsét, Szirmay Pétert, Boronkay Gáspárt és Szabó-Sáróit. Az ítéletet az újságokban is közzétették magyarul és németül. Kazinczy így fogadta a hírt: „Látta a világ, hogy cselekedetünk gondolatlanság volt, nem gonoszság... Példa kelle, hogy rettegjen az ország.”¹⁹

Kazinczy budai fogságának első helyszíne ma is bejárható. 1795. június 11-én azután átvitték a rabokat az úgynevezett gárdaházba, amely ma már nincs meg, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum épületegyüttesének helyén állott. „Budán 1795. júniusnak 10-dik napjáig mindnyájan külön szobába valánk zárva – jegyezte föl Kazinczy. – Ekkor odahagyánk a franciskánusok egykori klostromjokat, hol én 1794. december 19-dike olta a napnyugotra fekvő sor alsóbb szobáji közül abba valék szállítva, mely legközelebb áll a templomhoz, s általviteténk a gárdisták szálásokra, s ott engem Szulyovszky Menyhérttel egy szobába zártak.”²⁰ „... azon szobába szállítottunk, amelyben Hajnóczy szenvedte.”²¹ „Kérdeztem, melyik ágyban hált Hajnóczy, s elfoglaltam azt.”²² Az épületről rajzot, alaprajzot készített;

¹⁸ Fn. 446.

¹⁹ Fn. 455.

²⁰ ÉÉ. 172-3.

²¹ Ut. 82.

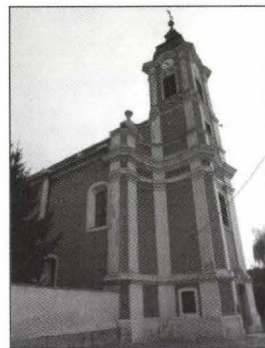
²² Fn. 455.



Dorog mai főtere



Nyergesújfalu régi háza



Szőny temploma

az **a**-val jelzett épületrész volt a közemberek kaszárnyája, a **b** jelű a palatínus gárdájának a számára készült, most a rabok szálláshelye lett. Kazinczy itt az emeleten a **2-es** és **3-as** számmal jelzett helyiségekbe került Szulyovszkyval, alattuk lakott kapitányuk, a jóindulatú Novák Ignác. Ott raboskodott Szén Antal, Rosti János, Szentjóni Szabó László, Batsányi János, Hirgeist Ferenc, Szmétanovics Károly, Bujanovics Kornél, Aszalay János, Verseggy Ferenc és Szláv György. A rabok egy csoportját augusztus elején útnak indították Kufstein felé, a többiek szeptemberben Brünnbe irányították.

Kazinczy 1795. szeptember 26-án Szláv Györggyel egy üveges hintóba ültetve, Plecz kapitány parancsnoksága alatt éjfélkor hagyta el Budát.²³ *Piliscsabán* virradt rájuk, *Dorogon* ebédeltek, *Nyergesújfalun* volt első szállásuk. Útjukat követve nem találtunk adatot arra, mely épületek fogadták be Kazinczyt. Mi most Dorogon a templom előtt kialakított virágos téren tekintettünk szét, itt valahol lehetett a fogadó, ahol szeptember 27-én ebédeltek. 50-55 km-t tehettek meg, amikor Nyergesújfaluban megálltak; vajon tudott-e róla Kazinczy, hogy ott Crumerum néven a II-III. században a Sánc-hegyen római castrum állt, s abból az időből való a plébánia falába beépített kőtábla. *Szőny*, a rabok másnap déli pihenője ma Komárom része már, római katolikus templomát gr. Zichy Miklósné Berényi Erzsébet építtette 1777-ben Fellner Jakab építésszel, Kazinczy is láthatta tehát.



Útközben Kazinczy igyekezett Plecz kapitánnyal, kíséretük parancsnokával szót érteni, s sikerült elérnie, hogy Ácsra, ahol 28-án megálltak, megtekinthesse gróf Eszterházy Károly kertjét, amelynek híre eljutott hozzá. A kastély, amelynek eredetije a 17. század közepén épült, a Lichtensteinek és Zichyek által átalakítva ma is áll, a park azonban eltűnt, egyetlen magányos öreg fa emlékeztet a hajdani állapotra.

Az ácsi egykori Eszterházy-kastély

²³ Ut. 92.



Öttevény



Moson

Az út következő állomása Győr volt, ahová Kazinczy üzent kedves levelező társának, Kis Jánosnak, s létrejöhetett találkozásuk. „Felkerestetém Kist, most szuperintendenst, akkor rektort Győrben. Kinn évék, mert Mihály napja volt, s csak akkor érkezék hozzánk, midőn már fogák lovainkat. Mely boldog vagyok, hogy ezt a feje s szíve s barátsága miatt oly anynyira tiszteletes barátomat végre megláthatám.”²⁴ Estére az öttevényi fogadóban szálltak meg, ahol – mint Kazinczytól megtudjuk – „társaim vígan énekelgetének”.²⁵ Volt is okuk az örömré a szomorú helyzetük ellenére, Plecz ugyanis foglyairól itt levétette a bilincset, ettől kezdve Brünnig lánc nélkül vitte őket egész úton. A foglyok szállításának útvonala a korabeli postautat követte, az egykori fogadó és postaállomás épülete azonban nem áll már, mi az 1786-ban épült római katolikus templom és plébánia előtt álltunk meg néhány percre, hiszen erre Kazinczy is pillantást vethetett.

Moson felé vezetett tovább az út, s szeptember 30-áról azt jegyzi fel az író: „Ebéd Mosony, hálás Oroszvár,”²⁶ tehát kb. 50 kilométer volt aznapi előrehaladásuk. A Moson-magyaróvár néven egyesült városkában, az egykori megyeszékhelyen látni olyan régi házakat, amelyek Kazinczy idejében is megvoltak már, nincs azonban pontos adatunk arról, hol állhattak meg ebédelni. A helytörténeti, honismereti kutatásnak érdekes feladata volna a régi postaállomások, postafogadók felderítése és megjelölése, amire szép példákat láttunk később Csehországban és Ausztriában.

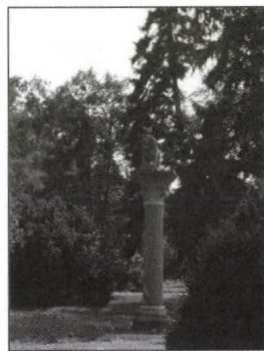
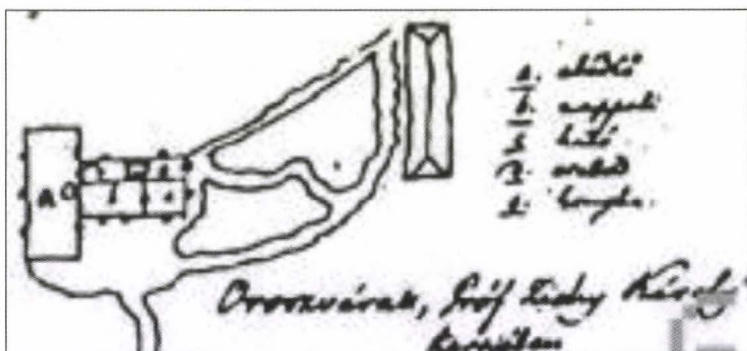
Itt aztán kiléptünk a mai Magyarország területéről, s elgondolkozhattunk azon, hogy míg Kazinczy végig egyetlen állam, a Habsburg-birodalom területén raboskodott, nekünk ma hat országon kell áthaladnunk, hogy útján követhessük. Szlovákiába gördült át autónk, hogy a Pozsony részévé lett Oroszváron (szlovákul Rusovce, németül Karlburg) megkeressük gr. Zichy Károlynak a Kazinczy által meglátogatott, sőt lerajzolt kertjét. „Nékem gyönyörűségem a kertek”, írta le Kazinczy,²⁷ s szerencséjére Plecz kapitány hajlandó volt a sétát megengedni. Azt remélte ugyanis, hogy a komornyik, akinek fia az ő ezredében szolgált, majd pástétommal és tokajival fogja megkínálni. Az egykori kastély helyén ma egy a windsori kastély mintájára épült várszerű épület magasodik, amely Kazinczy halála után tíz évvel

²⁴ Pe. 359.

²⁵ Fn. 459.

²⁶ Fn. 460.

²⁷ Fn. 460.

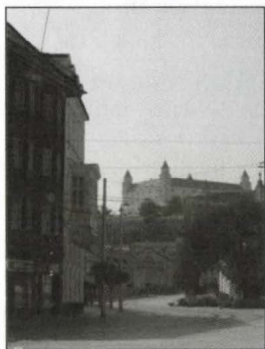


Oroszvár egykori kastélya és parkja Kazinczy rajzán

Mai parkrészlet

épült, s ma teljes felújításra vár. Ezt tehát ők nem láthatták, bejutottak ugyan az akkori épületbe; a gróf nem volt otthon, s a komornyik nem kínálta meg őket semmivel. A park méretében s néhány részletében ma is megidézi számunkra a korábbi állapotokat.

Október elsején érkeztek meg Pozsonyba, ahol másodikán délutánig időztek, s ahol egy kicsit megfelfrészelték rab voltukról. „Szlávy György – írja Kazinczy – nem látta vala még Pozsonyt. Országos vásár vala, s ő és én elindulánk, s velem mutatattá meg magának a nevezetesebb helyeket, a kerteket és a várat. Szlávy teátrumba ment, én szállásomra.”²⁸ Tudjuk, hogy a Rózsa Fogadóban szálltak meg, de nekem nem sikerült a rendelkezésemre álló források alapján megtalálni annak helyét. A *Fogságom naplója* tudósít arról, hogy Plecz felfodorította a haját, csinosan felöltözködött s jobbán Kazinczyval, balján Szlávyval besétáltak a városba, ahol országos vásár volt éppen a Főtéren meg a Franciskánusok terén, majd elköszöntek a kapitánytól, hogy Kazinczy megmutathassa Szlávynek a várat, no meg az Erdődyek kertjét, majd betért egy könyváruhöz.²⁹



A pozsonyi vár



A Főtér



A Ferenciek tere

Mi is barangoltunk a belváros patinás házai között, láttuk a szabályos négyszög alakú várat, melynek utolsó nagy átépítése Mária Terézia nevéhez kapcsolódik, nézegettük a palotákat, amelyeken Kazinczy szeme is megakadhatott, s kerestük a híres pozsonyi parkokat.

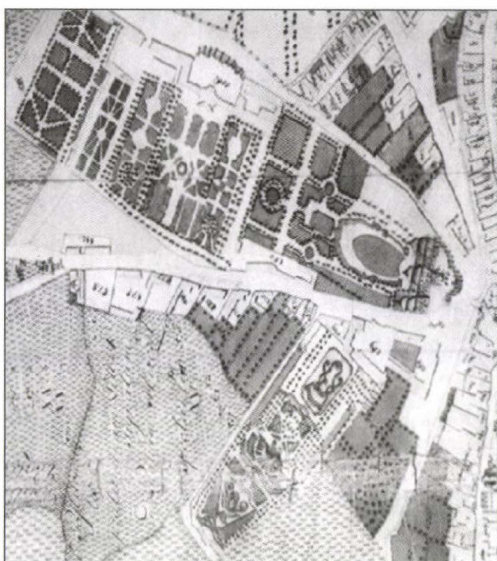
²⁸ Pe. 359.

²⁹ Fn. 462.



Az egykori pozsonyi Grassalkovics-kastély a tér és a park felől

Az egykori érseki palota



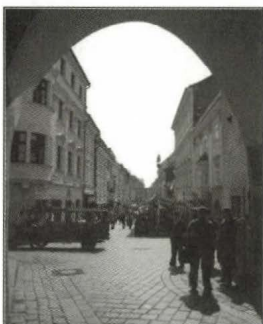
Ezekből azonban kevés maradt meg. Az egykori Grassalkovics-kastély (ma a köztársasági elnök rezidenciája) mögött élvezhetik a pozsonyiak a szépen gondozott közparkot, de az egykori – 1614-ben épült, 1765-ben barokkosított – érseki nyári palota (ma a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala) nagyhírű, a 17. század közepén szobrokkal, szökőkutakkal, mesterséges barlangokkal és sziklahasadékokkal Lippay György esztergomi érsek által teremtetett (s Lippai János által *Posoni kert* címmel szakkönyvben leírt) park már elpusztult. Az egykori, Kazinczy által meglátogatott Erdődy-kert is a múlté, helyén házsorok magasodnak, csak a régi térkép alapján (lásd balra) képzelhetjük el egykori pompáját.

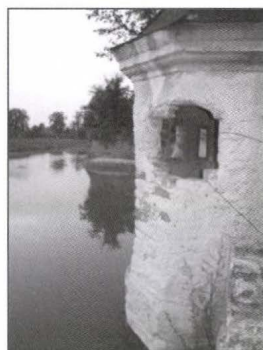
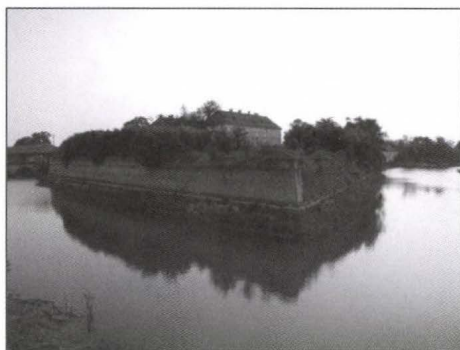
Október 2-án ebéd után indultak tovább

Pozsonyból, s az alig 20 kilométerre fekvő *Stompfäug* (szlovák nevén Stupava) jutottak el sötétedésig. Mi is láthattuk itt a fogadót és a várkastélyt, ezt 1241-ben királyi várként említik, s Pálffy Pál építtette újra a 17. században.

Búcsúpillantás Pozsonyra

A stompfai fogadó és a várkastély





A holicsei várkastély

Holicson felül.” A város (szlovákul *Holíč*, németül *Holitsch*, korábban *Weisskirchen*) szélén álló, vizesárokkaal körülvev várkastélyt – mivel mi késő délután érkezünk oda – csak kívülről szemlélhettük most meg; egykor császári nyaraló volt, állítólag bútorai ma is sértetlenek. Az épületre azonban ráférne egy alapos javítás.



Tscheik (Čejč) és *Désán* (Těšany) érintésével 1795. október 7-én érkeztek Kazinczyék útjuk célállomására, *Brünnbe* (cseh nevén Brnoba). Följegyezte: „Ebéd Brünnbe. Ebéd után megindula a két üveges hintó a vár felé, mely éppen úgy áll Brünn felett, mint Pozsony felett a Schlossberg...”³¹ (Mi szállásunk ablakából láttuk és fényképeztük le először.) Egy fogadóban ettek, s vígan voltak, mert

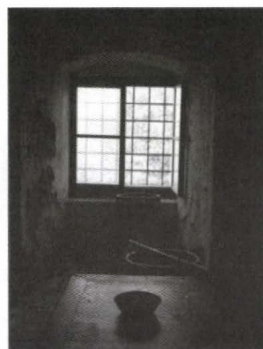
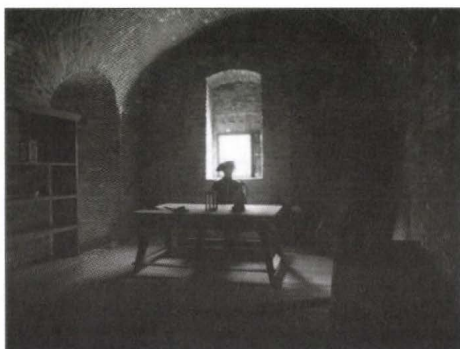
abban reménykedtek, hogy Brünnben is a budai gárdaházhoz hasonló körülmények közt tartják majd őket. De a vár felé haladva szertefoszlottak a remények, amikor az egyik katona azt mondta, hogy a foglyokat olyan helyre dugják el, hogy se a napot, se a holdat ne lássák. „Elholtam a szóra – írja Kazinczy –. Míg a várba felérénk, ötször kelle leszállnom a szekérből, mintha görögdinnyét ettem volna ebédkor.”³²

A baljós megjegyzést a fájdalmas valóság követte. Bár először a földszint 1-es szobájában várakoztatták, azután levitték a földalatti második szintre. Idéznünk kell leírását:³³ „Ámbár a profósz az egyik kezében egy gyertyát, a másikban egy másikat vive, teste mégis lábam elébe veté az árnyékot. Félttem, el talállok esni. Jobbomat tehát tapogatózva a szobák falához, balomat a folyosóéhoz vetettem, de úgy kaptam vissza a balt, mintha kígyót illetem volna a fűben, mert a kőszikla penésze tenyeremen maradt. Itt azon szobát, mely e folyosón a negyedik vala, de a XIV. no. alatt állott, megnyitotta. Eljiedtem, meglátván penésztől annyi-

³¹ Ut. 83-4.

³² Fn. 463.

³³ Fn. 465-469.



A Spielberg (csehül Špilberk) kazamatái

ra átalvett ajtaját, mint a pincéké lenni szokott, s amint benyitám az ajtót, megcsapott a penész bűze. Mielőtt a vár áll, soha ezt ki nem meszelték; a scorbuticus rab, gyomorszáján ülve, a falra köpte nyálát, s az perpendicularis líneában folyt le, hol sápadtabb, hol verebbebb színt hagyván a falon. Irtóztató volt látni. Az egyik oldalfaltól a másikig egy gerenda vala vonva, s arra hídlás, mint a lovak alatt az istállóban. Egyszerre léptem fel a hídlásra, ki nem állhatván a bűzt, s mentem az ablakhoz.” Az őr azonban nem engedte, hogy kinyissa az ablakot. Gyenge volt a táplálék, de Kazinczy szerint „Az igazi szenvedés a léleké. Október 7-dike oltá nem vala jobb eledelem, nem jobb ágyam, nem vala semmi könyvem. A tömlőc bűze annyira megdagadtatá gyomromat, hogy orvosra szorultam.” November utolsó napjaiban már nem bírt felkelni szalmazsákjáról. Ekkor megengedték neki, hogy kiüsse az ablakot, s így levegőhöz jusson. A parancsnok szíve megesett rajta, s végre december 21-én átvitették a felső szintre. „Tüdőm el vala szokva a jobb levegőtől, s a hirtelen változás azt cselekvé, hogy a grádicson elájultam. Felocsolának. Midőn megint mennék, ismét elájultam.” Az első számú cellába került, Rosti János volt a szomszédja.

Kazinczy leírása szerint október 7-e és december 21-e között, tehát két és fél hónapon keresztül a Spielberg legalsó, penészes szintjén raboskodott. Az idegenvezető azt mondja a mai látogatóknak, hogy ott politikai foglyokat nem tartottak, mert egy-két hónapnál tovább egy rab sem bírta annak penészes, nyirkos levegőjét, azt csukták oda, akit halálra szántak. Amikor sok évvel ezelőtt először jártam Brűnnben, Kazinczy emléktáblája még odalent volt, most felhozták a földszintre, s ott mutatják azokat a cellákat, amelyekben a magyar jakobi-

Képek a spielbergi börtönből





A spielbergi börtön folyosó



A Kazinczy-kiállítás



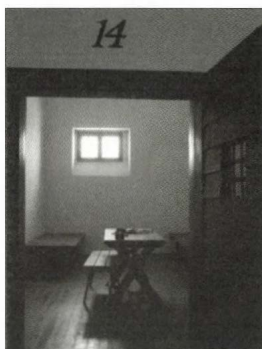
Kazinczy emléktáblája

nusok szenvedtek. Itt azonban rövid ideig, egy hónapig őrizték csupán Kazinczyt, mert január 21-én átkísérték őket az obrovici fenytőházba. Csodálkozom, hogy a múzeum szakemberei nem ismerik a *Fogságom naplóját*; tudniuk kellene, hogy Kazinczyn kívül más politikai foglyok is szívták a mélyben a börtön „dögvészes levegőjét” (ahogyan Petőfi írta Kazinczyról később); Úza Pál volt ott egyik oldalról Kazinczy szomszédja, a másikról Szmetanovics. A teljesen felújított felső börtönszinten az egyik zárkában Kazinczy-kiállítást rendeztek be. Kazinczy az 1-es szobáról ír, a múzeum a korabeli nyilvántartás alapján 14. szobát tartja számon Kazinczy zárkájaként.

Mint megtudtuk, az emléktáblát a brünni magyar diákok Corvina Klubja 1927. november 12-én Kazinczy egykori börtöncellájában helyezte el, a későbbi felújítás során került mai helyére, a várbörtön északi szárnyának folyosójára. Latin szövege szerint Kazinczy 1795-től 1799-ig itt raboskodott, vagyis beleértették ebbe az időbe mind a Spielbergben, mind az Obrovicon töltött börtönéveket. A rajta lévő dombormű Riegele Alajos pozsonyi szobrászművész alkotása. Mi is felkötöttük a szögre virágcsokrunkat; a nemzeti színű szalag-
ra ezt írtuk: „Emléktúra 2009 – Kazinczy Ferenc Társaság”. A külső várfalra, a kazamaták bejáratának közelében 1964-ben újabb – magyar és cseh nyelvű – márványtáblát építettek be, s valóban megtapasztaltuk, hogy a magyar jakobinusok emlékét híven őrzik ott.

1796. január 21-én szólta az ör Kazinczynak, hogy öltözködjék fel, más házba viszik át kocsin. „Leereszkedvén a várból – írja Kazinczy –, minthogy Brünn nem láttam volt, mi-

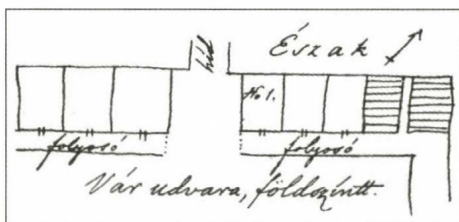
A 14-es cella ma

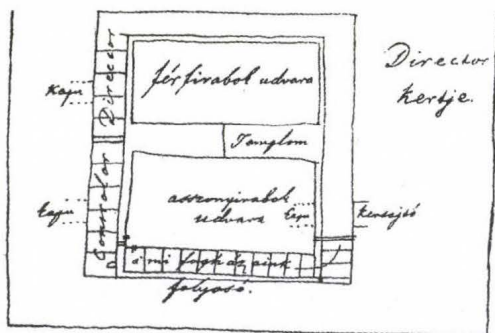


Az 1964-ben elhelyezett emléktábla



Kazinczy rajza börtönéről

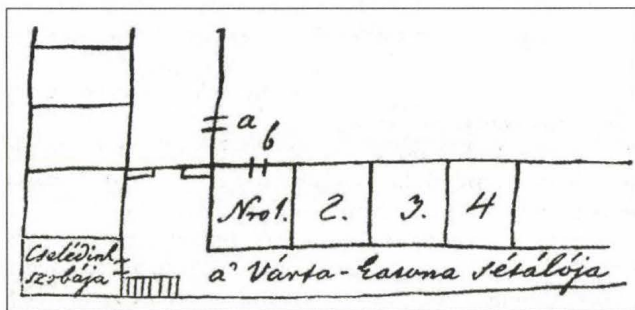




Az obrovici fenyítőház Kazinczy rajzán, és a mai homlokzat

dőn ide hoztak, kérémm, vigyen keresztül a városon. ... Megnyitattá a város kapuját, oly reggel vala még; csak négy szobában égett gyertya. Semmit sem láttam; csak azt, hogy az utcák görbék, keskenyek. Kimenvén a városon, kocsisom balra fordult, keletnek. Egy klastrom-forma valami fejérleni kezdé előttem.³⁴ Emlékezett rá, hogy amikor októberben Brünnben ebédeltek, azt mondták neki, erre van az obrovici fenyítőház. Valóban odavitték őket, s Kazinczy ezt felháborodottan vette tudomásul; megalázónak tartotta, hogy közönséges bűnözőkkel együtt tartják őket fogva.

Obrovic (cseh nevén: Zábdrovice) ma Brünn egyik városrésze. Az egykori fenyítőház a premontreiek kolostora volt, II. József vette el a rendtől 1783-ban, fenyítőházként, majd kórházként hasznosították, ma katonai kórház van a több új szárnyal kibővített épület-együttesben. Ismerjük Kazinczy által felvázolt alaprajzát, ő középre helyezi rajta a templomot, amely a főépület mellé épült. Rabságának leghosszabb idejét töltötte itt, 41 hónapot, csaknem 3 és fél évet, a *Fogságom naplója* is ezzel az időszakkal foglalkozik a legrészletesebben, az épületen azonban semmiféle jel nem emlékeztet erre.



Itt is az 1-es szoba lakója lett Kazinczy, mellette Rosti, utána Prusinszky, Újgyörgyi és Szlávay cellája következett. Idézem leírását: „Ablakunk kicsiny, és oly magasan, hogy ha oda akarék érni, széket asztalomra kelle feltennem, s ha székre felállék, alig fére könyököm az ablakhoz. Azon rostélyvas, de dró-

tozat nélkül. Szobáinknak két ajtajok, két zárok; egyikhez a kolcs a direktornál, másikhoz a controlornál. Folyosóinkon brünni katona: a szolgálatunkra három invalidus.”³⁵

Schramek direktor és helyettese, Grünersperg az államfogyloknek járó körülményeket biztosítottak Kazinczyéknak. Nem kedvelték egymást, s ebből a raboknak végül előnyük

³⁴ Fn. 469.

³⁵ Fn. 470-471.



Az obovici templom



Brünn főtere



A Péter és Pál katedrális

származott. Grünersperg lehetővé tette, hogy Kazinczy beszélgethessen az épületnek ugyanazon a szintjén lakó kislányával és a feleségével. Az előző oldalon látható rajzhoz kommentárt fűzve Kazinczy leírja, hogy „Grünerspergné egy rendes ábrázatú kisedd menyecske a maga folyosója ablakában álla (a), én a magaméhoz másztam fel (b) s egy óráig beszélénk. Lyánykája mellette volt, s az is beszélt.”³⁶ Az asszony segítségével jutott papiroshoz, tintához, tollhoz. Májustól kiengedték a rabokat a kertbe sétálni, s itt beszélni tudott a személyzettel; a szakácsnő 13 éves leánya újságokat adott át neki, sikerült segítséget kapni az otthoniakkal való levelezéshez is. 1798 júliusa és 1799 márciusa között a VI-os szobába tették át. Kopogtatással tudtak egymással gondolatot cserélni. Amikor ezt eltiltották, Kazinczy valami újat talált ki: „ablakomra másztam fel, s délután tükrömbe fogám fel a napot, s betűket festék az árnyéokban álló falra. Nevetséges hiúság volna, ha nem volna való, amit mondok: minden mesterség, amellyel magányunk inségeinek örömet adánk, az én találmányom volt; én segítettem ki társaimat a bajból, mikor elakadtak.”³⁷ Volt közben bécsi ellenőrzés, hogy betartják-e a fogvatartás szabályait, akkor is Kazinczy találékonysága segített rajtuk.

1799. június 22-én reggel aztán átadták a rabokat a katonaságnak, s Aubert főhadnagy kioktatta őket, hogy útra kelnek, de útközben egy lépést sem távozhatnak örök mellől, nem szólíthatják nevükön társaikat, s egyetlen szót sem szólhatnak magyarul. Kilencen voltak mindössze: Szulyovszky, Kazinczy, Uza, Hirgeist, Szmetaovics, Szláv János, Laczkovics, Baranyai és Újgyörgyi. Három szekéren helyezkedtek el, s megindultak Kufstein felé. Aubert sokkal szigorúbb volt, mint a Kazinczyékát Budáról Brünnbe kísérő Plecz kapitány. Azt sem engedte meg, hogy Kazinczy az útba eső települések nevét megtudakolja; nem csoda, ha feljegyzéseiben hiányok találhatók. Útjuk 15 napig tartott.

A *Pályám emlékezetében* Kazinczy szép leírásban idézi föl akkori érzéseit; érdemes ezt most ideírni:³⁸ „Éjfél után hagyánk el Brünn, s a mezőn virradánk fel a legvidámabb nyári nap hajnalában; s mely öröm, midőn derült, s erdők, mező s a távolabb és közelebb hegyek láttatni kezdék magokat, s mindezt a megfrissült természet elevenebb színeiben; körüllebegve a nyár és reggel hév és hús szellőitől, s a mezők, rétek, fák viráginak s lombjainak illatja-

³⁶ Fn. 473.

³⁷ Fn. 483.

³⁸ Pe. 361.



Richard Pražák professzor otthonában



Mislic különös kastélya

iktól; s negyvenöt hónap után megint csillagos ég alatt! A természet látszott örvideni, hogy szerencsétlen gyermekeit kebelében láthatja, kik most még mindég remény és rettegés közt hányatának, mint aki hajótörés után deszkára kapaszkodva törekszik elérni a révet, s a zajgó tenger hol segéli, hol tartóztatja menését.” Elképzelhetjük, hogy a börtönfalak közül való kiszabadulás milyen öröm lehetett; akkor is, ha egy másik börtön volt az úti cél.

Kétszázöt évvel és három hónappal később mi egy szép szeptemberi reggelen köszöntünk el Brünnből, ahol a Kazinczy- emlékeken és a becses műemlékeken kívül volt még egy igen kellemes találkozásunk; *Richard Pražák* professzor, a Kazinczy Társaság tiszteletbeli tagja és felesége teán látott vendégül bennünket. A szívélyes beszélgetés tartalmilag is igen hasznos volt, hiszen a brünni egyetem hungarológiai tanszékének egykori vezetője, Csehszlovákia rendszerváltás utáni első budapesti nagykövete kiváló ismerője Kazinczynak, valamint a cseh-magyar kapcsolatoknak. Szívből kívántuk, bárcsak minél több alkalom kínálkozna a találkozásra, a beszélgetésre, gondolatcserére. Nagy út állt még azonban előttünk, kilencnapos utunk harmadik napja kezdődött.

Prálic (Pohořelice) községben volt Kazinczyék első déli pihenője, s *Mislic* (Miroslav) volt szálláshelyük éjszakára, itt is kb. 50 km-es útszakaszt küzdöttek le naponta. Nem tudtuk megállapítani, mely épületekben időztek, de Mislicen egy érdekes formájú gótikus várkastély tűnt szemünkbe, mely bizonyára Kazinczy érdeklődését is fölkelte. Már a 14. században említik, alaprajza teljesen szabálytalan, mérete hosszabb irányban kb. 60 méter rövidebb tengelye körül 30 m. Keletről árok védte a várat, az íves fal szélessége 8,5-14 m.

Másnap egy történelmi város, *Znaym* (Znojmo) felé haladtak, melynek óvárosa megőrizte régi szerkezetét. „Közel méne el utunk Znaimhoz, hogy tornyát s házainak fedeleit láthatánk”, jegyzi meg Kazinczy, s bizonyára tudta, hogy a város a morva borvidék központja, mert azt is megfigyelte: „Szőlőt a morvai nép szántóföldjébe ültet.”³⁹ Azt is tudta, hogy „Znaymon innen félóránnyira van az a deákul Lucának nevezett praemonstratensiszi klostrom, melytől még az én időmben is Jászó le Lelesz függött. II. József eltörlötte a rendet, s midőn ott most elmenénk, mosott ruhákat láttam kifüggeni a kaszárnyává változtatott klostrom ablakiból, és a Lacy gyalogregementje katonáinak citromszínű hajtókás kikrétázott fejér kabátjaikat.”⁴⁰

³⁹ Pe. 361.

⁴⁰ Fn. 489.



Az egykori kolostor



Znojmo templomai



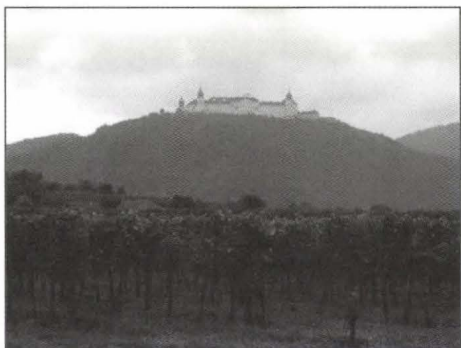
Retz háztetői

A kolostor bámulatosan hatalmas épületegyüttesét mi is megcsodáltuk, csak azt sajnáltuk, hogy lakatlan, kihasználatlan, csak egyik szárnyában van valamilyen vendéglátó tevékenység. Znojmo utcáin kellemes volt barangolni; dombon épült templomainak, várkastélyának, a mélyen alattunk húzódó Dyje folyónak a látványa fényképezésre csábított. A hajdani nagy szőlőterületeknek most csak kis részét művelik, de meggyőződhattünk Kazinczy megfigyelésének igazságáról, valóban a szántóföldek között húzódnak meg a szőlőtáblák. Azután hamarosan – szinte észrevétlenül – átléptük az osztrák határt, s máris *Retz* szép főterén álltunk. Livia és Balázs felmerészkedtek a városháza tornyába, s onnan örökítették meg az eléjük táruló látványt. Itt szállt meg Kazinczy június 23-án, másnap pedig *Eggenburg* (balra lent) meg *Hadersdorf* (jobbra lent) nevét említi feljegyzéseiben. Kedves kis városkák ezek hangulatos főtérről, melynek házai közül több is állt már 1799-ben, amikor Kazinczy bennük széttekintett. Szokás szerint azt latolgattuk, melyik vendéglőben ebédelhettek, aludhattak. Hadersdorf nagy méretű piacterét időközben parkosították, fű borítja, de régi tornya a múltat idézi. A nagy kőkeretes kapuk, barokkos oromzatok sok nemzedék történetéről beszélhetnének. Ma ugyan autók suhannak el vagy parkolnak e tereken, de el tudjuk képzelni, amint Kazinczyék szekerei begördülnek valamelyik vendégfogadó elé. Az író feljegyzései töredékesek, mégis megpróbálunk mi most az ő szemével körbenézni.

Június 25-éről azt írja: „Krems, Und, Stein három hely, de egynek tetszik, mert egymást éri a Duna balszélén, túl rajta Mautern. Ez mellett emelkedik egy csúcsos, erdős hegy, s tezején egy monostor, melyben világosság lakik.”⁴¹



⁴¹ Pe. 362.



Göttweig



Krems

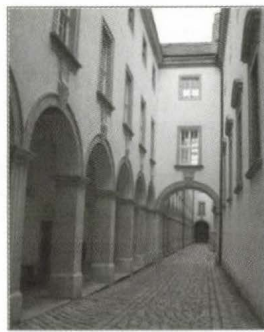
Elvitáztunk egy kicsit azon, hogy vajon mire gondolt Kazinczy, amikor a *göttweigi* monostorról, amely valóban festői magaslaton helyezkedik el, azt állította, világosság lakik benne. Realistán gondolkodó unokám szerint fény szűrődött le a magasból, amikor az író arra szekerezett, én viszont hajlamos vagyok feltételezni, hogy a szellem világosságára is gondolhatott. Kazinczy nem nevezi meg a helyet, talán nem is tudott sokat róla, bizonyára unokámnak van igaza. Mi fölmentünk a hegyre, közvetlen közletről is megnéztük a hatalmas épületet, amely idegenforgalmi nevezetesség; konferenciákat is rendeznek benne. Az útkönyvekből megtudjuk, hogy a magasan a Duna fölött trónoló, pompás kolostort, az 1083-ban alapított bencés-rendi apátságot az „osztrák Montecassino” néven is szokták emlegetni. A barokk épület Johann Lukas von Hildebrandt építész tervei alapján készült. Főbb nevezetességei: a császári lépcső Paul Troger mennyezeti freskójával, a fejedelmi és császári szobák, az apátsági templom, a kriptá és a kerengő. Sajnos nincs időnk odabent szétnézni, folytatjuk utunkat, hiszen vár még ránk aznap egy másik jeles bencés intézmény.

Kazinczyék *Krems*nél átkeltek a Dunán, *Sankt Pölten*be értek június 26-án. Mindenütt élénk érdeklődéssel fogadja be a látóivalókat: „Míg én minden látásában talállok, mert kereksek örömet, kedves tisztelt barátunk, Úza Pál elsüllyedve ül oldalam mellett a szekérben.”⁴² Fölfigyel az író a *melki* apátságra: „Mölk, a Duna jobb szélén, egy sziklás szelíd halmon áll a

Sankt-Pölten főterén



A melki bencés apátságban



⁴² Pe. 363.



A melki bencés apátság

városka felett. Benedictinusok klastroma ez is, még pedig királyi. Folyosója hosszabb, mint a Kufstein diametere, egyik kapujától a másikig; úgy beszélé, aki a kettőt megmérte.”⁴³ Mi most frissen felújítva látjuk a rendházat, a templomot, a könyvtárt, a rendkívül gazdag muzeális gyűjteményt és a parkot. Pannonhalma bencés kolostora jut eszünkbe, amely Kazinczyt ugyancsak elbűvölte, amikor Guzmics Izidort meglátogatva 1831-ben ott járt.

*Linz*hez közeledtek, „a bécsi szép szobalányok hazájához”, ahol „szembetűnőleg széptüntenek a lányok arcai”.⁴⁴ A következő megállóhelyként Kazinczy *Neumarkt* nevét említi, ahol az ebédhez tokaji bort rendelt, kiosztotta társai között: „Mint a zsidó mikor imádkozik, Jeruzsálemnek fordul, úgy mi mindnyájan arra, ahol ez az italok királya terem”.⁴⁵ *Amstetten* érintésével haladtak tovább, közeledtek az Alpokhoz, s a hegyek közelsége szép természetleírásra ösztönzi az író: „A természet a maga vad felségében jelen meg az útas előtt. Délre emelkednek a havasok, melyek a sivatag Németországot az itáliai paradicsomtól elválasztják. Egyike a legrezzentőbb pillantásinknak az vala, ahol belépünk Tirolisba. Egy igen keskeny völgy szélén, nekünk jobbra, emelkedék egy képzelhetetlen magasságú s hosszúan elnyúlt márványfal, pusztán egészen, mert mi találhatna ott élelmet? csak némely repedésiből nőtt ki



Neumarkt am der Ybbs

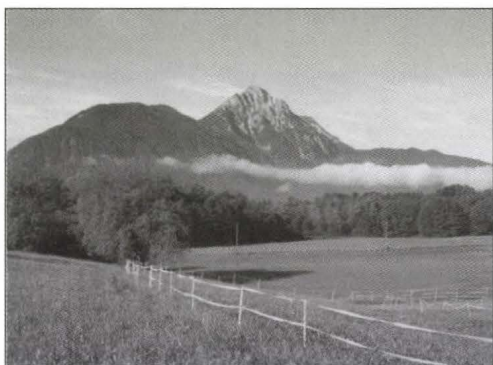


Amstetten

⁴³ Pe. 362-363.

⁴⁴ Pe. 363.

⁴⁵ Pe. 363.



Salzburg után az Alpok



Lofer előtt az Alpok

egy-egy fenyő. Balra domb, nem hegy. Szembe velünk egy patak futott végig a völgyen, zöld, mint a tenger vize vagy a rét színe. Egy helyt a patak ugrást teszen, s a patak lecsap a párkányon, s ott egy nagy márványdarabnak ugrik, mely a patakban úgy ül, mint egy sziget. Ennek azon részében, hova a patak vize fercsegye szökik, egy görbén nőtt ágú vadrózsa feszkelte meg magát, s midőn a vándor ezt e zuhanást és a rózsaaágak ingását nézi, megcsalt szeme azt hiteti el vele, hogy a víz az iszonyú márványdarabot is ingatja.”

Itt hiányoznak olykor a helynevek, s Kazinczy megjegyzi, hogy „Aubert csak azt sem engedé meg, hogy tudassuk a helyek neveit. Így történt, hogy jegyzéseimben hézagok vannak.”⁴⁶ *Frankenmarkt* érintésével július 2-án *Reichenhall*-ba érkeztek, ott volt a szállásuk. Ez a kedves fürdőhely már Németországban fekszik. Ezután *Lofer*-en át *Waidring*-ba értek a rabok. Ezekben a városkákban ma is megtalálhatók a postafogadók, s feltételezhetően Kazinczy éppúgy láthatta ezeket az épületeket, mint a mai utazó.

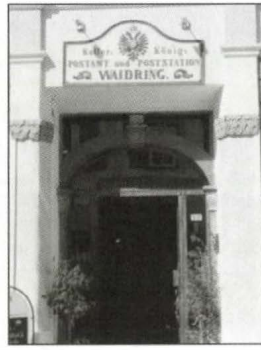
Tirolban járunk, feltűnik a Wilder Kaiser hatalmas vonulata, mely uralkodik a táj fölött. Kazinczy tévesen *Kitzpichel* helységnevet említ, valójában *Kiribichl* felé haladtak, *Söll*-ben szálltak meg, s közel volt már az út vége, rabságuk következő helyszíne, a *kufsteini Császár-torony*, amely fehérre meszelt falával messziről feltűnik, amikor betérünk a völgybe.



Bad-Reichenhall



Lofer

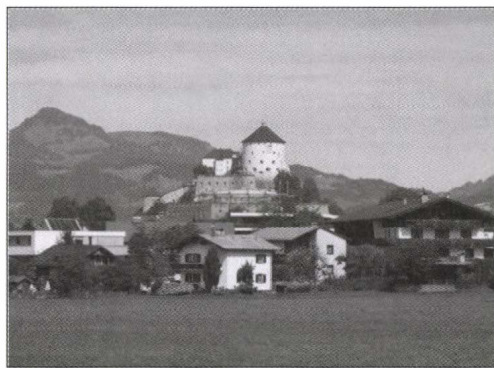


Waidring

⁴⁶ Ut. 84.



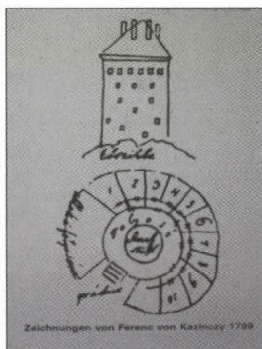
A Wilder Kaiser (Császárs-hegy) vonulata



A kufsteini várbörtön

Kufsteint I. Miksa császár 1504-ben szerezte meg, azóta tartozik Tirolhoz, Ausztriához. Az 1518 és 1522 között épült *Császárs-toronyban* előzőleg már Wesselényi Miklós (1785-1789) és Szentjóni Szabó László (1795) raboskodott; Kazinczyék 1799. július 6-án érkeztek oda. Ő feljegyzéseiben kitér megérkezésükre, a toronyhoz vezető lépcsők számában ellentmondás mutatkozik feljegyzéseiben. Mi a sikló kabinjában suhantunk fel, s később gyalogosan lefelé haladva próbáltuk a lépcsőket megszámlálni, (ami nem egyszerű feladat, hiszen a lépcsőket időnként lejtős utak szakítják meg), csak 303-ig jutottunk el a számolásban. Idézzük tehát Kazinczyt: „Éjfél vala midőn Kufsteinba érénk. A várba négyszázötvenkét grádics viszen, ha jól jegyzé meg Szulyovszky, s a státus foglyai ott egy toronyban tartatnak, mely tizenhárom rekeszeket foglal magában.”⁴⁷ Másutt részletesebben is szól: „A várba ötszáznegyvenkét grádics viszen fel, s nagyobb terheket kerékben tapodgálók vontatják fel, mert szekér oda nem megyen. Ablakom az országút felé nyílt és a Császárs-hegy felé, melynek rettenetes magasságú szirtes bércein búsan civódnak a fellegek. Kinézésem az országút egy kisdéd része a város kapuja felé, s a Császárs-hegyre, a külváros házaira, a Kálváriára, egy sötét sűrű fenyvesre, s a remeteházra a hegy egyik vápájában. A város harangjai muzsikazengésűek. A patak szélén egy juhar nőtt ki, nagy, mint egy kőrös vagy topolya, s szőlőmetszésű, hosszúnyelű leveleit játékosan ingatta a szél. Jónásnak nem ada több örömet a tök levele, mint nekem ez a szép juhar. Még bírom leveleit. Ablakomra nappal a sólyom üle fel s visítgatva hívá nőstényét; éjjel egy szirt-ürge jött megemészteni alamizsnámat. S azt be is szoktatám szobámba, ágyamba.”⁴⁸ A torony felső szintjén kialakított zárkákban helyezték el őket. „A kufsteini vár 13 foglyuka így osztatott ki. N° 1. senki, mert a szoba igen setét az ablak vastag fala amiatt. N° 2. Én. 3. Szlávi János, 4. Szmethanovics Károly. 5. Idegen rab. Bárá Behnelburg alhadnagy Brechainvillenél. No° 6. Hirgeist Ferenc. N° 7. Idegen. Hitman adjutans ugyanott. N° 8. Úza Pál. N° 9. Idegen. Carl Fourreau főhadnagy ugyanazon regimentnél melynél a két elsőbb. N° 10. Baranyai Mihály. N° 11. Újgyörgyi József. N° 12. Laczkovics László. N° 13. Szulyovszky Menyhárt, még szeptemberbe a Grimmel profosz házához költöztetett.”⁴⁹

⁴⁷ Ut. 84.⁴⁸ Pe. 367.⁴⁹ Ut. 87.



A Császár-torony felső szintjének előcsarnoka

Kazinczy rajza

Kilátás a cellájából

Kazinczy így írja le elhelyezésüket: „A dachstul (oszlop, mely a fedel közepét tartja) oly vastag, hogy három ember összefogott kézzel nehezen ölelhetné körül. Ez körül fut el a folyosó. Minden két szobának egy pitvara van. A szoba alacsony, az ablak nagyocská, s párkányát elérheti a térd. Az ablak falában nem csak vasrúd, hanem drótból font rostély is. A szoba ajtaja s a parányi kemence egészen elfogják a négy fal egyikét... A szoba ajtaja belülről vas pléhhel vala bevonva, s azon egy ablaklyuk, de amelyet kívülről mindég zárva tartottak. Holmit ezen adának be, mert az ajtó csak szombaton nyitattott meg a kapitány jelenlétében, míg a borbély a szenvedőt megberetválá, s a gyomorszék kiürítetett. ... Virradatkor kinézék ablakomon. Előttem meredezett az egekig a Kaiserberg. Alattam fekvék a külvároska, s leláttam az ország útjára. Gyönyörű lakás, de szabadnak.”⁵⁰

Cservenka kapitány lett itt a parancsnokuk, aki miután bekísérte Kazinczyt a cellájába, levétette róla a láncot, de figyelmeztette: „Ha nem viselkedik jól, ehhez a nagy kőgolyóhoz láncoltatom”. Kazinczy megnyugtatta: „Öt esztendő óta szenvedek, de előljáróimnak sohasem volt panasza ellenem.”⁵¹ Grimm Ignác volt a „főprofosz”, a börtönfelügyelő, Miller József a helyettese. Szulyovszkyt Grimmhez szállásolták el, s tőle kaphattak híreket a rabok. Kitalálták, hogy miképpen közölhetnek üzeneteket egymással: „Kopogva, vagy ha az nem lehet, egy gombostűvel lyukakat szúrván a nyomtatott könyvek lapjain keresztül, de egy lapra ne többet, mint négyet. ... Szulyovszky a híreket nekem a tőlem vett könyvbe beszurkálá, s ismét új könyveket kére; én pedig mihelyt vettem, felírtam a betűket kőtáblácskámra, akkor új lyukakat csináltam a könyv lapjaiba, elkopogtam társaimnak, s a kőtáblát letöröltem, hogy rajta ne veszítsek.”⁵² Grimm útján kapott Kazinczy hosszú idő múltán újra levelet édesanyjától 1800. május 22-én. Az író a saját költségére főzetett, s az étel felét „mindég azoknak küldém, akiknek pénzek elfogott. Grimm és Miller ezért engem e névvel neveztek: Der gute Herr.”⁵³

Május végén tanúi lehettek, hogy előbb tirolí, később magyar seregek gyülekeznek a városban, június végén ágyúdörgést hallottak; sejtették, hogy a napóleoni seregek közeledése kelt mozgást, riadalmat. S június 30-án megtudta, hogy elköltöztetik innen a foglyokat.

⁵⁰ Fn. 493–494.

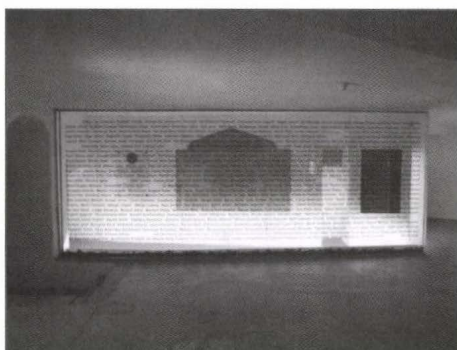
⁵¹ A párbeszéd németül folyt. Fn. 494.

⁵² Fn. 495–496.

⁵³ Fn. 497. Vagyis „a jó úriember”-nek nevezték.



Kazinczy új emléktáblája

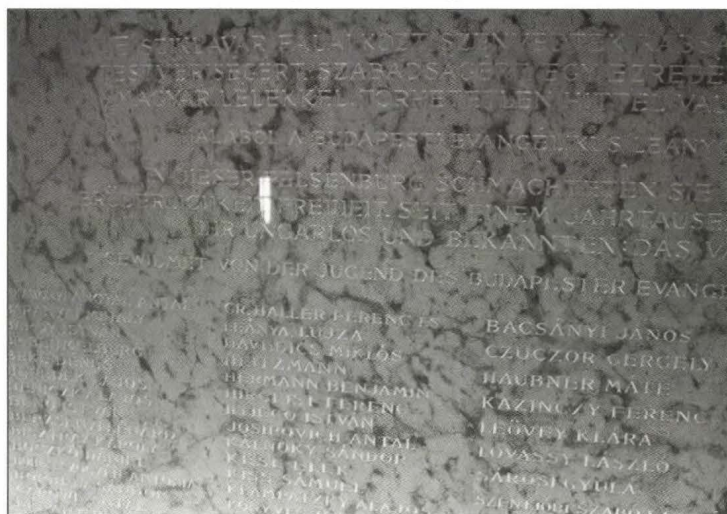


A régi táblák az üvegfal mögött



A zárka ajtaja

Kufstein régóta zárándokhelye a magyar turistáknak. Hiszen a jakobinusokon kívül itt szenvedett 1853 és 1856 között Teleki Blanka grófnő meg Leövey Klára, ugyancsak a szabadságharc bukása után Gaál György református lelkész, s 1859-től 1865-ig a híres betyár, Rózsa Sándor is. A Budapesti Evangélikus Leánygimnázium 1937-ben márványtáblát állított a Kufsteinben raboskodó magyarok nevével, mely eseményről dr. Martos Józsefné Sztrokay Piroska tanárnő 2002-ben érdekes könyvet tett közzé. Ez elé a gyönyörűen megformált, 6,5 q súlyú tábla elé újabban a múzeum vezetői egy hatalmas üvegtáblát helyeztek el, mely Batsányi meg a lengyel foglyok emléktábláját is előzi, rajta az itt szenvedő, sok nemzetiségű rabok nevével. Nem valami barátságos tett volt ennek idehelyezése, bár az üveggel, a megvilágítással igyekeztek a háttérbe szorított korábbi emlékjeleket megtekinthetővé tenni, s a földön elhelyezett rózsasorral az elismerést kifejezni. Közel hajolva az üveghez, el tudjuk olvasni a régi táblák szövegét:



Idén, Kazinczy születésének 250. évfordulója alkalmából a magyar Oktatási és Kulturális Minisztérium új, kétnyelvű márvány emléktáblát helyezett el az egyik zárka bejáratánál, ezen helyeztük el mi is koszorúnkat. Mellette gipszszobor áll, amely megtévesztheti a felületes látogatót, azt hiheti, hogy Kazinczyt ábrázolja, holott az Augustus császár mellszobra, mely

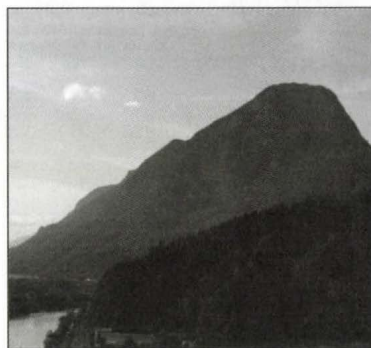
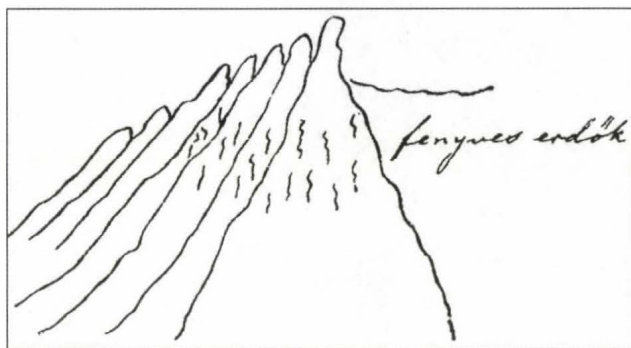
az egyik zárkában berendezett, római kori emlékeket bemutató kiállításához tartozik. Egy másik cellában a magyar jakobinusokra emlékeztető tablót helyeztek el, egy harmadikban pedig magyar és német nyelven filmet vetítenek Kufstein magyar vonatkozásairól. Az



A magyar jakobinusokra emlékeztető cellák a kufsteini várbörtönben

1999-ben készült filmen Juhász László történész foglalja össze a legfontosabb ismereteket, s szól arról is, hogy kutatásai során Náday Károly további 26 rab nevét tárta föl, akik az 1937-ben elhelyezett emléktáblán nem szerepelnek.

A múzeum szakemberei és a kihelyezett magyarázó tábla szerint Kazinczy a 3-as számú cellában raboskodott, holott az író egyértelműen megírta, hogy őt a 2-es zárkában helyezték el; úgy látszik a Fogságom naplóját mint történelmi forrást nemcsak Brnóban, hanem itt is mellőzik. Azt is tudjuk, hogy távozásuk előtt ajtaja vas pléhére bekarcolta: „FRANC. KAZINCZY HUNGARUS a VI. Jul 1799 ad 30 Junii 1800”.⁵⁴ Sajnos ezt a bekarcolást hiába kerestük, nincs nyoma az ajtón, bizonyára kicserélték már azt időközben. Majd engedélyt kért, hogy átmehessen a már szabadult Baranyai Mihály 10-es számú zárkájába, hogy onnan „a P. hegyet láthassam s lerajzolhassam... Imhol a hegy, mint egy óriási pyamis merő fejer sziklából s főveny iszapból, a kék színnek véghetetlen nüanszaiban. A hegy aljában sok apró falvak. Alatta az út Innsbruck felé.”⁵⁵ Balázs unokám lefényképezte a látványt, amely Kazinczy elé tárult onnan a Pending 1563 m-es csúcsára, s azt idetesszük az író rajza mellé:

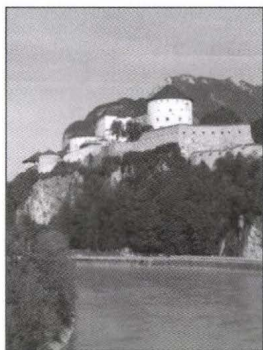


Kazinczy benézett még az 5-ös cellába is, ahol annak idején Wesselényi szenvedett, „ablakából vad és nem szép alakú hegyoldalra vala a kinézés.”⁵⁶ 1800. június 30-án hagyták el

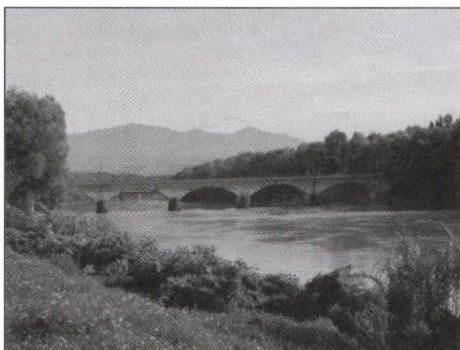
⁵⁴ Fn. 500.

⁵⁵ Fn. 501.

⁵⁶ Fn. 502.



Az Inn folyó Kufstein alatt



Rosenheim az Inn partján



Traunstein

Kufsteint, Bastendorf Ferenc főhadnagyrá bízta a foglyokat. „Szulyovszky, én, Laczkovics László, Szláv, Úza, Hirgeist Ferenc és Szmethanovics Károly együtt indulánk le a várból – emlékezik Kazinczy. – A nép összecsdült látásunkra. Még nem tudtuk, merre visznek. Úgy hittük, Innsbruck felé, mert seregeink visszavonulása s az álgúzás tegnap azt mutaták, hogy München körül győze a francia sereg. Leérvén a hegyen, meglátánk a hajót a hídnál. Sokáig állánk ott s nem tudánk megfogni, miért nem indulunk. Nem képzelhetni, mely gyönyörűségek vártak itt reánk. Hajónk nyílsebességgel repüle el az Inn szélén álló egyes fenyekek mellett; amott a szenvedés foka, s a gyönyörű hegyek, felettük sáfrányszínben a régen nem látott ég. Nemezisz minden rosszért jót, minden jóért rosszat hoz reánk; boldog, akire sok kedvest a nem sok rosszért!”⁵⁷ A Pályám emlékezetében is fölelevenítette a jelenetet: „Két órákor délután indulánk, s fedeles hajónk az Inn vizén repüle, mint a nyíl. Gyönyörű vala a nap, s még gyönyörűbb estvéje. Az eget krókusz szín borította el, s minél inkább távozánk a gondfoktól, annál inkább szelídüle s a tágasula a környék.”⁵⁸

Rosenheim mellett, az Inn jobb partján kikötöttek, ott a fogadóban éjszakáztak, másnap szekereken indultak tovább, s harmadnap estére *Traunstein*-ba értek. „Alig virradt, midőn forsponton menénk Salzburg felé két felette nagy termetű lovakon.”⁵⁹ Kazinczy engedélyt kért, hogy egy szakaszon gyalog mehessen. Velük volt egy fogoly francia generális, Fiorella Antal, akivel Kazinczy összebarátkozott. Július 2-án *Teisendorf*-ba értek, ahol hemzsegett a nép, s Bastendorf főhadnagy „mindnyájunkat külön mindenre kért, ami szent, hogy az ide összetódult Condé-sereg emigráns franciáival szónak ne credjünk, mert ha megsejtik, hogy mi republikánus gondolkozásunkért szenvedjük a fogságot, megtörténhetik, hogy tűzbe jönnek s erőszakra fakadnak.”⁶⁰ Azután *Salzburg*-ba tértek be. „A város alatt foly a zöldvizű Salza. Bavária felé lapály, keletre és dél felé hegyek, melyeknek bérceit várromok koronázzák. Mi heten és a két idegen együtt menénk ki sétálni; az estve szépsége s a tündértáj kicsala szobáinkból. Én, aki mindenütt lesém a kertet, nyitva levén egy kertajtót, kitermem társaimat, jöjjenek be itt. ... A kert nem nagy, Salzburg körül becses a föld; de szép.”⁶¹

⁵⁷ Ut. 88.⁵⁸ Pe. 370.⁵⁹ Pe. 370.⁶⁰ Fn. 506.⁶¹ Pe. 372.



Teisendorf



Salzburg és a Salza folyó



Neumarkt am Wallersee

Július 3-án Kazinczyék *Neumarkton* ebédeltek, s kis sétát tettek az utcán. Ott „két salzburgi menyecske megpillantá az ifjú és szép Hördét, s felkiált: - Az Istenért, tiszt úr, csináljon oly szép fiút nekünk, mint maga! - Hörde elpirult, s szidta őket.”⁶² Éjszakára *Frankenmarkban* Weichl fogadósnál szálltak meg. Mint mindenütt, ebben a 3500 lakosú felső-ausztriai kisvárosban is kerestük a fogadót, s boldogan fedeztük fel az egyik barátságos épületen a feliratot és a cégért: „Gasthaus-Weissl”. (Lásd képünkön balra!) Lám, az osztrákoknál jó 200 év múltán is megtalálhatók az apáról fiúra öröklődő vendéglátóhelyek!



Szép tájon gurult velünk a gépkocsink, s bár aznap délelőtt eső kísért bennünket, megcsodáltuk a hegyeket, dombokat. Kazinczyék *Vöcklabruckban* ebédeltek, *Schwanenstadtban* éjszakáztak, másnap, július 5-én pedig *Wels* érintésével estére *Linzbe* értek, csak 7-én haladtak tovább. Ott nem tudjuk pontosan helyhez kötni tartózkodásukat; előbb egy kaszárnyába vitték őket, onnan azonban a sok bolha miatt átmentek az egyik fogadóba. Itt tudták meg, hogy útjuk Prága felé vezet tovább. Kazinczy Gotsch professzortól megkapta Schneider nagy lexikonát és Cicero leveleit. Azután *Gallneukirchenben* álltak meg éjszakára, *Neumarktban* ebédeltek, *Freistadtban* háltak, egy napot pihentek, megfürödtek, és „teátrumba vive el bennünket az egyik idegen”.⁶³ Freistadtban mi találtunk is egy régi fürdőházat. Vajon ebben jártak Kazinczyék?

⁶² Fn. 509.

⁶³ Pe. 372.



Vöcklabruck



Schwanenstadt, fogadó



Freistadt, fürdőház



Neumarkt am Mühlkreis



Kaplice



České Budejovice

Július 10-éről azt jegyzi föl Kazinczy, hogy „a legforróbb melegségben értünk be reggeli kilenckor” *Kaplic*ba. Már cseh földön járnak, járunk, hamarosan *České Budejovice* piacterén állnak meg, amelyről az író följegyzí: „Budweisnek százhatvannégy lépésnyi piaca van négyszögben, s a lapályon fekvő várost olasznyír spallér fogja körül.” Az útikönyv szerint minden oldalán 133 m hosszú a főté, melyet árkaos polgárházak öveznek, sok köztük a régi, s az 1577-ben épült Fekete-torony (képünkön) 72 m magas. Kazinczy azt írja: „Mind mi, mind tisztjeink azt óhajtanánk, hogy útunk tartson kiszabadulásunkig, mert fogolynak jobb utazni, mint zárva lenni. Valahol tehát múlatni akaránk, egyikünk magát mindjárt beteggé tette. Az én lábam megdagadt, úgy hogy nem vonhaték csizmát.”⁶⁴ Másfél nap alatt készítette hát itt magának egy cipőt. *Wesseliben* (Veseli nad Lužnici) a postaházban pihentek meg, s nekünk itt sikerült az információs iroda munkatársnőjének segítségével azonosítanunk ezt a főtéren álló, jó állapotú, földszintes épületet; ma zeneiskola van benne.

Július 14-én ebédre *Tábor*ba értek, s ott maradtak éjszakára is. Kazinczy, úgy látszik, ismerte a város huszita múltját, mert följegyezte: „Tábor. Lacenie Sztulik.”⁶⁵ Az éhezők asztalára való utalás lehet ez; hiszen a közösségi étkezésre szolgáló néhány kőasztal még most is látható a főtéren. Itt mi is megpihentünk; elállt az egész délelőtt zuhogó eső, s ha nem is a

⁶⁴ Fn. 532.

⁶⁵ Ut. 94.



Wesseli: az egykori postaház



Kőasztal Táborban



Woditz: ferences temető

kőasztalnál, de annak közelében leülve fogyasztottuk el szerény ebédünket; 40 koronát fizettünk a kolbászáért, 28-at a sörért. Kazinczy azt írja: „A külvárosban szállánk meg, s társaim biliárdozni menének a városba, én a Schneider lexikonát hajtogatám össze, hogy a könyvkötő hamarabb elkészülhessen a munkával.”⁶⁶



Woditz (Votice) volt a következő állomás, amelyről Kazinczy ennyit jegyzett fel sietve: „Franciskánusok. Gróf Wrybyné sírja.”⁶⁷ Meg is találtuk a ferencesek egykori kolostorát, s átel-lenben, nem messze tőle a temetőt is. Nem tudom, miért tartotta az író nevezetesen az említett síremléket, mégis örültünk, hogy ma is látható. Foszladozó cseh nyelvű felirat utal a kulturális örökségre. Igen gyöngye szláv nyelvtudással olyasmit olvasok ki a szövegből, hogy Marie Frantiska z Vrtby 1658-ban ferences szerzeteseket küldött el Jeruzsálembe, hogy mérjék fel a szent sírt, s azt itt 1688-ban felépíttette. A kapuzaton ott van a hölgy címere 1685-ös évszámmal.

Július 17-én és 18-án *Beneschauban* (Benešov) időzött a rabok csoportja, innen kíséri át Kazinczyt az uradalom orvosa, Rotter *Konopischba* (Konopište), hogy a híres várkastélyt és kertjét megtekintse. Mi most nem akkori formájában láthatjuk az épületet, mert Ferenc Ferdinánd trónörökös 1887-ben fényűzően átalakíttatta; hatalmas parkja ma is igen látványos. *Jeszenicen* (Jesenice) egy parasztházban szálltak meg, s július 20-án estefelé érkeztek *Prágába*. Itt megálltak a városkapunál, majd egy kaszárnnyában aludtak „de másnap reggel megfordúla útunk, amerre ide jövénk, 22-dikben ismét *Táborban* valánk, ebéd után”.⁶⁸

Nem is értjük, miért tették ezt a hatalmas kitérőt; a döntést hozók elbizonytalanodását látjuk benne. A francia csapatok előrenyomulása miatt keletebbre kívánták szállítani a foglyokat, bár először bizonyára óvakodtak attól, hogy magyar földön őrizzék őket.

⁶⁶ Pe. 373.

⁶⁷ Ut. 93.

⁶⁸ Pe. 374.



Konopisch parkja



Beneschau főtere



A prágai városkapu

Richard Pražák professzortól tudom, hogy Kazinczy Prágában találkozott Zechenter Antallal, a cs. és kir. prágai főhaditanács fogalmazójával, erről azonban – név szerint – Kazinczy úti beszámolóiban nem esik szó. Bizonyára ő volt az a rokonszenves titkár, aki a rabokat összeírta, s Kazinczyéknak megsúgta: „Meg fogják látni a kedves Magyarországot.”⁶⁹ 21-én már *Miltschin*ben (Miličín) szálltak meg, majd *Wittingau* (Treboň) következett. Ide igen későn érkeztek, s az író csak annyit jegyez fel: „Magos szoba.”⁷⁰ Ez nem sok támpontot ad annak, aki a Kazinczy által látogatott helyeket meg akarja keresni. Mint ahogyan *Schrems*ről is csak annyit tudunk meg, hogy ott „a bárónak jó ízléssel dekorált háza” van.⁷¹ *Allentsteig*ben megszállhattak, *Geföll*ben (Gföhl) ebédeltek, épp marhavásár volt aznap a főtéren, majd *Stein*ban háltak legközelebb.



A miltschini templom



Treboň hangulatos főtere



Schrems

Kazinczy önéletrajzában így idézi fel a hazai földre érkezés élményét: „25-dikben *Krems*ben hálánk, s másnap a Dunán indulánk el, jobbra hagyván a császári város tornyait, minek utána az ellenkező szelek miatt másnap délig Uferhausban heverénk, estvefelé 26-dikban meglátánk *Dévény* romját és *Pozsony* tornyait. Úza és a Nini testvére mellettem állának a hajó orrában, s levont süvegekkel, felsikoltva üdvözlénk a hon szent vidékét. A hajó

⁶⁹ Fn. 516.

⁷⁰ Ut. 94.

⁷¹ Ut. 94.



Gföhl



Dévény



Pozsony

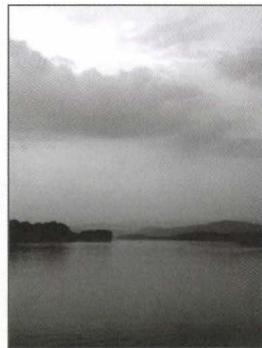
kikötött, s kiszökellénk a hajóból. Megcsókolám jobbom ujját, s csókomat úgy nyomtam az anyaföldre. *Patria, te teneo!* (Öllelek, hazám!)”⁷² Legközelebb a Szigetközben, *Ásvány* mellett (Ásványráró) kötöttek ki, majd *Komárom* következett, az éjszakát pedig *Dunaalmán*son töltötték. Július 29-én érkeztek a hajóval *Vácra*, ahol megszálltak, s ahol Kazinczy kérte társait, „jöjjenek velük a püspöki templomba; Magyarországnak annál szebb temploma nincs.”⁷³ Bár a székesegyház építését Eszterházy Károly püspök kezdeményezte, utóda, Migazzi Krisztof az olasz Isidore Canavale-t kérte fel, hogy a már 1761-ben lerakott alapokra tervezzen egy az eredeténél szerényebb templomot. 1772-ben szentelték fel a 34 m széles, 72 m hosszú székesegyházat, melynek kupolája 55 m magas, tornyai 38 m-re emelkednek.



A Duna Ásválynál



A váci székesegyház



Este a váci Dunán

A hajó egészen *Pestig* úszott le a foglyokkal, s a *Margitszigeten* kötött ki. Kazinczy itt megfürdött a Dunában, majd alkalmuk volt találkozni fogolytársának, Hirgeist Ferencnek gyönyörű, 17 éves húgával, Ninivel. Ebéd közben tudták meg, hogy Munkácsra viszik őket. Szekerekre ültek, s induláskor egy generális figyelmeztette a foglyokat, hogy hazai földön se adjanak okot a panasza, ne váljanak méltatlanná az uralkodó kegyére. Sőt azt is hozzátette, hogy a békét hamarosan megkötik, s azután szabadok lesznek. *Soroksáron, Kerepesen* át ha-

⁷² Pe. 374.

⁷³ Fn. 520.



A gödöllői út



A hatvani egykori serfőzőház



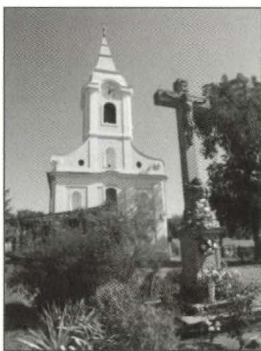
A Jászkürt Fogadó

ladtak, *Gödöllőn* ebédeltek, *Bagon* háltak meg. Kazinczynak sikerült a plébános által üzenetet küldeni Aszódra báró Podmaniczky Lászlónénak, s a báróné leányával eléjük jött, hogy találkozzék Kazinczyval, s híreket hozzon neki az atyafiságáról. Ma nehéz itthon rálelni azokra az épületekre, amelyekben Kazinczy 1800 nyarán, útban Munkács felé megfordulhatott. De Hatvanban az egykori serfőzőház, a mai múzeum épülete, Jászberényben az 1750 körül épült Jászkürt Fogadó számításba vehető mint korabeli szálláshely.

Augusztus 4-én *Jászapátiban* (talán a ma könyvtárként szolgáló egykori községházánál), másnap *Erdőtelken* álltak meg éjszakára. Itt Kőszeghy György katolikus plébános látta vendégül vacsorán Kazinczyt, Hirgeistet és Smetanovicsot. „Az öreg kiteve magáért – jegyzi meg Kazinczy –, de minket inkább táplált, amit hallánk, mint amit evénk. Társaim a szomszéd szobában jól aludtak, s a pap és én egész éjjel nem hunytuk be szemünket.”⁷⁴ Egy Cicero-művet hozott el a plébánostól ajándékkul. Útjuk *Szihalom*, *Mezőkeresztes*, *Köröm* községeken át vezetett Szerencsre. Kazinczy azt írja: „Keresztesnél, Borsodban, már látni a tokaji hegyet. Tudtam azt, s alig vártam, hogy a házak közül kiléphessünk, s érzésimet semmi szó nem festi.”⁷⁵ Az író szemében a tokaji hegy az otthoni, hegyaljai táj jelképe volt, hiszen a Kufsteinből való szabadulásra emlékezve *Az Inn hátán* című versében is hasonlóképpen em-



A jászapáti könyvtár



Az erdőtelki templom



A tokaji városháza

⁷⁴ Pe. 380.⁷⁵ Pe. 381.



Már látszik a tokaji Kopasz-hegy



Kótaj



Út a Nyírségben

líti: „Haj, de hol a haza még, hol még Tokaj?” Mi hiába meresztgettük szemünket, csak Köröm után láttuk meg a tokaji Kopasz-hegyet. Augusztus 10-én délre értek Tokajba. „Ömlött a nép látásunkra, s szobánk eltölt gyümölcscsel, süteménnyel, borral”, emlékezik Kazinczy. A városházára vitték őket, s Klára húga lépett be hozzájuk, akit Kazinczy értesíteni tudott útjukról, de alig ismerték meg egymást. „Ennyit változtata rajtunk hat esztendő, hogy egymásra nem ismerheténk.”⁷⁶ Ottmaradtak másnapra is, s az író följegyezte: „orvossággal éltem”.⁷⁷ 12-én átkeltek a Tiszán, s *Rakamaznál Kótaj* felé fordultak, ahol „Ibrányi Károlyné asszony kérete, szálljunk oda.”⁷⁸ Mi most felújítva, rendbe téve, de még bútorozatlanul találtuk az egykori kótaji kúriát, amelyet az 1740-es években Ibrányi András huszárezredes építtetett. Itt érte el Kazinczyt édesanyja küldönce, hogy *Bogdányban* várja már elsőszülött fiát. S augusztus 14-én találkoztak is sok-sok év után. Eljött József öccse is, s *Csarodáig* együtt utaztak a rabokkal. Meghaltak közben *Nyírkárszon*, majd pedig *Vásárosnaményban* Lónyai László kúriájában. Mint megtudjuk: „az anyám consiliarius beregi első alispán Lónyai László úrnál házában szállott, s harmadnapig vendégele a más kamarájából, mert sem a consiliarius, sem az asszony, sem gyermekei nem valának a háznál.”⁷⁹ A szépen felújított kúria ma a Beregi Múzeumnak ad otthont, s látványos kiállításokkal várja a látogatókat:

⁷⁶ Pe. 381.⁷⁷ Ut. 94.⁷⁸ Fn. 526.⁷⁹ Fn. 527.



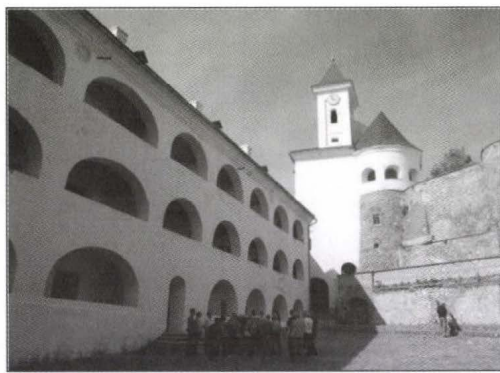
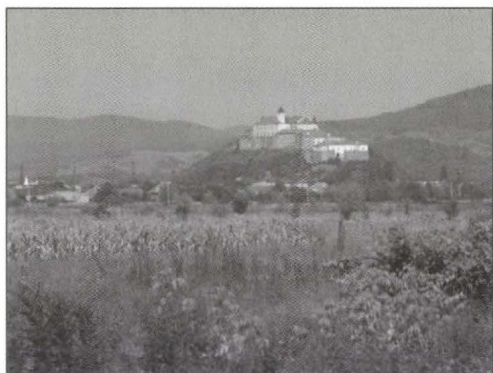
A beregszászi Kazinczy-emléktábla az egykori szálloda falán

A munkácsi turul

1800. augusztus 20-án éjszakára a foglyok *Beregszászra* értek. Nekünk az ukrán határon Beregsuránynál másfél órát kellett várakoznunk, hogy átjuthassunk (visszafelé ugyancsak). Kissé lehangolt bennünket a szegénység sokféle jele. A beregszászi vendégfogadó (amelynek egy részében ma az Illyés Gyula Nemzeti Színház működik, s amelyen Kazinczyén kívül Petőfi emléktábláját is elhelyezték), az egykori törvényszék, (amely most a magyar főiskola otthona), elhanyagoltan, omladozó vakolattal riasztja a látogatót. A református templom részben megújult, s előbb-utóbb bizonyára a többi épület felújítására is sor kerül ebben a jelentős részben magyarok lakta városkában. Kazinczy azt jegyezte föl: „Beregszászon orvossággal éltem. Gyűltek a vásárra az emberek, s megtudván, kik vagyunk, tolakodék minden hozzánk, s hozá ajándékát; egy kosár körtvélyt, szilvát, diót, főtt vagy sült kukoricát.”⁸⁰ Az alispán is küldetett nekik tokaji bort, kenyeret, sódart, füstölt nyelvet, piskótát, édességeket, gyümölcsöt, sőt a katonáknak két eleven birkát is. Egy ismeretlen ember két forintot adott Kazinczy kezébe, aki ezekkel a szavakkal fogadta el a gesztust: „ezt a pénzt soha el nem költöm. Örömmel, sőt kevélykedve fogadom el az úr alamizsnáját. Engedje Isten, hogy ha kiszabadulok, megérdemelhessem.”⁸¹ 23-án déltájban a Munkács előtti utolsó állomásukra, *Gátra* érkeztek. Nem találtuk meg az egykori fogadót, amelyről az író azt jegyezte föl: „A fogadó szobácskája mocskos volt és szűk, s a napok, az éjszakák szépek. Kinn vettetésnk meg ágyainkat a gyepen.”⁸²

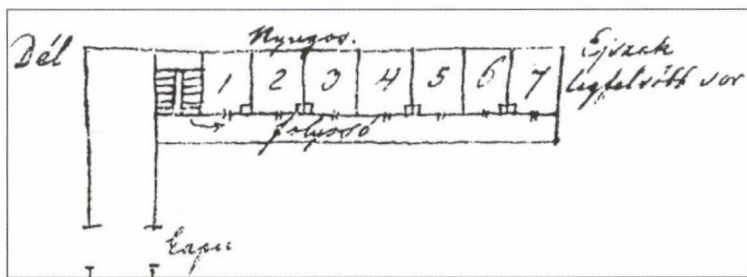
A *Munkácsra* érkezést önéletrajzában így festi le: „Augusztus 25-dike vala a nap, melyben éjjel, lobogó ég alatt beérénk. Rettenetes éj! És mégis kegyes egyszersmind és biztató. Sorsunkhoz éppen ilyen ille. Egyik tűz nyomban követé a másikat; ége fejünk felett az ég, keletről, délről, nyugatról, északról. De a villám nem jöve szikrázásokkal, csattanásokkal, dörgésekkel. Szelíden lobbana fel előttünk, felvilágosítá az éj sötétét, s élesztő hitet serkengete lelkeinkbe, hogy az a bölcs hatalom, melyet senki nem ismer, de amelyhez minden jó a szeretet, tisztelet, hála, bizakodás érzésével vonszatik, szeret bennünket, s szeret, még mikor haragszani látszik is.”⁸³ Majd: „általadának a munkácsi vár kommandánsának...

⁸⁰ Ut. 90.⁸¹ Fn. 528.⁸² Fn. 528.⁸³ Pe. 384.



A munkácsi vár az országút felől s az ún. középső vár, ahol a jakobinusokat fogva tartották

A munkácsi várnak némely foglyukai már el voltak foglalva régtől fogva itt szenvedőkkel, és így bennünket nem lehetett egymás mellé szállítani.⁸⁴ A hegyen épült vár, melyet 1782-ben börtönné alakítottak át, már messziről feltűnik az utazónak. Az utóbbi években lendületes helyreállítási munkák folytak ezen a magyarok által szívesen látogatott emlékhelyen, melyhez Zrínyi Ilona és a gyermek II. Rákóczi Ferenc emléke mellett Kazinczyék rabsága, Petőfi látogatása fűződik, s ezekről ott méltó módon meg is emlékeznek.



Kazinczy leírta, lerajzolta elhelyezését: „Az országlás foglyainak külön épületek van, három sor ablakkal. Mindenik sorban hét szoba. ... A felső sorban no 1. Dr. Menz, Bécsből; 2.

Hackl, szerencse kerek; 3. Úza Pál; 4. én; 5. Bárá Riedele András Miklós oberstlieutenant, nevelője a mostan császárnak az exjeuzsita bécsi hercegekkel, gróf Hohenwarth Sigmondal; 6. Moguntiai consiliarius Rill; 7. Ruzsicskay György cseh híres muzsik.⁸⁵ Itt Kiesewetter volt a börtönfelügyelő (profosz), és Lissze a helyettese. „Gyomorszékeinket rabok üríték ki s ők fűtöttek. A mosdóvizet reggel, a fölöstömet és az ebédet, vacsorát a profosz szolgálója hordta be. Attól az ajtón által vehetünk híreket, s társainkról izenetekeket.”⁸⁶ Leírja Kazinczy, hogy cellája falaira öt képet festett egy pénzhamisításért elítélt fogoly, aki festéknek rozsdát, ecsetnek seprőből tört vesszőt használt. Különösen a Madonna-kép tetszett az írónak, aki lelkiállapotáról így nyilatkozott: „Az új helyre átvitt fogoly egy ideig meg nem szólal, mint az új kalitkába zárt madár. Irtóztató dolog emberek társaságából kikapattatni s elevenen eltemettetni.”⁸⁷

⁸⁴ É.É. 185.

⁸⁵ Fn. 529.

⁸⁶ Fn. 529-530.

⁸⁷ Fn. 530



Kazinczy emléktáblája



Kazinczyék börtöne



A börtönfolyosó

Kazinczy raboskodásának itteni, a váron belüli helyszínét semmi sem jelzi. Emléktábláját a felső vár egyik folyosóján helyezték el, távol egykori cellájától. Leírása, rajza alapján azonban sikerült egyértelműen azonosítanunk rabsága utolsó esztendejének szobácskáját. Rajzán látszik, hogy ablaka nyugat felé nézett, keletről a nyitott folyosóról nyíltak az ajtók. A középső vár nyugati szárnyának a fenti felvételen jól látszik a három sorban sorakozó hét ablak; Kazinczyé a felső soron a középső volt. Ez az épületrész még felújításra vár, nem nyitották meg a látogatók előtt. Ezért nem tudtunk Kazinczy zárkájába belépni, ablakán kitekinteni. Pedig az eléje táruolt látványt lerajzolta, leírta: „Felmásztam asztalomra, székemre, s onnan néztem a lemenő napot, s az újhelyi, regmeci, mikóházi hegyeket, hol anyám lakik. (A Hallgató nevű hegy Munkácsra igen jól kilátszott, mint az újhelyiek is.)”⁸⁸ Mi az egyik



bástyáról széttekintve kerestük az újhelyi hegyek látványát, de nem lehettünk benne biztosak, hogy azokat látjuk. A rab írónak azonban kedves vigaszt nyújthatott a látvány, az ott-hon közelsége.

A magányt úgy próbálták oldani, hogy a falat kopogtatva

teremtettek kapcsolatot a szomszédal; így „ismerkedett meg”, latinul „társalkodva” Kazinczy az 5. számú zárkában raboskodó Riedele Andrással. Gyógyíttatni is kellett magát, mert útközben rühöt kapott; orvost hívtak hozzá Ungvárról, aki meghagyta, hogy nyissák ki az ablak üvegtábláját meg a külső ajtót, illetve a belsőnek a kis nyílását, hogy tisztább levegőhöz jusson. Kazinczy aztán ezen a nyíláson, amely az étkek és az ital beadására szolgált, kibújt, s lábujjhegyen sorra járta társait. Etette is őket, köztük Riedelét; az anyjától kapott pénzből ugyanis főzethetett magának, s ez Kiesewetternek is jó üzlet volt. Rendszeresen kímáskodott, „s kijárkálásaim, s az a szép öröm, hogy négy krajcárjával sanyargatott társaimat jobb főzésű s drágább étkekkel tarthatám, negyedik hónapig folytak.”⁸⁹ 1801. június 26-án

⁸⁸ Ut. 90.

⁸⁹ Fn. 536.



Kazinczyék börtöne és kilátása

azonban a profószt meglátta Kazinczyt a folyosón. Kellemetlen helyzet volt, mert ekkor már a szabadulásnak híre járt, s a szabályok megszegése miatt büntetésre számíthatott. A börtönparancsnok szíve azonban megesett rajta, s nem tett jelentést az esetről. Kazinczy megjedte ugyan, de nem bánta meg tettét: „De hogy társaim nyomorúságokon enyhítettem, azt nem bántam volna meg, ha gyönyörű tettem miatt, bár az sokba nem került, vesznem kellett volna is. Nyomorult ember, aki nem érzi, hogy a mártírok csendesén várhaták a bizonyos halált.”⁹⁰

Azt is megtudjuk Kazinczytól, hogy szerelmes levelek írásával oldani igyekezett magányát. Egyik sétája alkalmából pillantott meg egy a várból a városba lemenő csinos leánykát. Megtalálta a módját, miként lépjen kapcsolatba vele: „Tintaspeciést és papírosat hoztam magammal, s volt mivel és mire írnom. Gyomorszékünkben bödön állott, nem fazék; s amidőn azt kiürítve, megmosva felhozák, én a levelet a bödön aljára spárgáztam. Az azt kiürítő rab kivitte, magához vette, s szeretője által, ki a profósznak áll a szolgálatjában, a szép leányhoz megvitte.”⁹¹ A levélhordó rab, Franz (Plezenszky Ferenc) szabadulása után fölkereste az író, aki Széphalmon szolgálatába fogadta őt. Meglopta ugyan kamaráját, el is kellett csapnia közben, végül bizonyára mégis megengyhült Franz iránt, aki a tűzbe ment volna Kazinczyért. Most ott nyugszik gazdája sírjának közelében.

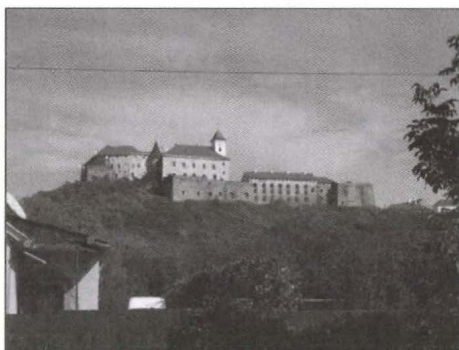
Szulyovszky Menyhértet már június 4-én szabadon engedték, aztán eleresztették Laczkovicsot és Szmethanovicsot is. Kazinczy napról napra összecsomagolva várta a szabadulás óráját. Végre 1801. június 28-áról ezt jegyezhetette föl: „Vasárnap volt és postanap. Mivel Szulyovszky eleresztetett, minden postanap tökéletesen fel valék öltözve, kofferem, párnaszákom egészen elpakolva. Inkább kiszedem, mondám, ha nem jó a parancsolat, mint hogy azonnal ne mehessek. Június 4-dike olta sokszor bepakoltam reggel az ágyat, este sokszor kiszedtem.”⁹² Önéletrajzában így örökítette meg a pillanatot: „Patra léptem, kétezer-háromszáznolcvanhét napi hányattatásaim után. ... Veszedelemes időkben a gondolatlanság annyi, mint a véték.”⁹³ „Magyar mentembe öltözve menék, táncolva le a grádicson, repülve

⁹⁰ Fn. 538.

⁹¹ Fn. 540-541.

⁹² Éé. 193.

⁹³ Pe. 384.



Képek a munkácsi várról

végig az udvarkán, futva fel a felsőbb vár felé. Vasárnap volt; a nép gyűlé misére. Mely öröm nekem, mely öröm nekik! ... Mint az istállóból kiszabadult csikó, úgy futottam be a réteket, melyek a vár alatt nyugotra fekszenek.”⁹⁴ „Szmethanoviccsal Trautelnál háltam s vacsoráltam. 29dben elhagyám Munkácsot...” „Éjtszakára Pálócra értünk. Gróf Barkóczy János nem vala ott, és így a fogadóban háltunk. Ungváron meglátogatánk a püspököt...”⁹⁵ 30-án Berettőn benézett Kazinczy Andráshoz, s július elsején ért haza Regmecre. „Szótlanul estem a szegény anyám karjai közé a Hericz-ház pitvarában. Még akkor annak a résznek birtokában valánk, s az anyám ott lakott. László testvérem ... a kis házban, hol könyveim állottak, fekvé várt, és öltözetlenül az ágyban. Úgy köszöntött, hogy rám se néze.”⁹⁶ Öccse magatartása előre vetítette, hogy a kiszabadulás nem hoz gondtalan életet számára, hogy itthon is meg kell majd küzdenie egyéni boldogságáért, boldogulásáért.

Kazinczy László azért neheztelt bátyjára, mert a Martinovics-pörbe keveredve veszélyeztette az ő katonai karrierjét. Sokáig nem is tett semmit bátyja érdekében, pedig édesanyja és a rokonság – pénzálldozatoktól sem visszariadva – sokat fáradoztak Ferenc kiszabadításán, s Zemplén vármegye is támogatta törekvésüket. Végül azonban László anyja unszolására 1801. április 14-én mégis megírta a királynak szóló folyamodványát, amelynek hatására a kancellária foglalkozott a kéréssel, s a király felkérte József nádort, hogy tegyen javaslatot arra, mely foglyokat lehet szabadon eresztetni. Tehát a folyamodvány eredményes volt. Az írónak szabadulásakor értésére adták, hogy magatartását figyelemmel fogják kísérni, s a „múlt-ról beszélni óvakodjék”.⁹⁷ Ez is közrejátszhatott abban, hogy a *Fogságom naplója* csak jóval halála után jelenhetett meg nyomtatásban.

Fogsága éveiről érdemes ideírni Kazinczy néhány feljegyzését.

„Rabságom időm 2387 napig tartott (6 év 179 nap). 1799 nap és éjjel láncon voltam.”⁹⁸

„Kétezerháromszáznolcvanhét napig tartott fogságom alatt – 14d december 1794 óta 1801nek 28k júniusáig – nem volt soha szabad írószerszámot tartanunk. Egyedül Budán

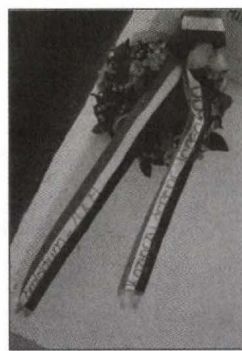
⁹⁴ Fn. 538-539.

⁹⁵ Éé. 195-196.

⁹⁶ Éé. 199.

⁹⁷ Lásd Váczy János jegyzeteit: KazLev. II. k. 593-596.

⁹⁸ Ut. 79.



nézték el azt, hogy ínségünknek ezt az enyhülést adjuk, midőn két rabtársunk fejek vétele után azok, akiktől függünk, az emberiség mozdulásait kezdték érzeni.”⁹⁹

„Fogságom egész ideje alatt... nem vala papirosunk, nem tintánk, hanemha lopva. Budán 1795. csokoládét hozaték, nem a csokoláda, hanem a papirosa miatt, hogy egy ruhámban maradt gombostűvel rászurkálhassam verseimet, amit csinálok.”¹⁰⁰

Igen-igen tanulságos volt a fogságba hurcolt Kazinczy útját követni. Látni, hogy milyen úti élményekben, börtönbeli körülményekben volt része, s emlékezéseit, feljegyzéseit olvasva lelki erejét megtapasztalni. Talán sikerül egyszer részletesebben is leírni, még több képen bemutatni, milyen tapasztalatokhoz vezet egy ilyen zarándokút. A brünni, a kufsteini és a munkácsi emléktáblán elhelyezett koszorúink, nemzeti színű szalagjaink nemcsak a Kazinczy Ferenc Társaság tiszteletét vitték oda, hanem a 250 éve született Mester minden híve, minden kultúránknak elkötelezett magyar ember nevében hajtottunk ott fejet.

A rab Kazinczy magatartását talán Kölcsy Ferenc szavaival tudjuk a legtömörebben összefoglalni: „A mi Barátunk búban mint örömben, kétség mint remény közt, saját ideáljához hű maradt; és a brünni erősségben, mint a kufsteini hegyormon s a munkácsi vár falai közt szerelme a nyelvhez nem kisebbedék. Ott, a vigasztalástól üres magányban érlelte meg ő a nagy gondolatot: újtó változást hozni a nyelvbe, s ezáltal ízlésünknek, gondolkozásunk módjának, s tudományi művelődésünknek más és nagy befolyású utat mutatni.”¹⁰¹

Emberi tartását Juhász Gyula versben jellemezte:¹⁰²

*A szent előd ő, a fennkölt magyarság
Apostola, ki tömlőc éjjelén
Mint hálóját a pók, szövő a nagyság
Ábrándjait, s éltette hő remény.*

...

*Mert porkolábjá a boldog vigasz volt,
Hogy majd a nemzet szebb lesz és dicsőbb,
Hogy kopogtatnak az újult idők.*

⁹⁹ Éé. 176-177.

¹⁰⁰ Éé. 181.

¹⁰¹ Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett. = Széphalom 16. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2006. 6.

¹⁰² Kazinczy. = Juhász Gyula összes versei. Bp., 1979. 702.

KISS LÁSZLÓ

„...az én széplelkű patikáriuskodni-szerető Ipam...”
A gyógyszergyártó és -forgalmazó gróf Török Lajos (1748–1810)

Kazinczynk kiváló monográfusa, a 150 éve született Váczy János (1859–1918) meglehetősen szűkszavúan kezelte hőse patográfiai (körtörténeti) adatait. 1805 nyarának végén, első gyermeke, Iphigénia születését követően, Kazinczy „atyai öröme sem lehet zavartalan. Sárgaságba és forró lázba esik. Apósa ugyan segít rajta, míg orvosi kezelés alá juthat, de a betegség nagyon elgyöngíti...” – olvashatjuk a „Kazinczy Ferenc és kora” c. monográfia lapjaiban.¹ Váczy nem tartotta fontosnak részletezni, magyarázni: hogyan segített vején, az após, gróf Török Lajos, akit Kazinczy leveleiben „ipam”-nak nevez. A fogalmazás azonban sejteti, hogy az ipam nem lehetett orvos. Segítsége azonban mégis „orvosi” volt, ugyanúgy, mint ahogy egy évvel később. Erről maga Kazinczy számolt be Sárközy Istvánnak 1806. december 8-án: „Sophie Octobernek vége felé ismét Anya lett, de Novemberben vége lett annak az örömnök is. Mind ő, mind én rosszul levénk. Engem éppen a tempo ért az Ipam, s tincturájával megelőzte az epehideget”.²

A vő soraiból a gyógyító szer birtokos ragjára érdemes felfigyelni, mert Kazinczy fogalmazása pontos és hiteles: az ipam a saját maga által kifejlesztett és gyártott tinktúrával gyógyított! Arra korábban is található példa, különösen Erdélyben, hogy egy-egy főúri asszony gyógynövényeket gyűjtött, betegeket ápolt vagy éppen a szem nyavalyáit gyógyította – most csak a legismertebbre, „Árva” Bethlen Kata grófnőre utalunk.³ Az azonban szinte példanélküli, hogy egy gróf gyógyszereket fejlesszen ki s azokkal ne csak házanépét, rokonait kezelje, hanem – a korabeli médiát felhasználva – bárki hozzáfordulót az egész országból. A szakirodalom mindmáig nemigen vett tudomást Török gróf ez irányú tevékenységéről. „Gyógyszergyártó” ténykedését csak marginálisan, a gróf alkimista múltjának kuriózumaként említették,⁴ „grófi kuruzslónak”,⁵ illetve a misztikus tudomány legfanatikusabb művelőjének⁶ tartva őt. A gyógyszerészettörténet-írás adósságából Dörnyei törlesztett, aki a korabeli folyó-

¹ Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. I. kötet. Bp., 1915. 584.

² KazLev. IV. 421.

³ Győry Tibor: Bethlen Kata grófnő (1700–1759). = Orvosi Hetilap, 1900. 25. sz., 386–387.

⁴ Magyary-Kossa Gyula: A magyar alkimisták. = Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I. k., Bp., 1929. 287.

⁵ Baradlai János: Magyar gyógyszerészalkémisták. = Baradlai János – Bársony Elemér: A magyarországi gyógyszerészettörténete az ősidőktől a mai napig. I. kötet, az ősidőktől 1800-ig. Bp., 1930. 94.

⁶ Szathmáry László: Az ipám és az atyja (Szendről Gróf Török József és Lajos). = Magyar Alkémisták. Bp., 1986. 242.

irat-hirdetések és levéltári kutatás alapján valós képet festett gróf Török „patikáriusi” tevékenységéről.⁷ Ezt a képet igyekszünk árnyaltabbá tenni – az orvostörténész szemével.

Török Lajos vonzalmát a vegy- s gyógyszerek iránt két fontos tényező határozta meg: alkimista volta és saját betegsége. Az előbbivel atyja, gróf Török József révén került kapcsolatba, akit Bécsben 1765-ben egy szélhámós nemcsak „meggyógyított” titkos gyógyszerével, hanem a fiát még az alkimista csúcsteljesítmény, az aranycsinálás titkaiba is „bevezette”. A „bevezetés” 3000 aranyukba került. Csakhamar kiderült azonban, hogy „a gazember a Chymiát nem értő fiúval olly mercuriust⁸ főzete ki, amelyben fel vala olvasztva az arany”.⁹ Az aranycsinálási kudarc nem vette el az ifjú gróf kedvét az alkímiától, sőt újabb ösztönzést kapott 1773-tól, amikor is atyjával együtt felvették őt a rózsakeresztesek páholyába.¹⁰ A rózsakeresztesek közé a belépés „csakis kiváló és buzgó alchimistáknak engedhető meg”.¹¹

„Patikáriusi” érdeklődésének másik gyökere a saját betegségéből ered. Erről egy német nyelvű kis füzetben számol be.¹² 1790-ben, 42 éves korában betegedett meg. Betegségének fő tünete a fájdalmas „vizelesigörccs” (Harnstrang¹³) volt. Orvosai vélekedése szerint az alapbetegség az aranyér,¹⁴ amely a vizelethólyagot is megtámadta. Kezébe került egy kis könyv, melyet Theden „General-Chirurgus” adott ki „Mistere de la Croix” címmel. Egy ebben szereplő antimon tartalmú tinktúra módosításával olyan szert készített, amely végre megszabadította őt a görcsös fájdalmaktól. A sikeres kezelés híre eljutott orvos-barátaihoz is, akik biztatták őt, hogy a szert a „szenvedő emberiség javára állítsa elő”. Így kezdődik el Török Lajos gróf „gyógyszergyáros” karrierje. 1794-ben nagykázmei kastélyában „likőr és tinktúra gyárat” alapít, melyről a pozsonyi német lap közöl tudósítást.¹⁵ A lap szerint az itt gyártott likőrök sem ízben, sem erősségben nem maradnak el a külföldiek mögött. Bővebben és dicsérően esik szó a tinktúráról.¹⁶ Mivel ennek szövege megjelent önálló nyomtatvány formájában is, német s magyar nyelven egyaránt, a magyar nyelvűből idézzük e „nem közönséges antimoniális tinktúra” gyógyító hatását bemutató sorokat:

„A haszna, és sikere ezen áldott orvosi szernek abban áll, hogy a vért minden rossz nedvességektől, flegmától,¹⁷ és minden élességtől tisztítja, s az egész testet erősíti; különösen

⁷ Dörnyei Sándor: Kazinczy Ferenc gyógyszergyártó apósa. = Gyógyszerészettörténet, 2007. 3. sz., 16–19.

⁸ Mercurius: a Merkúr bolygó neve, az alkímiában a higanyt jelölik vele.

⁹ KazLev. XII. k. 96.

¹⁰ Szathmáry i. m. 232.

¹¹ Schwartz Ignác: Magyar alchimisták. = Gyógyszerészi Hetilap, 1891. 169.

¹² Török, Ludwig Graf: Geschichte der Entstehung und des Fortganges der Törörschen Spiessglanztinktur. Kassa, 1795.

¹³ Stranguria: görcsös fájdalommal járó cseppenként történő vizeletürítés (a görög stranx-strangos kinyomás és uron vizelet szavakból alkotott orvosi szakkifejezés).

¹⁴ Az aranyér, azaz a végbél legalsó szakaszán található gyűjtőérhálózat tágulata (aranyeres csomók) a kor egyik legfontosabb betegsége. Neve a német „güldene Ader” szolgai fordítása, és arra a misztikus jelentőségre utal, amelyet e betegségnek tulajdonítottak. Mivel a duzzadt visszeres csomó megrepedése és vérzése általában megkönnyebbülést hozott – „aranyat ért” – úgy vélték, hogy a test ez úton szabadul meg a „rossz nedvektől”. Ha erre nincs mód, akkor – spekuláltak tovább – a rossz vér betörhet pl. a hólyagba (ilyen szövödményt tételeztek fel Török orvosai is). Jól jelzi az aranyér-betegség korabeli jelentőségét az a tény, hogy Störck magyarra fordított Orvos Könyve 1778-ban, 17 oldalt szentel „Az arany érről, vagy véghurkában való sülyről” c. fejezetnek.

¹⁵ Nachricht. Pressburger Zeitung, 1794. jún. 20, 49. sz. 607.

¹⁶ A tinktúra szó eredete a latin tingere, tinctum: áztat, fest szó, innen ered a tinktúra reformkori magyar neve: a festvény.

¹⁷ A Kr. u. 2. sz.-ban a Galénosz által hirdetett kórtan négy fő testnedvének egyike volt a flegma, azaz a nyák. A többi a vér, sárga és a fekete epe volt. Ezek latin nevéből származik a négy „vérmérséklet” (temperamentum) ma is használatos

pedig az arany-eret a maga különös útjára hajtja, még a' kor is, midőn az magát rossz nedvességgel, és vérrel lévén elegyes a hólyagba vette, és ottan szaggatásokat, Stranguriát okozott. A rühöt,¹⁸ vizi betegséget,¹⁹ a Rheumatismusnak minden nemeit, úgy mint: a köszvényt, podágrát,²⁰ tsont hasogatást, a Venerea²¹ mindenféle nyavalyákat meg-gyógyítja; el-indítja a rendkívül járó, vagy el-állott hónapos tisztulást,²² és illendő jó rendbe hozza; meg-gyógyítja, az Aszszonyi fehér follyást, a járó hideg-lelés, ha a beteg elébb jól ki-tisztul, és ezzel él, igen rövid idő alatt el-hajtatik általa. Az el-fogyott, vagy el-lankadt férjfűságot tsúdállatos képen meg-erősíti, sőt a maga-fertéztetés²³ szomorú következéseit-is ki-gyógyítja. A Sarco-celeben is, melly németül Fleischbruchnak (izomsérv? K. L.) nevezetik, a daganatot napról napra meg-lágyítván, el oszlatja, tsak hogy a Beteg szorgalmatosan és állandóan éljen véle."

A „Török Tinktúrája” c. nyomtatványból azt is megtudjuk, hogy naponta 10-60 csepet – kortól függően – két-három részre elosztva, egy kanál friss vízben kell bevenni. Pesten Liedemann Sámuel Jánosnál, Kassán Neumányi Péternél és Fried Sámuelnél, Pozsonyban pedig az „ottlévő Újság-Író boltjában” kapható a tinktúra; egy uncia²⁴ ára 36 krajcár.

A tinktúra pontos összetétele, előállítási módja Török gróf titka maradt, ám azt tudjuk, hogy fő hatóanyaga az antimon lehetett. A Mengyelejev-féle periódusos rendszer 51. elemét, pontosabban annak legelterjedtebb ásványát, az antimonitot (antimon-triszulfidot) már az ókorban ismerték.²⁵ Az „antimon” név a görög „antimonosz” (magányosság ellen) szóból származhat, mivelhogy nem magányosan, hanem más elemek társaságában fordul elő.²⁶ A már említett antimonit nevű ásványban kevés ezüst, arany és arzén is található. Vegyjele (Sb) azonban a latin Stibium (rudacska) szóból ered(het) – az ókori Róma hölgyei ugyanis szemöldökfestékként használták a kis rúd alakú antimon-triszulfidot. Az antimonit elődeink is jól ismerték, hiszen mind az erdélyi Nagybánya (ma: Baia Mare) és Felsőbánya (Baia Sprie), mind a felvidéki Selmezbánya (ma: Banská Štiavnica), ill. a pénzverdéről is híres Körmöcbánya (Kremnica) környékén szép kristályai fordultak elő.²⁷ Ez utóbbi he-

elnevezése: flegmatikus, szangvinikus (vérmes), kolerikus és melankolikus. E nedvek helyes aránya az egészség alapja, valamelyikük túlsúlyba kerülése, „rossz nedvvé” válása betegséghez vezetett.

¹⁸ Ma szokatlanul tűnhet a parazita, rühátka által okozott rühesség (scabies), azaz lényegében egy bőrbaj idesorolása. Magyarázata: az idő tájt a rüh okozta bőrelváltozásokat is a rossz nedvek rovására írták, sőt – ha az atkát meg is találták – azt a testből kiválasztódott nedvek „termékének” tekintették.

¹⁹ Török korában a „vízkór” lényegében gyűjtőfogalom volt olyan betegségek jelölésére, amelyek „a nedvek” felhalmozódásával jártak, fő tünetük a lábdagadás, a testszerte megjelenő vizenyő volt. Szív-, vese- és májbetegség egyaránt okozhatta.

²⁰ A podagra a köszvény orvosi neve, pontosabban annak a lábizületekre lokalizálódó változata, a kézizület köszvényét chiragrának nevezték.

²¹ Venus a szerelem istennője volt az ókori rómaiaknál. S mivel a szerelem betetőzésének a nemi érintkezést tekintették, ez viszont gyakran járt következménnyel, nemi betegséggel, ezért az ilyen módon szerzett bajt a „venereus, venerea”, azaz „Venustól való” jelzővel illették. A nemi betegségekkel foglalkozó orvost ma is venerológusnak nevezzük.

²² A „tisztulás” (ma nevén havibaj, menstruáció) nevében ismét a galénoszi nedvkórban köszön vissza. Ha a tisztulás rendszertelenül vált, a felhalmozódott vér/nedvek betegséget okozhattak.

²³ Az önkielégítés (onaniizálás) korabeli neve, az akkori felfogás szerint betegség, pl. aranyér vagy akár epilepszia lehetett „szomorú következése”.

²⁴ Uncia (latin): valaminek a tizenketted része, esetünkben az orvosi fontnak 1/12-e, azaz kb. 30 gramm.

²⁵ Lacza Tihámér: Bűvös táblázat – A kémiai elemek kultúrtörténete. Liliom Aurum, Dunaszerdahely, 2006. 177.

²⁶ Balázs Lóránt – Hronszky Imre – Sain Márton: Kémiatörténeti ABC. 2. kiadás, Tankönyvkiadó, Bp., 1987. 78.

²⁷ Pesty László: Ötvözőszer, gyógyszer, kuruzslószer – az antimon öt évezrede. = Élet és Tudomány, 1979. 1189-1291.

lyek antimonitjából származott az 1765-ös bécsi gyógyszerkönyv (*Dispensatorium pharmaceuticum viennense*) „*Antimonium hungaricum*” nevű ingrediense (gyógyszer-kelléke), amelyből az „*antimonium diaphoreticum*” nevű közkedvelt izzasztószer készült – ezzel kezelték a zeneszerző Mozartot is, 1767-ben.²⁸ Az antimon(it) gyógyászati felhasználása persze ettől jóval korábbi – a kezdetek már az ókorban felfedezhetők. Az ókortól ismert hashajtó, hánytató és izzasztó hatása mellé az alkimisták azt is „felfedezték”, hogy mivel az antimonnal eltávolítható az ércek szennyeződése – ugyanígy megtisztíthatja az emberi testet is.²⁹ E tisztító hatásra épült grófunk „antimoniális tinktúrája” is.

1795-ben „feltalált” egy másik szert is. Ezt egy ideig titokban tartotta, ám amikor két év múltán „a Posonyi mellé rekesztett Neuviedi újságban” egy hasonló szer leírására bukkant, úgy döntött, hogy nemző cseppeiről hazáját tudósítja. Idézzünk a bécsi Magyar Merkurius hasábjain megjelent „Erősítő Nemző tseppek” c. tudósításából:³⁰ „Hogy ezek a tseppek erősítő, az a nevekből is ki-tetszik, de hogy tulajdon, és nem erőszakos képpen legyenek azok, azt magamnak kell mondanom; mint-hogy nem úgy, mint egyéb erősítő szerek a heves ingerlés által a vért hamar el-múló forrásba hozzák, mely után az erőtlenység még annyival inkább érezhetőbb; hanem ezek az ő állandóságok, és gyengén el terjedő tulajdonságok szerint a vérbe hatnak, ott a híjjános világosságot ki-pótolják, a tisztátalanságot elválasztják, és úgy ismét meg-adják neki azt a könnyű folyást, mely kivált képpen szükséges a Nemző Nedvesség meg-gyülemésének szaporítására, nem tsak ott, a hol mértékletlenség, és rosszúl gyógyított betegségek következései lettek a tehetetlenségnek okaivá, hanem ott is, a hol az, a korosságnak erőtleniségéből, vagy természeti hidegségből származik, ezek a tseppek tsalhatatlanul segítenek; egy szóval a testnek olyan állandó erőt adnak, hogy száz gyümöltstelen házasságok között alig leszsz egy, mely ezenn orvosi szerrel való mértékletes, és tartósélés után, kívánságának tzelját el ne érne.” A kis írásból kiderül az is, hogy a cseppekhez „a vele való élésnek módját tárgyzó tudósítás”, azaz használati utasítás is jár. Kapható mindenütt, ahol a „Török tinktúrája is árútatik”. Ára „fél Szuverendór.”³¹ Postán is megrendelhető, a megrendelő levél, ill. a pénz „franco, az az szabadon” a gróf címére küldendő. A német nyelvű tudósítás pár nappal korábban a pozsonyi újságban jelent meg.³²

Török Lajos azonban nem csak az emberi termékenység fokozására törekedett. A az akkori századforduló „Viagráját”³³ közreadó Magyar Merkurius ugyanazon száma közöl „egy fő Méltóság” által Kassán, augusztus 11-én írt „levél-darabot”. Idézzünk a levélből: „Az én mesterséges trágya sóval készített vetésem, minekutánna az annak közelébről való meg-visgálására rendeltetett Vármegye deputáziója által meg-visgáltatott, ámbár az esztendő igen rossz volt... olly sikeresnek tapasztaltatott, hogy az azonn módon el-vetett fél véka mag egészen fel-érte a rend-szerént el-vetett egy köből magnak a hasznát...”³⁴ A levél szer-

²⁸ *Hanzlíček, Zdeněk – Skalická, Marie: Olomoucké recepty pro W.A. Mozarta z roku 1767. = Farnakoterapeutické zprávy, 1980. 3. sz. 260-264.*

²⁹ *Benedek István: Hügieia. Az európai orvostudomány története. Gondolat, Bp., 1990. 243.*

³⁰ *Török Lajos: Erősítő Nemző tseppek. = Magyar Merkurius, 1797. szept. 1. 20. sz. 1061-1062.*

³¹ A francia „souverein” (uralkodó) és „d’or” (arany) szavakból alkotott „magyarítás”: az uralkodó által kibocsájtott aranypénz, vö.: luidór, azaz Lajos-arany. Valószínűleg ugyanazt jelentette, mint a „császári dukát”.

³² *Graf Ludwig Török: Stärkende Zeugens Tropfen. = Pressburger Zeitung, 1797. aug. 25. 68. sz. 822.*

³³ *Kiss László: Viagra – az ezredvég gyógyszere. Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1999.*

³⁴ Egy kassai véka kb. 23-24 kg, egy kassai köből kb. 93 kg. *Bogdán István: Régi magyar mértékek. Bp., 1987. 97., 101.*

zője és a megyei bizottság (deputáció) által is sikeresnek találtatott „műtrágya” feltalálója szintén Török Lajos volt. Ezt egyértelműen bizonyítja a pozsonyi német lapban megjelent „gazdászati hír”, amely azt is elárulja, hogy az említett deputáció július elsején Kázmérban vizsgálta meg a trágyasó (Dungsalz) hatékonyságát.³⁵ Sajnos, sem a magyar, sem a német szövegből nem derül ki a trágyasó összetétele, mibenléte. Pedig jó lenne tudni, hogy a nem csak a gyógyászathoz értő gróf mivel érte el a kb. nyolcszorososan nagyobb terméshozamot. Két év múlva változatlan áron a Magyar Hírmondó hirdeti „A Nemzéshez meg-kívántató erőnek gyarapítására, a millyen ártatlan, szintoly közönségessenn foganatos tseppeket”.³⁶

Mint jeleztük, Török már tinktúráját is „a szenvedő emberiség javára” kezdte gyártani s terjeszteni. Hasonló emberbaráti szempontok készítették őt egy újabb szer a „Specificum antivenereum externum” feltalálására. Erről először – valószínűleg – a pozsonyi újság hasábjain számolt be 1799 tavaszán.³⁷ A már a legszegényebb népréteget is sújtó és az emberiséget „csírájában és legmélyebb gyökereiben mérgező” rettenetes nyavalya, a „venereás” baj ellen sikerült egy szert feltalálnia. Ez a „külsőleg használandó, nemi baj elleni specifikum” a beteg test erőszakos megrázkódtatása nélkül, nyálfolyás nélkül és heves lázrohamok kitörése nélkül gyógyít. A javallatok közt három kórt nevez meg: a sankert,³⁸ a trippert³⁹ és a nők fehér folyását.⁴⁰ A sankeres testrészt (fekélyt) naponta 4-5-ször kb. félóráig ebben a „specifikumban” kell fürdetni. A tripper, ill. fehérfolyás eseteiben viszont ennyiszer kell befecskendezni a gyógyszert a nemi szervekbe, majd a férfi a makk összeszorításával a nő pedig a megfelelő testhelyzet felvételével igyekszik visszatartani a szert. A kezelést érdemes kiegészíteni „vértisztítással” – ajánlja Török – az általa feltalált tinktúra segítségével. S aki megteheti, még fokozhatja a hatást egy font apróra vágott bojtorjángyökérből készült „decoctum” (forrázat) alkalmazásával is. Fontos a diéta is – egyrészt a beteg tartsa be a mértékletesség szabályait, másrészt kerülje a savanyú, erősen sózott, füstölt, zsíros, fűszerezett ételek és mindenféle szesz ital fogyasztását. A grófi címerrel lepecsételt szer üvegenként egy császári dukátba⁴¹ kerül.

Három sikeres gyógyszerrel a háta mögött, grófunk 1803-ban érkezettnek látta az időt, hogy gyógyító gyakorlatát elméletileg is alátámassza, és elméletét a közönséggel is megismertesse. Kassán, az Ellinger-nyomda betűivel jelent meg a „Neue durch Erfahrung be-

³⁵ Oekonomische Nachricht. Pressburger Zeitung, 1797. aug. 1. 61. sz. 738.

³⁶ Magyar Hírmondó, 1799. febr. 8. 11. sz. 178.

³⁷ Graf Ludwig Török: Specificum antivenereum externum. = Pressburger Zeitung, 1799. ápr. 23. 32. sz. 346.

³⁸ A „sanker” a venereás betegségek fekélyeinek a francia „chancre”-ből származó gyűjtőneve. Leggyakoribb oka a szifilis (lues, vérbaj) volt, amely a fertőzést követő 3-4. héten a nemi szerveken okozott ún. kemény fekélyt. Ritkább volt az ún. lágy fekély (lágy sanker), amely már a 3-5. napon megjelent. A sankert egyébként Török korában inkább „Frantzus nyavalyának”, ill. „Frantzu”-nak nevezték – utalva annak állítólagos francia eredetére.

³⁹ A „tripper” az alnemet „trippen” csöppög szóból alakult ki, utalva a betegség jellemző tünetére, a nemi szervből való gennyes folyásra, „csöppögésre”. Erre utal a kór orvosi neve a „gonorrea” is. Ma inkább kankó néven ismerjük. Nem okoz fekélyt, tehát nem sanker, viszont régen gyakran fordult elő kettős fertőződés: azaz egy aktus során mind a szifilis, mind a tripper kórokozója bekerülhetett a szervezetbe. 3-7 napon belül megjelent a gennyes folyás (tripper), ez enyhülhetett, a gyulladás látszatát keltve, ám pár hét múlva kialakult a kemény fekély, amit a tripper kiújulásának tartottak. A két nemi baj elkülönítése csak a XIX. sz. derekán történik majd meg.

⁴⁰ A hüvelyből ürülő váladék kóros megszorodásának – mai ismereteink szerint – számos, többek közt nem „venereás” oka is lehet, ám Török korában ezt is a „Frantzu” egyik formájának tartották: „Azon nyavalyák közt, melyek a frantzus méregtől, a vének meg-vesztegetődése nélkül... támadnak, leg-közönségesebb a fejr folyás...” (Störck Antal: Orvos Könyv... fordította Milesz József., Bécs, II. k. 1778. 103.)

⁴¹ V. ö. a szuverendór-hoz fűzött jegyzettel.

währte Theorie der Heilkunde nach kosmologisch-fysiologisch-chemischen Grundsätzen, vom Grafen Ludwig Török” című 52 oldalas munkája. A sokat markoló cím magyar fordításban: „A gyógyítás új, tapasztalat által igazolt és kozmológiai⁴²-élettani-vegyi alapokon nyugvó elmélete”. Bevezetőjében megismétli a már ismert történetet saját betegségéről, amely orvosai által nem, de a saját antimonialis tinktúrája alkalmazásával gyógyult. Ez indította őt a gyógyászat tanulmányozására „könyvekből és a természet megfigyeléséből”. Elméletét nem érdemes részletesen taglalni, a nem orvos- vagy gyógyszerésztörténész olvasó számára elégséges Szathmáry László kitűnő sommázata: „Amit itt leír, az valóságos konglomerátum, amelyben az elméletek mint lombikban a vegyszerek sokasága, kavarognak, de érdemlegesen ki nem kristályosodnak. Az anyag szerkezetére vonatkozó összes elméletek megtalálhatók benne, de átgúrva az érthetlenségig”.⁴³

Nemcsak a XX. század kiváló kémia-történésze vélekedett így Török könyvéről, hanem egy, magát meg nem nevező, korabeli recenzens is.⁴⁴ „Jobb lenne, ha a munka teljesen ismeretlen maradna” – indítja könyvismertetését, majd ízekre szedi Török kozmológiai kórtanát: „Az egészségnek és a betegségnek oka tisztára csak az állati földből fakad, amelyben fény és aether hatására savak és lúgos sók keletkeznek; már most a szerint, hogy hol az egyik, hol a másik kerül túlsúlyba, a testet azonnal finoman széttepi és megőrli, vagy gyors oldással rothadásba hozza és elpusztítja. Aki tehát ezen természetes, egyszerű alapon egészséget megtartani kívánja és a betegen segíteni óhajt, az e két sót tartsa a testében egyensúlyban. Ezen alapon a betegségek osztályozhatók: a rüh, görcs, aranyér etc. oly betegségek, amelyeknek anyaga savas, a sárgaság, bárányhimlő, himlő etc. pedig alkálikus” (Szathmáry fordítása).

Nem sikerült kiderítenünk ki írhatta a recenziót, mint ahogy azt sem tudjuk, ki volt az a Csorba⁴⁵ főorvos, aki – Szathmáry szerint – különösen támadta Törököt. Kazinczy, aki egyébként nem kedvelte apósa alkimista munkásságát, az említett recenziót túl keménynek találta, s nem egy levelében az „ipam” védelmére kelt: „Ipám Horácnak⁴⁶ szavai szerint abnormis Sapiens.⁴⁷ Ő kémiai tapasztalatait a rózsakeresztesek útján szerezte, s ezeknek nem barátai a medikusok ex professo”.⁴⁸ Akadt azonban mégis az orvosok közt is olyan – igaz nem Magyarországon –, aki levélben biztosította Törököt munkája figyelmet érdemlő voltáról.⁴⁹ Könyvének ilyen felemás fogadtatása nem szegte Török kedvét sem a korábbi szerek forgalmazásában, sem új szer feltalálásában.

Utolsó szerének közkinccsé tételére egy Európában addig ismeretlen kór megjelenése ösztönözte. A bécsi Magyar Kurir 1804 őszén egy hamburgi tudósítást tett közzé, amely közli a Spanyolországban dúló új betegség, a „sárga hideg”⁵⁰ leírását.⁵¹ Az új járványtól való

⁴² Kozmológia: a kozmoszal, azaz a világegyetemmel, világmindenséggel mint egységes egésszel foglalkozó tudomány.

⁴³ Szathmáry i. m. 235.

⁴⁴ Annalen der Litteratur und Kunst in den Österreichischen Staaten, 1804. 31. sz., 247-248. hasábj.

⁴⁵ Csorba József (1789-1858), a későbbi Somogy megyei főorvos a könyv megjelenése idején még csak 14 éves, így ő aligha lehetett a Szathmáry által emlegetett „főorvos”.

⁴⁶ Horatius (Kr. e. 65–Kr. e. 8) római költő.

⁴⁷ Abnormis Sapiens: rendellenes Bölcs.

⁴⁸ KazLev. IV. k. 127.

⁴⁹ Szathmáry i. m. 239.

⁵⁰ Sárgaláz (febris flava) súlyos trópusi, lázzal járó vírusbetegség. Szűnyog terjeszti. Nevét a fő tünetet képező „sárgaság”-tól (májgyulladás) kapta.

félelem intenzitását mutatja az a tény, hogy a pár hónap múlva a „protomedicus” (országos főorvos) Schraud Ferenc (1761–1806) által kiadott utasítás a sárgalázat a pestissel egyenrangú „ellenfélnek” tekinti.⁵² A „széplelkű patikárius” sem késlekedhet és az említett hamburgi jelentésre hivatkozva meghirdeti a „Russtinktur” nevű gyógyszerét.⁵³ A fekete kormot (Russ), fehér sőt és vérvörös olajat és az ezeket átható, illékony szeszt tartalmazó „festvény” Török szerint minden olyan kórban hasznos lehet, amelyben a testben levő savak és lúgok egyensúlya ez utóbbiak javára kibillent. Ilyen kór pedig szerint sok létezik: „frízli”, kiütéses tifusz, „gyermek-himlő”, skorbut (süly), elhúzódó és visszatérő lázak, vérhas, „nők vérzése”, gyulladáso és rothasztó lázak, gyulladáso kólikák, petécs,⁵⁴ pestis. A kúra előtt ajánlatos a felhalmozódott „emésztetlenségtől” (Kruditäten) hánytató vagy hashajtó segítségével megszabadulni. A kúra során a felnőttek napjában 2-3-szor, esetleg többször 80 csepp tinktúrát tegyenek egy friss vízzel félig telt kávéscsészébe és éljenek ezzel a teljes gyógyulásig. Ajánlatos a szigorú diéta is, beleértve a kávétól, csokoládétól, szeszes italtól való tartózkodást – hasznos, sőt szükséges viszont sok savanyúság fogyasztása.

Nem kívánjuk kétségbe vonni a nemes gróf – hirdetéseiben ismételten hangsúlyozott – emberbaráti indítékait, ám a teljes igazsághoz az is hozzátartozik, amit újdonsült veje, Kazinczy írt róla 1805. január elsején Kázmérról Kis Jánosnak: „... négy rendbeli Tincturája által jövedelmét tetemesen megszorította”. Igaz, Kazinczy is azonnal hozzátette: „... sok beteget tanácsával, sokat ingyen nyújtott szereivel, sokat ingyen való gyógyításával és tartásával boldogított és boldogított”.⁵⁵ Irigyei azonban inkább az idézet első felére gondolhattak, amikor feljelentették a gróftól szereit hirdetése és forgalmazása miatt. Az ügy egészen a már említett Schraudig, az országos főorvosig eljutott, aki javaslatot tett a forgalmazás betiltására. A Helytartótanács azonban kiállt Török mellett, arra hivatkozva, hogy a gróf szereit a pesti orvosi kar megvizsgálta, forgalmazásukat engedélyezte.⁵⁶

A fő forgalmazók a kassai, pesti, ill. pozsonyi kereskedők voltak, de „ponyvára kerültek” azok a vásárokon is. A XIX. század elejére a forgalmazás a híres nyomdász-dinasztia, a Landerer-család kezébe került. Landerereknek könyvkereskedésük is volt, amelyben gyógyszereket is árultak. Egy 1804 őszén a pozsonyi újságban megjelentetett hirdetés szerint⁵⁷ a három Török-féle szer – tinktúra, erősítő nemző cseppek, antivenereás specifikum – mellett „Kit Schamoy's Antipodagrical Water” (köszvény elleni víz), Pellegrini József doktor⁵⁸ nemi fertőzés megelőzését szolgáló „prezervatív” szere, Nikolai flastrom (tapasz), angol hajós tinktúra Gibraltárból, egyiptomi testbalzsam Alexandriából, holland fogfájást csillapító tinktúra és lublói sós-vasas

⁵¹ Magyar Kurir, 1804. II. félév, 36. sz. 555-556.

⁵² Schraud, Franz: Vorschriften der inländischen Polizey gegen die Pesten und das gelbe Fieber. Wien, 1805.

⁵³ Graf Ludwig Török: Ankündigung. Intelligenzblatt für Ungarn als Beylage zur Pressburger Zeitung, 1805. márc. 12.

⁵⁴ Petécs-Störck Orvos Könyvében (1778): „patétos szeplő vagy köleses pattanás” (I. k., 31.) ma már nehezen identifikálható lázzal és apró bőrkiütéssel járó kór (kiütéses tifusz?).

⁵⁵ KazLev, III. k. 243.

⁵⁶ Dörmeyi i. m. 18.

⁵⁷ In den von Landerer'schen Buchhandlungen zu Pressburg, Pest und Kaschau sind folgende Krankennittel zu haben. Melléklet a Pressburger Zeitung 1804. okt. 23-i, 83. sz.-hoz.

⁵⁸ Pellegrini József soproni orvosban az egyik „magyar Jenner”-t tiszteljük. Társával, Hell Nepomuk János megyei főorvossal öök voltak az angol Jenner által bevezetett vakcinálás (tehénhimlő-oltás) magyarországi úttörői 1801-ben. (Kiss László: Ki volt a magyar Jenner? = Orvosi Hetilap, 1997. 138. évf. 4. sz. 224-225.)

ásványvíz kapható a Landerer-féle „könyvüzletben”. Valószínű, hogy a Török (s egyéb) gyógyszereket propagáló „szórólapok” nyomtatását és terjesztését is a Landerer-család végezte.

Török Lajos 62 éves korában, 1810. június 25-én hunyt el. Szeroit s különösen a Török-féle tinktúrát halála után is keresték, használták. Amikor Majthényi László (1753–1825) Hont vármegye egykori alispánja, ill. országgyűlési követe 1815-ben Kazinczytól a Török-féle tinktúra iránt érdeklődik, Kazinczy ezt válaszolja: „Az ipammal nem holt-el a tinktúra készítése: azt az Ipam az én kezeimhez is meghagyta tulajdonkezelével írva: de azt senki egyéb nem készíti mint a napam (anyósom K. L.). Méltóztassék a Méltós. Úr ezen eránt Kassai Kereskedő Rumi József Úrnak írni. Nála az mindég lesz.”⁵⁹ „A négyrendbeli tinktúra” közül legtovább a „Russ-tinktúra” maradt fenn – 1872-ben állítólag sikerrel alkalmazták a kolera ellen.⁶⁰

Végezetül: miként vélekedik az orvostörténész Török Lajos gróf „patikáriusi” tevékenységéről? Semmiképpen sem kíván csatlakozni a gyógyszerésztörténész sommás véleményéhez, akivel a Török-féle szerek sokat markoló javallatai (indikációi) az „őrütség” szót mondatják ki.⁶¹ A korabeli orvostudomány egyrészt túl keveset tudott még az emberi testben lejátszódó élettani, ill. kórtani folyamatokról, másrészt a rendelkezésére álló gyógyszerek közt alig akadt valódi „specifikum”, azaz egy konkrét betegség elleni biztos szer. Így aztán nem ritka, hogy az orvosok által felírt, s olykor 5-10 ingredienst is tartalmazó szerek csak a tüneteket enyhítették – azt sem mindig – viszont gyakran súlyos mellékhatásokat,⁶² olykor mérgezést is okoztak. Emiatt is csökkent az egyszerű, tanulatlan emberek bizalma a tanult doktorok által rendelt – s ráadásul a szegények számára megfizethetetlen – gyógyszerek iránt. Tág tér nyílt tehát a – mai fogalmakat használva – az ún. kiegészítő vagy alternatív medicina számára. A teljesség igénye nélkül: e korban virágzott a bécsi F. A. Mesmer (1743–1815) által feltalált „állati delejezés” (magnetizmus), indult hódító útjára a német S. Hahnemann (1755–1843) által bevezetett homeopátiás kezelés és újjáledt a hidroterápia, amely a tanulatlan sziléziai parasztember, V. Priessnitz (1799–1851) graefenbergi (ma: Jeseník, Csehország) intézetében tett szert hihetetlen népszerűsége.

Mindháromuk tevékenységét számon tartja az orvostörténet-írás – sőt a homeopátia ma reneszánszát éli – anélkül, hogy – mai tudásunk alapján – „címkéznénk” őket. Fogadjuk el Kazinczy véleményét, aki ezt írta Törökről: „Az ipám sem nem charlatán, sem nem impostor”, és őrizzük meg emlékét az alternatív medicina egyik magyarországi úttörőjeként.⁶³

⁵⁹ Kiss László: Az „én Majthényim”. Kazinczy Hont megyei levezőtársa: Majthényi László. In: Széphalom, A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 17. k. 2007. 57-65.

⁶⁰ Garzó Gyula: Néhai gróf Török Lajos cholera ellen alkalmazott Rusztinktúrája s az ezen üldözött gyógyszer fényes sikerének okiratai. Kecskemét, 1873.

⁶¹ Baradlai i. m. 94.

⁶² Ilyen mellékhatás volt a nyálfolyás, melyet a szifilisz ellen adott higanykészítmények okoztak; erre utal Török is, amikor saját antivenereás specifikumát mentesnek hirdeti e kellemetlenségtől.

⁶³ A szerző ez úton is köszöni dr. Dörnyei Sándornak a korabeli dokumentumok felkutatásában nyújtott szakszerű és önzetlen segítségét.

DIÓSZEGI GYÖRGY ANTAL – DIÓSZEGI KRISZTINA

Spilenberg Pál szerkesztő tevékenysége az 1790-es években Adalékok Kazinczy Ferenc hazafiúi köre egy tagjának életútjához

Egy olyan magyar ember hazafiúi tevékenysége táruul föl a következő oldalakon, aki Kazinczy Ferencel válllvetve állhatatosan szolgálta a nemzeti haladás ügyét.¹ Spilenberg Pál (?–1814) királyi táblai ügyvéd, könyvíró, lapszerkesztő volt Pest-Budán.² Legifjabb Spilenberg Dávid (1687–1750) és Radvánszky Fruzsina házasságából született egyetlen fiú, Spilenberg László (1728–1791) és Sirmiensi-Szulyovszky Johanna fiaként született Spilenberg Pál.³ A Spilenberg család szőlőbirtokosként már a XVIII. század első évtizedétől jelen volt Hegyalján; Tállyán a Spilenberg családnak kúriája volt.⁴

A Kazinczy és a Spilenberg család közötti kapcsolat már a XVII. század utolsó harmadában megteremtődött, amely bodrogkeresztúri szőlőbirtokaikból adódó szomszédlétükkel függött össze.⁵ I. Rákóczi Ferenc 1673. június 24-én a zborói kastélyából írott levelében együtt említi Spilenberg Pál bodrogkeresztúri szőlőbirtokost és Kazinczy Pétert (1636–1681), aki Kazinczy Ferenc szépnagyapja volt).⁶ E százados birtoklási kapcsolatból eredő családi ismeretség lehetett a bizalmi alapja Kazinczy Ferenc és Spilenberg Pál barátságának. Spilenberg tagja volt az *Ad Magnanimitate* (Nagyszívűséghez, Nagylelkűséghez) nevű pesti szabadkőműves páholynak; Kazinczy szerint „minden megye legjobb koponyái ide vétették fel magukat s itt egyesültek”.⁷ Amikor Kazinczy Ferenc (1759–1831) megírta a szabadkőműveség egyik apológiáját, akkor ezt közölte barátjával, Spilenberg Pállal.⁸

A komáromi Péczeli József Mindenés Gyűjteményének számos munkatársa – Kazinczy Ferenc, Édes Gergely, Barcafalvi Szabó Dávid – között Spilenberg Pált is ott találjuk.⁹ Egyébként leginkább a kassai írókörhöz tartozott.¹⁰ E kör tagja volt Baróti Szabó Dávid, Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Simai Kristóf. A személyes kapcsolatrendszer az oka an-

¹ Diószegi György: Adalékok az Erdélyben tevékenykedő löcsei Spilenberg család kulturális szerepéhez (családfa ábrázolással). = A Tiszántúli Történeti Társaság Közleményei 1. Debrecen, 2006. 143.

² Spilenberg család. = Nobilitas. Szerk. Gudenus János. Bp., 2005. 252.

³ A Spilenberg-család története. = Turul, LXXII. kötet 1999. 1-2. 7. 16.

⁴ Borovszky Samu (szerk.): Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely. Bp., (é. n.) 117.

⁵ Molnár Béla: Kassa orvosi története. Kassa, 1944. 42.

⁶ Ifj. Kemény Lajos: Vegyes közlések. = Történelmi Tár, 1898. 734-735.

⁷ Abafi Lajos: A szabadkőműveség története Magyarországon (reprint). Bp., 1993. 159., 303., 348.; Csahihen Károly: Pest-Buda irodalmi élete 1780-1830. I. k. Bp., 1934. 127.

⁸ Fábri Anna: Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779-1848. Bp., 1987. 44.

⁹ Kecskés László: Komárom irodalmi élete. Szerk. Csukly László. Tatabánya, 1979. 36-37.; Hofbauer László: Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. sz. végétől a XIX. sz. elejéig. Bp., 1930. 33.

¹⁰ Batsányi János összes művei II. Próza művek. Szerk. Keresztury Dezső és Tarnai Andor Bp., 1960. 514., 530.

nak, hogy később a pesti újságjában Kassáról jelentette meg a legnagyobb számban az irodalmi leveleket.¹¹ E kör tagjaival együtt sokszor utazott Pestre, hogy az idősebb Ráday Geodeon gróffal eszmét cseréljenek, vagy Beleznay tábornokné szalonjában társasági életet élve a magyar irodalmi közéletet formálják.¹²

A szakíró

Spilenberg Pál Kassán 1790-ben írta meg munkáját, amely a *„Szabad elmélkedések. A Földeknek ki-mérése szerint fel-állítandó adózás systemájának tökéletlenségéről”* címet viselte.¹³ Kiemelt régi szerzőként számon tartott személyiség napjainkban is.¹⁴ Kassán Ellinger János nyomdájában nyomtatta ki, és itt, valamint Budán és Debrecenben terjesztette.¹⁵ Fellépett a „kalapos király” adóztatási tervei ellen: a felvilágosult nemesi mozgalom érveit képviselte.¹⁶ Álláspontját számszerű adatokkal támasztotta alá.¹⁷ Tájékozottan idézte művében a kor fiziokrata gondolataival vitázó egykorú osztrák irodalmát.¹⁸ Bécs tervezete szerint egy „mézes maszlag”, az „új adórendszer kezdete hibás, a folytatása tökéletlen, a vége pedig igazságtalan”.¹⁹ Spilenberg szerint „a Természetnek gyalázatjára született emberek okozták már nálunk ama szívet hasogató közönséges panaszt, hogy Magyaroknak magyar a legfőbb ellensége!”, „Hív hazafiként” emelte fel szavát könyvében, hogy a „valóságot ... bátran kinyilatkoztassa és tehetsége szerint terjessze”.²⁰

A Magyar Kurir szerkesztője, Szatsvay Sándor is írt könyvéről az 1792. január 24-i számában szép magyar fogalmazását külön kiemelte: „anyai nyelvünkön szintén olly ékesen szólt”; Schlözer pedig a *„Stats-Anzeigen”*-jében ismertette Spilenberg könyvét.²¹ Gróf Zinzendorf Károly, az Udvari Számvevőszék elnökeként 1773-ban kimutatta, hogy a birodalom költségei tekintetében Magyarország 2 millió forinttal többet nyújt a szükségesnél, és a legnagyobb hozzájárulást adja.²² Spilenberg a piachelyek elérhetőségét tartotta a parasztok boldogulása tekintetében az elsődleges elérendő feladatnak.²³ Rögzítette, hogy az „önmaga tapasztalásából” egészen „új systémát dolgozott ki: a földeknek másoktól javasolt fölmérését nem helyeselheti, s ... felemeli szavát a tervezett felmérések ellen”.²⁴ Révai Miklós a Hadi és Más ne-

¹¹ Waldapfel József: A hazai hírlap- és folyóirat-irodalom történetéhez. In: Magyar Könyvszemle (a továbbiakban: MKSz.) 1930. 77.

¹² Vay Sarolta: Régi magyar társasélet. Bp., 1986. 81-82.

¹³ Havass Rezső: Bibliotheca geographica Hungarica. Magyar földrajzi könyvtár. Bp., 1893. 493.; Catalogus Bibliotheca Hungaricae Francisci Com. Széchenyi Tomus I. Scriptorum Hungarorum et Rerum Hungaricarum Typis Editos Complexus Pars II. M-Z Sopron, 1799. 362.; Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete 1472-1875. Készíteték Szinyei József és dr. Szinyei József. Bp., 1878. 723.

¹⁴ Kiemelt szerzők az Országos Széchényi Könyvtár olvasói betűrendes katalógusában. Összeáll. Bacsoni Tamásné. Bp., 1974. 232.; Szeffű Gyula: Kútfők és irodalom. A társadalom. = *Hóman-Szeffű*: Magyar történet. A 19. és 20. század.

¹⁵ Batsányi János összes művei II. Próza művek. Bp., 1960. 514.

¹⁶ Új magyar irodalmi lexikon. Főszerkesztő Péter László. (A továbbiakban: ÚMIL.) P-Zs. Bp., 1994. 1840.; Kókay György: „Olim omnis homo natus est liber”. = MKSz. 111. évf. 1995. 176.

¹⁷ Magyar életrajzi lexikon. Főszerkesztő Kenyeres Ágnes. Bp., 1969. (A továbbiakban: MÉL.) II. k. 651-652.

¹⁸ Magyarország története IV/2. k. Főszerkesztő Ember Győző és Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 1178.

¹⁹ Kosáry Domokos i. m. 1980. 602.

²⁰ Minden Gyűjtemény, 1790. évf. Böjt Elő hava 12. napja 258-261.

²¹ Batsányi János összes művei II. Próza művek. Bp., 1960. 514.

²² H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen Bp., 1987. 74-75.

²³ Horváth Gergely Krisztián: Társadalmi és gazdasági hierarchia a dikális adórendszerben. Moson vármegye adókulcs tervezete (1838). = Korall, 2005. évf. 19-20. sz. 164., 187.

²⁴ KazLev. II. k. 551. 31. 65.

vezetes történetek 1790. év április 12-én megjelent számában Spilenberg művéről ezt írta: „nagy szorgalmatossággal, s szabadon íratott és a jó íz regulái szerint intézett”. Közismert mű lehetett: Fejérváry Károly Eperjesről 1790. február 2-én, Pálóczi Horváth Ádám pedig a Veszprémből 1790. április 30-án Kazinczy Ferencnek írott leveleikben is említést tettek e műről.²⁵ Könyve jelentőségét mutatja, hogy már a Széchenyi Könyvtár első katalógusában szerepelt.²⁶ Figyelemre méltó és értékes alkotás Spilenberg könyve.²⁷

A lapszerkesztő

1790-ben Kassáról költözött Budára, később pedig Pesten lakott. Az 1790-ben Budán megjelent latin nyelvű újság, az *Ephemerides Budenses* 1790 októberében Spilenberg ügyvéd vette át a lapot.²⁸ 1791. március 4-én a Helytartótanács elrendelte a lapkiadás megszüntetését azon címen, hogy az új szerkesztő engedély nélkül, és a cenzúra megkerülésével adta ki lapját, egyben utasította a budai tanácsot, hogy tiltsa be a lapot. Március 15-én önérzetes, éles hangú beadvánnyal válaszolt a budai tanács tiltó rendeletére, magyar nemességére hivatkozott, és tiltakozott a polgári hatóság illetékessége ellen.²⁹ Március 17-én még a pesti tanácshoz is beadványt intézett: bátor és okos fellépése eredménnyel járt, mert a Helytartótanács március 26-án feloldotta a lapot a tilalom alól, és innen kezdve megjelenhetett.³⁰ Hentente kétszer megjelenő újságjában részletesen beszámolt a francia forradalom eseményeiről, a törvénytervezetek vitáiról.³¹ Az 1791. évi májusi lengyel alkotmány tekintetében kiemelte reformista, vértelen jellegét, szemben a francia forradalom eseményeivel.³² A nemzeti célok szolgálatát tűzte ki célul az „*Ephemerides politicae et litterariae pro regnis et provinciis sacrae coronae Hungariae*” című budai hírlap. Az egyes számok fejlécén röviden *Ephemerides Budenses*, majd 1791 második felétől Spilenberg Pestre költözése miatt „*Ephemerides Politico-Litterariae*” név szerepelt.³³ 1793. március 5-ig, a megszűnéséig szerkesztette lapját.³⁴ A lapterjesztés ekkoriban nehéz feladatot jelentett Buda és Pest között ekkoriban, mivel csak egy Hajóhíd létezett (46 hajó tartotta): 1792-ben a szél elvitte az egész pesti szakaszt.³⁵ A „*Politica*” rovatban főként az országgyűlésről, a vármegyei gyűlésekről kívánt tudósítani; a „*Litteraria*” rovat az írók munkásságáról adott tájékoztatást, könyvkritikákat is közölt.³⁶ Állást foglalt a török háború ellen: szerinte külpolitikailag veszedelmes tett volt, és valójában egy önkényuralkodó saját dicsőségvágya miatt kellett az emberi életeket feláldozni. (Ebben az álláspontjában vélhetően egy fájdalmas családi vesztesége is közrejátszott:

²⁵ Uo.

²⁶ Harsányi István: Adattár. A Széchenyi-könyvtár első katalógusa. = MKsz. Új folyam XXXIV. k. Bp., 1927. 313.

²⁷ A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete (1505-1805.) Összeáll.: Dóczy Jenő, Wellmann Imre, Bakács István. Bp., 1934. 189.

²⁸ Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780-1830. Bp., 1935. 72-73.

²⁹ Gárdonyi Albert: A hírlapírás kezdetei Budán és Pesten. = MKsz., 1917. V. évf. 2. füzet. (Hasonmás kiadás 1984.) 58.

³⁰ Uo. 59.

³¹ A magyarok krónikája. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1995. 347.

³² Kosáry Domokos i. m. 1980. 336-337.

³³ Budapest lexikon. Főszerk. Berza László. (A továbbiakban: BLex.) Bp., 1993. 378-379.

³⁴ MÉL. II. k. 651-652.

³⁵ Scheiber Mária: A régi Pest-Buda az egykorú újságok hirdetéseiben és kishíreiben. = A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve V. 1955. Bp., 1957. 81.

³⁶ ÚMIL. I. k. 512.

testvére, Spilenberg József (1765-1788) királyi testőr, 8. (Wurmser) huszárezredbeli főhadnagy a török háborúban esett Lugosnál.)³⁷ Szívén viselte a magyar nyelv és színjátszás ügyét is: szorgalmazta a pesti állandó magyar színház létrehozását.³⁸

„Kis János (későbbi superintendens) ifjú korában többször járt Pécelen az öreg Ráday gróf gazdag könyvtárat rejtő kastélyában, Pesten pedig Schwartner volt talán a legkedvesebb tanítója, aki a külföld megismerése előtt hazájuk megismerésére bízta őket, és elkísérte Pest legnevesebb tudós férfiúihoz, mint báró Podmaniczky József, Dugonics, Koppi Károly, Horányi és Spilenberg Pál urakhoz, akiktől sokat tanultak és akik bevonták őket mulatságaikba, társasági életükbe is.”³⁹ A fenti idézet is jól mutatja, hogy a magyar szépirodalmi folyóírásnak, és a magyar szépirodalom e köré való központosításának terve egyik kimagasló szereplője volt Spilenberg, aki sokat tartózkodott a péceli Ráday-kastélyban: az öreg Ráday Gedeon gróf irodalmi körébe tartozott, és a tanítványának mondhatta magát Kazinczyval, Kármánnal és Batsányival együtt. A gróf Váci utcánál lévő házában is gyakran megfordult.⁴⁰ 1792. augusztus 6-án halt meg gróf Ráday Gedeon: Spilenberg Pál meleg hangú nekrológban emlékezett meg a mentoráról.⁴¹ Halálakor, az *Ephemerides* 1792. augusztus 9-én 57. számában megjelent cikkét Batsányi János a Magyar Museumban is közölte, mely szerint „A Deák Újságokat író érdemes, tudós Férfiaknak egyike, Hadsusfalvi SPILENBERG PÁL Úr, néhai Társunknak tisztelője; szépen, s bőven leírta egyik levelében halálát, és tetemes érdemeit. Meg-érdemlik szavai, hogy újra itt-is ki-nyomtassanak, s Museumunkban fenn-maradgyanak.”⁴² A majd nyolcvanéves gróf egyébként az egész haladó magyar íróvilág tagjaira egy évtizeden át igen nagy hatást gyakorolt: leginkább talán Spilenbergre és Kármán Józsefre.⁴³ Spilenberg az eredeti magyar nyelvű regényirodalmat a hölgyközönség megnyeréséért különösen fontosnak tartotta az „irodalmi izgatás” sikeressége szempontjából: az eredetiség és nőkre ható irodalom kettős gondolatában érdekes módon találkozott elképzelése ifjú ügyvéd társa, Kármán szemléletével.⁴⁴ Nézeteik színházi ügyekben is találkoztak.⁴⁵ Össze tudta egyeztetni a latin nyelv megbecsülését a magyar nyelv művelő törekvések szolgálatával.⁴⁶ Az *Ephemerides* 1790. november 16-i (63.) számában előfizetési felhívást tett közzé a lap példányszámának emelése érdekében: bejelentette, hogy az újságból eredő hasznot pályadíjak kitűzésére szeretné fordítani.⁴⁷ A magyar verselő eljárás tekintetében Bessenyei Györggyel és Kazinczyval értett egyet.⁴⁸ Újságja 1791. január 4-én kelt számában Batsányi János és Rájnys József vitáját ismertette.⁴⁹ Örömmel üdvözölte a magyar nyelv terjesztését és fej-

³⁷ Hellebronth Kálmán, tiszabői: A magyar testőrségek névkönyve 1760-1918. Bp., 1939. 335.; Báróczy Sándor feljegyzései a Magyar Nemesi Testőrség életéből 1760-1800. Szerk. K. László József. Bp., 1936. 68.

³⁸ ÚMIL. I. k. 512.

³⁹ Kis János superintendens emlékezései életéből maga által feljegyezve. 2. kiadás. Bp., 1890.

⁴⁰ Kazinczy Ferenc: A nagy titok Bp., 1986. 33.

⁴¹ Első folyóirataink: Magyar Museum II. Sajtó alá rendezte Debreczeni Attila. Debrecen, 2004. 198.

⁴² Batsányi János összes művei II. Bp., 1960. 212., 514.

⁴³ Csahihen Károly i. m. 127.

⁴⁴ Waldapfel József i. m. MKsz. 1930. 80.; Csahihen Károly i. m. 127.

⁴⁵ Gálos Rezső: Kármán József Bp., 1954. 58.

⁴⁶ Waldapfel József i. m. 1935. 72-73.

⁴⁷ Waldapfel József i. m. MKsz. 1930. 79.

⁴⁸ Waldapfel József i. m. 1935. 74.

⁴⁹ Töreky László: Batsányi János a magyar nyelv ügyéért. A „tudós társaság” tervei. Tapolca, 1992. 312.

lesztését, de a nyelvújítás túlzásai ellen is szót emelt.⁵⁰ Az *Ephemerides* 1792. évi 1. számában írt a nagyenyedi nyelveművelő társaságról; reménykedett, hogy létrejön a Magyar Társaság.⁵¹

A kritika jogának hangoztatásával az *Ephemerides* szerkesztője a kor általános szemlélete fölé emelkedett, és szokatlan stílust teremtett.⁵² Volt, aki szerint a cenzor által elbírált, véleményezett munkát nem illendő bírálni senki másnak.⁵³ Spilenberg kifejezetten amellett érvelt, hogy az irodalmi szemlének kritikát kell gyakorolniuk.⁵⁴ Batsányi például az 1791. március 24-én az idős Ráday grófhhoz írt levelében ezt kifogásolta is.⁵⁵ Ennek az lehetett a közvetlen előzménye, hogy több kritikus hangú cikket is közölt az *Ephemerides* 1791. év elején (ezt fokozhatta Kazinczy és Batsányi személyes konfliktusa is).⁵⁶

Szerkesztői hitvallását jól tükrözte az *Ephemerides* 1791. április 5-én megjelent 27. száma egyik cikke is (224. o.): „az újságírónak a jövőendő korszak történelme megírása számára saját korában kell alapot nyújtania”, „szeresse az Igazságot, előítéletek nélkül nevelt legyen”, „forduljon el az arany csábításától, ne ijedjen meg a fenyegetésektől”, és „mindig súgjon emlékezetében az emberiség legnagyobb filozófusának, Jacobus Rousseau-nak a jelszava: az éleetet az Igazságra kell felhasználni”; valamint „tisztza és méltó legyen az, aki saját korának cselekedeteit a kései utódok számára megírja”.⁵⁷

A tudósok szerepét igen fontosnak tartotta Magyarországon⁵⁸ 1791. november 8-i számában előfizetési felhívást tett közzé az iskolák tekintetében.⁵⁹ Gimnáziumok is tartoztak az előfizetők közé, és külföldről is kapott megrendeléseket.⁶⁰ Gyakorlati érzékkel megpróbálta lapja gazdaságosságát hirdetésekkel biztosítani.⁶¹ Az ügyvéd-szerkesztő írócsoportot szervezett: legfőbb munkatársai Koppi Károly, Kovachich Márton György, Haliczky András és Wespzrémi István voltak. 1791. február 16-án Debrecenben keletkezte Wespzrémi a Magyar Szent Koronáról szóló cikkét, amit az *Ephemerides* le is közölt latinul.⁶² Wespzrémi István „A Magyar Szent Koronáról” címet viselő fejezetet eredetileg magyarul írta meg (Nemzeti Kézirattár Fol. Hung. 671. kéziratának megjegyzése), és csak Spilenberg Pál kérésére fordította le latinra.⁶³ Wespzrémi István és Spilenberg Pál közeli barátok voltak: közösen írtak például cikket a kassai Magyar Muzeumba is.⁶⁴

Az Országos Levéltárban, a Helytartótanács részére beküldött újságpéldányok között az *Ephemerides Budenses* 1791. április 19-i számából egy 4 lapból álló német nyelvű nyomtat-

⁵⁰ Waldapfel József i. m. MKsz., 1930. 80.

⁵¹ Uo. 81.

⁵² Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete IV. k. Bp., 1931. 859.

⁵³ Waldapfel József i. m. MKsz., 1930. 82.

⁵⁴ Pintér Jenő i. m. IV. k. 859.; A Királyi Magyar Pázmány Péter Hittudományi Egyetem története 1635-1935. I. k. Bp., 1938. 222.; Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon Bp., 1924. 175-176.

⁵⁵ Eötvös Lajos: Bacsányi Jánosnak egy levele. = Figyelő, 1871. 403-404.

⁵⁶ Kókay György: Batsányi és a magyar újságírás kezdetei. = ItK. 1962. LXVI. évf. 6. sz. 708.

⁵⁷ Első folyóirataink: Magyar Museum II. Debrecen, 2004. 201.

⁵⁸ Waldapfel József i. m. MKsz. 1930., 78.

⁵⁹ Fehér Katalin: Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században. = MKsz., 2004. 120. évf., 2. sz. 147.

⁶⁰ Pintér Jenő i. m. IV. k. 894.

⁶¹ Waldapfel József i. m. MKsz. 1930. 78.

⁶² Szelestei N. László: „A valóság egész világosságra hozattassék”. = Wespzrémi István emlékezete halálának 200. évfordulójára. Sajtó alá rendezte Gazda István. Piliscsaba-Bp.-Debrecen, 2000. 69.

⁶³ Diósadi Elek György: Wespzrémi István műveinek jegyzékéhez. Uo. 26.

⁶⁴ Molnár Ágnes: Debrecen a felvilágosodás korában. Bp., 1939. 59.

vány került elő: e fizetési felhívás a terjesztő bizományosok között megemlíti „Batschányi”-nak a nevét is.⁶⁵ A drámák ismertetését különösen fontosnak tartotta: Soós Márton „*Magyar Penelope*”-jával kapcsolatban például azt írta (1791. II. 4. sz.), hogy e dráma a színpadról hatna csak igazán.⁶⁶ Újságjában írt a német színházbérlő magyar színészetet minden eszközzel gátló kapzsisága ellen.⁶⁷ Emiatt szóbeli inzultus is érte.⁶⁸ (A vér nem válik vízzé. Adalék ehhez: egy, 1964 táján előkerült program-nyomtatvány tanúsága szerint egy 1685-ös iglói diákelőadás szereplője volt Spilenberg János.)⁶⁹

A magyar nyelv ügyének folyamatos és lelkes képviselőjekor hazafiúi érzései vezették. A XVIII. században a latin nyelv egyaránt teljességgel jelen volt a közoktatásban, a katolikusoknál és protestánsoknál egyaránt.⁷⁰ Lapszerkesztői gondolkodásmódjában a lapja latin nyelvűségére való büszkeség, és a magyar nyelv fejlesztéséért való lelkesedés egyesült. Az *Ephemerides* 1791. évi 37. számában arról írt, hogy a latin nyelv azért fontos, mivel „*nálunk minden közügyet latin nyelven tárgyalnak meg, szükségesnek gondoljuk, hogy ezen a nyelven beszéljünk nyilvánosan a közérdekű eseményekről is, elsősorban azoknak kedvéért, akiket leginkább illet, hogy ezekről tudjanak, illet pedig mindenkit, akinek ezekben az időkben hazánk és nemzetünk gondja, dicsősége és boldogsága szíven fekszik*”. Nem mindenki gondolta ekként: Péczeli József és Révai Miklós sem ismerték fel, hogy a német nyelv térhódításának célja a magyar nyelv elnyomtatása lett volna.⁷¹ Bessenyei György szerint a magyar tudományos műveltség érdekében át kell hozni a latin nyelvből a műszavakat a magyar nyelvbe, és „*azon szempillantásban olyanná tészed a magyar nyelvet, mint a legfőbb európai nyelv lehet a földön*”.⁷² Spilenberg is ezt az álláspontot képviselte latin nyelvű újságjában minden törekvése az elnémetesítés ellen hatott.

A magyar színészetért

A magyar színészet lelkes pártolója volt: szóval és tettel is segítette a kialakuló magyar színjátszás ügyét.⁷³ Kapcsolatban állt Kelemen László ügyvéd kollégájával, az első magyar színtársulat megszervezőjével, művészeti vezetőjével.⁷⁴ A magyar színészek csak 1791. október 8-án tudtak megegyezni Emánuel Unwerth gróffal. 1792 áprilisában a Pesten lakó lengyel származású volt borkereskedőt, Protasewitz József Benedeket választották Kelemen helyébe igazgatónak: a szerződésben a színtársulat tagjai az új igazgató hatáskörébe adták ellenőrzés nélkül a pénztár feletti korlátlan rendelkezési jogot. A hazatérő Kelemen összetépte

⁶⁵ Kókay György: Egy budai dramaturgiai folyóirat terve 1791-ből. = MKSz., 1972. 98.

⁶⁶ Waldapfel József i. m. MKSz. 1930. 82.

⁶⁷ Csahihen Károly i. m. 127.

⁶⁸ Waldapfel József i. m. MKSz. 1930. 82.

⁶⁹ Varga Imre: Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. században. In: ItK. 1965. 287.; Kilián István – Pintér Márta Zsuzsanna – Varga Imre: A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig V. k. Bp., 1992. 201.

⁷⁰ Némedi Lajos: Bessenyei elődei és kortársai. = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve III. 1957. 96

⁷¹ Némedi Lajos: „A nemzet csinosodása”. A haladás és nemzetiség kérdései a felvilágosodás korának magyar irodalmában. = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve III. Eger, 1957. 218.

⁷² Némedi Lajos: Bessenyei György és a Ratio Educationis. = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger, 1959. 100.; Antal Gábor: Üdvösség mára és holnapra Bp., 1986. 101.

⁷³ KazLev. II. k. 552.

⁷⁴ Bevilacqua Borsody Béla – Mazsáry Béla: Pest-budai kávéházak. Kávé és mesterség 1535-1935. Művelődéstörténeti tanulmány II. k. Bp., 1935. 1231.

ezt a szerződést, és új tárgyalásokat kezdeményeztek: a megbeszéléseket Lónyai Menyhért lakásán tartották, ahol részt vett Kovács János ügyvéd és Spilenberg ügyvéd is. 1792. április 26-án a Magyar Játzó Színi Társaság létrehozását eredményező (az ügyvédek által szerkesztett) okmányt a társulat tagjain kívül Spilenberg is aláírta nagylónyay Lónyay Menyhért ügyvéd lakásán.⁷⁵

Többször is foglalkozott újságjában a színre vitt darabokkal: az *Ephemerides* 1792. június 21. számában (338-339. o.) írt kritikájában megemlítette, hogy a magyar játszó társaság 9 drámát mutatott be május óta; az 1792. július 12-én megjelentetett számában (390-391. o.) hozzátette, hogy a darabokat megtekintette a főherceg-nádor, két Habsburg-herceg, illetve más előkelőségek is.⁷⁶ Az *Ephemerides* 1792. évi 72. számában beszámol arról, hogy „a magyar színész-társaság 1792. szeptember 26-án adta utolsó mutatványát: egy szomorújátékot, de miután semmiféle állandó segedelem sem volt lételeben biztosítva és nagy néző közönség sem gyámolította őket, a dicsérettel kezdődött intézet kénytelen volt működését félbeszakítani.”⁷⁷ Külön is szétküldött appendix gyanánt kiadta „*Monita de lingua et theatro hungarico stabiliendo*” címen is ismeretes felszólítását (1792. 80. sz.).⁷⁸

Az 1792. október 29-i számában egy közadakozásból megalapított, ingyenesen látogatható, de egyelőre csak Pesten működő állandó színház mellett foglalt állást.⁷⁹ Az angol példára hivatkozott: milyen érdekes, hogy gróf Széchenyi István majd fél évszázaddal később ugyanezt tekintette példaértékűnek.⁸⁰ Hivatkozott X. Leó pápa színházépítési tetteire, Richelieu bíboros bőkezűségére a francia színjátszás érdekében.⁸¹ A színház leglényegesebb rendeltetésének tekintette a magyar nyelv védelmét: Spilenberg Pál szerint „*Hazánk csak akkor leszen dicső és virágzó, ha a magyar nyelv divatja általános leend.*” Az ország ifjúsága nevelése okán is kizárólag Pesten gondolta létrehozni az állandó játékszínt, hiszen e város oktatási központ is volt. Spilenberg szerint ingyen lenne indokolt látogathatóvá tenni a pesti magyar színházat (éppen úgy, mint a templomokat), „*mert hogy ez, a különben fizetendő bemeneti árakból fenttarthatná magát, azt nemcsak a két fővárosban, hol a lakosság nagyobb része nem ismeri a magyar nyelvet, hanem (merem állítani) sehol sem érjük el a hazában, minthogy kedélyeink nincsenek elkészülve eléggé ilyen szépművészeti mulatságokra.*” „*Minden nemestől 1 forint adományt gondolt volna adományként a színház létrehozatalára, és működtetésére.*” „*Minden fenti szándéka a tiszte hazafisága jegyében született, a nemzet nemes ügyének szolgált a vezérelte.*”⁸² Kiemelte a színjátszás fontosságát a nyelv fejlesztésében, egyúttal erkölcsi hasznát is hangsúlyozta: az volt az álláspontja, hogy a színdarabok nevelő hatásúak is a közönségre.⁸³

⁷⁵ Lugossy Döme: Kelemen László és az első Magyar Játzó Színi Társaság. Csanádmegyei Könyvtár. 9. Makó. 1927. 59.; Váradi Antal: Régi magyar színészvilág Bp. 1911. 18-40., 41-42.; Bayer József: A nemzeti játékszín története I. k. Bp., 1887. 118.; Endrődy János: A magyar játékszín III. rész Pest, 1792.

⁷⁶ A magyar színikritika kezdetei (1790-1837). Szerk. Kerényi Ferenc. Bp., 2000. I. k. 15-17.; III. k. 1342-1343.

⁷⁷ Bayer József i. m. 134.

⁷⁸ Gárdonyi Albert i. m. 1917. (1984.) 59.; Hazai és külföldi folyóiratok tudományos repertórium. Történelem és segédtudományai. II. k. Hírlapok 1731-1880. Bp., 1885. 1135.

⁷⁹ *Monita de lingua et theatro hungarico stabiliendo* (Intések a magyar nyelv és a magyar színészet megalapítása iránt). A cikk idézett magyar fordítása: Honművész 1837. dec. 22.

⁸⁰ Bayer József i. m. 134.

⁸¹ Uo. 135.

⁸² Uo. 136.

⁸³ Waldapfel József i. m. MKsz. 1930. 82.

Szerinte „ingyen kell nyitva állnia a színháznak mindenki előtt, hogy az emberek úgy járassanak be, akárcsak a templomba”: az ingyenesség mellett Spilenberg azzal érvelt, hogy „a magyar mindent örömet tesz, csak ne kelljen fizetnie, aztán meg színi mutatványokra mások sem igen szeretnek költeni” (*Ephemerides* 1792. okt. 29.).⁸⁴ Csak Pesten kívánta az állandó magyar színházat létrehozni, mivel „A némelyek által hazánk részeibe vándorlani ohajtott színésztársaság éppen semmi hasznot sem hajtana, minthogy itt-ott mulatásának rövidsége miatt sikerrel sehol sem hathatna eléggé az emberek kedélyére”.⁸⁵

1793. február 20-án ismét közzétette felhívását: elgondolása szerint 400.000 forint tőkét kell a magyar színjátszás megteremtéséért összedni, és ebben minden magyar nemes támogatására számított a haza érdekében.⁸⁶ A felszólítás után a század folyamán magyarul megjelent drámák jegyzékét közölte (1792. 94. szám): a legjobb műnek Szentjóni Szabó László ügyvéd Mátyás királyát tartotta.⁸⁷ Ebben az 1792 végén megjelentetett cikkében közölte azt a kérését is, hogy aki más színpadi darabról is tud vagy újat készített, írja meg a Magyar Játékszín író-szerkesztőjének, Endrődy Jánosnak.⁸⁸ Szerkesztői működésének legnevezetesebb hatása a magyar játékszín megteremtése kérdésében történt felszólalásának volt: az *Ephemerides* 1792. október 29-i számában megjelentetett felhívás indította például Csokonai Vitéz Mihályt arra, hogy megkísérelje a kapcsolatfelvételt a pesti magyar színtársulattal (sőt, ezen idő tájt kezdett neki „*Tempefői*” című műve megírásának is).⁸⁹

Örömmel jelentette meg lapjában, hogy Pest vármegye november 15-én tartott ülésén foglalkozott e kéréssel, sőt rögtön adományokat is gyűjtöttek; a Helytartótanácshoz feliratot küldtek ennek érdekében, sőt a többi megyét is támogatásra kérték föl. Spilenberg 400.000 forintos elképzelése iránt egyébként csak Pest, Szabolcs és Szatmár vármegyék érdeklődtek.⁹⁰ 1794 júliusában Szabolcs vármegye kezdeményezésére Spilenberg terve szerint indították meg a gyűjtést az állandó magyar színjátszás érdekében a nemzeti alap előteremtésére: Nagykárolyban negyvennégy nemesi reformer, többek között Kazinczy Ferenc, Kazinczy András, Podmaniczky József báró, Berzeviczy Gergely, Kölcsey István ekkor fejenként 1000 forintot, míg a többség kisebb összegeket adott e nemes célból.⁹¹

(1799-ben a Hétszemélyes Tábla kétévi börtönre ítélte Szirmay Pált azért, mert a francia alkotmányt dicsérte, és fontosnak tartotta, hogy mielőbb egy nagy nemzeti közpöntárat hozzanak létre az ország önállóságának elérése érdekében).⁹² Kazinczy is megemlítette egy írásában Szirmayt, aki „szabad beszédekért Budán ült fogva”.⁹³ Szirmay Antal (1747-1812) „*A Magyar Jakobinusok Története*” című 1809-ben megjelent munkájában szót ejtett arról,

⁸⁴ Bayer József i. m. 134-136. = Amerikai Magyar Népszava 1962. szept. 19. 221. sz.

⁸⁵ Magyar Színház történet 1790-1873. Főszerk. Székely György. Bp. 1990. 4. fejezet 100.

⁸⁶ Pukánszky Kádár Jolán: A Nemzeti Színház százéves története Bp., 1940. I. k. 38.; Gárdonyi Albert i. m. MKsz., 1917. (1984.) 59.

⁸⁷ Waldapfel József i. m. 1935. 74.; Gárdonyi Albert i. m. MKsz. 1917. (1984.) 59.

⁸⁸ Waldapfel József: Magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp., 1963. 251.

⁸⁹ Uo. 251.

⁹⁰ Kerényi Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790-1867). Bp., 2002. 97.

⁹¹ Vágvolgyi Tibor: A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma. Bp., 1968. 132-133.

⁹² Benda Kálmán: A magyar jakobinusok periratai II. k. A magyar jakobinusok elleni felségértési és hűtlenségi per iratai 1794-1795. Bp. 1952. 29., 286-287.

⁹³ Kazinczy Ferenc: Az én életem. Bp., 1987. 198., 356.

hogy 1793-ban Spilenbergen keresztül ismerte meg Kazinczy a Graeven-ezredbeli volt kapitányt, Laczkovics Jánost Kilián könyvtár boltja közelében.⁹⁴

Spilenberg Pálnak a magyar színjátszás létrehozása érdekében végzett lapszerkesztői tevékenységét a hálás utókor is értékelte, hiszen 1837 decemberében a Honművészen magyar nyelven közölték az *Ephemerides* 1792. október 29-i számában megjelentetett latin nyelven íródott cikkét: Spilenberg „*Intések a magyar nyelv és magyar színészet megalapítása iránt*” írott gondolati és programadó cikke tehát maradandó szellemi értéket képzett.⁹⁵ Nehéz volt akkoriban a magya színészet ügyéért küzdeni, mert nehéz volt csak magyarként egyszerűen létezni, és különösen nehéz volt minden, ha a magyarságért valaki tenni kívánt. Szatmár vármegye 1795 januárjában írt feliratában arról írt, hogy „*hazafi polgár társaikat az édes-anya haza kebeléből kiragadják*”, és a „*magyarnak még nemzeti ruháját s haja viseletit is latra vetik, éppen akkor, a midőn a királynak magához közelebb lévő tartományaiban a leg botránkoztatóbb ruha viseletek s módos játékok senkinek szemébe nem tiúnek*”, hozzátéve még, hogy úgy tesznek Bécsben „*mintha a külső viseletből valakinek gondolkozását, annyival is inkább cselekedetét ítélni kívánnánk, vagy a szerént ítélthetőknek gondolnánk, anem inkább éppen azért, mivel sajnosan esik, hogy nemzetünknek még azon leg ártalanabb cselekedeteti s külső viseletei is sokszor vétkül tulajdoníttatnak, mellyek, ha azokat nem magyar tselekszi vagy viseli, számba sem jönnek*”.⁹⁶

Lapjának fontossága

A Magyar Kurir szerkesztője, esztelneki Szatsvay Sándor a Bécsben kiadott lapja VI. évfolyamának, 1792. január 24-i, keddi száma 106-107. oldalain egyrészt méltatta a „*Pesti Deák Újság Kiadójának*” munkáját, másrészt kiemelte, hogy a latin nyelvű újság „*egyedül a Nemzet hírének az Idegenek előtt való törekedésének*” nemes szolgálatában áll. Spillenbergen Pál lapszerkesztői, újságírói tevékenységéről pedig akként emlékezett meg, hogy az *Ephemerides* „*érdemes Írója a leg-nagyobb hazafisággal, a leg helyesebb ellenvetésekkel tájfolta meg Nemzetiünk bestelenítőjít*”. Jól szerkesztett hírlapként kitűnő hírszolgálatlal rendelkezett: a napi eseményekről pontosan beszámolt.⁹⁷ Az utolsó előtti (12.) lapszám 1793. február 20-án jelent meg: mellékletében a szerkesztő búcsú cikkében még egyszer közölte a nagy színházi alap összegyűjtése sürgősségét, és búcsújának anyagi indokait. Az előző év októberében kiadott cikkében foglaltakat ismertette újból, szólt az egyes megyékben rendezett gyűjtésekről, és azt kérte, hogy küldjék fel Pestre ennek eredményét.⁹⁸ Az utolsó (13.) számban (1793. március 5.) azonban már bejelentette a lap megszűnését, mivel az első félévre már annyi előfizető sem gyűlt össze, hogy az első negyedév költségeit fedezzék.⁹⁹ Latin újságja fontos esz-köz volt a nyelvművelés és a magyar színészet fontossága hirdetésének és követelésének: az egyik első számottevő pesti hírlap, és egyben az utolsó latin nyelven megjelenő újság volt.¹⁰⁰

⁹⁴ Pintér Jenő i. m. IV. k. 190.; Benda Kálmán i. m. 1952. 372.

⁹⁵ Magyar színháztörténet 1790-1873 I. k. Főszerk. Székely György. Bp., 1990. 100.

⁹⁶ Benda Kálmán i. m. 1952. 146.

⁹⁷ Gárdonyi Albert i. m. 1917. (1984.) 59.

⁹⁸ Waldapfel József: A pesti Ephemerides megszűnése 1793. = ItK. 1937. 67.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ BLex. I. k. 378.

A korabeli haladó politikai és irodalmi mozgalmak szellemét kívánta terjeszteni.¹⁰¹ Merész hangot ütött meg sajtójában.¹⁰² Mindig a magyar nyelv és irodalom szószólója volt.¹⁰³ Az *Ephemerides* 1793. március 5-én megjelentetett (utolsó) 13. számát követően az első félév eseményeiről júliusban tervezett összefoglaló jelentés már nem készült el.¹⁰⁴ Spilenberg büszkén hivatkozott arra is, hogy a latin nyelvű újságírást az ő magyar újságja tartotta fenn Európában.¹⁰⁵ Az 1804-ben Pozsonyban induló *Ephemerides Statistico-Politicae* beköszöntőjében emlékeztetett a 11 évvel korábban megszűnő latin nyelvű újság fontosságára.¹⁰⁶

A jakobinusok

Kapcsolatot tartott fenn a magyar jakobinus mozgalom több tagjával.¹⁰⁷ Spilenberg szerkesztőként az *Ephemerides* 1791. október 4-i (II. 254-256. o.) számában említést tett Martinovics Ignác 1790 áprilisában írott latin nyelvű anonym röpiratáról, az „*Oratio ad procures et nobilis regni Hungariae*” címet viselő művéről (Laczkovics János fordította magyarra: „*Beszéd Magyarország főrendeihez és köznemeseihez*”). Ez a híradás egyébként csak az *Ephemerides*-ben valósult meg, a többi haladó újságban nincs nyoma. Kifogásolta, hogy az írott jogot a röpirat szerzője semmibe vette, és mindent pusztán az ember és polgár természetes jogából igyekezett megmagyarázni. Cáfolta a szerkesztő, hogy az egyház lett volna okozója a tudományos fejlődés hiányának: felsorolta cikkében a jezsuita rend kimagasló tudósait (pl. Pray György, Katona István, Radics Antal, Komáromi András nevét).¹⁰⁸

Az *Ephemerides* 1792. január 7-i számában Spilenberg említést tett Martinovics Ignác 1787 folyamán írott „*Mémoires philosophiques*” címet viselő művéről. A többi korabeli újság nem foglalkozott ezen alkotással, pedig ez az egyik legjelentősebb felvilágosodás korabeli filozófiai mű.¹⁰⁹ 1792. május 2-án Martinovics Ignác Gotthardi Ferenchez, a bécsi titkosrendőrség főnökéhez írt besúgó jelentésében a tizenöt legfőbb magyar, demokratikus, forradalmi törekvésű radikális személy között említette a nevét.¹¹⁰ 1793 júniusában Martinovics Ignác levelet küldött Laczkovicsnak, amely szerint már korábban bizalmi kapcsolatban volt Spilenberggel, hiszen ebben azt írta, hogy „*a levél, amit Ti írtatok nekem Spilenbergen keresztül gyógyszer és vigasz volt számomra*”.¹¹¹

1793. június 10-én Ferenc király utasította Pálffy Károly kancellárt, hogy tegyen jelentést Hajnóczy József „*De diversis subsidiis publicis dissertatio*” (Értekezés a különböző közterhekről) című könyvéről, valamint arról, hogy miért nem sorozta be e művet a Helytartótanács a tiltott könyvek közé. Az *Ephemerides* 1792. július 23-i számában (52. szám 416. lap)

¹⁰¹ Uo. 379.

¹⁰² Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp., 1978. 234.

¹⁰³ BLex. I. k. 379.

¹⁰⁴ Dezsényi Béla: Legrégibb hírlapjaink életrajzához. In: MKsz., 1940. 355.

¹⁰⁵ Pintér Jenő i. m. IV. k. 894.

¹⁰⁶ Goriupp Aliz: A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hírlapok a XVIII. század fordulóján. = MKsz. 1944. 22.; Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon Bp., 1924. 110-11.; Dezsényi Béla i. m. 1940. 355.

¹⁰⁷ ÚMIL. P-Zs. Bp. 1994. 1840.

¹⁰⁸ Benda Kálmán: A magyar jakobinusok periratai I. k. Bp., 1957. 109., 8., 691., 887., 600-601.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Uo.

ismertette Hajnóczy munkáját, ennek ellenére a Helytartótanács a június 25-i jelentésében még a könyv létezéséről sem tudott, de a nyomozást megindította. Strohmayer Ignác könyvkereskedő Spilenberg Pálra irányította a figyelmet, aki elismerte, hogy ismeri a könyv szerzőjét, de a nevét nem volt hajlandó megmondani.¹¹²

1793. augusztus 25-én Ferenc király jelentést kért Pálffy kancellártól Hajnóczy József harmadik könyvéről, az „Extractatus legum de statu ecclesiastico catholico in regno Hungariae latarum” („A katolikus egyházi rendről Magyarországon alkotott törvények kivonata”) című értekezéséről. Spilenberg 1792-ben az *Ephemerides* 323-324. lapján (június 14-i szám) már rövid híradást jelentetett meg a könyvről. December 3-án rendelte el a Helytartótanács a könyv elkobozását, amelyre Pest város tanácsa 13-án jelentette, hogy Strohmayer kereskedéséből 350 példányt a könyvek tulajdonosának megbízásából Spilenberg elvitt, a tulajdonost megnevezni nem hajlandó.¹¹³ Ezt követően 1794. január 4-én pedig nemesi előjogaira hivatkozott Pest város tanácsa illetékessége ellen: „Nem vagyok az, aki azt a véletlen sorsot, hogy nemes családból születtem és hogy életemet kétszáznál több esztendő magyarországi birtokos nemzetségnek köszönhetem, mások kárára felhánytorgatni szoktam volna, ez azoknak az embereknek a szokása, akik a szerencsének ezen vak kedvezésén kívül más érényekkel és lelki kiválóságokkal nem rendelkeznek”.¹¹⁴ 1795. február 25-én új sajtórendelet készült: e szigorítás véres következménnyel járt (1802. június 14-én Zsarnóczy János ügyvédet és Mikola István jurátust pallossal kivégezték).¹¹⁵

1793. szeptember 10-én Martinovics Ignác gróf Johann Pergen rendőrminiszternek írott levelében Spilenberg Pálnak a vármegyékben végzett utazásáról írt, amely során sok hívet szerzett a Szabadság és Egyenlőség Társasága számára, és elérte, hogy a vármegyék gyűléseket tartottak a sajtószabadság ügyében, akik egyébként a franciák elleni háború ügyében is az uralkodóval szemben álltak, sőt erről egy könyvet is készültek írni, melynek címe „*Mi köze Magyarországnak a Franciaország elleni háborúhoz?*” lett volna. Mindezekről egyébként Laczkovicstól is tudomást szerzett Martinovics. Spilenberg tervszerű megyejárásai az ellenállás szervezésének céljait szolgálták.¹¹⁶ Ezen utazások közvetlen eredménye lehetett, amikor 1794 júliusában Szabolcs vármegye kezdeményezésére Spilenberg terve szerint indították meg a gyűjtést az állandó magyar színjátszás érdekében a nemzeti alap felállítása céljából.¹¹⁷ A kormány megtiltotta a gyűjtést, nehogy valami titkos szervezkedés céljait szolgáló pénzgyűjtésre kerülhessen sor.

Augusztus 30-án Bécsben Szentmarjay Ferenc arról vallott, hogy Batsányi János költővel Spilenberg Pál nemesúrnál ismerkedett meg.¹¹⁸ A megismerkedetés a hatalom számára

¹¹² Uo.

¹¹³ Gárdonyi Albert–Bartucz Lajos: A magyar jakobinusok emlékezete Bp., 1919. 35.; Gárdonyi Albert: Könyvcenzúra és ritka könyvek. = Könyvtári Szemle, 1915. III. évf. 4-8. sz. 56.; Benda Kálmán i. m. Bp., 1957. I. k. 648-649.

¹¹⁴ Eckhardt Sándor: Újabb adatok a magyar felvilágosodás történetéhez. = Dr. Klebelsberg Kunó Emlékkönyv. Bp., 1925. 526-527.

¹¹⁵ Gárdonyi Albert: i. m. 1915. 57.

¹¹⁶ Benda Kálmán i. m. 1957. I. k. XL., 929.; Benda Kálmán i. m. 1952. II. k. 297.; A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. Kovács Máté. Bp., 1963. 347.; Benda Kálmán – Elek Judit i. m. 107.

¹¹⁷ Vágvolgyi Tibor: A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma. Bp., 1968. 132.

¹¹⁸ Benda Kálmán i. m. 1952. II. k. 115.

többet jelentett az akkori közéleti légkörben, mint pusztán magánéleti eseményt: a következmény nem is maradt el: szeptember 10-én kelt Sándor Lipót főherceg nádor ügyviteli jegyzőkönyvének 44. számú határozatában elrendelte és Tallián nádori irodai iratkezelésével elküldte Pest város kapitánya, Wittmaesser Mátyás részére Batsányi János elfogásáról szóló parancsát, amit Spilenberg szállásán kellett volna végrehajtani, mivel úgy tudták, hogy itt fog megszállni (az elfogására azonban mégsem itt, hanem egy fogadóban zajlott le).¹¹⁹

November 29-én kelt levelében Szláv János a bátyjának, Szláv György főszolgabírónak arról írt, hogy Spilenberg, akivel Hegyalján volt együtt, ügyvédként vesz majd részt a védelemben másokkal együtt; sőt azt is megemlítette, hogy Wurmman Sámuel dévényi kesztyűs forradalmi magatartása elleni felségsértési perében december 23-án Spillenber Pál lett a védőügyvéd a Királyi Tábla előtt.¹²⁰ 1794. december 9-én Sándor Lipót nádor a 185/2. számú határozatában rendelte el Wittmaesser Mátyás, Pest város kapitánya részére Koppi Károly József, Kreil Antal egyetemi tanárok és Spilenberg Pál egyetemen lévő iratainak a lefoglalását, melynek időpontját december 11-ére, csütörtök reggelre tűzte ki: a kapitány vállalta, hogy ennek a legnagyobb csendben eleget fog tenni.¹²¹ A lefoglalás sikeres lehetett, mivel pár nappal később, december 15-én Sándor Lipót főherceg jegyzőkönyvében a 215. számú határozat 7. pontjában arról rendelkezett, hogy Spilenberg Pál lefoglalt írásai közül néhányat visszaszolgáltassanak, de a másolatokat megvizsgálják.¹²² A házkutatás alapján nem találtak tárgyi bizonyítékot, alapot a perbe fogására.¹²³ December 19-én Budán Martinovics Ignác a Reformátorok Társasága megszervezéséről írt Sándor Lipót főherceg nádorhoz címzett levelében, és Spilenberg ügyvéd neve mellett Gyurkovicsét is megemlítette. Itt hivatkozott az 1793. szeptember 10-én adott jelentésére, amikor is gróf Pergen államminiszternek arról számolt be, hogy Spilenberg Pál Gyurkovics Ferenc professzorral együtt Felső-Magyarországra utazott tagok toborzása végett: a köznemesség szervezésével kívánták létrehozni a független Magyarországot.¹²⁴

December 20-án megfogalmazott emlékiratában Martinovics arról tájékoztatta a nádort, hogy az ügyvéd személyesen mesélte el neki ennek az utazásnak a tervét; szólt arról is, hogy Spilenberg változásokat akaró eszméiről leginkább Laczkovics Jánost kell megkérdezni és vallomásra bírni. Ebben a vallomásában még azt is javasolta Sándor Lipót főherceg nádornak, hogy Spilenberg Pál ügyvéd az ő szabadon bocsátásáig bántatlan maradjon, mert ellenkező esetben „*fellármázná a nagy társaságot és a titkos jelek megváltoztatására készítené, ami lehetetlenné tenné a Reformátorok Társasága leleplezését és ártalmatlanná tételét*”.¹²⁵ Budán a Királyi Tábla vizsgálóbizottsága január 17-én Batsányi Jánost, majd február 9-én Laczkovics Jánost kérdezte ki Spilenberg haladó gondolatairól, kijelentéseiről.¹²⁶

¹¹⁹ Benda Kálmán – Elek Judit i. m. 272.

¹²⁰ Benda Kálmán i. m. 1952. II. k. 253.

¹²¹ Benda Kálmán – Elek Judit i. m. 352.

¹²² Benda Kálmán i. m. Bp. 1952. II. k.

¹²³ ÚMIL. P-Zs. 1840.

¹²⁴ Benda Kálmán – Elek Judit i. m. 297.

¹²⁵ Benda Kálmán i. m. 1952. II. k. 302., 309.

¹²⁶ Uo. 330., 355.

Az ügyvéd

Mályusz Elemér és Pulszky Ferenc szerint Spilenberg Pált annak a tíz vádlottnak rendelték hivatalból ügyvéddül, akik nem akartak védőt. A többi védő Sárói-Szabó Sámuel, Madách Sándor, Tóth-Pápay Sámuel, Horváth Jakab és Nagy Sándor voltak.¹²⁷ Jankovich Miklós rögzítette is a „*Cogitata quaedam de crimine laesae Maeistatis*” Nemzeti Múzeumban őrzött iratán azt a tényt, hogy Spilenberg írta ezen védői kéziratot.¹²⁸ Dr. Várady Zsigmond Martinovicsról írott könyvében akként fogalmazott, hogy az ügyvédek közül a jogügyi igazgató „*Németh Jánostól teljesen függetlennek egyedül a szegények védelmére kirendelt Spilenberg Pál*” volt csak nevezhető. Fraknói Vilmos, Pulszky Ferenc és Csahihen Károly szerint is Spilenberg fejtette ki a „*Cogitata quaedam de crimine laesae Maeistatis*” című iratában az ügyvédek közös álláspontját a perben, ő fogalmazta meg a védelem alapelveit. Az ügyvédnek a perben való tevékeny részvételét bizonyítja Mályusz Elemér kutatásán kívül az a tény is, hogy az 1794. évi jakobinus periratok között (Gárdonyi Albert véleménye és kutatása szerint) Spilenberg Pál kézírása is megtalálható volt ezen kéziratban, mely a védelemben megvalósítandó alapelveket tartalmazta, miszerint a titkos társaságba tartozás még nem valósíthatta meg a felségsejrtést, mivel nem a király személye ellen irányult, és az alkotmány reformlására vonatkozó szándék pedig lehetett bűn.¹²⁹ Az ügyvéd hangoztatta, hogy a kátékban nincs olyan tétel, ami a szabadon árusított nyomtatványokban ne szerepelt volna, iratokkal nem lehet forradalmat csinálni, az iratokat a vádlottak szekrényeiben találták, tehát az talán már feledésbe is ment a vádlottak részéről. Beöthy Ákos a magyar államiság fejlődéstörténetét feldolgozó műve I. kötetében akként értékelte a fenti ügyvédek perbeli tevékenységét, hogy a vést jósló körülmények közepette is teljesítették a köteleességeküket.¹³⁰ Pintér Jenő is akként írt, hogy Spilenberg védőként vett részt. Váczy János „*Spilenberg Pált a Martinovics-pörben elfogottak ügyvédjének mondotta*”: „*Spilenberg azok védője volt, akik hivatalból kaptak ügyvédet*”.¹³¹

Megrendítő adalék, hogy május 19-én Budán (a kivégzését megelőző napon) Hajnóczy József a hűgához írt levelében egy listáról tett említést, amelyre azoknak a nevét írta fel, akik barátai voltak és búcsúzni kívánt tőlük. Spilenberg neve is szerepelt a listán, Madách ügyvéd, Dessewffy József gróf, Orczy László báró, Széchenyi Ferenc gróf, Podmaniczky József báró, Kazinczy Ferenc és mások neve mellett.¹³² A jakobinusok elleni per szomorú következményei jól ismertek: Martinovics, Hajnóczy, Laczkovics, Szentmarjay, Sigray Jakab gróf május 20-án, Őz Pál és Szolartsik Sándor pedig június 3-án verpadon fejezte be életét; míg sokan mások Kazinczy Ferenchez és Szulyovszky Menyhérthez hasonlóan még évekig ausztriai börtönökben sínylődtek. Sándor Lipót ifjú királyi főherceg, nádor 1795. július 12-én

¹²⁷ Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790-1795. Bp., 1926. 804-805.

¹²⁸ Fraknói Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése. 2. kiadás. Bp., 1884. 336-337., 344-345.

¹²⁹ Csahihen Károly i. m. 127-129.; Pulszky Ferenc: Martinovics és társai. Bp., 1882. 70-73.; Gárdonyi Albert – Bartucz Lajos: A magyar jakobinusok emlékezete. Bp., 1919. 50.

¹³⁰ Beöthy Ákos: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. I. k. Bp., 817.

¹³¹ KazLev. II. k. 552.; Pintér Jenő i. m. IV. k. 894-895.; Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp., 1978. 234.; A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig. Összeállította Kovács Máté. Bp., 1963. 348.; Váczy János: Észrevételek a „Kazinczy Ferenc Levelezése” című cikke. Felelet Széchy Károly urnak. = Erdélyi Múzeum Egyeslet bölcséleti-, nyelv- és történettudományi szakosztályának kiadványai. Szerkesztette Szinyei József. IX. k. 1892. 147.

¹³² Benda Kálmán i. m. 1952. II. k. 780.

halt meg baleset következtében Laxenburgban: Spilenberg a főherceg nádorról 15 oldal terjedelmű megemlékezést, gyászbeszédet írt.¹³³ A korabeli közvélemény merényletet gyanított a haláleset mögött. Még egy adalék a korabeli hazafiakra leselkedő veszélyekről: 1799. február 6-án Fajzaizen Antal feljelentette Pajor Gáspárt, mely beadványban Spilenberg Pált is megnevezte, mivel az ügyvéd jó viszonyban volt Pajorral.¹³⁴

Végjáték

Egy magánéleti mozzanat: 1799. április 15-én Spilenberg Pál római katolikus szertartás keretében feleségül vette Madry Erzsébetet Pesten, a Belvárosi Plébániatemplomban.¹³⁵

1801. március 21-én kelt és Schedius Lajoshoz (1768-1847) címzett levelében Révai Miklós arra kérte a címzettet, hogy ajándékként jó barátainak, azaz Jankovits Miklósnak, Virág Benedeknek, hadusfalvi Spilenberg Pál ügyvédnek két-két nyomtatványt juttasson el az éppen ekkor megjelent műveiből.¹³⁶ A Széchényi Országos Könyvtár őrzője, Horvát István történész jó barátságban volt Ferenczy Jánossal: 1806 novemberében írott egyik levelében Ferenczy akként említette Spilenberget, hogy jóban van Kováts Józseffel, a királyi jogügyek helyettes igazgatójával; majd pár nappal később írott leveléből kitűnik, hogy a következő terminusban nála akart „*practicálni*”, és kiemelte azt is, hogy „*Kovátsnál ez pusztán futkosást jelent, nem úgy, mint Spilenbergnél*”. Horvát István decemberi válaszlevelében a „*derék és tudós*” ügyvédéről írva megjegyezte, hogy ő is Spilenbergnél szeretné a praxist megtanulni.¹³⁷ 1809-ben Horvát István a naplójának tanúsága szerint a kor jelentős magyar írói az alábbiak voltak: Spilenberg Pál, Kultsár István, Szemere Pál, Fáy András és Ferenczy János.¹³⁸ Spilenberg ügyvéd Schomberg Györggyel együtt 1809-ben Pesten („*Meghívás a kir. és császári meghatalmitott pesti és tokai salétromot s hamuzsírt szerző társasághoz*” címen kinyomtatva és megjelentetve) felhívást intézett a háború miatt a salétrom- és hamuzsírgyártásra.¹³⁹ A nagykőrösi Bakos Ambrus (1787-1852) az 1809-től Spilenberg Pál ügyvédi irodájában tanulta a szakma fogásait.¹⁴⁰ Az 1812-13-as években Spilenberg Pál írt öt darab levelet Horváth István történészhez Vádra.¹⁴¹ Az első latinul írt levél 1812. november 18-án kelt: kiderül belőle, hogy Spilenberg ekkoriban csúzzal, küszködött: az ágyból felkelni nem tudott.

1814. január 20. táján halt meg valószínűleg Spilenberg Pál: haláláról és temetéséről Bernolák Lajos emlékezett meg egy Gedeon Ferenchez 1814. január 22-én írott levelében (ez is megtalálható az OSZK Levelestárában).¹⁴² E latin nyelvű levél magyarul így szól:

¹³³ OSZK kéziratos források gyűjteménye: Fol. Lat. 1398.; Kéziratos források Országos Széchényi Könyvtárban 1789-1867. Bp., 1950. 2231. sorszám, 182.

¹³⁴ Szilágyi Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Debrecen, 1998. 361. IV/3-c 1799: 1723. 3.

¹³⁵ A Spilenberg-család története. = Turul, LXXII. kötet 1999. 1-2. 16.

¹³⁶ Hellebrant Árpád: Adattár. 4. Révai Miklós levele Schediusához. 1801. márcz. 21. = ItK. 1925. 101.

¹³⁷ Magyarországi tudósok levelezése. Horvát István és Ferenczy János levelezése. Szerk. Tarnai Andor. Bp. 1990 II. k. 16., 20., 21., 23., 134., 135., 136., 138. sz. levelek; 266.

¹³⁸ Horvát István: Mindennapok Pest-Budai Naplója 1804-09. Bp., 1967. 390., 402., 416., 560., 564.

¹³⁹ Magyar Gazdasági Könyvészet. Bibliographia Oeconomica Hungariae. Összeáll. Dr. Dóczy Jenő – Dr. Wellmann Imre – Dr. Bakács István. I. k. Bp., 1934. 340., II. kötet 41-42.; Kataszteri Közlöny Bp., 1902.

¹⁴⁰ Novák László: Egy nagykőrösi vadász főhadnagy visszaemlékezése az 1848/49. évi szabadságharcra. Nagykőrös, 1998. 48.

¹⁴¹ Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Levelestár.

¹⁴² Batsányi János összes művei II. Bp., 1960. 514.

„Délután három körül eltemettük az értékes irodalmi férfit [...] Spillenberget urat, aki egészen éjjel 12-ig (éjfél) a feleségével kártyázott, és egészen reggelig a deszkán kiterítve feküdt. Koporsója pompázatosan fel volt díszítve, függő díszekkel és arany betűkkel ... nyolc fáklya és 13 papi ministráns kísérte, valamint az egész királyi kúria fogadta Vác irányában a sír felé.”

Özvegye egyébként 1814. november 30-án a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának adományozott több művet is: az egyiken, Schedel Hartman *„Das Buch der Chroniken”* című 1496-ban Augsburgban, Johann Schoenspergernél nyomtatott, 338 levélből és egy térképből álló két kötetes ősnymotványán megtalálhatóak még az *„Ex libris”*-e nyomai is.¹⁴³

Életüzenete

Spilenberg, a magyar nemzet iránti tiszta hazaszeretet megvallója, és a becsületes elvszerűség szabadlelkű embere volt.¹⁴⁴ Kis János (1770-1846) későbbi superintendens szerint olyan ember volt, akivel mulatni is jól lehetett, de tanulni meg aztán legfőképp.¹⁴⁵ Kis Jánosnak, a „soproni magyar társaság” életre keltőjének saját mondatai szerint: „Mihelyt Pestre értünk azonnal felkeresénk elfelejtethetetlenül kedves előbbeni tanítónkat Schwartnert, ki váratlan megjelenésünk által meglepetvén, örömet szembetűnőképpen nyilatkoztaté, s megdicsért bennünket, hogy mielőtt a külföldre mennénk, hazánkat szándékozunk mennél jobban megesmerni. Szeretetének az által is bizonyosságát adó, hogy a nevezetesebb tudósokhoz elkísért bennünket. Ezek közé tartoztak: Dugonics, Koppi, Horányi, Spilenberg, kik közül mindeniknél nem csak jól mulatónk magunkat, hanem tanulánk is valamit.”¹⁴⁶ Batsányi János „nagybetűs” értékelése is tudható: „A Dedk Újságokat író érdemes, tudós Férjfiaknak egyike, Hadusfalvi SPILENBERG PÁL Úr.”¹⁴⁷

E pesti ügyvéd, lapszerkesztő, újságíró, a magyar színjátszás megteremtése érdekében tevékenykedő közéleti hazafi, és gazdasági szakíró volt.¹⁴⁸ Különösen a magyar színjátszás megteremtéséért folytatott célkitűző és cselekvő magatartása volt mintaértékű és magával ragadó.¹⁴⁹ Védte a magyar nyelv és irodalom értékeit, és fontos gondolatokat, tételeket, irányokat fogalmazott meg természetes fejlesztése érdekében: a hazaszeretet megvallója, és a becsület szabadlelkű embere volt. Ezt a minőségét jól láttatja egy apró közjáték is: szeretve tisztelt mestere volt a közíró Schlözer, de vele is szembeszállt az *Ephemerides*ben, amikor e tudós göttingeni újságíró a lapjában megjelentetett magyar híradásait a bécsi udvar szócsövének tekinthető Hoffmann Alajos szövegeből merítette.¹⁵⁰

Spilenberg ügyvéd életútja jól példázza a hétköznapi hivatásán túl is ható nemes lelkű embert, akinél az igazság, a becsület, a bátorság, a műveltség és a társadalmi haladás elősegítésének ügye a közérdek minden mást megelőző érzésvilága jegyében történt. Műveltségteremtő, közéleti, ügyvédi, újságírói és szerkesztői tevékenységével hozzájárult ahhoz, hogy kora értelmiségének tagjai megismerkedhessenek a gondolkodásmódjuk fejlesztését célzó, a

¹⁴³ Horváth Ignác: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvár ősnymotványainak jegyzéke. = MKsz. 1894. II. k. 2. füzet. Bp., 1894. 146.; Corvinus Egyetem Központi Könyvtára 2006. VI-VIII.

¹⁴⁴ Antal Gábor: Üdvösség mára és holnapra. Bp., 1986. 102.

¹⁴⁵ Kis János superintendens emlékezései életéből maga által feljegyezve. Szerk. Orosz László. Bp., 1985. 870.

¹⁴⁶ Kis János superintendens emlékezései életéből maga által feljegyezve. Második kiadás. Bp., 1890.

¹⁴⁷ Batsányi János összes művei II. Bp., 1960. 212.

¹⁴⁸ Spilenberg-család. = Nobilitas. Szerk. Gudenus János. Bp., 2005. 254.

¹⁴⁹ Hevesi Sándor: A magyar színpad, ahogy volt és ahogy lesz. = Vértő Magyarország. (Reprint) Bp., 1999. 148.

¹⁵⁰ Antal Gábor: Üdvösség mára és holnapra. Bp., 1986. 101-102.

haza érdekét szolgáló új eszmékkel, és egyúttal folyamatosan a tenni akarás fontosságát hangsúlyozta minden szellemi termékével. Bátorságát és tettekézségét, a hatalommal szembenálló autonóm személyiségét jól példázza a jakobinus röpiratoknak az elkobozás elől való eltüntetéseben megnyilvánuló szilárd és gyakorlatias magatartása, ami civil kurázi iránt fogékony ember számára mindenképpen példamutató.

Az emlékezet mindig méltó módon őrizte, és őrzi ma is a nagy magyar jogászok, ügyvédek emlékét. Kilenc évtizeddel hadusfalvi Spilenberg Pál halála után dr. Králik Lajos az ügyvédi karról írott művében „a szabadság, humanismus, a reform és forradalom” apostolai közé sorolta a jakobinus per ügyvédjeit, Sárói-Szabót, Madáchot, Tóth-Pápayt és a pauperum advocatus Spilenberget: szerinte ezen ügyvédi kör „ereje és fénye” volt az, ami a per során „életet lehelt az írás holt betűibe, és meg nem tört a vad szirtjein, az ítélszék zátonyán, híven és rendületlenül teljesítve kötelezettségét”; pedig elhangzott, hogy „fejével játszik az úr, ha ily módon védi a vádlottakat”.¹⁵¹ Králik doktor egyébként már 1882-ben arról írt, hogy a jakobinus per ügyvédjei, és közöttük Spilenberg Pál védői munkájában „a régi kor dicsősége, a védelem nemes önfeláldozása és jutalma, a töviskoszorú, a szent hevülés emésztő szenvedése” méltón mutatkozott meg az egész per során, mivel e magyar ügyvédek „az ember jogának elszánt harcosai voltak”.¹⁵²

Spilenberg annyiban volt jozefinista, szabadkőműves és felvilágosult értelmiségi, amennyiben ez a tudása a magyar nemzet érdekeit szolgálta. Jozefinista volt a haladás érdekében, de szembeszállt II. József németesítő szándékaival a magyarság védelme érdekében. Saját magát ekként jelölte meg az újságjában a magyar színeszetet pártoló első nagy cikkében: „Paulus Spilenberg de Hadusfalva m. p. Fori Ut. Per. I. R. H. et ad Exv. Cur. Iur. Advocatus, ac Instituti Ephemeridum Latinarum Director”, aki hazája iránti szeretéből, „charae nostrae patriae amore” és anyagi haszonra való törekvés nélkül adta közre újságját.¹⁵³ Igazolja nemes jellemét, hogy 1791 őszén Spilenberg ügyvéd és Mahl pesti órásmester a rendekhez akartak fordulni a polgárság közjogi, országgyűlési szerepének megteremtése érdekében (más városok lakosaival is alá kívánták iratni a kérvényüket ezzel kapcsolatban).¹⁵⁴ Szabadelvűként az európai szintű tudását és mélységes hazafiúi érzületét az ország és a nemzet érdekében való cselekvésre fordította: előképe volt a nemzedéknyi idővel későbbi reformkori politikusi minőségnek, melynek köznemesi nagyjairól elmondható, hogy Kazinczy Ferenc „köpenyéből bújtak elő”.

Hadusfalvi Spilenberg Pál ügyvédéről a fentiek alapján elmondható, hogy megalkuvást nem ismerő idealista bátorsággal küzdött korának haladó személyiségeivel a magyar nemzeti érzés, a nemzeti művészet, a sajtószabadság, a nemzeti függetlenség és a köztársasági államforma megteremtéséért. Kazinczy Ferencel és más haladó gondolkodású társaival együtt főként az értelmiségi körökben kívánt hatni, és az elmaradottság ellen küzdött: mindezt a hazaszeretet és magyar-szeretet jegyében a parasztság érdekeit szem előtt tartva tette.

¹⁵¹ Králik Lajos: A magyar ügyvédség. Az ügyvédi kar. II. k. Bp., 1903. 407.

¹⁵² Uo. 198-199.

¹⁵³ Balogh Piroska — Szilágyi Márton: „... quilles Lingua Hungaricae propogatio cordi est”. Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről. = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Szerk. Bíró Ferenc. Bp., 2005. 23-69., 32.

¹⁵⁴ Budapest története. III. k. Főszerk. Gerevich László. Bp., 1975. 428.

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Egy tudományos férfiú Kazinczy közelében Kubinyi Ágoston önéletírása

Az alább közölt szöveg alapvetően forrásközlésnek tekinthető, Kazinczy-adatai révén e tájon különösen értékesnek, de jóval több, mint egyszerű dokumentum-közlés.¹ Kubinyi Ágoston önéletrajzáról van szó, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őriz. Két önéletrajz, mindkettő félbe maradt. Egészen pontosan: a második nem önéletrajz, hanem az azon alapuló újrafogalmazás, egy bizonyos *-t.-y.* munkája. Ebből most az elsőt közöljük, amelyben többszörös utalás van Kazinczy nógrádi kapcsolataira. De ez a forrás önmagában is érdekes és fontos leírása annak, *miként válik valakiből a 19. század elején tudós.* Ennek a problematikájával már foglalkoztam a két Kubinyi testvér és a Nógrád megyei tudományosság kapcsolatát elemezve.² A másik testvér, Kubinyi Ferenc szintén nagy ívű tudományos és közéleti pályát futott be, a régészettől kezdve az őslénytankutatáson át a Corvina-gyűjtésig, de belőle nem lett tudományos intézmény vezetője, mint öccséből, Ágostonból, aki 1843 és 1869 között a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója volt, hazai tudományos társulatok alapítója, tagja, elnöke, külföldi társulatok – elsősorban természettudományiak – tiszteletbeli tagja.

A kérdésre persze nem lehet egyértelmű vagy leegyszerűsítő választ adni. Életútjuk kialakulásának és irányultságának mögöttesében elsősorban a családi hagyományokat kell látnunk, amelyek több generáción át hatottak és befolyásolták sorsukat. Gondolunk pl. a a történelmi, természettudományi értékek gyűjtésének szenvedélyére, amely már a 18. század második felétől jellemezte a családot, s amely a két fiú apjánál tetőzött. Mocsáry Antal, a megye első monográfusa 1826-ban, ha ilyen jellegű köznemesi tevékenységről ír, mindenhol a Kubinyiakat emeli ki, ekkor már a könyvgyűjtésben is az elsőik közé sorolva őket. E magatartás kialakulásának motívumai között másodsorban látnunk kell az iskolát. Ebben az esetben a beszercebényai evangélikus gimnáziumot, amely alapvetően természettudományi irányultságú volt a 19. század elején. Jelentős tanáregyeniségek, a hazai természettudomány elismert személyiségei tanítottak itt. S harmadik motiváló tényezőként az ő esetükben is éreztük azt a nemzeti felbuzdulást, amely a két fiatal indulásánál a gyűjtésben jelentkezett: a gyűjtemények létrehozásában, s abban a majdani gesztusban, hogy ezek a jelentős magán-

¹ A dokumentum lelőhelye: OSZK Kézirattár, Qurt. Hung. 1334. A forrás közreadásához nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet dr. Andor Csabának.

² Tudományos szemlélet és mentalitás a 19. század elején Nógrád megyében. = Vándorutak – múzeumi örökség. Tanulmánykötet Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából, Bp., 2003, 559–564.

gyűjtemények valamilyen módon a nagy nemzeti gyűjtemények részévé vagy vá váltak. Kubinyi Ágoston életútja ebből az önéletrajzból is pontosan nyomon követhető, de a rövid összegezés még inkább kiemeli ennek a forrásnak a jelentőségét.³

Nógrád megyei származású, 1799 és 1873 között élt. Iskoláit Besztercebányán és a debreceni kollégiumban végezte, ami kicsit meglepő, mert a nógrádi evangélikus diákok inkább mentek Pozsonyba mintsem a cívisvárosba. Következtek a pesti egyetemi évek, ahol joghallgató volt, de emellett pusztán érdeklődésből hallgatta a kedvére való tárgyakat is: régészet, numizmatika, diplomatika, fűvészet. (Azaz azokat, amelyeknek az alapjaival már otthon megismerkedett és a gimnáziumban kedvet kapott hozzá.) Jogi végzettséget szerzett, mint általában a közhivatali pályára készülő nemes ifjak. Így kezdte a pályafutást legalul, aljegyzőként s lépegetett előre a ranglétrán. De soha nem vált másodlagossá számára a kedvtelésből lassan szakmai hivatássá váló természettudományokkal való foglalkozás. Utazott, neves gyűjtőket keresett fel, maga is folytatta a gyűjtést stb. Közben hivatalt vállalt az evangélikus egyházban is, a megyében műveltségi programokat szervezett, de általában ott volt minden megyei reformintézkedés megszületésénél: Rabdolgoztató Intézet, Nemzeti Intézet, a kaszinók szervezése, a losonci líceum (középiskola) segítése stb., stb. Hasznos és közösséget szolgáló ember volt, így nevezték ki őt 1843. április 12-én a Nemzeti Múzeum igazgatójává. Természetesen nem a nógrádi közösségi szerepe okán! Ezt a hivatalt 1869. február 25-ig töltötte be, ekkor vonult nyugdíjba. Múzeumigazgatóságát számon tartja a szakirodalom. Elsősorban mint nagy gyűjteménygyarapítóét. Így pl. rábeszélte Pyrker László érseket értékes képgyűjteménye átadására, a porosz királytól kő- és bronzanyagot szerzett stb. Ő volt az első múzeumi közművelődési szakember is, hiszen a Nemzeti Múzeumban hangversenyeket, jótékony célú virág- és terménykiállításokat szervezett, hogy azok jövedelmét a gyűjtemények gyarapítására, rendezésére fordíthassa. Mindeközben nem szűnt meg tudományszervező szerepe sem. Európai mintákra szervezett magyar tudományos társaságokat, részt vett azok előkészítésében, az üléseken: Magyarhoni Földtani Társulat, az orvosok és természetvizsgálók nagyülései (szerte az országban), azokon elnökölt vagy alelnök volt, előadásokat tartott. 1842-ben jelent meg híres munkája a *Magyarország mérges növényei*, amely egyértelmű szakmai sikert jelentett. Igazgatósága idején sokat nem publikált, inkább múzeumszervező és rendszerező tevékenysége a jelentős. Természetesen az Akadémia tagja lett, majd ott az igazgatóság tagjává is választották, miként számos külföldi egyesület ismerte el rendes és tiszteletbeli tagsággal életművét.

Testvére, Kubinyi Ferenc életútja sokkal nagyobb visszhangot kapott már életében, s a szülőföld is többet törődött vele. Köszönhető talán ez annak, hogy életének több eseménye erősebben kötődött ehhez a tájhoz. Így aztán kultusza is erősebb lett Nógrádban; 1979-ben például múzeumot neveztek el róla Szécsényben, a volt Forgách-kastélyban. S az is igaz, hogy e sorok írója is inkább vele foglalkozott, róla készített kiállításokat, életrajzi összegzéseket, mint Ágostonnal.⁴

³ Kubinyi Ágostonra vonatkozóan lásd: *Nendtvich Károly*: Kubinyi Ferenc és Ágoston életrajzuk, Bp., 1876. Érdekes módon az utókor figyelme kevésbé terelődött rá. A szakma ugyan számon tartja, a magyar múzeumléte ismeri, de emléket egyedül Tápiószentmárton őrzi. Itt van eltemetve ugyanis. A helyi általános iskola vette fel a nevét.

⁴ *Praznovszky Mihály*: Kubinyi Ferenc közéleti tevékenysége. = Nógrád megyei múzeumok évkönyve, 1980 (ebben a kötetben Soós Virág a régész, Nagy I. Zoltán a természettudós Kubinyit mutatja be). - *Praznovszky Mihály*: Kubinyi Fe-



Kubinyi Ferenc arcképe

Kubinyi Ferenc 1796 és 1874 között élt. Pályája, nem véletlenül, hasonlít testvéréjére. Jogi végzettség, vármegyei indulás, hazai és külföldi tanulmányutak. Őt azonban jobban érdekelt a politika, rendszeres résztvevője az országgyűléseknek, a megyei reformmozgalmak egyik szervezője. Így az 1848-49-es országgyűlésen is jelen volt, sőt, eszméiért még 9 évi börtönre is ítélték, ahonnan amnesztiával szabadult. De nem feledkezhetünk meg a természettudományos tevékenységéről sem. Sok-sok érdekes leletet tárt fel és mutatott be. Talán a leghíresebb az ipolytarnóci megkövesült fa. Ott van a Magyar

Orvosok és Természettudományi Társaságok gyűléseinek a megszervezésénél és működtetésében. Remek országismertető könyveket írt mint pl. a Magyarország és Erdély képekben címűt. Ő is tagja volt annak a magyar tudós küldöttségnek, amely 1862-ben Corvinákat szerzett vissza a szultántól. Videfalvi kúriájukban alakult meg a Magyarhoni Földtani Társulat. Nem véletlen tehát, hogy a beszercebényai gimnáziumi hatás és a családi örökség így jelentkezett nála. Természetesen ő is akadémikus, sok-sok szakmai elismerés tulajdonosa.

Mind a ketten rendkívül mozgalmas életet éltek. Mind politikai pályájukon, mind a tudományos közéletben, mind az egyházi életben sok szerepet vállaltak el, valóban lételemük volt a közösségért – nyugodtan írjuk le: – a hazáért való cselekvés. Ahogyan elképzeljük a reformkor magyarját, ahogyan Jókai megrajzolja őket, pontosan olyan volt Kubinyi Ágoston és Ferenc. E szüntelen közösségi cselekvéshez tegyük hozzá, hogy mindketten egy aránylag kevésbé művelt tudomány terület, a természettudomány megszállottjai voltak, így jelentőségük e vonatkozásban meghatározó. Ráadásul a két testvér bőkezű adakozó is: személyes vagyonukat a közre fordították. Pályázati díjakat tűztek ki, szorgalmasan és jól dolgozó pedagógusokat ismertek el, gyűjteményeiket a nemzetnek adták.

Kubinyi Ágoston leírásában kétszer szerepel Kazinczy Ferenc. Pesti egyetemista éveinél említi, hogy az irodalmi társasághoz kötődően, megismerkedett a fővárosban Kazinczyval is. A fiatal diáknak talán már híre lehetett, hiszen járta a régiségkereskedőket, könyvesboltokat, a Nemzeti Múzeumban naponta ott látták, előfizetett a korabeli folyóiratokra, vagyis érdemesnek tartották figyelmükre a kortársak. Másodsorban pedig leírja Kazinczy utolsó nógrádi látogatását, amikor 1831-ben Videfalván felkereste őt. Kazinczy Szemere Pál társaságában járt erre, több nógrádi barátját is meglátogatta. Itt Videfalván megnézte Kubinyi gyűjteményét, s az esti beszélgetés során kedvtelve hallgatta a házigazda feleségének zongorajátékát. Kubinyi leírása mindössze egy-két mondat. Pedig tudnia kellett, hogy Kazinczy számára milyen nagy élményt jelentett a vele való találkozás, amint ezt útinaplójában rögzítette. Maga a napló 1839-ben megjelent Bajza József és Toldy Ferenc gondozásában.⁵ Így rögzíti ezt: „Kubinyi Ágoston úr, Videfalván testvére Ferencnek, meghíva bennünket, s egy délután

renc. = Reformgondolkodás Magyarországon a XIX. században. Salgótarján, 1989. (Múzeumi értekező 5.) Mindkettőjüket nyilvántartja a jelenkori hazai tudományos közélet, legutóbb pl. a magyar muzeológiai lexikonban szerepeltek. (Magyar múzeumi arcképcsarnok, Bp., 2002. 521-523.)

⁵ Kazinczy Ferenc némely újabb utazásai.

kimenének hozzá. Mutatta zoológiai, numizmatikai, mineralogiai, ornichtológiai gyűjteményét, könyveit. – Oh, ha ilyet minden megyéinkben lehetne látnunk! Az ilyenek szerzésére pénz is kell, de néha elég a gond is.”⁶ A beszélgetés során Kubinyi elmesélte az elmúlt évi orsovai útjának egyik élményét, egy magyarból törökké lett embernek az ismeretségét. Kazinczy ennek sorsa felett szomorkodván idézi Voltaire-t: „*Meg nem romlott szívnek, oh mi szent a haza!*” A társaság tagjai rá is beszéltek, írjon ennek a szerencsétlen sorsú magyarnak levelet. Kazinczy ezt meg is tette, de közben azért elgondolkodott, hogy azért ebben a hazában is van egynéhány hazafi, aki lélekben már nem magyar!⁷

Kubinyi Ágoston önéletírása

Születtem 1799.ki máj. 30 Videfalván⁸ Nógrád megyében régi ős nemes családból, Kubinyi András⁹ tudományosan művelt, jó hazafi, igaz keblű s emberbarát atyától, ki főgyönyörét könyv- és éremgyűjteményben, valamint csinos kertekben találta – és Prónay Éva Amália,¹⁰ a női erény legtisztább példánya – s lelkes és takarékos anyától. Mindketten ágost. vallásúak, engem ’s többi testvéremmel együtt, mert magok is vallásosak és erkölcsösek voltak, istenfélőnek, jó hazafinak és tudományos férfiúnak igyekeztek nevelni.

Első neveltetésemet atyám házában Ferencz testvérbátyámmal 1804-től kezdve Ragyóczy János,¹¹ a jénai egyetemből haza jött papjelölttől, tiszta keblű házi tanítótól, elejénte csak játszva vettem, később komolyabban taníttatván nagy kedvet mutattam ugyan minden új iránt, azonban eleven természetemnél fogva tanulásom első éveiben nem voltam oly állhatatos szorgalmú, mint Ferencz bátyám.

Házi nevelőm a sok és veszélyes szenvedéllyé válható mulatságoktól megóvando, a füvészet- és madarászatban oktatott s oly kedvet gerjesztett bennem e tudományok iránt, hogy 1808-ik évben, midőn az akkor virágzásnak indult beszterczei ev. iskolába¹² mentem nyilvános tanulmányi pályámat megkezdendő, szenvedélyes madártojás- és szárított növénygyűjtő lettem. 1809–1812-ig itt töltvén iskolai pályámat, a többi nyilvános tudományokon kívül, a már akkor Beszterczén lakott s egy magán leánynevelő intézet tulajdonosa, ország-

⁶ Kazinczy Ferenc utazásai. Bp.–Miskolc, Széphalom Könyvműhely-FelsőMagyarország Kiadó, 1995. 367.

⁷ A videfalvi találkozás nyomai ott vannak Kazinczy levelezésében is. A 21. kötetben olvasható a Szelim történet (Mocsáry Antal levele ápr. 5-én, 519–521.), Kazinczy levele magának Szelimnek (1831. jún. 21, 581–582.), valamint két levelében is említi a videfalvi látogatást: Kazinczy Klárának (júl. 15. 593.), Dessewffy Józsefnek (júl. 16 606–608.).

⁸ Videfalva közvetlenül Losonc mellett található, mára már összeépült vele. Fényes Elek még így irt róla: „Tót f., 63 kath, 249 evang. lak. F.u. Kubinyi András, kinek itt csinos lakháza, szép kertje, nevezetes könyvtára, s ritka pénz, csiga s növény gyűjteménye van.” (Magyarország geographiai szótára, 1851. 3. k.) Valószínű, hogy Fényes Elek még az 1849-es tűzvész előtt gyűjtötte az adatokat!

⁹ Kubinyi András (1765–1851). Mocsáry Antal próféciája: „Két jólnevelt fijaiban Ferenczben és Ágostonban van s lehet is reménysége, hogy ezek is jó szülőiknek nyomdokit fogják követni”. Nemes Nógrád vármegye eszméltetése, Pest, 1826, I. k. 213–214.

¹⁰ A jeles nógrádi Prónay családból származó Éva testvérét, Honorátát Kubinyi Lajos vette el, de egyébként is sok szállal kötődött egymáshoz a két család. Így pl. Kubinyi András testvére, Gáspár is egy Prónay-lányt vette el, ugyanakkor Kubinyi Róza, Ágostonék testvére pedig Prónay József felesége lett.

¹¹ Említik Ragyóczy János néven is, később a besztercebányai ev. gimnázium tanára lett.

¹² A besztercebányai iskola hímevének növekedése Lovich Ádám igazgató alatt kezdődött, aki Németországból hozta haza iskolavezetési módszerét. Az öt váltó Koch Gottfried irányításával pedig az iskola népszerűsége s ezzel együtt a diákok létszáma is ugrásszerűen megnőtt a 19. század elején.

szerte ismert Zipser András¹³ jeles ásványtudóstól az ásványtan- és rajzolásban oktatást vettem s még gyenge koromban tevényt gyakori ásvány- és földtani kirándulásokat, szenvedélyes ásványgyűjtővé lettem.

Beszterczén létem alatt a tanulóifjúság nagy része példámra s Ferencz bátyáméra, természeti tárgyakat gyűjtött s társaim közül a velem barátkozott Petényi Salamon¹⁴ iskolatársam kivált a madártojások gyűjtésében velem együtt szépen haladt.

Könnyen tanultam, de szorgalmas itt is csak oly tudományokban voltam, melyek iránt tiszta vonzalmat éreztem. Említést érdemel, hogy Ragyóczy János nevelőm Beszterczén létem alatt a magyar nyelv, földleírás és történelem nyilvános oktatója is volt s a még addig latin-tól iskolába velem, s bátyámmal magyar szellemet hozott be.

A szókötesi osztályban a jeles Kochot¹⁵ hallgatva nagy kedvel viseltettem a latin irodalom iránt s már ifjú koromban beszéltem latinul. Francia írásokat s úgy nevezett beszélőket tartván szülőim mellettünk, e nyelvben is nagy gyakorlati előmenetelt tettem.

1812-ben elhagyván a beszterczei iskolát nevelőmmel együtt, neveltetésem folytatása végett, mint házunk hív barátja elhagyta a nyilvános oktatói hivatalt, és Zipser András tanítóm társaságában a szünnapok alatt, természettudományi és régiségtani érdekekben, Gömör-, Szepes-, Tornamegyékben utaztam s Kubinyi Péter¹⁶ nústjai könyv-, régiség- és éremgyűjteménye, valamint gr. Andrásy Lipót¹⁷ betleri nagyszerű magyar érem- és ritkaságok szemlélése után nagy kedvet kaptam a régiségtanhoz.

Bevégezvén szerencsésen ezen utamat s nagyszámú ásványtárggyal jöven haza, még azon évben (1812-ben) oct. hónapban, tanulmányaim folytatása végett Debreczenbe mentem, hol előbb 2 évig rhetoricát és poeticát, 1815-ben pedig a physica- és mathesisben Sárváry¹⁸ hallgattam. Itt nyíltak meg szemeim s csak itt kezdék igazán tanulni; kivált nagy kedvet tanúsítottam a római régiségek, classicusok, poesis és physica iránt. Sokat, igen sokat köszönhetek az igazlelkű és nagy tudományú Sárvárynak.

Az 1814-ki bécsi híres congressuson atyám, nevelőm s bátyám társaságában iskolai szünnapok alatt 6 hetet töltöttem Bécsben, hol a nagy világot igazán nagyban láthattam s mindinkább gyakorlati nézeteket nyertem.¹⁹

¹³ Zipser András (1783–1864) európai híró mineralógus volt, számos tanítványa örökölte tőle legalább az ásványtani szenvedélyét, ha tudós nem is lett. 1817-ben jelent meg a magyar ásvány-földtan tudományát megalapozó híres műve. Ahogyan Kubinyi Ferenc feljegyezte: Zipser komplex módszerrel tanított: nemcsak elméletet, hanem gyakorlatot is, és emellett gyűjteményrendezést. „Növendékeivel számos kirándulásokat tett, s őket nemcsak a gyűjtésre buzdította, de a példányok célirányos idomítására (meghatározására) is tanította.” Kubinyi Ferenc levele 1872-ben a Pest megyei közgyűlésnek, MTA Kézirattár, Ms.10. 647.

¹⁴ Petényi Salamon egyidős a Kubinyi testvérekkel (1799–1855), akiről Hermann Ottó később könyvet írt, s mint a magyar tudományos madártan megalapítóját méltatja (1891).

¹⁵ Koch Gottfried, egy ideig a gimnázium igazgatója.

¹⁶ Kubinyi Péter (1765–1835) hatalmas gyűjteményét később a Magyar Nemzeti Múzeumba, hagyta, s e vonatkozásban is hathatott a két Kubinyi testvére.

¹⁷ Andrásy Lipót betleri gyűjteményében a numizmatikai kollekció mellett igen sokrétű anyag is található ekkor. A másik életrajz szerint a betleri gyűjtemény határozta el végleg, hogy tudós lesz ő is. „gr. Andrásy Lipót betleri nagyszerű magyar érem- és ritkasággyűjteményei megszilárdították hajlamát a régiségtanhoz, s föltevé magában, hogy e példák nyomdokain ő is gyűjtend.”

¹⁸ Sárváry Pál (1765–1846) nagyhírű tanár, később az MTA tagja lett.

¹⁹ A napóleoni háborúk korát lezáró, és Európa új politikai viszonyait kidolgozó kongresszus.

Kubinyi Ágoston portréja

Bevégezvén Debreczenben 3. évi pályámat, Pestre mentem a kir. egyetembe, hol első évben a rendes másodévi philosophiai tudományokon kívül nagy szenvedéllyel hallgattam mint rendkívül kedves tudományomat több éven át a híres Suszter²⁰ és Haberlet²¹ a füvésztant, a halhatatlan Schwartnertől²² a diplomaticát, a jeles Schönvisnertől²³ a numismaticát és archeológiát. Nagy kedvvel hallgattam szinte az általam mindenkor nagy tiszteletben tartott Schedius²⁴ aestheticai előadásait. Alig volt nyári nap, hogy legalább egy órát az egyetemi füvészkertben ne töltöttem volna, az akkor már virágzásnak indult Nemzeti Múzeum pedig legfőbb szenvedélyeim közé tartozván minden német, olasz vagy francia utazót, kikkel itt ott a felsőbb körökben, hová már akkor járatos valék, találkoztam és megismerkedtem, ebbe vezetvén őket szenvedélyes cicerone voltam.



1816-ban édesatyám Kubinyi Péter és gr. Andráshy Lipót számos római éremmel ajándékoztak meg, ezek s a könyvek gyűjtése iránt oly szenvedélyt tanúsítottam, hogy utósó zsebpénzemet is arra fordítottam.

Ugyan azon évi szeptemberben iskolai szüenidő alatt Nógrád-, Hont-, Zólyom-, Liptó-, Árva-, Turóc megyéken át testvérem s nevelőm társaságában utazván Gácsország egy részét, nevezetesen a híres wieliczkaai sóaknákat, valamint Krakkót látogattam meg, honnan nagy élvezet és szép tapasztalat után újra felüldülve folytattam Pesten törvénytudományi pályámat.

1819-ig tanulván az egyetemben, pályámat szerencsésen elvégeztem. Ez alatt új szenvedély ébrede föl bennem s az az ev. egyházi és iskolai ügy volt. Édesatyám előbb Nógrád megyei ev. esperességi ügyelő, később a bányai egyházkerület egyházi és iskolai főügyelője lévén, belém csepegtette az egyház és iskolák iránti szenvedélyt s Balogh Péter,²⁵ b. Prónay Sándor,²⁶ b. Podmaniczky József,²⁷ Péchy Imre,²⁸ kikkel közelebb atyafiságban is voltam,

²⁰ Schuster János (1777–1838) a természettudományok oktatója, de vegytani, növényzeti előadásokat is tartott

²¹ Haberle Károly (1764–1832) európai hírv tudós, a füvésztan (botanika) tanára.

²² Schwartner Márton (1759–1823) 1788-tól tanított a pesti egyetemen diplomatikát és heraldikát.

²³ Schönwiesner István (1738–1818), 1777-től az egyetemi könyvtárban dolgozott, majd később annak igazgatója, s a régészeti tudomány oktatója lett.

²⁴ Schedius Lajos (1768–1847) 1792-től a filológia és az esztétika tanára, rendkívül széleskörű tudományos és ismeretterjesztő tevékenységet folytatott.

²⁵ Ócsai Balogh Péter (1748–1818) politikus, a Magyarországi Ág. Evang. Egyházak főgondnoka.

²⁶ Prónay Sándor (1760–1839) már húsz éves korától fontos szerepet játszott a hazai evangélikus egyházi szervezetekben.

²⁷ Podmaniczky József (1756–1823), nagyműveltségű, a művészetet támogató politikus.

²⁸ Péchy Imre (1753–1841) sok egyházi és politikai tisztség betöltője.

mindnyájan tetteles részt vevén az egyházi és iskolai gyűlésekben, melyekben én néma ugyan, de annál szenvedélyesebb hallgató valék, ösztönül szolgáltak nekem arra, hogy idővel én is egyházi és iskolai szorgalmas előjáró lehessenek.

1819-ik és 1820-ik évben, az úgy nevezett patvariát Pest megyei főbíró Hangyásnál,²⁹ a jurateriát pedig Szentkirályi László³⁰ ítélőmesternél végezvén, ez alatt Forgó György,³¹ Thaisz András,³² Bártfay László,³³ Horvát István,³⁴ Szemere Pál,³⁵ a nagy hírű Kazinczy Ferenc,³⁶ Fáy András³⁷ s más írókkal ismerkedtem meg, a Tudományos Gyűjteményt, később Felső-Magyarországi Minervát kedveltem s általán a magyar irodalom iránt nagy szenvedélyre kaptam.

1821-ik évben Nógrád megye Videfalva helységébe atyám házához jöven, akkori főispán gr. Brunszvik József országbírája által aljegyzőnek neveztettem ki, valamint több egyház ügyelőjének választattam, de hivatalaim mellett elég időm volt érem-, régiség-, tojás- és ásványgyűjteményeimet, valamint könyvtáramat bővíteni és szaporítani.

1827-ben a nógrádi ág. vall. esperességben iskolaügyelővé választatván, e pályán sok jót ügykeztem létre hozni; alapítója voltam t. i. az esperességi néptanulást előmozdító intézetnek, illetőleg pénztárnak, melyből minden évben könyvek vétettek a nevelőeknek, s a legjobb falusi iskolatanítók megjutalmaztattak. A nagy kiterjedésű, 41 anyaegyházat számláló s mintegy 110 iskolát magában foglaló esperességben évenként bizonyos másfél 15-20 népiskolát vizsgáltam meg, a nyilvános vizsgákon gyakran magam zsebéből is osztván a tanulóknak jutalmakat.³⁸

1823-ban feledhetlen szeretett édes anyám meghalván s ez által nagy kincset vesztvén a ház, édes atyám kívánságára házasság után néztem s olly szerencsés levék, hogy az erénynek példányát, édes anyám hasonmását, a kiterjedt nevelésű, jeles festő és zongorázónő, valamint kitűnő gazdasszonyt, nőt, anyát nyertem néhai Gosztonyi Julia³⁹ hitvesemben, kivel 1824-től 1832-ig boldog ugyan és szerencsés házasságban éltem, azonban kimultával még akkor neveletlen két fiú és két leány árvának szinte árva atyja maradtam. Kedves nőm hirtelen halála, valamint szeretett gyermekeim neveltetésétől gondoskodásom eloszlatták eddigi víg kedélyemet s huzamos időre úgy levertek, hogy évek kellettek, míg felényire is tudtam

²⁹ Hangyás (?)

³⁰ Szentkirályi László, (1764–?) Pest vármegyei alispán, a hétszemélyes tábla bírja.

³¹ Forgó György (1787–1835), orvos, Kisfaludy Károly barátja, a magyar nyelv és irodalom támogatója.

³² Thaisz András (1789–1840) irodalomszervező, folyóirat szerkesztő.

³³ Bártfay László (1797–1858) a Károlyi család alkalmazottja, ügyvéd, irodalmi szalonjában a kor minden kiválósága megfordult. Naplója izgalmas kordokumentum.

³⁴ Horvát István (1784–1846), egyetemi tanár, író, a korszak irodalmi, tudományos életének egyik jelentős személyisége.

³⁵ Szemere Pál (1785–1861), író, költő, akadémikus, a reformmozgalmak egyik főszereplője.

³⁶ Kazinczy Ferenc (1759–1831) író.

³⁷ Fáy András (1786–1864), író, a nemzet mindenese, a magyar reformmozgalmak egyik fontos szereplője.

³⁸ A kéziratoss életrajzot író -t. -y. életének ezzel a szakaszával foglalkozik a legbővebben. Így tudjuk meg, hogy Kubinyi Ágoston két tanulmányt is írt s adott ki e munkája során. *A könyvnyomtatás története és haszna*, valamint: *Előbb magunkat műveljük, hogy másokat taníthassunk* címmel. Ebben találjuk az általa kitűzött egyik pályázat pontos címét, amely olyannyira jellemző rá és a korra. „Fejtessék meg, mi az oka, hogy korunkban az emberi kegyelvek, vagyis valásnak, becsületnek, rokonnak, barátinak, felsőbbségnek, aggkornak tisztelése mindinkább süllyednek és sokaknál bizonyos neme a kényelmetlenségnek, elégtelenségnek kezdi elborítani az életet; s tétessék javaslat eszközök iránt, mellyekkel korunk e baján sikeresen lehessen segíteni.”

³⁹ Nincs adatunk róla.

oly víg lenni, mint annak előtte. Ez idő alatt, t. i. 1825-ben Ferencz bátyámmal mint távollevők követe a híres koronázási országgyűlésen voltam, hol pálczás úri ajtónállói hivatalt viseltem. Megtanultam itt becsülni a nagy elnök nádort, gr. Illésházy Istvánt,⁴⁰ gr. Széchenyi Istvánt, Nagy Pált⁴¹ s több jeles hazafiszónokot.

1837-ben idősb Sréter László⁴² leköszönése után Nógrád esperességi ügyelő lettem s e fontos pályán 1847-ik évig testestül lelkestül szolgáltam. Ezen idő alatt alapítottam a losonczi ev. esperességi iskolát, az esperességi könyvtárt, szinte az ezzel összeköttetésben volt olvasó és munkáló társulatot, melynek elnöke valék s munkálatai két füzetének kiadásában tetteleg részt vettem.⁴³

1830-ban beutaztam Pest-, Csongrád-, Békés-, Arad-, Temes-, Krassó megyéket, az oláh illir határszéleket, Mehádiát, Ó és Új Orsovát, Torontál-, Csongrád- Csanád megyéket, honnan gazdag természet és archeológiai tapasztalatokat hoztam magammal.

1831-ki aug.-ban a nagy Kazinczy Ferencz, Szemere Pál hű barátja társaságában Videfalván meglátogatott s gyűjteményeimben és nőm művészi zongorázásában töltötte gyönyörét. Alig távozott házamtól a két tudós, kiűtött a veszélyes cholera, mely a feledhetetlen Kazinczy Ferenczet, ki két nappal halála előtt Kassáról írt s búcsút vett tőlem, Újhelyben érven, honi irodalmunk nagy kárára elragadta. Több jeles eredeti levelét bírom a jeles férfinak.⁴⁴

A kiűtött cholera idejében mind én mind nőm nagy lélekerőt mutattunk, a betegeket naponta ápoltuk, gyógyítottuk.

Szeretett nőm halála után 1832-ben Nógrád megyei főbiztos lettem, mely pályán a magazinalis valamint megye egész gazdasági ügye felügyeiletem alatt levén, évenként több ezerre menő hasznót csináltam a megyének.

Az alispánságot, bár nagy pártom volt, részint gazdasági szempontból, nem akarván pénzemet hiában fecsérelni, részint inkább a nyugalmat keresvén s gyermekeimnek és a tudományoknak akarván élni, sohasem kerestem. Főbiztosi hivatalomat egész 1842-ig viseltem.

Ez alatt 1840-ben a moldvajászvárosi természettársulat oklevelével tiszteltettem meg.

A megyebeli népnevelést gyámolító és ápoló, úgy nevezett nógrádi magyar nemzeti intézet alapítója és indítványozója egyszersmind elnöke én voltam.⁴⁵

⁴⁰ Gróf Illésházy István (1762–1838) politikus, könyvtárát és kéziratgyűjteményét a Nemzeti Múzeumnak adta.

⁴¹ Felsőlébük Nagy Pál (1777–1857) reformpolitikus, az Akadémia egyik alapítója, később eltávolodott a radikális eszméktől.

⁴² Sréter Lászlóról és a Nógrád megyében nagy szerepet játszó Sréter családról lásd: *Horváth István: A Sréter család társadalmi, gazdasági szerepe a XIX. század első felében, Nógrád megyében.*, Nógrád megyei múzeumok évkönyve, 1982, 189–208.

⁴³ A különleges, részben már nyilvános könyvtár jelleget öltő egyesültnek 800 kötetes gyűjteménye volt, előbb Videfalván, később Losoncban. Abból bárki kölcsönözhetett „mérésékelt fizetés mellett”. Évente tartottak felolvasó üléseket, s az előadásokat meg is jelentették. *Praznovszky Mihály: Nógrád megye az 1840-es években.* = Madách és Nógrád a reformkorban, Salgótarján, 1984. Működésére egy kortárs beszámoló: *Trsztyénszky Imre: Könyvtárnyitás és olvasó egyleti ünnep Nógrádban.* = Protestáns egyházi és iskolai lap, 1843, és Székács József cikke ugyanerről ugyanitt 1844-ben.

⁴⁴ Kazinczy nógrádi kapcsolatról, amelyek főleg Mocsáry Antalhoz, a tudós táblabíróhoz kötődtek, lásd: *Praznovszky Mihály: Egy nógrádi táblabíró reformjavaslatai (Kazinczy Ferenc és Mocsáry Antal kapcsolata)* = Széphalom, 10., a Kazinczy ferenc Társaság évkönyve, 1999. 113–124. Nem tudni, hol vannak most Kazinczy Kubinyihoz írott levelei.

⁴⁵ A Nemzeti Intézetre vonatkozó irodalomból: Emlékszáma a Nógrád vármegyei Nemzeti Intézet évfordulójára, Balassagyarmati Honismereti Híradó, 1982. (Benne Szabad György, Kerényi Ferenc, Praznovszky Mihály, Majdán János ta-

Ragyóczy János volt nevelőm, ki már akkor nyugalomban élt, édes atyámnál különben, 1834-ben meghalván, ez nem kissé vert le. 1835-ben elvesztém István kisebbik fiamat, Géza fiamat pedig gondos szemeim előtt Videfalván nevelvén mellette, hogy versenytársai legyenek, Geduly Ferencz⁴⁶ és Békásy János⁴⁷ jeles szorgalmú ifjakat tartottam, a festészet-, zongora- s nyelvekben is taníttatván őket.

1840-ben részint hogy fiamnak ösztönt adjak a tudományok és könyvek szeretetére, részint tudományok iránti valódi kegyeletből, Guttenberg négyszázados emlékünnepeét nagyszámú vendég jelenlétében videfalvai házamnál megtartottam, mely alkalommal fiam s Geduly tanulótársa által szavaltatok tartattak, Éva leányom pedig zongorán működött. Ezen alkalommal a nagy nap emlékére egy vendégkönyvet nyitottam, melybe azóta minden látogatóm beírja magát A czimlapon Guttenberg szobra van miniaturban fekete tussal Kammerlohr,⁴⁸ fiam ügyes házi rajztanítója által festve, mely alá dr. Székács József pesti ev. pap következő epigrammot készítte.⁴⁹

1841-ben Bene Ferencz⁵⁰ kir. tanácsos és a pesti orvoskar öregbike, a lelkes orvos és természetvizsgáló, a hírlapokban rövid felszólítást bocsátott közre, melyben a magyar orvosokat és természetvizsgálókat egyszerű rövid szavakkal egy kis természettudományi tanácskozásra hívta meg Pestre. Szikra volt ez keblemben s az akkori Pesti Hírlapban egy hosszú programféle buzdító cikket írtam arról, miképp organisáltathatnék e vállalat úgy, hogy állandó lehessen s anyagi hasznot hajthasson a hazának.⁵¹

A magyar orvosok és természetvizsgálók első gyűlése 1842ki máj. 29én Pesten a nagytiszteletű ősz tudománybajnok Bene elnöklete alatt megtartatott s tervem némi módosításokkal elfogadtatott. Innen veszi eredetét aztán legszebb epochám, egészen élvezetemben találván magamat s innen veszi eredetét az is, hogy többet élek másoknak, mint magamnak. Plus aliis, quam sibi. Megtartatván a fenti időben a magyar orvosok és természetvizsgálók első próbagyűlése, azon évben sept. 6. még egy második, azonban a már hozott alapszabályok értelmében rendezett gyűlés szinte Pesten tartatott, melyre első elnöknek a fennevezett Bene Ferencz, alelnöknek én választattam, beteges állapota miatt azonban az első elnök az olaszországi fürdőkből azon időre vissza nem jöven, én vittem az elnökséget.

1842-ben a szászaltenburgi természettudományi társulat levelező tagjává választattam, ugyanazon évben a regensburgi fűvésztársulat e szavakkal „virum de propagando historiae naturalis in Pannonia studio meritissimum”⁵² tiszteletbeli tagnak nevezett ki. Fő részt vet-

nulmányai). A Nemzeti Intézet 1831-ben jött létre, tagja, nógrádi köznemese, évente fizettek bizonyos tagdíjat s ebből vásároltak tankönyveket a gyermekeknek, megjutalmazták a jó pedagógusokat.

⁴⁶ Régész lett, 1873-ban az Archeológiai Értesítő társszerkesztője, a Műemlékek Ideiglenes Bizotttságának titkára. Nekrológot írt Kubinyi Ferencről az Archeológiai Értesítő 1874. évi kötetében.

⁴⁷ Sorsát nem ismerjük.

⁴⁸ A festőről a Katolikus Lexikon rövid címszava ennyit tud: Kammerlohr Henrik rajzmester. Az 1840-es években dolgozott Pesten, Losoncon, majd Besztercebányán. 1843-ban Jézus és a szamarai nő című tollrajzát állították ki a Pesti Műegylet tárlatán. Illusztrációk készítésével foglalkozott.

⁴⁹ Az 1840 szeptemberében rendezett különleges Gutenberg ünnepéről a sajtó is beszámolt. Jelenkor, 1840. szeptember 19., Székács József (1809–1876), akadémikus, kitűnő egyházi szónok, folyóirat szerkesztő, iskolaszervező. Epigrammája kimaradt a kéziratból. Egyébként a fiatalok Vörösmarty-verseket is szavaltak az ünnepen.

⁵⁰ Bene Ferenc (1775–1858), orvos, egyetemi tanár, akadémikus.

⁵¹ Terv a miként alakuló magyarországi orvosi és természetvizsgáló társaságról, Pesti Hírlap, 1841. 41. sz.

⁵² Vagyis: a hazai természethistória propagálásában szerzett érdemeiért.

tem szinte az 1842-ben alakult magyar kir. természettudományi társulat alapításában, melynek előbb másod-, utóbb első elnöke s pártoló tagja lettem, 300 ezüst ft alapítvánnyal s több általam kitűzött jutalommal életet adván a nagy hasznú társulatnak.

1843-ban leköszönvén megyei hivatalomról, „a természettudományok- és archaeológiában, éremtudományokban jártasságom miatt, valamint tisztakezűségem ismereténél fogva” József Főherczeg nádor nemzeti múzeumigazgatóvá nevezett ki.⁵³ Mielőtt azonban hivatalomhoz fogtam volna, ugyanezen év jul., aug., sept. hónapjában a szépen indult Géza fi-am és Zipser András társaságában a nagy német birodalmat utazván be Bécsen, Prágán, Drezdán, Lipcsén, Altenburgon, Jenán, Weimaron, Erfurton, Gothán, Eisenachon, Fuldán, Frankfurton keresztül Mainz-, Wiesbaden-, Koblenz-, Wiedneuwidbe s innen vissza Darmstadt-, Heidelberg-, Karlsruhe-, Stuttgart-, Ulm-, Augsburg-, Nürnbergbe, Salzburg-, Ischlbe utaztam s innen az akkora János fhg. elnöksége alatt Grazban tartatott természetvizsgálók gyűlésén több napig tetteles részt vettem s Bruckon, Simmeringen vissza Bécsbe s innen hivatásom helyére Pestre jöttem. Utazásomban 21 múzeumot, számos iskolai és tudományos intézetet, ezek közt a híres Salzmann schnepfenthali nevelőintézetét nagy figyelemmel szemléltem. Több tudóst, nagy és híres férfiút látogatván meg, gazdag adatokkal megrakva tértem vissza, azon mézet, melyet utamban szíttam magamba, több más iskolai és tudományos intézetekbe, melyekre befolyásom volt, beoltandó. Utamban a mainzi és wiesbadeni természettudományi társulatok okleveleivel tiszteltettem meg.

Pozsonon át jöven haza, itt a főhg. nádon kívül többek közt Pyrker⁵⁴ patriarcha érseket látogattam meg, őt arra bírván, hogy az 1832/6 országgyűlésen a múzeumnak felajánlott gazdag képgyűjteményét már a következő évben a még akkoriban egészen el sem készült múzeumépületbe a nagy adakozó beküldött. Különös vonzalommal viseltetem a nagy pásztor iránt, valamint ez is különös bizalommal irántam s azon idő óta igen értékes levelezésben álltam a tudós férfiúval.

Minden szorgalmamat és igyekezetemet a reám bízott intézetre fordítván, minden módon azon voltam, hogy értelmes, tudós és tiszta kezű férfiak foglalják el az oly fontos őri hivatalokat, mi az égnek hála! sikerült is. Alig foglaltam el múzeumigazgatói hivatalomat, csak hamar a magyar tudós társaság tiszteleti tagjává tetemes szótöbbséggel választattam „mint a természettudományoknak hazánkba fölvétele s terjesztése körüli buzgó igyekezetem tekintetéből”.

1844-ben a természetvizsgálók kolozsvári gyűlésén, hol a nagynevű gr. Teleki József,⁵⁵ utolsó kormányzó, elnök, Ferencz bátyám pedig alelnök volt, jelen voltam s oda menet és jövet fiam s Perényi Salamon múzeumi őr és barátom társaságában Erdély nagy részét beutaztam s mind természettudományi mind archaeologiai legnagyobb élvezetben részesültem.

1845-ben a magyar orvosok és természetvizsgálóknak Pécsen Scitovszky János⁵⁶ megyés püspök elnöklése alatt tartatott nagygyűlésén ismét alelnök voltam. Ugyanazon évben „a tudományok, megyei hasznos és muzeumbani jártas hivatalkodásomnál fogva” királyi tanácsos lettem.

⁵³ 1843. április 12.

⁵⁴ Pyrker János (1772–1847) egri érsek.

⁵⁵ Gróf Teleki József (1790–1855), nyelvész, történész, az MTA könyvtárának alapítója.

⁵⁶ Scitovszky János (1785–1866), bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek, nagylelkű mecénás.

A külföldi fejedelmi és egyetemi múzeumokkal tudományos összeköttetésben állván s több közleményeket a magyar honban előhaladt természettudományokról valamint archaeológiáról tevén és a magyar irodalmat is ismertetvén a külfölddel, fáradságaimat több fejedelem méltóképp megjutalmazta, név szerint a hesseni nagyhg a Lajos lovagrend első osztályú vitézének nevezett ki, a württembergi király arany érdempénzzel, a porosz király több ezüst és arany éremmel önkéntesül írt levelek kalauzolása mellett tisztelt meg. A tevékenység embere lévén s a halhatatlan Széchenyi Istvánt fő példányomul tartván, ennek példájára örökké működtem s oly szerencsés voltam, hogy vállalataimmal soha nem rontottam, hanem vagy többet, vagy kevesebbet mindenkor építettem.

1845-ben a nagy nádor József⁵⁷ hivatala félszázados emlékére az új s igazgatásom alatt negyedik osztályra emelt képtárban egy új magyar képcsarnokot óhajtván felállítani, azon szerencsés eszmére jöttem, hogy egy új magyar képtári társulat alakításával a nádor képe lefestésére többet gyűjtöttem 12000. p. ftnál s mit még 1845-ben reményleni sem lehetett, megtermett s jelenn 5. év alatt felállított egy magyar nemzeti képtár, melybe csupán magyar művészek munkái vétetnek fel s egy úttal magyar művészek és jeles férfiak festetnek le számára. „Csak akarni kell, minden lehet nagy láрма nélkül”, ez gyakori mondásom.

1846-ban a magyar orvosok és természetvizsgálók kassa-eperjesi nagygyűlésében, melyen a derék gróf Andrássy György⁵⁸ elnökölt, szinte részt vettem.

1847-ben ugyancsak a magyar orvosok és természetvizsgálók Sopronban tartatott legnagyobb és népesebb VIII-ik gyűlésén hg. Eszterházy Pál⁵⁹ nagylelkű első elnök oldala mellett másodelnökködtem.

1848-ban mart. 15-én kiutván a pesti szerencsétlen forradalom nyugodt kedélyem, a múzeum terén lévén a fő gyűlhely, gyakran megzavarodott s nem kissé hozattam aggódó és hazám sorsán töprenkedő állapotba. Én ugyan mindig tiszta hazafi voltam, de az erőltetett s túlságos eszméket soha nem kedveltem. A zavaros idők, bár tiszta volt kebelem, engem is lesodortak s a magyar kormány rendelkezéséből a múzeumigazgatói hivatalról leköszönésre kényszerítettem. Vége lévén azonban a szerencsétlen forradalomnak kisült ártatlanságom hivatalomba visszatettem és szerencsés vagyok azt mondhatni, hogy részint magam, részint múzeumi tisztviselő társaim óvatos és gondos működésének lehet köszönni, hogy sem a múzeum épülete, sem pedig gyűjteményei legkisebbet sem szenvedtek.

1849-ki aug. 7., 8., 9. napjaiban Losonc mezővárosa Grabbe⁶⁰ orosz hadvezér parancsából kipszúrtatván s épületei a földig leromboltatván, leégettetvén, e borzasztó tett után Zólyom megyébe vonta magát az orosz hadsereg s Losonczhoz félóránnyira fekvő Videdfalván vount keresztül, hol kastélyomat is kirabolták ott levő pénzgyűjteményem, bútoraim és pinczéimben borzasztólag garázdálkodván. Ez ugyan tetemesen hatott lelkiületemre, azonban korántsem sajnáltam annyira magam kárát, mint töprenkedtem a losonczy nép koldussá lettén és Ferencz bátyám losonczy háza elpusztításán és nagyszerű gyűjteményei megsemmítésén.⁶¹

⁵⁷ József főherceg (1776–1847), 1796-tól Magyarország nádora.

⁵⁸ Gr. Andrássy György (1797–1872), az MTA egyik alapítója, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület létrehozója

⁵⁹ Esterházy Pál herceg, (1786–1866) konzervatív politikus, fontos pozíciók betöltője, a Batthyány kormány minisztere.

⁶⁰ Grabbe, P. H. (1789–1875), orosz altábornagy. 1849-ben a felvidéki hadtest parancsnoka.

⁶¹ Losonc szinte teljes egészében elpusztult. Pótolhatatlan értékek veszték oda, pl. a híres református líceum teljes anyaga, templomok, polgárházak, üzemek s a két Kubinyi hatalmas értékű gyűjteménye. Erre vonatkozóan lásd: Tóth Mihály:

Első gondolatom is mindjárt az volt, hogy segítsek felebarátaimon s így első voltam, ki a losonczi elpusztult ev. egyház szükségére minden felszólítás nélkül pénzt gyűjtöttem s első szükségében ápolója voltam. Majd ismét látván, hogy mind az általam alapított esperességi, 3000 kötetet számlált könyvtár, mind a ref. collegium 5000-re ment, mind pedig a casino s több magánosak könyvtárai elenyésztek és semmivé tetettek, hogy a város lakosai mielőbb tudományos élvezetben részesíttessenek, 1850ki aug. 15kén a hírlapokban buzdító felszólítást bocsátottam közre minden hazafit s tudománybarátot arra híván fel, adakozzék minél több s jobb munkákat egy, Losonczon felállítandó közkönyvtárra, magam 200 kötet különféle tartalmú könyvvvel kezdván meg az adakozást. Ezen vállalatom is szerencsésen sikerült s buzgó folyvásti működésemmel fogva már jelenleg is több küldetett be 5900 kötetnél s folyvást szaporodik. A város előljáróságából álló könyvtári igazgató választmány kezelése alatt állván a könyvtár, én e könyvtár évenként egyszer tartandó közgyűléseinek örökös elnökeül választattam. Említést érdemel, hogy Vahot Imre, ki szinte lelkes ápolója a szegényeknek és kárvallottaknak a losoncziak fölsegelésére az ismeretes Phoenixet adta ki, melynek több ezerre menő egész jövedelmét nekik szánta s az általam alapított könyvtárt s ennek könyvtárnokát külön szép alapítvánnyal elősegítette.⁶²

1851-ki mart. 22kén 85 éves édes atyám hirtelen halála érzékenyen hatott keblemre. 1851-ki máj. 15kén felszólítást bocsátottam a múzeum és magyarországi gazdaszat érdekében a gazdasági egyesület eleibe, melyben egy nagyszerű országos terménykiállítást ohajtok még ez évben a múzeum előcsarnokaiban rendezni. Elfogadtatván ez mind a kormány, mind pedig gazdasági egyesület által, ez is [...]⁶³

Losonczi a forradalom előtt = Losonczi Phoenix, 1851, 2. k., *Jeszenői Danó*: Losonczi története, uo. 1. k. A veszteség nagyságára utal a -t. y. szignójú szerző, aki ezt írja a videfalvi gyűjtemény pusztulásáról: „1 Éremgyűjteménye ezernél több görög, római és más darabbal, 2. Madártojás gyűjteménye 102 fajból, 3. Könyvtára 6 ezeret túlhaladott kötetel. E gyűjtemények azonban Losonczi feldúlásakor, Videfalván keresztül húzódván az oroszok, egyrészt martalécul estek!”

⁶² Losonczi Phoenix. Történeti és szépirodalmi emlékkönyv. Az 1849-diki háborúban földült és elpusztított Losonczi város némi fölsegelésére kiad. és szerk. Vahot Imre. Pest. 1-2. k. 1851., 3. k. 1852. A kiadás történetét a szerkesztő Vahot Imre is megírta. = Emlékiratai, Bp., 1881. 208–224.

⁶³ A kézirat itt megszakad. A folytatást már más kéz írta, ez a már említett -t. -y., de ennek az anyaga is megszakad ennél az esztendőnél.

NYELV ÉS NYELVHASZNÁLAT

HALÁSZI ALADÁR

Geleji Katona István, a nyelvvédő

1.

Nehéz szólni a nyelvről közhelyek nélkül, és különösképpen így van ez a nyelvészek között. Ha a sok közhely – egy kis eufemizmussal nevezzük axiómának – mellett találnak valami újabb igazságot, abból is axióma lesz, amelynek kikristályosodott tartalma viták során alakult ki közös nevezőként, esetleg alapigazság mivoltát – már csak kíváncsiságból is – valaki megkérdőjelezi, vagy hirdetőjévé lesz egy életen át.

Témám kifejtése sem engedi megkerülni a közhelyet, amely szerint nyelvünk élő organizmusként szakadatlanul változik,¹ ha elemeiben különböző ritmusban mutatja is ezt az életjelenséget. Ha csak a szókincs módosulásának útját követjük egy-egy politikai, művészeti, kulturális kurzus váltásakor,² mindjárt bizonyosságot szerzünk a kijelentés megcáfолhatatlanságáról, de a hangzórendszerünk kis mértékű átalakulása is igazoló erejű, például a nyelvtörténeti ókorunkban³ a nyíltabbá válás során ez *u < o < a; ü < ö < e* vonal rajzolható meg,⁴ vagy a hangrendi illeszkedés esetlegességétől a szabályos használatig megtett út.⁵ De a többi szinten sem maradt mozdulatlan a nyelvünk. Mindez „külső” beavatkozás nélkül is megtörténik, azonban ha a nyelvművelők, nyelvújítók is hozzányúlunk, akkor e változás akár kiszámítható, előre programozható irányt is kaphat.

A Kazinczy-jubileum alkalmával méltó lehet a megemlékezés róla, ha elődei, törekvésének előképei föl- és megidéződnek. Ha „Kazinczy Szent Ferenc” – ahogyan a Magyar Nyelv Múzeumának avatásakor egy idős pap többször is nevezte – nagy műve nemcsak előre, de visszafelé is vonzást gyakorolna a nyelvművelés, nyelvújítás, irodalomkritika, stílus tekintetében, akkor ez a hatás a XVI. századig kimutatható lenne, azaz e korban már érzékelhető a nyelvvel foglalkozás tudatossága, jórészt a bibliafordítás egyféle szakmai, nemzeti, hazafias parancsára, továbbá a könyvnyomtatás terjedésének köszönhetően. De a

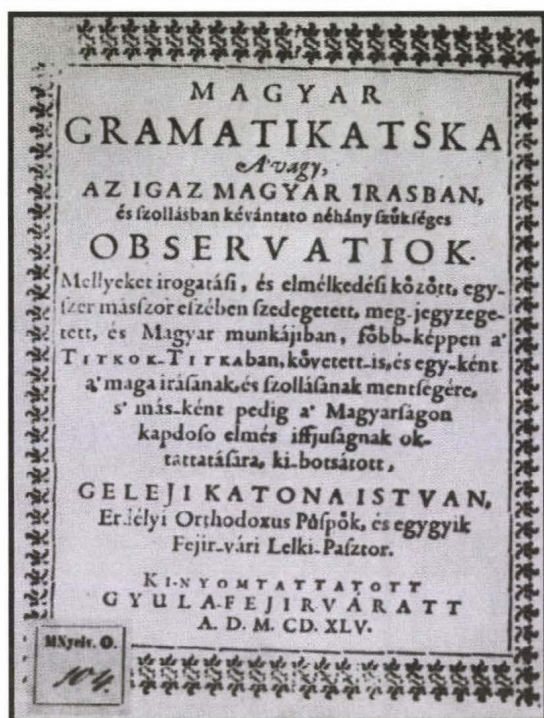
¹ Maga Geleji Katona István is utal rá előszavában: „De a'mint egyéb nyelvekben, tsaknem mindenszáz esztendőnként nagy változás szokott esni: ... Mind az írásnak, s' mind a' szollásnak modjában”.

² Pl.: a felvilágosodás, reformkor, ipari forradalom vagy éppen a II. világháború utáni rendszerváltás.

³ A nyelvtörténeti korszakokat többnyire nagy eseményekhez kötjük: Ósmagyar kor a mohácsi vészig (1526); Középmagyar kor 1772-ig (a felvilágosodás magyarországi kezdete); Újmagyar kor e dátumtól. E korok is részekre bomlanak, például a Geleji Katona munkásságát a kódexes, az ókor 2. szakasza előzte meg, míg a könyvnyomtatásé volt a következő szakasz.

⁴ Hármu – három (*u < o*); ürdüing – ördög (*ü < ö*).

⁵ A Halotti Beszédből: *paradisumben, mugának* (magának), *fojánék* (fajának).



„írástudók”, e két helyt koncentráltak a nyelvért tenni tudók és akarók csoportja, akiknek a tájnyelv is útjukban állt az egységért folytatott küzdelem során, továbbá a fordítások rossz gyakorlata, amelyre jellemző volt, hogy csakis a tartalomra törekedtek, szolgai módon igyekeztek visszaadni pl.: a latin mondatszerkezeteket, vagyis magyartalan lett a szöveg. Így eltávolodott egymástól a beszélt és az írott nyelv is.

E ponton lép be témámba Geleji Katona István. Ha már vonzást említettem, talán nem lesz képzavar, ha Kazinczyt Napnak, Geleji Katonát az egyik bolygónak képzeljük el, egy távolinak, de már a Naprendszeren belül, ahol már hat a vonzás, azaz a nyelvművelés, nyelvújítás igénye. Aztán a többi bolygó egészen a Merkúrig mind meghatározott helyű, jelentőségű a pályáján, amelyet a nyelvfejlődésben, -művelésben, -újításban betöltött szerepük jelöl ki az utódok értékrendjében.

Geleji Katona István mentes volt a nyelvi közhelyektől, hiszen tőle is számíthatjuk a tudatos beavatkozást, a nyelvművelést, nyelvújítást. Igaz is, aki foglalkozásszerűen használja a nyelvet – írók, költők, prédikátorok stb. –, mindnyájan benne érzik magukat a javítás, változtatás küldetésében. Így Geleji Katona előtt, de még az ő kisgyermekkorában Balassi, Károli Gáspár, Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Heltai Gáspár, Szenczi Molnár Albert, munkássága említhető. Ők mindnyájan tudták, érezték a nyelvápolás, -művelés, -egységesítés szükségességét, léptek is az ügyben, mint például Comenius, Apáczai a tudományok enciklopédikus összerendezésének igényében.

Az ő vetésük aratására Diderot Enciklopédiájának idején került sor a 18. század második felében, míg a nyelvújítás eredménye a 19. század első felében segítette nemzeti egy-

reneszánsz is a tudományosság felé terelte a gondolkodást, így a nyelvvel hivatásszerűen foglalkozókat is (prédikátorok, írók, költők, bibliafordítók, nyomdászok stb.).

Külföldről is jött indíttatás: a humanista műveltség igényli az anyanyelvűséget tudományban, vallási kérdésekben, irodalomban egyaránt. Geleji Katonának is meghatározó élménye született nyugat-európai (Heidelberg) tanulmányai idején, amikor „retorikai kamarákban” vitatkoztak a holland nyelv ápolásáról, vagy Németországban „nyelvtisztító társaságok” alakultak. Azok tagjai Erdélyben is megfordultak – pl.: Martin Opitz, aki Gyulafehérvárron tanított –, és közvetlen hatással voltak a magyar nyelvművelőkre.

Erdélybe és a Felvidékre menekültek sokan a török elől a magyarok, az

ségünk, nagy irodalmunk kialakulását, a magyar tudományosság magas szintre emelkedését sok területen. Kazinczy állhatatos munkája, küzdelme kellett hozzá, és hite abban, hogy az egységes, hajlékony, gazdag, szépen hangzó nyelv és magas szinteket elérő irodalom nélkül nem lehet e nemzet erős. Így Geleji Katonáéktól Kazinczyékig egy rögzös, ám egyenes út rajzolható meg a nyelvfejlődésünkben, amelyen a nyelvújítók, -egységesítők voltak a zászlóvivők, a költők, írók, a magyarság sorsát és a nemzeti nyelv helyzetét összefüggéseiben látók az utánuk, mellettük vonuló harcosok.

2.

Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy csak Kazinczy korában szakadt két táborra a nyelvészek hada, de ha előtte és utána is megvizsgáljuk a kétszáz éves távolságot, akkor az 1600-as évek és a harmadik évezred elején is szöges ellentétben álló véleményeket találunk a legfontosabb nyelvi kérdésekben. A máról szólva meg kell jegyezni, hogy a finnugor eredetet sokan a törökre cserélnék; valamint az is vita tárgya, hogy be kell-e avatkozni a nyelv fejlődésébe, vagy hagynunk kell, majd kiforrija az magát, leveti vadhajtságait, kiveti a „testéből” idegen anyagot. A könyvnyomtatás terjedése, a bibliafordítás és a magyar nyelv iránti igény növekedése idején inkább az egységes helyesírás, nyelvhasználat kialakításának módozatait bírálták egymás gyakorlatában. Szemléletes példa erre Misztótfalusi Kis Miklós⁶ esete az egyházi zsinaton, amikor visszavonatták vele vallott, gyakorolt elveit nyelvi, egyházi kérdésekben. Bele is javított a kéziratokba, amit rossz néven vettek tőle, de a nyelvre, nyomdájára kényes mester nem engedett a keze körül kikerülő könyvek minőségéből. Gelejit követte ugyan a szóelemző elve mentén a helyesírás dolgában, de el is tért tőle a teljes hasonulás és a hosszú mássalhangzók írásmódját illetően: babval → babbal; egészszen → egészen; erőssen → erősen

Az 1600-as évek elején a nyelvészek nem mind ismerték egymás műveit, elveit, mint például a Sylvester Jánosét⁷ Szenczi Molnár Albert,⁸ így külön-külön járták be ugyanazt az utat, és jutottak hasonló vagy eltérő véleményre e kérdéskörben. Akinek olyan patrónusa volt, mint Geleji Katonának, Szenczi Molnárnak Bethlen Gábor, Medgyesi Pálnak⁹ Lorántffy Zsuzsanna, annak a nyomdai lehetősége is nagyobb, hírük is szélesebb körű lehetett. Többük egymásra hatása kimutatható, sőt hivatkozásaik alapján egyértelműsíthető is. Heltai Gáspár¹⁰ – talán az első híres tudós, aki németből magyarosította nevét (Heltau–Nagydisznód nevéből) – Sylvester János Új Testamentum-fordítása ejtette rabul. Neki nemcsak az inkvizíció elleni vitairatát, fordításokat, szép könyveket, fabulákat köszönhetjük, hanem tőle ered az a nem bizonyítható történelmi pletyka is, hogy Hunyadi János Zsigmond király törvénytelen gyereke.

⁶ 1650-1702. 1685-ben elkészült az otthonról (Erdélyből) nem támogatott kritikai bibliafordítással. Gelejit követte a szóelemző írásmódban.

⁷ 1504?-1551 után. Az első esszéista, stíluslemző, bibliafordító (Új Testamentom), nyelvitaníró. Esszéivel Montaigne-t is megelőzte.

⁸ 1574-1634. A németek támogatták. Zsoltárfordító (1606-ban készült el vele); átdolgozta Károli bibliafordítását; saját nyelvtant jelentetett meg; humanista kulturális missziót töltött be irodalom- és tudományszervező munkájával; Bethlen fejedelem kérésére Kálvin Intitutióját is lefordította.

⁹ 1605-1663. Lefordítja A kegyesség gyakorlását (Praxis pietatis), fejlett stílusérzékkel bír.

¹⁰ (1490?-1574)

Geleji Katonát az időben megelőzte Dévai Bíró Mátyás¹¹ is, aki Krakkóban nyomtatta ki Abádi Benedekkel¹² Orthographia Ungarica című írását (1534-ben vagy 1535-ben). A helyesírás igaz módját kínálja, amelyet érdemes összevetni a Gelejiével, mint az utána következőkével is: Medgyesi Pál, Misztótfalusi Kis Miklós, Tsétsi János¹³ (akit Gelejihez hasonlóan szintén elraboltak gyermekkorában a törökök), Apáczai Csere János,¹⁴ akit éppen Geleji küldött ki tanulni Utrechtbe, s neki köszönhető az első igazán tudományos magyar nyelvű írás, a Kis magyar logicatska. Kazinczyig azonban hosszú még a nyelvészek, írók, prédikátorok, hitvitázók, költők sora, akik közül megemlítenéd Pápai Páriz Ferenc (éppen Geleji halálának évében, 1649-ben született), Komáromi Csipkés György, Aranka György, Kövesdi Pál, Verseggy Ferenc, Bessenyei György¹⁵ (tőle datáljuk a magyar felvilágosodást, 1772.), ő vetette föl a tudós társaság (akadémia) alapításának a gondolatát, amelynek elsődleges feladata a magyar nyelv ápolása, védelme, megújítása. Maradva az égitestek párhuzamánál, Kazinczy nem előzmény nélküli nyelvfejlődési, -fejlesztési harcot kezdett üstökös-ként, hanem folytatta és győzelemre vitte elődei küzdelmét.

Ugyanezt kisebb, csupán részeredménnyel elmondhatjuk mindükről, még a legelső Erdősi Sylvester Jánosról is, hogy némi előzményre már építhette elképzeléseit. Ha nem másra, akkor az első nyomdászunkra, Hess Andrásra,¹⁶ aki Mátyás udvarának, korának megkísérelt nyomtatott könyveket adni évekkel megelőzve a nyugati nyomdákat, de akkor még az is előfordult, hogy kézzel másoltatták le a köteteket, mert szebbnek tartották úgy a gazdagok. A könyvnyomtatás, fordítás, a nyelv tisztító vizsgálata, egységesítése azonban nem állt meg. Erdősi Sylvester a magyar verselést színesítette disztichonos formával, ritmussal; az esszé műfaját már Montaigne¹⁷ előtt kialakította és művelte; filológus, műfordító, stilsztaként fontos volt számára a nyelv használható, egységre törekvő állapota. Ha nem más, akkor mindezek hiánya motiválta foglalkozni a nyelvvel. Kazinczyt is a hibás, kevésbé alkalmazható nyelvi állapot, a latin uralma, az elnémetesítő törekvések, valamint a nemzetté válás szent parancsa és akarata vitte előre a küzdelemben. Időben és tevékenységük áldásos voltát tekintve közöttük tisztelhetjük Geleji Katona Istvánt, akinek szintén volt szava, véleménye, művekben megtestesült tette a magyar nyelv ügyéért.

3.

A *Magyar grammatikatska a Titkok titka* előszavaként jelent meg Gyulafehérvárott 1645-ben. A címodallal együtt összesen csupán 24 oldalas írásból sok minden kiolvasható: a szerző célja, a nyelv akkori állapota, a korabeliekkel és az elődökkel való vitára utalás, a tanításra és a nyelvi egységre törekvés szándéka (hiszen az ifjúságnak írta), a barokkos zsúfolt mondat szerkezetek stílustörténeti mintái. Nem szólt minden részrendszerhez. Előszörban a helyesírást és a hangtanból a betűk jelölését tartotta fontosnak rögzíteni. Az al-

¹¹ A reformáció legelkötelezettebb apostola, ő a „Magyar Luther”. Születésének és halálának évei bizonytalanok (1500. körül és 1545. után már nem élt).

¹² A 16. században élt, nyomdász.

¹³ 1650-1708.

¹⁴ 1625-1659. az első tudományos szöveg szerzője: „Magyar logicatska melyet a Kitsindedek számára írt Apatzai Janos”.

¹⁵ 1746-1811. Ágis tragédiájának megjelenésétől számítjuk (1772) a magyar felvilágosodást.

¹⁶ 1473-ban adta ki a Budai Krónikát, a Mátyás uralkodásáig szóló történelmet.

¹⁷ 1533-1592. Tőle eredeztetik az esszé műfaját.

cím is erre utal, amelyet minden lapon megjelentet: Az igaz magyar írásról való observatio.¹⁸ A másik fejezet a szólásé. Az alábbiakban a *Gramatikaskát* térképezem föl: milyen módon érinti a nyelv alrendszerét; azok alapján milyennek ítéltük a magyar nyelv akkori állapotát; milyen irányú változások indultak el, amelyekre esetleg támaszkodhattak Kazinczyék a 19. század elején, amikor szárba szökkenett a 16-17. századi nyelvtisztítás, -újítás vetését.

A változtatás indokául több okot is fölvetett:

– a tulajdon betűit elhagyva (az ékíráásra gondolt?) a „Deák bötülével irattatik”, különbözőképpen;

– a szavaknak csak a kiejtését követik írásban, a szó tövét („gyökerét”) nem veszik figyelembe (tehát csak a kiejtés elvét követik, a szóelemző írásmódot nem), így sokféleképpen írnak;

– „A’ szollásban is sok rut illetlensegek vagynak, ... senki a’ szóknak tulajdonságaitat fel nem keresi”;

– Csecsemő és öregkori szólásmód, beszéd nem különül el, így az „ékes, és bölts nyelv igen meg-otrombúlt, és el-parasztúlt”.

Az eredeti nyomtatásban nincs oldalszám, csupán a római számokkal jelzett „observatio”. A helyesírássra XXXII, a szólásra, szóhasználatra XLIV megfigyelés, megjegyzés olvasható. Ami miatt egyáltalán megszületett ez az ajánlasként is fölfogható nyelvi intélem, az a nyelvi, nyelvtani rendszer föltáratlanságából, kizárólagosan a latin nyelvtan terminológiájának nem mindenhol alkalmazható voltából ered. Gelejire is az újdonság erejével hatott, hogy magyarul írt, hiszen latinul tanulva vette magához a tudományokat, a latin nyelv rendszerében gondolkodott, onnan tette át magyarra. Ebben a *Gramatikaskában* azonban szándéka szerint a legmagyarabb akart lenni. Láta a nyelvünk egységessé emelésének szükségességét, a legtöbb akadályát is ennek, hiszen maga is egy tájegységhez, a Tisza vidékéhez tartozó dialektust írta, beszélt. Ezen belül elég talán az ízést említenem: *setitség* (Sz. XIV.),¹⁹ *elein* (Í. XXV.), *béli-bele* (Sz. XLII.), *gyír* (gyér Sz. XXXIII.), *teniszetik* (tenyészetük Sz. XXIII.).

A *Gramatikaska* ugyan nem vállalkozik a magyar nyelvi, nyelvtani rendszer leírására, mégis érinti a legtöbb alrendszerét megjegyzéseivel, ajánlásaival. A rendszer foka leginkább az írásmód alapelveiben²⁰ mutatkozik meg, azok között is elsősorban a szóelemzés fontosságát hangsúlyozza a kiejtést követővel szemben: „mert inkább mindenek a’nak irattatásában – tsak a’ pronuntiatiot (kiejtést), a’ kimondatásnak tonussát, a’ mint a’ szók a’ban esnek, követik s a’zoknak pedig gyükereiket, eredetiket, és természetiket tsak nem is vizsgálják”. (Előszó) A később kialakult, követett és meg is fogalmazott alapelvek elemei is föllelhetők írásában. Közöttük előremutató az egyszerűsítő írásmód ajánlása a kétjegyű mássalhangzók hosszúságának jelölésére néhány esetben. Az akkor kétszer két elemmel írt mássalhangzónál megengedhetőnek tartja, hogy az elsőből elmaradjon az y: melly,

¹⁸ Observatio = tudományos megfigyelés, észlelés, törvény, szabály megtartása. Geleji Katonánál szinte mindezt jelenti.

¹⁹ A további hivatkozásokban az Í a helyesírást, az Sz a szólást, az utánuk álló római szám a Geleji által adott indexet mutatja.

²⁰ Mai helyesírási alapelveink: a kiejtés szerinti, a szóelemző, a hagyomány szerinti és az egyszerűsítő írásmód elve.

bátyok, mennyek (Í. XXVIII.). a latin th-ból a h-t szükségtelennek tartja, csupán az idegen eredetű szókban hagyja meg: Thessalonika, mentha, de Erzsébet, szombat, te. A nevekben is helytelennek ítéli a h-t: Thasnádi, Szigethi stb. (Í. XXXII.). a korabeli az, ez mutató névmások ragozott alakjaiban a z-t hiányjellel helyettesíti: a'ban, e'nek, a'ra, ama'ban (Í. XV.). Az egyszerűsítő írásmódot azonban nem alkalmazta következetesen, mert a *melyly*, *egygyet* alakokban megtúrta a teljes betűt, azaz y-nal, másfelől éppen az ilyen esetek mondanak ellent Geleji szóelemző elvet követő gyakorlatának, hiszen itt éppen a hangzás után megy, nem a szó „gyökerére” figyel.

Mivel nem tekinthettek vissza nagy történelmi időkre a 16-17. században a magyar helyesírást illetően, úgy hagyomány sem teremtődött, amely alapján beszélhetnénk a hagyományos írásmód elvének kialakulásáról, alkalmazásáról. Amely helyesírási eljárást ma ebbe az alapelvbe sorolunk (a j, ly, a nevek régies írásmódjának meghagyása), az akkor még a felhasznált betűk dolgában sem volt kikristályosodva. Az ABC-nek minden betűjét megtalálhatjuk Geleji Katona munkájában éppen úgy, mint előtte Károli Gáspár Bibliájában, utána Kazinczynak még a nyelvújítási küzdelem tetőfoka előtt, 1811-ben kiadott Tövisék és virágok kötetében. Tanulságos összevetni az ötven évvel korábbi és a kétszáz évvel későbbi írásmódot, egyáltalán a használt betűket. A maival összehasonlítva szemléletes a változtatás. (Csakis a maitól eltérő betűket jelzem.)

Károli (1590)	Geleji Katona (1645)	Kazinczy (1811)	Mai
tz, cz	cz	cz	c
cz, ts	ts	cs	cs
	d+z	d+z	dz
e, e, é	e, é	e, é	e, é
i, i, i, y	i, i, y	i, í	i, í
i, ly, j, y	j	j (a hiátusban is)	j
k és c	k	k	k
l, lly	ly, lly	ly, lly	ly
ö, ö	ö, ö	ö, ö	ö, ö
u, ú, v, w	u, ú	u, ú	u, ú
ü, ü	ü, ü	ü, ü	ü, ü
v, u, w, v	v	v	v
s, f	s	zs	zs

Volt oka Katonának egységes írásmódot óhajtani. A Károli Biblia a bizonyosság arra, hogy ugyanannak a hangnak más-más jelet adtak a szó elején, végén, mint a közepén: *Wrunknac*, *lakiác*, *öröcké*, *nyavalýác*, *wrnac*, *kic*. Nem csupán nekünk enigmatikus²¹ ma is az akkori írás, hanem az akkori olvasóknak is.

Katonának azt a szentenciáját, hogy „a' mit egy szóval ki-mondhat azt többekkel, és mint egy kerülő beszédvel, ne mondja-ki” (Sz. XXXVI.), érthetjük a hangok lejegyzésére is, azaz a betűkre. Előtte – születése idején – a legjobb minőségű magyar írás, a Biblia szövege mind a szólás, mind a helyesírás tekintetében nehézkesnek tűnhetett Geleji Katonának, hiszen napon-ta olvasta, majd a „közönség” és az írástudók szövegeivel együtt vizsgálva módosításra, egyszerűsítésre gondolt. A Károli-féle fordítás már összegezve tartalmazta a korábbi nyelvújítók, egy-

²¹ Talányos, itt: nehezen olvasható.

ségesítésre törekvők eredményeit (Erdősi Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Heltai Gáspár), mégis továbbfejleszteni kellett azt a nyelvet. Katona megpróbálta.

Az alapelveken, ábécén túl sok nyelvtani, nyelvi, sőt stílustani problémát fölvetett, megoldási módokat is javasolt rájuk. Alapvetően a helyesírás és a szóhasználat körébe sorolhatók zömmel azok a javaslatok – az általa választott fejezetcímek is tanúsítják –, de a 76 bekezdés és az Előszó sejteni engedi Geleji Katona egész nyelvünket érintő intelmeit. Az ifjúságnak írta ugyan, de mindenkinek szólt: nyomdászoknak, hitvitázóknak, tudósoknak, papoknak, íróknak, a köznépnek is. Szenvedélyt is vitt szövegébe, amelyről az alábbi minősítő megjegyzései árulkodnak. Közönségesnek ítéli a stílustani kategóriához közeli szólásfajtát, az oximoronnal is lefedhető szókapcsolatokat: szörnyű szép, rettenetes jó, iszonyú édes (Sz. XX.). „A' község szokott gorombájul szollani”, amikor az állandó szókapcsolatokat két össze nem illő elemből építik föl: nincs egy szál borom; egy csepp szénám, búzám stb. (Sz. XXII.); megígérte, hogy megöl. „Böbstelen szó volna”, ha az asszony fiazna, lányozna, mint az állatokra vonatkozó, szaporodást jelentő szavak analógiája: a tehén borjúzik, a ló csikózik, az eb kölyközik stb. (Sz. XXIII.). „Parasztul” írják: *menyégben, atytyok, bátytyok*. „Elég illetlen szó szentséges dolognak jegyzésére” pl.: a *karácsony* (Sz. XLI.).

Ocsmányságnak, pleonazmusnak mondja a birtokos névmás fölösleges kitételét: „Az Istennek az ő jó volta”. A szóismétlés is „otsmány”: „Azon tselekedeteket tselekszik” (Sz. XVII.). „Rusnya pseudo-graphia i helyett y-lont vetni” (Í. VI.). „Az ékes és bölts nyelv igen meg-otrombult, és el-parasztult” (Előszó). A fentiekből kiolvashatók a hibát kárhoztató kanonizált kifejezések, de Geleji Katonának a stílusára nem ez a jellemző, e szavak inkább a nyelvhasználat fajsúlyos hibáit hivatottak bemutatni a szerző érzelmi-szakmai viszonyulásával a nyomaték kedvéért. Nyelvvédelem is ez, újítás, a nyelvhasználat alapjainak lerakása, erősítése.

4.

Az alapelvek, fő tájékozódási irányok után érdemes megnéznünk, miként könnyítene a latin nyelv uralkodása miatt elnyomott, de éppen a Geleji Katona idejében felszabaduló magyar nyelv írásán, nyomtatásán, továbbá a hangzásán. Az ábécé betűit fentebb már leírtam. Mind a latinból valók, bár a türk eredetű ékírást magunkkal hoztuk a Kárpát-medencébe, de az is, mint sok más „pogány” szokás²² áldozatul esett a liturgia, teológia nyelvének, a latinnak. Geleji Katona a latin terminológiát használva jegyzi le ajánlásait, megfigyeléseit. Írásjelei közül leggyakoribbak a valóságos vagy általa vélt összetett szavak elő- és utótagja közötti kötőjelek és az aposztróf, amellyel a névelő z-jét helyettesíti. Nyelvi tudatossággént is javára írható a kötőjelek ilyen célzatú használata, de az „is” kötőszót is hozzákapcsolja a szótóhöz ugyanúgy, mint az igekötőket. A Károli-szövegben különírva találjuk az igekötőket a szótól mindkét szórendben: „meg paranczolta; emészté meg”. Geleji Katonánál már az összetartozást demonstrálja a kötőjel mindkét szórend esetén: „lopatik-el” (Í. XXV.), „meg-kell kettőztetnie” (Í. XXVIII.), „le-irok” (Sz. XXV.). Az igekötőn túl a fokjel is kötőjellel kapcsolódik: „leg-válogattattabb” (Cím-

²² A kereszténység megerősítése, egyáltalán hazán belüli általánossá tétele az akkoriak szerint csakis a „pogány”, a korábbi szokások tiltásával, elnyomásával volt lehetséges. Ilyen volt az ékírás is, amelyet hoztunk a honfoglaláskor, sőt még a 17. században is használtunk egyszer-mászor, pl.: pásztorok botra faragva üzentek egymásnak ékírással.

lap). Kazinczynál: „mondja-ki” (44. o.), „kicsal” (30. o.), vagyis csak az ige után álló igekötő kap kötőjelet, az előtte állót egybeírja. Az aposztróf dolgában ő is úgy jár el, mint elődje: meghagyja a névelő z-je helyén. A sorvégi elválasztójelet mindhárman szinte a mai szabályok szerint alkalmazták.

A mondaton belüli írásjelek közül a kettőspontot mindhárman, a pontosvesszőt csak Geleji Katona és Kazinczy használta, a vesszőt mindnyájan írták. Zárójellel mindhárman éltek; idézőjelet a Bibliában nem találni; gondolatjelet hármuk közül csak Kazinczy alkalmazott. A mondatvégi, tehát a modalitást jelölő írásjelek közül a Károli Bibliában hiányzik a felkiáltójel, míg a másik kettő írásában föllelhető, mint a kérdőjel és a pont mindhármukéban. Némi fejlődéstörténet tehát az írásjelek dolgában is kimutatható a három összevetett mű alapján. Ha a rendszer fokot nem is találjuk meg Geleji Katona nyelvtanában, néhány ponton eltér már – és Kazinczy felé mutat – helyesírásában a Károli-féle Bibliától. Következetességek és következetlenségek egyaránt jellemzik helyesírását, amelyeket alább jelzésszerűen igyekszem fölmutatni.

Dicsérőleg szokták emlegetni mai nyelvészek Geleji Katonáról, hogy nyelvi tudatossága a szóelemző írásmód elvéhez vezette el. A szó „gyökerét” (tövét) kereste, hogy az agglutináló nyelvünk további elemeit szemléletesen különítsük el vagy rakjuk össze, és azok határain (szótő, képző, jel, rag) a hangzás változásait legyünk képesek eredetükkel együtt vizsgálni, alkalmazni. Mindössze a hangzó elv állt szemben vele, nem volt érvényben az egyszerűsítő és a hagyományos írásmód. Mégis kialakított véleményt, amelyet ma az általa nem hangoztatott helyesírási alapelvekhez sorolhatunk.

Ha az y és j annyi vitára adott okot később is (Révai²³ és Verseghy között például), nem csodálkozhatunk Geleji Katona dilemmáin e kérdésben. A fent már említett néhány eset is az y körül fogalmazódott meg. Az i, y viszonya is kiélezetten fordul elő nála: „Rusnya pseudo-graphia ... i helyett y-lont vetni” (Í. VI.), írja, de a „papyros” (Sz. XLIV.) szorint rendben lévő. A Révai Miklós jottista elődjeként is tisztelhető Geleji Katona az l, n, t után j-t, nem y-t ír: vádolja, szánja, mutatja, nem pedig mutattya. Itt tehát a kiejtéssel szemben következetesen alkalmazza a szóelemző írásmód elvét (Í. VII.).

A hiátussal már közel hézagtalanul bánik, vagyis kiteszi a j-t: ellenkezőjül (Í. IV.); kijes, kijetlen, kijé, hijába, munkájiban, fijok, leányjok. A Károli-biblia vegyes i és y, j használatánál már előremutatóbb az ő írása: míg a Bibliában gyüytöm (Hoseas VIII. 10.), fejedelmeknec, iaygatásra (Amos VIII. 3.) Ierusalémben, rayta (Machabeusok V. 22.) mutatják a bonyolult y használatot, addig Geleji Katona csak a kételemű mássalhangzóknál (gy, ly, ny, ty) és az idegen eredetű szavakban, nevekben tűri meg: hogy, melly, nyelv; bátyok; syllaba.

A hiátus dolgában még Kazinczy is bizonytalan 1811-ben: hijába, fija (Tövisek és virágok 14. ill. 26. o.), mint a fentebb már taglalt helyesírási alapelv hézagtalan alkalmazásában, a szóelemző írásmód elvében, legalábbis a képzés helye szerinti hasonulást illetően. Geleji Katona óta megmaradt a „különböző” írásmódja. Katona: „meg nem különböz-

²³ Révai Miklós (1750-1807) lemásolta Geleji Katona Gramatikatskáját, őt tartotta elődjének, hiszen a legeredetibb gondolatok tőle származnak a helyesírásban: racionalista alapon az etimologikus, jottista, református helyesírást követte, szemben Verseghy Ferencsel (1757-1822), aki y-istaként szemben állt az egyetemen tanító Révaival.

tethetnének” (Í, XXIV. és XXVI.), Kazinczy: „külömbözők” (T. és V. 39. o.). Egyikük sem a szótő melléknév voltát tekintette, amelyből fokozottat, abból ígét lehet jelezni, képezni: különb+(ö)z+ő. Igaz, A Tűz csiholójában Ady kétszer is leírta úgy, mint a két nyelvész, bár a 20. század elején már a „különb” volt az írásmód.

Hasonlóan tér el Geleji Katonánál a helyhatározó ragja a Kazinczyétól a hová? Kérdésre: (mintha a hol?-ra felelne) „tengerben veszett” (Sz. III.), „észben kell venni” (Sz. V.). Vagy „Christus menyben-menetelinek üdnepei volnának” (Sz. XLI.). Az „üdne” szóban talán az üdvösség napjának első hangjai szólnak meg, míg a „menetelinek” i-je a tiszai nyelvjárásban hangzik é helyett a birtokjel helyén. Az eszköz- és társhatározó ragozásában is eltér a későbbi írásmódokétól, meghagyja a -val, -vel ragot teljes hasonulások alakja nélkül: *igazsággal, értelemvel* (Sz. V.), pedig ejteni is, írni is egyszerűbb két azonos mássalhangzót (másvallhangzót?). Így azonban jobban elkülönül a szótőtől a rag. A szóelemző módszer követése más esetekben magabiztos: pl.: a hall és a hal igékben (Í. XXI.), jelentést megkülönböztető szerepű a hosszú illetve a rövid mássalhangzó: l, ll. Itt a szó „gyökere” dönt.

A számnév utáni többes szám használatában következetes, ez Kazinczynál sem múlt még ki: „Vagynak sok szok is” (Sz. XII.), „hét napokból áll”. A 19. század elején „ezerszer ezer követőjével” találkozunk a Tövisek és virágokban (21. o.).

Egy időben hosszabb időben folyamat változásait figyelhetjük meg írásmódjában, amikor az u<o<a és ü<ö<e nyíltabbá válási történetét vizsgáljuk. Az első összefüggő szövegműleinkben még a legelején járt, de a 16-17. századra már hangzóállományunkat a felhasználás arányait tekintve is módosította. Az Ómagyar Mária-síralomban a kötőhangzó az igéképző előtt még kinzotul illetve veretül, illetve a rag magánhangzójaként virágomtól, ürümentől, míg a Bibliában igámot (Máté XI. 29.), lábok (Apostolok cs. XIII. 58.), a iaygatásoc (Amos VI. 7.), „négy ezer férfiakot meg ölé (Machabeusok II. XIII. 15.). Geleji Katona a birtokos személyjel kötőhangzójaként az o-t írja: kalendáriumonk (Sz. XLI.), orvosolniok, tsinállniok (Sz. VII.), hugonk (Sz. XXI.). a Bibliában előforduló templum Geleji Katonánál már templom, a gödölye már gedelye (gedelyézik Sz. XXIII.).

A fentiek nem csupán érdekességek a helyesírás történetéből, hanem olyan változások, amelyeknek okát, természetét, irányait Geleji Katona megfejteni igyekezett az egységesebb, szebb, pontosabb magyar írás érdekében, míg a szólásokról értekezvén szövegtani, stílustörténeti, nyelvhelyességi szempontokat fogalmazott meg százada, a 17. század gyakorlatából és a köz(össég) hasznára. Az általa fölvetett „observatiok” egyike-másika kanonizálódott a nyelvvel együtt fejlődő stílustanban, nyelvhasználatban, nyelvtani tézisekben, és máig, de a Kazinczyig mindenképpen ható tudományfejlődésben. Jó érzékkel ajánlja a tárgyias, feltételes módú igeragozásban a -nók, -nők alakot: mondanók (Sz. XXVI.). Megélt 400 évet a használata, de az ikes igék ragozásának beolvadásával párhuzamosan ez is elavult. Az is megfontolandó, hogy nem kell mindenáron új szót keresni, ha van megfelelő tartalmú, hangzású (Sz. XXVI.). A „kerülő beszéd” (körülírás) (Sz. XXXVI.) szószaporítása, pleonazmusa és tautológiája ellen is szólt. Mint hitszónok, nyelvész, gondolkodó a saját gyakorlatából szűrte le szentenciaként a vonatkozó megjegyzéseit. Talán gyönyörkö-

dött is aban, hogy míg a latin csak két szóval, a magyar tömörebb lévén, eggyel is kifejezi ugyanazt: *potest facere* = megcselekedheti (Sz. XXVI.). Ha valaki megmosolyogná ajánlását – amelyet a szebb hangzás érdekében fogalmazott meg – a tik mony helyett használják a tik tojományt (Sz. XXVIII.), akkor képzelje magát a helyébe: szótára, nyelvtana jóformán csak annyi volt, amennyit maga teremtett. Közben végeznie kellett nagy munkáját a fejedelem mellett, az egyház vezetésében, a „páristákkal” folytatott hitvita során, a legtehetségesebb magyar ifjak iskoláztatásának ügyében stb. Mindezek mellett jelentős az írói, szónoki munkája. Ebből a „tojományból” nem is olyan rossz utódok keltek ki. Apáczai mellett követők is akadtak, elsősorban a szóelemző írásmód elve által elbűvölten (pl.: a jottista Révai Miklós), de ellenzői is megszólaltak: Tsétsi János (1650-1708), Medgyesi Pál (1605-1663). Az előbbi támadja Geleji Katona dogmatizáló, vitatkozó, elméleti fejtegetésekbe torkolló, a puritánok szerint már elavult prédikáló modorát, míg Medgyesi Pál Geleji Katona „udvari piperéjét”, bonyolult manierizmusát támadja. Így állandó vitában született az új, használható nyelv, amelyen azonban Kazinczyék lendítettek előre a legnagyobb erővel a 19. század első évtizedeiben.

5.

A nyelvvédelem kora vele kezdődött. Nyelvünkön formálnia kellett előbb, hiszen „parasztul”, „gorombájul”, „bötstelen” módon, „illetlen szó”-val, „rusnya pseudo-graphiá”-val hallatszott sokszor. Ajánlásai mind a helyesírást, mind a szólást illetően ezt a nyelvvédelmi mozdulatot jelentik. A főnévi igenév ragozott alakját használnunk pl.: ma is a választékosabb forma. Geleji Katona is csak ragozva írta, mondta: meg kell e’nek lennie, tudnia, lenniek. Kár volna a mai nyelv sok száz tudós, az Akadémia által kialakított állapotát visszavetítve Geleji Katona és elődei, kortársai törekvéseire azt mondanunk: sokszor gyermekes okoskodás jellemzi őket. Minél később kezdődött volna el a tudatos nyelvvédelem, annál közelebb esne a mához a tudományra, irodalomra, a „közbeszédre” alkalmas nyelvünk kialakulása. Velük, majd Kazinczyékkel folytatva ez áldásos tevékenységet, sok nemzet által megcsodált, gazdag, kifejező, szép lett a magyar nyelv. Ha a 16-17. században még ott is tartott, hogy hosszú z és n volt helyes a közül és utána szavakban, továbbá a múlt idő jele még magánhangzó után is csak t volt (Sz. XXI.; XXXVI.; Károli Biblia Máté X. 40., illetve Márk III. 10.: botsátot, gyógyítot), Kazinczy pedig az idegen nyelvek mintájára még a nemeket is bevezette volna, azért mai nyelvi állapotunk nélkülük elképzelhetetlen lenne. Geleji Katona ugyanúgy fontosnak tartotta a nyelvi tudatosság szempontjából az írást a szóelemzésnek megfeleltetni, mint ma is gondoljuk; igyekezett egyszerűsíteni, szebbé formálni a szavakat írásmódjukban is, szólásban pedig a világosság követelményének adózni, irtózva a „kerülő” beszédről (Sz. XXXVI.) az ő nyelvi „observatioi” éles látásról, jó ízlésről tanúskodnak.

A könyvnyomtatás, a tudomány, az igény az egységes, használható nyelvre az ő gondolkodásmódját is a magyarsághoz tartozás érzésével erősítette. Az akkor hivatalos latin kizárólagosságát csorbította törekvése, amellyel Bessenyei, Kazinczy felé mutatott. Ő is láthatta már, hogy minden nemzet csak a maga nyelvén lehet tudós, erős, fennmaradni képes. Ehhez az írástudó értelmiségnek akár a poklokat is meg kell járnia, kiállnia bírálatokat, csúfolódásokat. Geleji Katona harcosan élte meg a nyelvvel összefüggő vitákat,

mert látta a célt az egységre törekvésben, nyelvünk természetét jól feltérképezve pedig a gyakorlatból táplálva évről-évre szabályokat is képes elvonatkoztatni. Példája mutatja: a tudományos eredmények is csak akkor időről időre állók, ha komoly, széleskörű vitákban születnek. Abban, néha csak abban volt része Geleji Katona Istvánnak. Ma, amikor születésének 520., halálának 460. évét éljük, illik megemlékeznünk róla, hovatovább Kazinczy egyik elődjeként tisztelnünk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bárczi Géza*: A magyar nyelv jelleme. Magyar nyelv a gimnázium II. o. számára. Tankönyvkiadó, Bp., 1980.
- Mészáros István*: Régi mesterek gondolatai: Apáczai Csere János. = *Élet és Tudomány*, 1996. 25. sz.
- Mikó Gyula*: Geleji Katona István két gyászbeszéde az *Exequiae Coeremoniales* kötetben. = *Könyv és Könyvtár*, 2005.
- Nemes András*: Geleji Katona István tanulóévei a XVII. század protestáns iskoláiban itthon és idegenben. = *Szolnoki Tudományos Közlemények* XII. Szolnok, 2008.
- Szathmári István*: A magyar stilisztika útja. Nemzeti Könyvtár. Gondolat Kiadó, Bp., 1961.
- Szathmári István*: Geleji Katona István. = *Magyar Nyelvőr*, LXXXVIII. 1964. 248-252.
- Szathmári István*: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Nyelvészeti tanulmányok. Bp., 1962.
- Zsizsmann Endre*: Eszmeiség és nyelvhasználat Apáczai Csere János Magyar Enciklopédiája. = *Művelődés*, 2008. február.



Balassi Bálint

MIZSER LAJOS

Aranylábú

A címünkül írt szót napjainkban a kiváló vagy kedvelt futballistára használják. Ám különböző időkben – mégpedig 1237 és 1990 között – és egymástól távol eső helységek jelzőjeként fordult elő. Egészen pontosan öt megyének (Abaúj, Bihar, Kolozs, Szerém és Zemplén) hét helységéből tudjuk adatolni. Sőt még családnévként is megtalálható a régi-ségben. Nyilvánvaló, hogy az aranylábú melléknévnek nem egy jelentése lehetett az évszázadok során.

Az alfabetikus sorrenden változtatva, Zemplén megyével kezdjük, annál az egyszerű oknál fogva, hogy Zemplénben három településnek is a valódi vagy ráfogott (vélt) jelzője. A legtöbbet az 1981-ben Sátoraljaújhelyhez csatolt Rudabányácskáról tudunk.

Rudabányácska: első adatunk 1490-ből való: „Zsigmond király 1490-iki adománylevelében Aranylábú Bányácskának nevezi”.¹ Maga az adat nem kétes, csak az évszám, hiszen Zsigmond még 1437-ben meghalt. Hosszú uralkodása alatt (1387-1437) nagyon sok oklevelet adott ki, ám én a Zsigmond-kori oklevéltárat átböngészve sem bukkantam Aranylábú Bányácskára. Nem lehet tudni, hogy az adatot Borovszky honnan vette. Jó lenne biztosan tudni a pontos dátumot. Kováts Dániel 1652-ből az alábbiakat hozza: „Arany labu Baniaczkan mely Zemplen varmegheben vagion”,² egy Dalmady nevű ember kapcsán fordul elő. Szirmay Antal 1803-ban nemcsak az adatot közli, hanem magyaráz is: „Auri etiam, et argenti minerarum culturae sunt, vestigia ad oppidum Tólcsva, possessionem Ruda-Bányácska, quae olim Arany-Lábú-Bányácska dicebatur”.³ Ezt Matolay Etele 1897-ben így fordítja le: „Nyomai vannak arany- és ezüst-bányászatnak is... Ruda-Bányácska községnél, amely hajdan Aranylábú Bányácskának neveztetett”; a bányát már nem művelik.⁴ A Tudománystár 1835-ben Tuson (ld. ott!) mellett megemlíti Aranylábú Bányácskát is. 1865-ben Pesty Frigyes adatközlője nem hozza az aranylábú jelzőt, de az aranybányászatra utal: „Ember emlékezettől soha más nevet nem viselt mint Ruda Bányácska, ezt pedig (Ruda) onnan kapta, hogy a régi időkben határában aranyat ástak”.⁵ Szirmay magyarázatát fogadja el Dongó Gyárfás Géza is 1914-ben: „XVII.: [Aranylábú Bányácska] a mai szlávok Rudabányácska nevű helységnek még a XVII. sz.-ban is közhasználati fogalomnak örvendett szép magyar, egyszersmind ott aranybányászat gyakorlását

¹ Borovszky Samu (szerk.): Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely. Bp., 1905. I., 104

² Kováts Dániel: Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája. Sátoraljaújhely, 2008. 547.

³ Notitia topographica, politica incltyti comitatvs Zempléniensis per Antonium Szirmay de Szirma, Budae 1803, 47.

⁴ Kováts 2008. 457

⁵ Kováts Dániel: Sárospatak és Sátoraljaújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában. Sátoraljaújhely, 1998. 139.

igazoló nevezete”.⁶ Mindent összevetve: Rudabányácska az aranybányászatáról kapta a díszítő jelzőt, és akkor is megőrizte, amikor már a bányászat megszűnt. Végezetül fontosnak látszik megjegyezni, hogy Pesty adatközlőjével ellentétben Rudabányácskának még a következő elnevezései voltak: Bánfalva, Szépbánya, Széphegy, Nagybányácska (megkülönböztetésül Kisbányácskától, a mai Széphalomtól), ezt még szlovákra is lefordították: Velyka Banyacska, miként erről Kováts Dániel tudósít bennünket.

Gálszécs: egyetlen adatunk van. Pesty Frigyes adatközlője 1864-ben a következőket írja: „Végül megjegyeztetik, hogy hajdanában »aranylábú« Gálszécsnek neveztetett”.⁷ Nem tudjuk, hogy mikor volt az a „hajdanában”. Lehet, hogy csak néphagyományról lenne szó? Annyi azonban bizonyos, hogy a jelzőt a város gazdagságára érthették. Mai szlovák neve (Sečovce) nem utal erre.

Vajdácska: Mózes Attila: Adalékok a Zemplén megyei Vajdácska történetéhez című, 1990-ben megjelent könyvéből idéz a Wikipedia: „A »Vajdácska« név valószínűleg a nyelvújító Kazinczy Ferenc alkotása. Eredetileg az »Aranylábú« jelző is a nevéhez tartozott, mert a környező vízivilágot a település címerében egy aranylábú gólyamadár jelképezte. Amikor 1867-ben a földeket tagosítják, majd a vízjárta földeket lecsapolják, az aranyláb is elvész”.⁸ Legelőször is: a Vajdácska név természetes úton jött létre, és semmi köze Kazinczyhoz. Az aranylábú szó visszakövetkeztetés eredménye: a címerben a gólyának valóban sárga („arany”) lába van. Az aranyláb elvesztésével nem szűnt volna meg a jelző, miként Rudabányácska esetében sem az aranybánya bezárásával. A régiségben semmi nyoma ennek a díszítő jelzőnek. Tehát az Aranylábú Vajdácska szerkezet XX. század végén létrehozott archaizáló alkotás. Kialakulásához–kialakításához valószínűleg hozzájárult az is, hogy a községnek van egy Aranyos nevű dűlője, amelyről Nagy Géza az alábbiakat írja: „Az emlékezet szerint a határban csak ezen a területen termett meg a búza. Mivel a kenyérnekvaló mindig fontos volt, a terület jó búzatermés miatt kapta ezt a nevet”.⁹ (Vö. Tuson, esetleg Pány).

Csanálos (ma: Újcsanálos): E helység ugyan nem viseli a jelzőt, de van egy földterülete, amely a témánkhoz tartozik. 1864-ben Pesty Frigyes adatközlője a következőket írja: „Arany láb szinte szőlőből ki irtott hely most szántó föld nevét nyerte a mint a lakosok tartják bő terméséről, mert aranyat adtak aban az időben érte erede”.¹⁰ Az aranyláb értelme a leírásban: ’aranyat érő földterület’.

Elhagyva Zemplén megyét lássuk a többi Aranylábú helységet is, ha nem is alfabetikusan, de kronológiai sorrendben.

Bács: 1237: „Villa Aranlabovbach cum monasterio, cum portu de Peturvarada”,¹¹ 1267: „Villam Aranlabobach vocatam”,¹² 1291: a jelzőt még latinra is lefordítják: „Abbas

⁶ Kováts 2008. 457.

⁷ Mizser Lajos: Töketeremes és környéke Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLVI. 2007. 634.

⁸ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Vajdacska>

⁹ Nagy Géza: A magyarországi Bodroghöz földrajzi nevei. Pácin, 1994. 356.

¹⁰ Mizser Lajos: Zemplén megyei helynevek – 1864. Széphalom 16., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2006. 167.

¹¹ Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1894. I. 236.

¹² Szamota István – Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Bp., 1902-1906. 265.

Belefontis loci eiusdem super monasterio B. Nicolai de Bach pedis aurei”.¹³ Borovszky Samu megpróbálta lokalizálni: „Piros [ma: Rumenka, Szerbia] vidékén feküdt hajdan Aranylábú-Bács. Ily nevű (villa Aranlabovbach) falut helyez Újvidék szomszédjába Iványi. Egy XIII. századbeli adat szerint e helységnek Szt. Miklósról címzett monostora is volt (monasterium beati Nicolai de Bach pedi aurei)”.¹⁴ Szentpéteri Imre pedig Péterváradra (ma: Petrovaradin, Szerbia) azonosítja.¹⁵ Mező András már óvatosabb: „Azonos lehet a korábban említett egyházzal”.¹⁶ A jelzővel kapcsolatban az oklevelek nem adnak felvilágosítást, de nyilvánvalóan a gazdagságáról nevezték el így. Ez lehetett a mintája a többi aranylábú helységnek is.

Debrecen: egyetlen adatunk van Tinódi Enyingi Terek János vitéssége című verséből: „Ezörötszáz iránt ötvenháromban / Aranlábú Debrecen városában, / Tinódinak híják mind ez országba, / Szerzé búa egy pusztá komorába”.¹⁷ Könnyen lehet, hogy az aranylábú jelző Tinódi leleménye. Valószínűleg a debreceniek jómódjára utal.

Tuson: E Kolozs megyei román községre több adatunk is van, de már csak a XIX. századból: 1808: „Aranylábú-Tuson”,¹⁸ 1820: „Aranylábú-Tuson”,¹⁹ 1831: „Aranylábú Tuszony”,²⁰ 1835: „Tudománytár 1835:5:149. Zemplén vármegyében is van egy falu, melynek neve Aranylábú Bányácska, úgy Kolos vmben Aranylábú Tuszon is van”,²¹ 1839: „Arany-Lábú Tuson”,²² 1874: „TUSON, ARANYLÁBÚ-, erdélyi falu Kolozs m.”,²³ 1898: „Aranylábú-Tuson”.²⁴ Mai román neve: Tușinu a magyarból való. Első magyarázata: „A láb jelentése Erdélyben »egy tagban levő nagyobb földbirtok«. Tuson is nyilván azért »aranylábú«, mert »lábjai« aranytiszta bűzát teremnek”.²⁵ (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a lábnak Zemplénben is hasonló jelentése van, ld. Csanáros). Három évvel később ezzel egészítik ki: „Erdélyi nyelvérzékű ember az Aranylábú Tuson, aranylábú Debreczen hallatára csak erre gondol: 'aranykalászos', vagy erre: 'aranyérczű föld birtokosa’”.²⁶ Az aranykalászos megfelelést alighanem Petőfi Sándor: Hazámban című versének kezdő sora ihlette: „Arany kalással ékes rónaság...”, vagy vehetjük A magyar nemzet című versét is: „...aransárgán / Ringatózik rónaságán / A kalászok oceánja”. Tuson még Kolozs megyében sem emelkedik ki dúsán termő gabonaföldjeivel, miként az 1820-as összeírás is bizonyítja. Aranyat pedig soha nem bányásztak ott. A jelző vagy a XVIII. század végén vagy a XIX. század legelején keletkezett. Talán az 1839-es adatnál le-

¹³ Csánki 1894. 236.

¹⁴ Borovszky Samu szerk. é. n. Bács-Bodrog vármegye. Bp., I. 145..

¹⁵ Szentpéteri Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp., 1923-1987. 1869. reg.

¹⁶ Mező András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Bp., 2003. 327.

¹⁷ Tinódi Sebestyén 1984. Budapest, 325.

¹⁸ Lipszky, Johannes: Repertorium locorum obsectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarum magni item Principatus Transylvaniae occurrentium I. Budae, 1808. 34

¹⁹ Takács Péter: Kolozs vármegyei paraszttalálások 1820-ból. Debrecen, 2006.. FET 6/B, 160.

²⁰ Kresznerics Ferenc: Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. Budán, 1831. 10.

²¹ Idézi Rustikus, Magyar Nyelvőr 1909: 472.

²² Suciu, Coriolan: Dicționar istorical al localităților din Transilvania. București, II., 1968. 209.

²³ Czuczor Gergely: A magyar nyelv szótára. Pest, 1864. VI, 503.

²⁴ Jekelfalussy József (szerk.): A magyar korona országainak helységnevtára. 1898.

²⁵ Magyar Nyelv 1907: 240.

²⁶ Magyar Nyelv 1910: 76.

het némi fogódzó. Suciú ezt az adatot Lenk Ignaz von Treuenfeld: Siebenbürgens geographisch-topographisch-statistisch-hydrographisch und orographisches Lexikon I-IV. című munkájából vette. Német hatásra lehet gondolni, hiszen a németben volt Goldfuß 'Aranylábú' személynév: „1401: Hans Goltfus”.²⁷ Ha minden igaz, akkor Tuson jelzője tükrörfordítás a németből. És azt egyáltalán nem lehet tudni, hogy miért épp ez a falu kapta meg ezt a díszítő jelzőt.

Komlóska: tulajdonképpen a jelző nem ide tartozik. „Mint mondják hajdan aranybányák voltak a határba, honnan mai napig is Aranyos Komlóskának nevezték”.²⁸ Számunkra a szemlélet a fontos, hiszen ez éppenséggel alátámasztja a Rudabányácskánál leírtakat.

Pány: Elég későn kapta meg a jelzőt: 1898: „Aranylábú-Pány”,²⁹ 1909: „Megjegyzem még, hogy az Abaújvármegyei Pány helységet is Aranylábú Pánynak nevezik, mint a Helységnévtárban is olvashatni”.³⁰ Tusonhoz hasonlóan, Pány (ma: Paňovce) községnél sem lehet tudni, hogy miért kapta ezt a jelzőt. Talán a következőkre lehet gyanakodni: „Van itt egy mesterségesen készült tó, mely malmot hajt; sok erdő, nagy pálinka égetés.”³¹ Ezekből gazdagodhatott a falu.

Az aranylábú szó nemcsak díszítő jelző lehet, hanem családnév is. Igaz, mindössze egy példánk van. 1482: „Matheo Aranlabo”. Vessük csak össze a korban előforduló -lábú utótagú vezetéknevekkel! 1416: Ladislaum Sarlabo 'Sárgalábú László', 1494: Johannem Zeplabo 'Széplábú Jánost', 1509: Petro Dragalabo 'Értékeslábú Péternek'.³² Ez utóbbi áll legközelebb az Aranylábúhoz. Az első névviselő valószínűleg futárszolgálatot teljesített, és abban kiváló volt. Ennek kissé ellentmond a Sárlábú név, mivel az aranynak sárga a színe (vö sár 'sárga', összetételben: sárarany).³³ Ezek az adatok csak némileg segítenek az Aranylábú helységek nevének megfejtésében. Ezek ugyanis konkrétak, a helynevek jelzői inkább absztraktak, vagy annak látszanak. Így a két névtípus összefüggése nem lehet csak megközelítően világos.

Az adatok alapján némiképpen közelítettünk az aranylábú szó jelentéséhez — kizárva közülük azokat, amelyeknek a jelentése még kérdőjellel sem valószínű. Ezekben tehát majdnem biztosak lehetünk: 1. 'gazdag, jómódú' (Gálszécs, Bács, Debrecen), 2. 'aranybányászata volt/van' (Rudabányácska), 3. 'arany színű, sárga' (Vajdácska). 4. nem tudható a pontos vagy a megközelítő jelentés, legfeljebb találgatni lehet (Tuson, Pány). A megfejtési kísérletek az aranylábú búzatáblákra utalnak.

²⁷ Brechenmacher, Karlmann: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen. Limburg a. d. Lahn, I, 1957-1963. 575.

²⁸ Kovács 1998. 91.

²⁹ Jekelfalussy 1898.

³⁰ Magyar Nyelvőr 1909: 472.

³¹ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára... Pesten, 1851. III. 192.

³² Az adatokat Szamota-Zolnai 1902-1906 közli: 26, 265.

³³ Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Bp., 1976. 489-490.

NYIRI PÉTER

Gondolatok a gyökökről és a Czuczor–Fogarasi-szótárról a magyar nyelv évében

A szógyökökről írni napjainkban némileg kockázatos vállalkozás.¹ A mai hivatalos nyelvtudományos álláspont ugyanis a „gyökelméletet”, illetve a „gyökerésző nyelvészet” legkiválóbb teljesítményét, a Czuczor–Fogarasi-féle értelmező szótárt tudománytalannak, legalábbis tudományos szempontból kétséges hitelességűnek tartja. Emellett a gyökök kutatásával, elemzésével és rendszerezésével ma többnyire azok foglalkoznak, akik nem fogadják el feltétlenül a finnugor nyelvrokonság elméletét, valamint a magyar szókincset átvételek, más nyelvekből érkező jövevényszavak összességének valló felfogást. A „gyökerészés” eredményei különösen ez utóbbit cáfolhatják, fényt derítve a számos – a jelenleg gondoltnál jóval több – belső keletkezésű szavunkra, a magyar nyelv belső teremtményeire. Írásom célja, hogy a gyökkutatás jelentőségére és a Czuczor–Fogarasi-szótár értékére felhívjam a figyelmet.²

Miként a bimbó felfeslik, szirmot bont és színes virággá fejlődik, úgy lesz a gyökökből is számos tagot számláló szócsalád, szóvirágzat. A gyök gyökérmintán élő alapja az erős, szóágas-szóbogas fának. Mert mi is a gyök? Tudományos megfogalmazásban a *gyök* egy szó jelentésének magját hordozó, morfológiailag tovább nem tagolható alapelakja, melyből más szavak képezhetők. A *gyökszó* pedig egy szó legkorábbi alakja. Czuczorék szerint: „Vannak a nyelvben bizonyos alapszók, melyekből vagy belváltozás, vagy toldás által más-más, alapeszmében egyező, vagyis ugyanazon eszméből kiinduló szók erednek. Amazokat a nyelvészek gyököknek, emezeket származékoknak szokták nevezni.”³ A gyökök és a belőlük származó szavak mint „együvé forrt alkatrészek úgy tekinthetők, mint vegyelemek, melyek viszonyos egymásra hatás által egy önálló szellemi egészet képeznek.”⁴ „Gyökszó-

¹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kutatók hallgatnak is. Igen komoly vizsgálódások folynak a magyar gyököket illetően, elég csak dr. Marácz László (egyetemi tanár, Amszterdami Egyetem) tanulmányaira vagy Czákó Gábor gyökökön elmélkedő, nyelvrégészeti könyvére gondolnunk. (Czákó Gábor: Beavatás a magyar észjárásba, Cz. Simon Bt. 2008.)

² Munkám terjedelme nem engedi – és nem is ez a célja – a szótár részletes elemzését, a téma vázlatos, lényegyet kiemelő bemutatása elsősorban az érdeklődés felkeltését, a további kutatások ösztönzését szolgálja.

³ A magyar nyelv szótára, a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János. M. Tudom. Akad. rendes tagok. Pest, Emich Gusztav Magyar Akadémiai nyomdásznál. 1862. Tanulmányom megírásához a szótár elektronikus kiadását, az Arcanum Adatbázis Kft. multimédiás CD-jét (megjelent 2003 decemberében) használtam. Írásom további részében a szótárból vett idézeteket (melyek a mű Bevezetéséből származnak) a lábjegyzetben a Czuczor–Fogarasi rövidítéssel jelölöm.

⁴ Czuczor–Fogarasi.

nak hivatik az, mely nincsen szóképző által alkotva.”⁵ „A gyök az a minimális szótári egység, amely saját hangtani és jelentésbeli önazonossággal rendelkezik, ragok, képzők, jelek nélkül. A gyökök és a gyökök közötti kapcsolatok betekintést adhatnak a magyar nyelven alapuló kognitív valóság és esetleg tágabb értelemben az emberi szellem működésébe.”⁶

Egy konkrét példával megvilágítva: az egykor fonat, sodrat jelentésű ősi *szer* szó elvont értelme az egymás felé fordulás, egymáshoz kapcsolódás, társulás volt. Így azokat a fogalmakat, jelenségeket, melyekben e fogalmi mag mint jelentést meghatározó jellemző megvan, a magyar a *szer* hangsor egy-egy származékával fejezi ki. Így tartozik egy szócsaládba – mert a SZER gyökből fakad – nyelvünkben többek a *szerkeszt*, *szerez*, *szereződés*, *szervezet*, *szerelem* és a *szerzetes* szó. Mindez kifejezi a magyar nyelvi logikát, a gondolkodást, a néplélektant, hiszen például a német szeretet jelentésű *Liebe* és a szerzetes jelentésű *Mönch* szó között bizony nincs hangalaki kapcsolat; s ez arra enged következtetni, hogy a magyar nyelvi észjárás a szeretet legfontosabb vonásának az egymáshoz kapcsolódást, a közösségbe-egységbe formálódást tartja. „... ahol *ketten vagy hárman összejönnek az én nevemben, ott vagyok közöttük!*” – mondta Krisztus: a Szeretet.⁷

A gyökök tanulmányozása nemzeti kötelességünk. Az anyanyelv lehetővé teszi a közösségek szoros együttműködését, elkülönülését más közösségektől: vagyis a közösségi önmegvalósítást. A földi nyelvek különbözősége természetes állapot: minthogy a nyelv, a beszéd képessége, akárcsak testi mivoltunk, a földi létünk, „anyagiságunk” következménye. És akárcsak testformánk, felépítésünk, bőrszínünk és vérmérsékletünk, nyelvünk is különbözik. Egy adott nemzetbe minden bizonyonnyal olyan lelkek születnek bele, akiket sorsfonalaik valamilyen módon összekapcsolnak. Sorsukban tehát már közösséget alkotnak, ezt erősíti, földiesíti-tárgyasítja a haza földje és a közös anyanyelv. Az anyanyelv a nemzet memóriarendszere, benne rögzül a nép emlékezete, történelmi tapasztalata, sajátos világlátása. Minden nyelv sajátos világlátásról tanúskodik, arról, ahogy a nyelvet beszélő közösség felosztotta és felosztja a világot. Ez a világfelosztás leginkább a szavak jelentésében, illetőleg a jelentések hálózatában, tehát a szókincsben rögzül. Az anyanyelvhasználat ezért folyamatos párbeszéd őseinkkel, elődeinknek a világról alkotott véleményével, azzal, ahogyan ők a világ jelenségeit kategorizálták a nyelv által. Nyelv és kultúra kölcsönhatása nyilvánvaló: a nyelv meghatározza világlátásunkat, az átélt valóság pedig befolyásolja nyelvünket. Az anyanyelv ezért egy kódrendszer is, egy mentális paradigma, egy szellemi tudati ismeretszerv, melynek segítségével birtokba vehetjük a világot. A világ jelenségeinek megértése legjobban – szinte egyedül jól – az anyanyelven lehetséges: a világot legjobban az anyanyelven érthetem meg és vehetem birtokba. Emberi mivoltom és fejlődésem nem választható el anyanyelviségetemtől: emberré válásomban döntő fontosságú. Ez indította meg a magyar nyelv fejlesztésének hosszú folyamatát is hazánkban: a bibliafordításokat, a nyelvújítást. A Szentírás nem egynyelvű szöveg, mondhatni elméletileg „anyanyelvtelen” alkotás. Melyet éppen ezért mindenkinek az anyanyelvén kell olvasnia: ez a

⁵ A nagy magyar szótár belső elrendelésének s miképeni kidolgoztatásának terve. Utasításul a magyar Tudóstársaság tagjainak. 1840.

⁶ Marác László: Nyelvi és képi gyökök – a magyar kultúra megtartói = Ökotáj 2002. 29-30. sz. 27.

⁷ Mt 18, 20.

fordítások oka – Isten szavait magyarul érhetem meg igazán, imádkozni az anyanyelvemen tudok.

Az emberré válás, az egyén személyes emberi fejlődésének folyamata elválaszthatatlan az anyanyelviségtől. Az embert alapvetően meghatározó gondolatiság eredendően adott, a földi emberré válás legdöntőbb mozzanata a szocializáció: miképpen lesz az egyén egy közösség tagja, hogyan veszi birtokba a világot, hogyan cselekszik a világban bizonyos célok érdekében. Mindezekhez együtt kell működnie a világgal és az emberekkel egyaránt. Ebben az együttműködésben egyik legfőbb eszköze az anyanyelv, mely szerepét tekintve is a társadalmiság hordozója: az anyanyelvvel veszi birtokba az ember az őt körülvevő világot, s e tudást, illetőleg önmagát szintén a nyelv segítségével osztja meg másokkal – családtagokkal, ismerősökkel, idegenekkel. Ember mivolt és anyanyelv tehát egységet képez. A nyelvi viselkedésmód, az anyanyelv-használat igen sokat elmond egy emberről és egy közösségről. A nyelv hagyományai megmutatják, hogyan látjuk a világot.

„A nyelvekben tárolt információ s anyag, megfelelő körültekintéssel, kritikával felhasználva igen fontos ismerteket képes közölni velünk önmagáról, de egyáltalán az egész pszichikum működéséről.”⁸ A világ nyelvi felosztása és tagolása nyelvenként sajátosan jellemző, vallja Martinkó András.⁹ „A Szó, amely Isten redőiben őrzi az emberi nem történetét az első naptól fogva, s minden nép történetét annak nyelvében, olyan bizonyossággal s oly cáfolhatatlanul, hogy zavarba ejti a járatlanokat és tudósokat egyaránt.” – állítja Sütő András könyvének Jean Pierre-től vett mottója.¹⁰ Szilágyi N. Sándor szerint pedig a nyelvben mitológiai világmagyarázat rejlik, ezért belőle tudásarcheológiai következtetések vonhatók le.¹¹

Ezek az idézetek-utalások is igazolják, hogy amikor az anyanyelv világlátásáról, szókincsünk jelentéshálózatáról szólunk, vagy azt tanulmányozzuk, akkor magyarságunkról és – mivel nemzetiségünk nem választható el emberségünkötől – emberségünkötől tudunk meg többet. Anyanyelvünk tudatosításával egyrészt megismerjük múltunkat, másrészt megtudjuk: mi hogyan látjuk a jelenben nyelvileg a világot. Önmagunkra, magyarságunkra, ember voltunkra is ráébredünk ezáltal. Ez is az anyanyelv egyik csodája.

Ezért szükséges, hogy a magyar nyelv gyökeit és a magyar nyelvi észjárás egyik leghitelesebb foglalatát, a Czuczor-Fogarasi-szótárt alaposan megvizsgáljuk, a tudományos és erkölcsi tanulságokat levonjuk, és a két kitűnő tudós munkáját a magunk eszközeivel és képességeivel a jelenben és a jövőben is folytassuk.

A magyar nyelvtudományban a gyök fogalma jól ismert, az 1800-as évek nyelvészei felismerték jelentőségét, a szókincs kutatásában való alapvető fontosságát. Kétségtelenül Czuczor Gergely és Fogarasi János hatkötetes nagyszótára a gyökök tanulmányozásának legnagyobb eredménye; ugyanakkor már korábban is születtek olyan munkák, amelyek a magyar nyelv gyökrendszerének felvázolására, bemutatására törekedtek.

⁸ Egyed András: A jelentéstörténet és fogalmi szerveződés pszichológiája. = Büky Béla, Egyed András, Pléh Csaba: Nyelvi képességek – Fogalomkincs – Megértés. Tankönyvkiadó, Bp., 1984. 181.

⁹ Martinkó András: A szó jelentése. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2001.

¹⁰ Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. Akadémiai Kiadó. Bp., 1994, 9.

¹¹ Szilágyi N. Sándor: Hogyan teremtsünk világot? Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 1997.

Külön tanulmányt érdemelne annak vizsgálata, hogy a felvilágosodás kori magyar nyelvújításban milyen szerepet játszott a gyökök kutatása, maga a gyökelmélet. Ismert, hogy a német Adelung és az ő nyomán Révai és Versegly is kutatták, etimologizálás útján feltárták az ősi gyökereket, a szókincs alapjait, s ebből képezték új szavakat (ez volt az ún. Wurzelworttheorie, azaz szógyökelmélet). Kazinczy a szókincs gazdagításában szintén fontosnak tartotta a gyökökre figyelést. Már *Orpheus* című folyóiratában leírta: fontos, hogy az új szó „bizonyos gyökértől jöjjön”. A nyelvújítás egyik leghitelesebb, a nyelv természetéhez leginkább alkalmazkodó-igazodó módja volt a gyökökből képzéssel új szó létrehozása. A meglévő, ősi gyökrendszerre való építkezés természetes eljárás volt, és voltaképpen a szócsaladosodás folyamatát ösztönözte; bizonyítva, hogy a szóbokrok minden korban gyarapodhatnak új hajtásokkal.

Csupán töredékben maradt meg Fábich József szótára, a *Kengyelfutó, avagy Magyar Kálepinus Példája...* című alkotás 1794-ből.¹² Kiemelkedő mű Kresznerics Ferenc „gyökerésző szótára” is, melynek első része 1831-ben, második fejezete 1832-ben jelent meg.¹³ 1834-ben a Magyar Tudományos Akadémia egy pályázatot írt ki a magyar tiszta gyököket és azok eredeti jelentését felsoroló jegyzék összeállítására. A nyertes, 100 arannyal jutalmazott pályamű írója Engel József marosvásárhelyi orvos és gyógyszerész volt.¹⁴ Nyertes pályázatnak ítélték Nagy János római katolikus pap, a szombathelyi líceum tanára munkáját is.¹⁵ A pályázati felhívás így szólt: „Mellyek a magyar gyökök? Számláltassanak elő, mennyire lehet eredeti jelentéseikkel.” A bíráló bizottság tagjai Balogh Pál, Kölcsey Ferenc és Vörösmarty Mihály voltak.

Meg kell említenünk előzményként még a Tudós Társaság 1831-32-ben megjelent magyar-német zsebszótárát (főszerkesztője Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc, egyik munkatársa Bajza József volt); illetve Kassai József magyar-latin „gyökerésző” szókönyvét, melynek kiadása azonban félbeszakadt. Kevésbé ismert továbbá, hogy a zseniális matematikus, Bolyai János is tanulmányozta a magyar nyelv gyökrendszerét.¹⁶

Az Akadémia célja az volt, hogy elkészüljön a magyar nyelv nagy szótára. A feladathoz több nyelvész is hozzálátott, idővel azonban kiderült, hogy az egyéni felfogások, a nyelvről alkotott különféle nézetek megakadályozzák az egységes munka megszületését, az egységes módszertani kutatást. A megfelelő út és személyek kijelölésére volt szükség. 1844-ben Czuczor Gergelyt bízták meg a mű megszerkesztésével, mellé segédszerkesztőnek Fogarasi Jánost.¹⁷ 1849-ig, Czuczor kufsteini fogságáig, majd 1851-től 1858-ig, az első kidolgozás be-

¹² Kengyelfutó, avagy Magyar Kálepinus Példája, melyet... egybe foglalt *Köszögi József* A Magyar fölállítandó Tudós Társaság tagja. 1794.

¹³ Magyar szótár gyökérrenddel és Deákozattal. Készítette *Kresznerics Ferenc* szombathelyi megyebéli pap, bölcselkedés' doctora, sági plébános, kemenesali esperes, szent széki bíró, és a' Magyar Társaság' tiszteletbeli tagja. Kiadták a' magyar nyelv' és a' szerző' néhány barátjai. Buda, Első rész, A-K. 1831. Második rész L-Z. 1832.

¹⁴ Engel József: A magyar nyelv gyökérszavai. Buda, 1839.

¹⁵ Nagy János: Tiszta magyar gyökök. Buda, 1838.

¹⁶ Ld. Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai, I. kötet: Fogalmazványok a Tanhoz, illetőleg az Üdvntanhoz. (Szerkesztette és bevezetéssel ellátta *Benkő Samu*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár, 2003.)

¹⁷ Czuczor Gergely tudós és költő, a magyar nemzeti eposz egyik megteremtője. Eredeti keresztnéve István volt, tizenhét éves korában azonban belépett a pannonthalmi bencés rendbe, ahol a Gergely nevet kapta. 1836-ban az Akadémia nyelv-tudományi osztályának rendes tagjává választották. 1848-ban Riadó című forradalmi költeményéért letartóztatták, hat-évi, vasban töltendő várfogságra ítélték, az Akadémia kérésére végül 1851-ben kegyelmet kapott. *Fogarasi János* jog-

fejezéséig folyt a munka. Az átdolgozás közben, 1866-ban azonban Czuczor meghalt, így Fogarasi fejezte be a munkát. A szótár 1874-ben készült el, jelentőségét mutatja, hogy az Akadémia nagy ünnepséget rendezett ez alkalomból. Fogarasi felolvasta rendes tagként jelentését „*A magyar nyelv szótáráról*”, mely szótár 29 évig készült, s hat kötetben, 570 íven, 110784 szócikkkel jelent meg.¹⁸ A szótár elkészültére emlékérem is kiadatott: Radniczky híres bécsi vésnök munkája, az előlapon Czuczor és Fogarasi arcképével, a hátlapon „*A magyar nyelv szótára befejezésének emlékeül a Magyar Tudományos Akadémia MDCCCLXXIV*” felirattal. A király Fogarasi Szent István rend keresztjével tüntette ki.

Az alábbiakban azt tekintem át, hogy melyek azok az elvek, amelyeket Czuczorék követtek szótárjuk készítésében, vagyis vázoló az a nyelvvizsgálati, szókinszvizsgálati módszert, mely — mai tudásunkkal, a jelenkori kutatási eredményekkel és lehetőségekkel — számunkra is alapot, kutatási irányt jelenthet. Ezek az elvek ugyanis — mielőtt a gyökök, illetve általában véve a szókinsz tanulmányozásához hozzáfognánk — megkerülhetetlenek.

A Czuczor-Fogarasi-szótár alapelve az, hogy a szavak nem véletlenszerűen kialakult elemek, nem önkényesen alkotott formák, hanem motivált képződmények. Vagyis: a hangoknak jelentésük van, különböző alapfogalmakat jelölnek. A jelentés alakította ki a hangalakot, ezért a hozzárendelés nem önkényes. Több ez a felfogás hangszimbolikánál: a szótár alapeszméje az, hogy a szavak nem véletlenül állnak éppen az őket felépítő hangokból, hanem mert azok felelnek meg (azok hordozzák) a kifejezendő fogalomnak. „Ha a nyelvünkben létező gyököket végtől végig figyelemre vesszük s a bennük rejlő értemények szerint öszvehasználtjuk, szembeszökőleg látni fogjuk, hogy a rokon eszmék, fogalmak, tárgyak, és ezek különféle viszonyaik elnevezésében bizonyos hangzók uralkodnak.” Czuczorék szerint tehát az emberi nyelv minden hangjának ősi jelentése van.¹⁹ Az *i* hang például — állítják a szótár írói — a kicsiség, élénkség alapfogalma, ezért szerepel *i* a *vidám*, *virgoc*, *nyihog* vagy *kicsi*, *piciny* szavakban. Ugyanígy az *e*, *o*, *u* — nyilván képzésük alapján is — a kerekesség jelölői. Vagy vegyük a mássalhangzókat: a K–R a kerekesség nemét jelölő alaphangok, ezeket árnyalják a különböző, szintén jelentést hordozó önhangzók (magánhangzók) — pl. a *karika*, *karám*, *kerek*, *kering*, *körül*, *környez* szavakban. Hiszen: „A nyelvalkotó ész a rokon fogalmakat rokon hangokkal szereti kifejezni.”²⁰ A szavak tehát a megfelelő — az alapfogalmakat jelölő — hangok kapcsolódásával fejezik ki a különböző fogalmakat, jelölik a világ jelenségeit, elemeit.

A származék nélküli szavakat nevezzük gyökszóknak. Ezekhez járulnak a gyök alapérteményét árnyaló, módosító származékok. A gyökök képezik a szókinsz alapját, hiszen belőlük származnak a szócsaládok, a szónemzetségek (a Czuczor-Fogarasi-szótár mintegy 2000 gyökről beszél). „Minden gyök, legyen az elvont, kiavult, avagy önálló, egy vagy több belőle képezhető szónak mintegy csiráját, magvát rejt magában. Azon bötüt

tudós és nyelvész, legfőbb törvényszéki bíró, az Akadémia rendes tagja volt. Nyelvészeti munkássága szerteágazó, ő ismerte fel például elsőként, hogy a legnyomatékosabb mondatrészek a mondatban közvetlenül az ige előtt kell állnia; a nyelvnek ezt a sajátosságát, törvényét ezért róla nevezték el: ld. *Fogarasi-törvény*.

¹⁸ Csúpan tájékoztatásul jegyezzük meg, hogy az 1986-ban kiadott, *Bárzsi Géza és Ország László* által szerkesztett *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* hét kötete körülbelül hatvanezer szócikket tartalmaz.

¹⁹ Fogarasi ezt alaposan kifejtette nyelvünk metafizikájáról írt művében: *A magyar nyelv metaphysicája*, Pest, 1834.

²⁰ Czuczor-Fogarasi

vagy szótagot, illetőleg szócskát, mely akárminő gyökhöz vagy törzshöz járulván, azzal szorosan egybeforr, s belőle új szót alkot, képzőnek; azon szócskát pedig, mely már csak önálló szóhoz vagyis beszédrészhez úgy függesztetik, hogy az az egész mondatban annak valamely viszonyát határozza meg, ragnak nevezzük.” A gyök hordozza a fogalmi magot, a tulajdon érteményt, a gyök jelöli tehát a „nem”-et, míg a képzők a „faj”-t mutatják meg, új eszméket társítva az alapérteményhez. Ennélfogva a gyök tágabb, a származékszó szűkebb jelentésű; ld. például a TÖR (gyök), *törtet* és *törtetés* szavakat. Az egymáshoz tartozás bizonyítéka a közös fogalmi mag (tulajdon értemény) megléte. A tulajdon értemény azon középpont, mely körül a többi forog, melyre bizonyos közjegynél fogva mindnyája visszavihető...²¹ Az elemzés menete tehát a következő: a hangok jelentéséből meghatározzuk a gyök alapérteményét. Az ugyanazon gyökre visszavezethető szavakról feltételezzük, hogy egy szócsalád tagjai, bennük ugyanazon alapfogalom árnyalódik. Ennek bizonyításához azonban a jelentéselemzés során minden egyes származékszóban azonosítanunk kell a közös fogalmi magot. Ha ez sikerül, akkor állíthatjuk bizonyosan egy szóról, hogy az adott szócsalád tagja. Az ilyen módon feltárt szócsaládok számbavétele, összeállítása révén rendszerezni tudjuk a szókincset, egyszersmind felsorolni a szóképzlet gyökeit. Ez a folyamat a szók belhasonlítása.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a szónemzetségek (szócsaládok) is rokoníthatók egymással, nyilvánvalóan szintén a hasonló alapértemény és hangzás folytán. Így például a K–R gyök szócsaládjának rokona a G(Y)–R (ugyancsak a kerekiséget kifejező) szócsalád; gondoljunk többek között a *görbe*, *gördül*, *gurul*, *gyűrű* szavakra. A magyar nyelv egyik sajátossága Czuczorék szerint, hogy a „szógyökök jobbra illetlenül épen szállottak reánk.”²² A hangrendi változatok között pedig eligazít a tájnyelv, mely megőrizte az eredeti, ősi alakot.

A szótár megállapítása szerint háromféle gyökszó létezik: 1. a kedélyszavak, melyek érzéseket fejeznek ki (a hangutánzó szavak egy része is ide tartozik); 2. azok a szavak, „melyek akármely testnek a levegőbe vagy más testbe ütközött erősebb surlódása illetőleg mozdulása, mozgása által támadott s a fülekbe ütdött hangok utánzásai [...] Ide tartoznak az állati test szervei által képzett mindazon hangok is.”²³ Ilyenek például a következő gyökök: SZISZ (*szísszen*), SZUSZ (*szusszan*), HORTY (*hortyog*) 3. illetve azok a szavak, „Melyek a látszervek közegével észlelt tárgyakat némi szembeötlő tulajdonságaikról vagy viszonyaikról nevezik, milyenek a) közelség vagy távolság; b) nagyság, kicsiség; c) magasság alacsonyság; d) gömbölyűség, tertyedség, laposság; e) mozgékonyosság vagy respedő állapot; f) együttesség vagy szétváltság, stb.”²⁴ A gyökök kialakulására nézve is ez a sorrend, hiszen először az érzelmkifejező szavak jelenhettek meg az emberi nyelvekben. Természetszerű, hogy a 3. csoportban mutatkozik meg leginkább a nyelvi logika, a sajátos anyanyelvi világlátás. S az sem meglepő, hogy az érzelmkifejező és a hangutánzó szavak közül igen sok megegyezik vagy hasonló a különböző nyelvekben. Czuczorék nem vetik el an-

²¹ Czuczor-Fogarasi

²² Czuczor-Fogarasi. Ezt igazolják a mai kutatások is. Francia nyelvészek megvizsgálták világ nyelveiben fellelhető közös, ősi szógyököket (etimonokat). Ennek alapján megállapították, hogy a mai magyar nyelv tartalmazza a legtöbb ősszót (68%). A mai angol pedig a legkevésébbet (4%).

²³ Czuczor-Fogarasi

²⁴ Czuczor-Fogarasi

nak lehetőségét, hogy a nyelvek visszavezethetők egy ősnyelvre. Ennek bizonyítéka, hogy felsorolnak mintegy 150 szanszkrit gyököt, melyek szerintük a német (és egyéb indoeurópai) és a magyar nyelvben közösek.

A szótár feladatát a szerkesztők a következőkben jelölik meg: 1. A szavak értelmezése: ehhez elengedhetetlen a hangok alaki és jelentéstani ismerete, rendszerezése (ez Czuczorék nagyon részletesen elvégzik); másrészt a nyelvérzék: a magyar nyelvi észjárás (ez a magyar anyanyelvűeknél adott), a magyar nyelv alapos ismerete. A szavak jelentését – mint korábban utaltunk rá – körülírással kell megadni, megjelölve az alapérteményt, majd levezetve, hogy azt miképpen árnyalja-szűkíti az adott származék.²⁵ A szavak jelentésének meghatározásában Czuczorék következetesen, körültekintő gondoskodással járnak el: elhatárolják egymástól a szó többféle jelentését; először közlik a konkrét értelmet, aztán az átvitt és képes jelentést, előbb az anyagi, utána a szellemi és erkölcsi érteményt.²⁶ Továbbá „az értelmezés főadata a rokonértemények észteni összefüggését, illetőleg származási egymásutánját és rendét előadni.”²⁷ 2. A második feladat így az elemzés. 3. A harmadik pedig a hasonlítás. Előfordulhat ugyanis, hogy egy gyököt nem tudunk csak a magyar nyelvből levezetni, vagyis bebizonyosodik, hogy idegen eredetű. Ekkor más nyelvek szavait is segítségül kell hívni, s a kérdéses gyököt ily módon értelmezni. Ez a szavak külhasonlítása.²⁸ Czuczor és Fogarasi követendő eszméje az, hogy nem csupán egy nyelvcsalád nyelveivel vetik össze a magyar gyököket, hanem éppúgy hasonlítanak a perzsához és a törökhöz, mint a finnhez, a szerbhez vagy a némethez.²⁹ Elvük ugyanis az, hogy először az analógiát, a párhuzamokat kell feltárni, s csak azután rendszert alkotni a következtetésekből. Azaz: elvetik azt a módszert, mely azonnal, már előre egy bizonyos nyelvcsaládba sorolja a magyart, s csak annak körében vizsgálódik, előzetes elgondolásaihoz (a feltételezett nyelvrokonsági gondolathoz, elmélethez) igazítja az eredményeket, addig csűrve-csavarva a dolgokat, míg végül valahogy bebizonyítja igazát. Példaértékű Fogarasiék felfogása a ma kutatói számára is: az igazi tudományosság megengedi a vélemények különbözőségét, nem akarja saját nézeteit kizárólagosnak és egyedül helyesnek, érvényesnek nyilvánítani. Miként a szótár írói fogalmaznak: „Csak azt nem óhajtánók, ha valaki saját buvárlatait tartaná és hirdetné egyedül célra vezetőeknek, és más nemű, más terjedelmű törekvésekben ellenséges irányt gyanítana és nézne: Egyes egyedül összes munkálkodásainkat fogja teljes siker koronázni.”³⁰

A két kiváló nyelvész műve megkönnyíti a mai kutatók helyzetét, hiszen nem kell mindent előlről kezdeniük. Feladat ugyanakkor bőven van még. Szükséges, hogy olyan

²⁵ „Szóképzésben mutatkozik kiváltkép a nyelvalkotó ész ereje, a nyelv fejlődési képessége, sajátsága s egyéni önállása.”

²⁶ Jelentéselemzésük alaposágát jelzi Balázs János véleménye „Jelentéstani kutatásaink történetének eljövendő megírója jól teszi, ha behatóan tanulmányozza Czuczorék jelentéselkülönítő és csoportosító módszerét, amely még ma is különleges figyelmet érdemel. (Balázs János: Hermész nyomában. A magyar nyelvölcsélet alapkérdései. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1987, 655.)

²⁷ Czuczor-Fogarasi

²⁸ A Czuczor-Fogarasi-szótár tehát a gyökök eredetét is kutatja, ezért értelmező, etimológiai és összehasonlító szótár is egyben.

²⁹ Ezt az eljárást támadta is például a finnugrista Hunfalvy, egyenesen tudománytalannak minősítve az egész gyökelméletet.

³⁰ Czuczor-Fogarasi

tanulmányok szülessenek, melyek egy-egy szócsaládot teljességre törekvően, részleteiben (a közös fogalmi mag meglétét aprólékos elemzéssel, köznyelvi, tájnyelvi és irodalmi példákkal, idézetekkel igazolva) tárnának fel (hiszen a szótár – műfajából adódóan – csupán korlátozott részletességű, elsősorban számba vevő jellegű), s módszeresen építenék fel a nyelvben rögzült nemzeti „tudáskatedrális”. Ismeretes, hogy nyelvünkben különösen nagy az ismeretlen eredetűnek vélt szavak aránya; a gyökkutatás azonban ezek eredetét is kideríthetné.³¹

A mai hivatalos nyelvtudomány nem tartja tudományosnak Czuczor és Fogarasi szótárát, s különösen nem a gyökelméletet.³² Meggyőződésem, hogy e véleményekkel nem kell egyetértünk, sőt, éppen az ellenkezőjét kell mondanunk. A Czuczor-Fogarasi-szótár a magyar nyelv igazi természetét, lényegét ragadja meg. A gyökök és a szócsaládok feltárása világítja meg számunkra a nyelv igazi szerkezetét, rámutat a magyar nyelvi észjárásra, őseink világlátására. A „*Mi a magyar?*” kérdésre minden bizonnyal „*A magyar nyelv.*” az egyik leghitelesebb, legigazabb válasz. A magyar nyelv megismerése rendkívül sokat segíthet a nemzeti öntudat megerősödésében, történelmünk, kultúránk, magyarságunk, azaz önmagunk megismerésében. A jelentéstani vizsgálódások, a gyökkutatás ráébrsztheti a fiatalokat a magyar nyelv szépségére, nagyszerűségére, – külföldiek által is csodált – következetességére, és segíthet abban is, hogy egy olyan nemzedék nőjön fel, amelynek tagjai büszkék nyelvükre, magyarságukra. A magyar nyelv szótára a gyökelmélet alapműve, a gyökereszt ezért ezzel a munkával kell kezdenünk. És azután továbbgondolnunk a szótár elveit, saját kutatásokkal gazdagítanunk eredményeit, és ha szükséges, módosítanunk következtetéseit, megállapításait. Bízom benne, hogy a jövőben a nyelvtudomány egyre több képviselője és szakmai csoportja felismeri e munka időszerűségét és jelentőségét, és vállalja a kutatások irányítását, a tudományos háttér biztosítását. Így lehet a tudomány (a nyelvtudomány) a cselekvő hazaszeretet megnyilvánulása, így állhat a haza szolgálatában. Ahogy azt egykor a Magyar Tudós Társaság létrehozói és Czuczor Gergely és Fogarasi János is gondolták, remélték.

³¹ Valószínűnek tűnik, hogy az ismeretlen eredetűnek tartott szavak nagy része belső keletkezésű, hangutánzó jellegű szó, bizonyítva a magyar szókészlet, a magyar nyelv ősiségét.

³² Újabb kutatások a „gyökereszó nyelvészetet” is felölelő bölcséleti nyelvészetet egy ún. romantikus-liberális paradigma részeként tárgyalják. Ez a paradigma – melynek magyar képviselője mások mellett *Teleki József* is (ld. 1817-es, Egy tökéletes magyar szótár’ Elrendeltetése, készítése módja, Pest, 1818/1821 című Marczibányi-pályázatátételét) – a német nyelvterületről ered, s Wilhelm von Humboldt, a Schlegel-fivérek, Franz Bopp, Jacob Grimm, August Friedrich Polt, August Schleicher és Max Müller a legfőbb képviselői. S ebből következne az, hogy a Czuczor-Fogarasi-szótár ugyan tudományos mű, csak éppen egy másik fajta tudományosság, az ún. göttingai, romantikus-liberális tudományos paradigma jegyében, szellemében készült. (Ld. ehhez pl. a következő tanulmányokat: *Németh Renáta*: A XIX. századi nyelvölcsület és A magyar nyelv szótárának etimológiai elvei. Doktori értekezések tézisei, Bp., 2007., illetve *Békés Vera*: A hiányzó paradigma. Debrecen, Latin Betűk Kiadó, 1997 146-161.)

PAPP SÁNDOR

A nyelvújítás és a kémia¹

A kémiai szaknyelv kialakulása, az elemek elnevezésének története – noha a nyelv fejlődés történetének csupán partikuláris mozzanata –, megengedi néhány tipikus, esetleg általánosítható következtetés levonását.

Az ókorban az első megismert elemek (elsősorban a fémek) elnevezése lelőhelyük földrajzi nevéhez kapcsolódott, s arra is találunk bizonyítékot, hogy ezeket a neveket az ókori nyelvek egymástól átvették. A legrégebben ismert elemnevekre a mai nyelveknek saját szavuk van, ami arra utalhat, hogy ezeket az elemeket az illető nyelv kialakulásakor már ismerték. (Például a magyar nyelvben: *arany, ezüst, vas, réz, kén, szén* stb.) A középkorban megismert elemek nevét viszont már egyetemesen használták (*arzén, cink, bizmut* stb.). Az elnevezés a XVIII. század végétől tudatossá vált, bár a névadás sokszor elhamarkodott; gyakran kiderült, hogy az új elem nem is új, vagy nem is elem. Ha ketten fedezték fel ugyanazt az elemet, és el is nevezték, a későbbiekben csak az egyik marad fenn. Sok esetben ez attól függött, hogy melyik felfedező publikált többet, vagy élt tovább. Az is gyakori, hogy a kétféle elnevezés két nyelvben elkülönülten honosodott meg.

Mint arról már szó esett, az addig véletlenszerű elnevezések a XVIII. században tudatossá válnak, és leggyakrabban mitológiai eredetűek (*titán, tantál, vanádium* stb.). A következő periódusban az új elemet egyik jellegzetes tulajdonságáról nevezték el, görög vagy latin nyelven (*ródiium: rózsaszínű, jód: ibolya, bróm: bűz*). Ez a korszak még a nemesgázok elnevezésére is hatást gyakorol (*argon: lusta*). Ezután, a XIX. században a nemzeti büszkeség korszaka köszöntött be (*ruténium, gallium, germánium, polonium*; később, a transzúrán elemek kapcsán: *americium*). Személyekről sokáig nem neveztek el kémiai elemet, s ismert, hogy az első ilyen kísérletet a kérdéses személy (Berzelius) határozottan visszautasította. A XX. században előállított transzúrán elemek közül azután számos elhunyt nagy tudós nevét kapta meg (*mendeleevium*). Magyar felfedezőt két elem mondhat magáénak. Az egyik a *tellur*: Müller Ferencé; ő azonban elfelejtett nevet adni neki, így a keresztapa más lett. Hevesy György pedig az angol Costerrel együtt fedezte fel a *hafniumot*, amely nevét a felfedezés helyétől (Hafniae-Koppenhága) kapta.

A magyar nyelvben a legtöbb elem neve – az igen régieken kívül – idegen, átvett szó. Az első magyar nyelvű kémia tankönyvet (szakkönyvet) Kováts Mihály (1762–1851) orvos írta „Chémia vagy Természettitka” címen (1807) a sárospataki kollégium diákjai

¹ Fehér József igazgató úrnak ajánlom, emlékezéssel széphalmi látogatásunkra.

számára, noha ezt megelőzően már 1800-ban kiadták Nyulas Ferenc „Az Erdély Országí Orvosi vizeknek bontásáról közönségesen” című könyvét, amelyben a szerző a gyógyvizek leírását és kémiai vizsgálatait foglalta össze. Kováts könyvében az elemek idegen néven szerepelnek, ha nincs magyar megfelelőjük, bár akkor már kísérletet tesznek arra is, hogy magyar elnevezéseket adjanak. Ily módon pl. a *hidrogén* „víztárgy” (Wasserstoff), a *nitrogén* „fojtótárgy” (Stickstoff), az *oxigén* „savanyító” (Sauerstoff), ami a német nyelvből történő átvétel kétségbekonhatatlan bizonyítéka. A német hatás a 20. század második feléig egyértelműen kimutatható a magyar kémiai szaknyelv alakulásában, ami a kulturális közeggel, illetve azzal magyarázható, hogy a Magyarországon kémiát a kezdeteknél művelők jó része német anyanyelvű vagy származású.

Míg Kováts könyve jól érthető, addig az azt követők egyre nehezekebb nyelven íródnak. A nyelvújító mozgalom, amelynek nyelvünk fennmaradását köszönhetjük – a herderi jóslatot megcáfolandó – a kémiai szaknyelvben is érvényesült. A cél nemes: idegen szavak és kifejezések helyett megfelelő magyar kifejezéseket bevezetni és alkalmazni. A „keresők” természetesen mind a maguk útját járták. Valamelyes egységességet a Bugát Pál, Nendtvich Károly és Irinyi János által 1842-ben megalkotott *nevezéktan* mutatott. Jellegzetes, hogy a kémiai elemek magyar nevét az arany mintájára igyekeztek képezni: *hidrogén* (köneny), *nitrogén* (légeny), *oxigén* (éleny), *nátrium* (szikeny), *klór* (halvany), *jód* (iblan), *kálium* (hamany) stb. De ekkor születnek a következő, még ma is használatos fogalmak: *vegytan*, *vegyrokonság*, *vegyület*, *vegyész* (Kováts Mihály könyvében még „titkáts”), ám a „parány” (atom), a „tömeccs” (molekula), a „kémiai atyafiság” (kémiai affinitás), nem jártak ilyen szerencsével. Az új nevezéktan már egy-egy vegyület esetében is furcsa volt, a kémiai reakciók leírása pedig ezen az alapon szinte teljességgel áttekinthetetlené vált. A kémiai kutatások kibontakozása, az egyre gyarapodó ismeretek kezelése kapcsán jelentkező nyelvi nehézségeket jól jelzi a következő példa. A kálium-ferricianid, vagyis a „hamvaskékleg” előállítása a következők szerint történik: „Hamvaskéklegcs” (vagyis kálium-ferrocianid) oldalán „halvanyt” (klórt) hajtunk keresztül, akkor ez a hamvaskéklegcs „hamanyának” részét elvonja „hamhalvagot” (kálium-kloridot) képezve. A kivált „kékleny” (cianid) ellenben a „vaskéklegcsre” szállván át, azzal „vaskékleglet” képez...

A bemutatottak alapján érthető, hogy ezt a nevezéktant a korabeli magyar „titkátsok” (kémikusok) is egyre nehezebben kezelték. Ezért a XIX. század második felében – tekintettel az egyre bővülő nemzetközi kapcsolatokra is – visszatértek az idegen származású, ám közérthetőbb elnevezéshez. A felfogásbeli változást jól jelzi, hogy Nendtvich Károly 1855-ben kiadott újabb könyvében a következőket mondja: „Teljesen meggyőződtem pedig a felől, miszerint az által sem a tudomány, sem a nyelv nem nyer semmit, ha rideg purismus által válunk el a többi tudós világtól, melytől meríthetjük egyedül tudásunkat. Meggyőződtem a felől is, miszerint az egész világtól, és minden nyelvben elfogadott görög műszavakat a magyarban szint oly jól használhatjuk.”

A nyelvújítók a herderi jóslattal perelve meghatározó módon járultak hozzá a helyes nemzeti önértékelés kialakulásához a forrongó XIX. században. Túldimenzionált törekvéseik az idők folyamán, a gyakorlat rostáján kihullottak, ám munkájuk jelentős kultúrtörténeti vállalkozásként ma is érdemes a megőrzésre. A történetnek máig ható érvényű ta-

nulságai vannak. A kémiai elemek és vegyületek viselkedésének leírása a természettudomány egyetemes törvényeinek megfelelően időtől és helytől független „kulturális entitás” megalkotását jelentette és jelenti ma is. Mindez egyetemes emberi környezetben zajlik, a kémiai ismeretek fejlődése – különösen napjainkban – igazán gyümölcsöző csak nemzetközi együttműködés keretei között lehetséges. Ehhez már korán hozzájárult az elemek vegyjeleinek használata. Segítségükkel a vegyületek összetételét, a reakciók lefolyását egyértelműen (ha nem is mindig egyszerűen) le tudjuk írni.

Azonban ma más veszély fenyeget: a kémiai kutatások során hihetetlen számban keletkeznek új fogalmak, amelyeket a XX. század második felétől kezdődően fokozódó mértékben angol nyelven rögzítenek. És ez a jelenség felvet egy nagyon lényeges kérdést: ha legalább a fogalmak egy részének magyar megfelelőjét nem tudjuk megalkotni, akkor úgy ötven év múlva tudunk-e még magyarul beszélni a kémia legújabb eredményeiről? (És ez a veszély nem csupán a kémiát tekintve valóságos!)

Befejezésként – csupán jelzésszerűen – legyen szabad utalnom arra, hogy a tudományos fejlődésnek koncepcionális, morális és pénzügyi korlátok mellett egyre inkább ki-rajzolódnak nyelvi korlátai is. Ennek sajátos esetét jelentik a beszélt és írott nyelv korlátai. A mérhetetlen nagyságú kísérleti ismeretanyag feldolgozása során – mint arra már utaltam – új és új fogalmak sora születik, s ezek nem csupán a köznyelv, hanem a szaknyelv kerekeit is szétfeszítik.

A specializáció révén, amely megajándékozott bennünket a szakértelem csőlítésével, és kifejlesztette bennünk a szelektív gondolkodás képességét, a sajátos szociokulturális kasztta alakuló tudományos közösségek valójában egymásnak írnak, egymásnak beszélnek, mások nem nagyon értik meg őket. (A specialista a szakértelem remetéje.) Ez a tény a közösségbe bejutni kívánók számára egyre fokozódó mértékű előmunkálatok elvégzését teszi szükségessé. És vannak jelek, amelyek arra utalnak, hogy fogyasztóiban azok száma, akik erre érdemben vállalkozni akarnak, illetve képesek.

A kémiában – de más területeken is – kötetbe foglalják az elnevezés és a helyesírás szabályait, mégis, ma már nagy számban vannak olyan vegyületek, amelyek elnevezése a hasonlóktól való megkülönböztetés okán nem könnyű, olykor egyenesen lehetetlen feladat. (Egy idevágó, még egyszerű példa; a közismert DDT szabályos elnevezés; 1,1,1-triklór-2,2-bisz(p-klórfenil)etán). Marad tehát a képi ábrázolás, a vegyület alkotóelemei vegyjelének feltüntetése és egyszerű vegyértékvonalakkal történő összekötése. Mintha ez is a napjainkban viharosan növekedő képi világ, a képernyők virtuális birodalma felé mutatna, egyfajta „Biblia pauperum”-ként!? De ez már olyan probléma, ami messze túlmutat a nyelvújítás kompetenciájának határain!²

² FORRÁSOK: Szabadvány Ferenc: Az elemek nyomában, Gondolat, Bp., 1961. - Dr. Balázs Lóránt: A kémia története I-II., Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996.



Hakka leány

NYIRKOS ISTVÁN

A magyar nyelv élettere a XXI. században

1. Időszerű-e ma ilyen téma? Azt gondolhatnánk, hogy nincs különösebb okunk ezzel foglalkozni, hiszen semmi veszély vagy (történelmi/politikai) körülmény nem indokolja egy ilyen téma felvetését, ugyanis bárki, bárhol, bármikor használhatja az anyanyelvét. De kérdés: áll-e ez a megállapítás a határon innen és túl? Egy másik kérdés: milyen nyelvet, annak melyik változatát használjuk? Illetve ha használjuk, eleget tesz-e ez a nyelvi variáns vagy nyelvváltozat a mai kommunikációtól elvárható jogos követelményeknek, a pontosságnak, a közérthetőségnek itthon és a határon túli magyarság körében. Másrészt a sztenderd beszélt és írott változatától sok vonatkozásban eltérő szaknyelv hogyan lehetne viszonylag egységes, általános használatú a hazai és a határon túli nyelvben/nyelvhasználatban. Vagy egyáltalán szükséges-e ez? Ezek a kérdések és még sok-sok más kérdés is érinti a nyelv életterének problematikáját, kiterjedését vagy szűkülését, s ennek milyen hatása lehet a nyelv vagy a nyelvhasználat változásaira.

Sokszor aggályosan hangzik egyesek részéről az a vélemény, hogy nem túl sok-e az idegen szó vagy szerkezet a mai magyar nyelvben, nem hat-e túlságosan radikálisan a globalizáció a társadalmi életen túl (vagy azzal együtt) egész szellemi életünkre, s ezen keresztül anyanyelvünkre is. S ez a hatás károsnak/elítélendőnek vagy üdvösnek tartható-e?

De felvethető egy harmadik szempont is, van-e a magyar nyelv életterének vizsgálatában olyan vonatkozás/feladat, mely a magyar nyelv/anyanyelv tanításával függ(het) össze?

2. Az *életter* a területiség összefüggésében.

Határainkon belül a magyar nyelv élettere gondmentes, hiszen bárki, bárhol, bármikor használhatja annak bármelyik változatát, a hivatalos vélemény szerint ugyanis a nyelvtudomány művelői között is szinte nyilvánvaló, hogy minden nyelvváltozat egyenrangú. Ami problémaként felmerülhet: 1. egyesek a szleng használatát túlságosan gyorsan terjedőnek tartják, s 2. a durvasága vagy trágársága miatt kerülendőnek ítélik a használatát. Ezt nemcsak a hétköznapi beszélők egy része hangoztatja, hanem az ún. nyelvész szakemberek vagy tanárok stb. is. Az a véleményem, hogy a szleng használata – nyelvi szempontból – teljes mértékben elfogadható, indokolt lehet, legfeljebb nyelvhasználati szempontból megfontolandó: mikor, hol, milyen környezetben használjuk. Egy másik gond lehet – amint említettem –, hogy egyesek durvának, olykor trágárnak tartják, ez azonban nem a szlengnek mint nyelvváltozatnak lehet a gondja, hanem a nyelvhasználaté, a nyelvhasználóé. Ugyanezek a kérdések a határon túli területeken is felmerülhetnek, de ott a gond már más. Az, hogy használható-e ez a nyelv, illetve egyáltalán a magyar nyelv (pl. amikor a magyar származású

dékánhelyettes nem mer megszólalni egy közönséges, politikamentes szakmai és magyarok részvételével zajló rendezvényen, sem más fórumon. Vagy a magyar apával/anyával „rendelkező” gyerek egyetlen szót ismer az anyanyelvéből: „anyuka”).

3. A magyar nyelv használata a határainkon túl túlságosan is problematikus, ezeket mindannyian ismerjük (l. például a legutóbbi, 2009. évi szlovák nyelvtörvényt).

3.1. Ha az élettere szűkül, az mindenképpen a nyelv elszegényedéséhez, presztízsének csökkenéséhez vezet. Határainkon belül nem ez a probléma, hanem az, hogy a beszélők száma csökken (ezen belül: a magasabban kvalifikált, tanult emberek száma fogy jelentősen; másrészt a gyengébben iskolázottak köre rohamosan bővül), s az ismert demográfiai körülmények sem segítik a nyelv „burjánzását”. Ez hosszabb távon akár katasztrofális is lehet, mivel például nagyon is komoly oka lehet a nyelv térbeli visszaszorulásának, s a nyomában – a szülők elhalása után – következő teljes eltűnésének. Az anyanyelvjárás pusztulásának a leggyorsabb oka az, ha a fiatalok más vidékre, városba stb. költöznek. A lakosság megtartását az állam az önkormányzati költségvetés módosításával támogathatná, ha például 8-10 százalékat az adóknak ott hagyná, hogy azt a megtartó erő (kultúra, sport, szórakozás stb.) fókuszára használhassák.

3.2. A nyelvek visszaszorulásának, kihalásának másik oka lehet a nyelvi tévesztés, a nyelv státusának jelentős csökkenése, a gazdasági és politikai életben való ellehetetlenülése (pl. a többségi nemzet nemtörődomségének vagy üldözésének következményeképpen), a fiatalok iskolában való anyanyelv oktatásának elmaradása, vagy ha a nyelv továbbadása valamilyen oknál fogva korlátozott, illetve a társadalmi viszonyok olyan (szándékos vagy önkéntelen) elakadása/alakítása következik be, melyben már „töredékes a nyelvhasználati hálózat-rendszer”. A fentiek esetében általában nyelvcseré következik be a többségi nyelv javára, s ezzel végérvényesen megpecsételődik az illető nyelv sorsa. Erről nem szoktak beszélni, de megemlítem, hogy a többségi nemzet népi/nemzeti műsorainak 98-99 százalékos aránya a tévében/rádióban igen jelentősen csökkent a nemzeti kisebbségi érzés/kultúra fenntartását, nem is beszélve annak esetleges ápolásáról.

4. A nyelvi tévesztés okairól gondolkozván kell megemlítenünk az általános globalizációt, mely az anyanyelv használatát mindenképpen befolyásolja. Az EU abból indul ki, hogy az EU polgárának a saját anyanyelvén kívül két idegen nyelven kell még tudnia. Ugyanakkor pedig azt is hangsúlyozzák, hogy az anyanyelv tanításának is rendkívül hatékonynak kell lennie. Ezt azért tartom szükségesnek hangsúlyozni, mert két dolog biztos:

4.1. Sem az iskolai magyar anyanyelvoktatás nem tekinthető hatékonynak, sem az idegennyelv-oktatás. Mindkettőre számos bizonyítékot tudnék említeni, de ebben a pillanatban nem az anyanyelvoktatás gyenge pontjainak összegzése a feladatunk, hanem inkább az, hogy mit lehetne és kellene tenni anyanyelv-oktatásunknak, hogy ezen igen rövid időn belül változtassunk. A pedagógiai-szakdidaktikai módszerek/elvek özöne hallik évről évre, napról napra a szakemberek részéről, de a konkrét napi tennivalók ugyancsak elmaradnak a lehetőségektől. Márpedig ahhoz mindenképpen el kell jutnunk éppen az idegennyelv-oktatás hatékonyságának növelése érdekében, mert itt a helyzet a külföldi szakemberek objektív megítélése szerint is tragikus. A nyelvvizsgákkal, a nyelvvizsgák szigorítása révén sem

közelítettük meg a nemzetközi átlagot (finn, észt, holland, belga, német stb. átlagot). Ennek egyik oka lehet az anyanyelvoktatás szinte reménytelen presztízse, másrészt azok a módszertani hibák, amelyek mind az anyanyelvi, mind az idegen nyelvi oktatásban fájdalmasan jelen vannak. Az anyanyelvnél: az órákra nem vonulnak be a legújabb nyelvészeti modern kutatások eredményei, másrészt nem fektetünk súlyt arra, hogy a gyerekek ne csak a hagyományos anyanyelvtanítás fogalmait és az anyanyelvhasználat grammatikai jellegzetességeit ismerje meg, hanem ő maga is kreatív módon „fedezze fel” a saját maga számára a nyelv értékeit, rejtelmeit.

4.2. Ehhez a „felfedezéshez” a tanárnak igen sok segítséget kell adnia. Néhány dolgot ahhoz, mire gondolok:

– Az egyes (hagyományos) nyelvtanórákon megtanulják a tanulók pl. a jelzős szerkezetek típusait és részben funkcióit, de én pl. egyetlen magyar grammatikában sem olvastam arról, hogy hány jelzője lehet a magyar jelzett szónak és ezek sorrendjét mi határozza meg, pl. *kis, szép, minden, piros, olyan, magyar alma* (s hogy azonos-e ez a sorrend minden nyelvben), arról pedig aztán igazán nem, hogy mi történik, ha ez a sorrend változik vagy nem változik. Itt tudniillik egy nagyon érdekes – mondhatni – grammatikalizáció megy végbe (ha a jelzők ún. egyenes sorrendje – *minden olyan szép kis piros magyar alma* – felcserélődik, akkor a jelzősor tagjai másképpen vonatkoznak a főszóra/jelzett szóra). Az már más kérdés, de ez is érdekes, hogy a számnévi/mennyiség jelző (ha ez egyáltalán jelző vagy jelzőként álló melléknév) helye hol van/lenne ebben a sorban.

– Vagy mi jellemző morfológiailag az alanyi és az állítmányi részre, azonos-e a morféma viselkedése a mondategység szintjén (pl. vannak-e az alanyi részen belül **ragok**? Rag-e vagy jel a *háznak a fala* mondatrészlet **-a** eleme, s ha ez **jel** (pl. birtokos személyjel), akkor jel-e a vele szorosan összekapcsolódó **-nak** is? A szoros kapcsolódás miatt nem kell-e ezt is jelnek tekinteni, s nem részeshatározó**rag**nak? A tanárnak az órán nem kell feltétlenül minden nyelvi (elméleti) problémát megoldani, ha azt maga a szaktudomány sem döntötte még el. Ezt meg lehet – sőt szerintem meg kell – mondani a tanulóknak.

– Egy következő dolog, amit már gyermekeim általános és középiskolai tanulása során megkezdéssel konstatáltam, s amire az utóbbi két-három évben Tolcsvai Nagy Gábor figyelmeztetett, hogy a koncentrikus (azaz az újabb, magasabb szintű) tárgyalás helyett az anyanyelvi órákon újra kezdik a nyelvtani tananyag tanítását, egyszerűen ugyanazt mondják el/tanítják meg, amit már egy korábbi nyelvtanóra sorozaton elmondtak/megtanítottak. (Ezt minden gyerek unja!!!)

4.3. Szóljunk másról is, ami már inkább az informatikával/kommunikációtanítással függ össze. Magyarországon az ismeretek/mondandó célba érkezésének eredményét/hatását nem vizsgálták soha egzaktan. Pedig van rá külföldi precedens. Nagy-Britanniában és a Szovjetunióban (ma mondhatjuk Oroszországban) a kommunikáció-kutatók, az informatikusok azt vizsgálták, hogy a képzés/oktatás során az információk felfogása/megértése függvénye-e a nyelvi megformálásnak, a pontos nyelvi kifejtésnek stb. S rájöttek, hogy a képzés/oktatás folyamán a szakirodalomban kifejtett/elsajátított ismeretekhez képest általában 10 százaléknyi **szemantikai zaj** lép fel amiatt, hogy a tanár/oktató a tanítás/kifejtés során nem képes a szakirodalomban tapasztalt írott ismereteket/szöveget/anyagot maximális pon-

tossággal átadni, s emiatt – amint az oktatáskutatók/gazdaságkutatók megfigyelték – ez anyagi értelemben is hátrányt jelent, azaz pénzben jelezhető veszteség lép fel, nem beszélve arról, hogy mi van akkor, ha a tíz százalékot vesztett egyén maga is tovább akarja adni vagy továbbadja ezt az ismeretet. (A kutatók szerint ez a szemantikai zaj akár maximum negyven százalékos is lehet. Ez már pénzben mérve milliárdos károkat okozhat. A nyelvi helyesség, a nyelvi pontosság, a szakkifejezések adekvát használata tehát nem egyszerűen nyelvhelyességi, hanem anyagi kérdés is.)

A szórend tanítása során is jó lenne hangsúlyozni – s erre sem találtam a grammatikákban utalást –, hogy az állítmányi rész minden elemének (tárgy, határozó, állítmány) következetes **raggal való jelölése** teszi lehetővé a magyar szórend ún. szabad, könnyed mozgását, a ragokból ugyanis mindig kiderül – akárhol is helyezkedik el a szó –, hogy milyen mondatrészként, milyen funkcióban szerepel az illető mondatban.

4.4. Említhetnénk azt is – mint a magyartanítás során korábban nem nagyon hangsúlyozott jelenséget –, hogy a szóösszetételek keletkezésmódja teljesen eltér egymástól abban a tekintetben, hogy az alárendelőknél ún. **pozícióváltás** történik, azaz:

menny dörög >>> mennydörög (alany-állítmány szerkezet >>> **állítmány**)

drága kő >>> drágakő (azaz jelzős szerkezet >>> **alany**)

jót áll >>> jóttáll (tárgy és állítmány >>> **állítmány**)

tejbe(n) kása >>> tejbekása (határozós szerkezet >>> **alany**).

Az **alárendelő szóösszetétel**nél tehát pozícióváltás következik be a mondatrészek tekintetében, ahogy azt a példamondatok/-szerkezetek mutatják.

A **mellérendelő szóösszetételeknél** viszont ez elképzelhetetlen: itt ugyanis csak azonos mondatrésztértekű szavak (szófajok) tapadhatnak össze:

(állítmány + állítmány, ige + ige) *jön-megy;*

(alany + alany, főnév + főnév) *hírnév, szó-beszéd;*

(állítmány + állítmány, ige + ige) *rúgkapál;*

(határozó + határozó, határozóragos főnév + határozó ragos főnév) *tővel-heggyel.*

Jelentéstani szempontból pedig az is érdekes, hogy csak azonos/hasonló vagy csak ellentétes jelentésű szavak társulhatnak.

4.5. A háromirányúság (hol? honnan? hová?) világos morfológiai rendszerszerűséggel az ismertebb nyelvekben nem fordul elő, ez tulajdonképpen csak a finnugor és így a magyar nyelvre jellemző sajátosság.

4.6. A nem elég hatékony oktatás oka lehet az is, hogy tanáraink nem részesülnek nemzetközi támogatásban, azaz nem vesznek részt – nyilvánvalóan az állami támogatás szinte teljes hiányában és saját anyagi helyzetük következményeképpen – anyanyelvoktató vagy idegennyelv-oktató külföldi szemináriumokon, továbbképzéseken stb.

5. A magyar anyanyelv igen alapos megismerése/megtanítása nagyon fontos követelmény kell legyen a középiskolában/főiskolán/egyetemen. Ez nem csupán valamiféle szűklátókörűség „diktáltmánya”, nemcsak valamiféle patrióta óhaj, hanem arra kell gondolnunk, hogy az anyanyelv egyrészt nemcsak a gondolat ún. burka (ahogy tanították eleink), hanem a gondolkodásbeli teljesítmény generálója, a kreativitás serkentője/hordozója/megteremtője.

Hadd idézzek erre egy neves, sok nyelvet beszélő tudóst – az objektivitás miatt – a nem nyelvészek köréből!

5.1. Az anyanyelv szerepét különlegesen fontosnak tartja például – többek közt – **Michelberger Pál**, a MTA egykori elnökhelyettese, aki néhány érdekes gondolatot fogalmaz meg, s ezzel a nyelv életterét érintő kérdésre is választ ad. Csak éppen ízelítőül említem a következőket:

*Amennyiben lemondunk anyanyelvünk használatáról a műszaki és a természettudományban, visszasüllyedünk abba az időszakba, amikor a tudományos érintkezésben a latin – kisebb mértékben a görög volt az egyedüli elfogadott nyelv. (De a latin később visszaszorult. Michelberger szerint azért, mert) a latin már nem volt igazán alkalmas arra, hogy – holt nyelv lévén – új tudományos eredményeket közöljenek általa. ... a tudományos kutatás tömeges jellege természetes módon követelte meg a nemzeti nyelvek bekapcsolását a tudományba. ... sorvasztani nemzeti tudományos nyelvünket súlyos hiba, mert **alkotó gondolkodásra** leginkább anyanyelvünkön vagyunk képesek. ... gondoljuk meg, hogy ha az élővilágban a fajok sokszínűségének, diverzitásának megőrzése létérdeke az emberiségnek, akkor mennyire létérdek a nyelvek diverzitásának megmaradása. Ha a nemzeti nyelveket nem művelik, akkor kevesebb valóban új tudományos eredmény születik. (A latin/görög stb. mellett pl.) az arab és a héber gondolkodás- és írásmódok szintén megtermékenyítették a nemzetközi tudományt. A zsidóknak a szellemi életben betöltött kivételes szerepét hajlamos vagyok azzal magyarázni – írja –, hogy vallási iskoláikban szerzett – az európaiától eltérő – gondolkodásmódjuk új logikai megközelítést tett lehetővé. Genetikailag kódolt immár ez a sajátos fogalomalkotás. Átöröklődik, és ma már az egész emberiség. A magyar nyelv bonyolult, s bizonyos értelemben körülményes. Kibont, lefejt, lehámoz fogalmakat, és **legvégül** jut el a maghoz, a lényeghez. ... Az európaiak többsége viszont a magot ragadja meg. A nyelvek és gondolkodásmódok diverzitása, sokfélesége a tudomány virágzásának legfőbb forrása. ... A számítógépek úgy épülnek fel, hogy a felhasználó mindig egy nagy dobozból egy középő felé haladva választ ki, és a középőrt tovább bontja. E viszonylag hosszú ideje meglévő klasszikus számítógépes gondolkodásmódot a magyar iskolában tanuló, magyar tanárok által tanított, egész életében saját maga szerint is magyarul gondolkodó Neumann János alakította ki, s talán nem véletlen, hogy az általánosból a lényeg felé törekvő, a magyar észjárásnak is megfelelő műszaki gondolkodás honosodott meg korunk legjelentősebb és leggyorsabban fejlődő tudományterületén. ... Érték a soknyelvűség, tehát őrizzük meg.*

6. Olyan magyar grammatika megírása lenne szükséges, amely a korábbiaknál jóval alaposabban venné figyelembe a kontrasztivitás, az egybevetés lehetőségét, főleg és elsősorban angol-magyar viszonylatban. Miért lenne erre szükség? Azért, mert elősegítené/megkönnyítené a gyorsabb nyelvtanulást, amelyre ma égetően szükség van. A nyelvvizsga letétele nem elegendő, lehetőséget kell valamilyen módon találnia az államnak/társadalomnak/intézményeknek arra, hogy olyan közeget teremtsen(ek), amely igényli az angolul/németül való megszólalás szükségességét vagy itthon, vagy külföldön. A magyar nyelv élettere szűkítésének fogják fel sokan, s bizonyos félelmet kelt bennük az angol nagy térnyerése. A félelem nem egészen indokolt, de talán nem is egészen indokolatlan.

Néhány dolog azért megfontolást érdemel:

- a tudományban meg kell tartani a magyar nyelvű folyóiratokat, mert a tudományos terminológia kialakítása miatt ez lényeges és szükséges;
- meg kell tartani azt a lehetőséget is, hogy konferenciákat/kongresszusokat – ahol ez indokolt (pl. a nemzeti tudományok körében) – magyar nyelven rendezzék meg;
- a magyar nyelvű folyóiratok megtartása okvetlenül segíti a magyar tudomány értékeinek megőrzését és a felnövő tudós nemzedék számára a hagyományok őrzését;
- nem kell engedni, hogy lemondjunk a kreativitásról, s ezt átadjuk az angol anyanyelvű tudósoknak/kutatóknak. (Sokszor nagyon jól megszerkesztett angol nyelvű előadásokat tartanak kongresszusokon/konferenciákon nem angol anyanyelvű tudósok/tanárok, amikor azonban a vita elkezdődik, illetve belelendül, akkor már ezek az emberek elcsendesednek, az anyanyelviség hiánya miatt már nem tudnak rögtön/könnyedén parádrisposztolni [=a védés és visszavágás gyors és talpraesett szóbeliségével élni], mert nyelvi hátrányban vannak.)

A másik ok: hogy az anyanyelviség megtartása és művelése tehát a tudománynak is érdeke, szakmai és emberi szempontból egyaránt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy lemondhatnánk az idegen nyelvek, különösen az angol megtanulásáról. Ha ez nem következik be Magyarországon néhány éven belül, igen nagy hátrányba kerülünk az EU népeinek nagy többségével szemben nemcsak kulturális téren, hanem kereskedelmi és gazdasági téren is. Azok a személyes kapcsolatok, amelyekhez a nyelv(ek) szükségesek, csak akkor épülhetnek ki a kereskedelem/gazdaság területén, ha jó nyelvi kondíciókkal rendelkezünk.

7. Sokan vannak azon a véleményen, hogy az idegen nyelv tanulását nem szabad az anyanyelv alapos elsajátítása előtt erőltetni. Ez a nézet már régen túlhaladott. Különböző elméletek szerint az idegen nyelv tanulását a következő életkorokban szabad elkezdni:

- 8 éves korban, amely nyelvi értelemben a felnőtt kor kezdete,
- 6-7 éves korban, mikor a gyerek iskolába megy,
- a 14-19 év között (azaz a középiskolai életkorban).

Ma már azonban az EU határozatai alapján nyilvánvaló követelmény, hogy négyévesen kell kezdeni. Ez a legáltalánosabban elfogadott nézet, mely elsősorban a gyakorlati szükségletre apellál. Természetesen ehhez didaktikailag/pszichológiailag jól kiképzett, s különféle tanfolyamokon/szemináriumokon kiképzett/oktatott tanárok szükségesek. (Tudni kell például, hogy bizonyos különbségek vannak fiúk és lányok között, a lányok motiváltabbak a fiúknál, hosszabb távon kitartóbbak stb.)

Ehhez az EU igen jelentős támogatást ad Magyarországnak is. Ez pedig hozzájárulhat jól felszerelt nyelvi laboratóriumok létrehozásához, új eszközök, új technika (audiovizuális eszközök stb.) felhasználásához. Bevezethetőkké válhatnak a legújabb információs-kommunikációs rendszerek. Új tananyagok, multimédiás rendszerek is készíthetők, alkalmazhatók. Bevezethetők lennének a munkatapasztalatokra építő ún. foglalkozás-orientált nyelvoktató programok, amelyek általában nagyon népszerűek a fiatalok körében.

Miért kell hangsúlyozni az idegen nyelvtanulás fontosságát? Mert a nyelvtanulásnak van más vonzata is, egy másik jelentősége is (a személyi és szakmai érdekeken felül). Egy más nyelvvél való kapcsolat nem csupán összemérhetővé teszi az anyanyelvet, hanem arra kedvező hatást is gyakorol, fejleszti az intellektuális ébrenlét és mozgékonyság képességét is. Általában is segíti a beszédértést, a beszédképesség fejlődését, az olvasás fejlesztését, az írás(tudás)

fejlesztését stb. (Ezek pedig természetesen együtt járnak a másik nép kultúrájának jobb megértésével, hiszen földrajzi, életmódbeli, történelmi stb. ismereteket is nyújtanak.) Tudatosítani kell, hogy a nyelvhasználat alapvetően *kreatív* tevékenység.

Azt is látnunk kell, hogy az iskola a jövőben egyre kevésbé nélkülözheti az *iskolán kívüli* eszközök/lehetőségek igénybe vételét. Ezek között fontos a médiakultúra lehetőségeinek megteremtése: szinkronizálatlan filmek nézése/hallgatása, televíziós filmek mozis vetítése eredeti nyelven, idegen nyelvű folyóiratok, napilapok, sőt (szép)irodalmi művek olvasása. Mindezek mellett természetesen nem kell megfélekezni az anyanyelv(i nyelvhasználat) fejlesztéséről sem. A pedagógusoknak ugyanis az a véleményük, hogy azok a tanulók, akik biztos anyanyelvi alapokkal rendelkeznek, sokkal könnyebben sajátítják el a későbbiekben az idegen nyelvet. Pedagógiai tapasztalat, hogy a gyermek gondolkodási folyamatát tesszük árnyaltabbá a kétnyelvű (anyanyelvű és idegen nyelvű) megnyilatkozás egyazon szinten történő tartásával. A két nyelvi rendszer ismerete tehát erősíti egymást.

IRODALOM:

Bertók Roland: Van-e magyar tudomány? = Magyar Nemzet. 1997. nov. 1. 15.

Czúni István: Korunk és a szaknyelv. = Nyr. 97. (1973.) 403.

Hajba Ferenc: Jégre is vihet a kreativitás. (Interjú Benyőcs Lászlóval.) = Népszabadság, 2007. máj. 8. 11.

Láncz Irén: A magyar nyelv leírása és tanítása. (<http://scindeks-clanci.nb.rs/data/pdf>)

Michelberger Pál: Tudományos anyanyelvünk védelemre szorul. = Magyar Hírlap, 1999. jan. 16. 16.

Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv leírása és iskolai oktatása. (A világhálón.)

CHRISTL GRELLER

Mozart-inspirációk, -impressziók, -interpretációk

Fordította Balázs Ildikó

zartART 4

és keskenyebb az orca
 és gyakrabban fordul asszonyok után. és
 ismeretlen érzések – tán zenéhez hasonlatosak –
 menüettversek, szerenádlevelek, vágyak
 meánderezve képek között. királynék
 feszes mell. lányarcok,
 gyertyafénytől csíkozottak.
 s néha, éjjelente,
 legyűrve
 az álmok hatalmától.

zartART 17

gondosan
 a lángot a kanóchoz tartani.
 él. ég.
 a lángot a kanóchoz tartani,
 gondosan, a gyertya másik végén.
 ég. fogy.
 amadé zenét szerez.
 halálkirály koronával.
 a fenyőfáklyával, a lánggal.
 szemüregek figyelnek.

zartART 2

és a verejték a testen.
 s a szív sokkal gyorsabb,
 és szökdös és táncol.
 a tarkón a hajszálak izzadtak, borzosak,
 odatapadtak.
 a hangjegyek a szívverésben.
 a billentyűk a szívverésben.
 a hangok szívészétverve.
 zihálva, kerengve, haláltáncot járva
 da capo al fine.

zartART 29

egyedül
 ellenállni bensőd szentségének.
 tapasztalatlanul, szíved
 legmélyéről.
 a lángész nem hivatkozik,
 nem mutogat másra.
 a látszólag illetlen igény,
 a tökély iránti vágy.
 sebnitott a szív,
 harc és birkózás.
 a félelem önmagadtól.
 a zsenialitás nem létforma.
 lángésznek lenni
 folyamat.

zartART 37

a korsóból
 az ösztönös tudás vizét
 kiönteni, másokkal megosztani.
 csak az uralkodó uránusz előtt,
 az újtó, a változás ura előtt meghajolni.
 a sorból
 kiválni. dobogó szívvel
 merhetetlent merni.
 ez a csillapíthatatlan vágyakozás
 a tökéletességbe - -

világfeledve
 világló világosságot keresni.

BALÁZS GÉZA

Ezt fölírom!**Nyelvi jegyzetek 2009 szeptemberében¹**

Társaságban, ha oldottan, jól beszélgetünk, mondások, szavajárások (egy hallgatóm szerint: szójárások), furcsa szavak kerülnek elő, én bizony előkapom a jegyzetfüzetemet, s följegyzek néhány új szót, szólást, gondolatot. Ezt fölírom! A társaság persze nevet. Akkor lapozzunk bele a jegyzetfüzetbe!

ANYA

Újvidékre tartunk, az ANYÁ-ra, kérem, nem félreérteni, az Apáczai Nyári Akadémiára. Már sokadszor megyünk, a Vajdasági Magyar Pedagógusok Egyesülete meghívására. Minden évben júliusban, az Apáczai Diákotthonba, ahol összegyűlnek Vajdaság (ők azt mondják, Vajdaság, nem *a* Vajdaság) tanárai. A Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda és a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport munkatársai szervezik a magyar nyelv napját. A tanulmányi napokról most nem számolok be, csak néhány gondolatot idézek fel.

Ellátogattunk például a muzslyai fiúkollégiumba, amelyet szalézi szerzetesek építettek adományokból. A kollégium összegyűjti Vajdaság tehetséges fiataljait, hogy tanulhassanak. A népi kollégiumok mozgalmára emlékeztet. Sztoján atya, a vezető, bolgár. Elnézést kér tőlünk, hogy nem tökéletesen beszél magyarul. Ám én még ilyen tökéletes beszédű nem magyar embert nem láttam. Még rendkívüli odafigyeléssel sem találok a beszédében egyetlen hangsúlyhibát sem. Ilyeneket mond: „250 km-es a Bánátunk, de nem a bánátunk”. Aki ilyen szóviccre képes, az nagyon ismeri az adott nyelvet. Kis bemutató beszédét a szaléziakról példabeszéddel kezdi:

Három dolgot nem tud a Jóisten:

- hány apácarend van, mert az apácák maguk sem tudják,
- mit gondolnak a jezsuiták, mert a pápánál is pápábbak,
- honnan van pénzük a szaléziaknak...

Szaléziak

Nos, akkor szúrjuk közbe, hogy kik is a szaléziak vagy szaléziánusok. Giovanni Don Bosco által 1859-ben Torinóban alapított katolikus szerzetesrend. Névadójuk Szalézi Szent Ferenc. Fő céljuk az árva, elhagyott gyermekek nevelése, oktatása. Első magyaror-

¹ A Magyar Rádió Tetten ért szavak című műsorában hallható sorozat írott változata. B. G.

szági kolostorukat 1913-ban Péliföldszentkereszten alapították. Női águk 1872-ben jött létre. 1949 és 1989 között, az ismert okok folytán szünetelt tevékenységük.

De hallgassuk tovább Sztoján atyát: Az ide érkező fiatalok egy részének nagyon nagy nehézség a kollégiumi díj kifizetése. A szülők restelkedve mondják, hogy nincs pénzük, de tudnak hozni egy malacot, egy tyúkot... És most szó szerinti az idézet: *Tíz éve amikor meghalt az édesapám, nem sírtam, de amikor megtudtam, hogy valaki 10 tojást ad a kollégiumnak, elszorult a torkom.*

A kollégium nagyon sok támogatást kapott Magyarországról is. Egy pályázat segítségével egy tehenet vásárolhattak meg. Magyarországról 11 Mercedes jött ellenőrizni, hogy megvan-e a tehén. Megvolt. A falusiak meg jöttek érdeklődni: Miféle maffia látogatott el a tehénhez. Rájuk hagyták: jött a maffia az adót jöttek beszedni.

Egy politikus neve is elhangzik, az atya ezt mondja: A Miatyánk utolsó sora után mindig rá gondoltam...

Nem tudom, miért, de nekem meg ez az ötvenes évekbeli újságíró anekdota jut az eszembe: „Rákosi elvtárs felkeresett egy sertéshizlaldát. A képen Rákosi elvtárs a harmadik.”

Sztoján atya nem beszél sokat, szavait ezzel zárja: *Csak a kolbász legyen hosszú, a szentbeszéd nem.*

Vajdasági Magyar Pedagógusok Egyesülete

Két nevet nem hallgathatok el: Dulka Andorét, aki a végeken él, legtávolabb a Kárpát-medencétől, s számos közösségi munkája mellett a Történelem és magyarság nyári akadémiát szervezi. És Nagy Margit elnöknasszony nevét, aki évkönyvükben ezeket a szomorú sorokat írja Ravasz László nyomán: „A nyelv nem fér el a történelemben. A (vajdasági) általános iskolásoknak több mint 20 %-a, a középiskolásoknak 30 %-a nem tanul az anyanyelvén, tehát megközelítőleg 7000 tanuló halad a nyelvvesztés útján. Ezt orvosolhatná a saját magyar oktatási rendszer, amelyre jogosultak vagyunk, mégsem jár nekünk...”

Mád

Barátaim megkértek, hogy vigyem el őket Széphalomba, nézzük meg A Magyar Nyelv Múzeumát. Tudták, hogy nem tudok ellenállni. Útközben megállunk Leskó István mádi borásznál. Másodszor vagyok nála. Egy éve már idéztem egy szép mondását a Teten ért szavakban. Egyetlen mondatát. Az egész településen híre ment, hogy Leskó István egy nyelvművelő műsorban szerepel. Akkor most dobjunk rá egy lapáttal!

Vacsora előtt: *Nem pálinkával kezdjük, nem rontjuk el az ételt, a végén iszunk csak grappát. Előbb ürmöst iszunk, 13 gyógyfűből. A szőlás azt mondja: Öröm az örömben, nálam ez éppen fordítva van: öröm az ürömben...*

A világ nagy dolgai...

Természetesen a szőlőre terelődik a szó:

Szereti a szőlő, ha egy gazdája van.

A furmint kemény legény, mindenkit túlél, a hárslevelű nő, ha túlterhelik, nem terem, mert érzékeny.

A legnehezebb munka keveset termelni.

A szőlőt ugyanaz a felhő járja, ugyanaz a nap érleli. Mégis a Kisjankó Bori-díj fokozatait lehet kiosztani a különféle furmintok között.

Ha vízben alszik a szőlő nem jó, tehát ha este esik, az nem jó, mert gomba támadja meg.

Ha júniusban köd van reggel, akkor a szőlész először a templomba megy.

Ahol felüti a fejét egy betegség, ott megjelenik egy gyógynövény, azt lelegelik a tehenek, és meggyógyulnak.

Tüdőszanatórium közelében a tüdőbetegségekre való gyógynövények élnek.

A növények éreznek, én tudom. A növények stresszelnek, ezt is tudom. A lányom most ebből doktorál, pedig én ezt már tudtam...

A világ nagy dolgai láthatatlanok.

A bort nem azért fogyasztjuk, mert alkohol van benne.

Nem nézek tévét. Tíz év alatt két dolog történt: egy tornyot lebombáztak, meg hogy mindenki pénzét elosztották kettővel.

Egyszer minden bort meg lehet kóstolni. A tokaji a gondviselés bora.

Nagy feladat a *hagyjálbékén* vendégből *kényeztetős* vendéget kell csinálni. Mert az viszsztatérő.

Örülök, ha egy vendég ijedt arccal érkezik, és mosolyogva távozik.

Tokaji áldás

Ilyenkor illik már dicsérni a házigazda borát. Óvatlan vagyok:

– Jó bort csinálsz.

– Kijavítalak – mondja Leskó. – A bort nem csináljuk, az terem. A tokaji áldás például azért kapta nevét, mert a fogamzás a szüret, a palackozás a szülés, és ehhez éppen kilenc hónapra van szükség. A tokaji bort nem készítik, az terem. Mert az maga a teremtés. De figyelj ide, látom, hogy jegyzetelsz. Ha egyszer nem leszünk borközi állapotban, ezer szót tudok neked mondani.

Másnap reggel keresem Leskó Istvánt, mondja tollba ezer szólását. Felesége azzal fogad:

– A férjem nincs itthon. Minden reggel meg kell néznie, hogy felkel-e a nap. Nélküle ugyanis nem kel fel...

Vannak e világon keskenyvágányú vasutások is?

Egy lelkes társaság, a Magyar Közlekedési Közművelődésért Alapítvány éves programja: a kisvasutak napjai... Augusztus 2-án rendezték meg a beregszászi, közelebbről Nagyszőlős–Ilosva–Beregszász közötti kisvasút napját. Mi ott voltunk, más turisták kevésbé, csak egy kis csapat erdei vasutast láttunk, a pólójukra legalábbis efféle volt írva. Nagyszőlősön a vasútállomás elől, a heti piac közepéről indult a vonat.

– Megyünk! – mondom hangosan, mire a mellettünk ülő helybéli férfi megszólal.

– Nem megyünk, ülünk és visz a vonat.

Az embernek élni kell tudni

A férfi neve is kiderül, Kis Balázs, útikalauzunk lesz. Minden vonaton van valaki, aki szívesen mesél.

– Itt egy tó, akibe belefúlt egy gyerek. — Igen, így mondta, akibe...

– Nemsokára jön Salánk, ahol háromfenekű hordót készítenek. Az egyik részébe fehér, a másik részébe piros bor kerül, esetleg pálinka.

– Figyeljenek, lesz egy nő, aki sörrrel kínálja az utasokat.

Hitetlenkedünk, tényleg? Azután valóban az egyik tanyánál egy iszonyú giccses plébából kivágott nőalak nyújtja felénk a sört. Mindenkinek tetszik. Néhány kilométerre később egy emlékmű mellett haladunk el. „Ez mi?” Kérdezem. „Ja, az csak egy Mikes Kelemen-emlékmű...” Azt nem tartotta érdemesnek megemlíteni. Repertoárjának következő darabja: „Ez meg itt a Pulóver utca. Itt mindenki a pulóverből gazdagodott meg. Két-három pulóvert is fölvertünk, úgy jöttünk át a határon.” Az embernek élni kell tudni...

A kisvasút vagonjában iszonyú meleg van. Az ajtók csapódnak, rendesen sem bezárni, sem kinyitni nem lehet őket. A helybeliek tréfásan megjegyzik: „Legközelebb menetirány-nyal szemben, árnyékos oldalon kérjünk jegyet.”

Amikor kísérlünk Salánkon leszáll, ezzel búcsúzik: „Iszom pálinkát, salánki bort. Kórházat csak kívülről láttam. 79 éves vagyok, ha száz évig élnék, megtanulnék angolul. Még szeretnék élni, hogy üknagypa legyek.” Egy asszony is leszáll, aki eddig hallgatta a beszélgetésünket. Így köszön:

– Isten megáldja magukat.

Salánk után, a Borzsa folyón túl már ruszinok laknak. Ilosván a sört már oroszul vagy ukránul kell kérni. Egy ortodox templomot látogatunk meg, hangszórókon szól a szép szláv egyházi ének. Egy féllábú koldus jár körbe, bőven adakoznak neki. Egy órával később, a visszafelé induló vonatra várva megjelenik a féllábú koldus. Fölszáll a vonatra, majd egy perc múlva két lábbal ugrik le onnan. Félszegen mosolyog ránk, és magyarul mondja: „Meg kell élni valamiből!”

Filozófia

Kisvasutas utazásunk legfontosabb megállapítása: Mindenki rokona kicsit nyugatabbra lakik. A kárpátaljaiaknak Pesten, a pestieknek Németországban.

Tiszabecs és Dombrád között

A vízitúra első napján már sokan ismerősként fogadnak. „Hányadszor jössz? Nyolcad-szor? Akkor hamarosan jubilálsz!”

A vízen mindenki pólóban van. Egyik egyetemista meséli: egyszer valaki egy feliratos pólóban ment vizsgázni. Ez szerepelt rajta: „Nagyon okos vagyok.” És mi lett vele? Megbukott.

Csík

Ha a test nem egyformán barnul le, hanem látszik rajta egy-egy fehérebb rész, annak is van neve a magyarban. Eddig ezeket gyűjtöttem össze: *melltartócsík*, *pólócsík* (a felsőruha által kitakart rész), *bicikliscsík* (a bicikliskesztyű által kitakart rész), de van *szemüvegcsík*, *szandálcsik* is... Egyelőre a kenusoknak nincs sajátos csíkja...

Kenunevek

Van azonban a kenuknak nevük. Rendszerint gyorsan változó, időszerű megnevezésük. Néhányat fölírtam közülük, néhányat Gyula Sándor, a Nyíregyházi Főiskola tanára küldött el nekem: *Bor-u-lók*, *Víziszony*, *Lórum*, *Rekettyefűz* (ezzel talán a legszebb szavak pályázatán is lehetne indulni), *Tündérrózsa*, *Lombóhintó*, *Lékhajó*, *Mi bá' gyorsabban*, *Surranó*, *Alkesz*, *Marhajó*, *Megy szépen*, *Hajó – ha rossz*, *Titanik*, *Süllyedők...*

Erről jut eszembe. A repülőgépen megszólal a hangszóró: „Figyelem, itt a pilóta beszél. Most következik az, ami a hajósok rémálma. Süllyedünk!”

A Tisza lehúzza

Esőre áll. Komoly esőfelhők gyülekeznek, nem nagy öröm az evezősnek. A záhonyi barátaim megnyugtattak: „Ne félj, a Tisza lehúzza. Maradj nyugton, együk a gulyást!”

Pálinkával kínálnak: „Ritkán fordul elő, hogy ha pálinkát főzök, nem iszom, ezért bocsánat, ha nem jó a pálinka.”

Éjjel esett az eső, sőt még reggel is kopog a sátor falán. Valaki megjegyzi: „A jóisten meglocsolta a virágokat.”

A kenuutúrán inni is kell. „Igyunk húzóra!”, mondják nekem. Mi az? Hát egy húzásra! Sőt azt is mondják: „Igyunk húzóra, avagy nincs szex...” Nos, ezt ne boncolgassuk. Pálinka után egy méhecske megkörnyékezi a májkrémet. Felháborodott hang: „Nehogy már a májkrémből csináljon mezet!”

Komoró — Ó romok!

Szabolcs–Szatmár–Bereg megyében van Komoró nevű község. Tiszai barátaim felvilágosítanak, neve visszafelé olvasva értelmes szót ad ki: Komoró — ó romok!

Bizony van a helyneveknek költészete. Katonakoromban többször utaztam a Hódmezővásárhely Orosháza közötti vasútvonalon. Ott a vasútállomások neve így kapcsolódik egybe: Kakasszék – Székkutas – Kútvölgy... Grétsy László Anyanyelvünk játéka címmű könyvében szótagláncnak nevezi az efféle szójátékot: papol – polka – kacsa – csahol – holnap – naptár – tárcsa – család... Újabban a világhálón is sokan fűzik ekként tovább a szavakat. S lám a szójátéokra a vasút is képes: tehát Kakasszék — Székkutas — Kútvölgy.

Tisza könyök — leíratlan nevek

Ha már a Tiszánál, azon belül Záhonynál, a Záhony menti „hobbiban” (hobbikertben) vagyunk és kanalazzuk a gulyást, és az érdekes neveket emlegetjük, mondjuk el, hogy a Tisza Tiszaugorostól Tuzsérig terjedő részét, Záhony és Kisvárdá központtal helyben Tisza könyöknek nevezik. A Tiszának ez a szakasza valóban könyököt formál. Metaforikus tájnév. A Tisza könyök név nincs rajta a térképeken, nem szerepel az irodalomban, sőt a magyar népi tájnevek között sem. De helyben ismerik, sőt a Tisza könyök Kulturális Egyesület a nevében is viseli. A tanulság: még ma is felbukkanhatnak új tájnevek. Ahogy szavak, szólások is. Csak nyitott szemmel és füllel kell járni az országot gyalog, kerékpárral, avagy vízen, kenuval... Én jövőre is megyek...

És ha hallok valami érdekeset, felírom!

DUDÁS SÁNDOR

Versek

Üzenet a szederkényi temetőbe

Ládi Mihály volt tanáromnak

Akkor is júniusi fényben ázott
nyárelőnk, s a diák-intés csak vásott
kölyköknek kopoghatott,

hisz szabadon szárnyalt már büszke lelkünk,
– mint csivitelő madárraj felettünk –
ám mára – sajnos – halott

lett hajdani tavaszunk, s az lett nyarunk
is: répett, hőségötört, habár akarunk
kicsit virgonckodni még,

de fulladásos lenne csak futásunk:
már síkon is gyakorta meg-megállunk
fújtatni: vén kovácsok,

pedig több mint ötven évvel ezelőtt
egymást futtattuk: eszes az eszelőst!
S becsültük mások hitét...

Hogy tud ily gyorsan robogni az idő?!
Az elszáradt fű esőtől még kinő?
– eltűnődni van száz ok!

Lám-lám, elfogy minden, ami kerek volt:
sarlósul csak, egyre sarlósul a Hold,
és végül elsötétül...

Te már pihensz, (mi pedig elmenőben),
nyugszol a szederkényi temetőben:
ahogy éltél: vitézül.

Leccsillapult a tenger

Pető János halálára

Nem háborog, leccsillapult a tenger.
Egy kő gurult szivedre. Este lett.
Se Nap, se Hold sehol, se Csillagok,
koromfeketét fest a toll s ecset,

s az éjsötétben földre fordult arccal
a part homokján szunnyad csónakod,
akárha Kharón kalapja lenne,
mikor elkészönt: Viszlát! Jó napot!

Meghívtalak volna egy krigli sörre,
de elsiettél, vagy én késtem el,
s úgy állok itt – kezemben szál virággal –,
mint bírák előtt: az idő perel.

Ott túlnan mi van, te már tudod, mert itt
csehók füstjében fuldokol a csend,
s iromba népség, sánták, bénák, vakok:
mind-mind köhécsel, ha fent van, ha lent.

Dőljön a fény

Takács Tiborra, születésnapján (is)

No, lám csak, újra harsogó kakukkfi
dalára ébred álmodón a reggel,
és dől a fény, nyomában új sereggel
remény tolong: sosem szabad feladni,

akárhogy élcelődik árny, sötétség.
Nosztalgiazni nem szokott Oroszlán,
és tudja jól, mi bújhat át a rostán,
s nála a lustaság: az bűn, az vétség.

Kharón csak álljon oboloszra várva:
a pénzed nélkül kopjon fel az álla!
Az ősz tiéd, legyen tiéd a tél is!

S ha új kor jött is: írd, amit csak írni
Te tudsz, s ne lássanak sohase sírni!
Állj sarkadon, mutasd meg: csak-azért-is!

NAGY LEVENTE

Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda, 2009.

A nyár derekán írt éves beszámolóok jelentős szépséghibája, hogy csak az egyik felület lehet voltaképpen beszámolónak tekinteni, a másik felük a szerző minden igyekezete ellenére sem lehet több pusztá jóslásnál. Nézzük tehát először a tényeket, majd a terveket!

Az év első felével a hátunk mögött tehát megállapíthatjuk, hogy *A magyar nyelv éve* eseménydúsan indult a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda számára is. Az újévet új honlappal köszöntötte az iroda; átgondoltabb tartalomtípusok kerültek ki a www.e-nyelv.hu oldalra, és számottevően egyszerűsödött a honlap kezelése is. Az ingyenes internetes nyelvi tanácsadás, amelynek működéséről részletesen beszámoltunk a *Széphalom* évkönyv korábbi köteteiben,¹ három és fél év alatt bebizonyította, hogy rendkívül nagy igény van a megbízható nyelvi közönségszolgálatra. A kijelentés cseppet sem túlzó: az év augusztusáig beérkezett 1900 kérdés önmagáért beszél. A szerkesztett kérdések és a hozzájuk tartozó szakértői válaszok bárki által hozzáférhetők és kereshetők a honlapon. A folyamatosan bővülő, nyilvános adatbázis kiváló alapanyag olyan nyelvészeti kutatások számára, amelyek a társadalom aktuális nyelvi problémáit vizsgálják akár évenkénti metszetben. A kérdések alapján kirajzolódó problémátípusokról és nyelvi, helyesírási tendenciákról több írás is készült, valamint számos konferencián, képzésen hangzott el előadás.

A *Manyszi* továbbra is fontos céljának tekinti a nyelvi-nyelvészeti ismeretterjesztést, melynek újabb megnyilvánulása az idén indított két állandó, internetes rovatunk. Horváth Péter Iván (*Nyelvi kérdések* című, kéthetente frissülő rovatában egészen friss szemmel tekint a klasszikus nyelvészeti kérdésekre, és az idegen nyelvek mezején is könnyedén mozogva, meggyőzően leplezi le a nyelvi babonákat. Balázs Géza *Tetten ért szavak* című rovatában áprilistól minden hó 15-én, immár nemcsak hangzó, hanem olvasható formában is találkozhatunk a nyelvész elgondolkodtató felvetéseivel az élő magyar nyelvről – a megszokott, élvezetes stílusban.

A nyelvi tudományos ismeretterjesztés szakmai háttérét továbbra is a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport biztosítja. A kutatócsoport, mely idén huszonegy tagúra bővült, nemcsak a tanácsadást látja el, hanem komoly szerepet vállal magára a különböző nyelvészeti kiadványaink elkészítésében és gondozásában is. 2009 első felében jelent meg az *Eu-*

¹ Vö.: *Nagy Levente*: Új intézmény a nyelvművelés szolgálatában. Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda, 2006–2007. = *Széphalom* 17., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2007. 449–450.; *Nagy Levente*: Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda, 2008. = *Széphalom* 18., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2008. 69–73. (A Szerk.)

rópai helyesírások című kötet, mely elődjéhez, az *Európai nyelvműveléshez* hasonlóan most is egy közel teljes európai nyelvi körképet ad, kiegészítve néhány Európán kívül nyelv helyesírásával, valamint az internet, a zene és a hatalom helyesírásával. Az előző kötethez hasonlóan ezt a kiadást is a Nemzeti Kulturális Alap támogatta. Szintén az év termése *A magyar reneszánsz stylus* címet viselő könyv, mely a tavalyi *Reneszánsz év – 2008.* tiszteletére jelent meg a Balassi Intézet támogatásával. A kötetben, a reneszánsz sokszínűségéhez illően, a legváltozatosabb szempontból közelítő tanulmányok szerepelnek tizenöt szerző tollából. Balázs Géza és Takács Szilvia szerzőpáros első önálló kötetét, a *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe* című tudományos munkát is az idén mutattuk be. Nagy Géza kulturális antropológus szavaival élve ez a „hiánypótló alpmű” angol nyelven akár a nemzetközi porondon is megállná a helyét. Mindhárom kötetet az MTA Képes Termében, a Szarvas Gábor nap keretében mutattuk be 2009. június 18-án. Kisebb, ám annál hasznosabb kiadványunk a Magyar Távirati Irodával közösen végzett hírnyelvi kutatás eredményeit, valamint az iroda saját tapasztalatait összegző tudományos munka: a *Helyesírási és nyelvveltségügyi segédlet*. Ezzel a kétoldalas segédlettel az irodai munka során felmerülő leggyakoribb helyesírási és nyelvhasználati problémák könnyen megoldhatóvá váltak.

A Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda kiadói tevékenysége 2009 szeptemberétől immár az internetre is kiterjed, ugyanis egy új nyelvészeti folyóiratot indítunk *E-nyelv Magazin* címmel. A névadás nem véletlen: a tanulmányok, cikkek és más írások stílusa inkább egy tudományos magazinéhoz hasonlítanak majd. Terveink szerint a magazin negyedévente jelentkezik majd tematikus számokkal, de az egyéb, önálló írásokat, nyelvészeti témájú könyvek recenzióit, tanulmányfordításokat, kritikákat, valamint állandó ismeretterjesztő rovatainkat havonta többször frissítjük. A magazinban közölt írásokkal nem annyira a nyelvészeti szakembereket, sokkal inkább a nyelvtudomány és a nyelv iránt érdeklődő, művelt, internetező nagyközönséget szeretnénk elérni. Éppen ezért a cikkek bár tudományos megalapozottsággal és igényel készülnek, könnyedebb, közérthetőbb formában lesznek olvashatók; az internetes olvasást könnyítendő a hivatkozásokat lábjegyzetbe számúztuk és a terjedelmet is 5-6 A4-es oldalban maximáltuk. Természetesen a tanulmányok pdf-formátumban is letölthetők lesznek.

A Balassi Intézet támogatásával a Kazinczy-évben több internetes programot is indítunk. Az *Éljük újra Kazinczy korát!* internetes figyelemfelkeltő és interaktív nyelvi programsorozat részeként az E-nyelv Magazinban havonta közzé teszünk egy-egy tanulmányt, amelyek mindegyike Kazinczy Ferenchez fog kapcsolódni. Jelenleg is működő, több éve nagy sikernek örvendő nyelvi játéunkban minden héten újabb és újabb Kazinczy életéhez, munkásságához, a nyelvújítás fontosabb eseményeihez kapcsolódó izgalmas kvízkérdések várják majd az olvasókat. A kérdések közt egyaránt lesznek szöveges fejtörők és képrejtvények, melyekre négy válasz közül kell eltalálni a helyeset. A program azonnal kiértékeli a megjelölt választ, és az eredményt, valamint a korábbi tippeket is közli.

Tavaly júniusban a Magyar Tudományos Akadémián meghirdettük *Az Év Szava* versenyt, amelynek keretében egész évben lehetőség nyílt újonnan keletkezett szavak beküldésére (a legtalálóbbs és a legfélresikerültebb kategóriákban). Ezt az ötletet továbbfejlesztve ez év szeptemberétől (az iskolakezdésre ütemezve) elindítunk egy olyan interaktív internet-

tes oldalt, amelyen a beküldött szót/szavakat azonnal láthatja is a látogató, sőt szavazhat a már beküldött kifejezésekre, véleményezheti azokat, és élénk vitákat folytathat más látogatókkal a szavakkal kapcsolatban. Ezen kívül az oldalon napi, heti és havi rangsor olvasható a legsikeresebb nevezésekről. Az Év Szava programot a Kazinczy-évet követően is szeretnénk folytatni, és hogy rangot adjunk a szógyűjtőjátéknak, minden decemberben ünnepélyesen kihirdetjük a három legnépszerűbb szót, és jutalommal díjazzuk azok beküldőit.

Az internetes programcsokor keretében egy nyelvújító honlapmodullal is szeretnénk megidézni, újrajátszani a nyelvújítás korának intellektuális pezsgését. A mai nyelvhasználók kreativitásának teret engedve egy olyan programot indítunk el, amelybe új magyar szavakat, meglévő szavak új jelentéseit, szólásokat, illetve idegen szavak szómagyarításait küldheti be bárki. Ezeket a rendszer begyűjti és tárolja. Az egyre bővülő adattár tulajdonképpen egy internetes lexikon lesz, ahol a felhasználó új vagy ismeretlen jelentésű magyar szavakat kereshet, átszerkesztheti, bővítheti a meglévőket, illetve új szócikkeket hozhat létre. Minden szócikk külön véleményezhető. A szócikkek tartalmazzák a címszót, annak változatait, a szó definícióját, valamint példamondatokat a szó használatára. A lexikon a Wikipédia mintájára közösségi alapon működik majd, így tartalma folyamatosan és demokratikusan bővül.

A fiatalabb korosztályt próbáljuk megcélozni a *Szómagyarító* szoftverünkkel, amely egyedülálló nyelvtechnológiai fejlesztés – olyan honlapelem, amely egyaránt szórakoztató és ad kreatív ötleteket egy begépett idegen szó lehetséges magyar megfelelőire. A programba számos szóalkotási módot (prefixumot, szuffixumot) táplálunk be, amelyek segítségével a program a megadott szóból egy kattintásra egy (nagy valószínűséggel mulatságos) magyarítást dob ki. A program tárolja a magyarításokat, és az érdeklődő tallózhat a korábbi próbálkozások között. Egy másik honlapmodullal, a *Szépirodalmi szitokgenerátor*-ral, az a célunk, hogy a mai ifúságnak szépirodalmi alternatívát nyújtsunk az elharapódzó vulgáris megnyilvánulások helyett. Kazinczy korának szépirodalmi műveiben számos szitok és káromkodás lelhető fel. Ezeket egy adatbázisban gyűjtjük össze és a honlapmodul segítségével egy speciális felületen gombnyomásra kiírathatjuk őket. A szórakozás garantált, de fontosabb, hogy ez az elem a honlapra csábítja a fiatalokat is, akik így találkozhatnak a többi kulturális online tartalommal is.

Az internetes programok és ingyenes szolgáltatások sok piaci szereplőt is meggyőztek arról, hogy irodánk komoly szakmai háttérrel rendelkezik. Ennek következtében számos cég kért tőlünk nyelvészeti állásfoglalást nyelvi természetű kérdésekben. A BKV Zrt. irodánkat kérte fel új mottójának, a „BKV. Önnek jár.” szlogennek nyelvész szakértői véleményezésére. Tervezett reklámszlogenjéről kért nyelvészeti állásfoglalást a Villányi borrégió is. A munka során meglévő szlogenötletek tucatjai közül kellett nyelvi és marketing szempontokat figyelembe véve kiválasztani a legmegfelelőbbet. Izgalmas feladattal fordult hozzánk egy másik szeszipari cég is. A Matheus Pálinkaház Kft. arra kért fel bennünket, hogy régi recepteket kutassunk fel vidéki könyvtárakban, levéltárakban. Ezen kívül Balázs Géza, az iroda vezetője és nyelvész tanácsadója művelődéstörténeti sorozatot indított a pálinkaház honlapján, melyet szintén az iroda jóvoltából további három nyelven is olvas-

hatnak az érdeklődők. Számos nyelvész szakértői véleményt adtunk ki magánszemélyeknek is. Ezekben az esetekben a nyelvi természetű problémák jellemzően szerződések vagy jogszabályok téves, illetve kétértelmű megfogalmazásából eredtek, és néhány nyelvtani vagy szerkesztői átalakítással időben orvosolhatóak lettek volna.

A leírtakból jól látszik, hogy irodánk a magyar nyelv védelmét továbbra is több fronton látja el: anyanyelvünk tudatosabb használatáért és egyben a nyelvtudomány népszerűsítéséért sok embert megmozgató programokat szervezünk, de a hivatalos szövegek közérthetőségéért folyó kampányunkról is számos esetben adtunk televíziós és rádióinterjút. A közérthetőségi kampányunk kapcsán újra és újra felmerül a kérdés, hogy bejöhettek-e hozzánk bankok, hivatalok ügyfelei egy-egy szerződés értelmezését kérve tőlünk. A kérdés azonban továbbra sem életszerű, hiszen az ember, ha hitelszerződést szeretne kötni, nem nyelvészt, hanem jogászt vagy pénzügyi szakembert keres magának, és vele olvastatja el a kérdéses dokumentumokat. A nyelvész, és így irodánk munkatársai is akkor tehetnek valamit az érthetetlen, körülményes, feleslegesen bonyolult szerződések közérthetőbbé tételéért, ha maguk a szövegalkotók mutatnak hajlandóságot az együttműködésre. Persze, alkalmanként maguk az ügyfelek is betérnek hozzánk – ám sajnos ilyenkor már a bírósági eljáráshoz kérve nyelvészeti állásfoglalást.

SZILÁGYI FERENC

Szép anyanyelvünkért

*Egykori gyomai elemi iskolám, a Református Központi Népiskola jogutódjának,
a Kis Bálint Általános Iskola tanárainak és diákjainak ajánlom*

*Trendi az a megasztár, de fülembbe cseng a menő fej,
mit Nyelvédesanyánk szánkba mosolyogva adott.
A megasztár idegen: első szava ógörög, úgy ám!
a mega annyit tesz: 'nagy' – de ki tud görögül?!
A sztár már angol, vélnéd, de ha szállsz le a nyelvnek
mély kútjába, egyéb ritka csodákra találsz:
stella latin: 'csillag' de ugyanaz az ógörög aster;
ikrek: az asteroid: kis meteor, tudod ezt:
hulló, csöpp csillag, s ha bevág a műholdba, az úri hajóba:
szörnyű karambol lesz, éhszakadás s miegyéb.
(A star, asteroid meg a stella ős rokonok, mind
a nyelv ősidején egy tövön ágaza ki;
ám a magyar csillag más bokron rügyezett ki az égre:
más kerekérdőnek gyöngyharmatú rügyeként;
s kezdetben csipogott, vagy csak tán játszva csilingelt:
hangja sziporkáit szórva: csillag a sugárt.
A csilingel s csillag: rokonok?! De hiszen ott fenn is az éter
rezgő hulláma hang s lehet kép is, akár
tévéd szerkezetén; ugyanígy a vijjog meg a villog
is testvér: ámbár egyike hang s huga fény.)
Persze, hogy a megasztár nem olyan nagy bajt hoz a nyelvre,
mint az asteroid: nem törí, tördeli szét,
csak kajszítja vadul a szóüstökös pályáivét el.*

*Mert a magyar nyelv más: maga génjéből alakítja
magzatait: szavait, s baj, ha a gén idegen;
a megasztár: 'csillag', 'nagy csillag' az égi Tejúton,
mint a Fiastyúk vagy túl: a Kaszás, Orion.
(S lám, a Fiastyúk „tyúk”, de lehet megasztár „kakas” is már;
a mozicsillag, sztár többnyire hölgytünemény,
s van focicsillag, megasztár, bár rúgja a labdát
már ma nőcsapat is, s öklöz a ringben akár,
s a ringen kívül – no de ez már messze vezetne!)
A megasztár: csillag, bár az a régi menő*

fej sem rossz, humoros; s témánk ezzel még nincs kimerítve:
ott van a *shop* meg a *show*: sokkol a nagy tömegük;
emlékezz: *talk-show*, *megashow*, s *road-show* dömpingje zuhog rád,
s van *shop* a négyzeten is: *dog*-, *color* és *teleshop*;
bárha a *talk show* magyarul lett már *telefere* egykor,
mert *tévé* műsor, s *tereferélve* folyik.

S van *telstar*: *sziputnyik*, de magyar neve *műhold* – s jó ez a példa:
az idegen szóra, lám csak, akad magyar is!
S nemcsak azért jó ez, mivel így könnyebb a megértés,
ámde azért is, mert nemzeti kincs ez a nyelv!
S hogyha keverten szólsz: s fele angol a szavaidnak:
úgy jársz, mint a maláj a „*pidgin-English*”-ivel:
(Így nevezik nyelvét Keleten, a nagy kikötőkben,
mert fele szókincse angolosan makogó,
s a *pidgin* nem más, ha figyelsz, mint már a hazánkban
is használt *biznisz* gyarmati torzulata.)
„Gyarmati angol” hát az a „*pidgin*” – s jó, ha vigyázol:
„*pidgin-Hungarian*” ah! Hogy ne legyen a tiéd,
melyen Arany János meg Jókai és nagyhirű földink:
Tímár Máté írt, ontva a szép szavakat,
mint a mező és rét, tavaszodván, ontja virágát,
színei pompáját s illata fellegeit,
melyben méz rejlik: honi földünk dús arany íze,
s hogyha megkeserül: vész el a nyelv öröme.
Védd hát szüntelenül az Arany és Jókai, Tímár
nábobi szókincsét, ezt a mesés örököd,
melyről írta vala az olasz nagy nyelvzseni¹ egykor
– száz nyelvet tudván –, hogy ez a legremekebb,
legszebb! – Őrizd hát híven és ne keveredj ostoba módon
tarka idegennel; jó a *gulyás* s a *porridge*,
ám ne keverd össze, mivel együtt már ehetetlen!
„*Pidgin-Hungarian*”-eden csak nevet az idegen,
pukkad a nyelvnyenc és könnyezve a nyelvzseni így szól
égi szobájában: „*Blikk*, *Story*, *Best* – micsoda
'potpourri' nyelvzagy?!” – s morog a makaróni-stílu² lapokra:
„*Finis Hungariae!*”³ ha odavész ez a nyelv,
s koldusul a Föld is, ha kivész a magyarok csodanyelve!”
Szép a csalogánydal, közbe nem rí ha kuvik!

¹ Giuseppe Mezzofanti (1774–1849) olasz tudós, a bolognai egyetem tanára, később bíboros; valóságos nyelvzseni volt, élete vége felé több mint száz nyelven beszélt és írt; anyanyelvünket az ógörög mellett a világ egyik legszebb és költészetre legalkalmasabb nyelvének nevezte. 1832-ben a Magyar Tudós Társaság (az Akadémia) kültagjával választotta.

² A *makaróni-stílus* több nyelv szavaiból kevert groteszk stílusfajta.

³ A *finis Hungariae* latin kifejezés: 'vége Magyarországnak!'

DOMBÓVÁRI JÁNOS

**Páros szárnyunk,
az anyanyelv és a zenei anyanyelv titkáról
*Kodály Zoltán és Sütő András emlékére***

„Az anyanyelv és a zenei anyanyelv páros szárnya révén lehetünk önmagunk, bármelyiktől fosztana meg a sors, bénák maradunk.” Sütő Andrásnak, a magyar nyelv és a népdal egyenrangúságát illetően hangsúlyozása, bennem különös érzéseket, gondolatokat indított el. Egyrészt két évtizedes tapasztalatom, hogy Zemplén fővárosában, a Kazinczy Ferenc Társaság székhelyén, különösen pedig Széphalom vonzásában, karnyújtásnyira a Magyar Nyelv Múzeuma épületétől az anyanyelvről szólni csak emelkedetten illik, s csak felelősen szabad. Másrészt közel másfél évtizede érlelem magamban annak gondolatát, hogy a jó harminc éve Sátoraljaújhelyben zajló középiskolai „Édes anyanyelvünk” országos nyelvhasználati verseny „páros szárnyaként” mily’ kívánatos lenne a népdalt is hasonló magasságba emelni! Zemplén határain belül maradvá, erőfeszítéseinkből annyira futotta, hogy mintegy tizenöt éve – kezdetben Budai Ilona majd Lukin László állandó zsűrizésével – alkalmat adunk a térség dalosainak a szebbnél szebb éneklésre. Tanár úr halála után pedig Lukin László nevét viseli az évente megrendezésre kerülő zempléni népdaléneklési verseny.

Kodály Zoltán, valamint Sütő András – mint az anyanyelv és a zenei anyanyelv tudós képviselői – lehetőséget adnak a nemzetnek, hogy rájuk folyamatosan emlékezzen. Kodály Zoltánra, a világhírű zenepedagógusra, népzene tudósra, „a magyaroknak magyar zenét” szerző komponistára, a nyelvtudományt nem szaknyelvészként gazdagító tevékenységére. És nem minden lelkifurdalás nélkül emlékezzen a nemzet Erdély írófejedelmére, az otthonmaradásért, a megmaradásért perelő szavaiért fél szemével fizető mezősegi sziklára, a zenei anyanyelvünkről is oly szeretettel író Sütő Andrásra. Lám, mily’ szembe tűnő köztük a hasonlóság, az anyanyelv és a zenei anyanyelv dolgában bizonyára egyetértésben is lennének!

Az anyanyelvről

„Ki láthatna el a bölcsőt, amely létünk hajnalán a nyelvünket ringatta? Ki mondhatná el, hogy látta őt pólás korában, ajkán az első szavak gyöngygyöngésével? ... Már vasszögekkel veretett Jézust siratott, hazának, jobbnak sorsán kesergett, tatárjárást, törökdúlást átkozott. És nem volt egyetlen pihenő vasárnapja... Senki sem láthatta őt a bölcsőben, de csecsemőarcát bárki földézheti magának, ha lehajol egy cseppet. Nem a földig, nem az alázatig. Hanem, ahol egy gyermek keze repdes szülői kéz után. Induljatok el vele az anyanyelv ösvényein és meglátjátok a bölcsőt, amelyért a Körösi Csoma Sándorok hasztalan keltek haláláig tartó

vándorútra”, írja Sütő András az „Engedjétek hozzám jönni a szavakat” című könyvének ajánlásában. Induljunk el hát mi is egy másik ösvényen, a háromezer évvel ezelőtt kialakult magyar nyelvnek eredeti kéziratban fennmaradt legrégebbi szórványemléke és ebben első, írásban megőrzött ősi mondattörredékünk felé, a nyelvújító Kazinczy Ferenc által elnevezett Pannonhalmára!

A *Tihanyi alapítólevelet* őrző bencés főapátságot a Szent Márton hegyen István király alapította 1001-ben, a tihanyi bencés apátságot 1055-ben I. András király. A *Tihanyi alapítólevél* nemcsak a magyar nyelv múltjának nagy értéke, hanem legősibb nyelvemléke a finnugor nyelvcsalád népeinek is. Az 1055-ben keletkezett királyi oklevél a kor írásos szokása szerint latin nyelvű. Azonban az oklevél latin szavainak sűrűjéből szerényen világítanak elő az ómagyar helynevek, szavak, ragok, képzők, csaknem száz régi magyar szó, mint *Bolatin* (Balaton), *Tichon* (Tihany), *Fuk* (Siófok), kurtuel (körte), *kues kut* (köves kút), vagy egymás mellett hat régi magyar szó: *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* (a Fehérvárra menő hadiútra). Tudunkra adják, hogy itt voltak már közel ezer esztendeje. Ott éltek az emberek ajkán, s létezni, tovább élni akarva bekéredzkedtek idegen nyelvű szövegek ajtai mögé.

A *Halotti Beszéd és Könyörgés* 1200 táján keletkezett, már nem szórványemlék. A halotti búcsúnak s a halottért való könyörgésnek ez a végig magyar szövegű mintája anyanyelvünk legősibb, hiteles, összefüggő nyelvemléke. A *Halotti Beszéd és Könyörgés*t megőrkítő kódex csak kevesek – papok, bencés szerzetesek – előtt volt ismeretes, s mintegy fél évezreden keresztül észrevétlenül rejtőzködött, míg a Pozsonyba került kódexben Pray György jezsuita szerzetes észre vette a *Latiatuc feyleym zumtuchel mic vogmuc* kezdetű sorokat. A Pray-kódexnek nevezett, eredetileg az egyházmegyei papság számára készült szertartásgyűjteményt több bencés kolostorban és templomban – köztük a borsodi Boldva bencés templomában – használták, tehát ismerték, forgatták. Mégis mintegy ötszáz évnek kellett eltelni ahhoz, hogy a magyarság a XVIII. század második felében megismerje legrégebbi összefüggő nyelvemlékét. A *Halotti Beszéd* huszonhat, a *Könyörgés* hat soros, összesen kétszáz-negyvennégy szóból áll. A XIX. század legelején a pozsonyiak a kódexet, benne legrégebbi szövegemlékünket a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának adományozták, amely azóta a kéziratár legbecsesebb értéke.

Láthattuk azt, hogy a *Tihanyi alapítólevél* s a *Halotti Beszéd* magyar nyelvterületről származik. A legrégebbi ismert magyar vers szülőföldje azonban nem Magyarország volt. Az *Ómagyar Mária-siralom*, noha 1280–1310 táján keletkezett, nem a korabeli magyar nyelvet, hanem ősbibet, anyanyelvünk régebbi formáját tükrözi. A 37 sorból, 132 szóból álló vers – Mária siralma fiáért – a Brüsszel melletti Leuven egyetemi könyvtárában őrzött latin nyelvű kódexben található. Még száz éve sincs annak, hogy 1922-ben véletlenül ráta-
láltak az ekkorra már szinte olvashatatlanná vált első magyar irodalmi műre. Gragger Róbert irodalomtörténész, ez idő tájt a berlini Collegium Hungaricum vezetője fényképfelvételeket készített, s a nagyítások segítségével egyetlen szó sem maradt kibetűzetlenül: *Világ világa, Virágnak virága!* – olvashatjuk a bő hatszáz évvel ezelőtt keletkezett magyar költeményben. Szerzője névtelen, ugyanakkor magyar származású, Bolognába vagy más itáliai helységbe került, ismeretlen Domonkos-rendi szerzetes lehetett.

Sütő Andrással
marosvásárhelyi otthonában (1996)



És így folytathatnánk tovább a sort „bujdosó nyelv- emlékeink” számbavételével P. mester *Gesta Hungarorum*-ától Mátyás király corvináin, az első hazai könyv, a *Chronica Hungarorum* megjelenésén át, az 1515-ben székely rovásírással írt *Konstantinápolyi Feliraton*, irodalmunk első magyar nyelvű költőjén – Balassi Bálint véletlenül előkerült szerelmes versein – keresztül Zágoni Mikes Kelemen 207 leveléig, vagy Kazinczy Ferenc *Fogságom naplójáig* – s mindezt persze a teljesség igénye nélkül.

A bujdosó nyelvemlékeink eme rövid kitérője után kanyarodjunk vissza a „nyelvében bujdosó”, Tamási Áron után a legszebben magyarul beszélő Sütő Andráshoz. Tamási színes, mosolygós, játékos nyelvét az illyési, Németh László-i gondolati erővel, asszociációs gazdagsággal társítja. Alapjában véve egyszerű a sütői nyelv, világos, tiszta, játékos fölény, humor, bölcsesség van benne, s legfontosabb eszköze a kép.

Mit jelent Sütő András számára az anyanyelv? A megmaradást, de nemcsak az egyén létezését, hanem a teljes kulturális emlékezetet hordozó közösség megmaradását. Hiszen ebből és „nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember”, vallja. A közösségi, anyanyelvi kötöttség olyan éltető szükséglet, amely nélkül maga az ember válhat „élettelené”, „világtalaná”. „Szólj, s ki vagy, elmondom. Ne tovább! Ismerlek egészen”, hangzik a széphalmi Mester intelme. Sütőnél a nyelvi minőség egyenlő az emberi-szellemi és életminőséggel. Az egyensúlybomlás lélek és természet között a nyelvi sorvadással, a nyelvi szegénységgel, durvasággal és primitívséggel, a „nyelvínséggel” és „nyelvkárosultsággal” függ össze. Az embernek ezért nemcsak szót, hanem anyanyelvi szót kell tudnia, annak teljes érzelmi-történelmi-szellemi hagyományával együtt. Szavainknak is van és kell, hogy legyen helyük-otthonuk. Mert „mi lehet ott az ember, ahol leveti a rá mért köteléket”? Semmi egyéb, mint „Holt faágaktól körülvelt szív, mit teljesen betöltött a szánalom.”

A fájdalmas nyelvromlás láttán Sütő szerint aktuális köszönetforma lehetne a „hogy-szolgál-az-egészségünk” helyett a „hogy és mint szolgál uram, az édes anyanyelve?” S a gyógyításhoz finom humorral „ortolingvisztikai klinika” létrehozását tartaná szükségesnek, ahol magyar költőóriások vagy magyar századok mélyéből felzúgó zsoldáros, népdalos, verses üzenetek hozhatják helyre a bajt („Utaltassa be magát gyógykezelés végett bizonyos Csokonai nevezetű poétához; vagy Berzsenyi tekintetes úrhoz; az utcánk elején és végén vigyázkodó Vörösmartyhoz; Arany János világítótornyába Nagyszalontára; Petőfi tömegsírjába Fejéregyházára; József Attila jajkiáltásaiba; Kemény Zsigmond jégvermébe vagy Ady tüzes katlanába; a hargitai Ábel szikra-feleseléiseibe; nyelvi szunyókálásaiból fölserkentik az embert, megtáncoltatják az elmét, mint a nagypénteki kakast a rostában.

Ákár az erdélyi krónikások, a mennyköveket hajigáló hitvitázók, vagy nyelvünk huszadik századi aranyművesei”).

Kodály gondolata, miszerint „a nemzeti öntudat fenntartó, tápláló erői közt a legszükségesebb kettő: a nyelv és zene”, mily tökéletes egyezőség a már idézett Sütő András-i képpel! Kodály Zoltánról tudott, hogy már nagyszombati gimnáziumi éve alatt, majd bölcsészhallgató korában, de különösképpen az Eötvös Collegium műhelyében Gombocz Zoltánnak köszönhetően, megkülönböztetett figyelemmel volt a magyar nyelvtudomány iránt. A kiváló nyelvtörténésznek szerepe volt abban is, hogy Kodály nyelvművelő tevékenysége kezdettől fogva két ágra szakadt: egyfelől a nyelv, a kiejtés romlása elleni fáradhatatlan küzdelemre, másfelől pedig arra a törekvésre, hogy a tökéletes magyar prozódiaát dalaiban, kórusműveiben megeremtse. S hogy Kodály vokális művészete mennyiben járult hozzá az anyanyelv jogaiba helyezéséhez, megerősítéséhez, értékelésképpen álljanak itt Szabolcsi Bence szavai, aki szerint Kodály feltárta „a magyar szó zenéjét”, másutt megállapítja: „a legtöbb és legnagyobb, ami a magyar nyelvvel valaha zenében történt, az ő [...] műve”. S végül: „a magyar beszéd tökéletes zenei kimunkálása az ő nevéhez fűződik...”

Szüntelen harcot folytatott a „jambománia” ellen, mert Arany Jánossal együtt vallotta, hogy „jambusra vagy trocheusra nem lehet magyar dallamot írni, mert ha megzenésítjük, idegen dallamok jönnek ki belőle.” Ugyanis „a mi nyelvünk, zenénk az idegen nyelvekkel ellenkező járású: ahol ott hegy van, nálunk völgy, ahol az fől száll, nálunk leszáll.” Kárhoztatta költőinket a jambus túlságba vitt kultuszáért, mert „fojtó ölelésében elsorvad a magyar nyelv versteremtő ereje”.

Népdalgyűjtő útjai során érdeklődése a paraszti élet- és gondolkodásmód mellett, kiterjedt a népnyelvi sajátságokra is. Ezért vívott magányos harcot például a zárt *ë* jelöléséért, mert Arany Jánossal hitte, hogy „nyelvében él a nemzet”, és az anyanyelv sérthetetlenségének megőrzése Kodály szerint is megmaradásunk záloga. Bizonyára elégedetten venné tudomásul, hogy visszanyert szabadságunk viszonyai között a tizenötödik magánhangzónk fennmaradását a Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány jóvoltából komoly civil kezdeményezés vigyázza. Szinte élete utolsó pillanatáig küzdött kiejtésünk romlása ellen és talán kevesen tudják, hogy a Magyar Rádió máig népszerű rovata az „Édes anyanyelvünk” 1952 októberében Kodály kezdeményezésére jött létre. A nyelvromlást, a magyartalan beszédet társadalmi kérdésnek tekintette, amely Gombocz szerint is elsősorban nyelvész- és szociológiai probléma, ugyanis „helyes, ami egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen, ami vele ellentétben áll”, vélekedett. S zenész nemzedékét – a nyelvészkedő Csokonaival, Vörösmartyval, Arany Jánossal, Kosztolányival, Adyval együtt – „anyanyelvkeresőnek” nevezve hitte, hogy falun, a nép ajkán megszólaló anyanyelv az, amelyben a „nyelv szépsége, ereje, minden sajátsága a legteljesebben kibontakozik”.

A zenei anyanyelvről

Kodály a művészeteket, ezen belül is a zenét, a zenei anyanyelvet a műveltség részének tekinti, amely az anyanyelvvél, életformával kiegészítve egyszersmind a magyar kultúra jegyei, s amelynek az a sajátsága, hogy mindig újra meg kell tanulni. Pénzt, vagyont lehet örökölni, műveltséget nem... Azonban tovább megy: „amint műveltnak nem lehet születni, úgy magyarnak se! Mindenki annyira művelt és magyar, amennyire meg tudta sze-

rezni. Csak szerzett műveltség van, szerzett magyarság!... Éppen mert nem faj a magyarság, hanem kultúra, csakis szerezhető! [...] Morális alapja: a mindezért való áldozatkészség... Az az ország, mely tudósait és művészeit éheztetni, kultúráját ássa alá, olyan állapot felé sodorja, amelyben kitörlik nevét a művelt népek könyvéből...”

Kodály tudóst, művészt, politikust egyaránt nem kímélő szókimondása bizonyára sokakat sérthetett. Lesújtó képet fest a magyar irodalom képviselőinek hiányos zenei műveltségéről is: „...Nem ismerek zenészt, aki az irodalomban oly járatlan, mint legjobb íróink a zenében. Jókai, Mikszáth, Móricz műveiben nyomát se látni (Lavotta), hogy egy pillanatra is megnyílt lelkük a zene hatásainak. Egy-egy nóta felfogásán túl nem jutottak, ami pontosan annyi, mint az irodalomban egy négysoros nótaszöveg. Íróink ebben hű képét adják az egész magyar értelmiség zenei műveletlenségének...” Azonban sokkal jobb véleménye van Kodálynak a magyar zenéről, amely noha a magyar kultúra „legkésőbb nyílt virága, de még itt van, még él. Leírhatatlan élmény rátalálni. Ezt a rátalálást viszont egyénileg kell átélni mindenkinek...”

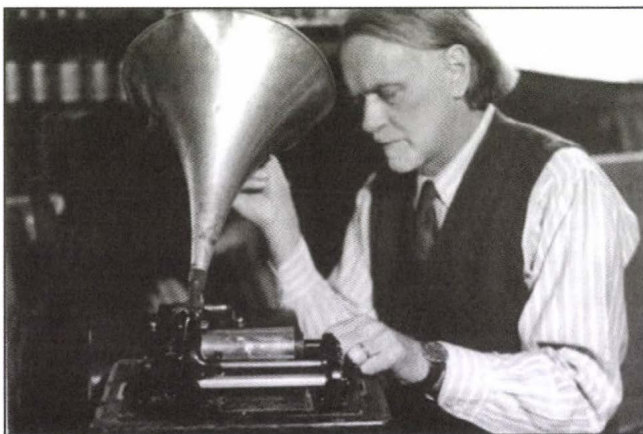
Sütő András a népdallal való találkozás örömét még gyermek korában élte át: „Azon a nyáron egy királylány is segítségemre jött. Éva kisasszonynak szólítottuk. A vasárnapi iskolai mozgalom keretében népdalokra tanított bennünket. Egy hétre rá, hogy megjelent, már zengett a falu, mint egy óriási hangszer. Vadonatúj hangon, összelellezve, valamennyi utcán végigkérkedve fújtuk, hogy a csitári hegyek alatt régen leesett a hó. Hol vannak a csitári hegyek? Senki sem tudta. Nem is volt fontos. Napközben csapatostól leptük el a fenyvest; a pázsitra hasalva, állunkat és figyelmünket felpockolva hallgattuk Éva kisasszony tanításait: találós kérdést, balladát, Bartók és Kodály gyermekdalait. Azután fenyőfák tetején gyakoroltuk magunk. Röpködtünk valósággal, mint egy megrészegült rigóserég. Gyönyörködünk a lelkünkre szabott új ruházatban, ízleltük az átváltozások váratlan lehetőségét, miszerint „ha meghalok, szellő légyen belőlem”. Mikor nyár végén elment, a királylány felfedte magát: dr. László Dezsőnének hívták. Más esztendőben nem jött vissza és azután sem. Bartóknak és Kodálynak is az volt az egyetlen látogatása Pusztakamaráson. Máig sem ismerik őket. Hét gyereket kérdeztem meg, s nyolcan rázták a fejüket: nem tudják, kik lehettek ezek az emberek. Bartalis urat ismerik; volt egy favágó gépe. Éva kisasszony dalai azért – ha csak részben is – megmaradtak, mint az élő növények.”

Kodály számára „a dal a magyar lélek tizenkettedik kapuja”, s aki belép rajta, egyenesen a magyar lélek tündérpalotájának kincsei között találja magát. Ezek a kincsek azonban – ellentétben a Nibelungokéval, amely halált hoz – birtokosának életet, örök ifjúságot adnak. Nem őrzi sárkány, akárki vehet belőle, mert nem fogy: annál nagyobb, mennél többeké. Erőt, gyógyulást ad mindenkinek.

Ez a tizenkettedik kapu „a magyar lélek székely kapuja” is egyben. „Lépj be ezen a kapun”, biztat Kodály, s „találsz itt olyan varázskövet, amely átgyúrja húsod, átkeveri véred, meggyógyítja idetartozásodon való kínzó kételyedet, ideköt, hogy már nem tudsz máshová menni... Nehogy azt hidd, hazafiságból kell szeretni ősi dalodat, amelytől anynyira elidegenedtél. Szeretni kell önzésből, legszemélyesebb, egyéni boldogságért, életstíltönből... Kiváltképpen a leggazdagabb hagyományú székely dalokat, melyek között a leg-

**Kertész Gyula:
Kodály Zoltán fonográffal**

több s legszebb példáját találjuk a régi magyar stílusnak. Meglehet, hogy régen is a székely volt a magyar család művészgyermeké”, vélekedik Kodály, „aki legtöbbet őrzött meg a nemzet gyermekkorából. Testvérei felnőttek, kissé megtörte őket az élet gondja. A székely tudott a legfiatalabb maradni... Meglehet, hogy a



székely lélek mindig is gazdagabb volt színekben, mint a magyarság többi ága. Ma is fel-tűnő a székely emberek mimikájának, hanghordozásának nagyobb élénksége. Költői skálája is a legnagyobb, a zord tragikus hangtól a játszi tréfáig minden árnyalata megvan. Ha szabad a magyar dalkincset egy óriási borospincéhez hasonlítani, akkor ebben a székely dal a 100 esztendőös tokaji. Aki ezt egyszer megkóstolja, annak nem ízlik többé sem a műbor, sem a rossz vinkó. A különbség, hogy ez nem árt meg és nem fog el, akármennyit isszuk...”

Kodály a népdalról, annak társadalmi szerepéről máig érvényes megállapítást tesz, amikor leszögezi: „Csak egyféle zenei anyanyelv lehetséges: csak egy zenei magyarság. Ennek alapja, forrása más nem lehet, mint az „egyetlen történelmi osztály” zenéje... A nép zenéjét megismerni annyi, mint szenvedését megismerni-szeretni-segíteni akarni... Mi a népdal funkciója a nemzet életében? Az, hogy minden társadalmi réteget összekapcsoljon, közös nevezőre hozzon... A nemzeti kohézió egyik leghatalmasabb eszköze, mert közös alapon egyesíti a legkülönbözőbb rétegeket... Ennyiben a népdalnak egyenesen országépítő szerepe van. Mert mi az országépítés, ha nem az, hogy egy heterogén elemekből álló lakosság, amely gyanakodva, idegenkedve méregeti egymást, minél több érzésben, gondolatban találkozzék, egymáshoz melegedjék, minél több közös örömet, érdeket, végül célt találjon, amiért hajlandó összeműködni, partikuláris érdekei fölé emelkedve a nagy, közös érdekeket meglátni, s azokért dolgozni, áldozatot hozni...”

Kodály előtt egyre világosabb lett a cél: a magyarságot zeneileg műveltté, zeneileg művelt réteget pedig magyarabbá tenni. E kettős cél emésztette fel energiáinak legnagyobb részét, s küzdelméhez erőt éppen a népdal megismerése adott. A zenetudós szerint „a népdal mélyebb megismerése mindenkit meggyőzhet arról, hogy a magyarságban ki-meríthetetlen erőtartálék, szívósság, életkedv és erő van.”

A sátoraljaújhelyi székhelyű Kazinczy Ferenc Társaság 1990. évi közgyűlésén Sütő Andrást a társaság tiszteletbeli tagjává választotta, s nekem jutott a megtisztelő feladat, hogy a társaság kitüntető érmét az emléklappal az író marosvásárhelyi otthonában átadhattam. A látogatás alkalmával készült beszélgetés során (megjelent a *Széphealom* évkönyvben, 1993-ban) arra a kérdésemre, hogy mit jelent számára a népdal, az alábbiakat vála-

szolta: „Én azt hiszem, hogy a népdal nemzeti létünk kvintesszenciája. Ugyanis semmiről oly könnyen nem lehet felismerni az ember nemzeti hovatartozását, mint dallamairól, illetve a zenei anyanyelvéről. A zenei anyanyelv tulajdonképpen az irodalmi nyelvénél is bonyolultabban, mélyebben és tartósabban hordozza az ember hovatartozásának genetikus jegyeit. Tudniillik, amikor minden megnyilatkozhat, elpusztul, minden jegy eltűnik, elhomályosodik, akkor még mindig egy személyes emberi lét legmélyebb jegyei között marad meg az a dallamvilág, amely őt jellemzi. Nem tudom, hol bújik meg az emberi lélekben és szellemben a dallamvilágnak az a fészke, idegi és gondolati székvárosa. Úgy, ahogy annak idején Szervét Mihály titokban boncolva kereste a lélek székhelyét a testben, úgy gondolkodom el magam is, hogy hol lehetne keresni ezt a jegyünket, nemzeti anyajegyünket. Tudniillik, hogy visszatérjek még a zenei anyanyelv gondolatára, amikor a legsajátosabb, ugyanakkor a legegységesebb is ez a mi kincsünk. És talán minden népnek, minden nép tagjának a kincse tulajdonképpen. Különben nem lehetne Bartókért rajongani Japánban. Bartók annyira nemzeti, munkásságának minden részletében, és annyira sajátos, hogy arra lehetne gondolni, ilyen formán ez egy bezárt mű. Nos, ez nem igaz. Ugyanis annyira nemzetközi és annyira érthető a Föld bármely pontján, hogy felmerül a kérdés: mitől, miért érthető? Én azt hiszem, hogy azért, amiért a Szentlélek pünkösdi üzenete és a Szentlélek metaforája valójában az egyetemesség törvénye szerint lett érthetővé mindazok számára, akik hallgatták, és akik a saját nyelvükön értették azt, ami elhangzik a magasból. Ez rendkívül izgalmas metafora számomra, amely mindenekelőtt a zenei nyelv és anyanyelv titkát hordozza és magyarázza...” „Aki nem tud énekelni: bizony nagyon szegény ember, még ha tele van is forintokkal a ládája. Kodály és Bartók feltarisnyált bennünket énekkel ezer esztendőre. Otthon, amidőn valamelyikünk hosszú és magányos útra indult, öregeink azt kérdezték: Jól felöltöztél-e? Botod van-e? Hát éneket viszel-e magaddal? Vagyis védelmet a sötétség s az úti veszedelmek ellen. Azt mondanám én is: ne hagyjátok cserben az Éneket!”¹

¹ FELHASZNÁLT IRODALOM: Bertha Zoltán: Sütő András. Kalligram, 1995. - Dombóvári János: Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással. Széphalom 5., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1993. - Görömbei András: Sütő András. Akadémiai Kiadó, 1986. - Kodály Zoltán: Közélet, vallomások, zeneélet. Szerkesztette Vargyas Lajos. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989. - Kodály Zoltán: Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers. Szerkesztette Vargyas Lajos. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. - Bónis Ferenc (szerk.): Magyar Zenetörténeti Tanulmányok. Püski, 2001. - Ruffy Péter: Bujdosó nyelvméleink. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1977. - Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. Kritérium, 1972. - Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. Kritérium, 1977. - Sütő András: Gyermekkorom tükörcserepei. Szerkesztette Ablonczy László. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1982.

KATONA REZSŐNÉ

Vallomás az anyanyelvről

Kedves Vendégeink! Tisztelt Jelenlévők!¹

Amikor a Megyei Közművelődési Intézettől megkaptam a felkérést, hogy Kazinczy-díjas tanárként egy vallomásszerű felszólalásban fejtsem ki, milyen a kapcsolatom, milyen a viszonyom a magyar nyelvvel, ugyanolyan értetlenül meredtem a kérdésre, mint a *Hege-dűs a háztetőn musical*-ben Golde, a feleség, akitől 25 évi házasság után a férje megkérdezi, szereti-e őt.

Tevje: Szeretsz engem?

Golde: Hogy én mit?

Tevje: Szeretsz engem?

Golde: Hogy én téged? Már a lányok férjhez mennek, majdnem ránk szakad a ház, s itt állsz, ilyet mondasz. Mit jött rád? Idegláz?

Tevje: Golde, még nem feleltél. Szeretsz engem?

Golde: A feleséged vagyok.

Tevje: Tudom. De szeretsz engem?

Golde: Én huszonöt évig mostam rád, főztem rád, varrtam rád. Szültem neked öt szép lányt. Te meg csicseregsz nekem, akár egy kisdíák... Vén számár.

Tevje: Tudom. De szeretsz engem?

Golde: Hogy én téged? ... Már huszonöt éve élünk így: küszködünk, szenvedünk. Közös a párnánk s minden más. Ez szerelem. Mi más?

Hát milyen is az én kapcsolatom a magyar nyelvvel? Nem „vérségi”, az bizonyos. Az őseim Baden-Würtembergből jöttek Magyarországra, Baranya megyébe. Legkorábbi őszám, akit meg tudok nevezni: Oblach Henrik már Magyarországon született – milyen érdekes – éppen abban az évben, amikor Kazinczy: 1759-ben. Kántortanító volt Hőgyészben. Vajon magyarul vagy németül énekelt? Hiszen Hőgyész község lakossága betelepített bajorokból áll. Családomban különféle germán népek házasodtak össze: bajorok, osztrákok, svábok. De nagyapám már helytelenítette, hogy a Monarchia katonai vezényleti nyelve a német. s édesapám a németet idegen nyelvként tanulta a középiskolában, lánynak szorgalommal és szerény eredménnyel. Én tudomásul vettem idegen nyelvű őseimet, de hogy én magyar vagyok, az teljesen egyértelmű volt számomra.

Egy kis baranyai magyar faluban nőttem fel, magyar mondókák, dalok, mesék között, első nyelvtani ismereteimet a helybeli elemi iskolában szereztem. Magyar szakra jelentkez-

¹ Elhangzott 2009. január 16-án a széphalmi Magyar Nyelv Múzeumában.

tem az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, ahol az a kitüntetés ért, hogy Bárczi Géza nyelvészprofesszor úr a jól sikerült szigorlat után megdicsérte a szép magyar beszédemet, a pontos kiejtésemet, és biztatott: induljak az egyetemi hallgatók Kazinczy-versenyén. Arra hivatkozva, hogy nagyon lámpalázás vagyok, nem indultam a versenyen.

Sátoraljaújhelyi tanár koromban azonban lelkesen szerveztem minden évben az osztály, illetve iskolai Kazinczy-versenyeket. Négy diákom jutott el a győri országos versenyre, ketten Kazinczy-érmet nyertek. Bábáskodtam az „Édes anyanyelvünk” verseny születésénél; az országos verseny írásbelit javító bizottságának két évtizedig voltam tagja. Ebben a versenytípusban is voltak első helyezést elért tanítványaim.

A Deme László és Péchy Blanka által elindított rádiós nyelvművelő mozgalom, a „Beszélni nehéz!” adás érdekes, izgalmas, csaknem rejtényszerű feladatainak kezdettől fogva résztvevői, megfejtői voltunk diákjaimmal, nem szakkörszerű foglalkozás keretében, hanem a nyelvtanórákba beépítve. Többször nyertünk Kazinczy-jutalmat.

Mindezeket figyelembe véve döntött úgy a Kazinczy Alapítványi Bizottság, hogy nekem ítéli a Kazinczy-díjat. Történt mindez 1982-ben! 27 évvel ezelőtt! A díj nem jelentette azt, hogy felhagytam volna a korábban említett nyelvi nevelésformákkal, csak nyugdíjas éveimben váltam meg fokozatosan a zsűritagságtól, a versenyre való felkészítéstől, a „Beszélni nehéz” feladatmegoldásaitól.

Most már semmi kapcsolatom nincs a diáksággal, de a nyelvművelő magatartás életformává vált számomra. A Kazinczy Ferenc Társaság tagjaként rendszeresen módom van nyelvészeti, irodalmi előadások hallgatására, olvasom az ilyen tárgyú könyveket, cikkeket, (ritkán írok is ilyet), baráti körben, ahol megtehetem, szóvá teszem napjaink jellemző nyelvhelyességi hibáit, javítgatom unokáim helyesírását. Összerezzenek a rossz hangsúly, hanglejtés hallatára, s ha durva, trágár szót hallok, úgy érzem, engem ütöttek arcul.

„Szeretsz engem Golde?”

Milyen a kapcsolatom a magyar nyelvvel?

Hétköznapi és ünnepélyes, elmélyült – és örökké tartó.

MESTEREK ÉS MŰVEK

CSOHÁNY JÁNOS

Kálvin János életpályája

„Kálvin elképzelhetetlen lenne a német lutheri reformáció nélkül, de a lutheri reformáció csak egy epizód maradt volna a történelemben, ha nem jött volna Kálvin. A harmincéves háború elsöpörte volna a német lutheranizmust, talán a skandináviait is.”
(Joachim Staedke: Johannes Calvin. Erkenntnis und Gestaltung. Göttingen, 1969.)

Születése, neveltetése

1509. július 10-én született Franciaországban, a pikardiai Noyon városában *Jean Cauvin*, akit a magyar irodalomban *Kálvin János*nak neveznek. Apja Gérard Cauvin vagy Chauvin püspöki jogtanácsos és gazdasági igazgató. Hét gyermeke közül János a második. Tanulmányait szülővárosa latin iskolájában kezdte, majd ugyanott a Mommor család gyermekeinek házitanítója tanította e család gyerekeivel együtt. 12 éves korában kápláni állást kapott, aminek jövedelme tanulmányait segítette. Ez a kor szokása szerint egyfajta ösztöndíj volt. 14 évesen a Mommor-fiúkkal Párizsba ment tanulmányai folytatására. Ekkor latinosttotta nevét *Johannes Calvinus*ra.

A College de Montaiguban komoly teológiai és filozófiai tanulmányokra nyílt alkalma Kálvinnak. A koraközépkori teológiát és Augustinust ismerhette meg alaposan. 1528-ban a szabad művészetek magisztereként hagyta el a de Montaigu kollégiumot. Ekkor kezdődtek kifejezett egyetemi tanulmányai. Apja kívánságára jogot kezdett tanulni Orleans-ban. A legkiválóbb elméktől tanulta ott a jog mellett a görögöt az újszövetségi egzegézissel együtt, tehát az egyik legfontosabb teológiai tantárggyal is foglalkozott. Görög tanárát, *Melchior Wolmar* német tudóst különösen megszerette. Talán az ő közvetítésével ismerte meg a lutheri reformációt. Hogy milyen maradandó hatást gyakorolt rá Wolmar, azt az mutatja, hogy 1546-ban a 2. Korinthusi levél kommentárját neki ajánlotta. 1530-ban Wolmar a bourges-i egyetemre ment, ahová Kálvin követte, és ott 1532-ben a jogtudományok licenciátusi fokát megszerezve zárta jogi tanulmányait. Kálvin apja 1531-ben meghalt, nem volt többé akadálya, hogy teológiát tanuljon. A jogi tanulmány rányomta bélyegét Kálvin egész későbbi működésére. Kiváló alapot adott reformátori tevékenységéhez, és sajátossá is tette azt.

1532-ben Párizsban a későbbi College Royal hallgatója lett, ahol 1533-ig humanista és teológusi képzést kapott. A kor egyik igen híres hebraistájától tanulta meg itt a hébert, amely a teológia tanulásának egyik sarkalatos tantárgya, hiszen az Ószövetséget tudta így eredetiben olvasni és magyarázni. Humanista és reformokat latolgató körökkel barátkozott Párizsban, de nem kezdte meg a reformátori eszmék terjesztését. Humanista akart lenni, akinek Budé és Erasmus volt az eszményképe. Budé a College Royal alapítója és vezetője

volt. Kálvin 1533-ban jogi doktorátust szerzett Párizsban. Humanista tanulmányainak lecsapódásaként jelent meg első könyve, egy kommentár Seneca: *De clementia* című művéhez. Nem aratott vele sikert.

Bujdosása, megtérése

1533. november elején barátja, *Nicolas Cop* orvosprofesszor rektori beszédét tartotta a párizsi egyetemen, amelyben a reformáció mellett foglalt állást. A beszéd alatt verekedés tört ki, Copot a parlament elé idézték kihallgatásra, de barátai lebeszélték róla, hogy megjelenjék, pedig már úton volt oda. Elmenekült, és baráti körének is menekülnie kellett, köztük Kálvinnak is. Cop beszédét nem Kálvin írta, mint ahogy Béza, Kálvin első életrajzírója gyanította. Cop is meg tudta azt írni, mert az akkori orvosok teológiailag igen képzettek voltak (lásd: Servet, Blandrata). Kálvin Angoulémba menekült Luis du Tillet kanonokhoz, ahol álnéven élt. A kanonok maga is a reformáció titkos híve volt. Kálvin az ő könyvtárában Augustinus és más egyházatyák, valamint *Zwingli Ulrich* (1484–1531) iratait tanulmányozta. 1533 ősze és 1534 tavasza között történt Kálvin hirtelen végbement megtérése, vagyis egy lelki élmény során érzelmileg is elkötelezett követője lett Jézus Krisztusnak. Ez a döntés egyúttal a reformáció melletti elkötelezettséget is jelentette számára.

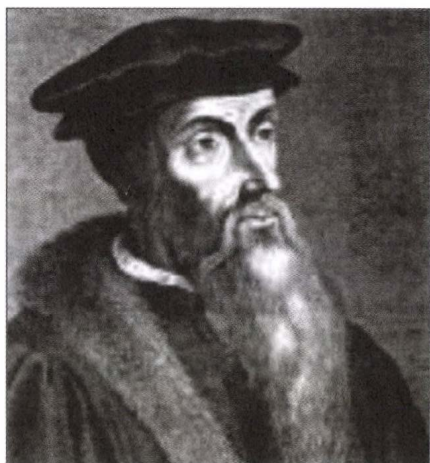
Áprilisban Navarrai Margit királyné udvarába utazott. Margit udvarában gyülekeztek a legkiválóbb humanista – sőt már a reformáció tanait valló – tudósok, költők, írók. Ez év májusában aztán Noyonba utazott, ahol május 4-én lemondott egyházi javadalmáról, ezzel jelezte, hogy formálisan is szakított régi egyházával, nem kívánt papi pályára lépni, de nem óhajtotta annak anyagi támogatását sem tovább igénybe venni. Charles nevű katolikus pap bátyját két nappal később kiközösítette a noyoni egyházmegye, ami azonban nem volt összefüggésben János említett döntésével.

A nyár közepén aztán Kálvin Párizsba ment titkos találkozásra egy spanyol orvossal. Miguel Serveto – vagy franciásan írva *Michel Servet* – *De Erroribus Trinitatis*⁹⁸ címen kiadott egy könyvet, ami nagy ellenkezést váltott ki mind a katolikus egyházban, mind a reformáció táborában. Az ebben a könyvben kifejtett elveket akarták megvitatni Párizsban. Servet a találkozásra nem ment el, viszont Kálvin komoly veszélybe kerül, ha a hatóság elfogja. 1534-ben megírta Kálvin első teológiai művét *Psychopannichia* címen, amelyben azt bizonyította, hogy a halál után nem kerül a lélek alvó állapotba, ezzel az anabaptistáknak azt a tanítását cáfolta, mely szerint a holtak lelkei az utolsó ítéletig öntudatlan állapotban lennének. Ez év őszén nagy hugenottaüldözés indult Franciaországban. Kálvin du Tillet kanonokkal együtt külföldre menekült. 1535 januárjában végül Bázélbe érkeztek.

A francia nyelvű Biblia és az Institutio

Bázélben Kálvin lektorálta unokatestvére, *Pierre Robert Olivetan* (1505/6–1538) bibliafordítását, aki a valdensek kérésére az Ószövetséget héber, az Újszövetséget görög eredetiből franciára fordította. Kálvin latin előszót írt fordításhoz, amely a francia protestánsok közös Bibliája lett. 1559-ben Kálvin átdolgozta unokatestvére bibliafordítását. 1588-ig ezzel a szöveggel forgott közkézen a francia Biblia, akkor Béza végezte el az újabb revíziót.

⁹⁸ A Szentháromságra vonatkozó tévelygések. Hagenau, 1531.



Kálvin János arcképe

1535. augusztus 23-án aláírta Kálvin saját könyvének, az *Institutio religionis christianae*⁹⁹ című főműve előszavát. Ebben a hat fejezetből álló könyvben Kálvin mesterien összefoglalta a reformáció tanait, úgy azonban, ahogy azt addig senki sem tette meg. Maga Kálvin fordította franciára az Institutiót, aztán folyton bővítve még négyszer, utoljára 1559-ben adta ki. Ez tekinthető főművének és már az első kiadás meghozta Kálvinnak a világhírt.

Elhívás

1536 tavaszán álneven barátjával, *du Tillet*-vel Felső-Itáliába utazott Kálvin Estei Renata ferrarai hercegnő (Renée de France) udvarába. A legkiválóbb humanisták és reformátorok voltak ott. Sokszor beszélgetett ottlétében a hercegnővel, és élete végéig leveleztek. Renata a kálvini reformáció követője lett. Hatheti ott-tartózkodás után Kálvin nemkívánatos személy lett, és tovább kellett mennie.

Ferrarából Franciaországba utazott, mert amnesztiát kaptak a hitük miatt elmenekült franciák, ha hazatérve lemondanak protestáns hitükről. Kálvin meglátogatta barátait, Párizsban is járt, végül hazatért Noyonba, ahol Charles nevű bátyja éppen akkor halt meg. János – mint immár legidősebb fiú – eladta a családi házat, és Antal öccsével meg Mária húgával kivándorlásra készült. Éppen időben, mert az ismét kitört hugenottaüldözés miatt menekülve kellett elhagyniuk szülővárosukat és hazájukat. Straßburgba vagy Bázélbe igyekeztek, ezek valamelyikében kívántak letelepedni, ahol János tudományos munkával óhajtott foglalkozni. A körülmények miatt Genf felé voltak kénytelenek kerülni, ahol 1536 júliusában egy napot szándékoztak tölteni. *Guillaume Farel*, vagy ahogy magyarosan nevezzük, *Farel Vilmos* Genf vezető lelkésze valószínűleg *du Tillet*-től megtudta Kálvin kilétét, ezért felkereste és prófétai fellépéssel maradásra bírta. „Te tanulmányaidkal védekezel, de a mindenható Isten nevében mondom neked: Isten átka fog érni, ha tőlünk az Úr munkájában segítségedet megtagadod, és magadat elébb teszed, mint a Krisztust.”

Első genfi munkálkodása

Kálvin nem lelkész lett először Genfben, hanem lektor, amolyan tanácsadó, és a lakosság protestáns hitre történő átnevelésének szakértője és végzője. Hitvallás, a gyermekek oktatására káté, továbbá egyházi rendtartás készítése volt a legsürgősebb teendője. Kötelessége volt a prédikálás, hogy a templomi szószékről prédikáció formájában megismertesse a genfi-eket a reformáció tanaival, azaz új vallásukkal.

Emlékiratot adott be a városi tanácshoz reformjavaslatokkal: Legyen minden vasárnap úrvacsoraosztás, zsoltáréneklés az istentiszteleten, egységes hitvallástétel, gyakorolják az egyházfegyelmet az egyház választott, a városi tanácstól független vezető testülete, a presbitéri-

⁹⁹ Más variáció szerint: *Christianae religionis institutio*. A keresztyén vallás rendszere.

um által, alkossanak új házasságjogot, gondoskodjanak a gyermekek oktatásáról. A városi magisztrátus 1537. január 16-i rendeletében válaszolt az emlékiratra, eszerint évi négyszeri úrvacsoraszétosztást engedélyezett, a presbitérium felállítását elutasította, az egyházfegyelem bevezetését szintén, mégpedig azzal az indokkal, hogy nem akarja az úrvacsorát fegyelmező eszközként alkalmazni, elutasította azt a javaslatot is, hogy minden genfi a templomban kézfelemeléssel tegyen hitvallást, vagyis kötelezze el magát ünnepélyesen új vallása mellett.

Genf a felbomlott Burgund Királyság része volt, és sem Svájchoz, sem Franciaországhoz nem tartozott. Savoya hercegeének volt legnagyobb esélye, hogy uralma alá vonja, de az sem sikerült, mert Genf szuverénje, hercegi rangú püspöke volt. A városállam 1526-ban szövetséget kötött Bern kantonnal, 1533-ban e szövetséggel a háta mögött elűzte püspökét. 1532-től reformált a városban Farel és néhány társa, akiket akkor elűldöztek onnan. Amikor aztán a püspököt üldözték el, akkor a város visszahívta Farel és lelkésztársait, és 1535-től a reformáció tanait hivatalosan államvallásnak fogadta el, ami minden polgárára és lakosára kötelező volt. A genfiak azonban messze voltak attól, hogy valójában ismerték volna új vallásukat és annak a követelményei szerint éltek volna. Bern, majd 1536-tól Freiburg kanton szövetsége mentette meg Genfet, attól hogy akár a genfi püspök, akár Savoya fegyveresen vegye birtokba. A városra Bern gyakorolt nagy hatást. Bernben lutheránus jellegű egyház volt, és nem a zürichi reformáció hatása érvényesült. Ezzel szemben mind a sokkal radikálisabb, de azért nem szélsőséges Farel és genfi lelkésztársai, mind a fiatal Kálvin távolodott már akkor a lutheri iránytól, és kereste a saját útját.

Genfben ezekben az években özönlöttek a menekült francia hugenották, hiszen anyanyelvük közös lévén, otthonra találtak ott. A francia menekültek rendszerint vagyonuk pénzzé tehető részét magukkal vitték, vagy legalábbis szaktudásukat, szorgalmukat, fanatikus munkaszeretetüket, egyszerű, de tisztességes életvitelüket. Ők ismerték saját vallásukat, amiért hazájukat is készek voltak elhagyni. Merőben különböztek a genfiektől, főleg a régi patrícus családok nemeseket majmoló mulatozó, pompakedvelő, költelező, a munkát magukhoz méltatlannak tartó mentalitásától. A régi genfiak ellenségesen tekintettek a menekült francia hugenottákra, másfelől szükségük volt rájuk, mert azokkal a lakosság néhány év alatt szinte megduplázódott, anyagi ereje megnőtt, és ez függetlenségük megőrzésének esélyét is megnövelte. 1538-ban a bevándorolt polgárok pártjával szemben a városi tanácsi választáson a régi genfi patrícusok berni pártja győzött. Farel és Kálvin lelkésztársaival együtt így támogatás nélkül maradt. 1538 márciusában a városi tanács elrendelte, hogy a következő húsvétkor az úrvacsorát a lutherizáló berni liturgia szerint ostyával szolgáltassák ki, holott Farelék nem csupán más liturgia szerint osztották az úrvacsorát, hanem ostya helyett kovászos kenyérrel. A tanács rendeletének nem engedelmeskedtek, mire az száműzte őket. 1538. április 25-én megkönnyebbülve hagyták el Genfet.

Straßburgi évei

Genfből Bázélbe utazott Farel és Kálvin, utóbbi ott akart maradni, hogy két évvel azelőtti tervét megvalósítva a tudománynak éljen. Farel hamarosan Neuchatel lelképásztora lett, ahol 1565-ben bekövetkezett haláláig szolgált. Kálvint *Martin Bucer* (1491-1551) Straßburgba hívta. Ez a német reformátor 1524/25-től lelkészkedett ebben a német városban, és másokkal együtt annak reformátorává vált. Ő közvetítő álláspontot képviselt Luther és Zwingli, majd

annak utódai között. Kálvinra is nagy hatással volt, mondhatni tanítványává lett Bucernek, aki pl. már 1531-től presbitériumot szervezett az egyház felügyeletére, mert azt vallotta, hogy az egyház igazgatását el kell választani az államétól. A francia nyelvű menekült protestánsok nagy számban találtak otthont Straßburgban, számukra francia nyelvű gyülekezetet kellett alapítani francia nyelvű lelképásztorral. A főiskolai tanítás mellett erre a tisztségre szemelte ki Bucer a Genfből előzőtt Kálvint, aki 1538. szeptember 8-án megkezdte szolgálatát Straßburgban. A menekült vallonok között sokan voltak anabaptisták, akik közül számosan elhagyták e meggyőződésüket, és a Kálvin által vezetett gyülekezetbe tértek.

A megtért menekült vallon anabaptisták közé tartozott egy *Jean Stordeur* nevű ember, aki aztán hamarosan pestisben meghalt. Bucer ajánlatára Kálvin Jean Stordeur özvegyét, *Idelette Stordeurt*, leánykori nevén Idelette de Bure-t vette feleségül 1540 őszén két gyermekkel. 1542. július 28-én született meg már Genfben Kálvin egyetlen gyermeke, akit Jacques névre kereszteltek, de sajnos csecsemő korában meghalt. Kálvinék nehezen éltek csekély fizetéséből, pedig a straßburgi állampolgárságot is megkapta, miután felvették a szabó céhbe. Sajnos Kálvin mintaszerű felesége Genfben, 1549-ben elhunyt, ami nagy csapás volt a rengeteg munkával terhelt reformátorra. Elvesztette lelki támaszát, és nem volt, aki gondoskodjék róla, ennek pedig törekeny egészsége látta kárát, siettetten halálát. Történt ez annak ellenére, hogy Kálvin genfi szolgálati lakásában, egy tágas házban élt Antal nevű öccse feleségével és gyermekeivel, francia menekültek, tudós vendégek is hosszabb-rövidebb ideig élvezték Kálvin vendégszeretét; volt olyan időszak, amikor tizenöt vendég is tartózkodott a genfi vezető lelkésznel.

A XVI. század legkiválóbb pedagógusát, a német *Johann Sturm*ot (1507–1589) hívták Staßburgba 1537-ben, hogy ott iskolát alapítson, amit meg is tett. Tízosztályos gimnáziumot, majd öt évfolyamos akadémiát alapított és vezetett. Kálvint felkérte a tanításra, amit ő ottani éveit végzett is. A Debreceni Református Kollégium életében Sturm iskolarendszere volt jó ideig meghatározó a Melanchthon Fülöpével együtt.

Straßburgi éveit Kálvin Bucerrel részt vett a római katolikus egyház és a német reformáció képviselői között lezajlott egyeztető tárgyalásokon. V. Károly császár belátta, hogy a Német-római Szent Birodalom békéjét nem fegyverrel, hanem megegyezéssel, a vallási egység helyreállításával lehetne legegyszerűbben helyreállítani, ezért szorgalmazta a tárgyalásokat. Kálvin támogatta a megegyezési törekvéseket, és ezeken a hivatalos megbeszéléseken személyesen megismerkedett és barátságot kötött Melanchthonnal. Egy művét Melanchthonnak ajánlotta 1543-ban, és kiadta franciául annak *Loci communes* című főművét, amiben a lutheri reformáció tanait foglalta össze. Az egyeztető tárgyalások kudarcra végződtek, a német evangélikus egyház nem tudott megegyezni a római katolikussal, így nem egyesültek.

Második genfi működése

1538 őszén Kálvin levélben intette a genfiakat az egymás közti békességre, a pártoskodás felszámolására és a reformációhoz való hűségre. 1539-re a berniek pártja kormányzása következtében szinte anarchikus állapotok keletkeztek Genfben. Ezt használta kis *Jacob Sadolet* bíboros, aki 1539 márciusában levelet intézett Genfhez, és rekatolizálásra szólította fel. A genfi magisztrátus nem akart rekatolizálni, de nem tudott válaszolni a levélre. Bern kérésére Kálvin írta meg a választ, amit kinyomtatva küldtek meg a genfi tanácsnak.

Egy régi Kálvin-ábrázolás

Megörültek a genfiek a válasziratnak, és ráébredtek, hogy hiba volt tőlük Kálvin elűzése. 1540 augusztusában elküldték Genfből a Kálvinék helyére választott lelkészeket, és októberben küldötséget menesztettek Kálvinhoz Straßburgba, hogy visszahívják. Kálvin nem akart menni. Ismét Farel lépett közbe, aki ismert prófétai meggyőző módszerével rávette Kálvint, hogy 1541 szeptemberében visszatérjen.

Kálvin bizonyos feltételekhez kötötte visszatérését. A genfi tanács megígérte, hogy bizonyos mértékig enged Kálvin követeléseinek, egyházkormányzati reformot hajt végre, szigorú egyházfegyelmet valósít meg, liturgiai téren engedményt tesz Kálvinnak. Ennek a szellemében készült el a Kálvin által írt *Ordonances Ecclesiastiques* című egyházalkotmány, amit 1541. november 20-án elfogadott a városi tanács. A genfi egyház részben függetlenül a városi tanácstól. A szigorú egyházfegyellem korlátozta a korcsmák nyitva tartását, tiltotta a prostitúciót, paráznaságot, házasságtörést, szerencsejátékot, mulatozást, táncot és az ellenük vétőket a hatóság megbüntette. Nem voltak kivételek a gazdag patríciusi családok tagjai, sőt a magas állású genfi hivatalnokok, tisztségviselők sem. Ezek miatt a városi tanácsban többségben lévő berni pártiak minden ürügyet felhasználtak a Kálvin elleni támadásra, akár életének fenyegetésére. A régi erkölcsi és közállapotokat visszakíváló tősgyökeres genfi polgárok magukat hazafiaknak nevezték, radikális szárnyukat viszont libertinusoknak hívták a beköltözött genfiek. A liberitnusok támadták a legszélsőségesebb, akár terrorisztikus módon Kálvint és a mellette álló, Genfbe menekültek pártját. Kálvint az utcagyerekek Kainnak nevezve gúnyolták. Időről-időre tudósokat támogattak a libertinusok, hogy azok Kálvin tanait, egyházszervezetét, egyházfegyelmét eszmeileg támadják, hogy a városi tanács e támadások alapján elmozdíthassa hivatalából Kálvint. Több ilyen eset fordult elő a 40-es években.

1542-ben adta ki Kálvin híressé vált genfi kátéját, ami közérthetően foglalta össze tanait. Sajnos a XVI. század még nem volt a gyermekek százada sem pedagógiaileg, sem pszichológiailag, a gyermeket miniatűr felnőttnek tekintették (jól tükröződik mind ez a kor gyermekekről készült festményein), nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy Kálvin kátéjának kérdései és az azokra adott hosszú feleletei inkább felnőttek tanítására voltak alkalmasak. A hitismereteket viszont alaposan, mindenre kiterjedően megvilágította, kifejtette.

1543-44-ben Kálvin ismét azon fáradozott, hogy a német lutheránusokkal kibéküljenek a római katolikusok, igyekezett a császárt is megnyerni a német egyházi egység helyreállítására. A császár a külpolitikai helyzet miatt hajlott is rá, de végül sikertelen maradt e törekvés. Szomorúan állapította meg Kálvin, hogy 1544-ben Luther megtámadta a zürichi reformáció egyházát a sákramentumokról alkotott nézeteik miatt, ezzel az 1536 óta a zürichi-ek és a lutheri irányzat között meglévő Wittenbergi Egyezmény fenntarthatatlanná vált. 1549 májusában Kálvin Zürichbe ment, és megállapodott Zwingli utódával, *Bullinger Henrikkel* (1504–1575) tanaik egyeztetéséről. Megszületett a Bullinger által megszövegezett *Consensus Tigurinus* (Zürichi Egyezmény), ami egységesítette a helvét reformáció két ágát.

Ezóta beszélhetünk református egyházról.



A Servet-ügy

„A populáris-dilettáns 'irodalom' – részben tudatlanságból, részben kifejezetten ellenséges, rossz indulatból, a tényeket szándékosan meghamisítva, kicsavarva – rengeteg badarságot hord össze Kálvinnról még ma is, amelyek 'helyretétele' igen nehéz, mivel elég mélyen beívódott a kellő ismeretekkel nem rendelkezők 'tudatába' ('tudatlanságába!'). Így például 'Kálvin volt felelős Szervét letartóztatásáért és elítéléséért', állapítja meg Ladányi Sándor.¹⁰⁰

Michel Servet (1511–1553) orvos és teológus volt, aki orvosilag korának nevezetes tudósaként megsejtette a kisvérkör létezését. Genfben azonban nem ezért végezték ki, sőt erről szó sem volt perében. Teológiaiilag és filozófiaiilag vallott olyan tanokat, amelyek miatt máglyahalál lett szomorú sorsa. Tagadta a keresztyének körében elfogadott Szentháromság tanát, Jézus istenségét. Panteista filozófiát vallott, amelynek értelmében az Isten nem külön személy (létező), hanem a mindenségben, az anyagban és az élőlényekben, így az emberben is, továbbá az angyalokban, sőt a Sátánban is. Rossz és jó tehát összefonódik. Az ember 20 éves koráig nem követhet el bűnt. Ezzel az anabaptizmus szélsőséges irányzata felé hajlott, a zwickaui és münsteri anarchiát előidéző nézetek felé. Azzal is, hogy a Bibliát nem tekintette Isten kizárólagos kijelentésének, hanem azt vallotta, hogy neki Isten folyamatosan ad kijelentést. 15 éves kora körül vallási fanatizmusból – mások szerint énekhangja megőrzése céljából – végrehajtott kasztrációja is összeférhetetlen, hiú, öntelt, alattomos, gyűlölködő pszichés alkatot kölcsönzött neki. Kálvint már 1531-ben megjelent, említett antitrinitárius könyvének közreadása óta fő ellenfelének, egyre inkább ellenségének tekintette. 1534-ben a személyes vitára nem ment el, de később leveleivel ostromolta. Egy ideig Kálvin türelmesen válaszolgatott neki, majd elküldte az *Institutio* aktuális kiadását, amit Servet gyalázkodó széljegyzetekkel ellátva küldött vissza Kálvinnak.

Servetet kereste az inkvizíció, mivel eretnkségét a lutheri és a helvét „eretnkség”-nél is veszélyesebbnek tartotta. A spanyol orvos és teológus *Villanovanus* (vagy Villeneuve) álnéven élt Franciaországban. Vienne város püspökének a házi orvosaként minden gyanún felül állt. 1553 elején azonban álnéven kiadta könyvét *Christianismi restitutio*¹⁰¹ címmel. Nem sokkal a könyv megjelenése után, az inkvizíció elfogta. A vallatás során Servet bevallotta, hogy ő a Restitutio szerzője, és kiállt tanai mellett. Az inkvizíció máglyahalálra ítélte, ha kivégezték volna, akkor mostanra feledésbe merült volna a neve, mint az inkvizíció sok ezer áldozata egyikének a neve. Az ítélet végrehajtása előtt azonban Servet megszökött. Lengyelország és Erdély kivételével akkor bárhová menekülve, ha személyét azonosítják, akkor az inkvizíció ítéletét végrehajtják, mert az eretnekek elleni középkori törvények a protestáns országokban is érvényben voltak. Vienneben „in effigie” végezték ki Servetet, aki Genfbe utazott. Ott felismerték, a városi hatóság elfogta és miután személyazonosságát megállapította eretnkség gyanújával pert indított ellene.

A per során Servet volt a támadó Kálvinnal szemben. Úgy viselkedett, mintha Kálvin lett volna a vádlott. Gyalázkodó hangot használt vele szemben szóban és írásban egyaránt. Kérte a tanácstól, hogy Kálvint fosszák meg hivatalától, vagyonától, adják neki mindkettőt,

¹⁰⁰ Kálvin János rövid életrajza, adatai (1509–1564). = Képes Kálvin Kalendárium a 2009. évre. A Magyarországi Református Egyház évkönyve. Bp., 2008. 97-98.

¹⁰¹ De restitutio Christianismi = A keresztyénség helyreállítása.

és Kálvint végezzék ki eretnekként. Kálvinnak nem sikerült rávennie arra sem, hogy vonja vissza tanait, és azzal meneküljön meg a haláltól. Végül a városi tanács határon túli szakértők véleményét is kikérve eretnekség miatt máglyahalálra ítélte Servetet, vagyis megismételte az inkvizíció ítéletét. Kálvin nem volt tagja a városi tanácsnak, sőt annak többsége az ő ellenfeleiből állt. Kérte az ítélet pallos általi, humánusabb módra változtatását, de elutasították, így 1553. október 27-én Serveten az eredeti ítéletet hajtották végre.

Van olyan hipotézis, hogy az inkvizíció titkos megbízatással küldte Servetet Genfbe, hogy buktassa meg Kálvint, és aztán a városban bekövetkező káosz lehetőséget ad annak katonai elfoglalására, a katolikus vallás visszaállítására. Ugyanez a feltételezés a továbbiakban egy másik hasonló diverziós tervet is látni vél. E szerint az inkvizíciótól függetlenül a genfi libertinusok hívták Genfbe Servetet, hogy megbuktassák segítségével Kálvint, ez a magyarázata annak, hogy Servet olyan biztos volt a dolgában a bíróság előtt. Tehette, mert titkos genfi támogatóitól tudta, hogy a Kálvin ellenfelei vannak többségben a városi tanácsban, és az ítélet az ő javára fog eldőlni, csak bátran és kíméletlenül kell tennie a dolgát, hogy Kálvin ellen fordíthassa a hangulatot. Sem Servet, sem a libertinusok nem számoltak azzal, hogy ügye túlnőtt a genfi bíróság, sőt a genfi magisztrátus hatáskörén, és őt nemhogy Kálvin helyére nem ültethették, de még futni sem hagyhatták, mert beláthatatlan nemzetközi következményei lehettek volna az ügynek.

Kálvin győzelmé Genfben

A Servet-ügy után a libertinusok visszahúzódtak. 1554. január 1-jén lakomán békültek ki Kálvinnal ellenségei, de ez részükről csupán taktikai lépés volt. Az exkommunikáció jogát akarták a libertinusok elvenni a konzisztóriumtól, az egyházi vezető testülettől és a polgári hatóságnak visszaadni. Ezzel a konzisztórium befolyását tették volna tönkre, és az egyház kiharcolt önállóságát ásták volna alá. Kálvin nem engedett. A testvéregyházak véleménye is az volt, hogy a kiközösítés a konzisztórium joga kell, hogy maradjon. 1555. január 24-én a városi tanács úgy döntött, hogy marad az addigi rendtartás, vagyis a kiközösítés továbbra is a konzisztórium hatáskörébe tartozik. Kálvin győzött. A libertinusok fegyveres összeesküvést szerveztek, felkelést robbantottak ki. Elbuktak. Ettől kezdve Kálvin helyzete megszilárdult Genfben, és beköszöntött a nyugalmas építkezés korszaka.

1559-ben felállította Kálvin Genfben a közép- és főiskolát. Legmagasabb szinten a teológiai képzés folyt. A jogi és orvosi oktatás később fokozatosan egymás után indulhatott meg, így nyerhette el az intézmény az egyetemi rangot. 1559. június 5-én lezajlott az ünnepélyes megnyitás, az akadémia rektora *Theodor de Béze*, azaz Béza Tódor (1519–1605) bevándorolt francia tudós lett, akit Kálvin halála után lelkészi utódává választottak. A főiskolán Kálvin bibliamagyarázatot, egzegízist tanított. Korának legjobb egzegétájának számított, aki röviden, világosan, dogmatikai megkötöttségek nélkül a tudomány akkori állása szerint magyarázta a Bibliát. A nagy érdeklődésre tekintettel egy templomban tartotta tanóráit, hogy hallgatói elférjenek. Gyorsírók jegyezték előadásait, mert ő maga nem írta meg azokat előre. Hasonlóan prédikációit sem írta le, amik vasárnap délelőtt is mindössze 45 percesek voltak (akkori mérték szerint rövidnek), hanem gyorsírói lejegyzés után nézte át, és kerültek nyomdába, vagy vitték őket a francia hugenottáknak, akik ekkor már Kálvin nyomán reformátusok voltak, és Kálvin egyházszerkezeti elveit követték. A genfi akadémián a francia

lelkészképzés is megoldódott. Kálvin halálakor 1500 diákja volt Európa nyugati keresztyén-ségének területéről, kivéve Magyarországot. Ezen nem lehet csodálkozni, hiszen Kálvinnak számos nyomtatásban megjelent könyve és négyezret meghaladó levele révén, amit Magyarország kivételével a nyugati keresztyénség területén számos tudóshoz és politikushoz írt, igen nagy és pozitív hatást váltott ki. Könyveit viszont Magyarországon is ismerték. *Melius Juhász Péter* Katechismus ... Calvinus János írása szerint címen adott ki kátét.¹⁰² A XVI. században Kálvin volt a magyar reformátorok által az ötödik legtöbbet idézett és hivatkozott külföldi reformátor.

A diakónusok szolgálatba állításával nem kellett 1555-ig várnia Kálvinnak. Kórház, szegényház létesült, segítézték a rászorultakat, gyógyították a betegeket, ha nem volt pénzük maguk gyógykezeltetésére, az átutazó szegényeknek, koldusoknak ingyenes átmeneti szállást és ellátást biztosítottak, de tovább kellett menniük, mert tilos volt a koldulás Genfben.

Kálvin egészségi állapota és halála

A mai nyugat-európai emberek átlag testmagasságát tekintve Kálvin inkább alacsony-nak tekinthető.¹⁰³ Sovány testalkata nem csupán genetikai, hanem legalább annyira életmó-di meghatározottságú volt. Diákkorából van adat arra, hogy a rossz koszt tönkre tette gyomrát, ehhez járult az állandó kialvatlanság. Már tanulóévei alatt gyakran kínoztta gyötrő fejfőrcs. Ennek gyógyítására 36 óras böjtöt tartott, ami fokozta alultápláltságát. Sajnos ezt az életrendjét később is követte, sőt élete utolsó tíz évében rendszeresen nem reggelizett, és napjában általában csupán egyszer, délben evett. Köszvényén kívül minden betegsége ebből a helytelen életmódjából eredt. Végelgyengülés következtében beállt keringési összeomlás okozta halálát.

1564. február 6-án prédikált utoljára, amit többször meg kellett szakítania köhögési rohamai miatt. 1564. május 27-én hunyt el. Másnap sokan tódultak ravatalához, de a rákövetkező vasárnapon, délután 2 órakor szinte az egész város kikísérte koporsóját a köztemetőbe, ahol minden pompa nélkül eltemették. Sírját – kívánsága szerint – nem jelölték meg.

¹⁰² Debrecen, 1562.

¹⁰³ Id. Révész Imre Kálvin életrajzában 1864-ben még középtermetűnek írta, de azóta lezajlott az akceleráció.



Kálvin

TRAJTLER DÓRA

A Consecratio templi novi és a bekecsi templom feliratainak teológiai elemzése

Szenci Molnár Albert kevésbé ismert művei közé tartozik a *Consecratio templi novi* című nyomtatvány, melyet 1625-ben készített Kassán.¹ A könyv alkalmi kiadvány és prédikációs gyűjtemény. A bekecsi református templom felszentelési ünnepét örökíti meg.² Szenci a szentelő istentiszteleten elhangzott prédikációkat gyűjtötte össze, majd hozzátett még néhány külföldi szerzőtől származó, magyarra fordított tanítást is. Vásárhelyi Judit monográfiájában és tanulmányában részletesen ismerteti a kötet szerzőit, a nyomtatvány megjelenésének körülményeit és irodalomtörténeti vonatkozásait.³ Jelen tanulmányban csak említjük a környék prédikátorai közül Szepsi Mihály tarcali esperest, aki a főistentisztelet igehirdetését végezte, Károlyi Andrást, aki az ünnepi úrvacsoraosztás előtt mondott tanítást a gyülekezetnek. Prágai András szerencsi prédikátor a déleesti istentisztelet igehirdetőjeként volt jelen, Tasnádi Mihály pedig hosszú, könyörgő imádságával szolgált az ünnepen. A nyomtatvány első részébe, a prédikációk mellett a patrónust dicsőítő versek, egyházatyáktól vett latin idézetek, az előljárobeszéd és egy részletező index is beletartozik. Szenci Molnár Albert részletes lejegyzése és szerkesztése által rekonstruálható a templom, a benne elhelyezett szent eszközökkel együtt, és elemezhető a szentelő istentisztelet liturgiája is.⁴

A kötet másik nagy gyűjteményes része a külföldi szerzőktől – Scultetus, Molinaeus – átvett iratok tartalmazza. Vásárhelyi kutatásai szerint Szenci ezeket nem csak lefordította, hanem bizonyos részek elhagyásával és kiegészítésével, illetve némely szavak átírásával a magyarországi helyzetre alkalmazta.⁵ A prédikációk a tanító, nevelő irodalom jellemzőit, az otthoni kegyességet, hitéletet célzó művek hangvételét mutatják. A bennük felvetett problémák egyrészt a nyugat-európai protestánsoktól eredő kérdések, másrészt a három részre szakadt Magyarország, négy felekezetre tagolt társadalmának problémái. Ezért az egyház- és

¹ *Consecratio templi novi*: Az az, az Vyonnan feleppitetett Bekecsi Templumnac Dedicálása es megszentelésekor, sok fő népeknek, Nemes Vraknac, Tanitoknac es köz rendeknek gyülekezetiben, ez 1625. Esztendőnek első napján tétetött Praedikatióc Templum falaira es az Székekre iratott Szent Írásbéli Könyörgések es szép mondasoc... (CTN). Szerk. Szenci Molnár Albert. Kassa, 1625. RMNy 1334.

² Bekecs ma Szerencsel egybeépítve Zemplén megyében található, a 17. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint Abaúj vármegyéhez tartozott. Vö.: Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek (16-17. század). Szerk. Dienes Dénes. 2001. 64.

³ *Vásárhelyi Judit*: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében. 1985. 95-108.

⁴ A liturgiátörténet számára fontos lehet egy ilyen korai protestáns szentelő liturgiáról beszámoló forrás, s a bekecsi liturgiát Samarjai János 1636-os Agendájában is példaként említi. *Kathona Géza*: Samarjai János gyakorlati teológiája. = *Teológiai Szemle*, XVI. 1940. 124-129.

⁵ *Vásárhelyi i. m.*

teológiatörténet olyan 17. század eleji dogmatikai és etikai kérdéskörökről kap teljesebb képet, amelyek az egyházi elit vitáirataiból elvi szinten ismereteseek, mégis érdekes, hogy a gyülekezeti tanítás szintjén egy-egy „tudós-prédikátor” a mindennapi életre vonatkozóan miként beszélt a híveknek az olykor feloldhatatlan etikai problémákról. Mit tegyenek például a vegyes házasságban élők üldözések idején? Vagy hogyan kell az imádságot meghallgató és könyörületes Istenről beszélni gyermekhalál esetén? Mik az egyház valódi jelei, vagy hogyan nyerhet üdvössége felől bizonyosságot halálos ágyán az a hívő, akinek rokonai az áttértést sürgetik? A szerkesztő válogatása sokféle témát emelt a kötetbe, melyek a korszak főbb vitás kérdéseit fedik le, például úrvacsoratan, egyháztan, a bálványozás kérdése, keresztség.

Miért készített Szenci Molnár Albert ilyen gazdag gyűjteményt egy falusi templom felszentelése kapcsán?

A válaszadásnál elsőként az alkalom dátumának szimbolikájából is kiindulhatunk, a szentelést ugyanis 1625. január elsején tartották. Így kiskarácsony ünnepének megfelelően Krisztus földi születéséről és az új reménységről szóló éneket választhattak. Ehhez társult az igehirdetésben elhangzó új évről és új kezdetről szóló tanítás. Mindez az új (vagy megújult) templom és religio szimbolikája mellett, a Szentlélek templomaként megújulni tudó hívek valóságos cselekményében teljesedett ki.⁶ Miskolczy Csulyak István zempléni esperes egyházlátogatási jegyzőkönyvéből kiderül, hogy e területen sok protestáns gyülekezet látott neki egymással versengve a régi, romos katolikus templom átépítésének, vagy új épület létrehozásának.⁷

Egy-egy új protestáns közösség alapításának, fejlődésének mindig volt politikai üzenete is. A felekezeti hovatartozás politikai állásfoglalást is jelentett, hiszen a katolikus egyházat vezető elit, a felső-magyarországi Habsburg uralomtól elválaszthatatlan volt, az erdélyi politika pedig a protestáns fejedelmekkel és a bevett vallások rendszerével volt szoros kapcsolatban. Bekecs, illetve a könyv kapcsán egyértelműen látható a felekezetiség hangsúlya és politikai vetülete. Szenci Molnár Albertet Bethlen Gábor fejedelem hívta haza, látta el nyomdával és segédekkel, hogy itthon folytassa irodalmi munkásságát,⁸ Bethlen támogatását Szenci a kötet előljáró beszédében külön is hangsúlyozza. A művet, a templom építését és a nyomtatvány kiadását támogató Monaki Miklósnak és feleségének, Csitneki Annának ajánlja. Monaki Miklós 1607-től volt Ónod végvári kapitánya,⁹ főkapitányként részt vett Bethlen oldalán az első Habsburg-ellenes hadjáratban. A fejedelem Pozsony elfoglalása után a korona legfőbb őrizőjévé tette. A kötetben Prágai Andrástól és Alvinci Pétertől is olvasható egy-egy prédikáció. Ők Bethlen Gábor legszűkebb elit köréhez tartoztak, s mindkettőjüktől ismerünk a harmincéves háború idején keletkezett Habsburg-ellenes, az erdélyi fejedelmi politikát támogató iratot. A kérdés politikai vetületéhez tartozik, hogy Abaúj és Zemplén vármegye területén ekkor Bekecshez hasonlóan sok református falusi templom épült. A hirtelen fellendülő protestáns templomépítkezések jelensége is összekapcsolható Bethlennek a harmincéves háborúban való részvételével. A hét várme-

⁶ Lásd: Prágai András prédikációja, CTN 57-92.

⁷ Zoványi Jenő: Miskolczy Csulyak István egyházlátogatási jegyzőkönyvei. = Történelmi Tár 1906. - Zoványi Jenő: Miskolczy Csulyak István esperesi naplója és leveleskönyve. = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 1927. X/12.

⁸ Régi magyar levelestár I. 1981. 537-540.

⁹ Vásárhelyi i. m. 89.

gye területe ugyanis, ahová a fent említett két vármegye is tartozik, 1622-ben, a nikolsburgi béke megkötésekor a rekatolizációs törekvésű Felső-Magyarországtól az erdélyi fejedelemhez kerül át. Így érthető, hogy miért lesz hirtelen annyi protestáns kezdeményezés, hogy miért épül annyi templom. Érthető továbbá, hogy egy olyan jelentős patrónus, mint Monaki Miklós, miért mer felső-magyarországi nemes létére, Ferdinánd császártól kapott kitüntetése ellenére, református nemesként támogatást adni a kezdeményező falvaknak.

Az időközben elpusztult bekecsi református templom szentelése tehát több szempontból is reprezentatív értékű. Kiemelt alkalom, melyet Szenci a gyűjtemény összeállításával tett ismertté és maradandóvá. Az a kérdés azonban, hogy miért pont a bekecsi templomot választották reprezentatív célokra, még megválaszolatlan maradt. Bekecs kiemelkedik a térség többi falva közül, és szentelésekor az egyházi és politikai elit jelentős személyiségei vannak jelen. Miért válik a templom felavatása kiemelt, megörökített és reprezentatív alkalmommá, mitől különleges a bekecsi templom?

Erre egyértelmű választ Szenci ad, a *Consecratio templi novī*ban, „Az Templom falain való Irasbéli mondások” című részben.¹⁰ Ezt a részt a nyomtatvány középpontjába helyezte. Itt ismerteti azt a 78 bibliai idézetet, amely a bekecsi templom falaira, székeire volt festve. Ez a nagy számú ígés díszítés kivételesen gazdag és magyar területen egyedülálló. A bekecsi református templom nem volt sem egyháztörténeti vagy politikai szempontból meghatározó terület központi temploma, sem nagy protestáns városé, de kivételes az a művészettörténeti jelenség, amelyet egyedül Szenci nyomtatványából lehet rekonstruálni. Csak az irat ad információt róla, mivel a templom megsemmisült a határ menti harcokban 12 évvel a felavatása után, 1637-ben. Bekecs hazai párhuzamait vizsgálva csak két templom említhető, de díszítésük mennyisége elmarad a bekecsitől. Az egyik a magyarszecsődi katolikus templom, amely a tizenhetedik századtól 1720-ig református volt, a díszes keretbe foglalt feliratok 1696-ból valók.¹¹ A baranyai egyházmegyében található nagyharsányi templom falán különböző korú díszítések vannak. Köztük van töredékesen egy virágmintával díszített keret, benne latin felirat.¹²

A festett ígés templomdíszítés külföldi példáival Szabó András foglalkozott, aki tanulmányában a nyugat-európai (francia, német) párhuzamokat, előzményeket írja le.¹³ A 13. századi Franciaországból ered a tízparancsolat-táblák műfaja (ez található a magyarszecsődi templomban is) és ezt a hugenották is tartották.¹⁴ A táblára írt szövegre van néhány német példa: Hamburgban a Jacobi-templom falán 229 idézet van, Ulm melletti Türkheimben 1606-ban 195 idézetet írtak a falra, ebből negyvenkettőt héberül.¹⁵

¹⁰ Atyai Áldás és Anyai Könyörgés (CTN: 109-114), Könyörgések az Templum falain, a Szent Írásból (CTN: 115-127), Az falra írott mondások (CTN: 128-135).

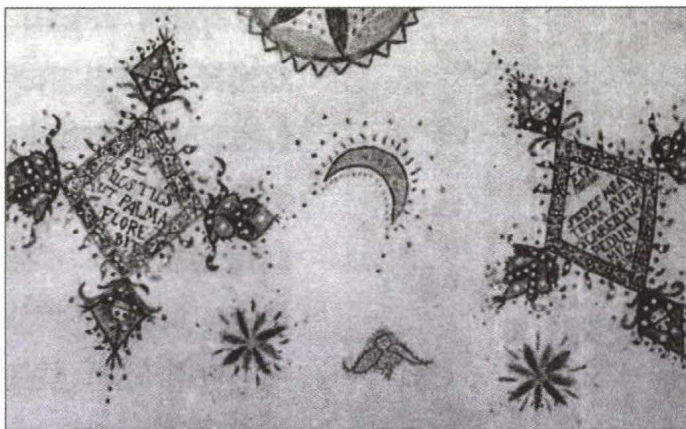
¹¹ Magyar református templomok. Marosi Ernő bevezetője. In: Református templomok Magyarországon (RMT). Szerk: Dercsényi Balázs – Hegyi Gábor – Marosi Ernő – Takács Béla. Bp., 1992. XXIX. Az első képen a magyarszecsődi templom szentélyének boltozata XXIX.

¹² Református templomok Magyarországon. A 142. kép: A nagyharsányi templom fala.

¹³ Szabó András: A bekecsi református templom Szenci Molnár Albert *Consecratio templi novi* című műve alapján (kézirat). A szerzőnek ezúton is szeretném megköszönni segítségét, és hogy tanulmányát a hivatalos megjelenése előtt rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁴ Szabó i. m. 7.

¹⁵ Szabó i. m. 9-10.



Fent a magyarszecsődi,
lent a nagyharsányi
templom feliratai

A nagy számú feliratos díszítésből Bekecs esetében is adódik a felvetés, hogy milyen volt a gyülekezetben vagy a területen az olvasni tudók aránya. Mennyire tekinthető általánosnak, hogy a hívő el tudta olvasni a feliratokat?



A feliratok teológiai elem- zése

A hetvennyolc feliratból tizenöt a kiemelt helyeket, tizenkilenc a székeket díszítette. Negyvennégy ige volt látható a falakon. Ennek, a negyvennégy bibliai idézetet tartalmazó válogatásnak a különlegessége, hogy párbeszédes formát alkot. Ezeket a feliratokat külön elemzés alá kell vetni, hi-

szen a szerkesztő Szenci Molnár Albert kiemeli a könyvben ezeknek az igéknek a különlegességét, és az összetartozásukat, valamint a párbeszédes formát a nyomtatvány szerkesztése által is kihangsúlyozza. E tanulmány további célja a falra festett igei válogatás teológiai elemzése, amely által látható lesz, hogy a párbeszédes forma tulajdonképpen egy teológiai ívet rajzol meg.¹⁶

Öt csoport különíthető el; a patrónus Monaki család tagjainak táblán lévő imádságai tagolják és vezetik be a csoportokat. A családtag imádsága személyre illő, s tematikusan összefoglalja az utána kibontakozó párbeszéd egészét. Az igék a Biblia különböző könyveiből válogatva mindig egyes szám első vagy második személyűek, az ember megszólítja az Istent, vagy felsóhajt, s erre az Úr válasza érkezik. Speciális összeállítás, mely mögött mély teológia, bibliaismeret, kreativitás van. Az összeállító gondosan válogatott úgy, hogy egészen bensőséges hangulatú legyen az igékből létrejövő párbeszéd.

¹⁶ CTN: 119-122.

falain, à Szent Irásból. 119.

Esai. 41. 7. 15.

En vagyoc az te WRAN Istened, kiaz te jób kezedet fogom, es azt mondom tenéked: Ne fély, én megsegítlec tégedet.

Psalm. 92. 7. 12.

Örüllyetec igazac az WRan.

Micha. 7. 7. 8.

Azért ne örülly az én nyavalyámon, oh én ellenfélegem! Mert noha el estem, de felkelec, es mikor az sötétlegben élendekis az WR léssennékem világosságom. Az WR haragját hordozom, mert vétkeztem ő ellene, mind addig mignem megláttya az én pörömet, es igaz törvént tében ennekem. Kiviszen engemet az világosságra, hogy meglállam az ő igazságot, es meglátván azt az én ellenfélegem, megfűgyenli magát.

CZITNEKI ANNA

Aßßonnac Könyörgéfe.

WRAN Iesus Christus, édes megváltom, halgasd meg az te bõlgáló leányodnac ez orában valo könyörgéfét, es légyen kedves ál-

H4 doza-

120. Szent Irásbeli mondaloc dozatul te előtted, eskönyörülly én raytam az én nyomorúságomnac napján, es az én kileértetemnec kö-zepõtte, tarts meg engemet, az te fogadásod kerint, mutafd meg nekem minden benned bizockal egygyütt, az te vdvõzitéfed-nec örvendetes napját,

AMEN.

Job. 15. 7. 13.

Mert miczoda az ember, hogy magát tisztá-nac aliehatná? es az ki az afzõnyyi állattul bû-lettetic, hogy magát igaznac mondhatná?

Job. 14. 7. 6.

Annakokáért fordully el Vram, az ember-tõl, es sũnyyc meg az nyomorúság, miglen az õ napját, mint az bérés eltrõlci.

Iob. 42. 7. 2.

Mert tudom hogy te mindent czelekedhetel, es hogy senki tégedet el nem fordithat attol, az mit elgondoltal.

Mich.

Az első Monaki Miklós, aki könyörületért, bűnbánatért könyörög, és azért, hogy Isten „vidám orcával” forduljon felé. Egy költői kérdéssel indul: (részlet)¹⁷

„Uram, *miczoda az ember*, hogy megemlékezel ő róla, avagy az embernek fia, hogy meglátogatod őtet?” (Zsolt.8)

„Ímé most kívánok szólni az én Uramnak, noha *por és hamu* vagyok.” (Gen.18)

FELELET: „Hívj engemet segítségül az te nyomorságodnak idején, és megszabadítalak tégedet, és te dicsőítesz engem.” (Zsolt.50)

„*Felemelem az szegényt a porból*, és helyeztetem őtet az Fejedelmek közé.” (Zsolt.113)

KÖNYÖRGÉS: „Uram, távozzál el tőlem mert bűnös ember vagyok.” (Lk.5)

„Vétkeztem Uram te néked, de *könyörülj rajtam*...” (Zsolt.51)

„A seregeknek Ura végezte ezt, és kicsoda teszi azt erőtlenné...” (Ézs.14)

„Mert nincsen senki olyan szent mint az Úr...” (1Sám.2)

„Én most mit várok Uram? Bizonyára minden bizodalmom csak te benned vagyon.” (Zsolt.39)

¹⁷ A párbeszédekből részleteket közlök, az igék az elemzésben régies formában, modern helyesírással szerepelnek. Dõlt betűvel emelem ki azokat a kulcsszavakat, amelyek a párbeszédben megmutatják a kérdés-felelet egységét, mely sokszor szószerinti egyezést mutat.

és Könyörgesec. 121.

Mich. 7. 7. 18.

Mert kiczoda olyan Isten, mint te vagy? ki elveszted az mi álnokságinkat, és az te örökségednek maradékának gonoszlágát elhalgatód.

FELELET.

E/sai. 43. 7. 25.

En vagyoc, én vagyoc, ki eltörlöm az te álnokságodat, én magamért, és az te bűneidről meg nem emlekezem.

E/sai. 44. 7. 22.

Eltörlöm az te álnokságodat mint az fellyegget, és mint az felyhőt az te bűneidet, térj én hozzám, mert én váltottalac meg tégedet.

Vallástétel. *P/sal. 119. 7. 29.*

Vram ha az te törvényed nem lőtt volna az én vigasztalóm, elvesztém volna az én háborúságimban.

FELELET.

E/sai. 54. 7. 8.

Egy kis busultomban elrötyöttem vala az én
H5 ortzá

122. Az Templom falain való
ortzámat te tölled, egy sem pillantásig; de az én öröcké való irgalmasságimban, könyörültem te rajtad, azt mondgya az te megváltó urad:

KÖNYÖRGES.

P/sal. 51. 7. 10.

Engedgyed Vram, hogy hallgyac örömet és vigafágot: hogy örvendezenec az én tetemeim, melyeket megrontottál

FELELET.

E/sai. 41. 7. 10.

Ne fély, mert én te veled vagyoc, megh ne retteny mert én vagyoc az te Vrad Istened, ki tégedet megerősítlec, és megfegitlec, és az én igazságomnac job karjával támogatlac tégedet.

E/sai. 43. 7. 2.

Ne fély, mert megváltottalac tégedet, az te neveden nevezlec tégedet, éném vagy te.

E/sai. 1. 7. 19.

Ha az ti bűneitec olyanoc volnának mint az
veres

„Te azért Uram, ne tartsd meg tőlem az te irgalmasságodat, az te jóvoltod és az te igaz mondásod mindenha örizzenek engemet.” (Zsolt.40)

FELELET: „Avagy nem *kedves fiam vagy-e?* Avagy nem kedvére tartott szolgám-é? Az én belső tagjaim megindultanak rajtad, *könyörülvén könyörülök* rajtad.” (Jer.31)

„Ne félj, hanem *örülj* és vigadj, mert az Úr nagy készüléttel készült az te segítségedre.” (Jób 2:?)

„*Örüljetek igazak az Úrban.*” (Zsolt.92)¹⁸

Bár az igék más-más bibliai könyvből vannak, összeállítója törekedett arra, hogy ugyanazon szavak, hasonló szimbólumok szerepeljenek a kérdésben és a válaszban is pl.: Por és hamu – por... A teológiai ív felfelé mutat, vigasztaló és a hit általi boldogságra és biztonságra utal. Erre a felirat-csoportra speciálisan jellemző, hogy Monaki Miklós személyes imájából kiindulva általánosan szól, de mégis marad benne valami, ami az apára, a családfőre, a férfira vonatkozik. A könyörgés-rész szépen mutatja, hogy a végső és legfontosabb létkérdéseket az önmagával is vitában álló, szinte magában vívódó férfi fogalmazza meg. Nem kérés, vagy bizonytalanság ez, inkább a transzcendens és evilági lét paradoxon volta. Úgy érzi, hogy a Tökéletessel való személyes kapcsolat gátja az ember kikerülhetetlen bűnös volta:

¹⁸ CTN 115-119.

„távozzál el.” „De könyörülj” felszólítással a párbeszéd az ember részéről váltakozó hangulatot mutat. A feliratok olvasójának az lehet az érzése, hogy a belső vívódás és kételyek nem racionális válaszokban, megtalált igazságokban oldódnak fel, erről nem is olvasunk, hanem egyfajta beletörődés, elfogadás után hit általi bizonyosságra jut az imádkozó. Kimondja, amit eddig is tudott, de most már hittel; bizonyosságot tesz. Magának magyarázza meg a megoldást, hogy a bűnös volta nem szakítja el Istentől, hanem bűnbocsánatban lehet teljes a kapcsolat. A bűnbocsánatot pedig Isten valóban meg is cselekszi, hiszen Ő a világ feletti erő, és „senki nem olyan szent mint az Úr.” Így jut magában is bizonyosságra és már: „minden bizodalmam csak Tebenned vagyon” megállapítással fordul vissza. S utána nyugodt biztossággal mondja ki könyörgését. A könyörgésre pedig válasz érkezik, Isten „felel” és örömet hirdet. (Az ima tematikája is ugyanez.)

A következő Csitneki Anna Asszony, az anya csoportja. (Részlet.)

„Mert *kicsoda* olyan Isten, mint *te vagy*? *ki elveszed* az mi *álnokságinkat*...” (Mik.7)

FELELET: „*Én vagyok*, én vagyok, *ki eltörlöm a te álnokságidat*...” (Ézs.43)

„*Eltörlöm az te álnokságidat mint az felleget*...” (Ézs.44)

VALLÁSTÉTEL: „Uram ha az te törvényed nem lött volna az én vigasztalásom, *el-vesztem volna az én háborúságimban*.” (Zsolt. 119.?)

FELELET: „Egy kis búsultomban *elröjtöttem vala az én orcámat* te tőled, egy szempillantásig, de az én örökké való irgalmasságimban *könyörültem te rajtad*...” (Ézs.54)

KÖNYÖRGÉS: „Engedjed Uram, hogy *halljak örömet és vigasztalást*...” (Zsolt.51)

FELELET: „*Ne félj*, mert én *veled vagyok* meg ne rettenj... megerősítek, és megsegítek... támogatlak...” (Ézs.41)

„*Ne félj*, mert *megváltottalak tégedet*, az te *neveden neveztelek tégedet, enyém vagy te*.” (Ézs.43)

„Ha az ti bűneitek olyanok volnának mint az veres festék, *fehérek lesznek mint az hó*.” (Ézs.1)

KÖNYÖRGÉS: „Mutasd meg Uram, énnekem az én életemnek végét, és *adjad tudtomra az én napjaimnak számát*...” (Zsolt.39)

FELELET: „*A te napod nem megyen többé alá*; és az te holdad nem fogyatkozik el: Mert az Úr Isten te néked örökké való világosságod, és az te keserűségednek napjának vége szakad.” (Ézs.60)

VÍGASZTALÁS: „Tudom én, hogy az én megváltóm él, és engemet az utolsó napon az földből *feltámaszt*...” (Jób 19)¹⁹

Az asszony csoportja még inkább párbeszédesebb jellegű, többször tagolt, több benne a fordulat, mintha ő közvetlenül beszélgetne Istennel. A feliratok olvasójának az az érzése, hogy itt valóban beszélgetést olvas. Mintha a női lélek érzékenysége miatt jobban ráhangoltabb lenne a párbeszédre. Ez tűnhet a csoport sajátosságának, a közvetlenebb hangvétellel. A csoportot szintén nagy kérdés nyitja az imádság után, s a bűnbocsánat kérdése következik. Aztán vigasztalásról, örömről szóló ígék váltakoznak, végül pedig az örök élet reménységének kérdése zárja a párbeszédet. Az asszony kérdéseire is sok esetben szinte szószzerű válasz érkezik. Nagyon bensőséges, személyes hangvétellű a párbeszéd, ezt fo-

¹⁹ CTN 119-124.

kozza a régi fordítás, amely megismétli (kiteszi) a személyes névmásokat ott is, ahol a mai szóhasználatunkban nem szükséges: neveztelek – neveztelek téged, enyém vagy – enyém vagy te. Érdemes párhuzamot vonni azzal a tendenciával, hogy az újkori kiadványok között megjelennek a kifejezetten nőknek szánt könyvek, női imádságok, vagy témaként a nők erkölcsi tanítása, pl.: Pázmány: Házasságban élő asszonyok tanúsága.

A három Monaki-lánynak rövidebb feliratcsoportja van. Első a legidősebb lányuk, Anna. Imájában az Úr gondviselése, a helyes úton való járás témája van, s rövid feliratcsoportjában is az Isten megőrző, gondviselő szeretete jelenik meg (részlet):

„Őriz meg engemet, mint *szemed fényét*, oltalmaz meg engemet az te szárnyaidnak árnyéka alatt.” (Zsolt.17)

„Az ki téged bánt, az *én szemem fényét* bántja.” (Zak.2)²⁰

Az előbbi zsoltaírdézet, utóbbi Zakariás könyvéből származik. Az azonos szavakkal való válasz jól mutatja a díszítés összeállítójának precíz munkáját. Monaki Erzsébet, a középső lány csoportja a legrövidebb, csak az imáját és rá egy válaszigét tartalmaz. Az ima szövege, a 86. zsoltaírdézet, nem annyira bensőséges hangvételű, mint Monaki Anna imája, sokkal „nehezebb”, összetettebb könyörgés, témája sem olyan, mint amilyen egy kislány imája lenne. Az idézet végén a halál és szenvedésből való szabadulás gondolata van: „megszabadítottad az én lelkemet az koporsótól.” Rá a felelet: „Ezután nem sírsz, könnyörülvén könnyörülök rajtad, az te kiáltásodnak szavára, mihelyt hallok azt, megfelelek néked.” Ez arra utal, hogy Erzsébet gyermekkorában halálos betegségben szenvedett, állapota javult talán, de nem lehet biztos a teljes gyógyulás. A felelet is ezt sugallja, ugyan vigasztalás, mert nem sír már, de „kiáltásának szavát” feltételezhetjük, melyben azt ígéri az Úr, hogy megfelel, tehát felel neki, azaz vele lesz.

Az utolsó Monaki Zsuzsanna, akiről tudjuk, hogy újszülött kisbaba lehetett, mert a patrónus apa számára a templom fogadalmi templom, hogy két lánya után fia szülessen, tehát Zsuzsanna még egészen kicsi gyermek a templom felszentelésekor. Imája is ezt bizonyítja, nem bibliai, hanem szabadon költött szöveg:

„Uram Jézus Krisztus, én üdvözítő, ki az kisdedekben gyönyörködöl, irgalmaz én nekem, *nevelj és erősíts az igaz hitben.*”

„Lám azt mondtad: Az kicsiny és csecsszopó gyermekeknek szájuk által végeztet el az te dicséretedet Uram.” (Zsolt.8, Mt. 21)

Válasz: „Segítségül hívott engemet, meghallgatom őtet. Hosszú *napokkal bétöltöm őtet, és megmutatom őnéki az én üdvöztetésemet.*” (Zsolt.91)²¹

A díszítés tehát párbeszédes jellegével teológiai ívet rajzol meg. Mindig lentről felfelé, távolból közelre mutat, a kétely, félelem, nyomorúság után vigasztalás, bátorítás olvasható. A bűnbánatra a megbocsátás, a megváltás öröme a felelet, az aggodalomra a gondviseléssel válaszol az Úr. A párbeszéd mély emberi kérdéseket vetnek fel, melyek túlmutatnak a korszakra jellemző dogmatikai vitákon, túlmutatnak az akkori egyházban vitatott kérdéseken is, mert ezek a párbeszéd a mindenkori ember létkérdései, egyetemes problémák.

²⁰ CTN 125.

²¹ CTN 127.

A párbeszéd lélektani hatása biztos, hogy nagyon megragadó volt, mert mindig általános, az egyén számára ismert, lelki, belső érzésekből eredő igék nyitják a csoportokat, és ezekre válasz érkezik, az Isten egyes szám második személyben szólít meg és beszél. Nagyrészt ószövetségi igék olvashatók, mégis az igék összessége újszövetségi istenképre mutat. A válaszokból tükröződő istenkép a Gondviselő Mennyei Atya képe. A díszítés szerkesztőjének tehát lehet tudni az istenképét, az ember és Isten kapcsolatáról alkotott elképzelését. A válogatás által megformált „Isten-személy” jellemzői alapján talán meg lehetne találni az alkotót, ha olyan prédikátorról van szó, akinek maradtak fenn prédikációi, írásai olyan mennyiségben, amelyből már meg lehet rajzolni az író Isten-képét.

A párbeszédjelleg teológiai mondanivalója nagyon hangsúlyos a könyv szerkesztésében. A különböző betűtípusok használata, egyrészt a precíz munkát mutatja, másrészt a szerkesztés célját, hogy a feliratok ne csak felsorolás szinten kerüljenek közlésre, hanem jól átláthatók, használhatók legyenek. Az igehelyek dőlt betűvel való feltüntetése, a kisebb-nagyobb betűk használata a könyv tanító jellegét erősíti, és az önvizsgálat, az otthoni, egyéni kegyesség célját szolgálja. A templomban belül szintén elgondolkodtat, nemcsak díszít, hanem az olvasás által viszi közelebb a gyülekezet gondolatait az Istenhez. Nem elvont, vagy a közönség számára nehezen értelmezhető idézetek egyházatyáktól, hanem könnyen követhető, mély érzéseket fakasztó válogatott, ismertebb igékről van szó. Funkciója tehát a célja is. A hatásáról azért is feltételezhetjük, hogy erős és megragadó lehetett, mert emberi érzéseket megfogalmazó igékkel indul a feliratcsoport (félelem, nyomorúság, bűntudat, bánat, kétség), tehát az egyén belső gondolatait fogalmazza meg, és erre felel az Isten a Biblián keresztül. Ennek hatása – mivel az egyén belső, személyes gondolataira épít – erős, intenzív és nemcsak tanító jellege van, hanem önvizsgálatra és elmélyülésre hív.

Így a templom átlényegül, és bizonyos értelemben a könyvhöz válik hasonlóvá. A templom maga lesz könyvvé, Bibliává a benne lévő nagyszámú felirat által, a könyv pedig funkcióját tekintve lesz egy istentiszteleti alkalom az olvasás által, tehát a könyv válik templommá. Bekecs kapcsán Békési Sándor hívja fel erre a kettősségre a figyelmet. A templom mint könyv, és a könyv mint templom gondolatát így fogalmazza meg: „Az ige tekintélyénél fogva a bibliai textus jelentősége megnő, s ezzel együtt megjelenik a templom falain, miközben a templomi ábrázoló művészet a humanista kódexek alapján a szöveget hordozó könyv lapjain talál igazán otthonra.”²²

Az elrendezésből a humanizmus és reneszánsz hatása mutatható ki. A középkorban a képek tanították a híveket a „Biblia pauperum”, azaz a szegények bibliájaként, a reformáció egyházaiban viszont az írott ige válik hangsúlyossá. A protestánsok másképp értelmezik a második parancsolatot, így a figurális ábrázolás kikerül a templomból, és a falaknak a Szentírásból vett idézetek lesznek díszítői. Ezt erősíti a reneszánsz ókorba visszanyúló iránya, „ad fontes”, vissza a forrásokhoz, vissza az eredetihez, a szöveghez. A tudományosságban ez az eredeti héber és görög szövegek vizsgálatát és az azok alapján készített anyanyelvű bibliakiadásokat jelenti, a vizsgált templomdíszítésben pedig már a magyar nyelvű írott ige díszítő, evangéliumot hirdető, tanító felhasználását látjuk. Másik reneszánsz vo-

²² Békési Sándor: Ikonográfia és a református hitvallás. = Ikonográfia ökumenikus megközelítésben. Szerk. Xeravits Géza. 2005. 96.

nása ennek a jelenségnek, hogy nagyon hangsúlyos az egyén. Egyrészt a családtagok személyes imái utalnak erre, melyek a díszítésben központi helyet foglalnak el. Másrészt a feliratok tartalmából mutatható ki, hiszen ott a hívő egyén Istennel való beszélgetése olvasható. Kivételes jelenség, mert míg a humanizmus hatására valóban az egyén és annak döntései kerülnek előtérbe, addig a keresztény gyülekezetekben a közösség hangsúlyos. A közösség bűne, nehézségei, a hit kollektív oldala van előtérben a korszak teológiájában, Isten büntetése és áldása a közösséget érinti.

A bekecsi református templomot gazdag díszítése tette különlegessé. Egy speciális egyházművészeti jelenség volt megfigyelhető a 12 évig fennálló falusi templom falain. A második parancsolat értelmében kikerült figurális ábrázolás helyére a legtöbb református templomba fehérre meszelt falak, virágos díszítés, vagy az Erdélyre jellemző kazettás mennyezet ábrái és feliratai kerültek. Nem pótolták és nem is akarták pótolni a bibliai történetek képeit, vagy az Istent ábrázoló művészeti alkotásokat. Bekecs sem tér el a korszak református szellemiségétől, vagyis a parancsolat ilyen jellegű értelmezésétől, mégis tudja „ábrázolni” Istent a maga kinyilatkoztatásában és rejtőzködésében. A bekecsi ígés válogatás biblikus elvek szerint, tehát Istent cselekedeteinek, velünk való kapcsolatának fényében mutatja be. A szöveg is tud adni egyfajta képiességet, a betűk megfestése azonban meggátolja, hogy a hívők istenképe statikussá váljon, mindig figyelmeztet az Ige központi szerepére. Az olvasónak pedig szabadságot és feladatot ad, hogy a feliratokat, a párbeszédekben leírt örömet és vívódást életszakaszai és tapasztalatai alapján újra és újra értelmezze és megértse.

BENKE GYÖRGY

Teológia és irodalom

Ez az előadás is csatlakozik azokhoz az előadásokhoz, melyek a Bibliát különböző szempontok szerint világítják meg.¹ Bár formálisan az előadás címében nincs benne a Biblia szó, de tartalmilag benne van, hisz a teológiának alapja, forrása a Biblia, Istennek önmagáról szóló kijelentése. A Biblia nélkül nincs teológia, vagy ha van – mert a teológia-történetben ilyen is előfordult, és nemcsak a múltban, hanem a jelenben is, amikor a Bibliát úgy tekintették, mint az emberi szellem egyik megnyilatkozását a többi mellett –, akkor az nem teológia, hanem filozófia, idealista filozófia.

A Biblia ugyanakkor – irodalomtörténeti szempontból – emberi alkotás. Amikor Istennek szava bármilyen különleges, csodás, minden emberi értelmet és kifejezési módot meghaladó formában elérkezik az emberhez, és azt az ember leírja, az irodalomká válik. Az, mint bármely más irodalmi alkotás, az irodalomkritika laboratóriumában vizsgálható. Nemcsak fel lehet, de fel is kell tenni ilyen kérdéseket éppen a kijelentés jobb megértése érdekében, hogy miért, mikor és kik írták az egyes bibliai könyveket, milyen történeti korban működtek a próféták, milyen elvek szerint történt a bibliai könyvek elrendezése, hogyan állott elő a négy evangélium, mikor és hol írta leveleit Pál apostol, stb. Viszont – írja Domján János A „Könyvek könyve” című bibliaismertetőjében – „a legragyogóbb tudomány és elmélet is csak fű és a mezőnek virága; ami mindörökké megmarad, az az Istennek beszéde”.²

Ravasz László 1936-ban elhangzott *Szó, ige, irodalom* című előadásának bevezetését idézem: „A magyar nyelvnek egyik lefordíthatatlan gazdagsága, hogy különböztet szó és ige között. Minden ige szó, de nem minden szó ige. Elvont fejtegetés helyett legjobban meg tudom mutatni a kettő közötti különbséget a búzaszem példáján. Kalász csak búzaszemből lesz, de nem minden búzaszemből lesz kalász. Vannak csírátlan búzaszemek, amelyekből a világ legdúsabb televénye és legáldottabb májusa sem tud kalászt növelni, mert hiányzik belőlük az istenadta titokzatos erő: az élet teremő csírája. Ige az a szó, amelynek zengő testében teremő gondolat rejtőzik. Hangból font gyékénykosár, amelyben születendő hősköltemények gyermek-Mózes szenderég.”³ Czegléd Sándor (id.) a múlt század első felének legbiblikusabb teológus-lelkipásztorja az általa szerkesztett Sylvester bibliai kézikönyve sorozatban az Újszövetség ismertetésének ezt a címet adta: *Az újszövetségi szent irodalom*. Irodalom, de szent irodalom. Mit jelent ez? Azt, hogy nem emberi produktum. Az embernek, mint Isten kijelentése leírójának csak másodlagos szerepe van.

¹ Előadásként elhangzott a Doktorok Kollégiuma irodalmi és nyelvi szekciójában Sárospatakon, 2008 augusztusában.

² Domján János: *Könyvek Könyve*. Tractatus Kiadó, Bp., 1943. 4.

³ Ravasz László: *Legyen világosság*. Franklin Társulat, Bp. 1938. III. k. 63.

Mint az íródeáknak. A fontos nem az, aki leírta, hanem az, aki diktálta, vagy használjuk ezt a szót, mivel legtöbb esetben nem verbális diktálásról van szó: aki ihlette. A kijelentés, az Ige – a teológiai irodalomban legtöbbször nagybetűvel írják ezt a szót – előbb volt, mint az írás, annak leírása. Vagyis a teológia előbb volt, mint az irodalom, még mint a szent irodalom is. Ez azt is jelenti, hogy az irodalomkritika csak a leírt szöveggel tud foglalkozni, annak ihletését sem nyelvészeti, sem szövegtörténeti, sem kor- vagy szellemtörténeti vizsgálódás nem tudja maradéktalanul feltárni vagy megmagyarázni. Mert Isten kijelentése, melynek a teológia, mint tudomány csak szolgálója (szolgálólánya, követve a latin kifejezést), nem pszichikus, hanem pneumatikus valóság. Ez azt is jelenti, hogy az Szentírás értelmezése nem az ember irodalmi műveltségének, szubjektív elképzelésének vagy valamilyen érzelmi, misztikus élményének eredménye, hanem a Szentléleknek tudását, szubjektumát, érzésvilágát is igénybe vevő munkája eredménye. Ugyanaz a Szentlélek, aki munkálkodott a szent írókban, prófétákban és apostolokban, munkálkodik ma is a Szentírást értelmező emberben.⁴ Ez az a többlet a hívő ember számára, amely által a Bibliát többnek látja, mint irodalmi alkotást, és annak értelmezéséhez vagy megértéséhez nem tartja elegendőnek az irodalomkritika eszközeit. A német származású amerikai teológus, Paul Tillich szerint a teológiának alapja az, hogy a Szentírást Isten kijelentésének fogadom el. És ez az egyetlen hit-kérdés a teológiában. A többi már erre logikusan épül.

Kálvin is, és a 20. század nagy református teológusa, Barth Károly is sokat foglalkozott az Isten ígéje megértésének lehetőségével. Az pedig Isten ajándéka rajtunk és bennünk. Minden képességünk és tudományos apparátusunk nem biztosítéka az ige megértésének, hanem csak eszköze. A megértést a Szentlélek adja, Ő tanít meg annak a helyes magyarázatára. A donum interpretationis lelki adomány, charizma. L. Floor Kálvin hermeneutikájáról szóló tanulmányában írja: *„Napjainkban, amikor a Szentlélek elűzetett abból a helyiségből, ahol az exegéta dolgozik, és ahol a nyelvek, a szónak túlértékelését és a módszerek fontosságának túlhangsúlyozását találjuk, fontossá vált, hogy újra legyünk Kálvin követői, igen, újra irányt vegyünk a hermeneutikában a Szentlélek személye és munkája felé... Az, aki a Szentírás íróiban munkálkodott, jelen kíván lenni annak exegétáiban is. A Szentlélek maga a páratlan exegéta.”*⁵

II.

Magyar irodalmunk első félezer évében szoros kapcsolatban volt a keresztyénséggel, az egyházzal, azaz a teológiával. A középkori egyház nyelve - ez azt is jelentette, hogy a kultúra, az irodalom nyelve - latin volt, és az maradt még a reformáció után is, sok esetben a protestáns egyházakban is. (Patakon azért működhetett vendégprofesszorként Comenius minden nehézség nélkül, mert a tanítás és tanulás nyelve latin volt a 17. században, de még a 18. században is.) Becses kincsünk ebből a korszakból megmaradt, előkerült magyar nyelvünk emlékei és dokumentumai. Ezek mind egyházi témájú szövegek: a halotti beszéd vagy az Ómagyar Mária-siralom. *„A nyelvmemlékek nagy része nem ad voltaképpen irodalomtörténeti anyagot”* – írja Szerb Antal.⁶ – *A XV. század végéig nyelvmemlékeink egymás-*

⁴ Tavaszy Sándor: A teológia a tudományos életben. In: És lőn világosság. Bp., 1941. 264.

⁵ Idézi Békési A.: Kálvin hermeneutikája. = Teológiai Szemle, 1985/1.

⁶ Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp., 1934. hatodik kiad. 64.

sal össze nem függő, irodalmon kívüli célokat szolgáló, teljesen esetleges szövegdarabkák. Magyar nyelvű irodalom csak a XV. század derekán veszi kezdetét."

A magyar irodalom megteremtésében az előreformációnak és a reformációnak volt meghatározó szerepe. A bibliafordítás és a prédikációirodalom adta a magyar nyelven megjelent könyvek zömét a 16. században. Lehetséges, Czegle Imre szerint bizonyosra vehető, hogy a Moldvából Magyarországra menekült husziták a teljes Bibliát lefordították, de a Bécsi (1450), Münchener (1466) és Apór kódex (1500) csak egyes könyveket és könyvrészleteket őrzött meg fordításukból, az Újszövetségből pedig csak az evangéliumokat. Czegle Imre így értékeli a huszita bibliafordítást: *„A huszita Biblia a Vulgátát fordítja szóról szóra, gyakran még a latin mondat szórendjét is követi. A fordítás nyelve nehézkes, darabos, döcögős. Egy igen lényeges dologban azonban következetesek a fordítók, arra töreksenek ugyanis, hogy a szöveg helyes és igaz értelmét adják vissza. E törekvésükben attól sem riadnak vissza, hogy új szavakat gyártsanak. A szakemberek szerint munkájuk következetesen egységes, s korábbi fordítást nem használhattak fel.”*⁷

Csodálatosan gazdag és termékeny volt a 16. század, a reformáció százada Magyarországon a bibliafordítások terén. Luther bibliafordításával megteremtette a német irodalmi nyelvet. Magyarországon sokan küszködtek ennek megteremtésén. Komjáthy Benedekről, az első magyar nyelven megjelent könyvnek, a Biblia egy részének fordítójáról (*Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen. Krakkó. 1533*) írja Czegle Imre: *„A fogalmazással küszködik – és idézi őt: az szent Pál leveleit magyarul fordítottam, melynek magyarságára sok szent magyarázó doktorokat olvastam s amelynek értelme és magyarázása énnekem jobbnak, igazabbnak s alkalmasabbnak a szent Pál írásához tetszett, azt írtam s követtem, némely igéket pedig kétszer is írtam, avagy háromszor is, meg többször is írtam, nagyobb és nyilvánban való értelemnek okáért...’ Fordítása minden igyekezete ellenére nehézkes, bőbeszédű és terjengős.”*⁸

Károli Gáspárig sokan kivették részüket abban, hogy magyarul szólaljon meg Isten igéje. Ezek közül most csupán Pesti Mizsér Gábort említem, aki a négy evangéliumot fordította le és adta ki Bécsben, 1536-ban. Előszavában hivatkozik mesterére, Erasmusra, aki hangsúlyozta a Biblia nemzeti nyelvre való fordítását. *„...miután arról beszél, hogy a Szentlélek kitöltése után az apostolok, evangélisták és tanítványok hallgatóik született anyanyelvén beszéltek, így folytatja: ’ne csodálkozz keresztyén magyar olvasó, ha e legújabb napokban a te megváltó Jézus Krisztusod magyarul (lingua et sermone tua nativo) szólal meg.’”*⁹

A 16. században a legjelentősebb magyar könyv kétségtelenül Károli Gáspár-féle teljes Biblia volt. Szerb Antal rövid értékelése álljon itt erről: *„Végre a század végére elkészült a teljes magyar biblia, Károlyi Gáspár legmaradandóbb alkotása. Nyelvének komoly, nehéz méltóságát mindenki ismeri, a régi magyar nyelv Károlyi bibliája által vált a nemzeti műveltség konstans, termékeny és eleven részévé.”*¹⁰ Valóban a magyar írók, költők jeleseinak mestere lett a Biblia, a Károlyi Biblia. *„Ki adta a magyar nemzet erejét?”* – kérdezi Nemeskürty István. És így adja meg a választ: *„Berszenyi, Kölcsey, Petőfi, Arany. A Biblia nyelvezete meghatározó volt trásaikban.”*

⁷ Czegle Imre: A magyar bibliafordítás útja Károlyi Gáspárig. In *Studia et Acta* 3. Bp., 1973. 505.

⁸ Uo. 507.

⁹ Uo. 508.

¹⁰ Szerb Antal i. m. 93.

A bibliafordítással együtt a prédikálás jelentős eszköze volt a hit megújításának, a reformációnak. Újra Szerb Antalt idézem: „...az új hit lassanként száműzte a latin nyelvű szertartásokat, és központi helyzetbe került az igehirdetés, a prédikáció. A prédikációnak pedig magyarul kellett lefolynia, hogy a hívek megérthessék. 'Miként a prédikátorokat', írja Melius prédikáció-gyűjteményének az előszavában, 'azt kívánja Isten, hogy valaminemű nyelven a Juhok vadnak, azon nyelven prédikáljanak a híveknek és ne bolondoskodjanak az idegen, értelem nélkül való szóval'. A prédikáció valószínűleg már a középkorban is magyar nyelven történt, de csak most válik a prédikáció irodalmi, nyomtatott formájában rögzített műfajjává, irodalmunk egyik legfontosabb ágává.”¹¹

Sylvester János bibliafordításának mellékterméke a versben megírt előszava vagy ajánlása. Szerb Antal írja: „A tudós humanista ezekben az előszavakban úgyszólván minden előzmény nélkül magyarra ültette át a klasszikus népek időmértékes verselését, melyért később a XVIII., század végén oly keserves küzdelmet folytattak...A tökéletes verselés, a vers puha hömpölygése a megszabott forma partjai közt éreztetik az emberrel, hogy Sylvester szellemi közérzetében valami nagy kezdet volt megindulóban, valami magyar nyelvű humanizmus, nyelvi kultúra, művészet és tudomány szintézise Európával.”¹² Az ő magyarul megszólaló distichonokban írt verse volt a legjelentősebb. De több olyan prédikátorról is tudunk a 16. századból, akik versben írták meg biblia-magyarázatukat, és munkájukban a prédikáció és költészet együtt jelent meg. Ilyen volt Decsi Gáspár tolnai lelkész, majd a felsőbaranyai egyházmegye esperese. Versbe szedte Dávid király esetét Uriás feleségével. Így foglalja össze annak a lelkipásztorokra vonatkozó tanítását:

*Kik tanító pásztorok, Isten papjai vagytok,
Immár néktek is szólok, ha messze nem volnátok.
Náthán prófétának példáját meglássátok, azt jól megforgassátok,
Bűnök megfédésében bátorsággal tükrül elöttetek tartásátok.*

Ismeretes ebből az időből Tolnai Bálint verses bibliakommentárja. Munkájának címe: *ASZENT IANOS Latasanac 12. reszeből valo enek, mely... az kereztienek nec nagy vigasztalasokra es hasznokra, Valentinus Tholnai által, Magyar rythmusokra szereztetett. Anno D.M.L.XXIX.* A több mint egy órás verses prédikációnak elejéről és végéről idézek néhány sort:

*Viaskodic az Vr Iesus az ü hiueiert,
Mert az testben fel öltözöt ü iduessegükert,
Azert meg-is szabadittia ü diczsössegeert.*

*Az szent Ianos ezt meg írta az ü latasaban,
Tizenkettődíc reszeben szep tanitasaban,
Vigasztallia mi szíuünket haborusagaban.*

*Leszen azert most beszedem Ianos latasarol,
Röüideden latasanak magiarazattiaról,
Minden ember meg halgassa szomat ez dologról.*

A befejező része így hangzik:

¹¹ Szerb Antal i. m. 92.

¹² Uo.

*Sok inseg közt az víz közbe ezt zörzek versekben
Hogy az hiuek epülneken az Iesus hitiben,
Io tetet is emlögetnek halaado ziuben.*

*Mas fel ezör hetuen kilencz eztendő foroguan, 1579.
Valtsagunkra az Christusnak zületese vtan.
Kiböl Isten mind öröcke diczertessek nyluan.*¹³

Szerb Antal írja: „...reformáció és könyvnyomtatás mindenütt a legszorosabban összeforrtak egymással.”¹⁴ A bibliafordítók és a magyar nyelvű könyvek kiadói – akik nagyjából a reformátorok voltak a 16. században, hisz a könyvnyomdák alig egy-két kivétellel a reformáció szolgálatában álltak –, szembesültek azzal az úttörő és alapozó munkával az irodalom terén, hogy az eddigi latin helyett magyarul kell írniuk, könyvet nyomtatniuk. Hogyan, milyen szabályok szerint, milyen eljárással, milyen betűkkel jelölve az egyes hangzókat? (A c helyett a cz, a cs helyett a ts még a 19. században is használatosak voltak.) Nádasdy Tamás protestáns főúr a Sárvár melletti Újszigeten állíttatott fel nyomdát. Ebben 1539-ben Sylvester János megjelentette *Grammatica Hungaro-latina* c. nyelvtankönyvét. Már dolgozott az Újszövetség magyarra fordításán, mely 1541-ben ugyanott megjelent, szükségét érezte, hogy másoknak is segítsen nyelvtanával, akik magyarul akarnak írni. A zsoltárfordító és bibliaiadó s -jobbító Szenczi Molnár Albert is kiadta munkálkodása melléktermékeként a *Dictionarium latino-hungaricum*-ját (Nürnberg, 1604). Ő írta az első rendszeres magyar nyelvtant – latinul! (1610).

Tótfalusi Kis Miklós nyomdász művészi munkája gyümölcse korának legjobb magyar könyve, az Aranyas Biblia (Amsterdam, 1685). Ismerve a hazai (és erdélyi) állapotokat, és megismerve a szerencsésebb nyugati országokét, Szenczi Molnár Albert nyomdokaiban járva igyekezett az ott szerzett tudással a hazai kulturális szintet emelni. 1686-ban Amszterdamban megjelentette Szenczi Molnár Albert zsoltárait (Szenczi Molnár Albert Szent Dávid királynak és Prófétának Százötven Soltári, melynek most kisded formában kinyomtatattak M. Tótfalusi Kis Miklós által Amstelodamban 1687. esztendőben). Ennek előljáró beszédében ezt írja: „...Igyekezzed, inkább annál mint eddig szoktad, a könyvekhez, az íráshoz való értéssel magadat ékesíteni. Bizony nem semmi ékessége, nemessége, világa és bódogsága ez a nemzetnek, s akármelly magános személynek is; amint ezzel ellenben az írás-tudatlanság mostka, parasztsága, setétsége, fél-szege és nyavalyája... Ha valaki többre nem mehet, bár csak a maga születési nyelvén tudja olvasni az írásokat, csak ezzel is nagy sok jókra segítheti magát. Ezt követik más keresztyén nemzetségek: melyek között akik bujdosunk, látván ezeknek ezeránt való nagy bódogságukat, nem győzzük eléggé az ő állapotjukat magasztalással tsudálni; s a miénket szánakozással ségyenleni. Itt keresve kellene keresned, míg találnál olyan személyt, aki olvasni nem tudna; még pedig amint a férfiak, úgy az asszonyi-állatok között. Abonnet léssen az, hogy a Tudós Emberek által sok szép könyvek bocsáttatván világra, kiváltkép azt ő magok nyelveken, és a nép is a könyveknek szeretője s betsülője lévén, azoknak olvasása által ugyan elárad köztük a tudomány, amely vagyon az Isten beszéde és a vallás körül. Miért nem lehetne, ha nem szinte így, legalább jobban és nagyobb mértékben annál, mint most vagyon közöttünk?”

¹³ Studia et Acta Ecclesiae. Bp., 1973. 581. és 685., ill. 707.

¹⁴ Szerb Antal i. m. 88.

Beöthy Zsolt szavaival foglalom össze azt, hogy mit jelentett az Isten ígééhez fordult reformátorok munkássága a magyar közművelődés, közelebbről az irodalom terén. „*A protestáns térítés – azaz a reformáció – a keresztyénség behozatala óta az első nagy művelődési áramlat, mely az egész nemzetet áthatja. Az új hit hirdetői százanként állanak elő egy minél mélyebbre ható s minél nemzetibb kultúra apostolai gyanánt. Prédikálnak, vitatkoznak és zsoltárokat énekelnek a templomokban és szabad ég alatt, vándorbotjukkal bejárva az országot; iskolákat alapítanak az ábécésektől az akadémiáig, köztük a máig virágzó sárospatakit, debrecenit és pápait; bámulatos irodalmi munkásságot fejtenek ki, s irataik közzétételére nagyszámú könyvnyomtató műhelyt rendeznek be és vezetnek, s a vásárokon maguk árulják sátrukban könyveiket; színpadokat állítanak s ellenfeleiket drámai játékokkal csúfolják meg. Az ő buzgalmuknak és tudásuknak köszönjük az első magyar nyelvtant, az első szótárakat, az első klasszikai fordításokat, s klasszikai módú verseléseinek sikerültebb magyar kísérleteit, az első magyar történeti munkát. A nemzeti műveltség alapítója, hogy a nemzet nyelvén szóljon, általuk valósul meg egész teljességében és kiterjedésében*”.¹⁵

III.

Témánkkal abból a szempontból is foglalkozunk, hogy mennyire és hogyan volt egymás mellett a teológia és irodalom, hogyan vettek részt a papok, lelkipásztorok az irodalom művelésében, mennyire hatott kölcsönösen egymásra papi-lelkipásztori tevékenységükben, elsősorban a prédikálásukban a szépirodalmi – költői vagy prózaírói – foglalkozásuk.

Hosszú lenne az a névsor, ha fel akarnánk sorolni azokat az egyházi embereket, akik az irodalomban is nevet szereztek Janus Pannoniustól kezdve Tompa Mihályon át Horváth Lórándig és Ötvös Lászlóig. Most arra kívánom a figyelmet felhívni, hogy voltak olyan lelkipásztorok, akik lelkipásztori tevékenységük mellett, szinte attól függetlenül, irodalommal is foglalkoztak, írók vagy költők voltak, és voltak olyanok is, akiknek írói és igehirdetői tevékenységükben ugyanaz az elhivatottság és ihlet mutatkozott meg.

A 19. és 20. század fordulóján ismerős és gyakori volt az a lelkipásztortípus, aki nagyszerű társasági ember volt, élvezetesen tudott társalogni, híres volt adomáiról, lekötötte a figyelmet sokoldalú tájékozottsága, de ha felment a szószékre és prédikált, prédikációi szürkéék, sablonosak, sőt unalmasak voltak. (Magam is ismerem ilyeneket; ezek közé tartozott szülőfalum szomszédjában élt és szolgált Szendrey Laci bácsi. Jó tollú ember volt, élvezetes novellái, jó versei, humorral teli karcolatai jelentek meg. De mindez nem tükröződött igehirdetéseiben. Ő is, mint sok kortársa, általában mások igehirdetéseit használta. És prédikálása nem kötötte le úgy a figyelmet, mint írásai.) És ismerünk olyan író-költő lelkipásztorokat, akik írásaikban éppúgy mint igehirdetéseikben ugyanolyan lelkiességgel és buzgósággal képviselték a rájuk bízott ügyet, és igyekeztek olvasóikra vagy hallgatóikra hatni.

Saját házunk tájáról két lelkipásztort emelek ki, állítok egymás mellé – még ha irodalmi mértékkel mérve klassziskülönbség is van köztük –, hogy illusztráljam ezt. Tompa Mihály az egyik a 19. századból, és Bódás János a másik a 20.-ból.

Tompa Mihálynak, a hanvai papnak nemcsak verseskötetei jelentek meg, de prédikációs kötetei is. Nekem is van ilyen, amit még apai nagyapámtól, a hernádszentandrásai lel-

¹⁵ Beöthy Zsolt: A magyar irodalom kis tükre. Athenaeum, 3. bővített kiadás, Bp., é. n.

kipásztortól örökölttem. Nemcsak ő, sokan mások használták prédikációs köteteit. Tehát mi is összevethetjük költészetét és igehirdetését. Költészetében kiemelkedő volt irogató-költőgető lelkészársai közül, és felemelkedett a 19. század legnagyobbjaihoz. Igihirdetésében azonban egy volt a többi között, akik nemcsak leírták igehirdetéseiket, de ki is adták azokat. Az irodalom mértékével mérve költészetével olyat alkotott, mely mindig is érték lesz, amíg lesznek, akik magyarul éreznek és beszélnek. A teológia mércéjével mérve azonban igehirdetési nagyon is korához kötöttek voltak, és régen túlhaladott rajtuk az idő. Verseit ma is szavalják, és lelkesítenek azok, igehirdetéseit már régen elő se veszik, vagy ha elővonnák, bizony nem kötnék le a mai igehallgatók figyelmét.

Ravasz László Homiletikájában¹⁶ foglalkozik Tompa igehirdetésével. Idézem kritikáját: „A természetkultusból származó prédikációk között legköltőibbek, de teológiailag annál kevésbé mélyek a Tompa Mihály beszédei. Ahhoz az iskolához tartozik, amely – Szász Károly szerint – ezt mondja: Isten a teremtető és gondviselő, édes Atyánk nekiünk a kereszt véres szentsége nélkül is, s minden lehet, melyet keblünk vesz, minden porszem, melyet lábunk tapod, minden fűszál, mely a hullámzó mezőn susog, hirdeti, hogy ő Atya. Tompa költészete különben is elsősorban természet-szemléleteken át tükröződő lyra; igehirdetése sem egyéb, mint az ő rousseaui természetszemléletének zsoltáros mázzal való bevonása és meglehetősen száraz prózában való elmondása. Mihelyt természetről van szó, költő, csodahívó, szárnyaló, spiritualista, mihelyt vallásos kijelentésekre, üdvényekre kerül a sor, lapos, racionalista. Eljut Ravasz ehhez a kritikához: Tompa nem volt teológus, „nem pillanthatott bele Isten üdvországának titokzatos mélységeibe”. A költőpapnak olyan típusa volt, „amelyik típusban a papság csupán annyi, hogy megrontsa a költőt, de a költőiség még nem olyan nagy, hogy megjavítsa a papot.”¹⁷

Két igehirdetését hozom erre példának. Egy nyári igehirdetésének a textusa Mt 7,8-ból kiemelt részmondattal: „aki keres, talál”. Az igehirdetés címe: *Mit találunk a természetben*. És a diszpozíció: 1. Találunk gyönyörűséget; 2. gyógyulást és 3. oktatást. És egy másik prédikáció „késő ősszel”. (Ezzel a lábjegyzettel: „Kellő változtatással szüreti szent vacsorakor is elmondható”). A prédikáció címe: *Elmondhatjuk-e a szent lecke szavaival: elvégeztetett minden?* A textus pedig Jézusnak a kereszten mondott szava: *Elvégeztetett minden*. (Jn19,30). Idézem a bevezetést is, hogy lássuk annak költői formáját: „Sárgultan hullongnak a fák levelei, s utolsó virágában a halvány őszi kikircsben minden ékességét elveszté immár a föld; a szépségtől és áldástól egyaránt meddő határok, a késő ősz szomorú képe nyilván mondják: hogy a természet ez évi munkásságában, s a mi foglalkozásainkban is elvégeztetett minden. Az igehirdetés két pontja pedig ez: A) *Külső állapotunkra nem!* És B) *Lelki életünkre nézve hasonlóképp nem mondhatjuk el a szent lecke szavait: elvégeztetett minden.*

Ravasz László Szász Károlyra emlékező beszédében visszaütal Tompára, és ezt mondja: „Tompa költő volt és pap; ez a két tevékenysége élesen elvált egymástól, mint a Janus két arca. Szász Károlyban a pap és költő összeolvadt, mint a bor a fűszer zamatával.”¹⁸ Tompa mellé azonban most nem Szász Károlyt, hanem Bódás Jánost tesszük, mint akiben a líterátor és prédikátor, a költő és igehirdető összeolvadt „mint a bor a fűszer zamatával”.

¹⁶ Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915. 233 k.

¹⁷ Uo. 234.

¹⁸ Ravasz László: Alfa és Ómega. II. Franklin Társulat, Bp., é. n. 90.

Bódás Jánosnak, a volt székesfehérvári igehirdetőnek verseskötetei megtalálhatók nemcsak a lelkészi hivatalokban, hanem a gyülekezeti tagoknál is. Arról nem tudok, hogy igehirdetés kötete megjelent volna, de azt tudom, hogy evangéliumi igehirdető, evangélizátor-igehirdető volt. És verseiben is ugyanez a lelkeség, ugyanez a missziói elkötelezettség található meg. Két versével illusztrálom ezt. Az egyik az 1963-ban, a Magvető Kiadónál megjelent címado verse: *Mai prédikátor*. Ennek első versét idézem:

*Nem titkolom el, vagyok olyan bátor:
Nemcsak költő vagyok, de prédikátor.
S nem szégyenlem hitem, se hivatásom,
nagy elődök példája a lámpásom,
hitvallóké, kik – hiszem – ha ma élnének,
a jövő népe közt menetelnének.*

A másik versének címe: *Dal és Ige*.¹⁹

*Kik nem tudják: a költő is pap. –
magukban tán latornak hívnak,
hogy profán dalokkal virágozom,
s „elámulom” szent hivatásom.
Fanyar szájjal, oktatta szólnak:
az az én dolgom, hogy „papoljak”,
kegyeset mondjak „kegyeseknek”,
hogy legyenek még kegyesebbek;
fáklya legyenek, mely rávilágít:
csupa bűn ez az új világ itt;
vagy minden hívást lerázva
zárkózzam mintegy csigaházba.*

*Ám én dalolok s prédikálok,
próféták, zsoldáros királyok:
nagy elődök példája lángol.
Lobogj hát, Dal s Ige, a számból!
Ne riasszanak vissza álnok,
farizeus botránkozások.
Azért van sarkantyú, hogy pengjen,
s égi hang – hogy rajtam kizengjen.
S ha számon kéri, aki adta,
ne becsméreljen: Te mihaszna!*

Nem szóltam arról, ami legalapvetőbb a teológia és irodalom kapcsolatában, hogy a Bibliában megtalálhatók, és magas fokon megtalálhatók az irodalmi kifejezési formák: a költészet, a bölcsélet, a tanítás, az elbeszélés, az aforizmak. Hiszem, hogy ez az előadás is megtermékenyíti gondolkodásunkat, beszélgetésünket.

¹⁹ Bódás János: Mennyei szőlősgazda. Magvető Kiadó, Bp., 1972. 151.

KARL W. SCHWARZ

Josef Bohatec, az osztrák Kálvin-kutató^{*}

Most, midőn a Bécsi Egyetem Evangélikus-Református Teológiai Kara Kálvin János születésének 500. évfordulója alkalmából konferenciát szervez, tudományos kötelességünk, hogy egy olyan Kálvin-kutatóról is megemlékezzünk, aki közülünk származik, és aki évtizedeken keresztül gazdagította jelentős munkáival a nemzetközi Kálvin-kutatást. Nem más ő, mint *Josef Bohatec* (1876–1954).

Emléke nem merült feledésbe,¹ elsősorban a bécsi teológiai fakultás² és a bécsi református gyülekezet történetével³ összefüggésben, de említést tesz róla a tudománytörténet számos meghatározó munkája és több ismert teológia lexikon⁴ is. Bár az *Emdeni adalékok a református protestantizmushoz* című könyvsorozat vonatkozó kötetében még nem szerepel, de a 2009-es esztendő Kálvin-irodalmából ki fog derülni, emléke mennyire eleven.

A következő sorokat is azért fogalmaztam meg, hogy Kálvin-konferenciánk keretein belül a témának ez az osztrák vonatkozása még véletlenül se szoruljon háttérbe.

Először is említsük meg azt, hogy a Kálvin-értelmező Bohatec csillaga nem Bécsben kezdett felfelé ívelni, hanem egy évszázaddal ezelőtt még a Rajna-vidéken, ahol abban az időben az Elberfeldi Református Lelkészképző Intézet felügyelőjeként dolgozott. Itt a helyi református gyülekezet által a genfi reformátor születésének 400 éves jubileumára kiadott ünnepi kötetet ő állította össze. Ebben a kötetben egy részletes tanulmányt szentelt Kálvin gondviselésének,⁵ melyet főként az 1905-ös bécsi licenciátusi értekezésére épí-

^{*} Szeretettel ajánlom ezt az írást barátomnak, Dr. DrPhil. Csohány János professzornak 75. születésnapja alkalmából. Írásom alapjául az az előadás szolgál, melyet 2009. június 16-án tartottam Bécsben, a Kálvin-konferencia megnyitásakor.

¹ *Johannes Dantine*: Josef Bohatec. Calvinforscher und Lehrer der Kirche. = *Kurt Lüthi/Max J. Suda* (szerk.): Die Schüler Calvins in der Diaspora [3. Kongress für Calvinforschung in Mittel- und Ost-Europa], Wien 1989, 127–151. Utánközlés: *Karl Schwarz/Falk Wagner* (szerk.): Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996, Wien 1997, 469–485. *Ulrich H. J. Körner*: Calvinismus und Moderne. Der Neocalvinismus und seine Vertreter auf dem Lehrstuhl für Reformierte Theologie in Wien = *Schwarz/Wagner* (szerk.): Zeitenwechsel und Beständigkeit, 427–451, 432 f., 444–447. Javított utánközlés: *Ulrich H. J. Körner*: Reformiert und ökumenisch. Brennpunkte reformierter Theologie in Geschichte und Gegenwart, Innsbruck-Wien 1998, 36–60. *Jan Milij Lochman*: Wahrheitssuche und Toleranz. Lebenserinnerungen eines ökumenischen Grenzgängers, Zürich 2002, 194.

² *Karl W. Schwarz*: Zur Kirchenrechtslehre an der Evangelisch-Theologischen Fakultät bzw Lehranstalt in Wien. Wissenschaftsgeschichtliche Perspektiven. = *Österreichisches Archiv für Recht & Religion* 54 (2007) 306–351, 324–327. Ugyanő: Wien, TRE XXXVI, 20–33, 32.

³ *Peter Karner* (szerk.): Die evangelische Gemeinde H. B. in Wien, Wien 1986, 183 f.

⁴ *Friedrich Mildner*: Geschichte der deutschen evangelischen Theologie im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart u.a. 1981, 256. *Wolfgang Huber*: Zur Geschichte der Wissenschaften. 7. = *Erika Weinzierl/Kurt Skalnik* (szerk.): Österreich 1918–1938. Geschichte der Ersten Republik II, Graz-Wien-Köln 1983, 559–588, 583. – BBKL I, 673; EKL2 I, 542 f.; RGG3 I, 1345 f. (Otto Weber); RGG4 I, 1667 (Hans Scholl).

⁵ *Josef Bohatec*: Calvins Vorsehungslehre. = *Calvinstudien*, Leipzig 1909, 339–441, 353.

tett. Ezzel a tanulmánnyal sikerült a kor tudósainak figyelmét magára vonnia,⁶ és az ebben megalkotott „*a diagonális teológiája*” fogalom ma is a Kálvin-értelmezés közkedvelt kifejezésétárába tartozik.⁷

A későbbiekben megszületett *Kálvin és a jog*,⁸ valamint a *Kálvin tanítása az államról és az egyházzal, különös tekintettel az organikus gondolkodásra*⁹ című monográfiái még inkább a Kálvin-irodalom klasszikusai közé emelték. Az elsőként említett mű a szakmai kiadóktól távol, magánkiadásban jelent meg. Ezzel szemben a második könyv már a német tudományos élet egyik legnevesebb, *Gierke kutatásai a német állam- és jogtörténelemhez* című sorozatában jelent meg, a boroszlói M. & H. Marcus Kiadó gondozásában. Mindkettőt újból kiadta az aaleni Scientia Kiadó. A két könyv részben értelmezhető úgy is, mint Ernst Troeltsch (1865–1923) *A keresztyén egyházak és csoportok szociális tanítása* című műve idevágó részeinek¹⁰ kiigazítása és kiegészítése, melyek hibájául Bohatec a források szűkös kiértékelését rója fel.

Meg kell még említenünk *Budé és Kálvin* című mestermunkáját is,¹¹ melyben nagy-szerűen helyezi el Kálvint a francia korai humanizmusban, s mely munka bár a második világháború alatt készült el, de csak 1950-ben jelenhetett meg. Szerző a könyvet hálája jeléül az Amszterdami Szabad Egyetemnek (Vrije Universiteit) ajánlotta, amiért a jogtudományok tiszteletbeli doktora elismerést adományozták neki.

Végezetül szóljunk még az Otto Weber (1902–1966) által posztumusz kiadott *Anglia és az emberi és polgári jog története* című könyvről,¹² mely Bohatec azon kutatásait foglalja egybe, melyeket Kálvin hatástörténetének területén végzett.

Bohatechez vezető személyes utam a fentiekől eltérő volt, bár végül ez is Kálvinhoz vezetett. 1921-ben, a bécsi evangélikus-református teológia fennállásának 100. évfordulója alkalmából egy emlékkönyvet jelentetett meg. A címe *Vallás és szocializmus* volt, ami jól érzékelteti, hogy a professzorok és a kiadásban közreműködők mennyire szívükön viselték a kor aktuális kérdéseit. A professzorok kivétel nélkül mind részt vettek a munkában. Bohatec, mint rendszeres teológus és mint a református teológia professzora *Demokratikus volt-e Kálvin egyházalkotmánya?* című tanulmányával¹³ járult hozzá a könyvhöz. Már a tanulmány témájából is kiderül, hogy Gustav Adolf Skalský (1857–1926) utódaiként, aki

⁶ Ernst Troeltsch: Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen, Tübingen 1912, II, 609. Vö.: Christian Link: Calvins Erwählungslehre zwischen Providenz und Christologie. = Calvin im Kontext der Schweizer Reformation. Historische und theologische Beiträge zur Calvinforschung, Zürich 2003, 169 ff., 171 f.

⁷ Wilhelm Neuser: Calvins Theologie, in: EKL³ 1, 621–630, 627; Körner: Reformiert und ökumenisch, 29, 35.

⁸ Josef Bohatec: Calvin und das Recht, Feudingen/Westfalen 1934; utánnomás: Aalen 1971.

⁹ Josef Bohatec: Calvins Lehre von Staat und Kirche mit besonderer Berücksichtigung des Organismusgedankens (= Gierkes Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte a.F. 147), Breslau 1937, utánnomás: Aalen 1968. Vö.: Otto Brunner: Calvin und der Staat, in: Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich [JGPrÖ] 65/66 (1944/45) 135–148.

¹⁰ Troeltsch: Soziallehren II, 605 ff.

¹¹ Josef Bohatec: Budé und Calvin. Studien zur Gedankenwelt des französischen Frühhumanismus, Graz 1950.

¹² Josef Bohatec: England und die Geschichte der Menschen- und Bürgerrechte. Drei nachgelassene Aufsätze, Otto Weber (szerk.), Graz-Köln 1956. Vö.: Roman Schnur (szerk.): Zur Geschichte der Erklärung der Menschenrechte (= Wege der Forschung 11), Darmstadt 1964, 267–331.

¹³ Josef Bohatec: War die Kirchenverfassung Calvins demokratisch? = Religion und Sozialismus. Festschrift zur hundertjährigen Jubelfeier der evangelisch-theologischen Fakultät in Wien, Berlin-Lichterfeld (Verlag Edwin Runge) 1921, 87–109.

Prágába távozott, hogy ott az újonnan alapított Husz János Teológiát felépítse,¹⁴ Bohatecnek jutott a feladat, hogy a bécsi teológusokkal az egyházjog tudományát megismertesse.¹⁵ Abban az időben ez a tantárgy még egy heti négyórás kötelező előadásból,¹⁶ és egy kétórás kötelező szemináriumi órából állt, mely leginkább a házassági jogra fordított figyelmet. Ez nagyrészt annak volt köszönhető, hogy Ausztriában akkor még felekezeti házassági jog volt érvényben. Ez tette szükségessé, hogy a jövőbeli egyházi tisztségviselők megfelelő állami, egyházi és különösen kánoni házassági jogi ismerettel rendelkezzenek, valamint hogy tisztában legyenek a házassági jog folyamatban lévő reformjának gyakran egymással ellentétes indítékaival.¹⁷

1921-ből származik tehát Bohatec első egyházjogi tanulmánya. Az ebben közreadott eredmények némiképp megrendítették az akkori Kálvin-kutatást. Sikertült ugyanis lelepleznie néhányat az olyan nagy közhelyek közül, mint hogy Kálvin egyháza „tetőtől-talpig demokratikus” volt,¹⁸ vagy hogy az egyház, mint a „polgári és politikai társadalom pártfogója” nem csupán erősen demokratikus, hanem a francia forradalom számára mértékadó is volt, és hogy végeredményben a kálvini egyháznak köszönhető, hogy a „demokratizmus” Európában kibontakozhatott.¹⁹ Bohatec nem értett egyet ezekkel a sablonokkal. Mivel túl egyoldalúnak tartotta, elutasította az alulról való szemlélésnek, a gyülekezeti elvnek és az egyetemes papságnak a kizárólagosságát. Ugyanis a református gyülekezet tisztségviselői nem a gyülekezetet képviselik modern értelemben véve, nem a népakarat megbízottjai, hanem Krisztus hivatalnokai. Bohatec fáradhatatlanul dolgozott azon, hogy a krisztokratikus elvet előtérbe helyezze, és mintegy a krisztokrácia és a mérsékelt gyülekezeti autonómia szintézisében láttassa Kálvin egyházalkotmányának kulcsát.²⁰ Ez nem azt jelenti, hogy egyszerűen csak eltűnik Kálvin genfi egyházi rendtartásának az a hatástörténete, mely a tisztségekről szóló tanításból kiindulva lelkészek, tanítók, vének és diakónusok összefonódó hatáskörének rendszeréhez vezetett.²¹ Hiszen ez volt az, ami annak a zsinat-presbiteri egyházalkotmányhoz elvezető fejlődésnek a csíráját képezte, melynek legfontosabb állomásai a Gall Hitvallás (1559/1571), a Weseli Konvent (1568), az Emdeni Generális Zsinat (1571)²² s végezetül a 19. században a Rajna-Vesztfáliai Egyházi Rendtartás (1835)²³ voltak.

¹⁴ Zdeník Kuèera: Prag, in: TRE XXVII, 172-182, 178.

¹⁵ Karl Schwarz: Theologische Kirchenrechtslehre in Wien. Eine Skizze zum Kirchenrechtsunterricht an der Evangelisch-theologischen Fakultät = Andrea Boluminski (szerk.): Kirche, Recht und Wissenschaft. Festschrift für Albert Stein zum 70. Geburtstag, Neuwied u. a. 1995, 231-259, 251-254.

¹⁶ Josef Bohatec: Deutschösterreichs Beitrag zur ev.-theologischen Wissenschaft. = Friedrich Siegmund-Schultze (szerk.): Die evangelische Kirche in Österreich. = Ekklesia IV/14, Gotha 1935, 61 ff., 72.

¹⁷ Karl Schwarz: Die Ehe zwischen biblischer Weisung und säkularer Wirklichkeit. Der österreichische Protestantismus und die Eherechtsreform. = Zdeník Kuèera/Jiří Koválka/Jan B. Lásek (szerk.): Živý odkaz modernismu, Brno 2003, 82-108. Uő.: Die Prager Professoren Gustav Adolf Skalský und Ludwig Wahrmund und die Reform des Eherechts. = Zdeník Kuèera/Jan B. Lásek (szerk.): Docete omnes gentes, Brno 2004, 94-104.

¹⁸ Abraham Kuiper: Reformation wider Revolution, sechs Vorlesungen über den Calvinismus, Groß Lichterfelde, 1904, 55 f.

¹⁹ Emile Doumergue: Jean Calvin tom. V: La pensée ecclésiastique et la pensée politique de Calvin, Lausanne 1917, 442.

²⁰ Bohatec: Kirchenverfassung Calvins, 105.

²¹ Christoph Strohm: Ius divinum und ius humanum. Reformatorische Begründung des Kirchenrechts. = Gerhard Rau/Hans-Richard Reuter/Klaus Schlaich (szerk.): Das Recht der Kirche II: Zur Geschichte des Kirchenrechts, Gütersloh 1995, 115-173, 151 ff.; Christoph Link: Kirchliche Rechtsgeschichte, München 2009, 66 f.

²² Link: Kirchliche Rechtsgeschichte, 70.

²³ Joachim Mehlhausen: Kirche zwischen Staat und Gesellschaft. Zur Geschichte des evangelischen Kirchenverfassungsrechts in Deutschland (19. Jahrhundert). = Rau/Reuter/Schlaich (szerk.): Das Recht der Kirche, 193-271, 228 ff.

*

Bohatec az Osztrák-Magyar Monarchia soknyelvű gyermeke volt. Brünn környékén született és nőtt fel, tanult Bécsben, Prágában, Halléban, Berlinben és Erlangenben. Ahogy az abban az időben természetes volt, a teológia mellett filozófiai tanulmányokat is folytatott, sőt klasszika filológiával, germán és római filológiával, valamint jogtudományokkal is foglalkozott. 1903-ban Prágában Schleiermacher vallásfogalmáról írt dolgozatával²⁴ filozófiai doktorátust szerzett a későbbi cseh elnök, Tomáš G. Masaryknál (1850–1937). 1905-ben teológiai licenciátust szerzett Bécsben a már előbb is említett, Kálvin kiválasztástanáról írt értekezésével. Rövid bécsi vallástanári elfoglaltság után olyan külföldi egyetemet keresett, ahol teológiai tanári állást tölthetett be. Ezt tulajdonképpen a bécsi teológia írta elő számára, mely kijelentette, hogy csak akkor kerülhet a tanári karba, ha valamelyik külföldi egyetemen megszerzi a habilitációját. A házon belüli professzori kinevezés lehetőségét a bécsi professzorok egyértelműen elutasították. Így Bohatec először Halléba ment, ahol tanára, Martin Kähler (1835–1912) betegsége és halála folytán habilitációs tervei sajnos nem válhattak valóra. Innen a Rajna-vidékre, Bonnba utazott, hogy a tudományos fokozatot megszerezze. Az Elberfeldi Református Lelkészképző Intézet tanulmányi felügyelőjeként megfelelő helyet talált ahhoz, hogy ne csupán a dogmatörténet és a rendszeres teológia területére tudja bedolgozni magát, hanem átfogó képet nyerhesen a teológia tudományáról, annak minden egyes ágát kutatni és oktatni tudja.²⁵ Ezáltal olyan kiváló rálátás birtokába jutott, mely a későbbiekben képessé tette a teológia minden területén való mozgásra, érvelésre és oktatásra.

Az itt eltöltött idő rendkívül ösztönzőleg hatott rá. De egyben nagyon becses is volt, hiszen ekkor vette feleségül a Siegerland vidékéről származó Martha Melmert, aki a későbbiekben nagy segítségére volt a siegerlandi ébredés mélyebb megértésében. Bohatec úgy mozgott a Rajna-vidéken, mint ami egy cseh teológus számára teljesen megszokott környezet.²⁶ A wuppertáli Holland Református Gyülekezet hagyományára már az egykori bécsi rendszeres teológus, Eduard Böhl (1836–1903) is felhívta figyelmét,²⁷ aki cseh diákjait megismertette Hermann Friedrich Kohlbrügge teológiájával.²⁸

Az időt kihasználva Bohatec még mélyebbre ásott a tudományban. Beleolvasta magát a társadalmi és politikai kérdéseket érintő 17. századi holland irodalomba, de mindenekelőtt Kálvin tanulmányozását tette alaposabbá, és református teológiai ismereteit szélesítette. Elberfeldi tartózkodása alatt Hollandia szinte karnyújtásnyira volt. Így az egyébként is kitűnő nyelvtelhetséggel rendelkező Bohatec, aki cseh anyanyelvén kívül folyékonyan beszélt németül, oroszul, franciául, angolul és olaszul, könnyen megtanulta a holland nyelvet is. Ennek segítségével sikerült elmélyülnie Németalföld lenyűgöző teológia- és egyháztörténet-

²⁴ Josef Bohatec: Schleiermacherův pojem náboženství, phil. Diss. Prag 1903; Részközlés. = Česká Mysl – Časopis Filosofický 5 (1904) 161–170. 248–256. 340–347. 429–444.

²⁵ N. Geyser: Bericht über das Evangelisch-reformierte Kandidatenstift zu Elberfeld. = Reformierte Kirchenzeitung 64 (1914) 3–5. 12–14.

²⁶ Rudolf Øiëán: Die Beziehungen zwischen den tschechischen und rheinischen Evangelischen im 19. Jahrhundert. = Monatshefte für evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes 12 (1963) 33–39.

²⁷ Pavel Filipi: Die Schüler Eduard Böhl's in Böhmen und Mähren. = Schwarz/Wagner (szerk.): Zeitenwechsel und Beständigkeits, 453–466.

²⁸ Ulrich Gäbler: Auferstehungszeit. Erweckungsprediger des 19. Jahrhunderts, München 1991, 119.

ében²⁹ is. Birtokomban van egy levél, melyet Bohatec írt az amszterdami teológia dogmatikaprofesszorának, Herman Bavincknek (1854–1921).³⁰ A levél szépen kihangsúlyozza Bohatec munkamódszerét, és személyének kedvességéből is megmutat egy részt.

Igen tisztelt Professzor Úr!

Csak ma jutottam hozzá, hogy legújabb munkáját^a megköszönjem. Nagy érdeklődéssel olvastam el, és elhatároztam, hogy az Ön teológiai életét foglalkoztató kérdést magam is közelebbről fogom tanulmányozni. Máris megküldettem magamnak Erdams és Hylkema^b értekezéseit, hogy Kuyperral szembeni ellenvetéseiket személyesen is olvashassam, és igen csodálottan vettem tőlük búcsút. Úgy tűnt, Hylkema elég egyoldalúan használja Kálvint, és némelykor még földre is érti, bár egyes helyeken, különösen a kuypéri teológia bemutatásánál igazat kellett adnom neki. A kérdés számomra nagyon is fontosnak tűnik. A mi német teológiánk szinte mit sem tud erről. De magam úgy látom, nem szabad megfélekednünk Önről, aki az elmúlt években oly gyakran küzdött a korszerű pozitív teológia jogosultságaért, és jóval azelőtt, hogy Seeberg Németországban szóba hozta volna, a kérdés Kuypert és az Ön teológiájában már élő és égető volt.

Németország egyetlen református sajtótermékének, a Református Egyházi Lapnak főszerkesztője arra kért, írjak egy beszámolót arról a mozgalomról, mely az Ön hazájában működik. A felkérésnek szívesen teszek eleget, ugyanakkor a kérdés fontossága arra indít, hogy egy puszta beszámolónál többet készítsék. Úgy gondolom, hogy ehhez az egész meghatározó kérdéshez elvi állásfoglalásra is szükség van. Éppen ezért inkább egy tanulmányt írok 'A régi és az új kálvinizmus kérdéséről'.^c Ebben Kuypert bírálóival fogok részletesebben foglalkozni, hangsúlyoznám teológiájában mindazt, ami jogos, és hozzávinném Kuypert mellett az Ön teológiájának egy átfogó méltatását is. Sajnos azonban az Ön munkái nem állnak rendelkezésemre. A holland egyetemi könyvtárak a mi könyvtáraink részére legfeljebb csak 14 napra kölcsönzik könyveiket. Nagyon sajnáltam például, hogy Hylkema és Nees munkáit még azelőtt vissza kellett küldenie (Leidenbe!), hogy teljesen végigolvashattam volna őket. Ekkor jutott eszembe a következő:

Megténné nekem azt a nagy szívességet, hogy Hylkema és Nees munkáit, melyek Önnek minden bizonnyal megvannak, egy időre rendelkezésemre bocsátja? Színtén nagyon hálás lennék azért is, ha saját munkái közül kölcsönözni tudná, vagy kiadója révén elküldetné számomra a következőket: Gereformeerde Dogmatiek (2. Aufl.) [Kampen I 1906, II 1908, III 1910, IV 1911], Christelijke wetenschap [Kampen 1904], De zekerheid des geloofs [Kampen² 1903], Schepping of ontwikkeling [Kampen 1901], De wijsgebeerte der openbaring [Kampen 1908], Roeping en wedergeboorte [Kampen 1903], Christelijke wereldbeschouwing [Kampen 1904]. Ha esetleg kihagytam volna olyan munkákat, melyek a téma szempontjából fontosak, kérem, azokat is küldje el. Használat után azonnal visszaküldöm mindet. (Sajnos nem tehetem, hogy a műveket saját erőmből mind beszerezsem, hisz anyagilag nem állok jól.) Természetesen minden olyan költséget megtéríték, mely a küldeménynel kapcsolatos. Amint tanulmányom elkészül, betekintés és baráti bírálat végett a kiadóhivatal könyvkereskedése el fogja juttatni Önhöz.

²⁹ Ennek a munkának lebilincselő kései eredménye: Das Territorial- und Kollegialsystem in der holländischen Publizistik des XVII. Jahrhunderts, in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 79, Kanonistische Abteilung 35 (1948) 1-149.

³⁰ Az Amszterdami Szabad Egyetem Levéltára, Bavinck professzor hagyatéka. Köszönöm Ulrich Gäbler (Basel) egykori amszterdami professzornak, hogy Bohatec Bavinckhez és Hermann Doyeweerdhez írt néhány levelét másolatban rendelkezésemre bocsátotta. A szövegben található kiemelések a levél szerzőjétől származnak.

^a Feltehetőleg: Herman Bavinck: Modernisme en Orthodoxie, Kampen 1911.

^b C[ornelis] B[onnes] Hylkema [1870–1948]: Oud en nieuw Calvinisme, Haarlem 1911.

^c Josef Bohatec: Die Grundprinzipien des Calvinismus, in: Reformierte Kirchenzeitung 63 (1913) 122f. 129-31. 138f. 145-47. 154f. 170f. 177f. 187f. 193f. 202f.

Németországban valóban nagy szükségünk van arra, hogy a kálvinista világnézet és életszemlélet erejét megismerjük. Nálunk szinte ismeretlen a kálvinizmus. Bár egyes teológusok, mint Troeltsch vagy Schäfer úgy utalnak rá, mint szellemi hatalomra. Amennyire erőm és szakmai ismeretem engedi, szeretném a kálvinizmus nagy életelemeit a maguk jelentőségében a korszerű teológiai és általános kultúrtörekvések számára megismerhetővé tenni. Kérem, legyen ebben segítségemre! Nagyon hálás leszek Önnek!

Nemsokára megjelenik tanulmányom a karteziánus skolasztikáról és annak a 17. századi református teológiára gyakorolt hatásáról.^d A megjelenést követően ezt szeretném majd megküldeni Önnek. Ezenkívül hamarosan megjelenik egy cikkem is, melyben a református és lutheránus predesztináció-tant hasonlítom össze, s melyben úgy gondolom, sikerült a vizsgált tanok megkülönböztetésének új képletét felvázolnom. Nagyon örülnék neki, ha munkáimat elolvasná, és az azokkal kapcsolatos véleményét és tanácsát megosztaná velem.

Kérem, bocsásson meg, ha kéréssel terhelve vagyok. Csakis az ügy érdekében teszem. Szerezzel gondolok nyári találkozásunkra. Isten áldja Önt, hallgatóit és munkáját az Ő dicsőségére és drága egyházunk javára.

*Szívvelyes üdvözléssel és jókívánságokkal
az Önt nagyrabecsülő*

*Dr. Bohatec
Elberfeld, Brüningstr. 16
1912. január 17.*

A levélben mindenekelőtt egyértelművé tette Bohatec, mennyire magáénak érzi Abraham Kuyper (1837–1920) neokálvinizmusának céljait. Már 1908-ban is nagy lelkesedést mutatott a neokálvinizmus programja iránt: „Hatalmas program az, amit Kuyper az általa nagyra becsült kálvinizmusnak – a kifejezés alatt tudományos értelemben véve életirányt és életelvet értve – felállított. Ez kell legyen a tudomány minden ágának kiindulópontja! A teológiát, a jogtudományt, a társadalomtudományokat, a filozófiát, az irodalmat, a nyelvészetet, a pszichológiát, az esztétikát, s még az orvostudományt és a természettudományokat is minden alapelveikben össze kell vetni a kálvinizmus alapelveivel.”³¹

Kuyper eredetileg a Nederlandse Hervormde Kerk lelkésze volt, de annak liberális és modernista beállítottsága miatt abból kivált, és egy korábban elszakadt („Afscheiding” 1834) egyháztesttel egyesülve megalkotta a Gereformeerde Kerken (gyakran a szomorúak egyházának is nevezett) független szabadegyházat. Az élet minden területére, de különösen is az iskolára nézve Krisztus uralmát hirdette. Azáltal, hogy Kuyper politikai pályára lépett a Forradalomellenes Párt alapítójaként és képviselőjeként, majd miniszterként és miniszterelnökként, a neokálvinizmus is jelentős politikai vonásokat nyert. Küzdött a modern szekularizáció ellen, a hitvallás nélküli állami iskolával szemben a szülői jogokra alapozott keresztyén iskoláért, valamint a szabad és önálló egyetemen megvalósuló, az államtól független teológiai képzésért. Ilyen egyetemet alapított 1880-ban Amszterdamban, melyen maga dogmatikaprofesszor is volt. Az, hogy Bohatec ezzel a neokálvinizmussal azonosult, már abból is látszik, hogy az Abraham Kuyper Alapítvány által fenntartott fo-

^d Josef Bohatec: Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts, Leipzig 1912.

³¹ Josef Bohatec: Die Methode der reformierten Dogmatik, in: Theologische Studien und Kritiken 81 (1908) 272-302. 383-401, 272.

lyóiratokban, az Antirevolutionaire Staatskunde-ben (1925-től) és a Philosophia Reformata-ban (1936-tól) publikált, és Kálvin-könyveit az ezekben a körökben tartott előadások, és az említett lapokban megjelentetett cikkek révén mutatták be.³²

De térjünk vissza 1912-höz Bonnba. Ekkor habilitált Bohatec egyház- és dogmatörténetből *A karteziánus skolasztika a filozófiában és a 17. századi református dogmatikában* című dolgozatával.³³ Ernst Troeltsch Heidelbergben igen elismerően nyilatkozott a munkával kapcsolatban. Értékelésében „mint igazi és érdemteli tudományos teljesítményt” dicsérte, mely „a problémafelvetésben egyedülálló, kivitelezésében pedig szakavatott”. A könyv tartalmával kapcsolatban megállapította, hogy az a karteziánizmus és a skolasztika szintézisét oly módon mutatja be, „hogy ezalatt egyúttal nagyon tanulságos módon, újonnan feltárt és részben közölt források alapján ismerteti a református egyetemeknek a filozófia tárgyához való viszonyát is”. Elismeréssel szólt Bohatecról, amiért a karteziánus skolasztikának a filozófiában való ábrázolása során „rendkívüli irodalmi ismeretet és igen átfogó, szellemi áthatottságot” bontakoztat ki. Ez utóbbi lehetne némelykor pontosabb és könnyebben érthető, mivel az olvasó egyes kérdésekben ma már nem annyira járatos, mint akkor. Troeltsch ugyanakkor azt is megállapította, hogy a könyv „szerfelett szorgalmas, ismeretgazdag és élesesű munka”, mely a szerzőt „a református teológiáról való filozofikus-dogmatikus értekezés alkalmas képviselőjeként tünteti fel”. És még hozzátette, hogy „a szerzőtől, a református dogmatikáról szóló korábbi értekezéseinek ismeretében, ez az alapos teljesítmény elvárható volt”.³⁴

Ezek után Bohatecet 1913-ban Bécsbe hívták, egyelőre – ahogy az akkoriban szokás volt – mint rendkívüli professzort, amit majd 1916-ban váltott fel a rendes professzorság. A bécsi teológián Eduard Böhl nyugdíjba vonulása óta, vagyis 13 éve betöltetlen volt a református teológiai tanszék. Azt lehetett volna majdnem mondani, hogy a helyet Bohatec számára tartották üresen. Bár a dékán beszámolójában valóban az szerepel, hogy már évekkel azelőtt „úgymond tervbe volt véve”³⁵ Bohatec, de ez a kijelentés azért némi magyarázatra szorul. Hiszen elkendőzi a Monarchia felekezeti érvek mögé bújtatott nemzeti-ségi konfliktusát, melynek hullámai a bécsi teológia mikrovilágát is elérték, és súlyos nézeteltérésekhez vezettek.³⁶ A túlnyomórészt német nemzetiségű tanári kar inkább a racionalista-liberális teológia felé hajlott, felekezeti szempontból pedig az evangélikusok és re-

³² Lásd a bibliográfiát: Lüthi/Suda (szerk.): Die Schüler Calvins in der Diaspora, 187-191: De organische idee in de gedachtenwereld van Calvin / Die Organismusidee in Calvins Gedankenwelt, in: Antirevolutionaire Staatskunde 2 (1926) 32-45. 153-164. 362-377. Die Souveränität Gottes und der Staat nach der Auffassung Calvins. = uo.: 9 (1935) 64-106; Gott und die Geschichte nach Calvin. = Philosophia reformata 1 (1936) 129-161; Gottes Ewigkeit nach Calvin. = Philosophia reformata 3 (1938) 129-149; Autorität und Freiheit in der Gedankenwelt Calvins. = Philosophia reformata 5 (1940) – 7 (1942).

³³ Josef Bohatec: Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts, Leipzig 1912.

³⁴ Idézi: dr. Gustav Adolf Skalský dékán Z. 610/17.7.1913, nyomtatásban függelékként: Karl Schwarz: Von Prag über Bonn nach Wien. Josef Bohatec und seine Berufung an die Wiener Evangelisch-theologische Fakultät im Jahre 1913. = Communio Viatorum 35 (1993) 232-262, 253-262, 254.

³⁵ Uo. 253.

³⁶ Karl W. Schwarz: „Ein Glück für die Lehranstalt, dass sie von diesen Slawenaposteln verschont blieb.” Nationalismus und nationalistische Motive im Spiegel der Wiener Evangelisch-theologischen Fakultät. = Peter Švorc/Šubica Harbšová/Karl Schwarz (szerk.): Cirkvi a národy strednej Európy / Die Kirchen und Völker Mitteleuropas (1800-1950), Prešov 2008, 59-73.

formátusok uniója felé. Így érthető, ha a hosszú ideig a rendszeres teológiai tanszéket vezető Böhl professzor jellegzetesen református teológiája nemtetszést váltott ki belőlük, kivált azon esetekben, mikor hatására több lutheránus teológus „áttért” a református egyházba. Mindezek eléggé elszigetelték Böhl-t a többi professzortól. Saját utódjának szánt jelöltjével is magára maradt. A rabbi fiaként született, Prágában 1873-ban filozófiai tanulmányai során kikeresztelkedett, majd 1887-ben Bécsben Ézsaiás könyvének magyarázatából doktorált³⁷ Alexander Venetianer (1853–1902) számára nem tudott támogató többséget szerezni a professzori karban.³⁸ Nagyobb esélye volt a többség megnyerésére Bohumil Mareš (1851–1901) cseh lelkésznek, aki 1900-ban doktorált a református kegyelmi kiválasztás témakörében, de professzori kinevezése előtt nem sokkal elhunyt.³⁹ Az, hogy az evangélikus-református teológián a református professzori állás végül is 13 évig betöltetlen maradt, a reformátusok többségét adó csehek szemszögéből nézve joggal tűnhetett egyfajta mellőzésnek, főként amikor a hír kiszivárgott, hogy a professzori kar hiányos tudományos képzettségre hivatkozva František Kozák (1857–1926), egy másik cseh lelkész meghívását is meghiúsította volna.⁴⁰ Mindamelllett a professzori kar, mely 1899-ben a válóság kérdésről írt értekezése alapján teológiai licenciátust adott neki, 1911-ben rehabilitálta Kozákot, és tiszteletbeli doktori címben részesítette.⁴¹ Mégis, a professzorok szemében a református rendszeres teológia tanári állásának betöltése meghaladta volna Kozák képességeit. Inkább azzal a javaslattal fordultak 1902-ben a minisztériumhoz, hogy „egy szláv nemzetiségű fiatal református teológus készítse fel magát a rendszeres teológia tudományában, in praesentia szerezze meg a licenciátust és a habilitációt, s ha mindez megvan, akkor ily módon a szóban forgó tanári állást elfoglalhatja”. Mivel ilyen jelölt nem akadt, néhány héttel a javaslat után a minisztérium egy 2000 koronás ösztöndíjat hirdetett meg, hogy egy szláv nemzetiségű belföldi jelentkező számára az 1902/03-as tanévben a református dogmatika és szimbolika területén a tudományos képzést biztosítsa. Ez a jelentkező az éppen 26 éves Josef Bohatec volt, aki a belévetett bizalmat a későbbiekben gazdagon meghálálta. A dolog ilyen módon való elrendezésének elfogadását a későbbiekben még inkább megkönnyítette, hogy a református teológia szűkebb területéhez tartozó tárgyakat 1908 óta Carl Alphons Witz-Oberlin, református császári és királyi egyházi főtanácsos oktatta óraadóként, aki természetesen a cseh hallgatók között nem bírt ugyanolyan népszerűséggel, mint elődei. Witz-Oberlin már csak azért sem lehetett szívüknek kedves, mert teológiai gondolkodása liberális volt, mely egyáltalán nem volt összeegyez-

³⁷ Harald Baumgartner: Verzeichnis der Promotionen und Habilitationen (...). = Schwarz/Wagner (szerk.): Zeitenwechsel und Beständigkeit, 515–530, 527. – Eduard Böhl: Recent Dogmatic Thought among the Protestants in Austria-Hungary. = The Presbyterian and Reformed Review 3 (1891/92) 5, 1–29, 15.

³⁸ Egy születésének századik évfordulója alkalmából megjelent újságcikkben írják Böhlről, hogy amikor 1900. június 14–15-én egy bécsi konferencián találkozott egykori tanítványaival, arról panaszkodott, hogy Csehországban nincs olyan ember, akit a professzori székbe javasolni tudna. „Venetianer (lelkész a bácskai Újszivácon) alkalmas lenne, de őt meg ott [Bécsben] nem akarják.” Eine Erinnerung an D. Dr. Eduard Böhl. = Der Säemann [A magvető]. Reformiertes Gemeindeblatt für Jugoslawien 16 (1937) F. 9, 3.

³⁹ Österreichische Biographisches Lexikon VI, 79.

⁴⁰ Zur Besetzung des Lehrstuhls an der k.k. evang.theologischen Facultät in Wien, in: Evang. Kirchenzeitung 17 (1900) 168–171.

⁴¹ Baumgartner: Verzeichnis, 521.

tethető a cseh eredetű református ébredési mozgalommal.⁴² Ezért Ferdinand Císař (1850–1932) morva szuperintendens ismételtén nyomást gyakorolt,⁴³ hogy az üres tanári állás végre betöltsék. Amikor a Zsinati Tanács elnökeként 1912-ben, Bohatec habilitációs dolgozatának megjelenése után, a professzori kartól a kinevezési eljárás állása felől érdeklődött, egy várakoztató választ kapott, mely szerint a kitűnő dolgozat kézhezvételét követően még meg kell vizsgálni annak alkalmasságát az akadémiai tanári állásban. Ezt a kellemetlenkedést a reformátusok megsértéseként és bántó megvetéseként értékelte, s azonnal lemondott zsinati tanács elnökségéről és tagságáról is. Nem maradt előtte titok, hogy a gyakorlati teológiát oktató Skalský mellett egy második cseh professzor alkalmazásával szemben a kari kollégiumban fenntartások vannak. A kinevezési ügygel kapcsolatos iratok között található egy jellegzetes megjegyzés,⁴⁴ mely a professzori kar aggodalmáról árulkodik. Attól tartottak ugyanis, hogy „pro futuro [a jövőre nézve] a két szláv professzori állás esetleg megszerzett jogként lesz érthető”. Az ellentétet úgy lehetett feloldani, hogy kilátásba helyezték egy német nyelvű gyakorlati teológiai tanár alkalmazását, míg Bohatec átvehette a cseh nyelvű homiletikai és katechetikai gyakorlatokat. Ezt a megoldástervezetet egyeztettek a professzori karral, és megegyeztek, hogy „a következő generális zsinat ebben a formában elfogadja azt, tehát további bonyodalmaktól nem kell tartani”.

Bohatecet végül kinevezték, és mindvégig Bécsben is maradt a megfizetendő prágai⁴⁵ és amszterdami professzori meghívások ellenére, ahova Kuyper szeretne volna megnyerni az általa alapított Szabad Egyetem számára.⁴⁶ Göttingenben is szóba került a neve 1919-ben, azáltal a tanszékkal kapcsolatban, ahová végül 1921-ben a 35 éves Karl Barthot hívták meg.⁴⁷

Ám Bohatec nem hagyta el Bécset, és még nyugdíjazása után is igazgatta tanszékét utódja, Johann Karl Egli (1891–1975) kinevezéséig. Egli véleménye szerint⁴⁸ Bohatec csupán a tanszék iránt érzett szeretet és gondoskodás miatt maradt ott, hiszen az Osztrák–Magyar Monarchia bukása után a cseh, morva, magyar és erdélyi református teológusokat egy kézen meg lehetett volna számolni. De nem feledkezett meg egykori tanítványairól, közösségeikről, hanem gyakran utánuk utazott, és úgy Pápán,⁴⁹ mint Debrecenben vagy Prágában⁵⁰ vendéglőadásokat tartott, és tiszteletbeli professzorként tevékenykedett közöttük.

⁴² Körtner: Reformiert und ökumenisch, 40 f. – A csehek közötti református ébredési mozgalmakhoz lásd: Pavel Filipi: Verspätete Erweckung im böhmisch-mährischen Raum. = Ulrich Gäbler/Peter Schram (szerk.): Erweckung am Beginn des 19. Jahrhunderts, Amsterdam 1986, 299–309.

⁴³ Schwarz: Von Prag über Bonn nach Wien, 248.

⁴⁴ Idézi: uo. 249.

⁴⁵ Adolf Novotný: Josef Bohatec zemřel / J. B. ist verstorben. = Theologická Pöřloha 21 (1954) 106–108.

⁴⁶ Herman Dooyeweerd: Herinneringen aan mijn vriend Josef Bohatec / Erinnerungen an meinen Freund Josef Bohatec, in: Philosophia reformata 19 (1954) 49–57 (Köszönöm Dr. Helene Miklasnak (Wien) a szöveg fordítását).

⁴⁷ J. F. Gerhard Goeters: Reformierter Lehrstuhl und Studienhaus in Göttingen. = Die Evangelisch-reformierte Kirche in Nordwestdeutschland, Weener 1982, 268–278, 271. Matthias Freudenberg: Die Errichtung der Professur für Reformierte Theologie an der Georg-August-Universität Göttingen. = Jahrbuch der Gesellschaft für Niedersächsische Kirchengeschichte 94 (1996) 237–257, 255.

⁴⁸ Johann Karl Egli: Josef Bohatec – der Mann und sein Werk. = JGPrö 71 (1955) 23–65, 27.

⁴⁹ Josef Bohatec: Kálvin művelődéstörténeti jelentősége. Pápa 1932. Uő.: Isten szuverenitása és az állam Kálvin tanításában, Pápa 1936. Mindkét előadást Trócsányi Dezső fordította. Köszönöm Csohány Jánosnak, hogy ezekre felhívta figyelmemet.

⁵⁰ Josef Bohatec: Kalvinovo pojeti státu / Calvins Staatsbegriff. Előszó: Josef L. Hromádka, Praha 1937.

Ha egyetemet váltott volna, akkor a református teológiai professzori állást minden bizonnyal „elracionizálták” volna, e végzet 1932-ben az egész teológiát fenyegette.⁵¹ De Bohatec maradt, és mint európai rangú Kálvin-kutató, „homme de lettres” [írodalmár] és négy doktorátussal rendelkező polihisztor (Prága, Bonn, Amszterdam és Bécs) a teológiai kar ékességévé vált. Mindezek mellett életmódjában mindvégig megmaradt végtelenül szerénynek. Egy nagy teológus, kinek neve joggal került fel (a bécsi professzorok közül eddig egyedülként) az Alma Mater Rudolfina főépületében a teológiai kar emléktáblájára.⁵²

Egy intézménytörténész számára nem lehet feladat, hogy a Bohatec munkásságáról szóló szaktudományos párbeszédbe belefolyjon. Talán 2011-ben lehetőség nyílik arra, hogy születésének 135. évfordulóján az „Emdeni Konferenciák a református protestantizmus történetéről” mintájára egy konferenciát szervezzünk. Ha ez sikerül, akkor arra kell törekednünk, hogy a szakemberek enciklopédikus bevezetését követően összejöveletünk interdiszciplinárisá váljon. Együttműködésre kell ösztönöznünk a történeti és teológusi háttérű Kálvin-kutatókat Hollandiából, Németországból, Svájcban, és a téma okán természetesen Magyarországról, Csehországból és Ausztriából, a dogmatikusokat és etikusokat, filozófusokat, egyházjogászokat, államjogászokat és az államtudomány művelőit. A 2009. évi Kálvin-konferenciánk kapcsán most csak azt tehetjük, hogy megemlékezünk Josef Bohatecről, aki 55 évvel ezelőtt, 1954. június 6-án, a siegerlandi Wiedenauban, felesége szűkebb hazájában hunyt el,⁵³ és ott is nyugszik hitvese oldalán.

(A német eredetiből fordította: *Hünlich Róbert*.)

⁵¹ Karl Schwarz: „Haus in der Zeit”. Die Fakultät in den Wirnissen dieses Jahrhunderts. = Schwarz/Wagner (szerk.): Zeitenwechsel und Beständigkeit, 125-204, 145 ff.

⁵² (Karl Schwarz:) Evangelisch-theologische Fakultät. = 625 Jahre Universität Wien, Wien 1990, 14 f. Albert Stein (1925-1999) dékán kezdeményezésére a javaslat 1982-ben az Akadémiai Szenátus elé került, melyet Josef Bohatec munkásságának bibliográfiájával is alátámasztottak. Lásd: Karl Schwarz: Bibliographie Josef Bohatec (1876-1954). = JGPrÖ 99 (1983) 38-44.

⁵³ Legyen ez egyben kiigazítása is Otto Weber (RGG³) és Hans Scholl (RGG⁴) helymegjelöléseinek, akik Bécset adják meg.

ÖTVÖS LÁSZLÓ

Kálvini hatások a magyar szépirodalomban

A hazai egyházi irodalom és szépirodalom – Kálvin János biblikus kifejezésével szólva – Isten páratlan gondviselésének ajándékai szorosan összekapcsolódnak. Tekintsük át – a teljesség igénye nélkül – a magyar református teológiatörténetet, mégpedig úgy végezve a szemlét, hogy a bibliafordítókat, fordításaikat és kiadásaikat helyezzük előtérbe. Itt megelőlegezhetjük azt a megállapítást, hogy Kálvin János reformátori munkássága a bibliakutatókat és az irodalmárokat együttesen is és külön-külön is jótékonyan ihlette, és életesen hatotta át.

Károli Gáspár munkásságával kapcsolatosan Vargha Balázs arra hívta fel a figyelmet, hogy bibliafordításával a kálvinizmus terjesztője volt. Erre vonatkozóan bizonyosággul szolgálhat az, hogy Károli – két esperes társával együtt – 1568-ban Bézának írt levelében ezeket fogalmazta meg: „Kálvinnak tulajdonítjuk az Isten gondviseléséről, a predestinációról, a szabad akaratról, a szentségekről, vagyis a keresetségről és az úrvacsoráról szóló tanok megtisztítását. Az ő írásait ugyanis, ha valahol másutt igen, a mi királyságunkban bizony kimondhatatlan mily nagyra értékelik, és mennyire olvassák és olvassák újra meg újra.

Farkasdy Dezső kutatásából ismeretes, hogy Vatablus, akinek ószövetségi munkásságát Károli és Méliusz használta, valójában fedőnév, amely mögött Robert Estienne, latinosan Stefanus húzódik meg, akire Kálvin is, Béza is hivatkoznak. Vatablus-Stefanus több bibliakiadást jelentetett meg Genfben, mindegyik magyarázatos volt. Genfi Biblia (Geneve Bible) néven lett ismert az említett bibliakiadás. Kálvin közreműködésével jelent meg a Biblia – az angol fordításhoz pedig maga Kálvin írt előszót –, amelynek egy példánya a Ráday Könyvtárban megtalálható. Károli Gáspár a bibliafordításának előszavában megnevezi Vatablust, akinek bibliakiadását forrásként felhasználta.

Nem túlzás tehát, ha csendesesen elgondoljuk, hogy a gönci vastag falú paplak ablakmélyedését, ahol a Vizsolyi Biblia – az említett Genfi Biblia testvére – készült, Kálvin evangéliumi szelleme lengte körül a fordítóval együtt. Még azt is megemlíthetjük, hogy Károli Gáspár *Két könyv* című munkája és Kálvin János főműve, az *Institutio* oly közel állnak egymáshoz, hogy a fő témák – hit, megigazulás, kiválasztás, halál, feltámadás – a művekben egyformán megtalálhatók.¹ Akik tehát Károli műveit olvassák, tanulmányozzák, azok az evangéliumi kálvinizmust terjesztik. Témánkra tekintve ez azt jelenti, hogy azok a magyar írók, költők, akik a Vizsolyi Bibliát olvasták, a kálvinizmussal kerültek kapcsolatba.²

¹ Békési Andor: Károlyi Gáspár kálvinizmusa. = Református Egyház, 1988. 74-75. A fenti adatok e tanulmányból valók.

² Ezzel a Biblia Évében részletesebben is foglalkoztunk: Ötvös László: Bibliai hatás irodalmunkban. = Széphalom 18., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2008. 179-184. Részletesebben: Nánási Kalendárium, 2009. 77-84.



Szenczi Molnár Albert zsoltárfordítása (lásd képünkön fent), bibliakiadásai, nyelvészeti munkái mellett Kálvin János Institutiójának fordítása és kiadása (1624) témánk szempontjából igen jelentős, hiszen – amint Károli az értekező prózában – Szenczi zsoltáiraival a magyar költészetben műfajt teremtett. Így a nagy reformátornak, Kálvin Jánosnak az egész életre kiterjedő tanítását közvetíti a hazai szellemi és irodalmi életben.³ Fontosnak tarthatjuk, hogy Kálvin Institutióját Thuri Farkas Pál híres latin méltató distichonjának magyar fordításával együtt közölte Szenczi: „Az szent könyvek után, kiket a nagy apostolok írtak, / Ennél jobb könyvet még soha senki nem írt”.⁴

Kiemelten kell megemlékeznünk az 1908-as bibliakiadásról, mert a szerkesztőbizottságban közreműködött Balogh Ferenc debreceni hitvalló professzor, a Brit és Külföldi Bibliatársulat magyarországi tiszteletbeli tagja, akinek – többek között – olyan tanítványai voltak, mint Ady Endre, Móricz Zsigmond és Erdős Károly, akik munkásságukkal hozzájárultak ahhoz, hogy Kálvin János ismert legyen a magyar irodalomban. A kálvini kutatás története és a reformátor tanításának irodalma szempontjából Balogh Ferenc evangéliumi veretű teológiai munkássága valóban kiemelkedő. Révész Imre Kálvin élete című művének 1864. évi első és második kiadását nagy érdeklődéssel forgatta külföldi tanulmányútja során, hazatérése után pedig teológiai professzorként

³ Szenczi Molnár Albert zsoltárfordítása (1607) többször is megjelent, 200 éven át a bibliakiadásokkal, 400 éven át a református énekeskönyvekben. A témára vonatkozó adatokról és irodalomról vö.: Ötvös László: Szenczi Molnár Albert és Debrecen (2007).

⁴ Kálvin időszerűsége. Bp., 2009. 250.

tanításában és kutatásában felhasználta. 1909-ben, Kálvin születésének 400. évfordulóján Balogh Ferenc bevezetésével és kísérő tanulmányával jelent meg ez az életrajzi mű, s az egyháztörténeti kutatás azóta Kálvin életének egyes mozzanatait (például a Noyonban 1534-ben történt templomi zajongás ügyét) tisztábban látja. Idéziunk az életrajz bevezetéséből: „A Révész által mesterileg vázolt 'Kálvinizmus', a mű befejező része, alapos és magasztos jelentőségét az újabb támadásokkal szemben éppen nem veszítette el, sőt e rész, mint a magyar kálvinizmus megnyilatkozása a nagy reformátor koporsójánál, és újabb kiadásában a bölcsőjénél a legszebb emlékdarab marad úgy hazánk, mint a külföld kálvinista irodalmában.”⁵

Balogh Ferenc bibliás, Krisztus istenségét valló teológiája és a kálvini-reformátori gondolkozása szerves egységet alkotott, s még árnyaltabbá, teljesebbé válik a tanítása, ha az általa alapított és éveken át szerkesztett folyóiratnak a címét felidézzük: *Evangéliumi Protestáns Lap*. Az „evangéliumi” elnevezés az egész életműve lényegét meghatározó tény. Tulajdonképpen tanítómestere lett a 20. század egyházi és szépirodalmi alkotói egész sorának. Kiemeljük közülük a következőket:

Áprily Lajos: Kálvin, 1535 (Aetatis suae 26);⁶ *Ürögdi Ferenc*: Köszönöm (Hálaadás a reformációért);⁷ *Sinka József*: Kálvin;⁸ *Szénási Sándor*: Kálvin imádsága, Genf, 1536;⁹ *Bódás János*: Maradj magyar és kálvinista.¹⁰ *Kiss Tamás* művei közül megemlíjtük a kálvinista szellemű „Hitvalló egyház modern államban” című tanulmányát,¹¹ valamint *Csanádi Imre*: Egy hajdani templomra című versét.¹² Amikor a debreceni Református Kollégiumban 1965-ben a Teológiai Akadémián végzett lelkészek tízéves találkozója volt, Török István dogmatika-professzor – szokásától eltérően – nem bibliai veretű köszöntőt tartott, hanem felolvasta Csanádi Imrének „Egy hajdani templomra” című költeményét. Kommentárt nem fűzött hozzá, csak annyit jegyzett meg, hogy a magyar református igehirdetők életre szóló üzenetet kaphatnak ebben a versben, és kiemelte a következő versszakot:

*Mégis megtartódat benne becsüld, magyarság,
ország lappangott itt, mikor nem vala ország:
ő árváit Isten
vezérelvén hitben,
lett Bástyá és Bátorság.*

A pártállam időszakában szolgáló, ott jelen lévő gyülekezeti lelkészekre mély hatást gyakorolt a verses köszöntő, e sorok írójára különösen is. Én ugyanis az igehirdetésre kapott elhívással együtt a szépirodalom iránti érdeklődést is megkaptam. Ez segített a Szentírás költői részleteinek értelmezésében, üzenetének hirdetésében. Az evangéliumi keresztyénség 16. századi, történelmi jelentőségű szolgálata és ennek minden korszakra érvényes, sugallatosan értelmez-

⁵ *Révész Imre*: Kálvin élete és a kálvinizmus. Balogh Ferenc bevezetőjével és tanulmányával. Debrecen, 1909. Lásd még: *Ötvös László*: Balogh Ferenc (1836–1913) élete és művei. Debrecen, 1997.

⁶ Reformátusok Lapja, 1985. okt. 27.

⁷ Uo. 1985. nov. 3.

⁸ Uo. 1986. ápr. 6.

⁹ Áldjad lelkem az Urat. Mai református költők antológiája. Szerk. Dr. Gyökössy Endre. Bp., 1978. 163.

¹⁰ Ünnepi vers a külföldi magyar reformátusok debreceni világggyűlésére, elmondta 1938. aug. 23-án, a rádió közvetítésével. Bódás János összes versei. Bp., 2005. 187.

¹¹ Nagyvárad, 1945. Lásd még: *Ötvös László*: Kiss Tamás Bibliája. Könyvek, köszöntők, emlékek. Debrecen, 2008.

¹² Összegyűjtött versek. Bp., 1975. 619–620.

hető hatása – megvallom – bennem a bibliai kijelentés és a költői alkotás élményét egyszerre nyújtotta. Nem részletezem az élmény hatását, csak kiemelem, hogy attól kezdve mindent számba vettem, amit a költőről – Csanádi Imréről – megtudhattam. Az eredmény az lett, hogy az önálló és gyűjteményes köteteit s különböző írásait (együtt mintegy százat) sikerült összegyűjtenem. Általa talákoztam Bornemisza Péter, Heltai Gáspár, Károli Gáspár, Pázmány Péter, Tompa Mihály, Dombi Márton bibliai írók-költők kötetével. Mindehhez jött a levelezésünk és a személyes találkozás. A költő halála a vele való foglalkozást nem zárta le, hanem további munkálkodásra indított.¹³ A költészet teszi a lelket érzékennyé az evangéliumi – megtartó – kálvinizmus számontartására, felbecsülhetetlen ajándékként való hirdetésére. Lelkileg és intellektuálisan egyszerre döbbenetnek meg a költő szavai:

*Taposott jobbágyok, német elől szököttek,
török sarcát sinylők, „e szent helyre feljöttek”;
bocskorban, mezítláb;
szomjúhozva itták
próféták mit hirdettek.*

*Testben szakadozva, szabadulva gályákról,
szólt hatalmas szóval toprongyos prédikátor:
gátakat sodort már
válaszul a zsoltár,
zügták mint erős tábor.*

*Időig lopódzott, itt talált lakozásra
napnyugati Kálvin tilalmas tanítása;
kert alatt toportyán,
harsant égő portán
tatár ló vonítása.*

Csanádi Imre több bibliai szellemű költővel kertült kapcsolatba. Első versgyűjteményét Weöres Sándornak mutatta be, aki azt megjelenésre érdemes, érett alkotásnak tartotta. Csanádi ismerte és tisztelte Illyés Gyula költészetét, a köztük lévő kor- és életútbeli különbség ellenére a megtartó kálvinizmus költői megfogalmazásában, elfogadásában egy-
lényegű az írásuk. Megerősítik ezt Illyés „A reformáció genfi emlékműve előtt” című költeményének következő szavai: „Hiszed, hogy van olyan-amolyan Magyarország, ha nincs – Kálvin? Nem hiszem.”¹⁴

Az említett kötetekhez hozzávehetjük a Kálvin Jánosról szóló műveket, amelyeket évtizedek óta külön is gyűjtöttem az istenes gondolatokat tartalmazó, kálvinista szellemű kiadványokkal. Örömmel olvastam a „Kálvin időszerűsége” című kötetet¹⁵ és a benne ol-

¹³ Kulimár János (szerk.): Életjelek, tollal és ecsettel. Antológia, 2009.

¹⁴ Új Aranyhárfa. Szerk. Tenke Sándor. Bp., 1987. 369-371. - A témához lásd még a következő műveket: Templomablak. Szerk. Fűkő Dezső. Bp., é. n.; Kádár Géza: Vallásos költemények. Karcag, 1906.; Innen és túl. Szerk. Lukács László. Bp., 1984.; Az Úr érkezése. Klasszikus költőink istenes versei. Szerk. Borbély Sándor. Bp., 1991.; A magyarokhoz. Magyarország- és istenes versek az Ómagyar Mária-siralomtól Trianonig és napjainkig. Szerk. Medvigy Endre. Bp., 2003.; Hegedűs Lóránt: Nyitás a végtelenre. Irodalmi tanulmányok. Bp., 2003.; Magyar Zsoltár. Szerk. Alexa Károly. Bp., 1994.; Nagy Gáspár: Összegyűjtött versek. Szerk. Görömbei András. Bp., 2007.; Ötvös László: Új Magvető. Biblia és irodalom. Nap Alapítvány, 2008.

¹⁵ Szerk. Fazakas Sándor, ajánlja Bölcskei Gusztáv, az irodalmi fejezetet pedig Győri L. János írta. Bp., 2009.

vasható „Kálvin János alakja a magyar irodalomban” című tanulmányt, *Győri L. János* munkáját. Az új évszázaddal induló antológiák megjelenése irodalmi mozgalmat ébresztett el, amely Magyar Nemzeti Szalonná bontakozott, terebélyesedett ki, és a nemzeti-keresztyén irodalmi értékeinket egyben tartja, szolgálatba állítja, ezzel követi az említett költők megtartó kálvinista szemléletét.¹⁶

Mindezek ihlettek is és gazdagítottak is, s a bő termésből egy szerény verset emelek ki, amelynek címe: „A második mér földút”, mottója pedig Csanádi Imre költeményének ez a sora: „Megtartódat benne becsüld magyarság”. A vers pedig így olvasható az 1989-ben megjelent kötetben:¹⁷

*Egész szelet kenyéren túl
Még egy kis falat,
Kötelező mér föld után
Még egy kis szakasz,
Öt század helytálláshoz
Ma egy kis szeretet,
Rejtett áldozattal
Hívni fogd a kezemet...*

Témánk szempontjából meg kell említenünk még, hogy a *Confessio* megindítása előtt Bartha Tibor püspök az író-lelképásztorok egy csoportját összehívta a debreceni Református Kollégiumba, hogy a tervezett folyóirat címére vonatkozóan kikérje a véleményüket. Kedvező fogadtásban részesült e sorok írójának az a javaslata, hogy legyen a lap címe Evangéliumi Kálvinizmus. Igaz, nem ez lett a folyóirat címe, igaz viszont az is, hogy a *Confessio* az evangéliumi kálvinizmus szellemiségét ápolja, elég ha a benne publikálók nagy táborára gondolunk, akik közül kiemelhetjük Vargha Balázs, Szilágyi Ferenc, Czine Mihály és Bottyán János nevét. Utóbbi az általa szerkesztett *Református Egyház* című lapban szintén az evangéliumi kálvinizmust ápolta. Hasonló a helyzet a *Theológiai Szemle* indulása (Csikesz Sándor), újraindulása (Pákozdy László Márton) és legújabb szakasza (Bóna Zoltán) idején.

Kálvin János reformátor bibliai tanítása jelen volt a református egyházban, és hatott az elkötelezett magyar írók munkásságában. Ezt a tanítást, gondolkozásmódot és életformát nevezzük kálvinizmusnak, amiről meg kell jegyeznünk, hogy Révész Imre Kálvinról szóló könyve megjelenéséig, 1864-ig fenntartással fogadták a református egyházban. Ezzel azt juttatták kifejezésre, hogy az igaz hit nem emberre alapoz. A teológiai racionalizmuson és liberalizmuson azonban Kálvin János tanítása, annak evangéliumi tartalma győzedelmeskedett Isten lelke által.¹⁸ Ezért a kálvinista névhasználatnál – egyházi és irodalmi téren egyaránt – mindig hozzá kell gondolnunk az „evangéliumi” jelzőt. Ezzel megtiszteljük Kálvin János személyét, de kifejezésre juttatjuk, hogy nem ember, hanem a Biblia a hitünk egyedüli alapja.

¹⁶ Három szerkesztőt emelünk ki: *Madár Jánost* (Arcok és énekek, 2007, 2008), *Maczó Jánost* (NAP Antológia, 2003, 2004) és *Kulimár Jánost* (2000 éves út, 2001., Hétköznapi idézetek, 2002., Szellemi végrendelet, 2004., Mint a gyöngyhalász, 2008., Életjelek tollal és ecsettel, 2009).

¹⁷ Ötvös László: A második mér földút. Debrecen, 1989. 33.

¹⁸ Dr. Csohány János: A történelmi kálvinizmus Magyarországon. = Keskeny Út, 2000. 15.



Csokonai Vitéz Mihály

BARSÍ ERNŐ

Csokonai és a néphagyomány

Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805), a felvilágosodás nagy magyar költője olyan korban élt, mikor a földrajzi felfedezések, új ismeretlen népek, kultúrák megismerése, az egyetemes emberi civilizáció egész Európát ösztönözte a néphagyományok feltárására, megismerésére. Ezt a néphagyományokat felfedezni akaró európai folyamatot általában James Macpherson Ossianjától (*Fragments of Ancient Poetry*, 1760) meg Thomas Percy angol és skót népköltési gyűjteményétől (*Reliques of Ancient English Poetry*, 1765) szokták számítani. Magyarországon is népszerűsége tettek szert ezek a munkák. De a néphagyományok iránti érdeklődés legnagyobb ébresztője hazánkban Herder volt. Az angolok példája nyomán már a *Fragments* második gyűjteményében szorgalmazza a népdalok gyűjtését. Csokonai jól ismerte Herder munkáját. Hivatkozik is rá az *Anákreoni dalok* 1803-ban készített jegyzetei között: „Még egy felette hasznos német gyűjteményben (*Fragments über die neue, deutsche Litteratur*) igen szépen és derekasan le van írva az anákreoni daloknak valóságos természete.” Nem áll tehát teljes mértékben az, amit Szauder József alapján¹ Wéber Antal tanulmányában olvashatunk:² „Bizonyosnak látszik, hogy Csokonai a kor népies jellegű törekvéseit nem alkalmazta nagyobb mértékben, s nem is ítélte meg másképpen, mint egyes kortársai, s talán Herdert sem ismerte alaposabban, s a nála kifejeződő nézetekkel esetleg csak közvetve, mások műveiben találkozott (ahogy e kérdésről Szauder József vélekedik).”

Csokonai nagyon széles látókörű és európai szintű műveltséggel rendelkező költő volt, akit Ady olyan „veszettül európaiatlan magyarnak” nevezett, „aki kacagtató fanatizmussal és komolysággal él-hal Európáért.” Mikor a bécsi Magyar Hírmondó munkatársának ajánlkozik (1802), ő maga ad számot levelében tudásáról, sokféle érdeklődéséről: „1. A deák nyelvben lévő tehetségem, minthogy fő gyönyörűséget a római klasszikusok olvasásában találok, felhat szinte a literatúráig, hozzájárulván a beszédben és levélírásban való könnyűség. 2. A német nyelvben értem a könyveket, sőt ezekből poétai fordításokat is tettem, de beszélni és levelezni, kivált tudóssal és karakteritátus emberrel nem tudok. Úgy de egy esztendeig való bécsi lakás talám helyre fogja ütni ezt a fogyatkozásomat. 3. A francia nyelv értésében középszerű vagyok, de az ezen a nyelven való literatúrához legjobban vonszó tüzem sebes előmenetellel máé magamat is biztatni (kezd). 4. Olaszul igen jól értek. 5. A magyar nyelvben való tehetségemet debreceni születésem és huszonkét eszten-

¹ Csokonai poétikájához. = Mesterség és alkotás. Bp., 1972.

² A népiesség jellege és változatai a 18. sz. végén és a 19. sz. elején. = Irodalom és felvilágosodás. Bp., 1974.

dős koromig való felnevelkedésem, öt esztendeig tartott utazásaim lés tapasztalásaim az egész magyar hazába (kivéven azon részeit, ahol nem magyarok laknak), nyomtatott és még kézírásban lévő munkáim, literaturai szüntelen való olvasásom, levelezésem és gyakorlásaim meglehetősen emelték. 6. A stilsztika, história, utazások, politika és geográfia, a természethistóriával együtt négy esztendőktől fogva egyedül való foglalatosságom.” Végül egy Rousseau-idézettel mutatja be jellemét, amelynek fő vonásai, ahogy írja: „csendesen élni való vágyásom, közönséges-lelkűségem, hazámhoz való tiszteletem és a nemzet s a szelíd tudományok eránt való tüzes buzgóságom...”

Rendkívüli módon érdeklődik távoli népek dalai iránt. Ugyancsak az *Anákreoni dalok* előszavában írja: „Az érzékeny római olasz, a fagyos lapon, a gőgös asiata, az indolens chinai lakos, a Tuillériának kipallérozott lelkei, s az emberevő kannibálok: mind, mint énekelnek, danolnak és dalokat csinálnak.” A kannibálokhoz ezt a jegyzetet fűzte: „Lásd a kannibálok egy jeles dalját Kleistnál (Sämtlichen Werke, Wien, 1789)”. Ez a Csokonai által is ismert kannibál dal a Montaigne által közölt braziliai kígyóadal fordítása. Ez a 16. századi nagy francia gondolkodó Essai c. könyvében a természeti népek költészetét dicséri, és tagadja, hogy azok barbárak és nyersék.

Ilyen széleskörű folklór ismeretekkel rendelkezik Csokonai. Ahogyan Német László írja róla: „Alig van magyar költő, akinek a műveibe annyi ismeret, adat, kultúrelem szívdott volna bele, mint az övébe.” Egyetemes érdeklődése nem véletlenül kapcsolódik a folklór iránti általános európai érdeklődéshez.

Természetesen nem rezonált volna ennyire a folklór iránti európai érdeklődésre, ha ezt a hajlamot nem hozta volna már otthonról ez a „debreceni nádasházba szorult világpolgár”. Hiszen még itthon, valószínűleg 1791-ben, a török békekötés előtt kellett megírnia a *Szegény Zsuzsi a táborozáskor* című versének egészen népdalszerű összevégét. Ugyancsak Debrecenben írott színművébe, a *Tempefőibe* szinte magnetofonhűséggel illeszt be egy népmesét. Még mindez „máig sem győzte meg az irodalomtörténeti közvéleményt arról, hogy mennyire élvezhette ő ezt a Debrecen életét át meg átszövő folklórt, mennyire otthon is lehetett benne, hogy egyetlen hangját el nem tévesztette a Tempefőiben, amelyből az eddigi értékelők csupán Rozália grófkisasszonyi fintorgását vélték fontosnak”, írja Juhász Géza.³ Majd harcol az ellen a Toldyék óta meggyökeresedett tévhit ellen, mely szerint főleg Pálóczi Horbváth Ádám bátorította volna Csokonait a népköltéssel való foglalkozásra. „Még a Cultura Rákóczi-nóta betétjét is Pálóczi ösztönzésének tulajdonították, nyilván soha nem nézván utána, mennyivel bővebb a Csokonai szövege; annak meg éppen nem tulajdonítottak semmi jelentőséget, honnan kerülhetett a dunántúli környezetbe szíp, níp, típ tájszólással ez az ének, hacsak nem abból a rebelis városból, ahol költőnk apja is Rákóczi Kiáltványát foglalta bele Kéziratok Könyvébe.” Azt is figyelmen kívül hagyják, hogy még a Pálóczi-val való találkozás előtt Patakon is kellett hallania a Rákóczi-nótát, hiszen innen ismerjük az első írásos feljegyzését s egyben harmóniás letétjét a Melodáriumokból. „Annak igazolásul, hogy nem véletlen ráhibázás Csokonai kibontakozásának éveiben sem a Szegény Zsuzsi... sem a Szuszmir mese, hanem tudatos előnyomulás olyan területen, amelyet akkoriban nagyrészt megvetettek a hozzá hasonlóan tudós becsvágyú költőpalánták, többszöri hivatkozás után hadd igazoljam végre: a két mű közötti időt áthidalja

³ Az első magyar műnépdal. = Tanulmányok.

egy Csokonai-vers, a *Ha bort iszom...* irodalmunk első tudatos népdala. Jellemző, hogy máig sem került bele költőnk egyetlen kiadásába sem, pedig Erdélyi János 1847-ben közreadta a *Népdalok és mondák* II. kötetében, Csokonai nevével fémjelvezve 479.-ként az Íróktul csoportban, tartalomjegyzékén még jelezte is a szerző nevét meg a beküldés helyét így: Csokonai (Sárospatak).” Almási Sándor Magyar Dalok című kéziratosszalgyűjteményének II. kötetében is 5 versszakkal található, ahol a kézirat írója ugyancsak Csokonai nevét írta a szöveg alá. Bartalus István 1871 táján Erdélyben hozzájut Almási gyűjteményéhez. Kírja belőle a dalt Csokonai nevével. Ugyancsak így szerepel a Győrött kiadott Limbay-gyűjteményben és Kun László gyűjteményében is. Bár Harsányi István Sárospatakon Kodály levelének kérdésére, hogy hitelesnek tartja-e ennél a versnél Csokonai szerzőségét, igennel válaszolt, mégis azt írják Gyulai Ágosttal könyvük végén, hogy ez kétséges, mert a Harsányi István és Gulyás József által kiadott Csokonai összkiadásban ez a dal nem szerepel. Ilyen számos egybehangzó forrásjelölés ellenében ez a véletlennek is betudható kihagyás nem ad okot Csokonai szerzőségének kétségbevonására, különösen azután, hogy Harsányi István írásba adta a szerzőség hitelességét. Még két másik adat is ezt létszik alátámasztani. Arany János, a volt debreceni diák öreg korában papírra vetvén fiatalsága dalait, három versszakkal a *Ha bort iszom* kezdetűt is lejegyzí. Kodály Zoltán pedig 1922-ben a Komárom megyei Császáron Orbán István 68 évestől fonográfra veszi dallammal együtt a dal alig eltérő változatát. Nem véletlen, hogy a három adat ezekről a helyekről származik. Debrecennek, Sárospataknak és Komárom környékének ugyancsak van köze Csokonaihoz. „Formai értékeit az avatatlanok észre sem vették – írja Juhász Géza. – Fönnmaradását egyedül tartalmi értékeinek köszönhetette. A vidám természetű poéta derűs elszántságában magára ismert népünk, annál inkább, mert a dal nyelvileg belülmaradt a folklór határain. Ezért őrizte meg híven. Nemcsak Csokonai pályáján nevezetes állomás ez a vers, határkő egész irodalmunk fejlődésében. Az első olyan mű népdal, amely valóban áthatolt a népig, s fönn is maradt körében, jóllehet országosan elterjedté nem vált.”

Ilyen indulás mellett csak erősíti Csokonainak a néphagyomány iránti érdeklődését az olyan olvasmány, mint Révai Miklósnak a Magyar Hírmondó 1782 Boldogasszony hava 16-i számában közölt gyűjtési felhívása, amely előtt a lap szerkesztője, Ráth Mátyás vázolta a nyugat-európai kutatásokat. „Tudva vagyon, minémű nagy Szorgalmatossággal gyűjtögetik az Anglusok és a Francziák tsak az önnön magok eleiknek régi verseiket s énekjeiket, hanem a távol lakozó népeket is. Az Olaszoknak hasonló igyekezetek nem kevésbé esméretes. Hát a németeket avagy szükség-é elő-hoznom holott mindennek, valakik ezeknek nevezetesebb könyveiket olvasták, gyakorta észrevehették, minémű nagy betsben légyenek nálok a régi Német históriás, mesés s több afféle énekek. Ki nem tudja, mint kapnak ők a köznépnek szájábann forogni szokott régi versekenn, melyeknek Volkslieder a nevezetek? Ezeket pedig leg-inkább az időtől fogva kezdettek elő-keresni s haszonra fordítani, miólta az ő saját nyelveket, s azonn ékes tudományokat láttatosan gyakorolják.” Ha közben olyan műveket is kézhez kap, mint 1792 nyarán Kazinczy Ferencről Kleist és Bürger kötetét, állandóan erősödik, tudatosodik a népi kultúra iránti érdeklődése. A kapott köteteket nemcsak olvassa, hanem belőlük műfordításokat is készít, előszavaiat lefordítja. Különösen azért, mert maga is hasonlóan érez, gondolkodik. Bürger 1789-i kiadásának előszavában pedig arról tesz hitet, hogy a holt irodalmi nyelvnél előbbre való az élő nyelv, s a népköltészet, népnyelv értékét hangsúlyozza.

Nem csoda, hogy ilyen előzmények után maga is gyűjtőmunkába kezd. 1797. november 8-án, Bicskén Koháry Ferenchez írott levelében már beszámol saját gyűjteményéről: „Régibb és újabb magyar népbéli dalok (Volkslieder), melyeket más csinos nemzeteknek példájára imitt amott kézírásokból és hallomásból összeszedvén, az elvesztéstől megmenteni kívánt Csokonai Vitéz Mihály. Van már ilyen minden es nótá mintegy háromszáz.” Későbbi levelében már 450-ről ír. Micsoda veszteség, hogy ez a gyűjtemény elkallódott. Színműveinek dalbetétei valószínűleg ebből a gyűjteményből származnak. Például a *Tempefőiben*: „*Dorog hajdúváros Tiszán túl, / Hörpölik a jó veres bort csuporbul. / Tiszántúl, csuporbul bor csordul.*”

A *Cultura* című színművében:

*Zsíros nyakam öleld meg,
Hervadt orcám csókold meg,
Hogy a Krisztus áldjon meg.*

*Fehér mejjem, mint a hó,
A tiédhez hasonló,
Akasztófára való.*

A *Karnyónában* Boris nótája:

*Csurgai kincsem hallod-e?
Kanizsán lakom, tudod-e?
Hej! s Kanizsára gyere be,
Csókba feresztlek ide be.*

*Dejz magam majd tán kimegyek,
Hogy veled együtt kilegyek.
Befogad engem a Major,
Majd mikor érik a bajor.⁴*

Az *Anákreon*i dalok jegyzetében találjuk a következőt: „*Ördög martalékja, / Hogy ne légyek rabja, / Adj estvért értem.*”

Csurgói tanítványait is arra biztatja tanári pályafutásának igen rövid ideje alatt, hogy gyűjtsék a népdalokat. Sőt, ha valamit csak töredékesen tud lejegyezni, tanítványai segítségével igyekeznek biztosítani a hiányzó részeket. Azok komolyan is veszik tanáruk biztatását. Így kerül gyűjteményébe egyik volt tanítványa leveléből, az *Amott kerekedék egy fekete felhő*... csodálatosan szép szövege. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzik ezt a levelet, melynek egy részlete az említett szöveggel együtt így hangzik:

„Egykor hajdanában azt mondotta volt az Úr nekem, hogy ha megkapnám valahol az *Amott kerekedék egy fekete felleg* nótát, több részét közölném vele. Ímé tehát akár kell, akár nem, én amit itt, amott hallottam hozzá, ide írom.

*Amott kerekedék egy fekete felhő,
Abba tollázkodik sárga lábú holló.
Várj meg, holló, várj meg, hadd izenjek tőled
Apámnak, anyámnak, jegybéli mátkámnak.
Ha kérdik, mi vagyok, mondgyad, hogy rab vagyok,
A török udvarba térdig vasban járok.
Megesmered arról, üveg az ablaka,
Bádog az ajtaja, a szél az asztala.
Lábom is el unta a vas böltsőt ringatni,
Kezem is el unta sír harangot húzni.”*

Hogy Csokonai nemcsak véletlenül tévedt a néphagyományok területére, hanem egészen tudatos munka volt nála a gyűjtés, ez a tanítványi levél is éppúgy bizonylatka, mint

⁴ A bajor dunántúli régi szőlőfajta.

saját szavai: „Magyarjaim! Litertorok! Ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő Scythia pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekeskönyveket, a veszekedő predikációkat, a szűr bibliopoliumon kiterített szennyes románcokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványait, a melyeket az olvasott és utazott urcskáknak társaságában haszontalan keresnétek.”⁵ Csokonai szavaiból nemcsak az tűnik ki, hogy csupán ritka, eddig nem hallott népköltési alkotásokhoz akar hozzájutni, melyekkel felfrissítheti saját költészetét, hanem kimondottan az elfeledett ősi magyar hagyományt véli bennük fellelni, akárcsak több mint száz év múltán Bartókék.

Ha népdalgyűjteménye el is vészett, és csak töredékekből tudunk rá következtetni, annál öröndetesebb, hogy megmaradt egy másik népi gyűjteménye, a dunántúli tájszavak feljegyzése. Itt nemcsak azokra a szavakra kell gondolnunk, amelyek szétszórtan felbukkannak Dunántúlon írott verseiben, prózáiban, hanem arra a több mint félszáz somogyi tájszót tartalmazó gyűjteményére, mely a Magyar Tudományos Akadémia Kézirat-tárában található. Az 1798. szeptember 29-i keltezésű *Mihály-napi Álom* hátlapján maradt fenn ez a tájszójegyzék. Fontos körülmény, hogy írónnal van írva, nem tollal. Tehát helyszíni feljegyzéssel van dolgunk, nem pedig emlékezetből történt papírra vetéssel. Ezt bizonyítja az is, hogy nem betűrendes sorrendben sorakoznak a szavak, hanem úgy, ahogyan a közlőknek éppen eszébe jutott. A lejegyzésnél Csokonai a ma is szokásos módon járt el. Leírta a dunántúli tájszót, s utána odaírta a köznyelvi megfelelőjét, helyesebben az általa ismert tiszántúli megfelelőt. Több esetben más dunántúli szinonimát is feljegyzett. Így több somogyi tájszót tartalmaz gyűjteménye, mint amennyi címszó.

Csokonai nemcsak népdalokat és tájszavakat gyűjtött a Dunántúlon, hanem ennél is többet, néprajzi vonatkozású adatokat. Ezeket is beépítette költészetébe, alapos, néprajzi hitelességű jegyzeteibe. Ezzel mintegy előképét adta Bartók és Kodály 20. századi modern gyűjtési módszerének. Bartókék nyomatékosan hangsúlyozták, hogy gyűjtőútjaikon nem pusztán ritka dalokat kerestek és találtak, hanem ennél sokkal többet: kultúrát. Bartók szerint „a jó népdalgyűjtőnek valóságos polihisztornak kell lennie”, hogy a dalok mögötti egész életet tudja minél hitelesebben rögzíteni. Csokonai kitűnő ösztönével már ezen az úton is elindult. Tájszótárának nem egy megjegyzése első hiteles, vagy olykor egyetlen néprajzi feljegyzés egy-egy régi népszokásunkról. Ilyen szokásjelentésre hívta fel a figyelmet pl. a *csók* szónál. Értelmezése Csokonai szerint: 'kézfogó'. Tájszótáraink, általános szótáraink a csóknak Csokonai által följegyzett érdekes jelentését nem ismerik. Hogy mégsem alaptalan a költő által feljegyzett jelentés, megerősíti a későbbi néprajzi irodalom. A Divatcsarnok 1854. szeptember 20-i számában olvashatjuk: „A kézfogás nagy lakmározással s jegyváltással véghezmenvén, végül a menyasszony a muzsikusz cigánytól a papig mindenkit sorra csókol, kezében egy tányért tartva, melybe azután a csókot nyerők pénzt szoktak hányni, mit is csókpénznek neveznek; ezt a csókpénzt a menyasszony az ajtó mögé önti anélkül, hogy megszámlálná, és csak másnap szedi fel onnan.” Csokonai feljegyzése első hiteles adatunk a kézfogónak erről az érdekes mozzanatáról, illetőleg a kézfogónak e mozzanattal összefüggő érdekes táji elnevezéséről.

⁵ Anakreoni dalok jegyzetei.

Vagy például a *kisvendégség* Csokonai szerint „lagzi után vó (való) Vasárnap”. A szót a Magyar Tájszótár nem ismeri, az Új Magyar Tájszótárnak azonban van néhány közép-, illetve dél-dunántúli adata, amelynek jelentése pontosan egybevág a Csokonai által feljegyzett jelentéssel. A Tolna megyei Szakcsról jegyezték fel, hogy „a lakodalmat követő vasárnap pedig az új asszony szülei tartanak kisvendégséget szűkebb körben”. Somogyból erre az első adatot Előd Géza írásában találjuk:⁶ „A lakodalmat követő második vasárnap a fiatal pár a legény hozzátartozóival hazajön a lány szüleihez kisvendégségre... A kisvendégség is nagy evés-ivás, mely legtöbbször reggelig tart.” Csokonai feljegyzése így több mint százharminc évvel előzte meg az első somogyi adatot, s több mint száz évvel a korábbi dunántúlit.

De jegyzett fel olyan néprajzi adatot is, amelyet utána soha senki nem talált többé. Ez a *gonoszbíró* elnevezés. A *Karnyónéban* Kuruzs, a rigmusgyártó poéta így kezdi verselményét: „Köszöntő versek... Goráblás Martiny Jánosnak, helységünk már sok időktől fogva köz jóba fáradozó... Gonosz bírójának, nekem különös jóakaró kedves komám uramnak”. A jegyzetbe ezt adja Csokonai: „Gonosz bírónak Somogyban az olyant hívják, aki a kéményekben a kormot és a falukban a káromkodó embereket vizsgálja.” Sem a szótárakban, sem a néprajzi irodalomban nincsen több nyoma a gonosz bírónak. „Csokonai egyetlen adata mindenképpen hitelesnek látszik, s páratlan volta csak növeli nyelvi és néprajzi értékét”, írja Szilágyi Ferenc.⁷

Csokonai költői művei közül különösen a Somogyban írott *Dorottyája* mint néprajzi kútfő is rendkívüli értéket jelent számunkra. „Sok remekül megfogott, gyakran népi-paraszti valóságalem halmozódik fel a mű költői kép-, hasonlat és metafora anyagában”, írja Baróti Dezső.⁸ Rendkívül értékes néprajzi anyagot találunk gondosan elkészített jegyzeteiben is, melyek etnográfiai hitelességgel, sőt forrásértékkel rögzítik Csokonai korának sok népi hagyományát. Nézzük meg ezeket részletesebben!

Mikor Dorottya és Orsolya, a két vénkisasszony jön a szánon beszélgetve, ezt írja Csokonai: „Beszélnek magok közt, az ördög tudja mit, / Tán a szengelléri borsot, vagy valamit.” Jegyzetben így ír róla: „Szungelléri bors. Azzal tartja az együgyű nép, hogy a vén banyák éjszakánként megnyergelvén az embereket, a Szent Gellért hegyére járnak rajtok borsért.” Az sem elhanyagolható, hogy a népi hiedelmet jelző kifejezést pontos somogyi tájszólásban jegyzi le és használja költeményében (*t* nélkül).

„Pedig már felszántott tisztes orcájának / A bőrén lúdégét könnyen csinálnának.” „Lúdége névvel nevezik a Duna két mellékén a tésztának azt a nemét, amelyet a Tisza körül csigának hívnak. Ezt orsó hegyével kanyarítják meg egy kívülgyelt vagy kibarázdolt deszkácskán, faluhelyett pedig a szövőbordán.”

„Mit keresnek ezek fársáng innepében, / Kik úgy látszanak a szép seregében, / Mint mikor a rétnak virági kinyílva / Mosolyognak s köztük áll két rohadt gilva.” „Gilva, gomba neme, mely rothadásnak indult gyertyán-, bikk- és szilva törzsökön pezdül ki.” Itt még a magyarázatban is dunántúli tájszót alkalmaz Csokonai (törzsök). Bizonyára pontosan lejegyezte adatközlője szavait.

⁶ Életképek Dél-Somogyból. = Ethnographia, XL. 44.

⁷ Szilágyi Ferenc: Csokonai művei nyomában. Bp., 1981.

⁸ Csokonai Dorottyája.

De találunk olyan népi kifejezéseket, a népéletnek olyan részleteire való utalásokat is a *Dorottyában*, amelyeket általánosan ismertnek gondol Csokonai, ezért nem tartja szükségesnek a jegyzetben való részletezését, magyarázatát. Persze, ami akkor közismertnek számított, a mai ember számára már ismeretlen is lehet. (Ezért feladata a néprajznak a jelen közismertnek gondolt jelenségeit is leírni.) Mikor az urak a hölgyek karját megfogva lesegítik őket a szánról, erről így ír a költő:

*Így szedik a vidám népek, mikor megért
A pirosló bakart és a fejér gohért;
Mint itt a lyánkákat, különb öltözetben
A víg gavallérok e dáma-szüretben.*

A *bakar* és *gohér* régi dunántúli szőlőfajták. Itt Csokonai dunántúli szüreti emlékei eleve-
nednek meg, melyek akkor is erősen éltek benne, mikor a népi értékek felé irányítja a magyarokat, literátorokat, és figyelmükbe ajánlja, hogy „hallgassák figyelemmel a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost”.

Népi kifejezést hoz elő a női beszédtema ecsetelésénél: „Az a jeles *kantus* ugyan hol készüle? / Az a fülönfüggőmennyi-be kerüle.” Nem írja meg a jegyzetben, mert úgy gondolja, mindenki tudja azt, hogy a *kantus* inget jelent. Debrecen környékén így nevezték azt a korcos inget is, melyben nemre való tekintet nélkül a gyerekeket járaták. A *fülönfüggő* ma már nem használatos szóalakja a fülbevalónak.

*De felkerekedvén a vidi pusztáról
Vagy a Szengellérnek borstermő szirtjáról
Zablás sárkányján a garaboncás deák,
Már a forgószéltől csikorognak a fák.*

„A garaboncás deák felől az a mese van népünknel, hogy sárkányon jár és a forgószelet ő támasztja, kivált ha, ahol rongyos köpenyegjében kéreget, tejet és kását adnak néki.”

Hasonlatként a régi paraszti gazdálkodás ismeretanyaga is bele kerül a *Dorottyába*, megörökítve a *szűrrűn* (szérűn) való ősi cséplésmódot, a búza szemének lovakkal való nyomtatását. A táncoló farsangolók

*Végezvén a lengyelt, stájerén forognak
A szála közepén tipegnek-topognak.
Így lépked, így kereng Békés vármegyében
Az alföldi magyar gazdag sűrűjében
Hét-nyolc nyomtató ló, midőn patkós lába
Tapos a világnak legszebb búzájába.*

Mennyi öntudatról beszél a világ legszebb búzája kifejezés. Nem csoda, ha ilyen büszkeséggel írja le kitűnően a magyar táncot is. Mikor Bordács feddésére megszólal a palatinusnak nótája:

*Minden magyar szívek azonnal buzdulnak,
Ősi természetes lángjaiktól gyúlnak,
Felséges állásba tészik termeket,
Valódiba szedik férfiúi képeket;
Bennek a rátartós gögje Ázsiának
Dísz ad Európa csinos módijának.*

*Csak a magyar tánc az, mely sohasem jára
A jó egészségnek semmi ártalmára,
Mivel mérsékelve mozgatóván bennünket,
Frissíti elménket, testünket, vérünket.
Csak a magyar tánc az, mely díszesebbé teszi
Az embert és soha hívságra nem veszi,
Mert ha csak vitézi módra nem öltözött
S ha nincs sarkantyúja, csúf a többi között.*

*Csak a magyar tánc az, mely bír oly érdemmel,
Hogy legjobban egyez a szűz szeméremmel,
Mikor sok külföldi táncban a módosság
S a legúrabb fogás a legnagyobb pajkosság.
Nemes magyar táncom! ki ősi nyelvünkkel,
Ki európai finnyás lakhelyeden
Máig sem szenvedtél mocskot szépségeden,
Ázsiai színpadon fénylik nemességed,
S még a módi nem tett alacsonnyá téged:
Ím, a külső népek bámulják díszedet,
S tulajdon nemzeted nem becsül tégedet!*

Máig sincs szebb leírásunk a magyar táncról. Még bőséges jegyzetet is fűz hozzá, mely a pontos, tárgyilagos rögzítésen túl olyan belső meggyőződést, hagyományszeretetet sugároz, ami magában is ékes bizonyíték arról, hogy Csokonai életművében milyen alapvetően fontos szerepe van a néphagyományoknak.

„Az igaz magyar tánc, a lassú verbunkos, amit b. eml. eleink, kik a nemzeti dolgokat korcsosodó unokáiknál jobban kedvelték, szebb és méltóbb kifejezéssel nemes táncnak neveztek. A mi hiú, szapora és rendetlen táncunk, melyben asszonyszemélyek is ugrándoznak, ölelkeznek, keringenek, s ki-ki magáért és párjáért táncol, egész formájával megmutatja, hogy tót eredetű, az ázsiai gravitással és méltósággal átaljában ellenkezik; ezt én a nép után nevezem kuferces táncnak. Ilyen megkülönböztetéssel, reménylem, megesméri az olvasók a magyar tánc felől tett ítéletemnek igaz voltát. Az ilyen táncról tették a külföldiek is azt a sok jeles megjegyzést. Mikor a francia háború idején sok anglus nagyemberek lakának vala Bécsben, egy anglus az ott lévő magyarok táncában háromszáz figurát számlált meg. Ezt produkálni s hideg vérral felszámlálni csak anglustól és magyartól telik. Jusson eszedbe, édes magyarom! a halhatatlan Kaunitzknak ama mondása, hogy nemzeti karaktere csak az anglusnak és magyarnak van; s érezvén jobban-jobban nemzeti méltóságotat becsüld meg még az aprókban is magadat!”

A táncoló Dorottyáról viszont így ír: „Így táncol a tátos banyák paszitjába / Varázsló pemetjén a vasorrú bába.” Két sorba még nem sűrített senki ennyi magyar néprajzot. Benne van táltos hiedelmünk. „A paszit vagy paszita ... túl a Dunán a keresztelőkori vendégség”. A pemet a „kemencesepű”, a boszorkányok „lova”, varázsvesszeje, s a vasorrú bába népmeséink ősi, mitologikus alakja. „Csak lássák az urak! a jó lélek mit vár / Ha a banya-posz is visítani akar már?” „Banya-posz néven esméri a nép némely helyen a pöfeteget”, jegyzi meg Csokonai. „Éris kaján szemmel nézvén a vigságot / Amely mulattatta e szép társa-

ságot.” Nem itt, hanem Kleist „A tavasz” fordításának jegyzeteiben írja: kaján = irigy Dunamellék. Vitatják, hogy ő vitte be a szót irodalmunkba, mert Kazinczy írói köre 1786 és 1799 között már használja. Techert Adolf csodálkozik azon, hogy Csokonai a *kaján* szót a nép nyelvéből megismert szónak vette. Pedig a szó annyira dunántúli, hogy ott még helységnevében is szerepel (Gyepükaján).

Dorottya szájába ezeket is adja Csokonai:

*A fársángot mindég töltöttem vígsággal,
Hogy tán nem gyötörtök többé a lyánsággal;
Mit ért? nem is véltem, s már itt volt Húshagyó,
Húshagyó! Húshagyó! engem itthon hagyó.*

Az utolsó sor dunántúli népi énekes farsangi szokásból, a tőkevonásból került Csokonai versébe. Íme, a szokásnak egy szennai változata: „*Húshagyó, húshagyó, / A lányokat itt hagyó. / Húshagyó, húshagyó, / Itt maradt az eladó.*”⁹ A tőkevonást említi a következő sor is: „*S valamennyi tőkét életében vona...*” A jegyzetben ezt írja a szokásról Csokonai: „Tőkét vonni szokásban nagyon sok helyen, hogy mikor a farsang elmúlik, a meg nem házasodott ifjakkal és férjhez nem ment lányokkal valamely darab fát neveltségnek okáért megemeltetnek, vagy egy helyről a más helyre vitetnek.” Egész Dunántúlon ismeretes szokás. Utal rá egy szigetközi Balázsolás egyik versszaka is: „*Hejehuja babszerda, a hamvazó szerda, / Kössünk lányok törzsököt a halászi útra.*” (A tőkét itt a törzsök helyettesíti.)

Ismét szüreti élményére utal a következő szókép: „*Bent egy-két ifjasszony csak úgy csilleng-billeng, / Mint a szedés után az elhagyott billeng.*” Csokonai nem jegyzi meg, tehát közismertnek veszi a *billeng* szót, mely kis, apró szőlőfürtöt jelent. Rendszerint a szőlőtőke tetején található ilyen, s ezt a szüretelőket legtöbbször nem is veszik észre.

„*Mit ér a fodros haj, a mándzsét, a tászli? / A zsinóros nadrág, ha az ember bászli?*” „Bászli némely környéken annyit tesz, mint másutt baszuta, liphec, pipogya, és ami odaalább előfordul: kákonpilli sat.”

A süvegmocskot égető hortobágyi betyárról és a riasztó szagtól megszaladó gulyáról etnográfiai hitelességgel, sőt forrásértékkel szól:

*Mint a zöld Hortobágy kövér mezejében
A csintalan betyár, ha a szél mentében
Süvegmocskot éget a szalmán vagy pipán,
Maga meg odébb áll gyalog vagy paripán,
Hiába hangicsál a duda, furulya,
Összebőg a marha, megszalad a gulya,
Tehén, üsző egyre szalad a cserénynek,
Van baja, van mérge a szegény legénynek;
Így ama szédítő hangok bűbájára,
Az Éristől titkon húzott muzsikára
Tódult a dámáknak nagyjok és aprajok.
Zűrzavar lett, kiki bámulta, mi bajok?
Szintügy törték, nyomták az ajtón magokat,
Otthagyták a táncot s a gavallérokat.*

⁹ A Magyar Népzene Tára, II. kötet.

„A Hortobágy pusztán, mely az úgynevezett Hortobágy folyóvíznek, vagyis Tiszazakadéknak környékén esik a debreceni és újvárosi földön, s közönségesen az alföldi legelők körül, szokások holmi pajkosoknak, hogy pipájukba süveg- vagy kalapmocskot tesznek, melynek füstjét ha messzéről a gulya megérzi, szerte-széjjel szaladoz.” Még diákkorában figyelhette meg a hortobágyi pásztorokat. Ilyen kitűnő megfigyeléseket csak gyakorlott néprajzos tehet. Ez is amellet szól, hogy nem csupán Pálóczi Horváth Ádám irányította figyelmét a néprajz felé. (Ő különben is csak dalokat jegyzett le.)

Dunántúli tájszó alakjában használja a piac szót, *piarcnak* írva azt. Így szerepel a későbbiekben a lidérc és *lödérc* változatban, melyet a Dunántúlon *lúdvércnek* is mondanak. Falusi udvar életének kitűnő megfigyelései a következő sorok is:

*Édes kotlós anyjok egy kotyogására
Hogy fut a sok csirke egy szem gabonára:
Minden kisasszonyok akként tódulának
Legelső csókjára Opor orcájának.*

Mindezek nemcsak arról beszélnek, hogy Csokonai Somogyban, sőt már szinte diákkorától kezdve közelebből pillantott bele a népeletbe, népszokásokba, hanem arról is tanúskodnak, hogy Csokonainak milyen adottsága volt a néppel való bánáshoz, közeledéshez. Kitűnően tudott a nép nyelvén beszélni, azért nyilatkozott meg a nép is előtte, és közölt vele olyan dolgokat, amit másnak, különösen az úrféle embernek sohasem mondott volna el. Ezt igazolja a Gaál László által leírt betyárokkal való találkozása is a bolhási erdőben.

Csokonai Dorotttyját a gazdag néprajzi anyag megörökítése mellett az élő népnyelvet kitűnően kiaknázó nyelvezete, „válogatott, ízes, színes népiessége, forrás zamata (Horváth János), valamint versformája is döntő jelentőségűvé teszi. Páros rímű tizenkettősei (régí stílusú, parlando dallamainknak kedvelt versformája) nagy mértékben járultak hozzá ennek a versformának a népszerűsítéséhez úgy, „hogy a későbbi népies epika (János vitéz, Toldi) már saját kijelölt formájaként élhetett vele”, írja Horváth János.¹⁰ Részletes elemzést ad arról, hogy milyen módon alakítja Csokonai verselő művészetét, formáló, tevékenységét a megismert népdalköltészet. „... vannak egyenest a népi mintától függő strófa formái is. Nem is mint a Révai-csoportot egyéni színnel folytató énekszerzőt kell őt itt méltatnunk, hanem mint az elsőket egyikét, kim onnan már a népies dalszerzés felé is áthajladoz.” Pl. Asztali dal, A viola (olaszból). Eredeti a „Felvidulás”, Török nótára:

*Bűk, bánatok
Távozzatok
Előlem messze;
Hogy szívemet,
Víg kedvemet
Semmi ne epossze.
Fejemet nem töröm:
Jobb annál az öröm.
Kár hiába,
Bolondjába
Gyötreni szívemet.*

¹⁰ Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp., 1978. 82-83.

Horváth János szerint hasonlít a Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményében lévő „De mit töröm fejemet...” kezdetű népdalhoz. Rövid, cifrán kombinált soraiért tartja népinek „Jövendölés az első oskoláról...” című versét Horváth János. Népies verse továbbá: „Az elszánt szerető”. A Faludi-féle nyolcas-hetes: „Egy Tulipánthoz”, „Megkövetés”:

*Ha haragszol, megkövetlek;
Békélj meg szép angyalkám!
Csak azt mondtam, hogy szeretlek,
S e szóért haragszol rám?*

Középrimes nyolcas-hetes: „Hálaének Vénusz oltáránál”: „*Ah, kedves szók! / Ah, édes csók! / Eget verek fejemmel.*” Nyolcas és hetes más-más kombinációi: „Egy háládatlanhoz”, „A farsang búcsúszavai”. Himfy-szerű strófa: „Búcsúzás egy lyánkától”. Magyar népdal-ritmus, 4-4-3-1 tagolású: „Alku”:

*Valld meg, kérlek, kedves lélek!
Még szeretsz-é:
Engem másért, míg csak élek
Meg nem vetsz-é?
Én szeretlek tégedet,
Tisztelem jó szívedet:
Megvethetsz-é?
Megvethetsz-é?*

Csokonai népiességének bizonyítékeként tartják számon:

Tempefői népmese (No. S osztég hát egyszer hun vót, hun nem vót, még az Óperencián is túl vót, gallér híjján köpenyeg, köpenyeg híjján gallér, vót egy királyfi, kiment az egyszer vadászni, télen vót az idő, karácsony akkor feje vót, s hogy feje vót, hát kimegyen a királyfi vadászni, csak vadász, csak vadász, de még nyúlgyömbért se kaphatott, csak haza fordult biz ő, osztég mint a kárvallott cigány, meglát egy galambot, hozzá lú, leesik a galamb, s hogy leesett a galamb, hát földre esett biz az, a víre látszott a hón, szép piros vót, olyan gyöngyen látszott a vér, hogy meglátja a királyfi, azt mongya: no nem nyugszom meg addig, míg ojjan mátkára nem kapok, hogy ojjan fehér legyen az orcája mint ez a hó, osztég meg isemnt ojjan piros, mint ez a vír...)

A hajdú éneke: „Dorog hajdú város...” Ez Szirmai Antal: Hungaria in parabolis című gyűjteményébe is fel van jegyezve (1804), Erdélyinél és Pálóczi Horváth Ádámnál is.

Karnyónéban: „Csurgói kincsem, hallod-e?”

Kuruzs fűzfapoéta rigmusa: „Hármat ellett a fürjecske, fű renden csipke”.

„Úgy látszik tehát, hogy Csokonai mikor színműveiben népi alakokat szerepeltetett, valódi elterjedt népmesét mondatott, illetőleg népdalokat daloltatott velük, esetleg némi átalakítással. Ez kiváló objektív költői érzékre vall”, mondja Horváth János, „de sem népmeséje, sem népdalai nem tekinthetők saját alkotásainak. Kezdeményezésének azonban ez is figyelemre méltó, pompás hűségű, mesélő modora pedig a művészi idomulékonyáságnak, a népies stíl-reprodukciónak egész irodalmunkban egyik legbravúrosabb példája.” Ma már másképp látjuk a népdal, népköltészet felhasználásának kérdését. Kodály is pontosan idézett népdalokat vesz bele a Hány János című daljátékába. Természetesen senki sem mondja, hogy a „Tizán innen, Dunán túl” Kodály szerzeménye, de a Hány

János igen. A Tempefői nem akkor lett volna jobb Csokonai-darab, ha saját költésű „népdalokat” daloltat, saját kitalálását mesét meséltet. Nem is ezekre mondjuk, hogy Csokonai alkotásai, hanem a Tempefőire.

„Népdalszerű intonációt találunk – írja Horváth János – Az emberiség s a szeretet című versében: Felfogadtam száz meg százszor... de a későbbi strófákban már irodalmias kifejlésűvé válik. A népdal-intonálás következetesebb, a népdaltéma pedig valósággal vezérmotívummá kép elő a Habozás című dalban. Három első strófája egyaránt az első két sorral kezdődik, de a feltételes elhatározás új kifejlésévé válik a strófa, míg a 4. versszakban már variált intonálással vezet a daltéma megoldásához (Nem hagyom itt ezt a várost...). Hogy azonban ezúttal sem akart népdalt írni, azt 'lantjának', Múzsájának emlegetése is eléggé bizonyítja. A tízsoros nagy strófa se vall közvetlen népi mintára.”¹¹ Ma a magyar népzene alaposabb ismeretében másképp vélekedünk. A 10 szótagos versforma nagyon is otthonos a magyar népzeneben, régi és új rétegében egyaránt. Régi stílusú dallammal él pl. „Fekete föld termi a jó búzát”, újjal „Sály falunak erdeje mezeje” stb.

„Mihelyt Csokonai, bár nem a népiség szándékával, magyar daltémára, vagy akár csak magyar dalritmusra emlékezik – írja Horváth János –, önkénytelenül is többé-kevésbé népiesé válik. A legutóbbi Harsányi-Gulyás féle kiadásban olvasható egy dala, mely már Ányossal kapcsolatban említett s még akkor az irodalmunkban fölöttébb ritka tizenegyes sorfajból kombinált egy igen kedves, valószínűleg népi dallamra emlékeztető strófaszerkezetet, bár mintha a magyar sorba, főként a dal elején némi trochaeusi lejtést is belejárszana:

*Bár az ég búsulva néz ellenem,
Légy te nekem, szent poesis, mindenem.
Ami történt életembe'
Hogy lehessen énekembe
Festennem.*

A naív stílusforma önkénytelenül is magával hoz nyelvből, szólamban bizonyos népi ízt:

*Sírván stórk, de siralmam nem elég,
Vajon mikor elégli már meg az ég.*

De azért Venus, Cupido, Apelles is otthonosan ringatóznak rajta. Csokonait általában jellemzi az egynemű stílus hiánya; stíluskeverék, a tarka össze nem illés egyik kedves sajátosága volt neki, de éppen emiatt nem válhatott a tiszta népies (naív) stílus következetes művelőjévé...

Csokonai tudott volna népies lenni, tudott volna oly rátermettséggel, mint Petőfiig senki. De bár a népdal s a népnyelv valóban érdekelte, költészetében korántsem szegődött sem a népies, sem más irány mellé kizárólagosan. Visszhangot adott mindenikre s nincs korának olyan törekvése, melyet ő szintén nem képviselne; de egyiket sem programszerűleg (mint Kazinczy), hanem csaknem naív fogékonysággal, saját sokszerű, forrongó egyénisége alkalmi kifejezéseként. Innen van az, hogy saját költészetében a népiesség jóformán sohasem hiányzik, de önállóan, egynemű jellemzetességgel csak ritkán s esetlegesen bontakozik elő, mint az idézett, többnyire nem mélyebb forrású darabokban. Neki a népies nem saját stílusformája még, s ha a maga nevében, ha komoly ihlettel szól, csak

¹¹ I. m. 79-81.

egy-egy fordulat vagy éppen verskezdet pillanatnyiságára kapja meg a népi naivság szellője, a koncepció népiességig azonban ritkán, s talán csak a most idézendő egyetlen esetben jut el, akkor sem a népdalírásszándékával s azért oly híven és igazán.

Siralom című szép dala valóban nem népdal, a későbbi műdalköltők (pl. Kisfaludy Károly) értelmében, hanem magyar dal, mely a népiből csak a naivság belső formáit vette fel a maga ihletébe. (Kezdete: Gerliceként nyögdecselek...)

Mint a jobb népi dalokban, itt is az érzelmeivel való önfeledt foglalkozás intézi a gondolatmenetet, élményszerű, naiv fordulatossággal, minden fordulat, minden attitűdváltás után mintegy újra meg újra elülről kezdve a dalt, egyre teljesebben átélve s kifejezve, elpanaszolva reménytelen s mégis remélni óhajtó levertségét. Egyszerű dallamképlete (négy nyolcas) mely később uralkodó alakja lesz a mű népdalnak, szintén önkénytelen népi inspirációra vall. Mint saját nevében szóló, naiv ihletű magyar dal, páratlanul áll a Siralom Csokonai egész lírájában¹²

Móricz Zsigmond is azt írja erről a verséről, hogy „ekkor ért tetőpontjára költészetének. Csokonai a kesergő szerelemnek egyetlen nagy dalnoka volt nálunk. Nincs vetélytársa, nem is lehetett volna más, csak Petőfi.”¹³ Három versszakát idézi is tanulmányában:

*Halavány hold bús világa!
Te légy kínom bizonyága:
Te sok álmatlan éjjelen
Együtt virrasztottál velem.*

*Süss kedvesem ablakára,
Hints lágy álmot szembéjára;
Hogy a bájos szerelem
Párnáján álmodjék velem.*

*Te pedig ők kedves kellő
Álomhozó esti szellő!
Legyezd gyengén angyalomat,
S ejtsd mellére egy csókomat.*

„Egészen a magyar népdal szava ez – mondja Móricz. – Azé a magyar népé, mely dalba önti bánatát.”

Mintha valóban népünk dalolását hallanánk:

*Amerre mégy édes rózsám, kívánom,
Hogy a rét is előtted piros rózsává váljon.
A zöld fű is előtted piros rózsát teremjen,
A te szíved engem el ne felejtessen.*

Horváth János így fejezi be Csokonairól vallott nézetét: „Bár költői gyakorlatából hiányzott a népiesség következetes szándéka, a népivel sok tekintetben rokon egyénisége kétségkívül egyik legjelentékenyebb úttörőjévé predesztinálta őt ez ízlésváltozatnak. Költői modora, a kor uralkodó lírai hangnemeihez viszonyítva, könnyen bizonyos népies csiszolatlanlanság színében tűnhetett fel, s Kölcseyék népiesebbnek ítélték, mint amilyen való-

¹² Uo.

¹³ Móricz Zsigmond: Tanulmányok. Bp., 1978. 150-151.

ban volt. Idegen versalakú dalokat nagy számmal költött s azok megfelelő dallammal a múlt század első évtizedeinek legnépszerűbb dalkincsévé váltak, mert idegen formájuk s dallamuk ellenére is költőjük egyéniségének különleges magyar ízével voltak teljesek.”¹⁴

Horváth János kitűnő elemzése 1927-ben még főleg formailag nézi a népdal, népköltészet hatását Csokonai költészetére. S tegyük hozzá, magáról a népdalról sem tudtak akkor még annyit, mint Bartók és Kodály munkássága után. Igaz, akkor már megjelent Bartók „A magyar népdal” című könyve, már Bartóknak és Kodálynak is sok népdalfeldolgozása, népi ihletésű kompozíciója volt kiadva. Bartók még 1931-ben írt az Új Idők című lapban tanulmányt „A népi zene hatása a mai műzenére” címmel. Ebben annak a kornak művelődési viszonyait látva városi és falusi népzenet különböztet meg. Városi népzene természetesen a népies műdalt, az ún. „magyar nótát” érti, s a falusi népzene pedig a magyar népi zenét, melyet a 20. század elején már csak falun lehetett feltalálni. Erre a dallamtípusra azért a „parasztzene” kifejezést használja. Ez aztán, sajnos, félreértésre adott okot. Kodály Zoltán világosan meg is mondja, hogy a magyar népdal nem „osztályművészet”. „Nem súlyos betegség tünete volt, hogy amit a magyar zenei génus ezer év alatt teremtett, már csak cselédek, öreg parasztok tudták.”¹⁵ Nem győzi hangsúlyozni, hogy a magyar népdal az egész magyarság kincse. Egykor a várban is otthon volt, mint a kunyhóban. Magam is meggyőződtem erről, mikor Győr városában 19. század eleji (1827, 1838 keltezéssel) kéziratos dalszöveg összeírásokat találtam. Még a dallamnélküli szöveglejegyzéseknek, ilyenfajta kéziratos összeírásoknak is van értéke, mert megtudhatjuk belőlük, hogy abban az időben melyek voltak a közismert, sokat énekelt dalok. Az 1836-os összeírásból, mely „Különféle mulattató dalok, melyek összeíratlak Győrött 1836” címmel van ellátva, világosan látszik, hogy abban az időben a még városon is éppen úgy élt a népdal, mint falun. Hogy csak egy példát vegyek ebből a gyűjteményből: a „Hervadj rózsá, hervadj” kezdetű, ereszkedő szerkezetű dallammal énekelt népdal, melyet Bartók 1910-ben a közeli Nagymenyeren gyűjtött, benne van az 1836-os győri gyűjteményben is. Sőt, 10 versszakkal, s ezt 1910-ben Nagymenyeren már csak két strófával tudták énekelni. Város és falu dalkincse a 19. század második felében kezdett elkülönülni, mire a 20. század elején Bartókék elindultak népdalt gyűjteni, már szinte teljesen el is vált egymástól. A városi magyar nótázók, de még a muzikusok zöme is lekicsinylőleg tekintett a falu dalkincsére, s magára a falu népére.

De a szülőfalumban, a bükkaljai Sályban végzett népdalgyűjtésem is világosan megmutatta, hogy a magyar népdal nem kizárólag a falu földműves népének világát tükrözi. Mintegy ezer népdalt jegyeztem le Sályban, s ebből mindössze csak 150-nek szövegébe került olyan szó vagy kifejezés, ami a földműves munkával kapcsolatos. Miről szólt akkor a 850? Az emberi érzések, gondolatok legszélesebb területéről. Nem hiába írta Kodály Zoltán: „Közönséges tévedés, hogy a földműves nép dalai csak az ő sajátos, szűk világát tükrözik. Az igazság az, hogy a földműves nép közt fennmaradt dalok javarésze valamikor az egész magyarság tulajdona volt.”¹⁶

¹⁴ Horváth János i. m. 82.

¹⁵ Kodály Zoltán: Visszatekintés. Bp., 1965. I. 23.

¹⁶ I. m. I. 46.

Bartók mintha érezte volna, hogy az általa használt „parasztzene” kifejezést sokan félre fogják érteni, az idézett cikkében írja: „Eddig többször használtam ezt a két jelzőt: paraszti és primitív. Nehogy félreértsenek, én ezt a két jelzőt egyáltalán nem lekicsinylő értelemben használom. Sőt éppen ellenkezőleg: mind a kettővel valami salaktól mentes, ősi, ideális egyszerűségre akarok rámutatni.”¹⁷ A népi zene feldolgozásáról pedig a következőket írja: „Az a kérdés már most, hogy miként nyilvánulhat meg a parasztszene (népzene) hatása a magasabb műzenében? Először úgy, hogy a parasztdallamot (népi dallamot) minden változtatás nélkül, vagy csak alig variáltan kísérettel látjuk el, esetleg még elő- és utójáték közé foglaljuk. A parasztzene (népzene) hatásának másfajta megnyilvánulási módja: a zeneszerző nem használ fel valódi parasztdallamot, hanem ehelyett maga eszel ki valamilyen parasztdallam-imitációt. Végezetül még egy harmadik módon mutatkozhatik a parasztzene hatása a zeneszerző műveiben. Ha tudniillik sem parasztdallamokat, sem parasztdallam imitációkat nem dolgoz fel zenéjében, de zenéjéből mégis ugyanaz a levegő árad, mint a parasztszenéből (helyesebben: népzeneből). Azt lehet mondani, ilyenkor a zeneszerző megtanult a parasztok (a nép) zenei nyelvét és rendelkezik vele oly tökéletes mértékben, amilyen tökéletes mértékben egy költő rendelkezik anyanyelvével.”¹⁸

Csokonai költészete ez utóbbi módon válik a legtöbb esetben a néphagyományból áradó szellemiség hordozójává. Erre a népiségből magas költői szintre való emelkedésre Horváth János is talál példát Csokonainál: „Ha úttörő jelentőségét méltatjuk – írja –, ne felejtjük el, hogy egy régi, csaknem ponyvai rangú népszerű műfajt (a magyar búcsúztató verset) ő emeli fel magas irodalmi színvonalra A lélek halhatatlansága című nagy költeményében. Ehhez a népileg gyökeres műköltői magyarsághoz csak Arany János Vojtinája fogható.”¹⁹

Csokonai a néphagyomány megőrzésének mély jelentőségét is világosan látja. A *Dorottya*-ban Bordács szavaival nemcsak korholja a szórakozásban is idegenül érző, idegent utánzó nemeseket, hanem jól látja annak súlyos következményét is.

*Mért nem táncol magyart az anglus, francia,
Csak a magyarnak kell más nemzet módija?
Így veszítjük hazánkat a magunk kárával,
Külső táncsal, nyelvvél, szokással, ruhával.*

Jól látja, hogy magyar táncunknak, nyelvünknek egy-egy szokásunknak elhagyása, viselkedésünkkel való kivetkőzésünk olyan súlyos következménnyel jár, hogy hazánkat, azonoságunkat veszítjük el vele. S ennek nemcsak mi valljuk kárát, hanem az emberiség lesz vele szegényebb. Csokonai nem is sejtette, hogy intelme a 21. században milyen aktuálisá válik. Kodály Zoltán írásából izzik hasonló szenvedéllyel népének féltése.

Kísérteties a hasonlóság a fiatal és meglett Bartók életcélja, hitvallása meg a Csokonaié között. „Én részemről egész életemben, mindenhol és mindenkor egy célt fogok szolgálni, a magyar nemzet és a magyar haza javát”, mondja a pályája kezdetén álló Bartók.²⁰ Később, alkotópályája tetőfokán pedig vezéreszméül a népek testvérré válásának eszméjét

¹⁷ Bartók Béla összegyűjtött írásai I. Bp., 1966. 673-674.

¹⁸ Bartók Béla írásai. Bp., 1989. 141-144.

¹⁹ Horváth János i. m. 82.

²⁰ Bónis Ferenc (szerk.): Így láttuk Bartókot. Bp., 1981. 13.

vallja. A 18. században született Csokonai első kollégiumi pere alkalmával írott kérvényében ezeket veti papírra: „Én magam, csak erőm legyen hozzá... azon igyekszem, hogy az eleven világosság csöppnyi szikráját, mely lelkem hevíti, édes Hazámnak, Polgártársaimnak hasznára és dicsőségére égessem hamuvá.” Később pedig így vall: „Egy tudós és okos hazafinak nemcsak szép, hanem szükséges is a határos nemzeteket ismerni. Legelső dolog pedig a maga házának eszmérése, mert a maga házáat sem tudja hogy áll, mi min gondja annak a más házára.”²¹

„Jól érezte, hogy a haza szeretete és az egész dolgozó emberiség szeretete nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő fogalmak. Csak az szeretheti igazán hazáját, aki más népek eredményeit is értékelni tudja”, írja Révész Ferenc.²² Ide természetesen – valljuk Csokonaival, Bartókkal – csak saját hagyományaink, értékeink megbecsülésétől lehet eljutni.

Csokonainak a néphagyományokhoz való viszonyát vizsgálva így domborodik ki előttünk: „kiváló hazafi, a felvilágosult, európai látókörű író és gondolkodó, aki szinte minden irodalmi műfajban: versben, eposzban, színdarabban, tanulmányban kiemelkedőt alkotott. A legjobb külföldi eredményeket és a hazai népköltészet örök értékeit olvasztotta be művészetébe.”²³

Bárcsak követni tudnánk Csokonai példáját, megfogadni intelmeit. Megmaradásunkat munkálnánk vele.

²¹ Révész Ferenc. Csokonai Vitéz Mihály. Bp., 1957. 33.

²² Uo. 33.

²³ Bertók László: Így élt Csokonai Vitéz Mihály. Bp., 1973. 174.

PÁTKAI RÓBERT

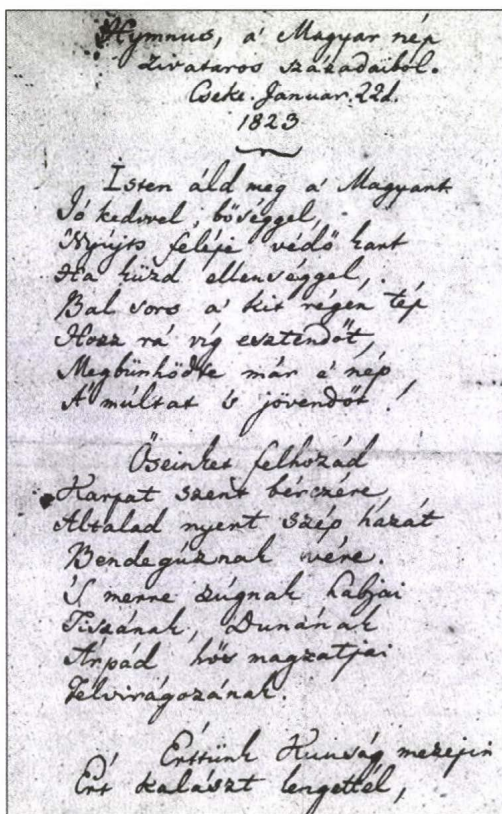
Nemzeti himnuszunk

Zenei enciklopédiák egyöntetű véleménye szerint a nemzeti himnusz olyan dal, ének vagy induló, amely egy nép együvé tartozását hivatott ünnepélyes formában megjeleníteni. Impériumok és monarchiák himnuszai többnyire az uralkodó, illetve az uralkodóház iránti hűséget is erősen hangsúlyozzák. Bár a magyar Himnuszra – Kölcsey Ferenc versére és Erkel Ferenc zenéjére – nagyon is illik a meghatározás első mondata, a második azonban nem. Nemzeti Himnuszunk nem királyhimnusz, hanem *néphimnusz*.

Kölcsey 1823. január 22-én befejezett versének szellemi gyökerei mélyebbre hatolnak a XVIII-XIX. századi nemzeti himnuszok világánál. Figyelemreméltó Kölcsey versének sokatmondó alcíme: *A magyar nép zivataros századaiból*. Értelme akkor világosodik meg előttünk, ha mellé állítjuk a mohácsi vész „zivataros századát” kutató Schulek Tibor irodalomtörténész szavait: „Soha akkora hányada a magyar írástudóknak nem foglalkozott versírással sem előbb, sem később, mint a XVI. második és harmadik harmadában... Egyrészt a reformáció évszázados beidegződéseket elsöprő vihara, új életértelmezése..., másrészt a török veszedelem feltartóztathatatlan térhódítása, harácsolása, rabszolgaszedése a magyar vallásos líra addig nem tapasztalt virágzásához vezetett.” Kollektív nemzeti és egyéni bűnbánat, kapaszkodás a Biblia ígéreteibe, a zsoltároknak a magyar viszonyokra alkalmazása ez a líra. A Himnusz költője, mint versének alcím és formája is tanúsítja, tudatosan kapcsolódott a XVI. századi magyar verselés hagyományához.

Műve vallásos hitből fakadó könyörgés, amelyben a bibliai nép helyére a magyar nép kerül, magyar bűn és magyar panasz, az isteni könyörületbe vetett hitnek magyar kifejezése. Kölcsey bölcsen és tudatosan múltba helyezi látomásának történelmi színpadát. Korának magyar olvasója úgyis tudta, bárhol-bármikor történik is valamely történelmi mű, az mindig őt érinti személyesen, adott helyzetében. Bár Kölcsey csak a rabló mongolt, a töröktől vert rabigát, a magyart pusztító magyart említette, olvasója számára nem volt kétséges, hogy milyen rabigát kell még a leírtakhoz hozzágondolni.

Kölcsey verse – ebben is emlékeztet a Psalmus Hungaricus szövegköltőjének, Kecskeméti Vég Mihálynak XVI. századi zsoltárköltésére – Istent szólítja meg, hozzá könyörög áldásért. A 2. és 3. versszakot magába foglaló második rész Isten jótetteinek felsorolása. Általa hazára talált, ételre és italra lelt a magyar, naggyá vált a nemzetek között. A harmadik rész (4-7. versszakok) a bűnök megvallása: bűn és bűnhődés. A régi dicsőség képe itt azért villan



vaira: ott már csak az isten segíthet. Ebben a valóban halotti csendben száll fel az utolsó szakasz sóhajta: reményért, vigaszért csak az éghez lehet fordulni... ebben a behunyt szemű fohászban oldódik fel a vers. Különös egy Himnusz.”

Nemzeti sorshelyzet, egyéni viszony és a hazáért érzett felelősség szintjéhez mérten énekeljük lélektelenül vagy átélve a szöveget és átérezve dallamát. Ez utóbbi esetben azonban sokan fennakadnak már utolsó mondatán: „Megbűnhődte már e nép / A múltat s jövőt!” Nos, mi a „teológiája”, mondanivalója e verssornak? Arról lenne szó, hogy isten már olyan vétkeinkért is büntet külső csapásokkal, amelyeket még el sem követtünk? Bár Isten büntethet minket külső csapásokkal is, de nem minden ilyen csapás Isten büntetése.

Menthetetlen lenne ez a verssor akkor, ha próza lenne és nem vers. De nem próza, hanem vers, hasonlat, metafora, amelyet szimbolikusan szabad és kell értelmezni. Ez jelenti azt is, hogy akik nem Isten-hívők, vagy csak nagy általánosságban tudják elfogadni a nemzeti sors és az isten-hit összekapcsolását, az imént említett metaforikus értelmezésben oldhatják fel a vélt teológiai feszültséget. Tehát a Himnusz kérdéses sora azt az igazi érzésünket fejezi ki, hogy olyan sok szenvedés érte már nemzetünket, mintha isten nemcsak a múltat tekintené, de a jövőben elkövetett vétkeinkért is megbüntetett volna már. Feltéve, de meg nem engedve, hogy minden külső csapás Isten büntetése. A történelmi tapasztalat csak kifejezi érzésünket: úgy tűnik múltba néző, történelmet idéző szemeink előtt, mintha a jövőért is megbűnhődtünk vol-

fel, hogy kontrasztjával mélyítse a tragikus jelenkép vigasztalanságát. E mélypontról emelkedik a befejező versszak magasságába, Isten színe elé, „vig esztendő” könyörögve.

A nemzeti sors és Isten-hit összekapcsolása ihlette Kölcseyt a Himnusz megírására. E nemzeti imádságunk égette bele a magyar szívbe azt a hitet, hogy Istentől jön a balsors, de Ő hozza ránk a vig esztendő is. Himnuszunk történetiszemléletében egyedülálló. Hadd álljon itt Illyés Gyula elemzéséből néhány töredék: „Mi tette a Himnuszt egy nép hivatalos háláénekévé? Első szakasza még küzd a szavakkal, mint az imádkozó, aki Isten elé kerülve megilletődik vállalkozása merészségétől... A második szakasznál kezdi a költő a tér és idő határolta haza ábrázolását: 'Öseinket felhozád Kárpát szent bérce...' Azután elborul a láthatár: 'Hajh, de bűneink miatt.' Ami azután történik, egyre fokozódó vihar, a mi történelmünk... Amikor már nem lehet tovább fokozni a zivatart, hirtelen csend lesz, ijesztőbb, mint a zivatar, a halál csendje... Olyan, mint az orvos sza-

na. A verssor azonban, mint minden költői, művészi szimbólum, nem elemezhető tudományos értelemmel.

Ahhoz persze, hogy Kölcsey költeménye a szó teljes értelmében néphimnusszá legyen, az kellett, hogy a verssorokat szárnyára vegye a zene. Ehhez csaknem annyi idő kellett, mint a századkezdettől a vers megírásáig. Huszonegy esztendő. Akkor viszont, 1844-ben – nyilvános pályázat révén – nem kevesebb, mint tizenhárom pályaműve született Kölcsey Himnuszának. Tizenkét kísérlet és egy remekmű: Erkel Ferenc kompozíciója. A pályázatra való nagyszámú jelentkezés jele annak, hogy a nemzeti himnusz iránti közóhaj valamiképpen már ott lebegett a reformkori ország levegőjében. Nagy volt a várakozás. A bírálóbizottság 1844. június 15-én hozta meg döntését, mely szerint „a 20 darab arany jutalom egyhangúlag az első szám alatti, s következő jeligés pályaműnek ítéltetett oda: 'Itt az írás, forgassátok – Érett ésszel józanon, Kölcsey'.” A bizottság e döntése tette Erkel szerzeményét a magyar himnusszá. Ilyen értelemben ezt a napot tekinthetjük a Himnusz születésnapjának.

A leverett szabadságharc után a Himnusz helyét egy időre erőszakkal elfoglalta az osztrák *Gott erhalte*, mely ettől kezdve a nemzeti elnyomás jelképévé vált magyar földön. 1867-től – tehát a kiegyezés időszakától – történelmi alapdallammá válik, melyet nem egyszer együtt idéznek Egressy Béni Szózat-melódiájával. A Kölcsey-Erkel mű kései történetéhez tartozik,

hogy – miután több mint száz éven át élt nemzeti imádságként, utóbb hivatalos állami himnusként – 1949-ben veszélybe került fennmaradása. Az akkori kormányzat jelképeiben is szakítani akart a múlttal, és az új államformához új címet és új himnusz is tervezett. Komponálására Kodály Zoltánt kérték fel, míg szövegírója Illyés Gyula lett volna. A történelmi távlatban és teljes nemzetben gondolkodó Kodály határozottan visszautasította a felszólítást. „Jó a régi” válaszolta a megbízási kísérletre. Ez nem kis bátorságot jelentett abban az időben. Végül is a kormányzat hátrált meg.

Maradt a „régí”. Nemzeti imádságunk, a Himnusz.



ILLÉS LÁSZLÓ

Két vers

A 15. aradi vértanú, Kazinczy Lajos

Kazinczy – remény Erdélyben.

Egyénisége biztatás.

A literátornak fia.

Kedélyes, szép, kedves ember,
eszes, hős – remény Erdélyben.

A jelszó akkor *Arad* volt,
tábori hang, *Csákoútés*,
a jelnév pedig *Árpád* lett.

Hír jött: Görgey letette
a fegyvert... Ők utolsóként
rakták gúlába a cári
hadvezetés előtt. Hitben,
Görgey sorsában égvé.

... és a fegyvertelen tömeg,
„a CVI. zászlóalj
zászlaját széjjel szaggatá
és maga között felosztá...”

Igen, huszonötödikén,
augusztusban Kazinczyék
Zsibón. Alkonyat hajnalán
elvonultak Arad felé.

Őnök osztrák alattvalók!

Tábornoknak hóhérkötél!
Nem voltam az, nem voltam én,
ezredes volt csak a rangom,
nem voltam, hát nem mondhatom.
A legifjabb ezredesnek
büntetése: agyonlövés.

Tizennégyen ítélkeztek.
Egy se magyar, s nem volt védő.

Baló Benjámin lelkész úr
a siralomházban, s reggel
a vesztőhelyig kísérté.
Karonfogva mentek, lassú
léptekkel, a várnak hátsó
kapuja felé, a sáncok
közé érve – közös ima,
ítélet felolvasása...

Együtt érző aradiak
sorban álltak, gyászban álltak.
Az elítélt felismerte
Bohusnét, és búcsút intett.

„Jobb is, ha bekötik szemeimet,
legalább életem végpillanatában
nem kell látnom hazám hóhérjait.”
Szavak, szavak, maradt szavak:

„Isten, ne hagyd el
szerencsétlen hazámat!”

Három puska tüze együtt –
kettő szívbe, egy a fejbe:
csak huszonkilenc évesen.

Reggel héttől egész estig
arcra esve – szégyenkezve
sírva járt ott, ki mehetett.
Ima nélkül földelték el
északi gátján a várnak.
A Nap lement, lement a Nap,
Ő se látta, pedig várta.

•
„... Ne feledjétek, hogy fia
voltam Kazinczy Ferencnek,
hogy egy nevet örököltem,
amelyet atyám hét évi
börtönnel szentelt meg nekem...”

Ámen

Vasvirág a vártán

hervadt sírod fölött
szavam a csöndig ér
boldogságból szöve
nyitva volt a kék ég
fogtunk csillagokat
szeretben, este
gyertyák lobogása,
könnyek, gyere mondd el
ketten leszünk, ketten
marék föld marék föld
a gyász zuhogása
halálra halálra
csak kopjafád beszél
sebeit megnyitva
vasvirág a vártán
halálra halálra
zuhogása, gyásza

SOMOGYI GÁBOR

Új adatok Borúth Andor festő életéhez és művészetéhez

Borúth Andorról,¹ az emberről és a művészről 2003-ban jelent meg könyvem a Kazinczy Ferenc Társaság kiadásában. A művészeti monográfiáknak azonban utóéletük is van, mert számos helyről felbukkanhatnak lappangó adatok, különösen akkor, amikor a művész magas kort élt meg. Így van ez Borúth Andor esetében is, aki 83 évével, érdekes életútjával, gazdag festészeti tevékenységével Trianon miatt külföldre szakadva, történelmünk egyik legviharosabb korszakában, a XX. század első felében művészeti életünk figyelemre méltó szereplője volt.

Alig egy-két hónappal a „Borúth könyv”² megjelenése után az abban szereplő adatokban több változás történt. Az egyik ilyen örömdetes változás, hogy a Münchenben élő Borúth Mihály, a művész fia apjának hat alkotását a Kazinczy Ferenc Múzeumnak ajánlódokozta. A Borúth Andorról megjelent könyv bemutatása alkalmából nagysikerű emlékkiállítást rendezett szülővárosában a Kazinczy Ferenc Múzeum, és ehhez kapcsolódott a művész fiának nagyvonalú adománya. E képek jegyzéke:

1. Fiam	olaj kartonon	39,5x30	Jjl: Borúth
2. Nóra leányom	olaj kartonon	39x29	Jjl: Borúth 1924.
3. A művész felesége (Guhr Hermin)	olaj kartonon	39,3x29	Jjl: Borúth 1927.
4. Önarckép	olaj deszkán	36,5x29,3	Jbl: Borúth A. 1938.
5. Éder Gyuláné Borúth Jolán	papír, pasztell	48x34	Jjl: Borúth 1921.
6. Önarckép	papír, pasztell	36,3x25,8	Jjl: Borúth 1946.

A másik érdekes változás azzal kapcsolatos, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1910-ben történt megrendelésére a művész által festett és a raktárban tárolt Thaly Kálmán³ portréjáról az Akadémia képtárának művészettörténésze azt mondta, hogy az egy realista felfogásban megfestett munkáskádert ábrázol az 1950-es évekből. A Borúth könyv megjelenése után derült ki, hogy ez a kép Thaly Kálmán időskori fényképe⁴ után készült. (1. kép) Thalyt általában díszmagyarba öltözve lehetett látni korabeli fényképeken, főleg Rákóczi hamvainak hazahozatala alkalmából. Az emlékkiállításra ezt a képet is kölcsönözte a Magyar Tudományos Akadémia, és ott már Thaly-portréként mutatták be.

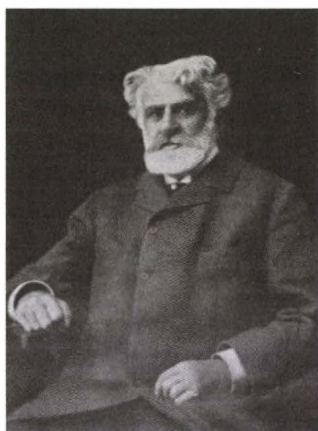
A Borúth-kutatásom eredménye az is, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában a művész „Ismeretlen férfi arcképe” című alkotásának ábrázolt személyét

¹ Borúth Andor festőművész (Sátoraljaújhely, 1873. jún. 17. – Tátraszéplak, 1955. aug. 22.)

² *Somogyi Gábor*: Borúth Andor, az ember és a művész; Sátoraljaújhely, 2003.

³ Thaly Kálmán (1839-1908) az MTA rendes tagja, történetíró, államférfi.

⁴ Lásd a Pesti Napló kiadásában 1906-ban megjelent Rákóczi Album 138. oldalán!



1. Thaly Kálmán



2. Zipernowsky Károly (balra)



3. Tanulmányrajz

sikerült korabeli fénykép alapján azonosítani.⁵ (2. kép) Az arckép Zipernowsky Károlyt⁶ ábrázolja, akinek éppen a 2003-as Borúth emlékkiállítás idején volt születése 150. évfordulója, így e képet már ennek figyelembevételével mutattuk be.

Borúth az 1900. évi párizsi világkiállításon a magyar képzőművészeti osztály kiállításán egy nagyszabású vallásos tárgyú festménnyel, a *Pietával* akart részt venni. A kép nem készült el időre, ezért nem a párizsi világkiállításon, hanem a Műcsarnok 1900. évi tavaszi tárlatán mutatták be. Borúth nagy sikert várt a képtől, amit az is fokozott, hogy a kép a kiállítási katalógusban⁷ is látható volt. A kor egyik mérvadó kritikusától, Lázár Bélától azonban nem kapott jó kritikát, ami Borúthot lehangolta. A *Pieta* nem szerepelt többet kiállításon, és sorsáról semmit sem tudunk. Valószínűleg a bemutató sikertelensége miatt később valamilyen más témát festett a képre. Borúth a *Pietához* több férfiakt tanulmányt is készített. Ezek közül egy szénrajzot, egy másik aktképpel unokaöccsének, Juhász Jenő ügyvéd-festőművésznek ajándékozott, akinek hagyatékában e rajz megmaradt (3. kép).⁸

Érdekes adatokkal bővült a Borúth arcképein megfestett, rajzain levő személyek azonosítása és ezzel együtt a művész fiatakkori magánéletének egy részére is fény derült. A Magyar Nemzeti Galéria „Fehérruhás nő képmása” című 54367 leltári számú festményén⁹ az „Epreskert”¹⁰ egyik festőmodellje, Bajusz Mária¹¹ látható. Ugyanő van a Borúth könyvében reprodukált „Újság” és „Képeskönyv” című rajzokon.¹² Ez utóbbin kisfiával, Bajusz Sándorral nézik a Képeskönyvet. Még az 1905-ben készült díjnyertes „Jézus születése” kép Máriája is Bajusz Mária vonásait tükrözi. Mindezekre a művész öccsének,

⁵ Az „Ismeretlen férfi arcképe” olaj vásznon, 90x59,5 cm, jelzés balra középen: Borúth A./97. Leltári száma: 5446. A képet a Miniszterelnökség ajándékozta 1954-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak.

⁶ Zipernowsky Károly (1853-1942) feltaláló, villamosmérnök, egyetemi tanár.

⁷ A kép az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat által a Műcsarnokban 1900 tavaszán rendezett tárlatának katalógusában látható. Ennek másolata jelent meg a Borúth-könyv 68. oldalán.

⁸ E tanulmányrajzokat Juhász Jenő (Sátoraljaújhely, 1884. – Budapest, 1962) festőművész unokája, Kalotai Zsolt őrzi.

⁹ A kép további adatai: olaj vásznon, 96x76 cm, jelzés balra lent: Borúth A.

¹⁰ Itt, Budapest VI. kerületében volt a Benczúr Gyula által vezetett Mesteriskola festőművészek részére.

¹¹ Bajusz Mária r. kat., 1884. Bp., 1910 körül.

¹² Somogyi i. m. 146. és 147.

Borúth Gyulának és feleségének, Kövály Matildnak a Bajusz Sándorhoz írt leveleiből derült fény.¹³ Az első erre vonatkozó levelében¹⁴ így írt Borúth Gyula: *„Azt hiszem most télen kevesebb a dolgod így igazán írhatnál nekünk, hiszen minket érdekel, hogy vagytok, hogy megy a sorotok a mai világban. Andor bácsinak Matyi néni¹⁵ említette édesanyád képét s nagyon sajnálja, hogy előbb nem jelentkeztl e végett, szívesen oda adta volna, sajnos elvitte a bomba. Fettich Ottónál¹⁶ van ugyan két szép kép édesanyádról, de ő bizony elég drága János. Andor bácsi nagyon örül, hogy rendes, szép családi életet élsz és kedves jó feleséged és két szép derék fiad van.”* Egy hónappal később már bővebb beszámolót ír Borúth Andorékról és a Fettich Ottónál levő képekről. A levél¹⁷ erre vonatkozó része így szól: *„Andor bácsi ezt a kis rajzot küldi Nektek, egy régi vázlatkönyvében találta igen jó és hasonló szegény édesanyádhoz és nagyon sajnálja, hogy előbb nem jelentkeztl a festményért, igen szívesen oda adta volna. Andor bácsi leveleinek Reád vonatkozó sorait kivágtuk és mellékeljük. Sajnos Ők is a legnagyobb bizonytalanságban élnek, elvették tőlük a szép és nagy telepet s a villájukban laknak ugyan, de csupán úgy tudnak élni, hogy az Andor bácsi felesége Hermin néni részt vesz a telep állami zelésében és ezért 2 személyre kapnak teljes ellátást. A gyermekeik nem lehetnek velük, a fia Mihály híres nőorvos, a leányuk Nóra pedig jeles festőművésznő s mindketten kint vannak Németországban, amerikai övezetben. – A Fettichek közül Emil és Gyuri meghaltak csupán Ottó az állatorvos maradt életben. Most nyomozzuk a címét s ha megtudjuk, megírom Nektek. Két képe van édesanyádnak nála, az egyik egy piros reneizsansz kosztümben, a másik utcai ruhában kalappal a fején és a keztyűjét húzza fel a kezén. Mind a két kép életnagyságú, elsőrangú alkotása Andor bácsinak, azonban nekem az utcai ruhás jobban tetszik mint a kosztümös, no de az is igen szép kép és hatásos, mutató, hiszen éppen azért vette meg Fettich Ottó...”* Ugyanebben a levélben felesége Matild így ír a képekről: *„Amint Fettich Ottó címét kinyomoztuk, ír neki Gyula bácsi és közölni fogja a válaszát. Nem sok reményem van hogy megfelelő árért ideadná – hát majd meglátjuk. Nekem az utcai ruhában festett kép jobb és élethűbben örökíti meg édesanyádat mint a kosztümös. Manduskám sokszor csókollak a rekekkel – Sándort üdvözölve.”*

Az utolsó levélben,¹⁸ melyben e képekről ír, Borúth Gyula az alábbiakról értesíti Bajusz Sándort: *„Végre sikerült a Fettich Ottó címét kinyomozni s írtam neki, Ő válaszolt is nekem s azt írta, hogy keressem fel és majd előszóval megbeszéljük a dolgot. Így a napokban felkeresem Őt és a tárgyalás eredményét majd közölni fogom Veletek. Minden esetre felvilágosítom a helyzetetek felől, hogy ne valamilyen magas árat szabjon meg. Nagyon örülünk, hogy ki látásba helyeztetek, hogy májusban feljősztok Budapestre...”*

Bajusz Sándor felutazott Budapestre, és valószínűleg Fettich Ottóhoz is elment az édesanyjáról készült arcképeket vételi célból megnézni. A képvásárlás azonban a magas ár miatt elmaradt. Így került a kosztümös, „Fehérruhás nő képmása”¹⁹ Fettich Ottó hagyá-

¹³ E leveleket Bajusz Sándor fia, dr. Bajusz Viktor (Bonyhád) őrzi.

¹⁴ E levél dátuma: 1949. febr. 17.

¹⁵ Borúth Gyuláné, Kövály Matild.

¹⁶ Dr. Fettich Ottó (1875-1954) állatorvos, egyetemi tanár, műgyűjtő.

¹⁷ E levél dátuma: 1949. márc. 17.

¹⁸ A levél 1949. ápr. 25-én és 26-án íródott és dr. Bajusz Viktor őrzi.

¹⁹ A kép színes reprodukciója: *Somogyi i. m.* 165.



7. és 8. kép

kellően éretnek a házasságra, hiszen végül csak 38 éves korában nősült. De az is lehet, hogy az akkori társadalmi előítéletek miatt nem vette nőül a szerelemgyerekként született csinos festőmodell lányt. Tény azonban, hogy a kis Sándort Borúthék vették magukhoz, ők neveltették. Az unoka, dr. Bajusz Viktor így ír levelében apja gyermekeveiről: ²¹ „Apám kisgyermekkorai évei a Borúth családnál teltek, ahol Ottilia néni²² szinte unokájaként bánt vele. Később a nagyanyám²³ betegeskedni kezdett (depresszió, majd tuberculosis) s ekkor Apám a Család összekötötteseinek révén előbb a nagyszombati érseki árvaházba, majd a ceglédi gimnáziumba került. Hivatalosan Borúth Andor gyámként szerepelt...” (7. kép). Majd így tatta: „Apám egyik önéletrajzi jellegű levelében azt írja, hogy az első pályaválasztás idején szóba jött adoptálási ügye, ban a család – nyilván Andor bácsi nősülése miatt – ellenezte, így elmaradt. Később a kapcsolat Borúth Gyula és családján keresztül továbbra is fennmaradt.”

Érdekes rátekinteni az elemista Sándorka népiskolai értéktőjére is. Az 1908/9. iskolai évben a II/b osztály I. félévénel még Bajusz Mária a szülői aláíró, az év végétől kezdve azonban már Borúth Andor (8. kép).²⁴ Sándorkának ezek nehéz évei lehettek, ami elemi iskolai főleg hármás érdemjegyeiből és sok hiányzásából is látszik. Anyja ekkor lett depressziós, majd pszichiátriai kezelésre a Lipót-mezőre került és 1910 körül halt meg. Anyja halálát követően 1911-től a VI. kerületi felsőerdősi népiskolai bizonyítványában már főleg jeles és kitűnő osztályzatok vannak (9. kép). A jó képességű Bajusz Sándor végül a Budapesti József nádor

Műegyetem gépészmérnöki szakán 1926-ban szerzett diplomát, majd 1930-ban házasságot kötött Frűwirth Margittal és két fiúgyermeket neveltek fel. Ifjabb Sándor ma címzetes egyetemi tanár Budapesten, a kémiai tudományok akadémiai doktora és öccse, Viktor belgyógyász-kardiológus orvos Bonyhádön. Ma már csak néhány tárgyi emlék, a modell Bajusz Máriáról készült ceruzarajz és az iskolai bizonyítványokban Borúth Andor mint gyám aláírási őrzik a családi kapcsolat emlékét.

Fettich Ottó hagyatékának sorsáról egy apró újságcikkben olvashattunk 1955-ben: „Fettich Ottó Bognár u. 3. sz. alatti egykori lakásában a gyűjtő halálának egyéves évfordulója alkalmából megnyitották az adományaiból berendezett emlékmúzeumot. A Fettich Ottó mű-

²¹ E cikk írójának írt levél 2005. febr. 12-én kelt.

²² Özv. Borúth Elemérné Evva Ottilia, a festő édesanyja.

²³ Bajusz Mária.

²⁴ A bizonyítványokat dr. Bajusz Viktor őrzi.

9. és 10. kép

zeum nem nyilvános gyűjtemény. A kutatók és az érdeklődők azonban megtekinthetik, ha látogatásukat előre bejelentik az Iparművészeti Múzeumnak, amely a gyűjteményt gondozza és fenntartja.”

Később, a Magyar Nemzeti Galéria megalakulását követően került a Fettich hagyatékból Borúth Andornak 9 festménye és 2 grafikája, köztük a fentebb említett „Fehérruhás nő képmása” című képpel a Galériába, amely mint láttuk Bajusz Mária festőmodellt ábrázolja.

Egy másik érdekes rokoni kapcsolat Borúth Andor feleségének, Guhr Herminnek családjára vonatkozik. Eperjesen a Sárosi Galériában őrzik Weszter Pál és Weszter Pálné arcképeit, amelyeket Borúth Andor festett.²⁵ Bár Weszter Pál mint Tátraszéplak alapítója ismert közéleti személyiség volt, e két portré 1905-ben történt megfestésében valószínűleg annak a közeli rokoni kapcsolatnak is szerepe volt, hogy Weszter Pálné Borúth Andor

barátjának, majd később sógorának, Guhr Mihálynak a nagynénje, Guhr Mária volt. E rokoni kapcsolatok jól láthatók Nitsch Mária születési anyakönyvi kivonatán (10. kép) és dr. Guhr Mihálynak, Tátárszéplak vezető főorvosának, a tátari fürdők és szanatóriumok szövetségének társelnökének a

gyászjelentésén is (11. kép). Dr. Guhr Mihályról még Kosztolányi Dezső is megemlékezett „Európai képeskönyv” című művében,²⁶ ahol azt írja, hogy *„valamennyien Guhr Mihály doktort keresik, ezt a szenvedélyes orvost, ezt a született gyógyítót, akit minden betegség személyes ellenségének lehetne nevezni.”*

²⁵ Šariška galéria, Prešov, a képek leltári száma: 015, 016.

²⁶ Kosztolányi Dezső: Európai képeskönyv. Tátraszéplaki levél. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1979. 239.

Általítottak mélyszégyes fájdalommal jelentjük, hogy családunk feje, forrón szeretett fivérünk, unokaöccsünk, sógorunk, nagybátyánk és unokatestvériünk

Dr. GUHR MIHÁLY

Tátraszéplak vezető főorvosa, a volt Szepesség-megye fő főorvosa, a Szepesi Orvos-Egyesület és a Kárpát-terület elnöke, a szepesi tátrai evang. esperesség felügyelője, a kősmárki ág. h. ev. ker. lelkum fellelőhelyi felügyelője, a csorba evang. egyház felügyelője, a tátrai tátrai és szanatóriumok szövetkezőének társnöke, a Zipser Bank igazgatóság tagja, számos más testület fellelőhelyi és választmányi tagja

f. hó 23-án, éjjel 1/2 12 órakor, súlyos szenvedés után eredményes életének 61. évében elhunyt. Drága halottunk földi maradványait az evang. egyház szertartása szerint f. hó 26-án, szombaton délután 3 órakor, a nagyszalóki evang. templomból kísérik utolsó útjára.

Életét az emberiség gyógyításának szentelte, nemcsak a test, de a lelkek orvosa is volt, áldás fakadt keze nyomán.

A Gondviselés kifürkészhetetlen intézésére megtört szívvel és lélekkel költ becsülrőrdünk és kecsényen megadással viselni a nagy csapást, a mélyszégyes bánatot, mely lesújtott reánk és elragadta tőlünk Őt, akit mindenünk volt.

Áldott emléke kitörölhetetlenül él szívünkben! Nyugodjék békében!

Tátraszéplak, 1933. augusztus hó 24-én.

az. Weszter Pálné
szül. Guhr Mária
magyaréje.

Hladky Jánosné szül. Nitsch Mária
Boruth Andorné szül. Guhr Herminé
az. Reich Árpádné szül. Guhr Julianna
Kubanka Józsefné szül. Guhr Anna
testvérek.

Hladky János, Boruth Andor, Kubanka József
sógora.

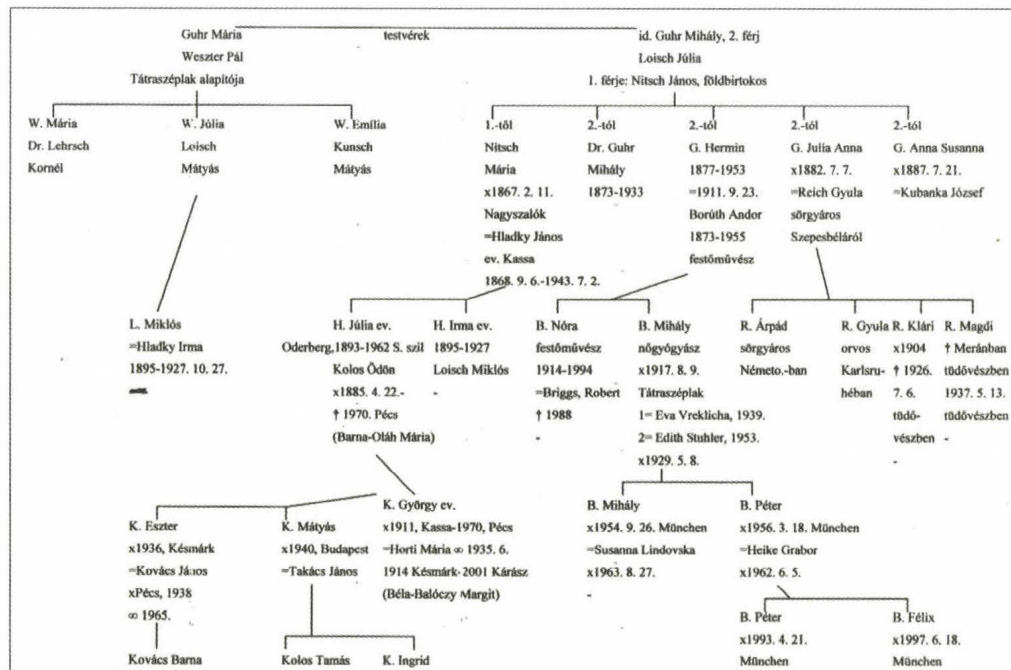
Kolos Ödöné szül. Hladky Júlia
Kolos Ödön, Loisch Mihály, Reich Árpád,
Reich Gyula, Reich Magda, Boruth Nóra,
Boruth Mihály, Kolos György
unokatestvérek és unokatestvér.

az. Dr. Lersch Kornélné szül. Weszter Mária
az. Loisch Mátjáné szül. Weszter Júlia
az. Kusch Mátjáné szül. Weszter Emília
Nitsch Andor
Nitsch Andorné szül. Grotzmanncher Jolán
unokatestvéri.

Szenter Pál, Kősmárk

11. és 12. kép

A jobb áttekinthetőségért táblázaton is bemutatam a Guhr család rokoni kapcsolatait más, főleg szepességi családokkal (12. ábra).





13. Dr. Guhr Mihály



14. Önarckép borospohárral



15. Borúth Misi



16. Hladky Júlia

A táblázaton látható, ma Pécsett élő Kovács Jánosné Kolos Eszternek legszebb gyermekkori emlékei ma is a tátraszéplaki dr. Guhr-féle szanatóriumban töltött időkhöz fűződnek, ahol mint rokon családnak mindig volt részükre egy lakosztály fenntartva. Ekkor Borúthékat is mindig meglátogatták. E látogatások alkalmával több arckép is készült Borúthéknál Kolos Eszter nagyszüleiéről, dédapjáról, nagynénjéről, de a művésztől kaptak egy szép önarcképet is jobb kezében egy pohár fehér borral, egy színes akvarellt Misi fiáról és egy olajfestményt dr. Guhr Mihályról. Kolos Eszter ma kilenc képet őriz Borúth Andortól, amelyek egy kivételével családi portrék.²⁷ E képeket szinte ereklyeként őrzi a

hozzájuk fűződő szép emlékekkel.

Borúth Andor a Pozsonyi Képzőművészeti Egylettel (PKE) is tartotta a kapcsolatot, melynek tagjai sorába is belépett. Kiállításukon már 1905-től szerepelt.²⁸ E kapcsolat a pozsonyi művészetbarátokra is kiterjedt, így nemcsak Jankovich Imrével,²⁹ hanem Rehorovszky Jenő műgyűjtővel és az Institoris családdal is jó viszonyban volt, akiknek családi portrékat festett, képeket adott el. Különösen jól jött ez a kis pénzbevétel Borúthéknak a II. világháborút követő nehéz években, amikor már a Guhr-szanatóriumot és a családi házukat is államosították. Érdemes az egyik fennmaradt Borúth-levelet idézni, amely nemcsak érdekes korrajz, hanem bepillantás is a művész magányos életébe:³⁰

²⁷ A képek részletes felsorolását lásd később, az újonnan felbukkant képek jegyzékében.

²⁸ Somogyi i. m. 34.

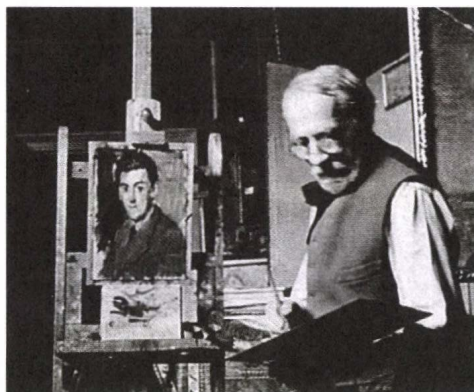
²⁹ Somogyi i. m. 78.

³⁰ A Rehorovszky Jenőnek címzett levél kelte: 1949. febr. 16. Az eredeti levelet a címzett őrzi.

17. A művész Rehorovszky Jenő arcképét festi

„Kedves Jenő Öcsém!

Érdeklődéssel olvastam leveledet és örülök, hogy érdemesnek találtad a kis tátrai hangulat képet berámáztatni – és hogy műveimmel meg vagy elégedve ezt jól esik tudnom! és ha lefényképezed az egész falat, küldd el majd a fotografiát, de mivel tudom, hogy nem szívesen írsz levelet, így teljesen elegendő, ha majd húsvétkor magaddal hozod. Jövedelednek nagyon fogok örülni, mert így ismét (oly hosszú idő múltán)



alkalmam lesz eldiskurálni Veled a művészetekről – mert ebben teljesen egyediül vagyok – nincsen senki akivel eszmecserét folytathatnék, ezért egészen (ebben a tekintetben) más az én világom a műtermemben, ahol a legszívesebben tartózkodom még akkor is ha nem dolgozom belemerülve a művészi könyvek remek reprodukcióiba és így telik el a napnak nagy része; persze nagy örömmel az egészen más irányú szépirodalmi remekeket is főrészt francziául. Nagyon érdekel a 16. századból való de szignálatlan bibliai jelenetet ábrázoló gyönyörű festmény, de hát így látatlanul nem tudok hozzászólni, - legalábbis egy jó fotografiát kellene látnom a képről! Annyira azonban bízom Isten adta műérzékedbe, hogyha volna néhány százezer koronád – úgy ajánlanám vedd meg 35.000 koronáért. – Örülünk, hogy mindnyájan jól vagytok – hála Istennek! – Mi is megvagyunk csendesen – egyformán élünk visszavonultan. Az állampolgárságot megkapjuk, a mult szombaton tettem le a fogadalmat. Hála Istennek hogy ez már rendben van! A rádió igen szeszélyesen működik, néha elég jól, néha egyáltalán nem, de ezt pótolom a gramofonnal, vannak igen kiváló művész lemezeim. Ismétlem nagyon fogok örülni jövedelednek húsvétkor. Az időjárás mostan igen enyhe, de nagyon sok hó van, a múlt héten havazott majdnem 6 napig bőségesen, utána néhány napon át kemény hideg volt, de tegnap óta alaposan megenyhült, aminek örülünk, mert nagy fűtőanyag megtakarítást jelent.

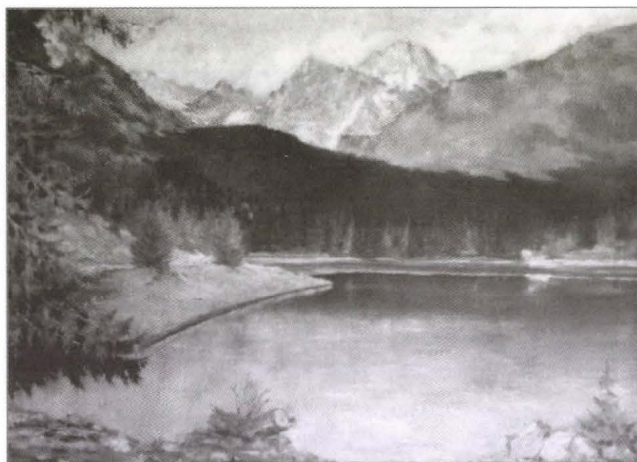
Majdnem mindennap rajzolok arctanulmányokat, hogy a mesterségi részét el ne felejtsem – egyszóval ki ne jöjjenek a gyakorlatból és ez a tudásomat teljesen megőrzi és niveaun tartja ez a fontos! Festéssel már hónapok óta nem foglalkozom – palettáimon a festékek már régen beszáradtak: – takarékoskodnom kell nagyon és csak akkor nyomok ki friss festékeket, ha érdemes lesz azokat elpazarolni!

Bizony jót fog tenni Neked egy kis tátrai jó levegőt belélegezni – sportolni, így sokat kell tartózkodnod kint a szabadban. – Hermin néniel együtt szeretettel szívből üdvözlünk valamint Kedves Mindnyájatokat

Andor bátyád

1949. február 16.

U. i. Szemeim egyforma stádiumban vannak – persze csak az operált szemem látok a speciális okuláré segítségével, sok nehézséggel kell (hiszen ezt jól tudod) megbirkóznom – no de meg jól a rajzolás, mert nagy ambícióval csinálom.”



18. Borúth Andor, a Tátra festője

19. Tátrai táj a Csorba-tónál, Borúth Andor festménye

Institoris Sándor is több képét őrzi a művésznek. Nagypja mint rimaszombati ügyvéd családjával többször nyaralt Tátraszéplakon a Guhr-szanatóriumban és dr. Guhr Mihállyal is jó barátságban voltak. E nyaralások emlékét több Borúth-portré és tájkép is őrzi a családnál.³¹ A pozsonyi művészetbarátokkal e kapcsolatok annyira mély gyökerűek, hogy Jankovich Imre a Pozsonyi Casinóban 2003 novemberében könyvbemutatót és megemlékezést is szervezett Borúth Andor emlékére.

Borúth Andor neve Budapesten árveréseken, ha ritkán is, de előfordul. A Kiesselbach Galériába 2006-ban adták be az évtizedeken át lappangó, 1896-ban 2000 koronás Károlyi-díjjal jutalmazott „Este a Múteremben” című festményét. A kép 500 ezer Ft-ról indult és 850 ezer Ft-ért kelt el. Sajnos az árveréskor nem ismertették, hogy ez az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat ezredéves kiállításán díjazott kép, sőt 1897-ben a Société Nationale des Beaux Arts kiállításán Párizsban is jó kritikát kapott.³²

A Borúth Andorról megjelent könyv és annak internetes bemutatása kapcsán többen jelezték, hogy a művésztől portrékat őríznek. Ezek adatait is a soron következő jegyzékben közlöm. Összegezve Borúth Andor újonnan felbukkant képeit, illetve a közgyűjteményekben ismeretlenként nyilvántartott arcképek beazonosított személyekkel való adatbővítését, az alábbi jegyzéket állítjuk össze:

Magyar Tudományos Akadémia, Budapest

Thaly Kálmán arcképe	olaj, vásznon	115x80	Jjl: Borúth	Lelt. sz.: 134.
----------------------	---------------	--------	-------------	-----------------

Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka, Budapest

Zipernowsky Károly arcképe	o. v.	90x59,5	Jbk: Borút A/97.	Lelt. sz.: 54,46
----------------------------	-------	---------	------------------	------------------

Magyar Nemzeti Galéria, Budapest

Bajusz Mária (Fehérhűs nő képmása)	o. v.	96x76	Jjl: Borúth A.	Lelt. sz.: 54367.
------------------------------------	-------	-------	----------------	-------------------

³¹ A Rehorovszky és Institoris képek adatait lásd később az újabban felbukkant képek jegyzékében.

³² Somogyi i. m. 66., 67. és 80.



20. A Borúth-villa Tátraszéplakon ma (Institoris Sándor felvétele)

Magántulajdonban:

Krisztus a keresztfán, vázlat	szén, papír	160x73	Elöl: J. n., hátoldalon: a művész
kézírása: „Etüd pour J. Christ.” Juhász Jenő festőművész			kézírása: „Andor féle Krisztus kép”.
Férfi félakt	o. v.	79x63	Jjl: A. Borúth, Páris 1899

Bajusz Sándorné, Tamási

Női arckép	o. v.	111x87,5	Jjl: Borúth 1912.
Bajusz Mária arcképe	ceruza, papír	31,5x21	Jjl: Borúth A.

Kovács Jánosné Kolos Eszter, Pécs

Önarckép, jobb kezében egy pohár borral	o. v.	65x50	Jjl: Borúth 1912.
Loisch Miklósné Hladky Irma arcképe	o. v.	58x45	Jjl: Borúth 1928.
Hladky János arcképe	o. fán	50x42	Jjl: Borúth 1919.
Dr. Guhr Mihály arcképe	o. v.	68x54	Jjl: Borúth 1930.
„A bolond nő”, másolat	o. v.	55x41	Jjl: Borúth, Apsis Van D. után
Kolos Ödön arcképe	akvarell, papír	29x25	Jjl: Borúth
Hladky Júlia arcképe	szén, papír	47x37	Jjl: Borúth 1918.
Borúth Misi arcképe	akvarell, papír	30x24	J. n.
Hladky Júlia arcképe	szén, papír	33x28	Jjl: Borúth 1918. február
Loisch Miklósné Hladky Irma arcképe	szén, papír	15x19	Jbl: Borúth 1918.
Kolos György gyermekkori arcképe	színes pasztell, papír	26x19	Jjl: Borúth 1918.

Rehorovszky Jenő, Pozsony

Mosolygó önarckép	olaj fán	40x30	Jbl: Borúth A. 1941.
Tájkép a Csorba tónál	o. v.	65x90	J. n. 1930.
Tájkép, a Nagyszalóki-csúcs	színes ceruza, papír	20x15	Jjl: Borúth A. 1940.
Tájkép, tátrai gyalogút	olaj fán	28x22	Hátoldalán felirat ceruzával:
Rehorovszky Jenő fiatal Barátomnak emlékül Borúth Andor, 1949. szept. 11.			
Rehorovszky Jenő arcképe	olaj fán	32x24	Jjl: Borúth A. 1949.
Rehorovszky Jenő arcképe	szén, papír	32x23	Jjl: Borúth A. 1948.

Institoris Sándor, Pozsony

id. Institorisné Wendelin Krisztina arcképe	olaj fán	26,5x21,5	J. n.
Tátrai tájkép, kb. 1917-ből	olaj fán	24,5x15,5	Jjl: Borúth Andor

Bangha Katalin, Pozsony

id. Institorisné Wendelin Krisztina arcképe olaj kartonon 52x41

Jl: Borúth A. 1949.

Dr. Főnyedi Béla, Sátoraljaújhely

Lilaruhás fiatal nő arcképe

olaj fán

70x56

Jl: Borúth

Solt Gedeonné örökösei, Budapest

Önarckép

akvarell, papír 23x17,6

Jl: Borúth

Önarckép

ceruza, papír 21x15 cm

Jl: Borúth A. 1941.

Vasi Endre, Budapest

Női arckép

olaj kartonon 57,5x50,5

Jelzés a hátoldalon: Borúth

Amint a jegyzékből látható, a Borúth monográfia megjelenése óta eltelt mintegy hat év alatt három közgyűjteményi arckép személyét sikerült azonosítani, és 28 darab képpel bővült a művész ma ismert alkotásainak száma. Ezek mellett néhány aukción és műkereskedésben is felbukkant egy-egy Borúth-kép.

A monográfia bemutatása kapcsán 2003-ban a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeumban október 4-étől december 31-éig, 2004-ben a Miskolci Galéria Városi Művészeti Múzeumban február 12-től május 15-ig nagysikerű kiállításokon láthattuk a művésznek 62 alkotását. A bemutatott művek nagy része kölcsönképpen a Nemzeti Galériából, a Magyar Tudományos Akadémia képtárából, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokából került a kiállításra, kiegészítve a művész fiának hat darabos ajándékával a Kazinczy Ferenc Múzeum részére és más magántulajdonú képekkel. A sátoraljaújhelyi kiállítás megnyitása alkalmával a művész szülőházán emléktáblát is avattunk (21. kép). Az emlékkiállítások sikeréről a helyi és országos sajtó is hírt adott.

Borúth Andor emlékét nemcsak Magyarországon, hanem Szlovákiában is ápolják. Tátra-kiállításokon műveiből mindig bemutatnak néhányat és a poprádi Tátra Galéria igazgatója, Anna Ondruseková is tervezi a művész munkásságát ismertetni. A Borúth Andor művészetéről szóló írásomat Szász Endre gondolatával zárom, amely e festő műveire

is oly jellemző: „a művészetnek nem a folyton változót kell hajszolnia, hanem e változó világban állandót alkotnia!”



21. Borúth Andor emléktáblája szülőházán, Sátoraljaújhelyen

KUN MIKLÓS JENŐ

Pósa Lajos eredeti olvasókönyvei és *Az Én Újságom*

120 évvel ezelőtt jelent meg Pósa Lajos első elemi népiskolás olvasókönyve, s indult hódító útjára minden idők legjobb és legsikeresebb magyar gyermeklapja, *Az Én Újságom*. M. Csizy Jolán írta: „Anyagi, tárgyi hagyatékainkkal nagyobb kegyelettel bánunk, mint szellemi hagyományainkkal. Renováljuk, restauráljuk, konzerváljuk őket, elővárazsoljuk stílusjegyeiket, szerkezetük, színéik ragyogását. A nevelés-oktatás terén is gazdag népi-nemzeti hagyományaink lennének, ha össze nem kevernénk a szemet az ocsúval.”¹

„Aki meg tudta érteni Pósat, az meg is fogja tudni becsülni, és eljön, hogy istenhozzádra nyújtsa a kezét a költőnek, aki bűbajos dalaiban Szegeden osztotta szét a szívét!” Ezzel a mondatral végződik Gárdonyi Géának a *Szegedi Híradó*-ban közölt meleg hangú tárcája, melyben a Tisza partjáról a fővárosba visszaköltöző, s ott *Az Én Újságom* című gyermeklap szerkesztői székét elfoglaló Pósa Lajos búcsúztatására hívta a költő tisztelőit.² Egyéb csemegével is szolgál a lap aznapi száma: egy alapos könyvismertetéssel, amely a jelek szerint elkerülte Pósa későbbi értékelőinek figyelmét, sőt a neveléstörténettel foglalkozó szakírókét is. Címe: *A magyar nép-oktatás haladása. Három új olvasókönyv*. Szerkesztették: Vass Mátyás, Irmei Ferenc és Pósa Lajos.³ A bírálatot csonkítatlanul ide másolom. A tárgyalt kiadványok történelmünknek abban a korszakában készültek, amikor a közjó szolgálatára vállalkozók valódi reformerként építkeztek.

¹ Nagyapám iskolája. = Gömörország, 2000. 2. sz.

² A Pósa búcsúzáshoz. 1889. dec. 1. Don Vigole néven.

³ A névtelen recenzió íróját nem sikerült azonosítanom. Az olvasókönyv szerkesztőiről néhány adat. Vass Mátyás (1837–1903) tanító, tankönyvíró, tanügyi író, haladó szellemű lapszerkesztő (Tanügyi Lapok); a Csongrád megyei Tanítóegyesület elnöke. Küzdött a tanítók szervezeti egyesítéséért, a népoktatás kiterjesztéséért; hazánkban ő hirdette meg elsőként a nyolcosztályos általános iskola eszméjét. Az ő indítványára alakult meg a Magyarországi Tanítók Országos Bizottsága (1870). Fő műve: Emlékirat a szegedi tanyai iskolák államosítása tárgyában (1899). Pósa Lajos gyermekköltészetének első rangos pedagógus méltatója (1890) volt. Irmei Ferenc (1846–1907), filológiai, filozófiai és esztétikai tanulmányait a bécsi egyetemen folytatta. Rangsos fővárosi lapoknál dolgozott (pl. Koszorú), majd tanárként működött. Szépirodalmi munkák mellett kritikai és műtörténeti dolgozatok szerzője; társfordítója Bourdeau: A jelenkori gondolkozás mesterei című művének (1907). Pósa Lajos (1850–1914) az eredeti magyar szellemiségű gyermekirodalom megteremtője és Benedek Elek mellett legfőbb ösztönzője; első ízig-vérig gyermekköltőnk. A pályakezdés viszontagságos éveit, 1881-ben a Szegedi Napló munkatársa lett. Ott ismerte meg Dankó Pistát, akinek első és legjobb szövegírója volt, s mindvégig igaz pártfogója maradt. A nagy nőtaköltő halála után országos gyűjtést kezdett, és márványszobrot emeltetett az emlékére. *Jó barát* címmel megindította az első irodalmi igényű (anyaghiánnyal rövid életű) gyermeklapunkat (1882). Dalok, regék az ifjúság számára (1884) és Gyermekversek (1886) c. kötetével végleg eljegyezte magát az apró emberek világával. 1889. december 15-től haláláig szerkesztette *Az Én Újságomat*. Működése során új írógárdát is nevelt. Neki köszönhető, hogy az óvodák és az elemi népiskolák olvasókönyveibe bekerültek népköltésünk tartalmi és formai elemei. A torz szemléletű irodalomtörténet-írás okolható azért, hogy 1945 óta nem sokra becsülik. Mellőzésének másik oka, hogy még mindig nincs megírva a magyar gyermekirodalom egységes története, amely gyermekköltészetének végre tárgyilagos megítélése mellett, jelentős nemzetnevelői tevékenységének átfogó értékelésére is hivatott lenne. Életében mintegy ötven kötetnyi gyermekverse jelent meg.

„A nemzeti nevelés érdekében mindenkor örömmel üdvözljük az oly könyveket, melyek lerázva a sablonszerűség nyomasztó nyűgét, a magyar ifjúság körében egy új, szabadabb és az eddigieknél nemzetesebb nevelési irány megvalósítására törekszik. Az a három magyar olvasókönyv, mely Vass Mátyás, Irmei Ferenc és Pósa Lajos ismert hazai íróink szerkesztése mellett kerül a könyvpiacra, megkezdte a reformot, egy nemzetesebb és szabadabb irányú nevelés érdekében.

A szépen kiállított három könyv a II. III. s IV. osztályú népiskolák apró növendékeinek van szánva, s már azoknak technikai kiállításával is figyelmet fordítottak a szerkesztők a növendékek nagy kincsére, a látásra. Az olvasmányok tiszta és ritkított sorú nagy betűkkel vannak nyomtatva, melyek nem ronthatják meg a gyermekek legfőbb kincsét: a szemeket.

Ami e valóban kitűnő könyvek tartalmát illeti, a szerkesztők minden tekintetben föladatuk magaslátán állanak. Tiszta, egyszerű tősgyökeres magyar nyelven, magyar érzéssel és magyar gondolkodással írt közlemények képezik az új könyvek tartalmát s amellett, hogy a magyar szellemtől áthatottak, megfelelnek a pedagógia minden követelményének. A derék szerkesztők a legjobb irányt követték. Oda fordultak a magyar irodalom örök frissítő forrásához: a népköltési gyűjteményekhez, a magyar népet s általában a nemzetet alaposan ismertető forrásokhoz. És tették mindezt a fogékony szív melegevel, az ész ítélő szigorúval. Oda fordultak a legmagyarosabb szellemű írókhoz, költőkhöz, hogy a nemzet sajátos vonásait tükröző írásuk a gyermekek lelkét megfogja, s a jövőjükre átalakító befolyással legyen.

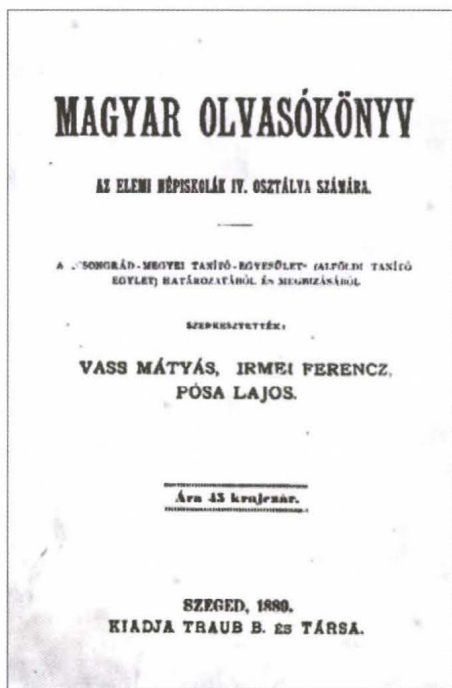
A szép olvasókönyv szerkesztői azonban nemcsak magyarosak igyekeztek lenni úgy nyelvben, mint tartalomban, hanem a gyermek lelkének fokozatos fejlődését is figyelembe véve, teljesen ennek világához alkalmazták szemelvényeiket. Nem tudáskodtak szemöldök-vonogató tanítói modorban, hanem a legtermészetesebb eszközökkel igyekeznek az erkölcsi tartalmú olvasmányokat a gyermekek lelkébe juttatni.

A történelmi részből a leglélekemelőbb, legjellemképzőbb példákat mutatják be, meleg hazafias hangulattal színezve. A földrajzi és természeti képek nem száraz leltári felsorolása az egyes vidékek külsőségeinek, az állatok, növények és ásványok tulajdonságainak, hanem mindegyik egy eleven mozgó kép. Az előírt tananyag minden köre arányosan föl van ölelve, és minden eddigi olvasókönyvnél nagyobb súlyt és gondot fordítottak a versekre, mert pedagógiailag egyik leghatásosabb tényezőnek tekintették.

A gyermekek lelkébe alig lehetne könnyebb úton-módon belopni a szépet, a jót, mint a zengzetes, dallamos sorokkal. S ami eddig csak unalmas, a végén tanulság kimondó mesékkel volt képviselve, fontos szerepet juttatnak a népmeséken kívül az életet ismertető elbeszélésekkel is. E könyvekben negyvennyolc magyar író és költő hirdeti a nemzeti géniuszt, úgy, hogy ez a három olvasókönyv gazdag gyűjteménye a szépirodalmi és ismeretterjesztő olvasmányoknak. Az „Aranykalászkok” egymaga egy valóban pompás gyűjtemény, összeszedve a magyar költészet virágaiból.

A három könyvnek ritka érzékkel történt összeállításával sikerült a szerkesztőknek ledönteni a sablonszerűség korlátait s a holt betűk helyett életet lehelnek, száraz ágak helyett leveles, lombos gallyakat nyújtanak, melyeken keresztül napsugár szűrődik s melyeknek enyhet nyújtó lombjai közt kedvre derítő dalos madár énekel. A nemzeti szellemet folyton minden irányban hangoztatják, az újabb olvasókönyvek igyekeznek is ez irányban hódolni, de a Vass, Irmei és a Pósa-féle olvasókönyvek teljes odaadással oldották meg e nagy föladatot.

Az elevenebb írásmód fontosabb hatásait is elismerik már, természetesen szívesebb és gördülékenyebb nyelven adják már a tartalmat, de a Vass, Irmei és a Pósa-féle olvasókönyvek e tekintetben is túlhaladják az eddigieket, mert úgy egészben és részben elementáris hatást gyakorolnak a gyermekvilágra. Ez olvasókönyvek maguk kedveltetik meg magukat. Ez utóbbi a legnagyobb dicséret, mert jaj az olyan könyvnek, melytől a gyermek háta borsódzik, s jaj az olyan nemzetnek, melynek ilyen olvasókönyvet adnak a kezébe. Az új olvasókönyvekkel a szerkesztők megkezdték az ifjúsági olvasmányok új irányát, melynek, ha terjedését a vaskalaposok előítélete erőszakosan föl nem tartóztatja, már a legközelebbi korszaknak meg lesz a maga öntudatos művelt lelkű és nemzeti ifjúsága.”



S most nézzük az egyes kötetek tartalmi beosztását és a szerzőket!

A **II. osztályos** könyv terjedelme 149 oldal. Tartalma:

I. Elbeszélések (nagyreszt népköltés, illetve annak feldolgozása). Szerzők (gyűjtők, feldolgozók): A magyar Lönnrot: Kálmány Lajos, Arany, Gyulai, Erdélyi János, Benedek Elek.

II. Népélet. Szerzők: Baksay Sándor, Jókai, Herman Ottó, Vass Mátyás, Tóth Kálmán.

III. Természeti képek (állatokról, növényekről). Szerzők: Péterfy Sándor, Vass M., Lázár Kálmán, Király Pál, Radó Vilmos.

IV. Versek. Szerzők: Petőfi, Arany, Győry Vilmos, Gyulai, Tompa Mihály. A Posa Lajostól közölt versek: Az iskola, A kis gömböc, A három arany halacska, Csákó tehén, Az első csizma, A bujdosó síp, A rab madár, Egérgyűlés, Szól a harang, Bodri kutya, Bandi karikása, Anikó, Tarisznya, botocska, Isten szeme, A kis növendék, Keringélő dal, A lecke, Búcsú a vakációtól, Reggel, Tik-tak! Tik-tak!, Tél és tavasz, A vörösbegy, A fehér liliom, Két kisleány, Mikor az ég megharsan, Búcsú, Egy sír, Köszöntő, A haza, Magyar vagyok.

V. Imádságok (versben). Nyolc imádság, mind Pósától.

VI. Közmondások (Erdélyi János gyűjtéséből).

VII. Találós mesék.

A **III. osztályos** könyv terjedelme 204 oldal. Tartalma:

I. Arany kalászosok költőitől (idézetek) Szerzők: Petőfi, Arany, Gyulai, Szemere Miklós, Lévy József (négy idézet Pósától is).

II. Történetek. Szerzők: Vas Gereben, Jókai, Mikszáth.

III. Népélet. Szerzők: Baksay Sándor, Herman Ottó stb.

IV. Népmesék és mondák. Szerzők: Arany, Gyulai, Orbán Balázs, Tompa.

V. A hunok és magyarok történetéből. Szerzők: Péterfy, Jókai.

VI. Földrajzi képek. Szerzők: Jókai, Király Pál s más gyűjtemények.

VII. *Természeti képek*. Szerzők: Vass M., Lázár K., Herman O.

VIII. *Versek*. Szerzők: Bartók Lajos, Tóth K., Kisfaludy Károly, Gyulai, Petőfi, Móra István, Arany, Szemere, Jakab Ödön, Ábrányi Emil. Pósatól: A fodormenta.

IX. *Imádságok* (versben). Pósatól való a négy közül három: Imádság a beteg édesanyáért, Az árva imája, Ima a lelki jóért.

X. *Közmondások* Erdélyi János gyűjtéséből.

XI. *Találás mesék*.

A IV. osztályos könyv terjedelme 270 oldal. Tartalma:

I. *Arany kalászkok, költőktől* (idézetek) Pósatól kettő.

II. *Elbeszélések*. Szerzők: Baksay S., Jókai, Jakab Ö.

III. *A magyarok történetéből*. Szerzők: Gyertyánffy István, Horváth Mihály, Irmei Ferenc, Jókai, Szilágyi Sándor.

IV. *Földrajzi képek*. Szerzők: Király P., Hunfalvy János, Herman O., Jókai, Révy Ferenc.

V. *Természeti képek*. Szerzők: Lázár K., Herman O., Vass M.

VI. *Vegyes tartalmú olvasmányok*. Szerzők: Enyedi Lukács, Jókai, Madarassy László.

VII. *Versek*. Szerzők: Petőfi, Arany, Jakab Ö., Lévy J., Tóth K., Szász Károly, Bartók Lajos, Gyulai, Vörösmarty: Szózat, Kölcsey: Himnusz.

VIII. *Mesék versekben*. Mindkettő Pósatól: Kacor király, A kis kakas meg a török császár.

IX. *Imádságok*. A három közül kettő Pósatól (versben): Dicséret, Ima a beteg édesapáért.

X. *Közmondások* Erdélyi János gyűjtéséből.

A szerkesztők más olvasókönyvekből is átvesszenek szövegeket (Gáspár, Révy, Gyertyánffy, Komáromy olvasókönyvei), ezen kívül a *Vasárnapi Újság*, valamint Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben című (addig megjelent) kötetek szolgálnak még forrásul számukra. A tartalmi beosztásra és a szerzőkre nézve teljes mustra a közlemények részletesebb ismertetésének hiányában is meggyőző; a régi nagyok mellett, kétségtelenül a korszak legjobbjai dolgoztak e könyvekbe. Megkockáztatom: az üdítő szellemi fürdőt nyújtó csinos kötetkének ma is lenne keletjük.⁴

Pósa Lajos tehát nem csak költői és lapszerkesztői tekintélyét alapozta meg az Alföld szívében, hanem bizonyos fokig olvasókönyv-szerkesztői ismertségét is. A Singer és Wolfner könyvkiadó vezetőinek hazafias érzelmektől vezérelt, nagyon is tudatos döntése volt, hogy az akkor már közel kilenc éve Szegeden működő, és *Apró történeteivel*, valamint a Dankó Pista által megzenésített dalai mellett új hangvételi gyermekverseivel is kitűnt, hatalmas népi műveltségű Pósa Lajosra bízta induló gyermeklapjuk, *Az Én Ujságom* szerkesztését. Ugyancsak tudatos választásuk volt a mellé megnyert finom ízlésű székelly meséíró, Benedek Elek,⁵ aki képviselőként is kiállt a magyar szellemiségű gyermekirodalom ügye mellett. A korszak legjobb erőit foglalkoztató,⁶ első irodalmi értékű és európai színvonalú gyermeklapunk helye – nem kis mértékben az örök szépre fogékony, csupa szív Pósa Lajos bölcs emberségének, ma is mintául szolgáló lapszerkesztői tehetségének és leleményességének köszönhetően –, a magyar

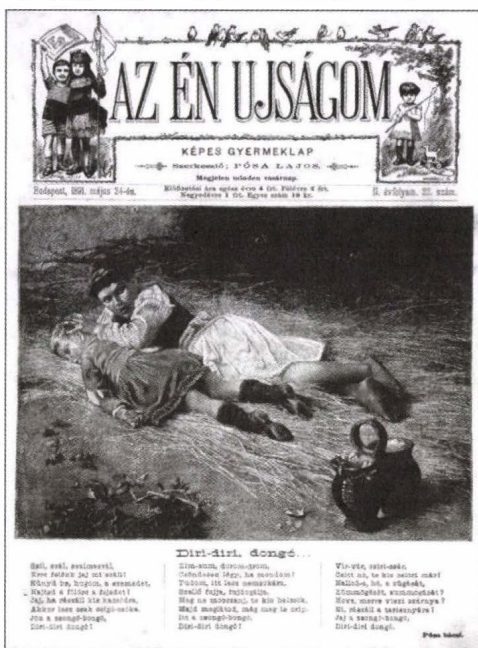
⁴ Az olvasókönyvek F. c. 513. szám alatt találhatók meg Szegeden a Somogyi Könyvtárban.

⁵ Benedek Elek alig egy év múlva megvált a laptól főként képviselői elfoglaltságai miatt.

⁶ A szerzők: Bársony István, Bródy Sándor, Endrődi Sándor, Eötvös Károly, Gaál Mózes, Garády Viktor, Gárdonyi Géza, Gyarmathy Zsigáné, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Herman Ottó, Jókai, Kozma Andor, Krúdy Gyula, Lampérth Géza, Lengyel Laura, Lovik Károly, Lőrinczy György, Makai Emil, Mikszáth Kálmán, Móra Ferenc, Rákosi Viktor, Rudnyánszky Gyula, Sas Ede, Sebők Zsigmond, Tábori Róbert, Telekes Béla, Thury Zoltán, Tóth Béla, Tömörkény István, Tutsek Anna és még sokan mások. A lap legismertebb rajzolója Mühlbeck Károly volt.

művelődéstörténet képzeletbeli arany könyvében van. *Az Én Ujságom* védjegyévé lett fejlécét a költő jó barátja, Jászapáti nagy szülötte, Vágó Pál festőművész álmolta és rajzolta meg.

Pósa Lajost Gömör küldte a magyar irodalomba, szép Magyarországnak az a tája, amely arányaihoz képest alighanem a legtöbb szellemi nagyságunkat adta; az írásbeliség-, a tudomány jeleseit, a toll avatott mestereit és a társművészetek számos kiválóságát.⁷ „*Olyan vidék ez, hogy nehéz itt nem lenni poétának. Tehát nem is érdem*” – írta Mikszáth, Pósa harmadik verseskötetét dicsérő bírálatában.⁸ Felmerül tehát a kérdés, hogy az ösztönző szépség mellett mi az a többlet, amely ezt az érzékeket rabul ejtő vidéket a tehetségeket évszázadokon át megszakítás nélkül ontó és vonzó jelentős szellemi erőterré alakította. Nagy ívű eszmefuttatásra helyszűke miatt nincs módom (arról nem szólva, hogy ehhez a tudásom is kevés, és igen csak elkanyarodnék kitűzött céloimtól is). Egy nagyon fontos tényezőt viszont említhetek, s ez Pósa Lajos fejlődésének, személyisége kialakulásának szempontjából is döntő jelentőségű: az alapoktatás mindenkori állapota. Ennek erősen kivonatos ismertetéséhez M. Csízy Jolán, Nagyapám iskolája című, Gömör művelődéstörténetét addig részben ismeretlen adalékokkal gyarapító emlékezése szolgál segítségemül:⁹ „*Az órák alatti fegyelem-figyelem és az iskolalátogatás fegyelme mintaszerű volt a nagyapám iskolájában. Ennek fő oka a gazdasági-szociális helyzetéből adódott adódott* (Pósa szülőfalujáról van



⁷ A terjedelmi korlátok miatt jegyzetben említem legalább néhányuk nevét. Gömör szülötte Gyöngyösi István, a barokk költészet Zrínyi Miklós mellett legnagyobb alakja; Cházár András, a magyar gyógypedagógia úttörője; Péczeli József, a *Haszonnal mulattató mesék* szerzője (ezek az első olyan magyar nyelvű írások, melyek az olvasmányoknak a gyermeknevelésben játszott fontos szerepét hangsúlyozzák); Sárospataknak az ókori irodalommal foglalkozó híres tanára, Vályi Nagy Ferenc költő, műfordító; Ferenczy István szobrászművész; Bátky Károly, korának legismertebb tankönyvírója; Bodon Abrahám, aki lefordította Vergilius Georgikonját a gazdálkodásról, s testvérelével, Antallal, kulturális és népjóléti tevékenységet folytatott; a csüggedésben nemzették csak a legszentebb imádságainkhoz mérhető költeményeivel vigasztaló Tompa Mihály; Pákh Albert író; Bodon József (Pósa első lapszerkesztő társa); Tóth Ede népszínműíró; Blaha Lujza, a nemzet csalóánya; a Pósa négy dalát megzenésítő Bartók felesége, Pásztory Ditta zongoraművész (ő már a 20. században született nagyjaink egyike). Gömöri kötődésű a Serkén nevelkedett, majd a rimaszombati gimnázium padjait Mikszáth előtt koptató költő, Kiss József. A Nagy Palócot szintén Gömör nevelte íróvá; Fábry János botanikus, nagy közösségépítő pedagógus (Mikszáthot és Pósat is tanította); Izsó Miklós, a 19. századi nemzeti szobrászat legnagyobb alakja; Lőrinczy György, a magyar tanügy szolgálatában is derekas munkát végzett író-lapszerkesztő. Gömörhöz fűződik Herman Ottó és Nagy László tudományos pályájának fontos szakasza is. A nagy természettudós a magyarság összefoglaló kutatva töltött ott hosszabb időt. A később pedagógussá (és gyermeklélektani szempontból Pósa költészetének legfontosabb értékelőjévé) lett Nagy László még geológusként felkutatott Dobosina vidékét; az ottani ércet anyaközetét tanulmányozta és határozta meg először dioritnak. Alig ismert a honfoglalás legjelentősebb művészi ábrázolásának, a Feszty-körképnek gömöri vonatkozása. A tájkép egyik ihletője a Balog-völgyi Nemesradnót határára húzódó Esztrő volt. Feszty Árpád ugyanis sok időt töltött meghitt barátja, Pósa Lajos otthonában. Herman Ottó és a Tanítóok Atyja, Péterfy Sándor is el-elidőzött ott olykor.

⁸ Egy jó fiatal poeta (1883). Újra közli az *Új Idők*, 1914. július 19.

⁹ Gömörország, 2000. 2.

szó). A község határa erdőkkel együtt kerekén 1500 kh volt. 162 házhelyen a lakosság száma 600 fő. A szülő nem szorult rá gyermeke munkaerejére, azt a kis termőföldet maga is meg művelte. 'Úr dolgába' pedig nem kellett járnia, mert Radnót kuriális (az állami adózás alól mentes, lényegében nemesi; innen a Nemesradnót elnevezés) falu volt. (Az 1720-as összeírás 43 kuriális falut mutat ki a megyében.) Ez az előnyös helyzet arra sarkallta a népet, hogy kitörjön paraszti röghözkööttségéből, s a népiskola sikeres elvégzése után a közeli rimaszombati gimnáziumba, vagy a sárospataki főiskolára irányítsa gyermekeit. (Eötvös József 1870-es jelentése szerint Magyarországon az iskolalátogatás 40,4%, addig Gömörben 91,9%, megközelíti a csehországi és német-ausztriai 97%-ot. Tompa Mihály egyházmegyei iskolalátogatásáról szóló jelentésében azt olvashatjuk, hogy Imolán több az iskolás, mint a tanköteles.)" Ezt az utat járta be Pósa is, és mivel nemcsak tanulni szeretett, de élénk érdeklődéssel fordult szülőfalujának erőteljes népélete felé is, hatalmas, a nemes népi-nemzeti hagyományok tiszteletén alapuló szerves műveltségre is szert tett. E fejlődési folyamat során alakult ki pedagógiai érzéke, melynek később nagy hasznát vette, ekkor érlelődött meg benne a tudás átadása iránti vágy, s lett krédójává Sárospatak fő-fő parancsa: Ingrato homine nihil terra pejus alit! (A háládatlan embernél nincs nagyobb nyűge a földnek.)¹⁰

Bár *Az Én Ujságom* inkább a tehetősebb városi polgárság gyermekeinek lapja volt, Pósa mindig ügyelt arra, hogy akár címlapon, akár belső közleményeiben, vagy éppen szerkesztői üzeneteiben, és képi világában is a városival azonos arányban szerepeljenek a népéletből vett képek, történetek, példázatok. Ezért válhatott minden idők legsikeresebb honi gyermeklapja tényezővé, s ezáltal képezhetette a híd szerepét a századforduló környékétől megjelent népiskolás olvasókönyvekhez. S nem csak azokhoz, melyeket ő szerkesztett. A lapjából vett szemelvények, pl. Bársony István és Garády Viktor természeti képei, Benedek Elek, Sebők Zsigmond, Tömörkény leírásai, Gárdonyi kis színesei mindegyikben megtalálhatók. Az új Pósa-féle olvasókönyvek ismertetése előtt két képet villantok fel, melyek mégannyi mélyenszántó tanulmány-nál jobban szemléltetik Pósa Lajos, a szerkesztő és a szemérmes, bölcs ember titkát:¹¹

„Egyszer valami fiatal költő verses mesét vitt hozzá a tücsökről és a hangyáról. Az ismert ezópusi mese volt, a régi sovány pedagógiai tészta, a tanköltészet cukrával, mákjával behintve.

– Nem rossz vers –, fújta Pósa bácsi elégedetten az operásza füstjét.

– Tetszik szerkesztő úrnak?

– Hát ügyes, ügyes.

– Tehát közli szerkesztő úr?

– Dehogy közlöm – komorodott el Pósa. – Nagyon utálatos téma ez, kérem. Hát nem eleget kínozzák az iskolában a gyerekeket ezzel az örökös szorgalommal? Most már még versben is azt verjük a fejébe, hogy zsugorogj, hangyálkodj, mert másképp úgy jársz, mint a tücsök. Elég volt már a hangyamorálból, kedves öcsém. Higgye el nekem, van annak a szegény nótás tücsöknek az élete annyit érő, mint azé a zsugori, kapzsi hangyáé.

...Szegény öreg tücsök, aki gondtalanul átdalolta az élet nyarat, még az ősz leszálltán se vette észre, hogy tarlott már körülötte a mező és csak búséges tücsök-társa szíve tart még körülötte meleget. Az Isten szerette dalosát, hogy elhívta őt a kertjébe, mielőtt lehullott volna a hó és a nyár magára hagyott muzsikását, aki a hangyáknak hegedült, megvette volna a hideg.”

¹⁰ Közli Lőrinczy György: A négyszázéves pataki diák. Magyar csodák. Singer és Wolfner, 1936.

¹¹ Móra Ferenc: A költő. Napok, holdak, elmúlt csillagok. Révai, 1936.

A költészetének tarkavirágos mezején szép számmal eltévedt későbbi „értékelők” elgondolkozhattak volna Móra mély értelmű metaforáján, az élőknek még most se lenne késő.

S egy válasz A szerkesztő bácsik postája rovatból Nadányi Margitnak, az 1891. évi 14. számból: „*Mint ti Lajos bácsit, Lajos bácsi is úgy szeretne titeket szemtől szembe látni, ahányan csak vagytok 'Az Én Ujságom' hű kis olvasói. Hanem azt a kívánságodat, hogy Lajos bácsi nyomtassa le a saját arcképét a maga szerkesztette ujságba, nem teljesíthetjük. Kérdezd meg édes apádtól, ő megmondja mért nem.*” Nem is közölte arcképét egészen 1898-ig, mikor is lapja 22. számában – meglehet, a kiadók nyomásának engedelmességgel – közzé tette azt a róla készült felvételt (életében az első, és az utolsót is), melyet dedikációjával írásomban én is közzéteszek.

1906-tól zsinórban jelentek meg Pósa újabb olvasókönyvei, a népiskolák II., III., IV. és V-VI. osztálya számára.¹² Társzszerkesztők: Havas István és Peres Sándor.¹³ A könyvek tartalmi beosztása sokban egyezik a már tárgyalt szegedi olvasókönyvek megfelelőivel; szerzői az örök Arany, Jókai, Kisfaludy, Petőfi, Erdélyi, Kölcsey, Vörösmarty, illetve Baksai Sándor és Herman Ottó kivételével újak. (Közel húsz év telt el, haladni kell a korral!)

A III. osztályos kötetben újdonság az V. fejezet, „A munka világából” Sebők Zsigmond, Gárdonyi, Herczeg Ferenc, Farkas Pál és Egri György mesél a kenyérsütésről, a cséplőgépről, a magyar huszárról, a fazekasról, a gyújtóról, a papírosról, a gyárról és munkásról, a juhászról, a magyar iparpártolásról, s még arról is, hogyan faraghatunk parafadugóból akár egy egész disznónyáját, kondástól. A III. fejezetben a földrajzi részt néprajzi képek egészítik ki. Benedek Elek Gömörbe kalauzolja kis olvasóit,¹⁴ Lyka Károly „öccsének” küld levelet Budapestről; Havas István a Nemzeti Múzeumról ír; Móra Ferenc Visegrádot, Sebők Zsigmond az aratás képeit festi. Itt olvasható Erdélyi János: Mátyás, a szántó című verse. Említést érdemel Kecs-kemét felvirágoztatója és igazi városi rangra emelő polgármestere, a remek írói vénával is megáldott Kada Elek: A kukoricacsósz, valamint Tóth Béla: A világszép város című munkája. A csinos kötetkét (mint a többi is), Mühlbeck Károly rajzai díszítik.

Az V-VI. osztályok számára készült olvasókönyv terjedelme is lenyűgöző, 455 oldal, hát még a tartalma! Ha a később tárgyalandó IV. osztályos olvasókönyvről Pukánszkyék¹⁵ azt írják, hogy: „*konceptióját tekintve igazi mestermű*”, ez még inkább az! Az örök értékek és szépségek olyan gazdag tárháza, hogy ismertetése külön tanulmányt igényelne. Akár a III. és IV. osztályos könyvek, ez is telis-tele *Az Én Ujságomban* korábban már közölt mesékkel, történetekkel. A kötet tartalma bővült a Történeti képek, nagy emberek (II.), A magyar alkotmány köréből (III.) és Az egészség, a gazdaság és háztartás köréből (VII.) fejezetekkel. Talán itt olvashattak a gyerekek először a Szentpétery József ötvösmesterről, a magyar iparművészet úttörőjé-

¹² Singer és Wolfner kiadása, Budapesten.

¹³ Havas István (1873–1957) író, tanügyi író, a Petőfi Társaság főtítkára. 1925-ben, a Gyóni-ünnepen elmondott beszédében rámutatott a nemzetközi radikalizmus székértelőinak a progresszió örve alatt nemzeti eszményeinkkel szemben indított támadásának káros következményeire: Akikkel találkozott (1944). Peres Sándor (1863–1907) óvónőképzői és tanítóképzői igazgató, pedagógiai szakíró, egy időben a Kisdnevelők Országos Egyesületének titkára, a *Kisdnevelés* szerkesztője. Fő munkái: Néptanítók és a magyar társadalom (1882), A magyar népoktatásügy fejlődése 1867–1887 (1890). A magyarországi tanítóegyesületek története (1896), Neveléstan (1904). „A Kisdnevelés huszonöt évfolyama 1870–1896, egy lap a hazai pedagógiai irodalom történetéből” című munkája igen hasznos kútforrás.

¹⁴ A Mohos tulkai.

¹⁵ Dombi Alice – Pukánszky Béla: Pósa Lajos, a magyar gyermekvilág ábrázolója és „Az Én Ujságom”. Pedagógiai célkitűzések a XIX. század magyar pedagógiájában. APC Kiadó, Gyula, 2000. 82–94.

ről, s Rökk Szilárdról, aki vagyonát a honra hagyva szép összeget különített el a tanítók árva-házának. Alaptörvényeinket Peres ismerteti. Szerb Zsigmond a fejlődő gyermekek nagy ellen-ségéről, az alkohol káros hatásairól szól. A költő Pósa becsülendő arányérzéssel hátrébb húzódik, három verssel van jelen. Ő is tudja: *„A gyermekek a Pósa versein megtanulják, s megszeretik a versművészetet élvezni; lelkük művészi szellemet, formát vesz magába s előkészülnek a magasabb nemes kultúra befogadására.”*¹⁶ Örökszép balladáink, a Júlia szép leány, a Fogarasi István, Garaitól Az obsitos, Kölcseytől a Himnusz, Vörösmartyól a Szózat, A szegény asszony könyve, Petőfitől a Honfidal, A pusztá, télen, A Tisza, a Téli világ, a Nemzeti dal, Aranytól a Családi kör, a Toldi részletei, a Szent László fiúve, A filemile, Gyulaitól az Éji látogatás, a Hadnagy uram, Lévytól a Mikes, Tompától A keresztútról, Kiss Józseftől az Egy sír, Szabolcskától a Karácsonykor című versek jelzik (és mind a többi, melyeket nem említettem): Pósa biztos kézzel vezeti a 10-12 éves gyerekeket a magyar költészet nekik való legszebb tájaira. Válogatása egy makulátlan tiszta jellemű nagy ember tisztelgése, nagy elődei és nagy kortársai előtt.

Ugyancsak mestermű, a IV. osztályos olvasókönyv. A Dombi-Pukánszky szerzőpáros a következőket tartja fontosnak elmondani erről a kötetről: *„Figyelemre méltó a szerkesztés is, amely a gyermeki lélek sajátosságait figyelembe veszi. Az első nagy rész meséket, mondákat, elbeszéléseket tartalmaz, amelyek történelmünk jeles eseményeit elevenítik fel, majd történeti képek, nagy emberek bemutatása következik... A harmadik fejezet földrajzi és népi képeket mutat be, amely a honismeret szempontjából jelentős. Mindegyik olvasmány számos ismeretet tartalmaz, de olyan olvasmányos formában, hogy a gyermekek bizonyára egy-kettőre megjegyezték. (...) Csodálatos módon elevenítik meg a szerzők a természeti képeket... A munka világába is bepillantást nyerhetnek a negyedikese: olvasnak iparról, kereskedelemről, a mindennapi élet kérdéseiről. A szerkesztők 35 verset közölnek a kötetben, amelyek a hazaszeretetre, Isten szeretetére, az erkölcsös életre nevelnek. (...) Az illusztrációk figyelemre méltók, azt a gyermekvilágot ábrázolják, amelyet Pósa bácsi annyira szeretett, amely annyira közel állt a szívéhez. A könyv a pedagógiai éthosz mintapéldája.”*

Pósa olvasókönyveinek utóélete meglehetősen pikáns. 1923 és 1938 között különféle, a geopolitikai változásokhoz is igazodó kiegészítésekkel Havas és az ő neve alatt újranyomtatták valamennyit. Ezek egyike, a harmadikos jutott évtizedekkel később N. Kósa Judithhoz, aki a könyv átlapozását követően, *lényegi* mondandóját tekintve akár el is fogadható kis színessé ritytyentett „Pósa bácsi olvasókönyve” címmel.¹⁷ Írása tipikus példa arra, hogy lehet valakit kabátlopási ügybe keverni. Nem óhajtok művének a jelentőségénél nagyobb teret szentelni, ezért csak egy évszámot említek: 1914. Ekkor halt meg Pósa Lajos. Bár a neve üzletpolitikai s talán kegyeleti okokból 1923-tól is ott állt a mondott könyvek címlapján: *ezek már nem az ő olvasókönyvei*. Egyébként a budapesti levelet – mint ismertettem – Lyka Károly írta, nem Havas István, s a budapesti gyerekek nem *„a Pósa Lajos bácsi elképzelései szerinti földművesek mindennapjaival ismerkedhettek meg belőle”*, hanem a Sebők Zsigmond bácsiéival. Ellenben a névleg Pósa-féle olvasókönyveknek nagy szerepük volt abban (s az akkoriban használatos többinek is), hogy nagy nemzetnevelőnk és szemlélete nem esett ki véglegesen a közemlékezetből.

¹⁶ Nagy László: Pósa Lajos gyermekvers-költészete. Magyar Tanítóképző, 1906. december.

¹⁷ Népszabadság online, 1999. január 8. <http://nol.hu/archivum/archiv-6633>.

MARTINÁK JÁNOSNÉ

„... és átölel bennünket a semmi végtelensége”
Szépkúti Miklós költészete

Életrajzi adatok

Az 1869-es sátoraljaújhelyi népszámlálási adatok szerint *Schönbrunn Salamon* házaló kereskedő a Zsóryomkán lakott a 383. szám alatt, melyet – itteni szokás szerint – egy csizmadiával, egy zongorahangolóval, egy puskaművessel és egy másik házaló kereskedővel osztott meg.¹ Ősei még a XVIII. században érkeztek a Zemplén vármegyei Homonnára a cseh-morvaországi Schönbrunnból, családnevük ennek emlékét őrizte. Pálinkafőzéssel foglalkoztak, II. József idején udvari szállítók voltak. Ennek elismeréseként egyedülként kaptak jogot nevük viselésére, innen származik a családi mondás: „minden Schönbrunn rokon”. Az udvarban meglévő kiváltságos helyzetüket Kossuth anyagi támogatása miatt veszítették el. Testvérei Ungváron és Miskolcon éltek családjukkal, de a távolság ellenére összetartottak. *Móric* tanító lett, a család történetét ő kutatta ki. Irén nevű lányát Madarász Emil vette feleségül, aki a családi legenda szerint apósáról mintázta Csihajda Pál figuráját. *Benjámín* szatócsként dolgozott Ungváron, *Náthán* (Hirsk) nevű fia 1881-ben ott született, aki Sátoraljaújhelybe jött nagybátyja védőszárnyai alá, hogy a könyvkötő szakmát kitanulja. A városban állást is talált könyvkötősegédként, így hát megházasodott: a nagykövesdi *Klein Helént* (1883) vette feleségül. 1904-ben magyarosította nevét *Szépkúti Nándorra*² és gyerekei közül Újhelyben született: *Miklós* (1905), *Sándor* (1906) és talán *Tibor* (1910). Ezután a jobb megélhetés reményében Szegedre költöztek, csatlakoztak a miskolci ágból már korábban odaköltözött rokonokhoz. A családfő a szegedi Városi Nyomda könyvesboltjának lett az üzletvezetője, ezáltal szoros kapcsolatba került az ottani irodalmi élettel. Andor (1913) és *Zsigmond* (1918) megszületésével teljessé vált a család.³

*Szépkúti Miklós*ról korán kiderült különleges matematikai képessége, melynek kibontakoztatásához jó helyen éltek. A kolozsvári egyetemmel átköltöző Riesz Frigyes jóvoltából virágzó matematikai centrum működött a szegedi egyetemen, ahol felkarolták a tehetséges fiút. *Juhász Gyula* így írt erről: „Tizennégy esztendőskorában a legjobb matematikus volt. Valóságos zseni. Igazi csodagyerek. Egy kis Pascal, aki egyszerűen megszágyénította

¹ Csorba Csaba: Sátoraljaújhely társadalma az 1869-es népszámlálás tükrében. = Széphalom 11., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2001. 136.

² Zemplén vármegye alispánjának iratai 1872-1950. VI. 2405/b. - 535. doboz.

³ Dr. Szépkúti István 2009. évi levelei alapján.



Szépkúti Nándor és családja 1922-ben

és megdöbbenetette a tanárait. Rendkívüli intuícióval foglalkozott a legszebb és legtökéletesebb tudomány kérdéseivel. Felelni próbált rájuk. Egy rövid könyve jelent meg, amely bámulatos tájékozottságról és elmeélről tett tanúbizonyságot. Akkoriban – néhány év előtt – Einstein elmélete ragadta meg a képzeletét, a *realitativitás* tanában merült el, mint bűvár a tengerbe. Innen is új gyöngyöket akart fölhozni.⁴

16 évesen látott napvilágot első, 16 lapos matematikai értekezése: *Bevezetés a halmazelméletbe. Továbbá néhány tétel az iterált görbék és a Fermat-féle problémával kapcsolatban* címmel. Az imponáló szakirodalmi felkészültségre valló dolgozatban a VI. osztályos diák világosan kifejtett a halmazelméletből annyit, amennyi három „fedési problémája” kimondásához szükséges, és bebizonyított néhány érdekes, ugyanezen problémakörhöz tartozó összefüggést.⁵ Már ekkoriban egyetemi hallgatók jártak hozzá felsőbb matematikát tanulni. Az 1922-ben megjelentetett *Népszerű fejezetek a felsőbb matematika köréből. A szám fogalmának kiépítése* című 49 oldalas tanulmánya önmagához képest is előrelépést jelentett, melyet Riesz Frigyesnek ajánlott, aki hozzásegítette elméleti tudásához.

A *kis Pascal* aztán váratlanul a költészet birodalmába menekült, s már ugyanebben az évben irodalmi sikereket könyvelhetett el. Először csak német, angol és francia nyelvű verseket fordított, majd a tőle megszokott termékenységgel ontotta sajátjait: négy év alatt szerepelt egy antológiában, a *Délmagyarország és a Színház és Társaság* című lapokban,⁶ és öt önálló kötetet is megjelentetett. Azt nem tudjuk, hogy pontosan mikor kezdett el verselni, mint ahogyan azt sem, hogy magától vagy apja révén talált kapcsolatot a verselgető szegedi fiatalokkal, akik a Templom utcai kis Koroknay Nyomdában bontogatták költői szárnyaikat.

⁴ Juhász Gyula: Szentkúti Miklós, vagy a csillagok költője Szegeden. = *Juhász Gyula Összes Művei*, 8. kötet, Prózai írások. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 288.

⁵ Vekerdy László: „S két szó között a hallgatás” Magyar mártírfiúk antológiája. Magvető Kiadó, Bp., 1970. I-II.

⁶ Dr. Szépkúti István adatai szerint.

Szépkúti Miklós 1922-ben

Ezek az ábrándozó ifjak Juhász Gyula és Móra Ferenc személyében költői szövetségekre találtak, akik a *Délmagyarország*, majd a *Szeged* számaiban folytattak harcot a „szegedi gondolat” és képviselőik ellen.⁷ Péter László, Szeged irodalmának kiváló ismerője Szépkútit tartotta e kis társaság legérdekesebb és legtehetségesebb tagjának, aki itt találkozott össze egy másik 17 éves zsenivel, az akkoriban makói diák József Attilával.⁸ A többiek közül Anzelm Károly, aki Berczeli előnévvel jeles Puskin fordító lett és Hont Ferenc, a későbbi színházi szakember neve volt számomra ismerős. Ebben a 72 lapos összeállításban *Lírai antológia a szegedi költők verseiből* címmel tizenketten jelentkeztek, hogy világnézetre, vallásra való tekintet nélkül, csak irodalmi hitvallásuk alapján együtt lépjenek a nyilvánosság elé. A kis kötetben Szépkúti még csak két verssel szerepelt.



De ugyanebben az évben, ugyanebben a nyomdában megkezdődött önálló költői pályája: *Versek* címmel megjelent önálló kötete, amely elé neki is, mint József Attilának, Juhász Gyula írt bevezetést. Ezután viharos gyorsasággal adta ki verseit, mintha valami űzte volna. 1924-ben három kötete is napvilágot látott. Két év múlva „bizarr poémák” alcímmel, az *Én - végtelen* és a *Fölkiáltójel* címűek, amelyek különleges, egyedi hangú költőt jelenítettek meg. 1925-ben *Sehol - Soha* címmel egy misztériummal jelentkezett. Ezután hirtelen elhallgatott, sem tanulmányokat, sem verseket nem írt többet. Súlyos kór kerítette hatalmába a huszonkét éves fiatalembert: a dementia praecox, avagy schyzophrenia, azaz a tudathasadás, mely a zseniális ifjak gyógyíthatatlan betegsége.

Műfordítói tevékenységéről és további sorsáról Juhász Gyula számolt be a szegedi *Homokóra* 1929-es számában.⁹ Akkoriban a Nyugatosok első nemzedékének tagjai sokat vitáztak az idegen szerzők fordításának kérdéséről. Juhász Gyula azért is emelte ki Szépkútinak ebbeli munkáját, mert az általa vallott elveket követte: teljes tartalmi és formai hűségre törekedett. Egy Mallarmé-fordítással bizonyította tanítványa rendkívüli képességét, amivel Szépkúti nemcsak a francia költő lelkét, hanem saját végzetét is tolmácsolta: „Mi búcsúzunk a napsugárral / és visszatérünk, mint a rózsák. / Aranykoszorú nem fog által, / mi búcsúzunk a napsugárral. / De napjaink naptalan órák, / el nem tűnhetnek soha már jaj! / Mi búcsúzunk a napsugárral / és visszatérünk, mint a rózsák.”

A szépség szerelmeseként induló költőből ekkorra a szépség betege lett: „A fiatal, szépreményű, mély érzésű, finom remegésű szegedi poéta egyre jobban elmerült a ködben, a bizonytalanban, a titokzatosban, mint ő ismétli mániákus monotoníával: *a végtelenbe...* A realitás világa lassan eltűnik tekintete elől, a költészet mágiaja lesz számára a valóság. Nincs többé élet és világ, csak valami imaginárius tartomány, amelyből nem tért meg ed-

⁷ Vekerdy László i. m. II.

⁸ Péter László: József Attila Szegeden. Szeged, 2005. 53.

⁹ Juhász Gyula i. m. 325.

dig az utazó”, írta Juhász Gyula.¹⁰ Hölderlinhez és Gulácsy Lajoshoz hasonlította Szépkúti Miklóst, akinek *sejtelmes és fájdalmas* egyéniségét is megmutatta egy történettel: „Egyszer kocsmában üldögtünk, versekről beszélgettünk, én valami szigorú kritikát mondtam. Ő hirtelen elpirult, elmosolyodott, és váratlanul ezekkel a szavakkal fordult hozzám: - Mester, bocsássa meg, hogy most gondolatban oldalba rúgtam Önt...”

A költőről szóló híradások mindegyike¹¹ felidézte akkori alakját, „*az udvarias Szépkúti*”, ahogy sétálgatott a szegedi utcákon és kedvesen bemutatkozott az embereknek. Vekerdy László szerint¹² a konszolidáció mintavárosában így szimbolizált valamit: a neobarokk úri társaságok által a költőre bízott szerepet. Pedig betegsége is jelképes volt, a hétköznapi világból való kihullását jelezte általa... Ezután többször volt klinikai kezelésen, szülei és Sándor testvére támogatásából élt. Népesse váló családja szeretettel vette körül, de betegsége gyógyíthatatlan volt. Testvérei önállósodtak: Sándor folytatta az apai foglalkozást, könyvkereskedő lett és megnősült. Ő az egyetlen, aki keresztény lányt vett feleségül: a Csík megyei székely Máté Annát. Tibor optikusként, Andor fül-orr-gégész orvosként, Zsigmond közgazdászként dolgozott, Tibor és Andor is családot alapított. 1935-ben nagy családi találkozóra került sor Miskolcon, melyet még csak Miklós betegsége árnyékol be.¹³

A zsidótörvények sora és a II. világháború aztán szétzúzta mindegyikük életét. *Az önön hasadt lelkébe bebörtönzött* Miklóst 1941-ben hazaküldték a kórházból: nem volt közveszélyes, így hát rá is vonatkozott az áprilisi miniszteri rendelet, mely házi ápolásba irányította a zsidó betegeket. Sándort és Tibort 1942-ben fegyvertelen munkaszolgálatra hívták be, mindketten a Don-kanyarba kerültek, ahol 1943-ban a 2. magyar hadsereg kötelékében pusztultak el értelmetlenül. 1944-ben a család megmaradt tagjait beköltöztették a szegedi gettóba, csak Sándor keresztény felesége kerülhetett el ezt a sorsot. Szépkúti Nándor már ezt a megaláztatást sem tudta elviselni, ott halt meg a deportálás előtt egy héttel. A család többi tagját Auschwitzba szállították, ahol Klein Helént, Szépkúti Miklóst, Andor terhes feleségét és ötéves fiát, valamint Tibor feleségét megsemmisítették. Zsigmond annak köszönhetette életét, hogy átkerült egy ausztriai német hadiüzembe precíziós munkára, Andor pedig a csodával határos módon egy meszes gödörből, a halottak közül ásta ki magát a németek visszavonulása után. Hazatértük után mindketten megpróbálták újrakezdeni az életet, de 1956-ban az eseményektől megrettenve Andor új családjával Izraelbe, Zsigmond pedig Kanadába emigrált.¹⁴

Az újhelyi zsidókról szóló egyik emlékkönyv a Schönbrunn családot a tragikus veszteségek közé sorolta,¹⁵ de a sátoraljaújhelyi levéltárban értesültem arról, hogy a család történetét már kutatta valaki. Az interneten aztán véletlenül rátaláltam dr. Szépkúti Istvánra, Szépkúti Sándor ma már nyugdíjas tanár fiára, aki megajándékozott nagybátyja két verses kötetének fénymásolt változatával, a családi fényképekkel, és kérdéseimre is válaszolt. Segítségét itt is köszönöm.

¹⁰ Juhász Gyula i. m.

¹¹ Vekerdy László, Péter László i. m.

¹² Vekerdy László i. m. II.

¹³ Dr. Szépkúti István adatai alapján.

¹⁴ Dr. Szépkúti István adatai alapján

¹⁵ Szász Meir: Sátoraljaújhely és Zemplén vármegye zsidóságának története. Torontó, 1986.

Szépkúti Miklós költészete

Első költői jelentkezése a Lírai antológia szegedi költők verseiből című összeállításban történt meg, melyet a szervező költőtárs, *Kveck Antal Gáspár* – aki később *Krasznai József* néven a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kiadványait nyomtatta – a következő bevezetéssel indította útra: „Lényegében az új lírikus értéke sem attól függ, hogy mennyire megszokott, vagy mennyire új formában, a kritikus kedvére objektiválja hangulatait, gondolatait, vízióit, hanem a saját maga élettani gyönyörűsége mellett mennyire tudja állapotának individualisztikus szépségeit is érvényre juttatni.”¹⁶ Az itt megjelenő két Szépkúti-vers – *Csukott szemmel, Dante te vársz rám* – még csak a költői bejelentkezést szolgálta, azonban a költő rövid pályája alatt csak önmaga individualisztikus szépségeit jelenítette meg.

A Koroknay Nyomda még az antológia megjelenésének évében közreadta Juhász Gyula előszavával Szépkúti talányos című első kötetét. *? versek*. Idézzük ezt:

„Jönnek az új költők, hol egyenként, hol csapatostól és én örömmel és reménységgel nézem őket. Ők hozzák a tavaszt, az új életet annyi tél és oly sok halál után.

Ezek az új költők általában a közösség nagy érzéseit kezdik énekelni, az egyetemesség céljaiért lelkesednek. A talajuk szociális, gyökereik a még emberi egységbe nyúlnak.

Vannak közöttük erősen magyarok és őszintén forradalmiak. Szépkúti Miklós nem ezek közül való. Ő a szépség szerelmese, nem az igazságé. Ő nem a föltámadó napot köszönti, hanem a halovány holdat. Ő nem Petőfi pacstírája, hanem a szimbolizmus kései csalogánya. Különös fiú és furcsa költő – ma. Matematikusnak indult és ez meglátszik a poézisén.

Ezer mérföldre minden vaskos valóságtól, egy imaginárius világban élnek és álmodnak a versei. Szépkúti Miklós imádja a szép szavakat, a szép elképzeléseket, a szép lehetetlenséget, a szép boldogságot. Utóvégre ez az ő dolga, ehhez joga van annak, aki költő és Szépkúti Miklós úgy jelentkezik ebben az első verseskötényében, ebben a tisztára individualistikus hangú verskötetében, melynek címe egy rejtélyes kérdőjel. Ez a kérdőjel mered minden figyelő elé minden első költői termésből. Hová indul az induló poéta, és hová ér el, lesz-e visszhangja és milyen, mi lesz belőle, ezek mind kérdések és egyelőre mind meddő kérdések.

Az előszó is ilyen meddő valami, de annyit mégis csak meg kell mondanom és annyit jó lélekkel meg is mondhatok, hogy találtam finom és erős verseket ez első termés között, amelyek máris élénk rokonszenvre és érdeklődésre hangoltak Szépkúti Miklós iránt, akit az olvasónak íme ezennel beajánlok. A költő olyan, mint a mártír az aréna közepén, csupasz keblével áll a porondon és vagy elvérzik, vagy diadalmaskodik. De legalább szépen vérzik el és ha győz, még jutalmat is nyerhet. Egy-két szívet, egy-két elismerést, egy-két koronát zürichi árfolyamon. Esetleg olcsó kezelést egy klinikán, ingyensírt és nekrológot. *Probatum est. Kedves Szépkúti Miklós, Excelsior!*

Szeged, 1922. október hó”

Élvezettel olvastam ezt a bevezetőt az utolsó bekezdésig, hiszen Juhász Gyula attól volt különleges ember és jó költő, hogy a fiatalokban is megérezte a lehetőséget, az egyediséget, és ezt ki is merte fejteni, akár József Attiláról, akár Szépkúti Miklósról volt szó. A végén megjelenő kesernyős hanggal a költészetért megnyerhető díjat is megmutatta tanítványának. Az itteni latin mondattal – *kipróbált példa* – már magáról szólt, nem sejtve, hogy Szépkúti Miklósról az övének is kegyetlenebb sors leselkedett.

¹⁶ Idézi Vekerdy László i. m. II.

A 17 éves fiú első kötete különleges teljesítmény, mert kora miatt ugyan keveset élt, de sokat olvasott. Benne van persze korosztálya minden nyavalyája: az életvárás, a szerelem ígérete, a világ ellenséges és baráti voltam és a magány, de kódolva, finomítva. A címbeli kérdőjel nemcsak a költő, az életre ébredő ember kérdése: ki vagyok, mire születtem, merre megyek? És Szépkúti válaszai egyelőre irodalmiak, hiszen Juhász Gyula, Ady Endre, Rilke, Baudelaire, Rabintranath Tagore¹⁷ és a világirodalom mítoszai, meséi ihlették azokat. Ezek olyan erősen hatottak rá, hogy időnként eredeti nyelven jelenítette meg őket, mint például az utolsó ciklus címében, vagy a *Noce* című versében és a mottóban Baudelaire *Elmélkedés közben* című verséből idézett franciául: „*Hallgassd, drágám, hallgassd, / az édes éjszaka közeledik*”.¹⁸ Kötete attól vált mégis egyedivé, ahogyan mintáit ötvözte, és ahogyan saját költői énjét megteremtette. Baudelaire szabályai szerint a nyitó és a záró vers között ciklusokba rendezve (*A királyfi; Gyilkosság; Csönd; A kert, Moments*) következtek a versek. A nyitányban megjelenő *költői én* mesei keretbe foglalta a lírai történetet:

*A herceg egykor így szólt
a sápadt kedveséhez:
„A gyermekünk a rég holt,
lásd, messzi újra éled.”*

*S azóta lettem újra én,
bíborvirág az ég ívén,
mely lassúdan kinyíl...*

*Szavam száz új nyilat röpt,
lelkem csodás folyón a híd,
s a bíborgyöngyű Élet,
velem ki újra éled
aranypalástot rám terít.*

A Tagore-ihlette bíborvirág-királyfi vágott neki a bíborgyöngyű Életnek, mely azonban valóságos életpróba, bár olvasáskor csak költői kalandnak látszik. A lírai én lelkében Csipkerózsza, toronyba zártan vár, szerelmese a Halál, aki csodás birodalomba, Atlantisba röptette.¹⁹ A közismert szimbólumokkal saját megszenvedett útját írta körül Szépkúti Miklós, amit az impresszionisták szín-játékával enyhített. Az *Atlantis* című versben ön-maga bezártságát új formával fejezte ki: a petrarcai szonett négysorosai közé szorította be a tercinákat, amivel annak nyitottságát a visszajára fordította. A további ciklusokban bűbajos, ezer színben pompázó világot teremtett költői utazásához, melyben a vágyakozás hangja jelentette a fő szót, és a meg nem adott, el nem ért élet helyett a halálhoz érkezett meg az utazó. De nem tragikus ez a világ és a költői én sem magányos, mert Baudelaire hívta útra és költőtársaival együtt segítette, miként Dantét Vergilius.

Erre a kötetre igazán ráillik az *irodalmi* jelző, amit Ady ragasztott rá az egyik Kosztolányi kötetre, hiszen a mitológiai, mesei kavalkád az emlegetett költők világával találkozott össze a Szépkúti a versekben. Segítségükkel jelölte ki a maga határait a költő, aki utazása végén már ekkor megérkezett a végtelenhez. De ebben a kötetében még telve volt játékosággal, amit a versek külső formája is hordoz, némelyik szinte képversnek tűnik. Az elvarázsolt királyfi történetét aztán a megújított szonettel zárta le:

*Majd egykor lelkem száz szirmát kitárja.
Egy távoli csodálatos világon,*

¹⁷ R. Tagore nemcsak a 20-as, hanem a 30-as évek magyar költészetére is nagy hatást gyakorolt, amint az Sáfáry László költészetében is megfigyelhető. Vö.: Martinák Jánosné: A költő Sáfáry László, az egykori újhelyi diák. = Szépképelem 16., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2006. 371-388.

¹⁸ Martinák János fordítása.

¹⁹ Ez a bezártság-tudat és az elvágyódás mindvégig megmaradt költői élményének.

*hol minden álom, részegajkú álom,
királyleánya régi nászra várja.*

*„Királyleányom, álomajkú álom,
s ó jaj! talá talán sosem találom,
ki távol tőlem messzi-messzi él,*

*hol vágyaink bíborvirága kél.
Hova sosem - sosem talál a tél,
mély tó vizén tovább epedve várom.*

*S ha majd egy éjjelen csillag kigyúl,
ezüstujju szép kedvesem kezébe
elhervadok holt száramról letépvé*

s száz szirmom mind a végtelenbe hull.

A kötetben megjelenő petrarcai szonettek jelzik, hogy tisztában volt a Nyugatosok által kedvelt formával, melyet nehézsége miatt a költői mesterség próbakövének tartottak, és tovább is gondolta: megteremtve a szonett egyéni változatát. Jellegzetes formája azonban nem ez, hanem a négysoros versek variációja és a *prózavers* lett. Utóbbi azóta már elnyerte helyét a költészetben, de akkoriban az is határdöntögetésnek számított. *„Egykor majd el fog jönni ő, az Öreg. A patakok fölébrednek álmaikból, a föld borzongó kéjt lehel, a hegyek a vágy pillanatában hajolnak és vonaglászuk megtölti az ibolyaszínű mélységeket. Akkor mi is, akik a folyam két partján már várunk rá, köál munkból fölébredünk és testeink egyeké fonódnak.”* (Nászunk)

Érdemes összevetni az első Szépkúti-kötetet a közös indulás miatt vonatkozási pontnak számító József Attila első kötetével, aki a *szépség koldusaként* lépett arra a költői pályára, amelyre Szépkúti a *szépség szerelmeseként* vállalkozott. Először mindketten a hatásokat összegezték, bár nem egyformán. József Attila sem szolgálaián másolta Ady, Juhász Gyula, Kosztolányi verseit, sajátos formakezelése, felfokozott szerelemvárása, a magyar táj iránt érzett szeretete, a dolgozókkal való együttérzése már itt is megjelent és a közösségi érzést énekelte első perctől kezdve. Szépkúti nem ilyen, a szimbolizmus kései pacsirtájaként egyféle léten kívüli létet fedezett fel, a *szép lehetetlenséget*, s már első kötetében megjelent az a költői én, aki eljutott saját dimenziójába. Különleges nyelvi készségeit sejteti, hogy már ekkor kilépett a szűkebb körből és világirodalmi nagyságok segítségével találta meg helyét a magyar irodalomban. A szépség szerelmeseként azonban csakis saját tudatának individuális szépségeit juttatta érvényre,²⁰ ami eltávolította a közösségtől. Önmagát zárta toronyba, önmagát zárta el a világból, ahol az élet vágyott lehetőségeitől: a tavasztól, a Vándoroktól. Költői lelkéhez már ekkor is csak a Vakok és az Ősz juthattak közel, ami akkoriban még kétségekkel töltötte el.

Különös látomást állított elének ebben a kötetében, de mert hangulatokkal, sejtelmekkel, színekkel és formákkal fogalmazta meg a körülötte lévő világot, az erejét apasztó kétségeket, emiatt nem vált sem a költő, sem az olvasó számára félelmetessé. A vég tudatában azonban azt mondhatjuk, ez a karcsú első kötet lett az ő Nakonxipánja, Gulácsy Lajos

²⁰ Lásd a Szegedi fiatal költők antológiájának bevezetésében, vagy Juhász Gyula idézett előszavát!

festő látomásos világának költői mása, amelyben különleges versélményt kínált, ám megfajtásához az irodalmi műveltség elengedhetetlen volt akkor is, most is.

A második kötet, a *Két év múlva* (Szeged, év nélkül) bizzar poémáit nem sikerült kézbe fognom, csak a szakirodalom²¹ segítségével alkothattam képet róluk. A banális szerelmi históriák keretében a modern technika mindenféle vívmányát felvonultatta: a gramofon, a telefon, a rádió és az autó segítségével próbált görcsösen kapcsolódni a valósághoz, de az minduntalan kisiklott téován remegő kezei közül. Nem segíthettek már ezen sem a bizzar kifejezések, sem a szecessziós szó- és rímjátékok.

Én – végtelen lett a címe annak a verseskötetének (Szeged, 1924), amelyben teljesen leegyszerűsödött költészete: lemondott minden külsőségről, szinte matematikai képletekké csupaszította gondolatait.²² A kötet elrendezésében sem törekedett már a Baudelaire-i tökéletességre: elhagyta a ciklusokat, csak a költői üzenetet hordozó 30 vers sorjázik benne egymás után. Maga írta a vers és a próza határán mozgó *Előszót* is, amivel egyféle kulcsot adott a kötet verseihez: „Itt minden verset a dolgok végtelensége, a határtalan tér és idő ölel körül. A végtelenségtől lángra lobbanó lélek vívódásai ezek. Ember kiált föl belőlük, a folyton tovarohanó Élet ritmusával. Visszhangosodik-e majd, fel szökken-e még e tova zúgó kiáltás a földgömbön? Áramló végtelenség ez, amelynek képein a halál és az Ismeretlen sugara világít.”

A végtelent önmaga metaforájaként használta. Matematikai fogalmával már korábban foglalkozott,²³ költészetében azok következtetéseire épített.²⁴ A versek egyharmadában már a címben is szerepeltette valamilyen formában a *végtelen* szót, s lényegében a kötet minden versében ezt a problémát teljesítette ki. A figyelmet irányító ciklusok hiánya ellenére itt is szorosan kapcsolódtak egymáshoz a versek. Képileg visszanyúlt ugyan az első kötethez, de csak hogy az azokhoz képest történő elmozdulást érzékeltesse. Szépkúti számára ekkorra már véglegesen a költészet, a *szavakkal való szűzi játékok* világa pótolta a valóságot, így hát ez a kötet a költő lelkének tengerfenekén nyugvó kincsek bemutatásává vált.

A kötet legszebb és legkülönlegesebb verse a *Költő koldus király* című petrarcai szonett, mely újabb önmetaforája és az induló József Attila költészetére való *rájátszás*. A bibliai próféták hangján jajdult fel benne: „Mert minden vád csak engem ér s a bánat / bíbor palástja engemet övez / a fájdalom elérte már a számat / és fölkiáltok: mondd kihez?”

Talán megsejtette a reá váró borzalmakat, vagy betegsége réme ijesztette? Ki tudja?! Valószínű, hogy ráébredt: ő és a világ messzire kerültek egymástól, és a költői ént már csak a *bánat bíbor palástja* és nem a *költészet arany palástja* takarja. A vers utolsó sora – *Szegény szegény költő koldus király* – igazi sorsösszegzés, amit egyféle belenyugvással vett tudomásul, elfogadva annak mindkét oldalát. S azt is, hogy egyetlen út vezet ki belőle: a *szent tüzü ünnep, a nagy halál*. Az ő igazi világa már a megtalált végtelen, melyet költészte ekkor még megvilágított: „hol öntudatlan, önfeledetten állok, / már végtelen csodákra várok én / s lángoló palástom ott a fény / és minden ismeretlen ámulások”. (Tér és idő)

²¹ Juhász Gyula és Vekerdy László i.m.

²² Vekerdy i.m.

²³ Népszerű fejezetek a felsőbb matematika köréből. A szám fogalmának kiépítése. (Szeged, 1922.)

²⁴ **Zeno**: a végtelen műveletsorozat véges eredményre vezethet / **Leibnitz**: az egység a végtelenséget zárja magába...(Népszerű fejezetek..... 36.o.)

Költő holdis hírvé.

Gay minden vid csak engem ér sa bínat
 bolond darvica engemet öven
 sa fájdalom elérte már a szímet
 és fölkiáltok; mondd hihet, hihet?

Voncsokra néma vigytem időn
 teres til társ magy magygyárt lelek.
 ha riabórol az álom bekötön
 s nevem halott leve is elfeledett.

Most míg világok kőrca árnya száll.
 Szent társ árnyék hív a nagy halál.
 S míg önmagamnak árnya hull felém

az Ember végtelen mely éfelen
 örök forrón visszatérva várak én.
 megény szegény költő holdis hírvé.

Szentkúti Miklós kézírása

Itt már nem menekült egy elképzelt irodalmi világba, csak egyetlen kép, a *büszke dacú Káin* jelzi annak meglétét, mert abban a harcban, melyet a költő én ekkor folytatott, már ezek sem segíthették. Tudta önmagáról, hogy költőként *szent titkok* hordozója, de megsejtette, hogy ezeket ő már nem tudja átadni. Matematikushoz illő pontossággal leírta hát új dimenzióját, azt a különleges univerzumot, melynek elemeit még mindig a *gondolat és a fény* kapcsolta egymáshoz, de amelyikben már ő is fogoly volt (*Relativitás*):

Tér – időtlenül a Csönd
 álma már magába zárt,
 álmom őt magába zárta,
 ébredés sehol – soha.

Azért változatlanul megkísérelte a költői szerep betöltését (*Csata a végtelennel*):

Hahó! Összezsapó szeleknek alján
 tántorog ittasan a szív, a szó.
 Hahó! Hangom erőlk zúgó csatáján
 visszhangtalanul égőn elhaló.

A belsejét emésztő tűz elől futva (*Tűz*) felfedezte az egyetlen megtartó erőt, a zenét, ami a *Zokogás* és a *Zene* című versekben egyértelmű, de tulajdonképpen a kötet minden versében ott lakozik. Elhagyta az emberi dimenziót, a teret és az időt, a végtelen világába került, ahol az ember és a Föld egyaránt csak egyetlen pont. Utóbbit irányítják a fizika törvényei, de az *emberpont* ismeretlen törvények szeszélye szerint tévelyeg (*Én*). A kötet mértani közepén egy hagyományos és egy újmódi szonettet állított szembe egymással. Az *Írás* című versében a felismerés előtti költő ént kérdezte meg:

Eltűnt csodák és még elrejtezők
 megcsókolták e lelket, a vágyót
 hogy elfelejtse terhét, melyet rárótt
 a végtelen az életed előtt?

Az újmódi szonettben pedig Leibnitz matematikai tételét bontotta ki: a világmindenség pontjaként önmagába sűrítve őriz minden földi életet (*Végtelen életem*):

és harsogó zenével száll felém
 ezernyi jel, szibogó összevissza,
 értem fakadt mind és a lelkem issza
 a messze megfújhatetlen jeleket.
 s életem összeforrott millió
 más életekkel és a végtelennel.

Ez vezette el őt a végtelennel való teljes azonosuláshoz (*Én – végtelen*):

*Szavak zenéjén nyíló életem
a végtelen csönd mélyítette mélyé
és átölelte túl időn – teren
vak életem, mely már a néma mélyé.*

Végtelenné vált számára minden: az élet, a szépség, az univerzum, amiben gondolat-rádióként (*Homály*) – egyféle közvetítőként – még működhetne, hiszen veszi a múlt jeleit (*Időm*), ám a szavak ebben a közegben feleslegessé váltak, kihullottak és a költői én végleg magára maradt (*Én*). De Szépkúti ekkor már lerázta magáról a földi terheket, megnyugvást talált, költői énje feloldódott a végtelen semmiben (*Ó végtelen semmi*):

*ahol a halál ujongó játékának végtelen
fénye örök álmából ébreszt föl
és átölel bennünket a semmi végtelensége.*

Már tudta, hogy a világ felfedezőinek szerepe fölcserélhető, hiszen a *lent* és a *fent* is megfordulhat (*Bányász és Csillagász*) a *Semmiben*, ahova ő is elérkezett (*Álom*):

*Ezernyi árny zizeg zenél az éjben
arcomra hull a fájo némaság.
Valaha régen a végtelent meséltem
s most szétszakítom itt az éjszakát.*

Így válhatott a kötet utolsó verse (*Szavam*) különleges költői búcsúvá.

Talán legkülönlegesebb kötete a *Felkiáltójel* (Szeged, 1924), melynek 40 verséből 20 új és 20 régi, az előző kötetből származik, amelyek az új szövegkörnyezetben megerősítésként hatottak. Az összeállítás másik érdekessége az, hogy ebben a szerző kézzel írta verseit. Személyes dedikációja szerint Édesanyjának szánta ajándékként, de a jelek szerint ez is forgalomba került: mintapéldányomat *szikáran* Sz. M.-ként dedikálta, talán ezt a szokását ismerve idézte fel így tanítványa emlékét Juhász Gyula.²⁵

Az előszót kis változtatással előző kötetéből emelte át, mottóként eleje írott versével pedig utolsó költői kísérletét jelezte: „*Ó, én vagyok az idő. / Ó adjatok, teremtetek teret nekem / a továbbszóláshoz. / Távolokat lobbantok álomba!*” Imaginárius, azaz képzeletben létező világában az új versek szolgáltak eligazításként, amelyben a költői én imaginárius számként olyan valakivé lett, akinek önmagával való szorzata negatív *előjelű* (Imaginárius), de: „*Az örökké elválasztottságnak / vonzó álma / a Csöndben fénné ébredt / időtlenül.*” A matematikus-zseni és a költő találkozott össze kötetében, s ha édesanyja kedvéért erősebbé vált a biblikus hang, az út itt is a végtelenbe ívelt.

Az új versek többsége csak néhány sor, melyek az őt körbevevő világról őrzött lenyomatok. Címként gyakran írásjelek kapcsolódtak hozzájuk, melyeket szinte matematikai formulaként használt. Azok, amelyek korábban kötetcímként funkcionáltak, itt most egyféle szimbolikus sorsösszegzéssé váltak. Már tudta, induláskor feltett örök kérdésére nincs válasz, ezért javasolta: „*Égessétek el a kérdőjelet!*” (*Kérdőjel*) „*Mert senki sem tud sem-*

²⁵ Lásd a *Homokóra* 1929-es számában megjelenő Juhász Gyula cikk címét!

mit a halálról.” (?) A felkiáltójellel önmagának jelölte ki az utat (!): „*Szólj ó uram. Dobd le önmagad önmagadról / hogy ne érezze többé a Csönd terhét az álom.*” És a gondolatjellel összeívelődtek „*mindörökre szétvált távolok, / az álom fénye rajtuk átlobog / és távolok a távoli időeknek / üzennek vonzó gondolatokat.*” (Gondolatjel)

Ezen a ponton bennünket, késői olvasóit is megszólít általános alanyként, de mégis nagyon személyesen (Ismeretlen Olvasóhoz): „*Ó hogy kerestük mi egymást vakon / tapogatózva a térben és időben. / Figyelj! / Most egy pillanatra összetalálkoztunk, / hogy aztán szétváljunk mindörökre.*” Tudta jól, hogy a költő feladata csak annyi, hogy megírja verseit, melyek további sorsát nem befolyásolhatja, hiszen azokat csakis az olvasók kelthetik életre. Mintegy végrendeletként ehhez is adott egyféle útmutatást (Villamos szó): „*Öleld magadba szavam kialvó fényét / míg meghal / világok villámán.*”

Költői útját összegezte: az ég és a fény harca benne pihent meg (Álomhalálom), ez oldotta fel némaságát (Jel), és ez bízta rá a világ üzenetét (Szimbólum):

*A gondolatok zenéjén
derengő fénybe rejtve
kinyilik öntudatlan
a messi ismeretlen
örök emberi rejő
mély megnyilatkozás.*

A kérdőjel, felkiáltójel és gondolatjel sugallta megoldások révén jutott el az emberről való felismeréséig (Ember): „*Lángoló ellentmondás vagy. / Folyton forgó fölkiáltójel! / Örökön örökre fölszökken sz visszahullni.*”

Juhász Gyulával, mesterével ellentétben nem az ember nagyságáról írt variálható himnuszt, epigrammájában arra a különleges emberi tulajdonságra csodálkozott rá, amivel minden bukás után képes az újrakezdésre, mit sem törődve a rá váró újabb bukással. Az itt használt két igefajta révén ennek folyamatát pontosan érzékeltette, és a hozzákapcsolt archaikus figura etimológiával az emberi időt is végtelenítette: „*Örökön örökre föl szökken sz visszahullni.*” Bár a kötet mottója szerint még a földi életbe kapaszkodott a költői én, de a megismételt versekkel azt is megerősítette, hogy már megtalálta az *átjárót* a végtelenbe (Önfeledtetőm).

A *Költő koldus király* önmetaforája mellé új felismerését is felsorakoztatta *Szépség koldusa* címmel, de ezzel már nem József Attilát idézte meg, önmagáról vallott. Újrakezdési kedvét – bármily furcsa is – életszeretete táplálta (Ó szép Nap!):

*Hajnal! Hajnal!
Zengő sugarakon újra milliók és milliók
kelnek elő a Semmiből.
Halihó! Tovarohannak a földgömbön.
Lent még Éj van,
de itt fönn
beteljesedett Élet dobban,
s mindeneket átölel már
a vágy világossága...*

Monumentum a földgömbön.

Megáll! A Csöndből lökő erő
lebíró! Itt is önfeledteten
mint vészrózs Nap tengeren kelő
mint ismeretlen lázadó erőm,

így áll előttem itt a rengeteg
fötvélő jel és a lankadó
erő merőn előretör, remek
a végtelenbe lengő jel, haló!

Álomhalálom.

A végtelen fantom belém harap
És fény harca bennem megpihen.

Villamos szél.

Öleld magadba szavam kialvó fényét
míg meghal
világok villámán.

Új hang jelent meg ezzel költészetében, a Juhász Gyula által hiányolt téma, ami mellett új lett a forma is: Ady mellett az avantgárd mozgalmassága is belépett verseibe. Érezte, hogy az emberi dimenzióban a költőnek helye és szerepe lehetne (*Tér és idő*):

*hol öntudatlan, önfeledten állok,
már végtelen csodára várok én
és lángoló palástom ott a fény
és minden ismeretlen ámulások.*

Hiszen innen merítette erejét (*Monumentum a földgömbön*), itt próbálta megharcolni újabb harcait (*Csata a végtelennel*), de már azt is tudta: nem ez az ő világa (*Élő-holtak háza*), nem ez az ő ideje (*Időm*):

*Az én időm nem ez a szürke néma
hol haszontalan hős módra tengetem
hatalmas ívű égő életem.
Az én időm időtlen.*

A be nem teljesíthető ígéret fájdalmának összegződése ez, mely a komplex költői képek nyomán vált többretegű vallomássá.

A régi versek megismétlésével nemcsak az újak gondolatiságát erősítette meg, néhány korábbi nyomdai tévedésre is fény derült. A *Relativitás* című versének első versszaka itt a vers elé írott mottóként jelent meg, ezzel aztán nem a költői szójáték lett a vers lényege, hanem a világmindenség matematikai leírása, mely a *fényvérű költői ént* is rendszerébe foglalta (*Én*): „Tömörüljetek körülöttem, / had érezzem a végtelen tömeg vonzását. / Ez az álom amely lenyűgöz / míg fényvérem szétárad...” És kötete előre is mutatott. Egyrészt a *Misztérium* című verse jóvoltából, amely utolsó írásának gondolatiságát összegezte, kulcsot adva ezzel misztériumjátékának megértéséhez:

*Ó jaj csupán a Szomorúság az egyetlen
mely az Ismeretlen álomhoz elvezet
de Ő sem ad hírt róla
mert vele megbonthatatlan ölelésben
egyesülve dallá vál.*

Másrészt itt született meg következő önmetaforája, *Sehol – Soha*, aki misztériumának lett főszereplője:

*Én életem nem élelem. Lázadón
loholok és az álmom mostoha,
a tengeren rohan tova hajóm
és nem pihenhet el sehol – soha.*

Ez utóbbi két vers Szépkúti Miklós szimbolikus sorsösszegzése, misztériumában ezt próbálta kibontani és megmagyarázni.

Fölkiáltójel című kötete megint összekapcsolta József Attilával, aki 1924-ben *A legutolsó harcos* címmel készített verseiből egy kézzel írott összeállítást, amely azonban – anyagiak hiányában – akkor nem jelent meg, de azóta hasonmás kiadása révén eljuthatott hozzánk üzenete... Ezek a fakszimile kiadások irodalmunk különleges értékei, mert a szavakon túl is őriznek valamit a költőkből. Így van ez Szépkúti esetében is, hiszen talán ez a legszubjektívebb kötete, nem véletlenül ajánlotta édesanyjának. Korábbi összeállításából mindenféle személyesség hiányzott, csak halvány célzások formájában voltak jelen a hozzája tartozók.²⁶ Ez a láthatóan nagy gonddal (és néhány javítatlan hibával) másolt kötet azonban azt az erőfeszítést is megőrizte, ahogyan Szépkúti Miklós próbált a világhoz kapcsolódni, ám az egyéniségét hordozó százas toll, a geometriában használt szögletes betűk és az ezek mögött alattomosan kibontakozó betegség egyre inkább eltávolították attól.

A következő kötet, a *Sehol – Soha* (Kultúra Nyomda Kiadása, év nélkül) az alcíme szerint *misztérium* egy középkori műfajt elevenített föl, egy olyan titkos szertartást, amelyen csak a beavatottak vehettek részt. Ám az itteni titkok nem maradtak előttünk elrejtve, hiszen előző kötetében megmagyarázta kulcsfiguráit, melyek hasadt személyiségéből is fakadhattak, de a mindenkinben meglévő vágy és valóság harcát is megtestesíthették. Ebben a művében ott vannak korábbi versei önidézetként pontosan vagy tartalmilag, mert Szépkúti egész költészete lényegében egyetlen téma variációja. De itteni történetével – vesztésének felismerésével – lezárta a korábban nyitva hagyott kérdéseket, jelképeit és egész életét ő maga magyarázta meg.

Mottója a *Végtelen?* címet viselte, szerelmétől, az ismeretlen álomtól várt feleletet kérdéseire. A három képből álló verses misztériumának kezdetén főhőse, Sehol – Soha, a fény hordozója – a kiszolgáltatottság ismert jelképeként – mezítelen ifjú, aki különleges teremtmény, de világok határára kerülve elvesztette tájékozódási pontjait és szenvedett emberi mivoltától: „*A semmi tébolyát hiszem / és úgy fáj e percnyi öntudat*”.

Az *első* képben a tengerparton a lázadó Szomorúságra²⁷ várt, hogy hozza el számára az Ismeretlen álmod. De csak Csöndanyó jelent meg előtte, aki nevével ellentétben az örök szürkeség jelképe. Varázsereje révén mégis képes volt megeleveníteni Sehol – Soha belső énjét, Szomorúságot. Ketten egyidejűleg azonban nem lehettek jelen a földi dimenzióban, ezért Szomorúság megjelenésére Sehol – Soha megdermedt, erőtlenné vált, feje lecsüngött a tengerre. De minden, ami benne lényeges volt, újraéled alteregójában, akinek Csöndanyó megmutatta az életet, melynek „*Szent villanya ragadja ma / iramra lent a testeket*.” Szomorúság az ébredő emberek arcának jelét figyelte, s bár Csöndanyó figyelmeztette őt a kutatás veszélyére, ő is szerette volna megtalálni Sehol – Soha megálmodott társát, a fényivó, fényleső szőke nőt.

A *második* képben Szomorúság hosszú, szőke hajú, mezítelen ifjúként a fűben hevert, körülötte fátyolos lányok táncoltak. Tőlük kérte álmai megvalósulását, akik kínáltak is egyféle utat a számára: „*Mi a szavak vagyunk, a csöndet / szomjazzuk és köröskörül / az el-*

²⁶ Pl. első kötete bevezetése: a herceg és sápadt kedvese... 7.

²⁷ A költő következetesen rövid *u*-val írta e szereplője nevét.

lentmondó lángolás / zilál zenévé összehullva / a végtelenbe ivelünk, / a szűz magasba jer velünk.” Szomorúság azonban már nem akarta a szavakat, a fényhordozó Sehol – Soha szerelmesét, a fényivó – fényleső Ismeretlen álmodat kergette, őt szerette volna megtalálni, hogy egyé válhasson vele. Ismét Csöndanyó érkezett – *szürkén ballag a rét felől* – hogy megmutassa pártfogoltjának a földi élet szépségeit: „*a nyár földét borúl / ma még, a lég elég, körül / örül a rét, ölel a lét.*” De az életre ébresztett Szomorúságot sem boldogította a feléje önlő lét, a szín, a szó, a szám, a szűz – Szépkúti addigi életének értékei – továbbra is csak a Sehol – Soha által vágyott Ismeretlen álom után sóhajtozott. Csöndanyó végül teljesítette kívánságát, miután azt is tudatosította benne, milyen következményekkel jár ez a döntése: „*A hallgatásnak italát / kristályba zárva átadom. / Mámora önfeledtető / örök örömbé szédít át.*” Minthogy Szomorúság Ismeretlen álomra, Ismeretlen álom pedig Sehol – Sohára vágyott, ezért Csöndanyó mindkettőjüket beültette ugyanazon hajóba, hogy a tengeren, mely a végtelenség szimbóluma, eljuthassanak céljukhoz.

A harmadik kép ezt az utat mutatta meg. A tovasikló hajón két meztelen ifjú állt a korlátnál: Szomorúság és Ismeretlen álom, utóbbira egy fátyolt terített Szomorúság, hogy elrejtse kiszolgáltatottságát. Elsőként Ismeretlen álom ismerte fel: hiába szeli sajkájuk a vizet, a távolságot nem tudják legyőzni, aztán Szomorúság is rájött:

*A sejtelem sugára már
dereng, a lángoló napok
sok ezre önfeledtetőn
a végtelenbe felragyog.
Magam vagyok, magam vagyok.*

Végérvényesen egymásra voltak utalva, mert mindketten az öllehetetlent vágyták ölelni, attól várták az örök életet. Ismeretlen álom a hallgatás italát kérte Szomorúságtól, aki először távolba látó tükrén megmutatta a következményt: az örök életet és az örök csöndet, amely mindenkitől elszakítja őket. De Ismeretlen álom már elszánta magát, de a hirtelen feltoluló fényben mégis mindkettőjük arcán a végtelen félelem reszketett. A mű Szomorúság szavaival zárult:

*A fényűzésnek vége már
hajónk az éj örvényein
merül a mély ölébe le,
s felette összecsapva dúl
a végtelennek élete.
Láng űzi lobogva egymáshoz
örökké elválasztott két énjük
és minden újra föllángol
a semmibe. Fény.*

Szépkúti Miklós ebben a misztériumban már nemcsak a végtelenhez érkezett meg, betegségét is elfogadta. Ismeretlen álom örökre egyesült a Szomorúsággal, a költő szimbolikus énjei is feloldódtak az őket körülvevő semmiben... Innen ez a költészet folytathatatlanná vált, hiszen minden, mi benne volt, már dallá vált, ahogyan azt a *Misztériumban* megjósolta, és mert a hallgatás italát már ő is elfogyasztotta.

Összegezés

Tragikusan rövid élet jutott Szépkúti Miklósnak, amiből költőként még kevesebbet, csak három-négy esztendőt hasznosíthatott. E rövid idő alatt mégis teljessé vált költői pályája. Nem a versek és az azt megjelenítő kötetek viszonylag nagy száma miatt, hanem mert szépen felépített költői ívén egyedi utat járt be.

Az első kötet (? *versek*) még egyféle leltár, a hozzá közel álló költői minták átdolgozása, akik segítségével megteremtette a maga önálló világát. Önfeledt menekülés volt ez a költészet varázsába. Összeállításakor a Baudelaire-i példa vezette, de el is távolodott attól. Nincsenek családról, tájról, szerelemről szóló versei, csak finom utalások sejtetik a háttérrel, mert költői világa már ekkor is nagyon messze volt a valódi élettől. Az a mívelt költő, aki az első kötetben színre lépett, játszott a formákkal: birtokolta a teljes kötöttséget (*Hierogliphe*), és megtalálta a költői szabadságot: a prózaverssel (*Nászunk*) a képszerűvel (*Lelkemben Csipkerózsza, A tenger*) a versben vers-formával (*A torony*). Ezt a szabadságot a kötet tipográfiája még meg is toldotta a szecessziós oldaldíszekkel, így vált külsőleg is különlegessé első kötete. De nem ezek, hanem a négysoros strófák sajátos variálása jelentette hangsúlyos versformáját, melyekben matematikushoz illően a szabályosság dominált.

Már ekkor rátalált a végtelenre, sajátos költői birodalmára, hogy aztán amikor a világból való kizártság tudatosult benne, *Én – végtelen* című kötetében szinte monomániásan azt járja körbe, hogy végérvényesen elfogadja benne önmaga helyét. Ekkorra a költői segítők és a formai kísérletek (prózaversek, különleges formák) teljesen eltűntek mellőle, csak a gondolat uralkodott a versekben. A klasszikus szonettformával és annak általa teremtetett változtatásával kivételes módon élt, a gondolat aláhúzására használta mindkettőt (*Költő koldus király, Végtelen*). Matematikus énje itt talált végleg magára, de az is lehet, a szabályos sorokkal, strófákkal önmagát, széthullani készülő személyiségét fegyelmezte, mert a helyzet nem engedett meg számára már semmilyen játékosságot. Az első kötet széleskörű szimbólumsorát is leegyszerűsítette, csak a Halál, a Csönd és a Végtelen maradt meg, mint végső bizonyosság.

A költői ráadások – a *Két év múlva*, a *Fölkiáltójel* és a *Sehol – Soha* – arról tanúskodnak, hogy Szépkúti belülről hamarabb ráébredt sorsára, mint ahogyan azt környezete észlelte. Ezek a kötetek önmagyarázattá váltak, amelyekben valamiféle feloldást is talált magának. Talán családja is megsejtette mindezt, ezért is nyomtatták ki a költőben zajló küzdelem párlatait, aminek végén a kiszolgáltatott költői ént átölelte a csend.

Egyszerű lenne azt mondani – számtalan költői kép bizonyítaná is –, hogy megsejtette, mi vár rá, de ez így nem lenne igaz. Érzékeny, különleges ember, érzékeny, különleges költő volt az első perctől. Aztán egy idő után kiábrándult a szavak erejéből, mint ahogyan korábban matematikusként is kiábrándult a számokból. Kibeszélte mindezt magából, és a megtalált megoldással talán a lelke megnyugodott. De a teste, földi porhüvelye zsidósága miatt még olyan megrázkódtatásnak volt kitéve, amiről nem tudjuk, mennyit érzelt valójában. Csak remélni merem, hogy az égi szikra őt mindvégig ebben az imaginárius tartományban tartotta, ahol védőn ölelte át a semmi végtelensége...

JASKÓNÉ GÁCSI MÁRIA

**„Élni fogtok, mindig élni, pataki diákok, amíg merész dalaitok élnek!”
Komáromi János *Pataki diákok* című regényéről**

Komáromi János kora magyar írónemzedékének egyik szuggesztív egyéniségként tisztelt alakja. A Felső-Tisza vidékén, Málcán látta meg a napvilágot, 1890-ben. Egy olyan vidék szülötte, amely a földrajzi adottságokból eredő szélsőséges időjárás találkozási helye, így magától értetődően az ott élők testét-lelkét is a véletlenek formálják, alakítják. A különböző vérmérsékletű emberek közösségében élnek magyarok, de mellettük megtalálhatóak még tótok, ruténok is. Az ősök szellemével átitatott művészi szépségű táj otthont ad annak a népi kultúrának, melyben a sírva vigadó, vallásos, hazaszeretettől duzzadó, büszke magyar mentalitás mutatkozik meg. Karácsony Sándor Komáromiról szóló tanulmányában is olvashatjuk, hogy az író pályájának kezdetén több művében örököltette meg gyermekkori élményeit, a nyomorgó, lázadó indulatú „kozákok” életét. „Szegény parasztfiú, anyai ágon a tisztas, nyugodt szegénység gyermeke, apai ágon a keserű szegénység. A Tót Lapály a szülőföldje, álmatag, furcsa vidék, melyet különös emberek laknak, kísértő múlt ül meg, kilátástalan jövő fenyeget és zsibbaszt. Tele van a gyerekkora ellentétekkel. Szentéletű, nagytekintélyű anyai nagyapja mellett ott emésztí magát mélységes gondokban a titokzatos, baljóslatú, félelmes vén kozák, apai nagyatyja.”¹ Hogy miből merítette legfontosabb írói kellékeit, mi jellemzi regényeinek világát, azt csak akkor értheti meg mélyebben az olvasó, ha többet megtudunk az íróról, életének alakulásáról. „Komáromi ritka termékenységgű író s ennél is többet jelent, termékenysége soha nem esik a minőség, az érték rovására, sőt termékenységgel egyenes arányban nő írásainak művészi értéke.”² De ki kell emelnünk hazaszeretetének tiszta, őszinte megnyilvánulását, magyarságtudatának csálhatatlanságát, anyanyelvének tisztaságát.

Komáromi János 1902 szeptemberében tanítója javaslatára került a kollégiumi városba, Sárospatakra. Nagyszerű tanulmányi eredményei meghatározták helyét az osztályban és iskolatársai között. A szegénysorból feltörő fiúcska érdemeit tanárai is elismerték, a tehetségével rangot vívott ki magának. Kedvenc tantárgya a magyar irodalom és a gyorsírás volt. Bekapcsolódott a Sárospataki Gyorsírókör munkájába, versenyeken, pályázatokon vett részt, rövid idő alatt maga mögé utasítva az ország legjobb ifjúsági gyorsíróit. A pataki diákok valószínűleg kis államot alkotnak. Megvannak az ősidők óta örökölt tradícióik, melyek élnek és virágoznak, anélkül, hogy a legkisebb kényszert is jelentenék a diákság számára.

¹ Karácsony Sándor: Komáromi János. Bp., 1941. 4.

² Berényi László: Komáromi János, az író. = Komáromi János Emlékkönyv. Bp., 1938. 8.

Pataki diákok című ifjúsági regénye emléket állít a hajdani sárospataki diákéletnek. 85 évvel ezelőtt, 1924-ben írt művében megismerkedhetünk a nagyhírű kollégium mindennapjaival, az iskola sajátos hagyományaival, a diákság különös nyelvezetével. A mű jellegzetessége abban áll, hogy az iskolát naturálisan és szimbolikusan úgy mutatja be, hogy felismerhetővé válik a XX. század társadalmának egésze, mint amikor egy részhalmoz jellemzői alapján ráismerünk az azt tartalmazó alaphalmaz sajátosságaira. A regény főszereplője Barla Jóska, aki akkor szerezte első benyomásait Patakról, mikor 1902 nyarán a kollégiumi tandíj felől érdeklődtek. Később a vidékről Patakra került „konya-diákot” szemléletesen tárja elének az író, a kis Barla Jóska megérkezésében. Komáromi egy *mendur* nevében mondja el első kollégiumi történeteit. (Mendikánsnak nevezték a kisdíákat; röviden csak „mendur”). Az alsóbb osztályból származó kisdíákok közül az író magát nevezi meg tapasztalatlan, hiszékeny, komikus szereplőnek. A regény azt hirdeti, hogy a pataki diákok érdekes és vidám élete az igazi, az örök emberi életforma. S hogy mivel éri el ezt a hatást Komáromi? Azzal, hogy egy mendur érzelmi szinkretizmusán, érdeklődési körén soha nem lép túl. Hiszen egy elsős gimnazistát csak a történetek érdeklik, nem bölcsekedik, csak néz, és észreveszi a látnivalókat. Lényeges, hogy az író, nem változtat a valós tényeken, miszerint a regényben megnevezett tanárok, valóban tanították Komáromit azokban az években.

„Nagy volt a diákélet Patakon, s ebben a diákéletben teljesen elvesztem kicsinyke számmal, mint porszem a forgatagban. A kollégium folyosóin koros diákok jöttek-mentek a magyar ruhában, csizmában, hosszú pipaszárákkal, s tekintélyük oly nagy volt az apró diákok előtt, akár a tiszteletreméltó tanáruraké”.³ A tekintély tisztelete megmutatkozott abban, ahogyan Korpa bácsi az ő, „harmadízben negyedéves” teológus mesélt a kollégium kapujában az összesereglett új menduroknak, akik odaadón figyeltek, pedig a történet cseppet sem változott, ugyanaz maradt. „Most érezzük csak, milyen ereje van a réges-régen feltalált művészi, irodalmi, zenei fortélynak, a kéjes érzéseket kioldó ismétlésnek. Akárcsak a nagyításnak, a túlzásnak. S e két utóbbi egyszerű eszköznek valódi nagybirtokosa Komáromi János”.⁴ Az író, ezzel a képpel indítja és zárja a művet, mintegy keretbe foglalva azt. Célja a mozgalmasság az örök körforgás hangsúlyozása. Emeltebb hangon a regény utolsóelőtti fejezetének végén is egy szentimentális gondolatsorral idézi azokat az eseményeket, amelyek diákkori élményanyagát gazdagították. „Hol vannak a régi kislányok, hol vannak? Neveiket bevéstük egyszer az iskolakerti fákba... Megnőttek azóta a fák, a nevek följebb mentek az ég felé, talán az egykori kislányok is égbeszálltak kitért karjaikkal, mint az angyalok. Ma már a lábuk nyomát se találni az iskolakert utacskáin... Hol keresselek Kórét Laci, régi társam? S merre szóródtatok el ti, többi pajtásaim? Melyik sarkában a világnak kutassak utánatok? Mert magam vagyok már, nagyon magam... Ülök a szobában egyedül s az eszemben jártok gyakran, régi barátaim... És földöntúli messzeségből már csak halkuló dalaitokat hallok riadó füleimmel, amint fújjátok, egyre fújjátok szilajul határon innen, határon túl... Élni fogtok, mindig élni, pataki diákok, amíg merész dalaitok élnek!”⁵

³ Komáromi János: Emlékeim. Munkái gyűjteményes kiadása. Bp., 1938. 204.

⁴ Harsányi István: Utószó. = Komáromi János: Pataki diákok. Fekete Sas Kiadó, Bp., 1992. 245.

⁵ Komáromi János i. m. 212-213.

Komáromi János szobra a pataki Iskolakertben
Balázs István alkotása

Kezdetben főhősiünk állandóan szenved a beilleszkedés nehézségeitől, gyöttri a honvágy. „Eleinte csak sírdogálás és keserűség között vágyakoztam apám, anyám, kistestvéreim után, később beletörődtem az új életbe, s minden erőmmel a tanulásnak feködtem.”⁶ A kollégium életében az új tagok befogadása, beillesztése szép és felelősségteljes feladatnak bizonyult elsőéves és másodéves gimnazistáknak egyaránt. Barla Jóska és Kóréh Laci mindketten idegenek voltak egymásnak a pataki diákok között, számtalan diáktrefának estek áldozatul tapasztalatlanságuk miatt. Mindketten az elhagyatottság érzésétől szenvedtek, így találtak egymásra és kötöttek barátságot. Kölcsönösen megvendégelték egymást, mikor csomagot kaptak hazulról. Majd miután jólaktak, sétálni mentek Újhely felé, s közben „hazagondoltak és úgy érezték, hogy szomorú lenne az élet barátság nélkül”. A félénkség és visszahúzódás ideje nem tartott sokáig, egyre több diáktársával barátkozik, és őt is egyre többen ismerik. Hamar rájön, hogy a kollégium falain belül kik a jelentősebb diákok, megtudja, hogy a *gödék* (az elsőéves joghallgatók) csak is a legfrissebb divat szerint öltözködnek, és a kalap is megkülönböztető kiegészítő viseletük volt. A jogászok búrkalapot, a teológusok széles karimájú kalapot viseltek.



Az azonos közösségből származó nagyobb diákok támogatták a kicsi, tapasztalatlan mendurokat. Hősiünk patrónusa, Fehér Pista jogásznök, a kollégium meghatározó személyisége. Barla Jóska sok ártatlan szerelemről és kedves dologról szerez tudomást általa. Tudatában volt annak is, hogy a saját lábán kell majd megállnia, és már kisdíakként meg kell küzdenie a megélhetésért. Ő az eminens gimnazista mintaképe, kire Zólyomi szobafőnök úrnak alig kell ránéznie, hogy megtanulja-e a leckét, vagy esténként nem csatangol-e az utcán. A mendurok szálláshelyeiken „gárdákban” laktak. Több diákgárda is volt a városban. Az egy családnál együtt lakó, nevelkedő diákok csoportja a szállásadó családról kapta elnevezését. Barla Jóska a Vitkóczy-gárdába került. A házirend szerint a mendur mindenben engedelmességgel tartozott a nagyobb diákoknak. Nagy rendet kellett tartaniuk, melyet az idősebb diákok ellenőriztek, de olykor előfordult a tanári vizit is. Komáromi művében a jó tanuló típusa mellett megtaláljuk a gyenge, bukdácsoló diákot is. Bár a tanulásról nem sokat ír, inkább csak annak tréfás oldalait említi. Mikor Barla Jóska vérbeli pataki mendur lett, nem szakadt el akkor sem a szülői háztól. Szüleihez írt leveleiben beszámolt mindennapjairól. Pénzt soha nem kért, hiszen Tatár Miskát korrepetálta, havi két forintért. „...Már négy hete, hogy itt vagyok, latinul is olvasok s tegnap a földrajz tanár úr megdicsért, mert jól feleltem... Ügyszintén még azt írom, hogy nevelő sem kell, mert ügyis tanulok...”⁷

⁶ Komáromi János: Emlékeim. I. k. 205.

⁷ Komáromi János: Pataki diákok. I. k. 64.

A regény sajátos nyelvezete is különlegességgel szolgál. A nyelv élő jelenség, állandóan változik. Vannak szavaink, melyek feledésbe merülnek, azonban születnek újabb fogalmak, kifejezések. Napjaink sárospataki diákjai a regényben szereplő diákzsargont már nem használják, nem is igen értenék meg. A mű fontos kiegészítője a regény végén a régi-es szavak és kifejezések magyarázatának listája. A megértést nagyban segíti ez a szójegyzék, hisz így kapunk teljes képet a régi diákéletéről.

Az öregdiákok nagyon sokat meséltek a fiataloknak a régi tanítványokról, akik öregbítették az Alma Matert. A kollégium belső életéről, a „pataki szellemről” már az első hetekben nagyon sokat tudtak. Barla Jóska csodálattal gondolt arra, hogy ő ugyanannak az iskolának a diákja, melyben egykor a nagy elődök tanultak, s mai beszélt és írott nyelvünk bölcsője, dédelgetője ez a vidék. Patakon és környékén vág bele a nyelvújításba Bessenyei György, Barczafalvi Szabó Dávid, majd a hosszú fogságból szabadult Kazinczy a nyelvújítás, a szellemi megújulás egyik központjává szervezi Széphalmot. Ők is és a politikai élet palettáján szereplő Kossuth, Szemere is e falak között művelődtek. Petőfi így ír Úti levelében Sárospatakról: „Szent föld. E város volt a magyar forradalmak oroszlánbarlangja. Itt tanyáztak a szabadság oroszánai...”⁸ A hagyományok gyarapítása, átöröklítése, a szép magyar beszéd, az ősök üzenete főhősünket első pillanattól kezdve foglalkoztatta. Nyitott szellemmel és lélekkel táplálta tudásvágyát A Sárospataki Református Kollégium belső életének alakulásában meghatározó szerepet játszott a tradíció. Olyan tradícióról beszélhetünk, mely irányt mutatott. Komáromi arra mutat rá e művével, hogy pataki diáknak lenni rangot jelent.

A pataki diákok olyan ingergazdag, védett légkörben éltek, amelyben személyes érdeklődési körüknek megfelelően valósíthatták meg vágyaikat. Hatalmas közösségbe forrt össze a kollégium óriási diákserege, a kisiskolás diákoktól kezdve, a teológus öregdiákokig. Egyetlen közös cél és alapvető tevékenység forrasztotta össze a diákokat, ez pedig a tanulás, a tanulásba vetett hit, maga az előrehaladás. Hitték, hogy a tudás hatalom és öröm is! A regény világképét a hazafiasság hatja át. „A tanár urak már az első órákon az Alma Mater múltjáról beszéltek s az egykori diákokról, akik, mialatt tanáraikat gályára vitte a német, őket pedig világgá verték a jezsuiták, harminchárom esztendeig bujdosnak Kassa alatt és Erdélyben, de bujdosva is fenntartották a főiskolát”.⁹ Az itteni diák tanult sziklaszilárd öntudatot, mindenki olyan szeretett volna lenni, mint a hajdani nagy tanítványok.

A hagyományok sorában feltétlenül említést kell tenni az iskola jellegéből adódóan a diákság nagy megmozdulásáról, sátoros ünnepek alkalmával sorra kerülő legációról, melynek során ünnepi követségbe mentek különböző településekre ígéhirdetéseket tartani és adományokat gyűjteni. Harmincöt-negyven falu csaknem minden református házában megfordultak, elmondták a verses köszöntőt, kóstolgattak mindenféle borokat, süteményeket; szaporodott a pénz a zsebükben. Micsoda izgalommal teli ünnepek voltak az elekcíós választások! Osztályrangsorban és osztályon belül szigorú tanulmányi sorrendben választottak, s a küldetés némi jövedelemszerzésre is lehetőséget teremtett. Barla Jóska első legációjára falubelijével, a tisztartó fiával, Fehér Pistával ment. Házról-házra jártak, és

⁸ Petőfi: Úti levelek. = Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése. Bp., 1974. 301.

⁹ Komáromi János i. m. 3.

főhősünk, mint szublegátus, valamennyi helyen elszavalta a mendikáns versikét, melyért egy-egy krajcárt kapott.

A sárospataki iskolacentrum egy régiónak, országrésznek oktatási-kulturális műhelye volt. Segítette a tudáshoz jutást mindazon gyerekek számára, akiknek továbbtanulása a család szociális körülményei miatt nem volt biztosítva. Több megyére kiterjedő vonzaskörzetéből gyűjtötte magába – hosszú idő óta programszerűen – a falu tehetségeit; ezt a „szegények iskolája” missziót továbbra is vállalta, sőt a harmincas években továbbfejlesztette a tehetségkutatást, például Újszászy Kálmán nép főiskola-mozgalmával is.

Komáromi regényével hitelesen ábrázolta a valós pataki diákéletet azoknak az éveknek minden gondjával, bajával. Írói témavilágában az iskola a modernizálódó magyar élet mikrokozmoszaként jelenik meg, ahol a tudás, a rend, a fegyelem mellett örömmel gazdagodik minden lélek.

Íróként nem elbeszélő, inkább emlékező, aki saját gyermekkori élményeit, árvaságra jutását, szorongását vetette papírra. Olyan világba kalauzol, ahol az életből kiragadott darab egy egész történetté formálódik az olvasó számára. Átéltétté váltak a szereplők személyiségének legmélyebb érzései.

Epikai művészetének egyik szemléleti jellegzetessége a kifinomult megfigyelőképesség, a részletező élet elraktározása, majd annak felhasználása. Jellemzőmódjának lélektaniségalával, az emberábrázolás naturális egyszerűségével emelkedik ki kora írónemzedékének tagjai közül. Epikusi érdeklődésének folytonosságát mutatja, hogy mindent közelről érintve szemléltet, és belülről átélve közelít meg, így ad kellemes olvasmányélményt, s teszi karakteressé a regényt.

KATONA KÁLMÁN

Versek

Virágének

Gyerekkorom kertjét vadpetúniák
piros-fehér-lila örvénye tépte.
Szép szegfűk szélén tarka mák
lapult s fréziák hulltak a fénybe.

Gyerekkori erdők nyugalma szállt
szellőrózsákra felhők árnya lobbant.
Csalánok nyelvétől kéjelgett a táj
földutak hosszában zihált sárga porban.

Leánderek hajlongtak köedényben
lengett hűvös daturák harangja.
S míg fénye fészkelte a jázminsövényen
fülelt a hold mesélő égi hangra.

December

(*Katának*)

Sorsvillanás. Vetítővászon.
Történeinket visszajátszom.
Kísértetvonalok szítálnak át
a hajnali állomáson.

Elveszítelek, mikor öllelek.
Elköszönések közelednek
– füstfalaktól súlytalan peron –
dohogó mozdonyokon.

Köd-mozdony füstje. Hó kavargó.
Vasútállomások. Karácsonyok.
Spirális lángok, gyilkos fények.
Zöld szemedben elégek.

Indultunk volna

Indultunk volna. Unsolt, taszított
a búcsúzkodás hypó- és félelemszaga.
Összeszorított szájjal hajolt hozzá
anyánk. S kúszott faltól falig a suttogásuk.

Indultunk volna. Otthagyni borotvált fejjel,
frottírköpenyben. Férfiarc, hát rezzenéstelen.
Húgom megállt a lépcsőfordulóban,
szipogott. A nővér sürgetett.

Sokáig vártuk azt a buszt, de nem jött.
Ilyen idegen-kék sosem volt apám szeme.

Osztálytalálkozó

Legvégül megmaradtunk ketten
kezdhetjük – súgta – önmagába
görbül a tér hogy elveszíthessék
értelmüket fogalmaink mint
öregedés vagy kikökökelt idő.

Kísérlet közben a tanterem
körbefordult („we skipped
the light fandango”)
szűkölt dőlt forgott minden
irányba ezerkilencszáz-

hetvennégy június és
tintakék köpenyünk
szertárszágán át a hársak
(ne kérdezz semmit csak
lélegezz mélyen mintha úsznál)
fogd a kezem:

Láss színről színre
ne félj amikor magad maradsz
ne félj amikor találkozunk –

Csak ez az átható
égethús-szagunk ne volna
s múltunk gézkötései
falon padon
padlón mindenfelé.

BALÁZS ILDIKÓ

Wass Albert erdélyi korszaka 1923-1944

Irodalom iránt fogékony diákként, majd bölcsészhallgatóként, gyakoroló magyartanárként Wass Albert író ismeretlen volt számomra. 1989-es halálhírét bemondta a Magyar Rádió, közöltem tehát én is az osztályommal magyarórán. A halálhír nemcsak az ország figyelmét irányította rá, hanem családom tagjai is emlékezni kezdtek rá. Apám, Balázs András (1909–2000), akitől az író vagy a „gróf” nevét gyerekkoromban többször is hallottam, a Wass család szentgothárdi uradalmának gazdatisztje volt 1937-1938-ban. Gróf Wass Albertet képzett gazdaszként, íróként és munkaadójaként is tisztelte.

Később a családi kapcsolódás másfajta személyes kötődésre is ráirányította a figyelmem: gyerekkoromban több nyarat töltöttem apai nagyanyám, Balázs Róza falujában a mezőségi rokonoknál, Nyíresen, Déstől 8 kilométerre. Azonos földrajzi környezet, azonos kulturális, nyelvi és nemzeti közeg, mint Wass Albert szülőföldjén. Nyíres északi irányba mintegy húsz kilométer Vasasszentgothárdtól. Az ottani sós vízű, tarka kövecses patak, a szelíd lankák, kaszálók, nagy kiterjedésű, több száz éves erdők, bivalycsordák; romános akcentusú, elnyújtott beszédű, archaikus nyelvű magyarok beleépültek gyermekkorom vakációs világába. Ahogy feltámadt az író iránti országos és határokon túli érdeklődés, ugyanúgy kezdtem elmerülni nyelvi és szellemi világában – s a felismerés meglepetésével találtam meg sorai közt apám nyelvi fordulatait, szólásait, gondolkozásbeli hasonlóságokat.

Az ösztönzés viszont, hogy Wass Albert íróval foglalkozzam, műveit felkutassam, érmeléki apósomtól, Deák Andrástól (1930–) származott. Elhangzott a Magyar Rádióban az *Üzenet haza* című vers, s feladatul kaptam, hogy kiderítsem, ki a szerző, és szerezzem meg a verset. Írtam a rádiónak, megküldték a gépelt szöveget. Elmentem a sárospataki városi könyvtárba, kivettem az összes könyvét; nem volt sok. Utána kutatni kezdtem a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában, s elém helyeztek olyan kiadványokat, melyek csodálatot és borzongást váltottak ki belőlem: az Erdélyi Szépművés Céh abaposztós kiadványai még hagyján. Hanem az ötvenes években Amerikában megjelent *Magukrahagyottak* műbőr kötésben! Olyan kiadványok, melyekhez az Országos Széchényi Könyvtár raktári állományából z-jelzettel (zárolva), csak kutatói igazolványom ellenében juthattam hozzá.

Elhatároztam, hogy feldolgozom az életművét. Konzultáló tanáromtól, Márkus Bélától azt a tanácsot kaptam, hogy a Wass-könyvek megjelenési évében kutassam át az erdélyi irodalmi folyóiratokat, keressem meg a könyvekről szóló recenziókat, kritikákat, hogy legyen kiindulási alapom. Óriási anyag tárult fel. Csak a *Csaba* című regényről mintegy negyven ismertetés került elő. Összeállítottam saját kutatásom megkönnyítése végett egy bibliográfi-

át, mely könyv formában megjelent, s amelyet végig kézikönyvként használtam a disszertáció írása során: a *Wass Albert életmű-bibliográfia 1923–2003*¹ című művet.

A kutatás során feltártam a két világháború közötti erdélyi irodalmi élet, mégpedig egészen más megvilágításban, mint ahogy Erdélyben a középiskolában vagy Debrecenben az egyetemen tanulhattam. Egy világ, melyhez csak kegyelettel nyúlhatunk az eltelt évtizedek távlatából: egy kisebbségbe szorult nemzet emberfeletti önfenntartó, azonoságmegőrző mozgalma, kultúra- és irodalomszervezése. A Kemény Zsigmond Társaság tevékenysége, melynek Wass Albert fiatalon tagja volt; különböző irodalmi, közéleti és szaklapok működése, melyeknek munkatársa volt; az Erdélyi Szépmíves Céh munkássága, mely Wass Albert öt könyvét adta ki, valamint az *Erdélyi Helikon* szépirodalmi lap élete, melyben Wass Albert mintegy hússzor publikált prózát – mintha a kisebbségbe került nemzetrész panteonjában járnék.

A korabeli antológiák vizsgálata nagy értékű dokumentumanyagot fejt fel: az *Új Arcvonal*, a kétnyelvű *Cot la cot – Vállvetve*, melyben Wass Albert román szereplőjű és témájú írással szerepel; az *Új erdélyi antológia*, *Séta bölcsőhelyem körül*, *Erdélyi elbeszélők* és a Kemény Zsigmond Társaság által kiadott *Erdélyi Hirmondó*, mely a társaságnak Észak-Erdély anyországhoz való visszatérte utáni magyarországi felolvasó-körútról tudósít.

Wass Albert végigélte a huszadik századot, beleszületett az egykori monarchiába, eszmélésének ideje az első világháború idejére esett. Írói kibontakozása a két világháború közötti romániai magyar irodalmi életbe vitt. A második világháborúban harcolt, aminek következményeként először Németországban, majd az Egyesült Államokban több mint fél évszázadot élt emigránsként. Szülőföldjére nem térhetett vissza látogatóba sem.

A Mezőség világa, a jellegzetes természeti alakzatok, az ott lakó magyar és román, valamint szórványosan előforduló örmény, zsidó, szász nemzetiségek, a különféle hit- és mondavilág elkápráztatja a félárvasága folytán érzékeny lelkületű, érdeklődő gyermeket. A vadászat és halászat, a természetjárás fiatal életének tartozéka. Ezt írásaiba építi mint környezetet, gondolkodási és nyelvi világot, s ebből építkezik még akkor is, amikor fizikailag nagyon távol kerül a szülőföldtől. Többféle nyelvi hatás éri: Szentgothárdon természetes a románok jelenléte, gyermekkorában megtanulja a nyelvüket. Édesanyja a válása után Bécsben él, a gyermek Wass Albert néhány nyarat ott tölti, németül is megtanul olyan szinten, hogy a későbbi külföldi tanulmányok nem okoznak gondot. A Mezőségen és Kolozsváron töltött gyermekkor és a diákévek, majd mezőgazdasági felsőfokú tanulmányai (Debrecen, Hohenheim, Párizs) után hazatér szülőföldjére gazdálkodni. Főúri származása sokféle kötelezettséget ró rá. 1934-ben hazatér a vasasszentgothárdi családi birtokra, amelyből a román földosztást követően mindössze 200 hektár megművelhető föld maradt, valamint további pár száz hektár erdő. Ha a kolozsvári Wass-házat összehasonlítjuk pl. a Bánffy-palotával, könnyen levonhatjuk a következtetést a család – saját társadalmi pozícióján belüli – anyagi viszonyait illetően.

Egy kép került gyerekkoromban a kezembe nagyanyámról, lánykorából, 1904-ből. A fotó a kolozsvári gróf Wass-házban levő fényképészműhelyben készült. A Wass család tehát bérbe adta a fényképésznek a ház utcafronti, földszinti részét. Takarékosan éltek.

¹ Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2004.



Balázs Róza (1904)

Ugyancsak 1934-ben veszi át nagypapjától a széki egyházmegye gondnokságát, mely szintén kötelezettségeket rótt a családra. A Wass család ugyanis a pujoni és szentegyhédi református egyházközség fenntartója volt (Vasasszentgothárdon nem volt már száz évvel korábban sem református gyülekezet, a hívek száma elenyészett. Az udvarház lakóin kívül alig éltek magyarok a faluban s az uradalomban.) A református egyházban tisztséget viselni ugyanakkor nemcsak kötelesség, hanem lehetőség is. Wass Albert műveiben – nyelvi, képi világában – többszörösen megnyilvánul református, vallásos műveltsége. Világképét át-színezi a természet szeretete és ismerete folytán valami fűben-fában élő Istenben való hit, egyfajta panteisztikus-animisztikus gondolkozás. Írásainak külön-

legessége a megszemélyesített természetleírás, melyben mesefiguraként elevenednek meg a domborzati formák, a természet elemei. Erdélyi helyszínei a Mezőség (Kemény Zsigmond és Sütő András világa) és a Keleti-Kárpátokban a Kelemen-havasok, az Andrenyásza, az Istenszéke, a Borgói havasok. A felvillantott helyszínek: Marosvásárhely, Szamosújvár, Kolozsvár, Szászrégen, Déda, Galonya, Ratosnya, Szalárd. A vadászat, mint írásainak toposza és életvitelének szenvedélyes tartozéka, szinte minden művében téma és motívum. Ezzel fonódik össze a komplex jelentésű puska – az emberi méltóság, önrendelkezés, hatalom – motívuma. Ugyan- ebben az évben megnősül, s ez a feladat ugyancsak kötelezettségekkel jár: hat fia, akik közül öt megérte a felnőttkort, ma képzett tagjai a társadalomnak. Apjuk emlékére tett alapítványuk révén az erdélyi magyarság támogatói.

Nemcsak irodalmi tevékenysége rótt Wass Albertre munkát: szakcikkíróként dolgozik vadászati szaklapoknak, 1940-ben pedig Szolnok-Doboka vármegye vadászati szakfelügyelője lesz. Ugyanez év elején neki ítélik a Baumgarten-díjat írói tevékenységéért. Az első, nagy sikerű regényét, a *Farkasvermet*, megjelenését követően szlovákra és csehre fordítják.

A magyarországi lapokkal és kiadókkal is kapcsolatot tart olyan módon, hogy nemcsak anyaországi magyar, hanem a magyarországi németek lapjában is megjelennek rövidprózái. Fordítójuk a Pester Lloyd munkatársa, akinek személyét illetően csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Később egy másik jelentős fordítója első felesége, Eva Wass von Czege (született Eva Siemers), aki még az erdélyi korszakban írt, lebegő líraiságú *Tavak könyvét* fordítja németre (*Märchen vom See*). A későbbi időszakban további két könyvét fordítja nagy empátiával, kitűnő nyelvi fordulatokkal, hely- és háttérismerettel: *Erdők könyve* (*Märchen vom Wald*) és *Adjátok vissza a hegyeimet!* (*Gebt mir meine Berge wieder!*). Egyetlen német fordítója sem érte el azt a színvonalat és műveltséget, amit Czegei Wass Éva. Később összesen hat nyelven jelentet- ték meg műveit – szlovák, cseh, német, angol, holland, spanyol nyelven –, folyamatban van japán és török fordítása. Sajnos, idegen nyelvterületen még nem vált ismertté.



Wass Albert

Wass Albertet az egyik legígéretesebb tehetségként tartotta számon a két világháború közötti romániai magyar irodalom. Írásainak szuggesztivitására, emocionális telítettségére, az olvasó empátiájának megmozgatását célzó képességére és feszültségkeltő írói módszereire már legelső kritikusi is felhívták a figyelmet. Erdélyi és mezőszéki íróként különös téma- és motívumvilágot hozott létre. A motívum a latin 'mozgó, mozgásban levő' jelentésű szó a mű alapegységét, legkisebb jelentéshordozó elemét jelöli. Olyan ismétlődő, variálódó eleme, mely egy alkotó életművében, egy műfaj, nép vagy térség művészetében visszatérő és alapvető jellemző. Mivel Wass Albertől az elmúlt években – e munka vizsgálódásaiba nem tartozó okokból is – nagyon sokat írtak, szükségesnek láttunk olyan elemzési szempontot keresni, mely irodalmi munkásságának alapegységét felfejtve objektív fogódzót nyújt az életmű értelmezéséhez.

Motívumainak, világalkotó elemeinek egy része a természettel függ össze, annak valamely eleme (fa, őzbak, kék hegyek, természet), más részük a társadalom szerkezetét, folyamatait irányító képviselők, a papok. Széles teret kapnak a misztikummal, mágiával kapcsolatos elemek is, mint a rontás, a szem, az időből kiszakadt (látó) öregember. Ezek minden írásában visszatérő motívumok, melyek a regények, prózák szövedékét átfonják. A fáknak kivétel nélkül minden művében megelevenednek a különböző fajtái: leggyakoribb a fenyő, kőris, dió, elszórtan fellelhető a jegenye, kőkeny (bokor). Szorosan összefüggenek a helytállás és a hazaszeretet, az otthon és a szülőföld fogalmával. A keresztény kultúrkörben a lélek szinonimája a madár, ennek fajtái Wass Albertnél a bagoly, vércse, holló, későbbi írásaiban pedig gyakori a lappantyú. Ezek részben éjjeli, másrészt mind ragadozó madarak, uralkodói szimbólumok. A temetés-motívum lehetőséget teremt a társadalmi keresztmetszet elkészítéséhez. Fiatalkori motívuma, a csajka, hajó vagy csónak – a létsíkok összekötője – későbbi írásművészetében válik szervező elemmé, akárcsak a kiteljesedő nyom-motívum, mely fiatalkori termésében még a vadászathoz kötődik, később az életműhöz, amit egy ember létrehoz és örökségül hagy (*Elvész a nyom*). A teremtéstörténet és a mítosz is teret kap Wass Albertnél (*Tavak könyve, Csaba*).

Figyelmet érdemel Wass Albert időfogalma, időkezelése. A természet változásainak nyomon követése, a szubjektív és objektív idő ábrázolása impresszionisztikus vonást kölcsönöz leírásainak. Gyakori a címadásban jelzett évszak. A köznapi (havasi, román) emberek nemcsak főszereplők számos művében, fiatalkori elbeszélésében, később pedig nagyregényeiben, hanem írói azonosulást kínáló figurák, olykor cselekvési alternatívahordozók. Bár nem minden írásában ábrázolja a más nemzetiségűeket életvitel-azonosságot kínáló alakokként,

hiszen a történelem változásai a történelmi folyamatok értelmezésére, az együttlakó népekről árnyaltabb gondolkodásra készítetik. Olyan időszakot, századot élt át egy többnemzetiségű országban (először az Osztrák-Magyar Monarchiában, majd Románia részeként létező Erdélyben), melyben minden gondolkodó rákényszerült a történelmi folyamatok, és azokon belül nemzeti- és önazonosság-kérdések boncolgatására. Így a legtöbb regényéről nem állapítható meg egyértelműen, hogy történelmi regény lenne. A történelem nála vagy cselekményhordozó vagy háttér. A konfliktusok többnyire a lélek síkján zajlanak.

Ha címadását vizsgáljuk, sokszor világít rá valamilyen jelenségre a fonákjára, árnyoldalára, amit a *Farkasverem*, *A kastély árnyékában* cím asszociál. A *Mire a fák megnőnek* címe az életmű egyik alapvető elemét, a *Csaba* mítoszt tartalmazza; nevelődésregény a világgal való szembehelyezkedést kifejező című *Egyedül a világ ellen*. A *Tavaszi szél* – kettős motívumot tartalmazó cím – a lélek és újrakezdés motívumainak egyesítése. Hasonló a vihar – a változás, a történelem forgataga – a történelmi témájú, a hunokról szóló kisregény címében: *Vérben és viharban*. Műfajilag nehezen elhelyezhető a *Jönnek!*, mely – címadása folytán is – a publicisztika irányába mutat: irodalmi riportregény.

Vegyük hát sorra erdélyi korszakában keletkezett műveit!

Lapokban megjelent zsengei és két verseskötete útkeresés. Wass Albert ifjúkori költészete a szimbolizmus, impresszionizmus jegyében fogant. Kötetlenül építkezett mások formakincseiből, magába olvasztva különböző hatásokat. E versötletek a két világháború közötti erdélyi írókat is foglalkoztatták, s a korabeli társadalmi, kulturális konszenzus részeként bekerültek a közgondolkodásba. Zsengei tehát divatos, a saját korára jellemző gondolatokat, érzéseket közvetítenek. Beleilleszti verseit egy sajátosan mélabús, borongós világba, mely a későbbiekben teljes írásművészetét is meghatározza. A XIX. század végi elődei mintájára felfedezi a belső lelki tájat, a lélek mélységeit, figyelme befelé fordul, önmagára reflektál. A belső élet összefüggéseit, a lelki folyamatokat, emlékeket csak homályosan gomolygó sejtések, hangulatok jelzik. Az általa többször használt „hangulat” szó utal erre. Verseiben kristályosodik ki motívumrendszere: a kék hegyek-motívum, a romboló ember, a csónak, (vezér)csillag, fenyő, fa, tető, templom és harang-motívuma, valamint a látó ember és krónikás mint írói szerepvállalás, önkifejezés. Néhány verse panteisztikus-animisztikus színezetű.

Akad néhány eredeti, szép darab is a pályakezdő Wass Albert versei között. Ide tartozik a *Búcsú elégia* és a *Hulló csillagok* a zsengek közül, a *Látható az Isten* az első verseskötetből, valamint a *Kökénybokor*, a *Prófétafa* és *A toll* címűek a másodikból.

A műfajváltás küszöbén kórusjátékot ír *A temető megindul* címmel. Erőteljesen kódolt szövegét a magyar irodalom jeleseinak szövegismeretében alkotja: Ady, Vörösmarty, Petőfi képeit, fordulatait kölcsönzi egy-egy sorához. Olykor vallásos énekszöveg vagy a Biblia szavai szövődnek nyelvébe. Noha művészi eszközei még fejletlenek, a darab mégis számos (világ)irodalmi reminiscenciát ébreszt: olyan művekre emlékeztet, melyek a világégés témájával foglalkoznak. Nyelve még a verselő Wass Albert kölcsöneszközein játszik, néhol egy-egy szép versbetéttel gazdagítja irodalmunkat. Egészében véve a mű ugyancsak formai útkeresés.

Motívumai, írásművészetének alapvető elemei elbeszéléseiben, regényeiben bukkannak fel ismét, sokkal erőteljesebben, kidolgozottabban, mint a korai művekben. Elbeszélései a századforduló rövidpróza-hagyományának jegyében fogantak. A századvégi novella felvirág-

zásában szerepet játszott az ugrásszerűen fejlődésnek induló hírlap- és folyóirat-kiadás. A századfordulón megjelenő havi-, heti- és napilapok java része irodalmi lap volt, vagy rendszeresen közölt szépirodalmat is. Wass Albert is több lap munkatársa. Rövidprózáit több erdélyi és anyaországi lap közölte, még német nyelven is.

Rövidprózái lélekrajzi reflexiók, helyzetjelentések egy-egy hangulatról, melyet az otthon, a mezősegi táj és az elmúlás gondolata ébreszt. 1931-től szinte csak rövidprózai műveket ír. 1936-tól a helikoni munkaközösség tagja, s az Erdélyi Helikonban publikált elbeszélései már az érett író jegyeit mutatják. Rövidprózáinak széles skálájú a tematikája és változatos a motívumrendszere. Az idő múlása, az évszakok váltakozása, a lélekábrázolás és transzcendencia éppúgy helyt kap elbeszéléseiben, mint a mágikus rontás-motívum. A havasi emberek élete éppúgy ihlető forrás, mint az otthon, szülőföld, helytállás, az ehhez kapcsolható fa-motívum és az emberi méltóságot, önrendelkezést kifejező puska-motívum. A hétköznapi gondjait humorral feloldó anekdotizálás ugyanúgy jellemzik Wass Albert rövidprózáit, mint a háború és a történelem eseményei által meghatározott életsorsok tragédiája.

A *titokzatos őzbak* című elbeszéléskötete keltette fel leginkább a korabeli olvasó és kritikus figyelmét. Kontemplációra, a természet titkainak feltárására és egyben mélyebb önismeretre, önreflexióra készítet. Természetjárásának eredményét sűríti e lírai novellákba, melyek önéletrajzi vonatkozású tablót festenek impresszionista, könnyed ecsetvonásokkal, olykor pregnáns őszi színekkel. Életművének szervező elemét, a vadászatot és az őz-motívumot helyezi fókuszba.

A *Tavak könyve* a magyar gyermekirodalom értékes darabja, s egyben felnőttek által is olvasható, filozófiai mélységű könyv. Különös alkotása a Wass-életműnek. Egy gyakorló pedagógus biztonságával és oktató, nevelő szándékával írja, célja ráirányítani az olvasó figyelmét a természet szépségeire, gazdagságára. Az író képzett gazdász és vadászember, akinek széles körű és elkápráztató a természetismerete. Gazdag élővilága folytán a különös, első látásra jelentéktelennek, egyhangúnak tűnő Mezőség e könyv révén a magyar irodalom helyszíneit gazdagítja. Műfajilag a novella és a mese között jár. Szövegeit líraiság szövi át, s e mesekönyvben is megszólal a lírikus. Meseszövése gördülékeny, stílusa az élőbeszédhez közeli, gyakran él a gyermekek által kedvelt ismétlés stílusesszékével. Mondatainak ritmusa, lüktetése, a mesebeli helyszín lebegése, szereplőinek utalásszerű, lényegre törő jellemzése kiforrott alkotóra vallanak, aki bátran vállalja a megmérettetést az eddig sikert hozó regény és elbeszélés műfajától eltérő keretben: a novellisztikus mese köntösében. A két világháború közötti erdélyi magyar irodalom rövidprózái között a *Sorsvállalás*, a *Vaddisznós Jákob*, az *Udvarház a dombon*, a *kenyér útja* című elbeszélések, valamint a *titokzatos őzbak* című kötet darabjai jeles alkotások.

Regényeit tematikus csoportokra osztva vizsgáltuk. Az első egység „Az erdélyi arisztokrácia múltja, jelene”: a *Farkasverem*, a *Mire a fák megnőnek*, a *kastély árnyékában* című regények, illetve egy, az utóbbiakhoz tematikusan kapcsolódó színmű, a *Tavaszi szél* tartozik ide. A *Farkasverem* figyelemreméltó teljesítmény. A fiatal regényíró korát meghazudtoló emberismeretét, a világ dolgainak megfigyelés útján felhalmozott tudását közvetíti. Wass érti, helyesen érzékeli e világot, s olyannak láttatja, amilyen: olykor értelmetlennek, sivárnak, ám egy szinte irracionális jövőábránd mindent megszínesít. A Mezőség egy iszapban fuldokló ember, a főhős Rápolthy Jenő metaforája. A *Farkasverem* cím pedig egy életcsapda metaforája.



Templom után

A *Mire a fák megnőnek* nem könnyű írói vállalkozás. Wass Albert kötelességének tesz eleget, amikor emléket állít harcos felmenőinek. Élettörténetéből, vallomásaiból tudjuk, hogy nagyapja a szabadságharc emlékének lelkes életetője volt. Wass Albert regénye történelmi családrege, mely két nemzedék, az 1848-as szabadságharcban zászlóvivő, majd a Bach-korszakot megsínylő, ám konokul a romokon is új életet, gyermekeiknek otthont teremtő Varjassyak története. A második generáció élete *A kastély árnyékában* című kötetben folytatódik. A *Mire a fák megnőnek* cselekménye a leverett forradalom utáni önkényuralom idejét örökíti meg, *A kastély árnyékában* már a kiegyezés utáni Ausztria-Magyarország részeként létező Erdélyről ad hírt. A monarchiának ebben a tartományában másfajta sorskérdésekkel kellett megküzdenie a lakosságnak. A kiegyezés után betelepített idegen hivatalnokréteg megpróbált ugyan elfogulatlan nemzetiségi politikát folytatni, ám intézkedéseik gyakran csak a nemzetiségi ellentéteket szították. Wass Albert viszonylag mértéktartóan mutatja be a Mezőség masszív elrománosodásának folyamatát. A már évszázadokkal korábban elkezdődött folyamatot úgy ábrázolja, mintha a közelmúltban zajlott volna, és felelősöket keres. Mindkét regényében azt vizsgálja, hogy a nemesség alkalmas-e országot irányítani. Nemleges válaszát a történelem eseményeivel támasztja alá.

Wass Albert erdélyi korszakából egyetlen teljes színműve ismert, mely eszmei folytatása regénydilogiájának, a *Tavaszi szél*, melyben a szerző széles társadalmi, történelmi képet fest. Művét átítatja népe iránti szeretete, féltése. Jól szerkesztett, ám az arisztotelészi szabályoknak csak látszólag megfelelő mű, hiszen hőse nem fejlődő hős. A dráma csak egyetlen komoly döntéshelyzetet, illetve fejlődési lehetőséget kínál: a fiatal Imrének döntenie kell, elfogad-e egy csábító ajánlatot, amely egy magasabb társadalmi osztályba léptetné, vagy megmarad erdei szegény embernek, akire viszont boldog szerelem vár. A cselekmény kimenetelét nem ismerjük, a mű nyitott.

A regények második csoportja a „Romantikus múltidézés” címet kapta: ide tartozik a *Csaba* és a *Vérben és viharban* című regény. A *Csaba* új utat jelöl ki. A *Farkasverem* lélektani ábrázolásait követően a cselekvés regénye. Dinamikája folytán izgalmas olvasmány, Wass

Albert későbbi lebilincselő cselekményvezetése, feszültségkeltő eszközei ebben a regényben mutatkoznak meg először. Vendégszövegként és regényszervező elemként megjelenik benne a Csaba-monda. A *Csabával* új úton indít, hogy későbbi írásművészetében egyensúlyba kerüljön a csendes, olykor rezignált önreflexió a cselekvés heroizmusával: Wass Albert írásainak dualitása így fogalmazható meg. A *Vérben és viharban* című kisregény a Csaba-monda feldolgozásával helytállásból mutat példát. Országot csak békés munkálkodással lehet felépíteni és megtartani, a nemzeti önazonosság megőrzése mellett. A regény gazdag motívumrendszere (gyümölcsfa, várakozás, vadászat) mondanivalóinak kifejtésében fontos szerepet játszik. Az archaizáló stílus és nyelvezet különös ízt kölcsönöz a regény szövegének.

„A jelenkori történelem forгатagában” alcím alatt a műfajilag sokat vitatott irodalmi riportkönyv, a *Jönnék!* kerül bemutatásra. Erős érzelmi töltésű mű, melyet a narrátor folyamatos jelenléte, illetve a líraiság emel ki a publicisztikai műfajcsaládból. Két nap egybefüggő történeteinek füzére: a románok kivonulása Erdélyből és a magyar csapatok bevonulása, miközben a tudósító saját faluja, Szentgothárd lakosságáról is beszámol. A személyes elbeszélő iróniával határolódik el szereplői egy részétől – a kivonuló román hadsereg alakjaitól –, ám az eufórikus hangulatban várakozó magyar parasztokkal sorsközösséget vállal. Feszültségkeltő hatását a személyes élmények és a mély átélés teremti. A líraiság olykor biblikus, himnikus magasságokba emeli a szöveget. A mű dokumentumértéke vitathatatlan. Egy falu életén, néhány nap történetén egy történelmi korszakot mutat be koncentráva. Stílusa, megfigyelőképessége a mű legfőbb erői.

A korszak utolsó kisregénye, az *Egyedül a világ ellen* nevelődés- és fejlődésregény, akárha Grimmshausen Simplicissima kelve életre erdélyi keretben. Mindkét műben az érintetlen, istenközelit természet áll ellentétben a romlott, képmutató társadalommal. Míg az ugyancsak vadonban nevelkedett Simplex a társadalom paródiáját adja, Wass regényhőse, Mártonka történetének mondanivalója, hogy csak természetközeli tisztasággal érdemes élni az emberek között.

Megállapítható, hogy Wass Albert erdélyi korszakában prózaíróként alkotott maradandót. Wass Albertet az erdélyi irodalom ígéretes tehetségként tartották számon a helikoni közösségen belül. Írói termékenysége mintegy húsz év alatt mutatkozott meg, amíg Erdélyben élhetett. Minőségi irodalmat a *Farkasverem* megjelenésétől számított tíz év alatt alkot. Gyakran helyezik – mintegy értéktételeket közvetítve – egy paradigmatorba, mely növekvő tendenciát mutat: Nyíró József, Wass Albert, Tamási Áron. Tematikai, földrajzi helyszíni hasonlóságokon, valamint alakjaik hasonlóságán túl mindhárom életmű olyan színesen egyéni, hogy nehéz az összehasonlítás. Az ígéretes tehetség valójában a német emigrációban bontakoztatja ki szárnyait, legszebb regénye, *A funtineli boszorkány* című trilógiája már ott keletkezik.

A Wass-életmű folyamatos megjelentetése az emigrációs és hagyatékban lappangó műveket is lassan hozzáférhetővé teszi. Számos apróbb részlet helyezi az életművet más megvilágításba, s mutat rá nagyobb összefüggésekre. A német emigrációs anyag feltárása folyamatos, és a német nyelvű műveinek kiadása már elkezdődött.²

² Wass Albert: Az utolsó lámpás [Die letzte Laterne]. A hagyatékban megőrzött német nyelvű eredetiből fordította Gálfalvi Ágnes. Marosvásárhely, Mentor, 2008.

KELEMEN ERZSÉBET

Villanás és Villanások**A konceptuális művészet megjelenése Papp Tibor életművében**

Papp Tibor *Vendégszövegek 5* című kötetének *Villanások* ciklusában „mintha az eddigi életmű több rétegű, nagyobb lélegzetű műveket eredményező versesköteteinek, hálójának, térképmunkáinak pars pro tato redukált mondatait, költői nyelvének az egyszerűségig le-sűrítt szövegtörödékeit olvasnánk”,¹ írja L. Simon László az „egysoros” képvers-sűrítményekről.

A költő a benne felvillanó kép megragadásával, egyetlen szikra ötletszüleményének tipográfiai megvalósításával koncept alkotásokat hozott létre az életműben. E műfaji megnevezés önkényesnek is tűnhet akár, hiszen önmagában a concept art behatárolása is számos kérdést vet fel. Az eredetileg magának a művészetnek az analitikai-elméleti vizsgálatával foglalkozó, a művészet-fogalommal operáló jelenségnek a klasszikus értelemben vett definiálását ugyanis többen megkísérelték már, de ebben a törekvésben csak a meghatározások különbözősége és az alkotók eltérő besorolása figyelhető meg leginkább. Így például, ha a concept art amerikai teoretikusának, Joseph Kosuthnak a meghatározását fogadjuk el, amelyben a művészet önvizsgálatát hangsúlyozza, akkor csupán őt és a vele rokon alkotókat tarthatjuk konceptművészeknek. Viszont az irányzat megteremtőit zárjuk ki akkor, hogyha a koncepciót nem teoretikusan, hanem gyakorlati oldalról, csupán a fizikai megvalósulás szemszögéből értékeljük. Ehhez az elgondoláshoz tartozó tábor ugyanis szabadságként értelmezi a konceptualizmust. Olyan lehetőségnek, amely a megvalósítás, a kivitelezés korlátait feloldja, vagy teljesen megszünteti. Hajdu István ezért „mind az elméleti, mind a gyakorlati munkával foglalkozó művészeket” a concept arthoz sorolja, hiszen alkotásaikban „a koncepció, a művészi elképzelés prioritása vitathatatlan a materiális megjelenítéssel szemben”.²

A konceptuális művészet meghatározásaiban az ellentmondások ellenére viszont számos közös vonást is felfedezhetünk. Ilyen összetartó jegy például a redukciós technika szélsőséges fázisainak a feltárása. Annak a bemutatása, hogy az alkotófolyamat során a műből csupán a „gondolati magva, szavakkal vagy jelzésekkel körülírt ideája marad meg.”³ Ennek az elanyagtalánításnak pedig előzményei és különböző fokozatai vannak. Közvetlenül a concept art megjelenése előtt az anyag megszüntetését már néhány akció

¹ L. Simon László annotációja a kötethez. = Papp Tibor: *Vendégszövegek 5*. Magyar Műhely, Bp., 1997. (back cover)

² Hajdu István: *Concept Art*, Kísérlet egy műfajatlan műfaj rendszerezésére. (A világhálóról letöltve: 2009. júl. 25.)

³ Pernecky Géza: *Intermédia-művészet az uborkafán*. = Élet és Irodalom, LII. évf. 20. sz., 2008. május 16., 17.

megelőlegezte. Rauschenberg például az 1950-es évek végén egy kortárs amerikai festő rajzát a nyilvánosság előtt kiradírozta, vagy Yves Klein egy üres termet mutatott be a párizsi közönségnek kiállítás címén. A képzőművészet, az irodalom, a zene, a tánc és a színház szintézisére törekvő happening cselekményei pedig már önmagukban is kizárták a műtárgy megjelenését. Ban Vautier „Nézzetek rám, én vagyok a Művész”, „Nézzetek rám, s ez elég!” táblákkal fényképezte magát. Ezzel az egyszemélyes happeninggel („én-művészettel”) kívánta jelezni, hogy saját magát tartja művészete tárgyának, céljának és eszközének. Az én-művészet retrográd ága, a body art viszont már nem elégedett meg ilyen ex cathedra kijelentésekkel: saját testét „manipulálva” támasztotta alá saját énjének műtárgy voltát.⁴ A testművészet ellenhatás is volt az 1960-as évek egyre inkább személytelenebbé váló sokszorosító művészetére.

A tradicionális művészetekhez közel álló minimal art és a föld témájával, „anyagával” dolgozó land art (tájművészet) is a concept art megjelenéséhez sorolható. A minimal art az előfutárának tekinthető, a land artot pedig már a konceptualista irányzatok egyikének tarthatjuk.⁵ Mindkettő végtelenül leegyszerűsített struktúrákból építkezik, s szemléletükben inkább a művek gondolati jellege, mint materiális megjelenése döntő. A land művészek alkotásainak különlegessége még, hogy csak repülőről lehet megtekinteni. Ezért a filmezés technikájával éltek. Így ékelődött be a művészi alkotás, vagyis a koncepció és a néző közé egy közvetítő elem: a film, a fénykép, a térkép vagy a leírások sorozata. A művészi elképzelés tehát már nem tartott igényt arra, hogy „fizikai létet, anyagi köntöst öltöson magára.” A művésznek „kizárólag a meggyőző koncepció kidolgozásával” kellett tördőnie. S ez már a tágabb értelemben vett concept art (fogalomművészet), amely betetőzte a művészet elanyagtalánítási folyamatát. A conceptual art (a fogalmi művészet) viszont még ennél is tovább ment: a szellemi szférát jelölte meg „helyként”.⁶

Nálunk a konceptuális művészet⁷ a fénykorát az 1960-as évek végétől a hetvenes évek közepéig élte. A szigorú definícióknak, behatárolásoknak a magyar concept művek viszont igencsak ritkán tettek eleget. (Közép-Kelet-Európa is általában egyfajta értelmezési nyitottsággal közelítette meg a konceptuális művészetet.)⁸ A nyugati conceptual arttal ellentétben sok politizáló mű született. A magyar konceptualizmus ugyanis nem engedhette meg magának, hogy a művészettel mint ideával való Kosuth-i értelmezés fényében háttérbe szorítsa a műtárgyalkotást. Hiszen az avantgárd irányzatok a formai újítások mellett

⁴ Hajdu István uo.

⁵ L. Menyhért László: Képzőművészeti irányzatok a XX. század második felében. Urbis Könyvkiadó, Bp., 2006. 62. 69.

⁶ Hajdu István uo. A conceptual art és a concept art valójában nem fedi egymást. Az előbbi „a művészettel, mint művészetfogalommal, fogalmi úton foglalkozik”, az utóbbi pedig olyan művészeti forma, amelynek egy meghatározott és kidolgozott rendszer szerint az alapanyagát a fogalmak adják. L. Menyhért László i. m. 57. A concept és a conceptual artnál egyaránt központi kérdés a „mi a művészet”. A concept art az ismeret oldaláról közelíti meg a művészet fogalmát (művészetfogalom = concept art), a conceptual art pedig a tevékenység oldaláról, azaz műveket készít, amelyekkel javaslatot tesz a kérdés megválaszolására, vagyis „az a művészet, amit csinálunk”. S „mivel a kérdés fogalmi eredetű, így a válasz is az ebben a kontextusban”, azaz a megszületett alkotás „fogalmi művészet”. Lásd: *Peternák Miklós: A konceptuális művészet hatása Magyarországon. (A világhálóról letöltve: 2009. júl. 2.)*

⁷ A konceptuális művészet a conceptual art magyar megfelelője. Egyes szerzők szerint viszont Magyarországon szigorú értelemben nem volt konceptuális művészet (lásd: *Pernecky Géza* uo.; *Peternák Miklós* uo.). Viszont jelen volt egy nagyarányú concept-, azaz ötletművészet.

⁸ *Pernecky Géza* uo.

burkolt, vagy néha nagyon is nyílt politikai áthallásokat közvetítettek.⁹ A magyarországi viszonyok viszont kedveztek az „underground”-működésnek is, a műtárgyak elanyag-talanítási folyamatának, a konceptuális művészet médiumainak, a rajzok, vázlatok, fotók, levelek terjedésének.¹⁰ Az 1980-as évektől azonban újra fontossá válik a megvalósulás, vagyis a látható, tárgyi objektumok jelenléte.

Papp Tibor mini-mítoszok világának nevezi a koncept művészetet, amelyben az egész, a teljes világ, a mindenség jelenítődik meg, s a szöveg és az ábrázolás „a látvánnyá változott ötletet szolgálja”. Az alkotások rövidek, néhány szóból, esetleg egy-két „hozzájuk toldott grafikai elemből” épülnek fel, s jellegzetes jegyük az elszigetelés, vagyis a „természetes környezetükből kiszakított szövegek” jelenléte, amik kontextus-keresésre készítetik a befogadót. Így épül fel a koncept mű mögöttes világa, amely éppen attól lesz megismételhetetlenül egyedi, hogy csak a szemlélő képzeletében létezik.¹¹

„A mindenség jelenítődik meg”, a részben az egész az *illatok* kezdetű konceptben is:



Az „egysoros” világ elszigetelését erősíti a keret, amelynek szabályos szabálytalansága (a derékszöget bezáró egyenesek és az átlós „tükörkép” eltorzult formája) a hangulatötletnek ugyancsak vizuális megjelenítése. A verssor szemantikailag önálló egységet alkot. S az igei állítmány hiánya (a szemlélő olvasót kiegészítésre készítő grammatikai „rejtvény”, a „lebeg”, „száll”, „árad”, „van” stb. lehetséges variációi, vagy az azonosítási gesztus, amelyben a kaporhegedű húrjai maguk az illatok lesznek) újabb interpretációs megközelítéseket hoz(hat) létre. Az egymástól távol eső fogalmak összekapcsolása, a kaporhegedű neologizmusa is a megragadhatatlan pillanat lenyomatává válik. A megragadhatatlan pillanat lenyomata: ez a paradoxon is jelzi az irányzat sajátosságát. Olyan művek születnek, amelyekben egymással ellentétes jegyek (tények, megállapítások) vannak jelen. Akár a kaporhegedűre rászálló illathúrok. Ennek az ötletszíkranak sincs se előzménye, se utózmánya. Ahogy a vizualitás, a keretbe zártság, a kontextusoktól való elszigetelés képe is jelzi. Margócsy István szerint a koncept mintegy „megírja” a képet. S a látvány jelzi, hogy a szöveg nemcsak nyelvi jelentésben tűnhet fel, hanem anyagszerűségében is.¹²

⁹ L. Menyhért László i. m. 60.

¹⁰ Konceptuális művészet (koncept művészet Magyarországon). (Letöltve a világhálóról: 2009. júl. 25.)

¹¹ Papp Tibor: Ige és kép. Bevezető a magyar vizuális költemények huszadik századi antológiájához. Felsőmagyarország Kiadó – Magyar Műhely Kiadó, Miskolc – Bp., 1998. 13.

¹² Margócsy István: Az észlelés költészete (Ferencz Győző: Magamtól egyre messzebb), Alföld, 49. évf., 1998/4. 100.

Ezt rekonstruálhatjuk Papp Tibornak a következő művében:



Olykor „a szó betű-testében” (Margócsy) benne lappang egy másik szó is: a kacsa-kata mássalhangzócsereével a költő másodlagos jelentésképzést hoz létre. A hullámmó víz képzetével, az úszó dinnyehéjjal pedig József Attila-reminiscenciát teremt. Az azonosítás gesztusát ebben a példában ugyanúgy regisztrálhatjuk, mint a szentet és a profánt összekapcsoló következő alkotásban:

szeméremajkak katedrálisa



A concept art azonosítási késztetését a tudományos-technikai fejlődés, az egyre áradó művészi információ hozta létre: az információrobbanás fölkavarta az egységre vágyó embert, aki az azonosítás szándékával próbálta visszanyerni az elvesztett harmóniát. Erdély Miklós írja az *Azonosítás-elméleti tézisek* című munkájának 6. pontjában: „csak akkor lehetek meggyőződve arról, hogy az ugyanolyanok egyben ugyanazok, ha egyszerre látom őket”.¹³ A „szeméremajkak katedrálisa” az erotikus költői szókapcsolatának és a grafikai elemnek az összekapcsolása is az azonosítási szándékot sugallja. A szöveg által megerősített képet és a képiség által megerősített szöveget. Joseph Kosuthnak *A szék* című legelső, ismert munkája is a műnek önmagában hordozó magyarázatát fejezi ki: egy valóságos szék, az arról készített rajz és fotó, valamint a szótárból kiemelt szék című szócikk összekapcsolásával azonosította a szék fenomént a tárggyal. A látványt így vonta ki a vizuális művészetekből Kosuth. Ugyanígy állította ki 1967-ben az értelmező szótárból az „Idea” szócikket is, melléhelyezve az újságokból, filozófiai művekből stb. szitázott, felnagyított szövegrészeket.¹⁴ Ez a tautológikus, egytényezős rendszer valójában önmagát önmagával szaporítja, saját magát saját magával mondja azonosnak. Ez a formula »önmagán kívül másra nem vonatkozik, de egy picit »eltérés« is elég ahhoz, hogy »megállíthatatlan« – végtelenbe tartó – folyamat [...] induljon belőle.¹⁵

A konceptualizmus művelőinél – különösen a korai szakaszban – megtalálható a művészet nyelvi aspektusainak a megragadása is. Az a gyakorlat, amikor az „ideológiai, jelentésbeli és értékbeli funkció” helyett a lingvisztikait és a szemiotikait helyezték előtérbe.¹⁶ Papp Tibor egyik villanásában az „incselkedves” szófonatán kívül a jöttömiglen/jöttödíg-

¹³ Erdély Miklós: *Azonosítás-elméleti tézisek*. A munka kéziratban van. A művet idézi: Hajdu István uo.

¹⁴ L. Menyhért László i. m. 58-59.

¹⁵ Peternák Miklós uo.

¹⁶ Szombathy Bálint: *Art Tot(h)al*, Tóth Gábor munkásságának megközelítése 1968-2003. Ráció Kiadó, 2004. 125.

len birtokos személyragjainak játékos variálása, s további ragok hozzákapcsolása a költői szóteremtés eszközévé válik:

incselkedves szerelem_mörvényben jöttö_mdiglen

A mű képi, gondolati, szemantikai mikro-mozgása (lásd: örvény, illetve a jön ígének szóképzést indító, kezdő pozíciója) a concept art egyik jellemző jegyét, a mozgásnak, a változásnak az ábrázolását, megragadását is felidézi. A folyamat rögzítésének a díszletei gyakran állandóak, viszont változik bennük a megfigyelés tárgya. Zdislaw Jurkiewicz a konyhájában öt percenként ezért fényképezte le a konyhaszekrényre vetődő napsugarat, vagy Bak Imre ezért rögzíti a különböző méretű hólabdák útját, ezért szemlélteti a mozgást az általuk hóba vájt árkok méreteivel. Papp Tibor műve viszont a mozgás amplitúdóját is meghatározza. A nyugalmi helyzethez egyetlen periódust kapcsol. De mi lehet a folytatása ennek a „grafikonnak”, ennek a villanásnak a szerelem „örvényében”? Ez a legkisebb kilengés lenne? Vagy a legnagyobb? Csupán felvillanó ötlet ez, amire talán válasz sem kell. A concept képviselői ugyanis tagadják „a mű és befogadó közötti közvetítés-értékelés jelentőségét.” Nincs szükség szerintük a kritikus vagy az interpretátor személyére, szerepére.¹⁷ (S itt akár e szöveg írója is háttérbe vonulhat.) Viszont Hajdu István megjegyzi erre, hogy bármennyire is a sterilitásra, az immaterializálódásra törekedtek, „a közvetítő eszközök és a befogadó tudata mindenképpen kicsiholnak [...] az esztétikum szférájába tartozó elemeket.”¹⁸

A pillanatnyiság megragadásában nagy szerepet kap a játékoság, a nyelvi humor. A fluxussal induló játékelmélet, amely mindent megkérdőjelez, mindent elfogad és mindenben kételkedő filozofikus gondolkodásmód, megtalálható a konceptuális művészetben is. Nem pusztán ez, sem egyszerű tréfa vagy humoros rejtély, hanem az élet, a művészet komolysága mellé odaillesztett játékoság.¹⁹ Akár a *Villanások* nyitó kompozíciójában is a megnyújtott betű látványa:

boldog aki jóllakik tefertődde

Felvetődik a kérdés: a vizualitás ebben az esetben ad-e valamilyen narratív többletet az egysoros vershez? Vagy csupán a mássalhangzó funkció nélküli megnövesztéséről van szó? A mű ugyancsak egy villanásnyi kép megjelenítőjévé válik. Olyan eseményé, amikor a fényképezés pillanatmegörökítő gesztusában elsül a vaku. Szükségtelen tehát a vaku fé-

¹⁷ Peternák Miklós ezért is mond le mindenféle értelmezési megközelítésről, a konceptuális művészet meghatározásáról, s a magyarországi jellemzők történeti feldolgozásáról. Véleménye szerint „a konceptuális művészetéről nem lehet írni”. Mert ha ír, akkor figyelmen kívül hagyja az irányzat egyik alapsajátosságát, s így a megközelítésének nem lesz sok köze a concept arthoz. Lásd: *Peternák Miklós* uo. A tanulmánya viszont az irányzat hatásának mélyreható érzékeltetésével kiválóan megvalósítja azt, amiről lemondott: az olvasó képet kap a nehezen megragadható konceptekről.

¹⁸ Hajdu István uo.

¹⁹ L. Menyhért László i.m. 75.

nyének, a pillanat parányi egységének a narratív megközelítése. A hangulat fotója ez. S ebben a szerelmi montázsban nemcsak a lélekkel áthatott erotika található meg, de a bűn, a fertő, s áthallásban a humor (a tepertő) is. Ez a nyelvi ironia jellemzi a kérdésben megfogalmazott következő állítást is:

most mindenki **f**asírozott ?

Akár fasírozottakká is válhatunk ebben a költői felvetésben. De nincs itt semmi tragédia! A humor ugyanis feloldja a feszültségeket.

A költő szerint ezek a művek „a látható nyelvnek köszönhetik a létüket”.²⁰ A láthatóság nem helyettesíthető az írott-beszélt és a vokális nyelv sajátosságaival. A vizuális többletet nem fordíthatjuk át ezekbe a közlésmódokba. Valami leírható, megközelíthető ugyan velük, de mindig csak csonkán. A látható nyelv erejére az egyik legjellemzőbb példa a da-daista nyelvi elemekből építkező „pont pont” kezdetű koncept:

pont pont **b i** kacsők

A műben a látvány-ötlet nemcsak a szavak hangalakjával, jelen esetben a hangulatfesséssel (bikacsők) operál, hanem a betű aktuális adottságával, az írásképpel is. A mű közvetlen jelenvalóságában látható. S itt valóban érződik, hogy sürgősen „mély értelmet” vagy előzményeket, „elődöket” keresnünk, mert azok amennyire benne vannak, annyira távol is esnek a műtől.

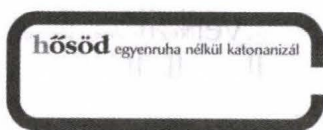
A névmásokkal való játék, illetve névszóból a homonim elem kimetszése, a szó aktuális megjelenítési formájában egy vizuális elemmel az elsődleges jelentés mellett az új jelentés megteremtése ugyancsak az ötlet-művészet játékos lényegéből fakad:

drága eretneked eret vág nekem

Margócsy István szerint „bármelyik szónak, szódarabnak vagy szintagmának lehet egy bennerejlő (nem egyértelműen szójelentés-elvű) újraértelmezési adottsága.” Ha ez az adottság kiemelődik a nyelvi anyagból, s a szimbolikus funkcióitól is megfosztódik, akkor analogikus úton a második vonatkoztatás útjai is megnyílnak.²¹

²⁰ Papp Tibor – Prágai Tamás: A pálya mentén. Napkút Kiadó, Bp., 2007. 177.

²¹ Margócsy István i. m. 99.



A hősödből így lehet őköd. A műben viszont szófonattal is találkozunk („katonanizál”), ami a Papp Tibor-i szóteremtés leggyakoribb technikája. Ez a koncept ironikus (és erotikus), de akár metaforikus is lehet. Ahogy Peternák Miklós is megjegyzi a konceptuális művészetről értekezve, hogy sokszor a hangsúlyok elhelyezésén múlik csupán, hogy egy mű „hideg”-strukturális, vagy metafizikus asszociációkat is megengedő „érzéki” megjelenésében áll-e elő.²²

A tizenegy villanásból álló sorozatban visszatérő motívum a két függőleges vonal, a két megnyújtott / betű:

á|| neki de e||lená|| neki

Ennek a grafikai elemnek más pozícióban való elhelyezése is előfordul. S ez az ismétlődő motívum összetartó egységet, belső kohéziós erőt teremt a villanásokban, valamint az idő vizuális manifesztációját (a szabályos vagy szabálytalan metrumot) is beírja a műbe.

A költő a „denevérkezik” kezdetű konceptben is a nyelvben és az írásban benne rejlő lehetőségeket aknázza ki. A neologizmusba a szófonatokra jellemző sajátságokat úgy építi be, hogy az olvasónak kell aktív módon megteremteni a szóösszevonás egyik elemét. A vér szótág kiemelésével megalkotott új névszó igésítése (vérkezik) a vét/vétkezik igei lehetőségeit hordja magában. Az absztrahálás során a concept artra jellemző azonosítási vonásokat is elkülöníthetjük. Mintha az alkonyi szorongást bemutató „dokumentációk” íródnának be a műbe: a versorban a denevér (a sötétség), vér, a vét, vétek, a bűn (vétkezik) ugyanannak a jelenségnek a megnyilvánulási formái. S ebben a beszédmódban már nem szükséges a teljes „dokumentációknak”, az azonosítási folyamatnak a bemutatása. Elég, ha az azonosítás a szemlélő tudatában zajlik le. Csak a villanásnyi kép minden mástól megkülönböztetett létének a költői rögzítése és olvasói adaptálása szükséges ahhoz, hogy megszülethessen a tényleges mű:

denevérkezik az alkonyi szorongás
|| || ||

Ezért is mondhatjuk, hogy egy-egy villanás, egy-egy hermetikusan lezárt, elszigetelt ötlet-mű az önmagáról való beszédet jelenti. Egy azonosítási gesztust. Ahogy Erdély Miklós is megfogalmazta: „Valaminek önmagával való azonosságát kizárólag a történelembeli folyamatossága – egyszerűbben *saját sorsa* – határozza meg.” S ha ez a folyamatos történelem megszakadna, „majd folytatódna, akkor maga a dolog szűnne meg, és valami másnak a története kezdődne.”²³

²² Peternák Miklós uo.

²³ Erdély Miklós uo. (A kiemelés tőlem: K. E.)



Liliomos Margit

HISTÓRIA ÉS HAGYOMÁNY

PETERCSÁK TIVADAR

Az erdőhasználat 16-18. századi szabályozása Északkelet-Magyarországon

Az erdőhasználat és népi erdőgazdálkodás kutatásának alapvető forrása *Tagányi Károly* 19. század végén publikált *Magyar erdészeti oklevéltára*.¹ Ez a középkor végétől a 19. század második feléig az erdőhasználat legfontosabb dokumentumait magába foglalva nagy-szerű lehetőséget biztosít a népi gyakorlat és a történeti előzmények feltárásához.

Az erdő fontos szerepet játszott a magyar falvak és városok életében, sok település ha-tárában természetes közegnek számított, és sokféle módon lehetett hasznára az ott lakó embereknek. Az erdős határu falvakban a természetes növénytakaró termésének össze-gyűjtése, illetve a vadfogás és vadászat révén élelmezési nyersanyagokat biztosít, de az er-dőből jutnak a tüzelőhöz is. Az állatokat az erdei legelőkön, tisztásokon legeltetik, a serté-seket, juhokat a makkos erdők termésén hizlalják, de inséges években a lombtakarmány-nak is komoly szerepe volt az állatok táplálásában. A szántóföldek területét az erdők irtá-sával növelhették. Fából készült a mezőgazdasági és háztartási eszközök jó része, egyes fal-vak a faeszközök előállítására, a fafaragásra specializálódtak.²

Amíg az erdő bőven rendelkezésre állt, szabad erdőhasználat volt érvényben. Ha a mértéktelen favágás és legeltetés az erdő pusztulását eredményezte, tilalom alá vették a felújítandó erdőrészt. A székelvényknél igen korán, már 1231-ből ránk maradt az *eresztvény* szó, ami sarjadzó, fiatal erdőt jelent, de *tilalmas* értelemben is használták.³ A kamarai ha-tóságoknak és a bányavárosoknak 1565-ben kiadott erdőrendtartást követően számos nemesi közbirtokosság készített erdőrendtartási egyezséget. A nemesi közbirtokosságok (latinul *compossessoratus*) a többur-as falvakban a szokásjog alapján szabályozták a birtokos nemesek és azok jobbágjai, zsellérei erdőhasználatát.⁴

¹ *Tagányi Károly*: Magyar erdészeti oklevéltár. I-III. Bp., 1896.

² *Petercsák Tivadar*: Erdőgazdálkodás. = Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Főszerk.: *Paládi-Kovács Attila*. 208-239. Bp., 2001. 208.

³ *Tagányi i. m. I. XIII.*

⁴ A nemesi közbirtokosságokhoz lásd: *Kállay István*: A nemesi közbirtokosság. = Levéltári Közlemények LIV. 101-148. 1983.; *Paládi-Kovács Attila*: Kisnemesi társadalom és kultúra. = Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Főszerk.: *Paládi-Kovács Attila*. 138-172. Bp., 2000. 138-172.; *Kósa László*: „Hét szilvafa árnyékában.” A nemesség alsó rétegeinek élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Bp., 2001., *Petercsák Tivadar*: A közbirtokosság. Erdő- és legelőközösségek Észak-Magyarországon. Debrecen, 2008. 47-114.

A továbbiakban az Erdészeti Oklevéltárban közölt néhány 16-18. századi Abaúj, Zemplén, Sáros és Ung megyei erdőrendtartás elemzésével kívánom bemutatni az erdővédelem érdekében hozott rendszabályokat.

Az Abaúj megyei Vizsoly közbirtokosai 1637. január 14-én kötöttek egyezséget erdeik használata iránt.⁵ A Rákócziak 1632. december 29-én egyeztek meg a Zemplén megyében lévő morvai és rákóczi erdők használatáról.⁶ A Zemplén megyei Pazdics közbirtokosai 1650 körül alkották meg erdőrendtartásukat.⁷ A mádi (Zemplén megye) közbirtokosok 1756. november 5-én egyeztek meg erdeik védelméről és használatáról.⁸ A Sáros megyében élő Szinyey-Merse család tagjai 1643. június 28-án kötöttek egyezséget a szinyei, delesi, ujfalusi, jernyei, lipóczi, lachnai és rosentai erdőkben folyó gazdálkodásról.⁹ Az Ung megyei Csicseri atyafiság 1569. február 17-én és 1620 körül alkotta meg mindenre kiterjedő erdőrendtartását.¹⁰ Valamennyi erdőrendtartás fontosnak tartja megállapítani, hogy „*Vizsoly falu... csaknem pusztult állapotra jutott*”, „*mádi erdőknek végső pusztulását el- távoztatni kívántuk*”, „*látván erdőinknek egyiránt való kíméletlen romlásokat s pusztulásokat*” (Szinye), „*látván a mi csicseri és vajáni erdeinknek szánatos pusztulását mind az fejsze és tűz miatt*.”¹¹

Az erdőrendtartásokban megkülönböztetik a tilos és szabad vagy közönséges erdőket. Az előbbiek elsősorban épületfát szolgáltató és makkos erdők voltak, a szabad erdőket tűzifa kitermelésére, illetve a jobbágyság erdőhasználati igényeinek a kielégítésére jelölték ki.¹² Mádon a Hollós, Szoba, Hegy, Szabaderdő, Őszhegy, Csipkés, Kis-Csipkés, Fövényes, Kis-Hegy, Szárhegy, Diós-Király, Kővágó és Cserepes nevű „*erdős hegyek kemény tilalom alá vétetnek*.”¹³ Szinyén a Hlozibul és Zabotin lévő fenyves a tilalmas, ahol „*ne legyen szabad fát senkinek, sőt még magunknak is egymás híre nélkül még épületre való fát is hordanunk*.”¹⁴ A vizsolyiak úgy döntöttek, hogy a „*Tarczán (patak) túl való erdő éppen a czecei határig oly tilalomban legyen, hogy ... sem földes uraknak, sem inscriptios uraiméknak, sem szabadosnak, sem jobbágy, zsellér embereknek és akármely lakosoknak is semmi fát vágni tizenkét forint bírság alatt szabados ne legyen*.”¹⁵ A büntetés hasonló mértékű volt Szinyén, Morván és Rákóczon is. A sertések hizlalásához nélkülözhetetlen makktermő fák kivágását az egész határban tilalmazták a vizsolyiak, a csicseriek egy forint bírság mellett. Csicseren „*mikor pedig isten makkot ad, egy forint bírság alatt tiltatik, hogy senki szolgája az makkot ne rázza, póznával ne verje*.”¹⁶

⁵ Tagányi i. m. I. 417-419.

⁶ Tagányi i. m. I. 398-400.

⁷ Tagányi i. m. I. 479-484.

⁸ Tagányi i. m. II. 155-158.

⁹ Tagányi i. m. I. 452-455.

¹⁰ Tagányi i. m. I. 174-176., 347-354.

¹¹ Tagányi i. m. I. 417., II. 155., I. 452, 347.

¹² Tagányi i. m. I. XVII-XX.

¹³ Tagányi i. m. II. 155.

¹⁴ Tagányi i. m. I. 453.

¹⁵ Tagányi i. m. I. 418.

¹⁶ Tagányi i. m. I. 354.

A termőfa kivágása – legyen az makkfa vagy vadgyümölcsfa – minden településen tilos volt. Aki Pazdicson tűzre vagy épületre való nyers fát engedély nélkül kivág, első alkalommal egy, másodszor két, harmadszor pedig tizenkét forint a büntetése.

Az épületfa kivágását a tilalmas erdőben minden településen engedélyhez kötötték. Az erdő felügyeletére és az engedélyek kiadására a közbirtokosok maguk közül *erdőbíró*t választottak. A Rákóczi és Morvay család tagjai között kéténként változott az erdőbíró személye. A két faluban birtokos Csicseri atyafiak Csicserben három, Vajánban két erdőbíróat választottak, „*mely atyánkfiai szorgalmatosan vigyázzanak az erdőre, és valakiket rajta érnek, hogy ez tilalom ellen termő és élő nyers fát levág, leéget, akárki legyen is... egy-egy forintig megbüntethessék.*”¹⁷ 1569-ben Csicseri Péter erdőbíró számára lehetővé teszik, hogy aki termő fát merészelne vágni, kiderítése érdekében „*hatalma legyen az ilyen embert... házánál is megfogni, avagy udvarárul, avagy a mezőről barmát udvarába hajtani és mindaddig ott tartani, miglen egy forintot nem ad.*”¹⁸ Mind a nemesek, mind az úrbéresek csak az erdőbíró engedélyével (*hírével*) mehettek az erdőre tűzre vagy épületre való fáért. A mádiak rögzítették, hogy engedély birtokában is „*csak az olyan fát szabad légyen vágni, melynek kiirtásával a több(i) növendék fák gyarapodhassanak.*”¹⁹ A pazdicsi közbirtokosok fontosnak tartották kiemelni „*hogyha magunk szükségére akármelyik hordatna (fát) tűzre, avagy épületre, tartozzunk magunk is az erdőbírónak hírré adni.*” Ha parasztembernek kell az épületre való fa, az erdőbíróhoz kell mennie „*aki adjon elégséges fát valamennyi kell minden nemű épületre.*”²⁰

A közbirtokosok közül választott erdőbírók munkáját a *kerülő*k segítették, Mádon viszont a 18. század közepén „*az erdőbírónak hatalmában leszen két idegen fegyveres hajdút felállítani..., kiknek egy részre 36 magyar forintokból és 4 köből búzábul álló conventiojuk az uraságnak jövedelméből közönségesen (közösen) fog fizetődni.*”²¹ Itt mind az erdőbíró, mind a kerülők esküt tesznek, „*hit alatt fognak élni.*” A csicseri nemesek hangsúlyozták, hogy a kerülők esküjük alapján (*erős hittel*) kötelesek legyenek az erdőkre vigyázni és mindenben az erdőbíróktól függenek. Pazdicson az egész falu kötelességévé teszik, hogy a kerülők munkáját segítsék abban az esetben, ha azok fa- és makktolvajokat akarnak elfogni. Aki nem segíti a kerülőt, azt az erdőbíró egy forintba büntetheti. Itt az erdőbíró segítségül helyi lakosokat esket fel, akik a kerülőkkel együtt jogosultak a tilosban járt, de marháival hazament emberek portájára bemenni, hogy ott behajtsák az egy forint büntetéspénzt, vagy zálogot vegyenek. Aki rájuk támad, azt 12 forintba büntetik. Az erdők őrzése időszakos, alkalmi munka lehetett. Az erdőkerülők egyéb foglalkoztatását tiltották, mint pl. a morvai és rákóczi erdők 1632-es rendtartásában: „*semmi munkára ne hajtassanak az erdőkerülésen kívül az erdőkerülők.*” Ugyanakkor sürgős munkák esetén erre is lehetőség adódott, hiszen a tilalom záradéka arra utal, hogy „*aratáskor... az erdőkerülők tartozzanak földesuroknak aratni, takarni és kaszálni.*”²²

¹⁷ Tagányi i. m. I. 348.

¹⁸ Tagányi i. m. I. 174-175.

¹⁹ Tagányi i. m. II. 156.

²⁰ Tagányi i. m. I. 479.

²¹ Tagányi i. m. II. 156.

²² Tagányi i. m. I. 399.

Csicseren az erdőbírók kötelessége, hogy minden hónapban végigjárják a falu udvarait, hogy ott nyers fát nem tartanak-e tüzelőként. Ilyen esetben egy forint az illető büntetése. A Rákócziak erdőrendtartása szerint „*azmely ember termőfát vágna és udvarán találnák, az erdőbíró azt az embert akármelyiknek házábul kivonhassa és megverethesse kedvezés, kímélés nélkül.*”²³ Pazdicson az erdőbíró esküt tett lakosokkal nyaranta minden héten egyszer-egyszer ki kell hogy menjen a mezőre, ahol ellenőrzi a nyomás és tilalmas mezők közötti kerítések állapotát. Ahol rést találnak, egy hetet adnak a gazdának, hogy kijavítsa, vagy pedig egy forintba büntetik. Itt a makkoltatást is komoly szabályok között végezték. A nemesek és parasztok az erdőbírótól kapott cédulán feltüntetett számú sertést hajthattak ki a makkos erdőbe. Aki többet hajt az engedélyezettnél vagy idősebb disznót a malac helyett, illetve lopva engedély nélkül makkoltat, azt az erdőbíró megtizedeltetheti, vagy „*hajtassa be az erdőbíró és valamint szereti, úgy büntesse.*” Ez utóbbi megjegyzés is az erdőbíró tisztség fontosságára utal, de ugyanakkor rögzítik az erdőrendtartásban, hogy „*az erdőbíró uram minden kedvezést, barátságot, atyafiságot hátrahagyjon... egyikünk jobbágját az másiknál jobban ne büntesse.*”²⁴ A pazdicsi közbirtokos nemesek az erdőbíró pártatlansága mellett a függetlenségét és önállóságát is hangsúlyozzák. Ha valaki ebben megsértené, az erdőbíró Zemplén vármegye alispánjához fordulhat, és 100 forint kártérítésre tarthat igényt. Ugyanígy járhatnak el vele szemben a közbirtokosok, ha az erdőbíró hibájából valamelyik compossessor kárt vallana. A Rákócziak erdőrendtartásában az erdőbíró jogosult a kerülők megbüntetésére, ha dolgukat nem megfelelően végzik. Mádon az erdőbíró alkalmi helyettesítésére is találunk adatot, miszerint ha hivatala miatt elhagyja a települést, „*az alatt egyik a tisztek közül tartozik az erdőbírósgót... viselni, de annak visszajövetelével mindenekről számot adni.*”²⁵

Némely esetben arra is van utalás, hogy mi lesz a büntetéspénzek sorsa. Szinyén az illetéktelen fa- és vesszőhordás 2 forint büntetéspénzének fele a templomé, másik fele az erdőkerülőké és az erdőbíróé. Aki engedély nélkül visz épületfát az erdőről, a 12 forint büntetéspénz „*fele a templomra, az másfeléből 4 forint az uraknak, az két forint lészen a bírának.*”²⁶ A csicserei nemeseknél is a büntetéspénz fele az erdőbíróké, másik fele pedig a kerülőké. Vizsolyban a büntetesként beszedett pénz két része a falu hasznát szolgálja, harmadrésze pedig a favágásnál talált fejszével együtt a kerülőké legyen. Itt a tilosban levágott fa a tilalomtörő földesuráé lett.

A kerülők esetén előfordult a *hajtó* megnevezés is, hiszen e személyek feladata volt a tilalmak megsértőinek előállításra és a kártevők behajtása, amiért külön jutalmat, hajtópénzt is kaptak. Pazdicson a tilalmasban őrzött marhát a kerülők behajthatják, s első esetben marhánként tíz-tíz, másodsor 12 pénzt szedjenek be érte. A kaszáló rétekben kárttevő disznókért egy forint a büntetés. A kerülők hajtó megnevezését Sáros megyében sértőnek tartották és használóit meg is büntették. Szinyén „*hites erdőkerülőket rendeltünk, senki őket ne merészelje hajtóknak nevezni és kiáltani sub poena fl.1, mely megbizonyosodván, az bíró az feleken megvehesse és az erdőkerülőké legyen.*”²⁷

²³ Tagányi i. m. I. 399.

²⁴ Tagányi i. m. I. 483.

²⁵ Tagányi i. m. II. 157.

²⁶ Tagányi i. m. I. 453-454.

²⁷ Tagányi i. m. I. 454.

A tűzifa szükséglet kielégítésére a terméketlen vagy száraz (*aszu*) fát szabad volt vágni „mindennemű szükségre” (Pazdics), illetve „maga szükségére valót” (Morva, Rákócz). A lábon álló fa elszáradása érdekében Csicseren alkalmazták a termőfa égetését vagy kérgének meghántását, amit az erdőrendtartásban egy forint büntetés mellett tiltottak. A Szinyey-Merse család Sáros megyei birtokain a tűzifát a szabad erdőről biztosították, de csak saját szükségletre és nem eladásra. A csicseri nemesek élő erdőnek hagyták az Orsuját, a Nyírest és a Felsőerdőt azzal a megkötéssel, hogy a tölgyfát nem szabad eladni, csak a maguk szükségére vágthadják.

A fenti erdőrendtartásokban szép számmal találunk adatokat a fafeldolgozó iparokra is. A morvai és rákóczi erdőkben tiltották a szuszék-csinálást és a kereskedelemre való hamu-égetést, illetve a Mocsár nevű erdőrészen a hordófáknak és abroncsoknak a vágását. A vargák számára egyenként 14-14 szekér cserzésre való fa vágását engedélyezik, viszont az öreg makktermő kérgének lehántását 12 forintra büntetik. Mádon a 18. század közepén az erdőben tilalmazták a faszénégetést, de megengedték, hogy az erdőtisztításkor kivágott és otthagyt fát a hajdúk vagy kerülők jelenlétében az erdőn kívül „felszeníthessék.” A szőlőkarók hasogatása „nem szabados”, csupán akkor engedélyezik, ha az erdő fejlődése érdekében szükséges a fát kivágni, de akkor is csak az erdőbíró által engedélyezett módon, „erről pedig minden hajdú és kerülő rovást tartson.”²⁸ A Szinyey-Merse család sárosi birtokain tiltották a vargák és hárskötélcsinálók tevékenységét, valamint a kovácsok szénégetését mind a szabad, mind a tilalmas erdőkben. Csicseren tilalmas volt a hordókötésre használt mogyorófa és az abroncsnak való égerfa levágása. Akinek viszont szekér körüli szerszámnak vagy ekének való fa szükségeltetik, az az erdőbíró engedélyével vághat. Itt gyakran vágták titokban a helyiek hajóknak (valószínűleg egy darab fatörzsből faragott csónakokról van szó!) és deszkának a makktermő vastag fát, ezért a 16. század végén és a 17. század közepén is több pontban foglalkoznak ezzel a kérdéssel. „Az kész csinált hajókat senkinek ne legyen szabad eladni, ha ki eladná, ne legyen szabad soha mást csinálni.”²⁹ A hajókészítők gyakran hivatkoztak arra, hogy már régen levágott fát használtak fel, s ezért csak miután az erdőbíró megsejmelte a fatörzset és engedélyezte, akkor dolgozhatták fel. A vizsolyi közbirtokosok megszabták, hogy hordókészítéshez – hordófal és fenék hasogatására – a földesurak 2-2, az inscriptiósök (libertinusok) egy-egy „fennálló öreg fánál többet... ki ne vág hassanak” 12 forint büntetés terhe mellett.³⁰

A fent elemzett erdőrendtartások azt bizonyítják, hogy a bányavárosoknak és a kamarai hatóságoknak 1565-ben kiadott központi erdőrendtartás után néhány évvel – 1569-ben – a csicseri nemesek közössége már szabályozta erdőhasználatukat. A korábbi évszázadok szabad erdőélése következtében jelentősen megfogyatkozott erdőket védendő a nemesi közbirtokosságok a 17. században sorra alkották meg erdővédelmi reguláikat. Ezek mind a nemesek, mind az úrbéreszek számára kötelező szabályokat jelentettek, amelyek betartatása a nemesek közül választott és komoly jogosítványokkal rendelkező erdőbírók feladata volt. Őket segítették a kerülők, hajtók, akik az erdőbíróval együtt anyagilag

²⁸ Tagányi i. m. II. 156-157.

²⁹ Tagányi i. m. I. 175.

³⁰ Tagányi i. m. I. 419.

is érdekeltek voltak a tilosban járók elfogásában és megbüntetésében. Az erdőhasználati regulák szabályozták a tűzi- és épületfa beszerzésének módját, a sertéshizlalás számára nélkülözhetetlen makktermő fák védelmét, az erdőre épülő iparágak korábban korlátlan fafogyasztását és az erdő számára veszélyes szénégető tevékenységet. Az erdőhasználattal kapcsolatos engedélyeket az erdőbíró adta ki, a jobbágyság esetén földesuruk előzetes hozzájárulása alapján. A 17. században a favágási engedélyt még szóban adta meg az erdőbíró, de a makkra hajtott sertések esetén Pazdicson már használták a *cédulát*, az írásos engedélyt. Ez azonban csak a 18. század közepétől, a földesúri allodiális gazdaságokban a hivatásos erdőőri szervezet kiépülésével terjedt el.³¹



Karcsa, 1987.
Égerházy László alkotása

³¹ Vö.: Takács Lajos: Tanulmányok a gabonatermesztés és az erdőgazdálkodás köréből a XVII-XIX. században. Documentatio Ethnographica 15. Bp., 1991. 121-125.

VIGA GYULA

A táj és a hagyományos paraszti gazdálkodás átalakulásának néhány összefüggése a Bodroghözben

A kultúrában élő ember közösségeinek gazdasági, társadalmi és szellemi műveltségének szerkezetében és működésében is meghatározó szerepet játszik a környezethez való viszony, s a táj formálása – eltérő módokon – mindig visszahat a műveltség állapotára is. A földrajzi környezet ember általi megváltoztatása éppen úgy történeti folyamat, mint a tradícióban általa elindított változás. Mivel a parasztok gazdasági tevékenysége jószerével egészében a földrajzi környezet hasznosítására épül, a legszembetűnőbb természetesen az alakuló táj kiélésében megfigyelhető módosulás.³² Könnyen belátható azonban, hogy a termőterület kibővítésének folyamata és eredménye társadalmi következményekkel is jár, s – kevésbé közismert – a szellemi javakban, például akár a hiedelmek változásában is érezhető hatását.³³ A megváltozott földrajzi feltételrendszer társadalomra és műveltségre gyakorolt hatásának feltárása éppen olyan fontos tanulságokkal szolgál, mint a korábbi állapotok rekonstruálása. Ezen a helyen elsősorban a bodroghözi táj kiélésének változásaira kívánok rámutatni, s a fentebb említett összefüggéseknek a termelő tevékenységgel kapcsolatos kérdéseit taglalom.³⁴

³² A Bodroghözről ebben a vonatkozásban egy könyvet és számos tanulmányt publikáltam az elmúlt évtizedben. Összegzően: Viga 2008. A *Széphalom* Kováts Dánielt köszöntő kötetében a paraszti kultúra változásának néhány elemére mutattunk rá bodroghözi példák alapján. Vö.: Viga – Viszóczy 1999. 431-450.

³³ A kolozsvári egyetem kiváló folkloristája, Keszeg Vilmos mintaszerűen mutatta be a tájban élő ember „biográfiájának” és a hiedelmek változásának összefüggéseit. Vö.: Keszeg 2003. 133-150.

³⁴ Meg kívánom jegyezni, hogy ezek a változások nem közismertek a bodroghöziek mai generációi számára. A gyönyörű, változatos tájat ismertető, népszerűsítő turisztikai kiadványok olykor kifejezetten egzotikumként ajánlják a szinte „érintetlennek” megrajzolt vidéket. Ha a 19. század második felében lezajló folyószabályozás és ármentesítés hatásaira, a trianoni határmegvonás következményeire gondolunk vagy a közös gazdálkodás megszervezésére, netán a két évtizede történt felszámolására, a velük járó társadalmi változásokra (amerikai kivándorlás, a falvakból való elvándorlás, a paraszti létforma átalakulása, a mai falusi Magyarország itt is jellemző gondjai stb.), akkor aligha vélhetjük változatlanak a Bodroghöz. Még az sem tarthatja érintetlennek ezt a vidéket, aki talán örömmel szemléli a kiterjedő parlagföldeket, s hogy a természet egyre több helyen veszi vissza azt, amit az ember elhódított tőle. Aligha organikus folyamatok hozták létre azt a helyzetet, hogy az elöregedő és elnéptelenedő falvakban feladják a paraszti munkát, mert nem az szüretel, aki a termésért megdolgozott. A közös kulturális tradíció, ill. maga a kulturális örökség éppen úgy önálló esettanulmányt érdemelne, ahogyan annak kérdése is, hogy az egyes bodroghözi települések mai lakói mit tartanak közös tradíciónak, s miként viszonyulnak mindahhoz. Meg kellene vizsgálni például, hogy a fiatalabb asszonyok főzik-e a bodroghözinek mondott ételeket, vagy inkább csak az idősebbek konyhájáról ismerik, s hogy melyik bodroghözi településnek van még 1920 előtt született polgára. Tudni kellene azt is, hogy a félszáz falu hány embernek tud ma kenyeret adni, s hogy mennyien mennek el a templomba a vasárnapi harang szavára. Meg hogy mennyire élnek a rokoni kötelek, hogy létezik-e még bármiféle társadalmi szolidaritás, s hogy több esélye van-e a mai bodroghözi gyerekeknek arra, hogy egyetemre járjon, mint húsz vagy ötven éve volt. Tudnunk kellene

A táj és a benne élő ember viszonya jellemzően organikus, de az etnográfia/antropológia hajlamos ezt a viszonyt feltétlenül harmonikusnak értelmezni. A kitűnő geográfus, *Mendöl Tibor* 1947-ben, az emberföldrajzról készült áttekintésében Friedrich Ratzel miliő-elméletére utalva így fogalmazott: „Az emberföldrajz mai képviselői tudományuk főfeladatát már nem abban látják, mint Ratzel... Szerintük, s mondhatni minden mai antropogeográfus szerint is, az emberföldrajz legfőbb tárgya nem a természetes környezet hatása az emberre, már csak azért sem, mert hiszen nincsen olyan tudomány, amelyik egymaga meg tudna birkózni ezzel a rettenetesen szétágazó kérdéssel. Ezen meg kell osztoznia az emberrel foglalkozó valamennyi tudománynak, köztük az emberföldrajznak is. De az emberföldrajz vizsgálatának főtárgya ennek éppen a fordítottja: az ember tájformáló tevékenysége, helyesebben ennek eredménye, a műtáj.”³⁵ Másutt így írt: „hogyan alakította a parasztságot a táj, és hogyan formálta a parasztság a tájat?... A földrajz a parasztság műtáj alakításáról olyan mértékben tud képet adni, amilyen mértékben adatokat kap a néprajztól és a társadalomtudománytól.”³⁶ *Kósa László* majd fél századdal később így fogalmazott: „Hogy milyen volt és milyen lett a táj, az ... a földrajz problematikája, de az eszközök, és módok, melyekkel a tájalakítás történt, a folyamat társadalmi indítékai és feltételei vizsgálatában a néprajz és a művelődéstörténet is érdekelt.”³⁷

A tájálakítás történeti folyamatának megrajzolásában sem csupán a változtatást megelőző állapot és a megváltozott körülmények hangsúlyozódnak tehát, hanem a kultúrtájat megformáló, a tevékenységével azt alakító, valamint a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó ember társadalmának és műveltségének organikus viszonya is. Kitért a vizsgálatok időkerete is: a Kárpát-medence neolitikációjának ökológiai feltételei éppen úgy beláthatók ma már, mint a feudális kori erdőirtások határai és hatásai,³⁸ vagy a paraszti polgárosodással is összefüggő vízrendezések története és annak a gazdaságra, műveltségre gyakorolt befolyása.³⁹ Nem csupán az ökológiai szemlélet hatásának tulajdonítható, hogy az elmúlt évtizedekben „divatos” kutatási téma lett a környezetformáló ember története,⁴⁰ hanem annak a felismerésnek is, hogy az ember és táj viszonyának történeti folyamata egyaránt segítséget jelent a termelési technikák korszakainak, valamint a kultúra regionális változatainak értelmezésében. Nagy különbség van az egyes vidékek ez irányú feltárásában, hiszen nem egyformán volt *változtatható* az egyes tájak arculata, mégis, jószerével a történeti Magyarország minden nagytájára vonatkozóan készültek jelentős összességek.⁴¹

A legszembetűnőbb tájformáló tevékenység – az erdőirtás és a vízrendezés – a Kárpát-medencében eltérő társadalmi-termelési szisztémában valósult meg. A mezőgazdasági te-

persze azt is, hogy mindebben miért különböznek az egyes települések, s miért más lakóik életminősége és életesélye. Hosszasan sorolhatnám még mindazt, aminek a tudása nélkül csak állóképp lehet a történeti táj népének műveltsége, ami elfedi a valós történeti folyamatokat!

³⁵ *Mendöl* 1947. 5.

³⁶ Idézi: *Kósa* 1982. 15–16.

³⁷ *Kósa* 1982. 16.

³⁸ *Sümei* 1998. 367–395., *Sümei* 2000. 9–25., *Sümei–Kertész* 1998. 144–157., *Müller* 2000. 27–44.

³⁹ *Frisnyák* 1990., *Kósa* 1990., *Szabó* 1996.

⁴⁰ *Andrásfalvy* 1973., *Andrásfalvy* 1975., *Andrásfalvy* 2004. 40–57.

⁴¹ Pl.: *Réfi Oszkó* 1997., *Borsos* 2000., *Bellon* 2003.

rületeknek az erdő rovására való kiterjesztése elsősorban a feudáliskor jellemzője volt,⁴² annak inkább a szabályozásában, az általa okozott, s nehezen helyrehozható károk enyhítésében nyilvánult meg az állami beavatkozás.⁴³ A vízrendezés viszont – korai lokális próbálkozások ellenére – a polgárosodó Magyarország vívmánya, ami a jobbágyszabadsággal együtt erőteljes társadalmi változásokat idézett elő, s megvalósítása csak országos intézkedésekkel, állami segítséggel volt elképzelhető.

Nem kerülhető meg néhány számadat említése, ami a magyarországi vízrendezés egészének hatásait, következményeit szemlélteti, ugyanakkor minőségi változásokat is érzékeltet. 1879 és 1918 között a mocsárlecsapolások révén 2,5 millió kh. területet nyertek, 1900-ig a Duna-völgyi társulatok 2 millió kh., a Tisza-völgyiek több mint 4 millió kh. területet ármentesítettek. Ehhez járult még a közel száz lecsapolási társulat által mentesített, összesen közel félmillió kh. terület. Vagyis összesen, együtt mintegy 9 millió kh. új mezőgazdasági terület keletkezett a – *Kvassay Jenő* által – *második honfoglalásnak* nevezett munka során.⁴⁴ Csak az ármentesítések megközelítőleg 6,5 millió kh.-nyi területet tettek ki, ami azt jelentette, hogy a Kárpát-medence 3,5 millió hektárnyi agrárterületéből mintegy 2,5 millió hektárt az ármentesítéssel nyertek. (Többet, mint a Pó és a Loire völgye és a holland mélyföldek összessége.)⁴⁵ A töltések hossza 1895-ben már meghaladta a 4 ezer km-t, a belvízlevezető csatornáké pedig a 3 ezret. A tiszai Alföld csatornahálózata 1846-tól 1920-ig 28 km-ről 12 000 km-re nőtt. A töltések és a csatornák építésénél 240 millió m³, a folyóátvágásoknál pedig 100 millió m³ földet mozgattak meg.⁴⁶ A vízrendezés következtében a táj egységesebbé vált, az Alföld vízjárta és ármentes szintjeinek ősidők óta fennálló, az emberi település és gazdálkodás jellegét meghatározó különbsége jószerével megszűnt. Az egykori árterekről a vízzel együtt eltűnt a vizes világhoz alkalmazkodó növényzet, állatvilág, a hozzájuk alkalmazkodó halász-pákász és a rideg pásztor létforma is. A legelő és a pásztor életforma az egykori árterek szikescsire szorult vissza, másutt a búza, a tengeri és a takarmánynövények táblái foglaltak el csaknem minden helyet.⁴⁷ Az erdők, nádasok irtása, a rétek és legelők feltörése a parasztbirtokosok sajátos „birtoknövelési” akciója is volt: 1895 és 1913 között a szántók területe 1,4 millió holddal nőtt, ami mind a kisbirtokot érintette, mivel a 100 hold feletti birtokok területe ebben az időszakban 340 ezer holddal csökkent. Párhuzamosan felére csökkent az ugar területe is, s mintegy 1,4 millió holddal a legelőké.⁴⁸

A tájformálás nagy munkáját a falusi Magyarország népessége végezte. Az a réteg, amelyik – nem jutván életképes parcellához a jobbágyszabadságkor – ebben az időszakban vált visszavonhatatlanul agrárproletárrá. Munkaerejét felszívta a kubikos munka, egy része a születő iparba, a tájrendezés révén megformálódó közlekedésbe vándorolt, más részük a kivándorlásban keresett megoldást. Többségük viszont utódaival együtt az agrár Magyarország belső ellentmondásait növelte.

⁴² Hoffmann 1994. 73–99.

⁴³ Összegzően: Takács 1980., Vö. R. Várkonyi 1992.

⁴⁴ Szuhay 1998. 146.

⁴⁵ Ikvai 1991. 335–336.

⁴⁶ Frisnyák 1990. 98.

⁴⁷ Bulla–Mendöl 1999. 71.

⁴⁸ Orosz 1965. II. 112–113.

A tájatalakítás döntő lökést adott a hagyományos társadalom és műveltség átalakításának is. Ezt a folyamatot egészében a paraszti polgárosodás-polgárosulás, más vonatkozásban a modernizáció időszakának szokás nevezni.⁴⁹ A fogalom vitatható, jóllehet az átalakulás táji változatokban és jelentős időbeli különbsőségekkel zajlik, s bizonyos, hogy vannak vidékek, ahol a polgárosulás minden értelemben megvalósul. Az bizonyos, hogy a korábbi állapotához képest elmozdul, változik a falusi társadalom és műveltség.

Ahogy az európai parasztok mindenhol az erdő és a víz rovására tudták kitágítani termelő tevékenységük kereteit, úgy a Bodroghözben is ezek voltak a gazdálkodás extenzív kiterjesztésének lehetőségei.⁵⁰ A Bodroghöz területén a 13. századtól folyamatosan zajlott az erdők irtása, mint a honfoglalás korában egyetlen összefüggő erdőséghez hasonlítható Kárpát-medence más tájain. A települési folyamat és a gazdálkodás kiterjesztése évszázadokon át párhuzamos volt az erdők és a vizek visszaszorításával. Az erdő és a vízjárás, ill. ártér egymással is szoros kapcsolatban volt, s a vízrendezés és az erdőirtás történeti szakaszai számos vonatkozásban egymásba kapcsolódtak. Először a települések környékén, magasabban fekvő tölgyesek lettek a fejszék áldozatai, de a kiemelkedő térszíneken, főleg a Zempléni-szigethegység belsejében fekvő magaslatokon húzódó tölgyesek jelentősége egészen a 19. század derekáig megmaradt a sertéskondák makkoltatásában. A legkisebb kárt a 19. század elejéig az ártéri és síksági galériaerdők szenvedték el, azok kivágásának feltétele volt a vízrendezés is: az erdőállomány kiirtásának utolsó nagy szakasza egybeesett a Bodroghöz vízszabályozásával.⁵¹ A Bodroghöz kiterjedt legeltető állattartásának takarmánybázisát a 19. század derekáig éppen az erdők és az ártéri legelők, ill. a vízjárta rétek szénatermése képezte. Az erdő kiirtása visszavetette a gazdálkodás ezen ágazatát, majd amikor az 1880-as évekre egészében átalakult a földhasznosítás szerkezete – a reliktszerűen megmaradt külterjes legelők és a falvak közös legelői mellett –, egyre inkább a téli istállózás lett jellemző.

A tájatalakító tevékenység hatására a szántóterületek aránya megnőtt (a domborzati tényezők miatt a Bodroghöz felső-, ill. alsó területein nem egyenlő mértékben). Amíg – *Frisnyák Sándor* számításai szerint – 1865-ben az összes földalapból a Felső-Bodroghözben 37,4 %-kal, az Alsó-Bodroghözben mindössze 19,6 %-kal részesedtek a szántók, addig a folyószabályozási, árvízmentesítő és lecsapolási munkák eredményeként 1897-re ez az arány már 57,1 %, ill. 49,2 % volt. A gyep területe a Felső-Bodroghözben 31,0 %-ról 21,6 %-ra csökkent, az Alsó-Bodroghözben pedig – a mocsarak lecsapolása révén – 24,7 %-ról 34,7 %-ra növekedett. Leginkább kifejező azonban a hasznavehetetlen területek változása: 17,2 %-ról, ill. 42,9 %-ról 7,5 %-ra, ill. 9,9 %-ra zsugorodott a művelésbe nem fogható részek aránya. Megnőtt a táj népességeltartó képessége, s az ártéri gazdálkodás elemei egyre inkább reliktszerűen mutathatók ki a termelő gazdálkodás mellett.⁵²

Nem elhanyagolható azonban, hogy a fenti, összegző statisztikai adatok az egyes települések esetében erősen eltérő változásokat rejtenek. Meghatározó jelentősége volt a térszíni formáknak: a 95-100 méteres tengerszint feletti magasságok egészen eltérő emberi

⁴⁹ Összegzően: Kósa 1990. A kapitalizálódó agrártársadalom változásáról: Gunst 1998. Lásd még Gunst–Hoffmann (szerk.) 1976. kötet tanulmányait.

⁵⁰ A témakörből részletezően: Viga 1996. 8-64.

⁵¹ Bogoly 1992. 20., Frisnyák 1996. 27-30.

⁵² Frisnyák Sándor számításait idézi: Boros 1997. 224-232.

tevékenységekre adtak lehetőséget. Ha kicsit részletesebben megnézzük az egyes települések földhasznosításának változásait, akkor nem csupán árnyaltabb képet kapunk, hanem válaszokat is a táj településcsoportjainak kialakulására, a termelési technika és az életmód táji változatainak létrejöttére. A Bodroghköz falvaiban a 19. század közepén 6 % és 62,5 % között változott a települések szántóterületének részesedési aránya. Természetesen, a legkisebb szántókhoz a legnagyobb hasznavehetetlen terület társult: például Tiszakarád határában 6 % volt szántó és 76 % művelésbe nem vett terület, ugyanez Lukán (Bodroghalom) 8,2 %, ill. 50,40 %, míg például Bacsán 62,5 % szántó és 14,5 % volt a hasznavehetetlen terület. A vízrendezés után, 1897-ben a fenti arány Tiszakarádon 40,7 % és 6,1 %, Bodroghalomban 61,6 és 8,3 %, Bacsán pedig 79,5 % és 5,4 %-ra módosul.⁵³

A Bodroghközben a természettől elhódított területek birtokba vételét sok feszültség, társadalmi ellentmondás kísérte: azok egészében alig javítottak a birtokstruktúrán, főleg a legszegényebb paraszti réteg helyzetén, inkább a nehezen kapitalizálódó latifundiumokat gyarapították.⁵⁴

A fentiek együttesen a gazdálkodás strukturális változását jelzik, ami azonban annak ellenére ellentmondásos folyamat – elsősorban a helyi társadalom szerkezete, a népesedéstörténet és birtoklástörténet sajátosságai miatt –, hogy a tájátalakítás és a lassú paraszti polgárosodás közötti párhuzam a Bodroghköz műveltségének alakulásában kitapintható. Az ármentesítés, a vízrendezés részleteiben átformálta a települések létfenntartási szisztémáját, vele együtt átalakította a korábbi település-hierarchiát is. Mindez azonban elsősorban a mezőgazdálkodás extenzív növelése volt, s nem jelentett komolyabb változást a parasztüzemek termelési szerkezetében. Továbbra is megmaradt az eladásra nevelt (hizlalt) szarvasmarha tartásának túlsúlya, valamint a gabonatermelés prioritása. Az utóbbi azonban – az ármentes térszínnek és az árterek hasznosítása közötti differenciák másodlagossá válásával – a búzatermelés szerepének növekedését jelentette a homokhátak tradicionális rozstermesztésével szemben. Az ugar fokozatos elhagyásával a kapás takarmánynövények és a vetett takarmányok is terjedtek a 19-20. század fordulójától, ezek azonban sokfelé – a kétnyomásos határhasználat keretei között – a homokos fordulóföldekben, a rozssal felváltva kaptak helyet. Egészében növekedett az istállózás jelentősége, az állattartás azonban sokféle üzemszervezetbe illeszkedett, s a nagy, jobbára víz menti legelőkkel rendelkező falvak gazdasági előnye megnőtt a szűkhatárú, kis legelőterületű településekkel szemben. Különösen előnyös helyzetbe kerültek azok a települések, amelyeket a kiépülő vasút bekapcsolt az értékesítés érrendszerébe.

Tájunkon a földrajzi környezet átalakítása szorosan összefügg a paraszti kultúra nagy korszakaival is: a vízrendezés a Bodroghközben a paraszti társadalom – lassú és ellentmondásos – polgárosodásának előfeltétele volt. Folyamatában közelítette egymáshoz a táj falvainak gazdálkodási struktúráját, ám a megváltozott szerkezetben – nyomokban – rendre felismerhetők a korábbi hagyományok.

A bodroghköziek mai generációi számára a mai, megváltoztatott földrajzi környezet jelenti az élet megvalósításának kereteit. Nincs ipar, kevés a munkalehetőség, Budapest és

⁵³ Boros 1997. 227. skk

⁵⁴ A bodroghközi földosztás problematikájához: Balassa 1956.

Pozsony messze van. Az itt élők felemelkedéséhez elengedhetetlen – a mindenkori aktuális lehetőségek felismerése mellett – az előző generációk életében kristályosodott kulturális példatár megismerése és megismertetése.

IRODALOM

- BALASSA Iván 1956. Földosztó mozgalmak a Bodroghözben 1898-ban. Sárospatak.
- ANDRÁSFALVY Bertalan 1973. A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. = Vízügyi Történeti Füzetek 6. Bp.
- ANDRÁSFALVY Bertalan 1975. Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. = Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd.
- ANDRÁSFALVY Bertalan 2004. A vízhasználat és árvízvédelem hagyománya Magyarországon. = Hagyomány és jövő, 40-57. Lakitelek.
- BELLON Tibor 2003. A Tisza néprajza. = Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Bp.
- BOGOLY János 1992. Királyhalmec. = Királyhalmec és a Felső-Bodroghöz természettérképe és története. Bratislava.
- BOROS László 1997. A folyószabályozások hatása a Bodroghözben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. = Tokaj és környéke. Földrajzi tanulmányok, 223–233. Tokaj–Nyíregyháza.
- BORSOS Balázs 2000. Három folyó között. A bodroghözi gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910). Bp.
- BULLA Béla–MENDÖL Tibor 1947/1999. A Kárpát-medence földrajza. Bp.
- FRISNYÁK Sándor 1990. Magyarország történeti földrajza. Bp.
- FRISNYÁK Sándor 1996. Az Alsó-Bodroghöz helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában (18–19. század). = Seminar k 150. výročiu založenia Zdrúženia pre reguláciu Tisy v Medzibodroží, 22–55. Kráľovský Chlmec.
- GUNST Péter 1998. A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. = GUNST Péter (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig, 163–207. Bp.
- GUNST Péter – HOFFMANN Tamás (szerk.) 1976. A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Bp.
- HOFFMANN Tamás 1994. Erdő és kultúrtáj – európai vázlat. = NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére, 73–99. Studia Comitatus 23. Szentendre.
- IKVAI Nándor 1991. Ökológia és agrokultúra (A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében). = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. 329–337. Miskolc.
- KESZEG Vilmos 2003. Tájban élő ember: hiedelem és biográfia. = VIGA Gyula–HOLLÓ Szilvia Andrea–CS. SCHWALM Edit (szerk.): Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából, 133–150. Bp.
- KÓSA László 1982. Ember és táj. Jegyzetek a magyar nép környezetalkító munkájáról. = BALASSA Iván–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 15–20. Debrecen.
- KÓSA László 1990. Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Studia Folkloristica et Ethnographica 27. Debrecen.
- MENDÖL Tibor 1947. A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. Bp.
- MÜLLER Róbert 2000. A középkor agrotechnikája. = BENDE Livia–LŐRINCZY Gábor (szerk.): A középkori magyar agrárium, 27–44. Ópusztaszer.
- OROSZ István 1965. A differenciálódás és kisajátítás. = SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914). II. 9–145. Bp.
- RÉFI OSZKÓ Magdolna 1997. Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században. Nyíregyháza.
- SÜMEGI Pál 1996. Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az elmúlt 150 000 év során. = Panniculus 3. 367–395.
- SÜMEGI Pál 2000. A középkori Kárpát-medence éghajlati és környezeti viszonyai. = BENDE Livia–LŐRINCZY Gábor (szerk.): A középkori magyar agrárium, 9–25. Ópusztaszer.
- SÜMEGI Pál–KERTÉSZ Róbert 1998. A Kárpát-medence ökönyvzeteti sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorban? = Jászkunság 44. 144–157.

- SZABÓ László 1996. Tájátalakítás és a kultúra egységesülése. = Társadalom, etnikum, identitás, 152–158. Debrecen.
- SZUHAY Miklós 1998. A mezőgazdaság kapitalizálódása – 1848–1918. = GUNST Péter (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig, 137–161. Bp.
- TAKÁCS Lajos 1980. Irtásgazdálkodásunk emlékei. Bp.
- VÁRKONYI Ágnes, R. 1992. Pelikán a fiaival. Bp.
- VIGA Gyula 1996. Hármass határon. Tanulmányok a Bodroghöz változó népi kultúrájáról. Officina Musei 4. Miskolc.
- VIGA Gyula 2008. A bodroghözi kultúra és társadalom változása a 19-20. században. Studia Ethnologica Hungarica X. Pécs – Bp.
- VIGA Gyula – VISZÓCZKY Ilona 1999. Néhány szempont a paraszti kultúra változásának vizsgálatához (Bodroghözi példák alapján). = Széphalom 10. Ünnepi kötet Kovács Dániel 70. születésnapjára, 431-450. Sátoraljaújhely.



Kései önarckép
Égerházy László alkotása

FICSOR MIKLÓS

Versek

Szabad-e...?

Szabad-e pusztulni falvainknak,
hol mindenkinek van neve?
Szabad-e kiszáradt szemmel meredezni
az elvadult semmibe?
Mert százszor bűnösök mindazok,
kik szellemi termékként gyártják a kint
évszázadok fohászain átgázolva,
minden nap, újra és megint
belemarnak Dózsa trónusán
szolgákkal süttetett húsunkba,
mert nem hősök esznek tenyérből,
zsoldosok állnak a sorba.

Szabad-e halódni falvainknak,
hol a kézfogás becsület,
nem taláros törvény szabja ott a rendet,
minden adott szót tett követ.
Pusztulnunk kell, mert azt akarják,
hogy Iliónná váljon e vidék,
Belzebub-szívvel rontani hatolnak,
ám újra feltámadnak
a lerombolt Ninivék.

2008. szept. 26.

Fázunk

Kutyaugatás int megszokott,
falusi hullámhosszokon:
mi monoton rokonok vagyunk,
egyvégtű pórázon tartanak,
mint a pórt az uraik egykoron.

Oson a lélek az aszfalt alatt,
akár az irtásra született vakond,
jégszilánkok bökődik agyvelejét
élvezettel, egykedvűen,
mint mikor gyilkol a bolond.

Drótok között szél citerázik,
kékült ujjakkal variál,
pengetőjét áthangolták,
és száll a jégvirág illata
és borzongva koppan egy medál.

2008. dec. 18.

TAMÁS EDIT

Egy évszázados család Bodrogzsadányban: a Kecskemétiék

A XVI-XVII-XVIII. században a falvak népesség történetében legtöbbször jobbágy és házas zsellér családokról esik szó, elvétve tűnnek fel nemesek. *Bodrogzsadány*¹ népessége ebből a szempontból valamelyest különleges. A falu XVI-XVII. századi református vallású népessége a feudális társadalom kiváltságokkal nem rendelkező csoportjába, a jobbágyok, zsellérek sorába tartozott. A XVIII. század a népesség nagyarányú változását hozta. A század végére jelentősen megnőtt a település lélekszáma, 1791-ben 53 jobbágy, ill. zsellér család élt Zsadányban. Bevándorlás révén megjelentek, s többségbe kerültek a görög katolikusok. Négy népes család határozta meg leginkább a települést, közülük három família (Orosz, Pap, Tóth) görög katolikus. A negyedik népes család a reformátusok közé tartozó legtehetősebb *Kecskeméti família*. Többen kiváltságot szerezve a nemesség soraiba emelkedtek. Az évente készülő nemesi összeírásokban 1727-ben szerepelt először Zsadányban lakó nemes: Rozgonyi Sámuel. A reformátusok 1782-es összeírásában olvashatunk arról, hogy a Rozgonyi-háznál tartják az istentiszteleteket. Feltehetően ugyanarról a családról lehet szó.

A XVIII-XIX. század fordulóján négy további család emelkedett a nemesek sorába, kiknek utódai kisbirtokosként, nagygazdaként a XX. századig meghatározó református családjai voltak a falunak. 1787-ben szerepelt először a nemesek között Györe György.² 1797-ben a Györe (más írásforma szerint Gyüre) család mellett már a Szabó család is a kiváltságosok sorába tartozott. 1807-1808-ban négy személy szerepelt a nemesek sorában, köztük egy új családnevet is találunk: Györe György, Szabó Pál, Szabó István, Szathmáry Imre. 1809-ban a megyei nemesség regesztrumában egy újabb családnév, a Kecskeméti tűnt fel. Tovább bővült, immár nyolcra, a falubeli nemesek névsora: Györe György, Szabó István, Szathmáry Imre, Kecskeméti István, Kecskeméti Mihály, Kecskeméti János, Szabó Pál, Györe János özvegye. Bizonyosságul szolgál nemességükre, hogy az utóbb nemességet nyert családnevek megtalálhatók „1809-ben a pataki járásban való bent maradó sereghez tartozó vitézek lajstroma”-ban: Györe György, Szabó István, Szathmáry Imre, Ifjabb Kecskeméti János, Idősb. Kecskeméti János, Szabó János.³ I. Ferenc király (1792–1835) idejében további nemesi nevek tűntek fel a faluban: Csiszári, Horváth, Nagy, Pap. Nevük már ott olvasható az 1827-re

¹ A mai Sárzasadány két település egyesüléséből jött létre a XX. század derekán. Arbonya-Zsadány, mely 1887-től Bodrog-Zsadány és Bodrog-Sára korábban önálló falu volt.

² Zemplén Levéltára, Sátoraljaújhely, (a továbbiakban: ZLt.) IV. 1005/e 1. Nemesi összeírás 1664-1797.

³ ZLt. IV. 1005/e. 8. Nemesi összeírás 1808-1818.

igencsak kibővült listán, melyben a választások előtt írták össze falu nemes lakóit: Csiszár Antal, Győre György özvegye, Győre János, Győre István, Horváth János, Kecskeméti András, Kecskeméti János, Kecskeméti János özvegye, Kecskeméti Mihály, Nagy János, Pap Sámuel (Eperjesen lakik), Szabó István, Szathmáry Imre.⁴

Zsadány nemesi eredetű családjai körében a Kecskeméti-família tagjaiban őrződött meg leginkább nemességük hagyománya. A nemességet bizonyító okirat a szerteágazó, nagy családban általam ismeretlen helyen van, de megőrződött címerük leírása: „*A címer alapszíne barnás zöld. A minták benne piros és kék színűek. A korona arany. A kis címerben egy róka tart egy kardot. A mező zöldes, a fák zöldék, a csillagok és a hold arany.*”⁵ A nemessé lett Kecskeméti család azonos a korábban a településen élt református jobbágy családdal.

A Kecskeméti család a XVIII. században

Arbonya-Zsadány lakossága – az ország, terület lakóihoz hasonlóan – a XVI. században protestáns hitre tért. 1630-ban már anyaegyháza működött, tanítót tartott.⁶ Ennek gazdasági biztosítékai a falu határának nagy kiterjedésű szőlőterületei és ennek jövedelmei voltak. Néhány évtized múltán azonban Arbonya-Zsadányt is elérte a háborúk, hadjáratok következményeként fellépő általános elszegényedés, megkezdődött a lakosság csökkenése.⁷ Az itt élő református lakosság helyzetét nehezítette az is, hogy földbirtokosa, Báthory Zsófia itteni birtokait (a Rákóczi-birtokokat) átadta a jezsuita rendnek. A falu másik része ebben az időben került az újhelyi pálosok birtokába. A XVII. század végén, a XVIII. század elején a református vallású, tehetős Zsadány lakossága igencsak megritkult. A falu eredeti lakosságából 10-14 református vallású jobbágycsalád maradt,⁸ s megkezdődött a görög katolikus⁹ vallású ruszin eredetű népesség beköltözése.¹⁰ A településen maradt tucatnyi református vallású család egyike lehetett a Kecskeméti család.

1774-ben íródott Zsadány község urbárium.¹¹ 45 család alkotta ekkor a falu közösséget, közöttük volt két Kecskeméti család. A falu egy részén a Kamara, tehát az állam, a falu másik részén a Pálos rend tulajdonában lévő jobbágytelken éltek s gazdálkodtak. Használatért és az azon való lakás után szolgáltatásokkal tartoztak. *Kecskeméti István* 8 holdon gazdálkodó szabad menetelű ¼ telkes jobbágy a Kamara birtokán. ½ pozsonyi mérőben meghatározott portán álló házban élt családjával. Ehhez a portához, más szóval belsőséghez tartozott – az udvar mellett – a szérűs és a veteményes kert. Előbbi cséplésre és nyomtatásra használták, utóbbi olyan nagy volt, melyet ½ pozsonyi mérő maggal vethettek be.

Kecskeméti János úgyszintén szabad menetelű ¼ telkes jobbágy a Pálosok birtokán. ½ pozsonyi mérő területű portája mellett 5 és fél hold szántóföldön és 2 és fél ember kaszálására való réten gazdálkodott. Utóbbi esztendőnként csak egyszer kaszálhatott.

⁴ ZL. IV. A. 1001/h Loc. 270. No. 1162. Közgyűlési ... iratok. 1827. évi választások előtt a nemesek összeírása.

⁵ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Adattára (Továbbiakban: SRKA) At 1, 119.

⁶ *Dienes Dénes*: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596-1672. Sárospatak, 2000. 111-112.

⁷ *Dienes Dénes*, 2000. 113-114.

⁸ A Zempléni Református Egyházmegye összeírása 1782. Szerk: *Dienes Dénes*. Sárospatak, 2003. 90-91.

⁹ A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása. Nyíregyháza, 1990. 143.

¹⁰ *Tamás Edit*: 100 éves a sárazsadányi református templom. Adalékok Sárazsadány történetéből. Sárazsadány, 2007. 19.

¹¹ ZL. Zsadány község urbárium.

1776-ban a dicális, vagyis az adóösszeírásban mindkét családfő szerepelt jobbbágyként. Kecskeméti Istvánnak „harmadosztályú” háza, két saját tulajdonú és két kölcsönzött ökre, egy tehene, egy sertése és két első osztályú szőlője volt. Gazdálkodásának alapja a korábban már említett 8 hold „első osztályú” szántóföldje volt. Kecskeméti Jánosnak egy „harmadosztályú” háza négy saját tulajdonú ökre, két tehene, két sertése, három első osztályú szőlője volt. 1776-ban már 8 hold első osztályú szántóföldön gazdálkodott, s igarejét, állatait tekintve a falu legtehetősebb gazdája lett.

1780-tól három Kecskeméti szerepelt családfőként a falu adóösszeírásában: id. Kecskeméti István, ifj. Kecskeméti István, Kecskeméti János. Ekkor említették először ifjabb Kecskeméti Istvánt. Ő vagy édesapja szerepelt a Zempléni Református Egyházmegye 1782-ben készült összeírásában presbiterként Zsadányban. 1786-ban tűnik fel Kecskeméti András neve, nem tudjuk, hogy Id. Kecskeméti István vagy Kecskeméti János fiaként, talán előbbi családjába tartozott. 1793-ban úgyszintén négy családfővel szerepelt a Kecskeméti család a település adólistáján: Kecskeméti János, Kecskeméti István, Kecskeméti János, Kecskeméti András. II. József uralkodása idején, 1784–1787 között került sor hazánk első népszámlálására. Ekkor 366 lakója volt Arbonya-Zsadánynak. A falu 70 házában 77 család élt. Köztük volt a dicális összeírásokban említett négy Kecskeméti család.

A nemessé vált család

1829-ben az országos összeírás során már hiába keressük a Kecskeméti családot a jobbbágyok sorában, időközben nemesi rangot kaptak, így ezután a vármegye nemesének összeírásában találjuk nevüket. A Kecskeméti család Zsadányban lakó tagjai 1809-ben szerepelhettek először a nemesek sorában: *Kecskeméti István, Kecskeméti Mihály, Kecskeméti János*. 1809-ben a pataki járásban a sereghez tartozó vitézek lajstromán ketten szerepeltek: *idősb. Kecskeméti János és ifj. Kecskeméti János*. 1827-ben a választások előtt a falu nemes lakói sorában *Kecskeméti András, Kecskeméti János, Kecskeméti János özvegye, Kecskeméti Mihály* szerepelt.

1825-től állnak rendelkezésünkre a református egyház vámosújfalui anyakönyvei Arbonya-Zsadány lakóira vonatkozóan. Az anyakönyvi adatok is megerősítik, hogy 1827-ben két felnőtt Kecskeméti János élt a faluban.

Az elsőként említett *Nemes Kecskeméti János* (1789–1831) családjáról kevés pontos adatunk van. Testvére, Erzsébet (1784–1831, Ns. Szathmári Imre felesége). Apja az 1760 előtt született Kecskeméti István lehetett, aki 1825 előtt halt meg. Apjának három fiatalabb testvére volt: Sára (1761–1841), András (1766 előtt született és 1825 előtt halt meg) és János (1769 előtt született és a 1825 előtt halt meg). Nagyapja az 1774-es urbárium-ban szereplő Kecskeméti István volt, aki 1740 előtt született, s 1791 körül halhatott meg.

Nemes Kecskeméti János (1789–1831) felesége Karakó Erzsébet volt.¹³ Gyermekeik közül kettő szerepel a születési anyakönyvben: István csak egy évet élt (1828–1829), Er-

¹² A *Kecskeméthy* írásforma szerepel a XIX. század első felében.

¹³ A megözvegyült Kecskeméti Jánosné Karakó Erzsébet 1835-ben újabb házasságot kötött Özvegy Hagymási Jánossal. A korabeli bejegyzés szerint a „becsületes gazda” második felesége lett. Ugyanazon évben Mária nevű gyermeke is született új házasságából.

zsébet 1831-ben már apja halála után – a kolerajárvány áldozata lett – született. Másik két, idősebb leányuk, Mária (1809-10 körül született) 1834-ben kötött házasságot egy helybeli ifjúval, Nemes Szathmáry Józseffel. Házasságukból öt gyermek született.¹⁴ A házaspár harmadik leánya, Ágnes 1844-ben kötött házasságot egy sárai ifjúval, Ungvári Jánossal. Hat gyermekük született.¹⁵

Kecskeméti János és Karakó Erzsébet három felnőtt kort megért, családot alapító fia vitte tovább a Kecskeméti nevet. Közülük az idősebb, s a gyermekek sorában a legidősebb az apja nevét kapta: Ő az *ifjabb Nemes Kecskeméti János* (1809–1844). Ifjú legényként 1833-ban kötött házasságot Kotsis Zsuzsánna (1810–1838) sárai református hajadonnal. 1834-ben született Sándor, 1835-ben Károly, 1836-ban János fiúk. 1838-ban Zsuzsánna leányuk születésébe belehalt az édesanya. A megözvegyült Ifjú Kecskeméti János még abban az évben házasságot kötött egy kenézli református hajadonnal, Berei János leányával, Máriával (1813–1892). Házasságukból három gyermek született: 1839-ben Ferenc (csecsemőként meghalt), 1840-ben Juliána, 1842-ben Ferenc. Ifjabb Ns Kecskeméti János 1844-ben meghalt, az özvegy Berei Mária¹⁶ és második férje nevelte tovább a hat gyermeket.¹⁷ Ifjabb Kecskeméti János nevét *Ferenc* fia (1842–1893) vitte tovább.¹⁸

Idősebb Kecskeméti János és Karakó Erzsébet másik, családot alapító fia *Nemes Kecskeméti József* (1818–1870) 1842-ben kötött házasságot egy sárai hajadonnal, Varga Zsuzsánnával (1821–1846). Fiúk csecsemőként meghalt (József 1844–1845). A frigy is nagyon rövidnek bizonyult, tüdővész vitte el a fiatalasszonyt. A gyászév leteltével 1847-ben újránősült a családfő, választottja a 20 éves erdőhorváti hajadon, Nemes Jósvai Zsuzsánna lett. Házasságukból 11 gyermek született (1849: József, 1850: József, 1851: Sándor, 1853: József, 1855: Károly, 1856: József, 1859: Károly, 1862: Sándor, 1864: János, 1865: János, 1867: Ágnes). Ns Kecskeméti József családja nevét három fia, *József* (1856-ban született), *Károly* (1859–1922) és *Sándor* (1862–1920) gyermekei vitték tovább.¹⁹

Idősebb Kecskeméti János és Karakó Erzsébet harmadik, családot alapító fia *Nemes Kecskeméti Károly* (1825–1888) 1850-ben kötött házasságot egy sárai hajadonnal, Kotsis Zsuzsánnával (1826–1873). Nyolc gyermekük közül kettő érte el a felnőtt kort.²⁰ Lídia (1857–1882) leányuk 1879-ben kötött házasságot egy távoli rokonnal, Kecskeméti Jó-

¹⁴ 1835: Mihály, 1839: Eszter, 1842: Zsuzsánna, 1845: Juliána, 1849: Mária.

¹⁵ 1845: István, 1848: Mihály, 1853: Károly, 1857: Juliána, 1860: Mihály, 1865: István.

¹⁶ 1845-ben újabb házasságot kötött a református egyház bejegyzése szerint helybeli óhitű ifjú legénnyel Barkó Györggyel. Új házasságából több gyermek is született, akik apjuk görög katolikus hitét követték, egy leány kivételével, aki 1851-ben református lett.

¹⁷ Ifjabb Kecskeméti János gyermekei közül Sándor (1834-1890) felesége a sárai Ungvári Mária volt, gyermekeik nem ismertek. Károly (1835-ben született) 1859-ben kötött házasságot Ungvári Máriával. János (1836-ban született) első feleségének neve nem ismert, második feleségével, a 43 éves özvegy Nemes Szathmári Eszterrel 1882-ben kötött házasságot. Az 1838-ban született Kecskeméti Zsuzsánna sorsa nem ismert. Kecskeméti Juliána (1840-ben született) Nemes Szabó András felesége lett. Házasságukból négy gyermek született: 1863: Rozália, 1865: Juliána, 1871: Borbála, 1877: András. Közülük Kecskeméti Juliána 1886-ban kötött házasságot Kecskeméti Sándorral, édesanyja unokatestvérével.

¹⁸ Részletesebb leírás később.

¹⁹ Kecskeméti József és Jósvai Zsuzsánna gyermekei közül 8 csecsemőként, kisgyermekként meghalt.

²⁰ Gyermekeik közül Ferenc (1850–1855), Zsuzsánna (1853–1859 előtt), János (1855–1856), Zsuzsánna (1859–1876), Ágnes (1865–1873), Károly (1867–1875) gyermekként meghaltak.

zseffel.²¹ Mihály (1862–1924) fiúk családja vitte tovább a Kecskemétiék ezen ágának nevét. Nemes Kecskeméti Károly első felesége halála után 1874-ben újra megnősült, választotta egy Patakról a faluba származott özvegyasszony, Halász Erzsébet (1824–1894).

Kecskeméti János leszármazottai

Az 1774-es urbáriumban szereplő *Kecskeméti János* (1749 előtt született és 1825 előtt halt meg) leszármazottai is Arbonya-Zsadányban éltek a XIX. század elején. A XVIII. században élt ősnek öt gyereke lehetett: András (1774 körül–1831),²² Mihály (1774 körül–1831),²³ Erzsébet (1781–1841),²⁴ Juliána (1785–1831)²⁵ és János (1769 előtt született és 1825 előtt halt meg). Mihály református egyháza curátora volt 1831-ben, amikor a kole-rajvány idején meghalt. Szintén a járvány okozta halálát, András nevű testvérének és sógornőjének. Az úgyszintén 1831-ben meghalt Kecskeméti Mihályné haláloának az öreg-séget jelölték meg.

A legidősebb fiú, János ágán folytatódott a család története a faluban. Ő *Idősebb* [Másik] *Nemes Kecskeméti János*. Felesége neve nem ismert, de férje halála után az asszony neve szerepelt az 1827-es nemesi összeírásban. Hat gyermekük és azok családja alkotott népes famíliát a XIX. század első felében Arbonya-Zsadányban. Három leányuk közül feltehetőleg a legidősebb lehetett az 1834-ben házasságot kötött Juliána (1816–1849). Férje egy helybeli ifjú, Nemes Szabó András volt.²⁶ Juliána nővére (húga?), Zsuzsánna 1837-ben kötött házasságot a petrahói özvegy Fazekas Mihállyal. A legfiatalabb leány, Mária (1817–1884) 1844-ben kötött házasságot egy sárai református ifjúval, Kaposi Jánossal.²⁷

Idősebb [Másik] *Nemes Kecskeméti János* három fia közül a legidősebb, [Másik] *Nemes Kecskeméti János* (1788–1853) családja szerepelt az 1825-től fennmaradt református egyházi anyakönyvekben. Felesége Kováts Sára (1798–1848) volt, házasságkötésük még 1825 előtt történhetett. Nyolc gyermekük közül kettő csecsemőként, egy kisgyermekként (Juliána 1825-ben, András 1839-ben, Ferenc 1841–1853), egy leány hajadonként (Juliána (1833–1872) halt meg. Az 1836-ban született Sára,²⁸ miként a három fiú, Imre, János (1825–1908)²⁹ és József megházasodott. *Imre* (1830–1892) és *József* (1820–1880) gyermekei vitték tovább a család nevét.

Idősebb [Másik] *Nemes Kecskeméti János* középső fia, *Nemes Kecskeméti András* (1801–1831) rövid életű volt, a kolera áldozata lett. Feleségével, Kontra Borbálával 1826-

²¹ Házasságukból kisgyermekként meghalt lánygyermekük született.

²² Felesége Vég Mária volt (1783–1831). Házasságukból két leány született. A család Vámosújfaluba került.

²³ Felesége Rheho Sára (1768–1831) volt. Házasságukból egy leánygyermekről van csupán adat.

²⁴ Férje Ns Nagy János volt, csupán legkisebb fiúk, Imre neve ismert.

²⁵ Férjével Sipos Istvánnal Vámosújfaluban éltek.

²⁶ Négy gyermekük született: 1836: István, 1839: András, 1844: Ágnes, 1849: Mihály. Legkisebb fia születését követően gyermekágyban halt meg Kecskeméti Juliána.

²⁷ Hét gyermek született házasságukból: 1845: Mária, 1849: János, 1851: István, 1855: Zsuzsánna, 1858: Lídia, 1861: Erzsébet, 1862: János.

²⁸ 1860-ban kötött házasságot az 1837-ben született petrahói ifjúval, Márki Józseffel.

²⁹ Felesége Gáll Juliána (1838–1882) volt. Két leányuk, Rebeka (1863–1868) és Juliána (1871–1879) kisgyermekként meghalt, az 1867-ben született János nevű fiúk sorsa ismeretlen.

ban kötöttek házasságot.³⁰ Az özvegy még férje halála évében, 1831-ben újabb házasságot kötött a sárai özvegyemberrel, Ungvári Jánossal.

Idősebb [Másik] Nemes Kecskeméti János legfiatalabb fia, *Nemes Kecskeméti Mihály* 1835-ben kötött házasságot a balsai református hajadonnal, Csombók Máriával. Hat gyermekük közül³¹ két fiú, az 1836-ben Mihály és az 1841-ben Károly vitte tovább családjá nevét, sajnos további sorsukról nincsenek adataink. A XIX. század első negyedében 1825-1830 körül a két Kecskeméti család, az 1774-ben élt István és János leszármazottai éltek a településen.

A család XVIII. század végén házasodott tagjai elsősorban Arbonya-Zsadányon belül választottak párt. Választottjaik sorában ott találjuk a közelmúltban a nemesek sorába emelkedett családok tagjait (Szabó, Nagy, Szathmári). A közeli települések közül Vámosújfalú ifjai kértek feleségül több Kecskeméti családból származó hajadont, s vitték el őket a szomszéd faluba. Akadt példa arra is, hogy a család férfitagjai is átszármaztak oda.

A XIX. század első harmadában Kecskeméti István és János leszármazottai a családi hagyományoknak megfelelően mindannyian református feleséget választottak maguknak. Lehettek helybeliek, sáraiak, kenézlőiek, balsaiak, patakiak, petrahóiak és erdőhorvátiak. Hasonló gazdasági, társadalmi helyzetű leányok, ifjak, özvegyek sorából választottak. Ekkor tűntek fel az erdőhorváti nemesi származású leányok. A frissen a nemesek sorába emelkedett család esetében fontos volt, hogy tehető, s ha lehet nemesi származású házastársat válasszanak.

Kecskeméti István és János leszármazottai népes családjaik révén nagy lélekszámú, a falu református közösségét döntően meghatározó familiává tették a családot a faluban. A bő gyermekáldás több esetben azzal a szerencsés tényezővel párosult, hogy sikerül fel is nevelni az utódokat. Így általuk több új család létesülhetett, jellemzően helyben, Zsadányban. A család nevét tovább vivő fiúgyermek számuk is szerencsésen alakult. Egy-egy családban 2-3 fiú is családot alapíthatott a következő nemzedékben. A korai feleség haláluk nem kerültek el őket sem. A család „biztonságos működését”, a gyermekek felnevelését a gyászév leteltével új házasságok, második feleségek biztosították. Az újránházasodások következtében (esetünkben csak második feleségek fordulnak elő) a gyermekek száma is jelentősebb. Ugyanakkor az 1831-es kolerajárvány megtizedelte ezt a családot is, hat felnőtt tagját ragadta magával a kór 15 nap alatt (július 4. és 19. között). Ők Kecskeméti János leszármazottai voltak.

A XIX. század első harmada végén Arbonya-Zsadány lakossága már 485 fő. A falu 62 házból állt ekkor. Döntően katolikusok (77,1 %) lakták, közülük is inkább görög katolikusok. A reformátusok a falu ötödét számlálták (102 fő, 21 %). Közöttük a legnépesebb család a Kecskemétié. A család kb. 25 tagja élt ekkor a faluban, ők alkották a reformátusok negyedét. Közülük került ki az egyház curátora, Kecskeméti Mihály személyében 1831-ben. A család 3 tagja, Nemes Kecskeméti Mihály, Ifj. Kecskeméti János (1809–1844), Öreg Kecskeméti János (1788–1853) írta alá a zsadányi reformátusok képviselőjében írt levelet 1840-ben (melyben kérték átcsatolásukat Vámosújfalutól, Bodroglaszihoz – hiába).

³⁰ 1829-ben született Mária nevű leányuk mindössze egy évet élt.

³¹ Négy csecsemőként, kisgyermekként halt meg (Eszter 1837–38, András 1839–40, Albert 1844, Eszter 1845–50).

Kecskeméti István leszármazottai között a családfő Kecskeméti János (1789–1831), aki feleségével, Karakó Erzsébettel és gyermekeivel élt. Testvére Erzsébet (1884–1831), egy nemesember Szathmári Imre felesége volt.

Élt még egy nagynénje, a család legidősebb tagja, Kecskeméti Sára (1761–1841), s ő lett a leghosszabb életű is, 80 évesen halt meg.

Kecskeméti János leszármazottai között a családfő Kecskeméti (Másik) János (1788–1853). Feleségével, Kováts Sárával számos gyermeket nevelt. Testvére András (1801–1831) is családot alapított már, ő azonban elkerült Vámosújfaluba. Zsadányban élt még két nagybátyjuk – András (1774 körül–1731), Mihály (1774 körül–1831) – és feleségük, Vég Mária (1783–1831), illetve Rheho Sára (1768–1831) és egy nagynénjük Nagy Jánosné, Erzsébet (1781–1841).

A Kecskemétiak az 1860-as években

A XIX. század közepén egy teljesebb képet készíthetünk a Kecskeméti család tagjairól. Ennek forrásai az 1869-es népszámlálás³² házankénti összeíró ívei, és a vámosújfalui református egyház anyakönyvének esetlegesen fellelhető lakcímre vonatkozó bejegyzései.

A falu elején, a második, a negyedik és az ötödik házban rögtön a család tagjai éltek az 1860-as években. A második ház *Nemes Kecskeméti József* (1820–1880) volt.³³ Első feleségével, Bihari Zsuzsannával (1830–1865) 1848-ban kötött házasságából hét gyermeke született,³⁴ közülük hárman érték meg a felnőtt kort: István 1854-ben, Erzsébet 1855-ben, József 1862-ben született. Második felesége, az erdőhorváti Sajgó Borbála (1839–1892) hat további gyermekkel³⁵ ajándékozta meg. Közülük csak a legfiatalabb, az 1878-ban született János érte meg a felnőtt kort. 1869-ből fennmaradt házuk, portájuk leírása. Eszerint szoba, konyha, két kamra, istálló osztású házban éltek. Utóbbiban egy magyar tehén, két magyar ökör, egy magyar borjú volt, tartottak egy sertést, méheik három kast töltöttek meg.

Kecskeméti József leánya, Erzsébet 1879-ben kötött házasságot egy 27 éves tartalékos honvéddal, özvegy Tóth Ferencel, s költözött annak falujába Petrahóba (Bodroghalász). Nemes Kecskeméti József és Bihari Zsuzsanna idősebb fia, *István* (1854–1919) 1881-ben Nemes Kecskeméti Zsuzsanna (1853–1924) férje lett. A legkisebb fiú, *János* Kósa Judit Juliánával alapított családot a századfordulón. A századfordulón István és János családja jelentette a Kecskeméti família ezen ágát.

Visszatérvén a XIX. század közepi falubéli sétánkra csupán a negyedik házig kell gondolatban tovább haladnunk az újabb Kecskeméti portáig. Itt lakott *Nemes Kecskeméti Károly* (1825–1888)³⁶ és családja.³⁷ Az 1869-es népszámlálás idején házuk egy szobából, konyhából, kamrából, istállóból állt. Volt egy pince és egy csűr is a portán. Két magyar tehén, három magyar borjú és négy sertés alkotta az állatállományt. Kecskeméti Károly egyetlen életben maradt fia, *Mihály* (1862–1924) családja a század utolsó évtizedében be-

³² Zlt. 1869. évi népszámlálás: Arbonya-Zsadány.

³³ Kecskeméti János és Kováts Sára fia.

³⁴ 1849: János, 1850: Mihály, 1852: Erzsébet, 1854: István, 1855: Erzsébet, 1857: Mihály, 1859: József, 1862: József.

³⁵ 1866: Károly, 1867: Károly, 1868: Ágnes, 1871: Rebeka, 1875: Ferenc, 1878: János.

³⁶ Ő a Kecskeméti-család másik ágából származik, Kecskeméti János (1789–1853) és Karakó Erzsébet fia.

³⁷ Bemutatásuk a „A nemessé vált család, Kecskeméti István leszármazottai” fejezetben megtörtént.

folyásolta falu életét. A falu ötödik házában nemes Kecskeméti János és Kováts Sára fia,³⁸ *nemes Kecskeméti Imre* (1830–1892) élt családjával a XIX. század közepén. Házuk az 1869-es leírás szerint falu legnagyobb házai közé tartozott: két szoba, konyha, kamra, istálló, csűr. Egy magyar tehén, egy sertés és egy méhkas is volt a portán.

Kecskeméti Imre első feleségével, Zólyomi Zsuzsánnával (1828–1866), egy erdőhorváti református hajadonnal 1852-ben kötött házasságot. Hat gyermekük közül három élte meg a felnőtt kort.³⁹ Zsuzsánna 1853-ban, Borbála 1859-ben, Imre 1862-ben született. Kecskeméti Imre első felesége halála után újranősült. Második felesége a sárai származású református, Tóth Klára (1839–1910) öt gyermeke csecsemőként, kisgyermekként hunyt el.⁴⁰ A korban szokásos 3-5 évenkénti gyermekszülésekkel szemben Tóth Klára 1879-ben két gyermeket is világra hozott. Rozália az év első, egy fiú az év utolsó hónapjában született. Kecskeméti Imre első házasságából származó gyermekei vitték tovább a család ezen ágát a XX. századba. Leánya, Zsuzsánna (1853–1924) 1881-ben a család másik ágából származó, Nemes Kecskeméti István (1854–1919) felesége lett.⁴¹ A másik leány, Borbála 1884-ben egy 25 éves bodrogolaszi ifjúval, Halász Istvánnal lépett házasságra, s költözött férje falujába. Kecskeméti Imre egyetlen életben maradt fia, az ifjabb *Imre* gyermekei örizték tovább nevüket s a portát.

Az 1869-es évben tett képzeletbeli sétánkon a faluban beljebb haladva a 27-es számú háznál állunk meg újfent. Itt *Nemes Kecskeméti János* (1825–1908)⁴² lakott. Ő és felesége Gáll Julianna (1838–1882) házbérlőként laktak egy szoba-konyha-kamra elrendezésű házban, melyhez tartozott istálló és csűr is. Az 1860-as, 1870-es években született három gyermekük néhány évesen meghalt.⁴³ Az egy magyar tehén, két magyar borjú, öt sertés gondozásában egy cseléd is segítette a házaspárt.

A falu 32. számú házat Kecskeméti János és Karakó Erzsébet fia, *Nemes Kecskeméti József* (1818–1870) és családja lakta.⁴⁴ Szoba, konyha, két kamra alkotta a házat. Pince, csűr és istálló szolgálta a gazdálkodást. Utóbbiban két magyar tehén, két magyar ökör, két svájci fajtájú borjú volt, s négy méhkas egészítette ki az állatállományt. A család nevét három fiú vitte tovább, az 1856-ban született *József*, az 1859-ban született *Károly* és az 1862-ben született *Sándor*.

Végigtekintve a XIX. század középső harmadán bizonyos változásokat tapasztalhatunk a Kecskeméti család mindkét ágának családtörténetében. A változatlanságot jelzi ugyanakkor, hogy a házasságra lépő családtagok kivétel nélkül mind református házastársat választottak. Választottaik között a helybeliek mellett a korábban már kedvelt Erdőhorváti mellett Sára és Bodrogolaszi fiataljai szerepeltek. A feleség fiatalon bekövetkezett halála után minden esetben új házasságkötések történtek. Rendkívül magas a gyermekszü-

³⁸ A második házban lakó József testvére.

³⁹ 1853: Zsuzsánna, 1857: Imre, 1859: Borbála, 1862: Imre, 1864: Bertalan, 1866: Ferenc.

⁴⁰ András 1868, Rozália 1871–1875, András 1876–1882, Rozália 1879, Fiú 1879.

⁴¹ A család további ismertetése a férj leszármazásánál.

⁴² Kecskeméti János (1788–1853) és Kováts Sára (1798–1848) fia, Imre (az 5. számú házban lakó) és József (a 2. számú házban lakó) testvére.

⁴³ Rebeka 1863–1868, János 1867–1869 után, Julianna 1871–1879.

⁴⁴ A család leírása a „A nemessé vált család, Kecskeméti István leszármazottai” című fejezetben.

letések száma. Különösen így van ez második házasság esetében. Ugyanakkor rendkívül magas a gyermekhalandóság. A születések számához képest szembeötlően kevesebb a felnövekvő gyermekek száma. A korábbi nemzedékhez viszonyítva kevesebb a felnőtté vált fiúk száma. Így a lehetőségekhez képest kevesebb ágon folytatódik a család leszármazás története. Egy-két fiú a jellemző. Ez alól Kecskeméti János és Karakó Erzsébet József fiától származó unokái kivételek. Ennek a három fiúnak, Józsefnek, Károlynak és Sándornak a leszármazottai határozzák majd meg leginkább a család újabb nemzedékét.

A XX. századba lépő nemzedék

A XIX-XX. század fordulóján, 1900-ban 625-en lakták az időközben már Bodrog-Zsadányra átnevezett települést. Az itt élők csaknem fele görög katolikus volt (303 fő, 48,5 %), a római katolikusok csaknem negyedét tették ki a falu lakosságának (145 fő, 23,2 %). Előbbiek a XVIII. században beköltözött korábbi házas zsellérek leszármazottai, utóbbiak a XIX. században bevándorlók és az uradalomban munkát vállalók köréből kerültek ki. A reformátusok a XIX. század közepén, illetve az 1880-as években elért 30 %-os arányukhoz képest valamelyest visszaszorultak. 1900-ban a falu lakosságának valamelyest több mint negyedét alkották (167 fő, 26,7 %). Számukhoz, arányukhoz képest ez a jó módú református közösség birtokolta a falu határának 2/3-át. Közéjük tartoztak a Kecskeméti család tagjai is, számuk 1900 körül 50-et meghaladó. Így a reformátusok negyede ehhez a családhoz tartozott továbbra is a faluban.

Kecskeméti István leszármazottai

Az 1870-es évek közepétől, az 1880-as években már a Kecskeméti család ifjabb nemzedéke házasságkötése jelzi az idő múlását. Először az 1844-ben meghalt Ifjabb Nemes Kecskeméti János legkisebb fia nősült. Az anyja, Berei Mária által felnevelt fiú, a 32 esztendő *Nemes Kecskeméti Ferenc* (1842–1893) 1874-ben kötött házasságot Kaposi Borbálával. A 18 éves sárai menyasszonynak 16 esztendeig nem született gyermeke az anyakönyv szerint. Ekkor viszont négy év alatt 3 fiúnak adott életet.⁴⁵ A legfiatalabb, *Ferenc* (1893-ban született) felcseperedett, s a XX. század elején családot alapított. Feleségének, Orosz Piroskának hét év alatt öt gyermeke született: 1913: Gábor, 1914: Vilma Rózsa, 1915: József, 1917: Sándor, 1919: Albert.

Nemes Kecskeméti József és Nemes Jósvai Zsuzsánna három felnőtté vált fia, életkoruk szerinti sorrendben, egymást követve házasodott a következő évtizedben. Először a legidősebb fiú, *Ifjabb Nemes Kecskeméti József*. Apja 1870-ben bekövetkezett halála óta családjuk feje. Az 1856-ban született ifjú 1879-ben házasodott s maradt a szülői házban, a falu 32. számú portáján. Felesége Kecskeméti Károly és Kotsis Zsuzsánna leánya, Lídia (1857–1882).⁴⁶ A fiatalasszony 3 év múltán meghalt. A megözvegyült Kecskeméti József 1885-ben a 20 éves sárai Tóth Rozáliát vette feleségül. Tíz gyermekük⁴⁷ közül négy érte meg a felnőttkort és alapított családot. Az 1887-ben született *Rozália* 1912-ben kötött

⁴⁵ Az első és második fiú csecsemőként meghalt: Gábor (1890), Sándor (1891).

⁴⁶ Két leányuk született, s halt meg gyerekként: Ágnes 1880, Zsuzsánna 1881–1895.

⁴⁷ 1885: Ágnes, 1887: Rozália, 1889: Ágnes, 1891: Eszter, 1894: Ágnes, 1896: Borbála, 1898: Mária, 1900: József, 1901: Juliána, 1904: Magdolna Vilma.

házasságot a sárospataki a 28 éves Misley Andrással. Az 1891-ben született *Eszter* 1918-ban Kecskeméti Mihállyal, a 28 esztendőös zsadányi fiatalemberrel kötött házasságot. Az 1896-ban született *Borbála* 1928-ban kötött házasságot a helybeli 42 éves Oldal Ferencel. Az 1904-ben született *Magdolna Vilma* 1928-ban kötött házasságot a 24 éves helybeli Szabó Sándorral. A négy lánygyermek mellett ifjabb Kecskeméti József örökségéhez tartozik a Bodrog-Zsadányban 1908-ban felépült református templom is.⁴⁸ Egyike volt azon 22 református családfőnek, akik 1904-ben elhatározták a templom építését. A megajánlott összeghez 800 koronával járult hozzá. Neve a református egyház gondnokaként felkerült a templomot építő Köröskényi István lelképásztor neve mellé az emléktáblára. Múltán, a gondnoki feladatokat 1924-ig ő látta el az egyházközségben.

Idősebb Nemes Kecskeméti József és Jósmai Zsuzsanna középső fia, *Károly* (1859–1922) Tamás Annával kötött házasságából hat gyermek született.⁴⁹ A két leány közül az idősebb, Erzsébet 1909-ben ment férjhez. Választottja a 25 éves kistokaji református fiatalember, Szombati László volt. A fiatalabb leány, Margit 1932-ben házasodott. A vámosújfalui 32 esztendőös Sarkadi Jenő lett a férje. A család nevét az 1897-ben született *Kecskeméti József* vitte tovább. 1923-ban nősült, egy helybeli 22 éves leányt, Nemes Szabó Vilma-t vett feleségül. Testvéréhez hasonlóan Kecskeméti Károly is kivette részét a templomépítésből. 1908-ban nemcsak presbitere volt egyházának, de adománnyal is segítette a templom átadására szervezett ünnepséget.

Idősebb nemes Kecskeméti József és Jósmai Zsuzsanna legfiatalabb fia, *Nemes Kecskeméti Sándor* (1862–1920) családalapítása is a század végére esett, 1886-ban házasodott. Felesége Nemes Szabó Julianna (1866–1933) kilenc gyermekkel ajándékozta meg.⁵⁰ Kecskeméti Sándor leányai közül Rebeka 1909-ben kötött házasságot egy zsadányi 23 éves ifjúval, Ungvári Lajossal. Lídia 1919-ben házasodott. Férje a 24 éves zsadányi Ungvári Gusztáv lett. Piroska Róza 1929-ben a 29 éves vámosújfalui fiatalember, Sipos Kálmán felesége lett. Etel 1934-ben a 25 éves kenézli Berei Barnabást választotta. A Kecskeméti család nevét tovább vivő fiú, *Gábor* 1888-ban született. Ő 1913-ban a vámosújfalui nemes Bónó Borbála férje lett. Az ekkor mindössze 17 esztendőös menyasszony házasságuk során hat gyermekkel ajándékozta meg férjét. Gábor 1914-ben, Sára Zsuzsanna 1920-ban, Borbála 1924-ben, Terézia 1926-ban született.⁵¹

Kecskeméti Sándor Bodrog-Zsadány református közösségének tehetős tagjaként egyike azon 22 családfőnek aki 1904 október 2-án elhatározta a helyi református templom építését. A szándékot tett is követte, 1000 koronát is adományozott az építkezés céljára. A templom 1908-ban készült el. Az ekkor megnyitott presbitériumi jegyzőkönyv feljegyezte nevét a presbiterek között, miként az ünnepség alkalmából tett adományát is. A templom elkészülte után is kiemelkedően segítette egyházát, 1910-ben feleségével Szabó Juliannával együtt egy feliratos, ezüst kelyhet ajándékozott az egyháznak. Fia, Kecskeméti Gábor

⁴⁸ SRKA At. 638. ; Református Egyházközség, Vámosújfalui Presbitériumi jegyzőkönyv, Bodrogzsadány.

⁴⁹ 1886: Károly Ferenc, 1887: Erzsébet, 1890: Károly, 1895: Margit, 1897: József és Károly (ikrek).

⁵⁰ 1888: Gábor, 1890: Rebeka, 1895: Lídia, 1898: Lídia, 1901: Piroska Róza, 1904: Etel, 1905: Etel, 1909: Sándor, 1911: Juliána

⁵¹ Az 1916-ban született István csecsemőként halt meg, 1924-ben Borbála ikertestvére halva született.

apjához hasonlóan támogatta, segítette református egyházát, 1938 és 1940 között a gondnok tisztségét töltötte be.

Kecskeméti Sándor házasságát megelőző évben lépett frigyre unokatestvére. Nemes Kecskeméti Károly és Kotsis Zsuzsánna fia *Nemes Kecskeméti Mihály* (1862–1924) 1885-ben 24 esztendősen házasodott. Esküvőjét apja mellett már mostoha anyja szervezte, hiszen első felesége halálát követően újránősült édesapja. Mihály választotta egy 16 éves helybeli hajadon, nemes Lakatos Eszter volt. 14 gyermekük született.⁵² A leányok közül Teréz 1906-ban kötött házasságot a sárai 24 éves Szabó Istvánnal. A másik leány, Eszter 1914-ben a tokaji 32 éves Soós György felesége lett. A harmadik leány, Vilma 1919-ben a vámosújfalui 25 éves ifjú, Tóth István felesége lett. A legkisebb leány, Ida 1927-ben a tarcali, 30 éves Nagy Józseffel lépett házasságra. A fiúk közül *Bertalan* Nagy Borbálával kötött házasságot, alapított családot. A másik fiú, Kecskeméti *Mihály* 28 évesen, 1918-ban házasodott. Felesége a helybeli Kecskeméti Eszter, Kecskeméti József és Tóth Rozália 27 éves református leánya lett.

Nemes Kecskeméti Mihály emlékét nemcsak családja körében őrzik, jó szívvel emlékezhetnek rá falujában is. Ő is azon családfők egyike, akik a templom építését kezdeményezték Bodrog-Zsadányban. 1000 koronás adományával a munkálatok kezdetén tevékeny szerepet vállalt. Ott találjuk nevét a templom első presbitereinek sorában, s avatás ünnepségének támogatói között is. Nemes Kecskeméti Mihály világi tisztsége révén a falu legmagasabb posztjára jutott a XX. század első évtizedében, őt választották a település főbírójává. Az egyházban vállalt elkötelezettségeit Mihály fia vette át tőle, akit 1924-ben gondnoknak választottak.

Kecskeméti János leszármazottai

A Kecskeméti család XVIII. századból eredő másik ága már nem ennyire népes a XIX. század II. felében. Nemes Kecskeméti Imre és Zólyomi Zsuzsánna 1862-ben született fia, nemes Kecskeméti Imre 1886-ban házasodott. Felesége a hat évvel idősebb Kocsis József özvegye, a sárai Ungvári Teréz lett. Sárában telepedtek le, két fiúk és egy leányuk született, 1890-ben Imre, 1893-ban Károly, 1899-ben Lídia. Közülük az úgyszintén Sárában lakó Károly népes családját ismerjük a XX. század elején. Felesége a vámosújfalui Otrosinka Veronika.

Nemes Kecskeméti József és Bihari Zsuzsánna idősebb fia *Nemes Kecskeméti István* (1854–1919) 1881-ben kötött házasságot Kecskeméti Zsuzsánnával (1853–1924, Kecskeméti Károly és Kotsis Zsuzsánna leánya). A Zsadányban élő családban kilenc gyermek született 18 esztendő alatt.⁵³ Többen csecsemőként, kisgyermekként meghaltak. A legidősebb, az 1883-ban született *Ágnes* családjának története követhető nyomon az anyakönyvben a XX. század első két évtizedében. 1902-ben egy erdőhorváti református fiatalemberrel a 25 éves Sajgó Györggyel kötött házasságot. 22 év alatt hét gyermekük született.

⁵² 1885: Mihály, 1886: Károly, 1888: Teréz, 1890: Mihály, 1892: Ferenc, 1895: Eszter, 1896: Bertalan, 1898: Vilma, 1900: Vilma, 1902: Sándor, 1905: András, 1907: Ida, 1911: Matild, 1913: Béla.

⁵³ 1883: Ágnes, 1886: Sándor, 1888: Sándor, 1889: Juliána, 1893: Zsuzsánna, 1904: Zsuzsánna, 1897: Lídia, 1891: István, 1901: Veronika.

Nemes Kecskeméti József két fiatalabb fia közül Nemes *Kecskeméti József* 1887-ben kötött házasságot a petrahói özvegy Hegedűs Jánosné Csizmár Juliánával.

A legfiatalabb fiú, *Kecskeméti János* és felesége Kása Judit Juliána Amerikát is megjárta. Erzsébet leányuk ott született 1900-ban, Emília már Zsadányban 1906-ban.

A XIX. század utolsó negyedében kötött házasságokat a bő gyermekáldás jellemezte. Nem egyedi sem családi, sem települési szinten ez a jelenség. Ez a demográfiai robbanás időszaka Magyarország történetében. Hasonlóan az eltelt évszázadhoz a Kecskeméti család mindkét ágában a helybeli és környékbeli települések egyaránt szerepet kaptak a párválasztás helyszínéként. A helybeliek körében a századfordulón újra a hagyományos nemesi családok kaptak szerepet, ugyanakkor a környékbeli települések köre bővülést mutatott. A Kecskeméti család két ága közötti házasságkötések is előfordultak. Több egészen fiatal, 20 év alatti menyasszony is említhető, akik aztán házasságuk során akár tíz gyermeknél többet is világra hoztak. A nagy gyermeklétszám a szülések gyakoriságát is eredményezte. A korábbi évektől eltérően akár egy-két évente születtek a gyermekek. Szüleiüket helybeli, vagy sárai, vámosújfalui bábák segítették. Már nem találkozunk gyerekszülés okozta halálessel, nincsenek ennek következményeként második házasságok a családban a századfordulón. Csecsemőként, kisgyermekként azonban még mindig több gyermeket veszítenek el szüleik.

A Kecskeméti család nagy százada volt a XIX. század. Példa arra, hogy a XVII. századi „református világot” képes volt egy töredéknyi közösség tovább éltetni az egyre változó faluban. A nemesség soraiba emelkedett Kecskeméti família gazdasági lehetőségei, társadalmi jelentősége s nem utolsó sorban létszáma által a falu egyik meghatározó családjává vált a XIX. században. A gazdasági pozícióik a XVII-XVIII. században gyökereztek, társadalmi felemelkedésük a XIX. század első évtizedére esett, mély református hitük a XVI. században gyökerezett. Mindezek kedvező együtthatója leginkább a XX. század első évtizedében teljesedett ki. Ekkor jutott a család egyik képviselője a falu legmagasabb posztjára, választották főbíróvá, illetve lettek kezdeményezői, adományaik, egyházi tisztségeik révén kivitelezői a református templom építésének. Ez az időszak társadalmi, gazdasági, vallási befolyásukat tekintve a csúcspont a Kecskeméti család történetében Bodrogszadányban. A pozícióit, a befolyását a XX. század közepéig képes volt megőrizni család. Jó példa erre, a két világháború közötti időszakban végzett szociológiai felmérés eredménye. A falu akkori lakói a közösségük tekintélyes személyiségeit említve, három férfit jelöltek meg. Egyikük Kecskeméti Sándor volt.

A család eltűnése a falu történetéből már egy másik történet s egy másik korszak...

EVVA MARGIT

A fáji Fáy család abaújdevecseri ága

Ha az Abaújdevecser fölött lévő dombtetőről nézem a tájat, kitarul előttem a Hernád völgye és a Keserű-völgybe húzódó település, mely régen falu volt, ma Encs város településrésze, mely idén augusztus 20-án ünnepelte fennállásának 25. évfordulóját. Egyébként Devecser neve 1273-ban említetik először a történelmi okmányainkban.¹ A falu főutcájának és egy mellékutcájának házai még magukon viselik a régi falusi jelleget, habár sok házra tulajdonosaik már emeletet húztak. Az új negyed teljesen kertváros jellegű, Rózsadombnak hívják. A két Csoma-kastély a régi falu közepén hűségesen illeszkedik be a képbe, és tatarozásra vár. Sajnos a két Fáy-udvarház már nyomtalanul eltűnt. A református anyakönyv szerint az egyik kúria Abaújdevecser 59 alatt van. A települést jelenleg mintegy 850-en lakják, katolikus temetői kápolnája 1796-ban épült, a református templom kétszeri leégés után (fatemplomok voltak) 1841-43-ban épült, ezt már kőtemplom, tornyát 1895-ben kapta.

A dombtetőről természetesen távolabbra is látok. Feltáru előttem a Hernád völgye és az ahhoz csatlakozó abaúji térség. A folyó vize valamikor kilenc vízimalmot hajtott. A túloldalon emelkedik a Zempléni-hegység (régőbbi nevén Eperjes-tokaji-hegylánc), melynek keleti oldala Zemplén megyéhez, nyugati oldala pedig Abaúj megyéhez tartozott, tartozik, a gerincen húzódik a két megye közötti határ. Az abaúji oldal várai: Boldogkő és Regéc (tájnyelven: Regécke), Göncnél Aba Amadé várának és a gönci pálos kolostornak a romjai, Aba-újvár, Aba Sámuel király vára, ahol a legenda szerint Bánk bán is tartózkodott egy ideig. A királyi vármegye erről kapta a nevét. Mímd az öt vár és a kolostorom a hajdan volt történelmi Abaúj vármegye ősi történelmi múltját dicséri.

Történelmi múlt! Nagy harcok, nyert és veszített csaták! Ezek egyikéről szeretnék most beszélni. Ilyen veszített csata volt a tatárjárás idején 1242-ben a Muhi-pusztán, a mai Ónod mellett, ahonnan a király, IV. Béla váltott lovakkal menekült. Menekülés közben két abaúji származású ifjú, a törzsökös abaúji származású Rugach két fia, Don és Barnabás segítették a királyt, átadván neki lovukat (állítólag Ráró volt a ló neve), így mentették meg a király életét. A tatárjárás után a király megjutalmazta a lét lovagot, és Abaúj vármegyében neki adományozta *Fáy földét* (Terra Fay), melyről később a fáji Fáy nevet vették fel, s a Fáy nemzetség törzsatyái lettek. A XV-XVI. században, amikor már a nemességhez címer is dukált, címerükbe egy ágaskodó fehér lovat vettek fel, melyet piros ruhás, sárga csizmás vitéz tart féken.

¹ Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. IX. k. 257. – Csoma József: Abaúj-Torna vármegye nemes családjai. 209.

A család ősi fészke Fáj község lett Abaúj vármegyében, innét terjedt el a família Magyarország, illetőleg a világ minden részébe. Jó része a családnak Abaújban maradt, és itt kerül a képbe Abaújdevecser. A Fáyak miért, miért nem, szerettek Abaújdevecserben lakni. Számos birtokuk is volt itt az évszázadok folyamán, nevüket viseli például ma is a Devecser és Fáj község között elterülő erdő, a Fáji-erdő (szájhagyomány). Nem tartoztak a család leggazdagabb ágához, de két szép, tágas udvarházat, kúriát építettek, az építés dátuma ismeretlen.

Az abaújdevecseri ágot 1690-ben kötött házasságukkal (2010-ben lesz 320 éve) Fáy István (08) fia, *András* (12) putnoki *Putnoki* Péter és Ladányi Judit abaújdevecseri lakosok leányával, *Klárával* alapította. András 1664-ben született, az esküvő 1690-ben történt, s meghalt Devecserben 1737-ben mint Abaúj vármegye főszolgabírája. Apja, *Fáy István* (08) 1672-76 és 1688-89 között Borsod vármegye alispánja, 1704-től II. Rákóczi Ferenc alatt Murány várának kuruc főkapitánya.

Fáy András (12) és Putnoki Klára gyermekei:

Fáy András (13) 1693-ban Devecserben született, és 1762-ben ott halt meg. Felesége lévai Koós Mihály és szendrői Török Bora leánya, Borbála (esküvőjük dátuma ismeretlen), aki 1765-ben halt meg Devecserben. András II. Rákóczi Ferenc udvarában apród, 1729-ben (nem tudjuk, meddig) Abaúj vármegye főszolgabírája.

Fáy Ádám (01) születési idejét nem ismerjük, Devecserben halt meg 1763-ban. Felesége Asgurhy Julianna (szüleinek neve ismeretlen), 1702-ben született, esküvőjük dátuma és helye ismeretlen. Devecserben halt meg 1776. február 15-én.

Fáy Éva (04) férje Cékus Mátyás, 1714-bn Devecserben kötöttek házasságot. Egyéb adatok ismeretlenek.

Fáy Ádám (01) és Asguthy Julianna gyermekei:

Fáy Mihály (10) 1745-ben született, s 1817. augusztus 15-én halt meg Devecserben. Első házasságát pankotai Józsa Judittal 1772-ben kötötte, aki Devecserben 1806. december 5-én halt meg. Második felesége Incsic Horváth Anna volt, adatait nem ismerjük.

Fáy Anna (08) házasságot kötött csáthi Gábrriel Miklóssal (Gibárt), egyéb adat nincs,

Fáy Katalin (11) házasságot kötött Okolicsányi Lászlóval, Okolicsányi György és Szunyogh Kata fiával. Többet nem tudunk róla.

Fáy Mária (11) házasságot kötött széki Székely Györggyel.

Fáy András (13) gyermekei:

Fáy Zsigmond (01) Devecserben halt meg 1772. június 29-én. Felesége vattai Vattay Borbála, felsővattai Vattay János és szemerei Szemere Krisztina leánya, aki Devecserben 1773. június 26-án hunyt el.

Fáy Péter (08) a gömöri ág megalapítója. Felesége Szathmáry-Király Anna. Egyéb Abaújdevecserre utaló adat nincs róla.

Fáy Pál (07) 1738-ban született, meghalt Devecserben 1788. május 31-én. Abaúj vármegye törvényszéki ülnöke volt. Felsőccécén 1769. augusztus 6-án tartotta esküvőjét. Felesége csébi, kéri és marcinfalvi Cséby Julianna, Cséby András és Turánszky Júlia leánya, aki 1750-ben Felsőccécén született, s ott is halt meg 1796. november 6-án; második férje Kriston László volt. Esküvőjüket Miskolcon tartották 1790. január 1-jén.

Fáy Borbála (06) (nincs róla adatunk).

Fáy Júlia (a családi katalógus szerint Zsófia) (05) (nincs róla adatunk).

Fáy Zsigmond (01) gyermekei:

Fáy Krisztina (04), férje Császár Mihály.

Fáy Erzsébet (22), férje Dobozi Pál, kisszántói Dobozi Pál és váradi Fekete Krisztina fia.

Fáy Anna (12), férje Jakabfalvy László.

Fáy Ilona (08), férje Jakabfalvy Dániel.

Fáy Pál (07) és Cséby Julianna gyermekei:

Fáy András (15) Felsőccécén született 1775. január 12-én, meghalt Devecserben kolerajárványban 1831. január 12-én. Első felesége piskárosi Szilágyi Krisztina; esküvőjüket Detken tartották 1794. március 3-án, meghalt 1795. február 10-én. Második felesége bizáky Puky Katalin, Puky János és Kormos Éva leánya, esküvőjüket Tomoron tartották 1799. október 16-án, meghalt Felsőccécén 1839. február 20-án.

Fáy Zsigmond (02) Felsőccécén született 1777-ben, meghalt Devecserben 1831. augusztus 10-én kolerajárványban. Felesége selyebi Kovács Borbála, akivel Devecserben 1799. június 2-án kötött házasságot.

Fáy András (15) gyermekei:

Fáy János (08) született 1800. június 22-én, Tomoron, meghalt Zsujtán 1868. február 10-én. Abaújdevecserben temették el, sírja megvan, ma is gondozzuk. Táblabíró volt. Felesége Karsa Mihály és Szőke Katalin leánya, Borbála, aki Felsődobozán született 1806. szeptember 9-én, s Devecserben halt meg 1861. szeptember 7-én. Esküvőjüket Zsujtán tartották 1826. április 12-én.

Fáy Anna (13) első házasságát Szobonyai Antallal kötötte Felsőccécén 1831. október 16-án. Második férje Barthus József. Abaújdevecserre utaló adat nincs.

Fáy András (16) Felsőccécén született 1816. november 28-án, meghalt ugyanott 1839. január 11-én. Abaújdevecserre utaló adat nincs.

Fáy Pál (08) Tomoron született, meghalt Devecserben 1870. augusztus 1-jén. Zeneszerző, az abaújdevecseri református kőtemplom (1841-43) építtetője. Első felesége ternyei Ternyey Zsuzsanna, Tiszacsegén 1832. december 26-án esküdtek, meghalt Devecserben 1838. január 18-án. Második felesége Kurecska Terézia, Devecserben 1945. október 26-án kötettek házasságot, Budapesten halt meg 1895. június 5-én.

Fáy Zsigmond (02) gyermekei.

Fáy Eszter (02) Devecserben 1800. május 5-én született. Férje Osztrokocsy József. Esküvőjük Devecserben volt 1819. április 12-én.

Fáy Erzsébet (14) Devecserben született 1812. január 24-éb. Valószínűleg Gömörben halt meg. Férje runyai Soldos László, Soldos Ferenc és Szatmári-Király Klára fia. Esküvőjüket 1833. okt. 21-én tartották Devecserben.

Fáy Anna (14) Devecserben született 1813. november 8-án. Férje runyai Soldos László. Esküvőjüket Devecserben 1836. május 19-én tartották. Valószínűleg Gömörben halt meg.

Fáy György (12) Devecserben született 1815. április 17-én, ott is halt meg 1873. március 18-án. Első felesége krasznikvajdai Szent-Imrey Mária, Szent-Imrey László és csáthi Gáb-

riel Anna leánya. Esküvőjük Gibárton volt 1839. május 6-án. Meghalt Devecserben 1853. szeptember 10-én. A második feleség: Borbély Róza, lévai Borbély Miklós és runyai Soldos Katalin leánya. Hevesben esküdtek, 1858. január 12-én, ott is halt meg 1913. március 24-én. Az első házasságból született Béla (05) és Borbála (11), a másodikból Róza (02).

Fáy Pál (08) gyermekei:

Fáy István (25) Devecserben született 1835. szeptember 1-jén, meghalt ugyanott 1922. március 22-én. Felesége Básthy Amália, Básthy József és Vendéggy Ágnes leánya, aki Szászfán 1847. június 1-jén született. Esküvőjüket Gagybátorban 1864. március 30-án tartották, s Gagybátorban halt meg 1890. július 31-én.

Fáy Ilona (11) Devecserben született 1836. november 6-án, meghalt Zsujtán 1914. január 22-én. Férje Karsa Árpád, Karsa Gábor és Rátkai Ilona fia, 1870. május 16-án kötötték házasságot Devecserben.

Fáy György (12) gyermekei

Fáy Béla (05) Devecserben született 1840. február 14-én, meghalt Miskolcon 1907. március 15-én. Első felesége Szobonyay Mária, aki Devecserben született 1841-ben, s ott halt meg 1891. szeptember 28-án. Második felesége Horváth Ilona, felsőmérái Horváth János (sírja áll Devecserben) és Matusz Karolin (sírja áll Devecserben) leánya, 1892. november 22-én Devecserben kötötték házasságot, Turán halt meg 1933-ban. Az első házasságból született gyermekek: Anna (17), Bertalan (03), a második házasságból Béla (07).

Fáy Rózsa (02): nincs Abaújdevecserre vonatkozó adat.

Fáy István (25) gyermekei:

Fáy András (19) Devecserben 1868. november 20-án született, meghalt Nagybecskerekben 1930. május 2-án. Felesége Sebestyén Józsa, házasságot kötöttek Törökbecsén 1897. január 16-án.

Fáy Béla (05) gyermekei:

Fáy Anna (17) Devecserben született 1869. szeptember 14-én, 1895. május 10-én halt meg.

Fáy Bertalan (03) Devecserben született 1870. dec. 1-jén, s ott halt meg 1871. január 30-án.

Fáy Béla (07) Devecserben született 1895. június 15-én, ott halt meg 1896. október 12-én. Talán Felsőmérán a Horváth-kriptában van eltemetve.

Fáy András (19) gyermekei:

Fáy András (20) Törökbecsén született 1899. szeptember 3-án, hősi halált halt 1917 nyarán a román harctéren.

Fáy Jolán (04) Devecserben született 1876. február 13-án, meghalt Budapesten 1947. november 1-jén. Férje Törös Andor, Törös István és Fáy Mária (15) fia, esküvőjüket Devecserben tartották 1899. április 18-án.

Fáy István (17) Devecserben született 1878. július 17-én, Budapesten halt meg 1916. október 29-én a háborús katonai szolgálat alatt.

Fáy Zoltán (02).

Ezzel Fáy Zsigmond és Kovács Borbála ágának devecseri adatait lezártuk.

Most térünk vissza arra, hogy *Fáy János* (08) családjának abaújdevecseri és környéki táblázatát ismertessem, mely legnépesebb Abaúj vármegyében.

Fáy János (08) és Karsa Borbála gyermekei:

Fáy Katalin (14) Devecserben született 1827. február 7-én, meghalt Szikszón 1893. február 9-én. Házasságot kötött Felsőcécén 1848. augusztus 22-én bizáki Puky Istvánnal, bizáki Puky Antal és tállyai Balogh Krisztina fiával. A férj nyugalmazott főszolgabíróként meghalt 1904. december 18-án. Lakhely: Zsujta.

Fáy Mihály (12) Devecserben született 1828. február 22-én, meghalt ugyanott 1894. augusztus 25-én (sírja gondozva van a devecseri temetőben). 1848/49-ben vörös sipkás honvéd főhadnagy, a forradalom után két évig osztrák fogoly. Felesége Sárközi Judit Tiszafüreden született 1836. január 7-én. Esküvő: Tomor, 1857. Meghalt Devecserben 1874. január 20-án (sírja gondozva van a devecseri temetőben).

Fáy József (04) Zsujtán született 1830. június 10-én, meghalt Fügedön 1910. április 30-án. 1848/49-ben a szabadsapat futára volt. Három felesége volt: 1) Szilágyi Emília, akivel Abaújszántón 1849. október 6-án kötött házasságot; meghalt Fügedön 1857. július 5-én. 2) Bizáki Puky Emília, bizáki Puky János és tasnádi Székely Mária leánya, aki Tomoron született 1853. január 10-én, meghalt Fügedön 1873. április 9-én, esküvőjük Gagybátorban volt 1861. április 1-jén. 3) Nagytállyai Hidegh Borbála, Fügedön született 1849. szeptember 24-én, meghalt Felsődobszán 1923. február 20-án. A három házasságból 13 gyermeke született, de ezek közül csak három gyermekének van abaújdevecseri vonatkozása.

Fáy Teréz (03) Devecserben született 1833-ban, Zsujtán halt meg 1868. május 16-án. Férje: Karsa Árpád, Karsa Gábor és Rátkai Ilona fia, esküvőjüket 1856-ban Devecserben tartották.

Fáy Borbála (10) Zsujtán született, 1876. október 21-én halt meg. Férje Gálos József.

Fáy István (24): Devecserre utaló adat nincs.

Fáy Mihály (12) gyermekei:

Fáy Barnabás (07) Felsőcécén született 1857. október 20-án, meghalt Devecserben 1927. július 7-én. Abaúj vármegyei főszolgabírája volt, a tornai református egyházmegye tanácsbírája. Felsége kézdiszentléleki Kozma István és legyesbényei Püspöki Paulina leánya, Anna, aki Felsőkéken született 1866. október 11-én, s Devecserben halt meg 1934. február 12-én (sírja megvan). Fia: György (14).

Fáy Johanna (01) Felsőcécén 1859. február 7-én született, Miskolcon halt meg 1952. augusztus 23-án. Az utolsó 8 év kivételével, melyet Miskolcon a Révész családnál töltött, Isten által áldott életéből legalább 30 évet Abaújdevecserben Csoma József családjánál töltött. Ő volt kisebb-nagyobb bajaink vigasztalója, betegségeink gyógyítója, mindannyiunk áldott Hancsu nénije, szerintem Hatyukája. De már előzőleg is, amikor még a Fáyudvarházban lakott Devecserben, ha Csomáékhoz vendégek jöttek, ment Fáyékhoz a fűtárposta Hancsu néniért és Manyi néniért (Margit 04). Csoma József megállapítása szerint ők voltak a Csoma-ház jótét lelkei.

Fáy Mihály (13) Detken született 1862. február 24-én, Kaliforniában halt meg 1940 körül. Első felesége Téglássy Erzsébet, borozvai Téglássy Pál és Józsa Erzsébet leánya, meghalt Tomorban 1907. március 6-án. Második feleség: Zsarnay Emma.



Családi csoportkép az alsó Csoma-kastély előtt Abaújdevecserben 1920. május 21-én
 Álló sor (balról jobbra) Fáy Margit, Révész Kálmánné, Fáy Johanna, Fáy Barna, Csoma Józsefné, Elekes Gáborné,
 Péchy Honoria, Elekes Gábor. Ülő sor (balról jobbra): Fáy György, Révész Klára, Elekes Antalné Csoma Borbála,
 Elekes Rózsika, Elekes Lili, ifj. Révész Kálmán, Elekes Károly

Fáy Margit (04) (Manyi néni) Baktán született 1865. december 6-án, a keresztségben a Margit Amália nevet kapta. Meghalt Miskolcon 1956. július 22-én. Élete nagy részét Abaújdevecserben a Fáy-udvarházban és a Csoma családnál, valamint Miskolcon a Révész családnál töltötte.

Fáy Géza (04) Baktán született 1867. október 31-én, Devecserben halt meg 1891. január 28-án. Mérnök volt.

Fáy Klára (06) Devecserben született 1873. február 18-án. A keresztszülők: Csoma József és Téglássy Borbála. Meghalt Miskolcon 1950. október 21-én. Férje Révész Kálmán, id. Révész Kálmán és Vécsey Johanna fia, ref. püspök. Esküvőjük Devecserben volt 1895. június 4-én. (Révész Kálmánnak első házasságából Pápán született fia, dr. Révész Imre a későbbi debreceni református püspök.) Révész Kálmán 1894-től a kassai református egyház esperese, majd 1919-től 1931-ben bekövetkezett haláláig a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke, Miskolcon halt meg.²

A baktai református egyház anyakönyvében szerepel még: 1864. Rozália, Ilona meghalt 1865. Ikrek: Imre és Róza, 1867, meghaltak 1869. január 21 és 1869. január 10.

² Fáy Klára és Révész Kálmán gyermekei: *Klára* Kassán született 1900. március 23-án; az USA-ban halt meg, férje: halmái Bor Jenő, aki Hajdúszoboszlón 1895. szeptember 8-án született; 1926. július 30-án Miskolcon volt az esküvőjük. Fiuk, halmái Bor Jenő Miskolcon született 1928. június 23-án. A család az USA-ban él, ő volt az, aki a miskolci Fáy András Szakközépiskola részére a Fáy András-szobrot készítette. – *Gizella* Kassán született 1900. március 23-án, meghalt Norfolokban 1980-ban; férje Bogár Lajos, aki Újfehértón született 1886-ban és meghalt Toledóban 1928-ban, esküvőjüket Miskolcon 1922. november 11-én tartották. Gyermekeik: Magda, aki az USA-ban él; Klára Budapesten él, férje dr. Tomori István 2009 januárjában hunyt el, leányuk Tomori Judit; Ruth meghalt az USA-ban 2006-ban. – *Ilona* Miskolcon született, meghalt az USA-ban, férje Keresztfalvi Antal.



Fáy Györgyné sz. Fáy Gabriella 93. születésnapján (1990)

Fáy József (04) gyermekei:

Fáy Zsuzsanna (10) Szilágyi Emíliától született Abaújszántón, meghalt Abaújdevecserben 1926. április 20-án. (Eltetve a Csoma-kriptában.) Bydeskúthy Mihállyal kötött házasságot Encsen 1885-ben, férje meghalt Cselejen 1887. május 2-án.³

Fáy József (05) szintén Szilágyi Emíliától született fiú.⁴

Fáy Gyula (07) ugyancsak Szilágyi Emíliától származik, Abaújszántón született 1853. december 25-én. Egész életét Abaújdevecserben élte el, ott halt meg 1945. szeptember 20-án. Felesége ostorharicsi Horváth Margit, Horváth György és Dienes Erzsébet leánya, aki Mérán 1867. június 17-én született, 1887. június 19-én, Kassán kötöttek házasságot, s meghalt Abaújdevecserben 1953. február 18-án.

Fáy Barnabás (07) gyermeke:

Fáy György (14) Kassán született 1899. április 25-én, meghalt Abaújdevecserben 1971. október 29-én, édesanyja sírjába temették. Családkutató, 1954-től haláláig az abaújdevecseri református egyház főgondnoka. Felesége Fáy Gabriella (01), Fáy Kálmán és burai Bökck Gizella leánya, aki Putnokon 1897. május 7-én született, s meghalt Gyöngyösön 2002-ben, 105 éves korában, eltemetve Devecserben férje mellé. Kívánsága szerint férje összes kutatási anyaga el van vele temetve.

³ Leányuk, *Terézia* Cselejen született, Abaújdevecserben halt meg (a Csoma-sírboltban van eltemetve). Férje ragyolczi Csoma István, ragyolczi Csoma József (Rásony, 1848. június 27.–Abaújdevecser 1917. március 2.) és bernáthfalvi Bernáth Margit (Vaján, 1854.–Abaújdevecser 1938. április) fia, akik Vajánban 1878. február 26-án kötöttek házasságot. Terézia férje Abaújdevecserben 1946. szeptember 26-án halt meg. Három gyermekük volt: Klára, László és Judit, mindhármán meghaltak, velük tehát ez az ág kihalt.

⁴ Számunkra azért érdekes, mert több nemzedék után a táblázat végén dr. Mikola István áll, volt egészségügyi miniszterünk, aki igen büszke fűgödi származására, és Encs város díszpolgára.



Abaúj vármegye tisztségviselői az 1910-es években

Állnak: Fáy Barna, Gr. Vay Artúr. Ülnek: Puky Endre, Vitéz Győző, Patay Sámuel, Szent-Imrey Pál

Fáy Gyula (07) gyermekei:

Fáy Julianna (06) Devecserben született 1892. május 19-én, meghalt Budapesten 1979. január 20-án. Férje, Pallaghy József Felsőmérán született 1880. július 16-án, anyja Szuhay Borbála.

Fáy Katalin (16) 1900. július 19-én született, s Miskolcon halt meg 1970. április 11-én. Házasságot Abaújdevecserben kötött 1924. szeptember 8-án Vendéghy Gézával, aki Bódvaszilason 1894. április 24-én született, anyja neve Kassai Katalin, s 1979 januárjában Abaújdevecserben halt meg. Gyermekeik Pálma (Úrhegyi Lászlóné) és Katinka (Úrhegyi Analné), Miskolcon élnek.

Fáy József (05) gyermeke:

Fáy Anna, akinek édesanyja Puki Emília, s Fügedön 1869. július 2-án született, meghalt Abaújdevecserben 1927. április 15-én. Férje Finta József, esküvőjüket Fügedön tartották, gyermekeik: Anna és József.

És ezzel eljutottunk a felsorolás végére. Kérem kedves olvasóimat, hogy amennyiben a részletezésekkel kapcsolatban valamely tévedést talál, szíveskedjék közölni, nagy örömmel veszem.⁵

⁵ **Forrásmunkák:** 1. Abaújdevecseri református egyház anyakönyvei, 1771-1805, 1805-1850, 31850-1954. 2. Az abaújdevecseri presbiteri jegyzőkönyvek, 1839-1896. 3. Anyakönyvi mikrofilmek MOL Mikrofilmtár, Budapest. Református. Baktakék 1788-1885, gka 6307, A. 4609, A. 1376. Rásony RK-2530, A. 945-47, X 2901, A 1445. 1754-1895. Abaújszántó RK 2508, A 91619, 1839-től. Encs-Füged 2801 1394. Encs-Gibárt 1876-1895. X 2818, A. 1400. 4. Felsőcéce és Zsujta reformtus anyakönyvei a helyszínen 1895-ig. 5. Fáy Tünde és Fáy Csaba által készített Fáy-katalógus. – *Csoma József*: Abaúj-Torna vármegye nemesi családjai, 190-202. Hivatkozás *Nagy Iván* IV. k., Pallas Lexikon VI. 755.

KOVÁCS ELEONÓRA

Batthyányné (Budai) Apraxin Júlia

A XIX. század magyar arisztokráciájában nem volt rendhagyó, ha valaki nem vagy kevésbé tudott magyarul, inkább az ellenkezője számított különösnek. Főként azok esetében, akik a magyar arisztokráciába beházasodtak, s ők maguk nem voltak magyarok. A legelőkelőbb magyar arisztokrata családok is soknemzetiségű rokonságuk révén voltaképpen inkább összbirodalmi, vagy európai arisztokratának tekinthették magukat. Ide tartoztak az Andrássyak, a Batthyányok, a Károlyiak, a Zichyek, a Széchenyiek. Emiatt is számított különösnek, hogy egy orosz származású arisztokrata hölgy a magyar nyelv és kultúra iránt érdeklődést mutatott, a XIX. század 60-as éveiben a magyar lapok hasábjain szerepelt, valamint néhány évig a magyar irodalmi és színházi életben is helyet kapott. Magyar nyelven tanult, szavalt, lapot adott ki és publikált.

Családja, neveltetése

Julia Alexandrovna Apraxina 1830 októberében született Bécsben egy orosz diplomata, Alexandre Petrovics Apraxin és Hélène (Jelena) Nyikolajevna Bezobrazova, egy orosz generális leányának gyermekeként. Utóbbinak maga a cár volt a keresztapja.¹ Apja felmenői révén is rokonságban állt a cári családdal.² A magyar arisztokráciába nevelőapja, gróf Esterházy József,³ valamint férje, gróf Batthyány Artúr révén kapcsolódik be. Batthyányné Apraxin Júlia rokoni kapcsolatairól, valamint közvetlen családi viszonyairól elmondható, hogy a Habsburg udvarral szoros összeköttetésben álló család tagjaként élt. Annál is inkább bizonyul rendhagyónak magyarbarát magatartása, tevékenysége.

Apraxin Júlia családja a gyermek születése előtti években – s még utána is évekig – Bécsben él. Szüleinek házassága nem sikerült jól, apja mint diplomata sokat utazott, s a kapcsolat a házastársak között megromlott. A gyermek Júlia édesanyjával egy ideig anyai nagymama, s annak második férje, Dimitrij Pavlovics Tatistschev, Oroszország bécsi nagykövete palotájában

¹ Saint Aulaire, Souvenirs, 31. = *Catherine Barna*: Une femme de lettres du second Empire. La Comtesse Juli Apraxin Sa vie, ses oeuvres. Francia tanulmányok 12. Kiadja a Szegedi Egyetem Francia Philologiai Intézete. Szeged, 1934. 10. (továbbiakban: *Catherine Barna*. (Mivel Helena Bezobrazova születési éve bizonytalan, így a cár lehet I. Pál – 1801-ig, de lehet I. Sándor is, 1801-től.)

² Marfa Matvejovna Apraxina révén, aki III. Fjodor cár (Fjodor Alekszejevics Romanov, Nagy Péter cár féléstestvére) második felesége volt. Rokonságába tartozott Fjodor Matvejevics Apraxin is, aki Nagy Péter cár tengernagya volt.

³ Esterházy József az Esterházy család fraknoi vonalának ifjabb, vagy grófi ágából származik, s ezen belül a cseklézi ág tagja. Gróf Esterházy József 1791. IX. 24. – 1847. V. 12. Királyi kamarás. Első felesége herceg Metternich-Vinneburg Mária. 1820-ban megözvegyül. *Gr. Eszterházy János*: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp., Athenaeum, 1901. 170.



A cseklézszi kastély

lakott Bécsben,⁴ majd 1837 júniusában Apraxin gróf után utaztak Szentpétervárra. A szülők 1841-ben sok nehézségpette elváltak. Később az édesanya a szentpétervári érsekség engedélyével házasságot kötött a régóta ismert és családja által is kedvelt gróf Esterházy Józseffel. A család az újdonsült férj birtokára költözött, a Pozsony melletti Cseklézsre, ahol a gyermek Júlia már Oroszországba utazása előtt nyaranta gyakori vendég volt.

Az Apraxin család sorsára nézve, s közelebbről Júlia életére vonatkozóan komoly információkat hordoznak mostohaapjának, gróf Esterházy Józsefnek a Magyar Országos Levéltárban őrzött naplói.⁵ Esterházy nem csupán naplóbejegyzéseket tett, de az

általa, valamint a hozzá írt leveleket is bemásolta vagy beragasztotta naplójába, így maradt fenn többek között Hélène Bezobrazova, Apraxin Júlia vagy éppen Dimitrij Pavlovics Tatistschev levele is. Feljegyzései sok mindent elárulnak a család tartózkodási helyére vonatkozóan, de arról is találunk adatokat, hogy ki milyen nyelven tudott, illetve beszélt, írt. Esterházy megőrizte Júlia gyermekkori leveleit is, amelyeket francia nyelven írt neki, még a pétervári utazást megelőző időkből, s azt követően is. Kétségtelen, hogy Apraxin Júlia, bár tudott németül is, a francia volt tulajdonképpen anyanyelve. Arra nem találtam utalást, hogy oroszul beszélt-e, de e tudás hiánya e korban voltaképpen természetes is volt, hiszen az arisztokrácia nyelve nem csupán hazánkban, másutt is részben a francia volt. Esterházy naplóját kezdetben németül, az idő előre haladtával egyre gyakrabban franciául vezette. Egy helyütt meg is jegyzi, hogy Hélène Bezobrazova miatt teszi ezt, hogy e sorokat ő is elolvashassa.⁶ Francia nyelven írja leveleit Tatistschev és Hélène Bezobrazova, valamint Apraxin Júlia bátyja, Dimitrij is, aki az 1841-es válás után apjánál Pétervárott maradt, s fennmaradt néhány kedves, közvetlen hangon írt levele Esterházyhoz. A francia szellemben nevelt Apraxin-lány nem kapott különlegesen alapos képzést, bár neveltetése feltételezhetően nem csupán otthon folyt. Valószínű, hogy a korabeli arisztokrata szokásokhoz illően részt vett külföldi utazásokon, egészen bizonyos, hogy járt Párizsban. Regényeiben több helyütt felbukkan a zárdaiskola, az előkelő nevelőintézet, a párizsi Sacre Coeur képe. Később, már felnőttként a legkülönbözőbb dolgok iránt érdeklődve vett magánórákat kiváló tudósoktól, hogy gyarapítsa ismereteit. Ezek a tanulmányok azonban már házasságkötését követően s Magyarországra költözése után kezdődtek.

⁴ Tatistschev hosszú éveken át, több évtizedig látja el e diplomáciai feladatot. Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Graflichen Hauser. D. C. zu Wien 1826. 24., 1828. 228.; 1829. 239.; 1840. 313.

⁵ MOL P 229. Esterházy József naplói.

⁶ MOL P 229. 1837. június 7-i bejegyzés.

Házassága, a bécsi évek

A magyar történelem válságos időszakában, 1849. október 15-én ment feleségül Batthyány Artúrhoz, akivel házassága első évtizedét Bécsben töltötte. Batthyány Artúr a (németújvári) Batthyány család grófi ágának is a pinkafői ágába tartozott, a legrégebbi magyar mágnás családok egyikébe. A család talán legismertebb tagja gróf Batthyány Lajos miniszterelnök, aki Artúr apjának, Batthyány Vincének másodunokatestvére volt. Batthyány Artúr a rakicsányi, a horti, a révi uradalmak birtokosa volt, s az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején mint császári királyi ezredes szolgált a Schlick-hadtestben.⁷

Az arisztokrácia gyakori tartózkodási helye volt a császári főváros, főként a leggazdagabb, aulikus érzelmű részének. Ez azonban nem feltétlenül jelentette azt, hogy nem fogadták szívesen a Magyarországról érkező látogatókat. Erre vonatkozóan feljegyzések olvashatók báró Podmaniczky Frigyes Naplótöredékeiben. A báró 1856 nyarán – tíz év Magyarországról való ki nem mozdulás után – utazásra adta a fejét. Megjárván Párizst, a Rajna-vidéket és Dél-Németországot, hazafelé útban gróf Keglevich Béla társaságában két napot Bécsben töltött. E kiterő célja a Batthyány-házaspár meglátogatása volt, akiket a következőképpen mutat be: „... két napot Bécsben tölténk, mely rövid tartózkodásnak az volt tulajdonképpeni célja, felkeresni s meglátogatni gróf Batthyány Arthurt és nejét Apraxin Julia grófnőt. E jó ismerőseink révén láttam az akkori divat szerint nyaranta délutánonként a schönbrunni császári kertben gyülekező bécsi nagy világot, láttam, mondom mert ismeretségek kötésére, magyarhoni jellegünk nem nyújtott épen kívánatos alkalmat. Gróf Batthyány Arthur és neje, magyar divat szerint igen díszesen kiállított fogadjukon vittek ki Schönbrunnba, be akarván ezáltal bizonyítani, hogy hazafi társaikat még ott is szívesen s előzőkenyen tudják fogadni, a hol e szívéllyesség s előzőkenység fejében talán a megrovásra méltók osztályába fognak soroztatni.”⁸

Apraxin Júlia magyar nyelvtanulása házassága éveire, Magyarországra költözése utánra datálható bizonyosan, ám érdeklődése országunk iránt már jóval korábban jelentkezett.

A magyarországi évek kezdete, szalonja, kapcsolata „a szellem arisztokráciájával”

A házaspár 1860-ban települ át Magyarországra; ekkor már öt gyermekük van: Ilona Jozefina,⁹ Katalin, Arthur Ödön, Georgina és Thassilo, közülük hárman érik meg a felnőtt kort. Júlia tanulásának tényét újságcikkek és levelek is megerősítik. Megismerkedett a jog, a filozófia, az asztronómia és az anatómia alapjaival. Utóbbit a kiváló sebész, Lenhossek József professzortól tanulta; magyar történelmet s irodalmat Toldy Ferencről. (Vele való levélváltása a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található.) A jogtudomány alapjait, s a történelmet Wenzel Gusztáv professzor oktatta számára. Apraxin Júlia tanulmányairól, főként a magyar nyelv elsajátításáért tett erőfeszítéseiről a korabeli sajtó is szívesen cikkezett. Wenzel Gusztáv professzortól való tanulásáról tudósít a Családi Kör, s helyeslőleg említi, hogy Apraxin Júlia, Zichy Kornis Anna s még más előkelő hölgyek a magyar történelemmel és a magyar jog alapjaival akarnak megismerkedni.¹⁰

⁷ Molnár György: Világostól Világosig. Emlékeimből. II. köt. Arad, 1881. 292. (továbbiakban: Molnár)

⁸ Báró Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek 1850–1875. III. köt. Bp., 1888. 60.

⁹ Nevét nyilvánvalóan nagyanyja (Hélène Esterházy) és Esterházy József emlékére kapta.

¹⁰ Családi Kör 1861. jan. 27. 42.

A házaspár hazatelepülésének tényét többen is megörökítették. Közülük az egyik gróf Vay Sándor,¹¹ aki regényes formában írja le a grófnő hazatérését, s akinek stílusa Krúdyéhoz hasonló, legendákat szülő volt. Néhány adat azonban a regényes megfogalmazásmód ellenére is alapul vehető. A nemzeti újjáéledés korának rokonszenves alakjaként mutatja be Batthyánynét, akinek akkor közismert neve, „Die Thuri” férjének, Artúrnak rövidített becézett nevéből született. Pompakedvelése, fényűző megjelenése nem csupán az egyszerű embereknek tűnt fel, saját körében is felhívta rá a figyelmet. Ezekkel egybehangzó adatokat tartalmaz Rozsnyay Kálmán Tanulmányok írókról és művészekről című gyűjteménye is, amely igen terjedelmes szöveget szentel a grófnő személyének.¹² Rozsnyay írásának bevezetőjében a korszakról is jellemző leírást ad. A hazatelepülés éve 1860, amely az 1861-es országgyűlés ígéretének reményét hordozza. *„A múlt század közepén csudálatosan virágjába szökkent a magyar élet alaposan megtépázott fűje. Magyar gálában pávaskodott akkor az aszszonyép és a férfiak is. ... Damjanich és Batthyány özvegye vezettek a 'honi divatban'. Az urak divatja ugyancsak változatos volt. Az ország minden vidékének jellegzetes népviselete megjelent a pesti utcákon. ... Divat lett megnézni minden darabot, Szigligeti és Szigeti népszínművei behozták Pestre a vidék levegőjét. ... divat lett a magyar regény, magyar vers. A német, francia táncok helyébe a csárdás került. ... És ebbe a zajos, nemzetiszn világha bombázott a hír, hogy a vértanú Batthyányink egy közel atyafia: Arthur gróf, orosz asszonyt hoz haza. Akkor gyűlölték az osztrákot, de még jobban az oroszot hiszen nekik köszönhetette a császár, hogy letörte a szabadságharcot. Így ért Pestre a daliás fiatal gróf és fiatal hitvese Apraxin Júlia grófnő.”* A grófnő röviden ismertetett előlete kapcsán Rozsnyay meg is jegyzi: *„1849. október 15-én veszi el Batthyány Arthur. Mikor még minden magyar szívében, lelkében erősen sajnált az előző napok rettenetes tragédiája, gyásza.”* Rozsnyay szerint a grófnővel a magyar arisztokraták, legalábbis az itthon élő, s a szabadságharcot gyászoló mágnások éreztették ellenszenvüket. Vay Sándor novellát teremtett valóban elbeszélésbe kíváncszó figurájából, Rozsnyay részletesebb információi tárgyilagosabbak tűnnek, nagyjából azonban egybehangzóak vele. Ám egyikük sem volt kortársa. Érdekes elolvasni egy olyan személy visszaemlékezését, aki személyesen ismerte, mondhatjuk, hogy barátságban állt vele.

Egy személyes ismerős emlékei, a magyar nyelvű publikálás kezdete

1860-ban, tehát a Pestre érkezés évében ismerkedik meg Apraxin Júlia Kánya Emíliaval,¹³ a későbbi Szegfi Mórnéval – a Családi Kör szerkesztőnőjével –, aki egész más közegeből, a pesti evangélikusság soraiból jőve más értékrendet képvisel. Utóbbi csodálkozva tapasztalja, hogy a tőle eltérő mentalitású, nevelésű grófnő barátságot mutat iránta, s lelkesedik a magyar irodalomért. A barátkozást Júlia kezdeményezte, amelynek időpontja

¹¹ Voltaképen Vay Sarolta, aki írói nevén és excentrikus viselkedése jogán is inkább Vay Sándor néven ismeretes. Vay Sándor: „Nixarpa Eiluj” = Gróf Vay Sándor munkái. IV. kötet A királyné poétája és más elbeszélések. Országos Monográfia Társaság, Bp., (én.) 82–91.

¹² OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 2157. 24. A kézirat egyes részletei, napvilágot láttak a Lantos Magazinban 1930. febr. 15-én. 288–291. A rövidke cikk *Nil*. szignóval van ellátva, de az OSZK-beli jóval hosszabb szöveg egyes bekezdései szó szerinti egyezést mutatnak, így joggal – és jóhiszeműen – feltételezhető, hogy ennek is Rozsnyay a szerzője. Az írás egyébként „Egy orosz hercegnő magyar karrierje” címen jelent eg.

¹³ Batthyányné Apraxin Júliára vonatkozó visszaemlékezés olvasható: Kánya Emília: Réges-régi időkről. Egy 19. századi írónő emlékiratai. Kortárs Kiadó, Bp., 1998. 183–192. (A továbbiakban: Kánya.)

1860 ősze, október körül lehetett, mert Kánya Emília megjegyzi, hogy sikeresen megindult lapja, a Családi Kör, s ennek időpontja 1860 októbere volt. Első találkozásukról Emília így ír naplójában: „*Még a szüléim házába rohogott be hozzám Apraxin Júlia, Batthyány Arturné grófnő. ... nagy krinolinban, fekete bársonyruhában, ugyanolyan hosszú zsinóros atillában, és egyenesen hozzám rohanva, megölelt, megcsókolt, töredezett, de azért nem hibás magyarsággal üdvözölt, hogy pozíciót foglaltam a magyar nők közt, utat egyengetve a tehetségeknek – és azonnal tegezett és kért, tiszteljem meg barátsággal. Ő már két-három évvel ezelőtti felléptem óta szeret. Rendkívül élénk, temperamentumos asszony volt. Gyönyörű sötétkék szem világította be arcát, élénk fehér-piros arcszíne csak úgy ragyogott, szája széles volt kissé, akár egy osztrák hercegasszonyé, az alakja inkább magas, mint kicsiny. Egészben egy szép viruló asszony benyomását tette Júlia*” – így Emília. A személyleírásnál – bár érdekes része az emlékezésnek – fontosabb két tény megállapítása: Júlia 1860 őszen tud már úgy magyarul, hogy ha akcentussal is, de nem nagy hibákkal, képes kommunikálni. Talán mégis korábban elkezdhetett már magyarul tanulni, ha 1860-ban (a hazatelepülés évében) beszélgetni tud ezen a nyelven? Hogy a magyar ügyek iránt már korábban érdeklődött, az bizonyosnak tűnik, hiszen Emília évekkal korábbi írónői tevékenységéről tudott, tehát figyelemmel kísérte a magyar kulturális (és politikai) cseményeket.

Emília további beszámolójából megtudhatjuk, hogy a grófnő irodalmi ambíciókat táplált, s hogy nem csupán francia és német nyelven írt, de magyarul is próbálkozott: „*Ő is érez hivatást az irodalom iránt, írt már németül és franciául is, és most a jó öreg Toldy Ferenc úr biztatására magyarul is próbálkozott már. Hozott is egy kis kéziratot, ha kell javítsam ki, ha nagyon rossz dobjam a kályhába.*” Emília elfogadja Júlia baráti invitálását és egy héten belül levizitel nála.

Nem érdektelen időzni Apraxin Júlia jellemének leírásánál sem, mert ebben rejlett cselekedeteinek egyik kulcsa; nem lett volna képes átlépni korlátait, ha a konvenciók megfélemlítik, s ha a cselekvés vágya nem sarkallja. Személyében nem csupán az európai arisztokrácia lép egymással kölcsönhatásba – már csupán származása révén is, hiszen több ország kultúrája találkozik benne, s ezt közvetíti is környezetében –, de mint arisztokrata kapcsolatba lép a társadalom más rétegeivel, s ha csak töredékét is, de az innen szerzett információkat nyilván saját közegébe is eljuttatja. „*... meg akart ismerni engem is, az irodalmi életről tud is egyet-mást, megmutatta írásbeli dolgozatait, amelyeket Toldy Ferencsel régen fel is olvasott, egy extravagáns tündérmesét, amelyre büszke volt, és sok részvétet tanúsított a magyar nemzet iránt, melynek tagjának érzi magát, melyért élni akar, működni, mintha itt született volna. ... Rajongással beszélt, fel-felugrott eközben ültéből, de egészben véve jó benyomást tett reám. Ilyen túl élénk természetek viszik talán előbbre jó feltételeiket és eszméiket és hatnak buzdítólag környezetükre*” – jegyzi meg bizakodóan Kánya Emília. A szóban forgó extravagáns tündérmese *A csillag* című történet lehetett, amely hamarosan, 1862. február 3-án meg is jelent Emília lapjában, a Családi Körben.

Toldy Ferenc mellett, akitől magyarul tanult, báró Eötvös József volt nagy hatással a grófnőre; tisztelettel tekintett rájuk. Az ő pártfogásukkal vett részt 1860. június 11-én Balatonfüreden Kisfaludy Sándor szobrának avatásán is, amely ünnepségen való részvétel

szinte nemzeti ünnepnek minősült a kor politikai légkörében.¹⁴ Későbbi regényeiben fel is bukkannak a főként Eötvössel rokonítható képzett, tudós, jó hazafiként megjelenített idősebb férfi szereplők.

Szalonja, irodalmi tevékenysége

Már az eddigiekből is kiderült, hogy viszonylag jól megtanult magyarul, s hogy e kérdés mennyire foglalkoztatta, látszik abból is, hogy írásaiba is beépítette a magyar nyelvtanulás motívumát. Egyik regényében a leánynevelő intézetbe adott arisztokrata kisasszony szívesen fog a tanuláshoz, főként *„miután megengedettett neki a magyar nyelv gyakorlatának folytatása s a fejedelemszöveg megigérté hogy mester után fog látni.”*¹⁵ Foglalkoztathatta a helyes magyar kiejtés elsajátítása is, mert másik regényében a hosszú távollét után Magyarhonba hazatérő nemes kisasszonyt így szólaltatja meg: *„Ilka (az egyik mellékszereplő) azt állítja, hogy párizsi kiejtést szenvedek, mintha szenvedni lehetne oly dolgot, mely már természetünké vált. Hat éves korom óta tavaszig nem hallottam másként beszélni.”*¹⁶

Kultúra iránti, valamint (magyar) hazafias érdeklődése röviddel Pestre költözésük után még erőteljesebben nyilvánult meg. Júlia pesti, már önálló Nádor utcai szalonját 1860-ban nyitotta meg, ahol neves művészek is megfordultak, köztük Liszt Ferenc, Reményi Ede, Prielle Kornélia, Bulyovszkyné Szilágyi Lilla. Igyekezett összeismerni Petőfi özvegyével, az ekkor már Horvát Árpádné Szendrey Júliával, s Jókaié Laborfalvy Rózával is. Minden héten irodalmi estét adott.¹⁷ Ezeken az estéken igyekezett a származás és a szellem arisztokráciáját összeismertetni, megbarátkoztatni egymással. Igyekezete csak rész sikerrel járt.

Egy itt tartott összejövetelt meg is örökít naplójában Kánya Emília. A grófnő szalonjáról szólva szomorúan állapította meg, hogy a jelenlévő arisztokraták – szinte csak a háziasszony a kivétel – nem tudnak magyarul, s hogy furcsállva tekintenek Júlia irodalom és színjátszás iránti lelkesedésére. Beszámolója szó szerinti idézésre azért érdemes, mert nem csupán tények, adatok derülnek ki belőle, de bemutatja azt a közeget is, ahol Batthyányné terveit keresztül akarta vinni, s kitűnik az is, hogy miként fogadta próbálkozását e közeg.

„Meghívott egypár magyar író, az élükön az öreg Toldy Ferencet, fiát, Istvánt, még egypár fiatalabb író, de én csak egy ilyen estélyen vettem részt, egypár hét múlva. Nem éreztem ott jól magamat, mindamellett, hogy szívesek és nyájasak voltak hozzám háziak meg a vendégek is. Ezek csupa nagy nevű arisztokratákból állottak, az öreg Waldstein János gróf, egypár Batthyány, Szapáry gróf, Vécsey báró, Széchenyi Béla gróf, akkor szép, élénk fiatalember, nagyobb utazásról tért haza, és érdekesen beszélt el úti emlékeit. Sehogy se tudtam magamat beletalálni e körbe. Mintha mindenből, ami előttem komoly valóságnak látszott, tréfát, sportot űztek volna – így ingerkedtek a háziasszonnyal az ő trói ambíciója miatt (majdnem kinevették), mégpedig vagy németül, vagy franciául (az öreg hercegnő miatt kellett franciául beszélniök), de a nagy nevű mágánások közül is alig akadt egy-egy, aki igazán jól beszélt volna magyarul. Ez olyan sivár, szomorú hangulatot keltett bennem. És ezek

¹⁴ Erre vonatkozóan utalás található Apraxin Júliának Toldy Ferenchez írt levelében: MTA Könyvtára. Kézirattár. Magyar irodalmi levelezés. 4-r. 61. sz. b. köt. Batthyány Júlia Toldy Ferenchez. Rakicsán, 1860. június 16.

¹⁵ Gróf Batthyány Artúrné: Két nőszív. Fordította: Toldy István. Emich, Pest, 1861. 33.

¹⁶ Gróf Batthyány Júlia: Szerény Ilma naplója. Ford.: Toldy István. Emich, Pest, 1862. 99.

¹⁷ Kánya 185.

*akarják előbbre vinni a szegény elárvult haza sorsát? Soha! Sírni szerettem volna. Ez nem az én világom, ahol a legmagasabb eszmékből bohózatot faragnak, és még nem is finomat – valamint modoruk is durva, közönséges jelleggel bírt a szememben.”*¹⁸

Nem túl hízelgő a kép; két értékrend, nagy életvitelbeli, eszmei különbségek, e közegekben még a tréfák is mások. Úgy tűnik Júlia kísérlete a kétféle arisztokrácia összehozására – Emília esetében legalábbis – nem járt sikerrel.

Egyébként Kánya Emília barátsága Júliával egyáltalán nem szakadt meg, ritkán ugyan de elfogadott egy-egy meghívást a grófnőtől. Azonban inkább Júlia kereste fel őt. Azon az emlékezetes ötórás ebéden azonban jelen volt Emília, amikor a grófnő magyar nyelven Petőfi verset szavalt: „A terem közepére állt, kiegyenesítette szép termetét, végignézett a hallgatóságán, és csengő erős hangon, kissé idegenes hangzású kiejtéssel recitálta Petőfi hangzatos költeményeit: Ha férfi vagy légy férfi / S ne hitvány gyöngye báb... Melegséggel, de túlzott erővel szavalt, és meglepetve néztem fel rá, annyi tűz, annyi szent hevület csengett végig szép, de szerintem kissé színpadias előadásán... Mulattak rajta, ez az egész, hisz a jelenvoltak közül nem is értette mindegyik a magyar nyelvet. Leginkább nem a háziúr, Batthyány Arthur gróf.”

Hogy Júlia többre becsülte a szellemi arisztokráciát, mint a születés jogán elkülönülő arisztokrata csoportot, később egy cikkében is világosan kifejti 1862-ben, Gondolattöredék az egyesülésről címmel.¹⁹ Ugyancsak ezt a témát dolgozza fel – szintén 1862-ben – a Nemzeti Színházban előadott *Országgyűlési beszéd* című komédiája is. Regényeiben is igen sokat bírálta saját körét, néhol találóan karikírozta is. A polgárosodás előmozdítása, s a köznemességgel való jó kapcsolat ápolása is rendszeresen feltűnik munkáiban mint elrendő eszmény.

Az írónő

Irodalmi tevékenységével 1860-ban lép a nyilvánosság elé; első regénye francia nyelven jelenik meg Párizsban. Szerzője írói álnévként saját nevének visszafelé olvasott változatát használta: *Eiluj Nixarpa*. A könyv, melynek címe *On a beau dire* (magyarul: Hiába beszélnek), még ugyanebben az évben megjelent magyar nyelven is. Publikációi megjelentek még Batthyány Artur grófnő, gróf Batthyány Júlia, gróf Batthyány Artúrné, Julie Apraxin néven is.

Első regényét 1861 és 1863 között gyors egymásutánban több is követte. Mik voltak a témái, milyen problémákat vetett fel munkáiban, hol játszódtak történetei, kik a szereplők, s hazánkra nézve szerepel-e írásaiban jellemző leírás, adat, szituáció? Utóbbi kérdésnél elsősorban úgynevezett magyar tárgyú regényei érdekeseek: *Ilona* (1860), *Szerédy Ilma naplója* (1861) s a *Két nőszív* (1862) című regények, amelyek magyar közegben játszódnak, magyar tájak, nevek, s a magyar történelem eseményeire vonatkozó utalások fordulnak elő bennük, ahol a szerző szándéka nem pusztán egy-egy érdekes történet elbeszélése, hanem választott hazájának bemutatása, s megismertetése a külfölddel. E célját például *Ilona* című regénye alcímében közli is: *Regény a magyar életből*; s javára kell írni, hogy igyekezett a szerinte jellemző tájakat kiválasztani a cselekmény helyszínéül; így szerepelteti például művében a Ba-

¹⁸ Kánya 185.

¹⁹ Gombostű 1862. január. 1., január 4.

latont, s a társaság Tihanyba kirándul a történet egy szeletében, más munkájában pedig a magyar pusztá tűnik fel egy villanásra, sajnos anélkül, hogy ezek a tájak igazán „élő kezdésnek” tolla nyomán. A legkevésbé szándékolt, mégis leginkább sikeres magyarországi tájleírása a *Szerény Ilma naplója* című regényben olvasható, ahol saját gyermekkorának, fiatal lány korának egyik helyszínét, illetve annak környékét teszi meg a cselekmény fő helyszínéül; a Pozsony környéki Cseklész kastélya és annak természeti környezete köszön vissza a kötet lapjairól.

Több helyütt esik szó munkáiban saját jelenének politikai helyzetéről, az ország alkotmányossá tételéről; s a múlt eseményeire nem csupán utal, hanem nyíltan leírja: „*minden embert a forradalom gyászos következményei sújtottak.*”²⁰ Egyik szereplőjét a forradalom pártján álló grófort számkivetettnek nevezi.²¹ Több helyen említi 1848–49-et – e megnevezéssel –, a világosi fegyverletételt, sőt magát Görgeyt is, amint az orosz csapatok előtt leteszi a fegyvert.²² (Görgeyn kívül saját nevén még egy személy szerepel, Batthyány László, aki férjének másodunokatestvére volt.) Fontosnak tartja a magyar nyelv ismeretét és használatát. Apró motívumokban is szerepelteti a magyar jellemzőket, itt főként külső jegyekről beszélhetünk pl. a kastélyban felbukkanó vándorszínészek magyarul énekelnek, az estélyen csárdást játszanak a zenészek,²³ a kastély falán magyar ruhás festmény függ, s az egyik főszereplő kedvenc operája a Hunyadi László.²⁴ Szereplőinek zöme magyar, beszélő nevekkal. (Sajnos e „leleménnyel” túllőtt a célon a szerző, esetleg a fordító.) Érdekes megfigyelni, hogy a nem magyar nemzetiségű szereplők között felbukkanó orosz nagyúr negatív (mellék)szereplő.²⁵ Egyik írásában²⁶ – amelyben egyébként logikusan fejtegeti, hogy miért fontos a nők tanulása jövő generációk értelmi és hazafivá nevelése szempontjából – férfi főszereplőjét bírálva jegyzi meg, hogy hazafiúi hiányosságai abból adódnak, hogy anyja sokat tartózkodott Bécsben, s nem nemzeti szellemben nevelte fiát. Saját magának mását magyar nemzetiségűként mutatja be, s mindent a magyarok szemszögéből láttat. Itt-ott bukkan csak fel (más nemzetiségű ember esetében) a kívülállóság mint motívum.

Regényeinek hősei általában a szerző saját közegéből kerülnek ki, az arisztokrácia tagjai. Nyilván saját élete nyomta rá bélyegét a regényben szereplő főhősök családi körülményeinek alakítására; írásainak szereplői közül többen – a magyar tárgyú regények női főszereplői mind – árvák vagy félárvák. Az elhunyt édesapa helyett gondoskodó, szeretetteljes gyám, az anya régi barátja, esetleg egykori kérője lép színre. A szerző általában ezt a figurát ruházza fel a bölcsesség minden erényével, aki hazafiságra tanítja a fiatalabbakat. Sajnos nem jó jellemábrázoló, párbeszédei is suták, történeteinek viszont fordulatosságuk, érdekességük. A cselekmény során felbukkanó nehézségek többnyire a becsület, a kötelesség és az érzelmek konfliktusából származnak, s gyakori félreértések nehezítik a kibontakozást. Igen nagy gyakorisággal kapnak helyet a történetben a hazafiságra, a tanulásra, az ország

²⁰ Két nőszív 56.

²¹ Ilona 5.

²² Két nőszív 199–201.

²³ Szerény 89., 120.

²⁴ Két nőszív 180., 66.

²⁵ Szerény 176.

²⁶ Két nőszív 100.

sorsáért való tevékenykedésre buzdító szövegrészek. A hősnő feladatának tekinti, hogy munkára és hazaszeretetre buzdítsa a néha gyarló főhőst. (Minden ilyen esetben Magyarországról beszél!) Az *Ilona* című regény előszavában a szerző meg is fogalmazza, hogy munkáját – mondanivalója kapcsán – elsősorban hazafias tettek szánja. A *Két nőszív* mű regényben a főhős kedvese tanácsára komolyan kezd érdeklődni a tudományok iránt, s kezdi figyelemmel kíséni hazája sorsát. E történetben egyébként az író nő meg is rajzol egy ideális alakot az idősebb pártfogó figurájában, aki megtestesíti azokat az eszményi lajdonságokat, amelyekkel egy igazi magyar hazafinak bírnia kell.

A magyar életnek a leírását – általában – szándéka ellenére, ugyan nem sikerült megoldania, de saját közegére nézve akadnak értékes leíró szövegrészek munkáiban, például ahol az író nő szereplőinek életmódját ismerteti. Az utókor számára – ha kordokumentumként kezeli ezeket az írásokat – e részletek a leggazdagabbak információkban. A regények egyéb részei, így a szerelmi történet kommentárjai, a hazafiságról szóló gondolatmenetek, az arisztokrácia tespedtebb részét ostromozó, néhol didaktikus párbeszéddek inkább a szerző eszméire, tulajdonságaira engednek következtetni. Hogy milyen volt, vagy milyen szeretett volna lenni, milyen eszmény felé igyekezett a saját körét kritikával illető, abból kilépő arisztokrata hölgy, ezekből megtudhatjuk.

Színdarabokkal is jelentkezett, amelyeket a Nemzeti Színház adott elő. 1861-ben *A honfoglalók* című drámáját mutatták be,²⁷ egy évvel később pedig a már említett *Országgyűlési beszéd* című vígjátékát. A *Honfoglalók* 1861-es bemutatása után 1862-ben ismét másorra kerül, ezúttal a Népszínházban,²⁸ s ugyanebben az évben előadják *Fogság és szerelem* című vígjátékát is.²⁹ 1861. május 20-án kelt az a levél, amelyben Apraxin Júlia köszönetet mond Egressy Gábornak tragédiája magyarra fordításáért.³⁰ Munkáját a grófnő tehát franciául írta, levelei között azonban maradtak fenn magyarul írtak, így a Toldy Ferenchez szólnak.³¹ Valószínűsíthető – mivel ha nem is tökéletesen, de jól beszélt és írt magyarul –, hogy rövidebb lélegzetű munkáit, novelláit és cikkeit hazánk nyelvén írta. (Annál is inkább valószínű, mert regényeinél mindenütt szerepelteti, feltünteti a fordító nevét, novellái mellett azonban nem.) E rövidebb munkák nyelvi nehézségeivel tehát valószínűleg meg tudott birkózni. Elbeszélései a Családi Kör, a Divatcsarnok, a Nefejejs és a Népszínházi évkönyv lapjain láttak napvilágot.³² A Budai Lapokban szerepelt egy úgynevezett Tárcza-rovat, amelyben rendszeresen megjelent a „Párisi levelek B. Júliához” című írás-sorozat *Vicomtesse d’Agr...* aláírással. Stílusát tekintve, de a benne foglalt Apraxin Júliáról szóló „élettudósítások” „Örömmel hallottam kedves barátném, hogy hazádban lapot szándékszol kiadni”, valamint az arisztokrácia, demokrácia-témák, s a színházi képzés erőfeszítéseit taglaló szövegrészek alapján joggal feltételezhetjük, hogy e tárcákat a grófnő írta, saját magát az írások címettségként feltüntetve.³³

²⁷ Sürögöny 1861. március 9. Napi újdonságok rovat.

²⁸ Családi Kör 1862. január 27. 58.

²⁹ Népszínházi Évkönyv. Szerk.: *Bolna–Kempelen Győző*, Buda, 1862.

³⁰ OSZK Kézirattár. Levelestár. Batthyány Artúrné Egressy Gáborhoz. 1861.

³¹ MTA Könyvtára. Kézirattár. Magyar irodalmi levelezés. 4-r. 61. sz. b. köt. Batthyány Júlia Toldy Ferenchez. Rakicsán, 1860. dec. 1., Pest, 1860. dec. 14.

³² A csillag Családi Kör, 1861. febr. 3.; Bájklaki Zsigmond, Divatcsarnok 1861. márc. 29., ápr. 5., Barátság, Nefejejs 1862. júl. 6, 13, 20, 27., aug. 3.; Két lélek Népszínházi Évkönyv 1863-ra 41–53.

³³ Budai Lapok 1863. febr. 1. 10–11.; febr. 8. 18–20.; márc. 1. 46–47.; márc. 22. 69–70.; ápr. 5. 84–85., ápr. 12. 93–94.



A rakicsányi kastélyudvar

Budai Lapok

Szépirodalmi munkái mellett foglalkoztatta az újságírás, lapszerkesztés is. *Budai Lapok* címmel – rövid életű – lapot alapított 1863-ban. Az első magyar lap Budán (ahogy az előfizetési felhívás is hangsúlyozta) a nemzeti művelődést volt hivatott segíteni. A lap korábban *Szépművészeti Csarnok* címmel működött, s tulajdonjoga báró Jósika Kálmáné

volt.³⁴ Az új lap kiadása 1863. január 25-el vette kezdetét.³⁵ A magyar irodalom népszerűsítése s a magyar nyelv terjesztése mellett hazai művészeti közleményeket, útleírásokat, tárcákat s a kulturális életre vonatkozó tudósításokat közölt. A szépirodalmi heti közlöny kezdetben a kor egyik kedvelt laptípusának ígérkezett – divatlap –, ám a laptulajdonos igen gyorsan, két hónap elteltével száműzte a divatrajzokat lapja hasábjairól, s tisztán szépirodalmi hetilapként működött.³⁶ Címlapján a budai alagút bejárata, s a környező épületek láthatók mintegy fejlékként, s a kép felett az „Él magyar áll Buda még!” jelmondat foglalt helyet. A szerkesztőség a Vizivárosban, a Fő utca 59. számú házban működött. A *Budai Lapok* felelős szerkesztője báró Jósika Kálmán volt, a munkatársak között szerepelt gróf Bethlen Miklós,³⁷ Tarnay Pál,³⁸ Zilahy Károly.

A címlapon szerepel a tulajdonos, egyben főmunkatárs és kiadó neve is: Budai Apraxin Júlia. (Az 1863. január 2-i első számban még Batthyány Júliának nevezte magát.) A Pest-Budai rendőrigazgatóság foglalkozik is e névhasználati móddal. Batthyányné kérelmezi, hogy a *Budai Lapok*ban Budai Apraxin Júliaként szerepelhessen a neve; a hatóság erre nézve a következő megjegyzéssel teszi ad acta az ügyet: „A névváltoztatás azon modora mely itt szóban forog, magánjogi természetű lévén – itt ez eránt hivatalosan intézkedni nem lehet.”³⁹ A névváltoztatás mögött már a grófnő családi viszonyainak megváltozása, s színpadi működésének megkezdődése is áll, s feltételezhetően családjának roszállása e tevékenységek miatt. A nagy lendülettel és nemes céllal megindított *Budai Lapok* Apraxin Júlia Párizsba távoztával szűnt meg öt hónapi működést követően.⁴⁰

³⁴ MOL D 191 M. Kir. Helytartótanács Elnökségi iratok 370/1863.

³⁵ MOL D 185 M. Kir. Udvari Kancellária. Elnöki iratok 1246/1863.

³⁶ *Budai Lapok* 1863. március 22. Előfizetési felhívás.

³⁷ Gróf Bethlen Miklós (Bolnai) 1831–1969: színész, író, újságíró. A szabadságharcban századosként vett részt. 1855-től a Nemzeti Színház tagja. Színibírálati, cikkei, versei, elbeszélései jelentek meg.

³⁸ Tarnay Pál valódi nevén Madarassy László (Izsák 1840. febr. 2. – Kécske, 1893. okt. 2.) ügyvéd, író, útleíró. 1881-ben beutazta az egész amerikai kontinenst, amelyről könyvet is írt. 1864-től a kecskeméti jogakadémia tanára. 1889-ben Kécske jegyzője. Történetünk idején jurátus, s álnéven színműíró.

³⁹ MOL D 191 M. Kir. Helytartótanács Elnökségi iratok 1950/1863.

⁴⁰ MOL D 191 M. Kir. Helytartótanács Elnökségi iratok 1863. július 7-én kelt irat. 9435/1863.

Batthyányné irodalmi tevékenységének kibontakozásával egy időben magánéletében hatalmas változás történt. 1861 körül külön költözött férjétől, majd hamarosan el is váltak. E különköltözés azonban egészen bizonyosan nem történhetett 1861 januárja előtt, hiszen a válást övező botrányok közepette Apraxin Júlia nem nyithatta volna meg 1861. január 21-én az egyik nevezetes „magyar urak bálja” nevet viselő farsangi táncestélyt, amely ekkor (a redout-terem rossz állapota miatt) az Európa Szálló tánctermeiben az arisztokrácia egyik nevezetes mulatsága volt.⁴¹ Gyermekeit, akiket később sikertelenül próbált meg visszaszerezni, Hélène Esterházy, Júlia édesanyja nevelte fel a rakicsányi birtokon, s a családi botrány miatt lányával minden kapcsolatot megszakított.⁴² Júlia a részére megítélt tartásdíjból élt, egy ideig kényelmesen, de sokirányú tevékenysége, állandó segítő szándéka leapasztotta a számára kiutalt összegeket. Korábbi, arisztokrata társasága, szinte tömbként veti ki magából a különcöt, aki hamarosan színészi képességeit is kipróbálja.

Kánya Emília naplója nyomon követi Apraxin Júlia sorsát ezekben az években is. Ismeret-ségük ekkor sem szakadt meg, sőt Júlia gyakran meglátogatta őt. A napló elmeséli a grófnő külön költözését családjától, válását, kapcsolatát a színházzal, véleményt mond írói tevékenységéről. Emília kétségtelenül kedvelte Batthyánynét, róla mondott véleményét minden nevel-tésbeli, életfelfogásbeli különbség ellenére a jóindulat jellemezte, ám viselkedését, lelkesedését, életmódját túlzónak tartotta, nem helyeselte, mégis nehéz helyzetében megpróbált segíteni rajta. Lapjában, a Családi Körben is rendszeresen nyilvánosságot biztosított neki, tudósított tanulmányairól, színdarabjainak előadásáról, könyveinek megjelenéséről, színésznőként való bemutatkozásáról, s későbbi fellépéseiről, sőt publikációs lehetőséget is nyújtott számára.

A színház bővületében

Írói tevékenységével nagyjából párhuzamosan erősen foglalkoztatja a színház is, amellyel közelebbi kapcsolatba először mecénásként 1861-ben, majd a rá következő évben szerzőként kerül. Rendszeres színházlátogatóként figyelemmel kísérte, majd támogatásával tüntette ki az akkoriban igencsak segítségre szoruló Budai Népszínházat, amelynek megalapítója Molnár György a Nemzeti Színház mellett egy új típusú teátrumot igyekezett létrehozni. Könnyedebb, sokszor zenés darabok bemutatásával jelentkezett, amelyek színre vitelében nagy hangsúlyt fektettek a látványra, ugyanakkor magyar nyelvű színház-ként erősíteni próbálta a magyar nemzeti színjátszás ügyét. „Hazafiság a nemzetiségnek” – hirdette a színház homlokzatán található felirat. Bemutatott darabjai közül több szerepelt a Nemzeti Színház repertoárján is, így ezeket szükségszerűen nem tudta nagy sikerre vinni. Később inkább a színpadi újdonságok felé fordultak, divatos francia színdarabokat, Offenbach operetteket is bemutatnak, s egyes színpadi látványosságokat alkalmazva egész előadásorozatokot sikerült elérniük. A hazafivá nevelés célját népszerű népszínművek bemutatásával igyekeztek elősegíteni. Ennek ellenére a színház nem túl hosszú életű. A hullámzó bevételek nagyon megnehezítették az intézmény fenntartását.

⁴¹ Családi Kör 1861. január 27. 57.

⁴² Kánya Emília feljegyzi, hogy egy alkalommal titkon, áluhában meglátogatja gyermekeit Rakicsányban. Az apácájelmezbe öltözött (!) grófnőt azonban kíméletlenül eltávolítják a házból. Hogy az álruha öltése nem állt messze tőle számtalan regényrészlete tanúsítja, s amilyen túlfűtött lélek volt, elképzelhető, hogy Emília a hiteles történetet írja le visszaemlékezéseiben.

Batthyányné kezdetben anyagi segítséget nyújtott a csőd felé tartó társulatnak, később – nagy szenzációt keltve – saját színpadra lépésével szerzett közönséget. Emellett egyik első támogatója volt Blaha Lujzának lehetővé téve énektanulását. Támogatta Szerdahelyi Kálmán franciaországi tanulmányútját is. Színésznőként 1863. február 3-án mutatkozott be, majd országos körútra indult. Szereplését Blaha Lujza, valamint Molnár György viszszaemlékezése is megőrökíti. Színpadi működése felért egy kisebb fajta politikai viharral. Műsorát egy-egy sikeres darab részleteiből állította össze: *Jókai Mór*: Szigetvári vértanúk, *Szigligeti Ede*: II. Rákóczi Ferenc fogsága, *Katona József*: Bánk bán, *Mme de Girardin*: Fél az örömtől, *Carague*: A gyertyatartó. Repertoárjával megfordult több vidéki nagyvárosban. E vendégszereplések útvonala és időpontja pontosan nyomon követhető a korabeli helyi és országos sajtóból. Megfordult Kassán, Debrecenben, Miskolcon, Temesváron, Szabadkán, Szegeden és Kecskeméten. Mindenütt nagy ováció kísérte fellépését, dicsérő, köszöntő versek születtek tiszteletére, amelyeket többek között a Szegedi Hírmondó,⁴³ a Hon,⁴⁴ a Kassa-Eperjesi Értesítő,⁴⁵ a Kolozsvári Közlöny, s természetesen a Budai Lapok⁴⁶ közölnék. A Szegedi Hírmondó még arra is felhívja a figyelmet, hogy Batthyányné szereplését külföldi lapok is figyelemmel kísérik, így a Les Nationalites című turini lap (február 12-i száma).

Az előadásokból befolyt összegeket egyrészt a Budai Népszínház, másrészt egyéb, főként jótékony célokra, így az Írók Társasága javára, s az ekkor nagy nyilvánosságot élvező székesfehérvári középkori királyi bazilika ásatásainak finanszírozására fordították. Molnár György emlékirataiból azt is megtudhatjuk, hogy e célok mellett „nyílt titok” volt, hogy az előadásokból befolyó jövedelem egy részét a magyar emigráció céljaira szánták. Az újságok káprázatos fogadtatásról, valóságos diadalmenetről számoltak be e vendégszereplések alkalmával. Fellépése természetesen foglalkoztatta a rendőrhatalóságokat. A temesvári rendőrkapitány például részletes jelentést küldött Pálffy Móríc kormányzóhoz 1863. március 16-i keltezésel, s beszámolt a Temesvárott lezajlott előadásról.⁴⁷ Kétségtelenül szenzációszámba menő esemény volt egy arisztokrata színpadra lépése egy olyan korban, amikor a színészi pálya korántsem volt megbecsülésnek örvendő foglalkozás. Mindehhez járult, hogy egy idegen származású nemesasszony vállalt közösséget az 1848–49-es forradalom és szabadságharc komor emlékeit hordozó, s az abszolutisztikus kormányzástól szenvedő magyarokkal. Apraxin Júlia ekkor lemondva a Batthyány név használatáról, Budai Júlia néven szerepelt. Vendégszereplése után Budára visszatérve április 8-án a Budai Népszínház színpadán ismét fellépett, ezúttal nem egy-egy színdarab részleteiből válogatott műsorával, hanem a Bánk bán Melindájaként (a teljes drámát előadva) láthatta a közönség.⁴⁸

Színpadi tevékenységéről a sok elismerő szó mellett felbukkan ugyan az elmarasztalás is; mindenesetre kiderül, hogy szépen szavalt, jó magyar kiejtéssel, a színpadról is érthető-

⁴³ Szegedi Hírmondó 1863. márc. 18. Budai Apraxin Júliaként említik.

⁴⁴ A Hon. 1863. március 31.

⁴⁵ Kassa-Eperjesi Értesítő 1863. febr. 25.

⁴⁶ Budai Lapok 1863. márc. 15. 63. E számban a Kolozsvári Közlöny 1863. március 5-i tudósítása és a benne közölt vers olvasható.

⁴⁷ MOL D 191 M. Kir. Helytartótanács Elnökségi iratok 3649/1863.

⁴⁸ Családi Kör 1863. ápr. 12. 196.

en beszélt. Molnár György emlékirataiból a színjátszás iránti elkötelezettsége, szorgalma mellett a magyar nyelv elsajátításának igyekezete derül ki: „*Oly szorgalmas, oly buzgó papjává lőn Thaliának, hogy akár mindennap is játszott volna, egész nap szerepeket tanult, szavalt és törte nyelvét, hogy az idegen hangzást leküzdje, elsimítsa ajkáról s valóban gyorsan és szépen haladott.*”⁴⁹

Párizsi útja

A budai nagy sikerek és országos körútja után Párizsba indult Molnár György társaságában, hogy a Népszínház számára új darabokat hozzanak, s megfigyeljék a francia színpadtechnikát. Elutazását indokló nyílt levelét 1863. április 5-én közli a Hon című lap, amelyben azt fejtegeti, hogy a francia fővárosba nem kékutazásra, hanem tanulni indul: „*Fogadja, tisztelt szerkesztő úr búcsúmat, s közölje azt az egész nemzettel és ha ellenségeim azt fogják mondani: hogy külföldre mulatságból és időtöltésből mentem, mondja meg nekik: hogy inkább ma fekiüdném le síromba, mintsem hogy szeretett magyar hazámat üres élvhajhászat és időtöltés végett elhagyjam, mintsem örökre elváljak ezen földtől, ezen nemzettől, mely nekem az egész világon a legkedvesebb; mert nincs gyászosabb, nincs rettenetesebb sír nekem, mint volna a számkivetés azon hazából, melyet imádok*” – írja. 1863. június 28-án a még működő Budai Lapok teszi közzé egy másik nyilatkozatát, amelyből két fontos információ származik: Párizsból ekkor még vissza szándékozik térni – legalábbis ezt állítja –, csak a tervezettnél néhány hónappal később, a másik tény, hogy közli a Budai Lapok megszűnését.

A május elején Párizsba érkező Júlia a francia fővárosban színi iskolába is jár, Achille Ricourt Théâtre des jeunes artistes nevű intézetét látogatja. Vágya, hogy a Théâtre Française színpadán játsszék, nem teljesülhet, de Ricourtnál többször is fellép, többek között Racine Phaedrájában. Első alkalommal 1863. szeptember 18-án, s még több alkalommal, utoljára 1864. március 23-áról van adat színházi fellépéről.⁵⁰

Színházi küldetése mellett mást is jelentett számára Párizs. Vidats János ajánló levele kíséretében felvette a kapcsolatot a Párizsban emigránsként élő Irányi Dániellel, majd rajta keresztül a Turinban élő Kossuth Lajossal, s felajánlotta szolgálatait az emigráció számára, ugyanakkor Kossuth, s az általa ismert – Napóleon hercegeként emlegetett – Jerome Napóleon⁵¹ támogatását kérte saját franciaországi színpadi működéséhez. Kossuth küld is egy ajánlólevelet a herceghez, aki fogadja a grófnőt. Kossuth és Irányi fenntartásokkal fogadták a gyorsan lelkesülő hölgyet. Végül röpirat terjesztését bízták rá, amelyet színházi kellékekbe, díszletekbe rejtve szállítottak haza. Apraxin Júlia rövid időre visszatért Bécsbe, majd Pestre, később pedig visszautazott a francia fővárosba. 1863. szeptember 5-e körüli pesti tartózkodásának hírért ő maga is megerősíti, egyben cáfolja azt a híresztelést, amely szerint családja nagyobb évi jövedelem felajánlásával próbálta rávenni arra, hogy ne térjen vissza többé Magyarországra.⁵² Tény azonban, hogy nem tért vissza.

⁴⁹ Molnár II. köt. 354.

⁵⁰ Catherine Barna 37.

⁵¹ A Jérôme-hercegnek, Napoleon hercegnek is nevezett Jérôme-Napoleon Bonapartéről van szó (1822-1891) I. Napóleon unokaöccse, Jérôme Bonaparte fia, III. Napoleon unokatestvére. A francia-orosz diplomáciai kapcsolatokkal foglalkozott, a magyar emigrációval is kapcsolatot tartott.

⁵² Hölgyfutár 1863. dec. 8. Levele 1863. nov. 23-án kelt Párizsban.

1864-65-ben egy-egy hír érkezik Apraxin Júlia sorsáról és színházi tevékenységéről, amellyel azonban rövidesen felhagy. Egy időre eltűnik az őt ismerők látóköréből. Kánya Emília még hall róla Párizsban tartózkodó magyaroktól, visszaemlékezésében rögzíti, hogy a grófnő a francia fővárosban élve rossz anyagi körülmények közé került, sorsa nehézségre fordult. Később az újságok hírül adták pereskedését családjával, amelynek lezárulta után végül jelentékeny vagyonhoz jutott. Fordulatos életének új epizódjáról, második házasságának híréből értesülnek majd hamarosan Magyarországon. Új férje spanyol nemes, Rubio Guillén lovassági ezredes.⁵³ A grófnő egy időre irodalmi tevékenységét is szünetelteti, 1881-ben azonban újra publikál. Francia nyelven ekkor írott regényei több kiadást is megértek.⁵⁴ Kalandos életpályája valószínűleg Spanyolországban ért véget, feltételezhetően 1917-ben.

Személyével kapcsolatban számos kérdőjel van még. Érdekes, vajon mennyire gondolta komolyan arisztokrata közege bírálatát, amelybe többé-kevésbé visszatért. Igaz ugyanakkor, hogy a „szellem arisztokráciájába” lépve nehéz sorsot is elviselt. Élete néhány fejezetének feltárása a további kutatás feladata.

(E szöveg egy még kéziratban lévő, nagyobb terjedelmű munka részlete. A fényképeket *Oláh Tamás* készítette, ezúton is köszönjük neki.)

⁵³ Teljes nevén Lorenzo Rubio Guillén y Montero de Espinoza.

⁵⁴ 1895-ben Párizsban kiadott *Deux Passions* című regényéhez Alexandre Dumas fils írt előszót.

HORVAI-SIMON SAROLTA

„Krampampuli, faschirozott tsirke és pörkölt hús” Magyar konyha és vendéglátás a reformkorban

A 19. század első felében mélyre ható változások kezdődtek Magyarországon. A politikai és gazdasági szférában végbemenő átalakulások az életmódra és a kulturális életre is kihatottak. A szellemi áramlatok hatása és a társadalom felsőbb rétegeinek aktivizálódása a reformmozgalomban teljesedett ki. 1820-ban megjelent Katona József Bánk bán című műve, három évvel később a Himnusz, Széchenyi István pedig 1825-ben alapította meg a Magyar Tudós Társaságot. 1848 elején már ötvenkilenc napilap és folyóirat jelent meg. Felpetzdült a közélet, egyletek és társaságok alakultak meg, fellendítve ezzel a vendéglátóipart. A kor társasági életének egyik fontos színtere az értelmiségiekből kialakult Nemzeti Kör, melyben többek között Fáy András is tevékenyen részt vett.

1837-ben a mai Astoria szállóval szemben, az irodaház helyén megnyílt a Pesti Magyar Színház (1840-től Nemzeti Színház). A közeli Lamacs sörház a vezető színészek és a hozzájuk kötődő írók, színházbarátok, kritikusok (Lendvay Márton, Egressy Gábor, Megyery Károly, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Garay János, és Vachot Imre) törzshelyévé vált. A baráti társaságnak különszobát tartott fenn Lamacs, a tulajdonos, azt azonban az állandó létszámnövekedés miatt a negyvenes évekre kinőttek. Így aztán a Sebestyén téri Csiga vendéglőbe tették át törzshelyüket, és itt alakult meg a Nemzeti Kör 1841 végén. A tagok közül sokan irodalommal, újságírással foglalkoztak, harmincötön voltak tagjai az Akadémiának, nyolcvan ügyvéd, számos professzor, orvos, pap, kereskedő, kultúrára szomjázó hivatalnok és földbirtokos látogatta a klubot, amely fesztelen időtöltést, kártyát és biliárdot éppúgy kínált, mint a legnagyobb színészekkel, írókkal és költőkkel való találkozás lehetőségét.¹

A Csigában tanyázó társaságról így ír Gyulai Pál Vörösmarty életrajzában: „A Csiga vendéglőben különböző elemek olvadtak össze, melyek kellemessé tették a társaságot. Némely színész és fiatal író igenis pajzán kedvét korlátozta az idősbek tekintélye, egypár igenis komoly író nehézkességét magával ragadta az általános jókedv. Lassanként ügyvédek, orvosok és iparosok is látogatni kezdték a vendéglőt, s a társalgás változatosb lőn. [...] Vörösmarty sokat mondott meg vagy fejtett ki itt, mit bírálataiban elhallgatott vagy alig érintett. [...] Az ifjú írók nemegyszer kérték véleményét egy vagy más tárgyban. [...] A dramaturgiai és irodalmi vitákat egypár adoma váltotta föl Megyeritől, ki valóságos

¹ Fónagy Zoltán: A Nemzeti Kör és a Gyűlde. = Népszabadság, 2004. július 16.

drámai elbeszélő volt, s úgyszólván játszotta az adomákat. Egressy olykor szavalt, Lendvay egy-egy népdalt énekelt. Vörösmarty is szeretett adomázni, néha szavalt is még meg nem jelent költeményeiből, sőt ha rendkívüli jó kedve volt, elénekelt valamelyik kedvenc népdalát.”² Természetesen nemcsak a könnyed időtöltés vágya kötötte össze a tagokat, hanem a hasznos célok is. Jelentős szerepük volt a társasági élet magyarításában: a köri bállok városszerte nagy hírnek örvendtek. Támogatásukkal indult el pályáján Petőfi, akinek első kötetét Vörösmarty javaslatára a Kör adta ki.³

Anélkül, hogy további társaságok hétköznapijaiba is bepillantánánk, látszik, hogy a vendéglő a reformkorban étkezésre alkalmas helyből a társasági élet színterévé nőtte ki magát. Fentebb már szerepelt a Lamacs sörház és a Csiga vendéglő, mely a cégérén lévő káposztaleveleket lakmározó csigákról kapta a nevét, de gondolhatunk akár a híres Pilvax-ra is. Lássuk tehát alaposabban, hol és mit evett a kor embere Pesten!

A társasági mellett a politikai és irodalmi életnek is teret adtak a híres pesti szórakozóhelyek. A 18-19. századi vendéglő egyszerre több funkciót is magába sűrített: egy-egy nevesebb helyen az átlagos szolgáltatások mellett rendeztek banketteket, farsangokat, hangversenyeket, színházi előadásokat és kisebb kiállításokat is. Ilyen népszerű bálozó és koncertező hely volt például az 1840-es évekig működő Hét Választófejedelem, ahol gyerekként még Liszt Ferenc is fellépett.⁴ A zene az étkezés ősi kísérőjeként szinte elmaradhatatlan volt a vendéglátóhelyekről. A korban nagy közkedveltségnek örvendett a népzene, ekkor kezdtek a pesti vendéglők részévé válni a cigányzenészek. A század első felében külön játékszobák álltak rendelkezésre: a biliárdasztal és a teke úgyszólván alapfelszerelés volt, de lehetőség nyílt olyan ma már elfeledett táblás játékokra is, mint az ostáblázás, a biribics vagy a fáraó.

Nevezetes vendéglők voltak Pesten a Fehér Hajó, a Vadászkürt, az 1850-ben nyílt Páris Városához, az Arany Ökör, a Zenélő órához, a Komló-kert vagy az Arany kéznél, melynek nevét a mai napig őrzi a belvárosi utca, amelynek sarkán működött. Az 1818-ban nyílt, a Hatvani városkapunál álló Fehér Hattyú tágas udvarral, kávéházzal és mérsékelt árakkal várta a közelben tartott vásárokon megfordulókat. A Fehér Hajó már az előző század végén a város legnagyobb emeletes szállója volt. A reformkorban viszont csökkent a szolgáltatásainak minősége, egyre több vendég – például Petőfi – fejezte ki nemtetszését. Az egyes vendéglők sokszor egy-egy foglalkozási ág törzshelyeivé váltak. Így például a jurátusok a Pilvaxban, az irodalmárok és az orvostanhallgatók a Kávéforrásban gyülekeztek előszeretettel.

A reformkorban még nem váltak szét az éttermi és a szállodai funkciók, a vendég a legtöbb helyen szállást is kaphatott. Voltak azonban már a 19. század első felében is olyan vendéglők, amelyeknél a szállásadás nagyobb hangsúlyt kapott. Ilyen volt például az 1814-ben megnyitott, háromemeletes Magyar Király Szálloda, vagy a Nádor a Váci utcában, ahol többek között olyan híres vendég is megszállt, mint a Lánchíd kivitelezője, Adam Clark. 1839-ben nyílt meg a belváros egyik legszebb szállodája, az Angol Királynő,

² Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1985. 209.

³ Fónagy i. m.

⁴ Perényi Roland: Vendéglők, szállodák, www.btm.hu/ihm_anyagok/ujkor/rostas/esszek/20_perenyi_roland.html

amely Deák Ferencnek is otthont adott,⁵ s amelynek a század második felében tulajdonosa id. Marchal József lesz, akinek nagyon sokat köszönhet a magyar konyhaművészet. (Például a Marchal-máját és a tejföllel való ízesítés-finomítás elterjedését.)

A 19. század elején alakulnak ki a kávéházak a kávé árúsító üzletekből. Az elsőt hazánkban Hegler Frigyes nyitotta 1814-ben. A napi háromszori étkezés modelljének meghonosodásával a reggeli meleg itala a kávé, a tea és a kakaó lett. A kávéivás mind nagyobb körben való elterjedése az étkezési szokások kifinomodását jelentette. Ugyancsak újdonság a korban a különféle édes süteményekkel gazdagított uzsonna. A reformkor – a polgárosodó életforma következtében – egyúttal a kávéházi élet kialakulásának időszaka is. Egy korabeli útikönyv szerint: „Az összes pesti kávéházak rendkívüli költséggel rendeztettek be és a vendégeik számára minden kényelmességgel szolgálnak. Mindegyik kávéháznak egy vagy több, a kávéháztól elkülönített játékra való szobája van, melyek a szórakozásokat kereső idegeneket hívogatják, és játékra várják.”⁶

A Cafe Renaissance nevű kávéházat Libasinszky Vince lengyel szabó házában Privorszky Ferenc nyitotta meg 1838-ban. Ez a pesti diákságnak, különösen a jogászoknak lett kedvelt helye. Itt volt kávéslégény Pilvax Károly, aki hamarosan átvette az üzlet vezetését: „Jelentés az Uri-utczai kávéházzal Pesten. Tisztelettel jelentem a' t.cz. közönségnek, miképen az Uri utczában, Libaschinszky-féle házban levő, jelességéről ismeretes és minden kéjelemmel ellátott kávéházat átvevén, valódi italokkal (a' kávéhoz reggelenként friss tejföllel) és pontos szolgálattal 's tisztsággal törekedem minden óhajtnak megfelelni. E terjedelmes kávéházi teremben legolvasottabb magyar és német hírlapok nagy választékban lelhetők; van benne négy jeles tekeasztal, 's nem hibázik semmi sem, mi a' mulató társaság örömet emeli. Azon vendég urakat, kik levélbeli ügyekben czimemet használni akarják, a' legpontosabb átvételről biztositom. Pesten, octoberben, 1842 Pillvax Károly kávéháztulajdonos.” Pilvax kávéháza 1844-től lett igazi színhely a politikai és irodalmi életnek, és bár bérletét 1846-ban Fillinger Antal vette át, a mai napig is Pilvax néven emlegetjük.⁷

A reformkori vendéglátóhelyek kínálatáról aránylag sokat lehet tudni, a fennmaradt étlapok és számlák értékes források. A cukrárszok kezdetben maguk készítették a díszmunkákat, cukorkákat, az ostyát, a befőtteket, a fagyaltvelőt. Még a szaloncukor papírját is ők rojtozták. Választékuk ekkor még szűkebb volt, mint manapság, három-négyféle tortát kínáltak, a néhány linzer készítmény és habsütemény mellett egyetlen tejszínhabos süteményük volt, az indusfánk. A reformkorban a *kellner*, azaz a pincér a feketekávé, a tejfölös, tejszínes kávé és a kapucínér mellé házi kalácsot, kuglófot, fehér zsemlet, aprósüteményt, néhány fajta tortát, perecet szolgált fel. A Pilvaxban megfordulók különösen szerették a deákkenyeret, amely gyümölcsös püspökkenyérféle sütemény volt. A kávé kivül tejet, teát, csokoládét is felszolgáltak. Ittak limonádét, fűszeres italokat, meggyes, ánizsos, forralt és égetett borokat, rozsolist (rózsapálinkát), borlevest, mandulatejet, puncsot és szilveszterkor *krampampulit*, amelyről Jókai is megemlékezik több regényében. Ez nem volt más, mint a lengyelek által divatba hozott, cukorra és kávéporra öntött, majd meg-

⁵ Uo.

⁶ Idézi Csapó Katalin: Reformkori konyhai vívmányok. = Élet és Tudomány, 1999. júl. 16. 1334.

⁷ Uo. 1334.

gyújtott spiritusz. A negyvenes években újabb italok jelentek meg a kávéházakban. Jegelt, szalmaszállal szervírozott párizsi feketekávé lett a divat és az abszint.⁸

A fagyaltfélék hazai választékának bővülése szintén a 19. század első harmadára tehető. A korszak szakácskönyveiben körülbelül húszféle – lényegében ma is ismert – fagyalt-recept található. Legnagyobb részük gyümölcsből készült: maraszkínó, tutti-frutti, ananász, narancs. Fagyaltjáról volt híres Fischer Péter 1823-ban alapított belvárosi cukrászdája; az egyik legkelendőbb édesség a titkos összetételű gránátalma fagyaltja volt. Egy másik belvárosi cukrászdánk rétegzett nemzeti színű fagyalttal kínálta vendégeit 1848-ban. A reformkori kávéházakban „krajtzáros virslit” vagy kolbászt is lehetett enni, amelyről idővel az áremelkedés „leszedte” a ráadásba adott reszelt tormát. Gaál György, az 1803-ban Budán megjelent várospamfletjében, „A tudós Palótz avagy Furkátz Tamásnak Monosbélbe lakó Sógor-urához írt levelei”-ben erről is ír: „Budán azon Kávéházban, a melybe a Vendégek jó Kraitszáros Virsilikkel traktáltatnak, most a régi Sistema már megváltozott. Annak előtte a' Virsilik jó tormával meghintve voltak, de mivel a 'Kávés Mester a tormával is többet vesz, most már torma nélkül való kolbászokkal traktálja a' Vendégeit”.⁹ A komolyabb ételkínálatra a Café Restaurantok megjelenéséig kellett várni. Az Angol Királynő szállodában működő világhírű Grand Café már a 19. század elején ilyen volt, ahogy a Mondain és a Paradicsom Kávéház is.¹⁰

Az első fennmaradt és ismert hazai étlapjainkon már ott láthatjuk nemzeti ételeinket. 1834-ből, a nyíregyházi Nagy Vendégfogadóból ránk maradt Márkus Mihály fogadós kézzel írt *Tariffáján*: „Paprikás hús 15 krajcár” és a „Paprikás Tsirke 18 krajcár”. Ezen kívül rendelésre várt a sódar (vagyis sonka), szalámi és kocsonya is. Mosonmagyaróvárról 1835-ből származik a Fekete Sas fogadó étlapja. Ezen az egytálételek között nyomtatva szerepel – tehát valószínűleg állandóan kapható volt – a „Gulasch”. Pesten a Vadászkuért Szálló 1846. évi étlapján a „pörkölt hús” és a „paprikás kecsge”, az Angol Királynő szálló 1847-ben íródott étlapján pedig a „pörkölt” olvasható a becsináltak között. A belvárosi Aranykéz Fogadóban 1848-ban a „pörkölt húst galuskával” kínálták.¹¹

A kor étlapjain persze érződik a Bécsből érkező osztrák és francia hatás is. Lássuk részletesebben, mi szerepel az Aranykéz étlapján a forradalom évében: Háromféle leves – fehér leves reszelt tésztával, burgonyaleves, kenyérleves tojással, kilenc marhahúsos étel – főtt hús különféle szószokkal, kétféle főzelék, két hal- és három tojásétel, kilenc egytálétel (vagy ahogy az egykori étlapon szerepel: becsinált) – töltött káposzta, lúdmáj rizskásával, vesepecsenye gombóccal és a már említett pörkölt galuskával. A sült húsok közt találni borjút, pulykát, kacsát, libát, malacot, rántott csirkét. A saláták is egész változatosak: fejes, kötött, öntött, zeller, burgonya, uborka, és galambbegy. Desszertként linzi torta, mandula ív és háromféle befőtt volt kapható. Hideg ételek is rendelkezésre álltak: sódar, besózott nyelv, szalámi, hering, retek és írósvaj szerepel az étlapon. A szomjúságukat a vendégek többféle folyó fehér- és vörösborral, kicsit drágább üveges csemegeborral, egyfé-

⁸ Csapó i. m.

⁹ Draveczky Balázs: Vendéglős múlt. Képek a magyar kávéfogyasztás történetéből. (A világhálón.)

¹⁰ Draveczky i. m. 4.

¹¹ Csapó i. m. 1331.

le sörrel és francia pezsgővel olthatták.¹² Az osztrák hatás tetten érhető a húsok elkészítési módjában és a desszerteken, a francia a szószokban és az italokban.

A 19. század első fele az az időszak, amikor a világhírű magyar konyha jellegzetességei kezdenek körvonalazódni és beépülni a mindennapi étkezésbe. Minden kor hozott valami újat gasztronómiánkba. A hús fogyasztása már a honfoglalás korában is jellemző volt. Mátyás korában olaszos hatás érhető tetten; sok fűszerünket, a zsemlet, a pulykát, a sajtot köszönhetjük a Beatrix királynéval érkező taljánoknak. A török uralom alatt ismerkedtünk meg a kávéval, a kukoricával, a dohánnyal és a paprikával, de a káposzta és a rizs is ekkortájt lett közkedvelt.¹³ A kukorica, a paprika és a burgonya kezdetben – majdnem két évszázadon át – megmaradt különlegességek. A kukorica pályafutása gyorsabban, a burgonyáé lassabban indult el az 1814 és 1817 közötti esős, nedves és ínséges esztendőket után.

A magyar konyhakultúra további fejlődése szempontjából alapvetően fontos volt, hogy elterjedt a fűszerpaprika használata. Bő két évszázadon át csupán mint szobanövényt ismerték, s legfeljebb orvossággént használták. Fűszerként főképp azért nem terjedt el, mert a borsot keletről beszállító kereskedők féltették az ebből származó hasznukat. Másrészt számos hiedelem terjedt el a paprika mérgező voltáról, így eleinte csak a főúri kertek ritka díszeként termett Európában. A paprikás hús ételnévként először 1786-ban bukkant föl hazánkban. A már régóta jól ismert ősi gulyásétel, a gulyásos hús megpaprikázásával ennek az ételtípusnak egy teljesen új változata született meg. A paprikát a parasztok a drága bors helyett termelték, és ők tették az ételükbe, így a gulyás kezdetben egyértelműen paraszti ételnek számított. A korabeli utazók is megkóstolták ezt az ételt, s hungarikumként hírét vitték Nyugat-Európába. 1831-ben August Ellrich így ír „Die Ungarn Wie sie sind” című útleírásában: *„A spanyol borsot Magyarországon paprikának nevezik és a magyaroknak legkedvesebb fűszerszáma. Hihetetlen, milyen mennyiséget tesznek nemzeti ételükbe, amilyen a gulyáshús, (apróra vágott marhahús paprikás lével). Az erre nem szokott nyre az a gulyáshús úgy hat, mint az izzó parázs, vagy még rosszabbul.”*¹⁴

Eltartott pár évtizedig, mire a paprika a nemesi és polgári konyhába is eljutott. Az 1831-ben kitört kolerajárvány idején a főúri konyhán ezt a lenézett paraszti fűszert csak betegségmegelőző orvossággént fogyasztották. Széchenyi Hitelében még elítélően ír azokról, akik *„azt tartják Mesterszakácsnak, ki mindent rendkívül paprikáz, ’s azt ugyancsak Magyar embernek, ki azt szereti is.”*¹⁵ Még ha nem is szakácskönyv, bepillantást enged a paprika térhódítása előtti magyar konyhába Fáy András „Hasznos házi jegyzetek” című munkája. A ház körüli munkákhoz ad tanácsot ez a kis kötet a zöldség-gyümölcs tárolásáról a kert gondozásán és az állattartás fortélyain át a ház és a ruhák tisztításáig, felújításáig. A benne szereplő receptek jól tükrözik a franciás-bécsi hatást, melynek befolyása alatt ebben az időszakban a magyar konyha állt. Találni benne *czviback* (kétszersült) receptet éppúgy, mint a fagylaltakat (Gefrorenes) vagy a Chokoládét. Külön érdekes a kolbászre-

¹² Csapó Katalin: A vendégfogadás évszázadai. A reformkori polgárság vendéglátása. = Vendéglátás, 2001/11.

¹³ Gundel Imre – Harmath Judit: A vendéglátás emlékei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp., 1979.

¹⁴ Csapó 1999. i. m. 1331.

¹⁵ Idézi Gundel – Harmath 1979. 9.

ceptje, mely a ma magyarosnak tartottól eltérően pirospaprika és fokhagyma helyett gyömbért, fahajat és szeg-fűt ad meg hozzávalóként.¹⁶

Lényegi változást eredményezett hazánkban a Napóleon által elrendelt tengeri zárlat, amely megakadályozta a keleti fűszerek beszerzését. A paprikát a polgári és a főúri körökben is befogadták, és a század harmincas éveitől természeteni kezdték. Térhódítása olyan rohamos volt, hogy a régi fűszerek fokozatosan háttérbe szorultak, sőt, némelyikük el is tűnt a magyar konyhából. A világszerte jól ismert pörkölt hús, gulyás vagy paprikás elterjedése azonban nem csupán a pásztor- és paraszti hagyományoknak és a gazdasági viszonyoknak köszönhető. Művelődéstörténeti, politikai háttere is van.

A II. Józseffel szemben fellépő nemesi ellenzék a magyar kultúra önállóságának jeleként a köznép gulyáshús-ételét mutatta fel a nyelv, a zene, a divat, a tánc mellett. Később az étel a népiesség egyik jelképeként szerepelt a főúri, a nemesi és a polgári konyhában. Az addigi német nyelvű szakácskönyvek mellett 1816-ban végre megjelent egy magyar nyelvű, Czifray Istvánnak a Magyar nemzeti szakácskönyve. Ez évtizedeken át számos kiadást ért meg. A szerző szakács volt, mégpedig a nádor szakácsának tanítványa, aki egyaránt igyekezett kielégíteni a főnemesi háztartások és a nagyobb számú vásárlóközönséget jelentő nemesi és polgári középosztály igényeit. Maga a gulyás/pörkölt/paprikás ételtípus az első kiadásokból még hiányzott. 1830-ban, a negyedik kiadásában már Czifray is említi a paprikát. Az ételtípusból három változatot sorol fel, kettőt marhahúsból és egyet baromfiból, mégpedig a gulyásos hús, pörkölt hús és a paprikás ételneveket használva.¹⁷ A Czifray-féle szakácskönyvön azonban ugyanúgy tetten érhető a francia és osztrák hatás, mint a kor étlapjain. Az 1829-es harmadik kiadásban olyan ételnevek találhatók, mint például *fáschirozott tsirke, borjú ragout*.¹⁸

Az osztrák konyhaművészet jó néhány változást ösztönzött a konzervatív szokásoktól megszabaduló, egyre jobban polgárosodó magyar háztartásokban és a vendéglői konyhákban. Megfigyelhető ez például a konyhai szakkifejezések, az új technológiák átvételében. A *Gerstl, Ribisel, Faschiert, Semmel, Nudeln, Nockerl* stb. nevek magyarosodott alakját ma is használjuk. Ugyanígy a *spékel, passzíroz, dinszstel* szakkifejezéseket. Az osztrák konyha hatására a század második felében már kiolvasztott sertészsírban sütötték az addig vajban készült sült húsokat. Az említett Czifray-féle szakácskönyv szerint bizonyos tésztaféléket, fánkokat, pereceket is zsírban kell sütni. Ez a magyar konyha formálódása szempontjából azért volt fontos, mert a vöröshagymának zsírban való fonnyasztása, valamint a fűszerpaprika ízének, aromájának elnyerése – a kellő hőfokra hevített zsírban – a pörköltkészítés első lépése. Ugyanilyen fontos a sertészsírral készült rántás és az ezzel való sűrítés térhódítása. A húsok bundázása ugyancsak az osztrák konyha vívmánya (*Wiener Schnitzel*), legalábbis annyiban, hogy az osztrákok az eredetileg görög-olasz ételt felvették vendéglőik étlapjára. A különféle ízesítésű gombócokat a cseh szakácsok honosították meg Bécsben, ahonnan aztán hozzánk is eljutottak.¹⁹

¹⁶ Fáy András: Hasznos házi jegyzetek. Pesten, Fűskúti Landerer Lajos betűivel, 1826.

¹⁷ Csapó 1999. i. m.

¹⁸ Czifray István' magyar nemzeti szakácskönyve, magyar gazda asszonyok szükségéhez alkalmaztatva. Bp., 1985. (Hasonmás kiadás)

¹⁹ Csapó 1999. i. m.

A reformkorra a középkori, napokig tartó lakomák helyébe a ma is ismert háromfogásos ebéd lépett. Gazdasági és orvosi okokból egy-egy fogás csak egy ételből állt, nem úgy, mint például Mátyás király idejében.²⁰ A magyar ember persze a reformkorban is igencsak szerette a hasát, melyet egy-egy ünnepi alkalomkor derekasan meg is töltött. Jókai írja A barátfalvi levita című művében: *„Nemcsak abban áll a magyar szakácsművészetnek a titka, hogy egyes ételeket milyen izléseesen tud előállítani, hanem hogyan találja föl egymás után úgy, hogy az elköltött étel valósággal kívánja az utána következőt, s mikor már az ember azt hiszi, hogy egészen jóllakott, akkor hoznak megint valamit, amire azt kell mondani, hogy 'de már ebből eszünk'.”*²¹

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a 19. század első fele nemcsak a magyar nyelv és irodalom történetében fontos korszak, nemcsak a hidak építésének, folyók szabályozásának, nemzeti kulturális intézmények megalapításának időszaka, de a gasztronómia és a vendéglátás magyarítása is ekkor zajlik. A reformkorban terjedt el az őrölt pirospaprika, került be a magyar konyhába a gombóc, a fánk, a fasírt, a nokedli és a rántott szelet. Ekkor jelentek meg az első kávéházak, az európai igényeket is kielégítő szállók és vendéglők. Láttuk, hogy Fáy András 1826-ban még pirospaprika nélkül javasolja készíteni a kolbászt. Mégis meg kell cáfolni Szemere Pált, aki egy alkalommal megállapította, hogy Fáy elpártolt a haladástól. Történt ugyanis, hogy a híres fóti szüretek egyikén Fáyné szakácsművészetének remekét, egy nagy sült halat szolgáltak fel. A következő évben Szemere egyre várta a finom fogást, amely csak nem akart megérkezni. Akkor így sóhajtott fel: *„Hol van a hal, mely dicső volt s remek? Úgy látszik, a házigazda elpártolt a haladástól (a hal adásától)”.²²* Hogy Fáy mégis haladt a korról, mi sem bizonyítja jobban, mint a legenda szerint a szüreteken mindig megfőzetett bográcsgulyás.

²⁰ Gundel–Harmath i. m. 10.

²¹ Idézi uő. 8.

²² Fábri Anna: Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779-1848. Bp., 1987. 637.

BODNÁR LÁSZLÓ

Versek

Mottó

Születni kell mindig, újra,
száz halálon mosolyogva.
Dolgunk tenni igaz szívvel,
látván magunk más szemével.

Fekete-fehér

Fekete égen fehér a Hold,
fekete csillag fehérret old.
Fekete fényen fehér az árny,
fekete hajnal fehér magány.

Fehér szívemből fekete szó,
fehér a könnyem, fekete tó.
Fehér reményből fekete hit,
fehér szerelmem fekete mind.

Fekete Isten fehér kereszt,
fekete lelket fehérre fest.
Fekete testen fehér a kín,
fekete élet fehérén hív.

Fehér e ritmus, fekete dal,
fehér a hangja, fekete zaj.
Fehér szavakból fekete csend,
fehér harangja feketén zeng.

Alliterációk

Versek vadóc vadvirága
virít virgonc vágyvilágra.
Viszi vidám vörös vérem,
vonul vala vígan vélem.
Vándorlásom vakreménye,
vallomásba van vegyítve.

Szavak színe

Kék szavakkal lelket írok,
piros szóval tüzet gyűjtök.
Fehér hangom tiszta ének,
zöld a színe lágy zenémnek!

Sárga tollal Napot festek,
feketék hús téli estek.
Barna szelíd szemed fénye,
aranycsillag vágy az éjbe!

Vörös szívem virágszirma,
lila csóktól nyílj ki még ma!
Ezüst eső öntözgeti,
gyémánt hajnal dédelgeti!

Rózsaszín szép ifjúságom,
tarka mező, boldog álom.
Bíbor évek így telnek el,
szürke ősz jön s halkán ölel!

Dér harmatja hull fejemre,
s télre vált át hajam selyme.
Ében madár szárnyán visz át,
látni a csend túloldalát!

A szív dallama

Vers a szív,
rímekbe rejtett
lűktetés.

A születés csodája

Életem játék,
gyermek vagyok karodban,
boldog ajándék.

VINCZE TAMÁS

„A Mikszáth-ünnep annyira szépen folyt le...” A vidéki irodalmi körök és az 1910. évi jubileum

2009/2010-ben egy nevezetes jubileum századik évfordulója köszönt ránk: 1909/1910-ben ünnepelte a békebeli, régi Magyarország az utolsó, igazi pompával megrendezett, milleniumi fényeket idéző írói jubileumot: Mikszáth Kálmán írói pályakezdésének negyvenedik évfordulóját. Hasonlóan nagyszabású megemlékezést csak Jókai ötvenéves írói működésének megünneplésekor rendezett az ország, a Mikszáth-jubileum külsőségek tekintetében semmiben sem maradt le a nagy mesemondó tiszteletére kigondolt ünnepségek mögött. Bár a hivatalos megemlékezések nagyobbik része 1910-re esett, néhány vidéki irodalmi társaság már 1909-ben köszöntötte az író, így elmondható, hogy a jubileumi ünnepség-sorozat már 1909-ben elkezdődött. Maga Mikszáth is célzott erre híres beszédében, amelyet 1910 püünkösdfőjén, a Vigadóban rendezett központi megemlékezésen mondott el. Író-niába csomagolt büszkeséggel említette, hogy csak Thurzó püspök lakodalma tartott ilyen hosszú ideig Magyarországon, egy évnél tovább.

Ha filológus alapossággal vizsgáljuk Mikszáth pályáját, igazat adhatunk azoknak a gratulálóknak, akik már 1909-ben köszöntötték a nagy palócot negyvenéves írói működése alkalmából. Rubinyi Mózes, az elismert Mikszáth-kutató, az író hátrahagyott munkáinak egyik kötetéhez írt előszavában jegyzi meg Mikszáth pályakezdéséről a következőket: *„Mikszáth pályája elején komoly elmélyüléssel foglalkozott az emberiség nagy kérdéseivel. Első hírlapi cikke nem, mint eddig hittük, a Magánnézetek a cselédjavítás tárgyában című, mely az Igazmondó 1870. márczius 27. számában jelent meg. Első cikke elméleti, elmélkedő tárcza: Az élczről és a bókról, mely a Szabad Egyház cz. Napilap 1869. decz. 31. számában jelent meg. Ime a komoly ifjú első nyomtatásban megjelent cikke arról elmélkedik, aminek irodalmunkban ő nyújtja később legjobb példáit: éppen humorról.”*¹

A jubileumi ünnepségek tervének megszületéséről, az előkészületekről, az egyes megemlékezések megrendezéséről, programjáról az évforduló alkalmából megjelentetett Mikszáth-díszkiadás legutolsó kötetében, a 32. kötetben található részletes, aprólékos ismertetést. A 63 lapnyi kis könyv *A Mikszáth-jubileum története* címmel vázolja fel a különböző intézmények, szervezetek, egyesületek fáradozásait, melyekkel az évfordulós rendezvények pazar külsőségeit megteremtették. A vékony könyvecske tanulságos olvasmány az utókor számára, mert igazolja azokat a megérzéseket, amelyek a Mikszáth-levelezés olvasóiban a jubileumi

¹ Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán hátrahagyott munkái. = Mikszáth Kálmán: A saját ábrázatomról. Vallomások, levelek, füljegyzések. Révai Testvérek kiadása, Bp., 1914. X-XI.

ünnepélyekkel kapcsolatban megszülethetnek. Az egyik ilyen finomabb észrevétel a jubileum tágabb értelemben vett politikai konnotációjára vonatkozik. Míg az 1894-es Jókai-jubileumnak nem volt jelentős politikai mellékléte, addig az 1910-es Mikszáth-jubileum már nem tekinthető politikamentesnek. A két jubileum között eltelt 15-16 esztendő óriási változásokat hozott a magyar társadalom gondolkodásában, életfelfogásában, a művészeti életben és az irodalomban. Betört a „modernség” jelszavával fellépő írók csoportja a magyar irodalom addig megközelíthetetlen csarnokába, s a társadalmi progresszió támogatójaként új, merész, a korábbi irányzat hívei számára nehezen érthető és tiszteletlennek tűnő hangú művekkel. Ady fellépése után kiéleződtek az ellentétek, s a Nyugat megjelenésével, majd a „holnaposok” színrelépésével egyre nyíltabbá váltak az irodalmi életet folyamatos feszültségben tartó háborúskodások. A Nyugat első száma és a Holnap első kötete éppen 1908-ban, egy évvel a Mikszáth-jubileum szervezési munkáinak megkezdése előtt látott napvilágot. A konzervatív-nemzeti irodalom és a progresszív irodalom harcában így az 1910-es évforduló és a hozzá kapcsolódó ünnepségsorozat a konzervatív oldal díszes önreprezentációját és „erőfitogtatását” is jelentette. A konzervatív-nemzeties irány olyan idolt látott Mikszáthban, amelyet bátran mutathat fel a modernnek nemrég piedesztálra került bálványaival szemben.

Természetesen nem tett jót a Mikszáth 1910-es évekbeli értékelésének, hogy a jubileumra ráarakódott, ráépült ez a „seregszemle”-jelleg, a konzervatív tábor önmegmutatásának igényéből adódóan. A Mikszáth-jubileum összekapcsolása a magyar irodalom két szembenálló táborának küzdelmével leginkább az ünneprendező bizottság 1909. november 16-án tartott ülésén elhangzott beszédekben jelenik meg. Különösen jól megmutatkozik a jubileumi ünnepségek politikai jelentése Apponyi Albert elnöki megnyitójában, aki egész nyíltan közli a rendezőkkel, milyen küldetést tulajdonít a nagy író fényes köszöntésének. *„Mai nap-ság – jelentette ki Apponyi – a szellemi élet tele van egyfelől azzal a felületességgel, melyet a pillanat és a napi események szennázóihoz való tappadottság idéz elő a lelkekben, másfelől mindenféle beteges, romlott irodalmi irányzatokkal, a melyek a modernséget igénylik a maguk számára. Ilyen légkörben élve, ezen ferdeségek, ezen kinövések elleni tiltakozás jellegével bír az, midőn egy oly írónak ünneplésére és méltánylására szervezkedünk, aki úgyszólván minden ízében egészséges, aki megleste a magyar népléleknek megnyilatkozásait és ezeket úgy tudja irodalmi alakban viszszaadni, mint a ma élők közül kevesen. Ezért a Mikszáth-jubileumi bizottság szerintem nemzeti munkát végez, esztétikai munkát végez, állást foglal az irodalomnak nemzeti jellege mellett, állást foglal az irodalomnak egészsége mellett mindazokkal a jelenségekkel szemben, melyek egy beteg kozmopolitizmusnak és az idegen rendszer túltengésére alapított egészségtelen jelenségeknek olyképen való vázolására törekszenek, minthogyha azokból állana az emberi lélek, az emberek belső élete.”*² Apponyi beszédéből egyértelműen kiviláglik a konzervatív oldal igénye: Mikszáth nevének zászlóra tűzésével és a jubileumi rendezvények csillogásával hadat kíván üzeni a moderneknek, az évforduló apropóján győzedelmeskedni szeretne az új korszak alkotói felett. E cél érdekében él is a konzervatív tábor minden alkalmas eszközzel: Mikszáth kisajátításával, a mikszáthi munkásság egysíkú értékelésével, skatulyába szorításával. Ugyan-ez az igény – persze finomabban, áttételesebben – Beöthy Zsolt beszédében is megtalálható.

² A Mikszáth-jubileum története. A jubileumi díszkiadás teljes tartalommutatójával. Révai Testvérek, Bp., 1910. 14. (A továbbiakban MJT rövidítéssel hivatkozom a műre.)

„Mi – állítja Beöthy –, fájdalom, kénytelenek vagyunk sokat küzdeni jogunkért, jogéletünk folytonosságáért és csorbitatlanságáért. Már pedig nem szabad elfelejteniünk, hogy ez a küzdelem jogéletünk folytonosságáért és csorbitatlanságáért, elevenséget, erőt, igazi tartalmat, az emberiség szempontjából való igazi értéket csak a magyar szellem folytonossága és csorbitatlansága által nyert és ebből merít erőt. Ennek elsőrangú kifejezője Mikszáth.”³ Az országos megemlékezésen tartott beszédében már nyíltabban, kevésbé cikornyás bevezetéssel fogalmazza meg Beöthy professzor ugyanezt a gondolatot. „Nemcsak tehetséggel voltál méltó folytatója a magyar szellem mult századi nagy költőtolmácsainak – hangsúlyozza Beöthy –, hanem szívvel is. Szeretettel csüggesz a magyar lélek minden vonásán, a magyar élet minden mozzanatán, talán a legmélyebben éppen azokon, amelyeket az új idők szele pusztít és temetni készül.”⁴

A jubileumi fények kisajátítása mellett észre lehet venni az évforduló történetét összefoglaló könyvben egy másik, nem éppen szerencsés igényt is: a nagy író beskatulyázásának, a mikszáthi életmű leegyszerűsített értelmezésének törekvését. Igazából ezzel is sokat ártottak a Mikszáth-értékelésnek, évtizedekre megmerevedtek az ekkor gyártott vagy ismételt klisék, s ezek tükrében nem mutatkozhatott meg Mikszáth művészetének sokszínűsége. A derűs mesélő képe, aki jóakarátú, elnéző mosollyal bírálja kora ferdeségeit, még néha ma is visszavisszaköszön az irodalomkönyvekben, holott a valódi Mikszáth-kép ennél jóval összetettebb. A Beöthy által emlegetett „nyájas melancholia” és a Ferenczi Zoltán beszédében⁵ jellemzett szelíd humor, mely „mindent valami emberszerető és derült fényben mutat be”, valóban fontos sajátosságai a nagy palóc írásművészetének, de ő nemcsak „humorra nemesedett szelíd ironiával”⁶ tudta tanítani és inteni olvasóit, jóval élesebb, keményebb is tudott lenni. Az Új Zrínyiász és a Különös házasság írója semmiképpen sem az a csendes malíciájú, megbocsátóan mosolygó, kellemes anekdotákkal szórakoztató mesélő, aki a jubileumi beszédek Mikszáth-ábrázolásában megjelenik. Tárcáit olvasva hamar kiderül, hogy tudott kifejezetten goromba hangnemű portét is festeni kortársairól, öregkori műveiben sem ritka a szókimondó, nyílt támadás. Mikszáth írói karakterének megítélésében talán Szalay Károly véleményét lehet a legelfogadhatóbbnak tekinteni, ő a következőképpen közelíti meg a fent bemutatott problémát: „Mikszáth ennek a bonyolult (...) kornak szatirikus kifejezője, megjelenítője. Írói magatartására jellemző az ironikus, a szatirikus, a humoros vonás, tehát mindenképpen az elítélés, a megítélés, az egyet nem értés kinyilatkoztatása. Sokkal gazdagabb egyéniség volt annál, semhogy művésze egészét leegyszerűsíthetnénk anekdotikusra vagy humorosra, szatirikusra. Mindez nála időszakosan jelentkezik, nem kizárólagos, hanem magatartásbeli, szemléletbeli alapállás. (...) Írásai örökké vibrálnak, sohasem egyértelműek és egyszerűek.”⁷

Kicsit zokon veheti a vidéki olvasó, hogy a „jubileumi hódolat” vidékről érkezett megnyilvánulásait alig tartották számon a Mikszáth-megemlékezés krónikásai. A jubileum történetét tárgyaló könyvecske is mindössze két oldalon intézi el a vidéki Mikszáth-ünnepségek ismertetését, jórészt csak felsorolásra szorítkozva. Ezzel szemben a pesti rendez-

³ MJT, 16-17.

⁴ MJT, 37.

⁵ MJT, 27.

⁶ MJT, 21. Herczeg Ferenc jellemezte e kifejezéssel Mikszáth írásművészetét.

⁷ Szalay Károly: Humor és satíra Mikszáth korában. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1977. 231.

vényeket részletesen taglalja, még az ott elhangzott beszédek is teljes terjedelemben idézi. Már csupán emiatt is érdemes kicsit alaposabban bemutatni az 1909/1910-es Mikszáth-kultusz vidéki vetületét, amelynek tanulmányozásához az író vidéki irodalmi társaságokkal folytatott levelezése szolgálhat alapul. Ha elolvassuk Mikszáth köszönő leveleit, melyeket a jubileumi gratulációk kapcsán írt, nem győzünk csodálkozni, mennyi irodalmi kör, mennyi irodalompártoló egyesület működött ekkoriban hazánk vidéki városaiban, s ezek élén többnyire ismert nevű tanárok vagy sikeres íróemberek, költők álltak. Ennek igazolásául elég megemlíteni talán azt, hogy a temesvári Arany János Társaság nevében Szabolcska Mihály levelezett Mikszáthtal, az Erdélyi Irodalmi Társaság képviselőjében Kovács Dezső, a jeles novellista és gimnáziumi tanár köszöntötte, a Debreceni Csokonai Kör üdvözlőlevelét pedig Géresi Kálmán mellett Kardos Albert, a rangos irodalomtörténész is aláírta.⁸ A milleneum előtti években mintha magára talált volna a vidéki magyar társadalom, egyre-másra alakultak a különböző civil szerveződések, egyletek. Ebbe az „ébredési” folyamatba illeszthető be a vidéki irodalmi társaságok létrejötte is, s azt is tudnunk kell, hogy e körök jóval magasabb, átfogóbb célokat tűztek ki maguknak, mint egy-egy helyi kultusz gondos ápolása. (Az évszámokat tekintve is közvetlenül a milleneumi ünnepségeket megelőző évek gyümölcsei ezek az egyesületek: a debreceni Csokonai Kör például 1890-ben, az Erdélyi Irodalmi Társaság 1888-ban, a nagyváradi Szigligeti Társaság 1892-ben alakult meg.)

A vidéki irodalmi egyesületek a helyi emlékek megőrzésén, a helyi irodalmi hagyományok ápolásán túl még két nemes célt tűztek maguk elé a XIX. század végén. Az egyik fő törekvésük a vidéken élő magányos tehetségek felkarolása volt. Valóban szükségesnek látszott végre olyan támogató egyesületek létrehozása, amelyek összefogják és helyes mederbe terelik az addig többnyire hallgatásra, elkallódásra ítélt erőket. Csernátóni Gyula így írt erről a Kolozsvár című lap 1888. febr. 28-i számában: *„Hány kiváló elme vész el egy-egy csendes parókiaán, vagy egy vidéki tanintézet békés katedráján, anélkül, hogy valamit produkált volna! És hányat lehetett volna az ilyenekből megmenteni, ha egy irodalmi kör van a közelben, amely serkentse, ambicionálja őket, és alkalmat nyújtson nekik arra, hogy a nagyvilággal folytonos összeköttetésben legyenek.”*⁹ A gombamód szaporodó társaságok másik fontos célja a „nemzeti karakter” erősítése, a külföldi áramlatok ellensúlyozása volt. Elevenen élt akkoriban is az az eszme a köztudatban, hogy vidéken tisztábban őrzik és koncentráltabban képviselik a magyar hagyományokat, a nemzeti jelleget, mint az etnikailag is jóval sokszínűbb fővárosban. Ezt a hitet fejezte ki a vidéki köröknek magyarságőrző funkciót tulajdonító értelmiségiek csoportja. Félték – talán kicsit túlzottan is – a külföldi irányzatok megbabonázó erejétől. Erre a szorongásra az előbb említett Csernátóni-cikk is utal az alábbi mondatokban: *„Hát ha egy életteljes, hatalmas, nemesebb értelemben vett nemzeti aspirációktól áthatott irodalmi kör, mint amilyennek én a szóban forgó Irodalmi Társaságot képzelem, ezen a bajon is segíthetne valamit? Ennek tagjai nagy részben vidéken élvén: megőrizhetnék azt a zamatot és fájelleget, amely a főváros társadalmi életében és színpadain – könnyen kimagyarázható okokból – már*

⁸ Magát a levelet is vélhetően Kardos Albert fogalmazta meg.

⁹ Csernátóni Gyula szavait a Kolozsvár c. lap 1888. febr. 28-i számából Kozma Dezső idézi. Az idézet helye: Kozma Dezső: A valóság igazsága. Írók kolozsvári szerkesztőségeiben a századfordulón. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1972. 86.

*csak meghamisítva fordul elő.*¹⁰ Ez utóbbi cél természetesen nem azonosítható a szűkebben értelmezett provincializmussal, hiszen éppen horizonttágító szerepet is szántak a vidéki köröknek. Arra törekedtek – ahogy például az Erdélyi Irodalmi Társaság alapszabályaiban is megfogalmazták –, hogy „világképpessé” tegyék azt, ami „közvetlen a miénk és szívünkéből ered.”¹¹ (Tehát szerették volna irodalmi értelemben „udvarképessé”, ország-világ előtt vállalhatóvá emelni a vidéki írói törekvéseket, a vidéki irodalom alkotásait.)

Fontos kérdés az is, hogy a kezdeti időszakban miben nyilvánult meg ezeknek a köröknek a tevékenysége, milyen eszközökkel kívánták megvalósítani a kitűzött magasztos célokat. Ismét az Erdélyi Irodalmi Társaság alapszabályait vehetjük vezérfonalul a válasz megfogalmazásakor, a körök fő működési területét e dokumentum szerint a „*szépirodalmi, szépműtani tárgyi felolvasások rendezése*” jelenti, emellett feladatuknak tartják még a „*népi költészet remekeinek*” gyűjtését, s ahogy a régebbi, nagy hagyományú társaságok is tették, ők is szeretnének új írókat felfedezni, ezt kissé körülményesen így fogalmazza meg az említett szabályzat: „*pályadíjak kitűzése által a szépirodalmi munkálkodásra való serkentés.*”¹²

Maga Mikszáth is fontos szerepet tulajdonított a kultúra ápolásában a vidéki irodalmi köröknek, ezt nyíltan ki is fejtette egy 1883-as cikkében, amelyet a szegedi Dugonics Kör megalakulása alkalmából írt. Ebben a kis írásában Mikszáth valóságos védőbeszédet fogalmazott meg a vidéki társaságok létjogosultsága mellett, s keményen elmarasztalta a fővárosi tudományos és irodalmi egyesületeket, amiért lenézően vagy közönnyel szemlélik a „szegény, vidéki rokonok” tevékenységét, próbálkozásait. Ő is elsősorban ezeknek az egyesületeknek a tehetségmentő, tehetség-összefogó funkcióját emeli ki, megállapítva, hogy „*ezek folyton szélesedő gyűrűben ragadhatják magukkal a közönség intelligensebb rétegeit, melynek egy része talán csak azért nem szórakozik a nemesebb irányban, mert nincs senki a közelben, aki ráterelje.*”¹³ A vidéket jól ismerő író ügyesen kigondolt analógiával teszi világossá a sokszor teljes elszigeteltségben működő, de lelkes társaságok jelentőségét, és közben nem kevés gúnynyal figyelmezteti a fővárosi egyesületeket a hasonló célú vidéki kezdeményezések megbecsülésére. „*A vidéki körök – írja – éppen olyanok, mint a kisebb vizek: szépek ott, ahol vannak, sőt imponálnak is annak, aki még nagyobbakat nem látott, de a végeredmény az, hogy a nagyobb vizekbe folynak. Ha a vizek érezni tudnának, jót állók érte, hogy a nagy vizek nem becsmérelnék a kisebbeket, ahonnan anyagukat nyerik, hanem szeretettel figyelnék folyásukat. (...) Jók ezek a körök. Nekik nem jut a dicsőség, csak a munka. A dicsőséget egészen ideadják. Ők csak dolgozni akarnak emezek érdekében. Nem szabad ezeket lenézni. (...) Lám, Pozsonyban is jó volt most a Toldy Kör, mely a Petőfi Társaságot fogadta, s irodalmi ünnepélyét előkészítette. E kör nélkül nem lett volna az se olyan fényes, se hatásában olyan eredményező.*”¹⁴ Az Szegedi Híradó egykorú tudósításában, mely a kör létrehívását előkészítő tanácskozásról beszámol, felfedezheti az olvasó Herman Ottó beszédének ismertetését is, s abból kiderül, hogy a nagy polihisztor a „*magyaros közművelődés fejlesztésében*” látja a tervezett társulat célját, s hozzáte-

¹⁰ Csernátoni Gyula szavait *Kozma Dezső* idézi i. m. 86.

¹¹ Az Erdélyi Irodalmi társaság alapszabályaiból *Kozma Dezső* idéz i. m. 90.
Uo., 90.

¹³ *Mikszáth Kálmán: A szegedi Dugonics-Kör. = Mikszáth Kálmán Összes művei. 67. kötet. (Cikkek és karcolatok XVII. 1882-1883.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. 72.*

¹⁴ *Mikszáth Kálmán: A szegedi Dugonics-Kör. I. m. 72-73.*

szi, hogy erre Szegeden megvan az alkalmas szellemi talaj. Ezen a ponton hivatkozik név szerint éppen Mikszáthra, Pósára és Szabadosra, akik előnyösen „válnak ki” a fővárosi „aszfaltpoéták” mellett.¹⁵

A jubileumi gratulációk sorát ugyan éppen egy fővárosi irodalmi egyesület, a rangosnak számító Petőfi Társaság nyitotta meg, méghozzá Az Újság 1909. ápr. 30-i számában közölt üdvözlő távirattal, s e társaság ápr. 18-i ülésén hangzott el először olyan felolvasás Mikszáth-ról, amely már az évforduló apropóján készült, ám a vidéki irodalmi körök sem maradtak le a pestiek mögött. Leghamarabb a kassai Kazinczy Kör, a máramarosszigeti Szilágyi István Kör és a debreceni Csokonai Kör sietett köszönteni a nemzet nagy íróját. Utána már egymás után jelentkezett levelével, meghívójával vagy műsortervével a többi társaság is. Mikszáthné a visszaemlékezéseiben impozáns listát közöl azokról a nem fővárosi irodalmi egyesületekről, amelyek műsoros ünnepséggel emlékeztek meg férje írói jubileumáról. Erdemes az özveg visszatekintéséből azt a bekezdést, amely e listát is tartalmazza, teljes terjedelmében is idézni. *„Az öreg esztendőzt lezártuk – írja Mikszáthné, s 1909-re gondol közben –, mely Kálmánnak majdnem mindennap rozmaringszálat hozott – így nevezte ő a kedves leveleket és tudósításokat, melyek a jubileumi készülődésekről szóltak. És az új év éppen úgy kezdte hordani a rozmaringszálat. 194 iskola készült tartani ünnepélyt a Mikszáth-jubileum alkalmából, ezeket többnyire az év elejére tervezték, éppen úgy, mint az irodalmi társaságok és kultúr-egyesületek ünnepélyeit, úm. a szegedi Dugonics Társaság, a győri Kisfaludy Kör, az aradi Kölcsey Egyesület, a nagyváradi Szigligeti Társaság, a sátoraljaújhelyi Kazinczy Társaság, az eperjesi Széchenyi Kör, a nagykárolyi Kölcsey Egyesület, a máramarosszigeti Szilágyi István Kör, a temesvári Arany János Társaság, a kecskeméti Katona József Kör, a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság, a pozsonyi Toldy Kör, a Bácsbodrog megyei Irodalmi Társaság, a bécsi, berlini és szarajevói Magyar Egyesület, erdélyi és körmöcbányai irodalmi társaságok, az amerikai magyarság stb. Az ünnepség rendezői a programokhoz rendszeren külön meghívó- és üdvözlőlevelet is mellékeltek, de az Uram gyenge egészségével kimentette magát. – Nem lehet – mondta szomorúan –, beteg ugyan nem vagyok, csak rendkívül fáradt, hanem a szegedi ünnepélyre, tűz és víz dacára is, elmegyek.”*¹⁶

Az özveg könyvében közölt lista ugyan valóban tekintélyes, de korántsem teljes. A Mikszáthot köszöntő közművelődési egyesületek, irodalmi társaságok teljes felsorolását a nagy jubileum történetét taglaló, már említett vékony kötetben találhatjuk meg.¹⁷ Visszatérve az idézett bekezdés utolsó megállapítására, Mikszáth elve, jelmondata a vidéki ünnepségekkel kapcsolatban szó szerint ez volt: „Sehova nem menni, ha mindenhova nem mehetek.” (Valóban csak Szegeddel tett kivételt ebben a tekintetben.) A fenti jelmondatot sajnálkozva, de következetesen beépíti Mikszáth a vidéki köröknek megfogalmazott válaszleveleibe is. Kovács Dezsőnek, az Erdélyi Irodalmi Társaság titkárnak írt levelét például rögtön a fogadalma közlésével kezdte. *„Arra az álláspontra kellett helyezkednem a jubileumnál – írja Mikszáth a kolozsvári író-tanárnak –, vagy mindenüvé elmenni, vagy sehova. Egészségi állapotom, korom, lusta természetem az utóbbira utaltak. Nehány városnak megírtam volt, hogy Sze-*

¹⁵ Lásd Mikszáth Kálmán: A szegedi Dugonics-Kör c. cikkéhez írt jegyzeteket i. m. 273–274.

¹⁶ Mikszáth Kálmánné Visszaemlékezései. Mikszáth Kiadó, Horpács, é. n., 271.

¹⁷ MJT, 42–43.

gedet kivéve nem megyek sehova. Ezt megszegve megsérteném azokat a helyeket, ahol engem a legnemesebb szándékkal megtiszteltek. Isten mentsen ettől.”¹⁸ Ez az érv aztán – más és más megfogalmazásban – megjelenik a többi társasághoz intézett levelében is. Az elhatározása indoklásokor hol életkorára és otthonülő természetére, hol egészségi állapotára hivatkozik. Egy-két levelében egészen őszintén és nyíltan beszámol megromlott fizikai állapotáról, rossz közérzetéről. 1910 elején a Kölcsény Egyesület elnökének, Varjassy Árpádnak írja ezzel kapcsolatban a következőket: „Hálával és szeretettel eltelve az Egyesület iránt, rosszul esik nekem most a kívánságát megtagadni. De hát kénytelen vagyok vele. (...) De a valóságban bizony beteges állapotban értem meg ezt az évet is, s még az utcára való kimenetelem is egy-egy bizonytalan következményű vállalkozás, így télen át. Minél fogva alig tehettem mást, minthogy már egy csomó városnak, Debrecen, Kolozsvár, Máramarosziget stb. meghívását (hiszen vas szervezet kellene ahhoz), nem fogadtam el, azzal mentvén ki magamat, hogy Szegedet kivéve, melyet kisebbik szülőföldemnek tekintek, nem megyek el sehova.”¹⁹ Nem könnyen hozta meg Mikszáth ezt a nehéz döntést, tudta, hogy kellemes találkozásokról, szívet melengető élményektől fosztja meg magát. A temesvári Arany János Társaságot képviselő Szabolcska Mihálynak ezért is írja az alábbi önfeltárulkozó sorokat: „Említvén leveledben, hogy respektáljátok álláspontomat: »sehova nem [menni, ha mindenüvé nem] mehetek« látom, hogy okos emberek vagytok: ellenben észrevettem magamon az ingadozást. Ha nem az ország színe előtt teszem a fogadalmat, szeretnék holnap bekukkantani az Arany János Társaságba, ahol én leszek a téma.”²⁰ Arról, hogy mit is veszített a fogadalomhoz való ragaszkodással, a Kovács Dezsőhöz írt levelének néhány sorában vall. Így önti ki Mikszáth a vidéki körök ünnepélyeinek elmulasztása miatti fájdalmát ebben a levélben: „Általában köbe léptem az otthon maradási metódusommal. Mert mi lesz a végeredmény? Az, hogy magamról megírhatom, miszerint életem legszebb napjait nem én éltem át, hanem csak hallomásból tudom.”²¹

Ha már személyes jelenlétével nem tudta megtisztelni az őt nagy szeretettel köszöntő (s e köszöntésben szinte egymással versengő) vidéki irodalmi társaságokat, igyekezett őket valamilyen úton-módon kárpótolni. A győri Kisfaludy Irodalmi Kör csatlósását például azzal ellensúlyozta, hogy megengedte ünnepélyükön készülő műve előszavának felolvasását. A ritkaság értékű részlet bemutatása különleges színt kölcsönzött a győri megemlékezésnek. A nemes gesztusért meghatódva mondtak köszönetet a kör vezetői. Köszönőlevelük alábbi sorai árulkodnak legjobban az ajándék értékeléséről: „Főtítkárunk jelentéséből hálátelt szívvel értesülünk arról, hogy Nagyságod, személyes megjelenésében akadályozva lévén, most készülő »Közjogi regénye«²² kiadatlan előszavának Nagyságod megbízásából és nevében leendő felolvastatásával tisztelet meg bennünket. Átérezve e nagybecsű ajándék teljes értékét, igaz, mélyen érzett, őszinte köszönetet mondunk ezen irántunk tanúsított jóindulatáért, és egyben tudatjuk, hogy

¹⁸ Mikszáth Kálmán levelezése. III. kötet. 1909-1910. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961, 104. (Mikszáth 1910. ápr. 5-i levele Kovács Dezsőnek) A mű említése a továbbiakban: MKL III.

¹⁹ MKL III., 73. (Mikszáth 1910. jan. 2-i levele Varjassy Árpádnak.)

²⁰ MKL III., 97. (Mikszáth 1910. márc. 5-i levele Szabolcska Mihálynak.)

²¹ MKL III., 104-105. (Mikszáth 1910. ápr. 5-i levele Kovács Dezsőnek.)

²² Az amerikai menyecske c. regényről van szó, ezt a művet Mikszáth halála után ifjabb fia, Albert fejezte be. Mikszáth Albert (1889–1921) apja nyomdokaiba lépve megpróbálkozott az írói pályával, de korai halála megakadályozta a tehetség kibontakoztatásában. Egyetlen novelláskötete 1919-ben jelent meg.

annak Nagyságod intenciója szerint bevezető és magyarázó szavakkal leendő felolvasására ezzel egyidejűleg Pekár Gyula urat kértük fel.²³

Kedves ötlettel kárpótolta a Mikszáth-család a máramaroszigeti Szilágyi István Kört is a látogatás elmaradásáért. A kör 1910. febr. 6-án rendezett ünnepségén ugyanis nem kisebb előkelőség, mint maga a megye főispánja, Perényi Zsigmond tartott a hallgatóság érdeklődését messzemenően felkeltő felolvasást Mikszáth családi életének epizódjairól. A főispán adatközlője Mikszáthné volt, aki férje sajátos gyermeknevelési módszereibe, szülői szerepfelfogásába adott némi betekintést az előadónak. Perényi felolvasását a helyi lap 1910. febr. 10-i száma is közölte. Az akkori hallgatóság meglehetősen furcsállhatta az író szokatlanul liberális gyermeknevelési elveit, hiszen a jubiláns által képviselt meleg-megengedő szülői attitűd száz évvel ezelőtt még teljesen ismeretlen volt. Az elmesélt epizódok egyébként nagyon koherensen illeszkednek Mikszáth családapai portréjába, köztudomású az íróról, hogy az átlagosnál jóval gyengédebb, szinte „anyaian aggódó” apa volt, aki minden betegségtől, veszélytől végtelenül féltette gyermekeit. A Mikszáth-fiúk nem ismerték az apai szigor és a megfellebbezhetetlen apai tekintély fogalmát. Perényi elmesélte róluk, hogy magánúton végeztek tanulmányaikat, „mert iskolába járni veszedelmes a járványok miatt, na de meg legjobb a gyerekeknek otthon a gondos szülők felügyelete alatt.”²⁴ Azt azért megjegyezte, hogy ezt a szokatlan nevelési metódust nem lehetne mindenütt kockázat nélkül kipróbálni. „A Mikszáth nevelési rendszerét — mondta —, bár minden gyerek örömmel megszavazná, nem merném másoknak követésre ajánlani, de annyi bizonyos, hogy a Mikszáth-családnál fényesen bevált. Vajon azért, mert az a nagy szeretet tényleg óvta őket, vagy mert olyan jó anyagból voltak gyúrva, hogy nem lehetett rajtuk rontani, vagy talán mert beleszólt a nevelésbe a gondos anya is egy kicsit, ki tudná azt eldönteni?”²⁵ A Mikszáth-levelezésből kiderül, hogy a nagy írónak minden kör számára volt valamilyen személyes, egyéni ízü mondanivalója, a vidéki társaságoknak írt leveleiben nem sablonszövegeket találunk. Ha mással nem is tudta, legalább levele személyes hangvételével, közvetlenségével próbálta kiengesztelni az őt hiába váró, távollétében dísztaggá választó egyesületeket.

Gyakran egy-egy, saját ifjúságának régi emlékére tett célzás, utalás ad barátián meleg tónust a választleveleinek. E személyes hang szép példája található meg a kassai Kazinczy Körnek küldött válaszában. Így köszöntö meg a kör alelnökének ünnepi táviratát: „Örömet okozott s élénk hangulatot rázott fel bennem becses sürgönye, melyben arról értesít az elnökség, hogy a »Kazinczy Kör« a tegnapi napon dísztagjának választott. A legelső irodalmi elismerés is, amely ért, a Kazinczy nevével volt összekötve. Mint rimaszombati diák az V. osztályban az ő munkáit nyertem pályadíjúl irodalmi zsöngémmel, most a pálya végén pedig társul választanak maguk közé éppen azok, akik az ő nevébe és lelkébe öltözködtek.”²⁶ Egy évtizedekkel korábbi emléket idéz írónk a Szabolcska Mihályhoz írott levelében is. Szabolcska, aki tiszteletben tartotta Mikszáth önkorlátozó fogadalmát a vidéki ünnepélyekkel kapcsolatban, arra kérte, hogy írjon neki egy kicsit részletesebb választ (olyat, amelyet az aradiaknak is írt), mert ő ezt

²³ MKL III., 79. (A győri Kisfaludy Irodalmi Kör 1910. jan. 11-i levele Mikszáthnak.)

²⁴ Perényi Zsigmond előadásának néhány részletét a következő helyen idézik: MKL III., 220-222. (A 419. sz. levélhez írt jegyzetekben.)

²⁵ Lásd előbbi jegyzet, MKL III., 221.

²⁶ MKL III., 26. (Mikszáth 1909. ápr. 29-i levele a kassai Kazinczy Kör alelnökének.)

a válaszlevelet szeretné felolvasni „csattanóként” a márc. 6-i temesvári ünnepségen elmondandó megnyitó beszéde végén. Mikszáth teljesítette a lelkészíró kívánságát. A kért levélben a következő ifjúkori epizódot idézi fel: *„És milyennek találnám vajon Temesvárt? Harmincöt évvel ezelőtt tértem be oda egy éjjel, még szinte német város volt. Vásár ideje lévén, nem kaptam szobát a vendéglőben, az utcákon való járkálással voltam kénytelen bevárni a hajnalt. De legalább láttam fölkelni a napot. S ha Mátyás királynak Budán kelt fel a nap, én azóta mindig Temesvárott fölkeltnék képzeltem.”*²⁷

Az egyetlen vidéki rendezvényt, amelyet jelenlétével is kitüntetett, a szegedi Dugonics Kör ünnepélyét, 1910. január 9-én tartották meg. Mikszáth január 8-án, szombaton érkezett meg a szívének kedves Tisza-parti városba, fiai és néhány politikus barátja kíséretében. Mikszáthné emlékirataiban itt lehet némi pontatlanságot észrevenni, mivel ő – tévesen – január 11-re teszi az ünnepség időpontját, holott 1910. január 11-én már a szegedi ünnepségről készült beszámolók, tudósítások jelentek meg a hírlapokban. Már a szegedi utazás előtt sem volt az író a legjobb állapotban, ezeknek a napoknak az eseményeit, hangulatát így őrizte meg a feleség emlékezete: *„Ha tudtam volna, bizony megakadályoztam volna az elmenetelt, de annyi hatalmam nem volt; így január 10-én [helyesen: 8-án] egy nagy huruttal, a táskában háziorvosságokkal, a télikabát zsebében egy felbontott üveg Selters-vízzel és a fiúkkal útnak indult. Nem időzhettem sokáig az ünnepély leírásánál, csak azt jegyzem fel, mégpedig igen hálás szívvel, hogy a jó szegediek elhalmozták az uramat szeretetük minden melegeivel. Első este a bankettnél egyik szép felköszöntő a másikat érte, másnap délelőtt az ünnepélyen az urak költeményekkel, beszédekkel üdvözlöttek, a hölgyek virágokkal a szó szoros értelmében elborították.”*²⁸ A szegediek valóban nem fukarkodtak az elismeréssel, mindent megtettek, hogy Mikszáth-ünnepük emlékeztető és egyben bensőséges legyen. A Dugonics Kör ünnepi díszgyűlését január 9-én, vasárnap délelőtt rendezték meg a városháza dísztermében. Itt elsőként Lázár György polgármester üdvözölte „Szeged fiát”, majd Móra Ferenc szavalt el erre az alkalomra írt költeményét. Ezt követte Roth Ferenc kegyesrendi tanár szereplése, aki Mikszáth élet- és jellemrajzát tartalmazó értekezését mutatta be a közönségnek. Az ünnepély fénypontja kétségkívül az lehetett, amikor Dr. Kovács János, a társaság alelnöke átnyújtotta Mikszáthnak az erre az alkalomra készített ezüst plakettet, amelyre egyik oldalon az író profilképe, a másikon pedig a Dugonics Kör címere volt felvéve. A szegedi ünnepséghez kapcsolódik Szávay Gyula: Donációis levél c. versének felolvasása is, amely Szklabonya Mikszáthfalvára való átkeresztelését rögzítette humoros rigmusokba.²⁹

Bár rengeteg elismerést hozott a jubileum Mikszáthnak, egy egész ország biztosította őt a szeretetéről, kitüntetés, birtokot, egyetemi díszdoktorságot is kapott, a palóc író boldogsága mégsem volt felhőtlen. Megromlott egészsége elkeserítette, komor jóslatokat váltott ki belőle. Egyetemi díszdoktori címéről is a tőle megszokott iróniával ír (éppen betegeskedésével összefüggésben említi ezt a megtiszteltetést): *„Hiába tesz a király doktorrá; inkább vagyok már én páciens...”*³⁰ A bölcsészkar dékánjának, Békefi Remignek megfogalmazott köszönő-

²⁷ MKL III., 97-98. (Mikszáth 1910. márc. 5-i levele Szabolcska Mihálynak.)

²⁸ Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései, 271-272.

²⁹ A szegedi ünnepély eseményeiről lásd a MKL III., 403. levélhez írt jegyzet szövegét (209-211).

³⁰ Az idézett szellemes megfogalmazás az író hanyatló egészségi állapotával kapcsolatban több levélben előfordul. Ebben a formában a Kovács Dezsőhöz intézett 1910. ápr. 5-i levélben található meg. MKL III., 104. (Lásd még a levélhez fűzött jegyzeteket: MKL III., 230-231.)

levelében is némi keserű öngúnnal kommentálja friss doktori címét: „*Oly tisztesség számomra - írja -, milyenről nem is álmodtam volna, s amint forgatom fantáziámban ide-oda a komoly doktori kalapot, szinte nem is tudom, hogyan tűzzem melléje azt az egyszerű mezei virágot, mely az én pályámat és sikereimet szimbolizálja. Azt mondhatnám, amit a veszprémi püspök a Lánchíd megszavazásánál, hogy »minek az erre a rövid időre!« (Maga a püspök öreg úr volt.)*”³¹

Noha valószínűleg meghatotta az ország minden tájáról felé áramló hódolat, gratuláció, jókívánság, változó kedélyállapotban töltötte a jubileumi ünnepségsorozat zsúfolt hónapjait. Mikszáthné visszaemlékezése szerint felélénkülés és lehangoltság, elégedett és depressziós fázisok váltakoztak ekkoriban férjénél, s e kedélyhullámmás a családtagokat (a két Mauks-lányt és az író fiait is) folyamatos aggodalomban tartotta. Mikszáth felerősödő pesszimizmusa, borús hangulata a jubileumi mámor hosszú heteiben írt leveleiben is világosan megmutatkozik, nem is próbálta titkolni fáradtságát, kedvetlenségét. A jókívánságokat, fényes jóslatokat is udvariasan hátrította el, mint aki pontosan tudta, hogy számára már nem tartogat hosszú alkotó esztendőket a sors. Minden illúzió és felesleges önáltatás nélkül válaszolt a vidéki körök tiszteletteljes köszöntéseire. A debreceni Csokonai Kör elnökének, Géresi Kálmánnak például kertelés vagy szépítés nélkül írta az alábbiakat: „*Magamat csalnám meg, ha azt mondanám, hogy új erőt meríttek az elismerő szavakból a jövőre stb. De bíz én nem meríttek új erőt. A napsugár, mely az őszi tájékat éri, már nem fokozza a termőképességet. Az már csak egy kis nyájas hangulatot önt szét.*”³² Az a levertség és fokozódó gyengeség, amely az 1909-es év végét és a következő esztendő elejét, Mikszáth utolsó hónapjait jellemezte, egy átlagos munkabírású és napirendű idősebb férfit is próbára tett volna, nemhogy az ekkorra már egyre nehezebben terhelhető író, akinek ráadásul éppen ebben az időszakban szaporodtak meg a teendői, elég csupán a hirtelen igen kiterjedtté vált levelezésre gondolni. Egyik távoli nőrokonának, Piri Etelnek írt (de végül be nem fejezett) levelében ábrázolta ezt a szinte felfoghatatlan helyzetet: állandó lemaradásban volt a válaszlevelekkel, de fizikai képtelenség is lett volna annyi üdvözletre érdemi választ írni. „*Annyi a dolgom – panaszkolta ebben a befejezetlen fogalmazványban –, kivált levelezési (tekintve, hogy egy jubileum elszenvedésében vagyok), miszerint heteket, hónapokat késnek a levelekre adandó válaszaim, vagy ki is maradnak, ha a levél elhanyagódik, esetleg örökre. – Nem szabad azonban az ilyet otthoni ésszel megítélni. – Mert egészen más a perspektíva, ha elárulom, hogy volt már olyan nap, amikor 170 ajánlott levelet kaptam.*”³³ Ennek az idővel való versenyfutásnak, a romló egészséggel és az erősödő fáradtsággal szemben vívott küzdelemnek szomorú emlékei azok a befejezetlen fogalmazványok, levéltöredékek, amelyeket halála után az íróasztalán találtak. A nagy palóc ezekben megfogalmazott gondolatai már sohasem juthattak el a címzettekhez. Talán nem véletlen, hogy egyik utolsó, ilyen módon töredékben maradt levelét annak az önképzőkörnek szánta, amely saját egykori alma materének, a selmecbányai evangélikus líceumnak a kebelében működött. A selmecbányai Petőfi Önképzőkör az ő életében is döntő jelentőségű volt, mivel első irodalmi szárnypróbálgatásainak ez a kör adott otthont. Még érdekesebb egy másik

³¹ MKL III., 112. (Mikszáth 1910. ápr. 20. körüli levele az egyetem bölcsészkarai dékánjának, Békeffy Remignek.)

³² MKL III., 40. (Mikszáth 1909. jún. 15-én írt levele Géresi Kálmánnak.)

³³ MKL III., 116. (Mikszáth 1910 ápr. végén, máj. elején megkezdett levele Tersztyánszky Piri Etelnek.)

töredékes fogalmazvány, ennek ötletét valószínűleg a selmecbányai önképzőkör üdvözlő távirata kapcsán feléledt emlékek adták: Mikszáth ugyanis az utolsó napokban egy rég halott tanárához, Scholcz Vilmoshoz kezdett el levelet írni.³⁴ Vélhetően újságcikknek vagy novellának készült ez a fiktív levél, mindenesetre van abban valami jellegzetesen „mikszaáthi misztika”, hogy az utolsóként lejegyzett mondatai éppen első irodalmi sikereit idézik fel. Mintha egy titokzatos kör zárult volna be, kezdet és vég egybeért, a fáradt vándor az út legvégén még egy búcsúpillantást vetett arra a helyre, ahonnan elindult.

A Mikszáth-levelezés jubileumi időszakra eső részében található egyébként egy szívfacsaró levél is Könyves Tóth Kálmántól, s e levél elolvasása után talán kicsit más színben látjuk a jubileumi csinnadrattát, a néha kicsit visszatetszően zajos megemlékezés-sorozatot.³⁵ Könyves Tóth Kálmán teljes csendben, zajtalanul élte át írói pályakezdése ötvenéves jubileumát, még azok a régi lapok sem méltatták gyors válasza, amelyeknek egykor munkatársa volt. Pedig ő maga kereste Őket egy-egy rövidebb „rajzzal”, félévszázados, szorgos írói munkásság után. Végül aztán éppen Mikszáth közbenjárására jelent meg róla egy írás a Vasárnapi Újság hasábjain. Így is el lehetett tehát jutni egy írói munkásság mérföldkövéhez: elfeledve, megkopva, visszhangtalanul. Ehhez a tragikus „jubileumhoz” képest a Mikszáth-ünnepségek napfoltjai, visszatetszőbb részletei igazán nem tűnnek olyan lehangolóknak, hiszen ha túl harsányra is sikerült néhány megemlékezés, a mögöttük álló jó szándék, szeretet jócskán menti a kivitelezés esetleges hibáit.

Mikszáthné emlékezése szerint, amikor férje Jókai halála után az első nekrológot megírta írói társáról, állítólag így sóhajtott fel: *„Szép dolog nyolcvan évig élni teljes szellemi épségben, szép dolog ... de én mégis azt tartom, szebb lett volna, ha ötven éves írói jubileuma alkalmával, mikor oly szédtű magasan állott hírben, dicsőségben, emberek szeretetében, hagyott volna itt bennünket. Úgy kellett volna eltűnnie, mint egy meteornak ... Volt. Nincs.”*³⁶ Ami Jókainak nem adatott meg, Mikszáth esetében beteljesült: ő valóban úgy távozott az élők sorából, két héttel az országos jubileumi ünnepség után, mint egy hullócsillag. Akkor tűnt el az égboltról, amikor a legmagasabban állt, amikor fényét a legtöbbben csodálták.

³⁴ MKL III., 132. (Mikszáth Kálmán 1910. máj. 18. és 25. között leírt fogalmazványtöredéke elhalt tanárának, Scholcz Vilmosnak.)

³⁵ MKL III., 36-37. (Könyves-Tóth Kálmán 1909. jún. 2-i levele Mikszáthnak.)

³⁶ Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései. 259.



Bocskai fejedelem

CAP GYÖRGY

A proletárdiktatúra és a cseh megszállás Zemplénben

Bodrogek és Sátorajajhely történetének egy kevésbé ismert, kutatott és feltárt fejezete az 1919-es proletárdiktatúra, a román és cseh megszállás gyászos eseménysora. Pedig csak egy könyvet kellene elolvasnia az érdeklődőnek, a perbenyiki gróf Mailáth Józsefnek (1858–1940) és családjának e korról írt visszaemlékezéseit. A következőkben az *Élményeim és tapasztalataim a világháborút követő időben* című, 1924-ben megjelent könyvének fejezeteiből írt dolgozattal – néhány más forrással kiegészítve – emlékezünk a 90 évvel ezelőtti gyászos hónapokra.

Az első világháború vészterhes éveit a kommunizmus és a proletárdiktatúra embert, valamint a cseh és román megszállás nemzetet próbáló hónapjai követték. Magyarországon talán Sátorajajhely volt a legveszélyesebb kommunista fészek, melyben a kommunizmus legelőször ütötte fel a fejét. A városban dr. Bettelheim Ernő, a hírhedt kommunista agitátor működött, aki azt akarta, hogy az ő szülővárosában – mint ő nevezte, „a magyar Kronstadtban” – kiáltsák ki legelőször a proletárdiktatúrát. Sátorajajhelyen már 1918. december 26-án kommunista kongresszust tartottak. 1919. január 11-12-ike éjjelen utcai harc volt a kommunisták és a nemzetőrök között, melyben a kommunisták győztek. A vagyon- és személybiztonság már csaknem teljesen megszűnt, dr. Buza Béla kormánybiztos kihirdette a statáriumot. A vagyon- és közbiztonság őrzésére január 17-én felállították a Vasutas Gárdát, mely 160 katonaviselt emberből állt. „A csehek már a Károlyi forradalom alatt szállták meg s szakították el a vármegye felső részét, ellenben a Bodrogek nagyobb, értékesebb felső része a proletár uralom idejében és következtében jutott cseh kézre, egyedül a Bodrogekben lehetett megfigyelni a kommunizmus s annak hatását a népre s következményeit minden irányban.”¹ Március 18-án a munkástanács Zemplén vármegyében is, „nem várva be a Népköztársaság bukását sem, Dr. Buza Béla kormánybiztost hivatalából eltávolította és helyébe a már akkor híressé vált Csuta Károlyt a MÁV helybeli javító műhelyének egyik asztalos munkását ültette.”²

„A Bodrogek súlypontja a proletárdiktatúra szemében Perbenyikben volt, ahol minden, ami a rongyuralom hírvágát, irigységét, személyes gyűlölködését ingerelhette, együtt voltak.”³ „Bettelheim, amidőn még nyeregben sem volt, hozzálátott a bodroeki

¹ Zemplén, 1924. aug. 16.

² Thuránszky László 1919. dec. 8-án írt alispáni jelentése a közigazgatás 1919. évi február-december havi állapotáról. Zemplén Levéltára, Sátorajajhely. (A továbbiakban: ZLt.)

³ Zemplén, 1924. aug. 30.

elvtársak izgatásához. A nála jelentkező bodroközi csöcseléket az úri kastélyokra uszítottak, ’foglaljátok le – úgymond – amire szükségetek van, a fogatokat propaganda célokra, a lakásokat a szocialista, majd kommunista direktóriumok számára.’”⁴

Március 21-én megalakult Budapesten a szovjet-tanácsköztársaság, és azonnal elkezdődtek a rekvirálások. Mailáth gróf így emlékezett: „A budapesti tanácsköztársaság nem tudta a vidéki direktóriumokat kellőleg ellenőrizni, így ezek kíméletlenebbek voltak, különösen a sátoraljaújhelyi és királyhalmeci. Az újhelyi direktórium az egész országban vezetett, tagjai a terror magas színvonalán és ritka, fanatikus vérszopókból állottak. A királyhalmeci direktórium, híven a forradalmi irányzatok és a forradalmi lélektan jellege szerint, mindig a legkevésbé alkalmas egyéneket állította az egyes szakmák élére, miből csak visszaélés származhatott.” A királyhalmeci direktórium azzal kezdte működését, hogy kiküldte Palágyi direktórium tagot – egy cipészegédet – akinek első dolga volt, hogy Mailáth központi irodájában a pénzkészletet leltárba vette. Palágyi önhatalmúlág a perbenyiki baromfiudvart is felvette a nagy baromfitelek közé, és megtiltotta a baromfi levágását és a tojás értékesítését. A királyhalmeci direktórium folyton igénybe vette a Mailáth család saját, tiszti és igásfogatait, és így nagyon gyakran a szántás-vetéstől vonták meg a fogatokat, ezzel a „gazdasági menetet megnehezítették s a köztermelést veszélyeztették”.

Mailáth József így ír erről: „Az újhelyi direktórium a leghihetlenebb zaklatásoknak tett ki engem. Az újhelyi kommunisták fővezére, dr. Bettelheim Ernő engem nem is ismert, talán soha nem is látott, de vak fanatizmusában, mint mágnást, mint gróft és mint a közeletben szereplő egyént, aki önzetlenül szolgálta a köznek s így közvetve az újhelyi községnek is érdekeit, s aki Újhely városának nyugalma, biztonsága s egészségi ügye fölött őrködött a háború elejétől 1914. októbertől 1918. december 1-ig, amíg a barakkból el nem távolítottak, vak gyűlöletével a direktórium többi tagjait is ellenem hangolta és befolyásolta, ami a forradalmi légkör s a forradalmi klubokban uralkodó tömeg pszichológiája szerint ragadós.”

1919. március végén jelent meg a *Vörös Hajnal* című „új” hírlap, „A Zemplén megyei Szocialista Párt hivatalos lapja”. Zárójelben azért még odaírták, hogy „Ezelőtt Zemplén”. A lap április 2-i száma írta, hogy megalakult a forradalmi törvényszék, melynek elnöke Knall Ede, vádbiztosa Láng József lett. Knallról a következőket írta Kossuth János 1924-ben: „Állítólag az illavai fegyházból szabadult ki a Károlyi forradalom alatt, ahová rablás büntette miatt zárták. ... megbélyegezte már a természet is. Ellenszenves, hiénatekintetű, undok ábrázatú ember volt. Görbe szája a nála gyakori dührohamaiban jobb füléig torzult. Előéletéből csak annyit tudunk, hogy szobafestősegéd volt.”⁵

Április 7-én leszerelték a Vasutas Gárdát. Kilencedikén megtörtént az első akasztás, ezzel Sátoraljaújhelyen megkezdődött a rémuralom. Thuránszky László helyettes alispán 1919 decemberében így írt a proletárdiktatúráról: „Bekövetkezett a maga iszonyú borzalmasságában, gyilkol, golyó, akasztófa és a torturáknak olyan még eddig fel nem talált módjaival, a melyekkel a spanyol inkvisitót is messze felül multák. ’Forradalmi törvényszék’, ’halál büntetés’! volt a végszava minden kiadott parancsnak, és hogy ez nem volt játék a szavakkal, bebizonyították azzal a három akasztással és egy agyonlövással, amit itt

⁴ Vörös Hajnal, 1919. ápr. 2.

⁵ Zemplén, 1924. ápr. 9.

hajtottak végre Sárospatakon és Sátoraljaújhelyben. ... ide állították az akasztófát várme-gyénk ősi székházának ablakai alá, a Kossuth szobor elé, meggyalázva ezzel mindkettőt.”⁶

Mailáth József szerint: „Húsvét előtt a csehek, a románok megmozdultak. A demar-kációs vonalat kezdték átlépni, mire nagy pánik támadt a sátoraljaújhelyi, a perbenyiki és a királyhalmeci direktórium tagjai között. Ekkor határozták el Budapesten azok, akik ha-talmukat és bőrüket féltették, hogy a húsvéti ünnepek alatt kezdik Budapesten az ellen-forradalmi mozgalmat meggátolása céljából a nekik gyanús egyéneket letartóztatni. Részint mint politikai foglyokat, részint mint túszoakat a fogházba viszik s elzárják. E rendelkezést a vidéki direktóriumok is megadták, mert húsvét után kezdődött a bodrogházi túszo-knak az elfogása is. Mivel mind a három direktóriumban nagyon sok rosszakaróm volt, el vol-tam rá készülve, hogy engem le fognak tartóztatni, ami nem sokára be is következett. Szombaton, a húsvéti ünnepek előtt rendelet jött, hogy a birtokok tulajdonosai helyüket el ne hagyják, sőt a csendőrség utasítva lett, hogy Perbenyiken házam tájékát őrizték, hogy esetleg el ne szökhessem, ami nekem természetesen eszembe sem volt.”

Hétfőn, április 21-én utazott gróf Mailáth Pál és nevelője dr. Hanh Sándor Budapest-ről. Délután elindultak Szerencs felé. Onnan más vonattal Sátoraljaújhelybe, ahova este fél 9-kor érkeztek meg. Másnap az ifjú Mailáth József Tóth Mihály komornyik kíséretében Perbenyikről Ófehértóra utazott. Útközben figyelmeztették, hogy a románok Mátészalkán vannak, az ott megvert vörös hadsereg 32-ik gyalogezred katonái pedig pusztítva vonulnak vissza Nyíregyháza felé, és mivel Perbenyikben nagyobb szükség lehet rá, visszafordultak.

„Húsvét utáni kedden (április 22-én) délután – folytatja Mailáth –, két szuronyos vörös katona és két vörös sofőr autón (mely gróf Almássy Pálé volt) berobogott Perbenyikbe az udvaromra és ott kérdezősködésekre kijelentették, hogy engem a sátoraljaújhelyi direktóri-um rendeletére letartóztatnak. Feleségemtől, három lányomtól elbúcsúztam. A vörös kato-náknak parancsuk volt, hogy Sennyey Miklóst Pácinból is elhozzák, de ők a kitérés Szomotornál hosszúnak találták és én is lebeszéltem őket, hogy ne menjenek Pácinba, ezál-tal Sennyey Miklós a letartóztatástól megmenekült, mert mikor másnap is érte akartak menni, ennek ismét akadálya volt ... és csak elhurcoltatásom után 4 nap múlva mentek érte és akkor Sennyey Miklós lázban, ágyban fekvé találván otthon, nem hozták el. A pácini kité-rés helyett tehát a két Vécsey bárót, Bélát és fiát, Ferit – aki szintén a fekete listán állott – hoztuk magunkkal.” A foglyokat Knallhoz a forradalmi törvényszék elnökéhez Sátoraljaúj-helyre vitték, aki közölte velük, hogy ők mint túszo-k vannak letartóztatva, fogházba men-nek „és ha az ellenség, akár a csehek, akár a románok be fognak törni s kisül rólunk, hogy mi összeköttetésben voltunk velük, azonnal agyon leszünk lőve. Ezen kijelentést az idősebb Vécsey nagy csodálkozással, Vécsey Feri mosollyal, én egykedvűséggel és nyugalommal vet-tem tudomásul, egy szót sem szólva. Erre a forradalmi törvényszék elnöke fölhívatta a fog-házfelügyelőt és meghagyta neki, hogy nem vagyunk közönséges fegyencek, hanem túszo-k, a bánásmód is eszerint legyen. Mikor aztán hárman a fogházfelügyelővel eltávoztunk [Knall] nagy meglepetésemre azt a kijelentést tette, ismeri az én szociális elveimet, ezt méltányolja és tudja, hogy én tudományosan képzett szocialista vagyok, nem való ebbe a tús-zárságba, de az újhelyi direktórium bőrének mentésére csak menjek velük a túszo-kkal,

⁶ Zemplén, 1924. okt. 29. 86. sz.

gondja lesz, hogy mindvégig tisztességesen bánjanak velem, ami meg is történt.” Mailáth így válaszolt Knallnak: „Ha mindketten életben maradunk elvtárs, fél év múlva nagyobb burzsoj lesz mint én, minden viselkedésében erre enged következtetni, én soha sem ültem úgy pöffeszkedve az én kocsimban, mint elvtárs az enyémben. ... Azután elvittek a 104. számú 12-es cellába, ahova többek közt Berchtold Kázmért is elhozták. Az újhelyi túszoikat előtte való este 9 órakor a sötét, még rendetlen állapotba lévő cellába zárták. Itt Chudovszky Mór dr. kórházi igazgató főorvos örülsi rohamait kellett átélniök.” Ebben a cellában 12-en voltak, köztük Mailáth, gróf Sennyey Pál, báró Sennyey István és Berchtold gróf. A 103-as cellában 10-en voltak, köztük báró Vécsey Béla és Ferenc.

Gróf Mailáth Józsefné Széchenyi Mária így emlékezik: „Április 23-án 9 és 10 óra között megjelent ismét az ominózus szürke autó a perbenyiki kastély udvarán és kiszállt belőle a már ismert két vörös alak, kik gyors léptekkel tartottak a bejárat felé. Biztosra vettem, hogy József fiamat keresik és hogy neki időt adjak a kastélyból való távozásra: eléjük mentem a lépcsőházba.” Eközben az ifjú gróf az emeleti teraszra nyíló ablakon, egy hátulsó lépcsőn leszaladt a kertbe, a Szugolynak nevezett cselédlakásokon át a tyúkházba, magára öltötte Braun tyukász ruháit, és szökésre készen ott várt. „A vörös katonák köszönés nélkül tudtomra adták, hogy a törvény nevében letartóztatnak, és hogy mondjam meg, hogy a fiatal elvtárs hol van? Feleltem nekik, hogy a fiam Szabolcsban van és kérdeztem, hogy van-e náluk valami parancs és hogy lehetségesnek tartják-e, hogy védtelen három leányomat a kastélyban egyedül hagyjam. Parancsuk csak szóbeli volt. Amint azt később megtudtam: egy szomszédos bérlő elfogatása volt tervbe véve, ezt azonban ... kimentették, és akkor kapták a parancsot, hogy akkor Perbenyikből hozzanak bárkit. A leányaimra vonatkozó kérdésemre csak vállvonogatás volt a válasz. A pourparler alatt egyik leányom – aki a vörös uralom alatt a konyhában volt mint szakácsnő megtérve – hallotta, amint a chauffeur ujjongva mondotta a háznépnek: 'Most lesz sírás és jajgatás, elvisszük az elvtársnőt, mert a chauffeurjének nem akart tegnap benzint adni.' Amíg az útra felkészültem és a szükséges intézkedéseket megtettem: a vörösök elég türelmesen vártak, de előre behelyezkedtek az autóba, úgy hogy nekem balról hagytak helyet és előttem is ült volna az egyik, amíg a másik ember jobbról ülve, kényelmesen kinyújthatta lábait. Amikor kijöttem: kárörömmel lesték, hogy mit szólok majd ehhez? Elfoglaltam a baloldali ülést, de felszólítottam az előttem ülőt, mivel a szomszédom térdei biztosan nem fájnak úgy, mint az enyéme. Erre – először összenézve – megtették, amit kértem. A búcsúzás sírás és jajgatás nélkül ment végbe és az ékszereimet is magukhoz véve, elindultunk.”

Közben a várakozó ifjú József gróftól Dovicsák Berti lovász és Godzsák inas értesítette, hogy édesanyját elvitték, a kastélyt csendőrökkel őriztetik, jobb, ha elmenekül.

Mailáthné: „Újhelyre megérkezve: egyenesen a fogházba akartak vinni, de meggondolva a dolgot, a törvényszéki palota elé hajtottak és ékszereimmel együtt felkísértek a törvényszéki elnök hivatalos helyiségébe. Az elnök úr először úgy tett, mintha nem látta engem, azután beneficiumomra rendezett egy kis komédiát. Behozatott ugyanis egy aktát, melyet magának felolvastatott (kötél általi halálra szóló ítélet volt): ezt nagy ceremóniák között aláírta. Azután következett egy ugyanilyen akta életfogytiglani börtön ítélettel stb. Végül megjelent az elnök úr hitvese (márianosztrai lakos volt ezelőtt). Ezzel egy félórásig ölelkezett, hogy megmutassa, mennyivel szebb náluk a családi élet, mint nálunk, és csak

amikor ezzel betelt, fogott hozzá a kihallgatásomhoz, mely csak abból állott, hogy apróra kikérdezte: hány gyermekem van, korukat és nevüket feljegyezte és a végén cinikusan megjegyezte, hogy: Ez egy egészen szép család. Mikor már 2-3 órát ültem ott étlen-szomjan a hivatalos helyiségben, felhívatta férjemet a börtönből abban a reményben, hogy élvezheti majd annak ijedt arcát, ha engem meglát, de nagyon csalódott!”

Mailáth: „Délután folyamán úgy $1\frac{1}{2}$ 5 órakor a forradalmi törvényszék elnöke egyik emberével elhívatott azzal az üzenettel, hogy feleségem jött és elhozta magával Perbenyikből a telefonon kért holmit. Nagyon megörültem a hírnék és csodálkoztam, hogy feleségem ilyen hamar meglátogathat, az okát nemsokára megtudtam. A törvényszéki elnök szobájában találtam feleségemet ülve. A magával hozott holmiból mindjárt láttam, hogy ő is a fogház vendége lesz. A forradalmi törvényszék elnöke hivatalosan elfoglalva lévén – többnyire telefonon akasztatott és lövetett valakit agyon – feleségemmel eldiskurálgattam, míg végre az elnök velünk tárgyalni kezdett az ékszerek fölött, amelyeket feleségem, telefonutasításra magával hozott. A magunkkal hozott ékszereket megbecsültük, azokról jegyzéket készítettünk, a törvényszék elnöke keveselte a gyűrűket, hiába erősítgette feleségem, hogy neki több gyűrűje nincs, ő gyűrűket nem igen szokott hordani, ép úgy leányai sem, amit az elnök neki abszolút nem hitt el, mert Knallnak felesége, ő szerinte, nagyon szereti a gyűrűket. ... Közben szórakozásul fölhívatta az elnök az öreg Illés kocsisát, aki lovaiával a törvényszék előtt állott, kezét adva az elnökelvtársnak, szivarral kínálta, karosszékebe ültette és megengedte, hogy nekünk is, mint elvtársaknak, kezét adhasson, mire én azt mondtam az elnöknek, hogy már olyan sok nagy gazemberrel fogtam kezét, hogy most örülök, amikor azt régi hűséges kocsisommal tehetem. Illés kocsi egy ideig feszengett a karosszékekben, végre megunván a helyzetet, azt mondta az elnöknek: 'én csak lemegyek a lovaimhoz, ott a helyem'... Közben Széchényi Ernőné jött az elnökhöz, hogy közbenjárjon Sennyei Béla ügyében, hogy szív baja miatt ne vigyék a fogházba. Széchényi Ernőné a szokott módja szerint csevegett az elnökkel, a dialógus sokáig tartott.”

Két és fél napot, három éjjelt töltött Mailáthné a szűk zárkában. Ő volt az egyetlen női fogoly, a 105. számú magánzárkába zárták, mely „férjem és társai közös zárkájával szemben volt és a melybe a pritsch helyébe mégis egy szalmazsákos ágyat vitetet a fogházfelügyelő. ... A bánásmódra nem volt épen panaszom az első reggel kivételével, amikor 6 órakor felvert az őr és felszólított, hogy a szokásokhoz híven hordjam ki az udvarra a cellában lévő nehéz, bűzös edényt. Ezt megtéve: egynehány cigányleányt találtam ugyanott, mint a női osztálynak rajtam kívül való egyedüli lakosait, ekkor hálát adtam az Istennek, hogy legalább nem ezekkel záratott össze. Első nap este őrváltásnál, beállított hozzám az új őr, egy jóra való derék ember, és halkan tudatta velem, hogy a szemben lévő elvtársak kéretnek, hogy másnap reggel ne menjek ki az udvarra, majd ők elvégzik a dolgot. A megható figyelem a legnagyobb hálára indított. Férjemmel kétszer engedtek ki az udvarra egy-egy félórai sétára, egy jószívű rokon küldött be naponta meleg ételt és tejet, melyet este egy gyertya segítségével felmelegítettem. Ez különben jól eset, miután igen hideg volt és a cellám is jéghideg, dacára annak, hogy egy másik jó lélek még fát is küldött be, de a kályha annyira füstölt, hogy fűteni nem lehetett. Gyermekainkről persze mitsem hallottunk, csak az egyre közelebbi ágyúszóból tudtuk, hogy ez már sokáig nem tarthat és lestük a felszabadulást.”

Mailáth: „Magamról jól tudtam, hogy én minden helyzetbe be tudom magamat élni és hogy nekem semmiféle változás meg nem árt, de csodáltam azt a keresztényi lelki erőt és azt a példás nyugalmat, amellyel feleségem a sorsát viselte. Büszke voltam ő rá mint mindig, csak nagy nagy aggodalommal töltött el az a tudat, ismervén az ő természetét, mely csak akkor talál megnyugvást és megkönnyebbülést, ha érzelmeinek kitörését nem kénytelen visszatartani: hogy az a visszatartás, az az önmegerőltetés egészségének meg fog ártani. Ez meg is történt, mert a fennkölt lelkű asszony mint hitves és anya, oly finoman kieszelt kegyetlen tortúrán ment keresztül... amilyen csak attól az állatiassághoz hasonló kegyetlenségtől telik ki, amely a forradalmi törvényszéki elnök egész lényét jellemezte.”

Az otthon, Perbenyiken történeteket dr. Han Sándor nevelő jegyezte fel. Április 23-án tehát elvitték a házaspárt. Másnap lovasok jelentek meg a kastélyban, akiket a támadó román lovasok üldöztek át a Tiszán a leányvári révnél. Menekülő székely katonák voltak. „Az előbb érkezett székely katonákat a vendégkastély emeletén helyeztük el.” E „barátságos, intelligens fiuk” gyanús szemmel nézték a vörösöket és fordítva. „Úgy az egyik, mint a másik katonaság részére, ahogy csak lehetett, helyet szorítottunk, mert az eső kegyetlenül csapkodta szegényeket. Este 7 óra után kapom a direktor telefonjelentését, hogy 100-120 ember részére okvetlenül kerítsek helyet, és hogy 8 és 9 óra között autón fog érkezni a parancsnok, gondoskodjunk az ő elszállásáról is. Közben egyre több kisebb-nagyobb csoportokban érkeztek katonák, akik élelmet és meleg szobát kerestek. A kulcsárné, Jani Jánosné, fáradhatatlan buzgósággal igyekezett kielégíteni a mindinkább követelődző hangú katonákat. Alig adtunk 10-12-nek enni, máris újabb 15-20-as csoport érkezett. ... Kívánságaik, furcsábbnál-furcsább és durvábbnál-durvább szavakban nyertek kifejezést. Mihamar tisztában lehettünk a tekintetben, hogy teljesen fegyelmetlen, széthúzó tömeggel lesz dolgunk.” Megérkezett Szép Károly, a parancsnok, továbbá Kende lovas parancsnok, egy politikai megbízott, azután Szép parancsnok segédje és a sofőr. A kastély északkeleti bejárata előtt állt meg az autó, kastély földszintes szobáiban akarták elhelyezni őket. „Közben lovasok érkeztek, a kiskertajtón jöttek be és lovaikat a kastély északnyugati folyosóján vezették át az udvarra, innét kalauzolásunk mellett az istállóba, koromsötétségben, folyton szakadó esőben. A huszárok szitkozódva vezették lovaikat és élelemért kiabáltak. Aközben ismét nagyobb csoport, kb. 70-80 ember, akik agyonveréssel fenyegetve, káromkodás és egyéb fűszerező szavak mellett szidták az egész mindenséget, hogy nekik ilyen időben kell szolgálatot teljesíteni. Miután egyebütt már nem volt helyünk, a régi csikónevelő istállóba szalmát hordtunk és ezt ajánlottuk az eső elől való meghúzódnásra. Erre 4-5-en rohantak a kastély felé, hogy ők biz kézi gránátot dobna oda, ha abba nem mehetnek. Szép parancsnok ... elég erélyesen közbevetette magát, és így komolyabb baj nem történt. Szidtak civilt, kastélyt, burzsit, mindent, ami nyelvökre jött. Szép parancsnok elrendelte, hogy a villanyvilágításra szükséges gép egész a reggeli világosságig járjon, mitsem gondolva azzal, hogy a gépkezelő embereknek sem lehet könnyű egész éjjel dolgozni a hideg esőben és szélben. Közben múlt az idő, még egyre jöttek különítményes és kisebb csoportok, úgyhogy a kastély és az összes melléképületek megteltek. Éjjel után $\frac{1}{2}$ 2-kor azzal küldött el a parancsnok elvtárs, menjünk aludni, mert az elrendezésbe ő maga is belefáradt. Egyszerre csak $\frac{1}{4}$ 3-kor költenek fel, hogy jöjjenek a parancsnok elé, akinek

még valami mondani valója van. Itt közölték velem, hogy a nálam alvó comtesseket költssem fel és készüljenek kihallgatásra, ill. fontos ügyek megbeszélésére a közeledő ellenség fogadtatási módozataira vagy esetleges menekülésre. Szegény comtesseknek nem elég volt szülőik elhurcoltatásának fájdalma, hanem még az éjszakáikat is megzavarták különböző módokon. A sok dörömbölésen kívül íme most is kihallgatásra kellett fölkelniök. Bevezettem őket a parancsnok elé és mivel nem hagyhattam egyedül, a helybeli tisztelendő úr volt velük a kihallgatáson, engem kiküldtek. Kuncicz könyvelővel együtt ültünk azalatt a folyósón és vártuk a kihallgatás végét. A comtessektől azután megtudtuk, hogy az egész csak semmitmondó, üres kérdezősködés volt.

Másnap reggel azután a kastélyudvarra hozták a tábori konyhát és kezdődött a cifrább-nál-cifrább rekvirálás, először is maga a parancsnok óhajtott lóháton kimenni a segédjével, ennélfogva adjunk neki hátilovat, esőköpenyeget, csizmát, épp úgy segédjének is csizmát, mert ha nem adunk, az egész kastélyt felforgatják. Mit volt mit tenni? Adtunk a magunkéból is, csak békesség legyen. Majd jött a szakács a zsírért, hagymáért, salátáért, amit csak szeme-szája megkívánt, adni kellett. Első nap csak kérte, de második nap maga ment a konyhakertbe és egyszerűen vitt, ami tetszett és annyit, amennyit tudott. Azalatt a legénység ment rekvirálni az istállókba, a többek között megakadt a szemük egy felhízott sertésen és az egyik tehenen. Hiába mondogattuk, hogy a tehenek a cselédség számára is adnak tejet, ők azt is le akarták vágni, végre abban egyeztünk meg, hogy a bérgazdaság fog adni tehenet, mi pedig egy sertést, de majd mi jelöljük meg, hogy melyiket. Hasztalan beszéd, mire a gazdasági emberünk odament, már le is szúrták a nekik tetsző sertést, de az nem elég, ott helyben az istállóban perzselték meg. Kérte őket a kondás, hogy leég esetleg minden a nagy szélben. Ej, mit sajnálja, felelték neki, hisz burzsié! ... Következő nap majd az egyik, majd a másik fogatot kényszerítették az Órhegyre, a Tiszára velük menni. Az Órhegyen is rekviráltak maguknak 20 drb. süldő malacot. Így ment ez mind addig, míg az ellenség közeledtének híre ide nem érkezett, akkor azután kezdődött a szónoklás, kapkodás, kifogásolás.” Csomagoltak és rekviráltak, a huszárok „a jobb lovakat vitték magukkal és egy pár kis sárga helyett, amit itt hagytak, elvittek 4 háti lovat és 3 igás fogatot, melyeknek ma is hűlt helyük, se hírok, se hamvuk.” A Szép-különítmény útközben is a szántó-vető emberektől elvették lovaikat, „hogy azokkal becses életüket megmenthessék a sokat zaklatott haza javára.”

Április 24-én Sátoraljaújhelyben a vármegyeháza elé felállított akasztófák „alá vonultatta fel Bettelheim Ernő a beregszászi 24 elfogottat, akiket azzal szedetett le hóhérjaival a vasúti állomáson a marha szállító kocsikból, hogy 'No mostan majd csináltathat az alispán még 23 akasztófát'. E kis tanácstermünk ablakaiból gyönyörködött ebben a mélyen elszomorító embertelen látványban vérszopó segítő munkatársaival a hatalomtól ekkoráig már teljesen megkótyagosodott fejű Csuta Károly, hallgatva Bettelheim Ernőnek és Knall Ede, a forradalmi törvényszék akkori elnökének az akasztófa alatt meggyötört a szerencsétlenekhez intézett, zuhogó esőben egy félóráig tartó beszédét, hogy hogyan fognak majd itt 'lógni valamennyien'. ... Elundorítóan csúnya, komor kép! Akik akaratlanul szemtanúi voltunk, nehezen fogjuk bírni emlékeinkből kitörülni. Ne adjon az Isten, ilyet többet. A lelkiileg, testileg így összetört beregszásziakat [akik 26-an voltak] „innen kísérték azután a törvényszék fogházába, ahol már ott találták a Sátoraljaújhelyből és vidékéről

összeszedett túszoikat és ellenforradalmárokat.” Thuránszky 43-at sorol fel, köztük a Mailáth házaspárt is. Április 25-én még 5 személyt szállítottak be ugyanoda, köztük báró Döry Andort és gróf Sennyey Pált, „ellenben dr. Chudovszky Mórt súlyos idegbajjal e napon szállították át a helybeli Erzsébet kórházba.”⁷

Április 26-án hajnalban felzörgették a cellák lakóit. Ittas vörösök kiabáltak: „Kifelé!” Amint Mailáth gróf leírja, a forradalmi törvényszéki elnök, akinek 5 szoba állt „burzsuj módra” rendelkezésére, maga ment fel a lakásából, „szinte kéjelgett az éjjeli munkában, sorakoztatott minket, először kettesével vonultunk fel és a névsort felolvasták a folyosón. Mikor konstatálva lett, hogy mindnyájan együtt vagyunk, lassan lementünk a fogház udvarán keresztül a törvényszék előcsarnokába, gyér világítás mellett.” „A kettes sorban mi az elnök figyelméből leghátulra lettünk helyezve. Az előcsarnokban azután négyes sorban sorakoztattak. Én feleségemmel itt is leghátul voltam, az autóköpenyét átvettem, úgy hogy neki csak egy kis csomagja maradt.” „Ekkor oda jött a törvényszék elnöke hozzánk azt mondta, én az elvtársnőt elviszem az irodába magammal. Az a megnyugvásom volt tehát, hogy nem jön velünk és az a reményem is, hogy hazaküldi leányaimhoz, akik egészen magukra voltak hagyatva. Még annyi időnk sem volt, olyan gyorsan ment minden végbe, hogy kezet adjunk egymásnak és elbúcsúzzunk egymástól, csak annyit mondott a feleségem: Isten áldja meg magát, én meg azt feleltem: csókolom a gyermekeket, ne aggódjon miattam, semmi bajom nem lesz.” Közben a túszoik egy órát álltak a csarnokban, „a villanyvilágítás egyszerre kialudt, úgy hogy gyertyát kellett gyújtani. Ezen rossz világítás mellett indultunk, vörös örkötől körülvéve, négyes sorokban, podgyászsunkat vive a törvényszéktől a pályaudvarra. Mikor az utcára értünk, még sötét volt. Azt a parancsot kaptuk, maradjunk csendben, mert aki valakivel beszél, vagy félre lép, az azonnal le lesz szúrva vagy agyonlőve. Ennek folytán az egy pár órával előbb eső vizét nem kerülhettük ki az újhelyi rossz kövezeten, úgy hogy a pocsolókba és tócsákba be-beléptünk és vizes lábbal érkezünk az állomásra.”

A peronon a vörös katonák elszedték a túszoiktól a cipőket, kincstári holmit és ócskát adtak a helyükbe. Mailáthnének sikerült rábeszélnie a törvényszéki elnököt, hogy férjének ne legyen bántódása. Az elnök azt az utasítást adta a vörös őrség parancsnokának, aki Mailáthékat Budapestre kísérte, hogy „aki Mailáth elvtárstól valamit elvesz, az 15 évi fogházat kap.” „Nagyon csodálkoztam – írta Mailáth –, hogy tőlem nem vettek el semmit, pedig a fiam autóbundája volt a karomon, melyet feleségem hozott magával, midőn autóval Újhelybe hozták. Rajtam csak egy ócska autóköponyeg volt (melyet) átadtam Láczy fogolytársamnak, akinek nem volt köponyega és akinek ez ... a Markóban ... és a gyűjtőfogházban nagy szolgálatot tett, mert júniusig úgyszólván mindig hideg volt.”

Közben Mailáthné az elnök az irodájában tartotta. Így emlékezett ezekre az órákra: Az elnök 5, fél 6 táján, „kényelmesen elhelyezkedett egy dívánon, én csak ültem a karosszékekben, és vártam, hogy mi lesz ebből? Aludni persze nem tudott, mert kezdődött nemsokára az összefogdosztatott városbeli túszoik kihallgatása és nekem azért kellett ott maradnom, hogy végighallgassam mindegyiknek az ítéletét. Mondhatom, hogy abban a pár órában nagyszerű alkalmam volt jellemtanulmányok megtételére! Végül fél 9 órakor

⁷ Zemplén vármegye közönségéhez tiszteletteljes jelentése Bernáth Aladár h. alispánnak, Zemplén vármegye közigazgatásának 1918. évi szeptember havától 1920. évi június haváig terjedő állapotáról. Sátorlajaiújhely, 1920. ZL1.

kijelentette, hogy most fürödni és reggelizni megy, engem azonban még akkor is ott hagyott teljes bizonytalanságban, mert tanácsosabbnak találtam semmit sem kérdezni. Azt hiszem, akkor ment az én ügyemet megbeszélni, mert elég gyorsan visszajött. Először még előszedte a különböző halálos és egyéb ítéletek felett való tanácskozásai eredményét és csak azután fordult hozzám, azzal a kérdéssel, hogy van-e ismerősöm a városban, akihez mehetnék, míg a kocsi értem jön, mert haza enged, de csak úgy, ha aláírok egy nyilatkozatot ... és kárörömmel elélem nyújtott egy ívet, melynek tartalma az volt, hogy belenyugszom már előre abba, hogy kivégeznek és kiirtják a családomat, ha a szovjet kormányhoz hű nem leszek. Visszaadva az írást azt mondtam: 'Igen aláírom, mert úgy sem teszek olyant, amiért elítélhetnének. Ha tehát beszurja még azt, hogy kellő bizonyítékok nélkül nem ítélnék el és nem is fogatnak el többé, akkor aláírom. Kissé csodálkozva nézett, de eltépte az írást, újat íratott, melyet átolvastam és helyesnek találtam, úgy hogy aláírtam két példányban, de előzőleg mindkét példányt az elnökkel és két tanúval (mindig volt vele két cinkostárs) aláíratam szintén, amit nehezen ugyan, de mégis megtettek.'

„Érdekes volt, hogy a hajnali órákban, mikor velem egyedül volt az elnök úr, exkuzálta magát az első napon rajtam esett sérelem miatt, melyet – mint mondá – meg kellett tennie, a 'péladaadás miatt'. Nagyot nézett, mikor erre azt feleltem neki, hogy ez reám semmi benyomást nem tett, mert a gyermekeimet mindig egyedül ápoltam és nem egyszer végeztem hasonló dolgokat.” Knall ezután előadást tartott, „melyben azon reményének adott kifejezést, hogy tíz év múlva, amikor már a dicső eszme végighódította a világot, velem mint megtért és meggyőzött elvtársnővel fog találkozhatni. Mikor már ennyire rendben volt az ügyem, mégis helyénvalónak találtam megkérdezni, hogy a kocsi jöveteléig, melyet ő előttem telefonon megrendelt, mehetek-e vissza a cellámba? Erre az elnök úr jónak talált engem, mint vendégét, feleségéhez leküldeni. A hivatalos elbocsátáskor még megjegyezte, hogy ékszereim a bevallott értéknél tízszerre többet érnek, mire én nyugodtan csak azt mondhattam: 'Annál jobb azoknak, kiknek birtokában vannak.'

Az elnökné elvtársnő pongyolában fogadott egy lakosztályban, amely velejtei Andrásy-féle bútorokkal volt bebútorozva és melynek előszobájában ott állottak a Garanyi Almássy-féle kofferek. Akkor várta önagysága a fodrászt, kivel naponta megfésültette magát, és aki meg is jött, míg ott voltam. Persze fel lettem szólítva, hogy nem-e fésültetem meg magamat, amit el kellett fogadnom, nehogy magamra haragítsam az elnöknét. Még reggelivel is megkínált és közben elpanaszolta betegségét. Dicsekedett azzal, hogy ő gróf Erdődy Ferencné által lett nevelve Pöstyénben. ... Azonban idegeim kezdtek lassan elhagyni, iszonyú félelem fogott el, hogy az elnök úr még megbánja elhatározását.”

Végül két óra táján a grófnét egy ismerőse vitte haza. Elindulása előtt közölte vele az elnök, hogy lányait és a kastélyt 150 vörös őrzi. „El voltam tehát készülve! De azért, amit láttam, mégis felülmúlt minden képzeletet, de gyermekeimet, hála Istennek – József fiam kivételével, kinek elszökéséről mit sem tudtak – élve, egészségesen láttam viszont, csak hogy rövid volt az öröm! Másnap az elnök úr személyesen megjelent és elragadta mellőlem ... Pál fiamat, ezzel betelt a pohár!”

Az újhelyi állomáson Mailáthékhoz löktek még 24 letartóztatottat, köztük volt báró Döry Andor, Meczner Béla és Tibor, Diószeghy József, Grünberger Vilmos, Thuránszky

László és Bernáth Aladár. „Ezekén kívül Zemplén megyéből még 16-an lettek túszo­kul le­ tartóztatva Tokaj, Szerencs, Terebes stb. köz­ ségek­ből, tehát összes zempléni tús­z volt 79.” A foglyokat két marhakocsiba kísérték be. Egész délutánig vártak. „Várni kellett míg Boros elvtárs összeszedi a kék pénzt a bankokból és a már beszedett éks­zerek­kel együtt ki­hoz­za. Megmozdultak a csehek is, a románok is, a direktóriumnak menteni kellett minden ment­hetőt, így menekültek meg a beregszásziak is az újhelyi akasztófától.”⁸ A hozzátartozók, mi­kor megtudták, hogy az állomáson vannak szeretteik, élelmiszert és ruhákat vittek nekik. „A forradalmi törvényszék elnöke küldött feleségem, ill. egy fogházőr útján 600 koronát – írja Mailáth gróf. – Meleg ételt is kaptam be délben, úgy hogy a magammal hozott kenyérrel és szalonnával az első időkre biztosítva voltam. Budapesten még a tanácsköztársaság vezetői is megbotránkoztak a marhakocsikon. A többi tús­z, pl. az egriek, mind személykocsikban jöttek. ... Nyomott hangulatban indult el a társaság Sátoraljaújhelyből, esőben délután fél 3 óra után.” „Az újhelyi állomás a szó legkeserűbb értelmében a ’sóhajok hídjá’ lett. Kínzó ag­godalmak között indultak, nem embereknek való elhelyezkedésben méltán kétségbeejtőnek tetsző végzetük elé az elhurcoltak s még kétségbe ejtőbb volt a otthon hagyott hozzátartozók lelki állapota, akik övéik életéért remegtek.”⁹

Mailáth: „Csak a kis toló ablakot lehetett kinyitni, sok levegőnk nem volt, de mégis szellőztetve volt, nem is igen kívántunk szellőztetést, mert inkább hideg volt az idő. Szerencsen egy harmadik waggont kaptunk, úgy hogy minket leterheltek, amennyiben már nem 51-en, hanem csak 40-en maradtunk a kocsiban, ami magába véve is elég volt, mert éjjel csak úgy tudtunk elférni, hogy egymás mellett a földön feküdtünk, összepréselve mint a heringek. Miskolcon kiengedtek, kettesével sétálhattunk.” Meleg kávét és kenyeret kaptak. „A saját őrségünk inkább vad és kegyetlen volt és az állomás sokan az idegen vö­rösök is vad tekintettel mértek bennünket. ... Hogy bántódásunk nem volt, az annak tu­lajdonítható, hogy a törvényszéki elnök meghagyta a vörös őrség parancsnokának, hogy a túszo­kkal ne bánjanak kegyetlenül, de különösen nekem egy hajszálam se görbüljön meg. Az éjjelt átutazván, Hatvanban fél 12 órakor jöttünk. ... aki szükségét el akarta végezni, a nagyobb állomásokon engedéllyel kiszállhatott, de már később, a vége felé, pl. Hatvantól Budapestig, tehát 12-től fél 3-ig az ajtó többet ki nem nyitották, pedig meleg volt s a ki­sebb szükségünket is csak végezhattuk, hogy egy üres kompótos üveget használtuk erre a célra és az ajtó résén kiöntöttük tartalmát.” Budapestre, a Keleti-pályaudvar egyes számú vágányára vasárnap hajnali fél 3-kor érkeztek, Mailáth szerint. Thuránszky „du. 3. órát”,¹⁰ Bernáth „délután 4 órát” adott meg.¹¹ „Ott sorakoztattak kettesével, katalógust ol­vastak és az indulási oldalon lévő felvételi barakkba indítottak. Ott vizet, feketekávét és egy kis gulyáshúst kaphattunk. Gyengébb idegzetű túsztársaim azonban nem akartak az itt ki­szolgáltatott ételekhez nyúl­ni, azon hiszemben, hogy azok meg vannak mérgezve. Azt a fel­te­tel­te­l kö­ötték tehát ki, hogy előbb én egyek belőlük. Éhes lévén, bizony megkez­dtem a kollációt, mire a többiek is jó étvágygal neki láttak. A meleg és a friss víz erősítőleg és üdítő-

⁸ Thuránszky László alispáni jelentése. ZLt.

⁹ Zemplén, 1924. okt. 29. 86. sz.

¹⁰ Thuránszky i. m.

¹¹ Bernáth Aladár jelentése.

leg hatott. Végre 4 órakor újra sorakoztattak, négyes sorba felállítottak és a barakk előtt gyülekeztünk indulásra készen, szuronyos katonáktól és őrkötől egészen körülvéve. Podgyászomat, miután ... az egész kenyér miatt nehéz volt és az erős spárta ujjaimat vágta, Izsépy társammal együtt vittük.” A parancsnok megengedte Mailáthnak, hogy konflist vehessen, „s arra feltehessem a magam s más, idősebb uraknak azon podgyászát, amely nehezen vihető.” Az idősebb és a beteg túsók, így Mailáth is, konflissal mentek a Markóba.¹² Útban a Markó felé a csőcselék kellemetlen megjegyzéseket tett a burzsojokra, a túszmeneget már inzultálni kezdték. A Markó-utcai fogház kapuja előtt megálltak, sorakoztak s beléptek podgyászaikkal a fogház udvarára. „Mi 59-en voltunk egy nagy teremben”. Ez volt az ún. kisfogház 3. számú helyisége.

Április 27-én, vasárnap délután fél 3-kor ment Knall elvtárs és Sipos vadbiztos, „aki a legveszedelmesebb és legvérengzőbb volt az újhelyi törvényszéken”, a perbenyiki kastélyba, és letartóztatták az ifjú Pál grófot. Az újhelyi törvényszék állami fogházába zárták egy fogollyal, „ki többszörös gyilkos volt morális időkből. ... Első nap kissé furcsa volt, egy szobában egyedül lenni egy többszörös gyilkossal, na de azután semmi sem volt furcsa. Egész tisztességes ember volt egyébként. Olvasással és sétálgatással telt el az első nap”, emlékezett vissza Pál.

Április 29-én délután 6-7 óra körül tűnt fel az első cseh katona alakja Sátoraljaújhelyen „a Rákóczi-utcán, jelezve a gyászos pillanatot, amelyben ádáz ellenségünk oltalmára szorulva megláttuk a kibontott cseh lobogókat. Mikor a kb. 1500 főből állott cseh csapat a vármegyeháza elé ért, az ott összecsozdult tömeg megéljenezte. ... Újhely lakossága fellelegzett. Hónapok óta először hajtotta a fejét nyugodtan pihenőre. Nem kísértett egyelőre a brutalizálás veszedelme. Gyötrő kétség kínozott ugyan sokakat, hogy mi fog Újhellyel történni? Trianon előre vetette árnyékát a riadt képzeletben. Láttuk az ezeréves Magyarország térképét ronggyá tépve. Falaink között tudtuk azt az ellenséget, amelyről még lázálmainkban sem tudtuk elképzelni, hogy valaha mint hódítókat lássuk.”¹³ A csehek elejét vették a május elsejére tervezett borzalmas vörös ünnepségeknek. A cseh megszálló csapatoknak a városba történt bevonulása zavaró incidens nélkül történt meg. A csehek a barakkban tartózkodó kommunistákat letartóztatták, a fegyelmet helyreállították, a barakk-kórházat kirabolták. E napon Királyhelmec nagy várakozásban volt. Hírek jöttek a cseh és román csapatok közeledtéről, tele volt az utca a várakozókkal, egy cseh származású királyhelmeci szabó készült beszéddel a csehek fogadtatására. Délután 3 órakor egy lovascsapat érkezett, cseh dragonyosok, ragyogó lovakon és ruhákban. Eloszlottak kettesével, négyesével. „Ez volt a parádés megszálló csapat. Lelküket a megszabadulás érzete fogta el ... megszabadultunk saját magunktól, bűnös önfajunktól. ... Szemünkből kicsordult a könny. ... Hová fog ez vezetni: örülnünk kell az ellenségnek! Teremtő Isten, hová jutottunk?”

Kedden a Markóból a kőbányai gyűjtőfogházba vitték a foglyokat.

Ugyanazon éjjel ébresztették Pálékát is Újhelyen. A folyosón sorakoztak. „Azt hittük magunkban, talán a csehek szabadítanak ki, de nem így volt: vittek minket az állomásra.” Itt találkozott Lahocinszki Adolf nagytárkányi plébánossal. „Három marhakocsiba dugtak

¹² Bernáth Aladár jelentése.

¹³ Zemplén, 1924. nov. 29. 95. sz.

be, 104-en voltunk: 2 tús (Zsinger és én), a többi pedig fogoly, ellenforradalmár, politikai fogoly és még néhány cigány is akadt. Így utaztunk 3 nap és 3 éjjel.”

„Április 30-ra a románok mindenütt elérték a Tisza vonalát, a csehek pedig vármegyénken végig Miskolcig nyomultak előre. Megszállták egész vármegyénket s megszállva tartották a június 3-án kezdetét vett, Nagymihályig történt visszaszorításukig.”¹⁴

Május elsején vonult be a cseh 88-as gyalogos ezred Királyhelmece. Parancsnokuk, Srnak alezredes végigjárta a pénztárakat és bankokat, elvette, majd később visszaadta a Wertheim-szekrények kulcsait. Újhelyen Dókus Gyula alispán e napon foglalta el hivatalát. Az újhelyiek bizakodtak abban, hogy a megszállás nem birtokbavételt jelent, ám május 5-én megérkezett a zsupán. Kriskó Miljutin.¹⁵ Kíséretében voltak a Topercer testvérek, az idősebbet a vármegye alispánjaként, a fiatalabbat főjegyzőként mutatta be. Kriskó véget vetett minden reménykedésnek s tudtára adta azoknak (s azok számosan voltak), akik vele érintkezésbe léptek, hogy Zemplén vármegye nem tartozik többé Magyarországhoz, hogy Csehország jogot formál a Tiszáig és a Sajóig húzódó területre is.”¹⁶

Az ifjabb József végre május 5-én hírt kapott arról, hogy a csehek megszállták Csapot. Hetedikén hazaindult. Otthon kevés változás történt, a mezőkön folyt a munka, ám árvíz fenyegetett. Édesapja és öccse még mindig a vörösöknél volt, akiktől egy nap Plachy Imre hozott levelet. Megérkezett Hennocque francia tábornok, aki Perbenyiken két kommunisztát letartóztatott. A falut és a vidéket megszállva tartó csapatot a 21-es zászlóaljjal váltották fel, melynek parancsnoka igen erélyes, a háború alatt többször kitüntetett, a szocializmus túlzásai iránt nagy ellenszenvvel viselkedő kapitány volt. Rövid időn belül minden kompromittált egyén eltűnt a vidékről. Királyhelmece május 12-ig maradt a 88-as cseh ezred, „békés hangulatot teremtve mindenütt.” Elvonulásuk után csak egy zászlóalj maradt ott.

Június 4-én a vörösök Miskolc felől előrenyomulva megszállták Sárospatakot, majd másnap Sátoraljaújhelyt, a csehek kivonultak, és a városban megkezdődött a második vörös uralom, amely megszakítás nélkül tartott a tanácsköztársaság augusztus hó 1-jén bekövetkezett végleges összeomlásáig.”¹⁷ Másnap a Bodrogközéből is kivonultak, és itt is megkezdődött a második vörös uralom, mely 3 hétig tartott. „Ezen második vörös uralom már jóval enyhébb lefolyású volt, már a kezdete is bizonyos fokú fegyelmettség és rendszerűség jeleit mutatta. ... A vármegyházán újra elfoglalta helyét Csuta Károly..., megjelent a Zemplén vármegye területére kinevezett kormányzótanácsi-biztos: Gara Imre volt újságíró is, és megkezdették az új szervezést, berendezkedést.”¹⁸

Június 8-án, pünkösdvasárnap reggel a keleti pályaudvarról, a kiszabadult beregszászi és az újhelyi túsok nagy részével együtt Mailáth és fia hazautazott.

Július 29-én a románok átkeltek a Tiszán, a Vörös Hadsereg felbomlott, augusztus 1-jén lemondott a Forradalmi Kormányzótanács, augusztus 4-én pedig a románok elfoglalták a fővárost. E napon hagyta el helyét a Zemplén vármegyébe kinevezett Gara Imre kormányzó tanácsi biztos, helyét Thuránszky László alispáni helyettes vette át. Augusztus 9-én

¹⁴ Thuránszky László jelentése.

¹⁵ Zemplén, 1924. dec. 3. 96. sz.

¹⁶ Zemplén, 1924. dec. 13. 98-99. sz.

¹⁷ Zempléni Újság, 1919. aug. 17. 2. sz.

¹⁸ Uo.

érkezett vissza Dókus Gyula alispán meneküléséből, aki átvette a közigazgatás vezetését a vármegyében. Augusztus 13-án a csehek újra elfoglalták Sátoraljaújhelyt, központjukat a városházán rendezték be. A városba történt bevonulásuk előtt „újra megszállták a bodrogi járásnak egy részét s 14 község maradt megszállatlanul e járásból, továbbá a sátoraljaújhelyi járás nagyobb részét, amely járásból csak 11 község maradt megszállás nélkül, s így figyelembe véve a felvidéki már előbb megszállott járásokat, Zemplén vármegyéből nem maradt csak a szerencsi, tokaji és sárospataki járás, továbbá bodrogi és a sátoraljaújhelyi járásnak egy-egy töredéke. Megmaradt ezen kívül Sátoraljaújhely r. t. város is, s így a még nem is olyan régen hatalmas Zemplén vármegyéből területileg alig maradt meg valami.”¹⁹

Augusztus 15-én jelent meg a Zempléni Ujság első száma, melyben hírvül adták, hogy „megbízható híradás szerint Knall volt újhelyi forradalmi törvényszéki elnököt, aki 3 ártatlan embert végeztetett ki Újhelyben ... aki később Szolnokon ügködött, ... elfogták”, s Újhelyre fogják szállítani.²⁰ A lap második számában pedig arról tájékoztattak, hogy augusztus 16-án Bettelheim Ernőt egy bécsi szanatóriumban letartóztatták.

Szeptember 2-ig Dókus alispán vezette a közigazgatást, azután szabadságra ment, helyettese Thuránszky vette át a teendőket. „A minister Borsod vármegye és Miskolc th. joggal felruházott város, továbbá Gömör, Abaúj és Zemplén vármegyék meg nem szállott területeire kiterjedő hatáskörrel kerületi kormánybiztossá Gedeon Aladár Borsod vármegye főispánját kinevezte.” Nem sokkal később a magyar kormány báró Maillot Nándort, a vármegye „törvényhatóságának virilis tagját ... ministeri megbízotti minőségének érintetlenül hagyása mellett Zemplén vármegye területére kiterjedő hatáskörrel a főispáni teendők ellátásával is megbízott törvényhatósági kormánybiztossá nevezte ki.”²¹

Novemberig tartott az ország román megszállása. November 16-án Horthy Miklós fővezér és a nemzeti hadsereg bevonult Budapestre.

December elején a közigazgatási bizottság tíz hónap után tartott ülést. „Csaknem teljes számban jelentek meg a bizottság tagjai, kivéve a megszállott területen tartózkodókat. De a megszállott terület is képviselve volt gf. Mailáth József megjelenésével, aki a múltban is legszorgalmasabb látogatója volt az üléseknek.”²² Az ülést br. Maillot Nándor, a főispáni teendőkkel megbízott törvényhatósági kormánybiztos vezette.²³

December 11-én a csehek kiűrtették a vármegyházát, és a Ronyván túl eső területre vonultak.²⁴

¹⁹ Bernáth Aladár jelentése.

²⁰ Zempléni Ujság, 1919. aug. 15. 1. évf., 1. sz.

²¹ Thuránszky László jelentése.

²² Zempléni Ujság, 1919. dec. 10. 97. sz.

²³ Zemplén, 1919. dec. 22. 63. sz.

²⁴ Zempléni Ujság, 1919. dec. 11. 98. sz.

CSEH KÁROLY

Versek

Újesztendő reggelén

Friss havon szánnyom
legyen a homlokodon
végigfutó ránc!

Újévi hó

Sózó teknőben
áll az új szalonna így:
havon hó – a völgy vakít,
mintha felhő sem
forra, mint katlan;
holott fut már a lencse,
s habjában lent szerencse-
patkót hagy sarkam!

2008. október 21.

újrategyetik
temetik újra
Janust a költőt?
s ültetnek annyi
majdani télben
nyíló mandulafácskát
idei októberünk
dió- s koponya-
barna havában

Szentesti számvetés

Kegyelem áradt ki, és minden zöld lett:
fenyő terűje a sarjadó vetés
lapályon, dombtetőn – boldog számvetés
sorai elnyúlt-nyolcas esztendőnknek.

Augusztus delelőjén

*„Augustus holnapban kutakat, forrásokat
keresnek... végy egy égetetlen fazakat,
a' ki jól megszáradott, ásd el, amint az
előtt öt lábnyra az földben, reggel nézd
meg, ha elromlott, vagy meg-lágyult, víz van ott.”*
(Lőcsei Kalendárium, 1674.)

Égbe ásott agyagedény – kerek lett
augusztusunk teliholdja,
s nedves már:
ideje volna
forrást keresnünk, mint a régieknek,
valahol ott
a domb alatt,
hol ölnyi zöld még felfakadt,
oda kell nekünk elzarándokolnunk,
s leheletnyi nyomot hagyni – hogy voltunk –
kavics, korsó
csípő-ívén,
s fényt is, amely még verőfény,
s nem tűnt élet sejlő nappali holdja;
itt időző létünk ezüstsínórja:
forrásunk,
tarts meg majd minket,
vesszük varázsvesszeinket
s útra kelünk – útján a régieknek;
égbe ásott edény – a hold kerek lett.

Templomfelirat helyett

Forrás és temető közt a templomunk
emelt karja jelzi, hogy még megvagyunk,
s a kalászbá és szőlőszembe rejtett
titokról, ígén megtartott lelkeknek,
fehéren a rügy meg a tiszta hó vall –
s elsőhajtja az ünnep harangszóval.

KÉZI ERZSÉBET

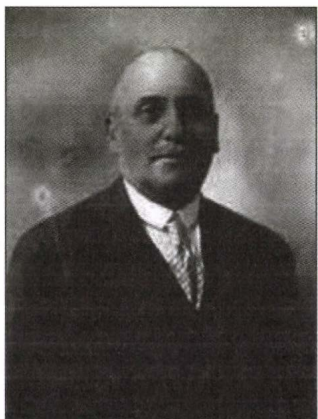
A sárospataki református kollégium három Erdélyből jött jeles tanára

Sárospatak mindig is élénk kapcsolatot tartott fenn a Felvidék és Erdély értelmiségével, oktatási intézményeivel. A felvidéki kapcsolat a Tiszáninneni Református Egyházkerület kiterjedésének, az iskola vonzáskörének köszönhető. Az Erdélyhez fűződő jó kontaktus még a Rákóczi-család korszakára nyúlik vissza, amikor is a közös kegyúr biztosított szoros összeköttetést Erdély és Patak között. Az oktatási intézményeket összekapcsolta a protestáns sorsközösség is.

A hagyományok a trianoni határok meghúzása után sem merültek feledésbe, ezzel magyarázható, hogy a Benke Károly, Pólos Caba, és Szabó Csaba által szerkesztett *Pataki tanáraink (1931-1952)* című könyv 52 tanáregyéniségéből 19 szorosan kötődött a trianoni határokon túli területekhez. Vagy ott született, esetleg tanult, vagy pedig rövidebb-hosszabb ideig ott dolgozott.

Pataknak a határon túli területekkel, elsősorban a Felvidékkel való jó összeköttetése valóban létéhez szinte nélkülözhetetlen tényező volt, hiszen a két világháború között – mint már korábban is – a pataki iskola lényegében magánvállalkozásként tevékenykedett. A tanulók száma érzékenyen befolyásolta az intézmény gazdaságos működését. Másrészt jelentős volt ez a kapcsolat felekezeti szempontból is, mivel az egyházkerület elszakított része is Patakról várta a szellemi iránymutatást, de a politikai támogatás megszerzésében is nagyobb volt a református egyház mozgásszabadsága, mint a kormányzaté. A református egyház olyan kapcsolatokat is felhasználhatott, amelyek a kormányzatnak nem álltak rendelkezésére. Az elcsatolt területeken csökkent a református egyház hívekre gyakorolt szellemi hatása, de az egyház számára anyagi veszteséget is jelentett az egyházkerület jelentős részének új államalakulathoz kerülése.

Az erdélyi kötődésű tanárok közül kiemelkedett **E l e k e s I m r e** (1872–1951), aki nem Trianon után került Patakra, de elérte a legmagasabb pozíciót, amit Patakon elérhetett. A gimnázium igazgatója, majd a református kollégium – hivatalos nevén a Sárospataki Református Főiskola – közigazgatója lett. 1904-ben jött Patakra, 32 évesen, alkotásra készen. Tapasztalnia kellett, hogy a hajdan híres iskola megoldatlan problémákkal küzd. Nyomasztólag hatott a jogakadémia lassú elnéptelenedése, az internátus kérdésének megoldatlansága, valamint az oktatás színterének, az iskola épületének bizonyos tekintetben elavult állapota.



Elekes Imre

Jól látta a gimnáziumi oktatás és a tanulói elszállásolás számos nehézségét. Ő maga is tartott házában gyerekeket. A sárospataki református kollégium történetének alakulása szempontjából meghatározó volt az a tény, hogy farkasfalvi Farkas Géza nagybirtokos – későbbi egyházkerületi főgondnok – gyermekei is az ő „gárdájának” tagjai közé tartoztak, tehát családi asztalánál étkeztek, lakásában laktak, valamint felügyelete mellett tanultak. A Farkas gyerekek patronálása során alakulhatott ki az a barátság, aminek legfontosabb gyümölcse az Angol Internátus megvalósítása volt.

Elekes már 1912-ben írt egy cikksorozatot a *Sárospatak* című helyi periodikában, amelyben így indokolja az internátus szükségességét: „*A főiskolai internátusok sürgős felállítása tehát egyenesen létkérdés itt, mert a többi állami és felekezeti főiskola mellett felállítandó internátus egyszerűen elszűnja azt az amúgy is túlságosan csekély létszámot, amelyet ez idő szerint különösen a jogakadémia felmutat.*”¹ Majd a cikk további részében így érvel a gimnáziumi internátus mellett: „*mint iskolánk élet-és versenyképessége érdekében ki kell szakítani a gimnázium iskolai épület és internátus építését a forrongásban levő kérdések komplexumából, s önállóan, függetlenül előkészíteni és valósítani legelső teendő.*” Egy pataki bentlakásos intézmény felállításának előnyeit Elekes a következő módon mutatja be: „*A kedvező egészségi és erkölcsi viszonyok annyira vonzóvá teszik iskolánkat messzi vidékek előtt is, hogy nem csupán az anyagi előnyökért fogják felkeresni távoli vidékek gyermekei, hanem az igazi nevelést biztosító intézmények révén kíváncsossá lesz a vagyonos középosztály gyermekei előtt is, mint régebben s a különböző néprétegekből kikerülő ifjú sereg asszimilálódása nem a mostani módon fog történni.*”² Majd a következő szavakkal tárja fel a gazdag és a szegény szülők gyerekeinek együttes oktatásából származó előnyöket: „*Ennek a keveredésnek szükségét illetékes köreink több év óta belátták, s az „úri internátus” eszméje e nagyszerű cél szolgálatába volt tervezve és szánva.*”³

A részlet alapján megállapítható, hogy már ekkor felmerült lényegében a későbbi Angol Internátus megépítésének a gondolata, csak konkrétan nem kapcsolódott még az angol nyelv oktatásának ügyéhez, mivel az első világháború előtt nem volt aktuális az angol orientációs politika. Az elképzelés azonban, hogy Patak teret adjon a művelt középosztály gyermekei nevelésének, valamint biztosítsa a szegény szülők tehetséges gyerekeinek oktatását, már ekkor úgy merült fel, mint az internátusok felépítésével megoldható fontos társadalmi kérdés. Elekes írása azt bizonyítja, hogy a pataki iskola, valamint a református egyház vezetősége érzékeny volt a szociális kérdésekre, másrészt tudták, hogy egy nemzet fennmaradását csak tehetséges értelmiségi réteg biztosíthatja, amiből kizárni a társadalom alacsonyabb szociális köreiből származó

¹ Elekes Imre: Előterjesztés az Igazgató-Tanácsához a sárospataki Főiskolában állítandó internátus ügyében. = Különnyomat a Sárospataki Református Lapok 1912. évi 28. 29. 30. 31. és 33. számából. 7.

² Uo. 9.

³ Uo. 14.

egyéneket nagy hiba lenne. A tehetséges gyermekek tanulásának lehetősége csökkentette a társadalmi feszültséget, növelte a magyar nemzet felemelkedési esélyét.

Elekest a rá emlékezők így jellemezték: „Erdély szülte és nevelte. Nagyenyeden végezte a teológiát. Egy éves nagykőrösi és hat éves gyönki tanárság után 1904-től 1933-ig volt gimnáziumunk kiváló magyar-latin szakos tanára, hat éven át igazgatója. Sajátos magyar kálvinizmus, nagy szaktudás, meglepően széles látókör, lebilincselő előadásmód, páratlan gyakorlatiasság és életrealitás, energikus fegyelmzés és sokoldalú, szüntelen tevékenység jellemezte tanári és nevelői munkáját.”⁴

Elekes így írt Trianon következményeiről: „Második Mohácsunk, az immár soha nem hitt kort ért Trianon, letörte egyik legnagyobb ékességünket: jogakadémiánkat és elszakította főiskolánk északi és keleti környékét, ahonnan kapta tanulóinak nagy kontingensét, hogy százszorososan sajogjon a mi csonkaországunk. Megsemmisítette nagylelkű adakozók adományaiból gyűlt tőkéink, alapítványaink milliókra menő összegét!”⁵

1922-ben a Felvidékről még 87 tanuló járt át, ezzel szemben 1931-ben már csak 10.⁶ Nem elsősorban az érdeklődés hiányáról, valamint fokozatos csökkenéséről volt itt szó, hanem arról, hogy Csehszlovákia hatóságai nem nézték jó szemmel a Magyarországon tanuló diákok mozgását. Az 1921/22-es tanévről kiadott Értesítőben a következőket olvashatjuk az ügyről: „Megszállt területről származó diákjaink ez évben ide, s visszautazásuk alkalmával – bár csak kevesen voltak közülük útlevelemmel felszerelve (sic!) – általában kevesebb zaklatásnak, üldöztetésnek, fosztogatásnak voltak kitéve, mint az előző iskolai évben. Kézirataikat, jegyzeteiket tankönyveiket ugyan most is elvették, vagy szétszórtaák, egy-egy legátust – mivel húsvéti ünnepekre kibocsátó levelükben a Feltámadás szó is előfordult – be is börtönözték, de ifjaink az efféle zaklatásokat, kellemetlenkedéseket nem vették túlságosan tragikusan s továbbra is rendületlenül jöttek főiskolánkra, hogy a vallás és hazaszeretet forrásaiból szomjukat oltalmazhassák.”⁷

1920 után a történelmi egyházak jeleskedtek az áttelepült értelmiség segítségével, ezt missziós feladatnak tekintették. Ezzel is magyarázhatjuk, hogy Patakon több felvidéki, valamint erdélyi tanár is otthonra lett.

Dr. Batta István (1882–1926) egészen más életpályát járt be, mint Elekes Imre. Csupán hat évet töltött Patakon, de ez a hat év még ma is büszkeséggel tölti el a pataki tanárokat, mert Batta – aki küzdelmes évek után került a trianoni határokon belüli területre –, választási lehetősége ellenére nem Debrecent, hanem Patakot részesítette előnyben.

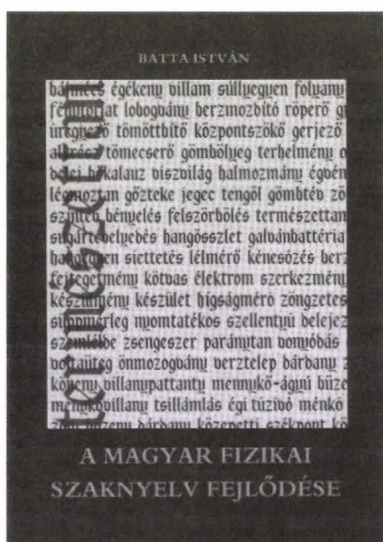
Batta a Felvidéken, Bején született református papi családból. Kolozsváron végezte egyetemi tanulmányait, tanári oklevelet szerzett, fizikából doktorált. A békési református gimnáziumban kezdte a tanítást, majd németországi tanulmányútra indult, s tapasztalatai alapján a hazai reformkísérletek lelkes támogatója lett. 1917-től a kolozsvári gyakorló gimnázium tanára, hamarosan igazgatója. Itt éri őt az első világháborút követő román megszállás is. A románok bevonulása után csak úgy tarthatta volna meg tanári állását, ha

⁴ Benke Károly – Pólos Csaba – Szabó Csaba: Pataki tanáraink (1931–1952). Sárospatak, 2009. 53.

⁵ Értesítő az 1927/28-as tanévről, 27.

⁶ Az Értesítő adatai.

⁷ Értesítő, 1921/22. 8.



Dr. Batta István legismertebb műve

leteszi a hűségesküit az új kormányzatra. Erre azonban nem volt hajlandó. Az egyházkerület, valamint a lők is a segítségére siettek, de a hűségeskü letétele nélkül nem dolgozhatott. 1919. november 6-án el kellett hagynia Kolozsvárt. Távozásáról a kolozsvári *Református Szemlében* a következő sorok jelentek meg: „Halljuk róla, hogy szerencsés iskolaszervező, jó kolléga, s olyan pedagógus, aminőt Isten különös ajándékok közlésével teremt. Látjuk a nevét szaklapokban irányt képviselni. Így lesz a kolozsvári mintagimnáziumnak előbb tanára, azután igazgatója, fiatalon és főigazgatói ranggal. Május közepe óta pedig református leánygimnáziumunk tanára, s az erdélyi ref. Egyházkerület középiskolai felügyelője. Mégis el kellett utaznia. Ezeket pedig azért írtam, hogy legalább tudjuk: ki volt

az a kedves vendégünk, aki egy csúnya novemberi napon kis családjával eltávozott tőlünk; tudjuk azért, hogy méltón fogad hassuk, mikor visszatér.”⁸ Valószínűleg senki nem gondolta, hogy a Kolozsvártól való búcsúzás végleges volt.

Patakra kerülésének történetét Dávid Zoltán, későbbi pataki kollégája a következő módon írta le: „Ez alatt az idő alatt két vidéki helyről is kap meghívást: Debrecenből, ahol egykori tanszéke megüresedett, és Sárospatakról, ahol a Maller Sándor tanszékét kellett betölteni. S ő Sárospatak, Debrecen és Budapest közül Sárospatakot választotta. Erre a tanári kar és az igazgatótanács egyhangú ajánlása folytán az Egyházkerület 1920. július 1-én tartott közgyűlésén pályázat mellőzésével egyhangúlag rendes tanárrá választotta.”⁹ Döntésében jelentős szerepet kapott az a tény, hogy Patakon meg tudták oldani családjá elhelyezését, rögtön lakást kaptott, valamint az is, hogy a Patak környéki hegyes vidék jobban hasonlított felvidéki szülőföldjére. Patak számára azonban szívet melengető gesztus volt annak az embernek a választása, akit tudományos munkásságáért, valamint mély hazaszeretetéért 1920-ban a pesti egyetem magántanári címmel tisztelte meg. Igen jelentős fizikai szakmódszertani munkássága, ő foglalkozott először a magyar fizikai szaknyelv történetével.¹⁰ Gégerákján nem tudtak segíteni, bár 1926 januárjában Budapesten megműtötték, a kór végzetes volt. Július 31-én nagy részvét mellett temették a főiskola udvaráról.

A pataki teológiai akadémia meghatározó egyénisége volt a két világháború között dr. Mátyás Ernő (1888–1950), aki szintén Erdély szülötte. „Elemi iskoláit szülőfalujában, a gimnáziumot a Szászvárosi Református Kun Kollégiumban végezte, itt érettségizett 1907-ben. Ugyanez év őszén iratkozott be az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Teológiai Fakultására... Miután 1921-ben magántanári vizsgát tett Kolozsváron, és 1922-ben a Szegei Tudományegyetem Filozófiai Tanszékén doktorált, a Kolozsvári Teológi-

⁸ Dávid Zoltán: Dr. Batta István emlékezete. = Értesítő az 1930-31-es tanévről. Sárospatak, 1931. 9.

⁹ Dávid i. m. 1931. 10.

¹⁰ Újra kiadták Piliscsában 1999-ben.

Dr. Mátyás Ernő

ai Fakultás meghívja az újszövetségi tanszékre helyettes tanárnak. Közben Genfben, mint ösztöndíjas, egy fél évig Újszövetséget hallgatott.

1925-ben megüresedett a sárospataki teológiai akadémián az újszövetségi tanszék, Ravasz László javaslatára meghívták őt bemutatkozó előadásra. Megnyeri a pataki tanári kar tetszését, és 1925. szeptember 1-jén elfoglalta az újszövetségi tanszéket.¹¹

1914 és 1925 között lelkész Székelyföldvára, 1924/25-ben teológiai akadémiai helyettes tanár Kolozsvárott. Az újszövetségi tudományok legjelesebb művelőjének tartják a két világháború között. Hoszszú ideig tartó igazgatósága alatt az ő támogatásával valósultak meg azok a kezdeményezések (faluszeminárium, népfőiskola, tehetségkutató munka stb.), amelyek a II. világháború előtt ország-szerte ismertté tették a sárospataki főiskolát.¹²

Haláláig híven szolgálta a pataki kollégiumot. 1950-ben hirtelen hunyt el. Munkásságára nagy hatással volt Ravasz László, Karl Barth, valamint R. Bultmann egzisztencialista gondolkodása. Tudományos eredményei elsősorban a hittudományhoz kötődtek, de élt a modern publicisztika eszközével is, ha intézménye érdekében ez szükséges volt. 1933-ban így tárja a nyilvánosság elé Patak új nevelési elveit: „A tanítási órákon lehetőleg minden tárgynál érvényesítik a hazafias szempontokat. A magyar és történelem órák mellett – sok szó esik ezeken nemzeti katasztrófáinkról, Trianonról – ezekre igen bő alkalom nyílik az ének- és zeneórákon is.”¹³ A „lelki magyarság” gondolatának ápolására szólít fel, erre akarja nevelni az ifjúságot is. Bizonyára nem mulasztotta volna el ezt akkor sem, ha nem erdélyi származású, így azonban állásfoglalása érthetőbb és hitelesebb.

A sort folytathatnánk, de most elsősorban az Erdélyhez kötődő néhány jeles személyiséget szerettünk volna bemutatni.¹⁴

Pataknak milyen kisugárzása teremtett számukra otthont? Természetesen részben az a rendkívüli előny, hogy a pataki tanár lehetőség szerint lakást, valamint más természetbeni juttatást is kapott. Másrészt az is, hogy Patak nevezetes iskolaváros volt, a Nagykönyvtár,



¹¹ Benke-Pólos-Szabó i. m. 2009. 107-108.

¹² Főbb művei: Pál apostol mystikája. Kolozsvár, 1921.; Vallásos mystika. Kolozsvár, 1921.; János evangéliuma főbb problémái. = Teológiai Szemle, 1926.; Pál apostol viszonya a misztériumvallásokhoz. Sárospatak, 1931.; A 400 éves sárospataki főiskola. = Pásztortűz, 1931. 21. sz. 495-496.; Pál apostol antropológiája. Bp., 1941.; Újszövetségi kijelentéstörténet. Bp., 1943.; János evangélioma. Sárospatak-Bp., 1950. - Pályáját nekrológiában Koncz Sándor méltatta: Mátyás Ernő. = Ref. Egyház, 1950. 12. sz.

¹³ Mátyás Ernő: Sárospataki főiskolánk igazsága. = Különnyomat a Sárospataki Református Lapokból. 1933. 10.

¹⁴ További felhasznált források: Novák Sándor: Alkalmi költemény. A főiskolai ifjúság kiadványa. Sárospatak, 1901.; Novák Sándor: Erdély szenvedései a nagy háborúban. Sárospatak, 1918.; Tárczy Árpád: Perényi Péter politikai magatartása, különös tekintettel pártváltoztatásaira. Sárospatak, 1930.; Mátyás Ernő: Életforrások. Tanulmányok, előadások, cikkek. A szerző kiadása. Sárospatak, 1930.; Batta István: A középiskolai fizikatanítás néhány kérdéséről. Békés, 1914.; Batta István: Az energia megmaradása elvének történetéhez. Sárospatak, 1922.

a nyomda számos jó lehetőséggel szolgált egy értelmiségi ember számára. Több helyi periodika teremtett publikálási lehetőséget. Vonzó lehetett a remélt lelki közösség is, amelyet részben a kálvinizmus eszméje jelentett, másrészt a sorsközösség, a hontalanság érzése, amelyet Patak szerény eszközeivel kompenzálni igyekezett. Érzelmi szempontból bizonyára sokat jelentett az érintettek számára a Patak környéki táj is, amely nem csupán kellemes, hanem mind Erdély, mind pedig a Felvidék egyes részeihez hasonló természeti környezettel rendelkezik, másrészt a határ közelsége a Felvidékkel élő kapcsolatot biztosított még a legfeszültebb politikai korszakokban is.

A második világháború után a történelem ismételte önmagát. A rövid időre visszaszerzett területeket újra elvesztettük. Patak a sokkal nehezebb körülmények és bonyolultabb politikai szituáció ellenére még mindig tudott segíteni. Nem hagyta cserben a hozzá folyamadókat, akik később hálásan törlesztették a nekik nyújtott segítséget.



Rákóczi Zsigmond
Égerházy László alkotása

FILEP ANTAL

Györffy István élő öröksége

125 éve született, 70 éve hunyt el a magyar néprajz klasszikus mestere

Györffy István etnográfus, a Budapesti Tudományegyetem Néprajzi Intézetének alapító professzora 125 éve született a Nagyikunság nevezetes városában, Karcagon. Az idén ősszel, október 3-án lesz éppen 70 éve, hogy alkotóereje teljében váratlanul elhunyt. Színes egyénisége, sokrétű munkássága tudománytörténeti jelentőségén túl azért is figyelmet érdemel, mert a kortársakra a szaktudományi eredményein túl demokratikus gondolkodása, hazafias magatartása is rendkívül nagy hatást gyakorolt. Erre utal az a tény is, hogy éppen hetven éve jelent meg több kiadásban nagy ívű emlékirata – amelyet még 1938-ban, Ausztria náci bekebelezése alkalmából készített, és nyújtott be az egykori kultuszminiszternek – *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* címmel. Ebben javaslatokat tett, hogy az Anschluss bekövetkeztével előállott új helyzet kihívásaira válaszul milyen intézkedésekkel kellene felkészíteni a magyar társadalmat, a közoktatásügyet és a tudománypolitikát. Elemezte, hogy miként kellene megerősíteni Magyarország szellemi ellenálló képességét, a magyarság identitását mi módon volna kívánatos elmélyíteni. Igyekezett mozgósítani a szellemi honvédelem sajátos feladatai vállalására. Egyfelől a hagyományok korszerű finn, észt, vagy svéd minta szerinti megbecsülésére, tudatos ápolására buzdított, másfelől korszerűen, kiegyensúlyozottan modernizálódó Magyarország megeremtésének igényét igyekezett elplántálni. Amit az emlékiratában megfogalmazott, azt már a húszas és a harmincas évek fordulója körül hirdette azok körében, akik kutatóként, diákként köréje gyülekeztek.

Éppen most 75 éve, hogy a budapesti egyetemi képzés számára megszervezte az első néprajzi katedrát. Ha valaki ismeri a harmincas évek Magyarországnak szellemi életét, ha valaki kicsit is tájékozott az egykorú egyetemi ifjúság szellemi életének történetében, bizonyosan meggyőződhetett arról, hogy Györffy István egészen sajátos egyéni színnel gazdagította a hazai tudomány, a közélet világát. A néprajz iránt érdeklődő ifjúságot folyamatosan szembesítette a múlt élő örökségével, a mindenkit kötelező hagyománnyal, és igyekezett ráébreszteni hallgatóit, kutatótársait, tisztelőit a hazai kortárs társadalom kihívásaira, a magyar világ elodázhatatlan szerves modernizációjának szükségességére. Nem véletlen, hogy a környezetében szívesen tartózkodtak a jövő hivatott, nagytehetségű tudósjelöltjei. A történész Benda Kálmántól a jogász Bónis Györgyig sokakról kellene megemlékeznünk, akik a maguk szakterületi felkészülése mellett fontosnak tartották, hogy Györffy István környezetében kiegészítsék ismereteiket, alaposabban megismerkedjenek az etnográfiával.

Egyéniségének kiemelkedő jelentőségét, a szűkebb szaktudomány határain túli hatását jelezheti, hogy a kor nagy alkotóira is jelentékeny hatást gyakorolt. A *Nagyikunsági krónika*

című 1922-ben megjelent könyvének jelentős részeit Szekfű Gyula is átvette, amikor a 16-17. századi hódoltságban élő magyarság életmódjáról írt a magyar történelem kézikönyvében. Jellegzetes, hogy éppen ezek a részek ejtették „rabul” Móricz Zsigmondot is, aki az Erdély trilógia epikus folyamába több mint egy szerzői ív terjedelemben szóról szóra, változtatás nélkül vette át Györffy István irodalmi értékkel fogalmazott szövegét. Banó István tanúsította egyik emlékezésében, hogy Móricz Zsigmond lehetőség szerint hetente kereste az alkalmat, hogy összeülhessen Györffy Istvánnal, rendszeresen beszélgethessenek a magyar vidékről, a népeletről, és kicserélhessék terepjárásaik élményeit. Györffy halála után Móricz a fiatalabb folkloristák, etnográfusok közül keresett magának rendszeres társalgásához folyamatosan vidéki kutatásokat végző, „értő” társakat, akinek a segítségével elevenen tarthatta a kapcsolátát a néprajzkutatással is, és rendszeresen beszámolhattak a vidéki kutatóutakon szerzett élményeikről. A kortárs magyar világban Györffy megbecsülését jelezheti az is, hogy amikor hirtelen meghalt 1939-ben, az egyik legemlékezetesebb nekrológot az újabb irodalmi alkotónemzedék hivatott szervezője, ígéretes vezetője, Illyés Gyula jelentette meg róla.

Györffy István életműve, tudományos hagyatéka értékét jelezheti, hogy ma is forrásértékűek tanulmányai, dolgozatai. Az általa exponált tudományos kérdések ma is elevenen foglalkoztatják mind a néprajz, mind a társtudományok, különösen a társadalom- és a településtudomány művelőit.

Ha megemlékezőnk róla most, nem csak a tudomány- és kutatástörténeti jelentőségét kell hangsúlyoznunk! Sajátos egyéniségére, felelősségteljes magatartására, egyetemi nevelői, szervezői feladatvállalására, művelődés- és nemzetpolitikai kísérletére is kell gondolnunk! Ezekkel túlmutatott a kortársak szokványos tudományos teljesítményén! Példát adott a harmincas évek magyar társadalmának, lehetőséget kínált a mai problémákkal küzdő, a megújulást és az európai fejlődést, kibontakozást munkáló Magyarország számára is!

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy egyes műveit ugyan a legmélyebb tudományos indítékkal dolgozta ki, de az I. világháború utáni szűkös viszonyok között csak akkor jelentethette meg a munkáját, ha a szövege a legszélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthatott. Szépirodalmi értékkel, népszerűen tudott fogalmazni. Talán ez leginkább a Nagykunság néprajzáról készített könyvében tükröződött. Később is szívesen jelentetett meg a néprajzi kutatásokat összegző írásokat olyan folyóiratokban, amelyeket a falvak népének, a földműves lakosságnak szántak. Ezekben világosan, népszerűen írt a halványuló, olykor gyorsuló módon bomló hagyományos kultúra értékeiről, a tradíció elemei tudományos vizsgálatának eredményeiről.

Györffy István egyik legmaradandóbb tudománytörténeti jelentőségű tette a magyar néprajz új útjának felfedezése. Amint arra Tálasi István professzor ismételtén rámutatott, Györffy István jelentősége elsősorban abban áll, hogy a földrajzi, az antropogeográfiai-emberföldrajzi stúdiumokon nevelődött, a természettudományi gondolkodásban iskolázott etnográfusoknak példát adott arra, hogy a történettudomány fegyverzetével is közeledjenek a hagyományos közösségek kultúrájához. *A nagykunsági krónika* című könyve és a nagy hatású település-néprajzi tanulmányai máig el nem múló sikerét éppen az biztosítja, hogy a kortársi jelenségeket a még élő emlékezet mellett a kora újkori és a 18-19. századi forrásokkal vetette össze.



Györfly István (1884–1939)

Maga vállalta a népeletet megvilágító adalékok felkutatását, feltárását, és egyben feladatának tekintette az általa vizsgált új kútfők forráskritikáját is. Györfly István a mindenkori jelent a múlt adalékaival értelmezte. Györfly István munkásságának a másik fontos sajátossága abban áll, hogy a történeti források üzenetét a közeli múlt és a jelen hagyományos életmódú közösségeinek a mindennapi gyakorlata alapján fejtette meg, értelmezte. Munkássága kétségtelenül termékenyítő fordulatot váltott ki a magyar néprajz történetében. Az etnográfiaát kivezette az evolucionizmus feltételezéseinek világából, és a történeti tények talajára helyezte. Mind a történelem, mind a népelet kutatására új forrásokat kapcsolt be. Elsősorban a mezővárosok és a falvak világi és egyházi szervezetei, önzagatási szervei iratanyagára alapozta kutatásait.

Kérdés lehet, mi ösztönözhette erre az eredményes, ígéretes útkeresésre? Egyfelől voltak a kortárs historikusok között olyanok, akik biztató példát kínáltak. Takáts Sándornak a hódoltság korának népeletét bemutató, irodalmilag is veretesen fogalmazott közléseire utalhadtunk. Nem lehetett kisebb a kolozsvári levéltáros, történész, Kelemen Lajos hatása sem. Györfly István egyetemi tanulmányait Kolozsvárott kezdte meg, s csak az első négy félév után iratkozott át a Budapesti Tudományegyetemre. Kolozsvári diákként kötött ismeretséget a pályája elején már jelentős munkákat alkotó Kelemen Lajossal, aki az Erdélyi Múzeum Egyesület titkáraként is tevékenykedett. (Kelemen Lajos előttem 1956 augusztusában igen nagy szeretettel és rendkívül meleg hangon emlékezett Györfly Istvánról.) Feltételezhető, hogy Kolozsvárott a történész Márki Sándor professzor is hatással lehetett a tájékozódó, ifjú Györfly Istvánra. Márki ugyanis a történeti bűvárlatai mellett nem idegenkedett a geográfia-

ától sem. Györffy István előtt ő hívta fel elsőként a hazai tudományosság figyelmét a Fekete Körös völgyére, az ott élő magyar településekre.

Györffy történeti érdeklődésének volt más forrása is. A Nagyikunság szülötteként természetes örökölte a karcagi, túrkevei őseitől a helyi társadalom hagyományainak tisztelétét, a történeti tradíció megbecsülését. A középkori kun eredet tudatát az egész közösség nagy meggyőződéssel ápolta, hiszen a szabadságjogaik, kiváltságaik kulcsa rejtett ebben a történeti hagyományban. A helyi társadalomtörténet örökségéhez tartozott a középkori kun telepések emléke. Minden erre vonatkozó mozzanatot igyekeztek gondosan emlékezetben tartani. Hiszen megkísérelték mind a Nagyikunság, mind az úgynevezett Hármaskerület népét jobbagysorba süllyeszteni a 17. század végén. A Habsburg uralkodó éppen a történelmi folyamatosság állítólagos megszakadására hivatkozva bocsátotta áruba a kiváltságolt Jászikunság területét, népét. Ugyan visszanyerték a területi, társadalmi autonómiát, de ezért nagy anyagi áldozatokat kellett hozniuk. Pénzben kellett visszavásárolniuk egykori kiváltságait. Meg kellett váltásuk a szabadságukat. A mezővárosi közösség a megváltkozás előkészítő időszakától nemcsak a szabadságjogokra ügyelt éberen, hanem a jogforrásul szolgáló tradíció elevenen tartása érdekében is mindent megtett. A helyi mezővárosi iskolák tudatosan tanították a helyi közösség eredethagyományát, nevelésükben ügyeltek a kiváltságok megbecsülésére. Valóságos kultuszt alakítottak ki. A kun származástudat ápolására minden eszközt igénybe vettek, amivel egyben a földesúri hatalomtól független, a mezővárosi autonómia tudatos védelmét is szolgálták. Így a legtermészetesebb módon sajátos történeti érdeklődés gyökeresedett meg a helyi közösségek legszélesebb körében. Györffy István eszmélésétől ebben a közösségi hagyományban nevelkedett, míg egyetemre nem került.

Györffy István történeti érzékenységének volt más forrása is. Gyermek- és ifjúkora egyik alapélményévé vált, hogy az őt felnevelő közösség szembesült a 19. század II. felében kibontakozó nagy gazdasági, társadalmi átalakulások hatásaival, amit csak elmélyített a természeti környezet gyökeres változtatása is. Hiszen a Tisza és mellékfolyói árvízmentesítése, vízszabályozása alapvetően átforgatta a tájat. A középkortól megszokott ökológiai állapotok gyorsan megváltoztak. A nedves rétek, legelők, dús fűvű kaszálók száraz, ha nem éppen szikes pusztasággá váltak. A hagyományos nagyállattartás is emiatt folyamatos válságba került. A környezeti tényezők gyökeres átalakulása nem igazán kedvezett a földművesek tanyai gazdálkodásnak sem. Györffy István atyai és anyai családja is megszenvedte a gyökeres átalakulásokat. Gimnáziumi éveik idős nemzedékében különösen tudatosult a korszakváltás. Mindez elevenebbé tette az idős nemzedék emlékeit. Az ifjú Györffy István jelenlétében az idős generáció tagjai eleven, élményszerű elbeszélésekben idézték a történeteket, emlékeztek a régebbi idősre ama jellegzetes sajátosságaira, amelyeket a változások kiiktattak, megszüntettek. Az etnográfussá váló fiatal múzeumi szakember számára szinte önkéntelenül kínálkozott, hogy a múlt emlékezők verbális történeteit a helyi, történeti források megvilágításába helyezze, kritikailag ellenőrizze. Akik elkápráztatták elbeszéléseikkel, történeteikkel, általában az 1820-as évektől a szemtanú hitelességével beszélhették el neki az átalakulásokhoz kötődő élményeiket, tapasztalataikat. Ez az idős nemzedék a saját észlelései mellett a nagyszülei szóhagyománya nyomán a 18. századi generációkról is hiteles emlékeket közvetíthetett. Nem keveset őriztek meg történeteik a 16. és a 17. századi helyi eseményei világából. Szinte

természetes adottságként kínálták fel magukat a helyi írott források, hogy az avatott kutatók a szóbeli hagyományt ellenőrizhessék. A fiatal Györffy István élt a kínálkozó alkalommal.

Györffy István családját sem kímélték a nagy változások. Édesapja híres szűrszabó mesterként meg kellett szenvedje az átalakulásokat, az életmódváltást. A cifraszűr iránti kereslet igencsak megcsappant. A közkedvelt, széles körűen használt ruhadarab a pásztorok rétegviseleteként is visszaszorult. Összezsugorodott kereslete is csak ideig-óráig maradhatott fenn.

Köztudomású, hogy Györffy Istvánban feltámadt az igénye annak, hogy a késő középkort is megismerje. Kísérletet tett a korábbi időszak archeológiai emlékei kutatására is. Régészeti terepbejárást végzett. A késő középkor, a hódoltság elpusztult településhelyeit igyekezett meghatározni. Kísérletei nem maradtak eredménytelenek, ám az igazi áttörést ezen a téren Papp László, az ifjú régész, etnográfus az 1920-as évek végén valósította meg, amikor Kecskemét környékén sorozatosan tárt fel a hódoltság korában elpusztult falusi hajlékokat, új megvilágításba helyezte a késő középkor magyar néprajzát, művelődéstörténetét. (Módszertanilag külön kiemelendő, hogy Papp László egyszerre művelte a régészetet, a néprajzi kutatást, ám avatott levéltári forrásfeltáróként, -elemzőként is becsületet szerzett magának. Nem hagyható említés nélkül az sem, hogy az élő, népi jogszokások kiváló kutatójaként is öregbítette tudományos hírnevét.)

Györffy István eredményes módszertani, szemléleti kísérlete az 1930-as évek elejétől mindinkább meghatározóvá vált. Papp Lászlóra már az imént hivatkoztunk is. Balogh István pályája nem különben szoros párhuzamot kínál. Debrecenben a Tisza István Tudományegyetemen történelem és földrajz szakon folytatta tanulmányait. Ecsedi István – a Déri Múzeum jeles kutatója, a néprajz egyetemi magántanára – támogatásával etnográfusként is kiválóan felkészült, s mentora biztosította számára, hogy a Déri Múzeum néprajzi tevékenységébe bekapcsolódhassék. Ám hosszú éveken át a középkori régészeti feladatokat is ellátta, folyamatosan szakavatott historikusként is tevékenykedett. Sőt magas szintű irodalomtörténeti és művészettörténeti munkásságra is vállalkozott. Talán nem véletlen, hogy évtizedeken át kiemelkedően eredményes levéltári vezetőként is dolgozott.

Balogh István ugyan a debreceni Tisza István Tudományegyetemen végezte stúdiumait, ám Györffy István nagyon korán felfigyelt a pályája elején járó ifjú kutatóra. Balogh István személyes visszaemlékezéséből tudjuk, Györffy István alaposan megbeszélte vele kutatási terveit. Tanácsokkal látta el továbbképzésével kapcsolatosan. Kutatásai kibontakozását azzal is igyekezett egyengetni, hogy a bécsi Collegium Hungaricumba egy teljes esztendőre ösztöndíjat biztosított a számára. Balogh Istvánt szerette volna szélesebb körű balkanisztikai kutatásokkal megbízni. Bíztatására kiválóan megtanult románul és bolgárul. Támogatásának további terveit csak az akadályozta meg, hogy Györffy István 1939 őszén váratlanul elhunyt.

A történeti szemléletű néprajzi kutatást Tálasi István fejlesztette tovább. A következetes és a sokrétű történeti megismeréssel párosított néprajzi kutatást következetes filológiai pontossággal ötvözte. Azon az úton haladt tovább, amelyen az első lépéseket Györffy István tette meg. Nem volt véletlen, hogy Györffy István szoros munkatársi körébe vonta Tálasi Istvánt, és ismételten szorgalmazta, hogy a szerveződő kutatóintézeti hálózatban biztosítsanak számára kutatói, tudományszervezői beosztást, munkakört. Még a harmincas évek derekán bizonyította, hogy a történeti, levéltári forrásismeret rendkívüli előnyt jelent az etnográfus

terepmunkájában is, hiszen a kortárs jelenségekre és az élő szóbeli hagyományra vonatkozóan pontosabb kérdéseket képes megfogalmazni. Többször bizonyította, hogy a történeti forrásvizsgálat nyomán szinte az elhalványult, a közösség nagy részében már akár el is felejtett emlékeket képes lehet a kutató előhívni. A jól kérdező etnográfus felfrissítheti az idős nemzedék emlékezését. Tálasi István kutatásait nagymértékben megkönnyítette, hogy magyar nyelvészeti alapképzettsége mellett kiterjedt finnugrisztikai, germanisztikai, szlavisztikai és turkológiai tájékozottságra tett szert. Előnyére vált, hogy járatos volt a középkori és az újkori latinításban. Képes volt a latin tudományos irodalomban is rendszeresen tájékozódni, így a hazai és az európai korai tudomány kincseit is felhasználhatta. Györffy Istvánnak az 1920-as évek elején végrehajtott bízató kísérletét tudományos rendszerré Tálasi István fejlesztette. A történetiséget a néprajz jelenségeinek rendszerezési elvévé emelte.

Úgy véljük, csak látszólagosan távolodunk el Györffy István életművétől, amikor az utódnemzedék jeles személyiségei közül néhány eredményes kutató, tudós örökségével is foglalkoztunk. Az ifjabbak teljesítménye bizonyítékkul szolgálhat Györffy István útkeresésének helyességéhez. Az 1922 óta lepergett évtizedek kutatónemzedékei néhány kivétellel azon az úton jártak, amelynek első úttörője Györffy István volt. Ugyan 1934-ben megadott számára, hogy egyetemi katedrát szervezzen, de professzori munkáját szűk időhatárok közé szorította a mostoha sors. Egykori munkatársai sem annyira személyes tanítványai köréből kerültek ki, mint inkább azok közül csatlakoztak szép számmal hozzá, akik már az egyetemi képzésükön túljutottak, és a néprajzzal már megismerkedtek, akik a Györffy István kísérleteit, példáját igyekeztek folytatni. Ehhez jó lehetőséget kínáltak a harmincas évek derekától egyre népszerűbbé váló, intézményes gyűjtési, kutatási akciók.

A történeti megközelítés és a társadalmi valóság eleven, sokoldalú ismerete segítette hozzá Györffy Istvánt, hogy újszerűen szemlélje a településnéprajz jelenségeit. Ez segítette hozzá, hogy a településföldrajzban meghonosodott morfológiai, leíró szemléletet a történelmi források bevonásával máig maradó eredményeket felmutatva meghaladhatta. A Nagykunság tanyáiról írott immár száz éves dolgozata is máig forrásértékű maradt. A kortárs szakirodalomból kiemeli, hogy a tanyát – a történeti források szállását – a mezővárosi közösségben betöltött szerepe, funkciója oldaláról igyekezett megközelíteni.

Györffy Istvánnak tudománytörténetileg el nem évülő tette volt, hogy 1926-ban, majd 1929-ben az úgynevezett *szálláskertes* vagy *kérbeltelkű, osztott beltelkű* településeket fontos az egész magyar településtudományt új utakra indító tanulmányokban megragadta, leírta. Előbb a hajdúsági mezővárosok történeti forrásértékű kéziratok térképeit elemezte, és az értelmezésükhöz felhasználta az egykorú mezővárosok magisztrátusai tanácskozásairól készített jegyzőkönyvek feljegyzéseit. Utóbb a matyók településeiben is azonosította ezt a sajátos településtípust. (Sőt nem sokkal később a dél-borsodi Mezőség községeiben, mezővárosai-ban is meglelte a párhuzamba állítható jelenségeket. Azonban a széleskörű dél-borsodi gyűjtő munkájáról halála után már csak a rövid, töredékes jegyzeteit tehették közzé.)

Az 1926-ban publikált a Hajdúság „*kertes városait*” bemutató két tanulmánya nagy visszhangot váltott ki. A néprajz művelőin kívül a településföldrajz és a településtörténet kutatói mind a szemléletét, mind a módszerét magukévá tették. A nagy alföldi mezővárosok települelelemzéseiben korábban nem jutott túl a kutatás a morfológiai osztályozáson.

Györfffy István megközelítése képes volt túllépni a formai jegyeken. A kertes városokban felfedezte a hajdani nagyállattartásnak alárendelt településrendszert. A település központi magjában az erődített templom körül csak lakóházakat telepítettek. Udvarokat eredetileg ki sem alakítottak, vagy csak legfeljebb a lakóházak körüli kis tereket kerítették el. Így a lakáson kívül semminek sem juthatott hely. A lakóházak tömbje mellé a helyi nagyállattartás istálló, ólas kertjei, szálláskertjei övezetét telepítették. Az istállókat befogadó gazdasági telkeket viszont tágasra mérték, akár meghaladhatták az egy, vagy a két holdat is. Itt tartották az egész gazdasági évben a kezes jószágokat, de egyben a legelőkről való késő őszi beszorulás után a kertekben biztosították a jószágállomány teletetésének a helyét, itt halmozták fel az állatok takarmányát is. A kertségi övezetben sokáig csak (a családonként is nagy létszámú) állatállomány befogadására alkalmas istállókat, ólakat emeltek. Ezek általában csarnokszerű, nagy, farazatos tetővel fedett építmények voltak. Az istállók vagy ólak nem csak az állatállományt fogadták be. Bennük élt a település férfi népe is. A jószágra éjjel, nappal felvigyáztak. Az istállókban egész éven át nyílt tűz égett. A tűz télen enyhíthette az istálló légtérét, a meleg évszakban füstjével távol tudta tartani a jószágot és az embereket egyaránt zavaró bogarakat. A tűz egyben világítást is szolgáltatott.

Az istállókat, a „tüzelős ólakat” a település társadalmi életének fontos színtereként használták. A kertség istállói szinte a férfitársadalom klubjaiként, fórumaiként is működtek. A közösség fontos döntéseit a jószág mellett a tüzelős ólakban folytatott rendszeres beszélgetéseken, eszmecseréin kovácsolták ki a gazdák. A nők, a gyermekek és az idősek a lakóházakban töltötték napjaikat. Ilyen módon a települések sajátos társadalmi megosztottságban éltek a mindennapjaikat.

Amikor 1926-ban Györfffy két alapvető tanulmánya a *Föld és Ember* illetve a *Néprajzi Értesítő* évfolyamában megjelent, valósággal lázba hozta a településföldrajz, a településtörténet művelőit. Minden gondolkodó kutató előtt világossá vált, hogy a korábbi formai vizsgálatok helyett a településeket működtető alapvető gazdálkodási tényezőkre, társadalmi összefüggésekre kell figyelniük. Györfffy István sem és az utódnemzedékek kutatói sem tudták azonban véglegesen és megnyugtatóan tisztázni, hogy az osztott beltelkű települések típusa keletkezését milyen időponthoz kössék. Györfffy először a hajdúk révén a hódoltság védelmi rendszerével szerette volna magyarázni ennek a sajátos településrendszernek az eredetét. Ennek azonban rövidesen ellent mondtak a kutatás tényei. Hiszen 1929-ben a matyókról írott tanulmányában már be kellett mutatnia, hogy ott is klasszikus formájában éltek a település térbeli megosztásával. Ám rövidesen világossá vált Györfffy István számára, hogy a szálláskertesség Dél-Borsod tágabb környezetében is a hagyományos kultúrához hozzátartozott. Utóbb kiderült, hogy az osztott beltelkű települések variánsai Heves, Nógrád középhegységi régiójától Belső-Somogyig, Baranya mecseki körzetéig sokfelé fellelhetők voltak. Hellyel, közel az 1920-as években ezt a települési rendszert még alaposan megfigyelhették. Sőt éppen a zempléni Tiszalúcon az 1944 decemberében bekövetkezett háborús pusztítás után is a hagyományos állapotok szerint történt a helyreállítás.

Györfffy István megkísérelte a szálláskertességet az ősi nagyállattartó kultúránk hagyatékaként, nomád tradícióként is értelmezni. Ennek az eredeztetésnek azonban ellene vethető, hogy középkori okleveleinkben mindeddig nem lették nyomát a települések belső osztottsá-

gának. Mindehhez a mai kutató csak annyit tehet hozzá, hogy az újabb adatok arra vallanak, hogy a megosztott, kétbelsőtelkű települések a középkori eredetű mosoni németiség, a Pozsony megyei, Morva mente szlovák községeiben is felbukkantak. Ugyancsak gyakran éltek a 17. és a 18. század folyamán hazánkban megtelepedett nemzetiségi közösségek is annak a lehetőségével, hogy megosztott belsőtelkű helységeket alakítsanak ki. (Például a Bácskában találunk reá szép példákat.) Jellegetes, hogy a kincstári, kamarai telepítések esetében még akár a saktáblás mérnöki kitézésű településekben is éltek a kétbelsőtelkesség megoldásával.

A magyar tudománytörténet sajátos helyzetéből fakad, hogy Györffy István ugyan a 20. századi kutatás számára felfedezte ezt a sajátos településrendszert, ám egyre világosabb, hogy a 19. század induló hazai tudományossága már észlelte, szabatosan leírta az osztott belsőtelkű, szálláskertes településtípust. Elegendő lehet számunkra, ha a Tudományos Gyűjtemény 1823-ban megjelent *Magyar régiségek nyomozása* című jeles tanulmányára utalunk, amelyet minden bizonnyal Kölcsény ifjúkori barátja, iskolatársa, Kállay Ferenc, a tudós jogász, historikus, a magyar és a székely múlt lelkes bűvára alkotott. Nem kisebb a jelentősége annak sem, hogy Horváth Mihály a 19. század híres történésze, akadémikusa (választott csanádi püspök, a szabadságharc magyar kormányának vallás- és közoktatásügyi minisztere) a francia társadalomkutató, az európai munkás életmód szenvedélyes feltárója, Le Play számára készített leírásában az egykorú mezőváros telkes jobbágycsoporthoz szálláskertes település lakójaként jelenítette meg. Az persze sajátos, hogy ezekről és a még hosszan sorolható jeles előzményekről a magyar tudományos közélet megfeledkezett. A 20. század elejének tudományossága látóköréből ez a sajátos, akkor még sokfelé virágzó állapotában tanulmányozható településtípus is kiesett. Györffy István érdemeit alig csökkentheti, ha tisztázzuk, hogy „csak” ismételt felfedezésével nyitott új fejezetet a településnéprajz és a településtudomány történetében.

Ugyan a kertes, szálláskertes vagy osztott belsőtelkű, kétbelsőtelkes településtípus eredete és az újkor előtti múltja még sok tisztázandó kérdést tartogat ma is, de mindez nem homályosíthatja el Györffy István érdemeit. Még kevésbé feledkezhetünk meg arról, hogy településnéprajzi tanulmányaival rendkívüli hatást gyakorolt a kortárs magyar tudományosságra. A települések belső osztottságának vizsgálatában olyan szemléletet és módszertant alkalmazott, amivel megpezsdítette az egész magyar településkutatást is. Az egykorú geográfusok, történészek, szociológusok, építészek, településtervezők egész sorát lelkesítették eredményei, szemléleti, módszertani újításai. Eredményeinek súlyát bizonyíthatja az, hogy még ma is foglalkoztatják az általa felfedezett jelenségek és az általa felvetett problémák kutatókat, nem vették le a napirendről ezt a problematikát a társtudományok képviselői sem.

Györffy István kutatásaiban nem kisebb szerepet játszott a néprajzi csoportok vizsgálata. Még a Nagykunságot bemutató nagy sikerű könyve előtt klasszikussá váló tanulmányokban ismertette Dél-Bihar, a Fekete-Körös völgyének magyar nyelvű településcsoportját. Itteni vizsgálódásainál igazolható legelőbb, hogy a helyi levéltári forrásokat is vállaltára fogta. Terepmunkája alaposságát jellemezheti, hogy az egykori térképvázlatok és jegyzetei alapján Keményfi Róbert a kilencvenes években megismételhetette adatfelvételét, rögzíthette az 1910-es évek után bekövetkezett változásokat. Györffy István vizsgálati módszerére jellemzőnek tarthatjuk, hogy az általa vizsgált valamennyi községet telekről telekre bejárta. Telkenként, házanként rögzítette az alapadatokat. Terepmunkája során kiváló fényképlemeze-

ket is készített, hogy megörökíthesse a település, építkezés, viselet vizuálisan megragadható jelenségeit. Emellett a helyi temetők sírjeleit is gazdagon rögzítette. Nem is véletlen, hogy a Fekete-Körös völgyi magyarsággal foglalkozó tanulmányait ismételten megjelentették, a nyolcvanas évek végén (a nem régen elhunyt) menyé, Györffy Györgyné, Ruitz Izabella önálló könyvvé szerkesztette. Györffy István Fekete-Körös völgyi kutatásait máig a legteljesebb nyelvsziget elemzésként tarthatjuk számon. Sajátos problémákat vetett fel a tömbmagyarságtól elszigetelt, román népi környezetben élő magyar csoport kulturális fejlődése is. Nem kevésbé fontos lehet annak a mérlegelése, hogy miként helyezhető el a Kelet-Alföld és Erdély között a Fekete-Körös menti magyar települések füzére. Szerencsés pillanatban még az I. világháború évei alatt közzé tette tanulmányait, amikor tudományos folyóirataink (Földrajzi Közlemények, Néprajzi Értesítő) még nagylélegzetű tanulmányorozatok kiadásához megfelelő anyagi tartalékokkal rendelkeztek. Györffy István a Fekete-Körös völgyi magyar nyelvszigetet többek között azért is nagy figyelemmel kutatta, mert meggyőződése szerint korai, folyamatosságát megőrző településegységet mutathatott be, amelynek népe Lippa, Soly mos, Borosjenő, Várad erősségeinek eleste, török kézre kerülése, sőt az erdélyi fejedelmi hatalom tudatos kiűritési, áttelepítési intézkedései ellenére is fenntarthatták a kontinuitásukat.

Az 1920-as években a borsodi matyó néprajzi csoportot dolgozta fel szintén rendkívüli alapossággal, sokoldalú megközelítéssel. Mezőkövesd, Tard és Szentistván csoportképződése a Fekete-Körös menti magyar nyelvszigettel vagy a Nagykunsággal szemben újkori eredetűnek bizonyult. Mindhárom település társadalmi, települési rangja, történeti hagyománya eltérőnek mutatkozott. Közös vonásaik csak azon bontakozhattak ki, hogy az újjánépesedésük után mind a három község katolikusként illeszkedett a tágabb környezet kálvinista reformátusságába. Egyben mindegyiküket nagyon erősen korlátozta a földesúri uradalom, így valamennyien rákényszerültek arra, hogy a határaikon kívül summás munkával is kiegészítsék otthoni földjeik szerény jövedelmét. A jobbágyfelszabadulás után a sajátos helyi népművészet, viselet a közösség összetartozásának szimbólumává vált. A 19. század végén, a 20. század elején már idegenforgalmi látványossággá nőtte ki magát. Györffy István a csillogó felszín mögött a helyi hagyományos társadalmat, a tradicionális gazdálkodást, a települési és az építkezési kultúrát rendkívüli alapossággal feltárta. Éppen 80 éve 1929-ben tette közzé a Szegeden megjelent *Népiünk és Nyelviünk* c. folyóiratban az egyik első matyókról írott összefoglaló tanulmányát.

A megváltozott, mostohábbá vált körülményeket jól jelezheti, hogy Györffy István lényegesen hosszabb időt töltött terepmunkáival, nagyobb anyagot halmozhatott fel, még is csak szerényebb, rövidebb beszámolókat jelentethetett meg. Jellemző, hogy egykori munkatársa, Fél Edit Györffy István tárgyi gyűjtéseire, fényképfelvételeire, hátra hagyott kéziratára, jegyzeteire alapozva 1952-ben önálló könyvet jelentethetett meg. A könyv tartalmát gazdagabbá tehetette Fél Edit azzal is, hogy sok régi fényképet közölt abból a gazdag és megbízható adatbázisból, amit Györffy évek munkájával teremtett. A matyók körében még a néprajzi gyűjtések előtti évtizedekből összegyűjtötte a családok régi fotográfiáit. Így évtizedekkel növelhette a megbízhatóan elemezhető korszak időbeli határát. (Györffy István: *Matyó népviselet*. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Fél Edit. Budapest, 1956.)

Györffy István valamennyi néprajzi csoporttal foglalkozó tanulmányát jellemzi a sokoldalú megközelítés. Kortársainál részletesebb anyagfeltárást végzett. A helyi gazdálkodástól az anyagi kultúra különféle ágain át a folklór jelenségeig igyekezett az adott csoportot jellemezni. A legelsőik között ismerte fel, hogy a csoportképződésnek, a helyi öntudat kialakulásának társadalmilag, történetileg meghatározott útjai működtek, a kutatásnak az ebben megmutatózó sajátosságokat is meg kell ragadnia. Hiszen ezzel a pusztán leírásnál túl magának a népi kultúrának a legbensőbb folyamatait ismerheti meg a figyelmes, vizsgálódó kutató.

Györffy életművének jelentős eredménye volt, hogy a földművelés mindennapos hagyományos tevékenységét is bevonta a rendszeres vizsgálatok körébe. Sőt a leírásnál túl, érdemes kísérletet tett a szélesebb körű történeti összefüggéseket elemző vizsgálatára. Az alföldi hagyományos gazdálkodás arató műveletei, szemnyerési eljárásaira fordított kiemelt figyelmet. A kaszás aratással és a nyomtatással foglalkozott előszeretettel. Kállay Ferencig visszanyúlóan etnogenetikai összefüggéseket sejtett. Ugyan később fény derült arra, hogy a kasza csak a késő középkorban vált szokványos arató eszközzé, ám ebben a hazai agrárfejlődés egyik fontos európai összefüggésben is kiemelkedő sajátossága mutatkozott meg ebben. A Györffy István által szorgalmazott kutatások végül a módszeres, rendszerszerű vizsgálatok révén az egész magyar agrártörténet jobb megértéséhez vezettek el.

Ha Györffy István tudományos hagyatékát értékeljük, aligha hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egész pályája folyamán érdeklődéssel figyelte a különféle népművészeti ágazatokat. A 20. század elején, pályája kezdetétől érzékelte, hogy gyorsuló ütemben bomlik a hagyományos kultúra, a népművészet válságba kerül, hiszen a mesterei megrendelők nélkül maradnak, a patinás műhelyek legfeljebb vegetálhatnak, nem tudnak újabb alkotó nemzedéket nevelni. Az ízlésváltás pedig akár a legszebb emlékeket is a kiselejtezés sorsára juttathatja. Bármerre járt, szívesen vállalkozott leletmentésre. A Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben számos szép emléket őriznek, aminek Györffy volt a megmentője.

A népművészet témakörében máig felül nem múlt hatalmas monográfiát szentelt a szűrszabóságnak, a szűrűhímzésnek. Családi indíttatása nyilvánvaló. Édesapja jeles szűrszabómester volt, és egyben áldozata a mesterség 19. század végi hanyatlásának, az öltözködési ízlés gyökeres megváltozásának. Györffy István belőlről ismerte a mesterség karcagi, nagyunsági gyakorlásának alapproblémáit. Esmélésétől áttekintése volt a szűrűhímzés technikai megoldásairól. Jól ismerte a díszítőelemeket, a kompozíciós elrendezés elveit. Szinte pályakezdő múzeumi tisztviselőként a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával arra vállalkozott, hogy a Néprajzi Múzeum számára az egész magyar nyelvterületről lehetőleg teljesnek mondható szűrgyűjteményt állítson össze úgy, hogy a különböző tájak eltérő gyakorlatot folytató műhelyei és a díszítő eljárásokban mutatkozó sajátosságok is tükröződjenek a múzeumi őrizetbe kerülő darabok együttesében. Természetesen a mesterség műhelymunkáinak a szerszámaira is éppen úgy kiterjedt a figyelme, amint az értékesítés és a vásárlás felszerelési tárgyait is igyekezett közgyűjteményi őrizet alá venni. Az egykorú mesterek mintakönyveiből is törekedett minél több darabot felderíteni, múzeumba vinni.

Hatalmas anyagismeretére alapozott összefoglaló kézikönyve a magyar népművészet egyik máig túl nem szárnyalt alapművének bizonyult. Györffy István monográfiája *Magyar népi hímzések I. A cifraszűr* Budapesten, 1930-ban látott napvilágot. Az egész magyar nyelv-

területről alapos, kimerítő ma is igen korszerű összefoglalást nyújtott. Nem véletlen, hogy újabban reprint kiadását is közre kellett adni.

Györffynek a szűrhmzésről, a szűrviseletről készített összefoglaló könyve eleve túlmutatott a népművészet egyetlen sajátos műfaján. Hiszen a szűr viselése 1849 után rövidebb ideig a nemzeti ellenállás szimbolikus gesztusának számított. A nemesi rétegek, az arisztokrácia és a nemzeti polgárság öntudatos tagjai is magukra öltötték, hogy az elnyomással, az önkényuralommal való szembenállásukat kifejezzék. Nem kisebb volt a jelentősége annak sem, hogy ugyan a szűr készítésének, viselésének mély, sok száz éves gyökerei voltak, mégis a 19. századi, ismert, díszes példányok dekoratív elemei, kompozíciói szervesen beleágyazódtak a 18. és a 19. század fordulója körüli és az azt követő kisvárosi, mezővárosi, céhes iparművészet törekvései világába. A néprajzi muzeológia hivatott képviselői ezzel mindig is tisztában voltak. Velük szemben egyes képző- és iparművészek kritikátlanul, romantikus indítatásból mind a szűrhmzések mind a szűcsornamentika motívumait, kompozícióit ősi, őstörténeti eredetű díszítőkincsként kísérelték meg értelmezni. Györffy István (akárcsak céhbeli kutatótársai, múzeumi kollégái) következetesen kitartott a történetileg igazolható, a tudományos módszerekkel hitelesen megragadható tények képviselte mellett. Noha nem vonta kétségbe, hogy a népi díszítő művészetnek van archaikus, akár joggal „ősinek” is nevezhető rétege, ám rámutatott, hogy bár a magyar népművészet legjellegzetesebb, legsajátosabb megjelenési formái közé tartozik a cifraszűr, hmzésének motívumai, kompozíciói csakis az európai ízléstörténet összefüggéseibe ágyazva értelmezhetők. A magyar népi kultúrát, benne a népművészetet nem választotta el sem az egyetemes magyar fejlődéstől, de nem is állította szembe az évezredes európai örökségünkkel sem. Ez motiválta szerző- és szerkesztőtársait, Viski Károlyt, Bátky Zsigmondot, amikor 1928-ban a prágai nemzetközi népművészeti kongresszus alkalmából összeállították a magyar népművészet reprezentatív, idegen nyelven is közzé tett kötetét.

Mind a szűrhmzéseket feldolgozó kötetet, mind a nemzetközi népművészeti kiadványt szerencsés körülményeknek köszönhetően az egykorú hazai nyomdászat igényes teljesítményként jelentették meg. A húszas évek megpróbáltatásai közé tartozott, hogy a nemzeti valutánk, a korona elértéktelenedése miatt mind a Néprajzi Múzeum, mind a Magyar Néprajzi Társaság elvesztette a hajdani támogatók bőkezűen felhalmozott pénzadományait, értékpapírokba fektetett fedezetét. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatása is annyira elapadt, hogy emiatt a néprajz alapfolyóiratainak megjelentetése is rendkívüli nehézségekbe ütközött. Györffy István áldozatkészségére és elszántságára jellemző, hogy családi örökségéből, földje jövedelméből a Néprajzi Múzeum számára színes ábrák sokszorosítására is alkalmas házi nyomdát vásárolt. A múzeumi altiszteket személyesen tanította be a gépezet kezelésére. Hosszú időn át a Néprajzi Múzeumnak a magyar népművészetet műfajonként, gyűjteményi csoportonként bemutató füzet sorozatát ezen a gépen Györffy István iránításával állították elő, jelentethették meg.

Nem kis szerepe volt abban, hogy az egykorú művelődéspolitikusokat rávehették arra, hogy az Egyetemi Nyomda vállalkozásában az úgynevezett hungarológiai sorozatban megjelentethették a magyar etnográfia és folklorisztika első szintézisét *A magyarság néprajza* négy kötetét 1933 és 1937 között. A megjelenés 10. évfordulójára már elhagyhatta a nyomdát

egymásután kétszer is az átdolgozott, illusztrációs anyagában és irodalmi hivatkozásaiban lényegesen gazdagabb tartalmú második kiadás. A bővítés — az értő olvasó előtt az első futó áttekintésre nyilvánvaló lehet — jórészen Györffy Istvánnak volt köszönhető, hiszen elsősorban volt doktorandusai és egykori tanítványai munkáira hivatkoztak a bővítésben.

Györffy Istvánt az egyetemi közélet és a tudománypolitika felelős irányítói, egyben a hazai szellemi élet előremutató egyéniségei már a húszas évek derekán bevonták a felsőoktatásba. A társstudományi tanszékek vezető professzorai előbb rendszeresen felkérték, hogy előadásokat hirdessen, majd magántanárként habilitálták. 1934-ben nyilvános, rendes tanári kinevezéssel a szaktudomány professzora lett a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Lehetővé tették számára, hogy a néprajz első budapesti tanszékét megalapíthassa.

Az egyetemi katedra felszabadította a múzeumi tevékenység számos terhe alól, de egyben új feladatok egész sorát róta reá. Ugyan csak öt tanévet biztosított a számára a sors, mégis a rövidre szabott egyetemi szolgálata is emlékezetes marad. Ugyan a kortársak visszaemlékezései szerint nehezen barátkozott meg az egyetemi előadói munkával. Egykori növendékei szerint számára napi küzdelmet jelentett a folyamatos prelegálás, nem volt könnyű az előadói stílusa. Viszont hallatlan érzékkel szervezte az ifjúság terepmunkáját. Emlékezetes kirándulásokat, tanulmányutakat, terepgyakorlatokat, gyűjtéseket szervezett a tanítványai számára. Szakos hallgatói mellett szívesen látta a más tanulmányokat folytató egyetemi polgárokat és a fiatal szakembereket is. Mágnesként vonzotta maga köré az egyetemi ifjaknak azt a réteget, akik valamely szakon végeztek már, ám a néprajz iránt elkötelezett érdeklődést tápláltak, vagy az etnográfát társdiszciplínaként a kutatásukban hasznosíthatták, vagy a vidéki Magyarország problémái foglalkoztatták őket. Amint már utaltunk rá, jogászok, szociológusok, közgazdászok is keresték a társaságát, szívesen kapcsolódtak kutatásaihoz, tudományos vállalkozásaihoz. Jellemző, hogy tanársegédei közül az egyik a Zeneművészeti Főiskolát is elvégezte, a másik korábban a Műegyetemen építésmérnöki diplomát szerzett.

Bizonyos, hogy a harmincas évek második felében a budapesti Bölcsészettudományi Kar legnagyobb hatású professzorai közé tartozott. Valóságos tábor szerveződött köréje azok közül az egyetemi ifjak közül, akik nem kívántak a néprajzban, a folklorisztikában elmélyedni, de érdekelte őket a kortársi valóság, izgatta őket a vidéki Magyarország állapota, jövője. Keresték a társaságát, akik fiatal értelmiségiként a kortárs agrártársadalom problémái iránt érdeklődtek, akiket a nemzeti lét alapkérdései foglalkoztattak. Nem kevesen csatlakoztak hozzá a kisebbségi sorban élő fiatal értelmiségiek, egyetemi hallgatók közül. Györffy István az ő felkészülésükben nem csak azért tudott segítséget nyújtani, mert jól ismerte a magyar nyelvterület határon túli részeit, hanem nyomon követte a szomszéd nemzetek kutatásait. Jó kapcsolatokat tartott a szomszéd államok nem magyar szakembereivel. Szívén viselte, hogy a fiatalság jól és alaposan tájékozódjék a közép-európai és a délkelet-európai tudományos kutatás világában. Szorgalmazta a külföldi kutatókkal való személyes kapcsolatokat. Egykori vendégei közül a bolgár Chriszto Vakarelszki professzor a hatvanas években is szívesen emlékezett találkozásaikra.

A körülötte gyülekezőket jól jellemezheti a korszak parlamenti vihart kavaráó vállalkozása, a Táj- és Népkutató Központ nevezetes, 1938-ban megrendezett kiállítása. Ugyan abban

geográfusok, közgazdászok, jogászok és a közigazgatás ifjú szakemberei is bőven részt vállaltak, de nem kis részben járultak hozzá a kiállítás anyagához az etnográfusok sem. A kiállítás installációjának megszervezésében, kivitelezésében – csak egyetlen példaként idézzük – nagy szerepet vállalt tanársegéde, Vargha László. A kiállítást felelősséggel támogató professzorok között maga Györffy István is szerepet vállalt.

A kiállítás egyfelől reális kritikáját adta a dualizmus óta eltelt évtizedek magyar társadalomfejlődésének, gazdasági életének. Egyben a bírálaton túl a jövő, demokratikus Magyarország reformjának távlatait is felvázolták a kiállítás tematikai egységei. A kiállítás hatalmas érdeklődést váltott ki. Az egykorú értelmiség tömegeit vonzotta a bemutatott anyag. A megjelenített mondanivalót általában osztatlan elismeréssel fogadták, magukévá tették. A bemutatást tudományos és politikai sikerként ünnepelték, a jövő fejlődésének biztató jeleként ítélték meg. Disszonáns mozzanat csak abban mutatkozott, hogy az Országos Mezőgazdasági Egyesület (az OMGE) néhány korszerűtlenül gondolkodó – csak a nagybirtok érdekeire koncentráló – hangadója a kritikai észrevételeket, és a sugalmazott javaslatokat politikailag elfogadhatatlannak ítélte. Parlamenti interpellációban heves támadást indítottak a kiállítás miatt. (Olyan vihart támasztottak, amely a geográfushallgatók személyén keresztül az akkor éppen a kultuszminiszteri tisztet betöltő Teleki Pált is majdnem lemondásra kényszerítette. Teleki csak úgy védhette ki a támadást, hogy a parlamenti vitában letagadta, hogy előzetesen ismerte volna a kiállítás anyagát. Úgy állította be, elfoglaltságával és bizalmával visszaéltek tanítványai. Szíggort mímelve látványosan miniszteri hatalmával élve „betiltotta” a kiállítást. Valóságban a betiltást a kiállítás eredetileg tervezett nyitva tartás dátuma utolsó napja délutánján rendelte el a miniszteriális igazgatás. Így a tiltás csak az esetleges meghosszabbítást lehetetlenítette el. – Györffy István egykori közvetlen munkatársai, elsősorban Vargha László arról számolt be, hogy a kiállítás megnyitása előtt a tárlat teljes szöveg- és ábraanyagát, térképeit Teleki Pál tételesen áttanulmányozta. Egyetlen észrevételt tett. A kiállítás kijáratánál felállított Petőfi szobor háttérül kifeszített textil színével volt elégedetlen. Nyomatékosan kérte a kicserélését, amit természetesen azonnal teljesítettek is. Mindezeket azért tartottuk fontosnak rögzíteni, hogy érzékeltethessük milyen nehéz társadalmi, politikai közegben kellett Györffy professzornak tevékenykednie.)

Györffy István a politikai botrány időszakában is és azt követően is kitartott a jövőt képviselő diákok mellett, s mindent megtett azért, hogy a bekövetkező retorzió után is a fiatalok módszeres kutatási lehetőségeit biztosíthassák. Környezetében a magyar és az európai társadalom aktuális kérdéseiről nyílt viták folyhattak. Nem egyszer kijelentette, az egyetemi oktató, a professzor nem tilalomfa. A parlamenti vihar után megszüntették a Táj- és Népkutató Központot, amelyet eredetileg rajta kívül Teleki Pál és Magyary Zoltán professzor irányított. Utóbb kellő diplomáciai ügyességgel Györffy mégis kimódolta, hogy az intézmény a vezetése alatt Táj- és Népkutató Intézet néven tovább is folytathassa a tevékenységét.

Szinte szimbolikusnak tarthatjuk, hogy Györffy Istvánt a halála körüli napokban a paraszti sorból az egyetemre került fiatalok kollégiumának megteremtése foglalkoztatta. A II. világháború kitörése előtt egy megújuló, erkölcsében, közéletében megtisztuló, európai léptékben fejlődő, független, polgári Magyarország megteremtői gyülekeztek körülötte. Az I.

világháború utáni finn, észt, svéd vagy dán fejlődés hazai megismétlését remélte, amikor váratlanul derékba tört az élete.



Györfly Istvánt, a szaktudóst, az egyetemi tanárt, a magyar nemzetért, a magyar államért felelősséget érző embert mélyen elgondolkoztatta, és aggodalommal töltötte el az Anschluss, Ausztria náci bekebelezése. Terepjárásai közben észlelte, hogy a Harmadik Birodalom különféle legális és informális csatornákon keresztül hazánkban egyre szélesedő elleneséges propagandát fejt ki, amely hol rejtetten, hol nyíltan nem csak a legális magyar kormányzatot és politikát vette célba, de egyre erősebben a magyarság ellen is irányult. Kétségekbe vonták a magyar államiság történeti teljesítményét, hagyományainak értékét, a magyar kultúra és a tudomány eredményeit. Györfly Istvánnak korán felrémlett, hogy a magyar társadalomnak reálisan számolnia kell azzal, hogy a nemzeti szocialista hatalom folyamatos gazdasági, politikai nyomás alatt fogja tartani Magyarországot, mind szélesebb körű közvetlen politikai befolyásra törekszik, s utóbb kísérletet tehet az ország legális kormányának megdöntésére, akár katonai megszállásával is számolni lehet. Tisztában volt azzal, hogy a magyar nemzetnek fel kell készülnie arra, hogy kellő eréllyel ellenállhasson. Szükségét érezte annak, hogy a magyarság kulturális, társadalmi öntudata megerősítésre sürgős és tervszerű intézkedéseket tegyen a magyar kormányzat, kitüntetetten a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. 1938-ban emlékiratot terjesztett a kultuszárca miniszteréhez. 1939-ben memorandumát – mondhatjuk: szellemi végrendeletét – önálló füzetként több kiadásban ismételtén meg is jelentették.

Györfly Istvánt többek között aggasztották az ismételten napirendre tűzött faji törvények is. Mind a korábbi múzeumi szolgálati helyén, mind a Magyar Néprajzi Társaságban következetesen megkülönböztetés nélkül együttműködött minden jó szándékú, tisztességes kutatóval, a néprajz ügyének pártolójával. Az Ethnographia és a Néprajzi Értesítő hosszú időn át azért tudott rendszeresen megjelenni, mert a karcagi nyomdással, a legendás Kertész bácsival – akit a vézskorszakban elpusztítottak – évtizedes bizalmi kapcsolata volt Györfly Istvánnak. Nála jelent meg 1922-ben a Nagykunszágról írott emlékezetes könyve is. (Kettejük jó kapcsolata alapján a költségvetési megszorítások időszakában is hitelben elvégezte a Kertész cég a munkát mind a Néprajzi Társaságnak, mind a Néprajzi Múzeumnak.) Tanítványai, hallgatói körében minden egyetemi polgárt személyválogatás nélkül támogatott, segített. Munkatársaitól, diákjaitól megkövetelte, hogy előítélettől mentesen közeledjenek mindenkire. Zsidó származású hallgatói közül többen még az 1980-as években is szívesen emlegették, hogy Györfly István tanszéki környezetében, a hallgatói és a kutatói közösségben egyenrangú, megbecsült, védett helyzetben végezheték a munkájukat. Györfly minden hivatalosan szervezett kutatói vállalkozásba bevonta őket. Az egyik emlékező kiemelte, hogy professzoruk a környezet minden tagjától elvárta, hogy humanista módon viselkedjenek.

Györfly István emberi arculatára jellemző lehet, hogy amikor látta, hogy származásuk miatt súlyos hátrány érheti az általa nagyra becsült személyeket, már 1938-ban, 1939-ben igyekezett segíteni. Az I. világháború idején a román hadsereg erdélyi betörése során keletkezett károk felmérésében hivatali kötelességből részt kellett vennie. Pontosan ismerte, hogy

a harci cselekmények és a különféle atrocitások során mely erdélyi községekben pusztultak el a családi levéltárak és az egyházi anyakönyvek. A veszélyeztetett személyek védelmére olyan genealógiákat állított össze, amelyek leszármazási tételeit a források alapján formálisan lehetetlennek bizonyult ellenőrizni. (Kelemen Lajos kedves humorral emlékezett, hogy néhány Györffy féle összeállítással találkozott, számára a nagy anyagismerettel rendelkező historikus számára nyilvánvalóvá vált az első áttekintésre a konstrukció történeti ellentmondássága és ellenőrizhetetlensége, de egyben érzekelte a nemes szándékot is. S természetesen vállalta a „cinkos” hallgatást is.) Mindez apró anekdotikus mozzanatként is tudomásul vehető volna, nem is kellene említenünk. Ám nem hagyhattuk figyelmen kívül, hiszen az 1970-es években egy rendkívül tehetséges kutatónk nyilván politikai karrierre számítva – a már akkor is közsismert tényekkel dacolva – Györffy Istvánt nyeglén lefasztázta.

Györffy István emlékirata, illetve kiadványa egyfelől a népi, nemzeti identitás megőrzését, megerősítését igyekezett szolgálni azzal, hogy számot vetett, miként lehetne a tradicionális életformától távolodó hazai társadalmat a hagyományok ismeretére, a közösségi, a népi kultúra birtokbavételére, megbecsülésére nevelni, hogy ezzel is erősítse a nemzet a szellemi kohézióját. Alapot kívánt teremteni a náci ideológiával szembeni lelki ellenállásnak. Javaslatokat tett arra, hogy a magyar nép öntudata elmélyítése érdekében sajátos hagyományok, közösségi szokások életben tartását, felújítását biztosítsák. Az elmúlt 70 év távlatából nézve egyes ajánlásai ma talán naivnak tűnhetnek. Más javaslatokat túlhaladt az idő, hiszen az egykor virulens szokások, hagyományelemek elhaltak, olykor már az emlékezetből is kiesetek. Maga az egész magyar társadalom szerkezetében is, összetevő elemeiben átalakult, megváltozott, és nagyon eltávolodott a harmincas évek világától. Mégis az egykorú közegben Györffy István tette, szándéka rendkívüli jelentőségű és példaadó volt. Tettre sarkallt, tartást sugallt, veszélyre figyelmeztetett, a felvetett problémák továbbgondolására ösztökölt. Nem járunk messze az igazságtól, ha párhuzamot látunk Györffy István javaslatai és Bartók Béla, Kodály Zoltán művészeti törekvései között. (Érdemes nyilvántartanunk, hogy Györffy István korai gyűjtő tevékenységét ugyanazok a VKM tisztviselők támogatták, akik a nagy zenészek esetében a népi dallamok gyűjtéséhez, folyamatos terepmunkájához nagyvonalú segítséget biztosították, hogy huzamosan népzenei kutatóúton lehessenek. Olyan feltételeket teremtettek a számukra, hogy nem korlátozta őket a Zeneművészeti Főiskolán oktatói leköötöttségük. Györffy István ipolysági kutató útja nyomán került sor Bartók Béla Hont megyei népzenei gyűjtésére.)

A nemzeti, a táji és a helyi hagyomány alapos ismeretétől várta többek között a nép önbecsülésének elmélyülését. Ám Györffy István számolt azzal, hogy a 19. század második felétől a mind nagyobb ütemű életformaváltás a hagyományos műveltség, a kultúra, a közösségi tudás korábban természetes elsajátítását fokozatosan akadályozta, vagy már ellehetetlenítette. Arra a meggyőződésre jutott, hogy az óvodai, iskolai nevelésnek kellene módszereken pótolnia a korszerű identitás megalapozásához, megerősítéséhez nélkülözhetetlen tradicionális kulturális elemek megismertetését, minél szélesebb körű elsajátítását. Györffy István hetven éve megfogalmazott nemzeti nevelési nézeteinek ma is vannak / lehetnek aktuális üzenetei. A globalitás világában talán még fontosabbá vált a helyi sajátosságok tudatosítása, a kulturális értékek védelme, a közösségi hagyományok tervszerű elsajátításának biztosítása.

Tudomásul kell vennünk, hogy a jövőben a helyi közösségek szocializációs szerepének súlya rendkívül megnövekedhet, viszont az utóbbi évtizedek folyamán a történelmileg kialakult község-hálózat erősen meggyengült, a népesség tömeges áttelepülése, meg-megújuló vándormozgalma a tradíciók átvételét, birtoklását rendkívül nehezíti. A tudatos nevelés aligha nélkülözhető. Györffy István a művelődéspolitikai koncepciójában sokat merített szülőföldje, a Nagykunság tudatos hagyományápolásának évszázados, meggyökeresedett rendszeréből. A kun származástudat ébrentartása a kiváltságolt települések természetes védekezése volt.

Györffy István jól ismerte, hogy a finn, az észti, a svéd, a norvég, vagy a dán társadalom fejlődésében milyen nagy energiákat szabadított fel a hagyományok mind tudatosabb megbecsülése, megőrzése, folyamatos, nemzedékről nemzedékre való elsajátítása. Egész Skandinávia és az egész Baltikum polgárosulásának, demokratizmusának a legfontosabb szellemi erőforrása a hagyomány, a múlt örökségének megbecsülése, folyamatos ápolása volt. Mind-egyik felsorolt állam az eltérő adottságaik ellenére elszegényedő paraszti társadalomként érték meg a 19. századot. Belső problémáik és szegénységük miatt nem elhanyagolható tömegeik sokáig csak az amerikai kivándorlással fordíthattak a sorsukon. A 19. század végére, a 20. század elejére kisebb- nagyobb áldozatok árán megindultak az európai felzárkózás útján. A II. világháború után kontinensünk élvonalába emelkedtek, anélkül, hogy a tradícióikat feladták volna. (Jellegzetes lehet Észtország példája is. Ugyan a nemzeti önállóságot hosszabb ideig nélkülözni volt kénytelen az észti társadalom, a betagoló államban is országukat a legfejlettebb térségként tartották őket számon.) Györffy István nem véletlenül igyekezett munkatársainak finn, svéd ösztöndíjat biztosítani.

Györffy István világosan érzékelte, hogy a hazai társadalom ellenálló képessége nem csak a nevelésen múlik. Tudta, hogy a kortárs társadalmat milyen érdekellentétek, feszültségek osztják meg. Tisztában volt azzal, hogy a társadalmi feszültségeink megannyi támadási pontot kínálnak a külső hatalmaknak. Ám érzékelte, hogy a korabeli politikában résztvevő tényezők ebből milyen keveset érzékelnek, sőt mi mindent, ami az európai léptékű fejlődésünknek komoly akadálya, nem akceptálnak. Teleki Pállal, a tudós geográfussal bizalmas viszonyt ápolt. A vele való eszmecsereín, és közös kiszállásaikon világosan érzékelhette, (és erről a bizalmas munkatársainak ismételten szomorúsággal nyilatkozott is), hogy Teleki Pál politikusként mit képes problémaként tudomásul venni, mit lát megváltoztathatónak, és mi az, amit változtathatatlan adottságként akár kénytelen, kelletlen, akár meggyőződéssel elfogad. Így az emlékirat a kényes társadalmi, társadalompolitikai kérdéseket nem exponálta, hiszen, ha politikai ellenérzést ébreszt, javaslatai teljes elutasítását kockáztathatta volna.

Györffy István a magyar társadalom gondjait más oldalról közelítve tárta fel. Mérlegre tette a kiegyezés utáni modernizációt, amiből részben a hazai társadalom nagy ellentmondásai is fakadtak. Az 1860-as évek utáni termelési, gazdasági átalakulást behatóan elemezte. A Szolnok és Heves megyék területén, a Közép-Tisza menti sávban akkor frissen lezajlott széleskörű terepvizsgálatok eredményeire is támaszkodott. Az itt folyó kutatásokban maga is részt vett, alkotó módon közre működtek a legközvetlenebb munkatársai is. A húszas és a harmincas évekre világosan megragadhatóvá vált, hogy a folyószabályozás, a vízlecsapolások utáni új helyzet gazdálkodásában, termelési rendjében milyen változásokat indított el. Györffy István mérlegre tette az új megoldásokat, szembeállította azokat a hagyományos gaz-

dálkodás, termelés eljárásaival, rendszerével. Mérleget vont, mi tekinthető előnyös változtatásnak, mi az, ami sikertelen, mert az új megoldással a termelés költsége nőtt, vagy az újonnan bevezetett eljárással, fajtákkal kevésbé jó minőségű árut produkálhatnak. Különösen elmélyedt az elemzése az állattartás taglalásában, hiszen a hagyományos legeltetésre alapozott tartásmódot szinte varázsütésre istállózással váltották fel. Különösen részletesen elemezte a juhtartás és a szarvasmarha-tartás változásait. Ismertette, hogy miként vonták ki a szürke magyar szarvasmarha-állományt a tenyésztésből, csak speciális munkafeladatokra hagyták meg kisebb körzetekben. A közfelfogás szerint lassúnak vélték a fejlődését ennek a korábban hagyományosan bevált, nemzetközileg is értékelt fajtának. A felváltó nyugati fajták – köztük a magyar-tarka is – ugyan gyorsabban fejlődtek, ám a hazai istállós tartási mód körülményei között könnyebben fertőződtek, különösen a gyöngykórra váltak érzékenyék.

Györffy István mérlegelése azt mutatta, hogy a gazdálkodás átalakulásában ott keletkeztek károk, következtek be hibás döntések, indultak el negatív folyamatok, ahol nem ismerték fel a környezeti adottságok és a hagyományok harmóniájának értékét. Sokszor a kor divatba jött külföldi – ám egészen más természeti adottságok között létre jött – megoldásai alapján hajtottak végre változtatásokat. Előszeretettel vették át a svájci, bajorországi, poroszországi mezőgazdaság ígéretes eredményeket felmutató újításait. Nem számoltak azonban azzal, hogy a hazai klimatikus viszonyok gyökeresen eltérnek. Míg a német mezőgazdaságot csapadéktöbblet segítette, a magyar földművelést és az állattartást az adottságok szárazgazdálkodásra kényszerítették. (Külföldi módszerek mechanikus másolása olykor irracionális lépéseket váltott ki. Csak egyetlen szemléletes, ám riasztó példát adhat a kukoricaápolás egyik nagyon sokat szorgalmazott módja. Német területen a kukoricakapálásnál a tövekre kapával ráhúzták a környező talajt, az eljárást Magyarországon is bevezették, hivatalosan lelkesen szorgalmazták. A falusi családi gazdaságok körében is széles körben elterjedt a kukorica „töltögetése”. Utóbb kiderült, hogy a német gyakorlatban ez a megoldás racionális tett volt, hiszen a túlzottan sok esőtől feláztatott talaj felületét érdemes volt növelni, hogy a párolgási felületet növekedjék. Mindebből világos lehet, hogy Magyarországon a töltögetés kifejezetten kárt okozott, hiszen a talaj további, fokozottabb kiszáradását siettetette.)

Györffy István szövegéből arra is következtetni lehet, hogy nem ritkán az állami modernizációs intézkedések sem bizonyultak szerencsésnek. Az áruforgalom, a közigazgatási feltételek szabályozása is kedvezőtlenül hathatott vissza. Igaz, hellyel-közzel tetten lehetett érni a döntésekben bizonyos érdekcsoportok befolyását is, ezekre olykor utal is az emlékirat.

A divatszerűen vállalt változtatások sokszor nem váltották be azokat a reményeket, amelyek a korszerűsítéshez az indíttatást adták. Olykor jelentősen megnövekedtek az üzemi költségek, olykor romlott a termelvény vagy a tenyésztett áru minősége. Nem ritkán néhány év csalóka eredményessége után tetemesen visszaeshetett a hozam is. Mindezek kikerülhetetlenül visszahatottak a családi gazdaságok jövedelmezőségére. Nyilvánvalóan kedvezőtlen társadalmi következmények is hamarosan megmutakoztak. Györffy István elemzése világosan bizonyította a hagyomány nem csak folklorisztikus érték. A többszörösen kipróbált, felhalmozott történelmi gyakorlat, a benne felgyűlő tapasztalatok összességével a hagyomány szerves része. Ennek különös jelentősége, értéke van, ha a gazdaság, az anyagi kultúra oldaláról vizsgálódunk. Az adott történelmi viszonyokhoz, a meghatározott természeti környezet-

hez való mindenkori optimális alkalmazkodás alapvető része a közösség tudásának, gazdasági, társadalmi kultúrájának. Ezt a tudást nemzedékről nemzedékre átadták, örökítették. Az is természetes, hogy az új kihívásokra adott, eredményt érlelő válaszok a hagyományt folyamatosan meg is újították.

Rendkívül veszélyekkel járt, hogy a 19. század folyamán egyes helyi közösségeket, kisebb tájakat nem számítva mind a megyei, mind az állami politikai közelet megvetette a történelmileg kipróbált hagyományos gazdálkodás rendszerét, eljárásait. A tradicionális gazdálkodási keretek egészében csak konzervativizmust, maradiságot vélt látni a kormányzati hatalom is és a szakigazgatás is. Nem érzékelték, hogy a családi üzemek birtokosai szívesen újítanak, ha gazdaságuk anyagi adottságai arra lehetőséget kínálnak. Ám a hagyományos keretek között működő gazdálkodók kényszerűen, ám ésszerű okokból rendkívül óvatossak az új eljárások bevezetésénél, mert a birtokok teherbíró képessége korlátozott volt, nem rendelkeztek olyan tartalékokkal, amelyek mellett vállalhatták volna a változtatásokkal együttjáró kockázatokat. A kormányzati politika és a szakigazgatás alapvető tévedése abban állt, hogy nem az egyes gazdaságokat igyekeztek támogatni, kedvezőbb gazdasági, jogi körülmények közé segíteni, hogy meghatározott irányban fejleszthessenek. Az állami irányítás teljesen új, spekulatív módon megtervezett termelési, gazdálkodási formákat népszerűsített, diktált, olykor szinte tűzzel-vassal szorgalmazott. Anélkül erőltették a korszerűsítést, hogy a családi gazdaságok pénzügyi, gazdasági, helyzetén igyekeztek volna bármit változtatni, segíteni. A minisztériumi és a kormányzati politika az 1870-es évektől a közelmúltig a nagy politikai fordulatok ellenére tökéletesen folyamatos maradt e tekintetben. A növekvő állami befolyás csak segítette ennek a folyamatnak az elmélyülését.

Kivételt azok a városok, mezővárosok és szűkebb környezetük képeztek, ahol a helyi vezetők maguk is a helyi gazdálkodó famíliákból származtak, ugyan egyetemi, főiskolai, akadémiai képesítéssel rendelkeztek, – tehát a kor színvonalán kiképzett, okleveles szakemberekké váltak – ám örökségük révén a családi gazdálkodást is folytatták. Így maguk is alaposan ismerték a tradicionális gazdálkodást, sőt maguk is magas szinten gyakorolták. Maga Györffy István is haláláig lelkiismeretesen gazdálkodott az örökségül kapott családi földjén. Többek között veszélyeztetett, a köztenyésztésből erősen kiszorult fajtákat tartott tenyésztésben nem is kis áldozatokat vállalva. Ez a réteg nap, mint nap szembesült a központi politikai hatalom által szorgalmazott modernizáció ellentmondásaival. Folyamatosan meg is fogalmazták észrevételeiket. Az alkotó módon megfogalmazott kritikájukat nemcsak nem vette figyelembe az államhatalom, de visszahúzó, maradi tényezőkként minősítették őket, sőt olykor az egész rétegüket is megbélyegezték. A felsőbb kormányzati körök már az I. világháború előtt tudatosan mellőzték ezt a helyi gyökerű értelmiségi, tisztviselő típust. A helyben működő megyei, állami intézményekből igyekeztek kiszorítani őket. Főként a helyi önkormányzati felügyelet alatt működő testületeknél, szerveknél, intézményeknél maradhattak közszolgálatban. Sokan rákényszerültek, hogy független értelmiségi egzisztenciát teremtsenek maguknak. Ügyvédként, jogászként, orvosként, közgazdaként, mérnökként folytathatták tanult értelmiségi hivatásukat. Az értelmiségi, tisztviselői lét mellett persze gondosan igyekeztek vezetni a családi gazdaságaikat. A helyi fejlődésben nem kis szerepük volt. Hiszen a hagyományos adottságokat jól ismerték, magas szinten gyakorolták is, ami a helyi viszo-

nyok között alkalmazhatónak ígérkezett a felkínált újításokból, azt sikeresen beillesztették a tradicionális keretek közé. Kettős jövedelmük mellett az ezzel járó anyagi kockázatokat, terheket többnyire vállalták is. Kísérleteik sikerei a helyi közösség számára megnyugtató példát kínálhattak.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Györffy István emlékirata, önálló kiadvánnyá bővített tanulmánya az utóbbi évtizedekben korunk nagy kihívásai nyomán új távlatot kapott. Az általa elemzett tények, folyamatok tanulságosak a környezeti kultúra, a környezetbarát gazdálkodás elvi és gyakorlati kérdéseire történeti adalékokat kínálhatnak. A környezettörténet nem nélkülözheti azokat a gondolatokat, elemzéseket, amelyeket Györffy István általában a 19. század II. felében végrehajtott vízrendezési beavatkozások hatásáról tett. Az egykori munkatársak szóbeli emlékezései alapján van tudomásunk arról, hogy Györffy professzor a folyószabályozási munkálatokat félbe szakítottnak tekintette. Hiszen a télvégi, és a tavaszi áradásokat távol tartották, a mocsaras, vízállásos területeket lecsapolták, ám a száraz évszakban a hiányzó csapadékot nem tudták pótolni, nem tudtak kellő mennyiségű öntöző vizet biztosítani. Amint már utaltunk is rá, nem kevésbé fontosak a hagyományos természetben, tenyésztésben tartott korábbiakban általánosan használt növény- és állatfajtákról rögzített gondolatai. Egyes megállapításait az 1950-es és az 1960-as években különböző fajtaváltási intézkedései is megerősítették. (Még az erdészeti gyakorlatból is kínálkoznak megerősítő párhuzamok.)

Györffy István kiadványát az egykorú sajtó is és a közvélemény is elismeréssel fogadta. Mind a napilapok, mind a folyóiratok érdemben igyekeztek foglalkozni az emlékirattal. A még akkor Romániában megjelenő, a baloldali Korunk is lelkes ismertetést jelentetett meg. (Recenzense az 1920-as évek folyamán szoros kapcsolatban állt Györffy Istvánnal.) Különösen a fiatal értelmiség körében mutatkozott az emlékiratnak tartós érdemi visszhangja. A néprajz iránt érdeklődők, és a vidéki Magyarország problémáival elkötelezetten foglalkozók mind nagyobb létszámban és egyre rendszeresebben részt vettek a gyűjtő-, kutatótáborokban. Az egyetemi hallgatóság körében is széles körű vonzás támadt. Sokan olyan disszertációs témát választottak a maguk szakján, ami érintkezett a néprajzzal, a folklorisztikával.

Kormányzati oldalról nem mutatkozott egyértelmű támogatás. Ugyan Teleki Pál a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén rokonszenven fogadta Györffy nagy ívű programtanulmányként is értelmezhető emlékiratát. Ez abban is megnyilvánult, hogy a parlamenti vihar ellenére Györffy vezetésével megerősítette a kutatások intézményi keretét, publikálási lehetőséget biztosított. Az átmentett Táj- és Népkutatási Intézet a harmincas évek második felében nagy erőfeszítésekkel, lassan kiépülő állami, kutatóintézeti hálózatba betagozódhatott. Györffy István közoktatással, közművelődéssel kapcsolatos javaslatai viszont lényegében hallatlanok maradtak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium főtisztviselői körében. A hasonló javaslatokat pedig rövid úton elutasították. (Ez történt Tálasi István beadványával is, amikor 1939 nyarán egy esztendei bécsi ösztöndíjas tartózkodás, tanulmányi körút után beszámolt a tapasztalatairól, és a Harmadik Birodalomban, az Ostmarkká átalakított Ausztriában szerzett élményei alapján művelődés-, oktatás- és tudománypolitikai intézkedéseket javasolt, hogy az országot és a magyarságot fenyegető náci veszély, propaganda ellen érdemi és hathatós védekezés induljon meg mind a miniszteriális, mind az alsóbb szinteken.

A VKM egyik vezető tisztviselője a beadvány beérkezése utáni második napon minden további mérlegelést lehetetlenné téve elzárkózott javaslatok érdemi megtárgyalása elől, rövid úton elutasítással válaszolt. Tette ezt az illető akkor, amikor a volt minisztere, Teleki Pál – aki mind a Györffy István-féle emlékirattal, mind a Tálasi István-féle javaslatok szellemével tökéletesen egyet értett – már kormányfőként vett részt a hazai politikai életben.)

Györffy István tettének azonban volt jelentős hatása a tudománypolitikára, tudomány-szervezésre. A harmincas évek kormányzati tapasztalatai alapján a határozottan érzékelt ismeret- és információhiányának kiküszöbölésére, kormányzati és a közigazgatási tevékenység tudományos megalapozása érdekében nagy áldozatok árán tudományos intézeteket, kutató-intézeteket, kutatóhelyeket szerveztek. Györffy Istvánnak kutatási eredményei, munkatársai és doktorandusai teljesítménye, tanszékének jó híre tekintélyt biztosított, emlékirata pedig a néprajz aktuális jelentőségére kellően felhívta a figyelmet. Elsősorban a tudományos közélet, és a tudománypolitikai irányítók célszerűnek látták, ha a szerveződő kutatási intézményekben statusokat biztosítanak az etnográfia és a folklórisztika felkészült kutatóinak, valamint azokban a kutatási keretintézményekben, amelyek a nem főhivatású tudományos kutatókat különféle időszakos vállalkozásokba kívánták bevonni, a néprajzi szakemberek (múzeumi munkatársak, tanárok, jogászok, építészek, zenei szakkutatók) foglalkoztatására külön kereket biztosítottak. Ezekbe a munkálatokba rendszeresen bekapcsolódtak az akkori egyetemi hallgatók is. (Ezeknek a kutatói munkáknak az olykor európai jelentőségű publikációi csak a hetvenes és a nyolcvanas években jelentek meg.) Erre az indítatást Györffy István adta meg. Ezt akkor is hangsúlyoznunk kell, ha ő az első reményt keltő vállalkozások után hirtelen meghalt. Csak egykori munkatársai, hallgatói tehettek kísérletet kutatásai folytatására és a nemzeti önvédelmi politikára tett javaslatai megvalósítására. Ebben nem kis hátrányt jelentett, hogy az első doktorandusai is csak három, négy éve szigorlatoztak. Éppen csak túljuthattak a pályakezdésen. Visszatekintve megállapítható, hogy legtöbbször közülük becsületesen helytálltak. Méltóan igyekeztek szolgálni mind a kutatás, mind a nemzeti önvédelem ügyét.

Összegezve meg kell állapítanunk, hogy a magyar etnográfia legnagyobb, máig tartó hatást gyakorló, úttörő művelője volt a 20. század első felében. Magasabb szintre emelte a 19. századi úttörő egyéniségek örökségét. Maradandó, tartós hatású tette volt, hogy a néprajzi kutatást a történetiség irányába, új távlatokat feltárva a természettudományos irányultságú geográfia „árnyékából” a társadalomtudományok közé vezette. Az új szemlélettel, és az új módszerekkel megpezsdítette a néprajzi kutatást. Mind terepvizsgálataiban, mind feldolgozó munkáiban maradandó, máig ható eredményeket ért el. Kutatásai kivívták a társtudományok megbecsülését. Teljesítménye értékelésénél messzemenően figyelembe kell vennünk, hogy munkáját nagymértékben nehezítette, hogy az általa vizsgált témákban általában hiányoztak a megbízható előtanulmányok. A rendelkezésére álló adatbázis szűkös és rendkívül egyenetlen volt. Az utódoknak örökül folytatható /folytatandó munkatémákat hagyott. Példát adott az egész magyar nyelvterület lehető legszélesebb áttekintésére, a kutatások tematikai sokszínűségére.

Múzeumi tisztviselőként, kutatóként, utóbb egyetemi oktatóként, professzorként egyaránt egész pályáján sokat tett a néprajzkutatás eredményeinek közismertté tételért. Nagyszerű érzéke volt ahhoz, hogy segítőköt, támogatókat nyerjen meg a tudományos munka

támogatására, kiszélesítésére. Eredményes tudományszervezővé vált. Hatása az 1940-es évek végéig töretlenül érvényesült.

Aligha feledkezhetünk meg arról, hogy munkatársait, tanítványait következetesen arra ösztönözte, hogy az etnográfiai új kutatásokon túl a magyar társadalom egykorú, nagy, megoldatlan kérdéseire is figyeljenek. Lehetőség szerint ezek megoldásában is vállaljanak részt. Nagy rokonszenvvel kísért és felelősséggel támogatott mindenkit (néprajz tárdiszciplínái művelőit is beleértve), aki a tudományos kutatásaira alapozottan az ország, a társadalom jövőbeli fejlődését kívánta szorgalmazni. Igyekezett a tudományos, a kutatói felelősségen túl a társadalmi kérdésekben önálló vélemény kialakítására ösztönözni munkatársai, tanítványai körét. Nem deklarálta a saját nézeteit, hanem a környezetében tartózkodó egyének eltérő véleményét ütköztette a kutatói megbeszéléseken, elvárta, hogy ki-ki helyesen, felelősen vonja le a sokszor az általa élesztett viták tanulságait, tisztességesen foglaljanak állást. Az egykori gyűjtő és kutatói táborok, vállalkozások résztvevői halálukig emlegették a megbeszélések, viták élményeit, tanulságait.

Györffy István örökségét mérlegelve külön ki kell emelni, hogy 1938-ban, 1939-ben a magyar közélet számára különösen példamutató módon foglalt állást a magyar nép, a magyar nemzet jövőjével, az ország függetlenségével kapcsolatosan. Ha nem is érhetett el emlékiratával, tanulmányában foglalt művelődéspolitikai javaslataival gyökeres változást, mind az idősebb, mind az ifjabb nemzedék széles köreit tudatos állásfoglalásra, kutatói és közéleti felelősségvállalásra készítette, aktív kutatómunkára ösztönözte.

Könyvei akár életében jelentek meg, akár posztumusz publikációk, halála után 70 évvel is élményt adnak. Új eredményeket ígérő tudományos kutatásra, elmélyülő tájékozódásra ösztönző olvasmányok, amelyek megfogalmazásuk révén szépirodalmi értékük is van. Ma is az olvasót arra serkentik, hogy az egykori népelet, néphagyomány titkait igyekezzék firkészni. A magyar etnográfia klasszikus művei közé tartoznak tanulmányai, dolgozatai. A szaktudomány ismeretanyaga megjelenésük óta sokat bővílhetett, lehetséges, hogy egyes kérdésekben ma másként foglalnak állást a kutatók, ám az úttörő kísérletek, a szemlélet egykori megújításának az értékét, az egykori felfedezések, észlelések látókör bővítését nem lehet kellő alázattal értékelnünk, hiszen a mai eredmények sem születhettek volna meg az Györffy István indító lépései, megfigyelései, következtetési kísérletei nélkül. Amikor az életmű ma is eleven értékeit latolgatjuk, tisztán áll előttünk, hogy – ha meg is koptatná az idő az egyes műveket, tanulmányokat – a tudomány- és a kutatástörténeti jelentőségük már ma is kétségbenvonhatatlan, maradandó érték. Tisztelettel és hálával idézzük emlékét. A magunk nemzedékének helytállásával kell hozzá méltónak lennünk.

HALÁSZI ALADÁR

Versek

Kövek közt

Malomkövek közt búzaszemként várom,
mikor mozdulnak összetörni engem.
Nem iszom több fényt, harmatot a nyáron,
porrá lényegül át az élő testem.

Pedig tenyérbe vett a vető gazda,
lenne belőlem új levél, szár, kalász,
ne hulljak el, ne is kerüljek gazba,
a serkenésem így nem követi gyász.

Sarjamból madarak lakmároznána,
vagy rajta emberek csodálkoznának:
nézzétek, a magból milyen élet nőtt!

De kő komorlik körülöttem várva
munkára. Be vagyok közéjük zárva,
hogy csak liszté legyen bensőm mielőbb.

Csak egy szál virágot

Hozz egy szál virágot, lássam, hogy szeretsz!
Mint a vér, sötét bíbor legyen szirma,
illata estére meghívót írna,
bársony levelén érezném, nem feledsz.

Névnapomra is hozz egy szál virágot,
hadd legyen rá büszke, tiszteled nevem,
melyre mindig fényt vetett a szerelem,
úgy öleltem át vele a világot.

Hozz egy szál virágot, újjászülettem,
régi napja óta megöregedtem.
Egy szálat hozz, és csak tedd a síromra.

Hervadt? Nem baj, így múlik minden élet...
Fájó könnyekkel kelek már birokra,
mert boldogságom lassan semmivé lett.

Hetven közeleg

Már tétován állok,
hiába hívnak szüntelen
megkezdett régi álmok...
Korán ébredtem,
nem kápráztattak
csalóka égi fények,
most is nélkülük élek.

Régen voltak idők,
mikor vágy és kedv élt bennem,
keltették borok és nők.
Vénné kell lennem...
Emlékké foszlott
minden, mi jó volt: a múlt.
Jelenem üres, feldult.

Te is mivé teszel,
ó, fáradt, csendes öregség?
Koromban csak a vég neszel,
nincs már törekvés
semmire bennem.
Nyugalmat! Azt akarok,
érte – ha kell – meghalok.

Csak csendben ébredhet
s válhat valóra még álmom...
Túl hatvanon kérkedhetsz,
nem kérlek számon
soha-soha már:
mért nem öregszik szívem,
mint test koromhoz híven?

Vággyal marja magát,
ha féltékeny, harangként kong,
bánat feszíti falát,
mint vesztet a gond.
Nagyot dobban majd,
ha felém jönni látlak,
ha egyszer megtalállak.

BENCSIK JÁNOS

Felszabadulás, avagy az új rend berendezkedése Tarcalon (1944–1949)

Előhang

A jelen téma – Tarcál 20. századi történelme – feldolgozását kötelességemnek tartom. A rendelkezésemre álló forrásanyag jól mutatja a korszakot, annak minden sajátosságát. Tarcál múltja egyébként is megérdemli figyelmünket, jól vizsgálhatjuk azt, hogy alig több mint egy évszázad alatt hogyan süllyedt le a valamikori kiváltságolt kamarauradalmi mezőváros, az uradalom központja az apró falvak sorába. Elveszítette ambícióját, és lassan elnéptelenedik.

Abban az időben, amikor a háború, illetve a háborús állapotok kezdetüket vették, akkor elemista kisiskolás, majd 1945-től középiskolás voltam. Előbb Debrecenben (1939–44), majd pedig Hajdúböszörményben (1945–53) gimnáziumba jártam, tehát eléggé távol estem ezekben az években a közigazgatás eseményeitől. Következésképpen semmi rálátásom nem volt azokra. Noha mint érdeklődő gyermeknek, módomban volt megfigyelni ezt is, azt is, némi elképzelés azért kialakulhatott bennem az eseményekről. Az igazgató hatóságok középiskolásként igénybe vettek bennünket. Különösen az intézményben lakókat (internátus, kollégium) lehetett könnyen mozgósítani erre-arra. Hol állami kölcsön jegyeztetés, hol meg napi sajtó előfizetetés... Nehezen láttuk át, hogy mi, miért történik. Sőt amikortól felerősödött az igazgatásban a politikai akarat, mind nyomasztóbb lett nevelésünk terén érvényesített szándékuk. Különösen az olyan parasztváros esetében, mint amilyen Böszörmény volt, a kollégisták hétvégeken részt vettek az állami gazdaság terménybetakarításában (gyapotszüretelés, erdőtelepítés, vályogvetés) mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az iskolának csaknem mindegy volt, hogy bírjuk-e a tananyagot, avagy meg sem tanultuk azt.

A háború vége

Amikor 1944 novemberében a szovjet alakulatok súlyos harcok árán Polgárnál elérték a Tisza vonalát, ezzel az Észak-Erdély felől visszahúzódó német- magyar csapatok menekülési útját sikerült elzárniuk. Ez utóbbiak arra kényszerültek, hogy nagyobb kerülővel keressék a menekülés útját, éspedig Nyíregyháza, Tokaj, Tarcál, Miskolc útvonalon. A Tokaj, Tiszaladány térségében átkelt szovjet és román csapatok érintették Tarcál térségét is. Ahogyan az már lenni szokott a háborúban, a visszavonulók reményt vesztvén mindent magukkal vittek, amit jónak, avagy szükségesnek ítélték. Mindenekelőtt élelmiszert.

A győztes jövevények, illetve a támadók zsákmányuknak tekintettek mindent, ami elébük akadt. Mindent feléltek, amit találtak. Így történt Tarcalon is a kitűnő táplálékul szolgáló szarvasmarhával, sertéssel. Nem csak tápanyagban volt hiányuk, hanem a közlekedési eszközökben is cserére szorultak. Így a lóval fogatolt parasztszekerek is cserére kerültek. A megszálló katonaság, persze, igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy a katonák által okozott kárt megtéríti. Ezért a községi pénztárnak adott hevenyészett nyugták ellenében úgymond „megtérítették” a kárt.

A kárt szenvedettek részére sok esetben egyszerű szövegezésű nyugtát állított ki a falu jegyzője, illetve bírója. Ennek alapján igen tekintélyes élelmiszerkészletet vehettek számba a község vezetői, melynek ellenértékét a községi pénztár folyósította. Ugyancsak ilyen eljárással rendezték a szarvasmarha-állományban bekövetkezett kárt is. Megjegyzem, hogy azért lehettek a megszálló hatóságok meglehetősen nagyvonalúak, mert rendelkezésükre állott a magyar pengő alapján kibocsátott, a Vörös Hadsereg által nyomtatott különböző címletű szükségpénz. Ugyanakkor a külön-külön rajzolatú szükségpengők korlátlan megjelenése sújtotta, illetve tönkretette a törvényes magyar pengőt, fokozva ezzel az egyébként is meglévő inflációt. Van olyan szakvélemény is, hogy a szükségpénz okozta infláció igazában nem jelentett csereértéket, ezért aztán a magyar lakosság ténylegesen elveszítette az így számba vett állat állományát, eszközkészletét.

Tarcál állattartói 45 szarvasmarha, 21 ló és 3 sertés után kaptak kártérítési összeget.

Újraszerveződik a közigazgatás

A közigazgatás számára a vármegyei hatóság előírta, hogy a kimutatásában lévő adóhátralékokat gyűjtsék ki, továbbá szólítsák fel az illetékeseket azok törlesztésére. Emellett fontosnak írják elő az egy katasztrális holdnál nagyobb földterületek jogi állapotának rendezését. Ezért az egyes községek tájékozódnak a telekkönyvezés területén, a nem helybeli tulajdonosokat kiírják, s értesítik a lakóhely szerinti hatóságot, az adóalapot képező földbirtokról. Így kap Tarcál értesítést Tokajból, miszerint R. Aladárné 13 kh. 285 n. öl, illetve T. Sándorné 1 kh és 89n. öl földterülettel rendelkezik Tokaj határában. Ehhez hasonlóan számba veszik a környező települések is az érintett földbirtokokat.

A földbirtokok nyilvántartási kötelezettsége kiterjedt az években eladott, megvásárolt földterületek számbavételére is. A földreform végrehajtása után, a föld adása-vevése folytán az 50 holdon felüli birtokokat lajstromozták. A készített jelentések hangsúlyozzák, hogy a birtok – a jogilag előállott új helyzetben – X-nek, Y-nak a jelentett vásárlás után az 50 holdat nem haladta meg a birtoka. Nem vonatkozik az üzletkötésre az állam korlátozó szerepe. Ezekben az években zajlott a Magyar Köztársaság és Csehszlovákia között létrejött lakosságcsere egyezmény értelmében, az érintett személyek felkutatása, hatósági igazolása, avagy kényszer áttelepítése.

Tarcalon is kiépül az állam új erőszakszervezete.

Gyakorlatukból néhány példa 1949-ből:

– Felhívás Hunyor E. részére. A járási főjegyző 49/1949 sz. rendeletével 30 Ft. pénzbüntetés és 56 Ft 70 fillér eljárási költségben elmarasztalta, ennek 8 napon belüli befizetésére hívja fel a községi jegyzőt.

– Az őszi mezőgazdasági munkák biztosítása. Az érintett mezőőr bejelenti a járási főjegyzőnél mint rendőri büntető bírónál (Tokaj) özv. Tóth E.-nét, aki tisztátalan és csávázatlan búzát vetett mintegy 2 hold területen, s figyelmeztetése ellenére is folytatta a vetést. A mezőőr az írásos jelentését és a kérdéses búza mintáját a községhez vitte, a feljelentést ennek alapján a Népfront Bizottság tette meg. Aláíró: Kádas K. elnök.

– Molnár I. tarcali lakos kihágási ügye. A tejhamisítással vádolt tarcali, jelenleg budapesti lakos nem azonos az érintett személlyel: egy Molnár S. Felső utcai lakossal, akit kihágással vádolnak. Az illető írásos vallomásában írja, hogy „amíg Tarcalon laktam, tej eladással, vagy tej beszállítással nem foglalkoztam, sőt édesanyám, aki szintén Hódos tanyai lakos, tehenét még 1948. október havában eladta.”

– Géczy F. ellen végrehajtást rendelnek el, aki pálinkafőzdét működtet. Az árverést a főjegyző rendeli el, és a tarcali Földműves Szövetkezet reflektál a szeszfőzdére. (1949. november 25.)

Gazdalajstrom

A birtokmegosztás 1953/54-ben:

Birtoknagyság	Üzem db.	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Összesen
400 – 1600 nöl	136	43 kh 298 nöl	3 kh 833 nöl	129 nöl	5 kh, 1056 nöl	6 kh 29 nöl	59 kh 716 nöl
1 kh – 3 kh	226	241 kh 587 nöl	-	10 kh 255 nöl	30 kh 809 nöl	-	299 kh 20 nöl
3 kh – 5 kh	188	410 kh 375 nöl	10 kh 357 nöl	30 kh 591 nöl	44 kh 874 nöl	8 kh 587 nöl	503 kh 1334 nöl
5 kh – 8 kh	158	559 kh 151 nöl	13 kh 334 nöl	584 nöl	59 kh 930 nöl	6 kh 51 nöl	694 kh 263 nöl
+ bérletként művelt birtok		26 kh 168 nöl	1 kh 495 nöl	-	1 kh 1060 nöl	-	3kh 1191 nöl
8 kh – 10 kh	46	250 kh 1241 nöl	5 kh 561 nöl	22 kh 1581 nöl	21 kh 723 nöl	3 kh 1376 nöl	304 kh 1114 nöl
10 kh – 15 kh	49	317 kh 1257 nöl	9 kh 905 nöl	34 kh 301 nöl	30 kh 418 nöl	2 kh 1531 nöl	394 kh 1362 nöl
+ bérletként művelt birtok		23 kh 226 nöl	5 kh 359 nöl	5 kh 1087 nöl	511 nöl	567 nöl	28 kh 2748 nöl
15 kh – 20 kh	14	127 kh 821 nöl	3 kh 281 nöl	12 kh 354 nöl	14 kh 791 nöl	1 kh 445 nöl	59 kh 552 nöl
+ bérletként művelt birtok		4 kh 860 nöl	-	100 nöl	2 kh 129 nöl	190 nöl	6 kh 1279 nöl
20 kh– 25 kh	5	66 kh 127 nöl	1479 nöl	17 kh 1093 nöl	4 kh 210 nöl	-	78 kh 1309 nöl

Állami Gazdaság:

Szőlészeti-és borászati Kutatóintézet:

Háztáji üzemek:

Tarcali Műmalom:

Háztáji üzem:

Cukorgyári Gazdaság:

Szabadság TSzCs III. típus:

Háztáji üzem:

szántó: 234 kh 406 n. öl

szőlő: 63 kh

12 db

szántó: 5 kh

3 db

szántó: 53 kh

szántó: 74 kh 919 n. öl

6 db

Rákóczi TSzCs:	szántó: 183 kh 500 n. öl
Háztáji üzem:	19 db
Petőfi TSzCs II. típus:	szántó: 192 kh
Háztáji:	18 db

A politikai átnevelés

Ennek a folyamatnak első lépéseként feloszlatták az egyházak, illetve az egyházi iskolák által működtetett különböző rendeltetésű köröket, egyesületeket, ifjúsági szervezeteket. A Belügyminisztérium által kezdeményezett országos akció szinte máról-holnapra eltiltotta minden nevelési, művelődési célzatú közösség működését. Ez a tervszerű, tudatos támadás a hagyományos művelődéssel szemben, minden településen kifejtette hatását. Tarcalon is be kellett szüntetnie működését a Szent Margit Körnek (római katolikus egyház), ugyanakkor a nagyhírű református énekkar is kényszerű hallgatásra ítéltetett. (Ekkor oszlatták fel a mezőkövesdi Gyöngyös Bokréta Kört is.) Hozzá kell fűznünk azt, hogy tiltottak minden csoportosulást. Például a körmenet tartását (processzió), a búcsút, az országos vásárokat is.

Ebben a helyzetben került sor 1848. március 15. centenáriumának ünneplésére. Tarcalon kitüntetett helyet biztosított a centenáriumi ünnepségeinek, tekintettel arra, hogy a tarcali-tokaji csata a település térségében zajlott. Éppen ezért, a vezetőség nagy horderejű programot készített. Részletek a tarcali centenáriumi ünnepség műsorából:

Szabadságzászló szentelése. Időpont: 1948. március-április. Reggel fél hét vagy hét órakor. Zenés ébresztő (cigányzene vagy sportzenekar). Fél 8-kor izraelita istentisztelet, fél 9-kor római katolikus istentisztelet, fél 10-kor református istentisztelet. 11. órakor a Szabadságzászló felszentelése a helyszínen. *Műsora:* Himnusz (dalárdák, együtt). A Szabadságzászló megáldása a vallásfelekezetek lelkészei által. Zászlóavató beszéd. (a megye alispánja, vagy a kormány valamely tagja). A zászló felhúzása az ideiglenes rúdra (ez alatt a dalárda a Kossuth nótát énekli). A Szabadságzászlót a helybeli '48-as bizottság elnöke vagy helyettese átadja a községnek. Tarcalon község nevében Skripeczky Gyula főjegyző átveszi a zászlót. Szaval egy magyar ruhás lány. A zászló talpazatára koszorút helyeznek: község, iparosok, kereskedők, mezőgazdák, tisztviselők, '48-as helyi bizottság. Zászlószegek beverése a végleges rúdba. Szózat, egyesített dalárdák.

Délben 1 órakor a vendégek tiszteletére szerény *közebed*, melyre előtte legalább három nappal kell a község háza pénztárában jelentkezni, s a megállapítandó ebéd árát jegy ellenében befizetni.

Este 7 órakor a Tarcalon '48-as Ifjúsági Bizottság *ünnepi estéje*. Rákóczi induló, játssza a cigányzenekar. Megnyitó beszéd (a bizottság elnöke). Jókai Mór: az aranyember, dráma öt felvonásban. Előadják a műkedvelők. Utána tánc reggelig. Belépő jegy: fenntartott hely 3 Ft, személyi jegy 2 Ft. (a tiszta jövedelem a Klapka emléktábla költségeire fordítandó).

Ünnepély a Kápolna dombon lévő '48-as emléktábla előtt. Időpont egy májusi vasárnap, amikor jó az idő. Rossz idő esetén elhalasztandó. Fél 3-kor gyülekezés a község háza udvarán, s onnan indulás pontban 3-kor, felvonulásszerűen a következő sorrendben: a menetet a Sport zenekar, vagy a cigányzenekar vezeti; a menet élén lehetőleg magyar ruhás ifjak lovas bandériuma; a tarcali önkéntes tűzoltótestület zászlóval két ifjú, dalárdák, kor sze-



Az 1849. január 22-én vívott tarcali-bodrogykeresztúri csata korabeli könyomaton.
Klapka György katonáival itt kényszerítette visszavonulásra az osztrák sereget.

rinti sorrendben; magyar ruhás lányok minél többen, közöttük két egyenruhás községi altiszt viszi a község koszorúját. Ha lesz még koszorú, azt a lányok viszik a község koszorúja után. Következnek: egyházak, községi előjárók, hatóságok, intézmények képviselői, a képviselő testület tagjai, a résztvevő közönség tagjai. A lovas bandérium a menet élén halad a fenyvesig, ahol az út két szélén áll meg, közte elvonul a menet, amely felvonul a Kápolnához, a bandérium pedig feloszlik. 4 órakor a Kápolnán lévő emléktábla előtt elhelyezkedés rendjét a tűzoltóság tartja fenn, előre meghatározott program szerint. A műsor: Himnusz (énekli a közönség); ünnepi beszéd, megemlékezés a tarcali csatáról; szavalat; az emléktábla megkoszorúzása.

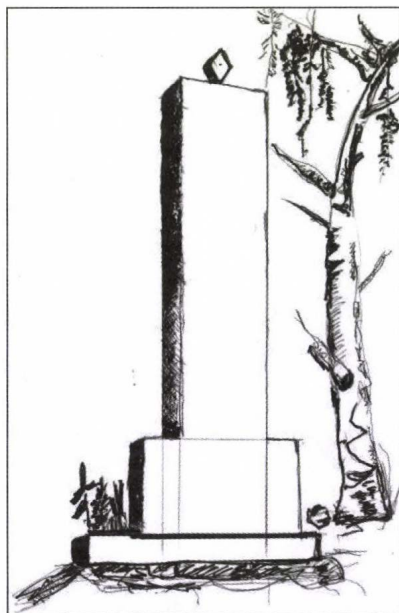
A március 15-i ünnepség. Elnöki megnyitó. A centenárium méltatása (képviselő testületi tag). A községi előjáróság előterjesztése az 1848-49-i szabadságharc centenáriuma emlékének jegyzőkönyvi megörökítése iránt. Az elnök záróbeszéde. Himnusz (éneklik a közgyűlés tagjai és résztvevő vendégei). Erre a közgyűlésre meghívandók a helybeli egyházak, állami intézmények, hivatalok vezetősége, az egyesületek, a rendőrhatalóság és különböző pártok.

Délután 4-kor ünnepély a hősök szobra előtt. Himnusz (énekli a két dalárda együttese). Ünnepi beszéd. Szavalat: Talpra magyar, Petőfi Sándor verse. Kossuth Lajos azt üzen-te... énekli a közönség. Szobor koszorúzása (község, ifjúsági pártok).

Este 7 órakor 1948. március 15-én a Gallik teremben *Márciusi ifjúsági est*. A tiszta bevétel a Szabadságzászló és a Klapka emléktábla javára. 1. A dalárda megnyitó éneke. 2. Ünnepi beszéd (a százados forduló méltatása). 3. Szavalat. 4. Önálló zeneszám a Sport zenekartól. 5. Magyar táncbemutató (lányok, fiúk). 6. Dalárda. Az estély műsora után

tánc, szépségverseny. Belépődíj: fenntartott hely 3 Ft, személyjegy 2 Ft. Felülfizetések a nemes célra köszönettel fogadtatnak.

A községi előljáróság a centenáriumi ünnepségre tekintettel Tarcal község részére, egy Tóth nevezetű erdőbényei kőfaragó mestertől megrendelt egy téglalapú oszlop emlékművet (lásd a rajzon). A kor hangulatára jellemző, hogy az oszlopot a mester elkészítette, helyére felállították (mely ma is ott áll), de a mesternek a díjat nem tudták kifizetni.



SZABÓ ZOLTÁN

Noszvaji gyülekezetanalízis, 1958

Minden keresztyén gyülekezet hasonlít is egymáshoz, de különbözik is egymástól. Ezért egy rövid analízisben¹ a közlendő adatokat nem lehet az öt kategória kereteibe úgy beilleszteni, hogy a kategóriák határai némely ponton el ne mosódjanak, s egymásba át ne menjenek.

I. Háttér

a. A gyülekezet rövid története

Noszvaj Heves megyében, a Bükk hegység lábánál, Egertől 10 km-re, erdők és hegyek közé települt kisközség. Okirat 1248-ban említi először, az egri érsekség, majd a karthauzi szerzet jobbágyfaluja volt. A XII. századból származó műemléktemploma² a reformációkor a református gyülekezeté lett, 1928-ban – egyházi és világi ellenőrzés híján – úgy építették át, hogy műemlék jellege elveszett. Az 1552-i egri várvédelem idején, mely történelmünk egy dicsőséges lapja, az érsekség és római katolikus papság messze menekült a töröktől háborgatott vidékről, s Noszvaj 1564-ben már önálló reformált egyház. Jelenlegi lakossága mintegy 2000. Ebből 1560 ref., 240 r. kat., 180 baptista. Szántóföldje 1300. k. hold, szőlő és gyümölcsös 300 kh.

b. Pásztoráció

E sorok írója másfél év óta szolgál itt. A megelőző félszázad alatt a gyülekezetnek hat lelkésze közül egy volt jó pásztor és jó igehirdető, egy másik – rövid egy évi szolgálat után, mint tábori lelkész – az orosz fronton tűnt el. A megelőző 15 év alatt a gyülekezet tradicionális kegyessége csaknem nyomtalanul eltűnt, az istentiszteletek, a bibliaóra elnéptelenedtek, adakozás, egyházfenntartás a minimumra csökkent.

Erőfeszítéseink a Biblia használatának növelésére:

1. Meglévő reggeli, vasárnapi, ünnepi istentiszteleti alkalmak megürült edényeinek tartalommal megtöltése. (Serkentés arra, hogy a Bibliát templomi istentiszteletekre is hozzák magukkal. A templomban mennyezetekre, szószékre, karzatokra írott bibliai textusok „körbeprédikálása” stb.)

¹ Dr. Szabó Zoltán (1902–1965) ref. lelkésznek, a nagy hatású sárospataki teológiai professzornak a hagyatékából korábban is közzeltünk már értékes dokumentumokat. Ennek az 1958-ban, valószínűleg egy adott kérdőív pontjaihoz igazodva készült gyülekezetráznak a gépirata a Sárospataki Református Kollégium Adattárában található: At. 1941. A szerző 1956 decemberétől haláláig volt a noszvaji gyülekezet lelkipásztora. Írásának közzését kortörténeti érdekessége indokolja. A további lábjegyzetek dr. Szabó Zoltán leányától, Szabó Anna tanámótól valók. Köszönet a családnak a közzéshoz való hozzájárulásért, a fényképek rendelkezésünkre bocsátásáért! (A Szerk.)

² A lebontott Árpád-kori műemléktemplom színes táblaképe megjelent *Malonyai Dezső: A magyar nép művészete c. műve V. kötetében* a 184. oldalt követően (a templom említése a 169. és 174. oldalon). (Sz. A.)

A mai noszvaji református templom
(Bibliajelző Szabó Zoltán kézírásával)

2. Két új bibliaóra (a meglévő elnéptelenedett mellé) beállítása, vasárnaponként gyermek-istentiszteletek kézbevétele. A 20-22 gyermekkel indult alkalmat „100 juhocska” akcióval³ 120 résztvevőre lehetett emelni.

3. Januárban a baptistákkal közösen tartottunk imahe-
tet,⁴ februárban egyhetes evangélizációt s ősszel egy konfe-
rencia napot.

4. Elérhető távolságban lévő evangélizációs és konferen-
ciai alkalmaikra csoportot, távoli helyekre egy-egy résztvevőt
igyekeztünk küldeni.

5. Mivel a bibliaellátást végző Konventi Sajtóosztályunk
általában havonként csak 10 Bibliát ad, minden hónapban
átlag 10 Bibliát rendelünk és adunk el a gyülekezet tagjai-
nak. Irtlétünk óta kb. 150-et.

6. Bibliai-igés falimondást kb. 400-at rendeltünk és ad-
tunk el a gyülekezetben. A ref. egyháztagok házaiban kb. 90
%-ban van a szobák falán ily falimondás. Új házak lassan
meggyökerező evangéliumi házszentelő házi istentiszteleti al-
kalmaikra ilyen falimondást viszünk ajándékba.

7. Házi látogatást – történjék az akár betegek felkeresése,
presbiterek vagy konfirmandusok látogatása, vagy különleges
lelkigondozói célból – sohasem végzünk bibliai ige felolvasá-
sa és magyarázata nélkül.

8. A három közül egyik bibliaóránkat úgy végezzük, hogy a 60-70 résztvevő közül 10-
15-en az elmúlt héten olvasott bibliai igék közül arról mondanak rövid bizonyosságtételt,
mely leginkább megszólította őket.

9. Konfirmandusaink ígét választanak maguknak. Ezt emléklapjukon s a hivatali
anyakönyvben is feljegyezzük. Esketésnél, temetésnél ezeket az ígétet felhasználjuk.

10. A gyülekezet is választott ígét magának: Fil. 4:5.⁵ Ezzel látjuk el templomképes
bibliajelzőinket, s ilyeneket adunk házasságkötéskor, születésnapok, évfordulók alkalma-
val: öregeknek a régi, műemléktemplom képével, fiataloknak a mai templomképpel.⁶

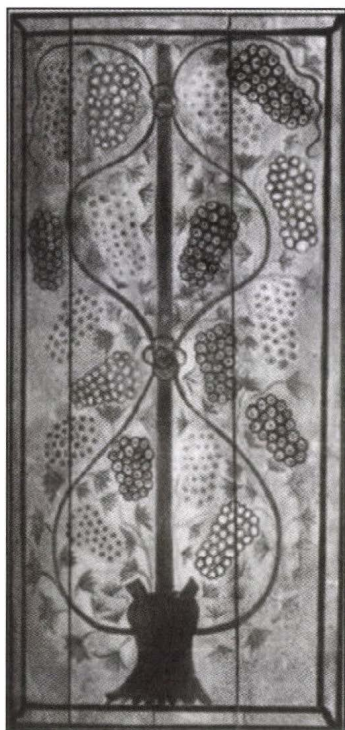


³ Utalás a vasárnapi iskolás gyermekékre: „Száz juhocska mind együtt legel, / Egy közülük vajon hová lett? / Vala-
hol a sűrű erdőben, / Nem lel a nyáját sehol sem. // Megyek, megyek felkeresem őt. / Felkutatok hegyet és erdőt, /
Legyen az út bármilyen nehéz, / Juhocskámat visszahozom én...” (Sz. A.)

⁴ Édesanyám visszaemlékezése egy későbbi fejleményre: „1965. január közepén meglátogatott minket a szomszédos
Bogács község plébánosa. Elmondta jó uramnak, hogy a korábbi imahe-
teteken rendszeresen átjártak hívei a noszvaji
templomba, de ebben az évben ő is el szeretne jönni a hívei után, hogy részt vegyen az imaheti alkalmon.” Mind-
ez tehát a megelőzte a 40 évvel ezelőtti első protestáns és katolikus egyházak közötti hivatalosan számon tartott
ökumenikus alkalmakat. Lásd még jelen írás III/b részét! (Sz. A.)

⁵ Pál levele a Filippibeliekhez 4. rész. 5. vers: A ti szelídlelkűségetek ismert legyen minden ember előtt. Az Úr közel!

⁶ A kézzel festett bibliajelző valószínűleg Búzás Irma Klárának, a noszvaji általános iskola tanárnőjének munkája. Az
itt bemutatott példány eredetijét édesapámtól kaptam, ő írta rá a bibliai verset. (Sz. A.)



Egy tábla a régi noszvaji templom mennyezetéről⁷

c. Adalékok a táj és a község struktúrájához

1. A gyülekezet jelene igen sok összetevő eredője. Ez összetevők közül némelyek történelmi, sőt történelemelőtti idők távlataiba mosódnak. Noszvaj 407, aránylag egészséges kőház mellett 55 pincelakással bír. E pincelakások ősei a Bükk hegység természetes mészkőbarlangjai voltak. Mikor a késői jégkor enyhülésével a bükki ember kedvezőbb körülmények közé került, szaporodott, változatosabb egzisztenciális lehetőségek után nézett: e tájon talált jó települési helyre. A mészkővidékkel itt vulkáni tufaövezet érintkezik. Puha kővébe primitív eszközeivel is bemélyíthette a természetes barlangot pótló mesterséges barlangot: a pincelakást. E vidék egyben ősi kultushely is. A falunk fölötti hegyes kúp neve ma is *Imány* (a névben az ima, imádás szó rejlik). Közel az *Imó-kő* szirtje, alatta barlang, melynek időszaki forrása tavasszal kitörése előtt kilométerekre hallatszó morajlással jelentkezik: kitűnő kultushely volt varázslók, sámánok számára. Az itt lakók lelkiségében ma is éles kontrasztban jelentkezik a vad és a szent, a szakrális és a démoni elem. Isten is, a

Sátán is erősen mozgósított e helyen.

2. Egy másik összetevő: biológiai. A falu világtól elzártsága, közlekedésbeli elszigeteltsége szinte csak az utóbbi két és fél évtizedben oldódott fel. Igen régi településű 8-10 család ágazódott el a falu lakosságának zömében. Nemzedékről-nemzedékre egyre veszélyesebben közelívé válik a falu összerokonosodása. Ennek hitbeli és élettani veszélyeire komolyan és rendszeresen figyelmeztetjük gyülekezetünk tagjait.

3. További összetevő: gazdasági. A határ kicsi, külterjes mezőgazdasági művelésre szinte senkinek nem nyújthat egzisztenciát. Belterjesség inkább szőlő és gyümölcs irányában van, ez sem elegendő mértékben. A szocializmus előtt Noszvaj – néhány más Bükk-hegység alji falu lakosaival együtt – az ország minden részében megforduló idénymunkások rajait adta. Az a készség, mely távoli munkahelyeket is nagy vállalkozó kedvvel keres fel, ma is él. Nemcsak búza, rizsaratásra, de másféle idénymunkára is szívesen mennek. Aránylag kevesen dolgoznak bányákban, ipartelepeken. A távollét ideje: 10 naptól két-három hónapig. A hosszú és mély tufapincékben, szellős padlásokon igen jól elálló gyümölcsökkel, a jóízű noszvaji burgonyával késő ősszel, télen és koratavaszon át sokan a fél országot is beszekerезik. A családtól való sűrű elszakadás, a huzamosabb ideig való távolélés, utazgatás sok kísértést jelent.

⁷ A régi noszvaji templom festett famennyezetének egyik tábláján tőkéből kinövő, két hullámvonalban felfutó fürtökkel telt szőlővesszőt festettek. Ez Krisztust jelképezi, aki magát szőlőtőnek, követőit pedig a tőből, vagyis belőle fakadt szőlővesszőnek nevezi. A 40 festett tábla eredetileg az 1928-ban lebontott noszvaji román kori templomot díszítette, ma az egri Dobó István Múzeum őrzi őket. A templom valószínűleg 1681-ben került a reformátusok használatába; miskolci Asztalos Imre 1734-ben festette újra.



Noszvaji konfirmandusok a parókia előtt 1962-ben
(Dr. Szabó Zoltán fiatalabbik leánya, Mária édesapja jobbján)

A hatások két véglet közt széles skálán helyezkednek el. Egyik véglet: a hajszáig, hajszoltságig menő pénzkereseti vágy, mohó gyűjtés, fukarsággá váló takarékoság. Másik véglet: a nehezen keresett pénzt könnyen elszóró, az alkoholizmus lejtőjére sodródó típus. A kettő között becsületes igyekezet, otthonról távol is tisztán élni, s az úti szennnyel a rossz hatásokat is lemosni magunkról. A falu lakosságának túlnyomó többsége mezőgazdasági ősfoglalkozású maradt. Saját törpebirtokán kívül az idénymunkákban is mezőgazdasági jellegű munkákban foglalatoskodik. Határunk és községünk területén egy termelőszövetkezet működik, mintegy 30-35 taggal.

II. A gyülekezet élete és felépítése

E kérdés általánosságban való megvilágítására számunkra a legjobb eligazítást az Igének az a látása adta, mely Krisztusnak a magvetőről és a négyféle talajról elmondott példázatában tükröződik (Mt. 13: 1-8, 10-23).

Gyülekezetünk 1560-as lélek-, vagy inkább „test” számából az *útfél* a legtöbb. Ez különösen a racionalizmus utolsó évtizedeiben, 1900 óta lett oly széles, hogy először 1909-ben, később több más alkalommal is számos barázdát szántott ki belőle a baptista egyház, mely nemcsak erőteljes anyaggyülekezetet, de messze vidékre kiterjedő szórványközpontot is hozott létre Noszvajon. Emellett millenisták, jehovisták, adventisták, testvérgyülekezet tagjai is „telepítettek” a református gyülekezet által egyáltalán nem, vagy kevésbé „művelt” részen. A névleges egyháztag-ságban maradtak közt kb. 50 %-ban mutatkoznak olyanok – nagyobb számban férfiak, kisebb számban nők –, kik az Ige iránt szinte semmi fogékonyságot nem mutatnak. Kor tekintetében ez 50 %, legnagyobb arányszámban a 16-25 közti fiatalok és az 50 éven túliak vannak.



Családi kép (Noszvaj, 1960)

A következő kategória: a *köves hely*. Konferencia, gyülekezeti nap, evangélizáció, legfőképpen a temetési igehirdetés (200-400-an hallgatják) olykor igeközelségbe vonja s megmozdítja őket, átmenetileg meg is marad ez az érdeklődés, de ez inkább érzelmi, mint spirituális megmozdulásnak bizonyul s hamar kiég. Kb. 20 %-ra tesszük ezt a típust.

A *tövisek közé esett mag* típusa is elég elhatárolhatóan tünetkezik. Beteg úrvacsoráztatások hatásai, azok a nyilvánvaló imameghallgatások, melyeket a könnyörgésben rendszeresen hordozott beteg családtagoknál megdöbbenve tapasztaltak, továbbá egy-egy alkoholizmus vagy más veszélyben forgó családtag, s rajta keresztül az egész család megmentésére irányuló vágy létrehoz egy hosszabb ideig tartó erőfeszítést: meggyökerezni a hitben. De a döntés küszöbén mégis mindez immanensnek bizonyul. Szeretné az új életet, de a régivel, vagy legalább annak maradványaival együtt. Elnéző múltjának rossz hajlamai iránt, s a hátratekintgetésből megállás, majd elszakadás lesz. Becslésünk szerint ez 15 %.

Kb. ugyanilyen százalékot ad a negyedik kategória [*a jó földbe esett mag*] is, az Igét mindig szívesen hallók, értők, élni kívánók kategóriája, mely a bizonyágtétel és a rendszeresen szolgáló szeretet gyümölcseit is termi.

A szolgálatban felemelő tapasztalatunk, hogy a kategóriák nem determináltan lezártak, s főleg a harmadik és a második, de az első kategóriából is jó talajja lesz egy-egy szív.

a. Az egyes gyülekezeti tagok szokásai

A negyedik csoportba tartozók mindennapi bibliaolvasók. Közülük az idősebb asszonyok – 25-30-an – minden napon részt vesznek a reggeli istentiszteleten, melyen mindig van rövid igemagyarázat: felváltva egy-egy ó- és újszövetségi könyvön megyünk végig. Egyházi lapunk, s

Gimnazista leányaival
a noszvaji parókia kertjében (1963)

ennek nyomán pár oldalas különlenyomat, közül egy textusokból álló vezérfonalat, mely egy éven át az egész Szentírást átíveli, de ez gyülekezeti vonalon nem igen jelent segítséget. Óriási a vágy egy leszakító naptár-szerű évenkénti kiadvány iránt. Ilyen 1950 óta nem jelent meg, sem nálunk, sem más hazánkbeli felekezet kiadásában. Rendszeres, naponkénti családi áhítatot sehol sem tartanak, mert ritka az a család, melynek minden tagja eleven hitben jár. De hangos bibliaolvasás, az olvasottakról való bizonyosátevő vagy vitatkozó beszélgetés, hangos éneklés, különösen télen át, mikor az időnyomunkás családtagok is itthon vannak s a család általában teljes, a családok 23-25 %-ában előfordulnak.



Tudunk olyan asszonyról, ki bibliáját a kamrában tartja. Férje egy régi bűncselekmény állítólagos tettese, amiről szinte mindenki tud, de ezért senki felelősségre nem vonja. A férfi azonban attól fél, hogy felesége ezt „bűnvallásképpen” elmondja, ezért állandóan ismételt s sűrűn beváltott fenyegetéssel tiltja feleségét a Bibliától és az imától. Így az asszony lopva olvassa az Írást, s utána egy lomos ládába hajolva imádkozik, hogy ha a leskelődő férfi rányit, azt gondolja, hogy abban keres valamit.

b. Bibliakörök

Egyesületi munkára egyházi életünkben nincs lehetőség. Bibliakörök – abban az értelemben, hogy azok 8-15 keresztyén Ige körül találkozó csoportjai – nincsenek. Másfél év előtt, itteni szolgálatunk megkezdésekor találtunk egy 3-5 taggal, heti egy összejövetelen találkozó kis csoportot, egy 20 évvel ezelőtt 40-50 taglétszámú, revival-pietista jellegű Bethánia-egyesület roncsait. Az idői keretet megtartottuk, az alkalmakat kettőre szaporítottuk, majd a helyiséget is változtatni kellett. E magas létszámú „bibliakörökről” más helyen már szóltunk. Konfirmandus ifjúságunk 6 hónapon át heti két alkalommal történő előkészítése hord részben magával bibliaköri jelleget. Nemcsak a teljes Szentírás ismeretére, használatára (gyors igekeresés) tanítjuk őket, hanem épülés céljából való közös és ott-honi bibliaolvasás, magyarázat és megbeszélés is van.

c. Istentisztelet

A bibliaórát látogatók s a II. fejezet elején említett negyedik kategória tagjai a Bibliát a templomba is mindig magukkal hozzák, a megnevezett textust kikeresik, megjegyzik. A század elejétől lassan elfogyott hagyomány az volt, hogy az iskolásgyerek nem ülhetett addig a vasárnapi ebédhez, míg el nem mondta, mi volt a délelőtti istentiszteleten az Ige, és a prédikáció fő mondanivalói mik voltak.

A templomi bibliaolvasás és textushasználat nem történik egy országosan egységes sorozat alapján, alkalmazkodik az egyházi évhez, de nem oly értelemben, mint pl. az evangélikus egyházakban használni szokott perikopa. Nálunk az igehirdetés általában sorozatok alapján történik (pl. Az istentisztelet alkatrészei, Úri ima, 10 parancsolat, Makarizmak,⁸ példázatok, csodák, a Szentírás imádkozói, Ifjak a Szentírásban, Jézus főpapi imája stb. vagy pedig egész bibliai könyvek sorozatos magyarázása).

Itt említjük meg, hogy a gyülekezet felé állandó a lelkipászor kérése, hogy a 10 napnál hosszabb időre távollévő családtagokat (kivéve, ha katonák) jelentsék be. Címükre a lelkipászor hetenként gyülekezeti levelet készít. Ennek első oldalán ő közli a heti igét, azok főbb mondanivalóit, gyülekezeti híreket (halálozás, születés, esketés stb.) aztán felbolygzott, nyitott borítékban átadja a családnak, s a család az üres oldalra maga is ír s postára adja. További tervünk: minden új házaspár kezébe s minden új házba nemcsak egy igefelíratos táblát, hanem új Bibliát adni.

d. Egyházi csoportok

Egyesületi munka, mint említettük, nem folytatható.⁹ Gyermeke-istentiszteletek, mint azt már említettük, folynak országos irányítás nélkül. Félév óta használjuk a hazai evangélikus egyház sajtóosztályának *diafilm* szalagjait egyházi és világi hatóságainknak előre bejelentve ezt az akciót. Igen bevált bibliai történetek, személyiségek életének tanításánál.

Még megemlítjük, hogy két évtizeddel ezelőtt Sárospataki Ref. Kollégiumunkban népfőiskolai munkát kezdeményeztünk és végeztünk. Az ott pár éven át megforduló csoportokban e távol eső gyülekezet fiataljai közül is megfordult négy parasztleány. Egy elcsett a második világháborúban. A másik három az ott vett igei indításokban újra életteljesen megerősödött.¹⁰ Ha az ötvenes években elindult s rövidesen megszakadt *bibliai iskolák* újra folytathatók lennének, nézetünk szerint sokan vennének részt ezekben.

III. Aktivitás

a. Az egyház közössége

Említettük, hogy gyülekezetünk tagjait sűrűn összeszövődött vérségi kapcsolatok kötik össze. Ez nemhogy nem akadályozza a súrlódásokat, haragokat, de szinte elő is segíti. Annyit elmondhatunk, hogy ez a helyzet problémává lett. Diagnózisunk van, terápiank csak tapogatózik.

⁸ A hegyi beszéd boldogságai, a boldogmondások (Máté ev. 5. rész 1-12. versek).

⁹ 1948-ban állami rendelkezés oszlatta föl, tiltotta be az egyházi egyesületeket.

¹⁰ Felvetődik a kérdés, hogy a következő adattári anyagok vajon nem az említettektől származnak-e: At. 238. Noszvaj... 1947. Csufor Vilmos: Dalszöveg 2 db, vőfélyvers 9 db stb. 15 p.; At. 239. Noszvaj... 1947. Szabó Aladár: Vőfélyversek... közmondás... népszokás, utcanév stb. 16 p.; At. 80. Noszvaj... 1948. Bárdos Zoltán: Népszokás... közmondás. 1 p. Emlékeim szerint Csufor Vilmos és Szabó Aladár is gyakran megfordult délutáni beszélgetéseken a noszvaji parókian. (Sz. A.)



Esketés a noszvaji templomban – Kiss Ernő és Nagy Olga (1960. dec. 3.)

Szeretetadományként *tésztakészítő* estekre gyűlnek össze asszonyaink télen át havonként egyszer a parókián 20-25-en.¹¹ A többórás együttlét alatt, a munka közben Bibliát olvasunk, ígékről való bizonyoságtételek történnek és sok éneklés. Ugyanezek az asszonyok azok, kiket el lehet küldeni egy-egy beteghez lelki, sőt fizikai segítségnyújtásra, evangélizációk idején hívogatásra. 12 presbiterünk évenként négyszer felkeresi a rábízott körzetben lakó családokat, s bár többnyire csak az önkéntes egyházfenntartási adományokat szedik be, olykor lelki szolgálatot is végeznek.

Konfirmandusainkért szülőikkel és keresztszüleikkel tartunk közös imaórákat.

b. Külső kapcsolatok

Frissen megmozdult lelkeket élő hitű szomszédokra rá lehet bízni, s ezeket a megbízottak elég készségesen és eredményesen vállalják, s az érdekeltek elég szívesen el is fogadják. Két református gyülekezet van 5-5 km-es *szomszédságban* közel a mi hegyektől, völgyektől barázdált tájunkon (Bükkzsérc és Cserépfalu). Ezeknek a megmozdulásaiban a mi gyülekezetünk tagjai 30-60-as csoportokban részt vesznek, mint ahogyan – ennél kisebb számban – a szomszédok is eljönnek evangélizációinkra és gyülekezeti napjainkra.

Az egyetemes egyház *ökumenicitása* iránt erős az érdeklődés és fogékonyság. Minden ökumenikus vonatkozású hírről, eseményről örömmel hallanak. Augusztusban egy vasárnapunk ökumenikus jellegű s erről szóló Igék hangzanak templomban, bibliaórákon.

Külmisszió iránt – érthető okokból – kevés az érdeklődés.

¹¹ 8 levél Noszvajról Brassóba 1959. At. 1938. Közös levél, 2. oldal: „nagy Tiszteletű aszony jól ki pihenje magát mert ha haza jön csigát kell csinálni”. (Lásd illusztrációinkat fentebb!) Édesanyám visszaemlékszik arra, hogy később az egyik bátor általános iskolai tanárom, Lucskai Gézáné segítségével a parókia konyhájában főzőtanfolyamot is szerveztek a gyülekezet lányainak. (Sz. A.)

Dr. Szabó Zoltán utolsó igazolványképe (1965)

IV. A gyülekezet vonatkozásai az átfogóbb közösségek felé

Politikai község

Községünk tanácsában két presbiterünk van. Véleményük komoly súlyú. A lelkipásztor maga is készített egy minden vonatkozásra kiterjedő, több éves községfejlesztési tervet az annak bemutatására a tanácstól meghívást kapott.¹² Az 1890-es évekig a politikai és egyházközség vezetése szinte azonos volt. Községi elöljárók egyben az egyháztanács gondnokai és presbiteri voltak. Templomunk egyik padját ma is az elöljárók székének hívják. Ma az érintkezés a két közösség között kevés, de nem felejtült.

V. Mit tartanak a Bibliáról?

„Azt is csak emberek írták...” mondja a népi kritika. A teremtéstörténet szóserintisége, az emberiség egy családból való elszaporodása, miért engedte Isten a bűnt... ilyen érvek, ürügyek merülnek fel a közönyösebb vagy hitben elszakadtak részéről. „Úgyse lehet megtartani, amit kíván” – védekeznek mások. „A hívőknek is vannak bűneik” – hangzik sokszor. A családok háromnegyed részében azonban van Biblia, és pedig a legtöbb helyen a valamiféle használat nyomaival. Készülő helyi gyülekezeti múzeumunkba begyűjtöttük a gyülekezet két legrégibb Bibliáját: az egyik a nagyváradi 1660-as kiadás, a másik az Ingerbrand-féle 1704-es Casselből.

Az egyik megyebeli edénygyár¹³ a Lukács ev.-beli úri ima szöveggel tányérokat gyártott: hat (illetve egy másik sorozatban négy) tányéron van rajta az úri ima szövege. (Megvan gyülekezeti múzeumunkban.) Teljes sorozat már igen kevés van belőle, de egyes darabjait majdnem minden háznál látni a falon kifüggesztve. Újabb falvédőket is hímeznek bibliai felírásokkal.

Sok gyülekezeti tag használja csapások, betegségek, szorongatás idején a „rányítás” bibliaolvasási módszert. Valahol felüti Isten ígését s a kinyíló lapon keres vigasztalást vagy tanácsot. A biblia nagyobb mérvű elterjedésének fő akadálya gyülekezetünkben az országos bibliahiány.



¹² Megjelent: Szabó Zoltán: Feljegyzés Noszvaj jelenéről és jövőjéről 1958-ban. = Széphalom 16., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2006. 327-336. (Sz. A.)

¹³ Bélapátfalva.

POLNER ZOLTÁN

A magyar Faust-mondák nyomában

Eredetileg *Ördögösök a szegedi nagytájon* címmel kívántam megjelentetni ezt az írást, de kezembe került Erdész Sándor „A magyar Faust-mondák” című tanulmánya, amely az *Ethnográfia*ban jelent meg, és elhatároztam, hogy a mondákra, az ördögösségre helyezem a hangsúlyt, kiemelve őket a gyűjtött hiedelemmondák közül. Miután a szegedi nagytáj 62 községe közül 54 településen és a hozzá tartozó tanyavilágban kutattam, gyűjtöttem babonákat, történeteket. Csak megerősített ebben az elhatározásomban Erdész Sándor összegező véleménye, aki így zárta tanulmányát: „Úgy vélem, hogy a fentebb leírtakból is kitűnik, hogy a hiedelemmondáink között a magyar Faust-mondák is jelen vannak, s igen népszerűek. Sajnálhatjuk, hogy nem nyertek külön besorolást a (kísérleti jellegű) HMK-ba. Hagyományainkban a Faust-gondolat több évszázados múltra tekinthet vissza. Nem véletlen tehát, hogy a magyar Faust-mondák lépten-nyomon rokonságot, összefüggést mutatnak a táltos, garabonciás, boszorkány, lidérc, ördögös kocsis, tudós pásztor hiedelemmondákkal. Ez magától értetődő, hiszen a falusi bűbájosaink, tudós embereink, ördögöseink – már jóval Faust színrelépése előtt is – értettek a szemfényvesztéshez, látszat-állatok és -gyümölcsök varázslásához, azaz mindenféle ördögi praktikához, akár bűvös könyv birtoklása, akár tudomány megszerzése révén.”

Azt a kérdést, hogy mit jelent az „ördöggel cimborálni”, Erdész Sándor határozta meg legvilágosabban. „Az irodalomtörténészek, néprajzkutatók egyetértenek abban, hogy a Faust-gondolat, vagyis az az elképzelés, mely szerint a gonosz (démon, ördög stb.) és az ember között paktum jöhet létre, már Faust születése előtt jó néhány évszázaddal is eléggé elterjedt volt. Tudjuk, hogy a középkorban a nép között a fekete mágiáról, varázslatokról, szemfényvesztő bűvészmutatványokról, csodás tettekről, ördöggel kötött vérszerződésekről különféle történetek keringtek, melyek Faust 1540 körüli halála után a nevéhez kapcsolódtak.”

Johann Faust Knittlingenben született 1480-ban. Életéről nem sokat tudunk. Iskolamester volt, magasabb tanulmányokat nemigen végzett. Gyakori látogatója volt a vásároknak, ahol bűvészmutatványokkal szórakoztatta a közönséget. 1540-ben halt meg Staufenben, ismeretlen körülmények között. Jóval Faust halála után a népkönyvek, a ponyvák tömegével árasztották el a mágiára, varázslatokra szomjas olvasókat. A Faust-népkönyvek lényege: Faust ki akarja fürkészni a világ minden titkát. Ezért az ördöggel vérrel aláírt szerződést köt 24 évre. Erdész Sándortól tudjuk, hogy „a XVI-XVII. században a Faust-történetek világszerte tért hódítottak, a XVIII. század végén Magyarországon is elterjedtek, s főleg Hatvani István debreceni teológiai professzor személyéhez kapcsol-

lódta. ... Akárcsak Fausthoz, Hatvanihoz is csak halála után ragasztották azokat a történeteket, amelyeket a néprajzi szakirodalom Hatvani mondakörnek nevez.” Az ördögösök tulajdonságai között említhető az alakváltoztatás képessége, a tej varázsolás tudománya, az állatoknak parancsolás tudománya, valamint a szemfényvesztés bűvészmutatványa, amikor látszatvizet ereszt az úton, vagy látszatdinnyét folytat a falon.

Néprajzi munkásságom kezdetén elsősorban táltosok után kutattam Csongrád megyében. A szájhagyományozó népi emlékezet egy legendás jövődömondóra terelte a figyelmet, akit *Teknyőkaparó*ként emlegettek az öregek. Róla könyvet, tévéfilmet, rádióműsort és oratóriumszöveget készítettem, amelyek sikeres fogadtatása minden elképzelésemet fölülmúlta. A *Teknyőkaparó* kötetemet Bálint Sándor lektorálta, és megállapította. „Akadtak ilyenek, akik így jósoltak, de az mind lényegtelen. Ilyen nagyformátumú személyiség nincs Magyarországon. Ilyen táltoszerű paraszti személyiségről nincs jel a magyar szakirodalomban.” A *Teknyőkaparó* után való kutatás után aztán sok minden kiderült. Egyre másra kerültek elő a tudós, ördögös emberek, akiknek tevékenységét most ez a tanulmány rögzíti. „Ez egy olyan tájék, ahol ezek a bűbájos, táltos tradíciók különös elevénységgel éltek. Az ember azt hinné, hogy ez már a tizenkilencedik századdal lezárult, és akkor ezek a képzetek továbbélnek, belekapaszkodnak a *Teknyőkaparó* alakjába.” Bálint Sándor szavai ezek 1979-ből. A táltosok jósló, jövődölő, viaskodó, gyógyító képessége legendás. Én azonban most nem ezt a tevékenységüket keresem, hanem az ördögösség más „ténykedéseit”.

A *Teknyőkaparó*ról azt tartották, hogy táltos, és mint olyan hatalmas távolságokat képes bejárni pillanatok alatt. Példaként említem a dóci *Gémes Pálné* történetét az öreg teknyősről: „Az az idős bácsi leült oda közénk. Levette a hátárú a tarisznyát, kibontja. Aszongya, tessék röggelizni ebbű, most gyűttem Berlinbű, onnan érkeztem ide. Ez lehetlenség, hogy maga gyalog ideért! Hogy ért maga ide? Milyen lábai vannak magának?”

A tápai *Terhes Illésné* tudomása szerint: „Én az én apámtű hallottam, hogy az kimönt az utca közepire, oszt rajzolt egy kocsit négy kerékkel, oszt abba beleült, oszt akkó eltűnt. Oszt egyszer csak egy rövid idő múlva visszatért.” A makói *Bódi Pálné* is tudott róla: „Aszonta, nagy vihar gyün. Maguk, aszongya, mönjenek haza mindnyájan, én majd mék. Elmöntek az embörök, és akkor ű ottmaradt. Mönnek haza, hát ű mán ott ült a házuk lőtt. Ott pipált. Aszonták, hát maga hogy gyütt haza, hát otthagytuk a földön?! Aszongya, látták-e azt a forgószet, amely elmönt. Láttuk. Na, avval gyűttem én haza.” Az apátfalvai Juhász Lászlóné a „kirándulásáról” beszélt: „Arattak, az ebédhez nem vót hagyma. Aszongya a *Teknyőkaparó* 'Majd hozok mindgyán!' Oszt nagy sebbel-lobbal a kötő hagymával gyün: 'Hííí, se sokan vótak Pesten a piacon!'” Sóki Andrásné viszont másról is vallott: „Hát a *Teknyőkaparó*ú azt hallottam, hogy az itt lakott Mátó P. János bácsiékná. Oszt kint csépöltek a tanyán. Oszt nagyon nagy vihar gyütt. Oszt eszibe jutott, jaj, neköm, istenöm, aszongya, otthagytam a könyvet az ablakba. A gyerekek biztos fővötték. Avval hazagyütt. Hát tényleg a gyerököknél vót a könyv. Aszonta, ha ezt a könyvet űneki eszibe nem jut, hogy ott van, Pátfalvának még a fundamentumábű se maradt vóna, olyan vihar lett vóna!”

Táltos motívumokkal gazdagon átszőtt történetek ezek. Ám nem a táltosokról és cselekedeteikről kívánok írni, hanem azokról az emberfölötti erővel rendelkező személyekről, akik ördögösség hírében állottak. Míg a *Teknyőkaparó* neve mögött sokféle embert sejtet-

tek, sőt sokszor azt sem, össznépi vélekedésnek tartották a tőle hallottakat, addig az ördögösöknek – tudós kocsisoknak, furmányos pásztoroknak – nevük is volt. A szentesi Veszett Nagy Sándort valóságos legendakör övezte, de a maroslelei B. Kurai Józsefet is, aki szemfényvesztéseivel tűnt ki. Így nevük megőrzésével sorra vehetjük a magyar Faustokat. Van, akiről sokat tudtak az adatközlőim, de akadt olyan is, akiről csak néhány mondatot.

Szentes mezőváros és a környező, hatalmas kiterjedésű puszták bizonyára szerepet játszhattak abban, hogy az itteni születésű *Veszettorvos* hírnévre tett szert. Egykori följegyzések szerint a veszett kutya marásától hajdan egész nyájak fertőződtek meg, és a 16-17. században nagy veszélyt jelentett elszaporodásuk. A veszett állatok megfékezéséhez, a veszettség elhárításához kevés ember értett, ha mégis akadt ilyen, akkor annak nagy híre támadt. A veszettorvost rendkívüli személyként tisztelték. E tények ismeretében elmondhatjuk, hogy az ördögösnek a körülmények szinte kijelölik saját működési területét.

Tömörkény István *Kutyabaj* című novellájában (1904) említi Veszett Sándort: „Most meg azt hallom, hogy Mindszenten él egy paraszti gazdaember, aki gyógyítja a veszettséget. A neve Veszett Sándor. Van valami más becsületes neve is, de azon már alig ismerik.” Tömörkény hallomásból örököltette meg a gyógyítót, én azonban sokáig kutattam – sikerrel – utána, és azt is megtudtam, hogy 1841. április 11-én született Keresztes Nagy József csizmadia fiaként. De térjünk rá a magyar Faustok nagy családjának „gyermekreire”!

1. Nagy Sándor, a veszett doktor (Szentes)

„Veszett Nagy Sándor a kutyák nyelvén beszélt. A kutyák megértették. Egyszer ment át Csongrádnál, Boszornál a rétbe. Ott vót a révész akkó. Itt a Körös-toroknál. A túlsó oldalról pedig kiabált valaki a révésznek, hogy jöjjön. Amikó átment, nem tanált senkit, és egy kutya ugrott be a csónakjába, és azt hozta át. A kutya beszélt emberi nyelven. Amikó átérték a Tiszán, a kutya kiugrott és elfutott. A csónak padlóján meg ottmaradt egy emberi lábnyom, a padkán meg egy ezüst pénz. Nem mert az annak szólni, tudta jól, hogy Veszett Nagy Sándort hozta át.” (*Nagy Sándor*) „Egyebet nem tudok, kérem, csak azt, hogy az gyógyítani is tudott, de rontani is tudott. Az át tudott változni kutyáé, osztán elment a hetedik határba, oszt ott meg vissza tudott változni személlyé, mint ember.” (*Szecsei András*) „Énnekem a nagyapám mesélte, hogyhát ú mikor fiatalember vót, aszonta néki Veszett Nagy Sándor, hogy átváltoztassa kutyának, oszt elküldi valamerre. Amerre ú majd megmondja. Oszt nagyapám aszonta, ú nem mén bele, hanem egy kutyát behíttak, oszt a kutyának parancsolta, hogy a Berek-ódalon menjen. A kutya mindég arra ment, amerre Veszett Nagy Sándor megparancsolta.” (*Kosztolányi Ferenc*) A tömörkényi Bozó Márton szerint: „Valamikor Tömörkényben az egyik gazdának olyan kutyája vót, hogy azt állandóan kötélön köllött tartani. Oszt lakodalom vót nála. Oszt kigyűtt Sándor bácsi is. Egy őr vót fogadva, hogy a kutya felé senki ne mőnjön. Odamőnt Sándor bácsi, mögfogta a nyalábjában a kutyát, és bevitte a vendégek közé. Úgy mög vót a gazda ijedve, hogy félóra hosszat nem tudták, hogy hanyadán van.”

2. Nágai doktor (Ásotthalom)

„Az is olyan rontó vót. Az is egy abrincsort vitt, azon körösztfűbújt, mán kutya lett belülle. Akkó mögmarta a csordát, osztán elhítták útet gyógyítani. Oszt akkor, amikor visszabújt az abrincson, megint csak a kis Nágai doktor lött.” (*Gábor György*)

3. Sinka István (Szegvár)

„A tanyák közt lakott ez a Sinka. Egy parasztember vót. Csakhogy ez is olyan bűbajos vót, mint Veszett Sándor. Aszonta a béresinek Sinka, majd gyün egy nagy kutya estére, oszt szóljá. A béres kiment egy vasvillával, osztán leste. De gyütt is a kutya. Aszonta neki Sinka, majd megnézed, hogy kislajbi lesz-e rajta. Hát lett is rajta. Kigyütt Sinka, oszt megfenyigette: 'Eridj vissza gazdádhon, mert én is tudok annyit, mint a gazdád!' Oszt visszament a kutya.” (*Bihari Mátyás*)

4. Kurai József, az ördögös kocsis

A lovakat megállító B. Kurai József neve Maroslele határán túl ismeretlen. Makón és környékén azonban sokszor beszélhettek ördögös cselekedeteiről. A helyi öregek között akadtak néhányan, akik tudtak róla. Tudhattak is, hiszen „a fél falu Kurai. Ez egy egész dinasztia. Valamikor egy ős-Kurai jött ide, és most ezek annak a gyermekei” – mondta *Asztalos Ferencné*. A Kuraiak családfáját a múlt század elejéig tudtam visszavezetni. Ezek szerint: B. Kurai József (1827–1901) felesége Takács Klára; B. Kurai József (1855–1934) felesége Mészáros Erzsébet; B. Kurai Antal (1899–1982) felesége Csányi Etelka; B. Kurai József (1930–). A szájhagyomány emlékeiből föltételezem, hogy a maroslelei ördögös a ma élő B. Kurai Józsefnek a dédapja lehetett. Bűbájossága folytán különösen a lovakat tudta megkötni és oldani, ahogy már az az ördögös kocsisok esetében szokás.

„Jómódú embör vót, osztán ha nem hítták mög a lakodalomba, akkó mögharagudott. Aszonta, 'Baszta férgit, teremtőjit, majd mögálltok! Mögcsinálom, hogyhát majd nem tudtok mönni.' Négy lóval sem tudtak mönni. Mögbüntette őket, de aztán csak mögen-gedett nekik, de mögtruccolt velük” (*Kurai Györgyné*)

„A nagynénjeimtől hallottam, de csak úgy, mint az alkalmi süket. A dédszülem házá-nál történt. Odajártak a férfiak kártyázni, az asszonyok mög fétozni. Akkor azt mondta a férfiaknak, na, várjatok, mutatok én nektök valamit, amire olyan kíváncsiak vagytok. Hát mikó fölnéznek a szoba falára, sorba-sorba föl vannak akasztva a női nemimicsodák. Hát a férfiak nagyon örültek, hizlalták a szömuiket. Hát igazit is akartok látni, komájaim, majd azt is mutatok nektök. Hát nől a víz a szobában. Hát az asszonyok főkapkodták a lábukat, a ruhájukat. Hát azelőtt ilyen nyitott bugyi vót, mög nem is vót bugyi. Ugye az embörök nagyon örültek, hogy aztat mind látták. Akkó aztán hirtelen elvitte a vizet, az asszonyok mög úgy maradtak.” (*Kurai Antalné*)

„A lakodalmak úgy általában farsangba szoktak lönni. Osztán ott iszogattnak, eszögetnek, táncolnak az embörök. Egyszer csak az egyiknek eszibe jut, hogy ínye hát, de jó vóna egy kis dinya. Az öreg Kurainak jókedve vót, hát ha csak az kell, akkó csináljunk dinnyát. Erre elő-vesz a gatyakorból egy zacskót, szödi kifele a dinnyemagokat, de már virágzik, de már nyő-nek is. Kel kifele a falból a dinnye, már virágzik is, de már csüngnek is rajta a dinnyák. Mikor aztán mögnyőttek, aszongya, 'Na ehun van, szödjétök!' Egyszer csak az egyik asszony odalép a falhon, oszt le akarja vönni az egyik dinnyét. Csavarja, osztán elordítja magát az ura: 'Jaj, a tö-köm, ne bánts!' A zenészek mög ott muzsikáltak. Egyszer csak elkezdenek az asszonyok a konyhába jajgatni: 'Jaj, gyün a víz, gyün a víz, meneküljünk!' Az asszonyok húzzák fölfelé a ruhájukat. A nagybőgös mög gondolt egyet, hasa alá kapta a nagybőgőt, és belevetötte magát a vízbe. Csak mire leért a földre, akkorára eltűnt a víz, a bőgő mög összetört.” (*Kocsis Ferenc*)

5. *Öreg Rozgonyi (Szegvár)*

„Temetőcsősz vót. Oszt elárasztotta a szobát vízzel. Valami új párok mentek oda, osztán aszonta ennek a Rozgonyinak az apja vagy nagyapja, na majd megnézzük, milyen bugyi van rajta. Hogy mit csinált, azt nem tudom, mintha árvíz gyűtt vóna. A nő meg felment a padkára, de a víz mindig ment utána, az meg húzta a ruháhat főfele. Oszt meglátták, hoy milyen bugyi van rajta.” (*Deák Kálmán*)

6. *Öreg Gémes András (Maroslele)*

„Az mög apámmal őrzötte a fiatal teheneket. Oszt egymás mellett legeltettek. Oszt belemön a Marosba a borju. Aszongya apámnak, Jóska eredj, osztán öleld föl! Ne vetközz le, csak eredj, mönj! Már ugye hideg ősz vót. Beleengedte kend a csizmámat vízzel. Nézd mög, aszongya, tiszta, száraz rajtad minden. Apám csak úgy érzötte. (*Korom József*)

„A püspök elbocsátotta ezt az öreg Gémöst. Mán fölpakolta mindön poggyászát, mikó mönt, az összes jószág mönt utána. Na, szóltak neki, gyere vissza! Az még többet tudott, mint a Kurai.” (*Korom József*)

7. *Pamuk Pista (Maroslele)*

„A deszki báró Gerliczy Félixné kocsisa volt. Igazi tudós kocsis lehetett. Amikor az ácsok megállították a kocsiját az úton, elhárította a veszedelmet. 'Rossz lesz teneköd, ha nem engedsz el.' Erre leszólnak ottan, 'Mit érdekel az bennünket! Hajts, ha tudsz!' Erre kihúzta a kisbaltát az ülés alól, és az egyik lovat fejbe vágta. Az illető leszédült az állásról. Mög is halt. Mikor leért, fölült, oszt hajtott tovább. A lovat csapta fejbe, nem döglött mög a ló, hanem annak a fejit csapta szét, aki mögállította út.” (*Kocsis Ferenc*)

„Ez a Pamuk Pista összeveszett a bárónéval. No, aszonta mámma én nem fogok be. Aszonta a báróné, be köll fogni! Befogok, de akkó se mék sehova se. Majd amikó keresik az uradalmi fogatot, fönt találják a szalmakazal tetején. A fiákerrel, a négy lóval ott álltak fönt.” (*Kocsis Ferenc*)

8. *Huszka János (Zákányszék)*

„Bűbájos ember vót. A malomba egy óra alatt dinnyét termesztett az asztalra. Utána árvizet folytatott. Ha akarta, a két rossz csikója nagy sárban is könnyedén húzta a kocsit, de amikor eldobta a bűvös dudát, a jó úton, a lovak úgy húztak, csupa hab, tajték vót, alig bírtak cammogni, mintha a legnagyobb sárba möntek vóna.” (*Bereczki Mihály*)

9. *Imám Mihály (Tápe)*

„Errül azt mondták, hogy ez ilyen tudós embör, ilyen tudálékos. Régön a sámánok vótak ilyenök. Ha akarta, mögfejte a kútágast. Folyt belül a tej.” (*Nagy Sándor*)¹

10. *Tudós pásztorok*

„Valamikó möntek Pestre, möntek át a pusztán. Oszt akkó, igyunk tejet! Hát aszongya az egyik embör: hogy igyunk, hát nincsen? De a csorda mög ott vót a pusztán. Az egyik embör letötte a subáját a kocsirúd elébe, és a kocsirúdnak a végibe belevágta a bicskáját. Oszt egyszer csak zuhogott a tej. Oszt akkó ittak. Na oszt akkó a tehenek möntek

¹ A pásztorok a hiedelemmondákban névtelenek. Imám Mihály annak köszönhette a nevét, hogy egy falu közösségén belül művelte tudományát, így boszorkányként is számon tartották.

szanaszét, bőgtek. Odamén a gulyás, aki őrzötte a teheneket. Aszongya, embörök, ki feji a tehenet? Aszongyák, hogy hát űk nem tudják, űk nem fejik. Oszt elővötte a bunkósbotját, ami vót neki, oszt elkezdte ütni a subát. Az az embör mög jajgatott, kiderült, ki fejte a tehenet. Ordított, mög hempörgött is. (*Király Antalné*)

„Ilyennel még nem tanálkoztam közlőről. Hallottam, hogy keveset ad a tehene, akkó aszongya, majd én mögbővitem. Akkó beletötte a kést a fába, a toposba, úgy szokták mondani parasztosan, oszt akkó szépen folyt a tej az edénybe a száraz ágasból. [Mi az a topos?] Hát amivel alátámasszák, hogy le ne szakadjon a plafon. Nem a szobában, hanem az istállóban. Abba belevágta a kést és mögfejte a tehenet.” (*Börcsök István*)²

Erdész Sándor néprajztudós összegző szavait idézem: „Úgy vélem, hogy a hiedelem-mondáink között a magyar Faust-mondák is jelen vannak. Láthattuk azt is, hogy nálunk Faustnak igen sok társa van. Míg a nyugat-európai Faust-mondák lényegében egy személyhez fűződnek, addig nálunk Faust társainak száma szinte végtelen; minden bizonnyal a magyar Faustok és Faust-motívumok száma ezután is növekedni fog. Hagyományainkban a Faust-gondolat több évszázados múltra tekinthet vissza. Nem véletlen tehát, hogy a magyar Faust-mondák lépten-nyomon rokonságot mutatnak a táltos, garabonciás, boszorkány, lidérc, ördögös kocsis, tudós pástor hiedelemmondákkal. További kutatásokra van szükség, hogy mind a magyar folklorisztikának, mind az európai művelődéstörténetnek is hasznára váljon a gyűjtött, elemzett anyag.”

ADATKÖZLŐK:

Apátfalva: Juhász Lászlóné Langó Julianna, 1905. (1969. júl. 5.); Sóki Andrásné Baka G. Rozália, 1919. (1980. szept. 13.) *Csongrád*: Nagy Sándor, 1909. (1983. máj. 31.); Szecei András, 1906. (1983. ápr. 17.) *Dóc*: Gémes Pálné Simon Mária, 1909. (1979. aug. 8.) *Makó*: Bódi Pálné Simon Mária, 1909. (1979. aug. 8.) *Maros-lele*: Kocsis Ferenc, 1920. (1983. febr. 17.); Korom József, 1902. (1983. febr. 17.); Kurai Antalné Kádár Mária, 1924. (1983. ápr. 16.); Kurai Györgyné Kovács Piros, 1883. (1983. ápr. 16.) *Mindszent*: Bereczki Mihály, 1921. (1983. máj. 18.) *Mórahalom*: Börcsök István, 1912. (1989. febr. 21.) *Ruzsa*: Gábor György, 1887. (1968. szept. 27.) *Sándorfalva*: Király Antalné Csányi Erzsébet, 1909. (1980. jan. 12.) *Szegvár*: Bihari Mátyás, 1900. (1981. okt. 27.); Deák Kálmán, 1907. (1982. júl. 9.); Kosztolányi Ferenc, 1910. (1981. okt. 27.) *Tápe*: Terhes Illésné Török Rozália, 1892. (1972. máj. 8.) *Tömörkény*: Bozó Máté, 1914. (1983. febr. 21.)

IRODALOM:

Balassa Iván, 1963: Karcasai mondák. ÚMNGy. XI. Bp.; *Bálint Sándor*, 1975: Tombácz János meséi. ÚMNGy. XVII. Bp.; *Diószegi Vilmos*, 1971: Az ősi magyar hitvilág. Bp.; 1958: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp.; *Dömötör Tekla*, 1981: A magyar nép hiedelemvilága. Bp.; *Erdész Sándor*, 1968: Ámí Lajos meséi. I-III. ÚMNGy. XIII-XV. Bp.; *Ferenczi Imre*, 1957: Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése. Ethn. LXVIII. 56-86.; 1974: A táltos és a garabonciás képze a jugoszláviai magyaroknál. Ethn. 262-275.; *Gunda Béla*, 1942: Babonás történetek a homokméggyi szállásokról. Ethn. 144-147.; *Kálmány Lajos*, 1917: Összeférhetetlen táltosainkról Ethn. 260-266.; *Luby Margit*, 1943: Fogó legelőkön. Bp.; *Ortutay Gyula*, 1940: Fedics Mihály meséi. ÚMNGy. I. Bp.; *Polner Zoltán*, 1980: A Teknyőkaparó. Csongrád megyei könyvtári füzetek 13. Szeged.; 1984: Ördögösök. Csongrád megyei könyvtári füzetek, 15. Szeged.; *Szabó Lajos*, 1975: Taktaszadai mondák. ÚMNGy. XVIII. Bp.; *Szűcs Sándor*, 1938: Veszettorvosok a Nagysárréten. Ethn. 394-398.; *Tömörkény István*: Kutjabaj. Új bor idején. Bp., 1958. 459-463.; *Vajkai Aurél*, 1947: Az ördögös molnárlegény. Ethn. 55-69.; *Voigt Vilmos*, 1984. Ördögirodalom. VL. 690-692.

² A szövegeket elnagyolt fonetikus lejegyzésben közlöm, mivel a figyelemkeltő ismeretterjesztést tekintem jelen esetben elsődlegesnek. (P. Z.)

OROSZNÉ PREPOG ERIKA

Adatok a Tarcali Helytörténeti Gyűjtemény életrajzához

2003 nyarán Pataky Sándor Ákosnak, Tarcal akkori polgármesterének fejében született egy igen nemes gondolat. Úgy ítélte meg, hogy jó lenne, ha Tarcalnak is lenne egy helytörténeti gyűjteménye, melyben mi is híven őrizhetnénk őseink hagyatékát, a még fellelhető tárgyakat, írásos és szellemi emlékeket. Ekkor azonban még semmilyen elképzelés nem volt arra vonatkozóan, hogyan is fog működni ez a terv. Nem volt kijelölve egyetlen helyiség sem a begyűjtött tárgyak raktározására. Semmiféle konkrét elképzelés nem volt arról, hogyan fog ez a munka folyni.

A szép feladatot én kaptam meg. Ekkor a könyvtár munkatársaként dolgoztam, és semmiféle tapasztalatom nem volt az efféle munkában. Nem is tudtam, hogyan kezdjek hozzá. Először is a helyi újságban írtam erről a nemes kezdeményezésről, s kértem a lakosságot, hogy támogassanak ebbéli tevékenységemben. A gyűjtőmunka tehát megkezdődött, a szokásos terepmunkára alapozottan. Amint elterjedt a köztudatban az, hogy egy ilyen kezdeményezés indult, néhány – az ügyel azonosulni tudó, és akaró – lakos megkeresett és elhozta azokat a tárgyait, amelyekről úgy ítélte, hogy a „múzeumban” van a helyük. Én meg a saját lakásunk garázsában gyűjtöttem össze a felajánlott adományokat. Ugyanis annyira kialakulatlan volt a gondolat, a „nemes gondolat”, hogy arra már nem is gondolt senki, hogy mi lesz, ha elkezdenek gyűlni a tárgyak. Hová fogjuk azokat rakni? A bekerülő tárgyakért az önkormányzat nem tudott fizetni, ebből következően minden darab adományként került a gyűjteménybe. Ahogy telt az idő, egyre több tárgy gyűlt össze. A gyűjtemény szervezőjeként mindent megtettem annak érdekében, hogy a leendő múzeum gondolatát népszerűsítsem, és minél több adományt gyűjtsek be. Így például a helyi újságban minden hónapban közzétettem, azoknak a nevét, akik támogatták felajánlásaikkal a közös ügyet. Ez jelentős sikert hozott, és egyre többen jelentkeztek, hogy adnának valamit a gyűjtemény gyarapítására. Így aztán szépen gyarapodott a tárgyi állomány, ezért az önkormányzat kénytelen volt egy raktári helyiséget kijelölni, ahová beköltöztetett az akkorra már több száz tárggyal rendelkező kis gyűjtemény. 2005 nyarat írtuk ekkor.

Időközben – látva a gyűjtés sikerességét – a polgármester felkérte a Tokaji Múzeum nyugalmazott igazgatóját, dr. Bencsik Jánost, hogy szaktanácsadóként segítse a gyűjtő és rendszerítő munkát, s megkezdődött a begyűjtött anyag leltározása. Napjainkra a tárgyi anyag több ezer darabra gyarapodott. Mivel a cél az, hogy minden menthető tárgy kerüljön a gyűjteménybe, ezért nem ragaszkodtunk ahhoz, hogy valamilyen profilt kapjon a leendő intézmény. Ezt befolyásolta az a tény is, hogy nem vásárolhattunk tárgyakat, hiszen semmilyen anyagi kerettel nem rendelkezünk. Ilyen feltételek mellett gyűjtöttük be a kisipari műhelyeket.



Képek állandó kiállításunkról

Itt utalnunk kell arra, hogy Hegyalja volt mezővárosaiban jelentős volt a kisipar működése. Így a csizmadia, cipész, asztalos, kerékgyártó, kovács, lakatos, kádár, és szabó. Először ezekből gyűjtöttem be néhány műhely tárgyi együttesét. Ezekből készült az első állandó kiállítás, mely a *Tarcal kisipara* címet viseli. Ebben helyet kapott egy cipésműhely, Éles Gyula cipész mester adománya. Továbbá egy szabóműhely, melyet néhai Tóth Lajos özvegye adományozott. A következő műhely Skapinyecz Zoltán asztalosmester ajándéka lett. Mellette néhány tárgy Sárközi József kovácsmester útján került a gyűjteménybe. A közelmúltban Selyben István kötélverő, kádár, kerékgyártó mester hagyatékát kaptuk meg a gyűjtemény számára. De birtokunkban tudhatjuk néhai Rehorovics Gyula kádármester, Kádas János kádármester és néhai Kádas Miklós ácsmester eszközeit is. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az érintettek adományként adták a „múzeum” javára a műhelyeiket, nem kis büszkeséggel mondhatjuk el, hogy ma már hét kismesterséget tudunk a műhelyek segítségével bemutatni. Szintén az első állandó kiállítás részét képezte az a parasztkonyha, melyet az 1822-ben épült községháza nagyméretű tüzelőberendezése helyére építettek be. E térben egy boglyakemencét, és egy sárból emelt tűzhelyet, illetve centrálisan elhelyezett, lapos, téglalakú tűzpadkát emeltettünk. Ez az egység tárgyakkal gazdagítva, a kiállítás látványos, színes foltját alkotja.

Az állandó kiállítás mellett azonban különböző időszaki kiállításokat is készítettünk, a legváltozatosabb témákban. Legsikeresebb volt a magyar keresztény húsvétot bemutató kiállítás, mely messze földről is hozott látogatókat, sőt a Duna TV is bemutatásra érdekesnek tartotta.

A táj gazdag történelme, a reformáció bölcsője, a kuruc mozgalmak, a Rákóczi család, Kossuth Lajos kapcsolódása Zemplénhez, mind-mind eleven hagyományként él Hegyalja településeinek múltjában, illetve a lakosság identitásában. Mintegy kijelölik e tények a helytörténettel, honismerettel foglalkozók jelenben végzendő feladatait. Aki a honismerettel foglalkozik, annak óhatatlanul a települések múltját feldolgozó szakirodalomra irányul a figyelme. A honismereti, helytörténeti irodalom gyarapítását szintén feladataink egyikének tekintettük. Szerencsére a minket körülvevő települések áldoztak a történeti, olykor néprajzi és más szaktudományi monográfiák feldolgozására, megjelentetésére.

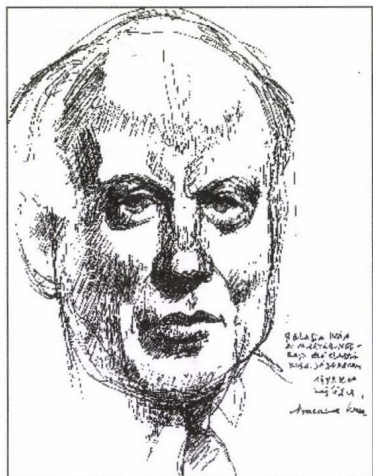


Magyar keresztény húsvét (2007)

Örvendetes, hogy szinte alig van e tájon település, melyről nem született monográfia. Fontosnak tartottuk tehát e kiadványok begyűjtését, hogy ezzel is gyarapíthassuk a Helytörténeti Gyűjtemény könyvtárát, melyet minden érdeklődő megtekinthet, s az ott elhelyezett kötetekből olvasgathat, tanulhat, szakdolgozat készítéséhez használhatja ki-ki kedve szerint.

2007 őszén avatták fel azt az épületegyüttest, mely a 6 Puttonyos Borfalu nevet kapta. Ennek egyik tagja az a félpinceként elhelyezkedő borház, melyben helyet kapott a „Tarcali Múzeum”. Itt rendeztük be *Tarcal gazdasága és népelete* című állandó kiállításunkat, melyben megismerkedhet a látogató a szőlőnövény útjával az ültetéstől a növényápoláson és védelmen át a szüretig, majd pedig bemutatjuk a bor útját a hordóba, illetve a palackba kerülésig. Mindezt számtalan néprajzi tárggyal, munkaeszközzel, életképekkel illusztrálva. Ebben a kiállításban szintén szerepet kapott az emberek munkáját, mindennapi tevékenységét kiszolgáló kisipar. Megismerhetjük a kádár szakma legfontosabb munkaeszközeit éppúgy, mint pl. a kovács mesterét. Ezt az új kiállítást 2008 áprilisában nyitottuk abban a boldog reményben, hogy talán már végleges helyet kap a „Tarcali Múzeum” a település életében.

Munkánk azonban nem korlátozódott a gyűjtésre. Igyekeztünk minél szélesebb körű kulturális tevékenységet kifejteni. Feladatunknak tekintettük, egy tudós szakember életpályájához kapcsolt kultusz kiépítését és ápolását. A választás *dr. Balassa Iván* (1917–2002) néprajztudós személyére és munkásságára esett, aki a Hegyalja népi kultúráját tanulmányozta, és gyűjtötte. 2005-ben a település vezetőivel egyetértésben, megszerveztük az első *tudományos emlékülést*. Ekkor a múzeumi szakma kiválóságai emlékeztek Balassa Ivánra és munkásságára. A rendezvény vendégei voltak a Balassa család tagjai, az özvegy, a gyermekek és az unokák. Ez alkalommal utcát neveztünk el Balassa Ivánról, melyet emléktáblával jelöltünk meg. Úgy terveztük, hogy a hagyományteremtés szándékával indítjuk útjára a kultuszt. A tervnek megfelelően – mely szerint kétévénként rendezzük a konferenciákat – 2007-ben került sor a második tudományos konferenciára. Ezt az alkalmat a Bodroghközi Művelődési Egyesület csatlakozásával szerveztük. Az egész napot kitöltő rendezvény záróaktusaként emlékfát ültettünk a híres néprajztudós tiszteletére.



Dr. Balassa Iván (László Gyula rajza)



Részlet a múzeum kiállításából (húsvét, 2007)

A Balassa-kultusz tervezete azért született, hogy a település mindennapi életébe némi tudományosságot csempésszünk.

Bensőséges kapcsolatunk a lakossággal lehetővé tette, hogy sikerre vigyük azt az előadássorozatot, melynek a *Történelmi kalandozások a Hegyalján* címet adtuk. Neves előadókat kértünk fel, hogy hozzanak körünkbe érdekes témájú előadásokat. Az ilyen este-ken mintegy 30-40 fős állandó közönségünk volt. Ezeket az estéket az ősztől tavaszig tartó időszakban rendeztük havi rendszerességgel. Így érkezünk el 2008. december 7-ig, amikor Wass Albert emlékére kopjafát avattunk, és egy megható irodalmi esten tisztelegtünk az elhunyt író előtt.

Ötévnyi munkánkkal arra törekedtünk, hogy maradandó emléket állítsunk az egykoron előttünk járt nemzedékeknek. Tevékenységünk azonban ezzel véget ért, a Tarcali Helytörténeti Gyűjtemény, melynek léteért oly sok nehézséggel kellett megküzdenünk, bezárta ajtaját, tevékenysége megszűnt. Maradt belőle egyetlen kiállítás, a *Tarcal gazdasága és népélete* című, mely ma is megtekinthető. A település vezetői arra a döntésre jutottak, hogy nem tudják a továbbiakban kigazdálkodni a gyűjteményszervező bérét. Volt, aki úgy vélekedett, „fontossági sorrendek vannak”, s ez nem tartozik közéjük.

Így tehát véget ért az a nehéz, mégis szép korszak, melyben megszületett egy kicsi múzeum, mely híven őrzi Tarcal, az egykori nemes mezőváros lakóinak emlékét. De született valami más is: összefogás egy nemes ügyben, ahol a település lakossága bizonyosságot tett arról, hogy igényt tart egy ilyen intézményre, ahová büszkén hozza el messzire került rokonait, gyermekeit, unokáit. Igényt tart rá, és a maga adományaival támogatja is. De most erősebb a gazdasági válság, mely ellehetetleníti az efféle kis intézmények működését. S nekünk már csak egyetlen dolog maradt, a remény, hogy kedvezőbbre változik majd a helyzet.

TÜKRÖK ÉS TANÚK

DODEK JENŐ

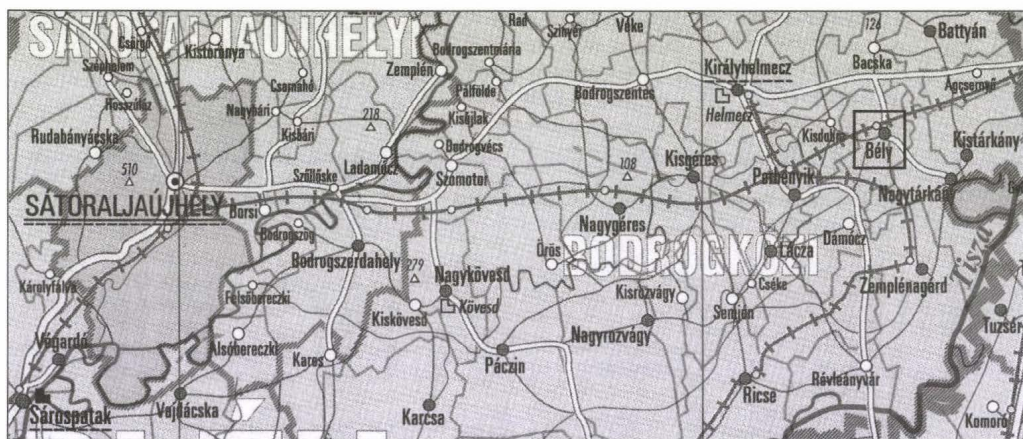
Bélyi krónika 1919–1940

Dodek Jenő (1873–1946) a felső-bodrogi Bély község¹ plébánosa, 'Sennyey Béla fiainak nevelője volt. 1936-ban megírta Bély történetét, majd ennek folytatásaként néhány év múlva elkészítette az itt közölt gépiratot. A szöveget a 'Sennyeyek 2001. évi pácinai találkozója alkalmából 'Sennyey László (1924–2003) adta át Siska József muzeológusnak, a Bodrogköz kutatójának, aki közlés céljából rendelkezésünkre bocsátotta, hogy hiteles szemtanú segítségével láthassuk a helyi történelmi eseményeket – alulnézetben. (A Szerk.)

Ferenc József uralkodása az 1867-i kiegyezés után a magyar nemzetnek fényes kora volt. Ausztria–Magyarország mint nagyhatalom szerepelt, és ha több tekintetben a második helyre szorult is, súlypontja a monarchiának valóban Magyarország volt. Úgy látszott, hogy a magyarság – ha Ausztriával karöltve is – ismét az a hatalom, ami a mohácsi vész előtt volt. Hosszú éveken át béke is volt, és a békével járó haladás óriási lépéseket tett előre. 1914-ben a központi hatalmak a győzelem nagy reményével mentek bele a háborúba. Hihetetlen eredményeket értek el: a nagy Oroszország kénytelen volt letenni a fegyvert, Szerbia szinte megsemmisült, Romániából alig maradt valami, a hűtlen olaszok tehetetlennek bizonyultak. Franciaország, Anglia, Amerika nem igen tudtak eredményeket elérni. Haditettekben, győzelmekben, vitézségben, bátorságban, önfeláldozásban a németység és magyarság olyan nagyságot mutatott, melyet a történetírás csak ezután fog teljességében méltányolni. Katonáink az utolsó pillanatig mindenütt ellenséges területen állottak, és akkor jött a teljes összeomlás, a megszállás, Magyarország rettenetes szétdarabolása, és a megmaradt részen az elképzelhetetlen zűrzavar. Akik átélték a nagy virágzást a háború előtt, és akik átélték a magyar katona hősiességét a háború alatt, a szomorú összeomlásban szinte holtá kábultak. De az az érzés támadt bennük, hogy ez így nem tarthat sokáig, mert teljes lehetetlenség.

Pedig soká tartott. Egyik év múlt a másik után, és a javulásnak nyomai sem látszottak. Belátta az ember: igaz, amit sokszor hangoztattak, hogy ti. a történelem kerekai lassan fordulnak. Nagy lemondással így gondolkoztam é n is még 1936-ban is. Már nem reméltem, nem is volt szándékomban megírni a cseh megszállás idejéről azokat az apróságokat, amelyeket egy kis falu történetében feljegyzésre méltónak lehet találni. Hanem a történelem kerekai egyszer csak nagyon is gyorsan kezdtek forogni, és 1938. november 6-án bevonultak Bélybe a magyar honvédek. Ekkor elhatároztam, hogy folytatom Bély további krónikájának megírását.

¹ Bély Szlovákiában, a Bodrogköz keleti szegletében fekszik. Az 1620-as évektől a 20. sz. közepéig a 'Sennyey család birtoka. 1910-ben 1030 magyar lakosa volt, Zemplén megye bodrogi járásához tartozott. 1920-ban Csehszlovákiához csatolták, 1938 és 1945 között Magyarország része volt. 2001-ben a község 1353 lakosából 1020 magyar, 315 szlovák nemzetiségű.



Bély zempléni község a Bodrogközben (1914)

1919. május elsején jöttek Bélybe először a cseh csapatok. Természetesen nem volt fogadásuk. Ki is fogadta volna őket? De a vörös uralom zavarai után mégis valami megkönnyebbülést jelentett a lakosságra, hogy rendesnek látszó katonaság biztosítja nyugalma. Magától érthetően első dolguk volt a cseheknek a vasúti állomás megszállása, majd a csendőrlaktanyában rendezkedtek be, és megkezdődött a katonai közigazgatás. De ez a közigazgatás a lakosságot nem igen érintette. Régi magyar jegyzőnk, Sulyovszky József végezte feladatát úgy, mint eddig, és ment az élet mintha csak valami színváltozás történt volna. A helyzet azonban még bizonytalan volt. Bizonytalan volt maga a határ is. Voltak napok, mikor a kastélyból csak katonai engedéllyel lehetett átmenni a parádés istállóba, viszont voltak napok, mikor Zemplénagárdon túl is láttam cseh előőrsokeket. A magyar vörös uralomnak még nem volt vége, és a csehek maguk sem voltak bizonyosak dolgaik felől. Mikor aztán a miskolci mérkőzésnél nem tudták megállni helyüket, kezdtek visszavonulni. Június 11-én a cseh csendőrök ki is vonultak Bélyből, és a katonaság a felbomlás jelei – gránátdobálás, lövöldözés – mellett húzódott Ungvár felé. Ekkor jöttek a románok a csehek megsegítésére, és Csernyő meg Csap között megásták lövészárkaikat. Július elején újra bejöttek a cseh csapatok, és kezdtek berendezkedni véglegesnek látszó uralmukra. A berendezkedés nálunk simán ment. A közigazgatásban mintha nem is történt volna változás. Szulyovszky József jegyzőnk maradt a poszton.

Ez említésre méltó pont. A nagy változásban a legtöbb tanult ember előtt, aki büszkén magyarnak érezte magát, és büszke volt arra, hogy a magyar hazának tesz szolgálatot működésével, elviselhetetlennek tűnt fel a gondolat, hogy ő most idegen és nem is becsült hatalom alatt maradjon. Ezért volt a szinte áradatszerű kivonulás a megszállt területekről. Ezért vállalták sokan inkább a vagonlakók sorsát éveken át. Ezt a kivonulást elősegítették a csehek is az ő zaklatásaikkal, mert hiszen előnyt jelentet számukra, ha a magyarok közül minél többen hagyják itt a földet, melynek örökségébe ők akartak beleülni. Azonban magyar részről a helyes eljárás az volt, hogy posztomat, melyre a magyar sors kijelölt, el ne hagyjam még akkor sem, ha a kisebbségi sors keserűségei nehezdednek reám. Ez volt a helyes álláspont, és Szulyovszky József jegyzőnk ezt választotta. Mintha a nagy felfordulás nem is érintette volna községünket, folytatta működését, és végezte a cseh rekvirálásokkal és egyéb ügyekkel járó teendőket. Folytatta

tulajdonképpen anélkül, hogy a cseh közigazgatás őt mint jegyzőt hivatalosan átvette volna. Csak 1920. június 15-én kellett nyilatkoznia a többi jegyzővel együtt, hogy maradni akar-e vagy nem. Ugyanezen év augusztusában ideiglenesen át is vették. Csak ideiglenesen, mert az volt a baj, hogy az új államnyelvet nem tudta a kívánt gyorsasággal elsajátítani.

Hogy az államnyelv a községi ügyek vezetésében jobban érvényre jusson, 1922 szeptemberében Peiszerle Samut rendelték a jegyzői irodába. Ő már tökéletes volt a szlovák nyelvben, de tulajdonképpen nem volt szlovák. Magyar nevelésben részesült, és mint nagyon fiatal ember inkább csak az irányt kereste a nagy változásban. Vele működött Szulyovszky József egészen 1925. április 23-ig. Ekkor három hónapos szabadságot kapott, majd 1925. július 17-én áthelyezték a Sáros megyei Lemesányba. Ebben az időben ugyanis már kezdték a régi magyar jegyzőket eltávolítani a színmagyar vidékekről, mert nem tartották őket eléggé megbízhatónak. 1925. július 21-én vette át a bélyi jegyzőséget Luby Lajos, aki három esztendőn át jegyzősködött nálunk. Ő sem volt szlovák. Ha jobban is bíztak benne felettes hatóságai, mint elődjében, lelkében magyar volt. Kár, hogy csak rövid ideig volt nálunk, mert ha még maradt volna, valószínűleg végrehajtotta volna tervét a körjegyzői iroda és jegyzői lakás felépítésével, ami után még most is kívánczunk.

Luby Lajos jegyzősége alatt került 1925. augusztus 15-én a bélyi jegyzői irodába kisegítőnek Böszörményi József, aki ugyanitt megérte a felszabadulás gyönyörű napjait, és jelenleg is itt van mint irodatiszt. Hogy úgy mondjam: egész ideje alatt ő volt a jegyzői iroda gerince. A nép az ő ügyes-bajos dolgaival hozzá fordult. Bizalommal fordult hozzá, mert magyarnak tudta, és mert ő mindig arra iparkodott, hogy mindenkinek eleget tegyen. Jöttek itt-ott más kisegítők is, de mindenek a jegyző irodában Böszörményi József volt, aki mintha nem is érzett volna magában más hivatást, csak dolgozott és dolgozott a magyar népért sok mellőztetés és a magyarságnak nem kedvező körülmények miatt sok keserűség között.

1928-ban bélyi körjegyzőnek Hajduk Antalt nevezték ki. Ő tökéletesen beszélt magyarul, de kimondottan szlovák volt, és annak is vallotta magát. Magyarellenes nem volt, de részint szlovák érzelme miatt, részint feletteseinek kívánságára igen iparkodott a bélyi szlovák iskola ügyét istápolni, és a politikai életben a magyar pártok ellen eredményeket felmutatni. Ebben a tekintetben azonban sokra nem tudott menni, mert a magyarság hűségesebben kitartott magyarsága mellett, és mert Hajduk Antalnak csehszlovák szempontból igen nagy teherterele lett: feleségül vette a csicserei gör. kat. papnak leányát, Rákóczy Margitot, a bélyi róm. kat. iskola tanítónőjét. Rákóczi Margit azonban – hogy úgy mondjam – kérlelhetetlen magyar volt, nemcsak az iskolában, hanem férje oldalán is és mindenféle feljebbvalójával szemben is. Éppen miatta jobbnak is vélték végül ott, ahol a dolgokat intézték, hogy Hajduk Antal távozzék Bélyből. Ez az eltávozás 1937-ben történt meg, mikor is áthelyezték a Varannó melletti tisztán tót községbe, Csemernyébe. Ha még egy kicsit kitarthatott volna Bélyben, azt hiszem, hogy most valahol magyar jegyző volna, ha szlováknak is mondaná magát.

Hajduk Antal eltávozása után Steinhüben Vilmost helyezték jegyzőnek Bélybe. Neve után német ősköre tekinthetett vissza, de nagy tót volt. Mielőtt azonban jól megmelegedhetett volna nálunk, el kellett távoznia, mert bekövetkezett a magyarság nagy ünnepe, mikor a honvédek először lépték át a trianoni határt.



'Sennyey Béla gyermekei nevelőikkel a kistárkányi Tisza-strandon
Nádasdy Júlia felvétele, 1910. (A jobb szélén Dodek Jenő)

A jegyzőséggel kapcsolatban a felszabadulás alkalmával emlékezetes dolog történt. 1938. november 6-án kellett a honvédeknek Bélybe bevonulniuk, és november 5-én megjelent falunkban a régi jegyzőnk, Szulyovszky József. Otthagytta Lemesanyt, és jött az ő régi falujába. Különös meghatódottsággal és sörömmel fogadtuk a megjelenését. Úgy néztünk rá, mint egy jelképre. Valóban megjelenésével reánk nézve különösen is jelképezte a Magyarország feltámadásába vetett hit beteljesedését. Végig örülte velünk feltámadásunk napjait, azután beült a jegyzői irodába avval a tudattal, hogy ő a bélyi körjegyzőség jogos főjegyzője, mert ő volt az utolsó magyar választott jegyző, és a jogfolytonosság helyreállása miatt őt illeti meg a hely.

A jegyző urakkal párhuzamosan működött a községi képviselőtestület is. A cseh idők kezdetén megmaradt még a forradalmi alakulások képviselőtestülete Csubák István bíró vezetésével. Azonban 1921-ben már kicserélték őket hatósági kijelölés útján, és ekkor lett Téglás János a bíró. A kinevezett képviselőtestület sokáig nem férhetett össze a demokratikusnak hirdetett Csehszlovákia rendszerével, azért 1923 őszén kiírták a községi képviselőtestületi tagok választását. Nagy küzdelem volt. A magyar keresztényszocialista párton kívül más párt nem nyújtott be választási listát. A későbbi időben már változott a helyzet.

A cseh politikának kezdettől fogva a magyarság gyengítése volt a célja. Hogy ezt elérje, segített mindent, ami a magyarság szétforgácsolását előmozdította. Hamar kinyilvánították, hogy a zsidó külön nemzet, és ezzel a zsidóság legnagyobb részét elvonták a magyarok tömegéből. A magyar vidékeken a kommunistákat is pártfogolta a cseh politika. Különösen pedig a szociáldemokratákat tolta előtérbe olyan helyeken, ahol nagyobb számban voltak munkások. Sőt faluhelyeken is iparkodott felállítani a szociáldemokrata

pártot. De a falvakban főleg az agrárpárt, a „Hodzs-apánk” pártja ért el eredményeket. Ahol pedig nem volt kielégítő az eredmény a községi választásoknál, ott a hatósági közegek és egyéb agitátorok útján az úgynevezett községi párt listáját erőszakolta a cseh politika, mert minden szavazatot, mely nem a magyar pártra esett, a magáénak minősítette.

Nálunk a magyar párt, a Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspök kezdeményezésére alakult keresztényszocialista párt végig megtartotta elsőségét. Amint már említettem, az 1923-i községi választásra csakis ez a párt nyújtotta be listáját. A bíró Téglás János lett, akit kényszerűségből még 1921-ben bírónak jelölt ki a hatóság. Téglás János bíró maradt 1932. március haváig. Ebben az évben a községi képviselőtestületi tagok választásánál az eredmény az volt, hogy a keresztényszocialista párt szerzett magának 9 testületi tagságot és többi pártok együttesen szintén 9-et. A bíróválasztásnál a szavazatok száma egyenlő volt, és a sorsolás nem a keresztényszocialista párt jelöltjének kedvezett. Így lett bíró az úgynevezett községi párt jelöltje, Urbán János. 1935. március 21-én azonban Urbán János meghalt, és az őj bíróválasztásnál megint a magyar párt jelöltje, Miklós Kocska János lett a bíró. Egyike volt a falu legderekből embereinek. Sajnos, nem érte meg a felszabadulás ünnepi örömeit. 1938. október 3-án, tehát egy hónappal a honvédek bevonulása előtt örökre behunyta szeméit. Új bíróválasztásra akkor természetesen már senki sem gondolt, és ami teendő még akadt, az a helyettes bíró, Csubák István vállaira nehezedett, tehát ugyanarra az emberre, ki a cseh idők kezdetén is bíró volt. Mivel azonban nem magyar párti jelölő listán került a képviselőtestületi tagok közé, hanem a csehszlovák agrárpárt listáján, a honvédek fogadásán nem szerepelhetett. Néhány nappal a bevonulás előtt községünkben is megalakult a magyar nemzeti tanács, és ennek megbízásából a honvédeket Nagy Kocska János üdvözölte, akit átvette a falu ügyeinek vezetését is.



Visszatekintve a múltra úgy látom, hogy a közigazgatást illetően a cseh időkben nagy eredményeket ért el Bélyben a magyarság: ami magyarellenes volt, azt lehetőleg megakadályoztuk, ami pedig a magyarságnak kedvezett, azt a körülményekhez képest elő mozdítottuk. Ennek az eredménynek egyik forrása az volt, hogy a politikai életben is megálltuk helyünket. Én, aki már eleget figyelhettem a háború előtti magyar politikai életet, mindig undorodtam a politikától. Úgyszólván még szavazási jogomat sem gyakoroltam. De amint a cseh idők bekövetkeztek, éreztem, hogy a régi kényelemnek nem adhatom át magamat. Éreztem, hogy minden itt maradt magyarnak a politikával is kell foglalkoznia. Legalább is annyira, hogy tevékenykedésével falujában mentse, ami menthető. Azért nagy érdeklődéssel fogadtam és fogadtattam mindjárt az első jelentkezőket, akik Kassáról jöttek hozzánk. Igen jól emlékszem, hogy Derfinyák Gusztáv titkárt és társait úgy üdvözöltem mint apostolokat, akik körüljárnak és buzgólkodnak a magyarságért. Meg is alakult 1921. január 7-én Bélyben a keresztényszocialista párt 74 taggal, akik között ott voltak a későbbi idők agrárkorifeusai is. A megalakulás után érdekes dolog történt. Természetes, hogy a megalakulás alkalmával röpiratokat adott Derfinyák Gusztáv a közönség kezébe. Olyan röpiratokat, melyek már ezres példányokban szóródtak szét a vidéken. Lehet, hogy valami formai hiba történt a röpiratok terjesztése körül, az is lehet, hogy az alakuló gyűlés sem felelt meg egészen az ismert vagy nem ismert hatósági követelményeknek, elég az hozzá,

hogy megalakulásunkat a cseh hatóság zendülésnek minősítette, és január 11-én egy századnyi cseh katonaság szállta meg falunkat. A röpiratokat elkobozták, és letartóztatták Szulyovszky Józsefet, a jegyzőt, Csubák Istvánt, a bírót, mint akik jogtalanul engedélyezték a gyűlést, továbbá Haraszty Károlyt, a bacskai református lelkészt, mint izgatót, és elkísérték őket Ungvárra a katonai bírósághoz, ahonnan átvitték őket az ügyészséghez Kassára. Tíz nap múlva aztán hazaeresztették őket. Később volt kihallgatás ebben az ügyben Helmeceken is, de végül is megszüntették az eljárást. Az egész eset azonban nem lohasztotta le politikai tevékenységünket, hanem inkább növelte. A hatóságok nyomására és egyes törtetőkből buzgóságára voltak ugyan a magyarok között is, akik megtántorodtak, de a lakosság zöme erősen kitartott.

Az egyik ellenséges propaganda megnyilvánulása 1925 májusában történt. Zemplén megye zsupánja, Szlávik Mihály érdemesnek tartotta Bélyt arra, hogy politikai gyűlést tartson benne. A gyűlésen azonban kevesen vettek részt a lakosságból. Különösen megkevesbedett a hallgatók száma, mikor a segédjegyző a rendeletek értelmében és abban a hiszemben, hogy eljárását Szlávik méltányolni fogja, a 16 éven aluli gyerekeket a gyűlés elhagyására szólította fel. Ezt azonban Szlávik főispán éppen nem méltányolta, mert így a hallgatóság száma igen leapadt. Ezen nem magyar párti gyűléseknél a kiadott és meg is tartott jelszavunk általában az volt, hogy nem kell elmenni a gyűlésekre. Csak néhány jó közbeszólót küldtünk oda, hogy lehetőleg zavart csináljanak fogas kérdéseikkel vagy talpraesett megjegyzéseikkel. Ilyen zavaró és kérdező főleg Nagy Kocska János volt, akire végül már is haragudtak, ha az előadásokon általában megjelent.

Annál jobban iparkodtunk azonban, ha a mi pártunk gyűléséről volt szó. A legszebb gyűlésünk 1927. szeptember 13-án volt. Ekkor jött hozzánk a keresztényszocialista párt vezére, Szüllő Géza. Úgy fogadtuk, mint püspököt szokás, mikor bérmaúton járnak. Diadalkapu volt tiszteletére, 40 tagú lovas bandérium kísérte, 30 magyar ruhába öltözött leány vonult vele, és muzsikált a községi tűzoltóság zenekara nagy lelkesedés között. A gyűlésen jelen volt nemcsak a falu népe, hanem vidékünk színe-java is. Erről a fényes napról cseh írásbeli emléküink is maradt. A csendőrség jelentést tett a dologról a járásfőnökségnél, és mikor a cseh csendőrök kivonulásuk előtt elégették irataikat, a gyerekek pedig itt is, ott is húzogattak valamit az égő halomból, véletlenül ezt a jelentést is kihúzták. Rajta van a felettes hatóság megjegyzése is. Az, hogy Kocska Jánost ütni kell, ahol csak lehet.



Fényesek voltak Esterházy Jánosnak, ennek a rokonszenves fiatalembernek gyűlései is. Eljött 1932 és 1933 őszén is. Az 1933. évi gyűlést azonban a csendőrség már a megnyitás előtt feloszlatta. De hatása azért megvolt, mert Esterházy felszólította a közönséget, hogy csendben oszolják szét. Nem baj – mondotta –, hogy gyűlést nem tarthatunk, és hosszasan nem beszélhetünk, mert sokkal többet ért a magyar abból, hogy hogyan bánnak velünk, mint a sok beszédből.

Lassankint falunk szinte híressé vált a politikai életben való szereplése miatt. Már mi jártunk agitálni még messzebb fekvő községekbe is. Különösen az 1937. évi választások előtt szerepeltünk volna erősen, ha a gyűléseknek legnagyobb részét előre be nem tiltották volna. 11 községbe voltam kijelölve szónoknak, Kocska János körülbelül ugyanennyibe,

de csak Nagytárkányban és Zétényben tudtam beszélni. A választási eredmények sikeresek is voltak, mert a magyarság lelkét a sok igazi magyar ébren tudta tartani. Ha már sikerrel beszélünk, meg kell említenem, hogy kiktől kapott a magyar párt legtöbb szavazatot. Az asszonyainktól! A legtöbb faluban, mint Bélyben is, a női szavazatok száma nagyobb volt, mint a férfiaké és ez a többség szinte áhítatos magyarsággal ment az urnák elé. Az ő magyar érzésüket nem lehetett megváltoztatni holmi kecsegtetésekkel, különféle ígéretekkel vagy fenyegetésekkel. Csak kevesen voltak a nők között, akik idegen pártokra szavaztak. Többször voltam választási elnök, és asszonyaink arcáról, tekintetéről le tudtam olvasni, hogy hova szavaz. Még azt is láttam, ez vagy az az öregasszony reszkető kezeivel valószínűleg nem azt a cédulát dobja majd az urnába, mint amelyiket akarja.



A falu életében egyik legfontosabb tényező az iskola. Ha magyar az iskola, akkor magyar nemzedéket is nevel fel. Ezt igen jól tudták a csehek is, ezért nagy erőfeszítéseket tettek az iskolázást illetőleg. Mikor bejöttek, mint színmagyar faluban nem találtak mást, mint a két tanerős róm. kat. népiskolát. A tanító Mihályi Béla volt, aki 1899 óta működött Bélyben. A tanítónő Remisovszky Gabriella volt, aki csak 1918 szeptemberében került a falunkba. Mihályi Béla 1928. január 31-ig maradt még tanítónak, és akkor nyugdíjba vonult. A szlovák nyelvet is kellett tanítania, de ez a tanítás annyira hiányos volt, hogy majdnem csak a semmivel volt egyenlő. Ramisovszky kisasszony, bár megválasztásánál senki sem gondolt arra, hogy talán nem is magyar, a csehek bejövetele után hamar átnyergelt. A gyerekek neki egyszerre csak „buta magyarok” lettek. Magyarellenességét főleg az 1921. évi, már a polgári közigazgatástól előírt népszámlálásnál mutatta ki. Fő gondja népszámlálási tevékenységénél az volt, hogy minél több szlovákot és csehet ír hasson össze, mivel valószínűleg 1920-ban, még katonai közigazgatás alatt tartott gyors népszámlálás adatait igyekezett helytállónak kimutatni. Ezen kimutatás kemény feladat volt, mert a katonai népszámlálás – hogyan, hogyan nem – de körülbelül 150 csehszlovákot írt össze nálunk, holott a cseh csendőrök és fináncok száma a húszat sem haladta meg. 1924 februárjában azonban elment tőlünk Remisovszky Gabriella. Sok kárt nem tett gyermekeink lelkében, ami kitűnik abból, hogy rokonszenv nem kísérte eltávozásánál.

Helyét Kertész Eleonóra foglalta el. A legkedvesebb tanítónők egyike és mindenesetre jó magyar volt. 1930. szeptember 1-től kezdve vele működött Rákóczy Margit, akiről már említettem, hogy tüzes magyar volt, és ezen elsőrendű magyarságát megtartotta, és ki is mutatta, midőn már Hajduk Antalnak, a bélyi jegyzőnek lett felesége 1931 januárjában.

Iskolánk magyar szelleme ellen kifogás tehát nem lehetett. De más oldalról kezdett felhősödni egünk. Mivel az itteni csehszlovákok nem küldhették magyar iskolába gyermekeiket, és számuk a nagytárkányi, továbbá a battányi telepésekkel is megszaporodott, 1930. október 28-án megnyílt a szlovák iskola 30 tanulóval. Már ugyanazon év október 4-én a Szlovák Liga ingyenes telket kért és kapott a falutól iskola építésére, de természetesen az építést hirtelen nem tudták végrehajtani, azért bérelt házban nyílt meg az iskolájuk. Bérelt házban maradt a szlovák iskola végig. A falutól kapott telket nem találták teljesen megfelelőnek, és 1938 tavaszán már szerződést kötöttek a községünk egyik legjobb helyén lévő telekre, hogy ott majd igen szép iskolát építsenek. Valami egyszerű iskolát akartak emelni, hogy ezzel is csalogathassák magukhoz a magyar gyermekeket.

A bélyi 'Sennyey-kastély
a 20. század elején és 2001-ben

A szlovák iskola idővel igen előre tört. Végül már 147 gyermekkel három tanerőssé vált. Sokan jártak bele a magyar gyermekek közül is. A különféle előnyöket, melyeket tényleg nyújtott ingyen könyvekben és egyéb ajándékokban, továbbá a kecsegtető ígéretekkel többen a szülők közül tekintetbe vették, és a szlovák iskolába íratták gyermekeiket. Az is köztudomású volt, hogy az államnyelv ismerete, sőt a szlovák iskola elvégzése nélkül a legkisebb állásra sem számíthattak a magyarok, azért a hivatalban levők – mint például a vasutasok és a gyermekek jövőjére gondolóok – a szlovák iskolába



küldözzék gyermekeiket, még akkor is, ha belátták, hogy azok a nyelv ismerete nélkül tudásra szert nem tehetnek, erkölcsi tekintetben nem haladhatnak a szlovák tanítók nemtörődömsége miatt, melyet a magyar gyermekekkel szemben tanúsítottak.

Azonban a szlovák iskola előretörése, mely már a mi iskoláinkat fenyegette azzal a veszedelemmel, hogy meggyengül, sőt idővel meg is szűnhetik, erős ellenhatást keltett a róm. kat. iskola vezetőiben: Hajdukne Rákóczy Margitban, Brösztl Alajosban, Rosszay Györgyben, aki 1937. február 1-jén foglalta el helyét és bennem. 1937-ben, az úgynevezett bélyi búcsú napján, Úrnapija után való vasárnap, tehát az iskolába való beiratkozások előtt, sok idegen hívő jelenlétében prédikációmban erősen hangoztattam nem is azt, ami minden jó magyar újság minden számában megjelent: magyar gyermek magyar iskolába való, hanem – mivel Bélyben a katolikus iskola a magyart jelentette – csak azt, hogy katolikus gyermek katolikus iskolába való. Igaz, hogy feljelentést kaptam miatta, de az eredmény meglepő volt. Igen sokan visszatértek a magyar iskolába, és az 1938. évi beiratkozásnál a szlovák iskolába már nem jelentkezett annyi tanuló sem, hogy egy tanerőnek megfelelt volna. Azonban a tanulók számát kiegészítették 41-re a kisdobrai gyermekek nevével, akik sohasem jártak Bélybe iskolába.

Ebben az eredményben már nagy érdeme volt Glósz Ferencnek és nejének, akik Brösztl Alajos és Rákóczy Margit eltávozása után kerültek a bélyi iskolába, és akik Rosszay Györggyel együtt a honvédek bevonulása alkalmából győzedelmes magyar szívvel és óriási lelkesedéssel készítették a diadalívet, megrendezték az ünnepségeket feltámadásunk nagy napján.



Pászkaszentelés Bélyben

Az iskolaügyek után említtem meg azokat az intézményeket, melyeket a tudás és erkölcs emelésére a cseh idők alatt hoztunk, ti. a Mária-kongregációt és a Szlovenszkói Katolikus Ifjúsági Egyesületet. A Mária-kongregációnak teljesen vallásos színe és lelkülete van, az ifjúsági egyesületben a vallásérkölcsei alap mellett nagy tért foglal el a művelődés is.

De mindkettőnél a magyarság védelmezése és erősítése volt a háttér.

A Mária-kongregáció 1936. június 7-én alakult meg, és azután öröndetes, lélekemelő működést fejtett ki. Nemcsak a vallásos élet elmélyülését eredményezte, hanem szép előadásával emelte népünk lelkét és erősítette magyar érzését. Maga a kis társaság izzó magyar lelkületű volt, melynek megnyilvánulásait sokszor csitítani kellett. Ünnepeles alkalmakkor tüntetőleg hordták a magyar ruhát és a legnagyobb boldogságuk akkor volt, mikor ruhájukra rávarrhatták a magyar nemzeti szalagot is, és így fogadhatták a bevonuló honvédséget.

Az ifjúsági egyesület, a SZKIE 1935. október 10-én alakult meg, és 1936. március 27-én a pozsonyi országos hivatal jóvá is hagyta. Ez az egyesület is tevékenyen működött, és minden esetre jó hatással volt a fiatalokra. A csehek nem jó szemmel nézték működését. El is jártak a csendőrök előadások alkalmával titokban hallgatóni az ablak alá, és elneveztek az egyesület tagjait levették. A bélyi SZKIE tevékenységének és jó hírnevének bizonyítéka az a jól sikerült ifjúsági nap, melyet 1938. június 19-én tartottunk Bélyben, amelyen részt vettek az egész Bodroghözön megszervezett egyesületek kiküldöttei is. Szép beszédek, énekek, szavatelok, gyönyörű rövid színelőadások, táncbemutatlások voltak ezen a napon, melynek emléke sokáig meg fog maradni közöttünk. Ez az egyesület vette át a különféle előadások rendezését is. Nem volt neki nehéz, mert az ifjúsági gárda megvolt már a megalakulás előtt. A gárdának már előbb is meg kellett lennie, hogy a csehszlovákok előadásai ne vonzzák magukhoz a mi tétlenségünk miatt a közönséget. Nem is igen tudták magukhoz vonzani, minek okai részben maguk a csehszlovákok voltak. 1934. március 7-én, Massaryk elnök 84. születésnapjára előadták a kimondottan magyarrelenes darabot, a Slovenkát. Nem ismerem a darabot, hát sok biztatásra és kérésre magam is elmentem az előadásra, de mivel láttam, hogy a sok hazudozás ellenére mennyire magyarrelenes, az első felvonás után otthagytam az egészet. Nagy felháborodást szült, hogy színtiszta magyar faluban nem volt a rendezőségben annyi tapintat, hogy ilyen darabot ne adasson elő. De éppen ez a felháborodás erősítette meg ifjúságunkban, hogy fajunk érdekében, amennyire tölünk telik, erőfeszítéseket tegyünk. Voltak is bőven sikereink előadásaink alkalmával.

1934-ben falunkban labdarúgó egyesület is alakult. Kíváncsnak tartottuk, mert nem igen akartuk, hogy cseh befolyás alatt működje nálunk valami sportegyesület. Amint a SZKIE megalakult, ezt a sportegyesületet magába olvasztotta, amit könnyen érthető, hiszen a labdarúgó csapat tagjai úgyszólván teljes egészükben beléptek az ifjúsági egyesületbe.



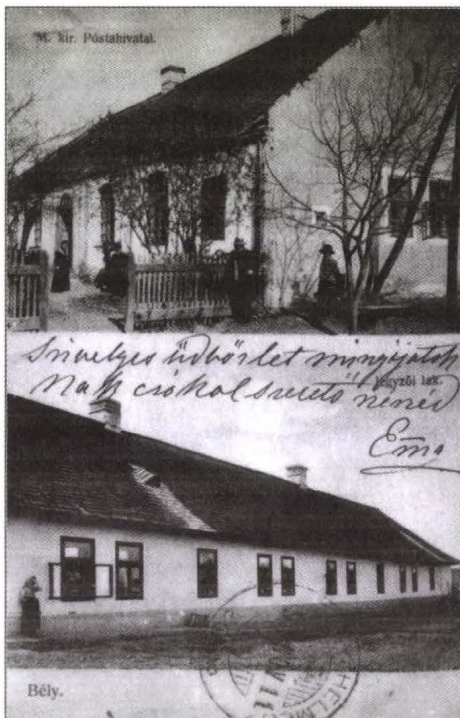
Képeslap Bélyből

Ha a nép vagyoniilag lehanyatlík, akkor a szép eszmék, gondolatok nem virágozhatnak ki, mert mint Mécs László mondja: „élni kell és a gyermek enni kér”. Azért nekünk, akik magyarságunk érdekében eredményeket akartunk elérni a cseh megszállás idején, arra is kellett gondolnunk, hogy a magyar nép gazdasági helyzete ne romolhassék, sőt emelkedjék. A csehektől ebben a tekintetben sokat nem lehetett várni, legfeljebb a magyar nemzethez való hűség feladásáért. Neki kellett tehát fogunk a munkához, és neki is fogtunk.

A nép anyagi érdekeinek védelmére már készen volt községünkben az 1911-ben alakult Fogyasztási Szövetkezet. Szerény keretek között dolgozott egy szűk kis bérelt szobában, még a cseh megszállás idejének kezdetén is. Egyrészt a nép még nem értette egészen a szövetkezeti eszmét, másrészt a zsidó kereskedés már igen el volt hatalmasodva. Félni is lehetett, hogy a zsidók terjeszkednek még, vagy valamelyik élelmesebb cseh kereskedő nyit falunkban boltot és korcsmát, amiről tényleg volt is szó. Azért elhatároztuk 1923. április 25-én szövetkezetünk fejlesztését, és ugyanazon évben át is költözködött a szövetkezet új, nagy saját épületébe. Kisebbség-nagyobb bajok leküzdése után annyira fejlődött, hogy 1935-ben már nagyobb bővítés vált szükségessé. Ezt megelőzőleg, 1930-ban már szintén bővült a szövetkezet, amennyiben a szövetkezeti telek sarkára egy kis tejgyűjtő csarnokot építettünk. Megjegyzem, hogy erre a kis házra és a kellő felszerelésre állami segílyt kaptunk 8000 cseh koronában. Ez a kis épület tehát cseh emlék. Más ilyen nincs is a falunkban.

Szövetkezetünk hatását a nép anyagi jólétét illetőleg igen nagyra kell becsülni. Főleg abban, hogy igen sok pénz megmaradt a nép kezén, mely különben eltűnt volna más kereskedők vagyonának szaporodása közben. Ennek a nép kezében maradt, tehát a nép jólétét emelő pénznek mennyiségét én – aki úgyszólván az egész cseh idő alatt vezettem a szövetkezetet – kereken mintegy 100.000 pengőre becsülöm. Ha hozzávesszük azt is, hogy a szövetkezet nagyterme az állandó színpadával kultúrház is pótolta, azt hiszem, mindenki helyénvalónak találja, hogy Bély történetében szövetkezetünkről szó legyen.

A szövetkezettel kapcsolatban a nép anyagi jólétének emelésére 1929-ben azt is elhatároztuk, hogy tejgyűjtőt állítunk fel. Működését meg is kezdte 1929. december 1-jével, és szállítottuk a tejet a kassai központba egészen a cseh idők végéig. Beküldöttünk ezen idő alatt 1.027.795 liter tejet, és kaptunk érte 908.601 koronát. Eredményes vállalkozás volt, különösen ha meggondoljuk, hogy tejgyűjtő hiányában a tej nagyobb része elpocsékolódott volna, de mivel volt, állatállományunk fejlesztéséhez is nagyban hozzájárult.





Cséplés a bélyi grófi szérűn az 1930-as években. Az előtérben: gr. 'Sennyey Béla

Gazdaság téren 1933-ban merész vállalkozásba fogtam: gabona-nagykereskedő lettem. az 1933/34-es gazdasági évben az intervenciós vásárlások bélyi vezetőjeként szerepeltem, a következő két gazdasági évben pedig mint a gabonamonopólium bizományosa. A 3 év alatt körülbelül 10.000 mázsa gabonafélét vásároltam össze a gazdáktól, és szállítottam az utasítások szerint malmokba, vagy eladogattam kisebb-nagyobb mennyiségben magánembereknek. Ennek a működésemnek igen nagy hatása volt arra, hogy a gabonakereskedelem vidékünkön tisztességes legyen, és a gazdák megkapják terményeikért a megfelelő árat. Bélyre vonatkozólag az az előny is megvolt, hogy gazdáink megszabadultak a sok fuvarozástól és idővesztéstől, munkásaink pedig, tisztességes keresethez jutottak a gabonakereskedelemmel járó különféle munkáknál.

Mikor a monopoltársaság elkezdte építeni nagy gabonaraktárait, reményem támadt, hogy talán sikerül egy raktárnak Bélyben való felállítását kieszközölni. Sajnos ez nem sikerült, bár az illetékes tényezők beláthatták, hogy – különösen a cseh időkben – a Bodrogköz keleti részének gazdasági központja nem Perbenyik, hanem Bély. Adminisztrációs szempontból előnyösebbnek vélték, akik az ügyről döntöttek, a raktárnak Perbenyiken való felállítását. Ez az adminisztrációs szempont azonban sok egyéni érdeket is rejtegetett.

1937-ben lemondtam a bélyi gabonakereskedelem vezetéséről, mivel egyrészt az utasításokat minden kérés ellenére sem kaptam meg magyarul, másrészt azért, mert amit elindítottam, már ment a rendes kerékvágásban, és így működésemet feleslegesnek tartottam. Mindenesetre létre jött valami, ami a magyar nép érdekét szolgálta, és a magyar Futura a visszacsatolás után kész dolgokat kapott kézhez.

A cseh földreform csak 500 holdat hagyott meg a magyar nagybirtokosok kezén. Ez a földreform 1928-ban került nálunk foganasítás alá, és felépültek a nagy telepes házak a nagytárkányi és botyáni határokon. A botyáni telepen 14 ház épült, a nagytárkányin pedig 13. Hatalmas házak ezek. Látszik rajtuk, hogy a csehek az ő legionáriusaitak jól el akarták látni. Földet is kaptak a telepesek bőven: mindegyiknek jutott mintegy 35 hold. Ha közel is volt hozzájuk a magyar határ, és ha ez néha kellemetlen érzést is ébreszthet bennük, mégis jól érezték magukat. Az adófizetést illetően nem kellett nekik álmatlan éjszakákon át forgolódniuk ágyaikban, a telepekre felvett kölcsönök törlesztésének gondja sem igen bántotta őket, és ha mégis valami baj csúszott be, könnyen szanálták őket. A cél az volt, hogy a magyar vidéken minél több csehszlovákot lehessen kimutatni, és minél többen legyenek, akik a magyar lakosokat idővel elcsehesítsék. A csehszlovák telepesek kezébe került az ősi magyar föld. A bély-botyáni Sennyei-uradalom leadott 1800 kat. holdat, melyből 319 hold esett Bély határába.

Ez nagy csapás volt a magyarságra. A földbirtok megkisebbedése miatt a grófi uradalomból el kellett bocsátani 71 cselédet, természetesen csupa magyart. Azt meg kell hagyni, hogy a csehek csak az egészen fiatalokat bocsátották egyszerűen szélnek. Az idősebbek végkielégítést kaptak, az egészen öregek pedig aránylag tisztességes nyugdíjat. Ebben a tekintetben tehát nem volt nagy baj. A baj ott volt, hogy a telepesek részére átadott földön magyar számára már nem volt hely, és nem volt remény, hogy hamarjában lesz is.

A földbirtokreform útján alaposan megcsonkított uradalomból jutott valami a magyaroknak is. Maradék birtok, vagyis új és cseh középbirtok alakítására nem volt alkalmas terület, azért volt földosztás az őslakosok részére is. 350 holdat kaptak a bélyi gazdák is. A telepek alakítása ellen nem tettünk semmit. De a magyarnak jutott hulladék szétoztatásánál, ha nem is sokat, de valami elértünk. A cseh politika ügyeskedése abban állott, hogy ha már magyarnak is ad valamit, akkor már csak azoknak, akik az ő szekerüket tolják, és nem a kuruckodóknak. Bélyben azonban, éppen azért, mert mindig gerincesnek mutatkozott az itteni magyarság, ezt a szándékot nem lehetett maradék nélkül véghez vinni. Így történt aztán, hogy a falusiak részére való földosztásnál az úgy nevezett agrárok kapták ugyan az oroszánrészt, a 350 holdból 280-at, de a keresztényszocialista párt tagjainak is jutott 70 hold. Nem nagy eredmény, de legalább meg lett törve az elv, hogy csak cseh párti kaphat földet, és így a földosztás nálunk nem lehetett annyira demoralizáló hatással, mint egyebütt. De ha nagyjából agrárok is kapták, mégis csak magyarok kapták. Ezeket a cseh agrárpárthoz húzó magyarokat sem kell igen szigorú ítélettel sújtani. Ha a különféle előnyök miatt, melyeket esetleg nyertek azért, hogy agrárpártiaknak tüntették fel magukat, lelkükben magyarok voltak. Maga a bélyi főagrár súgta nagy titokban a fülembe, mikor a szlovák iskola felépítéséről volt szó, hogy „csak még ezt csinálnák meg”. Tehát nem igen kívánták őket, hanem csak azt szerette volna, ha valami szépet és jól építettek volna számukra.

A gazdasági élettel kapcsolatban meg kell emlékezni az építkezésekről is, melyek a cseh megszállás alatt történtek. Mindjárt a cseh uralom kezdetén a Típpan nevű dűlőn a bélyi uradalom 52 háztelket adott el a gazdáknak és cselédeknek. Sok házat itt ugyan nem építettek, de azért mégis beépült 8 telek. A faluban is megindult az építkezés, és keletkezett 22 új ház. Ebbe nincsen beszámítva a szövetkezeti ház megteremtése, amiről már szóltam. A legnevezetesebb építkezés a cseh idők alatt 1936-ban történt. Ez a bélyi refor-

mátus hívek nagy buzgóságát és áldozatkészségét dicséri. Felépült igazán csinos kis templomuk azon a telken, melyet nekik a község 1931. május 27-én ajándékozott. A felavatás június 1-jén történt, és megjelent a nagy napra dr. Magda Sándor református püspök is. Az idő is gyönyörű volt ezen a napon, és a környékbeli reformátusok közül olyan sokan jöttek az ünnepélyre, hogy Bély ritkán látott ilyen tömeget együtt. Felejthetetlen lesz ez a nap, míg csak élnek, aki részt vettek benne.

Megemlítem – mint feljegyzésre méltó dolgot – a falu villamosítását is. A villamosítás kérdése hosszasan vajúdott. A községi előljáróság megszavazta még 1932. augusztus 15-én tartott gyűlésén. A megszavazást nagyban előmozdította a bélyi Fogvasztási Szövetkezetnek és a Hitelszövetkezetnek azon kötelező ígérete, hogy mindegyik szövetkezet 5 éven át 3000-3000, összesen tehát 30.000 cseh koronával hozzájárul a villamosítás költségeihez. A szövetkezetek vezetőit ezen ígéretük megtevésében az a gondolat vezette, hogy ha egy község nem vezeteti be a villamosságot, akkor fejlődése megakad. Ebben a szövetkezetek vezetőinek teljesen igazuk volt. A villamosítás azonban csak lassan került kivitelre. Mint-ha csak azért készült volna el, hogy a magyar honvédség bevonulását fényesebbé tehessük.



Csonkának gondolnám Bély történetét, ha nem jutna benne hely tűzoltóságunknak is. Még 1928. november havában megalakult, és Nagy Kocska János vezetése mellett olyan lendületes fejlődést ért el, hogy híre volt az egész Bodroghözön, sőt azon túl is. Ehhez nagyban hozzájárult az is, hogy Bély volt a Bodroghözön az első község, mely tűzoltózászlót szerzett magának. Ennek felszentelése 1930. május 11-én történt olyan ünnepségek között, hogy róluk még a Prágai Magyar Hírlap is hosszú cikkben emlékezett meg. Az is nagy előnye volt a bélyi tűzoltótestületnek, hogy magába olvasztotta a még 1923-ban alakult zenekart, az úgy nevezett rezesbandát. Ha valahol tehát tűzoltóünnepség volt, a bélyi zászló lobogott elől, és a bélyi zenekar adta hozzá a hangulatot. De nemcsak ezért voltak a bélyi tűzoltók híresek, hanem ügyességük miatt is. A tűzoltóversenyeken úgyszólván mindig ők aratták le az első díjat.

Működésüknek, hála Istennek, nem jutott nagy tér községünkben, mert nagyobb tűzések nem voltak. Dehogy nem voltak, azért a dicséret tűzoltóinkat illeti meg, mert szigorú és lelkiismeretes intézkedéseikkel megelőzték a tűzesetek keletkezését, és ha mégis valami tűz ütött ki, olyan gyorsan és oly erővel támadták meg a tüzet, hogy az nagy terjedelmet nem öltethetett. Többször elmentek a szomszéd falvakba tűzesetek alkalmával, és ott is kitűnően dolgoztak. Végül is Kocska János parancsnokuknak annyi lett a kitüntetése, hogy alig fért el a sok érme a mellén. A testület tagjai mind bélyi fiúk voltak, tehát szívükben is magyarok. Nem is tűrtek volna a tagok között másokat sem a vezetők, sem pedig a fiatalok.



A cseh idők utolsó hónapjai voltak a legizgalmasabbak, de a felébredt remények miatt könnyű volt elviselésük.

1938 márciusában a német csapatok bevonultak Ausztriába, és ezzel Csehszlovákia válságos helyzetbe került. Három oldalról a német birodalom fogta körül a tulajdonképpeni Csehországot. Szlovákia és Ruszinszko alatt Magyarország, felettük a szintén ellenséges Lengyelország terült el. Csak a keleti határon volt Csehszlovákiának közvetlen kapcso-

lata Romániával, de Romániára a németekkel való bonyodalomban a csehek nem igen számíthattak. Viszont bíztak Angolországban és Franciaországban, és hogy ezek segítségét kiereszkolják, az 1938. május 20-a táján lezajlott községi választások idején elrendelték a részleges mozgósítást. Ezt Hitler, a németek vezére kihívásnak vette, és elhatározta a cseh kérdés megoldását. A cseh vezetők azonban elbizakodottságukban a helyzetet nem ismerték fel, hanem fegyverkeztek, erősítették határaikat.

Ez az erősítés megkezdődött nálunk is. Természetesen itt Magyarország ellen. Nagy munka folyt akkor itt a határon. Kimondhatatlan mennyiségben hordták a teherautók a különféle anyagokat a határerődítmények elkészítésére. Szinte életveszélyes volt a járás az utcán. Történt is szerencsétlenség. Augusztus 19-én Helmece igyekezett Tárkányból Terjék Andrásné, de a konyhakert kapujához közel, a fordulóban szembejött egy nagy teherautó. A ló és a kocsi még megmenekült, de Terjéknek a hirtelen fordulásban kiesett a kocsiból, és az autó alá került. Elvitték Helmece orvoshoz, de ott nemsokára meghalt. Hog már ekkor mennyire megvolt bennünk a bizakodás a közeli kedvező fordultra, mutatja az a felvetődött gondolat, hogy Terjéknek tulajdonképpen vidékünkön felszabadulásunknak első hősi halottja.

Németország szeptember elején csapatokat vont össze a határon, ami a cseh kérdés gyors megoldását szükségessé tette. A csehek még akkor sem látták be helyzetük komolyságát, és mozgósítottak abban a reményben, hogy most fog fellépni segítségükre Angolország és Franciaország. De ezek a hatalmak nem kockáztatták meg a háborút Csehszlovákia érdekében, hanem szeptember 28-án Münchenben összejött az angol Chamberlain, a francia Deladier, Hitler és Mussolini, és néhány órás tanácskozás után úgy határoztak egyezményükben, hogy a németek lakta területek leválnak Csehországból, és Németországhoz csatolódnak. Október 4-e és 10-e között a német csapatok meg is szállták a kijelölt területeket. Ezzel a nemzetközileg elhatározott megszállással azonban Csehszlovákia halálos sebet kapott. A lengyelek minden tárgyalás nélkül elfoglalták Szilézia területét, Szlovákiában elszakadási mozgalom keletkezett, Magyarország pedig mint követelő lépett fel. Erre a követelésre vonatkozólag szeptember 30-án a négy nagyhatalom kormányelnökei egy pótnyilatkozatban kijelentették, hogy a csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbségek kérdését, ha az érdekelt kormányok hátróm hónapon belül nem oldják meg, akkor a négy nagyhatalom jelenlévő miniszterelnökei további ülésének lesz tárgya. Ezzel a pótnyilatkozattal sorsunk már el volt döntve. Hiszen lehetetlen lett volna, hogy Németország és Olaszország a magyar igényeket apró területek átadásával akarta volna kielégíteni.

Hogy a csehekkel vagy szlovákokkal megegyezésre juthasson a magyarság, arra kevés volt a remény, mert a csehek a németek foglalásába valahogyan belenyugodtak, de a gyengének nézett magyarokkal szemben annál inkább iparkodtak keménynek lenni. Megszállták katonáik a határszéli falvakat, bevonultak a fedezékekbe és egyszerűen harci zajt ütöttek. Jártak erre a repülőgépek, és szólt a puska, a gépfegyver, gránát éjjel-nappal, főleg éjjel. A vasúti átjárót aláaknázták, és szinte járhatatlanná tették az utat.

A sok harci mozgalmótól és lármától eleinte elkomolyodtunk. Mi lesz itt, ha harcra kerül a sor? Falunk körülbelül elpusztul, és ha sikerül is a magyar csapatoknak az áttörés, az rengeteg magyar vérbe kerül! De később megnyugodtunk. Azt láttuk, hogy katonák vannak ugyan a határon, de nincsenek harcosok. Eleinte inkább a magyar fiúkat tették

ide, de mivel sokan közülük átszöktek a határon, később már nagyobbbrészt szlovák és ruszin fiúkkal telt meg falunk. Ezek azonban még kevesebbet értek. Az erőd betonfedezékektől sem féltünk már lassankint. A szerkezetét nemigen ismerhettük, mert nem volt szabad a közelébe sem menni, de annyit tudtunk, hogy akármilyen erős is a fedezék, abba emberi is kell, aki megállja a helyét.

Hosszas huzavona után október 9-én megtörtént az első tanácskozás Komáromban a magyar és a szlovák küldöttek között. Ebben a csehek már nem vettek részt, mert alkalmasabbnak találták ezt a kellemetlen ügyet a szlovákokra bízni, amivel számításuk szerint csak növelhették volna bennük a gyűlöletet a magyarok iránt. Eredménnyel a tanácskozás nem járt. Vagyis igen kevés eredménnyel. Hogy a tárgyalásra való hajlandóságukat kimutassák, jelképpül átadták Magyarországnak Ipolyságot és a sátoraljaújhelyi kisállomást. Erre a jelképes átadásra már bizonyosak voltunk, hogy a Bodroghöz felszabadul a cseh megszállás alól, és kezdték a faluban kítűzni a magyar nemzeti zászlókat. Nem sok volt még, de volt. De a tüntetés a magyar zászlókkal magától érthetőleg bántotta a cseh tisztelet. Meg is idéztetett kapitányuk, és erős hangon kezdett beszélni velem, hogy csillapítsam le a népet, már csak azért is, mert sem Hitler, sem a szlovák kormány nem fog visszaadni Magyarországnak semmit sem. Úgy vettem észre, hogy még eléggé meg volt győződve arról, amit mond, sőt lehet, hogy a komáromi kis engedményről sem tudott, de mivel magamnak is az volt az elvem, hogy kár volna esetleges bajokat okozni a korai zászlókitűzésekkel, megnyugtattam, hogy nem fognak többé magyar nemzeti színű zászlókat kítűzni. Nem is tűztek, de annál nagyobb szorgalommal készítették vagy szerezték be a bélyiek a magyar zászlókat.

Hanem igen hosszadalmassá vált reánk nézve a várakozás. Hetekig nem történik semmi! Mert ha időnkint több katona jött hozzánk, vagy többet lövöldöztek, a vasútnál az aknákat felvették, és újra lerakták, az nem ment történés számba. Nekünk már végső döntés kellett, hogy lelkünk feszültsége megszűnjék.

Ez a döntés november 2-án jött meg. Milyen szorongva vártuk a bécsi döntőbíróság határozatát ezen a napon! Hanem mikor este Imrédi Béla miniszterelnök bejelentette, hogy Érsekújvár, Léva, Losonc, Ungvár, Munkács és Kassa a mienk, akkor azt hiszem, a visszacsatolt területek rádióhallgatói között megszűnt minden korbeli, minden társadalmi különbség, és olyan csókolózás, ölelgetés és táncolás támadt mindenütt, amilyen talán még soha sem volt. Ezt a hatást nagyban előmozdította a miniszterelnöknek az az eljárása, hogy Kassát a földrajzi sorrendben ravaszul kihagyta, és a bemondás végére tette. Mikor a felsorolásban Kassa kimaradt, csak lehanyatlott a hallgatók feje, de mikor Ungvár, Munkács után harsányan hozzátette: „és Kassa”, akkor a hatás a legmagasabbra emelkedett, és mindenki áldotta a magyarok Istenét. Hamar megtudtuk azt is, hogy a magyar honvédek bevonulása Bélybe november 6-án, vasárnap történik meg. Csak néhány nap volt, de mégis hosszúnak tetszett. Hanem mulattatásunkról gondoskodtak a csehszlovák határőrök! Olyan lövöldözés, mint 3-áról 4-ére virradó éjjel volt, addig még nem történt. Majdnem aggódni kezdtünk, hogy valami baj lesz, de aztán azt a megnyugtató hírt hallottuk titokban egyes katonáktól, hogy csak a muníciót pazarolják, mert különben igen sok kellene nekik cipelniük a kivonulás alkalmával.

Mi pedig készülődtünk a nagy napra.



A magyar csapatok bevonulása a Bodroglókörbe

vállalkozott volna elbujtatásukra. Vasárnap, 6-án reggel 8 órakor vonultak ki falunkból az utolsó csehek, és így felszabadulásunk már tényleg bekövetkezett. Volt is aztán sürgősforgás az egész községben. A tanító urak felállították a diadalkaput, melyre még a villamos világítást is felvezették, hogy az éj beálltával is ragyogjon a magyar honvédek szemében az „Isten hozott!” Az istentiszteletet is elvégeztük 9 órára, hogy aztán egész napunkat a bevonuló magyar csapatok ünneplésére fordíthassuk.



Mintha természet is széppé akarta volna tenni a napot, melyen a honvédség bevonult a Bodroglókörre, szinte nyáriasan meleg volt, ragyogott a napsugár.

9 óra tájban, aki csak tehetett, kiment a dámóci útra, és figyelt, hogy mikor jönnek a magyar csapatok Agárd és Dámóc felől. Végre 10 óra felé már láttuk is, hogy megindultak. De nem jöttek olyan gyorsan, mint ahogyan számítottuk, mert a csehektől készített akadályok még megvoltak. Végre azonban jöttek a kerékpárosok. Vezetőjük, vagyis az első, aki bejött falunkba, Duska Alajos hadnagy volt. Csodás virágzár fogadta őket. Majdnem hihetetlen, hogy annyi virággal voltak leányaink felfegyverkezve ez a napon. Szórták is a magyar vitézekre, különösen az elsőkre, akik valójában nem is Bélybe igyekeztek, hanem Bélyen keresztül a következő falvakba. Lassan aztán jöttek azok is, akiknek feladatuk volt, hogy Bélyben szálljanak meg. Szerényen úgy gondolkodtunk, hogy talán százan is lesznek, akiknek Bély örülhet, de minden várakozást felülmúlt, ami történt. Jöttek Bélybe mintegy 600-an. Loskay Ferenc alezredes, zászlóaljparancsnok vezette hozzánk a m. kir. Kiss Ernő altábornagyról nevezett 5. honvéd kerékpáros zászlóaljat, a híres jászberényi fiúkat. A csendőrlaktanya és az iskola között felállított diadalkapu alatt akartuk fogadni őket, de Loskay alezredes kinyilvánította, hogy az igazi fogadás csak akkor lesz, ha már bevonult és felfejlődött az egész zászlóalj, és mindjárt el is küldte katonáit a felvonulásnak alkalmas hely keresésére. Ezt a helyet könnyű is volt megtalálni: ott állott vagy száz lépésre az a kis telek, amelyen most az országzászló áll a hősök emlékművével. Ekkor kezdtünk aztán igazán bámulni, mert jöttek az ágyúk, a tankok, a rádiós kocsik és új meg új kerékpáros csapatok, de mindez oly számmal, hogy a téren nem tudtak mind elférni. Mikor már mind elhelyezkedtek, szóval mikor már teljes volt a katonai pompa, akkor üdvözölte Nagy Kocska János az alezredes urat és a bevonult honvédeket. Feleletül pedig Loskay alezredes úr olvasta fel az előírt hadiparancsot.

Ha ezt így egyszerűen megállapítjuk, a kép színtelennek látszik. De valójában olyan színes volt, hogy emberi szó a kimondásra, toll a leírásra elégtelen. Ragyogott a nap, ragyogtak a szemek, pompáztak leányaink pártáikban, csillogtak a fegyverek, a feszes vígázzállásban szinte megmerevedtek a katonák, köröskörül lobogtak a zászlók, és mindenkin látható volt, hogy az örömtől kivirágoztak a szívek. Kivirágoztak még vendégeink szívei is. Voltak ugyanis a katonákon kívül más vendégeink is nagy számmal. Azok, akiket más már megszűnt határ eddig megakadályozott abban, hogy Bélybe jöjjenek, de akiket most látni és élvezni akarták felszabadult magyar testvéreiknek örömét. Azt gondoltuk, hogy a fogadtatás után vége is van az ünnepségnek, de a legszebb része tulajdonképpen csak ezután következett. Lóskay alezredes úr ugyanis elrendelte a díszfelvonulást, és megmozdult az egész zászlóalj. Elmentek a vasúti állomásig, és onnan jöttek befelé, hogy elvonuljanak az alezredes úr és néhány tisztje előtt. Ekkor ért engem és Kocska Jánost a nagy kitüntetés, hogy az alezredes úr odaintett bennünket maga mellé, és előttünk vonult el az egész sereg, de olyan pompásan, olyan katonásan, hogy soha el nem felejthetjük.

A felvonulás közben pedig, hogy mindent még emlékezetesebbé tegyen, egyszer csak repülőgép jelent meg Bély felett, egyet kanyarodott, és vagy száz méter magasságból szórta le közénk Horthy Miklósnak, Magyarország kormányzójának szózatát, melyben biztosított bennünket, hogy szeretettel öleli magához a visszacsatolt területen élő valamennyi nép fiát a felszabadulás ünnepén. Az ünnepség befejezése után, mivel már nagyon is túl voltunk dél óráján, szétozlottunk, hogy megvendégelhessük honvédeinket. Az alezredes úr tisztikarával együtt a kastélyban nyert szállást és ellátás, a katonaság pedig szétozlott a faluban, és boldog volt minden család, melyhez betérhettek dédelgetett katonáink.

Mivel az öröm nagy megnyilvánulásaiban nem tartottuk alkalmasnak az időt, az ünnepélyes hálaadást csak 7-én este mondtuk el. Ritkán támadhatott a hálaadó imádság minden keresztény magyarnál ennyire szívből, mint ennél az istentiszteletnél.

A honvédek itt maradtak Bélyben november 10-ének, csütörtöknek délutánjáig. Rövid idő ez, de igen össze tudtunk belük barátkozni. Gróf Sennyey Béla kegyelmes úr 8-án egy nagy hordó bort gurított ki a honvédek megvendégelésére, erre viszonzásul Lóskay alezredes úr 9-én bált rendezett a bélyi lányok mulattatására. Ez is igen hozzájárult ahhoz, hogy mi bélyiek és a jászberényi katonák megszeressük egymást. Ez a szeretet nem is múlt el. Magunkról tudjuk, hogy nem múlt el, de szeretetnek elég jelét láttuk és hallottuk a jászberényiek oldaláról is. Maga az alezredes úr is kijelentette később, mikor újra itt járt, hogy olyan szép fogadtatásban, mint nálunk, nem volt többé része. A többi tiszt és közkatonák is ugyanezt hangoztatták. Később pedig Kocska Jánosnak küldtek emléke egy szép jászberényi Lehel-kürtöt. 10-én délután elmentek katonáink Bélyből, hogy ott legyenek Ungvár városában a honvédség bevonulásánál. Szomorúan vettünk tőlük búcsút, hiszen olyan volt, mintha testvéreink búcsúztak volna el tőlünk. De látványosságban is volt ezen a napon részünk. Itt vonultak át, hogy szintén Ungvárra jussanak, a híres nyíregyházi huszárok.

Még most is büszkeséggel tölti el lelkünket a tudat, hogy a honvédség bevonulásakor a mi kis községünknek nagy szerep jutott. Talán nagyobb, mint Királyhalmecnek. Ott ugyan vitéz Bély Alajos vezérkari ezredes, dandárparancsnok vezette a bevonulókat, de a katonaság száma jóval alatta maradt a mi bevonulóink számának. Különben vitéz Bély Alajos ez-

redes úr is ellátogatott Bélybe november 6-ának délutánján. Még elsorolom Láskey Ferenc alezredes tisztikarának neveit, hogy büszkéik lehessünk számuk nagyságára, és hogy szeretettel gondolhassanak rájuk még unokáink is. Ezek voltak nálunk a bevonulás alkalmával: Láskey Ferenc alezredes zászlóaljparancsnok, Streitmann Emil százados, Báthory Vilmos százados, Kopasz Ferenc a gazdasági hivatalban, Falk Győző tüzérszázados, Szentgyörgyi András, a harcokcsik századosa, Zytás István főhadnagy, Edvy Tibor főhadnagy, Sági Jenő rádiós főhadnagy, Medveczky Lajos főhadnagy, Miklós Endre főhadnagy, dr. Liptói Gyula főorvos, Bartal Béla hadnagy, Major Valér hadnagy, Bíró István zászlós.



A nagy öröm napjainak elmúlása után mi, bélyiek tulajdonképpen ünnepeltünk heteken át. Volt is rá okunk, mert átvonuló magyar csapatok jöttek egymás után, és mi ezeknek is örültünk, ezeket is ünnepeltük. November 11-én éjjel jött falunkba egy hidászcsapat, de 12-én délután már tovább is mentek. 23-án jöttek ide az esztergomiak mintegy 1200-an, 25-én pedig egy újabb csapat Kőszeg városából.

Igen kedves dolog történt december 7-én. Hoztak fiainknak a szerencsi leventék egy igen szép leventezászlót. De nemcsak azért jöttek, hogy megajándékozzanak bennünket, hanem szép gyakorlatokat is mutattak be a kápolna előtti téren, hogy fiatalságunknak kedve kerekedjék a leventéskedésre. El is érték, amit akartak, mert szép a leventeélet, és elhatároztuk, hogy a leventeintézménybe minél előbb beilleszkedünk.

Lassan örömünk megszokottá vált, de annál mélyebb áhítattal ünnepeltük a már magyar karácsonyunkat, és a Szilveszter napi Tedeumkor szívből adtunk hálát az Istennek mindazon jókért, melyekben az 1938. év folyamán részesültünk.

Az 1939. év is fontos eseményeket hozott magával. Csehország teljesen összeomlott, Szlovákia önálló lett, és Magyarország visszanyerte Kárpátalját. Március 15-én a magyar szabadság emlékünnepén vonultak be honvédeink Ruszinszkóba, mégpedig ugyanazon csapatok is, melyek a Bodroghözre jöttek be 1938-ban. A csapatok egyik vezetője is ugyanaz volt: vitéz Bély Alajos ezredes, aki katonáival Ungvárról az Uzsoki-szorosig egy nap alatt rohant fel. Nagy öröm volt ez ismét a magyarság és a bélyiek számára is. Csak azt sajnáltuk, hogy nem húzhattuk fel az országzászlót a rúd tetejébe ezeken a napokon, mivelhogy nem volt országzászlónk. El is hataároztuk már ekkor, hogy az országzászlónk és vele együtt az 1914-18-ban elesett bélyi hősi halottak emlékére valami megfelelő építményt létesítsünk.

Ebben az időben is jártak honvédeink Bélyen át. Március 18-án érkezett Bélybe a veglédi huszárezred egyik osztálya, és itt maradt március 20-ig, és elment Munkácsra. Április 6-án is jött egy nagy csapat. Ezek sokáig tartózkodtak nálunk, mert csak április 13-án vonultak tovább.



Nagy napja volt Bélynek az 1939. év május 14-e. Ekkor vonult át állomásunkon a dicsőséges Szent Jobbot vivő „Aranyvonat” Ungvárra. A menetrend szerint 9 óra 19 perckor kellett érkeznie és 6 perces várakozás után továbbindulnia. Mikor megjött ennek a tervnek a híre, lázas izgalomba jött környéknek katolikus lakossága. Jöttek is ezen a napon a bélyi állomásra. Az állomás is fel volt díszítve és lobogózva, de a zárandokok is zászlókkal

A Szent Jobbot szállító
„aranyvonat” Zemplénben

és keresztekkel jelentek meg. Az egyes emberek pedig felöltötték legszebb ruháikat, leányaink feldíszítették magukat, a különféle testületek is egyenruhájukban jöttek tisztelegni az „Aranyvonat” előtt. Megható látvány volt, amit az összegyűlt hívók serege mutatott, de meg



voltak hatva a szívek is. Nem találtam nyomát a történelem lapjaink, hogy első szent királyunk járt-e a Bodroghözön, de most Szent Jobbja és lelke eljött hozzánk egy fél évvel azután, hogy felszabadultunk a cseh megszállás alól.

Mikor már az állomáshoz közelgett a vonat, melyen a Szent Jobbot kísérte Magyarország hercegszékprímása, Serédy Jusztián, dr. Mészáros János prelátus, a Szent István Jobbjáról elnevezett várplébánia plébánosa, a Szent Jobb őre és számos más egyházi és világi méltóság, felhangzott legalább 2000 torokból az ének „Ah, hol vagy magyarok tündöklő csillaga”. Amint a vonat megállt, kinyílt az „Aranykocsi” ajtaja, és láttuk a díszes szekrényben a Szent Jobbot. Ekkor mondtam környékünk nevében az előírt rövid imádságot, melynek elvégzése után a vonat mindjárt indult is, és a magyar Himnusz hangjainak kíséretében robogott tovább Csap felé. Megemlítem erről a napról még azt, hogy az idő igen borongós volt, de nem esett az eső. Csak akkor kezdett cseperészni, mikor a vonat elindult. Azután már jobban esett. Siettünk is a kápolna felé, hogy lehetőleg meg nem ázva vehessünk részt a vasárnapi szentmisén.

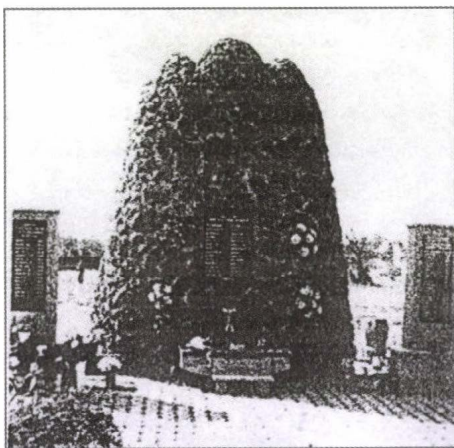


1939 folyamán még egy nagyszerű napja volt Bélynek. Ez október 15-én volt. Ezen a napon avattuk fel az országzászlót és annak alapzatát, melyen rajta van a bélyi hősi halottak emléktáblája is. Nagy munka volt a felállítás, de a sok jóakarát, fáradozás, erőfeszítés – különösen Glósz Ferenc igazgatótanító részéről – meghozta gyümölcsét. Sok gondot okozott a kérdés, hogy milyen legyen, és miből legyen az emlékmű. A sok jó gondolat végre azt a formát találta helyesnek, ahogyan most áll. Az alapzatot Halász Ferenc leleszi építőmester alkotta. Érdekes, hogy micsoda anyagból készült ez a körülbelül 5 m magas alapzat. Nem másból, mint a felrobbantott cseh fedezékek törmelékéből. A hősök emlékművének tábláját és a hármas halom felett lévő kettős keresztet Kubasevics Lajos sátoraljaújrhelyi kőfaragó mester készítette.

Mikor végre készen lett, meg voltunk vele elégedve, de arra nem számítottunk, hogy akadjanak országiárt idegenek, akik azt mondják róla, hogy a legszebb az egész országban. Nem bízzuk el magunkat, de eltölthet bennünket a tudat, hogy a sikerültebbek közé tartozik. Magával a zászlóval Kékcse Szabolcs megyei község derék magyarjai tiszteltek meg bennünket. Igazán szép zászló. Látszik rajta, hogy milyen gondnal készítették alkotói.

A két világháborúban elesettek emlékműve ma

Itt is voltak a kékcseiek közül a felavatásra 15-en. Név szerint a következők: Fügedy István plébános, Hankóczy József ref. lelkész, Szabó József r. k. tanító, Dobrowszky József főjegyző, Szabó András községi bíró gyermekeivel, Andrással és Máriával, Bodnár Ferenc leventeoktató és felesége, Hajdú Lajos, Burkus Sándor, Hajdú Ferenc, Szalóky József, Jonás Imre, H. Bodnár Józsefné. A felavatásra megjelent Zemplén megye főispánja, Fáy András, Radácsy György, a Bodroghöz főszolgabírája, Reviczky Imre százados, a Bodroghöz katonai parancsnoka és igen sokan a környékről.



Maga a felavató ünnepség igazán fényesen sikerült. Az időjárás is kedvezett, mintha örült volna örömünknek. A megnyitó beszéd után még Fügedy István kécskei plébános, Glósz Ferenc az ondi leventéktől hozott új leventezászló átvételekor, Regéczy Pál ref. segédlelkész, Kocska János mint falunk bírása, Nagy Sándor a frontharcosok nevében, és mások, akik koszorút helyeztek az emlékmű tövébe. A kékcsei bíró lánya, Mariska is szavalt, és igen tetszett nekünk az előadása. Megható volt Szatmári Ilona hadiárva szavalata, melyben arról volt szó, hogy a hadiárvák legtöbb esetben nem tudják, hogy hol takarja a föld édesatyjukat, és így nem tudják, hol is róják le szeretetük és hálájuk jelét, mikor halottaikról emlékeznek meg. De most már ő tudja, mert itt, ennél a szép emlékműnél le-róhatja. Égnek is azóta halottak estéjén mindig a gyertyák a hősök emlékműve előtt.

A felavató után nagy ünnepi lakoma volt az iskolában mintegy 120 vendéggel. Megelégedéssel állapítottuk meg, hogy az is nagyszerűen sikerült. Olyan jól ment minden, mintha ilyen előkelő és nagyszámú társaságnak már gyakran rendeztünk volna lakomát. Itt különösen ki kell emelnem magyar ruhába öltözött, pártában tündöklő lányainkat, akik olyan ügyesen végezték a tálalást és felszolgálatot, mintha soha mással nem is foglalkoztak volna.

Mióta az emlékmű áll, előtte gyülekeznek leventéink és gyakorlataik után itt éneklük el a Magyar Hízekegyet, hogy azután szétoszolanak. Itt folynak le összes hazafias ünnepségeink, és gyönyörködünk az országzászlóban. Különösen akkor gyönyörködünk benne, mikor nem félárbocon leng a zászló, hanem mikor felszökik a rúd tetejére. Ebben a gyönyörködésben volt részünk 1940. szeptember 15-én, mert akkor vonult be legendás fehér lován Magyarország kormányzója kincses Kolozsvárra.

KAZINCZY FERENC A. G.
Utunk Németországon át Dánia felé
Feljegyzések 1944/45-ből

Beszállás [1944.] december 10-én reggel 8 órakor. Négynapi vesztéglés [Budapesten]. Két éjjel hazaengednek. Étkezés a pályaudvari vendéglőben, felváltva bab és káposzta. Bár minden ok megvan a zúgolódásra, az ifjúság hangulata nem rossz, a vagonoldalakat tréfás felírások és rajzok díszítik. Mi egy pullmankocsi II. osztályában utazunk, van ülőhelyünk, fülketársunk egy csendes, nagyon rokonszenves orvos és egy ideges hölgy, aki szerencsére többet tartózkodik kint, mint bent.

Riadók alatt kitolnak az állomásról, ez az egész mozgás. Félünk, hogy az oroszok közben elvágják a vonalat. Nagyon közelről lövöldöznek. December 14-én végre elindulunk. Reménytelen döcögés, éjfélig csak Kelenföldre jutunk, ott már a tábori konyha táplál; kolbászt, sajtot és kenyeret kapunk egy napra. 15-én reggel elérjük Torbágyot. A társaság egy része a patakban mosdik, a többiek a mozdonyból kiengedett meleg vízzel. Sokan derékig levetkőznek. Napközben kínosan lassú menetben, miközben majdnem minden szemafornál és állomásnál megállunk, elérjük Szánt, egy községet Tatabánya előtt. Az egész éjjelt ott töltjük. A már szinte tragikus ivóvízhiányt itt egy pompás forrásból pótoljuk. Az élelem is kevés volna, ha nem pótolnánk hazaival. 18 órát állunk, mert Bánhidán összeütközött két vonat. Közben leesik az első hó.

16-án még Szánon vagyunk. Jót sétálunk Erzsivel.¹ Közben az ifjúság szétszed egy lőszerhalmot, ami már a harcokra volt előkészítve, a páncélöklöket eldobálják, a ládákat elviszik vagy elfűtik. Mi is vittünk egy acélbéléses ládát és emlékebe egy gépgyúpatront. Délben tovább megyünk, és elérjük Komáromot, melynek pályaudvara elhanyagolt és piszkos, majd estefelé Győrt, mely jó pár bombát kapott. Valamivel utána, Ács előtt, egy tilos szemafornál állunk reggelig. Komáromból olyan hirtelen indultunk el, hogy közel 50-en lemaradtak, kik aztán Győrben értek utol.

17-én Hegyeshalmot jó iramban érjük el. Az állomás szörnyen néz ki. Tele van kiégett, tönkrement kocsikkal, bár a sínek nagy része már használható. A társaság beszerző útra indul, a vagonokból kézigránátokat, nagyszerű lábosokat, kávé és szárított főzeléket szednek ki. Mi is telerakjuk aládánkat és egy fél zsákot szárított répával. Közben riadó. Mindenki megijed, de szerencsére kitolnak a pályaudvarról, különben sincs baj. Este továbbmegyünk és átlépjük a határt, Bruckig jutunk, ott éjjelezünk.

¹ Az akkor 16 éves szerző 18 éves nővére.

18-án mosdás úgy, mint eddig. Bécsig jól haladunk. Erzsivel figyeljük a tájszólást. Közben megtudjuk, hogy a pályaudvart lebombázták, és csak a külvárosba jutunk be. Alig hogy elérjük Stadlaut, riadó. Elszaladunk a pályaudvarról, mert az utóbbi időben Bécszet szinte naponként bombázzák, és bemegyünk egy bérházba. Itt két tipikus bécsi öregúrta találunk a régi világból. Bár erősen bombáznak, és a közelben gépfegyvereznek, egész kedélyesen telik az idő. Délután nagyszerű iramban haladtunk a protektorátusban, és este 10 órakor elérjük Brünnt. Gyönyörűen ki van világítva, rendkívül tetszik nekem; de nem csak Brünn, hanem az egész cseh-morva protektorátus. Tájilag csupa domb fenyővel, sűrűn a falvak, majdnem mindegyikükben gyár. A falvak ugyan nem szépek, külvárosi jellegük van. Viszont az elég kicsi Lundenburgnak csodálatosan nagy pályaudvara van.

19-én korán kelünk, és nézzük a csodálatosan szép tájakat. Kár, hogy csak olyan későn, 7 óra után lehet rendesen látni. Délben Mähr-Tropauba érünk. Hatalmas gyár szinte minden lakótelep nélkül. A kintinban nagy sör- és kávéivás, potom áron. A munkásoktól 5 cigarettáért ebédet is lehet kapni. Mi is beküldünk valakit két csajkával, de az egyikkel megszökik. Délben kisül, hogy innen nem Breslauba, hanem Drezda felé megyünk, esetleg egész Halléig. Egyéb izgalmak is zavarják a napot, például az, hogy állítólag nem lesz több fűtésünk, ami szerencsére valótlannak bizonyul. Szép vidéken haladunk. Nymburchban állítólag vacsorát kapunk, persze nem igaz, különben is éjjel 3-kor érünk oda.

20-án reggel fenyves mellett állunk, és mivel a karácsonyt valószínűleg még a vonatban töltjük, vágunk egy kis karácsonyfát. Délelőtt az Elba völgyébe érünk. Gyönyörű! Kulturált vidék, csupa gyár, duzzasztómű, és mégis a legszebb természet van a falvak közt. Ebédet Tetschenben kellett volna kapnunk, persze ez sem teljesült be, csak egy igazán nagyszerű narancsszörpöt adnak. Megtudjuk, hogy a halleiakat és a breslauiakat Drezdában osztják el, tehát pakolunk, hátha más vagonba kell átszállnunk. Drezdába este érünk. Pályaudvara bódítóan szép, és maga a város, amennyit a sötétben látni lehet, kedves. Azonban hamarosan tovább megyünk Dresden-Neustadtba. Itt uzsonnára forró teát és szeretetsomagokat osztogatnak (20 dkg rozskenyér, 5 dkg vaj, virsli). Vacsorára levest. Végre tovább indulunk, és Lipcsét éjjel 3 óra felé érjük el.

21-én hajnalban Halléba érünk, finom reggelit kapunk. Délig teljes tanácstalanság, a pályaudvaron bumlizunk, levelet írunk stb. Délben 4-600-an kiszállnak, a vidéki egyetemek hallgatói, akik egy erre a célra átalakított kórházban nyernek elhelyezést. Mi többiek továbbmegyünk. Találkozok egy angol hadifogollyal, akivel elbeszélgetek. Egész jól megértem. A fűtés megszűnik, minden lehető magunkra veszünk, de még így is szörnyű hideg van. Elhagyjuk Lipcsét, és éjfélkor Drezdában vagyunk.

22-én reggel az ablakok tele vannak jégvirággal, sőt, a vészfékről két jégcsapocska lóg le. Dermesztő hideg van. 10-kor elérjük Breslaut. Itt egyáltalán nem fogadnak. Egyesek azt beszélnek, hogy hely sincs, és esetleg visszamegyünk Drezdába, vagy tömegszálláson helyeznek el. A hangulat rossz. Végre délután megérkezik a parancs a kiszállásra. A szállásra gyalog kell mennünk. Mivel a nagy csomagjainkat úgysem bíránk el, azokat becsempésszük a feladott poggyász közé, és hátizsákjainkkal elindulunk az új életbe.

Hátizsákjainkkal? Az még csak hagyján lett volna! De ahány más csomagunk még volt, szatyrok, kosár, aktatáskák és egyéb, az rémes volt. Ersi újra megbetegedett, apuká-

nak feltört a lába, alig tudott vánszorogni, nekem a cipőm... Ez volt életünk legrondább cipekedése. Hullafáradtan értünk ideiglenes szállásunkra az Arletius Strasseban. Ott már nem volt számunkra hely, csak a már amúgy is túlszűfolt pincében és padláson. Ehhez persze nem volt kedvünk. Anyuka tehát megkérte az ottani katonaőrt, hogy engedje meg, hogy a folyosón, egy padon töltsük az éjszakát. A katona aztán megszánt, és az épületünkben egy tartalékolt szobát bocsátott rendelkezésünkre. Az nagyszerű volt. Egy hatalmas osztályteremben négy táborig faágy, néhány szekrény, négy asztal és egy csomó szék. A nap folyamán a diákokat is elhelyezték, persze távolról sem ilyen kényelmesen. 10-15-en egy szobában, többnyire ágy, sőt szalma nélkül.

Karácsonyt itt ünnepeltük, az útról hozott kis fenyőfára (30 cm) ezüstpapírba csomagolt kockacukrot, mazsolát és mandulát akasztottunk, a táblát rajzokkal ékesítettük fel, meggyújtottunk két karácsonyfa nagyságú gyertyát, és mindenféle itt kapható dolgot: púdert, kéztisztító port és hasonlót ajándékoztunk egymásnak. Hiszen nem is a külsőségek a fontosak, hanem a benső; és az emelkedett hangulat az megvolt. Karácsony másodnapját pedig Anyuka egy régi ismerősénél töltöttük, ahol rettentő finomságokkal halmoztak el.

Ebben a luxuslakásban azonban nem maradhattunk sokáig. A diákokat, akik több helyen voltak elszállásolva, igyekeztek ide tömöríteni. Ennél fogva minden szoba létszámát állandóan gyarapították, és ránk is sor került. Átköltöztünk egy szobába ahol 14-ed magunkkal laktunk. De ennek a társas életnek is megvoltak a maga szépségei.

A város maga elég szép, A közepe, az öreg városrész a szép városházával, a nagy Ringel, ami a városház körül megy; öreg házaival és szűk utcáival. Breslau nagy része azonban Bécs stílusú, széles utcái és szép, díszes, de talán kissé egyhangú házai vannak. Igen szép része a déli, itt van az öreg villanegyed parkokkal és terekkel, míg a modern villák északelet felé vannak. És feltűnő a sok templom, melyek mindegyike gyönyörű.

A lakosságnál az első, ami feltűnik, az emberek becsületessége a villamoson. Mindenki felszólítás nélkül fizet, és ez a nagy becsületesség oly feltűnő, hogy rám, a híres lógósra is átragadt. Aztán az emberek igen barátságosak. Ezt egyaránt tapasztaltuk üzletekben és az utcán, kérdésnél. Viszont általában nem szépek, amiről ugyan nem tehetnek. És még egy. Buták. Ezt Erzsi és én is tapasztaltuk, főleg az iskolában.

Igen, én iskolába jártam, Erzsi pedig egy kereskedelmi kurzusra. Én az itteni műszaki gimnázium, az Oberschule 6. osztályába iratkoztam be. Kb. 20-an voltunk az osztályban. Mégis elég nehézkesen ment a tanítás, főleg mert csak kevés tárgyból volt könyv. A tananyag azonban kítűnő. Számomra a főelőnyt az jelentette, hogy közelről megismerhettem a nép igazi arcát, igazi bajait. Mert az idegen előtt még titkolják, de egymás közt nyugodtan panaszkodnak. Bizony a közállapotok nem sokkal jobbak, mint nálunk. A felszín a felületes vizsgáló előtt ugyan nagyszerű, amit jegyre adnak potom olcsó, jegyre mindent mindenhol lehet kapni, a lehetőség határain belül nagy a választék, viszont például a Hitler-ifjúságnál sokkal nagyobbak a bajok, mint nálunk. A jó vezetőréteg bevonult és meghalt, az utánpótlás gyenge; az idősebb korosztályok pedig egyszerűen nem jönnek a gyakorlatokra. A munkaszolgálatról és légelhárító szolgálatról elszöknek, és mindezek ellen tehetetlen a rendőrség. Az osztályellentét kezd feléledni. A pénznek két értéke van, az egyik a hivatalos, a másik a zug, mely gyakran 20-szorosa a hivatalosnak. Hanem egy do-

log nagyon imponált. Nálunk otthon, ha kisebb társaság összejött, feltétlenül szóba került a béke, de itt két hónapi németországi tartózkodásom alatt ezt még senkitől sem hallottam említeni. Ami a kereskedelmi kurzust illeti az egész tanfolyamot csak Erzsí végezte, én és Anyuka csak gép- és gyorsírást tanultunk, de nem sokra jutottunk vele.

Apuka előadott, Anyuka pedig szervezési dolgokban vett részt, és lakás után járt. Mert örökké mi sem maradtunk a „nyomortanyánkon”, január első napjaiban kaptunk egy nagyszerű lakást. Egy ötszobás lakásban két szobát bocsátottak rendelkezésünkre, a tulajdonos Berlinben tartózkodott, csak a sógornője, egy 70 éves néni, jött néha fel. Ez nagyon előnyös volt, mert nyugodtan használhattuk a fürdőszobát és a konyhát. Eleinte ugyan nem volt ágyunk, és a földre fektetett matracainkon aludtunk, de igényeltünk az NSV-től,² és 16-án megérkeztek. Ez volt a breslaui tartózkodásunk legkellemesebb napja. Egy harmadik, gyönyörűen berendezett szobát is felnyitottak, és az egész napunk kellemes harmóniában telt. Csak az hiányzott, hogy otthon együnk, de ez sok munkába került volna, és Anyuka, mint egyik főszervező, sokat rohangált, nem ért rá főzni. A reggelik kivételével csak kétszer ettünk otthon, az én és az Apuka születésnapján.

14-én kezdődött meg a nagy orosz offenzíva, és 17-én kezdtük magunkat kényelmetlenül érezni. Az oroszok veszett iramban haladtak. Az offenzíva elején Krakkónál álltak, de hamarosan elérték a német határt. A városban nagy izgalom, szinte pánik tört ki. A vezetőségünk kezd tárgyalni, de semmi parancsot nem kap. A nagy baj 20-án üt be. Az Oderától északra fekvő városrészekből a nőket és gyerekeket ürítik. Megkezdődik az általános menekülés. Az utcákon az emberek százai hatalmas csomagokkal. Hatalmas? Pici. Ahhoz képes, hogy menekülnek, nagyon kevés. Hátizsák és kézikoffer vagy hasonló. A pályaudvarok előtt nagy tömeg, sűrűn indulnak a vonatok menekülőkkel. A városon át rengeteg parasztszékér vonul dél vagy nyugat felé. Ezt a képet nem fogom hamarosan elfelejteni; erős lovak húznak többnyire nőktől vagy öregektől hajtott gumikerekű szekeret, hozzákapcsolva az öreg hintó, benne csodálkozó szemű gyerekek tapadnak az ablakhoz. A villamosok nem közlekednek rendesen, és gyakran kalauznők nélkül, mert ők is elmenekültek. A villamosok persze tömve, bár budapesti viszonyokhoz képest nem túlságosan. 21-én tovább romlik a helyzet. Plakátok jelennek meg, melyek Breslaut erőddé nyilvánítják, a nőknek és gyerekeknek kiürítését pedig az egész városra kiterjesztik. A menekülés még nagyobb méreteket ölt. Hosszú huzavona után a mi sorsunkról is döntenek. Kaptunk néhány vagon és marhakocsit, mivel továbbvisznek a csomagokkal együtt. Ez nagy dolog! 21-én délután tudjuk meg, egész éjjel pakolunk. Éjfél felé jönnek a diákok és egy kézikocsival beviszik az Arletius Strasseba, ahol a csomagokat gyűjtik és osztályozzák. Tulajdonképpen délelőtt 11-re készen kellene lenni a vagonfrozással. Persze szó sincs róla. A gyalog menő diákok reggel indulnak.

Ja, ezt teljesen elfelejtettem. Ugyanis csak hat vagon kaptunk, amelyekkel a tanszemélyzetet és a nőket viszik, és a 30 gyengébb szervezetű diákot, akik a rakodást végzik. A többiek gyalog mennek Neuhammerig, ahol a „Hunyadi SS páncélgránátos” magyar csapatok kiképzése folyik. Ez kb. 120 km-re van Breslautól. Onnan vonattal vagy teherautóval, szóval ki hogy tud, mennek tovább. Délutánra elkészül a vagonfrozás, beszállás a vo-

² Német segélyszervezet.

natba. Közben nagy nálunk az izgalom, mert Gálócsyék, akik ugyan tőlünk függetlenül jöttek, de itt véletlenül találkoztunk, és most a mi vonatunkkal akartak tovább menni, nem jelentek meg az állítólagos beszállásra. Szerencsére a vonat nem indul el a kijelölt időben, és Gálócsyék még befutnak. Az utazás most távolról sem olyan kellemes, mint az első. Az amúgy is szűkre szabott 9 személyes régimódi III. oszt. fülkében 14-en vagyunk. Kettőnek állandóan állni kell vagy a koffereken ülni, a többiek rettentően összehúzódnak az üléseken. De még mindig kéjutazás ahhoz képest, ahogy a németek utaznak. Már ha utaznak, mert a nők és gyerekek nagy részének gyalog kell menni.

Végre éjfél után, vagyis 23-án, elindulunk. A vagon eleinte nem fűtik, világítás sincs, bár fűtést később kapunk. Lassan haladunk sok megállással fűszerezve. De szép idő van és élvezzük a vidéket. De egy kellemetlen eset is történt, a csomagkocsikat Breslauban hagyták. Csak hátizsák van nálunk. Persze drukkolunk, de nem történt baj, egy nappal utánunk a csomagok is befutnak. Éjjel érünk Drezdába. Innen már gyorsabban haladunk és még 24-én elérjük Lipcsét. Itt van két óra időnk. Ez alatt Erzsivel megnézzük a várost, nagyon szomorú képet mutat. Alig van ép ház, csupa kiégett és lebombázott rom. Az utcákon alig látni embert, a villamosok a fővonalakon mégis mintaszerűen közlekednek. Ennek a kihalt romvárosnak a képe nagyon nyomasztó hatást gyakorol rám. Kezdek kételkedni eddigi felfogásomban, hogy a háború szükséges és jó.

Innen már nagyon jól haladunk. Délben elérjük Hallét. Érkezésünk teljesen váratlan, tehát egyelőre a vonatban kell maradni. Ez persze nagyon kellemetlen lenne a hideg és túlszűfolt fülkében. Sokan nem is a kocsikban, hanem fékezőfülkékben helyezkedtek el, ezek helyzete pedig tarthatatlan. Szerencsére enyhíti a bajt az, hogy rátolnak egy fűthető vágányra. Gálócsyék megfelelő számú cigaretta ellenében szereznek szobát egy szállodában, úgy hogy létszámunk is csökken. Mi is próbálunk szobát szerezni, de sikertelenül, megtudjuk azonban, hogy a legelőkelőbb szálloda, a Hohenzollernhof, egyik étterme menekültszállássá van átalakítva. Rettentően örülünk, hogy végre kinyújtva fekdühetünk, és apukával ide jövünk aludni. 25-én végre megszűnik a vagonlakás, a Frankische Stiftung egy volt iskolájának (most hadikórház) 3. emeleti dísztermeibe költözünk. Itt a földre hintett szalmán alszunk. Nagyon zsúfoltan lakunk, a kis teremben 53-an, a nagyban száznál többen. Ezen kívül a gyaloglók is jönnek aprónként, úgy hogy lassanként a lépcsőház és a folyosó is megtelnek. Por van, zsúfoltság és rendetlenség. Akiknek nem jut szalma a földön, pokrócokon helyezkednek el. Én tehát továbbra is a menekültszálláson lakom.

A helyzet elég kellemetlen, de egy hét múlva mégis rendeződik. Ágyak érkeznek, később szalmazsákok is, a gyógyszerészek Grácba utaznak, a hallgatókat pedig elhelyezik végleges helyükre: a mérnököket a Vogelweiden a Feuerwehrsulcéba, az orvosokat pedig a többi orvoshoz, akik már kezdettől fogva itt laktak, a Finanzamtba. A tanárok egy része elköltözik, mi egyelőre az Európa Hotelben kapunk szobát, csak az a baj, hogy szörnyen hideg, úgy hogy én továbbra is inkább a Stiftungban lakom. Most egy nyugalmi időszak következett, mi a várost néztük és unatkoztunk, de semmi nagyobb foglalkozásba nem akartunk kezdeni, mert minden pillanatban vártuk a továbbutazást. A helyzet ugyanis csöppet sem volt kielégítő és ezért állandóan tárgyalások folytak a továbbutazás kérdésében.

Először is jogtalanul jöttünk, csak a magunk szakállára, mert itt volt Csilléry, a kormánybiztos, és az orvosok nagy része, de nekünk nem volt engedélyünk az itt-tartózkodásra. Így aztán az itteni hatóságokkal is állandó kisebb incidenseink voltak. De mi sem éreztük magunkat egy csöppet sem jól. Eddig Breslauon és Drezdán kívül Halle az egyetlen hely, ahol nem volt még nagyobb bombázás, de Drezdát épp akkoriban tették tönkre. A keleti menekültekkel túllontúl zsúfolt várost február 13-14-én porig égették, és több mint százezer ember pusztult bent. Mi is ettől féltünk. Breslau erődítmény lett, így aztán mi vagyunk egyedül épek. Képzeltető a város zsúfoltsága is. Így aztán nagyon féltünk a bombázástól. Nem éreztük magunkat kellemesen már azért sem, mert a város lakossága nagyon kommunista érzelmű és utálja az „Ausländereket”, különben is durva, neveletlen természeténél fogva, ami a kedves breslauriak után különösen feltűnt. Legkellemetlenebbül mégis a breslaurinál sokkal rosszabb élelmezés érintett. Az ellátás a vendéglőkben napról-napra romlott. Mivel a legtöbb vendéglőben nem adtak több fogást egynél, keretünk olyan vendéglőket, ahol korlátlanul lehetett enni. Aztán hatóságilag korlátozták, és végre letiltották a „Stammot”. Az adagok mindig kisebbek lettek, és sok helyen krumplicsüveget is kellett leadni. A választék is kisebb lett az élelmiszerboltokban. Akkoriban nagyon odavoltunk miatta. De utólag visszagondolva csodálom, hogy mégis ilyen jó volt. A lényeg az, hogy nagyon akartunk menni. Regensburg, Passau és más osztrák vagy dél-bajor helyek jöttek általában szóba. Tárgyaltunk fűvel-fával, végül mégis minden terv Csilléryn bukott meg. Eleget is átkoztuk miatta.

Lassan azonban minden elcsitult. Mi 27-én kaptunk egy kaptunk egy lakást az északi villanegyedben, Friedenstr. 13/a. Egy orosz születésű nagyon jómódú özvegy a lakásadónk, a nyolc szobás villából három szobát kapunk. Berendezésük lényegesen silányabb a breslauri lakásunknál, de még mindig elég rendes. A szobák egyike manzárd és fűthetetlen, tehát egyáltalán nem használtuk, a másik kettő is nagyon hideg volt eleinte. Így én továbbra is inkább a Stiftungban laktam, nemcsak mert jó meleg volt, hanem egy oda egész közeli iskolába iratkoztam be. Még előbb beiratkoztunk egy gép- és gyorsíróiskolába is, úgy hogy délután is volt tennivalónk. Apuka teljes gőzzel tanított, úgy hogy mindenkinek megvolt a maga foglalkozása, és így életünk rendes menetben folyt. Ezt a pangási időszakot, mely több mint egy hónapig tartott, felhasználom a város leírására.

A centrum, a Markt és környéke, régi negyed egy-két új házzal. Ilyen a Markton két ultramodern áruház, ami az egész harmóniáját megrontja. Az idetorkoló főutcák rendesek, nagyvárosi jellegűek, de a mellékutcák többé-kevésbé sikátorok. Kijebbek ezek a mellékutcák is rendesek lesznek majd a legkülső övezet vagy villanegyed, vagy pedig gyárövezet munkásbérházakkal. A város nem valami gyönyörű, Breslau sokkal szebb volt. Szép a Városháza és a Stadttheater. Átlagos házmagasság a belváros új negyedében (a Markttól északra) 3-4 emelet. Villamoshálózata feltűnően nagy, de a háború következtében nincs teljesen kihasználva. A villamosok igen jók, jól bírják a dombokat, amelyeken a város épült.

Harmonikus életünknek nagyszombaton, március 31-én szakadt vége. Ekkor volt ugyanis az első nagy légítámadás a város belső negyedei ellen. A közelmúltban, február 27-én volt ugyan már egy támadás, de az főleg a gyárnegyedet és a pályaudvar környékét érintette. Eltalálták a hallgatók lakásának, a Feuerweherschulének egy részét is, de bajuk

nem történt, és a holmijuk nagy részét sikerült kiásniuk a romok alól. Az ép szobákba tömörülve továbbra is ott laktak. Ennél az első támadásnál az Európa Hotelben voltam, és a tüzek és a rombolás hozzám elég közel történt a pályaudvar környékén. Valami nagyobb hatást ez az első támadás mégsem váltott ki, mert bár egy-két napig feszülten vártuk a további terrortámadást, mikor az elmaradt, a hallgatók lassan megnyugodtak.

Nem úgy a nagyszabású támadásnál! Mi kint voltunk a város északi részén a lakásunkban, ahol nem sokat éreztünk belőle, és a riadó után gyanútlanul indultunk a városba dolgainkat elintézni. De a város közepén, a Markt-Post vonalától délre a pályaudvaron túlig hatalmas volt a pusztulás. Magára a Stiftung területére kb. 50 bomba esett, eltaláltak egy ottani kórházat is. A hallei „Váci utca”, a Grosse Steinstrasse teljesen leégett, úgyszintén a gyönyörű, szállodákkal teli széles Hindenburgstrasse. Leégték a legnagyobb szállodák is: Hotel Európa, Goldene Kugel, Hohenzollernhof, Rotes Ross stb. Igen kellemetlenül érintett a törzsvendéglőnk és a legtöbb jó vendéglőnek a pusztulása is.

Minket mégsem rémített meg a támadás úgy, mint a helyszínen lakó Stiftungbelieket. Az ő épületeiktől 10 méternyire csapott be a szőnyeg utolsó bombája, az ablakok kitörték, a falak megrepedtek. A Finanzamtól 5 méternyire esett egy bomba, az összes ablak kitört és a tető is megrongálódott. Apuka épp ott volt az óvóhelyen. A Feuerwehristák már amúgy is ki voltak bombázva, a város leginkább megviselt része pedig épp a Stiftung környékén volt, nem csoda hát, hogy akik ebben a depresszív környezetben éltek, pánikszerűen kívántak a várostól minél messzebb jutni. Ekkor kezdődött a második nagy dilemma: menni vagy maradni?

Mint már említettem, a hallgatóság menni akart. Ők egy tömeg-megnyilvánulás hatása alatt álltak, épp úgy, mint a Stiftungban lakó tanárok, ezek ítélete tehát nem lehetett számunkra mérvadó. Mi a bent történelekről Álgay révén értesültünk, aki, mióta kibombázták, nálunk lakott. Ő volt az egyetlen mérnök, aki erősen meggondolta, hogy menjen-e. Ez volt az ellentétes behatás, ő ecsetelte előttünk állandóan az út veszélyeit. Mert kétségtelen, hogy ma nem kék az utazás. Másrészt pedig mindig az volt a célunk, hogy az angolok alá kerüljünk, hiszen azért jöttünk el Budapestről, hogy elkerüljük az oroszokat.

Míg a mérnökök mind menni akartak, az orvosprofesszorok inkább a maradás mellett voltak. A hallgatók ugyan április 2-án benyújtottak Csillérynek (a főmaradónak) egy memorandumot, de ő tartott egy beszédet nekik, mire lecsillapodtak. Hogy illetékes szervtől is kapjunk utasítást, Korompayt, az egyik tanárt, 4-én Berlinbe küldték a magyar katonai parancsnoksághoz. További bajok is sürgettek. Az angol front vészesen közeleg, kezdenek erődíteni (bár ez Breslauhoz viszonyítva semmi), és elterjedt a hír, hogy Halle is erődítmény lesz. A lakosság ugyan nyugodt, a menekülésnek nyoma sincs. A front közelségének egyedül érezhető kellemetlen jele az állandó kisriadó, időnként nagyriadóval fűszerezve. Közben egy újabb nagytámadás van, megközelíti az elsőt. Minket is ér veszteség, három előhívásra beadott film és egy javítandó nagy aranyzsabóra pusztul el.

A hangulat már olyan feszült, hogy 5-én biztonság kedvéért csomagolni kezdünk. Tényleg szerveztek is egy vonatot, és hírtül hozták, hogy 6-kor mi is legyünk kint, a csomagok elszállítására persze nem gondoltak. A dolog különben is lehetetlenül volt megszervezve, a vonat élelem és a hatóságok tudta nélkül indult volna. Szerencsére Csilléryék

megtudták a dolgot, és a hallgatókat visszavezényelték. Igaz, hogy nem mindenki térhetett vissza a kaszárnnyába, mert szállásukat felmondták és szalmájukat felégették. De most aztán valóban sürgős lett a dolog, hiszen a hallgatók egy része a vagonokban maradt. Szerencsére Korompay másnap, 6-án, hazajött és hozta a hivatalos rendeletet. Ennek értelmében az egyetemi és műegyetemi tanfolyam azonnal megszűnik, a hallgatóságot pedig több csoportban az ország különböző részeire osztják el. Az orvosokat 8-10 főnyi csoportokban hadikórházakhoz osztják be, a mérnököket és a végzett építészeket délre viszik 4-5 különböző helyre. Csak az építészhallgatók mennek egységesen, mégpedig Dániába, Varde mellé egy kiképző táborba. Persze minden mérnököt katonai szolgálatra osztanak be. A tanárszemélyzetről nem emlékezik meg a rendelet, tehetnek, amit akarnak, de lehetőleg maradjanak a saját hallgatóiknál.

Apuka úgy az építészeket, mint a mérnököket tanítja, tehát mehet északra, délre, vagy maradhat. Az összes orvosprofesszor a maradás mellett döntött. Korompay arra kérte apukát, hogy menjen velük északra, az építésztanárok egy kivétellel mind arra mennek (Korompay, Pelikán, Somogyi) és még egy mérnökstanár (Böhm) is. A többi műegyetemi tanár délnek megy. Indulás 7-én olyan izgalom közepett, amit külön le kell írnom.

A csomagolással majdnem elkészültünk. Az indulás du. 7-re volt kitűzve. Egy adjunktussal, Einwachterrel együtt rendeltünk egy fuvart $\frac{1}{2}$ 3-ra, és nyugodtan vártunk. Apuka előrement a vonathoz. A fuvaros persze csak 6-ra érkezett, és szerencsére a megbeszéléstől eltérve, először hozzánk jött. Einwachterhoz érkezvén az ő rengeteg csomagja először nem fért fel (ha előbb hozzá megy a speditőr, mi szóba sem jöhettünk volna), és mikor hosszas átcsoportosítás után végre mindent felpréseáltak, és indulni akartunk, egy arra haladó rendőr úgy látszik sokallta azt, és meg akarta motozni. Miután ilyen körülmények közt a vonatot amúgy sem érték volna el, inkább ledobálták a csomagokat és maradtak. 7-kor indulunk tovább. Már aggodalmakkal telve nézek a kijelölt rakodó felé, mikor egyszer csak látom Apukát böszén integetni. Azonban a teherautó rakrészéről nem tudok szólni a vezetőnek, és minden kétségbeesett kísérletem ellen tovább megyünk. Tehát vissza. Apukát azonban nem látom. Ezek voltak életem legkétségbeesettebb pillanatai. Végre megtalálom, mondja, hogy 10 perc múlva indulunk. A csomagokat a hallgatók kezelésbe veszik, és pillanatokon belül elhurcolják. Lent azzal fogadnak, hogy se Anyuka, se Erzsi nincs még itt. Nekik közvetlenül utánam kellett volna indulniuk. Végre fél óra múlva holtfáradtan befutnak. Ők is a vonat eredetileg kijelölt helyére mentek, és több mint egy órát bolyongtak, míg megtaláltak. Maga a vonat négy vagonból állt, ebből egy teherkocsi a csomagok részére és egy II. osztályú a tanárszemélyzet rendelkezésére. Az elhelyezés ugyan nem olyan bőszeges, mint a Budapest-breslaui utunkon, de ülőhelye mindenkinek van. Az egész transzport 95 főből áll.

7-én $\frac{3}{4}$ 9-kor tényleg megindulunk. Igen lassan haladunk, mert tehervonatokhoz vagyunk csatolva, és ezek lépten-nyomon megállnak. Éjjel elérjük Köthent. Itt légiriadó ér, és végignézzük a valószínűleg Halle elleni támadást. Az angolok számtalan világítórakétát dobnak. Gyönyörű. Éjjel keveset aludtunk. Nincs fekvőhely, hideg van. A vasutasokat állandóan cigarettával kell vesztegetni, hogy továbbvigyenek. Reggel 9-re sikerült Magdeburgot elérni. Innen egyelőre semmiképp sem sikerül továbbjutni. Napközben két riadó

van, ilyenkor kitolnak az állomásról a pályára. Közben mellénk jön egy német katonavonatot. Ezek jól el vannak látva (nem úgy, mint mi) és sajtot, kenyeret, tésztát cserélünk cigarettával. Sőt délben a kávé is sikerül megfőzni, így különösen a hallgatóság helyzete javul. Éjjelre már célszerűbben rendezkedünk be, minden harmadik ember a földön fekszik, és így majdnem mindenkinek van fekvőhelye. Persze nem valami kényelmesek, az ülőrész együtt nincs több 1,3 m-nél. Reggel felé mindig zsidbadt lábbal ébredünk. Napal kellemes a hőmérséklet, de éjjel rém hideg van.

9-én továbbra is majdnem egész nap állunk. Közben bemegyünk a városba. Egy része ép, sikerül még kenyeret is kapnunk, de a legnagyobb része holt város. A falak állnak, de a házak egytől-egyig kiégve. Szomorú kép. Megint sok cigarettába kerül, hogy sikerüljön este $\frac{1}{2}$ 7-kor magunkat egy személyvonathoz csatolni. Nehéz művelet volt, mert a vonalak nagyon túl vannak terhelve. Este $\frac{1}{2}$ 10-kor értünk Stendalba. Alig hogy beértünk riadó van. Én már aludtam, és félálomban indultam mezőt keresni. A sötétben beléptem egy vizesárokba, és a lábam teljesen átázott. Visszafelé menet csak nehezen találtam meg a vonatot. Nagyon kellemetlen volt. 10-én még mindig itt állodogálunk. Bemegyünk a városba egy-két dolgot vásárolni. Még alig bombázták, szinte jól esik a szemnek ép házakat látni. 1-kor hozzácsatolnak egy személyvonathoz, de közvetlenül az indulás előtt szól a riadó. Legtöbben kimennek a mezőre, mi egy erősnek látszó házba vonulunk. Az itteni tüzéség az átvonuló gépekből hármat lelő, a mezőről gyönyörűen látni őket. Ezek kioldják bombáikat, mik a közvetlen közelben esnek. Az egyik bomba légnyomását olyan erősen érezzük, hogy azt hisszük, hogy közvetlen mellettünk esett le. Életemben első komoly eset. A pályaudvar is több találatot kap, a legközelebbi vagonunktól 38 m-re esett. Dél felé teljesen elnyírták a pályatestet, de mi mehetünk. Csoportunkban senkinek sem történt baja, bár nem sok hiányzott, hogy a mezőn levőket elbombázzák. A vonatot megrohanják az utazni akarók, a többi kocsi zsúfolt, sőt nemcsak a kocsikban, hanem a kocsik közt, a tetjükön és a szeneskocsin is rengeteg ember foglal helyet. Bár néhány hozzánk szegődött német alaposan kitesz magáért minden hiába, hiába vagyunk zárt transzport, a közönség az ablakokon csődül be és minden tenyérnyi helyet elfoglal. Közben kínos jelenetekre is sor kerül, így aztán Wittenbergéig meglehetősen kellemetlenül utazunk. Oda este $\frac{1}{2}$ 11-kor érkezünk. Nemsokára rá riadó. A város még a déli támadástól ég, mi csupa gyár között vagyunk, senki sem tudja hol az óvóhely. Szörnyű tanácstalanság és kétségbeesés uralkodik. Végül is bemegyünk egy vasúti aluljáróba. Szerencsére nincs támadás.

11-én Wittenbergből tulajdonképpen Lübeckbe kellene menni, de mivel a határátlépési engedélyt és egyéb szükséges dolgokat Hamburgban kapunk, és hogy ne keljen egyeseknek ezen a veszélyes szakaszon külön utazni, mindnyájan oda megyünk. Az utat a dél előtt folyamán négy óra alatt tesszük meg. A vidék szép, nyírfával szegélyezett fenyvesek váltakoznak mezőkkel. Azonban 1 óra után érkezünk és a hivatalok túlnyomó része zárva van. Hogy ne kelljen az egész társaságnak az éjszakát Hamburgban tölteni Apuka, Korompay és két tanársegéd itt marad, mi többiek pedig tovább megyünk Lübeckbe. Hamburg ugyan már majdnem teljesen romokban hever, de még így is állandóan támadják. Lübecket késő délután érjük el, de már semmi okosat sem lehet kezdeni. A pályaudvarhoz közel eső részeket mégis megnézzük.

12-én gyönyörű idő van. Általános nagy vásárlás és városnézés. Mindkét téren általános elismerés és gyönyör. A város egyrészt minden eddiginél jobban van ellátva, másrészt pedig nagyon szép öreg, de rendes és stílusos, többnyire nyerstégla falazatú házak vannak. Nemcsak a régi házak keskenyek és magasak, hanem az újabb építmények, középületek is szépen beleilleszkednek. A város mellett szép és igen kiterjedt villanegyed van. Az egyetlen csalódást a kikötője okozta; teljesen élettelen. Eddig erről a német városról van a legjobb benyomásom. Az hírlík, hogy a közvetlen (keleti) vonal Flensburg felé (ahol Apukáékkal kell találkozunk) el van bombázva, ezért Elmshorn-Itzehoe felé kell kerülővel mennünk. Tudtunkon kívül egy tehervonathoz kapcsolnak, és még ma elérjük Elmshornt. Nagyon kellemes utazás volt, a vidék is szép; erdők, mezők és rendes, tiszta kis falvak vannak erre. (Egy politikai újdonság: meghalt Roosevelt.)

13-án délelőtt tovább indulunk, és szintén elég rendes iramban elérjük Husumot. A vidék rendkívül érdekes, a nagy nedvesség miatt még a legelőket is csatornázzák. Nincs is igen más, mint legelő, és főleg juhok. A vidék itt-ott mocsáros lesz, így a Nordsee-Kanal vidékén. A csatornán átvezető hosszú hidat léggömbzárral védik. Husumban $\frac{1}{2}$ 3-tól 7-ig riadó van. Mi egy közeli erdőcskébe vonulunk. Az átvonuló gépek veszettül lőnek kis ágyúkkal és gépfegyverrel. Soha sem hittem volna, hogy az olyan kellemetlen lehet. A vége felé sikerül valamilyen lőszerraktárt felrobbantaniuk a város túlsó végén, de oly baromi nagyot szól, hogy azt hittük, közvetlen közelünkben esett bomba. Majdnem mindnyájan egy mélyedésben feküdtünk, de akik a dombtetőn álltak alapos légnyomást is éreztek. Ez a raktár később még kétszer robbant, és holott tudtuk, hogy nem fenyeget közvetlen veszély, mindnyájan úgy vágódtunk reflexből a földre, mint annak rendje és módja. Este egy kicsit sétálunk, egész kedves halászvároskának találjuk Husumot. A fiuk halat vásárolnak és a vacsoránk finom hallevés.

Még éjszaka továbbindulunk, és 14-én reggel elérjük Flensburgot, a határállomást. Nagy megrökönyödésünkre Apukáék még nincsenek ott, holott már amiatt aggódtunk, hogy ők, nem tudván rólunk semmit, miattunk fognak aggódni. Már három napja Hamburgban vannak, náluk van minden pénz (47.000 RM) és az összes irat. Mi lesz, ha elbombázták őket? Nincs más hátra, mint várni. A várost nézegetjük, a fő kereskedelmi utca az öreg negyedben van, mely távolról sem olyan szép, mint a lübecki, mellette a kikötőből, ez viszonylag egész rendes. Kétoldalt dombok modernebb épületekkel. Az egész város közepesen szép és nem túl nagy.

15-én reggel újra a városban kószálunk, közben Apukáék befutnak. Útjuk kalandos, de végig szerencsés volt. A hallgatók részére fejenként 10, a tanároknak pedig 50 kr-t tudtak az egész pénzből készpénzbe váltani, ami nagyon szép, ha figyelembe vesszük, hogy rendes körülmények közt csak 5 kr-t adnak ki. A többbit ún. Verrechnungsmarkban adják, ami fizetésre nem használható, de apránként a dániai német hatóságok koronára váltják. Egyik éjjel légítámadás érte őket, az első bomba a közelükben csapott le, és Apuka ágyára szórta a 8 mm-es ablak cserepeit. Riadót csak akkor fújtak, de Apukáék már nem tudtak felöltözni, mert a közelben csapódtak le a többi bombák is. Végül a hullámszünetben szaladtak hiányos öltözékben az óvóhelyre. Visszafelé jövet elbombázták egy helyen a vonalat, és 2 km-t kellett gyalogolniuk. Ott azonban nem kaptak csatlakozást. Mivel sehol sem kaptak szállást,

bementek egy matracgyárba és ott aludtak a matracok tetején. Az a hír, hogy egyelőre nem mehetünk, mert minden Dániába vezető vonal fel van robbantva. A dán hazafiak ui. egyre-másra szabotálnak, hogy megakadályozzák az oda irányuló csapatszállításokat. A városban ebédelünk, és miután már mindent láttunk, kezdünk unatkozni.

16-a a harmadik nap Flensburgban. Kezdünk otthonosan berendezkedni. A hallgatók réglából tűzhelyt raknak, és a szabadban nagyszerű paprikás krumplit főznek, mi kalarábét főzünk. Másrészt azonban ez eddigi jó hangulat romlik, egyrészt a már túl hosszú út miatt, másrészt mert félünk, hogy nem jutunk be Dániába. A helyzet ugyanis vészesen romlik. Magdeburg négy napra rá esik el, hogy ott voltunk, az arcvonal Wittenberg – Magdeburg – Leipzig – Chemnitz – Bayreuth vonalon húzódik. A vonatközlekedést is korlátozták, polgári személyek hetente csak háromszor utazhatnak. Tehát drukkolunk, hogy átjutunk-e, unatkozunk, kószálunk.

17-én hajnali 5-kor váratlanul továbbindulunk. 9-kor Süderlugumnál elérjük a határt. Ugyanis a nyugati vonalat megjavították, és ezért párhuzamosan a határral átraverzálunk nyugatra. Itt sokáig kell várunk. Ebédet az NSV-től kapunk ízléses barakkban, asztal mellett ülve. Nagyon jól esik, meleg levest adnak korlátlan mértékben. A fogadtatás nagyon szíves, a vezetőnő magyarbarát, és BDM-lányok terítenek (mert hiszen tányéron eszünk!). Hálából szép rajzokat készítnék az emlékkönyvbe. A hangulat a lehető legjobb. ½ 5-kor indulunk tovább Dániába. Azt hittük, hogy elég rendes közállapotok vannak itt. Legnagyobb meglepetésünkre azonban a sínek mentén és a hidaknál lövésre kész katonák állnak őrt és a városokban, falvakban szintén géppisztolyos németek. A szabotázsok ellen védenek. Nem is csoda, az egész vonal tele van katonavonattal. Soha ennyi katonát és ágyút nem láttam egy csomóban. Elég jól haladunk, úgy hogy este ½ 11-kor elérjük rendeltetésünk helyét, Vardet.

KELEMEN ERZSÉBET

Katariina Aila Hämäläinen finn költő versei**158. zsoltár. Dicsőítő ének**

*Dicsőíttem az Urat minden időben,
dicsérete ajkamon marad mindig.*

Az elhagyatottságban hozzá könyörögtem
segítségül hívtam a szorongatásban
nevét kiáltottam virradatkor s este
tenger morajában szél zúgásában
kutattam a szavát susogó nádas közt
látta ínségemet megkönyörült rajtam
meghallgatta síró panaszaom a mélyből
sebem enyhítette lábam bekötözte
olajjal a jelét homlokomra kente
felövezett engem erővel és pajzssal
kiszáradt torkomat forrásvízzel mosta
áldom az Urat mily nagy a jósága
a kitárt szívemet Kedvesemre bízta

Édesem-Kedvesem fölemelt engemet
kiszáradt torkomat forrásvízzel mosta
felövezett engem harmatos igékkel
üres tányéromba a föld javát szedte
kiürült poharam színültig töltötte
sugaras szemében fürdetem az arcom
hollóéj hajáért dicséretet mondok
olyan a két keze ha átkarol engem
mint Hold s csillag szerelme esti szürkületben
akár a hegyszirten vággyá nőtt cédrusfa
olyan a termete hozzám simult teste
áldom az Urat mily nagy a jósága
a kitárt szívemet Kedvesemre bízta

159. zsoltár. Könyörgés (Töredék)

kegyes légy déli szél
ne feledd ne ítélj
emelj föl ne rejtőzz
magasra ajkadra
szentélyed otthonunk
őrizd meg oltalmaz
tulkoknak szarvától
ordító oroszlán

.....
lábamat kezemet
tisztítsd meg övezd fel
légy kegyes figyelj rám
kicsordult mézillat
Liliom-Kedvesem
védd meg őt s engemet
.....
hallgasd meg könyörgő
szavamat Istenem!

160. zsoltár. Kérő ima

Minden gazellára tulokra szarvasra
legtisztább bárányra égőajándékra
kérlek benneteket erdők vadjaira
egyéves kosokra a szent áldozatra:
elfáradt Kedvesem mellettem megpihent
csendesén járjatok föl ne ébresszétek!

Fölmátkázott szívem áldd meg Uram kérlek
védőszárnyam tárd ki hogy általad védjem
szelek orkánjától pusztító tűzvészről
forró lavinától kénköves esőtől
őrizzem Szerelmem az édeni kertet
s a kibontott álmát álmaimba fűzzem

KOVÁTS LÓRÁNTNÉ

Történelmi idők Kassán (II.)

1945

Mi már karácsony előtt [1944-ben] leköltöztünk a mosókonyhába, előtte nagyon keserves napok voltak. Amikor már tudtuk, hogy az oroszok Nádasdon vannak, itt kitört a pánik. Elmentek Ernő bácsiék,¹ mert előtte Anikó – már válófélben – itt volt egy ideig Mariettával, de ők továbbmentek a tisztekkel, és úgy volt, hogy Ernő bácsiék maradnak. Ez Anyámnak valamennyire megnyugtató volt. Szegénykém olyan rettenetesen félt és féltett minket. De Ernő bácsi annyira vágyódott Marietta és Anikó után, hogy ők is elmentek utánuk a Tátrába. Nekem még itt voltak Feketéék,² de amikor elmentem oda, zárt ajtókra találtam. Rettenetesen elkeseredtem. Ott álltam hat gyerekkel, akik közül Zsuzsa, a legidősebb 12 éves volt, Erzsike csecsemő, Anyám 70 évesen, de nagyon rám szorulva, tehetetlenül. És én, tehetetlenül. Még csak pénzem sem volt, pár száznál [pengőnél] több, és egy kis élelmiszer. És mindenütt a plakátok: *„Meneküljetek! Ha bejönnek, hova mentek gyalog, gyerekek, öregek?”* stb., stb. Persze Anyámnak erről nem szóltam, és ő szerencsére nem tudta, milyen rémhírekkel van tele a város. Teljesen kétségbeesett voltam.

Akkor megjelent egy német katona, nagy csodálkozásomra, és hozott egy levelet a német parancsnoktól. Egészen elképedve olvastam. Fekete Mausyékától hallott rólam, hogy itt vagyok támasz nélkül hat gyerekkel és öreg anyámmal, felajánl egy teherautót és egy személyautót, hogy menekülhesek. Ott állt anyám mellettem, és úgy nézett rám, mint egy Mindenhatóra, csupa rémület és könnyörgés volt a szeme, azt hittem megőrülök. De hova menjek hetedmagammal pénz és élelmiszer nélkül? Kinek a nyakára? A nagy bizonytalanságba? Hiszen azt már tudtuk, a németek elvesztettek mindent, ők hát hova tudnak vinni? És Lóri? Mikor kerülünk össze, és mi lesz addig velünk? Megköszöntem és nemet mondtam. De nem tudtam Anyám szemébe nézni. Aztán elment mindenki, Wienék maradtak ott, mármint a néni és Vera, akinél valamikor varrni tanultam, és később segédkeztem nála. Ők olyan okosak és reálisak voltak. No és ott voltak Blankáék,³ mint két árva öreg varjú, a fiuk nélkül, akit elvittek leventének.

Ernő bácsi meghagyta, hogy menjek el a lakásába, és hozzak el, amit tudok használni. Akkor már nem laktak ott mellettünk, de a Fő utca végén, a Hadtest közelében, ahol az

¹ A szerző nagybátyja, Winkler Ernő. Az ő leánya Hendel Vilmosné, Anikó, unokája pedig Marietta.

² Baráti család, Fekete Miklósné és gyermekei, Mausy és Miklós.

³ A szemben lakó Hubay-házaspár.

irodája volt. Egyszer elmentem Nókával,⁴ sötét, rossz sejtelmű januári délután volt, havazott is egy kicsit, felmentünk a lakásba, de csak sírhattam volna: mit, minek vigyek... Úgy hiszem a Sorrell és fiát⁵ vettem le a polcról, és szomorúan elmentünk.

Ahogy kiérve a házból, a Fő utcán mentünk lefelé, én teljesen elkábulva jóformán a szomorúságtól, sötétedett, lassú pelyhekben hullt a hó, valami olyan rossz, riasztó volt a levegőben. A város, az én városom, olyan idegennek és elátkozottnak tűnt. Nehezen tudatosítottam, hogy ember alig jár az utcán..., és akkor eliszonyodva tudatosítottam, hogy emberek lógnak a lámpaoszlopokon...⁶ Eliszonyodva rángattam be Nókát a Gyár utcába, és rohantunk haza. De a kép bennem maradt. Még ma is látom őket, ahogy keményre fagyva, mellükön valami táblával lassan mozgatta őket a szél. Vajon Nókában milyen nyomot hagyott? Olyan valószínűtlen volt, hogy én is csak talán a harmadik, negyediknél döbbsentem rá, hogy mi az.

Ezután még letörtebb voltam, és Anyámban kellett tartanom a lelket, aki szegény olyan tehetetlenül, kétségbeesve csüggött rajtam. És a gyerekek? Jó, hogy többen voltak, és így egy kicsit a maguk életét élve talán nem érezték meg azt a rettenetes feszültséget, ami bennünk volt. Akkor már semmi érintkezésünk nem volt a külvilággal. Lent éltünk a mosókonyhában, élelmünk, úgy ahogy volt, a gyerekek a sparherden diót sütöttek, és meggyújtottak egy-két kis gyertyát, ez a volt a Karácsony. Persze ez még előbb volt, mert ezek az akasztott emberek már januárban, úgy hiszem már az utolsó időben voltak. Egyedüli reményem az volt, hogy Laci egyszer mégis megjelenik, ahogy ígérte.⁷ Tudtam, hogy Lóri nem jöhet, mert azt tudtam már, hogy ott vannak az oroszok, és ami még jobban aggasztott, hogy a németek is ott voltak szemben még beásva, és lőtték a falut.

Lacit hiába vártam, de egy nap jött egy katona, és levelet hozott Zoltitól.⁸ Sokáig jött a levél, katonák adták kézről kézre. Valami kimondhatatlan örömmel bontottam fel, és ott állt, hogy Előd, a fia meghalt. Szörnyű volt. Teljesen lesújtottnak éreztük magunkat Anyámmal. A gyerekek is ismerték, szerették, és hihetetlenül álltak e hírral szemben. Valószínűleg bennük is megszólalt az én, aki tiltakozik az elviselhetetlen ellen, próbálná elhíttetni, hogy nem lehet, hogy nem igaz... De szembe kellett nézni a valósággal, Zolti kétségbeesett soraival, amelyek még azt is eljajongták, hogy még csak hősi halált sem halt, amit akart és vállalt fiatal hevével a hazáért, de szerelvényét, ami nem is a frontra indult, hanem a németek – német ruhába öltöztetve ezeket a fiatal tiszteket, akik akkor hagyták el a Ludovikát – Németország felé irányították az egész szerelvényt, és Szentgotthárdnál egy amerikai légítámadás végigbombázta őket. Zoltit értesítették, aki akkor Szombathelyen volt hadtestparancsnok, de mire odaért, fiát már éppen közös sírba temették a sok száz halottal. Zolti úgy vette ki őt a sofőrjével, koporsót sem kapva ők ketten valami deszkákból összeszegeztek egy koporsófélét, és úgy ásta el, keservesen a fagyos földbe egyetlen fiát, Apám egyetlen fiúunokáját. Ott teljes volt a pánik, mert a bombázás nem-

⁴ A szerző akkor 10 éves kislánya.

⁵ George Warwick Deeping (1877–1950) angol regényíró 1925-ben megjelent népszerű regénye.

⁶ 1945. január 5-én a nyilas hatóság 12 katonaszökevényt halálra ítél, és elrettentésül a Fő utca fáira akasztották fel őket.

⁷ A szerző László bátyja (1899–1945) Gölnichányán volt ügyvéd. Mint magyart elhurcolták, s többé nem került elő.

⁸ A szerző legidősebb bátyja, Zsedényi Zoltán (Kassa, 1897–Budapest, 1979) vezérőrnagy, a 2. páncélos hadosztály parancsnoka.

csak ott pusztított, de az egész vonalon, és visszatérve Szombathelyre az egész utcásor le volt bombázva, csak az ő házuk állt. Akkor már a nyilasok a végső pánikban visszaadták neki a gyorshadtestet, és megint a frontra készült, a nagy visszavonulásra. Ezután már róla semmit nem tudtunk.

Már teljesen apatikusok voltunk, tettük a dolgunkat, én feljártam mosni, amíg volt gáz és villany; az egész olyan volt, mint egy rémálom. A gyerekek féltek a bombázástól, pedig itt nem is bombáztak, csak aknáztak az oroszok, eleinte nagyon sok esett ott körülöttünk, mert közelben volt a német parancsnokság, de amikor azok elköltöztek, már ott sem volt annyi robbanás. Csak az volt a rettenetes, szívszorító, amikor amerikaiak húztak el felettünk, ijesztő robajjal, és Eperjest bombázták. Két [nádasi] emberünk volt itt bevonulva, azok el-eljöttek, de csak ott lógatták az orrukát, és csak azt tudták ismételgetni: nem él már a mieinkből senki, hiszen az oroszok ott vannak nálunk, a németek meg a gönyűi partról lövik őket...

Aztán valahogy eljött 19-ike, reggel Vilma nénivel⁹ kenyeret vittünk sütni a pékhez, és akkor hallottuk, hogy már bent vannak az oroszok. Rettenetesen féltem és féltettem az enyéimet, hiszen mind tőlem várták a védelmet. Anyám, szegény, olyan szánni való, reményét vesztett volt és a gyerekek... Hát ők talán fel sem fogták a veszély lényegét, de annál nagyobb felelősség súlyosbodott rám. Vártuk, hogy mi lesz. Szorongva és egész halálra váltan.

Akkor egyszerre mind hallottuk Róza hangját,¹⁰ engem hívott, én meg egy óriási nekifoházkodással mentem ki az első orosz elé... És az Lóri volt! Alig ismertük meg, szakállasan nyíratlanul, idegen göncökben, de ő volt, élve, egészségesen, persze lábai rettenetesen fájtak, teljesen ki volt merülve. Ahogy elindultak tőlünk¹¹ az oroszok, jött utánuk árkon-bokron, jégen, vízen át. Még cipelt is, amit tudott, illetve amit kaptak, mert otthon már nem volt semmi.

Hát nem könnyű időket éltek ők át az elmúlt hetek alatt, illetve éppen egy hónap volt ez az idő, 1944. december 19-től január 19-ig. Anyósom 18-án felpakoltatott mindent négy szekérre, ott álltak éjjel az udvaron reggeli indulásra készen.

És hajnalban Hollóháza felől bejöttek az oroszok. Minden ott volt készen, bepakolva. Persze amire ők felébredtek, már nem volt se szekér, se semmi. Anyósomat a két gyerekkel, Lilivel és Gézával kitesékelték a kastélyból egy szál ruhában. Először ott húzták meg magukat különféle pincékben, ahová a hűséges Márta¹² utánuk lopta Anyósom nagy Barabás-képét és a varrógépet. Nem tudom, miért éppen ezeket, de hát sok minden be volt már pakolva az útra, és nem s lehetett mindenhez hozzáférni, mert hiszen az udvar tele volt oroszokkal.

Közben Lóri persze lent volt a majorban. Előző este még vendégei voltak, még valami magyar egységek maradtak a faluban, és azokat hívta meg. Másnap reggel arra ébredt, hogy ott vannak az oroszok. A tehénistálló már tele volt velük, de hozzá egy tiszt jött csak

⁹ A szerző szüleinek háztartási alkalmazottja.

¹⁰ Lipták Róza és leánya, Ica a szerző édesanyja házának lakói voltak, az eredeti lakók nyugatra menekültek és rájuk bízta lakásukat.

¹¹ Ti. Nádasról.

¹² Barger Márta, a szerző anyósának szakácsnője Nádasdon.



Az abaújnádasi kastély békeidőben és a háború után felperzselve

be, aki nagyon udvarias volt, cigarettát kért, Lóri megkínálta, de csak egyet vett el. Elbúcsúzott, és ki akart menni az istállóba. Lóri vele akart menni, de visszatartotta, maradjon, mert a mellettük lévő porta szalmakazlának tetején még volt egy magyar géppuskafészek. Lóri az ajtóban maradt, a tiszt ment az istálló felé, s amikor a szabad térre ért, lelőtték a géppuskások. Ezután a többi orosz már nem volt ilyen udvarias.

Aztán az egész falut kitelepítették valahová a Hegyközbe, illetve ment, ki merre látott, mert csak kikergették őket. Lóri nem tudott menni, amúgy is rengeteget kellett szenvednie fagyott, csonkolt lábujjaival. Anyósom szintén nem bírta menni, így ott maradtak minden fenyegetés dacára. Ekkor végre összeköltözött a család maradványa, az Anyósom a két gyerekkel, Lórival a majori lakásban.

Én ezután már semmitől sem félttem. Könnyen vettem az oroszok látogatásait. Az első ugyan nagyon felbosszantott, nem is tudom, mindjárt az első napon volt-e, de még a mosókonyhában voltunk. Ketten jelentek meg, és könyörtelenül elvitték az egyik friss kenyeret, hagyva helyette egy katonakenyeret. No, ezt aztán igazán nem lehetett megenni, olyan volt, mint a kőszikla. A másik kenyér szerencsére megmaradt, Vilma néni eldugta.

Már felköltöztünk, amikor egyszer kicsengettek az ágyból az oroszok. Akkor is olyan bátor voltam, hogy csak! Beengedtem őket, mutattam, hogy hat gyerek van, italom nincs, de még ennivalóm sem a sok gyereknek. „Nye harasó”, mondták és elkotródtak. A gyerekek hihetetlen védőbástyát jelentettek; mikor meglátták a szobát tele gyerekekkel, Erzsikét még a kocsiban, mindjárt megfordultak.

Nemsokára Rózáékhoz beszállásolta magát két orosz, majorok¹³ voltak, tőlünk lehettek, az volt a fontos, hogy további oroszok zaklatásától meg voltak mentve. Rájöttünk, hogy ez a legegyszerűbb megoldás. Kisült, hogy a közelünkben egy élelmiszerraktárt létesítettek, és az ott alkalmazottak szívesen helyezkedtek el ott a közelben. Így jutottunk mi is a magunk két majorjához. Kiderült aztán, bár nem könnyen, hogy az egyik nő és házastársak. Voltak-e vagy sem, kit érdekelt, reggel mentek, este jöttek, jó volt, hogy miattuk kaptunk újra gázt... Ki voltunk velük békülve, mert legalább a katonák közül senki más nem jött be, mert bizony voltak kellemetlenebb dolgok is. Bár ahhoz képest, hogy megszállók voltak, itt sokkal elviselhetőbbek voltak, mint Magyarországon. Itt egy alkalommal, amikor két orosz jött be, s elmondtam a

¹³ őrmagyok

szokott szólamot, sok a gyerek és nincs mit enni, az egyik leült mellém, és nagy jóakarattal vigasztalt, hogy most már minden jó lesz, újra Csehszlovákia leszünk, úgy, mint régen. Számomra ez nem sok vigasz volt, de hát szép volt tőle. És ha csakugyan így lett volna...

Hubayéknál más volt a helyzet, állandó zaklatásnak volta kitéve. A ház feltűnő volt, és mindig rátaláltak az oroszok. Azok meg ketten egy árva szót sem tudtak szlovákul, ezért az oroszok dühödtek voltak. Mindig orosz lakók után sóvárogtak. Egy délután Blanka ragyogva újságolta: „Van már lakónk, és még hozzá három aranyos fiú.” No, nekem nem nagyon tetszett, mert Lóritól tudtam, hogy a fiatalok a legrosszabbak. De hát hiábavaló lett volna már úgyis szólni, Blanka egészen felvillanyozva sürgött-forgott, fekvőhelyeket készített a szegény fáradt kisfiúknak. Nem nagyon nyugodtan hagytuk ott őket. Éjszaka aztán valami szokatlan zajra figyeltem fel. Teherautó volt, akkoriban éjszaka ritkán járt arra. Reggel tudtuk meg, hogy az aranyos kisfiúk éjjel mindent kipakoltak Blankáéktól egy teherautóba és elpöfögtek. Szegények csak sírni tudtak. Fiúkat elvitték a németek, most egész életükben összepórolt kis holmijuk jelentős része veszett oda.

Sok ún. „anyás”¹⁴ volt még itt a városban, vagyis olyanok, akik 1938 után jöttek a városba, vagy jöttek vissza 1919-es elűzetésükből. Érezhető volt, hogy rájuk itt nem sok jó vár, őket okolták mindenért, 38-ért, a háborúért, minden rosszért, ami rázúdult a városra. Egy nap megjelentek a plakátok, hogy akik 1938 után jöttek ide, jelentkezzenek. Az öreg Hubay – hiába próbáltuk Rózával lebeszélni – rögtön az első nap elment jelentkezni. Ki is utasították őket az első között. Rémes volt, rögtön megjelent két milicista, akiknek az volt a dolguk, hogy vigyázzanak arra, hogy csak azt a megengedett 20 kilót – vagy nem tudom, mennyit – vihessenek magukkal. Rettenetes látvány volt ez a két megtört ember. Egész életük gyümölcsét, kis szerény otthonukat már úgyis jól megdézsmálták az oroszok, most meg mindent itt kellett hagyni, menni a bizonytalanságba, egyetlen, féltett gyermekükről sem tudták, él-e még. Másnap aztán egy összerótt taligára felrakták azt a kis valamijüket, így kísértük ki őket a Frank-gyárba. Ott az udvaron gúnyos röhögéssel, kiáltózással fogadták őket, itt jönnek a vitéz urak, jó hogy le nem köpdösték őket. Itt búcsúztunk el tőlük, és elindultak gyalog a két öreg a taligával neki a határnak, ami bizony húsz kilométernél is messzebb volt.

Hazafelé menet rettenetes élményekben volt részünk. Öreg emberek egy-egy kis batyuval, fiatalasszonyok gyerek kocsiával, a kocsi aljára pakolva egy kis batyu, és így mentek... Borzalmas volt, ez a nap örökre egy szörnyű emlék marad, az embertelenség jelképe.

Hubayék lakásába aztán beköltözött egy család, de nem sokáig laktak ott, máshová költöztek Blankáék bútoraival együtt, s oda mások jöttek. Általában sokat költözgettek, így veszett nyoma ezeknek az otthonoknak, minden berendezésükkel együtt. Az új urak számára ez így volt biztonságos.

Májusban megjelent nálunk egy szimpatikus szlovák fiatalember, aki valami demokrata párti újságíróként mutatkozott be, és közölte, hogy Clotild¹⁵ lakását neki utalták ki, ő megtudakolta az én címemet, és most azért jött, hogy legyenek szíves a lakást kiüríteni. Én közöltem vele, hogy semmiképp sem áll módomban; a lakás a meghalt sógornőmé és két fiáé, akik nincsenek jelen,

¹⁴ anyaországi

¹⁵ Zsadányi Guidóné Kováts Klotild (1899–1944), a szerző sógornője.

és én képtelen vagyok bármit is tenni. Nagyon rendes volt és megértő, mondta, ő a viláért sem akar más holmijába beletelepedni. Megpróbálhatnánk a bútort egy szobába összetolni, és én azt lezárhatnám. Ez az ajánlat az akkori időben több volt, mint megható, és így elmentem vele a lakásba. Hát ez aztán rémes munka volt! Clotildnak nagy, nehéz bútorai voltak, az én emberem is elég keszegecske volt, és én majd összerogytam, amíg – jóformán centiről centire – nagy keservesen áttaszigáltuk a nagy kombinált szekrényt, kredencet. Már alig bírtam, de szégyelltem volna abbahagyni, amikor a kedves ember tiszta jóindulatból annyit küszködött. Valahogy begyömöszöltük ezeket a behemót darabokat. Megköszöntem ennek a jó embernek a nagy segítséget, és hazavánszorogtam, mert ez a megerőltetés kicsit sok volt az én gyenge fizikumomnak. De nem telt bele néhány hét, és megtudtam, hogy egy partizán kitette őt a lakásból, és ő ült bele, majd idővel, ahogy szokás volt, tovább költözött a bútorokkal, értékekkel együtt.

Tavasszal, már nem is tudom mikor, megkezdődött az iskola. Persze szlovákul. Nókának nem okozott olyan nehézséget, mint a többieknek, mert ő kint a faluban sokat hallott, de Zsuzsa és Annu nem igen tudtak, hiszen ők már elemitől Kassán jártak iskolába. Miki sem sokat tudott. Hozzánk Rössler Irénke, Ernőcske elvált felesége járt hűségesen, ő tanította a gyerekeket szlovákra.

Itt volt a június, és mi még mindig nem tudtuk, mi lesz velünk. Még azt sem tudtuk, nem leszünk-e kitelepítve, mint nem kívánatos személyek. Egyáltalán senki sem tudta, hogy mi lesz, csak az volt biztos, hogy a magyarok voltak mindenért a felelősök. Az utcán már kevesen mertek magyarul beszélni.

Június 13-án szép, kora nyári idő volt, Lóri bejött biciklin, és azt mondta, kiviszi Mikit Nádasdra. Nem szólhattam ellene, mert nem volt miért visszatartanom, és ő persze boldogan ment. 8 éves volt, nem tudom, mit képzelt magában, mit értett meg abból, amiről mindig beszéltünk. Ő boldog volt, hogy visszamehet a régi majorba, a kastélykertbe és a Hernádhoz. Miki így elment Lórival. Már csak Annu és Erzsike maradt velem, és mindinkább előtérbe került a gond, hogyan tovább.

Nem sok időm maradt ezen emésztődni, mert másnap megjelent egy ember, már nem is tudom, ki volt, hozott egy cédulát Lóritól, amiben azt írja, hogy őt letartóztatták...

Most mit tegyek?

Nem is tudom, mennyi idő telt el hazamenetelünkig, de Icáék hamar megtudták, hogy Lorit és sok kassai társát a repülőtéren tartják fogva, ők már vittek is ki élelmet. Én is kimentem oda, és én is vittem. Jó társaság volt ott, majdnem csupa ismerős, és Lóri, aki könnyen beilleszkedett minden új környezetbe, aránylag jól érezte magát. A repülőtérről aztán börtönbe vitték, ahol már jobban ellenőriztek mindent, és alaposan átnézték, mit vittünk be. Amikor végre kimentünk Nádasdra, akkor már nem tudtam gyakran bejönni.

Számunkra Nádasdon nagyon kemény, kegyetlen élet kezdődött. Mert ott éltünk a major közepén, és ha nem is gyűlöltek, később már inkább elfordították a fejüket, talán már szégyenkeztek is, de ott álltam hat gyerekkel, Zsuzsa is mindössze 13 éves volt, ott volt még a 16 éves Géza is, és Nyanyus, az anyósom. Később Anyu is kiköltözött hozzánk, hiszen nem kapott nyugdíjat sem. És mindnyájan tetvesek voltunk, az egész falu. Még szerencse, hogy Bözsi¹⁶ visszakapta régi állását a Megay-patikában, és tudott valamit

¹⁶ A szerző sógornője, Zsedényi Györgyné.

adni ez ellen, de hiába volt minden, mert a gyerekek újra és újra fertőződtek. Rengeteg időmet elvette ez a probléma. No és mindehhez a legnagyobb gond: mit adok holnap a 11 embernek enni? Szörnyű volt, aludni sem tudtam, hiszen a gyerekek mindig éhesek voltak. Az élelmezés gondjai mindennaposak voltak, de valahogy az utolsó percben mindig jött valami segítség.

Közeledett Lóri népbíróági tárgyalása. Egy csomó idegen ügyvéd jelent meg a városban, vállalta fel a „háborús bűnösök” ügyét, persze hatalmas összegekért. Lórihoz legfeljebb hetenként tudtam bemenni, és akkor is sok aggasztó hírt hallottam. A végén én is elvesztettem a fejemet: „Ki fogja Lórit védeni, nincsenek ezreseim, de éppen neki ne legyen védelme?” Kétségbeesésemben eszembe jutott X ügyvéd, akit én nem ismertem, csak tudtam, hogy Bodnár, a volt plébános unokaöccse, és Lóri minden évben találkozott vele, nagyon szimpatizáltak egymással, holott ő nagy szlovák volt, de hát ez Lórit soha nem izgatta. Tudtam, hogy Lóri egyszer fordult is hozzá ügyvédi tanácsért, mert teljesen megbízt benne. Végül felmentem ehhez az ügyvédhez, bár tudtam, hogy ő nem vállalhatja, mert erre külön jelöltek voltak. Nagyon kedvesen fogadott és megnyugtatót. Eszembe ne jusson ügyvédet keresni, Lóri meg tudja magát védeni, és különben is, úgy hallotta, Lóri rendes, józan bírák elé kerül. Megnyugodtam, bár nem teljesen, persze aggódtam, a faluban még az a hír is elterjedt, hogy fel fogják akasztani.

Eljött a nagy nap, november vége felé volt, de még szép volt az idő. A kassai bíróságon egy sötét kis szobába tereltek a tanácsterem mellett, megmondták, ha akarok, bemehetek, de innen is hallhatok mindent. Dehogy akartam bemenni, már akkor reszkettem. És akkor odajöttek hozzám ketten, az egyik volt kocsisunk, a másik egy református ember volt, de tudtuk, hogy eléggé sovíniszta szlovák, bár ilyen akkor kevés volt. „Ne tessék félni”, mondták, „mi nem ellene, de mellette állunk, és meg is tudjuk védeni.” Még a kezemet is megsimogatták, mert erre elsírtam magam, annyira meg voltam hatva. Ez a két ember volt a segítség. Bent elkezdődött a tárgyalás, elég jól hallottam. A zsadányi pap,¹⁷ kis mokány ember azzal hívta ki a figyelmet, sőt nevetést, hogy a kérdésre, hogy ő fogadta-e a magyarokat 38-ban, nyugodta és mély hangon dörögte: „Hát ki fogadta volna, talán a disznópásztor?” Úgy hiszem nem is tettek fel neki több kérdést, a közönség úgy nekividámodott. Szerencsére a vád tanút nem oktatták ki, ostobaságaik miatt a teremben többször tört ki nevetés. Hanitát, a partizán feleségét, a vád fő tanúját faggatta a bíró: „Ott voltak-e a Kovátsok a magyarok fogadásán?” „Hát persze”, mondta, „lovon, meg bandériummal.” „És a család is mind lovon volt?” „Hát persze, mind.” „Az öregasszony is?” „Az is.” Erre már kitört a röhej. Hanita elbizonytalanodott: „Ő nem.” „No és mit csináltak?” „Hát énekeltek meg kiáltoztak.” „Hát mit énekelte?” Rávágta: „Házunk előtt mennek el a huszárok.” Erre már frenetikus nevetés tört ki, hiszen nagy volt a feszültség a hallgatóságban is, sokan voltak kíváncsiak az egyik legelső népbíróági tárgyalásra. De sokkal komolyabb dolgok is terítékre kerültek, a kendertermesztés, a képésgazdák ügye, de a tanúk ezekben az ügyekben nem vallottak Lóri ellen. Végül a bíróság kimondta a felmentését. Lóri nehezményezte, hogy erről semmiféle papírt nem adtak, és amilyen volt, meg is reklamáta. Na, mondtak neki egy csúnyát és hogy szedje az irháját, mert ott tart-

¹⁷ Körössy Sámuel ref. lelkész. Visszaemlékezését a *Széphalom* évkönyv 12. kötetében közzeltük (2002. 217-230.)

ják. Az itteni nagyok nem voltak meglegedve ezekkel a döntésekkel, mert persze példát akartak statuálni.¹⁸ Boldogan mentünk haza, és megható volt, hogy vadidegen emberek jöttek oda, ölelgettek, velünk örültek.

Amikor 45 őszén Lóri hazajött, s nagyon el voltam keseredve: ott állt minden meleg holmi nélkül, Magditól jött egy nagy csomag, melyben elküldte Károly holmijának nagy részét, azzal az indoklással, hogy tudja, Laci gondoskodott mindig rólam, hát ezt most vegyem úgy, mintha Laci küldené, hiszen Károly is úgy pusztult el, nem tudja hol, mint Laci. Ezzel és a Lacitól még ősszel kapott holmival húzta ki aztán Lóri a telet, és nem csak azt, de még sok időt, mert nem is tudom, mikor tudtunk neki valamit venni. Az volt a legnagyobb probléma, a férfi holmi, különösen később, amikor a fiúk is felnőttek már. De azért hamar kaptunk innen-onnan segítséget, és ezt soha eszembe sem jutott szégyellni, rá voltunk nagyon szorulva.

1946

A következő nagy esemény az volt, hogy reszlovakizálni¹⁹ kellett. Mindenki igyekezett magát és családját, társait meggyőzni arról, hogy ezt muszáj megtenni, és aki megtette, természetesen igyekezett mindenkit rábeszélni, hogy ez az egyetlen járható út, már csak a maga igazolására is. Egy pillanatig sem jutott eszembe, sem a családeért, sem egyébeért, hogy ezt megtegyem. Jól tudtam, hogy Lóri még inkább így tesz. Ezért nem is volt semmi vita erről. Szerencsére, mert sok családban komoly nézeteltérések voltak emiatt. Ebben teljesen egyikek voltunk, és erről nem is sokat beszéltünk.

1946 tavaszán kaptunk egy írást, hogy magyarságunk és osztályidegenségünk miatt ki leszünk telepítve Magyarországra.²⁰ Olyan elképzelhetetlen volt, hogy el sem hittük. Hogyan és hogyan tizenegyünket? Akkor már a posta, ha lassan is, de működött. Miki bátyám, amikor hírrül vette, hogy mi kitelepítés előtt állunk, képzelem, mennyire kétségbe esett. Hiszen nem vehetett magához egy ilyen családot, de ő is mindig segíteni kész jó testvér volt, és így azonnal írt, hogy legalább egy gyereket küldjek máris át hozzájuk – így is maradtunk volna tízen – és legyen az Miki, mert ő mint régi vágású, azt tartotta fontosnak, hogy a fiú tanuljon elsősorban is. (Csehszlovákiában akkor már nem nyíltak magyar osztályok). Nagyon nehéz szívvel indultam vele útnak, elég nyuszik voltunk mindketten. Féltünk a határon való átkeléstől is és a hosszú úttól, mert a rövid úton nem mehettünk, mert ott mindig volt finánc. Lóri feljött velünk a Szurok tetejére, de onnan már magunk mentünk le Kékedre. Soha annyi csábítóan szép gombát nem láttam, mint a senki földjén, a határ menti sávban. Kékesden ismerősökhöz mentünk, ott kellett töltenünk egy éjszakát, és másnap nekiindultunk a nagy útnak, 26 kilométert kellett megtennünk, még hozzá határzónában, ahol bárhol igazoltathattak volna. Nem fogom elfelejteni azt a hosszú, poros utat a még nyári hőségben. A földeken mindenütt dolgoztak, krumplit szedtek,

¹⁸ A későbbi kassai népbírósi perek aztán egészen más mederben, s főleg más ítéletekkel végződtek!

¹⁹ Ennek értelmében azok a magyarok, akik szlovák nemzetiségűnek érzik magukat, szlovák származásúak, kérhetik a szlovák nemzetiség megadását, s megkapják az állampolgárságot, állásba mehetnek, nyugdíjat kaphatnak stb. Célja, persze, az itt maradt magyarság elszlovákosítása. Kassán a magyarok 90,2 %-a reszlovakizált.

²⁰ Erre végül nem került sor, valószínűleg azért, mert Magyarország ekkor már csak háborús bűnökért elítélt magyarokat vett át, és a szerencsés körülmények között, korán zajló népbírósi tárgyalás a szerző férjét felmentette.

lekvárt főztek és kendert tiloltak, ez mind olyan különleges. De meghitt atmoszférájú volt. Ismerősen kedves. Hiszen nálunk is így volt, nem is olyan régen. Azt hittük, soha nem érünk Hidasba, száraz hőség volt, és csak nem akart kibontakozni Hidas tornya. Nagyon elcsigázottan értünk oda, de ott aztán mindent feledtetett velünk vendéglátóink kedvessége, öröme. Ez a kis hidasí pihenő nagyon sok erőt adott nekem a továbbiakhoz. Mert másnap még el kellett mennünk Szurdokra, ez volt a Hidas utáni első állomás, mert Hidas határállomás volt, és ott nagy volt az ellenőrzés. Ott szálltunk végre vonatra, és utaztunk el Emődre, ahonnan Zöldhalom már nem is tudom, milyen messze volt. De hát elég kimerülten értünk oda. És mindenütt a rettenetes por és hőség. Mikiék sok szeretettel fogadtak. De nehéz szívvel hagytam ott Mikit, még olyan gyerek volt.²¹ A hazajövetel, a hosszú poros út egyedül rettenetes volt. Otthon már nagyon vártak, jó hírek nemigen akadtak, mindig volt valami bosszúság, baj. No, de visszaálltam a sorba, a helyemre, húzni az ígát, amiben ezek a kislányok nagyon segítettek.

Lassan kicsit helyrerázódtunk. Én hihetetlenül sokat kötöttem az első három évben, mert a falusiak rengeteg fonalat hoztak Csehországból, ahol valami gyárat fosztottak ki.²² Nem egészen két év alatt 150 szvettert kötöttem, igaz, Anyu még ebben is segített, és ő kötötte az ujjak mandzsettáit. De aztán abba kellett hagynom a kötést, részben, mert a kezem kezdett fájni.

Kovácsék²³ is elkerültek Nádasdról, illetve a lányok már hamarabb férjhez mentek, a szülők Szikszóra mentek, az öreg onnan származott. Lajos fiúk vőlegény volt, és a menyasszonyát elhurcolták az oroszok. Nem is tudom, meddig volt ott. Közben Berci²⁴ többször futott össze Lajossal, aki már pap volt. Sokat gondoltam erre a szegény lányra. Amikor visszajött, és találkozott Bercivel, faggattam, hogy mit mesélt. Furcsának találtam, hogy ő azt mondta: „Semmit, jó dolguk volt.” Csak most, sok-sok év múlva, amikor anynyi minden napfényre került, és sok szó esett ezekről az elhurcoltakról, akkor tudtam meg, hogy nem volt szabad beszélniük. Megmondták nekik, ha egy szót is szólhatnak arról, amit ott meg kellett élniük, visszaviszik őket. Rémes dolgok voltak. Borzasztó volt, amit átélt, s aztán az annyira hiányzó szerettei között sem beszélhetett! Évekig. Ebbe, azt hiszem, bele lehet örülni. Annyit kell erre gondolnom! Egyáltalán, ez a sok rémség, ami volt, aminek minket talán csak a széle érintett meg, s az is milyen borzasztóan nehéz volt.

Miért, Istenem, miért? Persze rengeteg miért volt akkor. Előd, Zolti, Laci, csupa rettenetes, kétségbeejtő *miért*. Talán ha nem kötötték volna le az embert a válságos napi gondok, el sem tudta volna viselni mindezt. Bár az ember olyan csodálatosan van megteremtve, mi mindent bír elviselni, ha muszáj! Később valaki azt mondta: áldozatot hoztam. Ez nevetséges, nem volt áldozat, mert nem volt választás. Azt kellett elviselni, amit ránk rőtt a Sors, nem volt kiút; csak menni előre, átélni a nehéz napokat, heteket – sőt éveket a remény kevés lehetősége mellett.

²¹ Alig volt tízéves.

²² Ezekben az években nagyon sokan utaztak fel Csehországba, ahol sokáig szabad préda volt az elűzött németek hátrahagyott vagyona.

²³ Kovács Lajos református lelkész és családja.

²⁴ Kovács Albert, a szerző sógora.



Andrássy Gyula

KÖSZEGHY ELEMÉR

A „hármás énhasítás”

Újabb érdekes részletet közlünk évkönyvünkben **Köszeghy (Winkler) Elemér** (1882–1954) festőművész, az Iparművészeti Múzeum egykori igazgatója „Utazás a múltba” című kézírásos, saját rajzaival illusztrált, hatvan évvel ezelőtt, 1949-ben elkészült önéletrajzából.¹ Az önismertet szempontjából tanulságos részletet a kézirat 162–183. oldaláról vettük át, címét mi adtuk, s tőlünk valók a lábjegyzetek. A szövegkihagyásokat zárójelbe tett három ponttal jelezzük. Ez úton is köszönjük Wieland Annának, a kézirat birtokosának a közléshez való hozzájárulását.

(A Szerk.)

A napszakok hatását a szellemi működésünkre s ez által az énünknek kicserélődését mindig éreztem, de nem használtam ki tudatosan – csak amióta „Hármás énhasítás” címen mókás vesszőparipámmá avattam az erről szőtt elgondolásaimat. Most tehát előbb bemutatom az öregkorban leszűrt végeredményt. Azután folytathatom a bemutatását annak a folyamatnak, hogyan alakult ki a szellemi képességeim fejlesztésének módja.

A fenti rajzba behelyettesíthetném ifjúkori háromságomat is, a hajnalban tanuló, nappal festő-illusztráló és este zsúrozó-lumpoló énjeimet, de ezzel vétenék a történeti igazság ellen. A háromfelé hasadásom, illetve szándékos hármás énhasításom csak öregem lett tudatosává.

Csak akkor, mikor az „Ideografia” című művemhez az anyagot gyűjtve a gurki kolostortemplom Szentháromság-ábrázolására rábukkantam, jutott eszembe a hármásnak ér-



¹ Az eddigi hét közleményt lásd: 12. kötet 203–216., 13. k. 267–278., 14. k. 303–314., 15. k. 375–389., 16. k. 437–450., 17. k. 489–500., 18. k. 445–456.



zett énem érzékeltetésére a háromarcú monstrem jelképét, ezt a VIII. Orbán által a kultikus használatból kitiltott, tehát mondhatnám: valódi uraságoktól levetett szimbólumot igénybe venni. S csak mikor a Skrop Ferenc orvosprofesszor² barátommal folytatott eszmecserékből s az ő részben csak kéziratos érte-

kezéseiből sikerült valamennyire tájékozódnom „az emberi szervezet elektromos komplexumába jutó, esetleg távoli rendszerekből sugárzó, nyugvó vagy aktív elektromos hatóerővel rendelélő fizikai momentumok” hatásáról, ötlött az agyamba: megvan a magyarázatom ahhoz, miért küzd bennem állandóan a legjobb énem a jó és kevésbé jó énemmel. Mindez azonban a legutóbbi években történt, s nem akarom a késői tanulságokat korábbiaknak feltüntetni.

Ha nem a magam számára írnám e sorokat, illetve nem csak jellem- és szellemrokon utókorai olvasókra gondolnék, akkor most illenék egy komoly értekezést írnom erről a témáról. Például ilyen címen: „A föld tengelyforgása által okozott periodikus hullámmás az emberi szervezet villamos komplexumára ható kozmikus ingerek sorában”. De ehhez természettudósnak kellene lennem. Nem vagyok az, de mégis elgondolkozom néha olyan kérdéseken is, amelyek a természettudományba vágnak. Leírom tehát a filozófálgatásaim eredményeit, ahogy tudom. Senkire nem akarom ráerőszakolni a belőlük leszűrt elveimet. Hátha azonban a természettudomány valamit beigazol az én elképzeléseimből? S hátha valaki hasznát veheti elveim gyakorlati alkalmazásának? Én magam ifjúkorom óta ösztönösen követtem a megsejtett helyes elveket. Csak nem rendszeresen és nem elég következetesen. Igazán javamra használni csak akkor tudtam, mikor megoldottam – vagy legalábbis hittem, hogy megoldottam – az okok és okozatok közötti összefüggéseket.

² Dr. Skrop Ferenc (Fehérvárcsurgó, 1891. jan. 4. – Bp., 1951. jún. 8.): orvos, egyetemi tanár. 1918-ban szerzett orvosi diplomát, 1919-től tanársegéd, a diagnosztikai labor vezetője. 1930: a Pázmány Péter Tudományegyetem a „válogatott fejezetek a kísérleti kórtan köréből” magántanárává képesítette. 1931. VII. 1-től 1940-ig az ált. kórtani tanszék vezetője. Európában elsőként fényképezte le a baktériumok szaporodását, főtálat egy műszert, mellyel az orvos folyamatosan hallgathatta az operált szív működésének hangját. Fő művei: A szív graphikai diagnosztikája. Bp., 1929.; A szív működés elektromos jelensége. Új elmélet a működési áram, az inger, a rythmus és a frequentia magyarázatára. Bp., 1942.



Az előző lapon lerajzolt hármaspofám az önmegfigyeléseim leszűrődése. Egyben útmutatás a bölcséleti alapon megállapított elvek gyakorlati alkalmazására. Seneca a XVI. levelében azt írja: „A filozófia nem a szavakban, hanem a cselekedetekben mutatkozik meg. Nem arra szolgál, hogy valamilyen kellemes szórakozással teljék el a nap, s hogy nyugodt pillanatainkban elűzzük az unalmat, hanem életünknek rendezi, szellemünket alakítja, a cselekedeteinket irányítja, megmutatja, mit kell cselekednünk és mi kell kerülnünk --- A filozófia nem a tömegeknek szánt művészet s nem alkalmas a hencgesésre.”

Magam igyekszem is cselekedeteimet a hármas énhasítás elvei által irányíttatni. Egész komoly dolognak is tartom. Mint ilyet akartam a múlt évben egy irodalom- és művészetbaráti körben előadni. Hogy ne unják, illusztrációz adtam hozzá: a három éneket bemutató arculataimat fél méter átmérőjű korongra festettem, amelyet egy rádiótorcsavarral forgattam.

Zajos sikert arattam. Belül kissé elszomorított, hogy a gratulálók legsikerültebb humorszámomnak nyilvánították az előadást. Körülbelül úgy éreztem magam, mint az az úr, akinek egy társaságban odaítélik az első díjat annál a versengésnél, hogy ki tudja a legbutább arcot vágni, pedig – ahogy kiböki – nem is vett részt a versenyben. De én nem árultam el, hogy nem akartam humorizálni. Sőt, mikor felkértek, s még nagyon erőltették is, hogy ismételjem meg az előadásomat nagyobb nyilvánosság előtt, erősen ironizálva igyekeztem a tudákos ismeretterjesztő előadások modorát perszifálni.

Alaposan felsültem. A hallgatóság nagyobb része nem értette meg a gúnyt s a kisebb része nem fáradt a komoly mag kihámozásával. Az első sorok szájtátó arcai láttán abba hagytam az elmefuttatást, s megköszöntem a vendéglátónak, hogy olyan szép őszi időben adott alkalmat elméletem ismertetésére, mert később – úgy mondtam – már nem tehettem volna eleget a megtisztelő meghívásnak: az elméletem tengelyét alkotó hideg-meleg csavart vissza kell helyeznem a fűtőkészülékünkre. Erre senki nem tudta, mit vegyen komolyan. Seneca jól mondja: a filozófia nem tömegszórakozás.





Előadásom balsikeréből okultam. Nem tartottam többé előadást e témáról. Nem adtam fel azonban azt az elvet, hogy komoly dolgokat is lehet nagyképűség nélkül tárgyalni. Senecának igaza van: a filozófia nem tömegszórakozás. De Horatiusnak is igaza van: nevetve is meg lehet mondani az igazat. Nem tehetek róla, hogy legkomolyabb énem legszárazabb előadásába is, ha mással nem, hát egy illusztráció-fintorral beleszól a legkevésbé komoly énem. Akit ez zavar, tekintsen el az illusztrációktól. Én nem hagyhatom el ezeket. (Megrögzött illusztrátor vagyok, hiába, több mint félszázad óta. Ezt az opuszomat az illusztrálás védőiratának szántam.)

Amit el akarok mondani itt, az belevág a biofizikába, az átöröklés tanba, a lélektanba és még egynéhány tanba, amelyek egyike sem szakmám. Éppen azért remélem, hogy sikerülni fog e sorok olvasóit meggyőzőnöm elméletem helyességéről. Mert Nietzsche szerint „a fél tudás sikerekben gazdagabb, mint az egész tudás: egyszerűbbnek ismeri a dolgokat, mint amilyenek, s így nézeteit érthetőbben, meggyőzőbben alakítja ki.” Ez alapon remélem énhasítási elméletem diadalát.

Térjünk a tárgyra! Köztudomású, hogy az ember a nap különböző szakáiban más és más természetű. Hogy ez minek a következménye, arra nézve eltérhetnek a vélemények. Szerintem a legnagyobb szerepet játszik ennél a változásnál a földgolyó azon részének, amelyen élünk, a nap felé, illetve a naptól el való fordulása. Éjfélről kezdve belemegyünk a sugárzásokba, amelyek a fény- és hősugarak mellett a naptól felénk áradnak, déltől kezdve kifelé megyünk belőlük. Függetlenül attól, hogy fény- és hősugarak érik-e a szervezetet, a vérnyomásunk, a testünk hőmérséklete és a sejtjeink villamos telítettsége is, a napszakokhoz kötött, szabályos hullámozást mutat.

Tőlünk függő körülmények: fáradtság, jóllakottság stb. is befolyásolják a szervezetünknek pl. szellemi munkára való képességét. A külső momentumok hatására keletkező hullámozás figyelembevétele azonban különösen fontos. Orvosok tudják, hogy ez a hullámozás akkor is folyik, ha nem fárasztjuk ki, vagy nem esszük tele magunkat. Még a bányában is, ha nem is tudjuk, mely szakában vagyunk a napnak, a szervezetünk ezt megéri. Tehát az érzékeinkkel fel nem fogható sugárzások oda is hatolnak.

Akár hiszünk a naptól jövő titokzatos sugárzások különleges erejében a talajsugárzások, az éghajlat, a tengerszintfeletti magasság, az évszakok, a táplálkozás, a foglalkozás stb.

behatásai mellett, akár nem: mindenképp javunkra válik, ha számolunk azzal, hogy a nap különböző szakaiban különböző szellemi tevékenységekre vagyunk testileg diszponáltak. A sugárzások az egyéni elektromos diszpozíció szerint különbözőképp hathatnak. Természetesen csak a magam tapasztalatairól beszélhetek elsősorban. De azt tapasztaltam, hogy mások is – erősen szimpatikus egyének – nagyon megértettek és igazat adtak. (A balsikerű előadásomon egy nagyon szép asszony a csevegési időm lejártával melegen szorította meg a kezemet, s azt mondta, hogy még órákig szeretett volna erről a témáról beszéltetni. Ma sem tudom, ki volt, de legalább az az egy bizonyára megveszi a könyvemet, ha a *Hármas énhatás*, címlapján hármaspofámmal, megjelenik.)

Tapasztalataim szerint a hajnalórákban a gondolkodó, a nappaliakban a dolgozó s az estiekben a szórakozó énem uralkodik a másik kettő fölött. Ha ennek megfelelően foglalkoztatom is mindegyiket, feltétlenül jól járok. Ha hajnalban nem gondolom át az előző napot, s nem fontolom meg a következőnek a teendőit, ha a délelőttöt nem használom ki munkára, vagy ha estefelé fogok bele komoly munkába, mindig megjáróm.

A hajnal csendjében tisztán látom azt, amit tettem, s amit tennem kell. Világosan látom a hibákat magamnál is, másoknál is. Ez utóbbi is fontos. „Wer andere bekrittelt, arbeitete an seiner Selbstbesserung”,³ mondja Schopenhauer, és hozzáfűzi, hogy akiknek hajlamuk van és szokásuk mások tevését-vevését csendben, magukban, beható, éles bíráló alá vonni, a saját javulásukon és tökéletesedésükön dolgoznak: mert lesz bennük annyi igazságosság vagy legalább büszkeség és hiúság, hogy elkerüljék, amit gyakran szigorúan ócsároltak.

Emellett a tökéletesedési munka mellett terveket kovácsolok. Az ötletek agyamból úgy zubognak, mint egy szökőforrásból. Néha alig győzöm jegyezni. Ha azután, akár csak párperces, rendszerint élénk álmú alvás után felkelek, telve vagyok tetterővel és cselekedni vágyással. Már jó néhány éve írtam jelszavamnak a naplómbe:

Nagy feladat vár rád? Gondold át hajnali órán!

S mit cselekedni akarsz, azt tüstént cselekedd!

A délelőtt és a dél órái a cselekvés órái. Akkor nem tudok csevegni. (Mikor mint idegenvezető délelőttökön óraszám beszéltem, az nem csevegés volt, hanem propaganda munka, tehát cselekvés.) Wilde Oscar is azt mondja: „Csak az ostoba emberek szellemesek már a reggelinél.” Sohasem igyekszem szellemesnek lenni. „Der hat keinen Geist welcher den Geist macht”,⁴ mondja Nietzsche. Pedig aki délelőtt zavar a munkában, bizonyára elvárná, hogy igyekezzem, őt szellemesen szórakoztatni. Olyankor azonban csak céltudatos tevékenységre vagyok kapható. Aki mást vár tőlem délelőtt, esetleg még gorombaságot is vághat zsebre. Mint például az az újságíró, aki egyszer a reggelitől hívott át igen sürgősen a Jakabtemplomba.⁵ Ott azzal a kívánsággal állt elő, hogy mutassak neki egyetlen egy műkincset, de az páratlan legyen. Többre nincs ideje. Felbosszantott ez az együgyűség. Odavittem az Ecce homo-oltárhoz, s a predella⁶ bal oldalfülkéjéből – a jobboldali üresen áll – kivettem a nem éppen jelentékeny donátor-mellszobrot, s a kezébe adtam.

³ Aki másokkal akadékoskodik, önmaga javításán munkálkodik.

⁴ Nem szellemes az, aki szellemeskedik.

⁵ A szerző lőcsei éveiben.

⁶ oltárpól



– Ez egy páratlan műkincs? – kérdezte bámulva.

– De mennyire páratlan! A párját elemelte egy látogató, akinek annyi ideje sem volt, hogy a műkincseinket itt helyben élvezze.

Azzal rábíztam a sietős műkincselvezőt Zamkovszky sekrestyésre, aki a hátunk mögött vigyorgott, s magam siettem haza a reggelit folytatni.

Ahogy a nap túljut a delelőpontra, mind nehezebben esik a munka. Még akkor is, ha délig keveset vagy semmit nem dolgoztam. Úgy délután 3 óráig még tudom valamennyire erőltetni a tevékenykedést. Akkorra kiesik az ecset a kezemből, vagy megsebesítem magam valami szerszámmal, vagy legalább is kínlódnom kell a festésnél. Amit pedig nem szabad. „Wer sich beim Maler plagt, hat Talent -- zum Holzhacken!”⁷ – mondta Lenbach⁸ vagy más valaki. Az kivétel, ha későbbi órában is tudok festeni vagy egyéb „alkotó” munkát végezni. De akkor kell, hogy valami, pl. egy szép naplemente vagy egy szép nő látása, mint helyesen mondják: felvillanyozzon. Minél gyorsabban tovatűnő a hangulat szépsége és minél elérhetetlenebb a nő, annál erősebb az elektromos hatás – kísérleteim szerint.

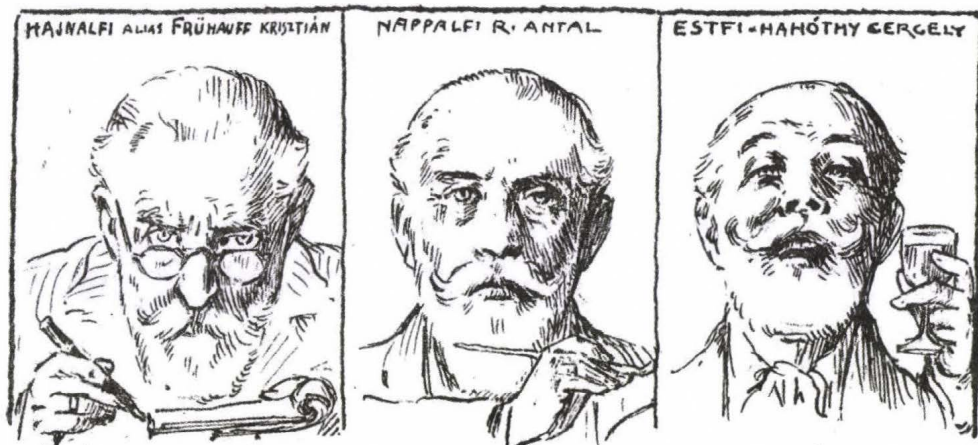
Rövidebb-hosszabb sziesztázás után megint másvalaki vagyok. Beszélgetésre, tréfálkozásra, sétálgatásra, olvasgatásra, de lehetőleg könnyű dolgokkal való foglalkozgatásra hajlamos; kissé gunyoros, de különösen közlékeny, ami a másik két énemre nem mondható. Szívesen ülök be a fehérasztalhoz, s ott aztán könnyen folyik le a torkomon az ital s az ajkamról a szó.

Érzem, hogy a nap állása szerint három egész különböző egyéniség tör elő belőlem, akiket – ha mások előtt beszéltem erről *Hajnalfi*, *Nappalfi* és *Estfi* névre kereszteltem. Magamban másképp neveztem el.

Sejtjeink elektromos feszültségének változásával, esetleg más okokból is. a különböző napszakokban természetük más és más oldala tolul előtérbe. Helyesebben úgy mondhatnám: a bennünk továbbélő elődök más és más tulajdonságai törnek elő. A fontos az, hogy tisztában legyünk a különböző természetek jó és rossz hajlamaival és képességeivel, hogy a jókat foglalkoztathassuk.

⁷ Aki festőként kínlódik, annak a favágáshoz van tehetsége.

⁸ Franz von Lenbach (1836–1904) német festőművész.



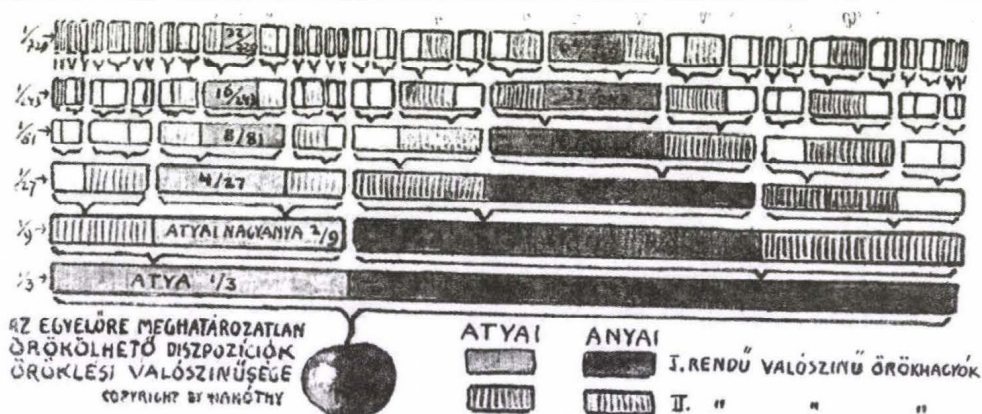
Azt már Goethe is tudta, hogy bennünk távoli vagy közeli elődök töredékei lappanganak, ha akkor a génekről és kromoszómákról szóló tan még nem is volt ismeretes. Ma már bátrabban állíthatjuk, hogy a bennünk rejtőző őscink határoznak, cselekszenek, vonzódnak és választanak párt és társat a mi ténykedéseinkben. Ha már most összekapcsoljuk az őskutatás előnyeit a tudatos énhasítás előnyeivel, akkor egészen különlegesen tudjuk javunkra fordítani a természetünknek kívülünk álló okokból bekövetkező hullámlását.

Az ősismeret – önismeret.

Sokan félreértik és félremagyarázzák az őskutatás célját. Hogy kitől származik, az minden értelmes embert érdekelhet, sőt kell, hogy érdekeljen, világnézeti különbség nélkül. „Magunkban hordjuk elődeink testének megszámlálhatatlan töredékét. Képességeink és fogyatékoságaink az övéikből indulnak ki.” Így mondja Carrel.⁹ Akkor is onnan indulnak, ha nem tudjuk, kik voltak és milyen képességeik és fogyatékoságaik voltak. De ha tudjuk, akkor tudatosan fejleszthetjük a képességek csiráiból a magunkéit, és küzdhetünk erős akaratral a fogyatékoságok ellen. Minél többet tudunk a felmenőinkről – éspe dig nem csak sovány anyakönyvi adatokból vagy hízelgő sírfeliratokból –, annál inkább valószínű, hogy tudatosakká válhatnak bennünk képességek, melyek az ő ismerésük nélkül szunnyadnának. Csak ha módot találunk elődeink közelebbi megismerésére, követhetjük a fenti idézet szerzőjét, aki így folytatta szavait: „Fel kell használnunk a múltat, hogy előre láthassuk a jövőt, és előkészíthessük a sorsunkat.”

Itt természetesen nem szabad a családi hiúság legyezéséből vagy valami előnyt szerző szándékból fakadt őskutatásra gondolnunk. Ez sokszor nem volt őszinte és rendszerint különös súlyt vetett az egyenes ági felmenőkre, akiknek nevét viseli az utód. Akit nem csak a nevét vagy egykorivá vált birtokát reáahagyó elődök érdekelnek, hanem azok is, akiktől ennél fontosabbat: a jellemét és szellemét, sőt a külsejét és belső szervezetét is a legtöbb valószínűséggel örökölhette, az őszintén kutat. Nem bánja, ha származása kikutatott szálai nem lovagvárakba és ezerholdas kúriákba, hanem jobbágykunyhókba és szerény

⁹ Alexis Carrel (teljes nevén: Marie Joseph Auguste Carrel-Billiard) (1873–1944) francia sebész, fízológus. 1912-ben orvosi-fízológiai (élettani és orvostudományi) Nobel-díjat kapott.



műhelyekbe vezetnek. Várurak leszármazóinak egymás közötti házasságaiból gyakran erősen degenerált utódok származnak. Számos példa mutatja viszont, hogy fúró-faragó meszteremberek és a természettel kapcsolatban maradt őstermelők vére igen szerencsésen keveredhetik a kultúrafogékonyt számos nemzedéken továbbörökítő, de egyéb tekintetben elpuhulást vagy más hibát magában hordó „kék” vérrel. (Szepességünk történetéből lesz a továbbiakban erre kitűnő példa.)

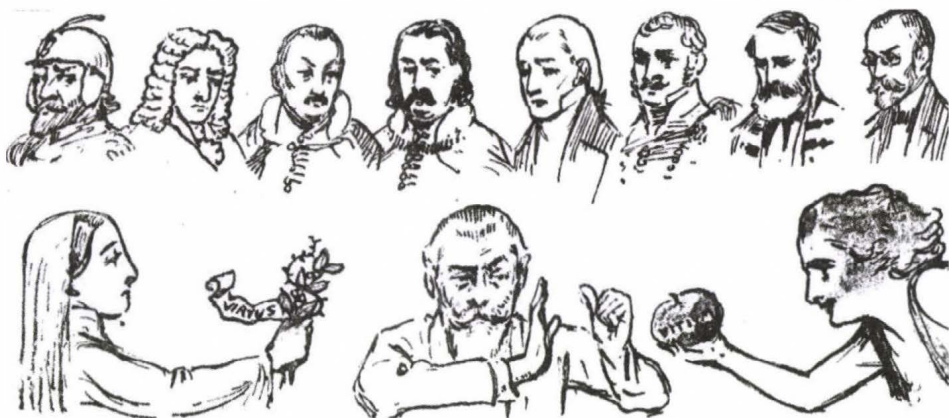
Galton¹⁰ átörökléstani szabálya szerint az ősöknek az utódokra való átöröklési kihatása a vérrokonsági távolsággal mértani haladvány szerint csökken. Ehhez a szabályhoz szükségesnek látnám hozzáfűzni azt, amit a fenti grafikonon illusztrál, hogy tudniillik a csökkenő kihatás nem egyforma mértékben kisebbedik ugyanazon ízi ősöknél. Az anyai nagyatyák vonalán a csökkenés az egyenes ági ősökhöz képest csekélyebb. A grafikon a szemléltethetőség kedvéért az anyai átöröklési valószínűséget némi túlzással az atyai kétszeresének veszi. Ily számításnál a heted ízi egyenes ági ősök átöröklési valószínűsége 1:64 arányban áll az anyai nagyatyák zezugos vonalán szereplő elődökével, akiket elsőrendű jellemörökhagyóknak tekintek. Másodrendű örökhagyók már többes számban vannak, mint az ábrán láthatjuk. Ha az anyai ágon közeli rokonok házasodtak össze, az arányszám még növekszik.

[...]

Visszatérek a számításokról az önvizsgálat alapján alkotott elméletemhez és a három énem elnevezéseimhez.

Az megint játékos móka látszatát keltheti, hogy a cselekvő, tevékeny énemtől elkülönített Hajnalfinak és Estfinek – megkülönböztetésül a tulajdonképpeni énemet jelentő s a napom legnagyobb részében megnyilatkozó Nappalfitól – azokról az elődökről adtam mellék- és keresztnéveket, akiknek az örökségét a megfelelő napszakban ereimben bizsergni érzem. Távoli ősök ezek, de az atavizmus különböző példái azt mutatják, hogy a távoli ősöktől való öröklésnek csak a valószínűsége csökkent, de szerencsés vérkeveredésnél az erősségének nem kell csökkennie.

¹⁰ Sir Francis Galton (1822–1911) angol polihisztor, felfedező, feltaláló, antropológus. Sokat foglalkozott az eugenetikával, az egyéni különbségek vizsgálatával. Ikervizsgálatokat végzett, kérdőíveket használt.



Az ilyen névadás nem tréfa. Már Epikurosz adta a bölcs tanácsot, hogy válasszunk magunknak egy erényes férfiút a múltból mintaképül, és éjünk úgy, mintha az mindig látna minket. („A bűnök nagy része csirájában elvész egy tanú jelenlétében”, fűzi hozzá Seneca.) Nem ér még többet az, ha olyan mintaképeket választunk, akiknek a sejtötredékei bennünk élnek?

Ez a névadás különben is egészen házi használatra történt. Kívülállók nem azt néznék, hogy a legjobb éneket igazán demokratikusan kereszteltem el, hanem csak azt látnák, hogy a kevésbé jó énem elnevezésénél előkelősködöm. Pedig igazán nem ezt akartam. Már sok év előtt írtam az öskutatási jegyzethalmazom borítékára a kettős disztichont:

Öseidet kutatod? Jó! – Ám soha el ne felejtse:

Senki előtt te ne szólj szót sem; ha közbe találssz

Hősre, tudósra avagy más nagynevű ösre, amíg csak

Hozzá méltónak nem mutatád magadat!

Ezt a szabályt szigorúan meg is tartottam. Ha most egyet-mást elmondok nagynevű őseimről is, az nem jelenti, hogy már méltónak érzem magam hozzájuk. Csak azt, hogy oda módosítottam a szabályt: kivételt csak akkor szabad tenni, ha a nagynevűekkel együtt a névteleneket is megemlítiük.

Miután hajnalban az értelmi és erkölcsi egyéni értéknek becsülése születésre és rangra való tekintet nélkül még erősebb bennem, mint máskor, *Hajnalfit* egy anyai őszám után, akinek családja kétségtelenül egy korán kelő őstől nyerte nevét, (arról ragadt rajta), Frühauffnek neveztem el. Miután pedig Frühauff János György löcsei szűcsmesternek Anna Mária leányát 1723. febr. 3-án Genersich János szűcs vette el, akinek Keresztély fia tügyártó lett Késmárkon, halálból a korai kelés jó szokását örökbehagyó szűcsök és az aprólékos munka képességét hagyományozó tügyártó iránt, aki ükapám volt, Frühauff Krisztiánnak kereszteltem el a hajnali éneket. A név halálból fakadt, de csatakiáltásnak is beválik. Ezzel ugrom ki az ágyból.

Estfit, aki könnyebben veszi a dolgokat, mint ahogy az szépesi származásához illenék, többet fecseg és vitázik a kelleténél, s a kultúrszomját néha égi nektár helyett hegyaljaival oltja, a legkiválóbb történeti szereplőről neveztem el, akit őseim sorában felfedezni tudtam. Ez szerénytelenségnek látszhatik és bővebb indoklásra szorul.



hogyan jutottam hozzá, nem tudom. Talán, mert több mint egyhónapos voltam már a kereszteléskor, kapta a kis pogány ezt a pogány nevet. Nomen est omen. Innen eredhet, hogy, ha nem is az északi, de a görög pogány istenekhez mindig különösen vonzódta. Ezt a pogányos hajlamot akarok reparálni a Nappalfi keresztnevével.

Anyai nagyatyámat, Wieland Antalt, Artúr bácsi¹² leírásából, aki 20 éves koráig élt a szomszédságában és kiválón tisztelte, nagyon erélyes következetes, különlegesen kötelességtudó és szótartó embernek ismerem. Kilenc gyereket fölnevelni az ábrahámfalvi „skvarka”¹³ hozadékából csak nagy szorgalom és takarékoság, tehát erős önfegyelmzés mellett lehetett. Ha hajnalokon az aprólékos munkát végző őst képzelem magam elé – mert az önvizsgálatnál és tervszövésnél kell aprólékosan gondosnak és lelkiismeretesnek lenni, s nem a tervkivitelnél elpepecselni az időt –, a nappali munkánál elsősorban az ő szemét képzelem el magamra irányítotttnak. Az aradi várban Világos után 7 hónapig viselt bilincsei sohasem engedik elfelejtenem, hogy mivel tartozom a magyar szabadság hős harcosa emlékének.

Viszont az ő anyai nagyatyjának, a nagy könyvbarát Spöner Antalnak emlékeztetnie kell minden kenyérkereső munkám mellett arra, hogy nem csak kenyérből él az ember.

[...]

A hármas énhasítás, amelyről már nem kell sokat mondanom, mert a lényege kiviláglik az eddig mondottakból, a szellemi képességeimmel való helyes gazdálkodást szolgálja. De a képességeim kifejlesztéséhez egyik leghatásosabb eszközöm volt a különböző vessző-paripáimon való nyargalás. Ahhoz, hogy Frúhauff Krisztián ezer tervező szőjön és rejtélyeket tudjon kibogozni, Nappalfi Antal pedig kitartón tudja végrehajtani a terveket, nem csak az kellett, hogy Hahóthy Gergely szórakozva pihenjen, hanem az is, hogy fecsegve váltsa ki az ellentmondásokat és aknafúrásokat, amelyek a hajnali elhatározásokhoz és nappali munkához az erőt előcsalták.

A „Vesszőparipám” cím alatt mókába burkolt műveim s terveim mind, de az itt említettek különösen, a képességeim fejlesztését szolgálták. Pályámnak a tudományos tisztviselői

¹² Wieland Artúr, a szerző nagybátyja.

¹³ töpörtünyi, kevéske birtok

karba való sodródásáról szólva nem a mókáimmal való produkálódás ösztöne szedette velem elő a hármás énhasítás és az antonita emlékek¹⁴ vesszőparipáit. [...] Természetem alapvonása, hogy a tudomány és művészet szolgáltatát igyekszem egyesíteni; hogy egy-egy témát vesszőparipaként nyargalva, összpontosított figyelemmel tudok beható munkásságot kifejtteni; végül, hogy mindig ellenzés és akadékoskodás ösztönöz a legjobban munkára.

[...] A szepesi barátaim ún. „irodalmi” estjein 1945-től 1948-ig tartott előadásaim nagyobbára komoly és éppen azért sokak számára bizonyára unalmas témáit figuráztam ki. Valójában – a nagy fülű Pegazuson való kínnásos faragástól eltekintve – vesszőparipáimon igen komoly célok felé lovagoltam. Ami az ellenzéseket és akadályokat illeti, azokról bőven lesz szó, ha majd viszatérek a tudományos pályám emlékezetéhez.



¹⁴ A szerző a szepesdaróci templom falkutatása alapján állapította meg, hogy Remete Szent Antal kórházi rendje, az antonita rend működött ott.

ENGELMAYER ÁKOS

Szepes

Vaterland, Heimat... ojczyzna, ojczyzna...

Gyermekkoromban szerettem a *pátria* szót ízlelgetni a *haza* helyett, annál is inkább, hogy odahaza gyakran hallottam: „szűkebb pátria”. Magyar vagyok, az Alföldön, Szegeden születtem, Budapesten serdültem emberré, közel negyven esztendeje Lengyelországban élek.¹ Itt van az otthonom, a feleségem, gyermekeim, unokáim, munkám. Két házam, két pátriám van. Szűkebb pátriám azonban messze van, pontosan félúton Varsó és Budapest között. Szűkebb pátriám neve számomra, mióta az eszemet tudom, *Szepesség*, de mióta Lengyelországban élek, nem idegen a lengyel *Spisz* elnevezés sem. Szüleimnek csak *Szepesség*, nagyszüleimnek *Szepesség* és *Zips*, unokatestvéremnek pedig *Spisz*.

Családom apai ágon szepességi. Egy XV-XVI. században ide települt szász família lezármozottja vagyok (az Engelmayerek nemességét az általam ismert oklevelek szerint 1665-ben igazolták), de ameddig visszanyúlunk a családunkra vonatkozó ismereteim, az Engelmayerek és nagyanyai ágon a Raiszok mindig magyarnak tartották magukat, magyar hazafiak voltak, bár sohasem tagadták származásukat és magyarságuk mellett cipsernek vallották magukat.

Nem tagadom, előtött a büszkeség, amikor égő arccal először olvastam Jókai Mór remek regényét, *A lőcsei fehér asszonyt*: a címerek, amelyekkel a magyar királyok mint kiváló híveket tüntettek ki, csupa német nevek felett pompáznak: Zecher, Perner, de Schacher, Fabriczius, Alaunda, Engelmayer (...) és egy egész tömeg ősrégi patriciátus, mely erős helyet foglal el a magyar történelemben, de különösen a magyar szabadságharcok történetében. A nagy mesemondó leírja Fabriczius lőcsei bíró és valamelyik ősem viszatértét Lőcsére Lengyelországból fegyverrel, pénzzel, hírekkel: tudták felőle, hogy Rákóczi Ferencnek ő és Engelmayer a két legkedvesebb embere a Szepességben. Később, sokkal később bukkantam annak nyomára (erről még a legidősebb rokonok sem tudtak), hogy Enelmayer Sámuel lőcsei apát, majdani nyitrai püspök közvetítésével folyt a titkos levelezés a bari konföderációba tömörült, szabadságukért küzdő lengyel hazafiak és a Wiener Neustadt-i börtönben sínylődő Kováts Mihály között, aki később, kiszabadulása után

¹ Engelmayer Ákos etnográfus, író (Szeged, 1938) öt évtizede él Varsóban, a lengyel magyar kapcsolatok mindenese; a Lengyel Köztársasági Érdemrend parancsnoki keresztje, a Nagy Imre-emlékplakett és A szabadság hőse emlékérem kitüntetésje. 1990 és 1995 között hazánk varsói nagykövete volt. 1995 óta Kelet-Közép-Európa XX. századi történelmét tanítja a Varsó melletti Pułtuszka Humán Akadémián. Itt közölt írása tíz évvel ezelőtt egy a Szepességet bemutató lengyelországi kiállítás megnyitásokor hangzott el. Köszönjük a szerzőnek a közléshez adott szíves hozzájárulását. (A Szerk.)

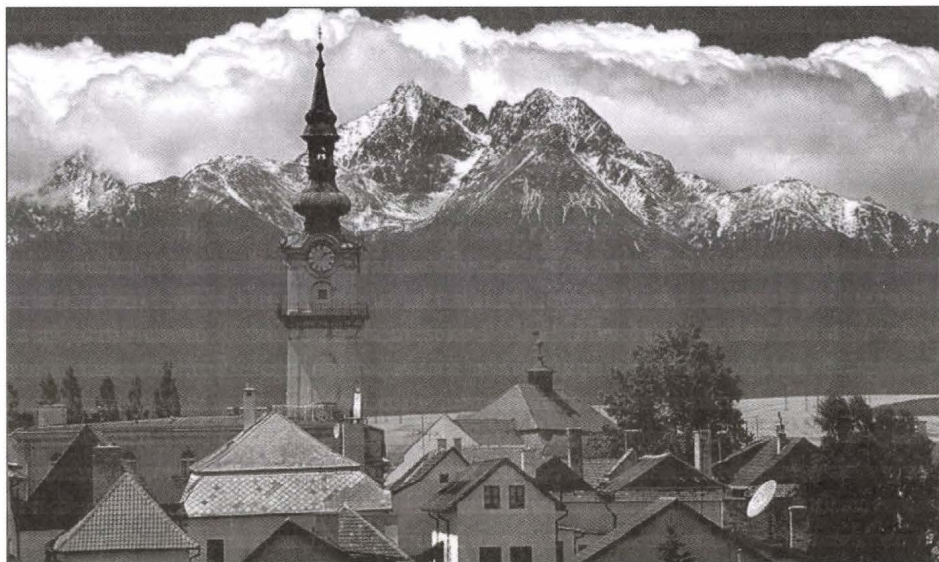
mint a lengyel Pułaski légió ezredese vett részt az amerikai függetlenségi háborúban, és hősi halált halt 1779-ben Charleston ostrománál. (Ma az Egyesült Államok nemzeti hőseként tisztelik.)

Kora gyermekkorom óta szenvedélyesen érdeklődtem a történelem iránt. Szenvédelyem melléktermékeként rengeteget tudtam meg a Szepességről. Itt, Toporcon született Görgey Artúr, a negyvennyolcas szabadságharc hadvezére, akinek felesége – nota bene – franciára tanította nagyanyámat.

Szepesség keleti határa a híres-nevezetes Branyiszkó-hágó; 1849 februárjában itt törtéte át a jól felszerelt, túlerőben lévő és kitűnő hadállásokkal rendelkező császári csapatok gyűrűjét a jobbára magyarul nem tudó szlovák önkéntesekből álló honvéd osztag. A rohamot kétféle méter hóban és farkasordító hidegben a magyarul szintén nem beszélő angol Guyon Richard ezredes és a keresztet magasra emelő Erdősi Imre magyar piarista pap vezette. A branyiszközi hőstettel először kedvenc gyermekkori olvasmányomban, Rákosi Viktor *Hős fiúk* című regényében találkoztam. A regény három főszereplője, a három „hős fiú” egyike később Erdélyben Bem apó zászlaja alatt harcol. Közös küzdelem, Bem-legenda, majd a lengyel történelem, s ennek eredményeként új élmény: annak felfedezése, hogy a Szepesség hány szállal kötődött Lengyelországhoz. Ha elgondolkozom, biztos vagyok abban, hogy kétségkívül ez volt Lengyelországba, második pátriámba vezető utam kezdete.

Történelmi érdeklődésem vezetett el a szepesi műemlékek és a szepesi tárgyú szépirodalom megismeréséhez. Hány és hány regény, novella, elbeszélés tárgya a Szepesség! Ennek titka nem csak a szepesi történelem gazdagságában rejlik, vagy abban, hogy meg-megfordultak itt a magyar irodalom kiválóságai (Kókai, Mikszáth, Krúdy). Más magyarázatot is találtam. A XVII. századtól kezdve egészen 1918-ig, a történelmi Magyarország széteséséig élt a gyermekcsere intézménye. A cipszer gyerekeket az Alföldre küldték magyar szóra, a magyar gyerekek pedig onnan németet mentek tanulni Szepességre. Ezek a magyar ajkú fiatalok később mint újságírók, művészek, írók, gondolkodók szepesi témájú írásokat publikáltak, terjesztették az országban Szepesség legendáját. Nagy szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a gyermekcsere kapcsán fonódott ifjúkori szerelmek gyakran végződtek „vegyes házasság”-gal.

„Komoly” szepesi tanulmányaimat át- és átszőtték a történelmi legendák a híres késmárki gimnázium egy némely professzorának különcségeiről, diákjainak tréfáiról, s nem egyszer borral, sörrel megöntözött csínytevéseiről, a késmárki széplányok ablaka alatt adott – természetesen szigorúan tiltott – éjszakai szerenádokról szóló elbeszélések. Hányszor hallottam a késmárki diákkorzóról, ahol is – pontosan meghatározott időben – a főutca egyik oldalán sétáltak a fiúk, a másik oldalon a lányok, ellenkező irányban, a séták során bimbózó szerelmekről. Történetek a tátrai gyalog- és sítúrákról, vadászatokról. Elképesztőek voltak báró Jüngenfeld Tivadart falstini birtokos szinte müncheni kalandjai. Elragadtatva hallgattam az elbeszéléseket a nedeci várban uralkodó szokásokról. A rokoni visszaemlékezésekből fényképek és könyvillusztrációk alapján megismertem – természetesen felületesen – a szepesi szlovák parasztok viseletét, szokásait, s a család idősebb férfi tagjai körében nem egy megjegyzést hallottam a falusi szlovák lányok szépségéről.



A Magas-Tátra Késmárk fölött

Szüleim, nagyanyám, olvasmányaim megtanítottak arra, hogy egyszerre lehet szeretni a hazát, a pátriát és a szűkebb pátriát, még akkor is, ha az az ország határain kívül fekszik, s akkor is, ha csak szinte felnőtt emberként adatott meg először, hogy megismerjem. Ómami a szepesi alispánnak, azaz a vármegye ténylegesen első emberének volt a lánya (az örökös főispáni tisztség tituláris volt). Ezen a vidéken, ahol egymás mellett éltek a németek, azaz cipszerek, szlovákok, magyarok, lengyelek, zsidók, ruszinok, cigányok, dédapám volt a magyar állam legmagasabb rangú képviselője. Ómami egyszer elmesélte nekem, hogy kislány korában – még iskolába sem járt – édesapja elvitte valamilyen ünnepségre, ahol egy gyönyörű dalt énekeltek. Megkérdezte édesapját, mi ez a dal. S a legmagasabb rangú magyar hivatalnok így válaszolt: „Ez, kislányom, a magyar himnusz”. Ómami, aki akkor öt-hat éves lehetett, kijelentette: „Én magyar akarok lenni.” Ő választott. Ilyen viszonyok uralkodtak a XIX. század utolsó évtizedeiben a Magyar Korona országainak ezen a táján, ahol állítólag erőszakos magyarosítás folyt.

Számomra Szepesség nemcsak a családi és nemzeti legendák, gyermeki álmok, a Tát-ra, a Jókai, Mikszáth, Krúdy megörököltette történelmi hagyományok birodalma volt, hanem egyben (talán kissé) túlidealizált szűkebb pátriám is, a teljes harmónia, a nyelvi és nemzetiségi tolerancia földje; odahaza dédnagyapáméknál magyarul és németül beszéltek, tudtak szlovákul és értettek lengyelül. Honvágyam volt e meseország iránt, bér azért tudtam, hogy az általam megszépített idilli állapotok 1918-cal véget értek. Nagyapám, Engelmayer Ödön a késmárki járás főszolgabírója volt. A Csehszlovák Köztársaság létrejötte után németnek vallotta magát, hogy ne kelljen elhagynia szűkebb hazáját, otthonát, hogy segíteni tudjon az ottmaradt magyaroknak... 1939-ben, a „független” Szlovákia kiiktatása után újra magyarnak vallotta magát, mert akkor ez nem fenyegetett kiutasítással. Megmaradt tiszttségében, s deklarált antiszemitaként mentette a szepesi zsidókat és cigá-



A lőcsei piac az 1930-as években
Dlugolinszky Tibor felvétele

nyokat. Hála Istennek nem érte meg a „felszabadulást”, a Vörös Hadsereg és a csehszlovák egységek késmárki bevonulásának napján hunyt el.

Nagynéném férje szepesi német volt. Odahaza németül beszéltek, 1939-ben természetesen németnek vallotta magát. 1944-ben, amikor a németek teljesen birtokukba vették Szlovákiát, fiát mint volksdeutschot behívták a Waffen SS-hez. A fiú a Tátrába menekült, ahol vadásztak rá a szlovák, lengyel, szovjet partizánok, no és természetesen a Gestapo és az SS is. Időközben kiobbant a szlovák nemzeti felkelés, ez tovább súlyosbította az amúgy is szinte reménytelen helyzetét. Végül is, hogy ments az életét, önkéntesnek jelentkezett egy Wehrmacht egységnél. Harcolni csak egyszer harcolt, 1945-ben, Prága közelében a vlaszovisták, azaz Hitler orosz szövetségeseinek oldalán, akik a német megszállók ellen fegyvert fogó prágai felkelők megsegítésére siettek.

1956 nyarán végre kaptam, útlevelet, vízumot és kerékpáron útnak indultam – telve reménnyel, várákossággal, szorongással. Még sikerült nyomára bukkannom annak a hajdani, lassan eltűnő, széteső világnak. Izgalmas kaland volt. De a legcsodálatosabb élmény – a műemlékek, a Tátra, az irodalomból ismert történelmi helyek mellett – első találkozásom Ómamival volt. Hatéves korom óta leveleztem vele úgy, hogy nem ismertem. Rendkívüli asszonyt, vagy inkább hölgyet ismertem meg: művelt, intelligens, bölcs, sugárzott belőle a jószág, a megértés, s hajlott kora és betegsége ellenére szép. Súlyos betegként, részlegesen megbénulva 1946 óta nem tudta elhagyni otthonát. Szenvedett, de mindig talált vigasztat-

A nedeci vár

ló szavakat azoknak, akiknek erre szükségük volt... S hányan és hányan keresték fel bajukkal, panaszaikkal. Ő, aki a lublói várban született, most magányosan lakott egy szobácskában, megfosztva a családi emlékek, bútorok, személyes tárgyai nagy részétől (1945-ben széthordták), de sohasem hallottam panaszkodni. Derűvel, teljes megértéssel, harag, gyűlölet, irigység nélkül figyelte az őt körülvevő világot.



Szemlélte, figyelte, míg el nem vesztette látását, de még akkor is képes volt hosszasan beszélgetni például az absztrakt művészetről, bár sohasem látott ilyet, csak a rádióból hallott róla. 1968-ban, a prágai tavasz idején nála – aki elméletileg ismerhette volna Napóleon fiát (ha a reichstadti herceg nem hal meg fiatalon, és Ómami ilyen körökben forgott volna), aki túlélte az I. és II. világháborút, Lenint, Hitlert, Sztálint, hazájának feldarabolását, s végül megérte, hogy az ember elérte a Holdat – tehát nála, az ő szobájában hímezték a késmárki szlovák, német, magyar asszonyok a Dubčeknek és Svobodának szánt zászlót. 1972-ben hunyt el. Majd az egész város elkísérte utolsó útjára. A helyi kommunista hatalom megtiltotta, hogy magyarul vegyünk búcsút tőle. Az unokák, dédunokák között talán még hárman sem voltunk, akik értették az Ómami búcsúztató szlovák nyelvű szentbeszédet. Halálával nemcsak egy korszak zárult le örökre, hanem darabokra hullott mindaz, ami közeli pátriámból még megmaradt.

Szűkebb hazám iránti szeretetem jeléül, Ómami, szüleim és az egész családom emlékére – maradjon utánam valami ezen a földön – adományoztam Nedec várának a Lengyelországban harminc éven át felkutatott, gyűjtött, vásárolt magyar tárgyú műgyűjteményemet. Ülök a nedeci vár kiugró bástyáján, bámulom a horizontot megtörő völgyzárógátat, a nemrégiben feltöltött víztárolót. Hallom Ómami hangját, aki nem sokkal halála előtt megvallotta, hogy egy valamit szeretne még az életben: fenyők között sétálni. Eszembe jutott 1956 nyara, a Késmárkot és a Tátrát elválasztó vagy talán inkább összekapcsoló fenyves, amelyen át toronyiránt gyalogoltam a Lomnici-csúcs felé. Ilyen erdőben azóta sem jártam. Soha többé nem éreztem ilyen teljes békességet, derűt, boldogságot, sohasem voltam többet ennyire közel Istenhez.

Ez az erdő már nem létezik. A hatvanas években kiirtották, helyét bevetették kukoricával, de a kukorica nem engedett gyökeret, a tavaszi oladások lemosták a földet: erózió, szaharai táj a Tatra tövében. Lelki szemeimmel látom a szétvert és pusztuló műemlékeket, az ocsmány panelházakat a festői városkák és utcák helyén. Látom a gazzal benőtt és szinte már fellelhetetlen zsidó temetőket, a beomlott sírhantokat, a sírkövekről lassan eltűnő neveket – nemcsak őseimét, hanem sok-sok cipster, szepességi magyar nevét is. Ugyanakkor tudom, hogy vannak csodálatos, védett nemzeti parkok, tudom, hogy az utóbbi években sok minden megváltozott, tömegesen restaurálják a műemlékeket, hogy a mai Késmárkot nem lehet összehasonlítani a hatvanas, hetvenes évek Késmárkjával.



A késmárki Thököly-vár régi képeslapon

Nincs már itt senkim, bár vannak szlovák barátaim, és tudom, hogy újra működnek a cipszer szervezetek, kísérletek történnek a szepesi tudat felélesztésére. Egyike vagyok a családban az utolsóknak, akik még emlékeznek arra a letűnt világra. Ómami déd- és ükunokáéinak már nincs közös nyelvük, hacsak nem az angol. Szétszóródtunk az egész világon: Magyarország, USA, Lengyelország, Argentína, Szlovákia, Ausztria, Kanada, Németország, Ausztrália, Tunisz. S sajnos tudom, hogy közülük már senki sem fogja érezni azt a szépet, bölcsességet és toleranciát, amit az a két szó rejt, amikor én, a magyar kinyitom reggel az ablakot, és azt mondom: „Dobry luft”.

Ahogy a czorstyni víztároló elnyelte örökre a Dunajec csodálatos völgyét Debno és Nedec között, úgy süllyedt el gyermekkori álmaim, vágyaim, a családi és történelmi legendák, a gazdag, toleráns, sok nemzetiségű és nyelvű szepesi kultúra Atlantisza. Mégis ez a vidék, bár részben elpusztult, megváltozott, és most újra változik: a szűkebb hazám. Szeretném, ha Nedecen temetnének el őseim földjébe, két pátriám és szűkebb pátriám, a hajdani Magyarország, a mai Lengyelország és Szepesség-Spiz földjén.

CZENTHE ZOLTÁN

Confessio Gömöriensis¹

Az élet kivételesen jó volt hozzám: a nehézségek, küzdelmek, megpróbáltatások ellenében, az élet legkülönbözőbb területein eseményekben, eredményekben gazdag életpályamon növekvő rangot és sikereket, sok jó barátot, kedves rokont, szép családot adott.

Gömörrel való kapcsolatom a keretet jelentette, életutamhoz a harmóniát. Hogy önmagamát idézzem: Gömör az a legkisebb, számomra osztatlan földrajzi egység, amelyen keresztül én mind hazámhoz, mind a világhoz kapcsolódom. Itt születtem és feltehetően az avar honfoglalásig visszamenőleg legtöbb őszám is. Más tájhoz, későbbi lakóhelyeimhez való kapcsolatom nem halványította el, nem zavarta öröklött vagy belém itatott, lehátárolt gömöri világomat. Egy teljes történelmi folyamat minden szálával, nagy és kis eseményeivel és röghöz kötöttségével vagyok gömöri.

Olyan családban, környezetben nőttem fel, ahol Gömörből mindenfelől és mindenfelé megfordultak emberek. Mire felserdültem, véremben volt, hogy Gömörben mi szép, mi nem; mi ismert és mi homályos; mi a valóság és mi a legenda; mi és ki a tiszteletre méltó, avagy megszólt; mi húzódik meg a nevek mögött: a jelenben és a közel- vagy régmúltba visszamenőleg is. „Köszönj mindenkinek, akit csak ismersz, de azt tudnod kell, hogy kinek milyen mélyen hajts hozzá fejet”, ez volt az egyik legfontosabb intelem, amit apámtól kaptam. Gyerekkoromtól kezdve mindent a maga helyére tudtam tenni Gömörben: éreztem Gömört.

A nagyság nem összemérhető az ügyességgel, az erő az okossággal, a nagy őszám a neves mesterrel, a gazdagság az emberséggel, de mindennek külön-külön és összességükben van valami közös mértékké váló súlya, és ha valaki beleszületett ezek gömöri érzékelésébe, akkor ott mindent meg tud érteni, mindent bele tud tenni annak a gömöri széknek megfelelő rekeszébe, amelynek eligazító kódrendszere évszázadokon át alakult – vagy dermedt – teljessé. Én ebbe a teljes rendszerbe próbáltam mélyen betekinteni. Ha valamiről nagyon sokat tudunk, és állandó a kapcsolatunk vele, akkor az egy határon túl már nemcsak érdekes, nemcsak érdekel, hanem lassan azonosulunk vele, részünkkel és szenvedélyünkkel válik. Én így vagyok Gömörrel.

Megpróbáltam mindent megismerni a tájból, történetéből, rég- és közelmúltjából, hogy az egész még egyszer – valószínűleg utoljára – egy élő egységként bennem testet öltjön. Ezután már csak helytörténeti, néprajzi kategóriákban fog tovább élni. Mert ami mi-

¹ Szülőföldről írt lírai vallomásának közlésével köszöntjük Gömör kiváló kutatóját, évkönyvünk szerzőjét, dr. Czenthe Zoltánt 80. születésnapja alkalmából. (A Szerk.)

att Gömör Gömör volt, lassan a múlté. Szétesett a történelmi keret; megváltozik a táj, folyómedrek helyeződnek át, megközelíthetetlen mészkőmeredélyekre kényelmes utat törnek, települések mennek tönkre, vagy uniformizálódnak kerekterükből kivetkőzve; kis és nagy családok az új olvasztóba sodródva veszítik el megkülönböztető jegyeiket; a mesebeli házikók hímporukat veszítik, a temetők nemes anyagú és rejtelmes üzenetű fejfáit hitvány „mű” kő váltja fel; az abrosz nem hímezett, hanem nyomtatott és praktikus, könnyen mosható, a falvédő többé nem úgynevezett „naiv giccs”, hanem „hatóságilag zsúrizett”; az emberek arca barázdákkal nem tagolt, de sima és könnyen összetéveszthető; az élet nem emberien küzdelmes, hanem globális nagy erőknél kiszolgáltatott. Mindezekre azonban már a régi kód nem érvényes.

De én megköszönöm Gömörnek, hogy tudatta velem:

– hogy a történelem hajnalán itt is népek tűntek fel és tűntek el, de létükről leletek sokasága, ősi eredetű földrajzi nevek, a kis etnikumok megmagyarázhatatlan azonosságai és különbözőségei máig is árulkodnak, tehát létük nem volt értelem nélküli;

– hogy Rakottyás tőszomszédságában volt egy nevében ma is élő *Centeháza* falu, a *Cente-rét*, a *Cente-erdő* és a *Cente-hegy* az *Óvár-pallaggal* mint helynevek tanúsítják, hogy családunk hajdan nem volt „kutyáütő”;

– hogy ezeréves történelmünkben a sors viszonylag kegyes volt megyénkhez, az emberek zömét a közelmúltig folyamatosan helyben megtartotta, így a Vály-völgyben napjainkig találkozhatunk ezeréves, patinás családok mai képviselőivel, és hogy ismerem és ősi rokonaimnak vallhatom azoknak a vályiaknak az egyszerű de büszke leszármazottait, akiknek elődjeit IV. Béla király a muhi csatában tanúsított önfeláldozó bátorságukért a *Magnus* (Nagy) melléknévvel tüntette ki, vagy a Forgonokat, akik a Nápoly melletti Forgon-vár ostrománál, illetve a Bodonokat, akik Bodon-vár (Vidin) ostrománál mutatott bátorságukért kapták Nagy Lajos királyunktól a számomra ma is megbecsülést parancsoló nevet;

– hogy Mátyás királyunk hajdan minket is megtisztelt látogatásával, és a regényes múltú Sajógömörön lévő kapás szobra ma is mementó: „Magyar, te is hajlamos vagy megfélekezni azokról, akik náladnál lejjebb vannak”;

– hogy a sajógömöri kapás-szoborral szemben, a régi temetőben valahol ott porladnak Czinka Panna csontjai és Amati-hegedűje, és az öreg matrikula még őrzi a dátumot: földbe tétetett anno...;

– hogy miként is tért be a sajógömöri csárdába az eperjesi költőversenyről hazatérőben Petőfi meg Tompa, az a Tompa, akiről még ma is mint saját szent költőjükről beszélnek legendákat a hagyományokra oly büszke rimaszomabatiak, bejeiek, kelemériek és hanvaiak;

– hogy még élő öregeknek mit meséltek a gömöri 48-asok;

– hogy mit mesélt Korokvai Laci bácsi Przemyszlőről, Blechner Ernő Doberdóról, Gyürke Andor Otrantóról és apám Gorlicéről;

– hogy miként „áldoztak” még a közelmúltban is Nemesradnótban ősi nemzetségi szokásaiknak a büszke és tehetséges Póság, akik a legszeretettebb költőt, Pósa Lajost adták a magyar kultúra gazdagítására;

Dr. Czenthe Zoltán

– hogyan éltek a maguk magyaros operett-világát a vendéglátásukról híres szuha-völgyi hétszilvafás kisnemesek, akik a Petőfi által is megénekelt 48-as Lenkey János huszártábornok és Bartók Béla elődeit vallják magukénak, s számos derék embert adtak az elmúlt évszázadokban a magyar értelmiségi középosztályba;

– hogy hallgathattam a minden íziglen zsellér származású agg Barta András bácsit mesélni, miként vette birtokba a család becsülettel és emberfeletti szorgalommal és tette rövid életű tündérkertté jogos, ezeréves örökségét, az eredőrengetegtől karéjozott kis tanyát, hogy ugyanezt a „szocializmus” aztán letarolja; ebben az itt maradt utolsó édenkertben családommal járom felejthetetlen nyarat tölthettem;

– hogy megtapasztalhattam: Gömörben régen jobban megértették a nemzetiségek egymást, mint ma; őrizték karakterüket, valamint az ehhez tapadó hagyományos foglalkozási kultúrájukat, a munkamegosztáson alapuló egymásrautaltság békéjével néztek a következő, békétlenebb idők elé;

– hogy gazdag órákon át lebenthettük a fátylakat a régi udvarházak belső életéről a borzovai Kis Farkas Károllyal, a keleméri Veres Andrással meg a gortvakisfaludi Trenka bácsival, akik a velük született intelligenciájukkal az őket megbecsülők iránti kutyahűségük mellett is megtartott önérzetükkel az emberi értéknek általam igen tisztelt magaslataira emelkedtek;

– hogy csendes órákban hallhattam a tornaljai Baglyos-hegy lankájáról az ablakunkig leszaladó trombitaszavát a messze földön híres csordásnak, Puskás Bélának;

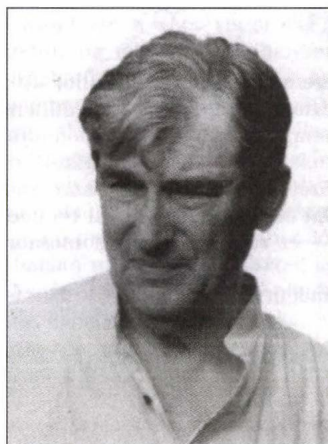
– hogy szeretettel gyönyörködhettem az ezer éve földjét gondozó és őrző magyarnak a szelíd szemű, edzett arcú, húsba öntött szimbólum-szobrában: Deme Feri bácsiban;

– hogy meghányhattam-vethettem a gondokat olyan múltunkat a jövőnkért féltő emberekkel, mint a Tornallyayak, a nagy Hanva nemzetségből származó Soldos Béla, a krasznahorka-betleri Andrassy Géza gróf. a Tornaljához kötődő Hámos Ottó, a tornaljai Iván László, a gömörszőlősi E. Kovács László, a tornaljai-rimaszombati Veres János, a balogi-tornaljai Zsámbok Tamás, a hanvai pap, Szakall János, vagy a szuha-völgyi nagy narrátor, Kemény Lajos bácsi;

– hogy kifaggathattam Magyar nénit az első paraszt-proletár pártsejtek hajdani titkos összejöveteleiről, akik nagy dolgokra készültek a petróleumlámpa kis fényénél, hogy aztán később még nagyobbakat csalódjanak;

– hogy betekinthessem sásfészkekbe, ahol – vallom – igenis voltak magasröptű sasok, még ha tőlünk azt várták is el, hogy csak szárnysegett fakókat, netán keselyűket emlegetsünk;

– hogy meggyőződhettem: Lorántffy Zsuzsanna és Teleki Blanka, vagy Tompáné Soldos Emília nyomán a közelmúltban is voltak emelkedett gondolkodású, tettekben is tiszteletreméltó utód-nagyasszonyok, akiket Gömör magáénak vallhat;





Gömöri táj: Alsószuha a templomhegygel

Czenthe Zoltán felvétele az Otthonok 1. című albumból (Gömör-Kishonti Téka 11. 2006.)

- hogy sok példa szolgált arra, hogy a parasztemberekben is éppúgy voltak nemes érzések, mint a nemesekben a fordítottja;
- hogy engem ott mindenki befogadott, én ott mindenhol otthon vagyok;
- hogy gyerekként nem szabott nekem határt a rét és nyaranta a Sajó visszavárt;
- hogy kora gyermekkoromban példaképeket állított elém az élet,
- és hogy gyermekeimnek a kicsin belül még egy kisebb hazát is tudok saját örökségül hagyni, amit – ha benzingőzzel is – de egy nap alatt átöllelhetünk: Gömörországot.

MIHALOVICSNÉ LENGYEL ALOJZIA

Útirajzok Kárpátaljáról

Világi és egyházi emlékek nyomában

Kárpátalja országok, népek (magyarok, ruszinok, ukránok, románok, oroszok, németek), vallások, vallási felekezetek határvidéke, 1920-tól geopolitikai fogalom. 2009. június 24-e és 27-e között rendhagyó utazásra indult dr. Udvarhelyi Olivér ügyvéd, egykori ferences diák szervezésében 45 zarándok: *Szent Ferenc nyomában* jártam be én is zarándoktársaimmal együtt – a ferences lelkiség szerinti élet pápai jóváhagyásának 800 éves évfordulóján – Kárpátalja világi és egyházi emlékhelyeit. A zarándoklat eszmei célkitűzése a kárpátaljai keresztény vallási közösségek hitéletének megismerésén kívül a történelmi emlékhelyek művészeti, irodalmi és kultúrtörténeti jelentőségének feltárása volt. A négynapos utazás programjában minden nap szerepelt szentmise és egy-egy, a magyar fiatalok oktatását-képzését segítő oktatási intézmény látogatása. Az idegenvezető feladatát Popovics Béla munkácsi középiskolai tanár látta el. Jelen írást az idegenvezető ismertetései alapján – az adatokat az útikönyvek segítségével egyeztetve – állítottam össze.

Utunk első állomása *Gyöngyös* volt, ahol az 1727-ben alapított ferences rendházat, ferences templomot és könyvtárat tekintettük meg. Sarkadi József könyvtáros értékes előadásából tudtuk meg, hogy a gyöngyösi ferencesek túléltek II. József feloszlatási rendeletét. Ebben a könyvtárban gyűlt össze a kolduló rend műveltségi hagyatéka, mivel ide került a Felvidéken megszüntetett ferences kolostorok értékes anyaga is. 1946-ban a 16 ezer kötetes gyűjteményt megsemmisítésre ítélték, mert nem tartották alkalmasnak az „új embertípus” képzésére. Keresztúry Dezsőnek, Bán Imrének és Vekerdi Józsefnek azért sikerült megmenteni a könyvtárat, mert a könyvek között megtalálták Marx Tőkéjének legelső, 1867 évi hamburgi, német nyelvű kiadását. A rendház vezetői már a deportálások előtt elrejtették a könyvtár és a levéltár legértékesebb darabjait. A rendszerváltozás után a kolostor átvételét követő építési munkálatok során kerültek elő a rejtett értékek, köztük Magyarország legrégebb nyomtatványa, az 1462-ben készült Fustus-biblia. 2001 óta a ferencesek támogatásával a kolostor épületében működik az Autista Segítő Központ, ahol beteg, sérült gyermekeknek nyújtanak segítséget. Utunk következő állomása a magyarországi görög-katolikus egyház központja, *Hajdúdorog* volt. A hajdúdorogi bazilikában csoportunk megtekintette az itt ideiglenesen elhelyezett máriapócsi kegyképet. Zarándokcsoportunk a görög-katolikus liturgia után indult útjára a vallási és etnikai szempontból sokszínű Kárpátalja irányába.

*Beregsurány*nál léptük át a határt: az első látvány a csetfalvai fatornyos református templom sziluettje volt. *Csetfalva* Móricz Zsigmond édesanyjának szülőfaluja. Szállásunk a Bereg-

szász melletti Bene községben volt vendéglátó családoknál. Elhelyezésünket a helyi polgármester irányította. *Bene* a Borzsa folyócska mentén fekvő egyutcs település. A falu lakosságának nagy része református vallású magyar. Fő megélhetési forrásuk a mezőgazdaság, ezen belül a szőlő- és gyümölcsstermesztés. Benén a legtöbb, az önellátásra rendezkedett családban több generáció él együtt. Sok háznál tartanak jószágot, reggel a turistákat tehénbőgés, kolompszó ébreszti.

Kárpátaljai tartózkodásunk első napján utunk *Munkácsra* vezetett. A zarándoklat résztvevői számára a város főterén található Szent Márton templom gótikus kápolnájában Majnek Antal, a Munkácsi Egyházmegye püspöke celebrált misét. Rövid belvárosi séta során ismerkedtünk meg a sokszínű kereskedő- és iskolaváros nevezetességeivel. A város ma is büszke híres szülőttére, Munkácsy Mihályra. A világhírű festőnek az 1990-es években állítottak szobrot magyar felirattal. Munkácsyt szülővárosa 1883-ban díszpolgári címmel tüntette ki. Az ünnepségen részt vett Jókai Mór is. Jókait magával ragadta a Munkács környéki táj szépsége, a kilátás a várból: kedvező időjárás esetén ugyanis belátható három megye, Bereg, Ung és Máramaros vidéke. Jókai kitűnő inspirációs forrásként ajánlotta a Munkács környéki dombvidék látványát Feszty Árpádnak a körkép természeti környezetének megfestéséhez. Munkácsy emléket őrzi az egykori Rákóczi-házban működő művészeti iskola is. A rendszerváltozás után több szobrot, emlékművet állítottak újra, így például a Hősök emlékművét a főtéren. Az ortodox egyházi élet fellendülése, a rendszerváltozás utáni szabad vallásgyakorlás hatásával is magyarázható, hogy Cirill és Metód is szobrot kapott a városközpontban. Munkács főutcáján az egyemeletes, mívés erkélyekkel díszített lakópalotákat, szállodákat az 1990-es években helyreállították. A turistákat színvonalas üzlet- és vendéglátó-hálózat várja. Munkácsi tartózkodásunk a Szent István Római Katolikus Líceum látogatásával folytatódott. Az igazgatónő mutatta be a jól felszerelt oktatási intézményt, a közadakozásból berendezett könyvtárat. A líceum testvériskolai kapcsolatot ápol a nyíregyházi Szent Imre Gimnáziummal. Munkács a 18. század óta jelentős iskolaváros: országos hírvű volt Felsőkereskedelmi Iskolája és Zsidó Gimnáziuma. A Bécsi döntés után különös lendületet vett a középiskolai sportélet: 1940-ben a munkácsi fiatalok labdarúgó csapata nyerte meg az országos Szent László Vándorkupát (ez az időszak volt az 1953-ban világbajnokságot nyert Aranycsapat kezdeti szárnypróbálgatásainak időszaka is).

Utunk következő állomása *Beregszentmiklós* volt, a Beregvár megtekintése. A ma már részben felújított XV-XVI. századi várkastély rekonstrukcióját Bartos József festőművész és felesége támogatja. A művész bemutatta csoportunknak a részben magyar segítséggel helyreállított termeket. A legenda szerint ebben a kastélyban találkozott először Zrínyi Ilona Thököly Imrével. II. Rákóczi Ferenc is gyakran volt a kastély vendége. Az emigrációja előtti utolsó éjszakáját is Beregváron töltötte. Beregvári tartózkodásairól megemlékezik Vallomásaiban is.

II. Rákóczi Ferenc a beregi térségben, különösképpen Munkácson megkülönböztetett tiszteletnek örvend. Rákóczi alakját mélységesen tiszteli a ruszin népcsoport is. A szájhagyomány úgy tartja, hogy a múlt században egyes ruszin családok hittek abban, hogy Rákóczi él, emiatt ünnepre terítettek a Nagyságos fejedelemnek is az asztalra... Bereg népe II. Rákóczi Ferenc földi maradványait a munkácsi várba kívánta hazahozatni Rodostóból: 1884-ben egy munkácsi lapban meg is jelent a híradás az „újratemetésről”, de 1906-ra a kassai lobbi bizonyult erősebbnek. A várkastély lakója volt Petrőczy Kata Szidónia (1664–1708) költőnő és

fordító is. Az egykori Rákóczi-várkastély rekonstrukcióját szervező művészpár az épületet kulturális és művészeti rendezvénykomplexummá, valamint szállodává kívánja átépíttetni. Zrínyi Ilona szobáját nászutas lakosztálynak szeretnék berendezni.

Utunkat a Keleti-Beszkidéken át vezető úton, a „Rákóczi úton”, a Latorca mentén folytatjuk tovább a *Vereckei-hágó* irányában. A hágó közelében fekvő Verebesen fogadták a felkelők az 1703-ban hazatérő Rákóczit. A 841 m magas hegygerincen húzódó Vereckei-hágó minden magyar számára szent hely. Ma az 1896-ban a Millennium tiszteletére emelt, s a második világháborúban elpusztult emlékmű helyén Martl Péter munkácsi szobrászművész tervei alapján a Nyugat és Kelet közötti kaput ábrázoló emlékművet emeltek. A hét honfoglaló magyar törzset jelképező hét kötömbből álló kapu előtt gyönyörködtünk a panorámában. Útközben viszszafele láthattuk az Árpád-vonalnak, a magyar királyság egykori védelmi rendszerének maradványait. 1939-ben a Magino-vonal mintájára építettek védelmi rendszert, melynek célja az volt, hogy megakadályozzák a hódítók feljutását a hegyek gerincére. A völgyekben hídállásokat és bunkereket építettek ki.

Utunk következő állomása *Szolyva* volt. Az egykor honfoglalás-kori leleteiről, a Lehoczky Tivadar által 1870-ben felfedezett tarsolylemezről, továbbá a gyógyvizeiről híres város ma a kommunista terror áldozatainak emlékhelye. 1944 őszén a szovjethatalom Szolyván gyűjtőtáborral alakított ki. Az ide száműzött civil lakosságot – elsősorban a magyar és a német nemzetiségű, 18 és 50 év közötti férfiakat – itt tartották fogva embertelen körülmények között. Sokan itt lelték halálukat még a Gulag táboraiba való szállításuk előtt. Az 1990-es években az egykori láger területén emlékparkot hoztak létre a 12 ezer áldozat nevét megőrkítő siratófallal, emlékkápolnával.

Szomorú hangulatunkat a festői környezetben épült *beregszentmiklósi* Schönborn-kastély angolparkjában sikerült oldanunk. A kastély ma szív-rehabilitációs központként funkcionál. A francia reneszánsz kastélyok mintájára 1890-ben épített vadászlak stílusát csillagászati jelképekkel egészítették ki, az év napjainak, heteinek, hónapjainak megfelelően 365 ablaka, 52 szobája és 12 bejárata van. A kastélyparkban egy mesterséges tó található, amely az Osztrák-Magyar Monarchia területeinek körvonalrajzát utánozza.

Kárpátaljai kirándulásunk második napján legfontosabb úti célunk *Nagyszőlős* volt, ahol a Kárpátaljai Ferences Misszió Alapítvány – Paskai László bíboros támogató segítségével – 1991 óta végzi az 1989-ben alapított ferences misszió munkáját. A rendszerváltozás óta a ferencesek 100 kilométeres körzetben 16 községben döntően a magyar katolikusok lelki vezetését és egyházi ellátását végzik, továbbá szerepet vállalnak a magyar kulturális értékek megőrzésében és továbbfejlesztésében. Az évek során létrehoztak számos katolikus óvodát, ingyenkonyhát, segélyszervezetet, amelyek rendszeres szociális programokkal támogatják a legjobban rászorulókat. Naponta 140-160 ingyen ebédet osztanak ki. Húsvétkor és karácsonykor több száz egyedülálló nyugdíjas és szegény család kap élelmiszercsomagot. A város domináns szakrális létesítményeinek egyike a 15. századi ferencrendi kolostor és a Jézus Mennybemenelete templom, ahol ezen a napon csoportunk lelki vezetői celebráltak misét. A ferences rendház épületében a szocializmus idején az Ateizmus múzeuma kért helyet. Az 1990-es évek elején a rendház ismét visszakerült az egyház tulajdonába. Jelenleg az épületet renoválják. A tervek szerint katolikus konferenciaközpont kap helyet a kolostor épületében.

A 13. században már városi ranggal rendelkező Nagyszőlős – egykor a királynék, a 14. századtól pedig a Perényi család birtoka – az egykori Ugocsa megye székhelye volt. Nagyszőlős városához számos művelődéstörténeti érdekesség fűződik. A város történetében jelentős szerep jutott a Kankó-várnak, melynek helyére 1399-ben Perényi Pál kővárat építtetett. A várkastély több évszázadon át a Perényi család lakhelye volt gazdag műkincsgyűjteménnyel és könyvtárral. A 16. század elején a Perényi családnál tevékenykedett házitanítóként Komjáthy Benedek, aki lefordította Szent Pál leveleit. Művét Krakkóban adatta ki. A kiadvány eredetije a Sárospataki Tudományos Gyűjteményben van az Oroszországból visszakapott könyvek között. Az egykori Perényi-kastély falai között az 1930-as évektől kezdve sérült gyermekekkel foglalkozó intézmény működik. Nagyszőlősről indult nagy magyar zeneköltőnk, Bartók Béla előadóművészi pályafutása. A Bartók család az édesapa halála után Nagyszőlősen telepedett le. Bartók itt végezte elemi iskoláit. A helyi kaszinóban rendezték az ifjú tehetség első önálló koncertjét, ahol a „Duna hullámai” című művét adta elő. A hangversenyről az „Ugocsa” című lap is beszámolt.

Nagyszőlős után a sókereskedelméről híres három koronaváros (Visk, Huszt és Técső) közül Huszt felé vettük utunkat. A Nagyág torkolatánál fekvő Huszt Kárpátalja harmadik legnagyobb városa. A város főterén található a református Vártemplom. A lelkipásztor tájékoztatásából tudtuk meg, hogy a templom 2004-es felújítása során középkori szent királyainkat ábrázoló freskókat tártak fel. A huszti református gyülekezetet az ország egyik legrégebbi protestáns gyülekezeteként tartják számon. Említésre méltó a templomkertben található, a kárpátaljai magyarság egységét jelképező, a négy megye (Ung, Ugocsa, Bereg, Máramaros) címérével díszített, fából készült emlékoszlop. Huszt neve a magyar művelődéstörténetben összefonódott a Kölcsey-versből ismert várrommal. Időhiány és kedvezőtlen útviszonyok miatt a vár bús dűlédékeit csak a völgyből szemléltük meg. A huszti vár szelleme nem csak Kölcseyt ragadta meg. (Kölcsey a vers írásakor egy Visk melletti fürdőben járt borvízkúrán.) A huszti vár falai között írta Bornemissza Péter költő a „Siralmas énnéköm” című művét 1552-ben. Huszt várában játszódik tovább Jókai híres novellája, a „Huszti beteglátogatók”.

Husztól Técső felé haladván útközben Szeklencén tekintettük meg a Kárpátalja területén főként ruszin lakosságú falvakban található 160 fatemplom egyikét, a Csodatevő Szent Miklósról elnevezett görög-katolikus templomot. A Szeklencéhez közel eső Tisza-parti város, Técső egyben határváros is: a trianoni határrendezés elválasztotta a 14. században alapított koronavárost testvértelepülésétől, Kistécsőtől. A két települést egykor összekötő Tisza-híd ma romokban hever. Técsőn töltötte élete utolsó éveit az eredetileg Korbuly nevet viselő örmény családból származó festőművész, Hollósy Simon. Hollósy a városban, a Tisza partján és a Neveszen-hegy lábánál találta meg a számára legkedvezőbb szín- és formavilágot: itt alapított festőiskolát. Emlékét ma szobor és kétnyelvű emléktábla őrzi. Az 1999-ben alapított református líceum a festőművész nevét vette fel. Técső városa büszkélkedhet Kárpátalja egyedüli köztéri Kossuth szobrával: az 1896-ban állított mellszobrot sok viszontagság érte. Legutóbb 1992-ben döntöttek le, de a técsői magyarság visszaállította, s ma a város egyik ékessége.

Técsőről az egykor Európa-szerte sóbányáiról híres városkába, Aknaszlatinára vezetett utunk. Aknaszlatinán a Szent István tiszteletére épített katolikus templom kertjében megtekintettük a Martl Péter és alkotógárdája által komponált hét legismertebb magyar szent szob-

rát és a 2000-ben, az államalapítás 1000 éves évfordulóján felállított kopjafa-együttest. A templom szomszédságában meglátogattuk a katolikus egyház által alapított óvodát, ahol a valódi hovatartozás figyelembe vétele nélkül ingyen gondozzák a szerény családi körülmények között nevelkedő gyermekeket. Az oktatás nyelve magyar.

Aknaszlatináról a Tisza eredete felé haladva festői tájakon át utaztunk legtávolabbi úti célunk, *Rahó* felé. A kavicsos mederben gyorsan hömpölygő Tisza folyó a határ Románia és Ukrajna között. A kárpátaljai hucul fővárosként számontartott – egykor jelentős szepességi német lakossággal is rendelkező – Rahó 1200 méter magasan terül el a Dumen-havas lábánál, a Fekete- és a Fehér-Tisza összefolyásánál. Rahó főutcáján megtekintettük a Nepumoki Szent János plébániatemplomot, amely ma a rahói magyarság fennmaradásának jelképe is: a katolikus plébánia ad otthont a nemrégiben beindított magyar tannyelvű iskolának. Rahó a bécsi döntést követő időszakban, 1939 után kedvelt turisztikai célponttá vált a magyar turisták körében. 1940-ben a Havasi Gyopár Egyesület kezdeményezésére építették fel a Budapest Turistaszállót, amely ma Tisza Szálló néven a város legnagyobb, korhű stílusban berendezett szállodája. Útban hazafelé, a Fekete- és a Fehér-Tisza összefolyásának megtekintése után megálltunk az Európa geográfiai közepét jelző emlékoszlopnál a Tisza partján.

Hazautazásunk napján elsődleges úti célunk a *munkácsi vár* megtekintése volt. A belépőjegy megváltásánál az a megítéltetés érte csoportunkat, hogy mint Magyarországról érkező zarándokok, ingyen tekinthettük meg a várat. Az 1990-es évek elején feltárt várkastély termében – mint általában a rendszerváltás óta múzeumként működő várakban és kastélyokban – a kiállítások színvonala szegényes. Ennek ellenére örömmel fedeztük fel, hogy a kiállítások többsége a magyar történelmi emlékekkel kapcsolatos. A várban elhelyezett emléktáblák között tiszteltük a Kazinczy Ferenc munkácsi börtönéveinek emlékére emelt márványtábla, a Petőfi Sándor mellszobra és a Zrínyi Ilonát II. Rákóczi Ferencsel együtt ábrázoló modern szoborkompozíció előtt. A munkácsi vár legújabbban feltárt ékessége a várkapolna, amely arról nevezetes, hogy Zrínyi Ilona itt tartotta esküvőjét Thököly Imrével. Munkács magyarsága büszke arra, hogy 2005-ben Pákh Imre Amerikába elszármazott műgyűjtő és művészetpártoló teljes összegű anyagi támogatásával újraállította a várfal előtti sziklatömbre a történelem sodrában több alkalommal hanyatott sorsra ítélt Turul-emlékművet.

Utunk következő stációja az 1970-es évektől Ungvárhoz tartozó *Gergényben* volt. Gergényben található Kárpátalja legjelentősebb középkori emléke, a 12-13. századból származó, román stílusú – ma a görög-katolikus egyház tulajdonát képező – körtemplom. A mai Magyarország területén Karcán találhatunk hasonló értékű műemléket. Mielőtt az Ungvár közelében levő határátkelőn búcsút vettünk a számunkra tárgyi és lelki felemelkedést inspiráló Kárpátjától, rövid sétát tettünk Ungvár belvárosában.

A sokkultúrájú *Ungvár* Kárpátalja fővárosa, egyetemi város. Ungvár története a 14. századtól kezdve a Drugeth családdal kapcsolódik össze. A város történetét a várkastély megtekintésével időhiány miatt nem sikerült részletesen megismernünk. A város a magyarországi művelődéstörténetben évszázadokon át jelentős szerepet játszott: itt élt és alkotott a legolvasottabb barokk költő, Gyöngyössy István. A helyi Drugeth Gimnázium tanára volt Dayka Gábor író, Kazinczy kortársa. Gyakran megfordult a városban a 20. század híres papköltője, Mécs László is. A szovjet időkben épített városrészben parkolhattunk – a helyi szóhasználat

szerint – a „Hruscsovka” típusú házak közelében. Az óváros három utcácskáját sétálóutcává alakították át. A belváros szívében található a kéttornyú görög-katolikus székesegyház épülete.

Városnéző sétánk alkalmából, szívet-lelket felemelő látványban volt részünk: a székesegyház előtti téren Romzsa Tódor vértanú püspök boldoggá avatásának évfordulóját ünneplő hívek, szerzetes papok, templomi zászlókat kezükben lobogtató fiatalok sokaságával találkozunk. Méltó búcsúzás volt ez Kárpátaljától. Romzsa Tódort 1944-ben nevezték ki görög-katolikus püspökké. 1947-ben a sztálini terror áldozata lett: megrendezett autóbalesetét túlélte, ezután a kórházban megmérgezték. Romzsa Tódor emlékéért Kárpátalja területén számos emléktábla, szobor őrzi. Tiszteletére a székesegyházban – a boldoggá avatott püspököt ábrázoló ikonnal – emlékhelyet alakítottak ki. Ungvári belvárosi sétánk az Ung partján neomór stílusban épített zsinagóga látványával ért véget. Közép-Európa legnagyobb ortodox zsinagógája ma a filharmóniának ad otthont. Ungvárt és egyúttal Kárpátalját is a cseh uralom idején épített kertes villanegyed és az 1920-as években épített adminisztratív városközpont utcáin áthaladva hagytuk el.

A Vihorlát-hegység völgyein át jutottunk el a történelmi Zemplénbe. *Nagykaposon* rövid látogatást tettünk a Magyar Közösségi Házban, ahol megtekintettük az Erdélyi János-kiállítást és a Mécs László nevét viselő, közadakozásból berendezett magyar nyelvű könyvtárat. Utunk legutolsó állomása *Borsiban* volt. Az út szellemiségéhez méltó befejezés volt ez: Rákóczi földjéről Rákóczi szülőhelyéhez és keresztelésének színhelyére érkeztünk, fejet hajtottunk a Nagyságos Fejedelem szobra előtt. Kirándulásunk záróképe a Sátor-hegység látványa volt Újhely városképével. Útközben hazafelé hálás szívvel gondoltunk kedves vendéglátóinkra, akik szabolcsi dialektusban beszéltek a magyar nyelvet, s a szabolcsi ízvilágnak megfelelően főztek. A vallását gyakorló többgenerációs református család büszkén említette, hogy örömmel fogadják karácsonykor a sárospataki teológiáról érkező legátusokat.

Útközben hazafelé megkülönböztetett érdeklődéssel olvastam a szállásadóimtól kapott regionális újságokat, a „Kárpátalja” című közéleti és a „Kárpát Infó” családi és ifjúsági lap töredékes számait. A hetilapok szellemiségét csupán néhány újságcikk címével kívánom reprezentálni: „*Félelem nélküli szeretet*”, „*Megemlékezés a Szolyvai Emlékparkban*”, „*Magyar polgármestere van Munkácsnak*”, „*Kossuth szellemi öröksége*”, „*Bemocskolták a vereckei emlékművet*”, „*Merjünk magyarok lenni*”, „*Turulszobrot avattak Eszenyben*”, „*Kazinczy szépkiejtési verseny Nagydobronyban*”.

Kárpátaljai nyelvtestvéreink példája, továbbá az újságcikkek gondolatkörei alapján őszintén vallhatjuk, hogy mit jelent a kisebbségi sorban élő emberek számára a kitartás, a tisztesség, a vallásosság, a hagyományok vállalása és ápolása. A négynapos zárandokút után úgy érzem, csoportunk minden tagja – a József Attila-díjas írótól kezdve a tízgyermekes édesanyáig – a kárpátaljai lélekemelő élményekkel és az elesettek gyámolítását különösen fontosnak tartó szelíd ferences szellemiséggel átitatva érkezett haza.

SZÁMADÁS ÉS SZEMLE

SOMOGYI GÁBOR

Újhely nagy jótevője, Somogyi Ilona grófnő emléke

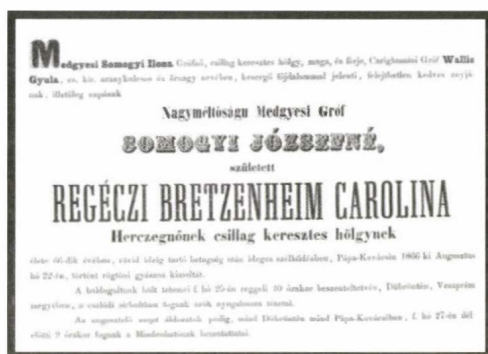
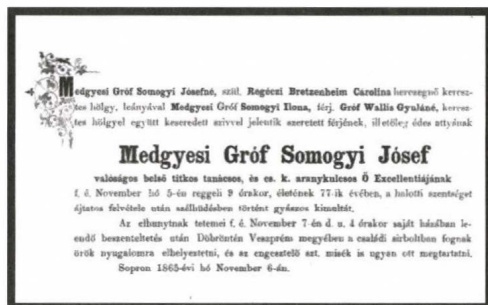
Sátoraljaújhely lexikonában¹ és a városról szóló topográfiai könyvben² is több szócikkben szerepel jótéteményei okán Somogyi Ilona grófnő neve. A város földesúrnőjeként az újhelyi jótékonsági intézményeket adományaival és végrendelete útján gazdagította. Róla nevezték el az általa bőkezűen támogatott Stefánia Szövetség szülőotthonát és a régi tűzoltó laktanya homlokzatán levő emléktáblán is szerepel „Wallis Gyuláné szül. Somogyi Ilona grófnő védasszonyunk” neve. Számos katolikus templom felújítását támogatta, így az újhelyit is.

A medgyesi Somogyi család a Veszprém megyei Pápakovácsin volt birtokos és az ehhez közeli Döbröntén van a családi sírbolt. Somogyi Ilona grófnő újhelyi birtokait édesanyja, herceg Bretzenheim Mária Carolina csillagkeresztes hölgy révén örökölte. A grófi rangot apja, Somogyi József császári és királyi kamarás és testvérei 1816-ban kapták. A család legkiemelkedőbb tagja a nagypapa, Somogyi János volt, aki vármegyei másodalispánból nagy ívű pályán felemelkedve 1801-től 1808-ig államtanácsos volt, 1808-ban I. Ferenc király a valóságos belső titkos tanácsosok közé emelte, 1808. július 23-án alkancellári kinevezést kapott. A király 1802-ben érdemeinek jutalmául a Szent István lovagrend parancsnokává nevezte ki. E méltósággal a grófi vagy bárói címet kérelmezhetette volna,³ Somogyi János azonban egyiket sem kérelmezte. Így halála után a gyermekei kapták a grófi címet.

¹ Sátoraljaújhely lexikona, Sátoraljaújhely, 2001. 358, 361, 422, 475, 476.

² Kovács Dániel: Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája. Sátoraljaújhely, 2008. 168, 273, 294, 312.

³ A Szent István rendet Mária Terézia 1764. május 5-én alapította. Tagságát 20 nagykeresztes, 30 parancsnok és 50 kiskeresztes alkotta. A nagykeresztesek a valóságos belső titkos tanácsosi címre tarthattak igényt.

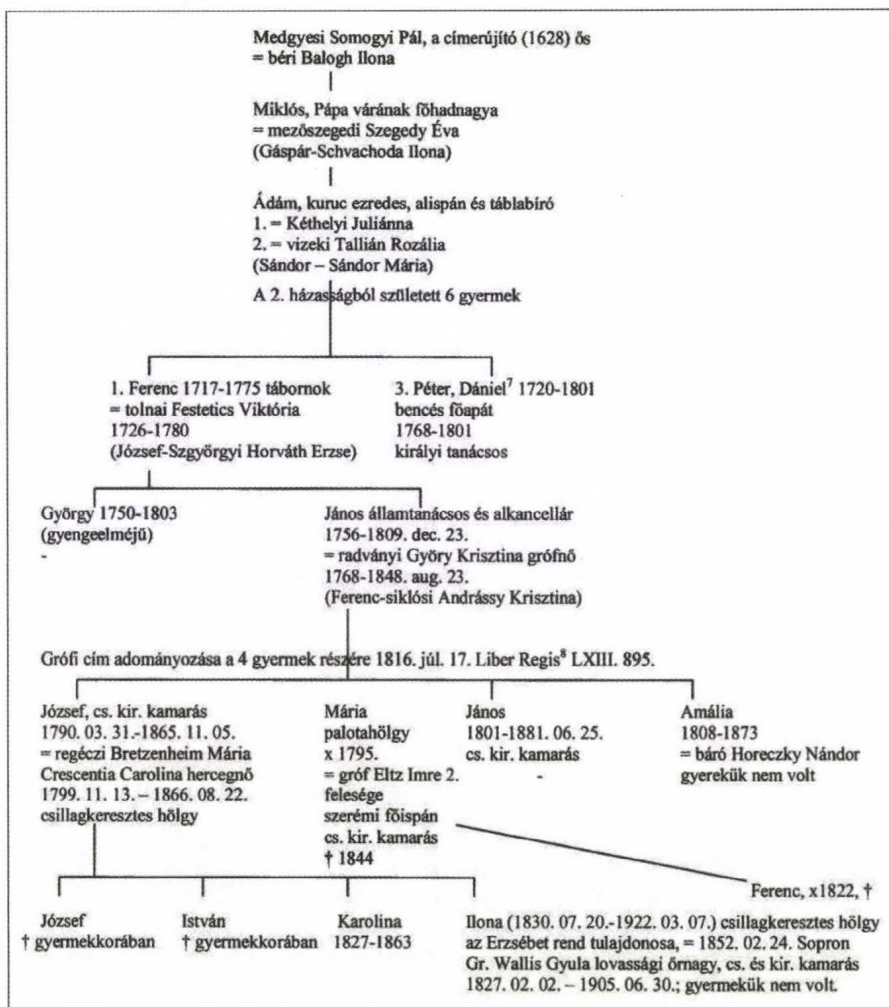


Mélyen vallásos és karitatív szellemisége nagypapja, a katolikus egyházat segítő és támogató Somogyi János államtanácsos és alkancellár,⁴ valamint dédnagybátyja, Somogyi Dániel pannonhalmi főpát emlékére alakult ki benne. A családi levéltárát Somogyi Dániel főpát őrizte, aki a számos középkori oklevelet (1357-től 1519-ig 15 db) is tartalmazó iratokat (3,00 fm) a Pannonhalmi Főpátság levéltárának adományozta.⁵

⁴ L. Patonay József: Medgyesi Somogyi János államtanácsos és a magyar kegyestanítórend. Tata, 1935.

⁵ Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába, Bp., 1970. 739.

A medgyesi Somogyi család grófi ágának kivonatatos nemzedékrendje⁶:



A Medgyesi gróf Somogyi család férfiágon ifjabb Somogyi Jánossal 1881-ben kihalt és utolsó tagja Somogyi Ilona grófnő 92 éves korában 1922. március 7-én éjjel egy óraker hűnt el. Örizzük meg emlékét a halálára megjelent nekrológ idézésével, amely a Dunántúli Nép c. napilap

1922. márc. 8-i számának címlapján jelent meg (Pápa, XVII. évf. 55. sz.), s melynek mottóját Tompa Mihálytól választották:

»Meg van fordítva már az ősi címer,
Kihalt végső tagjában a család,
Mely míg század virrad századra
Hatalmasan, büszkén s ragyogva állt.«

⁶ Patonay József: Medgyesi Somogyi János államtanácsos és a magyar kegyestanítórend. Tata, 1935. 89. adatainak kiegészítésével készült.

⁷ Mint főapát csak a Dániel keresztnévet használta.

⁸ Illésy János-Pettkő Béla: A királyi könyvek 1527–1867. Bp., 1905. 196.

A döbrönteí sírbolt hűvös magányába vonul a Somogyi grófi család utolsó sarja, Somogyi Ilona grófnő. Leomlott már a döbrönteí vár, mely falai közt látta a Döbrönteieket, a Himfyeket és a büszke

Garát; az utolsó birtokos is elvonul és egy nagy nevű családdal kevesebben vagyunk. Ha már csak ez a gondolatumk volna is, akkor is fájlalnunk kellene Somogyi Ilona grófnő halálát. De sokkal több szál fűzött hozzá bennünket. A jóságos, mindenkiel jót tevő főúri hölgyek legkiválóbbját veszítettük el benne. A régi magyar hagyományoknak egy nagy tisztelője szállott vele a sírba. Élete mintaképe volt a magya-
nagyasszonynak, ki szalonban rokkán dolgozott s így fogadta az udvarhölgyeket. Séta közben is mindig kézimunkázott s a kendermunkákat az áztatáson kívül mindig maga végezte. Magyar érzését az elnyomatás éveiben mutatta ki legjobban. Minden egyszerűsége mellett is bécsi palotái az előkelő világ találkozó helyei voltak, melynek tagjai mindig jól érezték magukat végtelenül kedves társaságában. Főúri hölgy léte-
mére még azt is tudta, melyik szobában milyen számú ruha van és a háztartást mindig maga vezette. Csak később hagyott föl az anyagi gondokkal, midőn az élet erejét megtörte. Minden tettét az Istenbe vetett hit, a mély valláosság sugallta. Nagy gondja volt az istentisztelet fényére. A sátoraljaiújhe-
hyi, bakonyjákiói, döbrönteí és pápakovácsii templomot renováltatta, az izsákfai plébániát pedig ő alapította. A földínség enyhítésére földet parcelláztatott több helyen. Pápakovácsiba apácákat hozott. Együtt örült az örvendezőkkel, együtt sírt a szomorkodókkal. A szegények anygala volt, ki soha könnyörgőt meghallgatás és segítség nélkül el nem bocsájtott. Megfelede-
zett magáról, az úri kényelemről, hogy másokkal jót tehessen. Egész élete egyszerűségben s jóltevésben múlt el, pedig hatalmas gazdagsága mellett bőven is élhetett volna. A legkeserűbb pillanatok talán életében azok a percek okozták, melyekben másokon segíteni nem tudott. A szívfajóságnak, szeretetreméltóságnak és türelemnek igaz mintája volt, aki alkalmazottaival a legmegértőbben bánt, akit szinte megértetni sem lehetett. A sok könny, melyet letörölt, beszélhetne róla legtöbbet és legigazabbat. Utolsó éveiben mindig valóságos lelke már csak az Istenben keresett vigasztalást. Minden nap az Oltáriszentséghez járult, lakásából alig mozdulva ki, jót cselekedve, imádságban várta az örök bíró, ki bizonyára megjutalmazza az élet koronájával sokat aggódott, hozzávággyódó lelkét. Talán lelkének jóságáért és hogy még több jót tehessen, nyújtotta ki az Isten életét oly hosszú, 92 esztendőre.

[illegible]

A megboldogult személyi adatai: Somogyi Ilona grófnő csillagkeresztes palotahölgy és az Erzsébetrend tulajdonosa született 1830. július 20-án. Atyja gróf Somogyi József, anyja Bretzenheim M. Cz. Karolina hercegnő. Férjhez ment gróf Wallis Gyulához, ki 1905-ben meghalt. Házasságukból gyermekük nem származott és így a család a grófnő 1922. márc. 6-án este bekövetkezett halálával kihalt.⁷

A Somogyi család rövid története: A Somogyi család története a XVI. század elejére megy vissza. A család sok vitézt, katonát, várparancsnokot adott az országnak. A család két ágra oszlott és először »derghi és karcsai« előnevet használta. A derghi és karcsai nemesi ág a Csallóközben virágzott. A medgyesi ág csak a XVIII. században emelkedett föl. A grófi rangot Somogyi János birodalmi állami tanácsos, alkancellár, cs. és kir. kamarás szerezte 1809-ben.⁸ Neki volt testvére medgyesi Somogyi Dániel, aki 1768-1801-ig a pan-

⁷ A Szent Benedek Rend gyászjelentése szerint a grófnő 1922. márc. 7-én éjjel 1 órakor hunyt el.

⁸ Helyesen: Somogyi János halála után, 1816-ban a király a négy gyermekének adományozta a grófi címet.

nonhalmi szent Benedek-rend főapátja volt.⁹ Innen származott a grófnő vonzódása a szent Benedek Rendhez. A család birtoka az oldalági rokonokra az Esterházy családra és a szent Benedek rendre szállott.

A megboldogult hűlt tetemét 9-én délelőtt 9 óra-kor szenteli be dr. Bárdos Remig pannonhalmi főapát és azután örök nyugalomra helyezik a döbrönteai család-sírboltban.

A Szent Benedek Rend a következő gyászjelentést adta ki. A pannonhalmi Szt. Benedek-rend a maga, valamint a radványi Győri grófi család és regéczi Bretzenheim hercegi család és leszármazottjai, valamint a megboldogult rokonai, úgyszintén néhai férjének rokonsága nevében is megilletődött szívvel jelenti, hogy egykori főapátja, Somogyi Dániel unokahúga, családjának utolsó sarja özv. gróf Wallis Gyuláné szül. Medgyesi Somogyi Ilona grófnő, csillagkeresztes Palotahölgy f. évi március hó 7-én éjjel egy óraker elelte 92-ik évében, pápakovácsii kastélyában, csendesen elhunyt. Tetemét a pápakovácsii kegyúri templomban március 9-én bemutatott szentmise és beszertelés után a döbrönteai családí sírboltban helyezzük a boldog feltámadás hitével nyugalomra.

Jótekonysága korlátokat nem ismert, hálás szívekben el nem múló emléket állított. Az Úr Jézussal élt, az Úr Jézussal halt meg, teljesüljön rajta kihalt családjának jelszava: quod spero, ero."

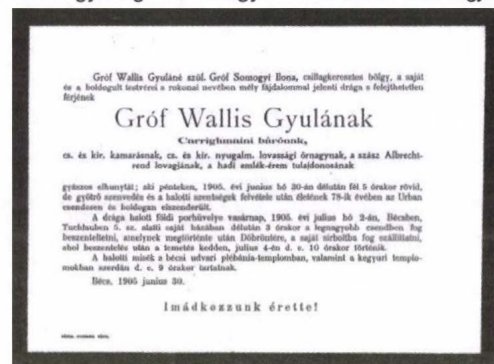


A döbrönteai családí sírbolt, ma a falu temploma
A két fényképet Orbánné Varga Ilona készítette.

⁹ Helyesen: Somogyi Dániel bencés főapát Somogyi Ilona dédapjának, Ferencnek volt a testvéröccse.



A medgyesi gróf Somogyi család utolsó férfi tagja



A nagy jötevő sírfelirata a döbrönteai sírboltban



PANYUSCSIK JÁNOSNÉ Zsujta és a Görgeyek

Tisztelt Gyülekezet, kedves Vendégek!¹

Szeretettel köszöntöm Önöket Zsujta község református templomában. A falu királyi birtok volt 1262-ig, amikor V. István ifjabb király Aladárnak, a királyné tárnokmesterének adományozta. 1402-ben osztályos egyezség révén a Perényiek kezére került, akiknek 1427-ben 27 portája adózott. Perényi birtok volt még a 16. században is. Lakossága, mint a Perényi birtokoknál általában, protestáns vallású lett a reformáció idején. 1560 után több család nyert birtokrészt Zsujtán, így a Karsa, Puky, Zsujtai családok. 1696-ban kuriális hely, jobbágyrészeiben lakatlan. 1715-ben már 5 magyar jobbágy lakott a helységben.

Ennek a templomnak az építése már a XII. században elkezdődött, vagy legalábbis 1300-ra befejeződött, mert a bejárat fölött egy kisebb négyzetben ez az évszám olvasható. Román stílusban épült, később gótikus, majd barokk stílusúra alakították. A református egyházzal a legrégebbi dokumentum egy 1701-ből való adománylevél, melyben Széchy Gábor adományoz egy ezüst poharat a Zsujtai Helveti Confession Lévo Ecclesiának. Az egyházzal feljegyzést találunk 1712-ből, amikor a gönci református gyülekezet megszűnt létezni, a parókiától lefelé lakó református hívek a göncruszakai, a parókiától felfelé lakók pedig a zsujtai református egyházhoz tartoznak. A gyülekezet életéről leírást találunk még: a Zsujtai András által lejegyzett kódexben 1725-ből. Ettől az időtől ismerjük a lelkipásztorok nevét is.

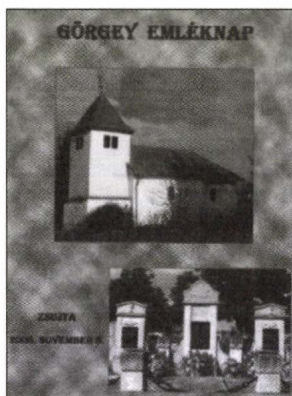
Az egyik leghosszabb ideig, 40 évig itt szolgáló lelkész Görgey János volt. A mai napon a Görgey családra emlékezünk, akik több mint fél

évszázadon át hatással voltak Zsujta község erkölcsi és szellemi fejlődésére. Újkori történelmünk legnehezebb időszakára esik a Görgey család szolgálata. A két világháború időszaka, a gazdasági világválság és a legfájdalmasabb, a trianoni döntés, amelynek során a Felvidék elveszti Kását, a történelmi központot, a közigazgatási székhelyet, az itt élő parasztság a felvevő piacot, elvesztjük a polgári iskoláztatás lehetőségét.

A századfordulón Zsujta község összlakossága 500 fő, ebből római katolikus 270, református 160, izraelita 50 lélek. Ebben az időben nagy teher nehezedik a község lakosságára, hiszen új iskolát, új parókiát kell felépíteni, a templom életveszélyes állapotú. Az új iskolát és a parókiát a község önerőből építi, és ezt dr. Nagymáthé István főgondnok 1906-ban átadja. Ekkor hívta meg a gyülekezet presbitériuma Görgey János Nagyidán szolgáló lelkipásztort, aki feleségével, Győri Vilmával és két gyermekével jön Zsujtára.

Görgey János 1871. január 31-én született Göncön, Sárospatakon kezdte tanulmányait, és itt szerzett lelkészi oklevelet. Segédlelkészként dolgozott Alsóvadáson, Aszalón és Abaújszárlaton, lelkészként 8 évig Nagyidán. A zsujtai gyülekezetben nagy bizakodással fogadják. Ekkor ezt írja: „Az a szeretet és lelkiület, az a nyitottság, amelyet a zsujtai gyülekezetben megtapasztaltam, erőtt ad a további feladatok elvégzéséhez. Az a kötelességünk, hogy erőnk és szolgálatunk legjavát adjuk ott, ahol élünk. Oda kell fordulni a másik emberhez, sorsában, gondjaiban, küzdelmeiben osztozni, átsegíteni élete nehézségein. Ez a szeretet szül újjá embereket, formál áldozatos életűvé, akik nemcsak a maguk hasznát nézik, hanem a másokét is.” Ezt a hitvallását valósította meg 40 éven át.

¹ Elhangzott a Kazinczy Ferenc Társaság által támogatott zsujtai emlékünnepeken 2008. november 8-án.



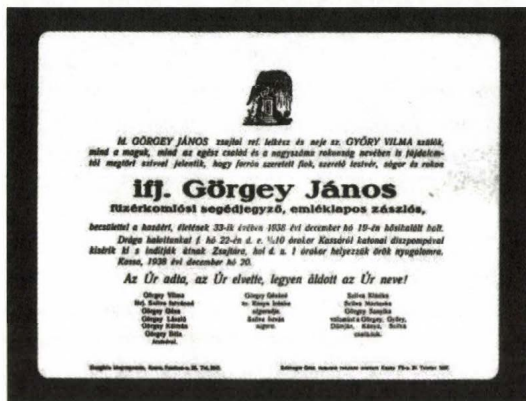
mivel a pénz rövid időn belül elértéktelenedik. A tiszteletes úr az Abaúji Egyházmegye minden református gyülekezetét adakozásra kéri, Amerikába küld gyűjtőívet, a más felekezetűeket is felkéri adakozásra. Itt említeném meg Görgey János ökumenizmusát, jó a kapcsolata a római katolikus egyházzal és az izraelitákkal. Valóra válik Görgey János álma, és 1924-ben megtörténik a templomszentelés. A templomon azóta csak kisebb javítások történtek.

A templomépítés mellett legfőbb feladata a gyülekezetépítés volt. Házi bibliaórákat, istentiszteleteket tart, ezen alkalmakon közel kerül a családokhoz. Sokat törődik az ifjúság nevelésével, minden évben felévig konfirmációra készíti a fiatalokat. Legfontosabb feladata a lelkesíti hivatásán túl a református oktatás megszervezése. A zsujtai családok odafigyeltek a nevelésre, és támogatták azt. A református iskolába és templomba más felekezetűek is jártak. Soha nem tett különbséget a felekezetek között, ezért emlege-

tik a római katolikusok is nagy tisztelettel. Természetesen segítőtársai is voltak: dr. Nagymáthé István köz- és váltóügyvéd, a református egyház főgondnoka, dr. Nagymáthé Gyula, körzeti orvos, id. Szabó Sándor és fia, Szabó Sándor néptanítók. Együtt tudták elérni, hogy Zsujtán a gyerekek rendszeresen jártak iskolába. Ennek is volt köszönhető, hogy Zsujtáról (a lakosság arányaihoz viszonyítva) sok iskolázott ember került az ország vérkeringésébe: lelkész, tudományos kutató, orvos, gyógyszerész, közigazdász, ügyvéd, pedagógus, a szakmájukat kiválóan művelő emberek. Görgey János megszervezte a református énekkart, a levante egyesületet, vallásstanárt hozatott Medgyasszai Gizella személyében, aki fő feladatán kívül háztartástanra és varrásra tanította a fiatal lányokat. A Görgey család feladatának tekintette a falu-nevelést, mégpedig a faluközösségnek megfelelő, a faluhoz igazodó sokoldalú nevelést. A család felkarolta az árvákat és az elhagyottakat, példaértékű az az emberség, amelyet a Görgey család részéről tapasztalhatott a község.

Görgey tiszteletes úr munkája mellett egyházmegyei tisztségeket is betöltött. Volt adócsökkentési bizottsági előadó, iskolalátogató, missziói bizottsági tag, tanácsbíró 20 évig, dékán, dékánpénztárnok. Vezetői munkáját csak úgy tudta ellátni, hogy mellette állt hűséges felesége, lelki testvére, aki a hat gyermek nevelésének terhére hordozta.

A lelkészcsalád életében szörnyű tragédia következett be 1938 decemberében, amikor János fiuk hősi halált halt Nagyszaláncnál. A nagyszalánci határincidensre okot az szolgáltatott, hogy ott a községi választások során az Egyesült Magyar Párt szerezte meg a többséget, emiatt a cseh határőrök és a nagyszalánci lakosság között összetűzésekre került sor. Ekkor a csehek magyar területre lőttek át. A lövésekre felfigyelt ifjú Görgey János zászlós, és a demarkációs vonal felé sietve, egy útszéli kőrakás mögül figyelte az eseményeket. Ebben a helyzetben érte az a súlyos haslövés, amely még aznap halálát is okozta. Görgey Jánost katonai díszpompával búcsúztatták Kassán, és Zsujtán helyezték örök nyugalom-



ra. Ma rá is emlékezünk, arra a füzérkomlói segédjegyzőre, tartalékos zászlósra, aki azért halt meg 33 évesen, mert magyar volt.

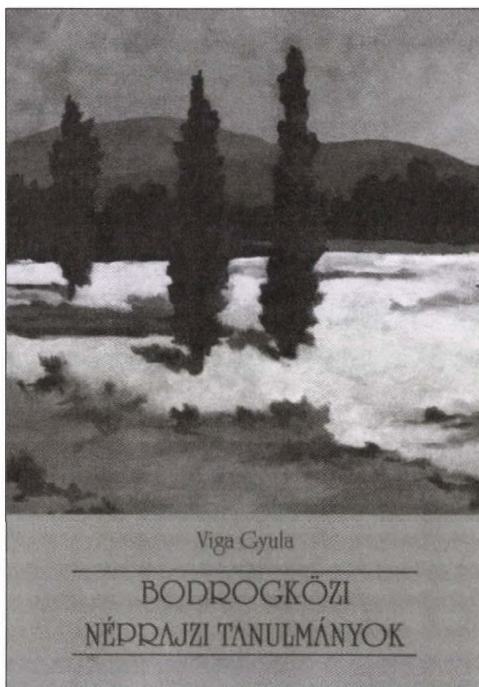
Tisztelt Emlékező Gyülekezet!

A Görgey család valamennyi tagjának tanulását és munkáját a példamutató szorgalom, a hazaszeretet és a hit hatotta át. A család gyermekei közül Géza református tanító Botpaládon. A leventék fő oktatója, a Hangya Szövetkezet igazgatója, a Polgári Lövészegyesület fő lövész mestere, a Gazdakör ügyvezető jegyzője, kiváló népművelő. Sokoldalú képességével a község legértékesebb tagja. Vilma lányuk férjénél van. Férje Szilva István református lelkipásztor. Két gyermeket nevelnek. Kálmán katonatiszt, a fogolytáborok elől menekült Kanadába. Élete végéig magyarnak vallja magát, hagyatékának egy részét, 75 ezer dollárt a Sárospataki Kollégium Alapítványára hagyta. László fiuk is katonatiszt, Zsujtán úgy ismerik, mint a „Százados úr”. Ugyanott szolgált ő is, őrizte a határt, tudta, hogy meglőtték a testvérét, ő mégsem engedte, hogy katonái visszalőjenek. Megjárta a hadifogolytáborok poklát nyugaton és keleten, hazajöve sokáig nem tudott elhelyezkedni, majd Balassagyarmaton agronómusként dolgozik. Béla állatorvos Balassagyarmaton. Megszervezi a megyében a mesterséges megtermékenyítő állomást, és ennek igazgató orvosa. Célja a jó genetikai állomány szaporítása, az állattartás fellendítése, hiszen ebből lehet falun megélni.

Tisztelt Emlékező Gyülekezet!

A Görgey családnak Zsujta községben kisugárzása, a református egyháznak közösségmegtartó ereje volt. Ma előttük hajtjuk meg fejünket, és elmondhatjuk Arany Jánossal:

*Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élete kincsét, ámbár napja múlt;
Hanem lezárván, ami benne földi,
Egy éltető eszmévé finomul,
Mely fennmarad, s nőtön nő tiszta fénye,
Amint időben, s térben távozik;
Melyhez tekint fel az utód erénye:
Óhajt, remél, hisz és imádkozik.*



Viga Gyula új könyve

A miskolci Herman Ottó Múzeum „Officina Musei” című sorozatának 19. köteteként jelent meg dr. Viga Gyula néprajzi tanulmányainak legújabb kötete, amely a szerző bodrogi kutatásainak új eredményeit nyújtja át az igényes olvasónak. A kiváló etnográfus 1991 ősze óta rendszeres vizsgálódásokat folytat a Bodrogköznek mindkét – magyarországi és szlovákiai – területén, s a táji adottságok hasznosításáról sokszínű áttekintést kapunk az eddigi eredmények alapján. A vízrendezés előtti állattartás és földművelő gazdálkodás, a tájformáló kultúra változása, a munkakultúra formálódása, a gyümölcstermesztés, bortermelés és a kereskedelem, a Latorca néprajza, a helyi kőmunkák mind-mind témakörei a szerző érdeklődésének.

Az 1996-ban megjelent *Hármas határon* című kötet után Viga Gyula újabb publikációit gyűjti egybe ez a kötet, amely méltán tart igényt a szakmabeliek és a Bodrogköz iránti érdeklődő olvasók figyelmére.



SISKA JÓZSEF

Bodrogköziek Vereckén

1996. július 14. és 21. között egy hetet töltöttünk általános iskolás gyerekekkel Kárpátalján. A honfoglalás millicentenáriuma a budapesti Rege Alapítvány úgy tervezte, hogy Alsóvereckén állítja fel a hét jurtából és egy étkezősátorból álló táborát. Az ukrán nacionalista párt (RUH) fenyegetőzése miatt azonban a Szolyvával szomszédos Polena és Uklina közötti Szi nyák-hegység egy kies részén, a Latorcába tartó Pecska-patak közelében tudta szavatolni biztonságunkat a hatóság. A vesszőből és nádból készült, az esőtől fóliával óvott jurtákban szalmán aludtunk, a magunkkal vitt hálózsákokban. (A tábort látjuk a felső képen.) Erdei egerek voltak a társbérlőink. A sebesen vágató patakvízben tisztálkodtunk. Hiába készítettük fel lelkileg az ilyen körülményeket nem tapasztalt nebulókat, meglehetősen zokon vették az első két éjszakát, amelyet még kiadós zápor is színesített. Utólag viszont nagy kalandnak minősítették, 12 év távlatából is kellemes kellemetlenségként emlegetik.

A táborban a gyerekek nemezelték, fazekas korongon kerámiát készítettek. Bőrdíszműveket és apró fémtárgyakat gyártottak szakemberek segítségével. A bátrabbak lovagoltak és íjászkodtak. Minden este interaktív drámajátékokban vehettek részt. Az Ural lábától induló eleink életének egy-egy epizódját játszották el az önként vállalkozók. A mediátor segítségével a szereplők kiélhették saját rögtönző képességüket. A szombati nap délutánján lovas íjászbemutatót tartottak a felnőttek, a tábor alkalmazottai. Az esti menyegzőn mindenki részt vett. Az ifjú párt az égig érő lajtortját szimbolizáló, kiszáradt fenyőfa előtt kiépített kultikus helyen adta össze a sámán. Keleti zenéről helyi muzikusok gondoskodtak.

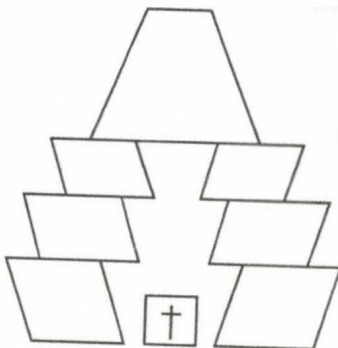


A hajdinából és juhhúsból álló lakodalmi menü után még a legfinnyásabb gyomrú lurkó is repetázott. Főszakácsunk a magyaros ízekről némileg eltérő ruszin ételeket készített, amely a fizikai terhelésnek és a jó hegyi levegőnek köszönhetően mindig elfogyott. Sikertől rávenni a tábor vezetőit, hogy a bűn rossz úton felvigyen bennünket a busz a 30 kilométerre és a tengerszint felett 841 méter magasságban fekvő Vereckehágóra. A Verbiás fölötti serpentin kanyarogva lenyűgöző látvány tárult eléink. Nem véletlen szerelmesedtek bele a tájba őseink.

A hágón egy félbe maradt motel, az oroszok által emelt ormódtan emlékmű volt. Közéleben egy mészkőből faragott, juhait felvigyázó, kürtjét fújó ruszin pásztor, mint a mi kultúrkörünkhöz tartozó alkotás.¹ A nagy forgalmú átkelőn 1881. szeptember 4-én négy méter magasságú határkövet avattak a lengyelek, ruszinok, magyarok. He-lyére 1896. július 20-án emelték a hasonló nagy-ságú gránit obeliszket, amelyen a honfoglalásra emlékeztető feliratokat helyeztek el. Trianon után a cseh hatalom ezeket leverette.

1939. március 17-én újra Magyarország ve-hette birtokba ezt a vidéket. Ismét helyreállt az ezeréves közös lengyel-magyar határ. Az elpusztított feliratokat pótolták. A nagyhatalmi politika aztán rövidesen csavart egyet az eseményeken. Szeptember 17-én a náci Ribbentrop és az inter-náci Molotov feldarabolta Len-gyelországot. A vörös Szovjet-unióval így kerültünk nem kí-vánt szomszédságba. Az 1944-es bevonulásuk után nekik is a feliratok szúrtak szemet.² Az emlékművet 1975-ben, a szov-jet győzelem 30. évfordulójára készült csúfág alapjába rakták be a verebesiek szerint.

A Magyarok Világszövet-sége 1995-ben elhatározta, hogy az 1100. évfordulóra új emlékművet készített. A Kárpátaljai Magyar Kul-turális Szövetség (KMKSZ) kapta a lebonyolítás megtisztelő feladatát. Az új emlékjelet *Matl Péter* munkácsi szobrászművész készíthette volna el. A hetes számjegy misztikumára épített komplexum azonban napjainkig torzóban maradt. Az emlékmű hét monolit tömbből lenne, amely 7 m széles, 7 m magas. Az élet-istenfát szimbolizálná, a ke-helyből induló, a 7 törzset megjelenítő 7 virágszi-rom. A kehely pedig a középre tett oltárkő, ame-lyen elől, hátul kereszt van. A tömbök elhelyezését a fenti tervrajz szemlélteti. A hat tömböt lezáró



kunsüvegen a rakamazi turulmadár vésett másola-ta kapott volna helyet. A gránittömbök által zárt belső tér pedig Emesét jelképezi. Az üres tér közepére helyezett virágkehely-oltárkő a vérszerződést testesíti meg. Az emlékmű a körülötte lévő füves hegyorom talaján, lapos kőből kiképzett Nagy-Magyarország, meg a belőle szétcincált 7 részből és a megmaradt ország kontúrvonalában áll a főváros helyén. A negyedhektáros terü-letet sikerült bérbe venni, mert Ukrajnában ekkor földet nem adtak el. Aztán megkezdődött a hivatalos engedélyeztetés és a hatóságok „betartása” minden lehetséges fórumon. Közben el-álltak a monolit tömbös meg-oldástól, helyette lapos kővek betonba ágyazásával képezték ki a terveken szereplő formát, már ameddig eljutottak vele.³

Mi ezekről semmit sem sejtve július 17-én a saját fejünk által vezérelve in-dultunk el egy dűlőúton. Kisvártatva magyar és ukrán zászlókkal kidekorált táborba jutottunk.



¹ Lásd az előző oldal második képén! A ruszin pásztor Kárpátalját jelképezi a Vereckei-szorosban 839 m-en.

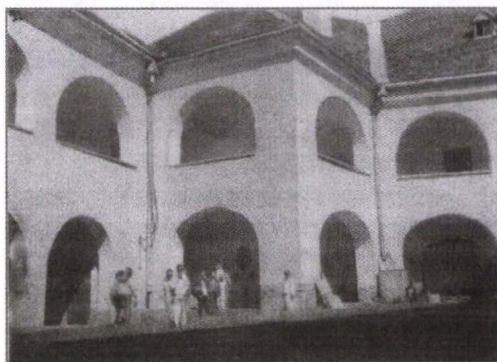
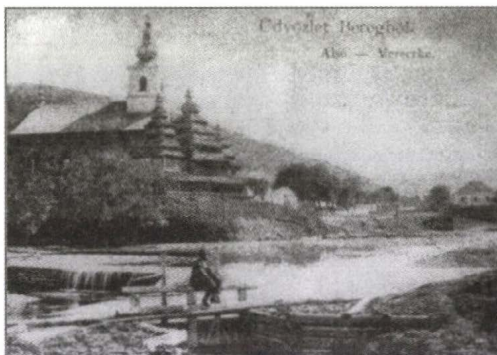
² A jobbra fent látható felvétel az 1960-as években készült az emlékműről.

³ A készülő honfoglalási emlékmű előtt készült az alsó kép. Siska József felvételei.

Egyhamar kiderült, hogy a Magyar Forrás Alapítvány Baskiriából Ópusztaszerre tartó lovascsapatába ütköztünk. Vezetőjük, Petraskó Tamás készségesen vállalkozott rá, hogy rögtönzött élménybeszámolót tartson. Ha megszerveztük volna előre, akkor sem sikerült volna jobban két bodroghözi születésű embernek, egy kisorozágyinak és egy dámócinak összefutni befogadó hazánk legszentebb helyén. Tamás igazított útba a készülő új emlékmű felé. Az ott dolgozóktól tudtuk meg, hogy a galíciai nacionalisták állandóan zaklatják őket, és már sokszor visszabontották éjszakánként az általuk nappal felfalazott köveket.

Leereszkedve a völgybe megálltunk Alsóvereckén,⁴ hogy megnézzük a Schönborn gróf költségén épült Péter és Pál titulusú, egykor görög katolikus, most ortodox kőtemplomot. A hajdanán mellette álló, szépséges, három tornyú fakerkónak már hült helye volt. A vereckeiek említették, hogy átjöttünk Zavadkán, ahol II. Rákóczi Ferenc sokszor megfordult. 1703. június 16-án innen intézte szózatát a nemzethez, amellyel az idegen elnyomás elleni harcra buzdított. 1709. október 12-én Bercsényi Miklós társaságában találkozott itt De Salenes francia tábornokkal. 1711. március 3-án Zavadkán várta be Bercsényit és csapatait, hogy I. Péter orosz cárhoz menjenek Varsóba és onnan az örökös emigrációba. Szétnéztünk a szomszédos falvakban: Uklinán és Polenán. Ruszin testvéreink ismeretlenül is nagy szeretettel kalauzoltak templomaikhoz és savanyúvíz-forrásaikhoz.

Magyarországra tartva megálltunk Szolyva város végén, ott, ahol 1944-45-ben a gyűjtőláger állt. 1944 decemberének közepén ide hajtották a háromnapos málenkij robot hazugságával a bodroghözi férfiakat, gyalog. A túlsúfolt, flektifusszal küszködő tábor befogadni már nem tudta őket, ezért Polenán át Ungvár északi szomszédjába, Perecsénybe meneteltették tovább a népet, a nagy hidegben. Már az út során sokan haltak meg közülük. Munkácson a várhoz térítettük el a buszt. Meséltem a gyerekeknek az



erődítmény magyar történelemben játszott szerepéről.⁵ Zrínyi Ilona hősiessége mellett felhívtam a figyelmet arra is, hogy egy bodroghözi főnemes, a nagytárnányi illetőségű 'Sennyey István kuruc generális majd kancellár a szatmári békekötést követően még 48 napig tartotta a várat a labancokkal szemben. Csak akkor adta fel, amikor a Nagy Péter cár hamis ígéretében bízó II. Rákóczi Ferenc megüzente, hogy reménye szeretefoszlott, Franciaországba emigrál.

Az oroszok azután némi késéssel eljöttek a Bodroghözbe négyszer is: 1849-ben, 1944-ben, 1956-ban és 1968-ban. Egyszer sem volt abban semmi köszönet!

Mindezt most a tanulmányi kirándulásunkon résztvevők találkozója idézte fel emlékeztünkben.



⁴ Az alsóvereckei régi képeslap (felső kép) a szerencsi Zempléni Múzeum gyűjteményéből való.

⁵ Az alsó kép a munkácsi vár udvarán készült.

FEHÉR JÓZSEF

Búcsúszavak dr. Busa Margitról



Úgy rendelték az istenek, hogy Kazinczy Ferencnek legalább halála után jó sorsa legyen. Egykori lakóhelyén létesült első irodalmi emlékhelyünk, és *miatta* épült meg Széphalmon A Magyar Nyelv Múzeuma. Betel-

jesült jövőndölése: *hamvamat a maradék áldani fogja, tudom!*

Az utókor lelkekből is emelt templomot neki a klasszicista stílusú *mausoleuma* mellé. S ezt a szentélyt olyan erős oszlopok, élő kariatidák tartották évtizedeken keresztül, mint legkitűnőbb bibliográfusáé, dr. Busa Margit irodalomtörténészé, a Kazinczy Társaság tiszteletbeli tagjáé. Arcképét néhány vonással idézzük meg most; teljes lénye és személyisége baráti szíveinkben él.

Dr. Busa Margit 1914. június 21-én született Budapesten. Egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte Horváth János és Alszeghy Zsolt tanítványaként, s 1945-ben szerzett bölcsészdoktori diplomát. 1945. november 20-tól az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársaként, majd főmunkatársaként végezte

szorgalmas, áldozatos munkáját 1973-ig, nyugdíjazásáig. Számára – az ő szavait idézve – a „Nemzet Könyvtára szent hely” volt és az is maradt mindvégig. Nyugdíjaztatása után is itt, a tudomány műhelyében töltötte ideje nagy részét.

Tudományos pályáján két meghatározó témája volt: Kazinczy Ferenc és a magyar sajtóbibliográfia. A sajtótörténettel foglalkozó kutatók számára megkerülhetetlen alapmű a „Magyar sajtóbibliográfia 1705-1849” című munkája. Gyűjtését 71 hazai és 22 határon túli könyvtárban végezte, neve, szorgalma és munkabírása Szinnyei Józseféhez és más nagy bibliográfusokéhoz hasonlóan fogalommal vált a témát kutatók körében. Tagja volt a Kazinczy Ferenc Társaságnak, valamint a Könyvtárosok Egyesülete bibliográfiai szekciójának. Munkássága elismerésül 1998-ban *Szinnyei József-díj*ban részesült, az Országos Széchényi Könyvtártól pedig „az életpálya-jellel végzett könyvtárosi és kutatói munka honorálására” a *Bibliothecaria Emerita* címet kapott 2006-ban. 2009. március 6-án, életének 95. évében hunyt el. Hamvait a budai Szent Gellért plébániatemplom urnatemetőjében március 23-án a római katolikus egyház szertatása szerint helyeztük örök nyugalomra.

A Kazinczy-kutató („Kazinczyzó”: ő így szerette mondani) Busa Margit első nagy munkája a Kazinczy-levelezés 23. kötetének összeállítása volt. Ez a Váczy János-féle 21

kötet második pótkötete, amely 1960-ban jelent meg Berlász Jenő, Cs. Gárdonyi Klára és Fülöp Géza társszerzőkkel. Ezután még 50 éven át kereste és nyomozta az ismeretlen Kazinczy-leveleket, sok került még a birtokába. Munkája nem volt ha-



szontalan, mert a Debreceni Egyetem tudományos műhelyében készül, és a közeljövőben megjelenik a 24. és 25. kötet. Azt azonban senki nem vitathatja el, hogy a gondolat ébren tartója és a munka legfőbb szorgalmazója Busa Margit volt.

Kazinczy-bibliográfiái három kötetben láttak napvilágot (1981, 1994, 2001). Hatalmas *Adattárat* kívánt ezekből összeállítani, a három kötetet egybedolgozva, az azóta előkerült forrásokkal kiegészítve, pontosítva. Ez a terve is megvalósulni látszik, mert az utána következő irodalomtörténész nemzedék korszerű technikai eszközöket is felhasználva egy teljességre törekvő Kazinczy-bibliográfiát kíván megjelentetni. Busa Margit szorgalmára, ügyszeretetére és munkabíráására jellemző, hogy életének a szó szoros értelmében vett utolsó napjáig gyűjtögette, rendszerezte a vonatkozó adatokat.

Példaadó az a szorgalom, ahogyan a Kazinczy Társaság Széphalom című évkönyveiben publikálta újabb és újabb kutatásait. A megjelent 18 kötetben 21 írást közölt, legtöbbször igen lényeges adalékokat a Kazinczy-kultusz szempontjából. Jegyezzük meg, hogy személyi bibliográfiája, amely az 1946-2001 közötti 55 év termését tartalmazza, évkönyvünk 11. kötetében jelent meg, kiegészítése a 15. kötetben meg az utána következőkben.

Több eredeti elgondolású kiadást hagyott ránk. Legfontosabb lenne ismerni a „Biblia Kazinczy Ferenc szavaival” című általa szerkesztett és jegyzetelt kötetet, amely nem vallási célzattal készült, bár II. János Pál pápa 1991-es magyarországi látogatá-

sának tiszteletére jelent meg. Arról van szó, hogy Kazinczy – szentségtörés ne essék – „átírta” a Bibliát, „szemelvényes” történetet csinált belőle, azért, hogy megkönnyítse a Biblia megismerését és tanításainak megértését. Mindenkinek szólhatna ez a könyv, akinek füle van a hallásra, vallásra való tekintet nélkül is. És egy szép, szinte lírai ötlet Busa Margittól: az „Imádságok Kazinczy Ferenc szavaival” című könyvecske. Kazinczy maga is írt és fordított elsősorban tanító és nevelő célzattal imádságokat. Van több olyan európai rangú tudós kollégám, aki zsebében hordja a kis könyvecskét; ökumenikus szemléletű papok (többször hallottam) ebből választották az Igét prédikációjukhoz. Kell ennél több? Több talán nem, de „színesebb” igen. Busa Margit ötlete volt a „Dédácsi idill”-nek, Kazinczy apokrif naplójának kiadása. Az érzelmes, szerelmes, esendő ember megmutatása egy tükörben. És mindannyian „tükrök” vagyunk...

Nagyon szerethetjük két kis könyvecskéjét: Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezését, melyet összegyűjtött, bevezetését és a jegyzeteit írta: Busa Margit. A leveleket olvasva, immár nem piedesztálon áll a nagy ember, hanem közöttünk jár, megismerjük hétköznapijait felesége szemével, igaz vallo-másaival. És a *Kazinczy Ferenc Pannonhalmán* című kis könyvecskét, mely csak töre-

déke az 1831-es Kazinczy-utazásnak, de teljességre törekvően, aprólékosan jegyzetelt. Nem kis munka van benne a szöveggondozó részéről... Mindkettőt a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium adta ki, előbbi 1986-ban, utóbbit 1993-ban. És egy nagy mű, egy kimeríthetetlen ötletű, bár szertelen alkotás: *Kazinczy Ferenc utazásai 1773-1831*. Válogatta, szerkesztette, jegyzetelte: dr. Busa Margit. Kincsesbánya, csak tudni kell használni. Elég megjegyezni, hogy A Magyar Nyelv Múzeuma épületének tervezője egyik meghatározó épületrészét e könyvet forgatva tervezte meg.

Mindezekért, a fentiekért és az el nem mondottakért (mert el nem mondhatókért) nem véletlen, hogy a Kazinczy Ferenc Társaság az első között választotta tiszteletbeli tagjává dr. Busa Margitot. Hogy mit tett, s mit tehetett volna, ha rajta múlik, azt csak mi tudjuk, akik törekvéseit ismerjük, gondolatainak részesei voltunk. Hisszük azonban, hogy a jó gondolat és a jó szándék nem hal el, idővel gazdájára talál... Volt egy nagy álma: Kazinczy összes rajzainak kötetben való megjelentetése. Kívánom, teljesüljön még. Csak akarat, hozzáértés kell hozzá.

Szerényen, csaknem szegényesen élt egy-személyes lakásában, ahogy megismertem. Mégis, amikor kitüntető díját megkapta, mely szerény javadalmazással járt együtt, írta az első levelet a Kazinczy Társaság elnökéhez: *„Ilyen kitüntetett helyzetbe kerülve, kérem, fogadja hálám kifejezését azzal is, hogy a legelső anyagi támogatást szeretném felajánlani a következő Széphalom című évkönyv nyomdai költségeinek kiegészítéséhez. Isten, Haza, Szeretet érzéseivel telített lelkemből írom, éljen a Kazinczy Ferenc Társaság! Istennek legyen hála! Munkám ötödik elismerését engedte, hogy megéljem. Fogadja kérem köszöntésemet, hálámmal, tiszteletemmel, Dr. Busa Margit”*



Kikkel tartott szakmai, baráti, emberi kapcsolatot Abaújból, Zemplénből? Első-sorban Kováts Dániellel, aki több könyvét segítette a világra; Hőgye Istvánnal, a jeles történész-levéltárossal, aki a legrégebbiről ismerte és felismerte nemes szándékait; a Bojtor házaspárral, akik értették istenhitét és segíteni akarását; Panyuscsik Jánosnéval, a drága Marikával, aki földi javakkal éltette: szőlővel és gyümölcsökkel és gyakori látogatásával; Kissné Nagy Zsuzsannával, a Kazinczy Múzeum mindenésével, akivel élete vége felé barátkozott össze; és talán velem, innen Rodostó-Sátoraljaújhelyből, mert kézzel írott leveleimben így szólítottam: „Kedves Margit Néném!” Ő meg imádkozott családomért, amikor nagy teher alatt voltunk. Visszaadom az imát, mindannyiunk nevében, akik becsültük, tiszteltük őt, Kazinczy szavaival:

AZ ÚRI-IMÁDSÁG

Mi Atyánk, ki mennyekben vagy! Szentel-tessék-meg neved, jöj-jön-el országod, légyen-meg akaratod, mint a' mennyben, úgy e' földön is. Mindennapi kenyerünket add-meg ma nekünk, és bocsátsd-meg bűneinket, a' hogy mi bocsátunk-meg azoknak, kik ellenünk vétkeztenek. És ne vigy kísértetbe, sőt szabá-díts-meg a' gonosztól. Mert tiéd az ország, a' hatalom, a' dicsőség, most és örökké.



PAP JÁNOS

Benkóczy György és a magyar nyelv

Most Benkóczy György tanár úrról szólok, mert az egyedülálló Magyar Nyelv Múzeuma az állandó és az időszakos kiállításakor is gondolt rá. Aki mezőkövesdi tanár volt ugyan, de írásait, tudását már mindannyian birtokolhatjuk. Korán felismerte a csak a távoli jövőben megváltozó emberellenes, világuralomra törő erőknél a szerepét, talán ezért is vállalt robotos megyei szakfelügyelői szerepet. Ezt azért is merem állítani, mert a minap együtt utazva kitartó és hű feleségével, éppen panaszt hallottam a sok-sok távollmaradásáról, az utazgatás gyötrelmeiről, a kínkeserves régi írógépen lekopogtatott felesleges jegyzőkönyvek, jelentések írásáról, melyeket Benkóczy tanár úr, valamilyen sugallatra vállalt.

De melyek is voltak írásai, amelyek megmaradnak a jövő számára, és amelyekre mi is büszkéek lehetünk. Talán mindannyian tudjuk, hogy Kováts Dániel tanár úrral olyan szép sikert ért el a már 37 éve rendszeresen sorra kerülő „Édes anyanyelvünk” középiskolai nyelvhasználati verseny kezdeményezésével, melyre csak kevesen képesek. Megírta a széphalmi múzeum kiállításán is látható „Rejtelmes anyanyelvünk” című könyvét, a sok-sok tanulmányt helyi és országos lapokba, melyeket csak szerényen irkafirkáknak nevezett, a latin tudást is feltételező monográfiáját a mezőkövesdi Szent László plébánia történetéről, tudósított a rendkívüli értékeket képviselő, több mint 300 éves kövesdi anyakönyvekről, s főleg nyugdíjba vonulása után a Matyóföld periodika számára tanulmányait, esszéit. Hagyott azért ránk is szépen feladatot, munkát, mert kéziratban maradt a tanuló ifjúságnak szóló történelmi regénye a honszerzésről. Érdemes feldolgozni írásos hagyatékát.

Benkóczy György azért foglalkozott többféle témával, mert adni akart, mindig nevelni. Először az 50 éve indult Matyóföld című periodikában megjelent írásaira vessünk rövid pillantást! Érdekes témával



jelentkezett 1989-ben: „A szőlőtermesztés Mezőkövesden”. Ő maga is világlátásban szívesen kertészkedett, s kikutatta, hogy Mezőkövesden a XV., XVI. században jelent meg először ez a kultúra. A mezőkövesdi, Szent László plébánián 1656-tól, majd 1676-tól vezettek egyházi anyakönyveket, s Magyarországon a legrégebbi ilyen dokumentumok közé tartoznak. Olyan szavakat találunk e feljegyzésekben, melyek a keresztséggel, a béralkozással, az összeesketéssel, a meghalt lelkekkel vannak kapcsolatban.¹ Ezekkel a régi szavakkal is közelebb kerülhetünk múltunk életviszonyaihoz. Egy másik tanulmánya „Kápolnás kert” címmel a város történetét egészíti ki egy fontos ténnyel: az 1900-as évek elején a gimnázium monumentális építkezése miatt szűnt meg itt egy temető.² Következő tanulmánya már Kazinczyval is összefüggésben van, ugyanis a kufsteini fogságba a Mezőkeresztesen és Mezőkövesden is átvetető postaúton vitték, Keresztesen

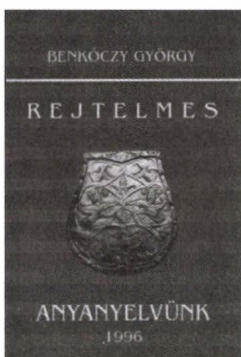
¹ Matyóföld, Mezőkövesd, 1993. 50.

² Uo. 1994. 17.

meg is szálltak. Ebben a tanulmányában „Mezőkövesd vendégei” címmel olyan fontos személyekről, eseményekről ír Benkóczy, mint az 1450-es huszita béke megkötésének szereplői, s megfordult a város körzetében II. Lajos, Rákóczi Ferenc, II. József, itt őrizték a szent koronát 1806. március 18-án éjjel. A környéken született Szemere Bertalan (Vatta), írta regényét Eötvös József (Sály), s járt erre Görgey Artúr, I. Ferenc József, Horthy Miklós is.

A diákszínjátszással foglalkozó tanulmányát azért is érdemes megemlíteni, mert leírta, hogy ezeknek fontos szerepük volt a diákok „versmondó készsége fejlesztésében”, de kiszolgálta a kisváros kulturális éhségét is. Ma már hihetetlenül hangzik, hogy akkor 120 tagú énekkart vezényelt az énektanításhoz is értő dr. Lukács Gáspár. Megírta Benkóczy György „A tetejetlen fa” című mesedramáját. Drámaíró tollából megjelent az *ízes magyar nyelv a színpadon*, többek között a miskolci színházban is, s a visszhang szerint „A nyelv valami egészen egyéni ízt ad a történeteknek egyszerű, de lendületes fordulatainak.” Megjelent ekkor a gimnázium színpadán tehetséges diákszereplők és tanárok közreműködésével Kodály Hány Jánosa, Molière, Gogol, Szigligeti, Jókai darabjai. Ekkor fogalmazott így a gimnázium évkönyvében Dala tanár úr: „egy-egy előadás valószínűleg megmozgatót és nevelt hazafiságra.”³

A Mezőkövesdi KOLPING-ról írt cikkével a nélkülözhetetlen helytörténeti ismereteken kívül továbbgondolásra serkenti a helytörténészeket, hogy ekkor már működött Kövesden is a KALOT meg az Olvasókör. Jó tudnunk, hogy már az 1930-as években Mezőkövesden két nyomda működött, három újság is megjelent. A híres Balázs Nyomda ekkor adta ki az igen sok információt, újdonságot tartalmazó könyvét: „Mezőkövesd nagyközség háztulajdonosainak, iparosainak, kereskedőinek és tisztviselőinek CÍMTÁRA.” Szerepelnek ebben a könyvben a Társá-



dalmi egyesületek is, melyeket ma civil szervezeteknek nevezünk. „Emlékezés Fél Editre” című tanulmányában Benkóczy György a neves néprajzosnak a mezőkövesdi Gari Margittal való találkozását írja le. Juhász Ferenc neves költőnk az Új Írásban a legszebb költői szavakkal tudta egy részletét bemutatni Gari Margit Ecet és epe (Le vinaigre et le fiel) című önéletrészletének. Francia kiadó adta ki igen sok példányban.

Ha a könyv magyarul való kiadásával még sokat várunk „Veszendőbe menne ennek... anyanyelvi, tájnyelvi eredetisége, az egész mű utánözhatatlan bája, hamvassága”, írja Benkóczy,⁴ aki írt még hosszabb tanulmányokat Mezőkövesd és a járás műemlékeiről, meg arról, hogy a mezőkövesdiek, a matyók hogyan jelentek meg az amerikai sajtóban. Sokat megtudunk róla önéletrészletében, mely két részletben jelent meg a Matyóföldben.⁵

Szeretnék még szólni egy versfordításáról. A tanítás során ismerkedett meg a nagy angol költő, Wordsworth (1770-1850) verseivel, akit Milton és Shakespeare mellé helyeznek az irodalomtörténészek. „A magányos aratólány” című verse a legismertebbek közé tartozik. Azonosulni tudott a vers mondanivalójával, igazi magyartanári feladatnak is gondolta fordítását. Idézzünk belőle:

*Igézte álltam, hallgatóztam,
S amint a dombon elhaladtam,
Szívemben elvittem tovább
Szétfoszló, tűnő dallamát.*

És máris nyelvkönyvéből, a „Rejtelmes anyanyelvünk”-nél vagyunk Csak az „igézte” szót emeljük ki. Mit is írt erről Benkóczy? „Az *ige* talán kapcsolatban van az *igér* szóval. Bűvölő varázsszó lehetett, a belőle származó *igéz*, *megigéz*, *igézet* erre utalnak. Belesimulva a kereszténység tanításába Krisztus szavainak kifejezője lett: „és az *Ige* testté lőn”, a pap a szószékről *igét* hirdet”, írja. A könyv kapcsán Cs. Varga István írta: „Édes anyanyelvünket valamennyien szóban

³ 1996-97. 79.

⁴ Matyóföld, 2000. 70.

⁵ A 2003/2004-es és a 2005/2006-os kötetben.



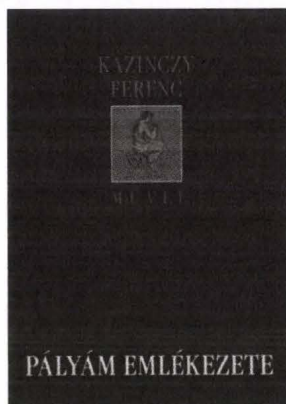
Benkóczy tanár úr egy érrettségi találkozón

és írásban kitűnően ismerjük és használjuk, de múltjáról, szavaink eredetéről és történetéről szinte semmit sem tud társadalmunk.” Elemez például ilyen szavakat, kifejezéseket: *a nyavalya törje ki, almárium, ángyi, artézi, burkus, cigány, dicsértessék* stb. „A cigány szavunk is délszláv eredetű, már az 1389-1476 közötti időből. Végző forrása bizánci görög *tszinganosz* szó, amely a szerb-horvát nyelvben... *cigianin* lett. ... A velük szemben megnyilvánuló ellenszenv jele, hogy nevük azonos értelmű volt a XVI. század végén az *ádnok* jelentésével. Beilleszkedni nem tudtak, a magyarság nem keveredett velük. Vándorló életet éltek, egyik jellemző foglalkozásuk a vasművesség, a másik a muzsikálás volt, ma is főleg segédmunkásokként vagy zenészként élnek.” A könyv 1966-ban jelent meg. Erről a szóról, de szinte mind a 2500-ról nyelvészeink a jövőben is sokat írnak, elmélkednek még.

Én magam is, kicsit furcsának találtam, amikor a megszólításról írt, hogy az *úr*-szóval rendben is vagyunk az *elvtárs, szaktárs, kartárs* után, de hogyan szólítsuk meg a nőket, pl. a jegyzőnőt, ha hivatalos levelet küldünk neki. Talán *Úrnőnek*, ez a helyes. Általában a mai nyelvtudásról, a nyelvészeti alapfogalmakról is találunk fejezeteket a könyv utolsó oldalain. Magyarázatot találunk arról, hogy nyelvünkkel egyedül vagyunk Európában. Nyelvjárásainkról (*nagyanyányi, szentesványi* út, mondja a matyó), szókészletünkről, az idegen nyelv tanulásáról. A jövevényszavakról, azok igazodásáról is olvashatunk. Sokan használjuk már a technikai fejlődés újabb csodáját, a szövegszerkesztőt. De azt is tudjuk, hogy milyen nagy baj, ha a *méz* helyett *mázat* írunk, különösen versben.

Sokszor gondolok Benkóczy tanár úrra, aki éjt nappallá téve írta rozoga írógépén jelentéseit, jegyzőkönyveit. És mindig ki is javította, mert tudjuk, hogy pl. a régebbi írógépeken nem is volt meg az összes hosszú magánhangzó. Állandó tanulásra, olvasásra van szükségünk.

Benkóczy tanár úr is arra tanít mindannyiunkat, hogy vigyázzunk féltett kincsünkre, édes anyanyelvünkre.



A Kazinczy-kutatásban mérföldkönek számító új kezdeményezés eredményeként megjelentek a **Kazinczy Ferenc művei** sorozattal elindított, **Borbély Szilárd** és **Debreczeni Attila** által szerkesztett kritikai kiadás első kötetei. A **Pályám emlékezete** 1400 oldalas új kiadása **Orbán László** avatott gondozásában bemutatja a mű variánsait, s igen alapos jegyzetekkel igazít el a szövegben mind keletkezésétörténet, mind a kor, az írói élettrajz és a környezet vonatkozásában.

Bodrogi Ferenc Máté és **Borbély Szilárd** rendezte újra sajtó alá Kazinczynak önállóan megjelent fordításköteteit **Fordítások Besse nyeitől Pyrkerig** címmel. **Czibula Katalin** és **Demeter Júlia** pedig **Külföldi Játékszín** cím alatt Kazinczy nyolc drámafordítását teszi közzé. Mindkét vaskötet bőséges jegyzetapparátus kíséri.

Örömmel és elismeréssel lapozgatjuk e remek műveket, amelyek fontos szöveg- és ismeretanyagot adnak kezünkbe Kazinczy Ferenc életművének méltó értékeléséhez.

Dr. Bánszki István köszöntése



A Kazinczy Ferenc Társaság testvérszervezetének, a Bessenyei György Társaságának az elnöke, dr. Bánszki István 80 éves; tisztelettel és szeretettel köszöntjük őt e jeles évfordulón.

Nyíregyházán született 1929. december 3-án polgári családba. Középiskolai tanulmányait szülővárosában, az evangélikus Kossuth Lajos Gimnáziumban végezte kitűnő eredménnyel. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar–francia, Debrecenben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen történelem szakon szerzett tanári diplomát, majd egyetemi doktori címet is. Tanári pályája szülővárosához kötődik. Kezdetben szakmunkásképző intézetben tanított, majd a Bessenyei György Tanárképző Főiskola docensi állását nyerte el a magyar irodalomtörténeti tanszéken. Kutatói érdeklődése elsősorban Bessenyei György személye és munkássága felé fordult. Több tanulmányt írt róla, s Bíró Ferenc bevonta a Bessenyei kritikai kiadás munkálataiba. Társ szerzője a tanárképző főiskolák irodalomtörténeti jegyzetének és szöveggyűjteményének.¹ Tanulmányai jelentek meg a főiskola Irodalom- és Nyelvtudomány című sorozatában (1974, 1980, 1982), Az általános iskolai tanárképzés 25 éve című kötetben (1973), az Irodalomtörténet (1978) és az Irodalomtörténeti Közlemények (1980) című szakfolyóiratokban. Egyik szerkesztője és szerzője a „Szabolcs–Szatmár–Bereg kortárs íróinak kislexikona” című műnek (1991). A tanárképző főiskola kiadásában

jelent meg 1982-ben a „Bessenyei tükör 1772–1982” című könyve. Nagy érdeklődést keltett „Az embert fedezd fel...” (Bessenyei György: A természet világa vagy a józan okosság). című tanulmánya (1992). 1999-ben „Egy európai magyar: Bessenyei György” címmel közreadta Bessenyei-tanulmányainak gyűjteményét.

Új szintre vitt tevékenységébe, amikor alapító elnökként 1987-ben újjáélesztette a Bessenyei Társaságot. Szerkesztésében jelentek meg „Szellemi elődeink” címmel a Társaság múltjának nagy személyiségeit bemutató kiadványok, közreadta irodalmi leveleit (Múltból jövő üzenetek, 2001), valamint „Bessenyei György bölcsész-költő élete” címmel a névadó életrajzát (1990).

A nyíregyházi Evangélikus Kossuth Lajos Gimnáziumot 1992-ben adta vissza az állam az egyháznak. Dr. Bánszki István elvállalta egykori alma materének igazgatói tisztét, hogy újjászervezze a 200 éves nagyhírű középiskolát. Ekkor új lendületet vett pedagógiai és közművelődési tevékenysége. Nevéhez fűződik például „Az Úr érkezése” elnevezésű országos jellegű középiskolai szavalóverseny meghirdetése, amelyet évente megszerveznek. A tanári munkából, az igazgatói feladatkörből nyugalomba vonulva is folytatja közéleti-közművelődési tevékenységét. Munkásságát 1997-ben Bessenyei György-emlékéremmel, 1998-ban Apáczai Csere János-díjjal, 2008-ban Toldy Ferenc-díjjal honorálták.

A Kazinczy Ferenc Társaság számára különösen becses, hogy dr. Bánszki Istvánt alapító tagjaink között tarthatjuk számon, hogy rendezvényeinken több alkalommal s előadóként is részt vett, hogy évkönyvünk színvonalát négyszer értékes közleményeivel emelte. Ezt az irodalmi kultúra lankadatlan gyarapításának szolgálatába állított életművet köszönjük meg most neki, s további áldott éveket, jó egészséget kívánunk.

¹ Margócsy József (szerk.): Az irodalom története a kezdetektől 1795-ig. Jegyzet a tanárképző főiskolák számára. Bp. 1968. és 1990.; Margócsy József (szerk.): Szöveggyűjtemény az irodalomtörténetnek 1795-ig terjedő tanulmányozásához. Bp., 1981.

CSEH KÁROLY

Verőfényben, vaskori holdsütésben Főhajtás dr. Pintér Károly sírjánál

Két szám verőfénylik a betűk között a fekete-aranylású fejfán: 69. Itt időzésre ennyi év szabott ki neki. 69 – a halálra fordított élet. Nézem a tulipánt idéző táblát. Olyan, mintha az ittlét és nemlét határán álló kapu lenne. Az innenbe emelkedik rajta a hatos íves szára, de a kilencesé már a túlbanban gyökerezik.

Hatvankilenc esztendő adatott meg Bükkzsérc nyugalmazott polgármesterének és a régi barátnak, dr. Pintér Károlynak, akinek most sírjánál állunk kolléganőmmel, fáklyázó virágokkal a nagy nyári délből, s tűnődünk szótlán az ember tűnékenységén.

Tűnékeny, bizony, erősít meg a temetődomb mögül halkán felmorajló ég. Hangja, mintha egy messzi-messzi kovácsműhely foszladozott csengése lenne... Távoli az elhaló dörgés – s Te mégis milyen közel vagy, mikor peregni kezd belül a filmsor.

Látlak, ahogy nyolc évvel ezelőtt lelkesen (s engem is mentesítve a farszto tolmácsolástól), németül kalauzolod végig a falun fellépő litván tánccsoportomat, az Uta-Utát, majd a déliesen forró augusztusi éjben borozni invitálsz mindnyájunkat, és őrtülen zengő tücsökmuzsikára szárnyal, zeng a dal a zsérci pincesoron...

Aztán az évszakok időjátéka hozza elém újra meg újra az arcod: futó hózáporból kievickélve, már a kék füstökkel ujjongó hegyaljai koratavasban gördülünk kocsidon Sátoraljaújhelyre, ahol akkor vesznek fel a Kazinczy Társaságba, hogy majd ebbéli örömmünkben nemsokára „hátartalanná” váljunk, és már Borsi várában bojongjunk a zászlózó szélben...

Gondolatban néhány kockát kimerevíték a pergő szalagon és bekeretezem időtlen arannyal, ahogy a régi képeket szokás, s mindük úgy fénylik fel, mint betűk és számok itt a lakkozott fejfán.

Ezalatt a szerkesztő asszony, Pataki Katalin, némán sírod egyik vázájába teszi a Bükkalja újság nevében hozott csokrát. Szemfájdítóan szikráznak, virítanak a szirmok, bennem pedig ki nyílik egy költői kép, hogy ünneppé avassa a csöndet. A halál lakodalmas szekere szusszan, láthatatlan lovastól, csöppnyit a hőségben – ötlük fel a sír láttán bennem. Talán nem véletlenül. Szeretted a muzsikát, az ünnepet, de ugyanúgy a történet hétköznapi sorát is.

Lehajlok sírodhoz, s elmorzsolok ujjaim közt egy csöppnyi röget, és vizet öntök a vázába – főt hajtva Előtted föld- és vízáldozatot végzek, s búcsúzásképpen elrebegem: Isten Veled, Karsci, legyen könnyű Neked odaát!

Itt és most nekünk sem könnyű. Valahogy át- és túl kell élnünk e máj, nyári fényben is el-sötétült időket.

Neked talán annyival már könnyebb, hogy megannyi sok hold is jutott: a régi kovácsműhelyetek patkói sütnék Rád ideátról. Vaskorunk vasholdjai. De nem hidegen. Áthevít mindet földi létben töltött időd, legendás szereteted, s az apai emlék is.

Nem leszel hát ott túlban sem teljesen egyedül.



FRIED ISTVÁN:

Egy Kazinczy-könyv szerzőjének töredelmes vallomásai

*Jer, halljad lantom zengzetét. Ne kérdd,
Mindég enyém volt e? Most már enyém.
Ne kérdd, törvénnyel eggyez é, nem é?
Eggyez, ha szép, mert törvényt ez teszen.
A Kellem Istennéjit engeszteljed;
Nyert, akinek kedvellik áldozatját.*

(Bersenyihez)

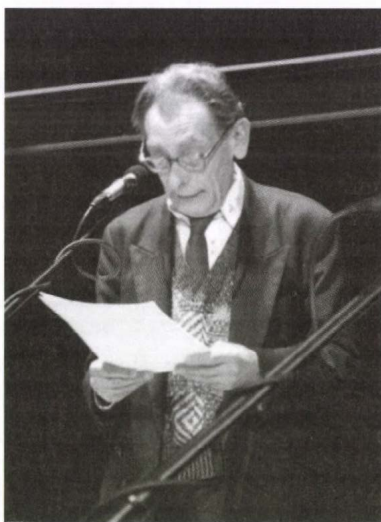
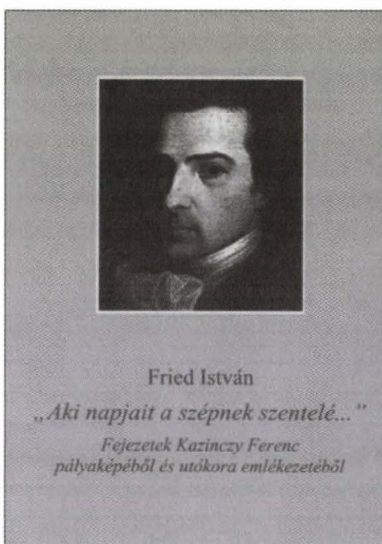
Hogy az októberben 250. születésnapját megülő Kazinczy Ferenc műveinek tanulmányozásával méltóképpen köszönthessem a magyar irodalom sokat vitatott Mesterét, titkos üzeneteit keresem, melyeket önéletrajzába, esztétikai és grammatikai epigrammáiba, episztoláiba és nem utolsósorban meghittjeinek küldött leveleibe rejtett. S a Bersenyihez küldött költészettan-igényű verses levél zárlatában leltem rá arra, amit magam immár összegyűjtött Kazinczy-tanulmányaim második kötetében kíséreltem meg kifejezni, körülírni, szemléletessé és elfogadhatóvá tenni. Egy sokszínű, ellentmondásokkal együtt provokáló, ihlető, kérdező, megszólító életmű egymásra épülő alkotói korszakán át ívelő vezérgondolatait. Azokat, amik egyszerre költészet és nyelvi problémák töprengtető kifejtése, a Goethe-ihéz közelítő stílusirány meghonosításának kísérlete és a magyar irodalmi meghatározottságok határainak szüntelen tágítási igyekezete. Egyszerre antikizáló neoklasszicizmus és felvilágosodott klasszicista-rokokó gráciaifra, a törvényekkel egyezés és a költői szabadság jogosultságát hirdető törvényszerűség. S mindez nagyon kevésbé vagy alig rendszerbe foglalva; egymagában tüzes ortológusként és neológusként, a magyar nyelvi mozgalom alapozója és a magyarokkal együtt élő népek költészetének nagyrabcsülője, patrióta és kozmopolita, egyik nemességet kap a

másiktól; kinek hazája az emberiség és Pest-Buda tája. Kit Petőfi, Arany, Babits, Szabó Magda, Nemes Nagy Ágnes az igazán nagyok közé emelt. Aki ellen harcba kellett indulni, még akkor is, ha az ellene harcba indulók kénytelenek voltak elismerni nem akármilyen jelentőségű irodalomalapító tevékenységét.

A Kazinczy-kutatásra hajdan a szlovakistaként ismert Sziklay László professzor indított, aki doktori értekezését Horváth Jánoshoz írta: *Kazinczy Ferenc az irodalom kérdéseiről*, s aki 1942 és 1944 között Kassán az Új Magyar Museum című folyóiratot szerkesztette. Másik mentorom ezen a téren Szauder József volt, aki a korszerű Kazinczy-kutatást alapozta meg a kassai érzelmek iskolájáról szóló tanulmányával, meg azzal az értekezéssel, amely Kazinczy útját vázolta a jakobinus mozgalom felé, valamint remekművű, szép-irodalmi igényű filológiai esszéjével, amely a „dédácsi idill”-t jelenítette meg.

Több évtizedes vizsgálódásaimat Kazinczy körül ők „ihlették”, s az általuk pusztán érintett, máskor jelzett irányok felé indultam. Így éreztem rá arra, hogy a kortársak nem tévedtek nagyon nagyot, mikor Kazinczyban az epigrammák és a verses levelek nagyérdemű költőjét látták és ünnepelték, de a magyar folyóirat-irodalom krónikásai is joggal emelték ki Kazinczy Ferenc megkerülhetetlen személyiségét, mi-

kor két folyóiratának külső eseményeit tárták föl, így nekem inkább szerkesztői „üzemeteinek” fölfejtése maradt. Nevezetesen az érdekelt, hogy a szűkülő anyagi és szellemi horizonton milyen fénytörésben jeleníthető meg a szerkesztő Kazinczy, aki sem esztétikai-irodalmi, sem közéleti elveitől nem tágitott. Nem kevésbé foglalkoztatott: miért lett, lehetett Kazinczy Ferenc a magyar szépirodalom „hőse”, az „írók írója”, olykor apafigurája a modern magyar irodalomnak Babits Mihálytól Márai Sándorig (aki kassai polgárként ősenek tudta Széphalom szerzőjét). Miként az is rendkívüli módon érdekelt, hogy Kazinczy „nyelvújítása”, mely legalább oly mértékben, ha nem még inkább stílusújítás és ízlésfejlesztés is volt, merőben magyar irodalmi, nyelvészeti különösség-e, vagy inkább európai, pontosabban kelet-közép-európai jelenség-e? Összehasonlítva cseh, szlovén, szerb, horvát, szlovák adatokkal, úgy találtam, hogy ehhez hasonló folyamat Kelet-Közép-Európában mindenütt lejátszódott, mint ahogy az ún. fordítói mozgalom sem magyar különösség, legalább olyan mértékben van jelen a cseh irodalomban és irodalmi gondolkodásban. Kazinczy ugyan a legjobban a német irodalmat és irodalminyelv-történetét is merte, de érdeklődött a szlovák, a szerb és a román népköltészet iránt is, továbbá a vallási türelemről családján belül és közéleti szerepvállalásaiban szép példát adott. Ennek következményeképpen fordult figyelmem a Kazinczy-szakirodalom értékelésének és értelmezésnek irányába. Miként lett némi túlzással szólva kazinczyánussá a Toldy Ferencel,



majd Gyulai Pállal induló magyar irodalomtörténeti gondolkodás, miként érkezett az anti-kazinczyánus visszahatás, amely módszeresen igyekezett elfelejteni, hogy Arany János és Petőfi Sándor is kazinczyánus volt? Ez a tudománytörténeti kutatás több hasznosítható tanulsággal járt, s Kazinczy szavának időszűrő-síthetőségéről tanúskodott: a kritikai életben a tisztességes fegyverekkel vívott vita mindig tisztítja a légkört, s a kritika mindig a műről, ne a személyről szóljon.

Nagyjában-egészében ezek a gondolatok vezettek, hogy összeállt több évtizedes Kazinczy-tanulmányaimból ez a kötet, amelynek sajtó alá rendezésével párhuzamosan már újabb értekezések születtek Kazinczy Ferencről. A kötet végső formába öntésében számottevő segítséget kaptam dr. Kovács Dánieltől, legkedvesebb szerkesztőtől, akinek ügybuzgalma, baráti segítsége nélkül e kötet nem készülhetett volna el. Köszönöm a Kazinczy Társaságnak, Fehér József elnök úrnak a lehetőséget, hogy immár második kötetemet adja ki. És köszönöm a Mesternek, Kazinczy Ferencnek, hogy életművét, köztük roppant becses „Pandectá”-it a kutatás rendelkezésére bocsátotta. Csak halkán és titkon remélem, hogy ezért a könyvért nem fog nagyon haragudni rám.¹

¹ Elhangzott Széphalmon, a Magyar Nyelv Múzeumában 2009. március 21-én Fried István professzor új könyvének bemutatása alkalmából. (A Szerk.)

BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR

A pataki kollégium a 19. század első harmadában

Ugrai János művelődéstörténeti könyvéről

Több mint tíz mű látott eddig napvilágot a L'Harmattan Kiadó Gyáni Gábor által szerkesztett *A múlt ösvényén* sorozatában, ismert történészek és kezdő kutatók tollából egyaránt. A most ismertetett *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830* című kötet Ugrai János doktori értekezésének szerkesztett változata, aki e disszertációját a Debreceni Egyetemen védte meg. A szerző fiatal kutató (1977-ben született), s jelenleg a Miskolci Egyetem oktatója. A recenzióhoz a szerzővel kapcsolatban ennyi információ általában elegendő is lenne, a tárgyalt téma miatt mégis utalnunk kell néhány fontos kutatástörténeti összefüggésre.

A modern, levéltári forrásokon alapuló, szintetizáló igényű sárospataki iskolatörténeti kutatások az 1970-es évek végén bontakoztak ki. Az 1531-ben létesült pataki kollégium alapításának ötödfélszáz éves emlékére elkészült *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára* című tanulmánykötet (Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1981). Néhány évvel később Kodöböcz József tollából jelent meg a *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada* című monográfia (Tankönyvkiadó, Bp., 1986). E két mű lényegében összegezte a kutatások addigi eredményeit.

A tanulmánykötet létrehozásában alapvetően két tudósnemzedék vett részt. Az idősebb generációhoz tartozott Bakos József (1912–1997) nyelvész, Benda Kálmán (1913–1994) történész, Czegle Imre (1912–2002) könyvtáros, Koncz Sándor (1913–1983) teológus, Makkai László (1914–1989) történész. Az akkori középgenerá-

cióhoz Barcza József (1932–2004) és Szentimrei Mihály (1924–1999) egyháztörténészek, Szűcs Jenő (1928–1988) történész, Takács Béla (1930–1997) néprajzkutató, művészettörténész, T. Erdélyi Ilona (1926) irodalomtörténész. A legfiatalabb nemzedéket a szerzők között egyedül Hörcsik Richárd (1955) történész-levéltáros képviselte. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a pataki iskolatörténeti munkálatokba ez idő tájt mások is bekapcsolódtak. Az említett nemzedékek-nél maradv a elsőhöz sorolható a már említett Kodöböcz József (1913–2003) neveléstörténész, valamint Maller Sándor (1917–2001) irodalomtörténész; míg a második generáció ismert képviselői például Bajkó Mátyás (1925–1999) neveléstörténész és Kovács Dániel (1929) nyelvész, irodalomtörténész.

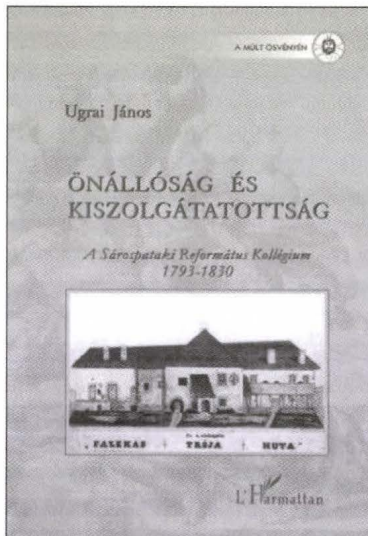
A 90-es évektől, elsősorban az újraindult Sárospataki Református Kollégium oktatói, munkatársai jóvoltából, új lendületet kaptak a kutatások. Külön ki kell emelnünk Hörcsik Richárd *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete (1800–1919)* című monográfiáját (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sárospatak, 1996). Mellette további kutatók kapcsolódtak a feltáró munkába: Dienes Dénes egyháztörténész, Győri István teológus, Kiss Endre József könyvtáros, Pocsainé Eperjesi Eszter etnográfus és mások. Közös vonásuk, hogy valamennyien az ötvenes években született nemzedék képviselői.

Recenzióink szempontjából mindez azért fontos, mert Ugrai János egy újabb, fiatalabb reménybeli tudósnemzedéket képvisel. Rajta kívül a hetvenes években született és Sárospatak neveléstörténetével foglalkozó kutatók közül megem-

líthető még Baráth Béla Levente egyháztörténész, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem, valamint Ősz Ferenc Comenius-kutató, nyelvész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója. Mindez azt bizonyítja, hogy most is van sikerrel kecsegtető kutatási hajlandóság azon sajátosságok vizsgálatára, amelyek elvezethetnek a sárospataki neveléstörténeti tapasztalatok mai hasznosításához.

Rátérve immár magára a műre, mindenekelőtt a címben jelzett időhatárok tisztázandók. A korábbi iskolatörténet az 1703-1849 közötti periódust tekintette egységnek, s ezen belül a *Ratio Educationis* sem számított határvonalnak. Ugrai, műve bevezetőjében, a szakirodalmi periodizáció, a pataki iskolatörténeti sajátosságok és a források hozzáférhetősége által determinálja az általa választott korszakolást. A záró dátum a reformkor valódi kezdete, a kezdő pedig Kövy Sándor professzori ki nevezésének időpontja. Ő volt az 1793-ban felállított pataki jogakadémia alapítója, s haláláig, 1829-ig vezette a képzést. Utána tanítványa, Gortvay János követte őt a tanszék élén. Kezüik alól utóbb országos hírnévre szert tett tanítványok, közöttük későbbi akademikuskok kerültek ki, pl. Dósa Elek, Fáy András, Fogarasi János, Hazslinszky Frigyes Ágost, Jászay Pál, Kossuth Lajos, Somosi János, Szemere Bertalan, Szemere Miklós, Teleki László, Tessedik Ferenc, Warga János, Zsarnay Lajos és mások; de Csokonai is Kövy miatt jött Patakra. A kezdő dátum meghatározásában alapvető jelentőségű az 1796-ban bevezetett tanulmányi rend is, amely többek között a magyar tanítási nyelv általánossá tételével ért el oktatási szemléletváltást Sárospatakon.

A mű szerkezeti felépítése világos. A dolgozat céljait, módszereit, a felhasznált forrásokat ismerető első fejezet után a felvilágosult abszolutizmus hazai társadalmi-gazdasági körülményeiről, valamint a tanügyi reformtörekvésekről és az ok-



tatás általános helyzetéről olvashatunk (*Feszültségek és vármányok. Magyarországon a XVIII-XIX. század fordulóján*). Ezt követi a nyugati határon túli komparatív kitekintés (*Egy lépéssel előbb. Az ausztriai oktatás modernizációja*). A mű címeiben jelzett témakört a kötet további, 4-9. fejezetei tartalmazzák. Ezekben a szerző Sárospataki Református Kollégium működésének alapelemeit veszi sorra: szervezeti felépítés (vezetés, diákönkormányzat), gazdálkodás (birtokok, bor- és pénzgazdálkodás, adományok, alapítványok, beruházások, ta-

nári juttatások), tanulók (létszám, származás, felekezet, társadalmi és vagyoni helyzet), diákélet (napirend, lakás, étkezés, egészségügy, fegyelmi helyzet), tananyag és művelődés (hagyományos és modern törekvések), s végül a kilépés a kollégiumból (rectorok, peregrináció). Látható, hogy Ugrai az elemzés során az anyagi-tárgyi feltételek vizsgálatára felől halad a személyi vonatkozások irányába. Figyelemre méltó továbbá, hogy minden fejezet végén párhuzamot von a Debreceni Református Kollégiummal. Ez rendkívül fontos, hiszen a protestáns iskolatörténet a hazai neveléstörténeten belül sok tekintetben saját fejlődési pályán mozgott, így a kézenfekvő összehasonlítás egyben kényszerűség is. A két református „fellegvár”, Debrecen és Sárospatak neveléstörténeti összefüggéseivel, a párhuzamokkal és kölcsönhatásokkal korábban több – főleg „kettős identitású” – kutató foglalkozott, az említettek közül elsősorban Bajkó Mátyás, Barcza József, Hörcsik Richárd, Makkai László, Takács Béla. Ugrai tehát összehasonlító elemzésével tudós elődei példáját követi.

A könyv utolsó fejezetében Ugrai összefoglalja az addig leírtakból adódó tapasztalatokat és tanulságokat. Fő megállapítását a kötet címe is jelzi: a pataki kollégiumot a 18. század végén, a 19. század elején az önállóság és a kiszolgáltatottság ellentétes fogalmai jellemezték. Önálló volt belső

életében, tanterveiben és szellemiségében, ám kiszolgáltatott a társadalmi-gazdasági változások tekintetében, hiszen külső pénzügyi forrásokra nem támaszkodhatott. A környezetével kialakított sajátos viszonyrendszerben mégis biztosítani tudta működésének anyagi alapjait, miközben önálló, nemzeti arculatával, de különösen tanítványaival fontos szerepet játszott a reformkori Magyarország eszmei és politikai megújulásában.

A függelék adatai szerint a szerző a dolgozat elkészítéséhez hét levéltár forrásait használta fel, alapvetően természetesen a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltárát, valamint Kézirattárát. Az impozáns bibliográfia több mint 30 forráskiadványt és további közel 300 feldolgozást tartalmaz. A köztük található tizenhárom saját publikáció mutatja,

hogy a szerző a kutatásai során feltárt részeredményeket 2001-től rendszeresen közzétette, segítve ezzel mások munkáját, illetve biztosítva a tudományos közösség számára a reflexió lehetőségét.

Összességében elmondható: Ugrai János komplex, társadalom-, nevelés- és gazdaságtörténeti elemzése nemcsak ahhoz segít hozzá, hogy a pataki kollégium történetének egy meghatározó szakaszát, s ezáltal az iskola további fejlődését világosabban lássuk, hanem arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a nemzeti kulturális örökség részét képező oktatási intézményeink története máig ható tanulságok gazdag tárháza.

Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793-1830. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 254 p.

Programjaink a magyar nyelv évében

Január 16: A Kazinczy-év helyi megnyitója a Széphalmon a Magyar Nyelv Múzeumában a „Dialógusok 2009” című nemzetközi konferencia keretében a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Pedagógiai és Közművelődési Intézettel együttműködve.

Január 23: A Magyar Kultúra Napja. A Kazinczy-év megnyitása Érsemjén községben.

Február 12: Balassi Bálint emlékest.

Február 23: Nyelv, család, gyógyulás. Családterápiás konferencia a széphalmi múzeumban.

Március 21: Kazinczy és a magyar nyelvújítás. Kiállítás megnyitása a Magyar Nyelv Múzeumában.

Március 21: könyvbemutató. Fried István: „Aki napjait a szépek szentelése...” Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből.

Április: Emlékbélyegek megjelentetése és elsőnapos bélyegzők Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója tiszteletére.

Április 18: A „Kassai Kazinczy Napok” kihelyezett programja Széphalmon.

Április 24-25: Kárpát-medencei tájnyelvi vetélkedő, konferencia a magyar tájnyelvek helyzetéről és szerepéről.

Április 25: „Jót s joll!” Illés Lászlóék estje.

Május 11-12: Országos Múzeumandragógiai Konferencia, Széphalom.

Május: Erdélyi János Emléknapiak. A nagykaposi Erdélyi János Társasággal közösen.

Június: Kazinczy-emlékülés a Miskolci Egyetem Bölcsészkarának rendezésében doktoranduszok és egyetemi hallgatók közreműködésével.

Június: Múzeumok éjszakája.

Július 17-19: Kazinczy-emléktúra az abaúji-zempléni emlékhelyeken.

Augusztus: a Nemzeti Emlékhely Bizottság kihelyezett ülése Széphalmon.

Augusztus 13: a Tokai Írótáborral közös megemlékezés Széphalmon..

Augusztus 22: Kazinczy halálának évfordulója. Emlékülés, Érsemjénben, Kazinczy szülőfalujában.

Szeptember 12-20: Emléktúra Kazinczy börtönénekeinek helyszíneire: Buda, Brunn, Kufstein, Munkács.

Október 1-2: Telematikai Konferencia Miskolcon és Széphalmon a Megyei Pedagógiai és Közművelődési Intézettel együttműködve.

Október 2-4: Kazinczy és kora az iskolában. Pedagógiai konferencia a Megyei Honismereti Egyesülettel Széphalmon.

Október 6: Megemlékezés Kazinczy Lajos aradi vértanú széphalmi szobránál.

Október: a Kazinczy nevét viselő iskolák találkozója, vetélkedője.

Október 15-17: részvétel a debreceni irodalomtudományi konferencián.

Október 16: kiállítás megnyitása a Magyar Örökség címmel kitüntetett anyanyelvi mozgalomról.

Október 16-18: a középiskolások „Édes anyanyelvünk” versenyének országos döntője.

November: a Busa Margit Könyvtár megnyitása.

December: a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyvének, a „Széphalom” 19. kötetének bemutatása.

2010. január: könyvbemutató. Kovács Dániel: „Fény és nagyvilág énnékem Széphalom” A Kazinczy-emlékhely története.

NYIRI PÉTER

Cseh Károly: *Kutyahűség*

Cseh Károly a legutóbbi, a mai orosz költők verseit bemutató antológiája (*Atlantisz felé*) után újabb fordításkötettel örvendeztette meg olvasóit.¹ Ezúttal német, osztrák és svájci költők alkotásait kínálja a költészet – és a Cseh Károlyi költészet – kedvelőinek. A kötet esztétikai értékei mellett erkölcsi teljesítmény, hitvallás és értékörzés-értékmentés is. A természet mint téma, különösen az ember természethez való kötődése, a Teremtés részeként, a nagy természeti egység egyik kétségtelenül legfontosabb, de korántsem egyetlen és minden másnál magasabb rendű részeként (mozzanataként) való létezése mint téma az elmúlt évek és napjaink nyugat-európai (és magyar?) lírájában kevésbé játszik lényeges szerepet. Pedig a német nyelvű irodalomnak – elég csak Goethe, Haller vagy Lenau nevét említeni – igen komoly természetlírai hagyományai vannak. Cseh Károly a téma fontosságára hívja fel a figyelmet, és egyszerűsmind értéket is ment és közvetít azzal, hogy *Kutyahűség* című kötetében német nyelvű, kortársnak tekinthető költők természetet, ember és természet kapcsolatát megéneklő verseit adja közre. Hűség ez is: hűség emberségünkhöz, a természethez – melyből földi köntösünk vétezt, és melybe fejlődni, emberré válni beléheleztettünk –, és hűség a jövőhöz is: útmutató hozzáállás a fiatalok számára.

A kötet a 20. század – többnyire második felének – német nyelvű költészetébe ad részletes, lélekemelő és gondolatébresztő bepillantást. Cseh Károly 33 költő 99 versét fordította ma-

gyarra, ez utóbbi szám – ahogy azt az utószóban Erdélyi Z. Jánostól megtudjuk – az utószóval adja ki a kerek százat. A 33 költő ráadásul három nemzet – Németország, Ausztria és Svájc – alkotója. Ez a számmisztikai játék, avagy szerzői ihletettség, netán sugallat is az Egységre, a természetnek az apró részletek harmonikus összjátékából fakadó lüktető szépségére, és magára a mindezt, a Teremtést és a „napot, csillagot” mozgató Egészre irányítja a figyelmet. S így még erőteljesebben közvetíti a költészet üzenetét, lélekszólító ajándékát.

A versek, kötetbeli egységek a természet körforgását követik. Az alcímek – *Virágzó cseresznyefa*, *Szívalakú levelek bokron*, *Napnyugat* – a bimbófeslő tavasztól a napot és évet is záró lenyugvásig tartó időszakot idézik, s gyakorta az egy szerzőtől fordított művek is a kezdetől (tavasz) a befejezésig (tél) húzódó ívet rajzolják meg. Például a német Jochen Börner művei: a *Virágzó cseresznyefa* a virágzás fénnel teli, a természetet formáló „Kezet” dicsérő-tisztelő ünnepe zengi, majd az életforrás-erejű, kőgalamb-száj-megnyitó, tollrebbentő (nyári vagy őszi) *Reggeli fény* után eljön a csöndhöz, hóleplel a magot (a jövőt) őrző tél (*Tél*). A versek azt tudatosítják az olvasóban, hogy a változó természettel együtt mozog, halad előre az ember élete is: egy sejtett, talán nem várt, de bizonyosan eljövő végső hóhullásig. S mégis, ezen a végbe (vagy inkább új kezdetbe) tartó úton ott rejlik az öröm, ott nyílnak a boldogság virágai, meglehet, éppen az apró teremtszrészletekben, a kicsinyben nyilatkozik meg a hatalmas egész; a fűszálél tükörzöldje mutat rá a minden végtelenjére. Ennek a vigaszt nyújtó gondolatnak

¹ *Kutyahűség*, német, osztrák, svájci költők versei Cseh Károly fordításában, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2008.

egyik legjobb foglalatja Christine Busta *Sorok egy karácsonyi lapra* című költeménye: „Ha nem is találna ránk az angyal: / hoz helyette zöld hírt majd a földről / a köves út szélén gyertyálló / ökörfarkkórórszál, / s felragyog a pitypang bóbítája / fénylőn, mint a betlehemi csillag.” Igen. A természet az Úr nyelve, s ha tiszta, kitárt szívvel-lélekkel figyelünk rá, a fénylő pitypangbóbítája csillámceppjében megpillanthatjuk magát a megváltó, fényárasztó betlehemi Csillagalakot.

A versek – a szerzői és a nemzetbeli különbözőségekből is fakadó – sokszínűségük mellett is közös hitvallásként hirdetik a „kutyahússággal kötődöm a fákhoz” (Helga M. Novak: *Kutyahúség*) érzését, a természet szépségét, s a titoktáró felismerést: a hóviharos karácsonyestén a könyvlelapon önfeledten araszoló, „habzó május” emlékét avagy jövőképét elhozó „csöppnyi katicabogár” ráébredszthet minket a lét értelmére – a pillanatmegélő, tudatos, Teremtésben gyönyörködő, világszerető élet erejére. Arra, hogy az életet – szeretettel és minden pillanatban éber tudatossággal – élni kell. E tudatosságnak megfelelően a kötet verseinek világában az ember a természet szerves része, az ember és az őt körülvevő teremtett világ egymásba lényegül: „Pihefehér a nevetésed, / és úgy ring, akár a szél” (Georg Bydlinksi: *Nyárfapihé*). S ebből az állapotból fakad a remény: az élet értelme megtalálható, legalábbis megsejthető; meglehet – miként a katicabogár példája mutatta –, éppen a természetben, a természet által. Ezért lehet „Időtlen bennünk a remény: / ittlétünk / Itteni értelmét megtalálni.” (Hans Werthmüller: *Chasseral* – talán nem véletlenül ez a kötet záró verse).

Az erőteljes, egyedi képiségű („pókhálóan-gyalhajás fenyő”, „fecskék körhintája köröttünk az ég”, „rovarok násztornyai”) és kivételes zeneiségű – Erdélyi Z. János szerint is az eredetileg gyakran jócskán felülmúló zeneiségű – versek a természet szeretetét zengik, s ekképpen küldetést teljesítenek, elének tárják a „napnyugati fogó zöldet”, reményt adnak, s nem utolsósorban megmutatják az igazi, a természet harmóniájából ihletet merítő, a fa-, bokor- és virág-muzsikát szavakba öntő-mentő költészetet.

A kötet nem csupán versfordítások összessége, antológia, versgyűjtemény; sokkal több annál: egységes alkotás, üzenet – s mindez Cseh Károly érdeme, aki értő gondoskodással válogatta egybe a német nyelvű költeményeket, és saját költői tehetségével, verszene-teremtő ösztönével-tudásával gazdagítva nyújtotta át ezeket az élő, kérdéseket feltevő, ugyanakkor válaszokat is kínáló verseket az olvasóknak. Köszönet érte a magunk és a kötetben szereplő német, osztrák és svájci költők nevében is.

Minden fordításkötet – mivel más népek irodalmát anyanyelvünkön közvetíti – egyúttal a magyar nyelv ünnepe is. A magyar nyelv és a széphalmi mester évében, a fordító Kazinczyra is emlékezvén és Cseh Károly *Kutyahúség* című (küllemében is elegáns, borítóján a természet zöldjét idéző) könyvét olvasva gondoljunk erre is!



Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója, a Magyar Nyelv Éve alkalmából **Nagyváradoson** a Királyhágó-melléki Református Egyházkerület székházának udvarán október 26-án emléktáblát avattak, melyet a berettyóújfalui *Kurucz Imre* ajándékozott a váradiaknak. Képünkön a tudományos emlékülésen részt vett előadók: *Dukrét Géza*, *Sipos Lajos*, *Székelyhidi Ágoston*, *Tőkés László*, *Kurucz Imre*, *Barabás Zoltán*, *Vasy Géza*, *Dombóvári János* (Társaságunk képviselőjében) és *Meleg Vilmos*. *Tőkés László* ünnepi beszédében a tanárok felelősségét hangsúlyozta az anyanyelv ápolásában, fenntartásában. Az emléktábla kapcsán pedig azt mondta: általa méltó helyet kap Kazinczy a magyar október havában. Az ünnepségen felolvasták *Fehér József*nek, Társaságunk elnökének levelét.

POZSGAI GYÖRGYI

A lélek tudattalan terjedelme Paulinyi Zsuzsa emlékére

A lélek tudattalan terjedelme a megfigyelés számára közvetlenül hozzáférhetetlen – mert különben nem lenne tudattalan, csak következtetni lehet rá azokból a hatásokból, amelyek a tudattalan folyamatokból a tudatra irányulnak.

C.G. Jung: Föld és lélek

Itt hever előttem a könyv, az „egyetlen”, amely egy élet fényéből eltűnt meteor kihunyó lenyomata. Csak ez a megfogható, semmi más nem segít, hogy megfejtsem titkát. Nincs bizonyosság, csupán következtetések sodródnak a fantázia birodalmában. Misztériuma van ezeknek a verseknek. Véletlen akadtam rá a kis kötetre, amikor egy könyvesboltban, az ingyenessen elvihető reklámsmertetőik között válogattam. „Hábent sua fata libelli!” – A könyveknek sorsa van. Meg kellett volna lepődnöm, hogy a lelki közöny ilyen sorsra ítélte ezt a művet. Mégsem tettem, mert mintha belém nyilallt volna a felismerés: ma ez jelképezi a költészet-hez való viszonyunkat. Már ingyen próbáljuk rátestálni az olvasókra a lelki gyöngyöket, de valahogy mégsem jut el a költészet a mélylélekig, mert bezárultak az emberek, nem veszik a fáradságot, hogy egy kicsit elmélyedjenek a versek sugárzó aurájában. Akik pedig szívükben fogékonyak a lírára, azokat sérülékenyeknek, sebezhetőnek, könnyen támadhatóknak tartják, mert lebegésüket életre való alkalmatlanságnak minősítik. A felszínesség, gátlátalanság összegyűri az emberek érzelmeit, nem igazán koncentrálnak a versekre. Ennyit ér a nyitott lélek? Ennyi a költő élete?

Semmit sem tudtam Zsuzsáról, csak magamhoz vettem a kötetet, és elégedetten mentem haza egy jól sikerült délutáni rendezvényről. Ám elégedettségem nem volt felhőtlen a kis

kötet teremtette töprengések okán. Egy létállapot sugárzik a versekből, mintha valaki segítségért kiáltana. Megütköztem, mikor a könyv hátsó borítóján olvastam, hogy a szerző nincs az élők sorában. Fiatal, szuggesztív, rejtélyes mosolyú lány, s már halott. Meghalt anélkül, hogy kibontott szárnyával repülhetett volna, és képzelőerejét meglódtatva létmorzsáit szívünkbe szórta volna. Az egyetlen dokumentum, a kötet, melynek címe sem véletlen: *egyetlen* – így, kisbetűvel, mintha a mondat elejét és végét nem ismernénk, ahogy a költő élete is csak határok nélkül tárul elénk, akár egy üstökös, miként lobogó csóvjával ellebeg előttünk. Az Oláh János írta előszó és Zsille Gábor által írt utószó jól esett, mert legalább a kötet elolvasása után igazolást nyertem arra, hogy a lány személyiségét illetően nem sokat tévedtem. Igen. Valóban önmagukért beszélnek a versek.

Csak ezt a kevés konkrétumot találtam róla, valamint egy budapesti blogon olvastam hánnyatott életéről egy barát büntudatos visszaemlékezéséből. Halálának körülménye viszolygató; önkezével vet véget életének, de az okot csak verses dokumentumaiból lehet némiképp megközelíteni. Depressziója meghatározta sorsát, nem is ez a különösség teszi értéké a nyesetlen írásokat, hanem hogy az egységet nélkülöző versdarabok egy jellegzetes létérzést tükröznek.

Zsuzsa az volt, amit a versek vetítettek elénk. Vágyaival, lesújtó kritikájával, a szépség utáni só-

várgásával mélyre süllyedéseivel, mindennapi halálaival olyan légkört terem, amire muszáj odafigyelni. Nem odavetett gesztusok, mert félelmetesen igyekezett figyelmünket felhívni szenvedésére. Tudatmélyi ösztönösség, földmélyi törvényszerűség küldi segélyhívó jeleit. Mélyről jövő hang, a lélek misztikus harangja kong bennem, hogy építsem fel mozaikokból a teljes embert. A versek a tudattalan tartományból felhozott üzenetek.

Az első, ami megragadott, hogy az édesapjától származó mottó-vers, milyen tömören, ropant érzékenységgel láttatja a lány sorsát. A kavicstól a galaxisig jut el néhány sorban. A felfedezés ugyanaz, csupán nagyságrendje változik. Az átlátó képesség nő, a gondolatok hatóköre kiszélesedik. Így lett a tipegésből átgázolás, így vált a játszótér galaxissá, de a versek végére érve azt érzem, valójában a galaktikus teret tekinti a költő játéktérének, s így be is zárul a kör.

A kötet ciklusai hullámszerű tengerként ringatják a szavakat, egyre mélyülő verembe jut az érzélem, és a tudat szembenéz önmagával. A képek mögött mindig ott a *másik*; Zsuzsa karmája ez az örökös kapaszkodás, pedig óriási köztük a távolság – nem térben, időben mérhető – külön-külön működő gondolatok bezártsága nyomasztja a kapcsolatot. Mintha két ember vágyai nem egy töről fakadnának, a „vagy talán” sokszoros bizonytalansága söpör végig a versek többségén.

Az írások aurája sokszor fojtogató, ezt váltja ki a milió amelybe helyeződnek az apró szituációk. Szinte érezhető a nagyváros jellegzetes szaga, amely még magányosabbá teszi a női lelket. A sajtós életmód; dohányfüstös éjszakák, csengőjelek, a vekker ketyegése, a sárral bekenet fakuló szőnyeg leverő, lehangoló benyomást vált ki a költőből, s ezt tovább görgeti az olvasóban: *„Itt minden agonizál. / A koszos ablak túloldalán / napfénytiszta a hóval / fedett márciusi világ.”* (Szoba) A legpompásabban megfogalmazott sóvárgó vágyakozás sem képes ennél jobban kifejezni, láttatni azt az óriási szomjat, amelyet a szennyből való kievickélés óhaja kísér. Ezt a kiabáló, figyelemfelhívó jelenséget csalta elő a mélységből. A koszos ablak és a napfény tisztasága a havas tájon. A vágy kevés, az akarat is,

hogy kifusson a felszabadító fehérségbe, vagy beengedje lelkébe a tisztaságot. Olykor kényelemből nem jut el az ember a változás akarásáig. A sötétségben eltűnt tartalmak tovább hatnak, de csak tünetekben észlelhetők. Mintha ősidőktől betemetett dolgok irányítanák az egyes ember pszichikumát; a természethez láncolt ego okozná a látszólag indokolatlan szorongást. A költő néha kívülről szemlél és összefűz, máskor elrekeszt, s a legkülönösebb, amikor úgy zár össze, hogy az összetartozókat befelé forduló világuk mélységeibe süllyeszti. Egy másik versben úgy kiviláglik a szomszomság a sorok közül, hogy maga a vágy erősebb, mint a ténylegesen megélhető természeti világ: *„zöld búzában fekdülni / képeslap-eget nézni / meglátni a tágasságot / örökre így heverni”* (Cím nélkül).

A felfelé nyitottság nyilvánvaló, azt sugallja, hogy a lélek egy része égi természetű. Itt a földön viszont támaszra van szüksége a másik részének. Az emberi lélek elvesztésében az érzélem a biztos part. A tízezerből kiszemelt egy, maga a sors. A szerelem paradoxonai rendszeresen előbukkannak, mintegy jelezve, hogy a valóság és a vágy között ellentmondás van. Mindennek eltűnik a varázsa, amint a szó által tudatosul. Az illúzió elveszett, mégis végigjártassa az ember, amit elkezdett, csupán a költői aspektus elidegenít, hiába résztvevője a dolgoknak, kívülről szemlél. Olyan gyorsak a nézőpont-és hangulatváltások, amelyenre csak egy sérült lélek képes. Összegabalyodik az idő fonala, hol az évszakokat és a múltat, hol a pillanatnyiséget ragadják meg a versek. Az időaspektusok keverése azt a benyomást erősíti, hogy a boldogság, a szépség röpké percei csak az emlékekben maradandóak, a valóságban elillanó pillanat-pillangók megingatják a szívet, hevesebben ver, jobban érezni, hogy szárnyára vesz az élet. Annál inkább nyomasztó a hosszú őszbe való visszahullás: *„mert a legszebb pillanatban is megbúvik / a mulandóság ottfeledett magánya”* (Cím nélkül).

A pillanat-idillben ott az elmúlás, mint árnyék, követi létünket a hétköznapiakban. Csak a szokásokhoz való kötődés ad erőt; a vasárnap déli rádiózás, a kóbor kutyák, az ember szagú szobák, a körfolyosókra kúszó ebédillat. Bevillan az apró

kavics, mely – a versek olvasata szerint – az élet korai szakaszának lenyomata. Az apa által írt mottóvers talán ehhez a képhez kapcsolható. Benne is, lányában is szimbolikussá emelkedik ez az élettelen tárgy. Nem lehet tudni, hogy a költő nosztalgikus szomorúságot vagy egyféle ősi kezdetnek az embrióját látja-e a kavicsban.

Az élet viszont adott. Elviselése csak a szépség és szeretet keresésével lehetséges. A látható és láthatatlan világ áll egymással szemben – az éj és hajnal szépségét a kedves nyújtotta biztonság hívja elő. S ideröppennek a régi éjszakák is, mintegy kitágítva a konkrét képet a szürreális álom-valóságba. Az emlékek mindig a hajnal homályába vesznek, s a bódult állapot után a nap biztonsága veszi át a főszerepet. A versvilág már vissza is tér az „elnyúló jelenbe”, az „itt” és „most” helyzetébe, ahol és amikor nem kutatja a kíváncsiság a „hetedik ajtó” titkát mondván: „idejében megtudok mindent úgyis”. Mintha a halál eufemisztikus légysággal hajlana a szívre. Nem futni a sors elé, mert előbb-utóbb megmutatja magát. Annyira lebegőn szépek ezek a képek, hogy szinte hihetetlen, hogy ugyanaz a költő írta, aki más versekben nyers naturalizmussal fejezte ki az élet elementáris mocskát, és a nyomasztó atmoszférát. Aztán az esztétikus kifejezéseket újból kiforgatja, és teljesen más lelki-és tudatállapot ég a papírra vetett szavakban. Mintha le akarna számolni női gyengeségével, amely lágy szavakat csal tollára. Bebeszéli magának, hogy minden érzellel leírt gondolat hazugság. Talán védekezés ez a kemény ironikus megnyilatkozás, „az idő aljára üledő porszemvilágban”. A szélfúttá por helyett kő szeretne lenni. A halandó és halhatatlan kerül mérlegre, akárcsak Weöres Sándor egysoros versében: *„A por siet. A kő ráér.”* Mintha a jungi animuszt óhajtaná erősíteni önmagában, hogy a lélek gyöngédségét a kemény gesztusokkal ellensúlyozza.

A Születésnap című versben különös aspektusa nyílik meg a bizonytalanságnak. Itt nem önmaga kerül középpontba, hanem az édesanya, akiről csak sejtem, hogy már nem élt a vers keletkezésekor. Vajon milyen lehetett az az elúszó asszony, aki tétovásával megragadta a költő figyelmét? Két kulcskifejezésből következtetni le-

het életére: „csupa gond és ábránd”. A vágyak mentsvára, a lehetetlenekbe bújás, ki nem mondott szavak, magyarázkodások. Az anya tétováságra ráragad a gyermeki lélekre is. Ez okozza, hogy a szürreális képből nem lehet egyértelműen következtetni arra, hogy a szülő valójában él-e, vagy már tényleg „utólag” szól hozzá a vers.

Zsuzsa önmagában átélte bizonytalanságát, talajtalanságát kivetíti a vele kapcsolatba kerülő emberekre is. Kedvesét többféleképpen is szemléli; külső látványként és belső lelki objektumként. Felizzanak a kétségek a Dalok dala című versben, amely zsolozsmázó ismétléseivel pontosan azt érzékelteti, hogy nézőpont kérdése, mikor érzi a kedves közellétét – valójában a költői énből fakad minden bizonyosság hiánya. A vers ugyanakkor a határozottságot, egyértelműséget sugallja szép, archaikus versformájával, népdalokra emlékeztető tisztaságával. Az együvé tartozás csodálatos képi megfogalmazása ring mindegyik kis szakaszban, de a refrén mindig elbizonytalanítja a költőt: *„te vagy az / és mégsem”*. Az utolsó szakaszban így változik meg: *„te vagy / mindéig te”*. Az egyértelművé válás varázsigeje ez a pár szó.

A bizonytalanság legmagasabb szintű megjelenése a haláltudat. Az egyén halála valamikor bekövetkezik, de mikor? Aki nem bírja elviselni az élet végességét, nem képes elfogadni, az néha készakarva megy a halálba, mert bizonyosságra vágyik a sors kijátszásával. Az önkéntes halál is önkifejezés. A higgadt szavak úgy omlanak elem, hogy végtelen belenyugvást sugároznak. Sajnos nem azt az elfogadást, hogy fejét meghajtja a sors előtt, hanem azt, hogy döntött életéről, haláláról. Vigaszként a természetazonosságot hirdeti. Mintha visszatérnének halálunkkal a természetbe, és egyenrangúak lennének vele, ahogy az öntudat hajnalán még az egyes élet a természet része volt.

Paulinyi Zsuzsa időkezelése filozofikusan simul életszemléletébe. Ahogy már néhány példával illusztráltam, a pillanat és az öröklét, véges és végtelen áll egymással szemben. A pillanathoz a földi lét, a megfogható, a rövid idejű örömei kapcsolódnak, míg az örökléthez és végtelenhez a kozmikus nagyság, a halál, a bizonytalanság. A végtelenből kiragadott pillana-

tok olyan aprók, hogy szinte észrevehetetlenek, elvesznek az emlékek töredékeiben, úgy válnak múlttá, hogy jelenét nem is élvezhattuk.

Az idő életkorban való megnyilvánulása is sajtóságos. A gyermekkor tiszta, egyértelmű lét, őszinte bátorság, a mulandóság figyelmen kívül hagyása, míg a felnőttkort konformista óvatosság, céltudatosság, racionalitás. A gyermeki játék határtalanságát felváltja a fantáziátlan ésszerűség: „*hol a bátorság / hol van már az óvodás szavalók / mindegy-mi-lesz-a-következő-pillanatban bátorsága // ma már a buszon / három megállóra az otthonától / előkeresem a lakáskulcsot* (Cím nélkül).

Legyünk őszinték, mindannyiunknak ismerősek ezek a képi szituációk. A parabolisztikus példa mindenkit ráébreszt önnön átalakulására. Az időképhez szorosan kapcsolódik a tér határozatlansága, a hely, ahol a másik létezik, mikor éppen nincs jelen. Az idő-tér törvényei csak kozmikus aspektusban érvényesülnek, a szubjektív szférában annyiféle felfogás létezik, ahány ember. Az álom mint valóságos hely és idő jelenik meg olykor, ahol a jelenvalóság határozza meg az álmodó hangulatát, aztán az ébredés után kiürül a tér, s a kedves hiánya lesz uralkodó jelenség.

A *hiányzol* kezdetű vers lét-evidenciákhoz hasonlítja az „ottlétet”: „*hiányzol / mint szem sarkából a mosoly ránca / mint plakátok a város hirdetőoszlopairól / mint térről a koszos galambok / úrról a por / villamosról a sárga / víztükrőről a csillogás...* (Cím nélkül). Shakespeare és József Attila képei világlanak fel bennem (Hetvenötödik szonett, Óda). A csodálatos lírai megfogalmazások egy másik aspektusból nyilvánítják ki a szerelmet – a jelenvalóság, a boldogság pillanatai, az érzelmekre való ráébredés öröme hatja át az evidenciális hasonlatokat, míg Paulinyi Zsuzsa versében az érzelmi tartalmaktól való megfosztatás érezhető. Ebből fakad, hogy a negatív és pozitív festői erejű szavak, kifejezések váltogatják egymást. Háttérben ott lebeg egy létállapot, a nagyvároshoz kapcsolódó atmoszférát erősítve (plakátok, hirdetőoszlopok, koszos galambok, por, sárga villamos, tűzfal), majd megjelenik a csillogó víztükrő, a szerelmesek csókja, a kézfogás ereje. Ezekben a sorokban azt a hiányt érzem, ami még reménykedik a vissza-

hozhatóságban. A végső lemondás fájdalma akkor a leghitelesebb, mikor önróniával párosul. A szakítás, a búcsú pillanatai filmjelenetek, melyeket a nominális stílus még inkább érzékeltet („kicsorbult kezdőmozdulás / elfairdult szerelem / árván maradt kezek).

Nem maradt más, mint felkeresni a régi helyeket, belekapaszkodni az emlékekbe, mert még ez a képzelet-együttlét is jobb, mint a magány visszhangzón üres kiáltása. Kettesben lenni az „üvegarcú dobozzal”, mely a világ nagy felszínességét közvetíti, csak időtöltés, pótcselekvés, hogy elérzéstelenítse az embert. Az alap-közérzet nem változik, mert minden, amit magányosan tesz, emlékeztet a korábbi lét hiányára. Késérőség mindarra gondolni, amit a másikkal éltél meg, a szépségre, a természet végtelen édenére, a fényre, mely a mindennapok színeit adta, az illatokra, melyek még mindig sajognak. Valójában már úgy beléd csontosodik a fájdalom, hogy a szerelem ambivalens gyűlöletté is átalakulhat.

Néha mondattöredékekbe görcsösödő lét-mozaikok sodródnak elém. Már csak jelek egy bezárult világból, filozofikus kitágítása a szubjektumnak. Pillanatokra feltűnő emlék-idill, a szerelem emlék-jelenetei, a gyengédségre vágyakozás. Érzem a kéz melegét, hallok a hangját a másik szobából, látom a kezek összefonódását, mely a lét tartalmasságának záloga. Ott a féltékenység, egymás szavainak félreértelmezése, a lázadás és megalkuvás kettőssége. Meghökkenettek ezek az apró szösszenetek. Egy megélt életet ilyen tömören, szemléletesen bemutató alkotó, aki láthatóan minden költői öntudat nélkül csak úgy papírra firkálja észrevételeit, érzéseit, csodákra lehetett volna képes, ha élete nem szakad meg. Vagy mégsem? Ez a nyersen vadóc hozzáállás kellett a versekhez? Az ösztönösség múltán talán mesterkelt megnyilvánulásként hatnának? Néha megérezem a szavakban a játék örömet, amikor egy ötletet papírra vet, és szinte látom, amint elmosolyodik egy-egy sikerült képzet olvasva: „*Én nem állok be a pulóver-kötő / mindenféle lányok sorába! / Hány gombja legyen?*” (Kötőznivaló sonkaságok). „*közértben a kedvesel: / – Ez a leghosszabb sor, ide álljunk*”; „*vagyok vonat: / személy vagyok / gyors vagyok / teher va-*

gyök” (uo.) Zsuzsa szójátékai elúsznak a tárgyi világból az absztrakt jelentésbe. Milyen egyszerűnek tűnik minden a hétköznapiakban! Étkezünk, filmet nézünk, éljük megszokott életünket, és mégis ünnepek a percek, ha az egymáshoz való kötődés ösztönösen természetes. Egy porszem minden nap, de az emlékezetbe vésődött jelene-tek, a régi helyszínek, a semmivel sem törődő, gondtalan világ és még a gondok is fennakadnak a szűrőn – felavatják a régmúlt jelenben létező miniatúrákat. Már csak grafikai láthatók egy magánmitosznak, de feledhetetlenek, örökké élő érzelm-lenyomatok. Minden mélyen zajlik, még a szakítás is, mert a versekben már csak a felfelé gyűrűző groteszk pillanatok hullámanak – a keserű élmény a lélek mélyén megbújik, és védekezéséppén mindent egyszerűnek, természetesen felfoghatónak látszik az írásokban: *„bejön / leveti a kabátot és felakasztja / tetszik nekem ez a kabát / közli hogy többet nem találkozunk / hóna alatt a fogással távozik / a kabátot itt hagyja velem”* (Kötőznivaló sonkaságok). Semmi központozás, legyen minél kevesebb a jel, mely befolyásolja a szavak értelmét, melyek egyszerűen betoppannak, majd ugyanúgy hirtelen eltávoznak. Az érzékek összekeverednek, akárha az egész élet színesztéziába bújott volna Zsuzsa számára. Mintha semmit sem a maga természetes voltában szeretett volna megélni, hanem minden köré odavarázsolta volna a különösséget. Mindent csak apró jelzésekben kívánt érzékelni – az érintést a csenden, a fűszálak sóhaján keresztül, csak olyan súllyal, ahogy egy papírlap hull a párnára. A személyes emlékezés sajátos rétege a miliók viszszaidézése apró odavetett szavakkal, kiolvasókkal, melyek miniatűr képi világukkal is egy telt lebegésű atmoszférát közvetítenek.

Egyre groteszkebbek, egyre halál közelebbek a képek. A gyermekkori álmok visszajukra fordulnak, a családhoz, ünnepváró hangulathoz a csalódottság, becsapottság ironikus keserűsége társul. Mindehhez hozzájárul a közélet sugározta rossz közérzet is, és nem véletlen a két szó játékos egymás mellé kerülése – akár a Kosztolányi-játék, mely meghökkentően a halál felé húz.

Zsuzsa apró megvilágosodásai egyben apró meghalások is. Minden egyes esemény hozzátesz

valamit a mérhetetlen hiányérzethez, mely már nemcsak egy személy vagy egy régi állapot hiánya, nemcsak vágyakozás és akarás, hanem egy kozmikus „nélküliség” mélyen rejtező, szavakkal kifejezhetetlen árvasága kong minden keserű iróniájában, groteszk, semmitmondónak beállított szavában: *„firkálok: / néha csak leülök az asztalomhoz / és sokszorosítva / gyártom / a hiányt.”*

A könyv utolsóelötti ciklusa sejtelmesen tragikus képet fest elém: *Zuhan és feléd fordul*. Mielőtt önmagába zuhan a lélek, még elszórja mások számára biztató szavait, mint a virágkelyhek, és átadja másoknak azt, amiben ő maga szűkölködik. Mindenkinek üzeni, hogy az *„életre piócafént kell tapadni”*, meg kell maradni önmagunknak, tudnunk kell kacagni, de nem szabad semmit görcsösen akarni, mert minél jobban összeszorítjuk az öklünket, annál jobban kifolyik belőle minden. Sok mindent elmond nekünk. Például azt, hogy a szerelmes ember ölelése egyszerre gyengéd és erővel szorító, anynyira tud szorítani, hogy szinte testébe homorul a másik, azt is, hogy a gyűlölet közepette is merni kell megvédeni azt, aki rászorul. Tudatja, hogy mivel nincs szárnyunk, zuhanunk, zuhanunk... a megszűnésbe.

A befejező *Cafka-ciklus* születése már 2002-re datálódik. Minden összesűrűsödik, szenvedély, perverzión, elidegenedés, fokozott megfagyás. Rokonná válnak a tűz, víz és halál. S a befejező vers, a búcsúzás, az élet utolsó megnyilatkozása félelmetes józansággal tartja pórázon az elemeket: *„veled lenni annyi / mint folyni a folyóval.”* Már minden elúszik, semmi nem tart vissza, az érzések visszaszállnak arra, aki küldte őket. Nyálkás, nedves idő, vasszagú haj, mint egy uszonyát vesztett sellő mélyre bukása.

Zsuzsa „átgázolt a galaxison”, kísérői voltak az élet elementáris könyörtelenségei, amíg a lélek poklának mélyére ért. Megszűntek a hangok, és nem maradt más, csupán a katasztrófa utáni „totális csend”. A végtelen csend mögül az összegyűjtött mozaikokból fellángol féniszékként egy sérült lélek, és lángnyelvek ölelik körbe. Megtá-láltam őt, majd elvesztettem, csak a felhozott virágkelyhek sorakoznak emléke körül.

(Paulinyi Zsuzsa: Egyetlen. Orpheusz könyvek, 2003.)

RIDEG ISTVÁN

A „kozmológiai” titkokat kereső költő

Halászi Aladár tiszaujvárosi költő, pedagógus és esszéíró a világmindenség titkait keresi-kutatja mind a közeli, mind a távoli világban. Ezért sokszí-nú, változatos hangulatú és okos könyv az övé.¹ Ezért öröm többször is a kezünkbe venni. A szerző így szólítja meg az olvasót: *„Ha csak annyi időt is szentel a tisztelt Olvasó az együttérzésnek, -gondolkodásnak, amennyi alatt fel tud villanni egy kép, egy gondolat, akkor is megfigyelhető egy kozmológiai titok. ... Álljunk meg, nézzünk körül magunkon, és hagyjuk hatni a valóságot, miközben rajta felejtettük tekintetünket a természet valamely csodáján. A többi már csak technikai feladat, hogy vers szülessék.”* Ebből azt látjuk: ebben a könyvben nem indulati-realista költészettel van dolgunk. Ilyet csak a sokféleség iránt érdeklődő, „a mindenséggel mérd magad” József Attila-i attitűdű poeta doctus írhat, aki kordába tudja törni érzelmeit, sőt még segít is verset írni-olvasni. Próbáljunk hát a költő nyomába eredni, és „kozmológiai” titkait felfedezni!

A kötet programadó vezérverse, a *Csillagruhámba öltözöm* pontosan kimunkált. Nézzük, hol és mi végett történik a „kozmológiai” beöltözés! A bimetrikus (azaz magyaros, kétütemű ősi nyolcasokban, páros rímekkel írt jambikus lejtésű) sorok különleges dalocskát képeznek. A lírai én meg-hökkentően jelöli ki helyét a mikrovilágban. Már az 1. versszakban a pillanatok nyújtotta áhítat felfedezésére húzza tekintetünket: *„Csillag vagyok a lomb között, / csak zöld levélbe öltözött. / Fényem is zöldnek látható, / tüзем harmattal oltható.”* Hajdani biológiai ismereteinkből emlékszünk, hogy a

klorofil, a zöld szintestecske elengedhetetlenül fontos az asszimilációhoz, disszimilációhoz, az oxigén termeléséhez, a lélegzéshez. Azt a csillagászati feltételezést is tudjuk, hogy a világegyetem közel 14 milliárd éves, és benne 5 milliárd évvel ezelőtt felrobbant egy szupernova. Majd lókéshul-láma fél milliárd év múlva a Tejútrendszerben el-ért egy csillagporból és gázból álló felhőt, amelyet aztán összesűrített és forgó mozgásba kényszerít-tett. Vagyis létrejött a Naprendszer: a Nap boly-góival. Így hát valamennyien csillagpor, nukleáris hulladék vagyunk. Találós tehát a csillagpor-lét és a klorofil-lét ötletének kitalálása és verssé fejlesztése.

A vers szimbolikája könnyen megérthető. Az áhított „mennyország” itt van a kisközösségekben, a kishazában, a „levéltársakban”; ebben erősít meg bennünket a 2. versszak, ahol egyébként a vers egyetlen ugrató sora („s a mikrokozmoszról regél”) olvasható. Az 1. versszakban a költői én szokatlan helyen és szokatlan pompában jelölte ki szerepét. A 2. versszakban már jelzi elkülönülését-kötődését is a mikrovilágban. A 3. versszakban pedig azt lát-juk, hogy a kialakult minikapcsolatok fontosab-bak a makrovilágnál: *„Társam nem a Göncölszekér, / hanem köröttem sok levél, / meg a madár az ágbo-gán, / együtt nyugszunk-kelünk korán.”* És aztán a 4. versszakban bekövetkezik a makrovilág kifeje-zett „eltávolítása”: *„Az űrben fenn hideg a fény, / Messze a másik, nincs remény / Felmelegedni, nem lehet, / Örök a fagy minden felett.”* Így aztán az 5. versszak az 1. versszakban exponált kijelölés végső, keretes megerősítése lesz a versbeszédben: *„De lenn a földön otthonom, / zöld csillagokról álmodom; / fényükben reggel megfürdöm, / csillagruhámba öltözöm.”* E költemény „csodáját” csak erősítik az al-literációk, továbbá a bűvös számok: a dal öt szaka-

¹ Részlet egy nagyobb tanulmányból, Halászi Aladár: *Csillagruhámba öltözöm!* című kötetéről. A II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár kiadása, Borsodi Kalászlóás 5. Miskolc, 2007.

szos, a szimbolikus értelmű *zöld* szó háromszor szerepel, a népmesei teljesség érzetét keltve (zöld levélbe; zöldnek látható; zöld csillagokról). És a zöld szín jelentését se hagyjuk figyelmen kívül: a zöldhöz a színszimbolikában az elegancia, a frissesség, a nyugodtság, a harmónia, a stabilitás, a békesség, a reménység kifejezése társult (gondoljunk csak a bibliai, özönvízbeli „leszakasztott olajfalevél”-re vagy akár a mi nemzeti trikolorunkra!)

Halászi Aladár *Versek* ciklusa 40 verset tartalmaz. Az ő kedélyállapotaiban is „harcolnak” egymással az erőt sugárzó pozitív és az elmúlást sugalló negatív versek. Ezek kötetbeli helyei és számbeli arányai azonban egyensúlyban tartják a ciklust.

Halászi egyik legpozitívabb verse a *Március* című dalszerű óda. Mindössze három versszakból épül fel. Folyton emelkedő a lendülete a bimetrikus, helyenként szimultán soraiban. A kétütemű nyolcas sorokat az 1. versszakban egy, a 2. versszakban két ugrató kilences sor „töri” meg. A 3. versszakban már csak nyolcasok vannak. Az 1. versszak bokorrímét még megdöccenti egy rímtelen ugrató sor, de a 2. és 3. versszakban már csak páros rímek vannak. Vagyis a záratra mintegy „beáll” a vers. Ez a költemény (a címében is benne van) a tavasz sajátos serkenéséről szól. A természet egyaránt él a növény- és állatvilágban és az embereknel. A barka, a virág, a dongószárnyak, az aranyág „virulásával” egy időben az ifjak (a lányok és a fiúk) „forradalmának” jelzésszerű gesztusai is formát öltnék a befejezésben: „*Lányok kezében aranyág, / hajukban harmatos virág; / fiúk ajkán katonadal, / egy régi márciusra vall.*”

Megítélésem szerint a ciklus legnegatívabb verse az *Ég és föld háborúja*. A jambikus nyolcas és hatos sorok spondeusokkal, pirrichiusokkal, choriambusokkal, trocheusokkal tarkítva sodorják mind mélyebbre a hangulatot. Sőt: a vers nem is akar gondolatokat közölni, csak érzéseket kelt az olvasóban. Az árva, rímtelen sorok páros, kereszt, illetve ölelkező sorokkal társulnak.

Tény, hogy Halászi egy-egy verse több témakörbe is tartozhat. A *Téren és időn (át) folyó* hazafias tájvers is (éppen a távlatba, a világegyetembe való behelyezés okán) egyben kozmológiai csoda. Ez a nehéz formába, petrarcái szonettbe tört közlemény (helyenként trocheusokkal megzökentett, illetve

spondeusokkal lelassított, pirrichiusokkal gyorsított) hatodfőles jambusaival ugyanis a legmagyarább folyót, a Tiszát minősíti sajátos módon: egy kozmikus méretű óvó, családmegtartó anyává növelelik. A megismerés (igei metaforák) – „jössz (...) zúzva / rohansz (...) le elébünk”; „Rejteket és életet adtál”, „horda elé álltál”; „vétkes béke után magyar maradtál” – az anya veszélyekkel terhes, mozgalmas múltját idézik elének. Ez az anya Trianon után (szerencsére) nem veszítette el sem a hazáját, sem az anyanyelvét! A szonett 2x3 soros második része csak némileg ellentétes az elsővel, amennyiben a költő a Tiszának a jövőben a dinamizmus helyett a nyugalmas nyugtató, tápláló, nevelő szerepet, feladatot szánja: „ringasd csónakunk, [...] nyugalmat adj, halat, békés merengést”; „mondj jövőt, szép mesét”. Az anya-Tisza így „lesz újabb ezer év, boldog holnapunk” letéteményese.

Halászi Aladár kitüntetett módon, jó tanítóként fordul a gyermekekhez. Az *Almafá* például áradó lelkesedéssé. A *Vadkörtefa* az *Almafához* hasonlóan függőlegesen és vízszintesen egyaránt olvasható. Ebben a realista-szimbolista vagy szürrealista ódában a verslábak zenei játéka egy egész tanulságos életművet rajzol meg és állít elének. A *tó* című gyermekversben először az éjszakai nyugovóra tért tó tájképe jelenik meg előttünk: hangulatos alliterációkkal és láttató azonosításokkal. Majd a megelégedő nappali tavat látjuk. Azután egy harmóniába simuló hangvilágot érzékelünk a tóból. Végül, a zárlatban, a csónakázó ember személyes élményei megfogalmazzák a tó lényegét: az embernek, a költőnek a tó mélysége biztató, a tó párja sirató. Így csak egy halász nézheti a tavat. A kétütemű hetes ritmust ugrató sorok színezik. A rímes időmérték, a mintegy tízféle láb kavalkádja a felfedez(tet)és nyugtalanságának izgalmát szolgálja. A dalban végig páros rímek futnak. A záró 5. versszak azonban ugrató soros és bokorrímes: „*Mélységével biztató, / Párjával sirató / a tó.*”

A *Dermedő világ* című gyermekvers megszólítottjai: először a nádlevél, másodszor a nádiverebek, harmadszor a fázó emberek. A megszólítás hangneme a zordulás folyamatának erősödésével egyre barátságosabb, és a jövőbe vetett hitel fejeződik be. Bizonyos jelképes kiszólással, politikai felhanggal, hiszen március idusához a magyar társadalom for-

radalmi megújulása is hozzákapcsolódik. A páros rímek, a rímtelen sorok, illetve a ráútó rím, a közbefogott ugrató sorokba rejtett tényközlő, bizakodó, biztató versbeszéd („*ott meg is fágysz, / mert közel jár*”; „*majd tavasszal / találkozunk*”, „*márciusig / bírjátok ki*”), a bimetrikus verselés teszi széppé ezt a dalocskát.

A halál-versek különös csoportjába tartoznak a *Fenyősírató*, a *Pacsirtához*, a *Hazafelé*, a *Falak*, és *Az elítélt monológia*. Ezek a hirtelen halálról és a várt halálról szólnak. Mindegyik elégia. A *Fenyősírató* fő szervező ereje az ellentétezés. Ez parabola: a fenyő ember okozta gyors halálában az élet többre hivatottságának derékba törését, elpusztítását siratja el. A halott fenyőfácska már soha nem teljesítheti ki az egyéniségét, természetes küldetését; a gyengédséget, a dacot, a hasznosat. Méltatlan sorsra az emberek juttatták: pont akkor, amikor a megváltó Krisztus születését ünnepelték vele, mint eszközzel. Ruhája előbb ugyan a fény díszé, de már nem a nap, „*csak a gyertya koromja, stri fénye*” éri. És végül „*csak systerő tűz*” martaléka lesz. A költő saját ambivalens érzéséhez keresi az adekvát példázatot. Globalizálódó körünkben sokan nem találják a helyüket. Mennyire más lehet egy vállalt élethivatás, és mennyire más egy kényszerű szerep!

Ha a *Hazafelé* című versben még érzünk is némi 19. századi romantikus rekvizitumokat (csónak, holdsugár), a *Falak* már kifejezetten kínzó, abszurd 20-21. századi magyar létállapotot tükröz. A kiszolgáltatottság, a tehetetlenségérzet kellékei a „falak”, a várakozás, az „álmok”, a tört fény, „a szivárgó vér”, a betört köröm, a feltartó börtön, a „harsonahang”, a bilincs, a „lélekharang”. Az életkörülmények nem kedveznek a lehetőségeknek. Az állandósult kényszerhelyzetben a lírai hős várakozása két ismeretlenes antinómiát szül: vagy az élet, vagy a halál köszönt rá: „*Harsonahang / roppantja bilincsem össze, / vagy lélekharang*”

Halászi Aladár legmeggrázóbb halálverse *Az elítélt monológia*. Egyszerre jellemkép (mert személyt jellemez) és helyzetdal (hiszen egy fennálló helyzetből fakadó érzést fejez ki). A 20. században vajon hány embertársunknak kellett megélnie a halálra ítélt tudatállapotát? Ebben a halálversben, epigrammaszerű elégijában, ebben a képzelte monológban a morbid és groteszk situációk három fokozata

követi egymást. A helyzetképek borzalmai egyre jobban racionalizálódnak. Először az álságos reménykedés és a halálfélelem találkozik. Az első helyzetkép betegesen lezajló situáció. Hallucinációjában valami furcsa érzéki csalódás váltja ki a halálfélelmet, mert a látási káprázat ízlelési-tapintási és nem hallási-szaglási káprázattal társul. A második helyzetkép az elképzelt akasztás utolsó mozzanatait jeleníti meg az elítélt előtt: a költői én elképzeli a hóhér kötelében megélt életet. A harmadik pedig a kivégzéskor, az élet elvesztésekor tanúsított végső helytállást és az élettelen aláhullást rögzíti: „*Fölöttem bárd ... / Légy erős, bírd. / Alattam tönk, / testem egy rönk*.” Ezekhez a situációkhoz egyaránt jól illenek a torz rímek (mél-máz), (bárd-bírd), a tiszta rímek, valamint a rímtelen sor.

Feltétlen kell szólnunk a ciklus istenes verseiről. Nagy költői erővel kifejezett jézusi szeretetről szól a patetikus hangnemű *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Halászi teremtő képzetének legszebb költői alkotása azonban egy ima. Az életért való könyörgés mítosza formálódik ki az *Ádám az Édenen kívül fohászkodik* című imában. Ádám egész monológiájában tökéletesen érvényesülnek az ima formai-szerkezeti sajátosságai, követelményei. Az első rész a megszólítás meg a kérés érveléssel van egybekötve. A második részben folytatódik az érvelés. A harmadik rész megismétli a kérést. A versbeszéd időmértékes lábai segítik a zuhogó, elementáris fájdalom hol lassuló, hol meg gyorsuló kitörését. Ádám úgy érzi, az örök életet jelentő Éden elvesztésével nem lehet „mélyebb bánat”, „végzetesebb”, „lemondás”, mert vele minden megfoghatatlan lett. Hasztalanok a fájdalom szülte könnyek is, mondja a vers egyetlen ötödfeles jambusi sora. Ádám az Éden előnyeinek elvesztésével dőbben rá arra, hogy az Úr nélkül minden egyéni erőfeszítése egyre inkább a halálhoz vezet. Ha az ima három mágnespontját megkeressük és összeolvassuk, a következő mondanót kapjuk: „*A könnyem egyre foly. Mi haszna?*” – „*Uram, küldd köveled*” – „*mi a lét, ha arasznyi*”. Ez a szép istenes vers a kényszerűség és a lehetőség kettősségével a bölcsességet és a küzdő szellemet állítja korunk embere elé követendő példává.

A *Versek* ciklus három szerelmes verset is tartalmaz: *Álomba ébredünk*, *Ha szeretsz*, *Fázom veled*.

Több költemény (például *Szó I.*, *Szó II.*, *Akor...*, *Veled*, Petőfi) a nemzeti-közösségi élményből született. A *Szó II.*-ben Halászi nyelvi reformációt követel, mert a szavak már elveszítették eredeti színüket, súlyukat, kiüresedtek, devalválódtak. Az összezavart nyelv nem lehet a nemzet lelke, ezért a szó és a tett hajdani egységét követeli a költő. A *Veled*, Petőfi című hazafias vers politikai jelentőségét az adja, hogy az utóbbi években nemzeti ünnepeinket, forradalmainkat buliforradalmakká vagy jobb esetben reformokká értelmezték át. Halászi arra vállalkozik, hogy Petőfi személyiségét, mítoszát újra tiszta képletnek lássuk. Arra, hogy egy működő nemzet tagjai büszkén vállalhassák a magyarságukat.

Halászi Aladár gyűjteményes könyve a *Versek* ciklus után tartalmaz még limerickeket, haikukat, műfordításokat, poétikai pitiket és aforizmákat. Többek között angol romantikusokat fordít: Byront, Keatst, Shelleyt; szöveghűen, a hangulatokat igen jól visszaadva. Poétikai pitüjeivel, kancsal rímével remekül hangolódik a kiskamaszok, a serdülők hullámhosszára. A kancsal rímek össze nem csengő magánhangzói komikus hatásúak, és nemegyszer harsány hahotát váltanak ki belőlük: „*Jobban félek én a hótól, / mint a hókristály a hótól*”; „*A halaknál nagy a hír, / hiszen megérkezett horog*”. Halászi Aladár már több aforizmagyűjteményében bizonyította, hogy okos és szellemes író, akinek a humora verhetetlen, ezért stílusa élvezetes. Megzavarja, sőt szembesíti velünk megszokottá vált, sőt önelégült életvitelünket. Rajtunk kívülre helyezi a nézőpontot. Hogy álmaink fonákját is lássuk: vagyis a valóságot. Hogy a magunk javára hátha bölcsőbbek leszünk. Bölcs megállapítása: „*A szeretet osztva úgy nő, mintha szoroznánk*”. A legbölcsőbb: „*A fény felé is jön velünk az árnyékunk*”.

Halászi Aladár költészete nem lázadó-forradalmár nyelvújító, hanem megtartó purista. Fürkésző, vizsgálódó, mérlegelő, minősítő, látó költőemberként sokoldalú műveltséggel, mindenes türelemmel alkotja szép verseit. Tágra, hatalmasra tárja maga körül a horizontot; ellentmondásos, korszakokat váltó világunkban is ragaszkodni mer és tud az alapvető értékekhez: a tavaszi természetes és emberi megújuláshoz, az anya-Tiszához, egy vén körtefához, a tavi élethez, a tevő-cselekvő szándékokhoz, az ádami dachoz, a kényszerűség és lehetőség kettőssé-

géhez. Tud ámulni, ujjongani, évdni, kérni, könyörögni, követelni. Van öröme, humora. Azt az életet próbálja megélni, ami csak a *felelős értelmiséginek* adatott meg. A nagy elődök, Petőfi Sándor, Babits Mihály, József Attila, Illyés Gyula, Weöres Sándor stb. nyomdokain haladva stabil értékrendet alakított ki magának, amelynek fix etalonja, állandó, végleges és biztos mértéke a humánus, az egyetemes emberi. Kikiüzdött személyiségét nem hagyja kiüresíteni az egyre erősebben globalizálódó világunkban sem. Közszolgálatra töretlen ma is. És nem hódító, hanem szolgáló.

Kiállítási útmutatót



adott ki a Kazinczy Ferenc Társaság a tisztújító közgyűlésünk alkalmával 2009 márciusában a Magyar Nyelv Múzeumában megnyitott nyelvújítási kiállítás-hoz. A Kovács Dániel által írt és szerkesztett kis füzet végigvezet a magyar nyelv tudatosodásának útján első nyelvtanainktól a legfrissebb nyelvi jelenségek említéséig.

A „Magyar nyelv éve” programsorozat keretében Kazinczy Ferenc munkássága előtt tisztelegve rendezték meg a nyelvújítás szereplőit és eseményeit megidéző kiállítást. Ez a tematika mind az ünnepelttel, mind a múzeum arculatával szorosan összefügg, s összhangban van a hely szellemével, hiszen Kazinczy itt, széphalmi otthonában írta esztétikai epigrammait, innen vívta pennacsatát. A kiállítás folyamatként kezeli a nyelv megújításának kérdését. Azt kívánja érzékeltetni, hogy a nyelvet használók és a nyelvvel foglalkozó írók, tudósok minden korban hatottak a nyelv állományára. A beszélő közösség gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyai kényszerítő erővel befolyásolják a nyelv eszközkészletét, elsősorban szókincsét. A beavatkozás iránya és mértéke gyakran vitát vált ki, megütözkönek a nézetek, hogy aztán az irodalmi művekben, a szaknyelvekben és a közbeszédben a gyakorlat szentesítse az új elemek befogadását. A kiállítást és az ismertetőt szívesen ajánljuk az érdeklődők figyelmébe.

DUKRÉT GÉZA

Emlékezés Érsemjénben

A Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság (PBMET) 2009. augusztus 22-én, A bölcsőtől a sírig címen, a Kazinczy Ferenc Társasággal szövetkezve emlékülést szervezett Érsemjénben a Fráter Lóránd Művelődési Központban Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója tiszteletére.

Nyelvében él a nemzet. De azt is mondhatnánk, nyelvében él a magyar. Büszkéek lehetünk anyanyelvünkre, amely Európa talán legrégebbi nyelve. Idéznénk néhány jeles ember mondását:

Jakob Grimm meseíró (19. század), aki egyben az első német tudományos nyelvten megalkotója is volt, mondta: „a magyar nyelv logikus és tökéletes felépítése felülmúl minden más nyelvet”. N. Erbersberg bécsi tudós (19. század): „Olyan a magyar nyelv szerkezete, mintha nyelvészek gyülekezete alkotta volna, hogy meglegyen benne minden szabályosság, tömörség, összhang és világosság”. George Bernard Shaw drámaíró mondta: „Bátran kijelenthetem, hogy miután évekig tanulmányoztam a magyar nyelvet, meggyőződésemmé vált: ha a magyar lett volna az anyanyelvem, az életművem sokkal értékesebb lehetett volna. Egyszerűen azért, mert ezen a különös, ősi erőtől duzzadó nyelven sokszorta pontosabban lehet leírni a parányi különbségeket, az érzelmek titkos rezdüléseit”. És talán legtmörebbe Teller Ede atomfizikus fejezte ki magát, halála előtt pár évvel ezt mondta Pakson: „Új jeles felfedezésem, miszerint egy nyelv van, s az a magyar”.

Lehet, hogy ez túlzás, de kifejezi egy ember szeretetét és csodálatát anyanyelve iránt. És ennek a csodálatos nyelvnek egyik legnagyobb kiművelője Kazinczy Ferenc volt, akinek most ünnepeljük születése 250. évfordulóját. 1759-ben született Érsemjénben. Ezt az évet hivatalosan is Kazinczy-évnak nevezték el. A Partiumi

és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság már tavaly elhatározta, hogy közösen a Kazinczy Ferenc Társasággal méltó ünnepséget szervez Érsemjénben, az író szülőfalujában.

Az ünnepséget a Szózat elénklésével nyitották meg. *Gellért Gyula*, az Érmelléki Református Egyházmegye esperese, rövid áhítatában Mózes I. könyve, 37. fejezetének 14. versét idézte, amelyből a testvériséget, a testvéri szeretetet emelte ki, kihangsúlyozva, hogy „egymásra vagyunk utalva, és akkor is el kell szenvednünk egymást, ha gondjaink is vannak néha”.

Balazsi József polgármester köszöntötte a vendégeket, kihangsúlyozva, hogy az eddigi falunapokat is igyekeztek maradandó rendezvényekkel emlékeztetéssé tenni. Ez a rendezvény a legjelentősebb 1907 óta, amikor is felavatták Kazinczy Ferenc szobrát. Holnap pedig az akkori szoborállítónak, Fráter Lórándnak avatnak szobrot.

Dukrét Géza, a PBMET elnöke szeretettel köszöntötte a több mint kétszáz jelenlét, mind az anyaországból, mind a Partiumból. Külön köszöntötte Fehér Józsefet, a Kazinczy Ferenc Társaság elnökét, Révész Gizellát, a Hátáron Túli Magyar Emlékhelyekért Alapítvány elnökét, Cs. Nagy Zoltánt, a Bocskai István Hagyományörző Egyesület elnökét, Sándor Máriát, a berettyóújfalui Bihari Múzeum Baráti Köre elnökét, dr. Fleisz Jánost a Biharmegyei és Nagyvárad Civil Szervezetek Szövetségének elnökét.



Emlékeztetett arra: január 23-án tartottuk a Kazinczy-év Kárpát-medencei nyitó ünnepét, itt a Fráter Lóránd Művelődési Házban, és most tartjuk a fő megemlékező, tudományos ülésszakot. Ezután emléklapok és emléklapot nyújtott át Balácsi József polgármesternek, a társszervezői feladat elvállalásáért, Gellért Gyula esperesnek, az előadóknak, valamint a civil szervezetek vezetőinek. Majd megnyitva a tudományos ülésszakot, felkérte a délelőtti előadókat foglalják el helyüket az asztalnál.

Taar Erzsébet (Érsemjén) Kazinczy és Érsemjén című előadása részben a szülőfaluval foglalkozott, ahol 1759-ben született a nagy nyelvújító. A nagyszülők házában élt Kazinczy 1767-ig, 8 éves koráig. De az előadó utalt életének további eseményeire is.

Fehér József (Sátoraljaújhely) Kazinczy és Alsóregmec című előadásában az író gyermekkorát mutatta be az alsóregmeci szülői házban. De mint kiderült, bárhol is lakott, ide mindig visszatért, így közel három évtized kötötte a szülői házhoz.

Kiss Endre József (Sárospatak) Kazinczy és Sárospatak című előadásában az író iskolai éveit ismertette. Tíz éven át szekeretik a diák Kazinczy Sárospatakra, a múzsák iskolájába, a híres református gimnáziumba. Itt éri el ifjúságának legfájdalmasabb érzése: 15 éves korában elveszíti édesapját.

Dr. Kováts Miklós (Kassa) Kazinczy és Kassa című előadásából ismerhetjük meg további életét Kassán. Húszéves korában került ide, hogy megkezdje joggyakorlatát. Ez életének termékeny időszaka: 27 éves korában kinevezték a kassai tankerület iskolafelügyelőjévé. 1787-ben

a többi íróval megalakította a Kassai Magyar Társaságot, s megjelentetik a Magyar Museum c. folyóiratot, majd később megalapítja az Orpheus című orgánumát.

Dr. Kováts Dániel (Szeged) Kazinczy és Széphalom című előadásában, amelyet vetített képeken keresztül ismertetett, bemutatta Kazinczy újabb termékeny időszakát, amely Széphalomhoz kötődik. Itt kezd építkezéshez, majd hallhattunk házasságáról. 1811-ben a Sárospatakon kiadott Tövis és virágok című epigrammái robbantották ki a nyelvújítási harcot. Meg kellett vívnia a csatát az irodalmi nyelv és stílus megújításáért. A következő években megírta legmaradandóbb prózai műveit: a Pályám emlékezetét, az Erdélyi leveleket, a Fogságom naplóját. 1831. augusztus 23-án halt meg. Épp holnap lenne ennek évfordulója, ezért most erről is megemlékezünk.

Ebéd után folytatódott az előadások:

Dr. Bakó Endre (Debrecen): Kazinczy Ferenc a debreceni irodalomtörténet-írás tükrében című előadásában azokat a vitákat, néha ádáz harcokat mutatta be, amelyeket Kazinczy vívott a debreceni irodalmárokkal, vagy magával a várossal, néha elmarasztalva egymást. Végül a szerző levonja a következtetést, hogy „néhány kivételtől eltekintve a tanulmányok többsége a megbékélés álláspontját képviselte Debrecen és Kazinczy vitájában”.

Debreczeni-Droppán Béla (Budapest) Kazinczy születésének századik évfordulójára szervezett ünnepséget ismertette.

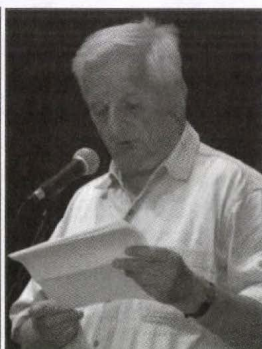
Ezután könyvbemutatók következtek: *A bölcsőtől a sírig* című előadás-gyűjteményt Dukrét Géza, a kötet szerkesztője ismertette.

A Tokaji Írótábor tisztelgése a széphalmi Mester előtt

Szigeti Sándor képriortja



2009. augusztus 13-án a Tokaji Írótábor résztvevői Széphalomra zarándokoltak, hogy ott Kazinczy sírja közelében, a Magyar Nyelv Múzeumában emlékezzenek meg az író 250. születésnapjáról. *Fehér József* múzeumigazgató köszöntötte a vendégeket.



Dr. Ódor Ferenc, a megyei közgyűlés elnöke köszöntötte az írókat, akikről azután segítő-készsége elismeréseként egy ajándékhordót vehetett át. Az Írótábor kuratóriumának elnöke,

Mezey Katalin bevezetője után *Kováts Dániel* Kazinczyról, *Bíró Ferenc* a Kazinczy vezette neológiáról, *Pomogáts Béla* Radnóti Miklósról tartott előadást. Ebéd után a tanácskozás szekcióüléseken folytatódott, majd az írótábor résztvevői koszorút helyeztek el Kazinczy Ferenc sírján.



KOVÁTS DÁNIEL

Péchy Blanka és az anyanyelvi mozgalmak

A közösség nyelvhasználatában a régi idők óta él a törekvés a nyelvhasználat egységesítésére, egymás megértésének megkönnyítésére. A kancelláriákban, a kolostorokban készülő iratok szerzői – amikor a latinitás mellett megjelenik a magyar nyelvű közlés igénye és lehetősége – nyilvánvalóan a maguk szűkebb közösségének kifejezési módját követték, de szóhasználatukban, stílusukban keresték a más nyelvváltozatot ismerők számára is tartalmas szövegalkotást. Amikor aztán a 16. században kezdték föltárni a magyar nyelv rendszerét, s megjelentek első nyelvtanaink, erősödött a norma kialakításának igénye. A 18. és 19. század fordulóján a *Bessenyei György*, *Kazinczy Ferenc* és követőik által indított széles körű mozgalom a nyelvet használók írás- és beszédgyakorlatát – igaz, elsősorban az irodalom, a tudomány és a közélet színterein – tudatosan alakítani, szabályozni kívánta. A *Széchenyi István* kezdeményezése nyomán megalakult Tudós Társaság első alapszabályában (1831) azt írta elő legfőbb céljának, hogy „*A hazai nyelvet egész gondadal csinosabbá és gazdagabbá fogja tenni*”.

A 20. század 30-as éveiben laikus mozgalom indult a magyaros beszéd szolgálatában, amelyben *Kosztolányi Dezső* is mozgósító szerepet vállalt, s amelynek eredményeképpen az úgynevezett germanizmusok elleni küzdelemben, az újságok nyelvhasználatában, a szakmák szakszókincsének magyarításában látványos eredmények születtek, *Kodály Zoltán* pedig a hangzó beszédre is igyekezett kiterjeszteni a közfigyelmet. A szép magyar beszéd ügye két évtizeddel később kapott újra lendületet. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat „a magyar nyelv hete” rendszeres megszervezésével, a nyelvi ismeretek terjesztésével, a hivatali zsargon sivárságát oldani igyekvő kezde-

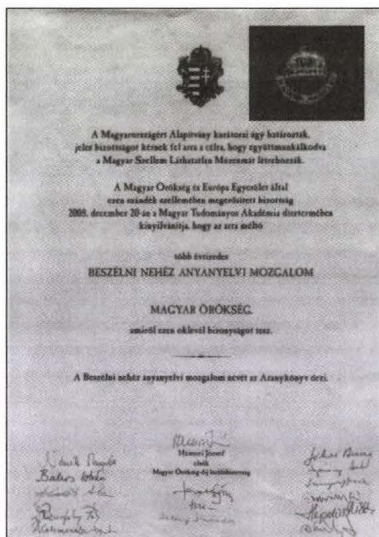
ményezéseivel vállalt ebben szerepet; népszerű volt a *Lőrincze Lajos* által szerkesztett anyanyelvi rádiósorozat, a Nyelvtudományi Intézet és a könyvkiadók sorra jelentették meg a nyelvhasználatot vizsgáló, azt befolyásolni igyekvő kiadványaikat. Az 1965-ben megrendezett egri kiejtési konferencia a kutatás és az oktatás feladatainak számbavétele mellett a szélesebb körű mozgósítást is ösztönözni kívánta. *Péchy Blanka* kezdeményezése ebbe a folyamatba tartozik, az általa létrehozott alapítvány az előzetesen reméltnél nagyobb sikerrel segítette elő a magyar beszédkultúra közügygé tételét.

A Kazinczy-díj mellett az alapítvány a középiskolai tanulók jutalmazását is vállalta, ez vezetett el a Kazinczy-érmekért folyó, mára tömegessé lett vetélkedőhöz. A győri Kazinczy Ferenc Gimnázium és kiváló tanára, *Z. Szabó László* érdeméből Győrben rendezik meg minden év áprilisában az országos döntőt, és a „Szép magyar beszéd versenye” több mint négy évtizede szerves része az anyanyelvi nevelésnek. 1973 óta felzárkózott mellé az „Édes anyanyelvünk” elnevezésű nyelvhasználati verseny, amelynek 2008 októberében már a 36. országos döntőjét szervezik meg Sátoraljaújhelyen, s amely évről évre megmozgatja a hazai és a határon túli magyar középiskolákat. A szép kiejtés mozgalma 1977-ben a pedagógusképző intézmények hallgatóira és az általános iskolásokra is kiterjedt, azóta évente ezekben az intézménytípusokban is megszervezik az értő, értelmző felolvasáson alapuló Kazinczy-versenyt.

A Kazinczy-díj adományozása és az általa ösztönözött ifjúsági versenyek mellett további terület nyílt meg a beszédművelés számára, amikor – *Illyés Gyulának* és a Magyar Rádió vezetőinek megértő támogatásával – 1976 márciusában meg-

indult a Beszélni nehéz! című rádiósorozat, Péchy Blanka és Deme László műsora. Ennek céljáról Péchy Blanka úgy nyilatkozott: „fogékonyra kell tenni a füleket a helyes kiejtés iránt, s érzékenyvé, sőt türelmetlenné a hibákkal szemben.” A rádióadás hallgatóiból, a feladatok megoldásainak beküldőiből az anyanyelvi mozgalmnak egy újabb hajtsza nőtt ki, a beszédművelő körök hálózata. Nagyobb részben iskolákban, de sok esetben a felnőttek körében is szerveződtek szakkörök, amelyeknek tagjai kéthetenként meghallgatják a rádióadást, elemzik és megvitatják az elhangzó mondatok hangsúlyozását, dallamát, szüneteit, ezzel fejlesztve a kifejező hangzó beszéd képességét és igényét. Adásonként átlagosan száz megfajlás érkezett, s a rendszeresen működő szakkörök tapasztalatcseréjének alkalmi is kialakultak. 1980 óta évente országos találkozóra gyűlnek össze képviselőik, 1987 óta megrendezik a szakkörvezető tanárok egyhetes továbbképző táborait; Balatonbogláron, Győrben és Csongrádon ifjúsági táborokba küldhetik el tagjaikat, 1991 óta Budapesten Péchy Blanka emléknapon cserélik ki tapasztalataikat, s a Kazinczy-alapítvány a Kazinczy-díjak és a Péchy Blanka-díjak kiadása mellett 20 beszédművelő közösséget tüntet ki Kazinczy-jutalommal minden évben. Sajnálatos módon a Magyar Rádió vezetősége 2007-ben a 813. adás után a műsort megszüntette, szerencsére azonban a Magyar Katolikus Rádió felkarolta a fórum nélkül maradt mozgalmat, s 2007 szeptembere óta „Szórol szóval” címmel folytatódik a program.

1981-ben a Hazafias Népfront égisze alatt működő Olvasó népiért mozgalom keretein belül Z. Szabó László és Deme László megalapította a beszéd- és magatartáskultúrát gondozó albizottságot, amely tovább szélesítette a hatásrendszert, s kiadta a népszerűvé vált Nyelvi illetant, illetve az Iratszerkesztési és -fogalmazási tanácsadót.



Ebből a csoportosulásból alakult meg 1989-ben az *Anyanyelvpolók Szövetsége*, elmondhatjuk tehát, hogy Péchy Blanka magvetéséből valóságos mozgalom sarjadt ki. Soha senkinek sem sikerült azelőtt az anyanyelvi beszédkultúra ilyen tag körben ható, s immáron csaknem öt évtizeden keresztül folyamatosan működő hálózatát létrehozni.

Szükség is van erre mai társadalmi viszonyaink között. Amint azt Deme László „Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk” című (a

Magyar Nyelvőr 1998. évi 3. és 4., valamint 1999. évi 1. számában megjelent) tanulmányában kifejtette, a 20. század második felében átalakult a kommunikációs módor, a nemek és a nemzedékek közötti hagyományos magázódást széles körben felváltotta a tegeződés. Ezt a fejleményt egy technikai ugrás kíséri; a modern médiumok hangban-képben a lakásba hozzák a világot, az ifjúság kevés támpontot kap a reá zúduló információmennyiség értelmezéséhez. A mindennapok durvasága, trágársága, a késhegyig menő politikai küzdelem, a háborúzás mintái zúdulnak a fiatalokra, akik egyre kevesebb támaszt kapnak a mikroközösségben, a családban, ezért aztán az elidegenedés felé sodródnak. Az anyanyelvpolók, a nyelvhasználati kultúra gondozása abban segíthet, hogy az ember egyrészt önmagára találjon, másrészt pedig szót értsen társaival, tehát élhetőbb világot teremtsen maga körül.

A Péchy Blanka kezdeményezése nyomán kibontakozott beszédművelő mozgalmnak ez a nagy társadalmi jelentősége, ezért lehet érdemes a Magyar Örökség-díjra.¹

¹ Összefoglalásunk Kazinczy Ferenc Társaság elnökségének a Magyar Örökség címre való felterjesztése mellékleteként készült.

WACHA IMRE

Kiállítás a beszédművelő mozgalomról

Kedves Kollégák, Kedves Vendégeink!¹

Azzal kell kezdenem, hogy tisztelettel és szeretettel gondolunk Deme László professzorra, akinek – mint látni fogják – többszörös indokból köztünk kellene lennie. Kényszerű távolléte miatt az én tisztem lett e kiállítás megnyitása, amely tárgyainak csoportosításával egy sajátos mozgalomra utal. Három jeles személyiséget kell kiemelnem a sok száz munkatárs, a sok ezer lelkes, névtelen magyar pedagógus sorából.

Az egyik személy *Kazinczy Ferenc*, a nyelvújításnak, a nyelv fejlesztését célul tűző és máig ható mozgalomnak az elindítója. Ő pályájának első felében tudós kor- és pályatársaival (Kölcsyvel, Bessenyeivel, Bugát Pállal, Jedlik Ányossal, Erdélyben Aranka Györggyel és sokakkal, a többi „nyelvújítóval”) együtt a magyar irodalmi és tudományos nyelv fejlesztésén, gazdagításán, korszerűvé tételén serénykedett. Azért, hogy – az ő szavaival élve – „A nyelv az legyen, aminek lennie illik, hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez.” Tudva tudták ugyanis, amit Bessenyei megfogalmazásában tudunk, hogy „minden nemzet a maga nyelvén lehet tudóssá”. És azt is tudták, – megint csak a széphalmi mestert idézem –, hogy „ennek értésére komoly tanulás, el nem foglalt elme, idegen nyelvek ismerete s dolgozási gyakorlások vezetnek el bennünket”.

Kazinczy pályájának későbbi szakaszában, – mint legutóbb ezt Kiss Jenő és Tolcsvai Nagy Gábor a Magyar Nyelv hasábjain kifejtette – már

inkább a stílus, úgy is mondhatnánk, a nyelvhasználat megújításán, korszerűsítésén, pontosabban: a nyelv *használóinak* művelésén, a nyelvi, a nyelvben és a nyelvvel való gondolkodás pallérozásán fáradozott. Mintegy „előmestereként” a későbbi, a 20-21. századi nyelv művelő mozgalomnak, amelyeknek jeles munkálója volt (a nyelvet kutató tudós nyelvészek mellett) a rádió hullámain elhangzó nyelv művelő sorozatával Halász Gyula, a publicisztikában Kosztolányi Dezső, Szarvas Gábor, majd később a Magyarorságon folyóirat és az iskolában (bizonyos esetekben álszabályokat, kiejtési babonákat is szülő) Pintér Jenő mozgalma. Mindezekről részletesen szól a nemrég elhunyt Fábíán Pál tanár úrnak a nyelv művelés történetét bemutató könyve.²

A másik személy *Kodály Zoltán*. Ő voltaképpen Kazinczynak és körének nyelv és nemzetvédő mozgalmát keltette új életre, újította meg 1937-ben, valljuk meg: vészterhes időben. „Riadója” arra hívta fel a figyelmet, hogy „A magyar kiejtést tanulni kell, még született magyarnak is”. Látszólag csak külső forma, a magyaros hangzás, bizonyos mértékig a regionális köznyelvi ejtési mód védelmére szólított fel. Valójában azonban – a forma és a tartalom egységének értelmében – a kiejtési versenyekkel a gondolkodásmód művelésén is munkálkodott, hiszen a kiejtési versenyeken induló pedagógusjelöltek igényes nyelven

¹ Elhangzott a Magyar Nyelv Múzeumában Széphalmon 2009. október 16-án a múzeum új kiállításának megnyitásként. (A Szerk.)

² Hála Istennek mind a magyar nyelvtudomány, mind a nyelv művelés, mind a Kazinczy- és az „Édes Anyanyelvünk” versenyek nagy öregjei, Bencédy József, Benkő Loránd, Bolla Kálmán, Deme László, Graf Rezső, Herczegi Károly, Szathmári István, továbbá a „kisöreg” (tessék megnézni a meghívóban a bizottságok névsorát) viszonylag jó egészségnek örvendhetnek.



megfogalmazott okos gondolatokat szólaltattak meg Kodály szándékának megfelelően: okosan, igazul, tehát szépen.

A harmadik személy, akit említenem kell: *Péchy Blanka*. Ő az 1960-ban alapított Kazinczy-díjjal a nyelv művelésnek egy sajátos ágát tette tömegmozgalommá: az élőszó művelését. A

Kazinczy-díj alapítvány értelmében vetésforgószérien három évenként Kazinczy-díjjal jutalmazandók példamutatóan beszélő színészek, hivatásos vers- és prózamondók, rádió- és tévébemondók, valamint középiskolás diákok. Az alapítvány tartalmával, céljaival részben folytatása és segítői által kiteljesítője annak a mozgalomnak, amelyet Kazinczy és Riadójjával Kodály indított el. Szándékával és eredményeivel, „elágazásaival és hozadékaival” megfelelt annak az elvnek, amelyet még Kazinczy, így fogalmazott meg: „A magyar nyelv tanítására különös gond fordítandó, hisz ez tartja fenn a nemzeti jellemet, ennek segítségével kell munkálni a jövő nemzedék ízlését s helyesebb gondolkodását is.”

Az alapítványból három mozgalom nőtt ki, három testvér született meg.

Az egyik a *Kazinczy-versenyek mozgalma*, (ez a középiskolások országos „szépkiejtési” versenyei vel Győrhöz kötődik), a másik – az előbbinek fiatalabb testvére – a Sátoraljaújhelyhez kapcsolható „Édes Anyanyelvünk” nyelvhasználati verseny, a harmadik a „Beszélni nehéz!” körök mozgalma.

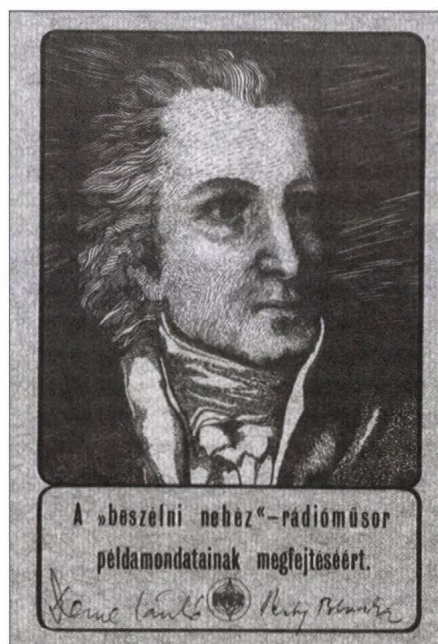
A középiskolások első országos Kazinczy-versenye 1966-ban zajlott le. Az első időszak győri eredményhirdetése után – mint ezt „A Kazinczy-versenyek 25 éve” c. kötetben körünkől korán eltávozott *Z. Szabó László*, a versenyek „motorja” megírta – a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium minden évben megrendezi a Kazinczy verseny országos döntőjét. Az idén már a 44. országos döntőn versenghettek a Kazinczy-érme-

kért a leginkább példamutatóan beszélő középiskolás diákok. De már nemcsak az anyaországiak! Hosszú évek óta már a felvidéki, az erdélyi, kárpátaljai, a vajdasági, azaz az utódállamokban élő magyar nyelvű középiskolák diákjai is képviselhetik magukat. Ők is ott lehetnek azokban a nyárvégi anyanyelvi táborokban, amelyeket a győri Kazinczy Gimnázium meg a csongrádi Batsányi János Gimnázium rendez évről évre. Az alapítvány összegének növelésével Péchy Blanka lehetővé tette, hogy 1988-tól a pedagógusjelöltek is versenghessenek a Kazinczy-érmekért. (A pedagógusjelöltek országos döntőjét hosszú ideig az ELTE rendezte meg, az utóbbi években a megrendezés joga körbe jár az ország egyetemén és főiskoláin.) 1977-től már az általános iskolások felső tagozatosai is indulhatnak a Kazinczy-jelvényekért. A „legszebben”, azaz legértelmesebben beszélő általános iskolások 1995-ig a „Nyelvünkben élünk” anyanyelvi táborokban mérheték össze tudásukat, és itt kaphatták meg az arany Kazinczy-jelvényt. 1996-tól, a millicentenárius évétől Balatonbogláron és Kisújszálláson vetélkedik 220-220 kisdíák az arany Kazinczy-jelvényekért.

1973-ban „született” meg az alapítvány fiatalabb testvére, az „*Édes Anyanyelvünk*” nyelvhasználati verseny, amelynek országos döntőjét Sátoraljaújhelyen rendezik meg, immáron 37. éve. Ez a verseny talán egy fokkal magasabb szintet képvisel, mint az ún. szépkiejtési versenyek,³ mert ezeken a versenyeken részben anyanyelvi, nyelvhasználati ismereteikről kell számot adniuk a versenyzőknek, részben pedig élőszóbeli szövegalkotó tudásukról.

A harmadik testvér: 1976-ban megindult a Magyar Rádióban Péchy Blanka és Deme László

³ Hadd tegyek egy kis kitérőt: Péchy Blanka – bár beletrördött – többször méltatlankodott, amikor a Kazinczy-versenyeket a „szép magyar beszéd” versenyeként emlegették. Ő a *példamutató beszéd* versenyeként nevezte a Kazinczy-versenyeket. Azt várta el, hogy a versenyzők jeles magyar szerzőknek igényesen, szépen megfogalmazott okos gondolatait szólaltassák meg okosan, igényesen, példamutatóan, értve és értetően. Sok versenyen ültem mellette, és hallottam zsörtölődő szavait: „nem érti, mit olvas”.



sorozata: a „Beszélni nehéz!”, amely Péchy Blanka azonos című könyve után kapta a nevét (Ebben a könyvben mondta el a szerző az alapítvány történetét, és ismertette beszédművelő elveit.) A heti rendszerességgel visszatérő műsor a Rádióban elhangzott hibás vagy vitatható hangsúlyozású, hanglejtésű mondatokat gyűjtötte csokorba, helyesbítésüket adta meg feladatul a műsor hallgatóinak. Rövidesen állandó – pedagógusokból, diákokból álló – hallgató- és levelező tábora lett az adásoknak, amelyek a győri Kazinczy Gimnázium és Z. Szabó László kezdeményezésére egymással kapcsolatban álló „Beszélni nehéz!” körökké alakultak. Ezek egy idő múlva találkozókat, táborokat is szerveztek, az adással és a nyelvhasználattal kapcsolatos tapasztalataik, gondoljaik megbeszélésére. A Magyar Rádió az elmúlt évben megszüntette ezeket az adásait, helyükbe a Katolikus Rádió Szóról szóval sorozata lépett.

A II. világháború okozta megtorpanás után kibontakozó nyelvművelő mozgalomnak egyik igazán emblematikus alakja volt *Lőrincze Lajos* a rádióban felhangzó „Édes anyanyelvünk” című műsor ötperceivel, később a televízió nyelvművelő adásaival. Ennek a nyelvművelő, pontosabban nyelvi ismeretterjesztő mozgalomnak és a mű-

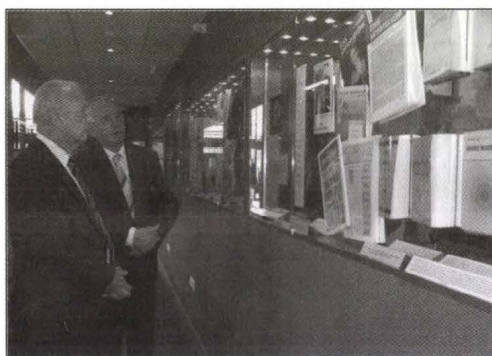
sornak a hátterében ott volt az MTA Nyelvtudományi Intézetének a tudományos kutatói gárdája. A mozgalomnak egyik társadalmi bázisa hosszú ideig a TIT volt. (Gondoljunk csak a TIT által szervezett, még ma is élő „A magyar nyelv hete” rendezvényekre!) A másik társadalmi bázis – a rendszerváltozásig – a Hazafias Népfőnt, amely a politikai szorítások ellenére a progresszív értelmiség tanácskozó helye és lehetősége lett.⁴ A Hazafias Népfőntön belül Deme László és Z. Szabó László vezetésével írókból, nyelvészekből, tanárokból, nyelvművelőkből megalakult a Beszéd- és magatartáskultúra munkacsoport, amely fő feladatának a beszéd- és nyelvművelést, az emberi, társadalmi érintkezés gondjainak vizsgálatát tartotta. A rendszerváltozás után ebből alakult meg az *Anyanyelvpolók Szövetsége*. Ez a szervezet támogatja az önálló életet is élő „Beszélni nehéz!” köröket. A Szövetség folyóirata az Édes Anyanyelvünk. A Szövetség társszervezetei az Anyanyelvpolók Szövetsége ifjúsági csoportja, az Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége, a Georgius Aranka Társaság Erdélyben, a Vajdaságban a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület, az Anyanyelvpolók Szövetségének vajdasági ifjúsági tagozata Óbecsén, a Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület Adán, a Csemadok Szlovákiában.

A Kazinczy- és „Édes Anyanyelvünk” verseknek igazi társadalmi bázisa az *iskola* volt, hátterében hosszú éveken át az Országos Pedagógiai Intézetnek és az ország többi pedagógiai intézetének tudós pedagógusi gárdájával.⁵ És – mindenek ellenére – ma is az, ami volt mindig is: nemcsak a tanításnak és az oktatásnak, hanem az embernevelésnek a színtereként, a mindig önzetlenül munkálkodó névtelen „köztanári” gárdával.

A Kazinczy-díj alapítványnak és a belőle kinőtt mozgalmaknak több hozadékuk volt. A rangos Kazinczy-díj igényesebb beszédre buzdította a „felnőtteket”: a színészeket, rádió- és tévé-

⁴ Csoóri Sándor, Deme László, Fekete Gyula, Grétsy László, Lőrincze Lajos, Szokolay Sándor és sokan mások.

⁵ Csak néhány nevet említek: Adamikné Jászó Anna, Benkes Zsuzsa, Benkóczy György, Forgács Anna, Gálos Tibor, Szende Aladár, Megyer Szabolcs, Kovács Ferenc és sokan mások.



A Svédországból Széphalomba látogató
dr. Kazinczy Ferenc is megtekintette az új kiállítást

bemondókat, előadóművészeket, azokat a „hivatásos beszélőket”, akik az igényes ifjúság számára a tiszta beszéd mintái, a kevésbé igényes nagyközönség számára az értelmes beszéd „sulykolói”. Ennél sokkal fontosabb, hogy mind az iskolában, mind a „Beszélni nehéz!” körökben az igényes gondolkodásra, igényes nyelvhasználatra tanít, rendszeres munkára szoktat. Nemcsak a beszédben, hanem a gondolkodásban, a magatartásban, a cselekedetekben is rohanó, kapkodó korunkban a versenyző fiatalok – a Kazinczy-versenyekre való felkészülés közben, szövegértéskor és versenyeken egymást hallgatva – olyan gondolatokkal ismerkednek meg, amelyek erkölcsi, emberi fejlődésüket, öntudatra ébredésüket is segítik, identitástudatukat is formálják.

Még egy további hozadéka volt, van e versenyeknek, mozgalmaknak. A Kazinczy-díj alapításával nagyjában egy időben 1965-ben zajlott le Egerben az *első kiejtési konferencia*, amely többek között célul tűzte az elhangzó beszéd művelését és tudományos vizsgálatát, ennek eredményeként egy kiejtési kézikönyv elkészítését. Nos, a versenyek kiváló vizsgálati anyagot nyújtottak az írott alapról megszólaló és a spontán szövegalkotású élőszó hangzásának szövegalkotásának, szövegteremtésének vizsgálatához. Röviden szólva: e mozgalmak segítették a tudományos kutatást is.

Kedves Kollégák, Kedves Múzeumlátogatók!

Amikor a tárlókban kiállított holt tárgyakat nézegetik, lássák meg azt a rengeteg élő emberi munkát, szándékot, melyeknek ezek a holt tárgyak csak halvány tükrözői. A kiállított tárgyak

„mögöttes világára” próbáltam néhány szóval utalni. Arra is biztatva, hogy lássák meg: a Magyar Nyelv Múzeuma – noha anyanyelvünk életének egy-egy elmúlt részletéről szól – az élő nyelvet mutatja be, előre mutat az élet, a jövő irányába.

MAGYAR ÖRÖKSÉG:

A „BESZÉLNI NEHÉZ” ANYANYELVI MOZGALOM

Kiállítás a Magyar Nyelv Múzeumában

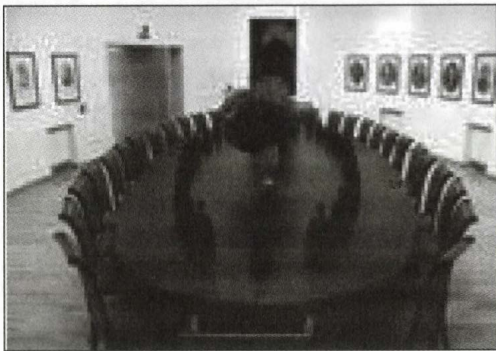
A kiállítást rendezték:

Fehér József • Kovács Dániel • Nyíri Péter
Szigeti Sándor • Varga Lukács

A kiállítás támogatói:

Dr. Deme László • Kerekes Barnabás
Maróti István • Pintér István • Wacha Imre

A Magyar Nyelv Múzeumáért Alapítvány
Anyanyelvpolók Szövetsége
Balassi Intézet Nemzeti Évfordulók Titkársága
Duna Televízió
Kazinczy-díj Alapítvány Péchy Blanka Emlékére
Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr
Kazinczy Ferenc Társaság
Kossuth Lajos Gimnázium és Szakközépiskola,
Sátoraljaújhely
Oktatási és Kulturális Minisztérium



Október 27-én megnyílt a Magyar Nyelv Múzeumában az *Akadémiai Terem*, amely Kazinczy 1828-ban készült feljegyzése alapján a Tudós Társaság szervezésén munkálkodóknak állít emléket, s konferenciateremként szolgál. Falán jeles alkotók képe függ anyanyelvünkéről mondott vallomásokkal.

A Kazinczy Ferenc Társaság kiadványai

Kazinczy Könyvtár

- KAZINCZY FERENC: Tövises és virágok. (Hasonmás kiadás.) 1985., 1991., 1998.
 KAZINCZY FERENC: Magyarország Geographica (Hasonmás kiadás.) 1986.
 Tokaj városkönyve. (Hasonmás kiadás.) 1987.
 KAZINCZY FERENC: Természet oecónomiája. (Közéletesi: Szilágyi Ferenc.) 1989.
 DERCZENI JÁNOS: A tokaji bornak természetéről. (Hasonmás kiadás.) 1989.
 II. Rákóczi Ferenc ábécés könyvecskéje. (Hasonmás kiadás.) 1991.
 TREFORT ÁGOSTON önéletírása. (Barsi János fordításában.) 1991.
 SZÉKELY ISTVÁN: Krónika ez világnak jeles dolga-
 iról. (Hasonmás kiadás.) 1993.
 LOSONTZI ISTVÁN: Hármaskis-Tűkőr. (Hasonmás kiadás.) 1992.
 HEGYALJAI KISS GÉZA: Hegyaljai csillagok. (Válogatott írások.) 1993.
 „Számos dicsőségű első Rákóczi György”, a nagy
 fejedelem. Összeállította: Csorba Csaba. 1993.
 Imádságok Kazinczy Ferenc szavaival. (Busa Margit nyomán összeállította: Kiss Endre
 József). 2004., 2005.
 DÓCZY JENŐ: A dédäcsi idill. Kazinczy Ferenc
 apokrif naplója. 2007.

Egyéb kiadványainkból

- SZILÁGYI FERENC: Csalánok és ibolyák. Epigrammák. 1990.
 MIKLÓS RÓBERT-KOVÁTS DÁNIEL: Tompa Mihály
 költő útja. 1991. (A Miskolci Városi Könyvtárral.)
 ÚJSZÁSZY KÁLMÁN: A falu (Az 1936-os első ki-
 adás hasonmása). 1992.
 BUSA MARGIT: Kazinczy Ferenc bibliográfia. 2. kö-
 tet. 1994.
 CSORBA ZOLTÁN: Kazinczy Gábor. 1994. (A Me-
 gyei Honismereti Bizottsággal.)
 FRIED ISTVÁN: Az érzékeny neoklasszicista. Vizs-
 gáldások Kazinczy Ferenc körül. 1996.
 BOJTOR ISTVÁN: Misszió a Tiszán innen. 1996.
 FEHÉR JÓZSEF (szerk.): Bodroghalom múltjából.
 1996. (Bodroghalom község önkormányzatával.)
 KOVÁTS DÁNIEL: Sárospatak és Sátoraljaújhely
 környéke Pesty Frigyes helynévtárában. 1998.
 BOJTOR ISTVÁN: Júdás, az Iskáriotes. Történelmi
 regény. 1998.
 MARTINÁK JÁNOS: Pillanat. Versek. 1999.
 BOJTOR ISTVÁNÉ TOÓKOS UZONKA: Fony. A
 község története és szociográfiája. 2000.
 TUSNÁDY LÁSZLÓ: A tűnt idő hírnökei. Versek.
 2000. (A Comenius Tanítóképző Főiskolai Karral.)
 SZABÓ LAJOS: Utolsó szalmaszál. Önéletírás.
 2000. (A METEM-mel.)
 KOVÁTS DÁNIEL: Az abaúji Hegyköz helynevei.
 2000. (A Kazinczy Ferenc Múzeummal.)
 BUSA MARGIT: Kazinczy Ferenc kéziratának bib-
 liográfiája. 2001.
 Sátoraljaújhely lexikona. 2001. (A Sátoraljaújhely
 város önkormányzatával.)
 FEHÉR JÓZSEF – KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Alsó-
 regmec kistűkre. 2002. (Az önkormányzattal.)
 BOJTOR ISTVÁN: Az ítélet. 2003.
 SOMOGYI GÁBOR: Borúth Andor, az ember és a
 művész. 2003.
 ILLÉS LÁSZLÓ: Hárfanéek. Versek. 2004.
 BOJTOR ISTVÁN: Az Úr a te Istened. Üzenet a
 Bibliából a Királyok Könyve által. 2004.
 FEHÉR JÓZSEF – KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Fűzer-
 radvány falukönyve. 2004. (Az önkormányzattal.)
 FICSOR MIKLÓS: Utóregések. Versek. 2005.
 SOMOGYI GÁBOR: Éder Gyula, az ember és a
 művész. 2005.
 POZBAI DEZSŐNÉ: Bodroglaszi története. 2005.
 (A község önkormányzatával.)
 KONSTANTIN JÓZSEF: Sátoraljaújhely évszáza-
 dai. Fejezetek a város történetéből. 2005.
 BOJTOR ISTVÁNÉ TOÓKOS UZONKA: Gönc-
 ruszka. 2005.
 KAZINCZY FERENC könyvtári gyűjteménye Sáros-
 patakon. 2006. (A Sárospataki Tudományos
 Gyűjteményekkel.)
 KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: Életem. 2006. (Sárospatak
 önkormányzatával.)
 SOMOGYI GÁBOR: Somogyi Miklós, az ember és
 a művész. 2006.
 KOMPORDAY LEVENTE: Jeles újhelyiek a Közte-
 metőben. 2006. (A városi önkormányzattal.)
 SZEMERE MIKLÓS: A vadon költészete. Válogatott
 költemények. (A Herman Ottó Múzeummal.) 2007.
 BOJTOR ISTVÁN: A megigézett püspök. Regény.
 2007.
 ÉGERHÁZY LÁSZLÓ: Méhhalálkönyv. Versek. 2007.
 KOVÁTS DÁNIEL: Sátoraljaújhely helynevei és tör-
 téneti topográfiája. 2008.
 FRIED ISTVÁN: „Aki napjait a szépnek szentelé...”
 Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utó-
 kora emlékezetéből. 2009.
 KOVÁTS DÁNIEL: „Kivivánk a szép tusát...” A ma-
 gyar nyelvújítás. Kiállítási vezető. 2009.

Évkönyvünk 19. kötetének munkatársai

- Dr. BALÁZS GÉZA egyetemi tanár, Budapest
 Dr. BALÁZS ILDIKÓ főiskolai tanár, Nyíregyháza
 BÁNFALVY ANNA mérnök, Miskolc
 Dr. BARS ERNŐ főiskolai tanár, Győr
 Dr. BENCsik JÁNOS etnográfus, Tarcál
 Dr. BENKE GYÖRGY teológiai tanár, Mezőkövesd
 Dr. BÍRÓ FERENC egyetemi tanár, Budapest
 BODNÁR LÁSZLÓ költő, Sátoraljaújhely
 BOJTOR ISTVÁN ref. lelkész, Fonyó
 Dr. BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR főisk. tanár, Bp.
 CZAP GYÖRGY helytörténész, Perbenyik
 Dr. CZENTHE ZOLTÁN építésmérnök, Budapest
 CSEH KÁROLY költő, Mezőkövesd
 Dr. CSOHÁNY JÁNOS egyetemi tanár, Debrecen
 Dr. CSORBA CSABA főiskolai tanár, Szolnok
 Dr. DEBRECZENI ATTILA egy. tanár, Debrecen
 Dr. DIÓSZEGI GYÖRGY jogtanácsos, Budapest
 DIÓSZEGI KRISZTINA joghallgató, Budapest
 DODEK JENŐ (1873-1946) róm. kat. lelkész
 DOMBÓVÁRI JÁNOS zeneművész, Sátoraljaújhely
 DUDÁS SÁNDOR költő, Bükkábrány
 DUKRÉT GÉZA helytörténész, Nagyvárad
 ÉGERHÁZY LÁSZLÓ faszobrász, Erdőbénye
 ENGELMAYER ÁKOS egyetemi oktató, Varsó
 EVVA MARGIT helytörténész, Encs
 FEHÉR JÓZSEF múzeumigazgató, Sátoraljaújhely
 FICSOR MIKLÓS költő, Balatonszemes
 Dr. FILEP ANTAL egyetemi tanár, Budapest
 FINTA ÉVA költő, Sárospatak
 Dr. FRIED ISTVÁN egyetemi tanár, Szeged
 HALÁSZI ALADÁR tanár, költő, Tiszaújváros
 HORVAI-SIMON SAROLTA doktorandusz, Gödöllő
 ILLÉS LÁSZLÓ költő, Debrecen
 JASKÓNÉ GÁCSI MÁRIA tanársegéd, Sárospatak
 Dr. KATONA KÁLMÁN költő, Borsodivánka
 KATONA REZSŐNÉ tanár, Sátoraljaújhely
 Dr. KAZINCZY FERENC A. G. mérnök, Stockholm
 KELEMEN ERZSÉBET tanár, Debrecen
 Dr. KÉZI ERZSÉBET főiskolai docens, Sárospatak
 KISS ENDRE JÓZSEF könyvtárigazgató, Sárospatak
 Dr. KISS LÁSZLÓ orvostörténész, Csilicradvány
 Dr. KONCZ GÁBOR alapítványi igazgató, Budapest
 Dr. KONCZ SÁNDOR (1913-1983) teológiai tanár
 KOVÁCS ELEONÓRA főlevéltáros, Székesfehérvár
 Dr. KOVÁTS DÁNIEL ny. főiskolai tanár, Szeged
 KOVÁTS LÓRÁNTNÉ (1910-1998) háziasszony
 KŐSZEGHY ELEMÉR (1882-1954) festőművész
 KUN MIKLÓS JENŐ Pósa-kutató, Budapest
 MARTINÁK JÁNOS ny. tanár, Sárospatak
 MARTINÁK JÁNOSNÉ ny. tanár, Sárospatak
 Dr. MEZEI MÁRTA egyetemi tanár, Budapest
 MIHALOVICS ÁRPÁDNÉ dr. egy. docens, Veszprém
 Dr. MIZSER LAJOS főiskolai tanár, Nyíregyháza
 NAGY LEVENTE tanár, nyelvész, Budapest
 NYIRI PÉTER tanár, muzeológus, Sátoraljaújhely
 Dr. NYIRKOS ISTVÁN egyetemi tanár, Debrecen
 OROSZNÉ PREPOG ERIKA múzeumvezető, Tarcál
 Dr. ÖTVÖS LÁSZLÓ ref. lelkész, Debrecen
 PANYUSCSIK JÁNOSNÉ ny. tanár, Hidasnémeti
 PAP JÁNOS tanár, szerkesztő, Mezőkövesd
 Dr. PAPP SÁNDOR egyetemi tanár, Veszprém
 PÁTKAI RÓBERT ny. ev. püspök, London
 Dr. PETERCSÁK TIVADAR etnográfus, Eger
 POLNER ZOLTÁN etnográfus, Szeged
 POZSGAI GYÖRGYI tanár, költő, Budapest
 Dr. PRAŽÁK, RICHARD egyetemi tanár, Brno
 Dr. PRAZNOVSZKY MIHÁLY irodalomtörténész, Veszprém
 RIDEG ISTVÁN tanár, Karcag
 Dr. SCHWARZ, KARL W. egyetemi tanár, Bécs
 SISKÁ JÓZSEF etnográfus, Szirmabesenyő
 SOMOGYI GÁBOR ny. minisztériumi főtanácsos, Bp.
 Dr. SZABÓ ZOLTÁN (1901-1965) teológiai tanár
 Dr. SZATHMÁRI ISTVÁN egy. tanár, Budapest
 SZIGETI SÁNDOR múzeumi munkatárs, Széphalom
 Dr. SZIKRA ÉVA kertépítőmérnök, Budapest
 Dr. SZILÁGYI FERENC egy. tanár, Gyomaendrőd
 Dr. SZILÁGYI MÁRTON egy. docens, Budapest
 Dr. TAMÁS EDIT főmuzeológus, Sárospatak
 TRAJTLER DÓRA egy. hallgató, Budapest
 Dr. TUSNÁDY LÁSZLÓ főisk. tanár, Sárospatak
 VÁCZY JÁNOS (1859-1918) irodalomtörténész
 Dr. VIGA GYULA etnográfus, Miskolc
 VINCZE TAMÁS tanár, Debrecen
 WACHA IMRE egyetemi docens, Budapest

HISTÓRIA ÉS HAGYOMÁNY

PETERCSÁK TIVADAR: Az erdőhasználat 16-18. századi szabályozása	429
VIGA GYULA: A táj és a hagyományos paraszti gazdálkodás átalakulása	435
TAMÁS EDIT: Egy évszázados család Bodrogszádányban: a Kecskemétiék	443
EVVA MARGIT: A fáji Fáy család abaújdevecseri ága	455
KOVÁCS ELEONÓRA: Batthyányné (Budai) Apraxin Júlia	463
HORVAI-SIMON SAROLTA: Magyar konyha és vendéglátás a reformkorban	477
VINCZE TAMÁS: „A Mikszáth-ünnep annyira szépen folyt le...”	485
CAP GYÖRGY: A proletárdiktatúra és a cseh megszállás Zemplénben	497
KÉZI ERZSÉBET: A sárospataki kollégium három Erdélyből jött jeles tanára	511
FILEP ANTAL: Györffy István élő öröksége	517
BENCsik JÁNOS: Felszabadulás, avagy az új rend berendezkedése Tarcalon	539
SZABÓ ZOLTÁN: Noszvaji gyülekezetanalízis, 1958	545
POLNER ZOLTÁN: A magyar Faust-mondák nyomában	555
OROSZNÉ PREPOG ERIKA: A Tarcali Helytörténeti Gyűjtemény életrajzához	561

TÜKRÖK ÉS TANÚK

DODEK JENŐ: Bélyi krónika 1919-1940	565
KAZINCZY FERENC A. G.: Utunk Németországon át Dánia felé (1944/45)	585
KOVÁTS LÓRÁNTNÉ: Történelmi idők Kassán II. (1945)	597
KŐSZEGHY ELEMÉR: A „hármás énhasítás”	607
ENGELMAYER ÁKOS: Szepes	619
CZENTHE ZOLTÁN: Confessio Gömöriensis	625
MIHALOVICSNÉ LENGYEL ALOJZIA: Útirajzok Kárpátaljáról	629

SZÁMADÁS ÉS SZEMLE

SOMOGYI GÁBOR: Újhely nagy jótevője, Somogyi Ilona grófnő emléke	635
PANYUSCSIK JÁNOSNÉ: Zsujta és a Görgeyek	639
SISKA JÓZSEF: Bodrogszázad Vereckén	642
FEHÉR JÓZSEF: Búcsúszavak dr. Busa Margitról	645
PAP JÁNOS: Benkóczy György és a magyar nyelv	648
Dr. Bánszki István köszöntése	651
CSEH KÁROLY: Főhajtás dr. Pintér Károly sírjánál	652
FRIED ISTVÁN: Egy Kazinczy-könyv szerzőjének töredelmes vallomásai	653
BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR: A pataki kollégium a 19. század első harmadában	655
NYIRI PÉTER: Cseh Károly német műfordításairól	658
POZSGAI GYÖRGYI: A lélek tudattalan terjedelme. Paulinyi Zsuzsa emlékére	660
RIDEG ISTVÁN: A „kozmológiai” titkokat kereső költő, Halászi Aladár	665
DUKRÉT GÉZA: Emlékezés Érsemjénben	669
SZIGETI SÁNDOR: A Tokaji Írotábor tisztelgése (képriport)	672
KOVÁTS DÁNIEL: Péchy Blanka és az anyanyelvi mozgalmak	673
WACHA IMRE: Kiállítás a beszédművelő mozgalomról	675

KÖLTŐINK ÉS MŰFORDÍTÓINK

BALÁZS ILDIKÓ (284), BODNÁR LÁSZLÓ (484), CSEH KÁROLY (304, 510), DUDÁS SÁNDOR (290), FICSOR MIKLÓS (442), FINTA ÉVA (98), HALÁSZI ALADÁR (538), ILLÉS LÁSZLÓ (370), KATONA KÁLMÁN (412), KELEMEN ERZSÉBET (596), MARTINÁK JÁNOS (406), POZSGAI GYÖRGYI (86), SZILÁGYI FERENC (2, 295), TUSNÁDY LÁSZLÓ (87), VARGYAS HERMINA (64)
ÉGERHÁZY LÁSZLÓ alkotásai: 16, 168, 260, 276, 316, 350, 428, 430, 434, 441, 496, 516, 606



250 éve,

1759. október 27-én született Kazinczy Ferenc, s ez a jubileum a Kazinczy Ferenc Társaságnak különösen becses ünnep. 2009-et Kazinczy érdeméből a *magyar nyelv évének* nyilvánították, országos figyelem fordul a széphalmi Mester életműve és anyanyelvünk ügye felé. Ehhez kapcsolódik a mi szerény jubileumunk: 25 évvel ezelőtt, 2004. október 12-én határoztuk el Társaságunk megalapítását, negyedszázada

munkálkodunk névadónk szellemében a nemzeti és a helyi kulturális és nyelvi hagyomány szolgálatában. A *Széphalom* évkönyv 19. kötetének összeállításában az eddigi törekvések folytatásaként ez a kettős évforduló tükröződik. A megszokottnál terjedelmesebb kötetben középpontba kerül Kazinczy Ferenc emberi alakja és munkássága, tág teret nyitunk a Kazinczy Ferenc Társaság idősebb és ifjabb nemzedékének a megjelenésre, s kitekintünk a művelődéstörténet tágabb mezőire. Évkönyvünk tematikája a Társaság érdeklődési körének, célkitűzéseinek megfelelően kiterjed az irodalom, a műalkotások világa mellett az abaúji, zempléni táj történetére, népeletére, jeles szülötteire.

Amikor a szerkesztő visszatekint az eltelt negyedszázadra, örömmel gondol arra, hogy hűséges szövetségesekre talált, mert a szerzők és a támogatók egyaránt felismerték, hogy a *Széphalom* évkönyvvel egy hézagpótló fórum jelentkezik, amely a remények és a várakozások szerint szellemi mozgást gerjeszthet egy perifériára szorult térségben. S most talán már elmondhatjuk, hogy az eddig megjelent 19 kötetből formálódó sorozat 8836 oldalas terjedelmével — legalább mennyiségileg — azok mellé a dicséretes vállalkozások mellé állítható, amelyek Sárospatakon és Sátoraljaújhelyen elődeink tudományt művelő, népszerűsítő periodikaiban Erdélyi Jánostól Dongó Gyárfás Gézáig megvalósultak, s amelyek számunkra példát és mércét jelentenek. Ezért e munka lezárásakor a hála és a köszönet szavával fordulunk egykori és mai szerzőink, mindenkori támogatóink felé, hiszen ők a megalkotói annak az épületnek, amely évkönyveink lapjain a szellem tégláiból, építőköveiből létrejött. 1986. első kötetünk megjelenése óta nyíltak új műhelyek e tájon, elég talán arra utalnunk, hogy létrejött a Magyar Comenius Társaság *Bibliotheca Comeniana* című sorozata, megindult a *Zempléni Múzsza*, újraéledt a Sárospataki Református Kollégium *Sárospataki Füzetek* című folyóirata. Ezekkel és más orgánumokkal együtt elérhetjük, hogy Zemplén és Abaúj, Kazinczy Ferenc pátriája továbbra is nemes értékeket tudjon hozzáadni nemzeti művelődésünk közös kincséhez.

A Szerkesztő

HU ISSN 0237-6237

Felelős kiadó: **FEHÉR JÓZSEF**, a Kazinczy Ferenc Társaság elnöke

KAZINCZY FERENC TÁRSASÁG

H-3981 Sátoraljaújhely, Dózsa György u. 11.

Pf. 40. Telefon: 36/47/322-351

Nyomás és kötés: Átrium Dekor Bt., Szeged